

नस्यनिर्यूहदेःपानम्
 क्षतोररकादःसर्पिर्विशेषेणशाल्यो-
 दनमक्षणम्
 पातपित्तपीडितादेर्पुताभ्यगादि
 न्दत्वाश्वपीडामुजीवनीयस्यसर्पिष
 पानम्
 क्षतकासेघृतविशेषोहितः
 लेहविशेषादिप्रकारः
 घृतस्यस्थःसिद्धोवातपित्तद्वंद्वगुरु-
 लनुत्
 समसकुपृतक्षतक्षीणेरकगुल्मेच-
 हितम्
 घृतविशेषोयक्ष्मादिहरः
 अभ्यधिकपित्तादोघृतलेहपानादि
 क्षमादीनांचूर्णैःसहपूर्वपानानांयो-
 जनादिषीर्यमापकम्
 कूष्मांडाल्यरसायनकासादिहरम्
 पुष्ट्यादिकरःप्रयोगः
 नागवलासर्पिःपित्तरकादिजित्
 दीमाभ्यादावेतद्विध्यादि
 अगस्त्यनिर्मितरसायनपचकासा-
 दिजित्
 वसिष्ठेनकथितरसायनमगस्त्यले-
 हादुणैरधिकम्
 रुच्यादिगुणकंचूर्णम्
 अक्षपानेषुतांडयःप्रदेयः
 क्षतदोषेयक्ष्मविहितोविधिः
 कफवृद्धेकासवतःपुसोधूमपानम्
 द्विमेदादिभिर्धूमपानादि
 मनःशिलादिभिर्धूमपानादि
 सर्पिपासहधूमपानम्
 क्षयजेकासेषूहणादि
 क्षीणेदहस्यसिद्धसर्पिषपानम्
 पित्तादिपुक्षीणेषुकासवत साधित-
 घृतपानम्
 मूत्रवैषण्यदोसाधितघृतादेःपानम्
 शूलमेदादोघृतमंडेनानुवासनादि

ततोभोजनादि
 कफकासारंन्यसिद्धघृतपानादि
 शोपादिहरोघृतप्रस्थः
 रसकल्केपकघृतंरसादिद्वन्
 भोजनोपरिसिद्धघृतपानादि
 क्षयकासिनांचर्ष्यादिष्वकघृतान्य-
 मियर्धनानि
 लेहविशेषःश्वासकासजित्
 सूक्ष्मादीनांश्वासकासहरत्वादि
 श्वांसकासेषुमुलेगुटिकादिधारणम्
 तित्कस्यपत्रककंचूर्णादिजित्
 सर्वकासेषुमुद्रपूषः
 क्षयकासिनोयूषादयः
 क्षयकासेसानुपानाधूमवृंहणादिष्व
 सन्निपातोद्वक्षयकासेसन्निपातो
 कंदेयम्
 अधश्वासहिम्माचिकित्तिनाभ्या-
 यः
 श्वासहिम्मायास्तुल्यमेवचिकित्ति-
 तम्
 श्वासहिम्मातुरस्यमाकुत्सेदोपचारः
 स्विन्नस्वरसेःसहज्जिघ्रभोजनादि
 कफेगिरुतेसुखमात्यादि
 तद्विशेषस्यहिम्मादिपुताभ्यादि
 अत्रहेतुः
 विशोधनकारणम्
 तेनाशातोवक्ष्यमाणधूमपानादि
 धूमप्रकाराः
 स्वेदार्हाणांस्वेदाः
 उद्धतेष्वनेज्जिघ्राहारादिभिःशम-
 श्वासहिम्मानांकषायादिभिःशम-
 मधुरादिभिर्हिम्माश्वासोपचारः
 वायविशेषेजायलरसयूषाः
 कासादोषेया
 दशमूलादिभिःकषायपानादि
 कासादिशाल्यधैरल्यादिभोजनम्
 अथश्वासमास्तिकसकुपानविशेषः

- अन्नंक्षारादियोजना
हिष्माभ्यासवतोदशमूलकाधादि
नत्रविशेषः श्वासकासजित्
- ९२ पाटादिस्नानम्
पित्तकफानुगोसप्तपर्णस्वरसरसपानम्
पित्तानुचयिनिउत्कारिकायोजनादि
हिष्माभिष्यदफासप्रलेहः
- ९३ बहुस्फुर्यगोमजादीनां शलुद्रसले-
हादि
जीवत्यादिकचूर्णे हिष्मादिहरम्
- ९४ शलपादिकचूर्णपूर्वगुणमाह
सगुडधुटीभक्षणदि
हिष्म श्वातानानस्यम्
हिष्मा श्वातस्फुटविशेषपानादि
शास्त्रानिलादिमृत्तविशेषपानम्
- ९५ क्षारेणसर्पिणानादि
हिष्माभ्यासार्तायहितपदार्थाः
हिष्माभ्यासानां सामान्येन चिकित्सा
- ९६ हिष्माभ्यासशमकरणे हेतुः
श्वासकासयोः परस्परमेव जैरुपाचारः
अथराजवत्समधिकित्तिताप्याय
- ९७ चक्षिणः शोधनवमनविरेचनानि
तत्रयमनम्
विरेचनम्
सृंहणदीपनादि
- ९८ आजमाणादिशयजित्
काकोल्लादिर्कमासहितम्
पित्तकफादोहितपशयः
आजरसपानपीनसादिनिवर्तकम्
- ९९ जीर्णमयपानं स्रोतोविद्युद्विकरम्
सिद्धसर्पिरादियोजना
घृतविशेषोरोराजहृर
- १०० यत्पर्यादिहरोघृतविशेषः
पार्श्वोत्तगूलादिहरघृतम्
पीनसादिनाशकघृतम्
स्रोतसांविशोधनगुल्मादिजिघत्सि
द्रघृतम्
- १०१ शोषजिदूधृतम्
अभ्यगंधशूलक्षीरादुद्धृतं घृतं पूर्वोक्त-
गुणम्
मांससर्पिर्घातपित्तप्रकासादिजिघ
गुल्मादिनाशकोलेहविशेषः
- १०२ शयेक्षतसर्पिर्घुण्डाः
त्वगेन्द्रादयः स्तर्पाः फासादिप्राश
क्षयिणः स्वरसादेनस्यधूमादि
घातजैस्वरसादेसाधितघृतपानादि
- १०३ अथवाचदर्याः पत्रफलकम्
मधूकादिभिः पक्वैर्लनिपेचनं वा
अनुपानाशनम्
पित्तोद्भवेसमाक्षिकसर्पिः
मत्स्यादिभिः सित्पसर्पिर्नस्यस्वर्षेण
पित्तजेस्वरसादेनस्यचूर्णेन हो
- १०४ कफोद्भवेमूत्रेण सह कटुफरसद्वय-
पानादि
अन्यसिद्धयवागूपानादि
अभिहतस्य श्वासकारामाक्षिकमि
श्रययः पानम्
अरोचकेनानाविधमन्नपथ्यम्
बहिःशुद्धादिरुचिकरम्
- १०५ अरुचौ रुचिकरामक्ष्याः
वातेनारुचौ चूर्णपानादि
पित्तादरुचौ गुडचारिणावमनादि
कफादरुचौ नवजलेर्वमनादि
- १०६ एलादिकचूर्णप्रसेकादिघ्नम्
रुच्यचूर्णविचधादिघ्नम्
दीपनं कासजिघत्सु
प्रसेकेमक्षणदि
- १०७ क्षिण्वोष्णे कफप्रसेकजयः
पीनसादायस्यप्रयोगः
पीनसेविशेषेणाभ्यगादि
शिरासपार्श्वशूलेयुदोपानुसा
कमादि
दोषसंसर्गेतगरादिभिः प्रलेपः
- १०८ पुनर्नवादिभिर्नस्यादीनि

शृगायैर्यस्मिणोदुप्रकहरणम्
पद्मकादिभिः प्रलेप

यदादिसिद्धतेन्द्रादिनाऽभ्यग.

यस्मिन् ऽतो सारग्रहणीविहितमो-
पधम्

१०९ राज्याक्षिमेण शुष्यत पुरीषरक्षण-
कारणंच

युक्त्यानांसादिशीलनेयस्मणोऽनव-
काशः

स्रोताविषयमोक्षायैसुरानुपांनादि
 स्नेहादिकोपेक्ष्यभ्यस्तस्यावगाहनादि
 पृष्ट्यादिप्रदयुक्तादि

૧૧૦ અગ્રજ્ઞાનાદીનિપ્રશસાનિ

१११ अथछयोद्विकित्तिताभ्याय ६
छर्दिद्वन्धनादि

बभनान्तरंक्रमशोधिरेकोपधम्

११२ छर्दिपुररिशुब्नादिगुणयुक्ताद्यन्त्रम्
यातच्छर्दिप संधयान्वितसर्पिणा-
नादि

११३ पित्तजायाविरेकाद्यैद्वाक्षादिभित्ति-
वृद्धादि

जड्यान्नादिजकाथादिष्टयादिप्रम्

११४ धात्रीरत्नमुद्रदत्ताष्टुपानादि

१ ककजायाछर्दिप्रिनिथाडियुक्तहाण्य-
२ जतेनयमनादि

द्विष्टा र्विष्टादिषोऽनुमूलज्यापारेण
मनम्

८ कृमिजाया कृमिलुद्दोषगदिने समः

१५ छर्दिपिस्तभनमृहणे
वातजेन्दुमिगेतेनपानम्

सैधवादिभि पक्षनेलनवागुणम्
छायपक्षनेलननभ्यादि

८२. श्रुत्यादिभिः पक्षपूतयागनत्तुजा-
दिजित्

धृतप्रमथं तद्दोषादिनिवृत्तं

घृतादिपुनपानविकर्तिकाभूत् हरम्

तदद्यादिरूलगुल्मादिपुक्कलविशेष-
मस्यणम्

११७ वातजेट्द्रोणस्वेदादीनिहितानि
पचमूलादिनामाधितजन्पानादि
अस्याश्रितित्वापास्थानम्
सत्द्रोणस्यचन्तेलपानादि
महाक्षेहपानादि

११८ दक्षिमौवातरागेश्वरीरादि
 शारादिवर्ज्यं ध्यानानि
 यकानुबधेतास्मिन्नुत्तरीष्ठाक्रिया-
 सयनम्

पेत्तेत्तुदोगावोविरकादि
साधितमार्गहृत्तर्पि पिप्पलत्तुदंगना-
शनम्

११९ स्नायुनपक्ष्मपृतादि
कफोद्भवेक्षितजनेनघमनादि
धूर्णपानादि

लेहविशेष फफुविनाहा

१२० श्लेष्मगुन्मोदितानांपानम्
शितानुत्तमपाणादि
ज्वरानुत्तमपाणादि
फलैर्धिर्यनादि

१२१ आमाशयगतमास्तन्यशुद्धिर्नघन-
पाचनैरनुष्णोष्णम्

कर्मिजेद्दुर्गैकर्मिप्रमोदयम्
नृणामुत्तयामुत्तयवित्तप्रोविधि
आंतरिक्षजलादिशस्त्रम्

१२३ पवनोत्पत्त्युत्पत्त्यायसिगुडद्वय्यादि

१२३ पितांस्थायापकोदुर्गरकञ्जरसादि
कफोद्भवायानिब्रसवदारिणायम-
नादि

१२४ सर्वसमाश्रुतृणायासनिपातद्वया
दिश्रिया

श्रमात्तृष्णायां सारसादि
आतपात्तृषिसकुभिर्भेषयानादि
शीतस्नानाभ्यां पिमद्यादुपानादि
मद्यान्त्यथजन्मसादि

- १२५ स्नेहनीक्षणतरामे. स्वभाषशीतजल-
पानम्
अजीर्णादिस्तृष्णायामुष्णां पुषानादि
क्लिम्भाक्षतृपित्तस्य हिमशीतलगुडो-
दकपानम्
गुणान्धमेनतृपित्तस्य बमनादि
क्षयजायाचूहणम्
कुशादीनां तृपित्तोदादि
मोर्ध्ववातायां क्षीरम्
शेणोपसर्गजातायां धान्याद्यादि
पूर्वेतृष्णाजयः
- १२६ अथ मदात्म्यपचिकिंस्तिताध्यायः ७
नदात्म्ये चिकित्साप्रकारः
तत्रेह तु.
- १२७ मद्योत्पत्तये धर्मो नैव शक्तिः
विषान्मद्यस्यैवैतत्तत्त्वम्
विषयुक्तमद्यपानशक्तम्
- १२८ तत्रेह तुः
पूर्वांक्तगुणैर्मद्यं वातुसाध्यम्
पानात्पचिकित्साप्रकारः
तत्तत्तद्गोचानुसारेण भेषजप्रयोगः
- १२९ विशिष्टे चिकित्सातत्त्वम्
वातोत्पत्तेर्मदात्म्येऽपि एकतमद्यदा-
नादि
- १३० पित्ताधिक्ये मदात्म्ये च हुज्जलशर्कर-
मद्यादि
रसैः शालिपट्टिकभोजनम्
तृड्विदाहवतामदात्म्ये चिन्ताध्यायम्
- १३१ पित्तमदात्म्ये च कसेगुहृद्यादिरसयो-
गादि
वातपित्तेधिके द्राक्षारसपानादि
तृपित्तस्थामल्पमद्यपानादि
- १३२ मद्यपाने निशीथपचनार्हताम्-
पानादि
मुत्तालेपस्तृष्णाशमकः
मद्यनोष्मणशीतविष्यादि
- १३३ श्लेष्माधिक्यमदात्म्ये च वयमनो-
सौ
ततो जातस्तुध. शार्करयहुमाक्षि-
पानादि
कीलत्त्वमूषणभोजनादि
यथाभिमांसमक्षणादि
- १३४ कफाधिक्ये मदात्म्येऽपि गन्ध-
हितम्
उपायविशेषे सहजागरणे कफा-
मदात्म्यपचनः
दोषबलमपेक्ष्य सर्वमदात्म्ये चि-
त्सा
- १३५ सर्वेषु मदात्म्ये च युक्तं यं पानकम्
मदात्म्ये हर्षणीकियात् हेतुका
तथाभ्युपसमाभाने च पानम्
- १३६ मद्यपानस्य क्षीरदाने कारणम्
पयसा चित्ते रोगेऽन्यात्पमद्यप-
प्रकारः
विदूतयश्च सक्तयोर्ध्वनक्षीरच चिकि-
त्सितम्
मद्यसंयोगे कारणम्
- १३७ सुरागुणाः
- १३८ युक्तमद्यपानात्सर्वरोगनाशः
मद्येन विना नागन्तमांसपरिणामा-
भावः
मद्येन विना न्युनर्यात्पोगुणः
- १३९ पीतमद्यस्यैव च दध्नर्धनात्तद्गन्ध-
मद्यादन्पचनारोप्यत्
तस्यान्मद्यपयम्
मद्यपाने विधिः
- १४० मद्यपानोत्तरं त्वयम्
मद्यप्रशंसा
- १४१ मद्यपानान्नरंसाद्यनम्
मद्यपानस्य सुरेरेरिष्टृहणीयत्वम्
तस्माद्दध्नश्च यथापानहितम्
- १४२ पचननिर्वाधिः
यातार्थिकस्वमद्यपानप्रकारः

- १० पित्तस्य मद्यपानप्रकारः
 ११ श्लेष्मिकस्य मद्यपानप्रकारः
 १२ पातादौ हितमद्यप्रकारः
 पानकम्
 मद्येषु मायेणवानपित्तप्रचिकित्सितम्
 तेषामुपक्रमः
 १३ प्रसक्तवेषेषु मुसनासाधरोधनादि
 दोषघटनानुसारेण क्रिया
 १४ मदादिषु नस्यादियोजना
 सन्ध्यासंश्लिप्तनस्यादियोजना
 मदादिमतउपापरणतत्प्रकारणच
 १५ अथाश्लिप्तकित्सिताप्याय
 अशौषुतस्य यत्रादि
 १६ बह्वंशसं प्रागुदतिनाशसंउपचारादि
 सुदधाशंसान्प्रथमम्
 यत्तिभूतेनाभेदपोलेवादि
 शरन्मन्मन्तीपातेकाथमयागादि
 १७ दाहानहस्यतेलेन गुदभीष्कसेपनादि
 १८ अशंसधूपनादि
 गुदजशातनीयति
 तद्भागुणाअभ्यासनि
 लेपविशेषः पूर्वगुण
 अन्योल्लेपः
 १९ सुखादिभिर्बन्धितप्रलेपनम्
 अकतीरादिक्लिप्तप्रलेपनम्
 आनुवासानिवर्त्तेषु
 पूर्वोक्तेष्वन्येलेपान्यभ्यजनादि
 धूपनादिभिर्दुष्टपरिहाराय
 अशौष्मोरुपरिहाराय
 रक्षावलेपने कारणम्
 २० गोरसपानादिकर्तागुदजजित्
 दुर्नामहरयमाशकपानादि
 श्वयधुशान्तस्य हेम्यादिष्वंजनम्
 तजणतर्पणमयसुदानादिच
 २१ अत्यर्धमैदकापामेकाशमयनस्यम्
 एकयोजनशान्तिदि
 २२ त्रिविधतकरोपादिनि

- तत्प्रयोगे गुण
 तत्प्रयोगानंतरमन्नादिनापुष्ट्यादयः
 मधितविशेषपाने गुदजक्षयः
 २३ तकारिहपानम्
 कुम्भविशेषे जाततत्प्रयोगो हरम्
 भाग्यादिष्वप्येव विधि
 यन्हेर्दीपनस्नेहपेयादि
 कठिनपुरीषाणां यक्ष्यमाणक्रमः
 २४ स्नेहाये सकुम्भिवर्णयारुणीपानादि
 तद्भाकरजपहृषभक्षणम्
 तद्भागुदेन सह गुदोपायादि
 द्विद्विपथ्यास्यपल्लसादनदुर्नामादि-
 दन्तम्
 अजशुभीमलकलपानगुदाकुना
 शकम्
 २५ वेष्टारमेन विरुतादिभक्षणगुदजा-
 शकम्
 यातवर्षोनुलोमनंतकादि
 देहकुताशयोर्षलकरपानम्
 २६ सयुकपाठादुन्मीकनाशनी
 अभयारिहस्योमिदीपकागुदजादि-
 नाशकम्
 आनुजोमितरोऽरिह
 २७ दुरातभारिह
 मन्तात्पूर्वपूतविशेषपानादि
 साधितपूर्ववातशरन्मन्मन्त्रविषयजित
 यक्षपूतमशौर्द्वेदीपनेषु
 २८ पक्ष्मगुदादिष्वेदनादिजित्
 यन्निरीपूतमानाहादिप्रम्
 विद्वानसमहनिवृत्त्ययमांतरसहित-
 यदानम्
 मदापेयद्वयसंश्लिप्तकित्सितम्
 २९ शान्तवर्षोनुलोमनपानम्
 ३० विद्वानकफिताऽनुजोमनेहेनु
 उदावर्त्तपुनादिष्वनुवासानिमित्तम्
 अनुवासानप्रकारः
 ३१ अथ विद्वद्वयपान

- वातायनुचधायलाकनपूर्वचिकित्सा
वातानुचधकफानुचधयोरुत्तमम्
१६७ दुष्टेऽस्त्रयधाबलपनादि
यावद्वेधे शालुष्यतावटकस्तुतेरुपेक्ष-
णम्
रक्तस्तुतेरनतरतिकद्वयैरुपचारः
प्रक्षीणदोषादेरकस्त्रावेचिकित्सा
पित्तोत्थनरक्तस्यस्तंभनम्
कफानुगनेरकेकथितशुंड्यादिपाना-
दि
१६८ लंडुलजनेनरमाजनादिपानम्
लेह्यशिशोरकातीसारदिशमक
१६९ अशं प्रभृतिजित्नेहविशेषः
अजादुधेनरोमादिपानादिपूर्वगुणम्
शीतजलादिनापृथ्याब्हादिशनम्
रकाशंस्मृतडुलाचुनारोमादिपानं-
पूर्वगुणम्
१७० यथान्यादीनांचूर्णोरकादोहित.
एतस्मिन्सिद्धसर्पिं पशुस्तम्
शर्करादिसहितनयनीतमशोप्रम
छागनयनीतादीनिपरमौषधम्
१७१ पेयादिप्रयोजितपलांडूरकवातजित्
रक्तेऽतिश्रुतेतज्जयेयतः
रक्तपित्तप्रवृद्धेशीतोपचार.
एवंशमाभावेरसैस्तरपणम्
पिच्छावस्ति सिद्ध प्रवाहिकादिहरः
१७२ पक्व ज्वेहोऽनुवासनम्
अशं प्रभृतिपुसाधितधृतदेयम्
१७३ व्यत्यासेनमधुराम्लयोजनम्
उदावर्तार्तस्यस्वेदादि
गुदेऽनेवाचूर्णवा
तद्विधातेज्जिग्धवस्त्यादि
१७४ कल्याणकोनामक्षारउदावर्तादिना
शक
गाढय चंसाशंसाप्रोक्तमत्रयोज्यम्
गुदजादिजित्थिकित्सितम्
१७५ चुक्रमशोप्रयन्निहिदीप्ताणांद्वादिप्रच
अशंसांगुन्मस्यचनाशकमौषधम्
१७६ लीडोगुडविशेषोगुल्मादिजित्
त्रिकटुकादिचूर्णयुकोलेहोदाशुणकु-
षादिजित्
गुडादिगुलिकादुर्नामादिनाशिका
१७७ साधितसौरणकदोदुर्नामोपशमक
मरीचादीनिगुदाकुरच्छेदकानि
द्रव्यविशेषाणापिडीदुर्नामजित्
पथ्यादिचूर्णभोजनजीर्णहरम
बर्लिंगादिभिर्गुडावटिशशोप्रा
तक्रुद्धोदितसंधयादिपानमशोप्रम
१७८ शुभ्रादिप्यशंरसुमह्लातकादिभेव-
ज्यम्
दुर्नामयतामौषधादिन्वीकारत्याग-
योर्विचारः
अशंआदायभिरक्षणकारणच
१७९ अवातीसारचिकित्सिताध्यायः ९
अतीसारेलघनम्
अतीसारिणिषमनम्
दोषविशेषेषुपथ्याशित्वम्
१८० आमातिसारिणिभेषजनिषेध
विमद्वेदोपेहरीतरी
मध्यदोषातीसारिणोभूतिनादिपा-
नम्
१८१ अल्पदोषातिसारिणामुपधातः
यचादियुक्तविषकजलशनम्
क्षुत्तामातिसारिणोत्पन्नम्
१८२ कदाचित्कादिनासात्प्रोपधारः
अतिसारिणोभोज्यानि
कफपित्ताधिकेपेयाहिता
बहुदोषातिसारविषयेचिकित्सितम्
१८३ अतिसार्यामेचिकित्सा
१८४ तक्रयधगू पक्वतिसारजित्
प्रवाहिकोपधम्
अपराजित प्रवाहिकाप्र
धान्ययूपमकल्पनादि
१८५ बालवित्पादिनेह

क्षीरसौहृद्योपयोग

सवेदनामनाशकम्

पिप्यल्या शृण्वपानप्रवाहिकानाश-

नम्

निरामरूपादे क्षारसहितघृतपानम्

सर्वातिनारनतैलम्

तैलप्रस्थपक्वनि साररूपापहम्

पानादिभि मयुक्ततैलपुरीषपहशूल-

जिन्

८ तत्रहेतु

तैलस्यैवसेव्यत्वम्

गुदरुजिगुदधशचसक्षीरघृतविशेष-

योजनम्

९ अन्यप्रकारेणतिद्वघृतपूर्वगुणम्

गुदशूलिन तैह्यस्त्यादियाजनम्

प्रवाहणादिपुनधुराम्ले शततेलाद्य

नुवासनम्

१० पानाभ्यगेनतैलगुदधशजित्

पित्तातिसारिणाऽष्टागजपानादि

एवमप्यनुबधश कयवास्त्यपिष्टपानम्

११ अन्यदोषधम्

तडुलजलेनकिरातनिकादियोगा

य ज्या

निशादिक्वाथ पक्वातिसारजित्

रोध्रादिगणपानम्

तत्रसदधिदाडिमपेयादिकल्पनम्

१२ निरामऽजापय प्रयागादि

परस्परशरुद्रुकक्षपक्षाथविशपपा

नादि

त्रायमाणप्रयोज्याया

शूलानुवृत्तावनुवासनादि

अनवागनप्रकार

१३ एवमतीसाराशतोपिच्छावलि

पित्तातिसारादिजिद्वयलि

१ सर्वातिसारादिजित्कुजाल्वादि

१४ अतीसारविशेषपदपञ्चमस्यार

अतीसारिणोरसविशेषपानम्

अन्यसन्तितस्यानान्त्यगतीसा

रनाशिनी

अतीसारविशेषेष्टागक्षीरादि

१५ तद्वदसादयोऽन्नपानयोर्हिता

रकानिसारनाशिनीपेयालहृश्व

प्रवृद्धरकेष्टागघृतादिभोजनम्

रकानिसारिण शतावरीरूकपानादि

१६ सिद्धघृतादिश्रिदोपातीसारादिजित्

तडुलजलान्नाडितरुष्णमृदादिनरक

जित्

रुष्णतिलकल्कपानरकनियामकम्

तडुलजलेनचदनादिपानदाहादिना-

शकम्

गुदस्यदाहादोहिमा सेकलपा

रकादोपिच्छावलि

१७ पिच्छामुत्पादोपिच्छावलि

प्रणोदरीकपकघृतेनानुवासनम्

बिन्सहितरकानिसारस्यगतावरीघृ

तलेह

पूर्वविशरेलेहविशप

अधऊर्ध्ववारकप्रवृत्तोलहृविशेष

१८ श्लेष्मातिसारेवातातीसारोक्तमामप

चाम्

तेनानुपशमेधिन्वककंठिकादिपानम्

कथिता पाठादय श्लेष्मातीसारभप

जम्

श्लेष्मातिमारस्यसौषर्चलादिपानम्

जठररोगमोचकोलेहविशप

१९ जठररोगनाशकमोषधम्

गुडतत्रेणपाठादिपानमतीसारनाश

कम्

अतीसारादिजिच्चूणविशेष

दाडिमाएकचूणशितानीसारनाशक

२० श्लेष्मातिसारजित्तरुल

स्त्रीणल्लमजिपूर्वोऽमम्लघृतम्

वाश्लेष्मविषधानोपिच्छावलि

- २०१ एकवातात्तुनुवासनम्
क्षीणरूपादौवायुजयः कार्यः
तत्रवातहरक्रियाहर्षणाश्वासना-
निच
- २०२ शान्तिदरामयत्क्षणम्
अधमहणीदोषचिकित्सिताभ्यायः १०
महण्यामजीर्णघट्टपाचारादि
अतीसारोक्तविधिना आमपाचनम्
अन्नशालेयवायवादिदेयम्
- २०३ आमेषेया
महणीदोषिणस्तकंहितम्
- २०४ चूर्णकासादिजित्
नागरादिपाकपानमामग्नम्
पुरीषामेविदेनलघणपानम्
- २०५ छर्द्यादिपुरुलिगादिकपानादि
अभिदीप्त्यर्धपिप्पल्यादिकपानम्
पाचनीदोषनीगुटिका
यातकफात्मकच्छर्द्यादिशान्तिकराव-
टकाः
- २०६ मारुतमहणीगदस्यदीपकौषधघृत-
पानादि
- २०७ शुद्धरूपाशयस्यानुवासनादि
पकघृतमभिदीप्तिकरशूलदिग्रम्
धीजपूररसेनसिद्धघृतपानवा
- २०८ एभि सिद्धतेलेनाभ्यर्जनं वा
यातेउष्णाग्निनापंचमूलादिचूर्णपानम्
अमैर्निर्वापकपित्तहननेकृत्वासंधु-
क्षणम्
- स्तद्वेगनाशकचूर्णलेहादि
- २०९ शीताग्निनाचूर्णविशेषपानंमहणीरो-
गादिहरम्
पेत्तिकमहणीगदादौनागरादिचूर्णम्
पित्तमहण्याघृतविशेषपानम्
- २१० श्लेष्ममहण्यावमनोत्तरंक्षारमिबर्ध-
नम्
कथितपंचशोलादिभिः पेयादिभ्यः
आगवययोगोपहर्णादीपचः
- २११ आसवविशेषोपमहणीदोषजित्
मधुकपुष्पवाधासवपानम्
क्षारविशेषोवातकफरोगादिभ्यः
- २१२ यन्हृदोषनंपानम्
क्षारविशेषोऽमिबर्धक-
गुटिका कासादिहिताविषूचिकादि-
भ्यश्च
मातुलुंगादिचूर्णपानंमूलादिबर्धनम्
- २१३ श्लेष्मकेयमहणीदोदेमातुलुंगादिभ्यः
घृतपचनादि
अमिबलादिघृदयेपकघृतपानम्
सन्निपातजेमहणीदोषेषचकर्मयो-
जनम्
प्रतिदोषादिमदाभित्यमाभित्यवि-
कित्सितम्
- २१४ दुर्बलानलदीपनायजेहः श्रेष्ठः
कफेक्षीजेपुरीषाधिलमोर्कऽल्प-
शोघृतपानम्
- २१५ काठिन्यात्कृच्छ्रेणपुरीषमोर्केपंचलव-
णयुक्तघृतपानम्
रीत्यान्मंदेमोक्षीपनैः सर्पिरादिपा-
नम्
ज्वेहातिपानान्मंदेमोक्षारादिपानम्
उदावतान्मंदेमोक्षिरूहेहपक्षयः
दोषातिवृद्ध्यामंदेमोषमनादि
व्याधिमुक्तस्यमंदेमोक्षसिर्दिपिनम्
अध्यादिभिर्मंदेमोषवाग्वासहघृतपा-
नम्
- २१६ दीर्घकालप्रसगान्मंदेमोक्षाम्तरसेमो-
जनादि
ज्वेहादिभिः शरीराभ्योर्धन्यधनम्
कोष्ठगामैः अहर्बर्धनदृष्टान्
- २१७ भोजनानिभोजनान्भ्यांकायाभिर्यध-
नंनेतिमहृष्टान्तम्
अमिबर्धनप्रकारः
- २१८ मरुमकारुवाग्नेः शान्तिनयनंसदृष्टा-
तम्

- अजीर्णभोज्यानि
आविरुमासादनम्
नृपितस्थपय.पानादि
२१९ सस्येणचिकित्सा
अत्यमयेगुर्वादिभोजनदानेकारणम्
प्रश्लेषेयविरुद्धान्नादि
२२० अधमूत्रापातचिरित्तिताध्यायः ११
मूत्ररुच्छेद्यतातेलेनाभ्यगादि
सिद्धासौन्दाय शूलहराः
२२१ दशमूलादिद्वयादीनापानाद्वादी-
पाजनम्
मन्त्ररुजापहमदिरापानम्
यैलेमूत्ररुच्छेदीतलसेकलेपादियो-
जनम्
समधुशर्करशनायर्वादिपानम्
द्वाक्षाजलेनवृषादिककल्कपानंमूत्रा-
पातनाशकम्
२२२ तदुलाभसाएवस्थीजादिरूपानादि
कफजेमूत्ररुच्छेद्यमनादि
नथामयेनसूक्ष्मेलापानादि
पानविशेषलेहिविशेषो
२२३ सान्निपातात्मकेमूत्ररुच्छेद्यथावस्थ-
पूर्वकम्
अशमयानिपीदम्
अशमया साम्यत्वादि
अशमया प्राग्प्रेषुछेदादिकमः
अथस्नेहकथनम्
२२४ पाताशमरीभेदनपानम्
पित्ताशमरीभेदनसाधितपृतपानम्
साधितपृतकफजाशमरीघ्नम्
२२५ क्षारादिकल्पना
शर्कराशातनपानम्
सुरादिनाकौचाख्यादिपानशर्करा-
शातनम्
चूर्णपानमशमरीपातनम्
फाथश्चाशमरीपातनः
क्षारपानमशमरीपातनम्
- कपोतवंकामूलपानादि
२२६ शेवेपुमूत्रापातेपुक्रियाविभागः
सर्वमूत्रविशाराज्जलविशेषादि
मूत्रापातेपुदेवडावादिपानम्
धन्ययासस्थरसपानादिवा
२२७ मद्यपानपूर्वकरथेनगमनादिनाशम-
रीच्युतिः
काधादिपुवीरतरादिकयोजना
शुक्राशमयाचिकित्सा
एवमुपशमाभावेराज्ञ मश्रपूर्वकश-
खावचारः
२२८ मश्रमकारः
तत कर्तव्यप्रकारः
२२९ ततआतुरावगाहादि
ततोमूत्रसशुद्ध्यादि
२३१ कषायेणमणप्रक्षालनादि
ततोमणस्येदादि
ततऊर्ध्ववर्धपर्यंतनगायारोहणनिवे-
धादि
२३२ अधप्रमेहविकिरित्तिताध्यायः १२
मेहिनेवमनरेपनादि
२३३ अनुवधरक्षायेशमनानि
असशोष्यस्यसर्वमेहेपुतेषापानम्
तेषांकथनम्
कफपित्तयोस्त्वयस्त्वय कषायाः
२३४ रोधादिभिर्षंधायोगपानात्मकल्प-
नादि
घातोल्घणेपुतैरेवछेदप्रकल्पना
यवादिविकररादीनिप्रमेहेहितानि
२३५ सीधुनासक्तुविशेषपानादि
कफपित्तप्रमेहेपुशाळादिजपुष्पपा-
नादि
घातकफजादौतेलादिप्रकारः
साधितपृतसर्वप्रमेहपित्तिनादिजित्
२३६ रोधासव प्रमेहादिनाशकः
२३७ अथस्कृतीरोधासवाद्गुणैरधिका
प्रमेहिणेहितमुदृतनादि

- रसायनमेहादिजित्
 २३८ धनरहितप्रमेहिणोमुनिवृत्त्यादि
 रुशनरस्योपधयुक्ताहारैश्चैहणम्
 पित्तिकानां शोफवत्तमुपचारः
 तासां प्राप्नुयस्वसौरिवृक्षाव्यादिपानम्
 २३९ तत्रैतानादिरुग्णम्
 पाटादिचूणनेहः
 मेहिन शिलाजतुपलशतादनेन पुनर्न-
 वत्यम्
 २४० अधविद्रधिषट्त्रिचिक्त्तिताध्यायः ११
 आमविद्रधोशोफवदुपक्रमः
 पफेतुम्रणयचचिक्त्तिता
 यातविद्रधोवातिकमणेऽपविशेष-
 विशोधनमणरोपणादि
 पेतम्रणस्यशोधनलेपनादि
 २४१ कफजम्रणस्यशोधनलेपनादि
 रक्षागुद्रवेपित्ताविद्रधियत्तुक्रिया
 अतरेविद्रधोपानम्
 अपक्वाम्भतरोत्थितेविद्रधोसिद्धपु-
 तपानादि
 २४२ पानादिपुनधुतिमुपाधः पक्वविद्र-
 धिहरः
 प्रापत्वादिफाधोविद्रध्यादिनाशक-
 साधितपूतपूयगुणम्
 अन्यत्साधितपूतपूयगुणम्
 २४३ शृगादिमार्जनहरणम्
 विद्रधेरुपनाह
 पक्वविद्रधिभेदनादि
 अंतर्भागरयविद्रधेऽभिन्तम्
 विद्रधोदोषविशेषस्योपेक्षादि
 २४४ यथादिजेयुषेः सहस्रप्रशस्त्राम्
 दराहादनतरंशोधनादि
 विद्रधेर्गुन्मयदुपक्रमः
 सर्वपेद्रधिपूतपावेर्गुन्मययोग-
 यत्नेनपाकधारणादि
 २४५ सानजेविद्रधोप्रायाम्रणवृत्तिरपा-
 यम्

- स्निग्धस्यशोधनादि
 ततोवातघ्नरूपायकल्फैर्होर्निद्रहादि
 २४६ पित्तरक्तोत्थितेवृद्धावामशोकक्रियादि
 श्लेष्मिकेवृद्धोगोमूत्रेणदार्ढ्यकन्कषा-
 नम्
 भेदोजवृद्धोरोगस्यदारणादि
 २४७ मूत्रजवृद्धोवेधादि
 अत्रजेवृद्धोवातवृद्धिसदृशीचिकि-
 त्सा
 सुकुमारसंज्ञंरसायनम्
 २४८ यस्मिंशात्यभावेयस्तिक्ममादि
 तत्रानेकमतानि
 २४९ अधगुल्मचिकित्तिताध्यायः १४
 गुल्मस्यतेलसाधनादि
 गुल्मेऽहपानादि
 २५० वातिरेगुन्मेधृहणान्यत्रादीनि
 सानुयासननिरुहप्रयोगः
 यस्तिक्मगुल्मग्रम्
 वातगुल्मयताशुनादिजित्साधित-
 पूतपानम्
 २५१ सिद्धसंनिर्गुन्मादिजित्
 दाधिकनामपूतमपरमाशादिनाशकम्
 २५२ सिद्धपूतवातगुल्मजित्
 सिद्धपूतसर्ववातगुल्मविकारजित्
 २५३ साधितपूतवातगुल्मजित्
 वातगुल्मेऽपिदुग्मम्
 शुनादिपुष्पाधचूणगुटिका-
 पूतपानम्
 कफवातिरेगुल्मेचूणवदरा
 २५४ द्विषादिचूणस्तृचूणस्तृचूणगुन्मादि-
 नाशकम्
 लघणादिकं चूणं येषानरदीपनम्
 चूर्णं कोजटराभिजमशोपातगुल्म-
 हाय
 २५५ शार्दूलान्यश्चूर्णोऽप्याभिनाशक-
 मिथुन्यादिचूर्णपानं कफवातजोग-
 नाशकम्

गुल्मादिपुत्राधिमस्तुयुतंचूर्णम्
चूर्णादिगुल्मादिप्रमम्
सुरामेहेनमातुलगुरसादिपानवातगु-
ल्मरूजापहम्

२५६ शृंठ्यादिचूर्णवातलृद्वोगादिजित्
गुल्मवत प्रसन्नयासहएउतेलपानम्
यासगुल्मिनः पित्तविरुद्धेविरचनादि
क्षीरशपवातगुल्मादिनाशकम्

२५७ तैलादिकपानगुल्मादिनाशकम्
शूलादिपुचिप्रकादिप्राथः
पुष्करादिकथितपानकोष्ठदाहादि-
लृत्

एवितपानंकोष्ठादिशूलजित्
वातगुल्मिन शिन्नाजनुपानादि
उदायतेसतिपूयेभोजनादि
सदेपनरस्यामिशादिपुतंघृतम्

२५८ नीलिनीघृतं गुल्मादिप्रमम्
कुङ्कुटादयावा १ गुल्मोपक्रम
यातगुल्मिनाभोजनपानम्
पेत्तिरेगुल्ममिरेचनम्

२५९ कृत्वाष्णजेरापिस्तिकादिसंशममम्
अ'त्ययिकेगुल्मससतनम्
सिद्धपुतपित्तगुल्मप्रमम्

२६० पित्तगुल्मशान्त्यैदाहादिपानम्
पेत्तिरेगुल्मशान्तपानम्
पेत्तिरेगुल्मदाहेऽभ्यगादि
विदाहपूर्वकपेत्तिगुल्मादिपुरकहरणम्
तत्रकारणम्

२६१ मृतदोषादे'सर्पित्प्यासः
पाकोन्मुतेगुल्मेपित्तादिदधितुन्या-
त्रिया
शात्य'द'भोग्यमाधितजन्तपानंच
श्लेष्मजेगुल्मेवमनादि
गुल्ममशोधनादि

२६२ पक्षसापि. कफगुल्मप्रमम्
भक्षणरूपतृकफगुल्महरं प्रीहादि
निघ

ततोस्यगुल्मदेहयोःस्वेदाचरणम्
सर्वगुल्मेजेहस्वेदयोःकृतयो त्रिया-
सिद्धिः
गुल्मेशैविन्यगतेयत्रविप्युदितघटि-

कायोजनादि

२६३ अथवाकफगुल्मस्थलेपनादि
वतःशोधनादि
मिश्रकाव्य जेहोगुल्मिनादृद्ध्यादि-
प्यमृततुन्यः

२६४ अधवानीन्निनीघृतपानादि
दंतीहरीनक्ष प्रीहादिप्रप.
चूर्णलेहादि

२६५ गोमूत्रेणनुष्ठादिपानादि
गुल्मनाशननिद्रहयोजना
क्षारादिभिर्गुल्मजयः

कफाधिरेगुल्मेऽमरीपहणीपूका -
क्षारा.

क्षारपानं गुल्मादिजिद्विषमाशकं प
क्षार श्लेष्मपतनकृत्

२६६ मदेऽमाशरूपोमागंशुद्धयेआसनादि-
योजना
अप्रमकराने

२६७ विषल्यादिभिःसहसुराजागन्धश्र-
गुल्मजित्
एवंशमाभाषेत्तुनेरनेशरादिभिर्दा-
हकरणम्
दाहविधानम्

आमान्धयेवन्हिंसंधुसणादि
२६८ नायांअस्त्रमभेदेगुल्मेजेहविरचनम्
रनेहवेगुल्मेतिज्जाधः

निष्ठावनचूर्णपानं गुल्मरज'मृत्
गुल्मजैविन्यजनन्यामाप्र'पा.प्र
पागः

एवमभेदनाभाषेवोनिविरेचनम्
तस्ययोनोक्षारपुन'मृत्तितपूजादि

२६९ अथवतमानेरकेगुल्ममभेदाम्

- प्रवृत्तेरकेयमकाभ्यनदेहायाःसमुपे-
क्षणादि
रुधिरनिप्रवृत्तेरक्तपित्तादिहराःक्रिया-
२७० अथादरिधिकित्सिताध्याय.१५
उदरिणोविरेचनम्
विरेचनप्रकारः
उदरप्रसारिषोोजना
साधितनूतमस्थयोजना
२७१ पानसर्पोदराहंकफमास्तोन्धेगुल्मे-
हितं च
उदरिण.मिद्वसर्पिपानम्
अथबान्धेनसिद्धपूतपानम्
क्षौहे स्त्राधनरस्यविरेचनम्
चूर्णपानादिजातसलिलसर्पोदरनाश-
कम्
२७२ गवास्यादिचूर्णपानम्
नारायणोनामचूर्णोरागगणापहः
२७३ गुन्मादिपुहपुषादिचूर्णपानवातादि-
नाशकम्
मीनित्प्यादिकचूर्णमुदरगुन्मनुनू
पूर्ववक्ष्यद्रुधपानादि
चूर्णविशेषपानमुदरादिप्रमू
२७४ क्षुत्क्षीरसिद्धमाज्यपूर्वगुणम्
पूतानीषाभ्यासेपादिपानम्
२७५ जोर्णेपूतेगुंटीसाधितजठपानादि
पुनःपुनःसर्पिपानम्
गुन्मादिरोगाग्राहानयेनानिसिद्ध-
पतानि
आनाहमेदनपूतपानादि
रुतदोषस्यशाल्योदनभक्षणम्
उदरिणोदोषतोषनिकृत्तयेहरीतकी-
सहस्रभक्षणदि
२७६ अधवक्षिप्रक्षेपद्वारकचक्षपानम्
साधितपयपानमवृद्धोदरजिन्
भोग्याहारभोजनादि
समीरणेपान्यश्यादिरुतिविन्वादि-
गुननेलानादि
२७७ कफादोषानेनामृतेरंडतेलंहितम्
उदरस्यबाह्यातःभलेपनम्
काधादिभिर्जठरसेचनम्
उदरस्यस्येदपूर्वक्षेपनम्
पुनराध्मानेनिद्वहादिभिरुपचारः
वायोनरमाध्मापयतिषक्तयः
२७८ इतिजठरिणामामान्यत क्रियाः
बातोदरेपक्षपूतपानादि
ससर्जनेकतेचलायक्षीरम्
अनंतरमुदरिणावक्षिनानिद्वहादि
मनसिल्लादिभिरनुषासनम्
२७९ बलिनःपेतेजठरेजह्नपूर्वकविरेच-
नादि
दुर्बलस्यानुषासनपूर्वकसाधनादि
२८० पुन क्षीरपुनर्गन्त्यादि
कफोदरेचलघत क्षेहनादि
ततोनिद्वहादि
अरिष्टदामादि
२८१ क्षारउदरगुल्मादिनाशकः
दुर्बलस्यकफोदरस्यारिष्टपानेनजपः
मूलवक्षीजेजठरजपादि
सक्षिपातोदरेद्व्यादिनेत्रपानम्
२८२ त्रिदोषजेजठरेउदरिणाभिषिक्ता
अधवापानभोजनसंपुक्तस्थावरवि-
षद्वानादि
रुतदोषस्यआनपूर्वकरोनपयःपा-
नादि
२८३ एवंदोषेनितुंनेदुर्बलस्यरामपयःप-
यागः
प्रीहोदोषिकित्सा
बलेजातेविरोधनपूर्वकक्षारपामादि
२८४ उष्णाधुनाचूर्णपानम्
विहंगादिक्षपानं गुन्मप्रीहमम्
प्रीहमाशयकारः
कामन्त्रिप्रसिद्धजठरादिपानम्
२८५ साधितपुनप्रीहार्भपूदिगाढकम्
सेवपानकक्षयाशोधप्रीहनाशकम्

एवमप्यनुपशांतौगुल्मविधानेनाधि-
कम्

पित्तोल्मणेप्लीहगिसाधितसर्पिरादि
यस्तुतिप्लीहवत्कर्म

दक्षिणबाहोत्तिरामोचनम्
यद्वादर्शः सानुवासननिद्रादि

२८६ छिद्रोदरस्यञ्जलोदरवदाचारः

२८७ उदकोदरेपूंसं पादोपहरयोजनादि

एवमशांतौगुल्मयोगः
यद्वादर्शः सानुवासननिद्रादि

२८८ जलोदरस्यान्येषामपि जातजलानां-
जठराणां चिकित्सा

२८९ सलिलोदरस्यवत्तरेण जयप्रकारः
उदरिण आहारादोषज्यांश्च ज्यै

सर्वांदरेवातादिशमनक्रियामाह-
स्तपम्

२९० उदरिणो दीपनानिलपूनिषभोग्यानि
उदरिणायवागुभक्षणानि

उदरिणस्त्याज्यानि
उदरेपानव्यवस्था

२९१ वातरूपादीनातकंमशस्तम्
सर्धप्रयोगाणामनुशीरतकप्रयोगः

२९२ अथपादुरोगचिकित्साध्यायः १६
पादुरोगस्यादौ कल्याणाख्यसर्पिष्पा-

नादि
सिद्धं पृतं दृढयाद्यतिजिन्

२९३ पादुरोगप्रपानम्
स्पर्णक्षीयादिप्रपानादि

लोहचूर्णपानादि
हरीतकीलेहः

पादुरोगादिप्रपूर्णपानम्
पादुरोगादिप्रपूर्णपानम्

२९४ वातादिकाथ पादुरोगादिप्रः
कामलादिनाशनचूर्णितमयोरज-

पादुरोगिणो गृष्टिकाः

मंदूरवटका पादुरोगमयिना प्रपानाः कु-
ष्ठादिप्रपानाः

२९५ ताप्यादयः पादुरोगप्रः
वटकाः पादुरोगप्रः

२९६ लेहोहलीमकादिनिषामकः
पानभोजने हस्तपंचमूलजन्तुशस्तम्

२९७ पवनजदोपादौ स्नेहमायादिभेदजम्
पादोकायान्मंदूरं धृतयोजनाच

शतं धृतं मृत्तिकास्तविकारनाशकम्
केशरादिभिः पक्वसर्पिः पूर्वगुणम्

२९८ दोषानुगमाद्वेपजयोजना
कामलापापित्तहरमौषधम्

२९९ पक्वधृतप्रस्थः कामलादिप्रः
कामलापहौषधपानम्

३०० निकुमजलकपानादिषा
कामलिनक्षिकलाप्यन्यतमरसयो-

जना
निशादिभिरंजनकामलादिस्तु

३०१ आतुरविशेषस्य फहरद्वयैः पित्त-
जयः

३०२ आतुरविशेषस्य चिकित्सा
ततः कामलादिहितोषधिः

३०३ कुभकामलाया शिलाजतुपानादि
हलीमरुवर्ताश्चिकित्सा

३०४ पादुरोगे पुशोर्वाचिकित्साध्यायः १७
अथ श्वयथुचिकित्साध्यायः १७

३०५ श्वयथोऽप्यभोजनपूर्वकनागरादिपा-
नादि

३०६ मंदामेस्तकपानादि
प्रयागविशेषो गुल्मादिजित्

३०७ शोकाद्यभिभूतस्य साधितधृतपानम्
पक्वधृतपूर्वगुणम्

३०८ जमयाधृतयोजनम्
प्रवृद्धशोकादिनाशकमौषधम्

- ३०४ श्वयथोहितभोजनादि
शोकादिमतापेया
- ३०५ सन्यापेयापूर्वोक्तगुणा
शोलेपादिभिरभ्यञ्जनशैलादि
निचादिवारिणास्नानम्
एकागजेशोकेपुनर्नवादिमिल्लेपः
- ३०६ अनिलजेशोकेत्रिवृत्पानादि
पित्तभययोक्तिकारुण्यपूतपानादि
अतस्तपतृष्णादिभ्रमकायः ।
कफोद्वेगशोकेआरग्वधादिसिद्धतैल-
पानम्
स्रोतोविषपादौसतिक्षारादिशौलनम्
- ३०७ म्लेपोष्मदन्तपोषो जना
कुष्ठादिभिःसिद्धेभूत्रजलेस्नानाय
एकागजेशोकेलेपः
दोषानुसारेणशुद्धपादि
अजाज्यादिपानमिदोषोत्थशोफप्रम
- ३०८ सतोत्थादौशोकेऽमृगिशोधनादि
शोकिनोपास्यादिमासादिवर्जनम्
अथविसर्पचिकित्सिताभ्यामः १८
विसर्पेषुपूर्वलेपनादि
- ३०९ विसर्पेष्वमनादि
विसर्पेष्विरेचनादि
अल्पदोषशमनप्रकारः
दुरालभादिपानम्
दाण्यादिपानम्
शासादुष्टेरकरकहरणम्
- ३१० निरामेषुसिधृतादिकहितम्
रकेनित्दृतेप्रलेपसेकादि
यातविसर्पशतपुष्पादिकप्रलेपनम्
पित्तविसर्पप्रलेपः
अन्योपिलेपः
- ३११ लेपःश्लेष्मविसर्पलृन्
अन्यविषोलेप
एभिःसेकादिकाः
कफस्थानगतेसामेवायौलेपाः
- ३१२ ससृष्टदोषचिकित्सितम्
- अग्निविसर्पेषुतम्लेपादि
यंविमिसर्पेषुचिकित्सितम्
- ३१३ अथवामदेहादि
दन्त्यादिदृश्वलेपगुणः
यंविमेदचिकित्सितम्
- ३१४ यंभ्युपशमाभावेदाहः
यंविमिसर्पधतोरकमोक्षः
प्रक्षिन्नेवाहातर्मणवधचिकित्सितम्
- ३१५ रक्तहरणकारणम्
विसर्पिणोघृताभावादि
अथकुष्ठचिकित्सिताभ्यामः १९
- ३१६ कुष्ठिनःक्षेहः
पातोत्तरेकुष्ठशैलादि
पित्तकुष्ठादिजयप्रकारः
- ३१७ महान्तकसेहस्यप्रकारः
कफोत्तरेपफपृतादि
सर्वकुष्ठेषुचिकित्सितम्
कुष्ठजयस्यान्यप्रकारः
पूर्वोक्तैरभ्यञ्जनम्
जिग्धस्यकुष्ठिनःशोधनादि
- ३१८ कुष्ठिनःशिराविमोचनादि
क्षेहेराप्यायनादि
यजकसहापूतम्
महायजकम्
- ३१९ उष्णोषोविशुद्धिफरपूतप्रकारः
कुष्ठादिविजिगीषोश्चिकित्सितम्
लैलीतकयसाकुष्ठभी
शाल्यादिकमन्त्रपानंकुष्ठेहितम्
अम्लादिकमहितम्
- ३२० अन्यकुष्ठनाशनप्रकारः
जित्तेदियाणाकुष्ठादिनाशनप्रकारः
- ३२१ कुष्ठादीनापरममेपजम्
त्रिफलादिलेहोवा
वृक्षककायत्त्वप्रोगनाशकः
अन्यकुष्ठनाशकम्
- ३२२ दाण्यादयः कुष्ठनाशकाः
निरादिवपायादि कुष्ठनाशकः

- पाठादिपुनर्गोमूत्रशानेकुष्ठनाशकम्
 पाठादिपुनर्गोमूत्रशानेनभा
- ३२३ रुद्रकुष्ठनाशकः
 कुष्ठानिद्रसापनम्
 अन्यनुष्ठनाशकम्
 शरीरकृत्वातेहःकुष्ठनाशकः
 पथ्यादिदिह्यानुष्ठनयः
- ३२४ सतिरपुर्णवित्तिभादिनाशनम्
 सित्तादिनेह कुष्ठनाशकः
 कुष्ठमपूनाम्
 सुषरादिधारीजम्
 एवंदोषेजिनेदेसादि
- ३२५ कुष्ठानाशोऽप्येदेसादि
 कुष्ठशिशवेदुस्तारनिपादनम्
 कुष्ठविशेषेण
 मुन्नादिप्रपायः
- ३२६ कुष्ठापहं छाधः
 छाधयेव कुष्ठमः
 शिरीषाव्यादिनेव कुष्ठजिन्
 पूर्णेनाद्वैतेनादि
- ३२७ पूर्णेनद्वैतेनाशः
 कल्याणिविषाजानाशक
 गुग्गुल्यादिभिःकुष्ठनाश
 लपविशेषेणसिम्भनाशः
- ३२८ सुषणंलतातेज्जम्भगेनसिम्भनाशः
 लेपविशेष सिम्भनाशकः
 घृततेजपाकादिनाचर्मकुष्ठदिनाश
- ३२९ त्वादीपाणावजकसज्ञतेलनाशकम्
 महावजसंज्ञाश्विआदिग्रम्
 तेलविशेषःकुष्ठदन्
 तेलविशेषःकुष्ठदिनाशकः
 दहूपूनलेपादि
- ३३० विप्रपादपोषातादिग्राः
 पित्तकफपुष्टमलेपः
 घृतविशेषैरभ्यङ्गःकुष्ठपुष्टिना
 सादिरादयःरुमिपुतकुष्ठनाशकाः
- ३३१ घाताधिककुष्ठपुष्टादि
- लेपानांतिदिह्यापाम्
 महुदोषकुष्ठिन मंतोपनम्
 कुष्ठिनोमनादिकानः
- ३३२ कुष्ठिन एतदोषनिर्हरणार्थम्
 यतादीनि कुष्ठनाशकानि
 अभ्यिष्ररुमिचिकित्साप्रापः
 २०
- विप्रप्रमापयनकरणेहेतुः
- ३३३ विप्रप्रमंभंभीधनादि
 कंठकेनरफोटकभेदनादि
 कन्वपानादि
- ३३४ विप्रप्रमंभोमूत्रविशेषपानम्
 भृगराजसादनादिवा
 ग्रन्थेपःविप्रप्रमः
 विप्रप्रमंभमंविशेषेणोहित
 पृतिर्वाटनेपःविप्रप्रमः
 विप्रप्रमंभमंमलानकलेपः
- ३३५ लेपविशेषःपूर्वगुणाः
 विप्रप्रमंभमंविशेषःसर्वगणः
 विप्रप्रमंभमंविशेषः
 कुष्ठपुमलानकादिकलेपः
- ३३६ रुमिचिकित्सितम्
 रुमिचोदुरेपसिपोजनादि
 रुमिमतोलेहः
 शिरोगतेपुरुमिपुपूर्णनखे
- ३३७ मूर्ध्नेपुरुमिपुशिरोरोगनिधेयोका-
 चारः
 विहगादिभिक्षासाधितपेपापानम्
 शिरीषादिरसपानादि
 रुमिमतोलेहः
 शिरोगतेपुरुमिपुपूर्णनखे
- ३३८ पुपलिकामरुणादि
 नीपादिप्वेतद्विष्यादि
 पानेयस्तोत्रतेजयोजना
 पुरीषजेपुरुमिपुसिचिरेचने
 कफजन्मसुशिरोविशेषादि
 रकोत्थरुमिचिकित्सा
- ३३९ रुमिजिह्वासो शिरोविचर्जनम्

अधवातव्याधिचिकित्सिताध्यायः

२१

वायोरादौ स्नेहोष्णारादि

३४० स्नेहकरणकारणम्

अघट्टशतः

स्निग्धस्यहर्षादिशमनादि

स्निग्धस्यापयुक्ते स्नेहफलम्

३४१ आतुरस्यपुनः स्नेहस्येदयोजना

एवंशमाभावे विशोधनम्

सिद्धपृतपानादि

मारतानुलोमनेहेतुः

विरेचनाईस्यनिरुहैरुपाचारादि

३४२ आमाशयगतेषांतेष्वचरणादयो-

जना

अधोनाभेः स्थिते वा वायव्यपीडक-

शक्ता

पौष्टगोक्षाराद्याः प्राचनोदीपनाश्च हि-

ताः

रुद्धस्थे स्थिरासिद्धपयः

शिरोगते शिरोमस्त्यादि

त्यगाभ्रिते स्वेदादीनि

३४३ रक्तस्थेशीतमदेहादि

मारामेदःस्थे विरेकादि

अस्थिमज्जास्थस्य स्नेहेर्जयः

शुक्रस्थे प्रहर्षादि

रुद्धमार्गशुक्रदशने विरेकादि

यातेन गर्भे शुष्के उत्थापने सिद्धस्त्रीरम्

स्नावादिमासे स्नेहादि

संकुचितेर्गोऽभ्यंगः

रक्ते स्मृते आगारधूमादिभिर्लेपः

३४४ अपतानकान्तस्य त्वरितमुपक्रमः

तस्मिन्नस्यादि

स्नेहाः स्वेदाश्च पवननाशकाः

३४५ वेगात्तेषु भूधरेचनादि

वापावधिके सर्पिर्हितम्

सिद्धपृतदुष्टवातादिनाशकम्

महानिघस्याशोकस्य तिल्वकवद्वि-

धिः

एव शुद्धवातापतानके संसृष्टदेहिदेप-

द्वयोक्तम्

३४६ कफयुक्ते तु मुर्वादिचूर्णपानम्

वासाभ्यन्तरोरायामयोरदितवत्कि-

यादि

विवर्णदन्तलक्षणादि रूपास्वशीघ्रं जी-

विताभाय.

५ एतद्विपर्ययणमदेवुवेगेषु जीवनादि

३४७ जिह्वास्तमेवातस्थोपक्रमः

अर्दितादोनायनादिविचिस्त्रितम्

पभापाने स्नेहादि

अवयाहौनस्यादि

उरुलभेन स्यादिनिषेधादि

३४८ अधवात्रिकलादिकल्पलेहादि

व्योपादिभिर्गुग्गुलुभक्षणेनैव श्ले-

ष्मामवातजघ्नः

एवमस्तः शमनादि ।

उरुष्कभिणोऽव्यायामादि

३४९ शेषवातरोगेषु स्थानदूष्याद्यालोऽप्य-

धिकित्सितम्

मास्तार्दिनशरीरस्थकृथितादिपानम्

रास्त्रादिपक्तापिषातारोगरुद्धम्

पक्वसार्पिर्वाद्यादिनाशकम्

३५० शिरोगतेषां तेन स्यं प्रयोज्यम्

पक्वतेलं कफयुक्तवातनाशकम्

३५१ तैलमस्थं शेषवातरोगमग्नम्

तेलाढकतुल्यस्त्रीरसिद्धं रुद्धमारता-

दिनाशनम्

सिद्धतेलं वातादिजित्

३५२ यत्तातेलकासादिनाशकवातरोगमग्नं च

३५३ पानाद्यवसरैरुक्तस्नेहप्रयोगेशीघ्रदु-

ष्टवातनाशनादि

वक्वविशेषादेर्धत्तिभिर्भय

अधवातशोणितचिकित्सिताध्यायः

२२

- ३५४ घातशोणितिनोशोणितहरणादि
 स्थागादिपुजलोकाभीरुधिरहरणादि
 अंगम्लानोरुधिरहरणनिषेधादि
 विरेचनयोऽप्यस्यविरेचनम्
 घाताधिकेवातरकेपुशणवृत्तपानम्
 सिद्धवृत्तवातशोणितत्तु
 सिद्धवृत्तपानादि
- ३५५ मलादिभि शृतपयोवातरुज्जानाशनम्
 धारोष्णगोमूत्रयत्तमनुलोमनम्
 पित्तेवातशोणितेपक्षशतावर्यादिपान
 यक्षुदोषस्यविरेकाधमेरुतेलपानादि
 हरीतकीनांकाथादि
 वातरकघत क्षीरर्मास्त्रभिर्मलनिर्हर-
 णम्
- ३५६ कफोत्तरेवातशोणितेमुक्तादीनाका-
 थपानम्
 खेदिनोद्वलणम्
 शूलपुतेवातरकेचिकित्सितम्
 कान्ठिलात्पक्काथपानवातरकशम-
 नम्
 लेलीतकीपसापानमुद्धसुडजित्
- ३५७ आभ्यन्तरमुद्विष्टमत परबाह्यम्
 पक्षसर्जरसपानज्वरदाहातिनुन्
 पिडितैलाभ्यगोवातरकरुजाहर
 दशमूलेनसिद्धसर्पि शूलत्तु
 स्नामादिभिरार्तस्यकोष्णखहेपरिवे-
 चनवा
 रतभाक्षेपकहिम्मासुशूलार्तस्यमा-
 ग्यत्पारेपचनम्
- ३५८ संभाघार्तस्यनिकाथादिभि परिवे-
 चनम्
- ३५९ सेकार्धद्व्याणि
 सुसस्पशा स्त्रियोदाहनाशकाः
 रुदाहादिनिबर्हणोलप
 शूलप्रमुपनाहनम्
- ३५९ उपनाहेनस्नामादिनाशफानि
 प्राग्वत्प्रलेपयोजना
- ३५० शूलनिवृत्त्यर्थोलप
 अनिलेऽधिनेमूत्रादिसिद्धाजनम्
 सेकाम्यनयो समाक्षिकंचुकम्
 कफोत्तरेवातरकेगृह्णमादिप्रलेप
 वातकफोत्तरेवातरकेप्रलेपः
 वातकफोत्तरेवातरकेलिप्पस्याम्ले से-
 चनम्
 लेपादिभिरुक्तानवातरकचिकित्सा
 गभीरवावशोणितस्यविरेकादिभि-
 श्रिकित्सा
 वातश्लेष्मात्तरेकोष्णालेपाद्या
 पित्तरकोत्तरेवातरकेलेपाद्योहिमाः
- ३५१ वातासृगादीनामार्तिनुत्सिद्धैलम्
 सिद्धतेलवातशोणितोद्भववातरकह-
 रत्वादिगुणम्
- ३५२ मार्गसरोधात्कुपितेवातेऽर्हन्वृहणादि
 प्राणादिचिकित्सा
 निरामतानीतेवातेऽशुद्धमातचिकित्सा
 तम्
 भयशोषादयोबन्धचिकित्स्या
- ३५३ पित्तावृतेवायोपययिणशीतोष्णक्रि-
 यादि
 पित्तावृत्तेवायोमक्षीरमस्त्रियोजनादि
 पित्तावृतेवातेमधुपणितैलादिनासेच-
 नादि
- ३५४ कफावृत्तेयवाक्कादीनि
 संसृष्टेपित्तनिर्हरणादि
 रक्तसंसृष्टेवातेशोणितिकीक्रिया
 भासावृत्तेस्त्रेदादय
 आढ्यवातेमदसावृत्तेप्रमेहमेदोवात-
 प्रमोपधम्
- ३५५ अस्थिमज्जरथवातेमहाखेहादि
 रेतसावृत्तेपूर्वोक्तम्
- ३५५ अन्नावृत्तेपाचनीयादि
 मूत्रणावृत्तेत्रपुसादीनि
 बर्चसावृत्तेवातेएडनेलादि
 सर्वस्थानावृत्तेकफिलयोरविरुद्धादि

- सर्वधात्वावृतेपानौषधादि
 ३६६ अपाने आवृतेदोषनादि
 एतद्विचार्यभिषजाकर्तव्यम्
 विमार्गगवायूनाम्बमार्गनयनम्
 ३६७ पित्तरक्तसंसागज्वलातारणहालशुनः
 रक्तावृतेपित्तहरादि
 एतद्यायुर्वेदफलभूतचिकित्सितम्
 औषधस्यपर्यायाः
 ३६९ अधश्मनफलपाध्यायः १
 अवमहर्षं प्रमाणम्
 वमनविरेचनयोर्मदनश्रिवृन्मूलेभ्ये
 व्याधियशस्त्रीमूलादेर्विशिष्टता
 ३७० वमनेमदनफलचूर्णयोजना
 ज्वमंतरपानादि
 ३७१ अधयापिप्पलीचूर्णपानम्
 तृदयदाहादौकायितस्त्रीरादिपानम्
 ३७२ कफछर्मादौदधिसरादिधमनेहितम्
 कफेनाभिभूतामोक्षुष्यच्छरीरेचन-
 नम्
 लेहविशेषेणधमनादि
 समूलव्याधिनाशकफषायादि
 पुष्पाग्राणेनयनम्
 ३७३ कलामायेवमनेमदनपुष्पादि
 तत्रज्जीमूताद्याःकल्पाः
 विरोधेणज्वरादिपुष्पज्जीमूतयोजना
 ३७४ तृथीकोशातकीवपीयंकल्पना
 पित्तश्लेष्मज्वरिणश्रृणपानम्
 पित्तज्वरेजीमूतचूर्णपानादि
 ३७५ कासाद्यातेवमनविषयेइक्ष्वाक्यादि
 इक्ष्वाकुप्रवालसाधितस्त्रीरयोजनम्
 कफकासादिपुष्वमनार्थदधिविशेष-
 पानम्
 पांडुार्दितस्येक्ष्वाकुफलमव्यपानादि
 विषगुल्मादिपुष्पगुलीस्त्रीरेणतद्वी-
 जपानम्
 ३७६ कफोद्गन्धरादिपुष्पवपानादि
- गुल्मादौमांसरसेस्तुड्याःकल्फपा-
 नादि
 कासादिपुगदेपुकोशफलाख्यरएः
 फासत्तृदयदाहयोल्लेहाः
 ३७७ कफविशेषेपेष्णोदकानुपानलेहाव-
 मनाय
 धामार्गवस्यकल्कोविषप्रः
 धामार्गवफलपानादिबमनाय
 प्रगाढेपुक्कुरादिपुक्ष्वेहः
 अनृपमांसपानादि
 ३७८ रोगविशेषेसुषुप्तमारेपुकुटजंघनम्
 अन्यसहितकुटजर्षाजपानादि
 एषवमनेऽन्यौषधकल्पना
 ३७९ अधविरेचनफलपाध्यायः २
 त्रिवृत्तःस्वरूपकथनम्
 सर्वरोगजित्त्रिवृत्तम्
 त्रिवृत्तोमूलं द्विमकारकम्
 ३८० श्यामंमूर्छादितृत्
 तस्यामूलपट्टणप्रवारः
 पातामयादौविरेचनप्रस्ताभेतचूर्णपा-
 नम्
 तृत्विरेचनलेहः
 ३८१ तन्निपातज्वरादिपीडितस्याजगंधा-
 दिचूर्णमेहः
 इक्षुगंडिकाभक्षणम्
 घातपित्तकफोत्थादिपुचूर्णपानविरे-
 चनम्
 लेहोगुल्मादिरोगप्रः
 ३८२ कल्याणं संज्ञोगुडःकुष्ठादिनाशकः
 मूत्रकृच्छ्रादिपुगुटिकाः
 ३८३ त्रिवृदादिकंविरेचनम्
 शरदित्रिवृद्दुरालभादिकंविरेचनम्
 हेमतेत्रिवृत्तादिकचूर्णपानम्
 पीष्मर्तात्रिवृच्छर्कराविरेचनम्
 जिग्धानामलदोषतृयोः
 रूक्षणात्मपिश्यामायचूर्णम्
 ज्वरादिपुराजवृक्षोभिकपथ्यः

- ३८४ बालादौ चतुरगुलस्थयोजना
शम्याकफलस्थयहणादि
दाहायातेशम्याकफलमज्जासुखं वि-
रेचनम्
चतुरगुलमज्ञकपायपानम्
नन्मज्ञापानं प्रकारांतरेण
- ३८५ तिल्वकमूलचूर्णपानम्
तिल्वकस्थलेहं श्रेष्ठविरेचनम्
सुधाप्रयोगनिषधस्थानम्
- ३८६ सुधाप्रयोगस्थानम्
सुधागुलिकापानम्
घृतेन धितृनादिपानम्
- ३८७ तथैव गुहाघ्नान्योपादियानम्
श्लेष्मामपायेषु फलमूलविशेषक-
ल्पना
कफजलद्वोगादिपुंशोरिनीसमलपो-
कपमाग्रापिडकल्पना
क्षुत्तौ द्वयपुद्गयमूलं पित्तश्लेष्मविला-
यनम्
अभिष्यन्द्देहादिभिलन्मूलपानम्
- ३८८ सत्तिद्रुतवितर्पादिजित् ॥
सिद्धतैलगुन्मादिजित्
धितृद्वीतकया अपि विधानम्
विशेषेण ग्रहण्यादीनां हितामादकः
- ३८९ सश्लेष्मादिभिलत्पस्थमहार्धव्यप्रभूत-
स्याल्पकर्मता
त्यक्ते सरादिभिर्विरेचनानि
अध्वमनविरेचनं व्यापस्तिद्विरध्या-
यः ३
- ३९० वमनेऽधोगते पुनर्वमनप्रकारः
अजीर्णितरुन्मते वमने पूर्ववत्
तनस्तृतीयमपि
- ३९१ अग्निग्धन्विमशरीरादेर्विरेचनोपध-
गदजनकम्
उत्क्रिष्टदोषस्वानुपासनादि
आप्मातस्थनरयोदावर्गहरमभ्यंगा-
दिवर्म

- ३९२ पंचमूलादिकृतपद्मागू-शूलादिना-
शिनी ।
प्रवाहिकादिपुपिलत्यादिपानम्
पीतौषधस्य कुपितवातादिकृत्यम्
तस्मिन्नावस्थाविशेषमनादि
- ३९३ अनिवमतः प्रतिक्रिया
पीतमेपजस्य वेगनिप्रहादोषातहरं-
स्वेदादि
विरेचनातिशये विरेचनद्वयोद्वरणं
अतिवमनादौ विरेकादि
- ३९४ विरेकातिशयहरं वमनं
वमनानियोगे पानादि
छर्दयतोतरेष्वपि दद्याजिह्वायाकष-
लप्रहादि
वाग्याह्रादिवातरोगे पुद्गयवाग्धादियो-
जना
जीवादाने शोणितपित्तपरीक्षा
- ३९५ तृष्णायातस्थसो गितैरुर्ध्वत्येषमाण-
रक्षणक्रिया
- ३९६ श्यामादिभिर्वाग्भूतपद्मादि
गुदधंशोष्णधेस्तभनादि
विसृष्टस्थयामवेदादिभक्षण
अधदोषहरणसाकस्य परितकल्पा-
व्याय ४
- सर्वगदप्रमाधीवस्तिः
तत्र रन्ध्रः
- ३९७ सप्तान्तिव्याधिहरो निरुहः
वस्तिर्दीपनो मांसादिप्रदश्च
- ३९८ वानश्लेष्मोत्थगे गजिद्वस्तिः
यष्ट्याव्हादिभिः शूतपयः पित्तमयम्
निरुहादिनां हादिप्र-
- ३९९ कफशोणितोऽनिरुहः
मुकुमारानां निरुहाः
- ४०० वस्तिर्वातशोयन् वरुणरुध
वातजिद्वस्तिः
अभिष्यन्दादिहावस्तिः
विश्लेष्णादिभिर्जिद्वस्तिः

- ४०१ शुक्रकरोयस्तिः
अथसिद्धयस्तिक्थनम्
मधुतेजोनिरूह-प्रमेहादिजित्
रक्तपित्तजिघृक्षुष्यश्रवस्तिः
पाय्यादिगूलजिदुष्यस्तिः
- ४०२ निरूहकल्पना
युक्तरथनामायस्तिः
दोषवृत्तशिरश्रवस्तिः
सिद्धयस्तिसंज्ञः
कफामयादिदुदुष्यस्तिः
- ४०३ घातहरोवृष्यश्रवस्तिः
- ४०४ परमशुक्ररुदुष्यस्तिः
तिमियादिप्यवेयंकल्पना
ध्यायाममथितोरस्पादीनांपुनर्नव-
कारकोयस्तिः
- ४०५ क्षारमगुतादिभिःसिद्धेनपमसाभो-
ज्यम्
सिद्धद्वयेःक्षेहयस्तिप्रकल्पनम्
अधुनाक्षेहपक्षाय-
सचवातयिशारजिदनुयासनम्
अनूपमाणिनासाधितावसापूर्वगुणा
शताव्हादिभिःपक्षतेजसमीरणं
- ४०६ संधेयनतमपृतंसमीरणजित्
अनवासनबृहणादिगुणम्
अनुवासनंफफरोगजिह्वामादिनाश-
कम्
- ४०७ साधिततेजकफप्रम् ।
सिद्धमनुवासनकफे
तीक्ष्णादिचक्षिः
यस्तेस्तीक्ष्णत्वमार्दवे
सिद्धोचक्षिः स्वस्वामयनाशकः
यस्तियोजनप्रकारः
विशोधनानर्हाः
- ४०८ अथयस्तिव्यापत्तिद्विरप्यायः ५
अस्तिग्नादिदेहस्ययस्तिनावातादि-
यहः
- ४०९ तत्रावस्थायापानविरेचनादि

- अल्पधीयैवस्तोदमेवापुरोधादि
तत्रफण्यस्तिमयोगादि
- ४१० वेगसंरोधं कुर्वत पुंसोयस्तिमूर्छादिप्र-
वर्तकः
- ४११ तत्रावस्थायांशीतापुनामुखसेधनादि
अत्युष्णादियस्ति कुक्षिरुगजनकः
तत्राविरेचनानियोगवत्लक्षणयिकि-
त्सिते
- ४१२ पेतिकस्यक्षारादिरूपेयस्तोदाहादि
तत्रयिकित्सितम् ।
निरूहव्यापत्तीनामेवंयिकित्सित
अधनुयासनव्यापत्तीनायिकित्सि-
तम्
अधिकेवातादिपोगेयिकित्सा
- ४१३ पितावृत्तेक्षेहयस्तोतस्यारिनिर्हरणम्
कफावृत्तेक्षेहयस्तोपिनिर्हरणम्
- ४१४ अत्यशनापृतक्षेहयस्तोहितमोषधम्
विद्याघातक्षेहयस्तोपिनिर्हरणम्
अमुक्तादोक्षेहयस्तोपिनिर्हरणम्
- ४१५ अपक्वक्षेहेपिनिर्हरणम्
अगुच्छस्ययस्तेषंदनेवत्येपिनिर्ह-
रणम्
शीघ्रमणीतादोयिकित्सितम्
पीडयमानेयस्तिपुटकेयिकित्सितम्
- ४१६ अतिमपीडितेयस्तिपुटकेयिनिर्हरणम्
यमनाद्योर्द्विगुद्धदेहस्ययैवकर्तृकरक्ष-
णम्
विस्तृतस्वप्रकृतिनयनप्रकारः
- ४१७ प्रकृतिगतस्वलक्षणम्
अथभेषजकल्पाप्यायः ६
प्रशस्तभेषजनक्षणम्
- ४१८ औषधग्रहणप्रकारः
पयआदीनामग्रहणप्रकारः
रूपाययोनव.पंचरताः
- ४१९ स्वरसनक्षणम्
कल्फलक्षणम्
- ४२० चूर्णलक्षणम्

- प्राधनक्षणम्
 शीतलक्षणम्
 फाटलक्षणम्
 योजनाप्रकारः
 स्वरसंस्थमध्यमानचतुष्टयम्
 पेश्यमध्यममंमानंरूपं
 ४२१ फाधनमाणम्
 शातकरायनमाणम्
 कांक्षमाणप्रकारः
 स्नेहपारममाणप्रकारः
 स्नेहविनये शीतस्मृतम्
 ४२२ स्नेहपारमक्षणम्
 अन्यलक्षणम्
 ४२३ शाणादिसंज्ञा.
 धुक्काद्वद्व्ययांयोजनाप्रकारः
 अनुकद्वयेपणेलोडनार्थवारिषो-
 जना
 द्रव्यपरिमाणमात्रेतुल्यभागवल्पना
 ४२४ षट्कादिमज्ञा.
 ४२५ शोभेदाद्द्रव्यविशेषप्रकारः
 ४२६ अध्यात्मोपचरणीयाध्याय. १
 अत्रमहर्षय प्रमाणम्
 जातमध्यस्यमान्तरयशोधनादिप्र-
 कार.
 ४२७ मरुधीभूतस्यमान्तरयनाभ्युपरिचू-
 त्रेणवधनादि
 ततोदक्षिणहस्ततर्जस्यातालूअम-
 नादि
 ततोवालस्यतेहः
 ततोगर्भोभोवमनम्
 ४२८ ततो जातकर्म
 स्तन्यप्रवर्तनेहेतु
 प्रथमद्विसेशियुभोजनप्रकारः
 द्वितीयतृतीयद्विषयस्तत्प्रकारः
 बालस्योत्तमस्तन्यप्रकारः
 ४२९ स्तन्यनाशकारणानि
 बालस्यरोगहेतुस्तन्यम्

- स्तन्याभावविनाशोदपयः
 षष्ट्योरात्रोर्वाधयानां जागणम्
 ४३० दनमद्विसेषपूर्णैर्द्युतिरेत्थानादि
 ततआयुष. परीक्षणादि
 धूपनेशर. हरतः
 पान्म्यधुमंहृतमंण्यादिवाणम्
 ४३१ पचपक्षमासयोः क्रमेण धरण्युपवेश-
 नाश्रमार्थेने
 पत्तममाष्टममासेपुत्रार्णवधः
 व्यधप्रकारः
 ४३२ तिराव्यधाट्टागादयः
 रागादीनां चिह्निततम्
 उक्तस्थानि. व्यधेकम्
 तत. धूमस्थापनादि
 जातदतस्यमनादप्रसारणादि
 ४३३ उपस्तनस्यार्थशां प्रीणनेमोदकः
 सोम्योपधेरोगजय
 बालस्यश्रातोनेकार्यः
 तस्यवत्प्रवातादिभ्योरक्षणम्
 बाहूमेधारुन्तार्थितपय
 अशंगपानधन्यादिगुणरुम्
 ४३४ सारस्यतृप्तबाहूमेधादिकरम्
 बचादिभि साधितघृतपूषंगुणम्
 मपुरादिरुतभस्मारोपागा.
 बचादिभिर्बांशु गुडि
 ४३५ अध्यात्ममपप्रतिषेधाध्याय २
 त्रिविधबालाव्याख्यकारणम्
 शुद्धरीरलक्षणम्
 बातदुष्टलक्षणम्
 पित्तदुष्टलक्षणम्
 कफदुष्टलक्षणम्
 ४३६ ससगुष्टलक्षणम्
 तनूरीरबालस्ययथाव्यवधिजम-
 कम्
 रादनानुपीडावेदनम्
 अवयवविशयरोगवेदनप्रकार
 शिरआदोपीडावेदनप्रकार.

- यद्दृष्टेऽङ्गीणि शरणाः नि
 हितामिदं यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 रतितामिदं यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 अर्चातामिदं यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 ४५३ नेत्राजयप्रकाशः
 साक्ष्यपह्वात्तस्यभूषणादिप्रकाशः
 ४५४ पूत्यादिभिर्भूषणैः स्वयंपह्मोचकः
 मयःपदः निवृत्तमयेन निमित्तोभूष
 गिरीर्षुनवितेयवानं यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 सर्वरागपदप्रकाशसिद्धिः
 ४५५ पानाम्भ्येजनाभ्यां यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 नाशानम्
 गोशृङ्गादिमर्पेनिर्मोहादिध्वनान्य-
 हितम्
 अग्रभूषणविद्यायां यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 जनादि
 वरकायनोपलक्षनशिवम्
 ४५६ ओषधेः समुपक्रम
 अयमनुविद्याज्ञानाभ्याय ४
 यद्यत्पुनानुरणनसद्गुणलक्षणम्
 भूतोऽष्टादशमिधः
 ४५७ भूतानुपगोहेतुः
 यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 भूतप्रहणशाल
 ४५८ देवप्रहृष्टहीतलक्षणम्
 देवप्रहृष्टहीतलक्षणम्
 ४५९ गन्धर्वगृहीतलक्षणम्
 सप्तगृहीतलक्षणम्
 यक्षगृहीतलक्षणम्
 ब्रह्मराक्षसगृहीतलक्षणम्
 ४६० पिशाचगृहीतलक्षणम्
 प्रेतप्रहृष्टहीतलक्षणम्
 कुश्माण्डगृहीतलक्षणम्
 ४६१ निपादगृहीतलक्षणम्
 ओम्कारगृहीतलक्षणम्
 यन्त्रागृहीतलक्षणम्
 पितृप्रहृष्टहीतलक्षणम्

- गुहाङ्गीणां शरणां यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 साक्ष्यपह्मोचनम्
 त्याज्यलक्षणम्
 ४६२ अधभूतजनितेयव्यापः ५
 अहिर्वातामभूतस्यजपादिभिर्जपः
 यद्दृष्टेऽङ्गीणि
 ४६३ तस्याभ्यंजनतेजापहापहाः
 तिद्धोऽङ्गीणि
 पानमस्ययापह्मनाशकम्
 एभिः स्तित्तो गतः पुनर्गुणः
 गुहाङ्गीणजननस्यतेपेदुष्टप्रणादि-
 नाशकाः
 स्कन्दादिप्रभूतम्
 ४६४ भूतप्राणा-रूपगानं पद्मम्
 महाभूतप्राणसंज्ञकं पुनर्मयं पद्मना-
 यम्
 ४६५ पद्मप्रहृष्टिनेयव्यादिप्रयोगः
 पद्मप्रहृष्टिदिर्देवम्
 तद्यारत्नादीनि
 अयसामान्यादिभिः
 सुरादिभ्यो यत्तिदानस्यानामि
 ४६७ देवानामिष्टोत्तिष्ठतम्
 यद्यद्यत्पानादिभिर्देवोचनम्
 नरपाननाभ्यां पद्मोचनम्
 देव्यानामिष्टोत्तिष्ठतम्
 नागानामिष्टोत्तिष्ठतम्
 ४६८ यक्षाणामिष्टोत्तिष्ठतम्
 गोमृशतीक्ष्णमन्त्राद्योहितम्
 हरीतक्यादिभिर्भाषनाजनेहितम्
 ब्रह्मराक्षसामिष्टोत्तिष्ठतम्
 यक्षपूतपानादिपुहितम्
 ४६९ रत्नसामिष्टोत्तिष्ठतम्
 नस्याभ्यंजन
 सिद्धपुनरक्षोयह्निवारणम्
 पिशाचामिष्टोत्तिष्ठतम्
 यक्षपूतपानाभ्यंजनयोः
 ४७० नस्याजने
 देवर्षिपितृगन्धर्ववज्रयोर्वज्रं

- विश्वचर्मतरेण प्रहेषु मतिरुदाचरणं न
जपविशेषः सर्वसहजित्
महाविद्याश्रवणम्
भूतेशपूजादिः
- ४७१ वस्यमाणध्याययोरुत्तमत्रहितम्
अयोन्मादप्रतिषेधाध्यायः ६
उन्मादाः षट्
उन्मादस्वरूपम्
उन्मादानामुत्पत्तिक्रमः
उन्मादानां सामान्यलक्षणम्
- ४७२ विशिष्टलक्षणम्
वातादुन्मादेरुत्पत्त्यादि
पित्तादुन्मादेर्भोजनं कं धादयः
४७३ कफादुन्मादेऽरोचनादय
त्रिदोषोद्योमारणात्मकः
धनादिनाशोन्मादः
- ४७४ विषेणोन्मादेऽप्यायवदनः
पवनजोन्मादेऽप्यायानादि
कफविषमवेधमनादि
एवमप्यनुवृत्तीतीक्ष्णनाशनीजन-
धीजना
उन्मादादिजिह्वपूतम्
- ४७५ माह्नीपूतमुन्मादादिजित्
भूतमहादिपुनरुत्पन्नारयसायः
४७६ महान् व्याणसंज्ञं पूर्वमादुरैरधिकम्
४७७ धर्मिर्नस्पादिभिरुन्मादस्तु
अयोडादयोहिता
शूगाद्यादिमूत्रादिमिथूनादिक्म
अयोगमत्यर्थः
- ४७८ पैसिरेनुन्मादिनिकृष्टादिहितम्
तवातिराग्यधार्द
४७९ जलवर्जितरूपेन तिस्र्यस्तु-
धाशोषणादिया
४८० उद्विनाशानुन्मादेनादृशपात्यादि
कामादिजानां साधारणं शमः
भूतोन्मादिभूतनिर्दिष्टमौषधम्
४८० भूतानुषंगे चतुष्पयेवलिः
- उन्मादाप्रतीहेतुः
विगतोन्मादलक्षणम्
- ४८१ अवापस्मारपतिषेधाध्यायः ७
अपस्मारलक्षणम्
अपस्मारश्चतुर्विधः
- ४८२ अपस्मारेऽप्युत्पत्तिरुत्पत्त्यादयः
वातादपस्मारलक्षणम्
पित्तादपस्मारलक्षणम्
- ४८३ कफादपस्मारलक्षणम्
सर्वत्रिणापस्मारलक्षणम्
वमनादिमन्वादीनामौषधम्
वातिकादींचिन्तिता
अपस्मारिणोऽपस्मारशोधनावयो-
गाः
साधितं पुनमपस्मारम्
- ४८४ महत्पंचगव्यं अतिहृत्
साधितं नर्पिस्मादादिजित्
सिन्धुतेजप्रधायपस्मारमोचकम्
पूतप्रस्थं वातपित्तजापस्मारनाश-
म्
- ४८५ क्षाधविकेपेभूतक्षीरतद्वत्
पक्वपुनमस्थमपस्मारजित्
गवादीनापित्तनश्येहितम्
साधितं तेजस्येऽभ्यंगचक्षुः
उन्मादापस्मारिणोऽसाधितं तेज-
स्यं चूर्णवा
- ४८६ अपस्मारिणोधूपयोजना
तेजस्तुनशीलनादि
दुश्चित्तित्यस्यरसायनानि
त्वमित्थं रूतयानि तिबचननिदेधः
- ४८७ अधवत्संरोगविज्ञानीयाध्यायः ८
नयनरोगसंज्ञानिः
रुद्धोन्मादनाशयोनेत्ररोगः
- ४८८ निर्मपास्योरोगः
वातहृताशुयोरोगः
कुंभीसंज्ञाः पित्तिकाः
पित्तोद्विष्टसंज्ञाः

- पक्ष्मशान्ताख्य
पोयनामज्ञा पित्रिना
४८९ कफात्कुष्ठमज्ञा
लग्नाख्य
उत्तमाख्य विप्रिका
नद्वद्विप्रिप्राम्यमशोनाम
आजुननामित्राविटिका
४९० विमयनाख्य
उत्तमाख्य
इयावत्तमाख्य
विप्रिप्राम्यमशोनाम
सिफताषर्मा
कन्नायम
यद्वलनाम
४९१ शिशा कुष्ठक
पक्ष्मापरीयधमनासकोषादि
आजुजीयधि
अमुदाख्य
४९२ धम्मसथयाणासल्या
तेषुमाध्यासाध्यायप्रकार
शस्त्रसाध्याध्यायसदनकुट्टादि
अध्यायमरागप्रतिपधाध्याय ९
कुष्ठोन्मीलपुगणपृताध्याजना
४९३ कभीकायधर्मविलरानादि
धर्मविशेषतप्रकार
४९४ सुत्रितितवत्तलक्षणम्
अतिलक्षणादुजादानि
तत्रप्रतीकार
नयनातनाभ्यगादि
अतिप्रितितेचिकित्ता
४९५ कन्तिनोक्तपित्रिकाभदादि
सवत्तर्त्तलेसनेभदनवायक्रम
पित्ररत्ता कुष्ठयो शिराविमासणादि
पक्ष्मणासदनेराममूलविमुटनादि
४९६ पक्ष्मशान्तेश्चमजनम्
हृदिरादिरादिभि सचनादि
कन्तिनोक्तेश्चिचित्तादि

- लग्नेत्येवमेव
असातावप्रिनादहाम्
कुष्ठमेगानदायिन्या पानादि
स्नानदायिन्याविशेषतम्
४९७ मुस्तादिरुक्तेनकुचालेपादि
शुद्धाय साधयानम्
विशोर्ध्वमनिर्वातितेसचनम्
विशुनासव याधिमुनहेनुप्रमनम्
तत्रयमनम
तत्रशासनम्
४९८ कुष्ठोवत्पार्दि
कुष्ठोवत्पार्दि
पक्ष्मरोधप्रवृद्धेपुगीममुच्छेदनादि
४९९ अशानोदाहादि
अध्यायवितित्तसितरोगविज्ञाना-
ध्याय १०
५०० सविरोगप्रयनम्
पवनाजन्मसाशतयोरोग
कफारकसायेवेतादिस्राप
अन्तर्मशाशाकउपनाहारय
रक्तेनतास्त्रास्रसाय
रक्तसमुत्पित्रिनाशूलदाहृषती
पूयसाय स्येपयसाय
५०१ कनीनसधोपयानसोमण
कनीनस्यात सोलोडलजी
अपागेकनीनयाठमिपधि
उपनाहादिपनणाश्लेणसाधनम्
आस्त्रव दिवमुष्णामलजेअन्त्याग
सितेनेपदेशधृक्कसज्ञारोग
५०२ कफाचुक्रुभायेष्टुमं
बन् सध्यायतमम
दिष्टनतामामे
शाणितान्तिरोपान
तत्रचिकित्ता सताभावेऽवलोकाभा-
य
शिराजान्शिराजान् नाम
५०३ अजुननाम

प्रणापंथं स्वाध्यायं अभिभासामं शिरसोऽङ्गाः पितृवः एषां च योऽङ्गानां भावनप्रकारः तद्वत्पर्यायं विधातः	शतगुरुं च त्रयं पूजनादि पञ्च विधास्यन्महाद्वयं तत्र शतशुक्रं प्राश्य द्वैतवर्णि. तत्र गुरुं गिरुतिरति ५१२ चर्ति. मरुत्पूरं मृतु अंजनममलाप्रणमंभारत्परूपधनु. प हारम् निष्कगुरुं शोभासनम् कुदगुरुं हृदि द्वादिद्वयं नैव स चनम् गुरुं प्रागुक्तिराः
५०४ अथ मन्त्रे शिराशुभादि ताम्रमन्त्रमुपवत् पञ्चगुणकम्	५१३ मरीचादिभिर्धर्मैर्गणम् धर्मणा गृहीयात् पूर्णं गुरुद्वयं नमंजनम् मुद्रांजनम् मृदु गुरुद्वयवर्णिः
५०५ एवं दण्डोऽपगणः अथ संधिनिवासितरोमप्रविधेया- ध्यायः ११ उन्नाहृषिरस्ता संभिर्गणैस्त्वनादि अमं वषिर्गणः १३	५१४ बालादिभिः शुक्रेण मन्त्रम् निगमकमलापविहिरता पनिर्गमं जगम् अमोक्षस्य प्रयोगः अताप्यामृतापदेनोपशमादि अताप्यशुभे मंजनम्
५०६ पुष्पाब्जसेनिराभ्यधादि सौधवादिभिर्भूतैर्जनप्रयोगादि कामये विभेदनादि शुक्लमागुरो गुरुविज्ञाभिर्व्यद्वदु- पाधारः	५१५ अजकषाभ्यधादि गुरो पूजनादौ पद पञ्चम् ५१६ अथ दृष्टिरोगविज्ञानी वाप्यायः १२ निमिराग्यरागलभगम् प्रथमपटलप्रत्ययकार्यम् द्वितीयपटलप्राम्भकार्यम्
५०७ यन्ममप्रथितपितृकर्मप्रकारः शोककृद्गमजनवर्णिः शिरस्तातादौ गुरुद्वयं वृत्तिया शिरस्तातादौ विभेदेण द्वितकवनम् अमंजश्रिर्कस्तनम् अमणः तत्त्वविहिरता उद्वनप्रकारः	५१७ तृतीयपटलप्रत्ययकार्यम् चतुर्थपटलप्रत्ययकार्यम् पात्रेन निर्मिरव्याविद्वद्वद्वनोपना- दि
५०८ उद्वान्नं नैव संधनादि ५१० द्वीनानि उद्वनजगद्व्ययप्रकारः श्लेष्मतिमितादिर्जटनम् तिमिरप्रान्यजनानि	५१८ बाले दृष्टिरासकोचादि पित्तज्वरतिमिरविषुदादिदीपितादि क्षणेन निर्मिरश्लेष्मगुक्तापटोपनादि ५१९ रक्तेन निर्मिरस्ताभाद्यवटारनादि सप्तर्गसन्निपातेषु स कीर्णलक्षणपेद- नादि
५११ पटिनशिरागाममं वषि. किरता शुक्रेषुकटादिर्जनना	

- नकुलाधस्यदिवाद्दृष्टीरात्रौन
 ५२० दिवादशनयुक्ति
 उष्णविश्रधान्यादृष्टि
 अम्नेनविश्रधादृष्टि
 धूमरानामरोग
 ५२१ ओषसर्गिकलिगताश
 एषदृष्टिमङ्गलसंवावगतिरागा
 ५२२ अर्धतिमिरप्रतिषेधाध्याय १३
 तिमिरस्यशीघ्रमुपक्रम
 साधितघृतदस्वपानतिमिरापहम्
 साधितपुराणघृतमरुतकासादिनाश
 कम्
 ५२३ घ्राणादरागजिह्वाम्
 तिमिरिणविकलाघृतपानम्
 महाभैक्षसर्पिदृष्टिषकारजित्
 ५२४ लहेतगात्रमनचक्षुताम
 सप्तप्राधिकलातिमिरप्रो
 तिमिरानुरस्यपायसादिभक्षणम्
 ५२५ घूर्णाजनेसर्पतिमिरप्रम्
 अजमतिमिरादिशातिष्ठम्
 कफामर्षजिघृक्षे
 सद्यस्तिरागव्यजाम्
 ५२६ भास्करभूर्णोविश्रपणतिमिरप्र
 अजनतिमिरातकरद्वितीयाभास्कर
 गरुडतुल्यनयनकरतुल्यम्
 ५२७ सीसशलाकाभिम्यादिप्री
 मयनयागृध्रतुल्यकरायाग
 भिक्षुतारयभूरसकृष्ण
 ५२८ अजनविशेषादधस्यापिदृष्टि
 अधानादृष्टिमदारसंक्रिया
 तिमिरऽप्रतिसारास्यमजनम्
 गुत्तिरातिमिरनास्ति
 यषमागिर्येषोपक्रामितादिप्र
 ५२९ अशेषदृष्टिरोगहरघूर्णाजनम्
 दृष्टिषकारास्यम्
 नेधराणिग्निरातिमिरपक्वम्
 इत १२प्रतिशयसाधनम्

- धातजतिमिरेशाधपक्षघृतपानादि
 ५३० ऊर्ध्वजघ्नजरागाग्निनाशनस्यम्
 तैलनस्यासयजघ्नव्यागादजित्
 अजनेवैयाघ्रादिदत्ता
 स्रोतोजनतिमिरहरम्
 ५३१ एवशमाभारतपणम्
 घृतविशेष ध्यघृतपणम्
 अयस्यपणम्
 तत्रभवगिदानीनायसाफल्यना
 पुत्रपाशायोगना
 बावजेतिमिरपोगतबन्धितहानुया
 सने
 पैसजेतिमिरसर्पिण्यानादि
 ५३२ समाक्षिकशरादिभिर्बिरेचनम्
 नेत्रस्यतिरस्त्रशशिरभेकपादय
 अजनेसाक्षिदिभिषयादि
 तिमिरजित्सीधीराजनादिकमज-
 नम्
 मरुतपक्षघृतम्
 श्लेष्मास्थितिमिरैतुतपानपृषकशि-
 राध्यधादि
 ५३३ पक्षतेलनायनम्
 दृग्नेमल्पायविन्यासोक्ताख्यवर्ति
 तिमिरदुःखहर्ति
 रक्तजतिमिरपित्तघटपणमादि
 रक्तोत्थतिमिरनाशमोषधम्
 ससर्गजोतिमिरचिकित्सितम्
 ५३४ सत्रावबनमुरन्वो
 नावनतिरावस्थो साधितनेत्रम्
 सयत्थतिमिरहितमजनम्
 सध्रिशातिमिरमजनम्
 काचशिरारहितापृषकादिषा
 ५३५ अजमकायधायनम्
 रात्र्याप्येधमजनम्
 नपाप्यत्तद्वर्ति
 निशाप्येधमजनम्
 निशाप्येधमजनम्

- राश्याभ्येपरम जनम्
 ५३६ माहिपप्रीह्यर द्रक्ष्यमाणम्
 जीवेत्या. पञ्चमभक्षणादि
 धूमराग्न्याभ्यन्निविदाहेस्त्रेहादि
 गोशक्रदादिभिर्विषयाजनादि
 पक्ष्मपुननाशनम्
 स्त्रोरभयस्त्रिस्तर्पणादि
 ५३७ पितादिभिस्त्रिस्तमिरोगयद्वन्त्रोफनम्
 तत्रोपधयोजनम्
 मूर्धोरिरागादिदशनेमोपहनदर्शनस्य-
 स्त्रिग्विहिमादिमपणम्
 चक्षुरक्षाकरणसहेतुम्
 त्रिकलादिकनेमरक्षा
 ईक्षणस्यपररक्षणमहिताशननिवृ-
 त्त्यादि
 ५३८ अधर्लिगनाशप्रतिषेधाध्याय १४
 कफोद्रवलिगनाशस्यव्यधादि
 तत्रहेतु-
 श्लेष्मिकलिगनाशे त्रानीलतागदः
 ५३९ आचर्तकीवृद्धिस्वरूपम्
 राजीमतीस्वरूपम्
 विषमास्वरूपम्
 चक्षुकीस्वरूपम्
 छत्रकीस्वरूपम्
 अशिरार्हादीनामराशान्तिगनाशन-
 व्यधान
 दक्षिणाक्षिभ्यधप्रकार
 ५४० सुविद्वत्क्षणादि
 ५४१ सप्ताहस्यवरादिनिषेध
 शक्त्यनुसारेणलंपनादि
 अतिमूर्खमादिदर्शननिषेधादि
 ५४२ शोकादीनामधिमथस्यचोद्वृत्त्यादि
 रुग्णागतामनायमुसालेप-
 सपपयुततिला पुर्वगुणान्त्रेपश्च
 श्वातनेऽजाक्षीररुजादिद्वन्द्व-
 मधुकादिमिवाऽजाक्षीरे
 ह्यमप्यशतोशिरामोक्षादि

- ५४३ विद्वन्वनेवर्तिः
 विद्वन्वनेत्रसादजननापिडाजनम्
 अवसर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्याय १५
 नेत्ररानेनाभिपण्णेतपशमनम्
 ५४४ अधिमधेरुणनादादि.
 अधिमवातद्वताधिम वः
 मन्वादिमन्वादापुस्त्रीमन्वधाकरः
 अन्यतोवातविपर्ययेजिह्वनेत्रम्
 पिताभिप्यद्वत्क्षणम्
 ५४५ अधिमथन्त्रक्षणम्
 कफजेभिप्यदेजाह्यादिरम्
 अधिमथेरुणमडलादि
 रक्तस्यदेनरक्षाधुरान्वादिफनपनम्
 मन्वक्षणम्
 सर्वेऽधिमथा स्वदाधिकरुषधाः
 ५४६ शुष्काक्षिराकोरोगः
 सशोकोनेत्ररोगः
 अक्षिपाकात्ययाख्योरोगः
 ५४७ अम्ब्रोपिताख्यः
 सधनेत्रगरोगाःपोडश
 एतेपुहताधिमवाक्षिपाकात्यय
 पोस्त्याग-
 एषादृष्टिप्रत्येरात्रपरिमाणम्
 ५४८ अवसर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः १६
 स्यदेपुतीक्षणगद्वपकादिर्नव्यमापू-
 वे
 स्यदेदाहादितात्वेविडालकादिकार-
 णम्
 सद्य प्रकुपितेनेत्रेचूर्णावगुठनम्
 ५४९ चूर्णनेत्रकोपजित्
 नेत्रेओपधधारणम्
 सर्वदोषकुपितेचक्षुपितेकः
 शोभाजनकरसोनत्रपीडाजित्
 सुकुपिडिशारोगहन्त्री
 ५५० मारुजैभिप्यदेआश्रोतनादि
 रक्तपित्तजैस्यदेनसम्नादिरजः
 पुष्टादिभिर्मूर्तीदाहादित्दन्

- सूक्ष्मरजीकृतः वेतरोधपित्तादि-
जित्
५५१ फकेनागरादिरसआश्वातनम्
साभिरानिकेमिष्वदेआश्वातनम्
शिराचदनलेपादि
तिमिरप्रानिपधस्यपर्वालोचनपूर्वक-
चिकित्सितम्
अयमेवविधिर्मन्त्रादिस्ववि
अशतोषुबोरुपरिदाह-
घाताक्षिरागनाशिनीवर्ति
५५२ पित्तकन्दूदूर्ति
श्लेष्माक्षिरागजिदूर्ति
सय निग्नदोः वरागम पाशुपता
रचोपोग
शुद्धातिपाकेघृतपाननर्पणादि
तत्राजनम्
५५३ श्लेष्माजनम्
सशोकेल्पशाकेवाक्षिराग्यधादि
शूल इन्सक
आश्वातनेकाथ-
घपादिहरसधामप्रपाग
घृष्टाभ्रादिवन्नाम्रम्
५५४ तास्रघृष्टासपदादिम्रम्
घृष्टादुधरक्तेदाहादिजित्
शिमुपहृषस शाकादिम्र
मृत्पातघपादिजित्
स्त-येनाश्वातनम्
गुत्तिकाघपादिम्रा
५५५ व्याघ्रादिरुशोकरुम्रणत्
जम्लापितेनत्ररागपित्तामिष्यद्वि-
किस्तिनम्
उत्क्रिष्टादयोश्चदशरोगा
पित्ताक्षिरोगवतायर्भनिलरसनम्
पित्तनाशन सेक
५५६ पित्तजनमोपधम्
कुन्दकडूददजनम्
हरीतकीकाथपित्तपरादिपित्तम्रम्
- संधवादिभ्योवर्ति पित्तशुक्रदृत्
पेक्ष्यपहमशातम्रमजनम्
५५७ चूर्णं पित्तेपुरोमकारक
मयीपित्तानशिपणार्थेष्टा
पित्तसेगिण पुन पुनय माकलेसादि
कम्
स्वस्थनेत्रस्यापिपुराणपवादिक्से
यनम्
५५८ वेगसरापादिकर्जनम्
शिराणानयनदुष्टमुष्टुकरात्मम्
उपानदभ्यजननादिसयनम्
५५९ अथक्णरागपित्तानीयाभ्याव १७
कुपितवायु रुणविषरशूलकर
पित्तेनदाहाम्बितशूलादि
कफात्शिरादिगौरवादि
५६० दुपितरकात्क्णशूल
समुदितदोषे शाकादिपुतशूलादि
कर्णनाद-
उपतितीयायु कर्णनादोषाभाधिर्य
कर-
प्रतीनाहसशकोपद
५६१ कङ्कशोकात्म्योगदो
कक पतित्कर्णकर
कमिकर्णशाल्य
कणविद्वधि
कर्णांश कणाबुद्
५६२ कुचिकर्णसज्ञ-
कर्णपिप्पली
बिदारिकारय
पालीशापसज्ञ
तत्रिका
परिपाटसज्ञ
५६३ उत्पतसज्ञ-
श्यावारय
गल्लिरात्म्य-
दु सवर्धनसज्ञ
तहाख्या पित्तिका

- एषासाध्यत्वादि
 ५६४ अधकर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः १८
 पातोद्भवेकर्णशूलेमांसभोजनादि
 यातहरेणजेअन्टादिपुचमहास्नेहः
 सयोरुजापह.स्नेह -
 ५६५ अन्यस्नेहयोजना
 यातव्याधिप्रतिशयायविहितमत्र
 शिरसासहजानवर्जनादि
 पित्तशूलेक्रिमिभक्ष्यविरचनादि
 शूलादिप्रतैलम्
 कर्णलेपनम्
 ५६६ फफोत्थेयमनादि
 कर्णपूरणेलगुनादीनांस्वरस
 रस शूलजित्
 बीजापूरादिरसेनपूरणादि
 सिद्धतैलपूरणेहितम्
 रक्तजेकर्णशूलेपित्तपक्वमं
 ५६७ पक्षेपुययहेकर्णेधूमादिकादियोजनम्
 पिचुवर्तिभि कणलोतपूरणादि
 एषशूलादिनिषर्तकोषिधि.
 तैलविशेषपूरणानुस्त्रायनिर्हारः
 नादबाधिर्ययोर्वातशूलोकमौषधम्
 तैलनायनादिभिर्नादादिप्रम्
 ५६८ पक्षतैलपूरणादुजादिजित्
 कर्णनादेसर्वपोथ्यतैलम्
 पक्षतैलपूरणानुसक्तच्छकड्यादिजित्
 यदिकर्णोष्णमावियतदासहरणम्
 ५६९ कर्णयोः सशोफक्लेदयोर्नरस्यवमनम्
 घालवृद्धचिरजातबाधिर्याणावर्ज-
 नम्
 प्रतिमाहिरण्यविशोधनादि
 कटूष्णलेपनम्
 पूतिकर्णरुमिकर्णयोः कर्णसायोक
 चिकित्सितम्
 कर्णविद्धोधमिषूवाविद्धधिक्रिया
 क्षतविद्धोधपित्तमधकर्णशूलोकम्
 ५७० अशौर्बुदपुनासाचिकित्सितम्

- कर्णविदारिकाया कर्णविद्धधियत्
 पातीनापिवातश्रोत्रशूलइयनस्या-
 दिष
 पातीनापुष्टिरुत्पद्यतैलम्
 पाचित्तैलपातीपोषणवृद्धिरुत्
 पान्तीछेदनादि
 ५७१ परिपोटेप्येषध्वविधिर्याप्यारुयः
 उत्पानेशीतलैलेषः
 अभ्यजनेसिद्धतैलादि
 उत्पानेपेसिद्धतैलाभ्यजनादि
 दुर्बिद्धेपातीसेचनादि
 पारिलेहिफालेपनादि
 ५७२ छिन्नैकर्णेचिकित्सा
 कर्णरोगविधानम्
 सुकडादिगुणकर्णविषयधनम्
 ५७३ कर्णयधनोभ्यग
 नासासधानम्
 ५७४ छिन्नोष्ठरसनासासंधानवद्विधिः
 अधेनासारोगधिकानाध्याय १९
 ५७५ दोषानासायांमतिश्चापजनका
 वातात्यतिश्चायेमुसशीपादय
 पित्तात्यतिश्चायेतृणादयः
 कफात्यतिश्चायकासादयः
 त्रिदोषज मतिश्चापोबुद्धिमांश्टी-
 तिमांश
 दुष्टरक्तमतिश्चायकृत्
 ५७६ दुष्टप्रतिश्चायलक्षणम्
 मतिश्चायेपुष्कलक्षणानि
 भृशस्वास्थ्य
 ५७७ नासिकासोषस्यलक्षणम्
 नासानाहास्थ्य
 घ्राणपाकास्थ्य.
 घ्राणसावास्थ्य
 नासापवृद्ध रक्त पीनसाधिवत्स्फुर
 ५७८ दीप्तिमज्ञालक्षणम्
 पूतिनासालक्षणम्
 पूयरक्तज्ञालक्षणम्

पुटकलक्षणम्
दोषलिङ्गैराशुदृष्टानम्
सर्वेष्वंशैस्त्वयुदेपुरुषादुक्तसना-
दय

५७९ तेषामप्येदुष्टपीनसरययापनम्
अथनासारोगप्रतिषेधाध्याय २०

पीनसेपुञ्जहनादि
५८० पीनसादिद्विदधम्
यसादियुक्तधूमपानम्
क्षानादिस्वाग

यातप्रतिशयापेसाधितपुतपानादि
पित्तरक्तोत्थयो शृतसाधिष्णानादि

५८१ तैलनाशनम्
कफजेष्णनादि

धृतादिभि साक्षिपातिकप्रतिशयाय
जय

दुष्टपीनसेपक्ष्महरलमिहरचिकि
स्तितम्

नासयामुलेनवर्तिपानम्
पुटपाकाख्येतीक्ष्णै मधमनम्

५८२ नश्यत्सवपुटमणुम्
नासाशोषयत्तातैटपानादि

नासापाकादौपित्तप्रचिकित्सितादि
पूतिनासापीनसया कफपीनसमदु-

पक्रम
धमनादि

पूतिनासापीनसयोर्नश्यम्
पूयरकेनशेरक्तपीनसदशचिकित्सित

५८३ अशौभ्रुदेपुम्राणेवर्निप्रवेशादि
अधमुत्तरोगविज्ञानाध्याय २१

मुसरागकारकादौषा
सहोदलक्षणम्

५८४ पितातृतीक्ष्णासहन्त्वादि
कफेनशीतासहन्त्वादि

सन्निपातादौष्ठयोर्नापायर्णपिटिका

धृतच्चादि

रक्तोपसृष्टयोरुधिरसवस्वादि
मांसिनमांसपिण्डोपमच्चादि

मेदसातेलाभारयधुक्केदच्चादि

५८५ क्षतजयोरसरुद्धेदनच्चादि
यातकफादाशेजलाद्युद

गंडेगडालजीनामक
शीतदतसज्ञोदात्मश्च

दतहर्षेदता सलजा
दतभेदेदतास्त्रोदादियुता

चात्माख्योरोग
करालाख्योरोग

अधिदताख्य
५८६ पूतिगधाख्य

शकराख्य
कपालिकाख्य

श्यापाख्य
मन्त्रनाख्य

५८७ शीतादसज्ञक
उपकुतसज्ञ

दतपुण्ड्रसज्ञ
दतविदधि

सुधिरसज्ञ
महासुधिराख्य

५८८ अधिमांसक
विदभाख्य

पचगतय
यातदूषितजिह्वायालक्षणम्

वित्तदूषितजिह्वायालक्षणम्
कफदूषितजिह्वायालक्षणम्

अलसाख्य
५८९ अधिजिह्वारय

उपजिह्वारय
तालुपिटिका

गल्लगुठिकाख्य
तालुसहति

अयुदम्

- ५१० कृष्णारूप
पुष्पारूप
पाकारय
तालुशोष
रोहिणी
यातरोहिण्या कार्ये
पित्तरोहिण्या कार्ये
५११ फफुरोहिण्या कार्ये
अमृषारोहिण्या कार्ये
सन्निपातरोहिण्या कार्ये
फटशालूक
बृदारूप
तुडिकेरिकारूप
५१२ गलौघारूप
चरमारूप
गन्धकारूप
शतघ्नी
गलविदधि
गलार्धुद
५१३ गलगण्ड
पातगलगण्ड
पित्तगलगण्ड
कफगलगण्ड
मदोगलगण्ड
श्लेष्मगलगण्ड
५१४ मुरारक
उर्ध्वगण्ड
पित्तजामुसपाकेदाहादि
रक्तजपाकेतद्वत्
कफजपाकेमधुसुरारुखादि
५१५ कफार्धुदकर
मले सर्वलक्षण
दतशोषविद्विष भूतिषकृत्वम्
पचसप्ततिरामया
तेपासाध्यत्वादि
५१६ अधमुरारोगप्रतिषेधाध्याय २२
सहोशचिकित्सा

- तैलमभ्यजनम्
साधितैलनस्यम्
५१७ वातजओष्ठकीपेविषु
महाओष्ठेनमतिसारणवा
यातोष्ठस्यस्वेद
तत्रसदाष्टोकनस्यादि
पित्तजआस्रमोपेजलोकोभीरुक्ता
य
पित्तादयेरोधादिभि मतिसारणम्
सिद्धपूतमभ्यजने
पित्ताभिघातजयो पित्तविद्विषवत्
क्रिया
शोणितजेपीदमेघ
५१८ कफोनरओष्ठेमतिसारणादि
मादोनौष्ठकीपेस्वेदादि
जन्ममुदेषयणादि
गडेलजीरामस्यशोकपदुपक्रम
शीतलस्यपालीबिलेरनादि
५१९ दामोदहर्षेयवातप्रविषादि
यत्पल्लुद्विभेगुडूपादि
अभिदूतकलमिदतमिषयिकित्सा
दन्तेभ्य शर्कराहरणादि
६०० रुमिदतरस्यपित्तावादि
हिंसादिघूर्णेदन्तेधूतरुजात्प्लु
सिद्धतैलगण्डधाराणम्
एषमप्यशोषवीडदतरसाद्वरणादि
६०१ तन पकृतैलनस्यम्
कशादीनां दत्ताद्वरणनिषधादि
विस्त्राविताशीतोद मतिसारणादि
उपप्लुतदन्तमोसस्यदादि
६०२ दन्तपुष्पकेस्वेदादि
दन्तविद्वधोपप्लेपनादि
सोपिरिच्छन्नलिसितयो मतिसार-
णादि
अधिमांसकेछेदनादि
६०३ विदर्भेदन्तमूलरुछेदनादि
चिरिकादिनातोषनादि

सातोत्पदकेपुसातोद्धकोषोकाच-
पिस्तितम्

पित्तजनेपुजिह्वाकंठकेपुप्रतिसार-
णादि

कफोऽप्यपिप्रतिसारणादि

१९ नयेजिह्वालेपेपदकोषकमः

अविजिह्वासायांछेदनादि

उपजिह्वापापगिह्वावादि

शुद्धिकायांनस्यादि

पृष्ठगलगुडिकायाछेदनादि

२० सम्पृक्तिकायांवर्षणम्

संहनोपुष्पुकेरुच्छपेपिभिरनादि

अपक्षेतालुवापेपयवादि

पक्षेतालुवापेप्रतिसारणादि

तालुवापेसर्पिषोऽजनादि

संहरणेपुस्तमोक्षादि

२१ अग्रप्रतिसारणम्

रजाशोकप्रोक्षेपः

वातजरोहिण्यथास्तेष्वदि

२२ पित्तजपित्तादिप्याविस्वावादि

रक्तजापित्ताद्व्यापित्तजानाद्वयो-

पक्रमः

कफोऽप्यपिप्रतिसारणादि

पृष्ठादिपुरजरोहिणीयविहिरसा

विद्धयोऽस्वावादि

सातोद्वगलगुडेसिदादि

गलगन्धिनपक्षवैलपानम्

२३ सातोत्पेयेतलु

कफजेगलगन्धिलेपः

सारपानादि

भेदोभवेगलगन्धेशिराव्यावादि

अशातोपाटनादि

मुरापाकेपुमुराधधनाक्षिकलादयः

२४ अमितामुराफेप्रतिसारणादि

पित्तासेपित्तकफोविधिःकफेचक-

कदत्

पिटिकानलेस्तनम्

अक्षिपानेमुरापाकेवधादोषोदयंवि-

चिन्तितम्

नवेऽप्येप्रतिसारणादि

पूतमुत्तममतेतीक्ष्णधूमादि

२५ गुटिकाकंठादिरोगप्राः

पक्षवैलपानादिभिःसर्वरोगजित्

गसस्यप्रपुलाटादिभिर्हृत्तनम्

२६ विषकंतेलसर्वमुरारोगान्दुः

सर्वमुरारोगद्वारागुटिकाः

२७ पक्षेतेनसर्वमुरारोगान्दुः

गुटिकादिदिजदाद्वर्षणम्

कषापक्षवलयमहामुरारोगप्राः

देतमांसतत्वादीनांयूषोऽपक्षेतेनना-

शनः

मुराविशारेकालसख्यधूर्णः

देतायामयेपीतसख्यधूर्णः

२८ गलगन्धिमुरागुटिका

पक्षपाविशेषमस्तर्णशेषमम्

मुरापाकहरःवायवः

कषायांमुरागद्वयः

कषितोरसोवस्त्राणादिघ्नः

पटोन्मादीनांवृषभैकल्पना

२९ द्विजगन्धपेक्षुद्वयः

मुरादिगन्धेषुपुनमुराणसामः

कायशिरसोऽधिरिकादिर्ननेपाशस्तम्

मुरादेतरोषाणांभोजनादि

मुरारोगेषुद्वयगवक्षः

३० अभक्षितोषविज्ञानाप्यायः २३

धूमादिभिःशिरोगेपजननम्

वातहोपेत्तेसरानिस्तोदाद्वयः

शिरसापेत्तवर्षावभेदकः

३१ कफजेशिरोभित्तकेऽक्षपादयः

रकोदवेपित्ताधिकरुजः

सक्षिपातमेसक्यक्षणाः

सक्षिपैशद्वारेभूभिर्कमयः

३२ साताधिकदादोषाःशिरःकषाण्यजन-

काः

वातायैः श्लेष्मोकोतिदाहादयश्च
पित्तानुत्थः सरस्यदनरूपकरः

६१८ दशौत्तेमूर्धगताः

कपालेनवरोगाः

कपालेपवनेदुष्टे उपशीर्षकाख्यः

कपालेपिटिकाः

कफवाताभ्यां दारुणकम्

इंद्रलुमसंज्ञं

६१९ सलतिः

वातादिभिः रलतेनानावर्णाः

शिरसि पलितस्य कारणम्

पलितस्यापिनानागुणवर्णाः

शिरोरुजोत्थं पलितं विषणं

६२० सन्निपातोत्थाः रलत्वाद्योऽसा
ध्याः

पलितानिरसायनपेक्षाणि

अथ शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः २४

पवनजेशिरोभितापेधातव्याधिचि-
किहितम्

अभ्यकशिरसोरात्रौ पृतपानादि

६२१ पक्वपृतनस्यम्

सशर्करपृतपानम्

सर्वमूर्धरुजाग्रं नस्यम्

पित्तासृगुर्ये सपिरादि

अर्धांशमेदकेष्वेवाक्रिया

६२२ तन्नस्यादि

सूयवित्तैष्येपउपक्रमः

पित्तोत्थेशिरोभितापेशिरामोक्षादि

रक्तजेष्येतत्

श्लेष्मणः शिरोभितापेवमनादि

रुमिजेशोणितनस्यादि

६२३ साधितसर्पपैलादिनस्यम्

नस्येरुमिजियोजना

नस्यद्व्येधूमः

अग्ररक्तनिर्हरणं

कंपेदाहं विना वाताभितापोकोविधिः

उपशीर्षकेन वेवातव्याधिचिकित्ति-
तम्

पक्वे विदधिवत्कर्म

आमादीयधातुम्

६२४ अरुपिकायां रक्तनिस्त्रावादि

रुपिकालेपनं कट्वादिहितम्

भालत्वादिप्रसाधितैलाभ्यंगः

अशातोवमनादि

दारुणकेशिराव्यधादि

६२५ इंद्रलुमेशिराव्यधादि

तैलाकाहस्तिदंतमपीओषधम्

सितरोमोद्गने मेपविषाणजामपी

रलत्वादिपुशौचितस्यनस्यादि

तैलनस्यम्

६२६ पलितांतकरं नस्यम्

तैलकुड्बोनस्यम्

दुग्धिकाकरवीरकोपलितम्री

इंद्रलुमयलीपुषकस्यलेपः

केशरंजनं शिरः मलेपनम्

६२७ केशसंघर्षनानिर्मास्यादीनि

पठिते चूर्णादिकम्

यवागूः पलितम्री

शिरोरोगप्रतिद्वैतलम्

नस्यंसर्पजं शूष्यरोगजित्

मायूरारूपं पतसर्पजं शूष्यरोगजित्

६२८ महामायूरं शूष्यासुतप्रदम्

मूषिकादिभिरेषं कल्पना

६२९ रोगाणां शीघ्रतरं जयः कार्यः

उत्तमांगस्य यत्नेन रक्षणम्

अथ यणविज्ञानीयमतिषेधाध्यायः

२५

ग्रणस्य द्वैविध्यम्

६३० दुष्टग्रणारुतिषेदनम्

सपंचदशधा

मास्ताच्छ्रधावादिगुणाः

६३१ पित्तेन पीतादिगुणः

कफेन कंडूयुतादिगुणः

अ० २५-२६

- रकेनचिद्रुमलोहितादिगुणः
ससर्गात्ससर्गरूपोगुणः
शुद्धमणलक्षणम्
त्वगादिपुष्पानाश्रयेपूतरोत्तरं दुःसा-
ध्यत्वम्
सुसाध्यलक्षणम्
६३२ अक्ष्यादिपुरुच्छसाध्यः
केनादिवद्वाग्रणादुःसाध्याः
असाध्याः
साध्यस्याप्यसाध्यत्वम्
६३३ रोहस्यलक्षणम्
ग्रणेशोधनादि
शोकाग्रस्थस्यशीतोष्णचारः
शोकग्रणयोरस्तहरणम्
पुनःपुनःस्त्रापितेलेपादि
६३४ शोकनिर्घापणःमदेहः
दाहुरुनाम्रास्तिलाः
मंदरूशोकस्यस्वेदादि
एवंयिलयाभावेउपनाहादि
६३५ उपनाहसकुर्विडिका
सुपक्षेपयितेचशोकेदारणम्
गुग्गुल्बालीनिपक्वशोकविदारणम्
पुष्पगर्भादीनापीडनम्
लेपविशेषस्यसमुपेक्षादि
फलापादप-मपीडनम्
६३६ मेहकुष्ठग्रणेपुष्टुरसारान्बधादिकौ
ग्रणक्षालनेकाथः
ग्रणशोधनोलेपः
यत्याग्रणविशोधनम्
बाताभिभूतानायवादिभिर्धूपनम्
पिलादिकानांनिर्घापणम्
गभीरग्रणेउत्सादनादि
६३७ ग्रणानाजातीमुकुत्तादिमिरुत्साद-
नादि
उत्तन्नमसादिग्रणानांविशोधनम्
ग्रणविशेषाभिमर्शनाशोध्याः
अश्वगधादिवंशग्रणरोपणम्

- ६३८ ग्रणानां तिलकल्कसंरोहणम्
तिलकल्कःसर्वरोगजित्
तिलकल्कवद्वयवकल्कः
सास्त्रपितादिग्रणानापूतेनरोपणादि
तैलरोपणम्
ग्रणानाचूर्णमिष्टम्
स्वग्याहकाश्रूणाः
६३९ त्वग्बिगुद्विकरोलेपः
सर्वणकरोलेपः
रोमोद्भवकरोलेपः
ग्रणिनःशस्त्रकर्मांकपथ्यादि
बाताधिकादौषातग्रादि
एवग्रणेवधास्वयोजना
६४० साध्यसर्पिषात्रणविशोधनादि
अधसद्योग्रणप्रतिषेधाध्यायः २६
ग्रणेर्जुष्टमंगमपृथा
तेषांलक्षणानि
६४१ सद्योग्रणस्यसेवनादि
क्षतोष्मण-शांतयेलेपादयः
सद्योग्रणेध्यायतेपुस्तपूतमास्तिकादि
संसर्भेपुशोधनम्
६४२ घृष्टेपिदलितेचपूवोक्तचिकित्सा
विस्तरेलेहणानादिकंवातप्रोपधसा-
धितम्
ससाहादूधेग्रणप्रतिषेधोक्तम्
घृष्टेवनेपीडोपशमादि
अवरुत्तेकल्पादीनि
विच्छिन्नमविलयिनोःसीबनादि
६४३ स्फुटितल्लचनमसाध्यमस्फुटेचिकि-
त्सा
पक्वतैलसर्वनेत्राभिघातजित्
गन्धपीडावसन्नेनेत्रेवमनादयः
कर्णेस्थानादूधेष्टेसीबनादि
कुकटिकायाछिन्नायांसीबनादि
६४४ अत्राजेनपूतेनपरिषेकादि
शास्त्रासुहृतस्यसीबनादि
विलयिमुष्कस्यसीबनादि

- वृषणयोरोपणं पञ्चैतैलम्
निःशेषेण छिन्नशाखादहनादि
६४५ शिरसः शल्ये निपतिते चाटवार्तमये-
रादि
अंगाच्छल्ये तृते ग्रणे औह्वार्तं
दूरावगाढादिगुणानां तैलेन सेचनम्
भिन्नेषोष्ठेरकेन पूर्णमूर्च्छायाः
आमाशयस्थेरुधिरशूलैर्न विशसनम्
६४६ पक्षाशयस्थे सशूलगौरवादि
अभिन्नाशयस्यापिलोहितेन पूरणम्
अंतर्लोहिनादेर्यज्जनम्
आमाशयस्थेरुधिरयमनादि
अन्नभक्षणमकारः
भिन्नशोष्ठस्य रूपाधरणम्
६४७ शोष्ठभेदस्य द्वेदिष्यादि
शोष्ठिभिन्नेषु जीवनाहंस्पत्तणम्
अंघ्रप्रवेशे मतम्
अंघ्रप्रवेशे नमपकारः
६४८ पक्षास्थानस्थिते त्रेग्रणसीयनादि
जठरान्मेदसो वर्तिनिर्गमने कर्तव्यम-
कारः
६४९ सद्योत्रणे दुर्नैर्जरोपणम्
गूढमहारेणाभिहतादौ वातरकहरणा-
दिहम्
बिभिलटदेहादिरुह्यते तद्बोण्यापासः
६५० अथ भग्नप्रतिषेधाध्यायः २७
भग्नस्याट्टिमकारकत्वादि
दुःसाध्यताधीनि
६५१ पटितबंधिभिन्नरपाटादिबर्जनम्
अमंशिलटरुशतलटाटादिबर्जये
दुर्न्यासादिना विविधभागत विवर्जना-
दि
नधातुः साध्यानि
६५२ भेगां कृपानकारः
मध्यमप्रसारेण बंधनम्
कृतुविरोधेनोपनयनकालः
६५३ भग्नसपितस्य सेधनम्
- अवस्थाविशेषेण च त्रैलोक्यवधारः
सुशीतलसेकादि
भग्ननरस्य गृह्णीरादिषानम्
सत्रणस्य भग्नस्य व्रणप्रतिसारणम्
व्रणसंधानम्
६५४ तत्रावचूर्जनम्
साध्यासाध्याव्रणः
संधेः स्थैर्यकालः
पट्यादिभग्नानां रपाटस्थित्यादि
६५५ भग्नसंधीनां विमोक्षे एवं विधिः
चिरविमुक्तसंधीनां औहादि
असंधिभेदे च मरारः
भग्नस्य पात्रे निजायते तथायतनीयम्
भग्नस्य वातव्याधिकृतजैह्वयोजना
६५६ भग्नस्य माश्रादिभिरपक्रमः
भग्नस्य रुक्मलवगादिषा हारनिषेधः
गंधतैलेष्वनपितोत्पद्योपनिजन्
६५७ अथ भग्नदरप्रतिषेधाध्यायः २८
भग्नदरप्रतिषणम्
६५८ तस्याकृपा
सजट्टधा
अपक्वशोकस्य पिटिरासंज्ञापकरो-
कस्य भग्नदरप्रति
भग्नदरकरपिटिकात्तणम्
पयनाच्छायादिगुणापटिका
पित्तादुष्प्रपीषे शोद्धितारणादिगुणा-
न्यिताय
६५९ कफानुस्थिरादिगुणा
वातपित्तोत्पत्त्याद्यादिगुणा
श्लेष्मपयनात्वाद्यादिगुणा
सर्वद्रोषैः सादागुष्ठमुन्वा
ता प्रमादप्रपणः
वातनपिटिरासतनपोनसंज्ञो भग्नदरः
पित्तजो भग्नदरद्रुषीवारुपः
६६० कफोत्पत्तिरिच्छावी
वातपित्तोत्पत्तिरिच्छावी
वातरुक्माद्रुजुसंज्ञः

- अशोभगदर-
सन्निपातोऽथोऽधुनावर्तसंज्ञाः
उन्मार्गाः
- ६६१ तेषु यन्निवेधनोऽस्यादिवेदनम्
तत्र साध्यासाध्यप्रकारः
पथापिडिकापाकंनयातितथायत्नः
पातेनुरस्याअवाङ्मुसत्वायबलोक्-
नम्
- ६६२ अंतर्मुसत्वरस्येणपाटनादि
शतपानकस्यपाटनप्रकारः
परिक्षेपिणिसारसूकैः साधनम्
अशोभगदरेऽर्शः प्रति साधनादि
क्षतजेषिकिस्ता
पङ्कच्छिद्रेभगदरेगोतीर्धकादिकर-
णम्
- ६६३ गोतीर्धकादीनालक्षणानि
सर्वप्रणानाममिनादाहः
भगदरिणः कोष्ठशुद्धीयत्नः
प्रणोलेषः
तत्राभ्यगायैतैलम्
भगदरादिप्रमेतैलम्
- ६६४ कल्यादिमण
पिटिकादिजिदोषधम्
स्वायमुवालोऽगुगुत्तु कुष्ठादिप्रः
बातरोगजिदोषधम्
शुल्पमाहिपाल्यमाक्षिरुक्छादिप्रम्
- ६६५ अन्येषु च योयोगमुपक्रमः
भगदरेऽह्वेपियर्षवर्धाधिकवातरगादि-
पृष्ठगमनादिकप्रर्जनम्
अधप्रय्यर्षुदस्त्रीपदापचीनाहोवि-
ज्ञानाप्यायः २९
पंथिलक्षणम्
गवयंययः
- ६६६ वातादायामादिगुणः श्वयभुः
पित्तेन दाहयुतः
कफेन नीरुजादिगुणः
दोषैर्दुष्टैलहितेषांयः
- दूदिनमसिनजिग्धादिगुणपुतोम-
यिः
मेदोपंथि जिग्धादिगुणः
अस्थिभगेनाभिघातेनादिपंथिः
शिरासंज्ञोनीरुजोपथिः
कंदूमान्मणपंथिः
पंथयः साध्यासाध्याः
अर्बुदस्यपट्टप्रकारंलक्षणम्
शोणितार्बुदलक्षणम्
तेषु साध्यासाध्यविचारः
- ६६९ ग्लापदलक्षणम्
वातात्परिपोटयुतंस्त्रीपदम्
पित्तात्वीतंदाहज्वरयुतंय
वर्षातिकांतादेः स्त्रीपदस्यत्यागः
पाण्यादिष्वपिस्त्रीपदमित्यपिमतम्
पट्टमालोत्तरतिः
- ६७० ज्वरादिपुतगडमात्स्यागः
अधनऽडीरिज्ञानम्
सानाडीप्रिसंख्याचतुर्धविचमीच
वातात्सक्तनादिगुणा
पित्तानूतुडादिकृत्
- ६७१ कफाहृतपिठिलसंघायादिपुता
सर्वे सर्वरुतेस्त्यागः
नाडीकारकंशल्यम्
अधप्रय्यर्षुदस्त्रीपदापचीनाडीप्रति-
वेधाध्यायः ३०
अपक्षप्रयिपुशोकप्रयिकित्तितम्
- ६७२ शुद्धिकामस्यज्जहादि
ययेस्वेदादि
एवमप्यप्रकस्यज्जहादि
गयेऽपाटनम्
मेदोजेपिपंथावेतम्
- ६७३ शिराधयोचिकित्तितम्
अर्बुदयथास्वंपंथिषत्क्रिया
पैत्तेपित्तजिधिकित्तितम्
कफजे शिराव्यथादि
- ६७४ अपक्ष्याचिकित्तितम्

शामयधीनालेपनादि
लेपमवारः
पाकोन्मुखपंधीनाजयप्रवारः

६७५ गंडमालाचिह्नितम्
अरपीनाशकं नेत्रम्
संप्रपेत्यपुष्पादिनाशकम्
नेत्रविशेषोपयोगशकः

६७६ दुर्गारुः प्रभूतिनाशकस्त्वादि
नरपादोद्दितमेवम्
लेपनेहितमेवप्रवारः

एवमप्यशोभोदाहमवारः
धधिहरणेनिमित्तमुनिमतम्
एतद्विषयेषुभुतमतम्

६७७ अपरमतम्
यातनाडीपाटनादि
वित्तनाडीपाटनादि
श्लेष्मिकीयिकित्तितम्
शल्यजालेपनम्
छेदनाहं पादारणम्

६७८ मणेषुयस्ताधनादिस्तस्यैनाडीष्वपि
नाडीमणस्तुलेपः
नाडीम कल्क

फलकाभ्यंगचूर्णवर्णीभिर्गतिनाशः

६७९ अधस्तुद्विरीगविज्ञानाभ्यायः ३१

बालानामजगलिकापिटिका

घातककाभ्यायप्रत्यया

मध्यपंचचवापड्या

कर्णसर्वधिपनसिक्कारुषा

पापाणगर्दम. शोफः

मुसदुषिकापिटिकाः

६८० पद्यकटका.

चित्तेनपिटिकाविवृताख्या

मसूरिकापिटिका.

विस्कोटसंज्ञाः स्फोटः

घातवित्ताभ्याविद्धापिटिका

ताभ्यामेवचगर्दभीसंज्ञा

६८१ कक्षासन्नदेतेष्वनिलगर्दभीसंज्ञा

कक्षा

पित्तात्कक्षासंज्ञा

गंधनामापिटिका

राजिकासंज्ञाः

जान्गदंभः

अमिरोहिणी

जन्तुण्ज्वरविशेषादिविहिका

६८२ विदारीसंज्ञापिटिका

तर्केशुंदसंज्ञासंज्ञाः

बल्मीकारुष्यविशेषज.

कद्वरनामर्दयि.

६८३ रुद्रगुदोदरोग.

अक्षतरोगः

पुनकारुष्यः

अलसनामरोगः

तिलकारया

तेजस्यतामायाख्याः

मापेभ्यउक्षताः धर्मकीलाः

तथाविधोजनुमणिः

६८४ लाछनम्

मुत्तेयामधर्मेद्वन्कारभ्यंगम्

मक्रादन्यननीलिका

भ्यंगवातादिभिर्भक्षलक्षणम्

यसुनिः

उत्कोटकोटो

६८५ शुद्धरोषाः पट्टप्रित्त

अधस्तुद्विरीगप्रतिषेधाभ्यायः ३२

अजगलिकायाजलोभोभिर्वित्ताः

यवप्रत्यायाः स्वेदनादि

पापाणगर्दमंयावदेषधिधिः

मुसदुषिकेरोधादिमलेपादि

६८६ पद्यरंटेकेर्निर्वायुनाबमनादि

विवृतादोनापित्तसोतर्पचिचिस्ता

जालकगर्दभस्यलेपनादि

विदारिकायारने सुतेरुफयधिव-

चिचिस्ता

शंकराचुंदमेदोर्मुदकिया

- हस्तपादेचजातयल्मीरुचर्जनं
हस्तस्यनेवः
६८७ पकेतुदृष्टमांसादिसोधनं
कदरस्योक्तं नदि
नित्यस्यविरोकादिपूर्वकं सुकर्म
दुष्टस्यापिनसरयेवमेव
जन्मसेतु ररणयोर्लेप
निलकाल रुमपाणां दहनम्
धर्मकोटजन्ममण्योरुस्त्वदहनम्
६८८ लाजनादिपुराणव्याधादि
व्यागादिपुत्रेपादि
व्यागहरीलेपः
जीरकादुपोलेपेयुक्तम्यंग्याः
तन्त्रमेपा.
६८९ सवर्णकरोलेप
पद्मसदृशसुतकसुदुर्तनम्
एभिरेषाम्भग.
मालिकादिप्रोम्भगः
नीलिकादिप्रनक्षत्र
६९० म्यंगादिनाशकरमोषधम्
नायनेमार्गयन्वरसादीनि
मनुजोवातकुष्ठविहितादि
वरकोठकीठया रुक्मिणीकांकीठिहम्
६९१ अश्वगुसुरोगविज्ञानाभ्यासः ३३
उपदशाद्यामयास्तपोविहति.
६९२ उपदश ईशपा
मानेनोपदशेमेदुशोकः
पितेनपक्षोदुवरसंकाश श्वयधुर्ज-
रश्च
श्लेष्मणाभ्ययधुःकटिनादिगुण
लोहितेनरुक्मशोक्तसंभवादयः
सर्वदोषजेसर्वनिम्बमुष्णयोः श्वयधुश्च
रकोद्वयसंनिपातनोक्तमेणयाभ्यमृ-
त्युहेतु
मांसकोलकानामनुपेक्षणीयत्वम्
६९३ गुल्मसर्वपिण्डसंज्ञा-पिदिना
अवसंभ
- रुक्मिणोदयाकुम्भिका
मेहबद्धालमी
पिनारकमाउत्तमाशमेदपिटिका
६९४ पुष्करिणपिटिका
सव्युर्गपिटिका
अष्टालिका
संरक्तवर्मनिवृत्तसंज्ञम्
जवपाटिकाचर्म
निरुद्धमणिवर्द्धादोगः
६९५ स्वर्गहानिमज्ञा
क्षतपोनकः
स्वर्कपायारव्यः
मातृपायारव्यः
रक्तवर्द्ध
मातृवर्द्धविद्धिभ्य
विलसालला
६९६ मातादिरतुणाम्भग. रोपायामुपक्रमः
दुष्टाहाराद्योनेभिः शतिभ्यां पद
येनिबोतिनीभ्यापत्
सैवश्वयधुयुताऽतिचरणा
माकारणा
६९७ उदावृत्ताभ्यापत्
जातम्रीभ्यापत्
अतर्मुसो
सूचीमुसो
श्वर्कसंज्ञा
यामिनी
६९८ पदसंज्ञा
महायोनिः
पैत्तिहीभ्यापत्
रक्तपोन्याख्या
श्लेष्मिणीभ्यापत्
६९९ लाहिताक्षयाम्भग
परिपुताख्या
उपपुताभ्यापत्
विपुताख्या

- कार्णिनी
७०० साक्षिपातिषीध्यापत्
गर्भाऽनादानकारणम्
अधगुरुरोगप्रतिषेधाध्यायः ३४
नपेउपदशेलिगमध्वेशिराम्यधादि
- ७०१ शान्तनेकाध.
उपदशग्रणहरोलेपः
तग्रोपणम्
प्रतिशेषंशोकषथिवित्तितम्
पाकाभावेत्यतिथनः
ठिक्कदधानामशंसामुपदशबन्क्रिया
- ७०२ सर्पविकानांलेखनादि
अथर्मयेत्येतिथिक्कित्तितादि
कुभीकायालोहितमोक्षणादि
अलज्यामेवएयोपक्रमः
उत्तमारुपपिटिकायाऽष्टेदनादि
मुक्करव्यूढयोऽपित्तविसर्पोक्कचि-
क्कित्तितम्
त्यक्पाकरूपशंहरान्योऽसेचन
मृदितरूपयन्तलेनसेचमादि
- ७०३ अष्टीलिकादारकेतुतेऽश्लेष्मग्रथिष-
दुरक्रमः
निवृत्तसङ्गस्याभ्यञ्जनादि
अथपाटयामयमेवक्रमः
निरुद्धालयेनाईलेपनादि
- ७०४ अथितसंज्ञारूपयेदादि
शतपोनकस्यलेखनादि
शोणितामुदेरकधिट्ठधिवथिक्कित्ता
सर्वेषुयथावस्थमणोपचारः
योनिव्यापसुप्तायेषपवनविजयि-
चिक्कित्तितम्
तत्रहेतुः
तस्या स्त्रियोयलातैलपानादि
- ७०५ धमनादीनिकर्माणि
पक्षधृतयोनितातविकारहरम्
योनिपार्श्वार्तिशमकमोपध
दृषकादिपानम्
- ७०६ राखादिभिःशृतपयःशूलग्रम्
योनीपरिषेचनम्
रुज्जाग्रमपिषुः
पित्तलानांयोनीनांशीतलक्रियादि
लेहोयोन्मादिदोषग्रः
- ७०७ पित्तजानारोगाणांक्षीरसर्पिर्वाहितम्
सिद्धंभृतंवातरोगग्रंमंधारकंच
रक्तयान्यारक्तस्थापयंभेपजं
पुष्पातुगसंक्षयूणोयोनिदोषग्रम्
- ७०८ यलासदुष्टयोन्माद्वस्त्रोष्णसर्वाहितम्
योन्मा शूलटिगुणफरेतल
यवाकादिकशंलनादि
- ७०९ वैच्छील्येविशदत्यरुघूर्णः
चूर्णोदुग्धादिपुस्तंभनम्
कांधादुग्धादोपरिषेकः
योनीनामृदुत्यकरवेसयारादिधारणं
दुग्धयोनीनांकाधादि
श्लेष्मलानांयोनीनामल्लयः
संक्षिपातोत्थायाःसाधारणंक्रमं
- ७१० एषशुद्धयोनिमुगमंधारणम्
पुरुषस्यदुष्टदृष्टंपरीक्ष्योपक्रमः
भृतंयोनिमुक्रमदोषेषुशक्तम्
- ७११ अधविषयित्तिषेधाध्यायः ३५
विषरूपप्रागुत्पत्तिदर्शनम्
स्थिरविषकदेपुषीयांतिरुत्तकलेतु-
क्कित्चिन्नयूनम्
सर्पलुतादिद्रुमुदारुणंजंगमम्
- ७१२ स्थावरजंगमचारुत्रिम। गरसंक्ष-
त्रिमम्
विषगुणानिर्देशः
जीवितहरविषम्
- ७१३ तत्रहेतुः
उपयुक्तस्थावरविषरूपमथमवेगेर-
सनाश्यायत्वादि
द्वितीयेवेगेरेपथ्यादयः
तृतीयेवेगेस्तालुशीपादय
- ७१४ यनुर्गवेगेमूर्भोतिगुत्वादि

- पचमवेगेकप्रसेवादि
 पचवेगेचतनाया प्रणासादि
 सप्तमवेगेरुधादिर्मगोमृत्युश्च
 प्रथमविपवेगेवमनादिक्रिया
 द्वितीयवेगेरीतामुसेचनादि
 तृतीयवेगेऽगदपानादि
 चतुर्थवेगेऽह्युक्तगदयोजनम्
 ७१५ पचमवेगेकाभादि
 यमुबगेतीसारवचिरिस्ता
 सप्तमवेगेऽधपीडादि
 सिद्धययागू सर्वविषम्री
 सहत्काये पेया
 विपादिपुपानादिपुचद्देदयोनामा-
 ३गद
 ७१६ दूषीविवेणपीडितलक्षणम्
 ७१७ रसादिपुष्टिधर्माधिकारकरम्
 दूषीविषम्रीतिसंज्ञायाहेत्वंतरम्
 दूषीविषम्रीतिसंज्ञायाहेत्वंतरम्
 दूषीविषम्रीतिसंज्ञायाहेत्वंतरम्
 ७१८ विपत्तिवशात्पचिद्वस्यलक्षणम्
 अमर्मविद्वस्यदुत्तददयावरणविधा-
 नम्
 शल्यारुध्णानादि
 ७१९ दिग्धक्ता विद्वस्यकीदृष्टविचिन्ति-
 तम्
 मणेश्चपूतिनातेतिविचिन्तिपचिन्ति-
 तितम्
 विपदायका
 गरस्यलक्षणम्
 गेणपीडितस्यलक्षणम्
 ७२० गरपीडितस्यचिकित्सितामबेनाह
 गरातुरस्यरूपम्
 दारुणगरयोगनविपमोलेह
 गरोपदृताभि पानम्
 ७२१ पारायतामिपादिभि शूतंशोतजट
 गरतुष्णादिप्रम्
 शतमपेविपातंस्येकस्यजीवनम्
 सुधादिभिर्विषस्यवर्धनम्
 शरदिविषस्यमदवीर्यत्वेहेतु
 एवमात्रोच्यमंकरणम्
 ७२२ श्लेष्मिकविषस्यवमनादिभि शांति.
 पेटिवि विरस्यविरचनादिभि
 वातिकस्यमधुरायाहारादिभि.
 सप्तविषेषुसाध्यावासाध्याये
 ७२३ अथसर्पविषप्रतिषेधाध्याय १६
 सत्सेपेणभुजगास्त्रिविधा
 दुर्बिकरादीनाविषरक्षादिगुणम्
 एषाविषोऽवणत्प्रकार
 दुर्बिकरलक्षणम्
 ७२४ मडन्टिलक्षणम्
 राजीमलक्षणम्
 गोवरोविषेणदुर्बोऽस्त्रुप
 एतेषामेवसकरेणभ्यतराज्ञेया
 भुजगदशनेकारणादि
 ७२५ हेतुर्बादित्वापयार्षेचिकित्सा
 व्यतरभुजगस्यवर्माश्रितत्वं
 दृष्टस्यसंभित्वादिविचार
 सर्पजविषस्यरक्तमास्थेयवर्धनम्
 भीरा सपार्गाभिहतम्
 ७२६ शकाविषम्
 सविषनिषकरूपम्
 दुर्बिकराणाप्रथमविपवेगेऽपावर्ग-
 त्यादि
 द्वितीयादीयव्यादय
 ७२७ मडन्टिलस्यप्रथमवेगादिलक्षणम्
 पचमुबेगेपुचिन्तितम्
 जलापुतादय सपाअल्पविषा
 ७२८ स्मशानादिपुमर्मेसुचट्टस्यत्याग
 एकफाटमेवहिमादयाधरपतस्य-
 जीवनन
 विषपीतोदेर्जीविनस्येसम्रात्रेरुपागि
 ७२९ यमसर्पविषमिद्व्यतोत्तलक्षणम्
 साम्यत्वेत्वरदाविषस्यशांति काया
 दृशनात्तरविषस्यदेहपानकान्

एतद्वयसरेदरास्योत्थीर्तनादिग्रीष्म-
पाथे

- ७३० दृष्टपुरुषस्पर्शार्थं
बंधनेन विपस्तेभननादि
पश्चान्निधीद्वयदंशोद्धरणम्
दंरदहनादि
- ७३१ अगदेन पुनः पुनर्नेपनादि
विषमविभूतेशिराव्यधादि
सविषशोणितलक्षणम्
शिरास्यद्वयमानाः शुशुगादियोजना
सुतशेषयोहितरपन्तभनम्
- ७३२ अस्फलादोरकमुत्तं दीनां जयः
स्फलेतुविपसारिः
तदापूनादिपानम्
विपारिंतस्ययमनम्
भुजंगदोषादिषाषलोपनपूर्ववित्ति-
ष्टिक्रिया
दर्पाकोर्दंशेपानादि
- ७३३ रुष्णसर्पेणदृष्टस्यलेपनादि
कणिनीराजीमतां च विषेऽगदः
मंडलिनापिषेऽगदः
हिमवन्नामागदोमंडलिरिवमः
- ७३४ मंडलिदृष्टस्पानम्
गोनसविषमोऽगदः
कुटादयोराजीमतां विषमः
सर्पविशेषस्य सर्पविषायादंशविक्रि-
त्तितम्
व्यतरदृष्टानां हितेगदः
- ७३५ भुजंगदृष्टानां पानादि
तक्षकेशादिदृष्टानां पानम्
दर्पकृतां च मधमबगेपानम्
द्वितीययमनादि
तृतीये विषममंजनादि
चतुर्थे वगेरुतयमनस्ययवागूपानम्
- ७३६ पक्षपचमयोल्लेपनादि
सममेअजनादि
मंडलिनां तृतीयेयमनादि

- पष्टेऽगदादियोजना
राजीमनामाद्येगेरुत्तरहरणादि
पष्टेजनयोजनादि
अनुक्तेषु दर्पकारिकया
- ७३७ गानिष्यादिषु मृदुक्रिया
सर्पविषमपानम्
आर्तादीनामंजनम्
मन्त्रपायानिःशेषविषोद्धारकाः
विषापगमे कुपितवाय्वादीनां स्नेहाद्य-
पथम.
- ७३८ सर्पांगाभिहतसंज्ञा विषादितयोः पा-
नादि
विषशोषार्थं रेतनादिधारणम्
रात्रौ संचारेच्छत्रजर्जरधारणम्
- ७३९ अधशीटलतादिविषमतिषेधाध्यायः
३७
सर्पाणां विषमम्रादिजा फीटाश्चतुः-
मसारा
तत्र रायव्यफीटदृष्टस्य दंशालक्षणम्
आभेयफीटदृष्टस्य दंशालक्षणम्
एकाधिकफीटदृष्टस्य दंशालक्षणम्
त्रिदोषाधिकफीटस्य दंशालक्षणम्
फीटेषु सर्पद्वेगाः
- ७४० सर्वेषां दशानां तर्णिकायाः
वृश्चिकदंशालक्षणम्
वृश्चिकदंशालक्षणम्
मदविषा. फीटाः पीतादिगुणाः
मध्यविषा कपिलादिगुणाः
महाविषादभेदूर्ध्वसदृशाः
महाविषदंशालक्षणम्
- ७४१ उग्रधूमकावृश्चिकः
कीटावृश्चिकाभ्रमायोवातपित्ता-
धिकाः
तेषु भेषजप्रकारः
वातिरेवियेत्स्वीडादयः
- ७४२ पित्तोत्पन्ने तंज्ञानाशादयः
एकाधिकविषस्य दर्प्यादिभिर्ज्ञानम्

श्लेष्मिकस्यलेसनायैर्जयः

त्रिविधानाकीटानांयथासंचिस्त्रिस्त
सर्वस्यविषदंशस्यनरकचादयोधूप-
नम्

७४३ तथाविषप्रविष्यादि
विषोषरीटवृश्चकदृष्टानांसर्ववत्सा-
धनम्

फीटविषेपानम्

फीटाविषप्रोलेपः

सर्वरीटविषप्रसगदपानम्

वृश्चिकेस्थदशस्यचकृतेलेनैषधनम्

संधधानिनाज्यादिनाकासेचनम्

७४४ तत्रोपनाह.

चूर्णेदंशस्यघर्षणम्

तत्रलेपादि

वृश्चिकविषप्रमोषधम्

वृश्चिकविषादुदुटिना

७४५ दशलेपः

दारुणपीडस्यमलेपनम्

सुदारणेवृश्चिकविषेसर्पिष्पानादि

वृश्चिकविषप्रोलेपः

७४६ फीटादिविषप्रोऽगदः

विषसंक्रांतिकदगदः

लूतानांनिरुपाविषयेमतानि

संग्रहेतु.

लूतानास्त्रिदशस्यसाध्यत्वे

७४७ तस्यापैत्तिकदशक्षणम्

श्लेष्मिकदशक्षणम्

मातिकदशक्षणम्

दोषक्षणेर्विभागक्षणम्

असाध्यायानक्षणम्

७४८ तस्याविषप्रसारत्वम्

लूतादंशक्षणम्

लूतायाःश्वासादिमिविषोद्धमनम्

लूतायाःकीटानांपर्दसाधनम्

प्रथमेऽन्हिलुतादशानुभवप्रसारः

७४९ द्वितीयेऽन्हिमकारः

तृतीयेऽन्हिमकारः

चतुर्थेनमयहेतुप्रकारः

एवतीक्ष्णादितक्षणम्

एकविंशतिरात्रेणसर्वथाविषप्रसमः

७५० लूतायादंशद्वाराणादि

कर्कशादिगणस्यछेदनादिनिषेधः

दग्धदंशस्यलेपनादि

रक्तविस्त्रावादि

लूताफीटानांपश्चकर्कशोऽगदः

चंपकनामागदःपूर्वाधिकः

७५१ तदुदपयोऽगदःसूर्यगुणः

मंदरगंधमादनाख्याधनो

षडुदोषनरेषुविषप्रसिद्धोपनयोजना

रक्तविषवमनम्

अथवापानादि

निवृत्तेद्राहादौकर्णिरापातनम्

७५२ संधवादिष्वर्षगुणम्

कर्णिकापातनसमयेविषमेघैर्हृणम्

लूतायांशुतेनैषत्तेहृणयं

अयोऽगदापित्तादिलूताधारकाः

७५३ लूताप्राणिपानादीनि

अधमूविस्त्रातर्कविषमतिषेधाध्यायः

३८

अष्टादशमूषिनाः

एषाविषप्रामिप्रकारः

७५४ आतुविषसंधेद्दृष्ट्यापनशीलम्

असाध्यतक्षणमृष्टादयः

आतुद्रुपितस्यवर्ज्यस्यतक्षणम्

विषयुक्तस्यमृष्टोत्क्षणम्

तेनविदृष्टस्यरण्यात्कसावः

७५५ एषभगतादप्रायेया

सर्वत्रैवसविषदोषद्रादयोऽलिगम्

निविषेऽतोविपरीतम्

दशकनृचेषाकुर्वतोमरणम्

आसत्तशदृष्टस्यवर्जनम्

आगुनादशमाप्रस्यदंशदृष्टः

दग्धदंशस्यविस्त्रावः

- ७५६ मूषिकादिपद्मोलेप
धर्मैश्शालनादि
नीलिनीफायेनछर्दनादि
पूर्णपानविषयमनकरम्
संधौदुरुविषप्रचर्षी
त्रिवृतादिकल्कोविरेचनम्
तत्राजनम्
- ७५७ अवल्ह
पानेपकसार्वेदितम्
फाथपानादि
धूर्णपानम्
सवाधुविषनाशन कल्फ
कपिधयीजादिकपानम्
शैर्धकमूलादिपानया
- ७५८ मूषिकविषनाशनपानम्
अगदोनस्यापेर्मूषिकाविषम्
मूषिकविषस्यजलदोषस्यादोकोप
अथरथावशाःसर्वेउपक्रमा
दूर्वात्रिवर्णादिविषयोग्या
अलकैदृश्यदशस्यलेपनादि
अथविरेचनम्
असोलेत्तरमूलजलपानम्
- ७५९ विषमालकैर्भदकपानम्
मनान्वितौषधीपुतकपनादि
वतुणदाद्विपदावनसदतपरिहृत
पाक
सदिग्दिभिर्लेपेनरतनविषम्
- ७६० अधरसायनाध्याय ३९
रसायनादुदीघायु प्रभुतिप्राप्ति
शायेनध्वमवापयसिरसायनप्रयोग
अविशुद्धशरीरेरसायननिष्फलम्
रसायनानाद्विपकार प्रयोग
रसायनकरणेस्थानम्
- ७६१ रसायनारभकर्तृक्षणम्
७६२ रसायनेपूर्वकरणीयम्
शुद्धदेहायसर्पियुतपाथकदेशम्
एषसरस्तकोष्ठस्यभिषज्जारसायन-

- देयम्
रसायनतद्वादिनाशकरमनितायुक्त-
रमेधादिकरथ
- ७६४ रसायनेउपयुक्तैसप्तसरतनीरोगो-
जरारहितम्
एतस्मिन्पुण्युक्तैसुखपादिकुपोदीर्घ-
जीवाय
- ७६५ च्यवनप्राशोलेह
७६६ सूर्यशग्रीषिकलारसायनम्
७६७ रसायनानिमेधादिप्रदाभिरोगप्रा-
निष
रसायनप्राशकरूपगमिष्यादिगुण-
नष्टयुक्तादिभिर्निषेधितव्यसर्पि प-
चारविदुनितिसङ्गम्
- ७६८ जडानामपिमव्यपृतम्
जरादिरहितकरभेजम्
७६९ यवशतजीवित्वादिकरोलेह
जकपादिगुणकरपानम्
जराजित्पानम्
पूर्वगुणपकपृतपानम्
- ७७० विदार्थोदयोवप रमेधादिप्रदा
विभिनामपुक्तभिःत्रफोरसायनम्
सुखकरोलेहादि
लीहभिन्नकोषातादिजित्
महानकप्रयोगोऽभिलषितादिकर
- ७७१ पूर्वोक्तगुणकर स्वरस
७७२ अमृतरसतुल्यपाक स्तुत्यादिकर
७७३ पाकैरेककुक्षिनिषूदनम्
अथु मदेभल्लान्तकोप्रयोग
महान्तकानिषधार्विधिमपुलान्वय-
तकल्पानि
महान्तकमहसा
महान्तकरूपपुल्लभादीनिषज्यानि
- ७७४ सर्वकुसुनाशकतैलपानम्
७७५ कुष्ठपानप्रयोग
द्विगतायुष्करतैलपानम्

- ७९५ रसायनधंशादपाये औषधम्
पुरुषविशेषोरसायनरूपः
रसायनसेविनोदीपांयष्टादि
शास्त्रानुसारित्वादिरसायनम्
- ७९६ अधवाजीकरणाध्यायः
वाजीकरणौषधग्रहणेफलम्
- ७९७ वाजीकरणशब्दावयवार्थः
ग्रहचर्येने श्रेयसिकम्
वाजीकरणमाभ्युदयिकम्
कल्पपुरुषस्य कृत्यं हंरहं व्यवायः
- ७९८ त्रिधस्य सानुयासन निरुहादि
निरपत्यनिदा
अपत्यलाभमहत्तम्
शुद्धशरीरेपुरुषे वृष्ययोगवोजना
- ७९९ वृष्ययोगकथनम्
- ८०० कान्ताशतस्य पूर्णभक्षणम्
साधितगोधूमादिभक्षणं संप्रदायोर-
तिहारकम्
कान्ताशतगामिकर्तु औषधम्
प्रमदाशनेच्छाकर्तु पूर्णं
- ८०१ रुग्णामलरूपं लहोवृद्धस्यापितरु-
णव्यहपरः
अमनद्वेगकरोलेहः
कन्कपानादोरामासुवृष्यकरः
शरीरकारोलीभक्षणं शुक्रवृद्धिकरम्
पूर्णपानं शुक्रवृद्धिकरम्
उपश्रयाशताययी श्रुत्पूर्णपूर्वगुणम्
- ८०२ दधिसरादिपृष्ठस्यापितरुणकरम्
श्वदंष्ट्रादिपानं पृष्ठस्यापिरामाशतग-
तृत्वकरम्
- ८०३ योग्यखोलक्षणम्
कामशास्त्रविहितरतिचर्याचरणम्
वाजीकरणानि
- ८०४ कामोत्पादकानि
अप्यसंग्रहः
- ८०५ अमिवेशप्रश्नः
- ८०६ प्रश्नस्योत्तरम्
आतकपदमनानां भिषग्जितं हन्ता-
लयः
उपायसाध्यानां सिद्धन्तम्
- ८०८ देववेगण्यान्कृषितिसिद्धत्वेन
एतस्येव प्रतिपादनं
- ८०९ चिकित्सांशे ग्रहसफलत्वे हेतुः
ज्वरेत्लपनं गृह्णं शास्त्रसिद्धम्
चिकित्सेने शरणेने च कर्तव्यः
एतच्छास्त्रमकाडेभूत्पुपाराणां छि-
दनम्
- ८१० चिकित्साशास्त्रं मृत्युजयेऽमृतम्
भिषक्पाशानां त्यागः
सुषेयानां भद्रं
मग्नयेदेतस्य प्रयोगः
- ८१५ पाठधोधानुष्ठाने दीपजीविनादिभ्यामिः
- ८१६ परशयोक्ते फारसंधाभ्यासे संपादा-
नं
- ८१७ ओधुनिकरविहृतपंधाभ्यामेव-
किं नश्मान्मृमनिभितेत्पाद्यम्

शुद्धिपत्रम्

उत्तरार्धम्.

पन्ने	पंक्ति	शुद्धम्	अशुद्धम्
५	६	पित्तानिल	पोतानिल
	१५	जीविता	जीपिता
५	२५	तीव्र	तिव्र
६	२४	दृष्योपपाग	दृष्योपापोग
७	३	शिते	शिते
८	२२	दीपिका	दीपका
९	२	अहोदेशान	अहोदेर
	१९	अभ्यार्थी	अभ्यार्थी
	२१	सभावायेरत्निक	सभाय
१०	३	पृथिवर्णी	पृथिवर्णी
	५	पृथिवण्यादि	पृथिवण्यादि
	५	उद्योगतिसारीअभ्या	उद्योगतिस रानम्पा
	१८	गृता	गृता
१४	१०	जन्	जन्
१६	६	गृतादि	गृतादि
	११	स्वयन्निधान	स्वयन्निधान
	१८	परितन्व	परितन्व
	१९	गोष्ठेता	गोष्ठेता
	२४	गृतादि	गृतादि
१७	६	मीनउपरितन्व	मीनउपरितन्व
२०	२१	न्यून वनिवाच्य	न्यूनवाच्य
२१	१९	दिर्भरगा	दिर्भरगा
२६	१८	गृह्य	गृह्य
२७	११	विद्वत्तया	विद्वत्तया
	११	विद्वत्तया	विद्वत्तया
३०	७	स्वयम्भार	स्वयम्भार
३१	११	य व	य व

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७	५	शुक्त	सूक्त
३८	२	तेनाभ्यंजात्	तेनभ्यंजात्
	२३	अभिरुताननमि	अभिरुतन्नमि
४३	२	मध्योष्ण	मेध्योष्ण
४४	१०	त्युहोर्वेतिवाच्यमितिसङ्गमायः	त्युहोर्वचनमितितङ्गाभयः
	१९	सर्प	सर्प
४६	१२	सात्म्य	सात्म
४७	९	ज्वरं	ज्वर
४८	१५	इण शतरिणोर्वाणितियदेते	इणःशंतुडिङ्गश्चेतिपादेते
५४	१०	पाराधनस्यशक्तु	पारावच्छक्तु
	१९	शोणिताति	शोणितादि
५५	१२	पृथक्शूनं	पृथक्छूनं
	१७	पृथक्शूनं	पृथक्छूनं
	२१	पृथिपर्णी	पृथिपर्णी
५७	१	रससदृशी	रससदृशि
	१४	पुतान्	पुतान्
	१५	स्तोयं	स्तोय
५८	११	तुर्घ्यं	तुर्घ्य
५९	१	अभ्यात्मादित्याहुञ्च	आभ्यात्मादिष्यादिकञ्च
६२	४	फोकुट	फोकुट
	१२	पदपच्छूपते	परपच्छूपते
६३	२	प्रिवृता	प्रिवृता
	२०	राकेभ्य	राकेभ्य
६५	१	काशान्	काशान्
	६	काश	काश
	■	येन्वरसेः	येन्वरसेः
	८	काशान्	काशान्
	१३	येन्वाः	येन्वा
६७	१	प्रिवृद्धिशाता	प्रिवृद्धिशाता
	२३	सयन्नाभ्य	सयन्नाभ्य
६८	४	वृथीष	वृथी
	१२	दर्श	दर्श
६९	९	टूयः	तनव
	२३	मासिक	मासीक
७०	४	समुत्था	सुमुरता

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७३	१६	क्षीण	क्षीणो
७६	२०	मास	मास
	२४	मासं	मासं
७७	१९	द्वयेन	द्वयेन
	२०	शरी	परी
७९	१	गुडातुला	गुडातुला
	१२	गुडातुला	गुडातुला
८०	२०	पोडशिका	पोडशिका
८१	१८	त्रिवृतया	तृवृतया
	२१	त्रिवृतया	तृवृतया
८२	५	यवर्षे	यवर्षे
	१४	काशमदादिभिः	काशमदादिभिः
८८	४	तमकः	तमक
	१८	वहत्	वह
८९	१५	धंवादि	धंवादि
९१	३	मध्यैकशो	मध्यैकशो
९४	५	तुल्य	तुल्य
	१७	कार्य	कार्य
	२०	कृष्णकुष्ठं	कृष्टं
	१४	त्रिवृच्छा	तृवृच्छा
९७	१७	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृतादीन्	तृवृतादीन्
९९	१५	अनुकूलादिपह्णमात्रादि	अनुकूलादिपह्णमभ्रति
	२३	शरी	परी
१००	६	गृतान्	सृतान्
	१२	गृतान्	सृतान्
	१४	यस्मिन्	यस्मिन्
	१८	स्नातसा	श्रोतसा
१०१	४	गृतान्	सृतान्
१०२	५	गृतान्	सृतान्
	६	आग्नेय	आग्नेय
	१६	पिबेदुत्तर	पिबेदुत्तर
	२२	टङ्ग	टङ्ग
१०३	५	नमूनाशिक्षायापत्तश्च	नाशिक्षायापत्तश्च

पंथ	पंथो	गुट्टन	सगुट्टन
१०४	८	कणाधार्मीकता	कणाधार्मीकता
	१९	मगनसंभारणा	मगनसंभारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तीक्ष्णाः
१०६	२	दि	दि
१०८	५	ओत्तर	ओत्तर
	७	तथाओत्तर	तथाउत्तर
११०	१४	मन्त्रमीमांसा	मन्त्रमिमंसा
	१६	मर्षिणि	मर्षिणि
११२	१९	द्वि	द्वि
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयाः
११६	१०	रदी	पदी
	१४	शक्ति	पदि
	२०	शदी	पदी
११७	४	नृपि	नृपिः
	९	शिलि	शिली
११९	२	शीर	क्षार
	१४	निष	नीष
	१९	शदी	पदी
१२३	१२	सिन्तायुक्तः	स्योतायुक्तः
	२३	पुप	पुपं
१२४	५	भ्रुवणा	भ्रुवणा
	२१	गोस्वऽनुनासिके	मयद्वितितान्त्रे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षिक
१२६	१३	पश्चे	पश्चे
१२८	१२	अग्नेषु	आग्नेषु
	१७	अग्नेऽमोह	त्वाग्नेऽमोह
१३१	१	गर्भानाद्यप्युता	गर्भानाद्यप्युता
	१४	तित्तिरिपति	तिगिरिपति
	१४	माप्रार्थ	माक्षिकं
१३२	३	हिममिति	हिममिति
	१०	प्यपयेद्	प्यपयेद्
१३३	२०	यथाभि	यथाभि
	१५	गुणे	गुणे
१३४	१	गर्भं	गर्भं
१३५	१८	होतादिना	होतादिना

पञ्चे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१५४	२५	दञ्	ठक्
	४	स्तुही	सुहि
	९	दञ्	ठक्
१५७	११	यद्गृह्णति	यद्गृह्णति
१५९	११	यर्चोनुलोमनान्	यर्चानुलोमनान्
	१३	तामया	तामया
१६०	५	त्रिवृद्धन्ती	त्रिवृद्धन्ती
१६२	६	विषधनुन्	विषधनुन्
१६४	४	व्यंजनंशाक	व्यंजनान्शाक
१६५	१८	स्त्रावं	श्राव
	२४	पयनाना	पावनाना
१६६	१६	रुद्राव	रुद्रावं
	११	मास्तानुबंधं	मास्तानुबंधः
	२१	रुद्रावादि	रुद्रवादि
	२१	तन्त्रानुबंधो	तन्त्रानुबंध
	२४	अस्त्रस्य	अस्त्रस्य
१६८	३	दाहिमजा	दाहिमजा
	१३	भृष्टागं	रुष्टागं
	१५	स्रयदूर्ध्वं	श्रयदूर्ध्वं
	१६	कुटजस्वय	कुटजस्वचा
१७०	१	हिमके	हामके
	१६	छागानि	छागानि
१७२	११	माक्षिक	माक्षीक
	१७	समंगा	समंगा
	२३	श्रावे	श्रावे
१७३	१	शीतोष्णानि	शीतोष्णानि
	८	त्रिवृद्धन्ती	त्रिवृद्धन्ती
१७४	१९	शुक	शुक
	२३	शुक	शुक्लं
१७५	१४	शुकं	शुक्लं
१७६	७	योजितान्	योजितानि
१७७	१	मन्त्रि	मन्त्रि
१७८	११	विषधान	विषधान
१७९	८	शयोन्मयो	शयान्मयो
१८०	८	पश्चादीप	पश्चादिप

पत्रे	पक्षौ	शुद्धम्	'अशुद्धम्
१८१	४	दोषोत्तिसारी	दोषोत्तारी
	७	धनिकादानि	धातव्यादीनि
	१०	अल्प	अल्प
	१८	नपादभ्येत्यादिना	नापादस्यायेत्यादिना
१८२	१६	पृश्निपर्ण्या	पृष्टिपर्ण्या
	१८	सुते	श्रुते
१८४	१०	विल्वशलाट्ना	वि-व शलाट्ना
१८६	१५	विशतित्रि	विशतिवि
१८७	५	निरामरूप	निरामरूप
१८८	१६	एकचारे	एकचारेणे
	२४	रसादिक	रसादिक
१९१	२७	समास्तिना	समास्तिना
१९२	१३	पलाशकल	पलाशपल
	१६	विशोधनी	विशोधनि
१९३	१०	जागलेन	जागलेन
	१२	शीघ्रमति	शीघ्रमती
	१६	मग्नति	मग्नति
१९४	५	पिडाद्	पिडा
	१३	सलिलोष्मणो	सलिलोष्मणा
१९५	३	सारिवा	सारीवा
	१०	पृष्टिपर्णी	पृष्टिपर्णी
	१४	मार्गे	मार्गे
	१७	मार्गे	मार्गे
	१८	एकचारा	एकचारा
१९६	१६	रक्तस्त्रावाच्च	रक्तस्त्रावाच्च
१९७	१९	मात्सिक	मात्सिक
	१९	मात्सिकस्थ	मात्सिकस्थ
१९८	२	मात्सिक	मात्सिक
	४	यातोर्क	यातोर्के
	५	पिबेत्पक्त्वा	पिबेत्पक्त्वा
	१२	क्त्वा	क्त्वा
	१६	पाठादयः	पाठादया
१९९	६	स्युहोर्वाचनमितिषातद्	स्युहोर्वाचनमितिषातद्
	११	यवानी	यवानि
२००	१९	स्तन.	स्तन

पत्रे	पक्षौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२०२	२	पुष्परस्योच्चारतत्	पुरुषस्योच्चारतत्
	१०	हितकारी	दितकारी
२०९	४	चित्रकात्	चित्रका
२११	१५	यथेष	यथेष
२१४	८	कार्यस्य	कार्यस्य
	१०	द्रव्यं	द्रव्य
२१५	६	नरो	नरा
	१६	शुद्धो	शुद्धे
२१६	५	पिशिताशिनः	पिशिताशिनः
२१८	६	निर्दिधनोत्तर	निर्दिधनात्तर
२१९	१	त्रिवृद्विपक्षे	त्रिवृद्विपक्ष
२२२	१७	सारसारस्यादीनि	सारस्यादीनि
	२२	भद्रं	भद्रा
२२३	२	स्वगन्धोपक	स्वगन्धोपक
	११	व्याधिरक्तक	व्याधिरक्तक
२२४	२१	रुनावाप	रुनावापं
२२५	१४	दृष्यापोः	दृष्यापो
	१५	शिष्टमुत्तोत्थः	शिष्टमुत्तोत्थः
२३२	१४	घन्धता	घन्धता
२३३	५	ततो	ततो
२३४	५	भायना	भायना
	६	एभी	एभि
	१९	हिता	हिता
२३८	४	शिलाध्याया	शिलाध्याया
२४३	३	निठनावितटन्	निपगवितटन्
२४४	२०	देहिनी	देहिनी
२४७	४	स्वाययेष	स्वाययेष
२५२	५	नुषा	नुषा
	२४	पंचपन्दुरा	पंचपन्दुरा
२५७	६	साधः	साधः
२५८	१९	भोजन	भोजन
२५९	१९	पित्त	पित्त
२६२	४	मूत्रगुल	मूत्रगुलं
२६३	६	तामप्यपसारयेत्	तामप्यपसारयेत्
	७	प्रमाणविद्विमाणा	प्रमाणविद्विमाणा

श्रवत्रे	पक्षौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२६९	१९	पुना	पुन
२७०	१३	तेलमेरुं	तेलमेरुं
२७१	२१	शृतं	शृतं
२७२	१	विरिकः	विरिकः
	१८	रुष्णांयु	रुष्णांयु
	२४	एषश्रुणा	एषश्रुणा
२७३	२	रेपस्तकेण	रेपस्तकेण
	१७	शुद्धोतरांतराः	शुद्धोतरांतराः
२७८	१३	रिधितानलं	रिधितानलं
	२१	शृतेन	शृतेन
२८५	८	तेलपक्क	तेलपक्क
२८८	१	बंदोदरे	बिद्धोदरे
२९०	१६	अयासा	अयासा
२९२	५	शृतं	शृतं
२९७	२	इत्युकः	स्मकः
	७	साक्षिपातिके	साक्षिपातिके
३००	२३	विशतिविजया	विशतिविजया
३०३	१	कुक्कुट्यादीना	कुक्कुट्यादीना
	८	च्छोक	च्छोप
	१०	दध्र	दध्र
	१२	दध्र	दध्र
३०४	१३	श्वपथो	श्वपथो
३०६	४	न्समीरघ्नान्	न्समीरघ्नान्
	१०	शृत	शृत
	१२	शृत	शृत
३०८	२	पक्षिपमेशोसमेकलास्ताश्रस- मेस्युर्नोनिरतरानस- मात्रपराश्रिताकला- वेतालीयैतरेलोगुरु	क्यादोष्टोसमश्रुतसमीप्ररेणयु- ज्यतेनेता.पद्धनिरतरापुनः
	३	पित्तोत्तरे	पित्तोत्तरे
३१०	४	शृत	शृतं
३१५	११	पित्तस्य	पित्तस्य
३१७	१२	शृत	शृत
	११	शृत	शृत

पत्रे	पंक्ति	श्रद्धम्	अश्रद्धम्
३११	६	सुसंस्कृत	संस्कृत
	२१	चेसुराजिमत्	चेदुरा जिमत्
३२०	३	त्रिमागा	त्रिमागाः
	११	श्रद्धम्	श्रद्धम्
	१३	श्रीणि	श्रीणि
३२१	३	जतोजगौगः	जगौजगौगः
३२२	९	दृष्टयति	दृष्टयति
	१७	वेदेरंभेस्त्रोयसगा	वेदेरंभेस्त्रोयसगो
३२३	१	जलधिपडगोम्भोनतीताद्रुक्- चेत्	मभयनतस्त्रागःसमुद्रतुलोकैः
३२५	१४	फटिने	कठिनः
	१३	घृत्तिसर्गे	रुन्पुस्राहे
३२८	१५	दार्धि	दार्धि
३३०	३	दारुणि	दारुणी
	८	दारुणी	दारुणी
३३१	१८	एकहेल्यैष	एकहेल्यैष
३३२	१२	भासो	भासो
३३३	१६	तानूस्फोटकानू	तारस्फोटकानू
३३४	७	शृत	शृत
३३६	१८	पामादिस्वानूनमत्तयः	पामादिस्वानूनमत्तयः
३३७	६	सम्भूद्भिषु	सम्भूद्भिषु
३३८	२२	इंदुलम	इंदुलम
३४४	१५	शृत	शृत
३४५	१२	शृतेन	शृतेन
३५३	१	शठ्यादिभिः	पट्यादिभिः
३५७	६	शृत	शृत
	१४	शृत	शृत
३५९	१८	फलानि	पट्यानि
३६०	११	शुकादिभिः	शुकादिभिः
३६३	९	सिद्धेयुः	सिद्धेयुः
	१८	शृत	शृत
	२१	शृत	शृत
३६५	१४	मृदुकाय	मृदुकाय
३६६	५	अपाने	अपानेन
	१८	संपद्येततथा	संपद्येततथा

पञ्चे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७०	५	मध्विष्ट	मध्वेष्ट
३७०	२३	शर्वरी	शर्वरी
	७	फलपिप्पलीः	फलपिप्पली
३७१	१	साधुतेन	साधूकेन
	१८	शृत	सृत
३७४	४	प्रसृतं	प्रसृतं
	६	शान्तोऽवशि	शान्तोऽवशि
	१७	वर्गादायो	वर्गादायो
३७५	१४	इस्वाकोः	जामूने
३७७	१४	स्वेडोति	स्वेडोति
३७८	६	सहिष्णुपित्त	सहिष्णुपित्त
३७९	२०	यद्वपकण	यध्यारण
३८०	३	केश	केश
३८१	१८	समा	समा
३८६	५	लिङ्ग	लिङ्ग
३८७	८	साहं	साहं
३९३	१८	योगे	योग
३९५	२४	शृत	सृत
३९८	३	फलपत्राशात्	फलपत्राशात्
	१५	जयति	जयते
४०१	१३	मधुतेजसमे	मधुतेजसमे
	१६	कर्षामितिः	कर्षामितिः
	२०	शसुष्यो	शसुष्यो
४०५	१२	रोहिषं	रोहिषा
४०८	१३	शीतोत्प	शीतोत्प
	१६	दाहस्तलेः	दाहस्तलेः
४०९	१३	दापादवा	दापादवा
	१५	भागानितः	भागानितः
४१०	१०	पीडितोऽस्ति	पीडितोऽस्ति
	११	तथाभूतो	तथाभूतो
	१२	मुख	मुख
	१४	भूज्यान्	भूज्यान्
	१९	शक्तितमा	शक्तितमा
	२१	सोऽस्या	सोऽस्या
४११	३	तिष्ठन्निविरेकोप	तिष्ठन्निविरेकोप

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	५	धूमःप्रच्छाद्यं	धूमप्रच्छाद्य
	९	उत्क्षिप्यो	उत्क्षेप्यो
	१३	ऊर्ध्वादधः	ऊर्ध्वादधो
	२४	प्रयुक्तत्वादतियोगत्वं	प्रयुक्तत्वातियोगत्वं
	२५	तथाविधोर्वास्तिविरचन	तथाविधेयस्तिविरचन
४१२	८	विशुद्धश्च	विशुद्धस्य
	२२	गुरुर्वचः	गुरुर्वचः
		यत्तत्तथा	यत्तेष्वथ
४१३	१५	चःसमुच्चये	चसमुच्चये
४१४	२१	छर्दिग्रीमि.	छर्दिग्रीमिः
४१५	११	तुयद्दे	तुयद्दे
	१४	अनुच्छास्य	अनुच्छस्य
	२४	फल	फलेः
४१७	१५	जन्तुदग्धं	जनुदग्धं
४१८	२१	यत्कथिण्याः	यत्कथिण्या
४१९	१	यत्ताधिका	यत्ताधिकाः
	५	द्वयेण	द्वयेण
	६	कथयिष्या	कथयिष्या
	२३	क्षुण्णाद्यः	क्षुणाद्यः
	२५	मुत्तरातं	मुत्सा
४२१	२	श्रवणेन	श्रवणेन
	१८	सिष्यति	शुष्यति
	१९	मष्टमं	पृक्म्
४२२	१	द्वयाणि	द्वयाणि
	८	अवतरणेइत्यर्थः	अवतरणेत्यर्थः
४२३	७	मुष्टि	मुष्टि
	१४	यागे	योग
४२४	१	तिदुक्	तिदुकं
४२५	३	व्याधि	व्याधि
	३	भेषज्य	भेषज्य
४२६	३	व्यंगस्वरहिते	व्यंगरहिते
	२१	पृश्निपर्णी	पृष्णिपर्णी
४३१	१७	रश्म्यवभासिते	रश्म्यावभासिते
	२०	सृतं	सृतं
४४८	२१	सस्तेदो	सस्तेदो

पत्र	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४४९	६	स्त्रयण	श्रवण
४५४	२	रुच्योर्धप्रयोगेकालेधिकरण	रुच्यः सः प्रायेण येण
४४७	१५	श्मशानादिषु	श्मशानादिषु
४६१	३	श्मशान	श्मशान
४७८	१२	स्यापयेच्च	स्यापयश्च
४८२	१५	श्याया	स्याया
४९०	४	स्त्राय	श्राय
	११	रुक्तेद	रुक्तेद
४९३	५	वृद्धिपत्रादिना	वृद्धिपत्रादिना
४९६	२१	कुक्कणे	कुक्कणे
	२३	कुक्कणे	कुक्कणे
५०३	४	प्रस्तार्यम्	प्रस्तार्यम्
५०५	१५	आरुतिर्यस्य	आरुतिर्यस्य
५०७	३	अभ्रुगतिः	अभ्रुगतिः
५१३	६	शिरोपिरेकादीन्	शिरोपिरेकादीन्
५१७	६	श्यावेत्यादि	श्यावेत्यादि
५२१	१	धूमदर्शा	धूमदर्शा
५२३	१३	अर्द्धपलिकेर्धृतं	अर्द्धपलिकेर्धृतं
५२६	६	स्रोतो	श्रोतो
५२७	१६	सममजनस्रोतोर्जं	सममजनस्रोतोर्जं
	२३	कथचिद्	कथचिद्
५३२	१८	शृतं	सृतं
	१२	शृत	सृत
५३३	१	हीवेर	हीवर
५३७	१७	शब्दोऽप्राचतुर	शब्दोऽप्राचतुर
	१८	स्रुति	श्रुति
५४०	१५	स्रुतिः	चलुति
	१९	उत्तिचनान्ध	उच्छिचनान्ध
	२२	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४१	२	उत्तिचनान्ध	उच्छिचनान्ध
	५	बध्वाक्षि	बध्वाक्ष
५४२	१४	शृत	सृत
	१५	शृत	सृत
	१९	शृत	सृत
५४३	१२	स्रोतो	श्रोतो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१३	स्त्रोतो	श्रोतो
५४९	१२	शत	सृत
५५१	१८	भुवोरूपरि	भुवोरूपरि
५५८	४	एवविधं	एवविध
५५९	१९	सर्वांगिण	सर्वांगिण
५६७	८	सुसूक्ष्मेश्व	ससूक्ष्मेश्व
५६९	१	स्तुतधमन	श्रुतेधमन
	३	याधियै	याधियै
	४	याधियै	याधियै
५७२	१७	सुप्रमादिषु	सुप्रमादिषु
५७४	९	लोहविद्युक्क	लोहविद्युक्क
५७६	७	कुपत्यकरमाद्	कुपत्यकरमाद्
५७७	११	च्युत्स	अष्ट.स
	१३	च्युत्ससरोधात्त्रोतसी	अथाससरोधात्त्रोतसी
५७९	२०	शुभ्र	शृङः
५८०	२४	परिपेकानू	परिपेकां
	२३	शृत	मृतं
५८५	३	सरुद्वीयैते	सरुद्वीयैते
	१५	भक्ष्यस्यासहा	भक्ष्यस्यासहाद्
५८६	९	शायत्व	शायत्व
५९०	१७	श्रोत्ररूपरी	श्रोत्ररूपरी
	२३	चयारि	चयारि
५९२	१३	मासाकुशवृत्ता	मासानुश्रुता
५९५	११	शाय	शाय
६०१	३	विश्राविते	विश्राविते
६०९	२९	धूमस्तीक्ष्ण	धूमतीक्ष्णः
६१०	१६	गार्ध्रा	गार्ध्रा
६१४	३	शृतेर्घाचो	शृतेर्घाचो
	१९	मुन	दुनं
	२१	दाग्न	माग्न
६१८	१६	विद्याद्	विद्याद्
	१७	विद्याद्	विद्याद्
६१९	१८	शाय	शाय
	२०	विद्याद्	विद्याद्
६३१	७	जालस्तो	जान्त्रतो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६३४	९	पिशादाह	पिशादाह
६३५	७	शोके	शोको
६३८	१४	शूतेनाज्येन	सूतेनाज्येन
६४२	१६	निर्वृत्तइतितेननिर्वृत्तमितिठञ्	निर्वृत्तइतिप्राग्बहुतेऽपिठक.
६४३	१८	स्रोतसैलेन	श्रोतसैलेन
	१९	स्रोतः	श्रोतः
६४५	३	मस्तुलुगस्तुते	मस्तुलुगस्तुते
६४८	२३	शृत	सृत
६५३	६	शूतेन	सूतेन
६५८	१९	श्यायारुणा	शायारुणा
	२१	मध्याच्छायावादि	मध्याच्छायादि
६६१	२१	अवाचीनं	अर्वाचीन
६६१	२३	अवाचीनं	अर्वाचीन
६६५	१८	वृत्तोन्नत	वृत्तोन्नतं
	१९	वृत्तोन्नतं	वृत्तोन्नतं
८७२	९	एपक्रमो	एपःक्रमो
६७४	२३	दग्ध्या	दुग्ध्या
६७९	१७	पनसिकासंज्ञा	पनसिकासंज्ञा
	२१	फटकाफाराः	कंटकीफाराः
६८०	२	लाश्र	लोच
६८१	४	फक्षेत्युच्यते	फक्षेत्युच्यते
	१७	पित्तोत्पणैः	पित्तोत्पणैः
६८२	४	इयापोरित्यादिना	पाण्योरित्यादिना
६८२	२१	दुस्तन्नो	दुश्छन्नो
६८२	१३	अंगुल्यो	आंगुल्यो
	१७	स्त्वयस्था	स्वस्था
	१४	अंगुल्यो	आंगुल्यो
६८४	१२	पित्तनाताभ्रातं	पित्तनाताभ्रात
६८७	१०	विरेकादिकया	विरेकादिकयो
६९४	२१	स्रोतोमूत्र	श्रोतोमूत्र
६९६	१७	सैवं	सैव
७०८	३	पुण्ये	पुण्ये
७१२	८	यस्मात्तत्	यमात्तत्
७१३	१०	तदयुक्तिमदिव	तदयुक्तिमदिव
७१६	३	पुण्ये	पुण्ये.

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७१७	५	मलह्यं	मालह्यं
	५	फफेनावृतं	फफेनावृतं
७१८	२४	शुकनासा	शुकनासा
७२२	१८	वातेतिरिक्ते	वातेतिरिक्ते
७२३	७	विस्तरतोनेकधा	विस्तरतोनेकधा
७२४	१२	गोधायाद्.गु	गोधाया क्गु
७२५	४	आश्रित्यास्त	आश्रित्यास्त
७२७	१२	दुष्ट	दुष्ट
७२९	५	आहिताभ्यादिपूक	आदिनामिपूक
	११	प्रदीप्तागार	प्रदीप्तागार
७३३	१७	अर्धभागेन	अर्धभागेन
	२३	मंडलिबिपं	मंडलीबिप
७३५	१४	पूर्व	पूर्वो
७४१	११	जलेनेष	जलेनैव
७४४	२०	शेवालपुता	सेवालपुता
७४६	९	गृश्रिकानां	गृश्रिकाणां
	१	श्लेष्मातक	श्लेष्मातक
७५०	१४	श्लेष्मानकाक्षेः	श्लेष्मातकाक्षेः
७५३	१५	यत्रेपां	यत्रेपां
७६३	१७	सहस्रमामलक	सहस्रमामलक
७६४	८	अपादीतप्रलुत्	अपादीतप्रलुत्
७६५	४	सृत	सृतं
७६६	८	सृता	सृता
७८२	१३	तत्काथे	तत्काथो
७९२	११	इत्यस्मापेति	इत्यस्मयेति
८०७	११	उपरामर्शेन	परामर्शेण
८१०	१७	इंद्रा	इंद्रा
८१३	६६	नतूनपोडा	नतुनपोडा
८१४	१	वाक्यं	वाक्य
	७	नस्यनुमतं	नास्यनुमतं
	११	संशय	संशय
	२१	यस्मिन्	यस्मिन्
८२८	६	बाडमयपयोधेः	बाडमयपयोधे.

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगुरुभ्यो नम । अथेदानीं
चिकित्सितस्थानमारभ्यते ।

तस्य चायं सबधः । रोगपरीक्षा निदानस्थाने गदिता । साप्रत चिकि
त्सा वक्तुं युक्ता । तथा च मुनिः । रोगमादौ परीक्षेत ततो नगरमौषध
मिति । तस्माच्चिकित्सितस्थानारभो न्याय्यः । तत्र यथोद्देशो व्याधीनां नि
दानस्थाने तेनैव क्रमेणस्य स्थानस्य विरचना युक्तेति ज्वरचिकित्सितमेव
विवक्षुराह ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय इत्यनेनागमशरणत्वात्मानं प्रति
पादयति ।

आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वति लंघनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।

आमाशयस्थो दोषो वा ह हत्वा । सहामेन वर्तत इति सामः । तथा
मार्गान् पिधाय स्तोतासि स्थगयित्वा यद्यस्माद्धेतोर्ज्वरं विदधानि तस्मात्का
रणाक्षयनं कुर्वति । लघनमत्रोपवासः । तथा चोक्तः । लघनस्याविशेषोक्ता
बुपवासः प्रकल्पयेदिति । अत एवायमपि वक्षति । तस्मादादौपपद्यनाञ्च
ज्वरितानुपवामयेदिति । कदा लघनं कुर्वतित्याह । प्राग्रूपेषु पूर्वलक्षणेभ्यस्तत्र
मात्रेष्वेव ज्वरादौ वा । उत्पन्नमात्रे ज्वरे सति । किं कुर्वन् लघनं कुर्वतित्याह ।
बलं यत्नेन पालयन् माणास्तात्पर्येण रक्षन् तदविरोधेनेत्यर्थः ।

ननु कुत एव विधीयत इत्याह ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

यस्मादारोग्य स्वास्थ्य बलाधिष्ठान बलमधिष्ठानमाश्रयो यस्य तदेव ।
तथा क्रियाक्रम आरोग्यार्थः स्वास्थ्यप्रयोजन ॥

लघन उपवासे विहिते सति यत्स्यात्तदाह ।

लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुचृद् रुचिः पक्तिर्वलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

लघनैरुपवासेदोषे पूर्वोक्ते क्षपिते क्षय नीने । तथापौ दीप्ते सति समिद्धे
सति । तथा लाघवेऽग्नौ सति स्वास्थ्यादि जायते । स्वास्थ्यं यथाप्रवृत्तिस्व ।
रुचिरन्नाभिलाषः । पक्तिं पाक आमस्य । बलमृत्साह । ओज पर धातुतेज ।
क्षपिधातुरनुक्तोपि धातुगणे मिष्टप्रयोगवशादमीकृत । लघनैरिति जानी
बहुवचन तेन कदाचिदेकेनैव लघनेन । कदाचिदनेकैर्दोषक्षयो जायत
इति ज्ञेयम् ।

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहस्रासप्रसेकान्नद्वेषवासविपूचिकै ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारसम्भोहद्वद्भोगविषमज्वरान् ।

तत्र तद्विमन्मल उत्कृष्टे स्वञ्जन्मगुणकर्मलक्षणतोधिके । तथा कफप्राये
कफबहुले वाताख्ये पित्ताख्ये वेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । समुत्कृष्टे स्वस्थानाच्च
लिने बहिर्मिर्यते । तथा चले शिथिल उत्कृष्टेपि हि कदाचित् स्थानावर्धं
भादचल स्यात् । एतदेव कफोत्किटादिक दर्शयति । सहस्रासेत्यादि ।
सहस्रासादीनां द्वाद । सह तैर्वर्तने यस्मिन् । सहस्र उन्मनमिमानुभव ।
उन्मन तदस्य प्रसेक पानीयस्यैव निष्ठीवन । सद्यो भुक्तस्येत्यादि । ईदृशे
मले सति सद्य कृताहारस्य ज्वरे सजाते विशेषेण सामे ज्वरे वमनार्हस्य
वमनं शस्त । वमनार्हा वमनविरचनविधौ प्रोक्ता । अन्यथा उक्तविधिवि
पर्येण तद्वमनं कृत श्वासादीन् कुर्यात् । वर्यानुत्कृष्ट कफप्रधान स्थितौ
सहस्रासादिरहितो विपरीतः ।

वमनद्रव्याण्याह ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिगैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णांभसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिबककोटिवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

गालान्मदनान् । अस्य निरपयत्वाच्चेष्टत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्योऽनेन स होपयोगिभ्यो बहूपयोगितया प्रधानविभक्त्या प्रागुपन्यासः । अन्यथा । कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाण यत्र नोदितमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्य प्रमाणं प्राप्नुयान् । पिप्पलीभिर्युतान् गालानयवा दशकयवैर्युतानयवा मधुयष्टिकया वा युतानयवोऽणानुना माक्षिकयुतेन वा सह पिबेत् । अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् । अथवा तर्पणादिभिः पिबेत् । अथवा कल्पोदितानि वमनकल्पोक्तानि वमनयोग्यानि प्रयुञ्जीत । बलकालविभागविदिति । अस्या देहबलावलानस्थायां तथा व्याधिबलावस्थायां चेद वमनं दातुं योग्यमिति यो विभाग वेत्ति स बलकालविभागवित् ।

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

वमने योग्यो यो ज्वरी स कृते वमनेऽपरस्तु वमनेऽयोग्यः सोऽकृते वमने विशोषणमुपवासलक्षणं कुर्यात् । एव कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी सर्वथा लघनं कुर्यात् । किमर्थमित्याह । दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां समतात्समुत्थानामुत्पन्नानां पाचनाय पच्यर्थं शमाय शान्त्यर्थं च । निरामाणां पुनः समुदीर्णानां शान्त्यर्थमेव ।

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्माददोषपचनान् क्षवरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥

दोषेणामाख्येन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेनाग्नौ छन्नं आच्छादितेऽन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा वाद्येऽग्नौ स्थगिते तोयतदुल्ल

दिकं स्थालीस्थं न विपच्यते । यतश्चैवं । तस्माद्देहोरागदोषस्य पूर्वोक्तस्य
पचनं पाककर्मविधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णांशु पिवेद्वातकफज्वरे ।

तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥

उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।

लीनपीतानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥

निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनम् ।

विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

तृष्णावाजरोत्याम्यं स्तोकं वातकफज्वर उष्णांशु पिवेत् । उष्णगितिस्व-
पितृपोर्नजिडितिनजिड् । अन्याल्पमिति प्रकारे गुणवचनस्थेति द्वित्वं । तदुष्णांशु
पित्तं कफं वातस्त्यानं विलयं नीत्वा विलीनविग्रहतामापाद्य तृष्णामाशु निर-
र्तयेत् । तर्पणस्वभावत्वात् । तथाग्निमुदीर्य समिद्धं कृत्वा स्रोतांसि विशोध-
येत् । किं कृत्वा मृदूकृत्य नेपां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य । तथा लीनान्यमृदू-
स्वरूपाणि च तानि पित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्राणि च । तेषामनुलोमनं प्रवर्त्तनं ।
तथा प्राणानां जीविताख्यानामवलंबनं । तदुष्णं जलमाश्रित्य तथा प्राणाः
प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अनेन चोष्णांशुकर्मकथनव्याजेन वातकफज्वरस्वरूपमपि
किंचित् प्रकाशयति । तथा वातशोषिणेन कफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा
जायते । तथाधिकमग्निमाद्यं । स्नानसामशुद्धत्वं । तथा लीनानि पित्ता-
दीन्यत्रत्युरिति ।

उष्णमेवंगुणत्वेपि गुंज्यान्नैकांतपित्तले ।

उद्विक्तपित्ते दध्नुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥

विषमद्योत्थिते श्रोत्रे क्षतक्षीणेऽस्यपित्तिनि ।

एवंगुणमुष्णांशु । एकांतपित्ते पित्तले केवलपित्ते ज्वरिणि वा न गुंज्यादि-
ति । तथोद्विक्तमाधिकं पित्तं यस्मिंश्च न गुंज्यात् । तथा तदुष्णांशु दध-
न्वादिमानि नेत्रे न गुंज्यात् । चक्षुरादिभ्यो यस्तीव्र उष्मा प्रवर्त्तते स दध-
न्धुः । सर्वांगीणस्तीव्र उष्मा दाहः । मोहो भ्रमः । तथा विषमद्योत्थानु-

स्थिते जाते ज्वरे । तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीण । क्षतउर
क्षत । क्षीणोधात्वपचयवान् । तस्मिंस्तथाभूते नरे न युज्यात् । तथा
ऽक्षपित्तिनि रक्तपित्तवति नेति ।

घनचंदनसुंध्यं पर्वटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥

शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहम् ।

तेभ्य उद्विक्तपित्तादिभ्य पिपासितेभ्यो घनादिसाधित शीत तोय हित ।
पानीयसाधने च तत्रातरे विधिरुक्त । यथा । कर्प्यं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य
मंस्थमावपेत् । अर्धावशेषे तद् ग्राह्य तोयपाने स्वयं विधिरिति ।

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ १६ ॥

तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।

पित्तं विना उष्मा न विद्यते । ज्वरश्चोष्मणा विना नास्ति सतामलक्ष
णत्वात् ज्वरस्य । यतश्चैव तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि
तानि सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । पित्ताधिके पुनरधिकं रुन्वाऽतिशयेन त्य
जेत् । पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणेनेदं प्रतिपादयति । सर्वो ज्वरस्त्रिदोषजो
भूयसा व्यपदेश दति ॥

स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लघनम् ॥ १७ ॥

न केवलं ज्वरे पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । यावत् स्नानादीश्च त्यजेत् । स्ना
नादीनां पित्तहरत्यशक्या सेव्यत्वे माप्तेऽचित्यमभावत्वात् ज्वरे विरुद्धा
नीति तत्सेवनं निषेधयति । प्रदेहश्चदनाद्यनुलेप । परिशेषं च लघनं व्य
जेत् । यत्प्रघनमुपयुक्तमुपवासलक्षणं । ततो यदन्यत्परिशेषं । शुल्काद्ये-
कादशप्रकारं च तत्त्यजेत् । उपवासलक्षणं तु लघनं नाज्वरे कर्तव्यमेव ।

अजीर्णं ह्यं शूलघ्नं सामे तीव्ररुग्निं ज्वरे ।

न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥

आमाग्निभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

यथा अजीर्णं सामे तीव्ररुग्ण्यपि शूलघ्नमौषधं न पिबेत्प्रत्यवायभयात् ।
तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडापत्तिं तदानीमामपत्त्यर्थं मुस्तापर्वटकाद्यौषध

कात्यादिकल्पनाकल्पितं न पिबेत् । हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्यामवस्थया
मामाभिभूतकोष्ठस्य प्रयुक्तं भूय एवाममावहेत् । अत्र च साम इत्युक्ते
बन्धाम इति गम्यते । अल्पे ह्यजीर्णे भैषज्यमनुज्ञातमेव । तथाचोवाच तन्न-
कारः । जीर्णेऽशने तु भैषज्यं युज्यात्स्तब्धगुरूदरे । दोषोपस्य पाकार्थ-
मग्नेः संधुक्षणार्थं चेति । तस्माद् बन्धाम इति बोध्यं । अथात्र दृष्टातमाह ।
क्षीरं विषमहेरिव । यथा क्षीरं विषममप्यभिहितमर्हाना तदेव विषं कुर्यात् ।

सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥

वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः संप्रवर्तयेत् ।

स्वेदमूत्रराक्तद्धातान् कुर्यादिग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

उदरद्वयः प्रागुक्ताः । उदरद्वयं पीनसश्च श्वासश्च तैः सह वर्तते यो
ज्वरस्तस्मिन् । तथा जंघा च पर्वाणि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते
यस्य । तस्मिन् । तथा वातश्लेष्मात्मके वातकफोद्वेगे स्वेदः दास्तो हितः
स आचरितः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् । अग्नेश्च पाटवं दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ।

तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं वा सर्वशश्चानुपालयेत्
कुर्यादित्यर्थः ।

लंघनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥

मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।

मलानां सामानां वातादीनां पृथक्स्थितानां संसर्गस्थितानां समिपान-
स्थितानां च सामर्थ्यालंघनादयस्तिक्तरसानसानाः पाचनानि स्युः । यथा-
वस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचिन् ज्वरावस्थायां लंघनमुपवासलक्षणं म-
लानां पाचनं स्यात् । कस्यांचिन् स्वेदनं स्यात् । कालः पडहाण्यः । क-
स्यांचिद् यवाग्वः पेयाः कस्यांचित्तिक्तको रसः । तिक्तरसाद्यतद्रव्यो-
पायोगः । एवमवस्थानशालंघनादयस्तिक्तरसानां मलानामेकैकशः पाचनानि
स्युः । अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः । यथा लंघनं च स्वेदनं च कृत्वा पड-
हादूर्ध्वं यवाग्वस्तिक्तको रसः पाचनान्यविपकानां मलानां तरणे ज्वरे स्युः ।

तत्रामाशयस्थमित्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टा लघनयोग्यावस्था । सोदरदीपनस
इत्यादिना च स्वेदनयोग्याऽवस्था । इत्ययं षडहं नेय इत्यादिना च
निर्दिष्टाकालयोग्यावस्था । युक्त लघित लिङ्गैस्तुतमित्यादिना पेयायोग्याव-
स्था । उद्विक्तपित्तादिना च निक्तरसोपयोगयोग्यावस्थेति यथावत्सं द्रव्य ।
क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मकेसामे ज्वरे मथमं लघनं कुर्वन्नेव स्वेदनं द्वित्रादि-
दिनलक्षणं च कालं लघितलक्षणं युक्तस्य यवाग्वादिपेयाद्यन्नं भुक्तर्यानतरं
मुस्तापपटकादिनिक्तरसोपयोग इति क्रमार्थः ज्वरे लघनं कुर्वन्नेत्युक्त ।
अस्य विधिष्टविषयेऽपवादमाह ।

शुद्धवातक्षयागंतुर्जोर्णज्वरिषु लंघनम् ॥ २२ ॥

नेष्यते ।

शुद्धेन वातेनामदोषाद्यदुष्टेन यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः । क्षयेण धात्व-
पचयादिलक्षणेन यो ज्वरः स क्षयज्वरः । यश्च भूतविषवाग्विषितमहारादि-
समुद्भवः स आगुज्वरः । यथाऽतृणो ज्वरः स जीर्णः । ते विद्यते
येषां ते एव भूताः । तेषु लघनं नेष्यते ।

तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ॥

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्षणम् ।

हि यस्मात्तेषु शुद्धवातादिज्वरेषु शमनं हितं । शमनस्य सत्पर्णा-
पतर्पणरूपेण द्विविध्यात् । किं तच्छमनं तेषो हितमित्याह । यन्नकर्षणं
वृहणमित्यर्थः । यद्येव स्पष्टमेव वृहणमित्येतदेव कस्मान्न कृतं ।
किं शमनं यन्नकर्षणमिति पदद्वयोपादानेन श्रूमः । अर्थांतरद्योतनार्थमेतदु-
क्तं । तथा चायमर्थो विशिष्ट उभययोरुपादानेन प्रकाशयते । तथा न स-
र्वसर्विकया यद्वृहणं शमनं तत्तेभ्यो हितं । किं तर्हि किंचिद्वृहणं शमनं
तत्तेभ्यो हितमिति ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोपितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमवशेत्त च लंघने ।

तत्रेत्यादि तेषु ज्वरेषु मध्ये सामज्वरस्याकृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रवती-

क्षत्वमित्यादिनाविशोषितमलंघितं विद्यात् । लंघने लंघनं लक्षणापेक्षया
द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तलक्षणं चावेक्षेत तल्लक्षणं च
विमलेंद्रियता सर्गो मलानामित्याद्यतिकाश्यादिभिरनिलंघितं च ॥

युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा स्त्रौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५ ॥

पडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।

लंघितलिङ्गैर्विशोषितलक्षणैर्युक्तं ज्वरितं नरं ज्ञात्वा ते पेयाभिरुपाचरेत् ।
किंभूताभिः । यथास्त्रौषधसिद्धाभिः यद्यत्स्वं यथास्वमिति वीप्तायामव्ययी-
भावः । यथा स्त्रंच तदौषधं च यथास्त्रौषधं । वानादेः पृथग्रूपसंस्पृष्टस्य
सन्निपातितस्य यद्यस्य योग्यमौषधं । तेन सिद्धाभिर्विक्षयमाणैः पेयादिद्रव्यै-
र्यथायथ योग्यैः कृताभिरित्यर्थः । किंभूताभिः मंडःपूर्वं मधानेत्यतया या-
भ्यस्ताभिरिति समासः । एवं मंडात् किंचिद् घनाः पेयाः कार्या इत्यर्थो-
वतिष्ठते । ननु मंडः पूर्वः मथमोऽभ्यवहारे यासां तामंडपूर्वा इति व्याख्येयं
एवं हि व्याख्यायमाने सर्वासां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरेऽभ्यवहारः मामोति
ततश्च सृष्टविद्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिका हिमा पेयां पिबेत् । तामपि मंड-
पूर्वां पिबेन्नकेवलाभिनि । एतच्च क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् । यथाकथितमलके
ऽत्यर्थपित्तदामने मंडः । तथा क बहुपित्तो ज्वरी वा मंडः शृतः पिप्पली-
शुंठीभ्यां युक्तो लाजावुदाडिमैरित्येवं स्वरूपः । पेयायाश्च ज्वरमस्वमुक्तं ।
तथा क्षुधिने सम्यग् लंघितं ज्ञात्वा मंडात् किंचिद्घनाभिः पेयाभिरसानुपच-
रणीयाः । तस्य ज्वरिणस्ताभिः पेयाभिरभिर्दीप्यते समिध्यते । समिद्धिरेधैर्यथा
बाह्यः पावकः । मुनिना चोक्तं । ताश्च भेषजसंयोगालघुत्वादिभिर्दीपकाः ।
स्वेदनादयः द्रव्योष्णत्वान्मृदुत्वान्मृदुमदातये । आहारभावात् प्राणाय
सरत्वात्तापनाय च । ज्वरप्यो ज्वरसालत्वात्तस्मान् पेयाभिरादितः ।
ज्वरानुपाचरेद्दीमानिति । खरनादेप्युक्तं । पिबेदच्छांससिद्धां वा स्वां स्वां पेयां
नवज्वरेदति । कियंन कालं ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदित्याह । पडहमित्यादि ।
पेयाभिर्ज्वरिणं पडह यावदुपाचरेत् । पण्णामदो ममाहारस्तद्विज्ञातौत्तरपदे-

त्यादिना समासः । राजाहःसखिभ्यष्टमिति टच् । न संख्यादेः समाहारद-
त्यन्हादेशः । अन्हृष्टखोरेवेतिटिलोपः । तथा षडहादवर्गमपि यदि शतो ज्वर-
स्तदा दोषदूष्याद्यपेक्षया भक्त्यूपादिभिरूपाचरेदिति वा शब्देन गमयति ।
मृदुत्वं चेति । अथवा षडहेतीतिपि यावज्ज्वरो मार्दवं गच्छति तावत् पेया-
भिरूपाचरेत् । ननु तर्हि किं षडह्वेत्यनेन । अत्र केचिदेवमाहुः । षडहादवर्गं
प्रायेण मृदुतायामपि ज्ञातायां षडह यावज्ज्वरिण पेयाभिरूपाचरेदिति द्योत-
नार्थं षडहचेति कृतम् । अपरे तु काल एव बाहुल्येन ज्वरमार्दवंस्येति ज्ञाप-
नार्थमिदं कृतमिति मन्यते । ज्वरमार्दवे तु ज्ञाते पाचनादियोगः कार्यः तथा
च वक्ष्यति । ततः पक्षेषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते कथं इति ।

अथ ता पेया वक्तुमुपक्रमते ।

प्राग्लाजपेयां सुजरां सरुंठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सह दाडिमाम् ।

प्राक् पूर्वं सर्वाभ्यः पेयाभ्यो लाजपेयां पिबेत् । न तु यवादिप्रकृतिजां
पेयां । कीदृशी । सुजरामत्पलाजत्वाद् यस्य शीघ्रं जरा याति तां ।
तथा सरुंठीधान्यपिप्पलीं शुठ्यादिभिः सृतामिति बोध्यम् । अत एव ससंधवा-
मिति पृथग् निर्दिष्टम् । अन्यथा सरुंठी धान्यपिप्पलीं संधवामिति निर्देशं
कुर्यात् । मुनिरप्याह । लाजपेयां च सुजरां पिप्पलीं नागरैः सृतामित्यादि ।
ससंधवामित्यत्र सशब्दस्य ईषत् पर्यायत्वादसंधवामिति बोध्यम् । तथा
आम्लार्थी यो ज्वराम्लं प्रार्थयते स तां पूर्वोक्ता पेयां सहदाडिमां पि-
बेत् । पूर्वस्याः पेयायाः सदाडिमत्वमेवास्या विशेषः । दोषसर्जनस्येति सह
शब्दस्य स भावः ।

सृष्टविड्वहुपित्तो वा सरुंठीमाक्षिकां हिमा ॥ २७ ॥

पिबेदिति वर्तते सृष्टविड्वभिन्नवर्चा ज्वरी बहुपित्तो वा सरुंठीमाक्षिका
हिमा पेयां पिबेन्नोष्णा नान्यथा यो ज्वरी धान्यपिप्पल्यावन्नान्याभ्यो
शुठीग्रहणान् । अत्र च शुठ्यां द्रव्येभ्योऽसंयोगान्मधुरपाकत्वादपिमाद्यो-
त्सारणोपक्षीणशक्तित्वाद् युक्तः पित्ते मयोगः । एवमन्यत्रापि शुठ्याः मयोगो
चित्यम् । संधव तु तावन्मार्तं सर्वत्राविरुद्धमेव ।

वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।

वस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां पेयां पिबेत् ।

घृष्टीपर्णीबिलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम् ।

घृष्टीपर्ण्यादिसाधितां पेयां दीपनपाचनीं - ज्वरातिसारानम्लां पिबेत् । दीपनी चासौ पाचनीचेति पुंस्त्वर्कमधारयेति पुंस्त्वद्वाचः । अत्राग्लग्रहणं न कर्तव्यं । यतः सर्वत्र पेयामसंगेऽम्लार्थो यो ज्वरी स दाडिमा पेयां पिबेदित्युक्तं । तस्मात्किमनेन श्रूमः । अम्लामिलापी भवतु वा मा भवतु । तथाप्यम्लमेव ज्वरातिसारी पिबेदित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थमम्लमित्युक्तम् ।

ऋस्वेन पंचमूलेन हिकारुकृश्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पंचमूलेन महता कफार्तोयवसाधिताम् ।

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।

पिबेत्सिद्धामित्यत्र वर्तते । ऋस्वेन बृहत्यादिना पंचमूलेन सिद्धां पेयां हिध्मादिवान् पिबेत् । कफार्तो नरो बिल्वादिना महता पंचमूलेन सहयन-साधितां पिबेत् तडुला एवात्र प्रकृतित्वेन योग्याः । यवास्तु काथ एव । विबद्धं विष्टब्धं वर्चः पुरीष यस्य स नरः सयवां यवमधानां पिबेत् । किंभूतां पिप्पल्यामलकैः सृतां । तथा सर्पिषा भृष्टां सम्यगाज्येन संस्कृतां । तथा मलः पुरीषादिदोषो वातादिस्तेषामनुलोमनीम् स्वमार्गप्रवृत्तिनीं ।

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि

कोष्ठे विबद्धे विबद्धदोषाधिष्ठाने । तथा सरुजे चविकादिभिः साधितां पेयां पिबेत् ।

पिबेत्तुपरिकर्त्तनि ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।

सितावदरमृद्धोकासारिवायुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥

तृष्णाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नी सौष्ट्रसंयुताम् ।

तु पुनरर्थे । परिकर्तन परिकर्तिकाछेदनमिवाभुवः स यस्यास्ति स प-
रिकर्तकोष्ठस्तस्मिन्परिकर्तनि तु कोष्ठे कोलादिभि साधिता पेयां पिबेत् ।
श्रीफल बिल्वफल ।

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि ॥ ३४ ॥

पेयोदिष्टैरेवौषधैर्मांसरसाद्योपि ययोपयोग कर्तव्याः । तथाच सप्रहेऽध्य-
गीष्ट । कुर्यान् पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि । रसोऽत्र मांसरसः । यूपा मुद्गादि-
सबधिनः काथाः । आदिग्रहणात् पानीयमस्तुनक्तव्यजनादयो गृह्यते ।
पेयादिषु च द्रव्यपरिमाणादिक पूर्वाक्त सूदशास्त्रादिभ्यो वावगतव्य ।
तथा च तत्रातरे । पेयायूपरसाद्येषु रसाला पानकादिषु । द्रव्यमात्रां प्रमु-
जीत लोकासिद्धा यथाहृत हनि । यस्य पुंसो यत्परिमाणैर्द्रव्यैर्मात्रा योम्या
तस्य तत्परिमाणैरेव पेयादयः कार्या इत्यर्थः । अन्ये त्वेव मन्यन्ते । पेयायूप-
रसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं । पानार्थे च बहु द्रव्यैः साधित
तोयमुक्त तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीय । अल्पपरिमाणैरेव द्रव्येण ततोय
सम्यक् पाच्यते । तथा य खारणादिरपटीत् । बहुद्रव्यो घनः काथः स्व
च्छमपौषध जलमिति । श्रपणक्रियासामान्येष्वभ्यस्यपृथक्संज्ञाविनिर्देशो
द्रव्यपरिमाणभेदादयः काय इद जलमिति । ज्वरिणां च प्रथम यथाच्छाः
पेया देया । तथा यूपरसा अप्यच्छा एवं देया अभिमाद्यभयात् । काथोप्यत
एव बहुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वाद्जनतया तिक्तरसद्रव्यवृत्तोपि मथम ज्वरे नि-
पिद्धः । अस्वेदनिद्रो नरस्तृष्णार्तश्च सितादिभिः साधिता पेयां पिबेत् ।
किं सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन्देहे पेया देया । नेत्याश्रय्याह ।

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।

ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृद्धादिदहिपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तेच पेयां नेच्छन्ति

मयोद्भव इत्यादिभ्यर्थेषु पेयां नेच्छति मुनय इति शेषः । मधेनोद्भवनि यस्तस्मिन् मयोद्भवे ज्वरे । तथा मयनित्येऽप्युच्यते । तथा कफे पित्तस्थान-
गते सनि । तथा ग्रीष्मकाले तथा तयोर्वाधिकृतयोः । तथा तयोरिति पित्तकफौ
परामृश्येते । पित्तकफयोश्चाधिम्ये पित्तस्थाने गते कफ इत्यतस्तयोरेव
भ्रूतत्वान् । तथा तृच्छादिर्दाहैः समुदितैः पीडिते पुरुषे यो ज्वरस्तस्मिंश्च
मत्पेक तु तृडानेऽनुज्ञानैव । अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तइत्युक्तेः । दाहानिपि सृष्ट-
विड्बहुपित्ते चेत्याह । तथा यस्योर्ध्वप्रवृत्ते रक्ते ज्वरस्तस्मिंश्च पेयां
नेच्छति । तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ।

तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैराद्रिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पिवेत्सर्काराक्षौद्रं

तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणान् लाजसक्तून् पिवेत् । पेयावसरे । ननु
यवसक्तून् पिवेत् । ज्वरापहैः । फलरसैः द्राक्षामलकादीनां ज्वरमानां
फलानां रसैः स्वरसैः । अथवा तद्रसैः काथैः । अथवाद्रिजैः कथि-
तक्षीतलैरित्यर्थाद्भ्रम्यते । किभूतान् लाजतर्पणान् । सार्काराक्षौद्रान् ।

ततो जीर्णे च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुद्धानश्रीयाद्भ्रष्टतंडुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्युगै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

ततस्तर्पणपानादनंतर जीर्णे तर्पणे । यवाग्वामोदेति । यवागूपानाहै नरे
यवाग्वामोदीनां क्षुद्धान् पुरुषो जातकबुभुक्षः सन् द्वितीयैककाल भो-
दनमश्रीयात् । किभूत भृष्टास्तंडुला यस्मिन् । किं केवलमोदन भुजीत
नेत्याह । दकेत्यादि । दकलावणिकैर्मृदकुलित्यादीनां सबधिभिर्युगैः काथै-
रोदनमद्यात् । अथवाऽवस्थावशांमुद्गलावजैरोदनमद्यात् । मुद्गलावजैरि-
तिवक्तव्ये रसैरिति पृथङ्निर्देशो लावणरसानां प्राधान्यज्ञापनार्थः । तथा ला-
वणरसाः सस्कार्याः । सस्कारकाश्च मुद्गाः । अतएव । बहुमात्राणां लावानां
मल्पानां च मुद्गानामत्रोपयोगः कार्य इत्यवतिष्ठते । नातिमांसास्तनुरसा

दकलावणिकाः स्मृता इति केचिदाहुः । अन्ये त्वाचक्षते । अल्पमांसपटुस्ते
हा दकलावणिका स्मृता इति ।

इत्थं पडहो नेयो बलं दोष च रक्षता ॥ ३८ ॥

इति पूर्वोक्तं प्रकारेण प्रथमो ज्वरस्य पडहो नेयोऽतिवाह्यो नान्यो
ज्वरस्य सर्वधात्ययमिति निर्देशालभ्यते । किं कुर्वता भिषजा पडहो नेयः ।
बल रक्षता । तथा दोष तन्काले साम वाताद्यन्यतम पृथक् ससृष्ट सन्नि-
पतित वा तज्ज्वरकारण रक्षता तत्र तद्रक्षा कुर्वता । तथा असौ दोष
कृच्छ्रसाध्यतामसाध्यतां वा न याति । अत्र च यदि किल बलरक्षार्थं स
तर्पणं क्रियेत । तदा सतर्पणस्यामृतद्विहेतुत्वात्सामो दोषो वर्द्धेत ।
अथामदोषक्षपणार्थमपतर्पणं कुर्वीत । तदा बलहानि स्यात् । तस्मान्म-
ध्यमया वृत्त्यावहितेन वैद्येनोभय रक्षतोपक्रम कार्यो नात्रावहेल्य-
कार्येत्यर्थः ।

ततः पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषशेषस्य पाचनं शमनो यथा ॥ ३९ ॥

लघनाद्यैस्तत्करसावहानैस्तन्कालोचितैर्नर्वरकारीसाममलपाकहेतुभिः ।
पक्केषु दोषेषु ततः पडहादूर्ध्वं कषायः प्रशस्यते । मुस्तापर्पटकादि पाच-
नं प्राधान्येन पाचनसन्नया विहितत्वात् । तथा बध्यमाणं कलिंगकादि-
र्धश्लेकसमापनं पाचनं पचप्रकारं शमनं प्रशस्यते । प्राधान्येन शमन-
सन्नया विहितत्वात् । तथा चाध्येष्यते तत्रकृत् । पचैते सततादीनां पचानां
शमना मता इति । तदेदुभयं पाचनशब्दश्रुत्याभिमतो मुस्तापर्पटकादि-
शमनश्रुत्याभिमतं कलिंगकादि कषायः कायः प्रशस्यते । कस्य पाचन-
इत्याह । दोषशेषस्य । अत एव पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैरित्यल्पपक्केषु पक्क-
मायेष्वीपदामेषु दोषेष्विति बोध्या । अथवा पक्कस्य पाचनमशुक्रमितं स्यात् ।
विष्टपेक्षग्न्यायेनानर्थकत्वात् । तथा चापक्कं यद्वस्तुबातं । तदपि पचति पच-
तमपि पाचनं पाचयति । एव च पाचक्याभावात् किमपि पचन् किं वा
कषायः पाचयत्वित्यनुपपन्नमेवैतन् स्यात् । यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादि कलि-

गादिरन्यो वा कश्चित्कषायस्तिक्ताद्यन्यनमो वानादिदोषज्वरशात्यर्थं प्रयु-
ज्यते । तदा पाचनोभवन्नपि शमनसञ्ज्ञो न पाचनसञ्ज्ञः । ननु प्रथम एव
दिने तिक्तसकषायमनुजज्ञौ तंत्ररून् । तथा चोवाच । घनचंदनशुंठानुपर्प-
टोशीरसाधितं । शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहर्मेति । तत्कथ-
मेतदत्रोच्यते ज्वरिणः प्रसक्ततृषोवश्यं पानं किञ्चिद्विवरणीयं । न च
मध्येक्षुरसदाधिमस्त्वारनालक्षीरादीनामत्र योग्यत्वेपि ज्वरे ह्येवंविधानि
निषिद्धानि तंत्ररूद्धिः क्षिधिरजलगन्धामदोषस्रोतःसंरोधामिसादादीनावहेन्
ज्वरं गाढतरं कुर्यात् । तस्मात्पानार्थं तिक्तसाधितमुष्णमध्वनुमेने । द्रव्या-
णि चात्र स्वल्पमात्रायेन योज्यानीत्यनंतरमेव प्रत्यपादि । किञ्च ज्वरितस्तृ-
षितो जलवन्होपथं पानुमपि न क्षमेत । किं च कतिपयान्येव घनादीनि
जलसंस्कारेण पानुमनुमतापि न सकलान्यर्पति कान्यनुक्तापि किं तर्हि विशि-
ष्टप्रभावं दर्शयति । घनादीन्येव विशिष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि द्रव्याणां
दृष्टं । यथा शमीफलं मधुरमपि केशघ्नं । तथाग्लमामलकं पित्तकफघ्नं ।
सैधवं लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदभ्यूहं । तस्माद् घनादीनां पानीयसं-
स्कारोपयोगो नवज्वरेपि हितः ।

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

कषाय इति वर्तते । ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्ते पित्तज्वरे तिक्तकषायकस्य-
नामकारः प्रयोज्यः । तिक्तः पित्तविशेषेणेत्यतो विशेषनिर्देशोऽन्यदोषोत्थेपि
ज्वरे तिक्तससाधितौ द्रव्यकषायौ यथावस्थं प्रयोज्यो न केवलं पित्त-
ज्वराख्ये व्याधिमोक्षत्वात् । तथा तिक्तो रसो निरर्गन एव गरभ
शास्त्रेऽस्मिन्पठितः । यथा । तिक्तः स्वयमरोचिःपूररूचिं वृमिर्द्विषं ।
कुष्ठमूर्छाज्वरोत्केददाहपित्तकफान् जयेदिति । मुनिरप्युचत् । तिक्तो
रसः स्वयमरोचिःपूररोचकघ्नो विषघ्नः वृमिघ्नो मूर्छादाहप्रशमनस्तृन्नाप्रशम-
नस्तृन्नाप्रशमः स्थितीकरणो रसश्च इत्यादि । तस्मादस्तेषु यथा तिक्तसस्य
ज्वरप्रत्वं तथा नान्येषां रसानामित्येहि गुडूचादेश्च द्रव्यस्य तिक्तसत्त्वा-
देव ज्वरप्रत्वं प्रणिपादितत्वात् पुनर्यन् ज्वरप्रत्वमुक्तं तच्छब्दमुक्तार्थे-
ति बोध्यं । गुडूचादेश्च मुनिर्गुणानाह । यथा । तिक्ता मृता विदोऽभी प्रा-

हिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलात्रातरक्तनुदिनि । एवमन्ये-
षामपि द्रव्यागामाधेयसामर्थ्याद्युत्कर्षसिद्धमपि पुनरुच्यते । तत्तेषां तस्य
कर्मणा शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्य । कटुक इत्यादि । कटुरसाधिष्ठिनो ज्वरप्रद्रव्य-
विशेषजः काथः । कफे ज्वरे प्रयोज्यो नतु यः कथितकटुकद्रव्यकषायः ।
सर्वस्य ज्वरप्रत्वानुपपत्तेः । यस्माद् द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठित ।
किमपि गद् द्रव्यं तज् ज्वरप्रमितिं मन्तव्य । एतदेव च तस्माच्चायं
ग्रथरुन् कफे कटुको योज्य इति जगत् ।

पित्तश्लेष्महरत्वेपि कषायस्तु न रास्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तंभात्कषायो विषमज्वरम् ।

कुरुते रुचितृच्छासहिष्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

कषायः कषायरसाधिष्ठितद्रव्यजः कषायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नव
ज्वरे तरुणज्वरे न रास्यते । कुत इत्याह । मलेत्यादि । कषायो ह्यत्र यो-
जितो मलस्तंभात् कारणाद्विषमज्वर सततकादिकं कुरुते । कषायस्तं-
भिता हि मलाः । कोष्ठममनिपन्नत्वात् सम्यक्पाकमयानःसधित्वेनोली-
नाः कषायपानविहितवेगा असक्तत्वाद्विषममेव ज्वरं कुर्वन्ति । यदि हि तेषां
कषायदानेन शक्तिहानिर्न घना स्यात् । तदा सततमेव ज्वरं कुर्यात् । तस्मान्
स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वरं कर्तुमेवं युक्तम् । ननु पित्तश्लेष्महरत्वे
पीत्यनर्थम् । यतः कषायः पित्तकफहेति पूर्वमुक्तम् । अस्त्येवैतत् । अर्थविशेषज्ञाप-
नायै तु पुनरुक्तं नवज्वरं एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे के-
वलं कषायो न शक्नोति तु पित्तश्लेष्मज्वरोपि न शक्नोति । तस्मान् पित्त-
कफजेपि ज्वरे नायं योज्य इत्यर्थः । तथा कषायोऽयं योजितो न केवलं वि-
षमज्वरं करोति । यावदरुच्यादीन्श्च करोति । अत्रापि मलस्तंभादिनि सप्र-
धेने । तेन यद्यथादिशब्देनानियतस्पाणामनेकानां व्याधीनां ग्रहणं
प्राप्तम् । तथापि मलस्तंभाद्ये याधय उत्पद्यन् अरुच्यादिस्पाणेषां
मेवेह ग्रहणार्थमेव संबन्धः कृतः । तथा । विषमज्वरात् रुचितृच्छासहिष्माध्माना-
दिकानपीत्येकपिभक्तौ निर्देशः कर्तुं व्यवच्छिद्य पृथङ् निर्देशो यः ।
तरुणेनैव योज्यते । कषायः प्रयोजितोऽयमेव विषमज्वरं कुरुते । अ-

च्यादीन्मुनर्नविश्यं कुरुत इति । तदेवं कषायो रसविशेषो मलस्तंभादेव नवज्वरे निषिध्यते । न तु कल्पनावगात् । तथा च मुनिः । यः कषायकषायस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे । न तु कल्पनमुदिश्य कषायः प्रनिषिध्यत इति ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न तु ॥ ४२ ॥

सप्ताहादनंतरमष्टमेहन्वौषधं ज्वरं यथायोग्यं सूतादिकल्पनया कल्पितं योज्यमिति केचिदेवाचार्या आहुः । अन्ये तु दशाहादूर्ध्वमौषधं मुस्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः । केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौषधं योज्यमित्याहुः । लघ्वन्नशब्देन मंडपेयादिकं भण्यते । ओदनतस्तस्य लघुत्वोक्तेः । लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठानस्यापरिपातः । परमव्रतमतिषिद्धमनुमतमेवेति सर्वमेतत् प्रमाणमनस्थावदेन प्रयोगार्हत्वात् । आमोत्वणे तु नामाधिकज्वरिणि पुरुषे पुनरौषधं ज्वरं मुस्तापर्पटकादिकं षडहादूर्ध्वं सप्ताहादग्नाहादा न योग्यं । किमिति चेत्याह ।

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ॥

दोषेयवातिनिचिते तंद्रास्तेमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं नैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

तीव्रज्वरेण परितरय ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये दोषस्यामाघाद्व्यस्योत्थस्य वेगो मुस्ता च पर्पटकादिनोक्षेष्टादोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावः दोषवेगोदयः । अथ चोन्वणामरस्य वातादेदोषस्य वेगोदयस्तस्मिन्दोषवेगोदये सति । अथवा तथैव दोष आमाख्येऽतिनिचितेऽतिशयेन संचयं माप्ते वातादौ वा दोष उत्पन्ने । अत एव तंद्रास्तेमित्येवञ्चं करोति । तस्मिन्तंद्रास्तेमित्यकारिणि यतो यस्मात्तदानीमामच्छन्नतया पात्रकेनापच्यमानं भैषज्यमौषधं मुस्तापर्पटकादिसूतादिकल्पनाकल्पितं नदौषधं प्रयुक्तं भूयः पुनरपि ज्वरं ज्वलयत्युत्तेजयति । न शमयति । तस्मादामोत्वणे ज्वरे न षडहादूर्ध्वं नापि सप्ताहान्नच दशाहादूर्ध्वं भैषज्यं योग्यं । कदा तर्हि योज्यमित्याह ।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
अचिरज्वरितस्यापि जेषजं कारयेत्तदा ॥

मृदुज्वर उपद्रवमृदुतया । लघुः पटुर्देहः । चलिता मला मूत्रपुरी-
पादयः । मृदुज्वर इत्यादिलक्षणावस्था यदा भवति तदाऽस्यामवस्था-
यामचिरज्वरितस्योप्यनतिक्रातपडहस्यापि भेषज्यं योग्यं । अपिशब्दान्
किं पुनः पडहातनिज्वरितस्यैवलक्षणायामवस्थायामुत्पन्नायां तदीयं च
योग्यमित्येवं व्याध्यवस्था कालनो गरीयसीत्युक्तं भवति ।

अथ तदीयधमाह ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं गुंठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
पाक्यं शीतकपायं वा पाठीशीरं सवालकम् ।
पिबेत्तद्वच्च भूनिवगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

मुस्तया सह पर्पटं युक्तमथवा गुंठ्या धन्वयासेन युक्तं पान्यं द्रुत
शीतकपायं शीतकल्पनाकल्पित वा कृत्वा पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।
पाठा चोशीर बालकेन सह द्रुत शीत वा पिबेत् । रसरसकल्पाटाख्य
कल्पनाभ्यः द्रुतः शीतस्य कल्पनाद्रवकल्पितस्यास्य तथा सामर्थ्यस्य
वृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तनान् । न समुच्चयेभिन्नक्रमः । तद्वदित्यादि
न केवल मुस्तापर्पटक पिबेत् । तथा पाठीशीरं सवालकं पिबेद्यानद्रूनिवं गुडू-
चीमुस्तानागरमपि पिबेदिति ।

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दीपपाचनाः ।

ज्वरारोचकतृणाम्यवैरम्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

इमे पूर्वोक्ता मुस्तापर्पटकादयः कषाया यथायोगं योगानतिक्रमेण
योज्याः । कषायो यस्मिन् ज्वरे दानु युक्तः स तत्र योग्य इति यथायोगं
योज्याः । क्रिक्रिया एते स्युरित्याह । दीपपाचना दीपस्यामाख्यस्य
पक्वमायस्य पाचना । तत्रोक्तेर्योक्त । मयुक्तं पाचयेदामे यस्तत्पाचनम्
चरते । पित्तादिभिन्निरामस्य यत्प्राप्तच्छमनं मनमिति । अत्र मुस्तापर्पटस्य

पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेभ्योऽन्येभ्योऽस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः ।
तथा चाचार्योग्याणां मध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वर इति विद्वेक्षते तस्मान्मुस्तापर्प-
टस्यैव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्यवेहि व्याधिमतिपक्षत्वान् ।

कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।

पटोलं निवत्रिफलामृद्धीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजम् ।

धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥

पंचैते संततादीनां पंचानां रामना मताः ।

कलिंगकादयोरर्धश्लोके समापनं येषां तेऽर्धश्लोकसमापनाः पंचैते
पंचानां संततादीनां यथासंख्यं ग्रामना मताः । मुनिनामिति शेषः ।

दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।

कनीयः पंचमूलं च

दुरालभादि पाचनं वातजे ज्वरे । अथवा पिप्पल्यादिकं वातजे ज्वरे ।
कनीयो वृद्धत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति योग्यः ।

पित्ते रात्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।

सधन्वयासभूनिघ्ने

पित्ते पित्तजे ज्वरे रात्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेऽपि मुस्तापर्पट-
कं धन्वयासकिराततिक्तकाभ्यां सहितं हितम् ।

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा दृपगगिरीशृंगवेरदुरालभाः ।

वत्सकमूर्वाभागीत्यादिः कफे मनः । अथवा वृषादिगौमेयी मुलाः ।

रुग्विवंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अभया पिप्पलीमूलशाम्याककटुकाचनम् ।

रुग्विवधादियुक्ते ज्वरेऽभयादिधनावसान दीपनपाचन ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्यसैरिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकह्रौवेरपन्नकेसरपद्मकम् ।

मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूपकम् ॥ ५६ ॥

फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं मदात्ययं छर्दिर्मूर्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलमपि ॥ ५८ ॥

द्राक्षादिरय गण* फांट. मधोभिषुतपूत इत्येनलक्षणस्तथा हिम. शी
तो वा रात्रि द्रवे स्थित इत्येन लक्षणस्तथा जातिकुसुमैः सुगन्धितो मधु
सितालाजैर्युक्तो वातपित्तज्वर जयति । मदात्ययादींश्च ।

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।

निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

कटुकां पानीयेन पिष्ट्वा कर्परे मृद्घटखण्डेऽभिनवे तथा शुचौ पाचयेत् ।
तस्या, रसो निष्पीडित. सपिष्टुक्तो ज्वरदाहो जयति ।

कफवाते वक्त्रा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥

वानश्लेष्मणि कषायकल्पनया कल्पिता वचादयो मता* । अथवा गुडू
चीसम्ब. काथ. पिप्पलीचूर्णयुतो मत ।

व्याघ्रीशुंखमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥

व्याघ्रादिकाय कषाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादिजित् ।

पथ्या कुस्तुंवरी मुस्ता शुंठी कटूतृणपर्पटम् ।

सकटफलवचाभांगीदेवाव्हं मधुहिं गुमत् ॥ ६२ ॥

कफयातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।

कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥

पथ्यादिपाचनं सिद्धचूर्णं मधुहिं गुग्गुं दिशाणमात्राभ्यां संयुतं कफवान-
ज्वरेष्वेवादीन् पराकरोति ।

आरग्वधादिः ससौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।

तथा तिक्ताष्टपोशोरत्रायन्ती त्रिफला मृताः ॥ ६४ ॥

आरग्वधेन्द्रयगादिभिर्मिक्षिकसहितः कफपित्तज्वरं जयति । तथा तिक्ता-
दयः कफपित्तज्वरं घ्नति ।

संनिपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाचनम् ।

पटोलपत्रांनवत्वक्त्रिफला कटुकायुतम् ॥ ६५ ॥

संनिपातज्वरे व्याघ्यादिकटुकानां पाचनं ।

नागरं पौष्करं मूलं गुडूचीकंटकारिका ।

सकाशश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥

नागरादिपाचनं वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहति ।

मधूकपुष्पे मृद्धीका त्रायमाणा परूपकम् ।

सोशोरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥

कषायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ।

मधूकपुष्पादिकं काले शास्त्रोक्ते शतकषायं पिबन् ज्वरान्सर्वानेकदो-
षद्विदोषत्रिदोषज्ञानपोहति । उपसर्गादित्यनुहेवाव्यगमिति परस्मैपद ।

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥

बद्धविट् कटुकाद्राशा त्रायन्ती त्रिफला गुडान् ।

जाती पलवा । आमलकानि मुस्तं धन्वयासकं । तद्वत्पूर्ववच्छीतकपाय
कल्पयित्वा पिबेत्तर्वात् ज्वरान्हन्ति । धन्वयवासकं चेति । चशब्दोत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । तदेतैश्चतुर्भिर्द्व्यैरेतत् पाचनं । केचित्तु धन्वयवासकं पृथगे-
वेच्छन्ति तस्मादेतत्कृतोपि कपायः पूर्ववद्बोध्यः । तथाच बद्धविट्पुरुषः
कटुकादिकं कपायं पिबेदिति वर्तते ननु हिममिति । शीतस्य मलस्तंभहेतु
त्वादस्य द्यौर्धस्य शोधनरूपत्वाद्गुडा सुधा गुड इत्यन्ये ।

जीर्णोपधोन्नं पेयाद्यमाचरेच्छेष्मवाञ्चतु ॥ ६९ ॥

पेया कफं वर्धयति पंकपांसुषु वृष्टिवत् ।

जीर्णं परिणतमौषधं यस्य स जीर्णोपधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नमुञ्जीत ।
अयत्त इत्यन्नमिति कृत्वा पेयादेरप्यन्नत्वं । आदिशब्देन यूपदिग्रहः । नय
सर्वः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवाञ्चतु । जीर्णोपधोपि श्लेष्मवा-
ञ्चरः पेयादिकं नाश्रीयान् । किमित्याह । पेयेत्यादि । यतः पेया कफं वर्ध-
यति । विलीनरूपस्य कफस्य स्थानभावतामुत्पादयति । स्थानविशेषमुपयु-
परि भावयतो यदा यमुत्पादयति न तु सा कफं साक्षाद्वर्धयति वर्धयते-
रर्थोऽनेकार्थत्वाद्वाच्यमिति । एष एवाथोन्नुरूपनञ्कारदृष्टातदर्शनादेव
गम्यते तथाचाह । पक पांसुषु वृष्टिवदिति । यथा पांसुषु वृष्टिः पतति ननु
पंकं वर्धयतीति शिथिलरूपता पांसूनामपास्य निविडरूपतामिव तेषामुत्पाद-
यति । न पांसुनवृष्टिर्वर्धयत्याधिक्यं नयति । न वर्धयतेरत्रार्थस्त्वनञ्कारस्यार्थ
एवं विवक्षतो भविष्यतः । तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टातमदर्शयिष्यत ।
यथा पेया कफं वर्धयति यथा वृष्टिर्नदीन्त्रलमिति ।

तच्च तत्रकारोऽमुनैवानुसारेणाह ।

श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतं प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥

यूपान् कुलत्थचणकदाडिमादिरुतान् लघून् ।

रूक्षांस्तित्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥

अभिष्यन्न इति । अभिपूर्वोत्पदः स्वर्णार्थो व्युत्पादितः । श्लेष्मणांस्तु
निम्बेणैषाभिष्यन्नः क्षिन्न इव देहो येषां ते श्लेष्माभिष्यन्नदेहान्नेषाम्

तो ज्वरिणां मागपि प्रथमपथ्यानसरेऽपि यूषान् योजयेदित्यपि शब्दस्यार्थः । किंभूतान् यूषान् । कुलत्थादिभूतान् । तथा लघून् । न कुलत्थादीनां लघुत्वात्तत्कृता यूषा लघव एव भविष्यन्ति । तत्किं लघूनित्यनेनात्रोच्यते । शिविधान्यानां मये गुरवोपि राजमापादयः सति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । अपि च । लघूनित्यनेन यूपप्रकृतिद्रव्यैरल्पपरिमाणैः कृतानि द्योतयति । यतोऽल्पपरिमाणैः कुलत्थादिभिः कृता लघुतराः स्युस्तस्माद्विषूनिति युक्त । तथा लक्षान् घृतभर्जनकादिरहितान् तथा तिक्तसरसयुक्तान् तथा हृद्यानिष्टरसगंधवर्णस्पर्शयुक्तत्वाच्चेतस आह्लादकरान् । तथा रुचिकरान् । ज्वरिणोऽभ्यस्य वा रोचिष्णून् तथा पटून् सलवणान् ।

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः पाष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।

रक्ताद्या रक्तो महान् सकलम इत्यादयः । तथा पाष्टिका मीथादयोऽपि जीर्णाः पुराणा हिताः पश्याः ।

श्लेष्मोत्तरे वीततुपास्तथा वाद्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥

श्लेष्मोत्तरे प्रभूते श्लेष्मणि ज्वरे वीततुपा अपनीतत्वचो यवाश्च पथ्याः । कीदृशा वाद्यकृता भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः ।

ओदनस्तैः शृतो द्वित्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ ७३ ॥

ओदनस्तैरक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैश्च कृतो ज्वरिणो यथायथं यो यस्योदानयोग्यः स तस्य प्रयोक्तव्यः । किंभूतः द्वित्रिःशृतो द्वौ वारौ त्रीन् वारान् जलं दत्त्वा घृतशृतः । कथं प्रयोज्यः । दोषदूष्यादिबलेन ज्वरघ्नैर्ज्वरापहैर्द्रव्यैः काथ कृत्वा तेन काथेन साधितो दोषस्य वातादेर्वल तथा दूष्यस्य रसादेर्वलमपेक्ष्यादिग्रहणादेशकालवयःसत्त्वसाल्म्यशरीराहारबलं गृह्यते । एकाहादिकानां ज्वरिणामहतपेयानामेव कुलत्थमुद्रचणकादियूषा उक्ताः । संमति सामान्येन ज्वरिणां हृत्पेयानां यूषादीनाह ॥

मुद्राद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।

मुद्राद्यैः शिविधान्यैर्लघुभिः कृता यूवास्तथा कुलत्थैः कृता यूपा ज्वर-
माः । मुद्राद्यैरित्यादिः प्रकारे । तेन सुब्रामुद्रगापचणककुलत्थ-
मकुष्ठमसुरादयो गृह्यते । मुद्राशब्दस्यादौ निर्देश इदं बोधयति । यूपाध्ये
व्याधौ बाहुल्येन मुद्रयूपः कार्यो मुद्रानां पथ्यतमत्वात् । तथाचोवाच मुनिः ।
मुद्रः शिविधान्यानां पथ्यत्वे श्रेष्ठतम इति । ननु मुद्राद्यैरित्यादिशब्देनैव कुल-
त्था गृहीता एव किं पृथग्निर्देशेन ब्रूमहे । कुलत्थयूपस्य ज्वरविषये
विरलः प्रयोगः कार्य इति सूचयितुं पृथक्कृतो निर्देश इति । तथा च
कुलत्था एवंगुणाः । उष्माः कुलत्थाः पाकेऽप्लाः शुक्राश्मश्रासपीनसान् ।
कासार्यः कफवाताश्च प्रति पिनासदाः परं । हृत्प्रेतमुग्धत्वादम्लविपाकित्वा-
दतिपित्ताक्षकारित्वात्कुलत्थानां यूपो बहुद्रव्यपरिमाणो बहुमात्रो युक्तो
ज्वरस्य न घातये सपद्यते । प्रत्युत बृद्धये स्यादिति सभाव्यत्वे पित्तविरुद्ध-
त्वात् । तस्मादन्यपरिमाणद्रव्यसाधितोऽल्पमात्रया कुलत्थयूपः श्लेष्माद्यु-
पशमहरदावन्मानः स्यात्तावानेव प्रयोज्यते इति स्थितं ।

कारवेष्टककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥

घातार्कानिबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।

अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरूपतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।

संस्कृतापिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसंघवैः ॥ ७६ ॥

कारवेलकादिभि रसा ज्वरे हिताः । मुनिस्तु कारवेलकादीनां शाकत्व-
मेवेच्छति । खारणदिरप्युक्तं । पटोलं सफलं निब कर्कोटककटिफलक । शाक
पर्पटक च स्यादिति । तथा जांगलैर्जांगलदेशप्राग्निस्सदभावात्तत्तुन्यैरन्यदे-
शप्राग्निजैरपि मांसैर्हिता रसा व्याघ्यादिभिः सस्त्रनास्तथा पिप्पल्यादिभिः
संयुता इति बह्व्यमाणेन संबंधः सस्कारमात्रयोगभाजाः पिप्पल्यादयोऽन-
योऽन्या इत्यर्थः ।

सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।

प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युक्ता अवस्थावशात्तत्र सर्व एव । किं-

भूता रसा यूयाश्चैवंविधाः कार्याः । कृताकृताः । दाडिमाजाजिगुंठ्याधैरपि
संस्तृता यूया रसाश्च कृताः । विपरीतास्त्वतोऽकृताः ।

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंजनानि च ॥ ७७ ॥

अच्छान्यनलसंपन्नानि ।

अनम्लेन तत्रेण सिद्धानि । तथा रुच्यान्यभ्यवहर्तुमभिलषितानि । त-
थाऽच्छानि तनूनि न घनानि । तथाऽनलसंपन्नानि बन्धिपक्वानि । केचि-
द्विक्तमपक्वमेवाच्छीकृत्य च सस्त्वत्य शुंठीजीरकादिनाभ्यवहरति । त-
न्निषेधायैतदुक्तं । एवंविधानि व्यंजनानि तेमनानि रसकषायाण्योदनेन
सहाभ्यवहर्तव्यानि ।

अनुपानेपि योजयेत् ।

तानि कथितशीर्तं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥

अनुपानेष्यातुरस्य पश्चात्पानेपि तानि योजयेत् । तथा कथितशीर्तं च
वारि । मद्यं च सात्म्यतः सात्म्यवशादनुपानेपि योजयेत् ।

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेच्छु ।

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥

सज्वरं नरं दिनांते भोजयेदयथा ज्वरमुक्तमचिरकालज्वरत्यक्तं । किंभू-
तं भोजनं भोजयत् । लघुमात्रया स्वभावाद्बुभयथा यत्तु किमित्य-
स्मिन् काले भोजयेत्त्याह । श्लेष्मेत्यादि । तदा तस्मिन्दिनात्तादृशे काले
यस्तेन विवृद्ध ऊष्मा स्वभावो यस्यानलस्य जठराग्नेरसौ श्लेष्मक्षयविवृद्धो-
ष्माऽनलः । अत एव बलवान् तदा पक्तुं शक्तः ।

यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ।

प्रागल्भ्यबन्धिर्शुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥

अथवा यथोचिते काले सज्वर ज्वरमुक्तमातुर भोजयेत् । यस्य यस्य
य उचितः सात्म्य आहारकालस्तस्मिन् भोजयेत् । यथोचिते हि काले प्रा-
यः क्षुदुपगमो जायते । कथं भोजयेदित्याह । देशेत्यादि । देशसात्म्यव-

शात्त भोग्येदेव । नन्वेव सति यस्य पूर्वाण्डे काले भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह । प्रागित्यादि । यस्यादस्यव द्विर्मदादिः पूर्वाण्डे भुजानोऽर्जिर्न न पीडयते न वाग्यते । अभुना सर्पि पानकाल निरूपयति ।

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ।

सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥

पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।

दशाहे स्यादतीतेषु ज्वरोपष्टवष्टद्विकृत् ॥ ८२ ॥

लंघनादिक्रम तत्र कुर्यादाक्फसंशयात् ।

कषायस्य मुस्तापर्वटकादे पान कषायपान तेन । तथा पथ्यान्ने पेया मूषादिभिर्दशाह इत्यनेन प्रकारेण लघितेऽनिक्रानि । तथेति प्रायेण क्षीण कफः सभाव्यतेऽतो दशाहे लघित इत्युक्त । आमन्वरसज्ञानिवृत्तिस्तु पडहादूर्ध्वं सप्तमे ह्यष्टमे वाऽहनि ज्वरस्य जायते । तथा च मुनि । सप्ताहेन हि पच्यते सप्तधातुगता मला । निरामश्वाप्यन भोक्तो ज्वर मायोष्टमेऽह नीति । तस्मात्कषायपानपथ्यान्नैरित्यादितो दशाहे लघिते कफे मंदे क्षीणप्राये सर्पिर्दद्यात् । किभूते ज्वरे । वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके । अस्यामनस्थायां पक्केषु निरामेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् । पक्केषु सर्पिर्दत्तममुन महागुणमित्यर्थ । अन्यथा पुनरपक्केषु दोषेषु कफोत्तरे तत्सर्पिर्दत्तं निषेधाय निषेधस्य दशाहेनिक्रानिपि स्यादनोऽस्यामनस्थायां सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य तदुपद्रवायां च वृद्धिं करोति । तस्मादस्यामनस्था यां सर्पिं पानमयुक्तं । तत्र कफोत्तरे ज्वरे सति लंघनादिक्रमं कुर्यात् । कियत् कालमाक्फसमयाद्यानत्कफस्य ज्वरकारिणोऽधिकस्य संशयः सम्यक्क्षयः । न धानुक्षयोपि याजयत कफज्वरेपि निडेगादिसर्पिर्वैश्यति ।

अथ जीर्णज्वरचिकित्सामाह ।

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥

जीर्णः पुराणो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्ततेऽनुवर्तमानः । कुनः । देहधान

चलत्वान् । देहधानवस्नदारंभका रसरुधिरादयः । देहग्रहणाद्वातपित्तश्लेष्मा-
णोपि धारणाद्वातव उच्यन्ते । देहधानूनामवलत्व स्वल्पत्वं । तस्माच्च जीर्णो-
ज्वरोनुबध्नाति । तत्स्वभावमात्रादेवेति चशब्दस्यार्थः । जीर्णज्वरस्य द्वात्यर्थं
देहवलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति प्रतिपादयन्नाह ।

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।

वमनस्वेदकालांबुकपायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥

यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।

तस्य संशमनं सर्पिर्दोसस्यैवांबुवेश्मनः ॥ ८५ ॥

रूक्षं यत्तेजस्तज्ज्वरकृत् । रूक्षमिति वचनादेहोष्मा जाठरोनलो गृह्यते ।
तस्यैव ज्वरकृतत्वात्तथोक्तं । मलास्तनस्यैः स्वैर्दुष्टा इत्यादिं यावज्ज्वरं निरर्त्त-
यति । तेजसेत्यादि । जाठरानलस्यैव ज्वरकृतत्वेन ज्वरकृता रूक्षेण तेजना
रूक्षितस्य च पुंसः सर्पिः संशमनं । च शब्दाच्चान्मस्थापि । भत एवाह ।
वमनेत्यादि । वमनादिभी रौक्ष्यकृद्भिः कृतेस्तदानीं यः स्याद्भवेदतिबलः प्रवृ-
द्धत्वादतिसगर्भो धातुः । को धातुः । सहचारी यः सहचरति तच्छीलो वा-
ताख्यो धातुरभिना सह चरति । नन्वेवं परस्परसहचरभावत्वेऽपिरपि वायुना
सह चरति ततोऽभिस्वभावत्वात्पित्ताख्योपि धातुरिह सहचारी भामरतन्नि-
वृत्त्यर्थं सदागतिरित्याह । सदागतित्वं वायोरेवान्वयेनोपपद्यतइति पित्तस्या-
ग्रहणं । किं कस्य । यथा संगमनमंबुवेश्मनो ग्रहस्य दीप्तय ज्वलितस्य
जलं यथा ।

वातपित्तजितामर्शं संस्कारमनुरुध्यते ।

सुतरां तत्प्यतो दद्याद्यथा स्वौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

यस्मादृतं सर्वेषां वातपित्तजितामर्शं यथा न तथाऽन्यान्धौषधानि
वातपित्तजितीत्यत एव प्रागभ्यधान् । सर्पिर्दद्यात्कफे मदे वातपित्तो-
त्तरे ज्वर इत्यादि । यस्माच्च गृतं संस्कारमनुरुध्यतेऽनुवर्तते । गुणांतरा-
धानं संस्कार । ननु यथा गृतं स्वशैत्यमजहदेव संस्कारमनुवर्तत इत्येतच्च
न्नेहविधौ प्रतिपादिनमेव । अमुमेव च न्यायमंगीकृत्य मुनिरप्यबोचत । ना-

व्यन्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः तर्बन्नेहोत्तमं म-
तमिति । हि यस्मान् सुतरां संस्कारमनुवर्त्तयन् धृतं तस्माद्धृतं जीर्णं
वातपित्तोत्तरे निर्विकल्पं दद्यात् । कीदृशं । यथा स्त्रीपथसाधितं । यथायथं
व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्वं ।

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।

स्नेहादातं धृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥

धृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् । ज्वरनिवर्तक ऊष्मा माठरोमलो रूक्ष-
तीक्ष्णादिगुणः स पक्तिस्थानाभिरस्तो ज्वरनिवर्तको धृतस्य निग्धशीतत्वा-
दिगुणयोगाद्विपरीतः । एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं धृतं जयेत्पित्तं च । शैत्यतः
शैत्याद्धृतं जयेन्नस्नेहात् । पित्तं सस्नेहमिति वचनात् । स्नेहास्निग्धत्वाद्धृतं
नानं जयेन्ननु शैत्यात् । शीतोऽनिल इति वचनात् । कफं निग्धशीतत्वा-
दिना तुल्ययोगसंस्काराभ्यां जयेत् । योगो युक्तिः । कफज्वरहरैर्द्रव्यैः
सह योजनात्संस्कारो गुणादिधान । योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ ता-
भ्यां धृतं कफं जयेत् । ननु विपरीतं ज्वरोष्माणं धृतं जयेदिति न घटते ।
गृहस्याभिबृद्धिहेतुत्वात् । तथा च वक्ष्यति । स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानल-
दीपनं । नालं स्नेहसमिद्धस्य शमयान्नं सुगुर्वपीति । अत्राचक्ष्महे । धृतं
स्नेहनत्वदीपनत्वाभ्यां वातशमनं कुर्वन्ज्वरोष्माक्षेपत्वं वातस्य विनिवार्य ज्वरो-
ष्मणोपि रौक्ष्यनैक्ष्यादियुतस्य धृतं विपरीतगुणत्वाच्छमं करोति न वृद्धिं ।
ननु यथा स्नेहादातं शमयति तथा तन एवं स्नेहास्किमिति धृतं सना-
नगुणत्वाच्च पित्तं शमयति । ब्रूमः । जीर्णज्वरे लघनादिभिरतिरूक्षेण ज्वरो-
ष्मणा पित्तं रूक्षमेव सपक्वं स्नेहभागपारक्षियाच्च स्नेहमनः कथं कृत्वा तन-
येत्तच्च धृतं पित्तमेव शमयति न नानं कोपयति । द्रव्यप्रभावत्वान्संस्ने-
हनत्वाच्च ।

पूर्वं कपायाः सनुताः सर्वे योज्या यथामलम् ।

पूर्वं कपायाः । प्रागुक्तानि पाचनानि सहघृतेन यथादोषं मयुग्यान् ।
कथं । यथामलं दोषानतिक्रमेण ।

त्रिफलापिचुमंदलद्वयधुकं बृहतीद्वयम् ॥ ८८ ॥

समसूरदलं कायः सवृत्तो ज्वरकासहा ।

त्रिफलादीनि मसूरदलानि चैवः कायो घृतेन सहोपयोत्रितो ज्वरका-
सहा स्यात् ।

पिप्पलीद्वयवधावनितिकासारिवामलकतामलकीभिः ॥ ८९ ॥

त्रिलवमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्रासियातिविषया स्थिरया च ।

घृतमाशु निहन्ति साधितं ज्वरमाग्निं विषमं हलीमकम् ॥ ९० ॥

अरुचि भृशतापमंसयोर्वमयुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ।

पिप्पलीत्यादिभिर्द्रव्यैः कर्त्तव्यैर्घृतचतुर्थांशस्तोत्रेण चतुर्गुणेन घृता-
पेक्षया साधितं घृतमाशु नरं हन्ति विषमाग्न्यादींश्च ।

तैलवकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्तृटतया चियोजितम् ॥ ९१ ॥

तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया मृतं हविः ।

तैलवकं घृतं वानव्याधिचिकित्सितोक्तं तृटतया रहितं विवेत् । पैत्तिके
ज्वरे तिक्तकं कुट्टचिकित्सितोक्तं तथा वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमत्रैव
वा वक्ष्यमाणं योजयेत् । पालनिकया प्रायल्या यद्घृतं पक्वं तच्च पित्तज्वरे
योजयेत् ।

विडंगसौवर्णलवणपात्राव्योपाभिसिंभूडवयावशूतैः ॥ ९२ ॥

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेज्जीर्णैरुपज्वरघ्नम् ।

विडंगादिभिः पलप्रमाणैर्घृतमस्थे क्षीगुण्य चतुर्गुणमलं पचेत् ।
तच्चोपयुक्तं जीर्णकृन्मर हनि ।

गुहृच्या रमकन्ताभ्यां त्रिफलाया वृषस्या च ॥ ९३ ॥

मृद्धीकाया बलायाश्च स्नेहाः मिद्धा जगच्छिदः ।

गुहृच्यादीनां पंचानां पृथक् पृथक्प्रमक्ताभ्यां सिद्धा वृषास्नेहा जग-
च्छिदो घीर्णज्वरघ्नाः स्तुतिर्युक्तः ।

जीर्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनम् ॥ ९४ ॥

बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।

घृते च परिणते सति मृद्वतीक्ष्णमांसरसाशनं भुंजीत । हि यस्मादलं बलं जातं दोषहरं भवति । तच्च रसाशनमतिशयेन बलकरं स्यात् ।

कफपित्तहरा मुद्रकारवेष्टादिजा रसाः ॥ ९५ ॥

प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।

शूलोदावर्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ ९६ ॥

अत एव तस्मात्कारणान्मुद्रकारवेष्टादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णज्वरे वातोत्तरे प्रायेण न हितास्तेह्युपयुक्ताः शूलादिरुतो ज्वरवर्द्धनाश्च स्युः ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।

शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ९७ ॥

आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवमपि कृते सति यदि ज्वरो न शाम्यति तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्धुनान्गालानिन्यादिकं वमनं योजयेत् । कदा दोषेऽऽमाशयगते सति बलवतः पृथो वमनं योजयेदलं पालयन् रक्षयन् ।

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ ९८ ॥

मौदकं त्रिफलाश्यामात्रितृप्तिप्पलिकेसरैः ।

ससितामधुभिर्दद्याद्बन्धोपाद्यं वा विरेचनम् ॥ ९९ ॥

आरग्वधं वा पयसा मृद्धीकानां रसेन वा ।

पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिलेऽतिष्ठत्येऽथवा विषजे मद्योत्थे वा धानज्वरे मौदकं त्रिफलादिभिर्विरेचनं दद्यात् । व्योपाद्यं वा व्योपत्रिजातकाभोदकमिमामलकैस्त्रिवृत्सर्वैः समा समसिताक्षौत्रेण गुटिकाः रूना इति दद्यादथवा पयसा क्षीरेण मृद्धीकानां रसेन वाऽऽरग्वधं विरेचनं दद्यात् ।

त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०० ॥

त्रिफलां त्रायंतीं वा पयसा ज्वरी पिबेत् ।

विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमम् ।

विरिक्तानां ज्वरिणां चशब्दाद्विमतानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्येत्यध्याहार्यं । मंडः पूर्वः प्रथमो यस्यां सैवं । मंडं प्रथमं दत्त्वाऽनंतरं पेयविलेह्यादयो यथाक्रमं देयाः । कृतममनविरेचनानंतरं यः पेयाद्यवचारणाक्रमः स संसर्गीत्युच्यते ।

चव्यमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०१ ॥

पक्वेऽपिहि विकुर्यात् दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ।

अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ १०२ ॥

ज्वरेणोत्क्लिष्टमुत्केषितं ज्वरोत्क्लिष्ट मलं पुरीषाख्यं चव्यमानं परंतमुपेक्षेत । तद्विधारणे प्रयत्नमौषधैः कुर्यान्न त्वौषधनिमित्तं । किमित्यसौ न विधीयतइत्याह । दोषः पुरीषः पुरीषाख्यो यतः पक्वः । अशब्दान्किमुतापक्वः कोष्ठ आमपकाशयाश्रयाख्ये कृतं गृहीतमास्पदमवस्थितिर्येन स एवंभूतो विकुर्यात् विकारं कुर्यात् । अतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् संग्रहं नयेत् ।

नत्वाम एवं संग्रहीतव्य इत्याह ।

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमशब्दः पुरीषाख्यदोषस्यापच्यमानावस्थोपलक्षणार्थः । आमस्यापकस्य दोषस्य संग्रहणमामसंग्रहणं तस्मिन्नामसंग्रहे ये दोषा भवन्ति ते दोषोपक्रमणीयाभ्याय ईरिता उक्ताः । तथा च तत्रोक्तं । उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं । धारयेदौषधैर्दोषान् बिभृतास्तेहि दोषदा इति । तस्मादामसंग्रहार्थमौषधं न देयं । तयामन्वरेष्यामनिर्हरणार्थमौषधं न देयमिति मतिपादयन्नाह ।

पाययेदोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०३ ॥

प्रसुप्तं कृष्णमर्षं स कराग्रेण परामृशेत् ।

तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमः। यस्तु मोहादज्ञानाद्विषक् पापो दोषहरणमामञ्जरे
पापयेत्स स्वयमनर्थकारी सुप्तं कुण्ठसर्पं करस्याग्रेण परामृशेत् स्पृशेत्।
अतिप्रत्यवायं पश्यतैवमुक्तं तंत्रकृता। तत्रच वाक्ये रूपकाख्योलंकारस्तस्य
ह्येनलक्षणं। तदपरमौपम्ये सति यस्मिन् स्यादानवधोयोगः। अस्योदाहरणं।
यः सेवते कुनृपतिं कुरुते बधिरस्य कर्णजापं स इति।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान्।

ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो न हितं वमनं विरेचनं च। तर्हि कथं दोषनिर्ह-
रणं तस्येत्याह। काममित्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहै-
र्वा मलान् हरेत्।

क्षीरोचितस्य मक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ॥ १०५ ॥

क्षीरं पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः।

क्षीरमुचितं सात्त्विकं यस्य-तस्य क्षीरोचितस्य तथा प्रकर्षेण क्षीणः श्लेष्मा
यस्य तस्य मक्षीणश्लेष्मणस्तथा दाहश्च तृट् च ते विद्येते यस्य तस्य दाहतृड्व-
तः। एवं पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणोपि पथ्यं किं
पुनः मक्षीणश्लेष्मा यस्य। तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविद्येपणनिदिष्टस्य
क्षीरं पथ्यमित्यपि शब्दार्थः।

तद्वपुर्लघ्नोत्तमं हृष्टं वनमिवाम्बिना ॥ १०६ ॥

दिव्यांशु जीवयेत्तस्य ज्वरं चागुं नियच्छति।

तच्च क्षीरं लघ्नोत्तमं वपुर्जीवयेत्कायस्य समानतामुत्पादयेत्। किं किं
मिव। अम्बिना दावेन हृष्टं वनं यथानु जीवयेत्प्ररोहयेत्तथा वपुः क्षीरमि-
ति। लघ्नं शब्देनात्र सामान्यं लघ्नं वाच्यवस्तु भण्यते। शरीरलाघवकर-
यत्तद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तल्लघनमिति ज्ञेयमित्येव लक्षणं ननु विदिष्टमुपवाम
लक्षणं योग्यतावदान्। तस्य ज्वरिणः पुंसस्तत्क्षीरमागुं ज्वरं च नियच्छति।
न केवलं वपुर्जीवयेदिति धार्यः।

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ।

यत्न एवं महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यातरेण तथा शीतमुष्णं
चेति कृत्वाऽथवा धारोष्णमेव । काले विभज्य युंजीत यथाविषयं काले
प्रयोजयेत् । अतोऽन्यथा निरूपिताक्षीरोपयोगविषयादन्यथाऽन्येन मकारेण
प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ।

पयः सशुंठीखर्जूरमृद्धीकारार्कराघृतम् ॥ १०८ ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनारानम् ।

क्षीरं शुठ्ठादियुतं घृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्दाहजिदित्यर्थः ।

तद्वद् द्राक्षावलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ।

चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥

तद्वदिति तेनैव पूर्वोक्तेन पयसा तुल्यं तद्वद्यथा पूर्वोक्तं घृतशीतं तृ-
ड्दाहज्वरक्षत्तथा द्राक्षादिभिः घृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्मदित्यर्थः ।
अथवा क्षीरं चतुर्गुणेन जलेन घृतं पिबेदथवा पिप्पल्या घृतं पिबेत् ।

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाखिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

पंचमूलेन घृतं क्षीरं पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । मुच्यत इति कर्म-
कर्त्तरि तड् । चिरज्वरो दीर्घकालानुबन्धी ज्वरः ।

शृतमेरंडमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।

धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ १११ ॥

सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृड्शूलप्रवाहिकान् ।

एरंडमूलेनाथवा विल्वेन घृतमथवा धारोष्णं क्षीरं पीत्वा पुरुषो ज्वरा-
दिमुच्यते । किंभूताज्वरात् । विबद्धानिलवर्चसः ! विबद्धे विशेषेण बद्धे
ऽसंयक्प्रवर्तनादनिलवर्चसी यस्मिन्ज्वरे स बद्धानिलवर्चास्तस्माज्ज्वरा-

द्विमुच्यते । तथा रक्तं च पिच्छा च यो रक्तपिच्छाश्रावस्ताभ्यामुपलक्षिता ।
अतिसृतीरतीसारः सह तथा वर्तते यो यस्मात्तस्मात्तथाविधाज्वरात्तथा सह
तृषा सहशूलेन तथा भ्रवाहिकया निश्चारिकापरसंज्ञया वर्तते यस्तस्मात्तथा-
विधाज्वरात्प्रमुच्यते ।

सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥

शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासमिह ।

शुंठ्यादिभिः साधितं पयः शोफादिमिह ।

वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

वृश्चीवादिभिः साधितं पयो ज्वरशोफनुदिति । वृश्चावः सूक्ष्मपुनर्नवः ।
स्थूलपुनर्नस्तु वर्षाभूः । पुनर्नवद्वयं बिल्वं चात्र योग्यं ।

शिशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

शिशिपासारेण सिद्धं घृतं क्षीरमुपयुक्तमाशु न तु चिरेणज्वरहत् ।
क्षीरस्य श्रपणे विधिरतीसारचिकित्सितोक्तः । पयस्पुक्ताभ्यमुस्ताविशति-
मित्यनुसारेणानुकल्पः । तत्रातरे त्वेवमुक्तं । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तैयं
चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरकाये त्वयं विधिरिति । ननु किं वात-
पित्तोत्तरे ज्वरे घृतं प्रधानमाश्रीयतां पूर्ववचनप्रामाण्यादथवा क्षीरं प्रधा-
नमेतद्वचनप्रामाण्यादित्यत्र संशयः । अत्रोच्यते । उभयमपीदं घृतं क्षीरं च
वातपित्तोत्तरे ज्वरे प्रधानमवस्थावशात्सात्त्व्यवशाच्च कथिक्त्विदुपयुज्यते ।

निरूहस्तु बलं वाग्निं विज्वरत्यं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥

दोषे युक्तः करोत्याशु पदोः पक्काशयं गते ।

निरूहो युक्तो दोषेपके तथा पक्काशयं गते सति बलादीन् दाणेव
करोति ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगर्तं हरेत् ॥ ११५ ॥

स्वंसनं त्रीनपि मलान् बस्तिःपक्काशयाश्रयान् ।

पित्त केवल कफपित्तं वा पक्काशयाश्रित संसर्जनं विरेचनं हरेत् । वस्तिः
प्रयोजितस्त्रीनिषि मलान्वाताढ्यान् हरेत् । कीरशान् । पक्काशयमाश्रितान् ।

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकष्टकटिग्रहे ॥ ११६ ॥

दीप्ताग्नेर्वद्धशरुतः प्रयुंजीतानुवासनम् ।

प्रक्षीणे कफपित्ते यस्य पुंसस्तथा दीप्ताग्नेर्वद्धवर्चसात्त्रिकपृष्टकटिग्रहे
सत्यनुवासनं प्रयुंजीत ।

पटोलनिचच्छदनंकदुकाचतुरंगुलैः ॥ ११७ ॥

स्थिराबलागोक्षुरकमदनोरारिवालकैः ।

पयस्यधौदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥

कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।

वस्ति मृदुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनारानम् ॥ ११९ ॥

पटोलादिभिः काथं क्षीराधौदके क्षीरशेषं तथा मिश्रित । कल्कितै-
र्द्रव्यैर्मुस्तादिभिर्मधुघृताभ्यां वा योजितं वस्ति ज्वरनाशनं दद्यात् ।

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोक्षीरनृपहुमान् ।

काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताब्हाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥

मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षीद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

चतस्र इति मुद्रपर्णी मापपर्णी घालिपर्णी पृथिपर्णीत्यादि चतस्रः
पर्णिनीः फलादींश्च काथयेत् । फलं मदनफलं । तथा यष्ट्यादीन् कल्क-
येदित्येव सगुडादिर्बस्तिर्ज्वरहृत् ।

जीवंती मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिं रास्तां बलां विल्वं रातपुष्पां रातावरीम् ।

पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥

ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथा स्नेहं यथामलम् ।

जीवत्यादीनि द्रव्याणि क्षेहस्य चतुर्भागाभात्राणि जलेन पिष्ट्वा क्षीरं

लेहसमं च तैलास्पर्पिषश्चतुर्गुणं जलं तैलसर्पिर्द्रव्याश्चतुर्गुणमित्येकत्र साधितं
पक्रमेवज्वरेऽनुवासनं दद्यात् । यथा स्नेहं यथामलं यो यस्मिन् ज्वरे दोषे
वातादौ पः स्नेहो योग्यस्तत्र तं दद्यात् ।

ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

ये च वस्तयः सिद्धिषु वस्तिकल्पनाध्याये वक्ष्यन्ते ज्वरनाशनास्ते च
देया इति शेषः ।

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरामिन्द्रियबोधनम् ।

जीर्णज्वरे रुषिकरं दद्यात्तस्यं विरेषनम् ॥ १२४ ॥

क्षौहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ।

जीर्णज्वरे विरेचनाख्यं नस्यं दद्यात् । कीदृशं तन्नस्यं स्यात् । शिरसो
रुजं गौरवं च श्लेष्माणं च हरति तच्छीलं तन् । तर्पेद्रियाणां चक्षुरादीनां
च बोधनं । तथा रुषिकृत् । शून्यशिरसः पुंसः क्षौहिकं स्नेहेन मिश्रं लि-
ग्धं नस्यं दद्यात् । दाहार्ते शिरसि पित्तहरं नस्यं दद्यात् ।

धूमगंदूपकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥

प्रतिशयायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ।

धृमादींश्च यथायोगं कल्पयेत् । किंभूतान् । प्रतिशयायादिभान् ।

अंठची मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैधवम् ॥ १२६ ॥

धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

अरुची सत्यां बीजपूरकस्य केसरं सप्ततसैधवमास्येन धारयेदितिसंब-
धः । अथवा धान्यादीनां कल्कं धारयेत् ।

यथोपरागसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥

अभ्यंगालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।

कुर्यादन्ननधूमांश्च तथैवागंतुनेपि तान् ॥ १२८ ॥

त्वगाश्रितेजीर्णज्वरेऽभ्यंगादीन्कुर्याद्यथोपशयं यथामुखावहं संस्पर्शो
येषां तास्तथा शीतवीर्यैरुष्णवीर्यैश्च द्रव्यैः कम्पितास्त्वयांजनधूमांश्च कु-
र्यात् । अंजनधूमानागंतुजेपि ज्वरे तथैव कुर्यात् । सयोगत्वादागतुजेप्येते
अनिषिद्धा एव । तानिति पुनः कृतमतिशयार्थं । विशेषेणागतुजेपि ज्वरे
भूतविषाद्युद्धवे तान्कुर्यादित्यर्थः ।

दाहे सहस्त्रघौतेन सर्पिषाम्यंगमाचरेत् ।

दाहे सति सर्पिषा सहस्त्रघौतेनाभ्यंगमाचरेत् ।

सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकपायकैः ॥ १२९ ॥

दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।

शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः काथःकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥

तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहम् ।

सूत्रोक्तैः सूत्रस्यानोदितैर्मधुराम्लकपायकैर्गणैस्तत्र मधुरो गणो घृतहेमे-
त्यादिः । अम्लो गणो धात्रीफलाम्रिकेत्यादिः । कषायो गणः पथ्याक्षमित्या-
दिः । तत्र चैतैर्मधुराम्लकपायैर्वर्गैस्तत्र दूर्वादिभिर्गणैर्दूर्वानतेति निर्दिष्ट एकः ।
न्यप्रोधादिर्द्वितीयः । तृतीयस्तु पद्मकपुट्रेत्यादिः । चतुर्थः सारिवोशीरेत्यादिः ।
एतैःपूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिग्रहणं संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भेष-
जैस्तथा स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतैर्गणैरकाथाः काथाः कृता मकल्ककृतास्तैः
कापकल्कीकृतैरेतैर्गणैस्तैलं क्षीरेण सह पचेत् । तच्च एकमभ्यगान्नक्षणात्सद्यो
न धिरेण कालेन दाहज्वरं जयेत् ।

शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः मलेपयेत् ॥ १३१ ॥

न केवलमेतैर्गणैस्तैलं पचेदाहज्वरशाल्यै यावत्तैरेव शिरो मूर्ध्नि गात्रं-
च नातिपिष्टैः किंचिपिष्टैः मलेपयेत् । सुपिष्टैर्ह्येतैः मत्स्युत दाह उत्पद्यते ।
तथाचोक्तं । शुष्कपिष्टघ्नो लेपश्चदनस्यापि दाहकृत् । त्वग्यातस्योष्मणो रोधा-
च्छातकृत्न्यथा गुरोः । इत्यनेनैवाभिप्रायेण शीतज्वरे वक्ष्यति तैः सुपिष्टैर्लेप-
येदिति । गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं विशेषार्थं । विशेषेण

शिरो लेपयेत्तस्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात् । तथाचोक्तं । विमुक्तस्यापि हि शिरोज्वरो यस्य न भुञ्चति । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तमिति । तस्माच्छिरसो विशेषेण लेपनार्थं पृथगुपादानं ।

तत्क्वाथेन परीपेकमवगाहं च योजयेत् ।

तथारनालसलिलक्षीरसूक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥

तेषां गणानां क्वाथस्तत्क्वाथस्तेन परीपेकमवगाहं च क्वाथपूर्णयां द्रोण्यां योजयेत्तथारनालादिभिः परीपेकादि योजयेत् ।

कपित्थमातुर्लिङ्गाम्लविदारीरोधदाडिमैः ।

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥

लिङ्गे दाहुरुग्मोहछर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।

कपित्थादिभिर्बदरीपल्लवोद्भवेन वा फेनेन लिङ्गे सति दाहादयः शाम्यन्ति ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥

तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥

यश्च दोषोपक्रमणीयाध्याये पित्तहरः क्रमो वर्णित उक्तस्तं च क्रमं शीलयतोभ्यसतो ज्वरो दाहेन सह नश्यति ।

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥

कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।

नखरास्त्रामुरवचाचंडिलाद्वयधोरकैः ॥ १३६ ॥

पृथ्वोकारिशुसुरसाहिंस्त्राध्यामकसर्पपैः ।

दरामूलमृत्वेरंडद्वयपद्मूररोहिपैः ॥ १३७ ॥

तमालपत्रभूतिकराष्ट्रकीधान्यदीप्यकैः ।

मिश्रमाषकुलत्पामिश्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥

अन्यैश्च तद्विषैर्द्रव्यैः शीने तैलं ज्वरे पचेत् ।

नावरणविशेषास्तथा हसतिका वह्निगकटिकाः शीलयेत् । किंभूताः । निर्धूमदीपैरगारैर्हसतीरिव । तथा मयादींश्च शीलयेत् । वेपथुमतमगना आलिंगयेद्युदेयितादिगुणयुक्ताः । मनशीति च विदित्वा ततस्ता योषाः पुनरपनयेदेतच्चानुवृत्ताभिः सभोगाभिलाष निवारयति । अधुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छिन्नतस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्जयेन्मलान् ।

हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्यार्थात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वैच्छिन्नतस्योच्छिन्नतयोर्वा देशकालबलान्मलान् जयेत् । कथं विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशान्तिस्तस्माद्वर्धनमयुक्तं । अत्राचक्ष्महे । सन्निपातस्येन दोषेण सतावक्षीणौ दोषौ ज्वरकारिणौ न तौ सुखेन जेतुं शक्येते निपमाश्रयत्वात् । क्षीणस्य दोषस्य वर्धनेन दोषसाम्यमुत्पादयैकरूपया क्रियया सन्निपातं सुखेन जेतुं शक्यते । तस्माद्वर्धनेनैकदोषस्येति वक्तुं युक्तं तथा च । वाताख्ये यतो दोषे शीतलघुरूक्षादिरूपैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवति । वर्धमानेन च तत्रस्थौ पित्तकफावप्येव मायेण किंचित् क्षयं यातस्तत्क्षयाच्चासौ ज्वरोपि मृदुतां गतः सुखेन शक्यते जेतुं । तथैव पित्ताख्यस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नया तीक्ष्णोष्णकटुरूपया क्रियया वर्धनेन वातकफावपि किंचित्क्षयं यातस्तत्क्षयाज्वरोप्यसौ मृदुतां गतः सुखेन जेतुं शक्यते । एव कफाख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरमल्लिग्धमधुरशीतादिकया क्रियया वर्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किंचित् मायः क्षयं यातस्तत्क्षयाच्च ज्वरोप्यसौ मार्दवं गतः सुखेन जेतव्यः । इत्येव दोषत्रयस्यापि ज्वरकारेण तथा युक्त्या प्रतीकारः रतो भवति । एवमुच्छिन्नतस्यापि क्षपणैकरूपया क्रियया सुखेन सन्निपातो जीयते । तदेव ह्युत्त्वणैकोन्वणैर्दोषैर्धनिने सन्निपाते चिकित्साक्रम उक्तः । समति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रम दर्शयितुमाह । कफेत्यादि । शिवातिः स्थानं कफश्च स्थानं च कफस्थानं तयोरानुपूर्वी क्रमस्तथा च तुल्यकक्षान् समान् सन्निपातान् नरे मज्जान् जयेत् । तत्र

कफः प्राग्जेतव्यस्ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्वीत्युच्यते । उक्तं च । स्थानतः क्रेचिदिच्छति माक् तावच्छेदय्यनो बध । शिरस्युरसि कठे च मलितेजराचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणा । असत्प्रभ्य-
वहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलो हि सः । मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चित्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रह । अधःस्थायी च तदनु निग्राह्यः स्यात्समीरण इति । सुश्रुतस्त्वाह । जयेज्वरेतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रागेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते । विश्वश्च सरतापित्तात्तथा च मृदुको-
ष्ठता । तस्य चानुगतः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाडघटत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं येष्वहःसु तयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः । कफपित्ता-
निलान्न्ये क्रमादाहुस्तयोरपि । यस्मादामाशयोद्रेदाद्रूयिष्ठ तत्समुद्भवः । क्रमेणाद्येन तथापि मवृद्धाः स्वाशये स्थिताः । स्वाश्रयेषु मृदुष्टानां स्थि-
तैर्वृद्धाशुकारिता । निज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथामले । भेषज-
योजयेत्तन्तु स्वीकुर्यान्न क्रमं भिपगिति । अन्येत्वाहुः । क्रमान्महत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं । ऊचे पराश-
रोऽर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राग्मादौ दोषभिपग्जित । नेतृभगेन दृष्टो हि सम सैन्यपराजय इति । स्थानानुपूर्व्या वा दोषास्तुल्य-
कक्षान्मलान् जयेत् । स्थानं च यद्यप्यविशेषेणैव सम्भवति तथापीह ज्वरकारि-
दोषमस्तावादामाशयो गृह्यते । तेनामाशयस्थो दोषः प्राग्जेतव्यस्ततः पका-
शयस्थ । इति स्थानानुपूर्वी स्थानमाहात्म्यस्य चिकित्साक्रमः कार्यः । तथा च प्रागध्यगीष्ट । आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वं तथा-
श्लेहपूर्वस्थानानुरोधत इति । तदेव कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेत् । अन्येत्वेव व्याख्यानयति । कफस्य स्थानं कफस्थानं । कफ-
स्थानलक्षणा चासावानुपूर्वी च तथा कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेद्यद्यपि कफस्थानानि कठार्दीन्यपि तथापीह ज्वरकारिदोषम-
स्तावादामाशयो गृह्यते । तथा चोक्तं । आमाशयस्थो हत्वापि सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लघनमिति । तदेव रूक्षोष्णपाचनादिक्रमोऽत्र कार्य इत्यवतिष्ठते । ननु कफस्थानानुपूर्व्या वेत्ये-

तत्र वाच्यं यतस्तुन्यकालं त्रिदोषहरीर्द्रव्यैः सनिपातस्य क्रिया कार्या ।
द्रव्याणि दोषप्रान्धनोच्यते । ज्वरनाशनानि द्रव्याणि त्रिदोषघ्नानि विरलानि ।
एकदोषघ्नानि पुनर्ज्वरहतूणि त्रिदोषघ्नेभ्यः समर्थतराणि बहुतराणीति ।
कफस्यानानुपूर्व्यां चेत्युक्तमपि च दोषकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारातरो-
धमुपयुज्यत इति सनिपातचिकित्साप्रक्रमादिदमप्याह ।

संनिपातज्वरस्याति कर्णमूले मुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

संनिपातज्वरस्यावसाने कर्णमूलप्रदेशे सुदु दाहणः शोफः संजायते ।
येन शोफेनोत्पन्नेन कश्चिदेव विमुच्यते । कश्चिदेवेत्यनेनास्य रोगस्य ना-
वश्यमसाध्यतेति ब्रूते । अत एव चिकित्साप्रक्रमाह ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः क्वलग्रहैः ॥

रक्तावसेचनादिभिः क्वलग्रहातैराशु व जयेत् । प्रदेहः प्रलेपः ।

शीतोष्णाग्निग्ध्रूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याशु मुचेद्वाहोः क्रमाच्छिराम् ।

आदिशब्देन संप्रस्वेदनादयो गृह्यते । शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं
पृथग्वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसनिपातज्वरप्रथमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य
शम न गच्छति तस्य शाखानुसारित्वाद्देतोर्वाहोः क्रमादेकैकस्मिन् युगपद्
द्वयोर्भुजयोः शिरा मुचेत् । शाखाशब्देनात्र केवल रक्त विवक्षित न
मासादयः । अत एव रक्तस्यैव चिकित्सासुवाच मुचेच्छिरामिति । मासजानां
हि शस्त्रसाराधिकर्मादिचिकित्सा तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।

अयमेव विधिः कार्यो विषमेषु यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विश्रज्य वातादीन् यश्चान्तरमुच्यते ।

अयमेव पूर्वोक्तो विनिविषमज्वरे सततकादौ गयास्व वातादीन् विगम्य

कार्यः । अनंतरमभुनैव च यो विधिरुच्यते पटोलकटुकादिभिः सोपि वि-
षमज्वरे कार्यः ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुरः पंचराः काथा विषमज्वरनाशनाः ।

पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कृताः काथा विषमज्वरघ्नाः ।

योजयेन्निफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं एथक् ॥ १५२ ॥

त्रिफला वा पथ्या वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथक् योजयेत्सतत-
कादिके विषमज्वरे ।

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भस्मातकमथापि वा ।

लघनं बृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥

अथवा तैस्तैरसायनाद्युक्तैर्विधिभिर्गुडसहितं भस्मातकं वा योजयेत् ।
यदि वा ज्वरागमनदिवसे ह्यादौ प्रथमं लघनं बृंहणं वा योजयेत् ।

प्रातः सतैलं लघुनं माग्नर्क्तं वा तथा घृतम् ।

जीर्णं तद्वदधिपयस्तर्क्तं सर्पिश्च पट्पलम् ॥ १५४ ॥

कट्याणकं पंचगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।

विषमज्वरे प्रागेव सहतैलेन लघुनं योजयेत् । माग्नर्क्तमित्यादि । भ-
क्तात्प्रथमं प्रातर्वा घृतं च जीर्णं पुराणं योजयेत्तथैव दधिसर्पिस्तथा
पयस्तथा तक्र पट्पलं च सर्पिःक्षयचिकित्सितोक्तं प्रातः माग्नर्क्तं वा यो-
जयेदित्यर्थः । कट्याणकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं
तिक्ताख्यं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वृषसाधितं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं ।
प्रातः माग्नर्क्तं वा योजयेत् ।

त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना रुतं घृतम् ॥ १५५ ॥

तिस्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।

त्रिफलादिकाथे चतुर्गुणे सर्पिर्दधिसमं शारररोधत्वकृतावापमतिशयेन
विषमज्वरजित् ।

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहात्रेण प्रकामतः ।

सेवित्वा तदहः स्वप्यादयवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥

सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं च मांसं मध्योष्ण-
वीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा तदहः स्वप्यात् । यस्मिन् दिने तद्रुक्तं तं दि-
वसं प्रापीत तदहः स्वप्यादिति कालाध्वनोरत्यतसयोग इति द्वितीया । अ-
थवा पूर्वोक्तपीतभुक्तभक्तो नरः पुनरुल्लिखदुहमेत् ।

सर्पिषो महती मात्रा पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।

सर्पिषो वा महतीमुत्तमा मात्रा पीत्वा पुनश्छर्दयेदुहमेत् ।

नीलिनीमजगंधा च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥

पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।

नीलिन्यादीन् पृथग्ज्वरगमनवासरे कृवः स्नेहः स्वेदः पिबेत् ।

मनोव्हा सैधवं कृष्णा तैलेन नयनांजनम् ॥ १५९ ॥

योज्यं

मनोव्हादिकं तैल तैलेन नयनांजनं योज्यं । अत्रनशब्दो नक्षत्रेणपि
दृश्यत इति नयनशब्दे प्रयुक्तः ।

हिंगुसमा व्याघ्री वसानस्य ससैधवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ १६० ॥

हिंगुमुल्या व्याघ्रीवसा नस्य ससैधवं योज्यं । व्याघ्रीति स्त्रीलिंगनिर्देशः
स्त्रियाग्रहणार्थोऽचित्यत्वात्प्रभावस्यान्यथा पुल्लिङ्गेनैव निर्देशं कुर्यात् । यथा
वक्ति । पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवेति ।

पल्लव्या निवण्त्रं वचाकुण्डहरीतकी ।

सर्पपा सयवा सर्पिर्बुधोविद्धा विडालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिनार्कागरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योपराजितः ॥ १६२ ॥

पलंकयादिभूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः । अथवा विडालजाता विडालजा विट् । पुरीषादिभिः सहापराजिताख्योयं धूपो ज्वरेषु कार्यः ।

धूपनस्याजनत्रासा ये चोक्ताश्रितवैकृते ।

ये च चित्तवैकृत उन्मादापस्मारे धूपादय उक्तास्ते च विषमज्वरे योन्याः विकृतमेव वैकृतं । मन्नादित्वात्स्वार्थेऽण् ।

दैवाश्रयं च भ्रैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंतुनुबंधजाः ।

न केवलं धूपादयो ज्वरं नाशयति । दैवाश्रयं चौषधं मणिमंगलबल्युपहारमायश्चित्तजपदानस्वस्त्ययनादिकं सर्वान्वरात्रागतून्निजांश्च व्यपोहति । उपसर्गादस्य तूद्योर्बच्चं नितितंडाभावः । विशेषेण विषमान् व्यपोहति । यस्मात्ते विषमज्वरा भागतूना भूतादीनामनुबंधाज्जाताः ।

यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

विषमज्वरघातौ सत्या यथास्वं दोषाद्यपेक्षया सिरां विध्येत् । संप्रदे च रसादिधातुस्थज्वरे धिकित्तितोक्ता । यथा । रसस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्विमनलंघने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षमसृक्स्थिते । तीक्ष्णं विरेकं मासस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं । ज्वरे वातातिशमनं विशेषाद्वृत्तिकर्म च । मज्जस्थशुक्रस्थयोर्ज्वरयोरसाध्यत्वात्तत्र थिकित्ता नोक्ता ।

केवलानिलवीसर्प विस्फोटान्निहतज्वरे ।

सर्पिः पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥

कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

केवलानिलादिभिर्ज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात् । यच्च रक्तमोक्षादिसाधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात् ।

अहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ग्रहोत्थे ज्वरे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनं चिकित्सितम् । *

ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

ओषधीगन्धजे पित्तशमनं चिकित्सितम् । विषे विषजे ज्वरे विषजिद्वि-
कित्सितम् ।

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषरामेन च ॥ १६७ ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधादिजे ज्वरे इष्टैरभिमतैरर्थैर्विषयैस्तथा मनोज्ञैरग्नैस्तथा यथा दोष-
यः शमः शमनं तेन तथा हिताहितविवेकैश्च जयेत् । आदिशब्दोऽत्र भीषो-
कादिपरिग्रहार्थः । अभुना क्रोधनादीनां पृथगप्युपक्रममाह ।

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥

भयशोकोद्भवौ ताम्यां भीषोकाभ्यां तथेतरौ ।

क्रोधजो ज्वरः कामोपभोगेन शान्तिं याति । कामजश्च ज्वरः क्रोधेन शा-
म्यति । भयशोकजौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शान्तिं यात । तथेतरौ कामक्रोधजौ
भीषोकाभ्यां शाम्यतः ।

शापाद्युर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

शापाद्युत्थे ज्वरे देवव्यपाश्रयो विधिः कार्यः । शापो मुनिपित्रादिभिः
सक्रोधिर्दत्तः ।

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं ज्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।

तस्मादोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

* ओषधाद्युत्थज्वरा पूर्वं केवला भवति । अनन्तरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यते ।
तस्माद्वैतोक्तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादिकल्पयेत् । ननु शापाद्युत्थेषु
वातादिकोपो नशक्यत एव तत्किमिति । तेष्वहारादिकं दोषानुसारेण क-
ल्प्यत इत्याह ।

न हि ज्वरोनुवभाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

यस्मादातादनितरेण विना कृतो ज्वरो नानुवभाति तस्मादवश्यं तेनपि वातादिकोपः संभाव्यत अत एव च तदनुसारेणाहारादिककम्पनं ।

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥

ज्वरकालं स्मृतिं चास्यं हारिभिर्विषयैर्हरेत् । ज्वरकालं च वेगं च यश्च वितयन् ज्वर्यतेऽस्य च ज्वरिणो ज्वरकालस्मरणं हारिभिर्मनोहरेर्विषयैः शब्दादिभिर्हरेदिरमारयेत् ।

करुणाद्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।

शुद्धं रागद्वेषाद्यनुपहतं तथा करुणयाऽऽद्रं रूपसरं चेतः सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ।

त्यजेदावललाभाच्च व्यायामस्नानमैधुनम् ॥ १७२ ॥

गुर्विज्ञानमविदाहस्रं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।

बललाभादावललाभमवधीकृत्य व्यायामादि त्यजेन्नाचरेत् । स्नानं च यद्यपि दीपनादिगुणयुक्तं मागधीनं तथापि प्रभावाज्ज्वरं करोतीति तद्वर्जनं । एवं व्यायामादिष्वपि यित्यं । अपरमनुक्तमपीह यज्ज्वरकारणं तदपि त्यजेत् । खरणादेष्युक्तं । पिष्टाच्च हरितं घातं मांसं शुष्कं निलान्दधि । घ्राग्न्यनूपोदकानाविगम्यमूकरमादिषं । मांसं शुष्काणि शाकानि सर्वमेव त्यजेज्ज्वरी । तथोक्तं । ज्वरितोऽस्ति तिरिक्त्रौचशिखिवर्तकदुकुट्टाः । गुरुभ्यश्चाद्रिवर्ग्याः स्युरत्रसोपद्रवे ज्वर इति ।

न विज्वरोपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥

निवृत्तोपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।

तथा विज्वरोपि पूर्वानुभूतज्वरः सहसाऽक्रमेणैव सर्वाङ्गभक्षो न स्यात् । सर्वाङ्गीनइत्युपपदसर्वाङ्गित्यादिना सः । यतो निवृत्तोऽप्यप्यग्रे ज्वरः शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति ।

सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विरोधतः ॥ १७४ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्विपग्मितम् ।

यस्माच्च ज्वरः सद्य एव प्राणहद्भवति तस्मात्कारणात्तस्य ज्वरिणो वि-
दोषणान्यरोगेभ्यः सकाशात्तस्यां साम्यपच्यमानपक्वजीर्णविषमचिरनिवृत्तज्व-
राद्यवस्थायां च तल्लघनस्वेदनयवागूपाचनक्षीरसर्पिःपानादिक विपग्मितमौ-
षध कुर्यात् ।

ओषधयो मणयश्च सुमंत्राः साधुगुरुद्विजदैयनपूजाः ॥ १७५ ॥

प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ।

ओषध्यादयो विष्णुकृतमभ्युग्र ज्वर प्रति । किं पुनरपचारादिकृत ज्वर न
प्रतीत्यपि घ्नन्तार्थः । भौतुभामोगिति दोषकमेतत् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तशिरचितायामष्टासहस्रद्वयटीकायां
ज्वरचिकित्सिते पंचमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ज्वरचिकित्सितान्तर रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । यतो महेश्वरस्य लला-
टाज्वरो बभूव तत्सतापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतो रक्तपित्तचिकित्सितस्यैवारभो
युक्तः । तथा निदाने यदि श्लेपेण नेक्त तदिह विरोधेण स्पष्टं कृत्वा निदा-
नमायमपि ग्रन्थे रक्तपित्तस्य शिष्यकारित्वान् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ऊर्ध्वं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

बलिनो क्लृप्तः पुष्टो न खिद्यो यदुत्पन्नमूर्ध्वं रक्तपित्तं तत्साधयेदुप-
मेतया यदेवोर्ध्वगमवेगवत्तथैको दोषः कफाख्योऽनुगोऽनुबल्यो यस्य तदैक
दोषानुगः । निदानेष्युक्तः । ऊर्ध्वं साध्यः कफाद्यस्मादिति । तथा नवमचिरो-

त्यत्र तथा यत्सुखे काले तदद्याधिप्रतिपक्षभूते हेमन्ते शिशिरे वा जातं त-
था यन्निरुपद्रवं विहृतविज्ञानीयाध्यायोक्तै रक्तपित्तं भृशं रक्तमित्यादिग्रं-
थनिर्दिष्टैरुपद्रवै रहितमनो लक्षणाद्यदिपर्ययलक्षणमूर्ध्वगमपि रक्तपित्तं त-
दर्थादसाध्यं साध्यं वा स्यादिति गम्यते ।

अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

अधोगं रक्तपित्तमूर्ध्वगरक्तपित्तोक्तैकदोषानुगाद्विशेषणविशिष्टमपि याप-
येत् । यच्च दोषद्वयानुगं धातुकफाभ्यां हीनबलाभ्यामनुगतमूर्ध्वगमपि तच्च या-
पयेत् ।

शातं शातं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मंदाम्रेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥

घातं शातमतिशयेन घात पुनः कुप्यत्कोपं गच्छदूर्ध्वगमेकदोषानुगम-
धोग वा त्यजेत् । अथ मार्गादूर्ध्वं नासातिकर्णस्य लक्षणान्मार्गांतरं गुदमे-
द्रलक्षणं यद्रच्छदेवं यत्प्रवृत्तं तच्च त्यजेत् । तस्मादपि चाधोमार्गात्पुनर्मार्-
गांतरमूर्ध्वं याति तदुभयं यापयेदिति चद्रिकाभ्याख्या । यदिति द्वयः शतृडि-
द्वयश्चेति यादेशो यदिति रूपं । तथाऽतिप्रवृत्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वा यद्र-
क्तपित्तं तत्प्रवृत्तस्य प्राणायतनत्वात् । उक्तं च । जीवितं प्राणिनां तत्र
रक्ते तिष्ठति तिष्ठतीति । तथा मंदाम्रेत्यवृत्तमधोगमूर्ध्वगं वा तदपि विह-
द्योपक्रमत्वात्त्यजेत् । तथा हि मंदाम्रेः कटुकाम्लोष्णरूक्षतीक्ष्णाद्यौषधमधि-
संभुक्षणं यत्तद्वितं रक्तपित्ते वाऽतोविपरीतप्रायं यत्तत्पथ्यं । तथा त्रिदोषमू-
र्ध्वगमधोगं वा तदपि त्यजेद्विपमत्वात् । यतो न तद्व्यमनविषयं भवितुमर्हति
नापि विरेचनविषयं तथा यद्विषयं तुल्यकालं द्विमार्गमवृत्तं युगपद्रक्तपित्तं
तदपि त्याज्यं प्रतिलोमौषधभावात् । तथा चोक्तं । असाध्यमुभयायनमशयय-
प्रतिलोम्यत्वादिति । ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं । देशकालाद्यव-
स्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् । लंपनं बृंहणं चादी शोधनं घमनं तथा ।
निदानादि ज्ञात्वाऽनंतरं रक्तपित्तं ऊर्ध्वगेऽधोगे वाऽऽदौ प्रथमत एव लंप-
नं प्रयोजयेदथवा बृंहणमथवा शोधनं घमनं वा । तत्र निदानं तीक्ष्णोष्ण-

कटुमम्लादिसेवनमेतज्ज्ञान हि तन्निदानवर्जन उपयुज्यते । तथा च वक्ष्य-
ति । यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेदिति । अग्रनमूर्ध्वाधोलक्षणं
बान्धा । तथा च वक्ष्यति । ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्रागपि तथा । रक्तपित्ते तु
सकृदे ग्रथिते कठमार्गगे । लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजमिति ।
तथा । गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यत इत्यादि । तथा पित्ताख्यस्य
मलस्यान्नमूलभूतत्वात्सामर्थ्यान्मलौ वातकफाख्यावनुबलौ ज्ञात्वा चिकि-
त्साविशेष प्रयोजयेत् । तथा च वक्ष्यति । रक्तपित्तं न चेच्छाभ्येत्तत्र वातोत्सवणे
पयः युज्याच्छागमित्यादि । तथा त्रिविधं बलं ज्ञात्वा । यतो वक्ष्यति । त-
था स्व मथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलमिति । देशो द्विविधः । शरीरो भूमि-
देशश्च । तत्र शरीरो मुखनासाद्यवयवरूपः । ऊर्ध्वगे हि रक्तपित्ते स-
त्यपि नासाप्रवृत्ते विशेषेणान्यदौषधामन्यप्रवृत्तेऽन्यत् । तथाऽधोगे रक्तपि-
त्ते सत्यपि गुदप्रवृत्तेऽन्यदौषधं मेढ्रप्रवृत्ते चान्यत् । भूमिदेशश्च त्रिविधो
व्याख्यातो जागलानुपसाधारणभेदेन । तत्र जागलेऽन्यदौषधमनूपेऽन्यत्साधा-
रणे चान्येत् । कालो मुहूर्त्तादिः शीतोष्ण वर्षलक्षणभावस्थिकश्च तथा च शीते
कालेऽन्यदेशमन्यस्मिन्कालेऽन्यदेशमौषधं रक्तपित्ते । आदिग्रहणेनानलाहार
सत्त्वसारम्यवयवप्रकृतिप्रभृतयो गृह्यते । अवस्थां च ज्ञात्वाऽवस्थावशाद्-
रक्तपित्तस्य त्ववस्थाविशेषेणान्यदौषधं स्यात् ।

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनैर्बृहणैश्चान्यलब्धैर्बृहणानवेक्ष्य च ॥ ३ ॥

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य नरस्य रक्तपित्तमूर्ध्वगं विरेकेण साधयेद-
धोगतं तु वमनेन साधयेदन्यदपतर्पणोत्थं रक्तपित्तं दुर्बलस्याल्पदोषस्यो-
र्ध्वगं शमनैरधोगं बृहणैरुपचरेत् । बृहणैर्वा शमनैः । न चेदं चिकित्सितं
निरपेक्षं युज्यतेत्याह लब्धबृहणानवेक्ष्य चेति । लघनादुत्पन्नमधोगमपि
शमनैरुपचरेत् । बृहणादुत्पन्नमूर्ध्वगमपि लघनैरुपचरेदित्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकपायकौ ।

उपवासश्च निशुंठीपटङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तपित्ते शुष्ठीराहितं षडगोदकं विवृतः पुस्तस्त्रिक्तकपायी
रसो यमन तयोपवासः ।

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणो मधुरो रसो रितः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते माक्ष् पूवं तर्पणं योज्यं तथा सात्व्यत्वात् । एवमधोगे
रक्तपित्ते माक्ष् पूवं पेया योज्याः ।

अश्वतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमभिवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

बलिनो नरस्याश्वतो रक्तमशुद्धं दुष्टं न धार्यं न स्वभनीय । तद्धिधृत
सिराव्यधभिद्युक्तान्विसर्पविद्रधिष्णीहादीन् रोगान् करोति । अन्यथा विधि
विपर्यये सति दुर्बलस्याभोजनस्य च शीघ्रं धारयेत्तस्मादभिवच्छीघ्रं मरण-
कारि तद्रक्तमस्तमितं स्यात् ।

तृट्ठच्छामाकपायेण कल्केन च सप्तर्करम् ।

साधयेद्विधिवच्छेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

तृट्ठता शुल्लयोर्षाभ्युच्यते । श्यामा मालविका तृट्ठदुच्यते । तयोः कपा-
येण तथा तयोरेव मात्रामाश्रित्यैतदुक्तमत्र च कटकारिकालेहवरकायकल्क-
शर्कराणां परिमाणं वेद्यमिति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

तृट्ठता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

तृट्ठसमसिता तद्धत् पिप्पली पादसंयुता ।

तथा त्रिवृतादिभिर्मोदको वटकः शर्करापरिमाणं च पञ्चकाथचूर्णवदव-
बोध्य । स च मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरहृद्भवनि । पूर्वोक्तस्य
लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयोनेयस्त्रिवृत्समसिता पिप्पली पादसंयुता-

न्होवेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ १९ ॥

अर्धार्धेविहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ।

भूतिवसेव्यजलदा मसूरः पृष्टिपण्यपि ॥ १६ ॥

विदारिगंधा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।

कमलोत्पलेत्यादिभिर्वर्गेरर्धश्लोकेः पेया विहिताः । पादयौगिका वक्ष्य-
न्ते । भूतिवसेव्येत्यादयः ।

जांगलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥

पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।

शीताः सरार्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥

ईमदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सरार्करान् ।

मांसानि जांगलानि शीतवीर्याणि शशादिसर्वधीनि पूर्वोक्तपेयोपयोगिना
पृथक्पृथग्जले साधयेत् । अनंतरं तस्मिन् रसे यवागूः कल्पयेत् । कीदृ-
शीः । शीतास्तथा सरार्कराक्षौद्राः तद्वदित्यनेन शीतत्वं मांसरसानामति-
दिशति न तु सरार्कराक्षौद्रत्वमप्ययोगार्हत्वात् । अत एवाद । तान्मांसरसा-
नीपदम्लानाम्लामिलापिणोऽनम्लामिलापिणोऽनम्लानेव तथा घृतभृष्टान्
सरार्करान् शर्करायुक्तान् ।

शूकरांविभवं धान्यं रक्ते शार्कं च शस्यते ॥ १९ ॥

अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।

तथा शूकरांविज धान्यं शाकं च रक्तपित्ते शस्यते । अन्नस्वरूपविज्ञानीये-
ऽध्याये यदुक्तं लघु च शीतलं च ।

पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वाशृतम् ॥ २० ॥

लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ।

पूर्वोक्तमंबु षडंगं शुद्धीरहितं पानीयं पातव्यमथवा लघुना पंचमूलेन
शृतं । पानीयस्य श्रपणे तत्रकारैर्विधिरुक्तः । यथा । कर्पं गृहीत्वा द्रव्यस्य

काथयेत्प्रास्थिकेऽभसि । अर्धगृतं प्रयोक्तव्यं अलपाकेत्वयं विधिरिति । केवलं वा जलं गृतशीतं दत्तं । मध्वभो मानिकयुक्तं पानीयं । फलानु वा द्राक्षादिभिर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतं ।

शशः सवास्तुकः शस्तो वित्रधे तित्तिरिः पुनः ॥ ११ ॥
उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।

• छक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्मग्नोधस्य च कुकुटः ॥ १२ ॥

शशः शशस्य मांसं सहवास्तुकेन विद्रुधे सति रक्तपित्तिनः शस्तः । तित्तिरस्तु मारुतेऽधिकं उदुंबरस्य काथे साधितः शस्तः । छक्षस्य काथे साधितो बर्हिणो मयूरस्तद्वन्मारुतेऽधिके शस्तः । बर्हिण इति फलवर्हाभ्यामिनघ् । तथैव । न्यग्नोधस्य निर्यूहे कुकुटः शस्तः । उदुंबरादिकाथसाधनं तित्तिर्पादीनामौष्ण्यं मातिहनु ।

यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ १३ ॥

यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य कारणं येन संवित्तं तज्ज्ञात् तच्च वर्जयेत्परिहरेत् ।

वासारसेन फलिनी मृद्रोधांजनमाशिकम् ।

पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूपकात् ॥ १४ ॥

शर्करामधुसंयुक्तं केवलो वा शृतोपि वा ।

वृषः सद्यो जयत्यस्त्वं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ १५ ॥

वासकस्य रसेन फलिन्त्यादिकं पीतं रक्तपित्तं शमयति । अथवाऽटरूपकस्य रसः शर्करामधुसंयुक्तं पीतो रक्तपित्तं शमयेत् । अथवा केवलो वासारसः । अथवा कयिनो वृषः शीघ्रं रक्तं शमयेत् । सत्रुषो यस्मादस्य रक्तस्य परमौषधः ।

पटोलमालतीनिवचंदनद्वयपद्मकम् ।

रौभ्रो वृषः स्तंदुलियः कृष्णमृन्मदयंतिका ॥ १६ ॥

• शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयाष्टिका ।

रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्करा ॥ १७ ॥

पटोलादयोऽर्धश्लोकाख्यः काथा मधुशर्करायुता रक्तपित्तं जयतीति
 योज्यं । अत्र च वासक आर्द्रोऽपि द्विगुणो न योज्यः । एवं स्तुक्त तत्रातरे ।
 वासाकुटजकूष्माण्डयतपुष्पासहाचराः । नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्यास्तथा हि
 द्विगुणा न त इति ।

पलारावल्ककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।

पिवेद्वा मधुसर्पिर्म्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ २७ ॥

अथवा पलाशत्वक्काथः शीतः शर्करायुतः पूर्वोक्तगुणोऽथवा मधुस-
 र्पिर्म्यां गवाश्वशकृतो रसं पिवेत् । गवाश्वेत्यवङ्कोटायनस्येत्यवडादेराः ।

ससौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ।

ग्रथिते ग्रथितमति रक्तपित्ते पारावच्छकृत् क्षौद्रेण सह लिह्यात् ।

अतिनिमृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिवेत् ॥ २८ ॥

जांगलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ।

अतिक्षुतरक्तश्च जांगल रक्तं क्षौद्रेण सहपिवेत् । आत्र यदृदपक्व पित्तं
 युतं भक्षयेत् ।

चंदनोशीरजलदालाजामुद्रकणायवैः ॥ २९ ॥

बलाजले पर्युषितैः कपायो रक्तपित्तहा ।

चंदनादिभिर्वलाजले पर्युषितैः कपायो रक्तपित्तजित् ।

प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यं मृदृष्टलोष्टजः ॥ ३० ॥

सुशीतः ससितासौद्रः शोणितादिप्रवृत्तिजित् ।

घटनादिजः प्रसाद मुशीतः शर्करामासिकाभ्यां सहरक्तस्यातिमृत्ति-
 जयेत् ।

आपोऽथ वा नवे कुंभे छावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ ३१ ॥

स्थितं तदुत्तमाकाशे रात्रि प्रातः शृतं जलम् ।

मधुमृद्धाकनांभोजकृतोत्तंसं च तदुणम् ॥ ३२ ॥

इक्षुगडिका आपोथ्य मृशमादौ सकुट्य जले प्लावयेत् । नवे कुभे रा-
त्रिमाकाशे गुह्य कीटाद्युपहतं यथा न स्यात्तथा स्थित तदिक्षुगडिकाजल
प्रातः शृत समाधिकं विकसितपत्रेण कृतशेखर तद्गुण पूर्ववद्गुणमित्यर्थः ।

ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कपायास्तांश्च योजयेत् ॥

पित्तज्वरे च ये कपाया उक्ताः शक्रयवायनताकटुकाचेति सक्षौद्रा इ-
त्यादयस्तांश्च कपायानत्र योजयेत् ।

कपायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्त्वणे पयः ॥ ३३ ॥

युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्गुणं पंचगुणंऽभसि ।

पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३४ ॥

जीवकर्मभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।

पृथक्पृथक्चतुर्तं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३५ ॥

एभिर्विविधैर्नामाप्रकारैः कपायैरग्नौ दीप्ते च कफे च विजिते सति
यदि रक्तपित्तं न शाम्यति तत्र वातोत्त्वणे रक्तपित्ते सति पंचगुणंऽभसि
शृत छागं पयो युञ्ज्यात् । पंचगुणंऽभसि गव्यं क्षीरं कथितं तद्वत्तेन छागे-
न समानगुणं तच्च युञ्ज्यात् । अथवा लघुना पंचमूलेन शृतं गव्यं सशर्करा-
मधु तद्गुणं । तथा जीवकर्मभकादिभिः पृथक्चतुर्तं घृतेनाथवा शर्करया
सह तद्गुणं ।

गोकटकाभीरुसृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।

हंत्याशु रक्तं सरुमं विशेषान्मूत्रमार्गम् ॥ ३६ ॥

गोकटकादिभिस्तथा शालिपर्णीपृष्ठिपर्णीमुद्गपर्णीमापपर्णीभिः शृतं शीघ्र-
मेव रक्तं सवेदनं हति । विशेषान्मूत्रमार्गगतं । विशेषग्रहणादन्यमार्गमपि
रक्तं हतीति द्योतयति ।

विष्णुमार्गं विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।

वटप्ररोहैः शृगैर्वा शुण्ड्यदीच्योत्पलैरपि ॥ ३७ ॥

विष्मार्गगे गुदगते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हितं ।
वटप्ररोहिर्वा शृतं क्षीरमथवा वटशृंगैः प्रथमोद्भूतमुकुलितैः पल्लवभायैः शुण्ठ्यु-
दीच्योत्पलैर्वा शृतं पयो हितं ।

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

रक्तशब्दस्यातिसारदुर्नामोः सन्धः । रक्तातिसारस्य रक्तार्शसश्च
या चिकित्सा तामत्र रक्ते योजयेत् ।

पीत्वा कपायान् पयसा भुंजीत पयसैव च ॥ ३८ ॥

कपाययोगैरेभिर्वा विषकं पाययेद् घृतम् ।

कपायान्पूर्वोक्तान्पयसा पीत्वा पयसैवाश्रीयत् । एतैर्वा कपायाख्यैर्यो-
गैर्विषकं घृतं रक्तपित्तिनं पाययेत् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैर्भसि ॥ ३९ ॥

पक्त्वाष्टांशावरोपेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४० ॥

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४१ ॥

मूलपल्लवादियुक्तं क्षुण्णं चूर्णितं वृषमष्टगुणे जले पक्त्वा तेनाष्टांशावरो-
पेण कोयेन घृतं विपाचयेत् । किंभूतं । तस्युष्पगर्भं तस्य वृषस्य पुष्पाणि
गर्भः कल्को यस्य तदेवं । तच्च शीतीभूतं क्षौद्रेण सह पित्तशोणितादीनां
शयेत् ।

पालाशवृंतस्वरसे तद्वर्भं च घृतं पचेत् ।

सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४२ ॥

पालाशवृंतानां स्वरसे तद्वर्भं पलाशवृंतकन्कं घृतं पचेत् । तच्च क्षौ-
द्रेण सह रक्तघ्नं भवति । तदेव त्रायमाणया शृतं रक्तपित्तघ्नं ।

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कंठमार्गि ।

लिह्यान्माक्षिकसर्पिभ्यां क्षामुत्पलनालजम् ॥ ४३ ॥

रक्ते पिच्छवति पिच्छाशाल्मल्या रससदृशि तथा सकफे तथा ग्रथिते ग्रथितसदृशे तथा कठमार्गगे सति क्षारमुत्पलनालज्ज माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिङ्गात् । ननु क्षारस्य तैत्थ्यादिगुणयोगाद्रक्तपित्ते न युक्त उपयोगस्तत्कथमिदं तमनुमेने तत्रकृत् । ब्रूमः । उत्पलादीनि शीतस्वभावानि तत्समुत्पत्त्यश्च क्षार स्वयोनिमनुकरोति तथा चोक्त । कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावेति । क्षारस्वरूपं च विष्यंदनात्मकं धत्ते तदेव कठमार्गगस्य कफानुबधस्य ग्रथितस्य रक्तस्य क्षारो घृतमाक्षिकाभ्यां समुक्तो विष्यदनपूर्वं द्योदयत्येव नतु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तोऽत्र क्षारोपयोगः ।

पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।

अभोजरेण्वादिकं पृथक् तथा माक्षिकघृताभ्यां लिङ्गात् ।

गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिप्यते ॥ ४४ ॥

गुदागमे रक्ते विशेषेण वस्तिरिप्यते ।

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावन चानुपेचयेत् ।

कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसच्छतान् ॥ ४५ ॥

क्षीरादीन्ससितांस्तोयकेवलं वा जलं हितम् ।

रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थः शाङ्गुलस्य वा ॥ ४६ ॥

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे सति नावनमनुपेचयेन्नस्थं दद्यात् । कषाययोगान् पूर्वोक्तान्वासकादीन् घ्राणगेऽनुपेचयेत् । किभूतान्क्षीरेक्ष्वादिरसेनाहुतान् सद्रवान् । आदिशब्देन मांसरसघृतादि गृह्यते क्षीरादीन् वा सशर्करादीन् दद्यात् । तथा नोयमर्यात्ससितं वा केवलं जलं हितमिति हि वक्ष्यति । तथा दाडिमपुष्पाणां रसस्तथा चूतफलोत्थस्तथा दूर्वारसो नस्यं पृथक् पृथक् धिषतः ।

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।

शीतवीर्यवर्गं च मलेपाभ्यञ्जनादिषु कल्पयेत् । यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरतश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् । पित्तज्वरेऽ

भिहितमौषधं वहिरस्तरे तच्च रक्तपित्ते हितं । तथा यच्च क्षते क्षीणे च हि-
तं तदपि रक्तपित्ते हितमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्याया रक्तपित्तधिकित्साध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

रक्तपित्तधिकित्सानंतरं कासचिकित्सित्वारंभः । तस्य च संबंधो नि-
दाने ह्ययं प्रयुक्तैवोक्तः ।

॥ अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायुपरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहैर्धूमैस्तथाम्यंगैः स्वेदसेकावगाहनैः ।

वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

धृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरचनैः ।

केवलानिलजं कासं दोषावरासंसृष्टं स्नेहैर्वातघ्नसिद्धैरादावुपाचरेत् ननु
द्रुहस्य वातस्य स्नेहैरेव मधानोपक्रम, आदिमध्यावसानेषु न पुनरन्य
उपक्रमस्तस्मादादावित्यनेनायोऽत्रोच्यते । वातः केरले दोषावरातृतमार्गः
कासस्य कारणं न त्वनावृतमार्गः । तथा च काससंमामावृत्तं । तत्राधो रि-
हितोनिल ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादि । एवं वातस्य निहितो यो दोषः कारणं
कृष्णादिस्तस्य कृष्णाद्युपक्रमेणैव धर्मं कृत्वा । अनंतरं कासेन सहोपक्रममस्य
भियमः कुर्युरिति । तेषां धानिनिरासार्यमादाचित्युक्तं । तथा पेयादिभिर्ह-
पाचरेत् । तथा बद्धो विड्वातो यस्मिन्कासे तं वस्तिभिरुपाचरेत् । सपित्तं
च वातकासमूर्ध्वभक्तिकैर्मध्यमनंतरं पीयमानिर्धूतैर्वीजयेत् क्षीरैश्च । ऊर्ध्व-
भक्तिकैरिति । ऊर्ध्वभक्तादिभिः पेयादिभिर्मधूरव्यसक्तादित्वान्तमातः ।

आध्यात्मादित्वादिकण् । तथा वातघ्नसिद्धेरित्येतदेष्वपि योग्यम् । तथा सकृन्
) वातकास स्नेहविरेचनरूपाचरेत् । अथ स्नेहानाह ।

गुडूचोक्तकारीभ्या एथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्बद्धिदीपनः ।

गुडूच्या कटकार्याश्च गृध्रक् मत्स्येक दिशत्सल तस्माद्यो रसस्तस्मिन्
घृतान् प्रस्थ सिद्धो वातकासादिजित् । विस्त्रोपि पचम्य एता अपेक्षितक्रिते
ऽपादाने बोध्या ।

क्षाररास्त्रावचारिगुपाठायष्ट्याब्धान्यकै ॥ ४ ॥

द्विशाणैः सर्पिष प्रस्थं पंचकोलयुतै पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

क्षारादिभिः पंचकोलयुतैर्द्विशाणमात्रैः कल्केर्दशमूलकाये सर्पिष प्र-
स्थ पचेत् । स च सर्पि मरुथो मंडानुपायिना पीत्व कासादिजित् ।

द्रोणेऽपा साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्विकुडवं कुलत्थं वदरं धवम् ।

तुलार्धं चानमासस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षारं पलाशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥

पंचकासान् शिरःकंथं योनिर्वंक्षणेवेदनाम् ।

सर्वमैकाग्ररोगाश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

रास्त्रादीनि पलोन्मिताभिः कुलत्थमदरयवान् द्विकुडवोन्मितामात्र
मासस्य पंचाशत्पलानि बलद्रोणे पाचयेत् । तेन कायेन घृताढक साध्य
तुम्बक्षीर पालिकैर्जीवनीयैर्जीवतीकाकोत्पादिभिस्तदुष्टान् समीक्ष्य देशकाला
दीनालोच्य पानादिभिः प्रयुक्तं पचकासादीन् जयति ।

विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य काथकल्काभ्यां च सिद्ध सर्पिः कासजित् ।

अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ १० ॥

सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।

लिह्यात्पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

आशोकबीजादिभिर्विडसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित् तेषां नाऽशोकबीजा-
दीनां चूर्णं घृतप्लुतं लिह्यात् । अनु पश्चाच्च छाग क्षीर कासेनाभिपीडि-
तः पिवेत् ।

विडंगं नागरं रास्नापिप्पलीहिगुर्सेधवम् ।

भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिष्माहतामिषु ।

अथवा विडगादिचूर्णं घृतस्य मात्रया यथायोगं तद्वत्स्वमप्योत्तमया पि-
बेद्वातजे सकफे कासे श्वासादिषु च ।

दुरालभां शृंगवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥

लिह्यात्कर्कटशृंगी च कासे तैलेन वातजे ।

दुरालभादीन् कर्कटशृंगी च वातजे कासे तैलेन लिह्यात् ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकां शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यक्लेहयेत् ।

तद्वत्सरुष्णां शृंठीं च सभार्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

दुस्पर्शादीनि चूर्णितानि वातजे कासे पुराणगुडतैलाभ्यामक्लेहयेत् । वथेन
पिप्पलीसहितां शृंठीं पुराणगुडतैलाभ्यां लेहयेत् । तद्वच्च पुराणगुडतैलाभ्यां
भार्गीसहितां शृंठीं लेहयेत् ।

पिबेच्च रुष्णां कोष्णेन सलिन्गेन ससेधराम् ।

मस्तुना समितां शृंठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिप्पलीं कटुष्णेन जलेन सैधवसदिवा पिबेत् । मस्तुना सरकंरां गुठीं
वा पिबेत् । अथवा दध्ना युक्तां पिप्पलीं रेणुकां पिबेत् ।

पिवेद्ददरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतघ्रष्टं सैधवम् ॥ १७ ॥

अथवा बदरस्य मञ्जो मदिरादिभिः पिबेत् । बहुवचनोपादानाच्च मदि-
रया अथवा दध्ना मस्तुना वेत्येवं द्रष्टव्यं न तु दध्ना मस्तिवति । पिप्पली-
कल्कं वा घृतघ्रष्टं सैधवयुक्तं पिवेन्मदिरादिभिः ।

कासी सपोनसो धूमं क्षौद्रिकं विधिना पिबेत् ।

हिष्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

कासी धीनसी च क्षौद्रिकं धूमं विधिना पिबेत् । क्षीरमांसरसाग्नेदि-
ध्मोक्तान् श्वासोक्तांश्च धूमान् पिबेत् ।

ग्राम्यानुषोदकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।

रसैर्मापात्मगुप्तानां सूचैर्वा भोजयेद्दि तान् ॥ १९ ॥

ग्राम्यादिजैर्मांसरसैरथवा मापात्मगुप्तानां सूचैः शात्यादीन् दिताना-
शयेत् । दितानिति देशकालादिसात्म्यवशादथवायन्यतमं यत् पथ्यं तद्धु-
र्वीतिवि प्रतिपादयति ।

यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

राम्नाजानीपृथक्पुष्णीपलाशशठीर्षीष्करैः ॥ २० ॥

सिद्धां क्षिग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।

कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिष्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥

यवाद्यादिभिः सिद्धां । क्षिग्धाम्ललवणां पेयां वातजे कासे पिबेत् ।
किंभूता । कट्यापार्तिश्वासहिष्माप्रणाशनी ।

दशमूलरसे तद्वत् पंचकोलगुडान्विताम् ।

पिबेत्पेयां समतिलां क्षैरिणीं वा ससैधवाम् ॥ २२ ॥

तद्वत्पूर्वोक्तगुणे दशमूलकायेतिसिद्धा पचकोलगुडयुता पेयां पिबेत् ।
क्षैरेया क्षीरसकृजा वा पेयां वातने कासे पिबेत् । किंभूता । समतिला तिलस-
हिता तथा ससेधवा ।

मात्स्यकौकुटवाराहैर्मासैर्वा साज्यसेधवाम् ।

अथवा मात्स्याद्यैर्मासैः साधितां सधृतसेधवा पेयां पिबेत् ।

वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिपण्णकः ॥ २३ ॥

कंटकार्याः फलं पत्रं बालं पुष्पं च मूलकम् ।

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्या क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥

दधिमस्त्वारनालाम्लफलांबुमदिराः पिबेत् ।

वास्तुकादयः शाकविशेषास्तैलादयः स्नेहा भक्ष्याः क्षीरादिसवधिनो
हिताः । क्षीरं चक्षुरसश्च गुडश्च तेषामिमे क्षीरेक्षुरसगौडिकाः । दृष्टेति
परं यत्श्रूयते तत्सर्वं सवध्यत इति भाष्यकारवचनात्सर्वरूप्यत्र सवधः ।
तेन क्षीरसवधिनश्चेक्षुरससवधिनश्च भक्ष्या हिता इत्यनतिष्ठते । तथा
दधिमस्त्वादीनि पिबेत् । इति वातजे कासे प्रायेणोपयोग्यन्नपानमुद्दिष्टम् ।

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥

तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जले ।

फलयष्ट्याह्वकैर्वा विदारीक्षुरसाश्रुतैः ॥ २६ ॥

पित्तजे कासे किं भूते कफयुक्ते तु सर्पिषा वमनं हितम् । अत्र एव व-
क्ष्यति । पित्तकासे तनुकफे विरेकाय त्रिवृतामिति । तस्मादत्रार्थाद्भूत-
फलं बोध्यम् । न केवलं सर्पिषा वमनं हितम् । यावन्मदनादिभिः रुचिर्नै-
र्लेवमनमवस्थावशाद्धितम् । अथवा मदनफलमधुककविदारीक्षुरसाश्रुतै-
र्बुधैर्जले ।

पित्तकामे तनुकफे त्रिवृता मधुरैर्युताम् ।

सुंज्याह्विरेकाययुता वनष्ठेष्माणितिक्रैः ॥ २७ ॥

पित्तके कासे तनुकफे घनश्लेष्मणि त्रिवृतामधुरैर्युवा निरेकाय मुन्यान् ।
घनकफे तिक्तके सह तृवृता मुन्यान् ।

हृत्तदोषो हिमं स्वादु लिग्धं संसर्जनं भवेत् ।

घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥

हृत्तदोषो नरो हिमं मधुरं लिग्धं संसर्जनं निरेकादनन्तरं पेयादिक्रमं भवेत् । घने तु कफे शीतं तथा रुक्षं तिक्तयुतं संसर्जनं भवेत् ।

लेहः पित्ते सिताधात्रीसौद्रद्रासाहिमोत्पलैः ।

सकफे साब्दमरिचः सबृतः सानिलेहितः ॥ २९ ॥

मृद्वीकार्शरातं त्रिशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।

लेहयेन्मधुना गोवीक्षारपस्यराकृद्रसम् ॥ ३० ॥

पित्तकासे सितादिभिलेहो हितः । सकफे पित्ते साब्दमरिचो लेहो हितः । सानिले पित्ते सबृतो लेहो हितः । तथा मृद्वीकासुलीकापचायात् त्रिशत्पिप्पली, शर्करापलं च मधुना लेहयेत् । गोवीक्षारपस्य क्षीरपस्य क्षीरवृत्तेः शकृद्रसं मधुना लेहयेत् ।

त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लानमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥

शर्करासौद्रसर्पिर्भिलेहो हृद्दोगकासहा ।

त्वगेलादिभिलेहो हृद्दोगकासहा भवति ।

मधुरैर्जागलरसैर्यवश्यामांककोद्रवाः ॥ ३२ ॥

मुद्रादियूपैः शोकेश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।

घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुता ॥ ३३ ॥

घनश्लेष्मणि पित्तकासे जागलै रसैर्मधुरैस्तथा मुद्रकुलन्धादियूपैस्तथा तिक्तैः शोकेश्च सह यत्रादयो मात्रया परिमिता हिताः । घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तद्रव्ययुक्ताः ।

शालयःस्युस्तनुकफे पट्टिकाश्च रसादिभिः ।

शर्करांभोनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥

तनुकफे पित्ते शालयः पट्टिकाश्च रसादिभिर्हिता. स्युर्भवेयुः । अनुपानार्थं शर्करांभो हित द्राक्षेक्षुरसाः पयश्च ।

काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सृष्टपनागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीरपेयायूपान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिभिर्मांसरसादीन् पित्तकासे प्रकल्पयेत् ।

द्राक्षा कणा पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।

तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधिता तेन पेयां वा मुरशीता मधुनान्विताम् ।

पित्तकासे तथा द्राक्षादीन् चतुर्गुणे जले पचेत् । तेन पादावशिष्टेन द्राक्षादीनां कथेन सम जलेन क्षीरं कथितं मधुशर्करायुतं पिबेत् । तेन वा जलेन साधिता पेयां मुरशीतां माक्षिकयुतां पिबेत् ।

शठीन्हीवेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥

पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।

शठ्यादीन् जले पिष्ट्वा वस्त्रेण पूतं रसं घृतमिश्रितं पिबेत् ।

शर्करा जीवकं मुद्गमापपण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥

कल्कीकृत्य पचेत्सर्पि क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।

पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासनित् ॥ ३९ ॥

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कपायमथवा पिबेत् ।

शर्करादीन् कल्कीकृत्याष्टगुणेन क्षीरेण सर्पि पचेत् । तच्च सर्पिः पानादिषु युक्तं पित्तकासत्रित् । एतेषां च शर्करादीनां चूर्णं लिह्यात् । अथैषां मेव कपायं पिबेत् ।

कफकासीपिवेदादौ मुरकाष्टात्मदीपितात् ॥ ४० ॥

त्नेहं परिस्त्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।

स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥

तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गा चास्य योजयेत् ।

यवमुद्गकुलत्थाज्ञैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥

काशमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।

धान्वबैरुवरसैः स्नेहैस्तिलसर्पपनिबजैः ॥ ४३ ॥

कफक

तं पिबेत् ।

हानिर्न स्यादिति भावः । कैर्विरेचयेत् । तीक्ष्णैर्विरेकैः । किंभूतमातुरं बलवंतं । संसर्गाचपेयादिपरिपाटी चास्य योजयेत् । यवादिभिर्व्यायोगमुष्णरूक्षैस्तथा कटूत्कटैः मभूतकटूकैः काशमर्दकादियुक्तैः । धन्वनिभवा धान्वा जागलाः । विलेपु भवा वैस्वा । विलेक्षयास्तेषां रसास्तेर्मासरसैः सहेत्यर्थः । तथा स्नेहैस्तिलादिनैः सह ।

दशमूलांशु घमांशु मद्यं मध्वंशु वा पिबेत् ।

मूलैः पौष्कराम्याकपटैलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥

पिवेद्धारिसहस्रौद्रं कालेप्सवत्तस्य वा त्रिषु ।

दशमूलांशुवादीन् पिबेत् । अथवा मूलैः पौष्करादिभिर्निशा संस्थितं रात्रिस्थितं वाटि क्षौद्रेण सह मातः पिबेत् । अथवाऽनस्य त्रिषु कालेष्वदिमध्याह्नानलक्षणेपु पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृंगवेरं विप्रीतकम् ॥ ४५ ॥

शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।

विशालापिप्पलीमूलं तृवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥

कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ।

पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहाः श्लोकार्धैर्योजिता मधुना सह कफकासहरा
भवन्ति ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जौगकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्तिकभृंगजान् ।

कासघ्नस्याश्वराक्ततः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

तथा कफकासे मधुना मरिचं लिह्यात् । मातिकेमेवागुर्हं लिह्यात् ।
व्याघ्यादिजान् रसान् पृथक् पृथक् मधुना लिह्यात् ।

देवदारुराठीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ।

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥

लाजासितोपलासर्पिः शृंगी धात्रीफलोद्भवा ।

मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

देवदार्वीदयो मधुतैलयुता लेहास्त्रयः श्लोकार्धैर्योजिता वातानुगे कफे
स्युः । भञ्ज शृंगीधात्रीफलोद्भवेति केचिद्विशिष्टमामलकमाहुः । अन्ये तु
शृंगी कर्कटशृंगीति व्याचक्षते ।

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्व्योपात्पलत्रयम् ।

रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

दाडिमस्य पले द्वे तु गुडादष्टौनिकटुकात् पलत्रयमित्येन दाडिमाय
चूर्णं रोचनादिगुणं पीनसादिवित् ।

गुडक्षारोपणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।

क्रमात्पलद्वयाद्धासकपर्पाक्षार्द्रपलोन्मिनम् ॥ ५२ ॥

गुडादिक क्रमेण पलद्वयमर्धकूपं कूपं पलप्रमाणं पूर्वोत्तगुण ।

पिवेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृंगीकं च पाननम् ।

तथा ज्वरचिकित्सितोक्तं पथ्याकुसुम्बरीत्यादिक पाननं कर्कटशृंगी-
सहितं पिवेत् पूर्णगुणं ।

अथवा दीप्यकत्रिद्विद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥

सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

दीप्यकादिक गोमूत्रे कथित जलेऽथवा कथित पिप्पलीसहित कफका-
सी पिबेत् ।

तैलघट्टं च वैदेहीकल्कासं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥

पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्यसलिलाप्लुतम् ।

पिप्पलीकल्ककपं सगरैर तैलेन पक्व कुलित्यसलिलाप्लुत कफकासघ्न
पाययेत् ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमै पचेत् ॥ ५५ ॥

पुष्कराब्जशठीत्रिल्वसुरसाव्योपाहिगुभिः ।

पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥

दशमूलकाढके घृतस्य प्रस्थ पुष्करमूलादिभि प्रत्येक कर्पममाणै-
कल्कीकृतै पचेत् । तच्च पेयानुपान सर्ववातकफामयम् ।

निर्गुंडीपत्रनिर्याससाधित कासजिह्व घृतम् ।

निर्गुंडीपत्रस्वरससाधित घृत कासनि स्यात् ।

घृत रसे विडंगाना व्योपगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥

विडंगाना रसे व्योपगर्भं च साधित घृत पूर्वोक्तगुण ।

पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दामृता ।

पटोलबहतीफणिज्जकरसै पय सयुतै ॥ ५८ ॥

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते ।

न कासविषमज्वरक्षयगुदाकुरेभ्योभयम् ॥ ५९ ॥

पुनर्नवादिरसै पयसायुौत्त्रिकटुना कल्केन च सिद्ध घृतमुपयुज्य पीत्वा
कासादिभ्यो भय न जायते । वसुमहयुतावसौजसपलाश्वपृथ्वीगुरु । अत्र
'पुनर्नवादिरसो घृताच्चतुर्गुण दीर घृतसमघृत व्योपाच्चतुर्गुणमिति पाकक्रम ।

समूलफलपत्रायाः कंटकार्यारसाढके ।
 घृतमस्थं बलाव्योषविडंगराठीदाडिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चेलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृश्चीवृहतीपथ्यायवानोचित्रकर्षिभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्धीका चव्यवर्षाभूदुरालंभाभ्लवेतसैः ।
 शृंगोतामलकीभांगीरास्त्राणोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कर्कशैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेप्यते ।

कंटकार्याः समूलफलपत्राया रसाढके बलादिभिः कल्केर्घृताश्चतुर्थ्यं-
 शममाणैर्घृतमस्थं पचेत् । तच्च सर्पिः सर्वकासादिष्विष्यतेऽभिहितं । इदं च
 कंटकारीघृतं कफप्याधिविनाशनं ।

पचेद्ब्रह्माघ्रीतुलां क्षुण्णां बहेषामाढकरिथिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योपरास्त्रामृतामिकान् ।
 शृंगीभाङ्गीधनमंधिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
 मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्यां मासिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेऽहोयं गुल्मद्वेष्टोदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ्रास्तुला क्षुण्णां मर्दिता जलस्य बहे चतुर्दशे पचेत् । आढक-
 स्थिते जले संचूर्ण्य व्योपादीनि पलप्रमाणानि प्रत्येकं क्षिपेत् । अभित्वापि-
 कश्चित्रकः । घृतस्य च षोडशपलानि । मत्स्यंडिकायाः विमलायाश्च-
 त्वारिंशत्पलानि । भूयश्च तत्सर्वं पचेत् । दर्वी लिपतीनि दर्वीलेपी । तरिमन्
 दर्वीलेपिनि शीतेऽवलेहे सति प्रत्येकं द्विकुडवममाण पिप्पल्यादिः क्षिपेत् ।
 अयं लेहो दुर्नामादिजित् ।

रामनं च पिचेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥

तथा कफकासे श्मर्नन् धूमं पिबेत् । घनश्लेष्मणि शोधनं धूमं पिबेत् ।
अथ तमेव धूममाह ।

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तैर्गुदित्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६८ ॥

निष्ठचूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ।

वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरंतनान् ॥ ६९ ॥

एतेषां संबन्धिनं धूमं कासघ्नविधिना सूत्रोदितेन पीत्वानु पश्चान्नि-
ष्ठयूतांते कोष्णं क्षीरं गुडान्वितं पिबेत् । सधूमः पीतो वातश्लेष्मोत्तरान्
कासाश्चिरंतनानांश्चेव हति । चिरंतनानिति सायंचिरमित्यादिना तनइ ।

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावत्स्यं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

कफकासे यदि तमकः पित्तानुबन्धजः स्यात् । तत्र तमके पित्तकासक्रिया-
मवस्थावशात्प्रयोजयेत् ।

कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।

पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥

पवने कफानुबन्धे सति कफकासहरां क्रियां कुर्यात् । पित्तानुबन्धयोर्वा
तकफयोः पित्तकासनाशनीं क्रियां विदध्यात् ।

वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरूक्षणम् ।

कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥

वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म । आर्द्रं तु कासे विरूक्षणं कर्म

उरस्यंतः क्षते सद्यो लाक्षां सौद्रयुतां पिबेत् ।

क्षीरेण शालीन् जीर्णंऽद्यात् क्षीरेणैव सरर्करान् ॥ ७३ ॥

अंतः क्षत उरसि सति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षां मासीकयुक्तां क्षीरेण पि-
बेत् । उरःसंधानबनने लाक्षायाः माधान्यात् । तथा चाग्न्यसंग्रहे । ला

आ सद्यः क्षतमाना बीर्णे परिणते तस्मिन्नौषध क्षीरेणैव सदृशालिमयात्
सशर्कर ।

पार्श्ववस्तिसरुकूचाल्पपित्ताग्निस्तां मुरायुताम् ॥

भिन्नविट्कः सुमुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥ ७४ ॥

पार्श्ववस्त्यादिरुगल्पोभिश्च तां लाक्षायुतां मुरां पिबेत् । भिन्नपुरी-
षः पुरुषो नरो मुस्तातिविषापाठावत्सकान्विता लाक्षां पिबेत् ।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।

त्वक्षीरीसंमितं क्षीरे पक्का दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥

इक्ष्वारिकाविषग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥

लाक्षादीनि हि क्षीरेण पक्का तत् क्षीर दीप्ताग्निः पिबेत् । इक्ष्वारिका-
दिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं संधानार्थं मुरासिद्धतः पृमान् पिबेत् ।

यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तृन्वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥

यवानामामाना चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वरदाहे पिबेत् । अथवा
शर्करामाक्षिकयुतान् सक्तृन् पयसा पिबेत् ।

कासवांश्च पिबेत्सर्पिमधुरौषधसाधितम् ।

गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥

चूर्णमाभलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

कासवांश्च मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पिबेत् । अथवा गुडोदकं कथितं
सक्षौद्रमरिचं दीप्तं पिबेत् । आमलकानां वा चूर्णं क्षीरसिद्धं सर्पिर्गुक्तं पि-
बेत् । रसायनोक्तविधिना वा पिप्पलीः प्रयोजयेत् ।

कासी पर्वीस्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥

कासी पर्वीस्थिदूल्वाश्च सघृतमाक्षिकान् मधूकादीन् लिह्यात् ।

त्रिजातमर्धकपांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।

द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥

मधुना गुटिका घ्नन्ति ता दृष्या पित्तशोणितम् ।

कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मावभिभ्रमान् ॥ ८२ ॥

क्षतक्षयस्वरभ्रंशछीहशोफाद्व्यमारुतान् ।

रक्तनिष्ठीवद्वृत्पार्श्वरुक्निपपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥

त्रिजातकमर्द्धकर्ममाण कणाकर्षद्वयमात्रा सितादिक मयेक पलाश
श्लक्ष्णचूर्णित मधुना कृता गुटिका वृष्या पित्तशोणितादीन् घ्नन्ति ।

वर्षाभूशर्करारक्तशालितंडुलजं रज ।

रक्तछीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोधृतै ॥ ८४ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तडुलीयकम् ।

पुनर्नवादिचूण सपयोधृते सिद्ध रक्तछीवी पिबेत् । अथवा मधूकादि
भि सिद्ध तडुलीयक पिबेत् ।

यथा स्वमार्गनिमृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

माघण च मुखादिना निमृते रक्ते यथायथ रक्तपित्तचिकित्सितोक्त
मोषं कुर्यात् ।

मूढवातस्त्वजामेद सुराभृष्टं ससैधवम् ।

मूढवानस्तु पुरुषोऽजाया मेद सुरया भृष्टमीपत्सैधवमधात्

क्षान् क्षणिकस्तोररक्तो नदानेद्रोऽग्निदीप्तिनाम् ॥ ८६ ॥

शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कः मदनिद्रो दीप्ताग्निः शृतक्षीरस्य सवधिना सरे-
ण सघृतक्षौद्रगर्करमजामेदमद्यात् ।

शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ।

अथवा क्षीणऽक्षतः कृशो वा शर्करादिकं लिह्यात् । क्षीरकाय शृत-
क्षीरानुपान ।

क्रव्यात्पिशितनिर्गूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

सच क्षामः क्षीणादिः क्रव्यात्पिशितस्य निर्गूहं घृतेन भृष्टं पिबेत् ।
किं भूत । पिप्पलीक्षौद्रान्वितं तच्च मांसशोणितवर्धनं स्यात् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थलक्षशालम्रियंगुभिः ॥ ८९ ॥

तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।

साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥

शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ।

न्यग्रोधादिभिः शृतात्क्षीरात्समुद्भूतेन सर्पिषा शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीण-
शुक्रादिश्च नरोऽद्यात् ।

वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥

तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।

वातपित्तपीडिते गात्रभेदे वाभ्यंगो घृतैर्मतः । मातरिश्वना मातेन पीडिते
सति तैलैर्वातरोगघ्नैरभ्यंगो मतः । चण्डाद्घृतैरपीति द्योतयति ।

इत्यार्थार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥

कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।

इत्यार्थपीडोसु जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् । इति संभावनायां लि-
ङ् । अथवा वातरोगघ्नं यत् पित्तरक्तविरोधि तत् कुर्यात् ।

यष्ट्याद्वनागबलयोः काये क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥

पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।

यष्ट्याद्वयस्य नागबलायाश्च काये क्षीरे तुल्ये पयस्यादिकल्कैः सिद्धं घृतं क्षतकासे हितं ।

जीवनीयो गणः शुंठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥

बला भार्द्वास्वगुप्तार्धशठी तामलकी कणा ।

शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यष्ट्यु ॥ ९५ ॥

द्राक्षासौडादि च फलं मधुरस्निग्धवृंहणम् ।

तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्पाशीः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥

क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितम् ।

प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धं तुलारजः ॥ ९७ ॥

पलार्धकं च मरिचं त्वगेलापत्रकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्माच्छिह्यान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९८ ॥

अमृतमाशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

मुधामृतरसं माश्वं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीणो दुर्बलव्याधिकर्शितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् रुशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥ १०० ॥

कासहिष्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्त्रपित्तनुत् ।

पुत्रदं तर्दिमूर्च्छाद्व्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

जीवनीयो गणस्तथा श्रुत्वाद्यस्यैर्जीवनीयादिगणादिभिः कर्पाशीः सु-
क्ष्मचूर्णितैः क्षीरधात्र्यादिरसयुक्तं घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशल्लानि पचेत् । द्रा-
क्षासौडादीन्यत्रादिशब्देन नालिन्धेरनिकोचादिपरिग्रहः । शीते घृते
माक्षिकस्य षोडशल्लानि शर्कराचूर्णल्लानि पचाद्यन्मरिचादीनि द्विका-
दिकाणि चूर्णितानि मक्षिप्य तस्मान्मात्रां यथा बलं लिह्यात् । अमृतमाशने-
तत्संज्ञं घृतं नराणाममृततुल्यं मद्यामुषत्वात् । यथा नागानां मुधा देवाना-

ममृतं । अतएवैतत्सुधाममृतसं माश्वं भोज्यं क्षीरमांसरसाशिना । एतच्चा-
मृतं नक्षत्रादीन् बृंहयेत् । कासादिनुत् । पुत्रदं छर्द्यादिघ्नं । अत्र च म-
धुरास्निग्धवृंहणानां द्राक्षादीनामपि यथा लाभं कर्षममाणमधिकं वा यो-
ज्यं । यथासामान्यपरिभाषोक्ता कर्षमात्रा परिपूर्णा स्यादिति ।

श्वदंष्ट्रोक्षीरमंभिष्ठावलाकाश्मर्यकट्टुणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पूर्णपिलाशर्षभकौस्थिरा ॥ १०२ ॥

पालिकानिपचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदकर्षजीवकैः ॥ १०३ ॥

शतावर्यार्धमृद्धीकार्शर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तद्वोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराश्वस्त्रिन्नानां बलमांसदः ॥ १०५ ॥

श्वदंष्ट्रादीनि पालिकानि तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे स्वगुप्तादिभिः कल्के-
र्षतात् प्रस्थः सिद्धो वातपित्तद्वोगशूलनुत् । मूत्रकृच्छ्रादिमः । तथा
धनुरादिस्त्रिन्नानां बलमांसदः ।

मधुकाष्ठपलद्राक्षामस्थकाये पचेद्दृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रचर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ १०७ ॥

मधुयष्ट्या अष्टौ पत्राणि द्राक्षायाः षोडश एतत्काये पिप्पल्यष्टपले पृथग्
घृतप्रस्थं पचेत् । घृते च सिद्धे मुञ्जीते सति क्षौद्रचर्करयोः पृथगष्टपलं
विमिश्रयेत् । एतच्च घृतं समसक्तु क्षतक्षीण रक्तगुल्मे च हितम् ।

धात्रीफलविदासीक्षुजीवनीयरसादृतात् ।

गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्तत ।

यस्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहसयापहम् ॥ १०९ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मासशुक्रबलप्रदम् ।

धात्र्यादिरसस्य प्रस्थं गन्धाजयोः क्षीरयोः प्रस्थौ च विपाचयेत् । सिद्ध-
पूते च तातास्तस्मिन् घृते शर्कराक्षौद्रयोः प्रस्थौ द्वौ विनयेत् त्रिपेत् ।
एतच्च घृतं यक्ष्मादिहर तथा वयःस्थापनादिगुण ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्लक्षणाद्धन्ति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणाद्भि च ॥ १११ ॥

पित्तेऽभ्यधिके घृतं लिह्यात् । वातेऽधिके घृतं पिबेत् । लीढं तु घृतं
पित्तं निर्वापयेत्सशमयेत् । अनलं च न हति लीढं घृतं । कुतोऽन्यन्वात् ।
अत्राय सङ्गावार्थः किल पीतेनाधिकेनार्द्रवत्तया बन्धेर्माद्येनावश्यं भवितव्यं ।
तथा च वक्ष्यति । अयेनिर्वापके पित्तं रेदने वमेनेन वा वक्ष्याभ्यधिकं पित्तं
लीढं घृतं सशमयति । अल्पत्वाच्च हेतोरपि न हति । मदस्यपिरधिकं माध-
जनयति । पीतं सद् घृतमनिलमाक्रामति प्रसह्य जयति । ऊष्माणं जाठर-
क्रान्दं आग्न्यन्यमानं रुणाद्भि । आग्नेयं रथगयति जगम किञ्चिजयति ।

क्षामक्षीणकुशागानामेताभ्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णे पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

सर्पिर्गुडान्समभ्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयो नु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

तामाणां क्षीणानां कुशागानां च नृणामेताभ्येव पूर्वोक्तानि पानानि
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णे सह नियोजयेत् । सर्पिर्मिश्रान् गुडान्समभ्व-
शान् कृत्वा च दद्यात् । शर्करायाः पलानि पंचाशन्मधुन पलानि षोडश-
त्र देयानि । मुनिना होत्रमुक्तं । विदारीक्षुरसः प्रस्थैः परस्य द्रव्यादृतात्यचेत् ।
शर्करार्धतुलं शनिं सौद्रार्धमस्यमेव च । क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्याद्विक्राश्या-

सज्वरापहानिति । पय इत्यादि । अनतर पयः पिबेत् । तैः सर्पिर्गुडैरेतेवी-
र्यादीन् शीघ्रतर प्राप्नोति ।

वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्ना पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥

खंडाच्छतं कणाशुब्धोर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथग्धै पलांशकम् ॥ ११५ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।

खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहंत्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥

कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तसतक्षयान् ।

उरःसंधानजननं मेधास्मृतिवलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अश्विभ्यां विहितं इद्यं कूष्मांडकरसायनम् ।

वीतान्यपासितानि त्वगस्थीनि यस्मात्कूष्मांडात्तस्य तुलां स्विन्ना सती
पुनः सर्पिषः प्रस्थे चालयन् पचेत् । अत्र च कूष्मांडे माक्षिकवर्णे जाते
सति खडाच्छत कणाशुब्धादिपल जीरकाश्च पलद्वय त्रिजातकादि मत्पेक-
मर्धपलांशक क्षिपेत् । अवतारिते शीते चास्मिन् क्षौद्रस्य षोडश पलानि
दत्त्वा खजेन दर्व्या आमथ्य विलोडय पश्चाद् भाडे स्थाप्य । एव ह्यस्य स
म्यग् घृतादिसमयोगः स्यात् । उपयोजितं च तत्कासादीन् हति । उरःसंधान
करोति । मेधादिप्रद । अश्विभ्यां दक्षाभ्यां निर्दिष्ट कूष्मांडकाख्य रसायन ।

पिबेन्नागवलामूलस्यार्धकर्पाभिर्वर्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नशुक् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मंडूकपर्ण्याः कल्पोयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ।

नागवलामूलस्य पल क्षीरयुतं पिबेत् । किं भूत । अर्धकर्पादिर्वर्धितं
मासं यावत् । किं भूतो नरः क्षीरवर्त्तनोऽनन्नदः सन् । अयं प्रयोगः सुष्टु-
पुष्ट्यादिकरः । एवमेव कल्पो मंडूकपर्ण्याः यष्ट्याः शुब्धाश्च कार्यः ।

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥

तेन कायेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।

पलार्धकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥

प्रयौडरीककाश्मर्यम्रियालकपिकच्छुभिः ।

अश्वगंधासिताभिरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ १२२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुद्धाद्विजीरकैः ।

एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥

जयेत्तृद्धमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।

वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥

उपयुज्य च पण्मासान् वृद्धोपि तरुणायते ।

नागबलायास्तुला वारिद्रोणे, पादशेषं यथा भवति तथा पचेत् । तेन नागबलाकायेन तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरं तथा पलार्धममृगैरतिबलादिभिः कन्कैश्च साधयेत् । एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादिकं जयेत् । तथा मुद्ग-बलादिकरं । तच्च वर्णाय हितमायुष्यमोजस्यं बलीपलितमं च । तथा पण्मासानुपयुज्येदं घृतं वृद्धोपि तरुण इवाचरति ।

-दीप्तेऽमौ विधिरेवः स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यश्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ।

दीप्ते सेमिद्वेऽमौ सत्येव विधिः स्यात् । मदेमौ दीपनपाचनः यश्मोक्तो राजयश्मप्युक्तः क्षतिनां शस्त उपक्रमः । द्रव्ये तु शकृति ग्राही उपक्रमः ।

दशमूलं स्वयं गुप्तां शंसुपर्णां पठी बलाम् ॥ १२६ ॥

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।

भार्ङ्गी पुष्करमूलं च द्विपलाशान् यवादकम् ॥ १२७ ॥

हरोतकीशतं चैकं जले पंचादके पचेत् ।

यवस्वित्रे कषायं तं पूतं तच्चाभयारातम् ॥ १२८ ॥

पचेद्गुडतुला दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धीति च माक्षिकात् ॥ १२९ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णयुर्नलवर्धनम् ॥ १३० ॥
 पंचकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यर्गहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलादिपुष्करात् पृथग्घृदिप्लप्रमाण । यवानामाढक चतु पष्टिपला
 नि । हरीतकीफलानामेक गत । एतत्सर्वं जलस्य पचाटके पचेत् । यवस्वेदे
 सति त कपाय पूत गालित तच्च स्विन्नमभयाद्यत गुडतुला दत्त्वा तथा
 घृततैलपिप्पलीचूर्णात् मरयेक कुडवं दत्त्वा पचेत् । सिद्धे दीति च लेहे
 माक्षिककुडवं दत्त्वा अतो लेह्याख्याद्द्रव्याद्रसायनात्सत्रिभागपलद्वयमात्र
 द्वे च हरीतक्यौ नित्य खादेत् । तच्च भुक्त वलीपलित हन्यात् । वर्णादि-
 वर्धन तथा पचकासादीन् हवि । अगस्त्येन महापिणा निमित्तमेतद्रसायन
 धन्य श्रेष्ठ । अत्र च तैलघृतमधूनां समाधानामप्यविरोध । पाक्वाच्छ-
 त्तयतरोत्पत्ते ।

दशमूलं बला मूर्वा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥
 पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
 बालविल्वं तृट्टदंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥
 पयस्या कुटजं हिस्त्रा पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्यविरभल्लातविकंकतशतावरी ॥ १३४ ॥
 पूतीकरंजशम्याकचंद्रलेखासहानरम् । -
 सौभाजनकनिवत्वागिक्षुरं च पलाशकम् ॥ १३५ ॥
 पथ्यासहस्रं सरात यवाना चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥

पूते क्षिपेत्समथ्ये च तत्र जीर्णगुडातुलाम् ।
 तैलाज्यधात्रीरसत प्रस्थं प्रस्थं तत पुन ॥ १३७ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेवतार्य च ।
 रीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निसनेत्तत ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थ मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
 रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थाना नि परीहार सर्वर्तुषु च रास्यते ॥ १४० ॥

दशमूलादि दसुरकांत पलप्रमाण । कोटोऽलबुता । स्वाविर शैलीय ।
 चदरेखा बाकुची । हरीतकीनामैकादशशतानि । यवानामष्टकौ द्वौ ।
 अष्टगुणे जले पचेत् । यवस्वेदे सति चावतारयेत् । तस्मिन् काये पूते
 पश्चात्सहितां पुराणगुडातुला । तैलादीनां पृथक् पृथक् प्रस्थ क्षिपेत् ।
 ततानतरं पुन पचेन्मृदौ नदी दर्वीलेपे सत्यवतार्य शीते सति प्रस्थद्वय
 क्षौद्रात्पिप्पलीनां चतुष्पल चूर्णित त्रिजाताच्च त्रिपल क्षिपेत् । ततोनतरं
 पुराणकुम्भस्थ घृतकुटस्थ धान्यमये मासं निखनेत् । मासादूर्ध्वं पूर्ववत्
 खादेत् । एतद्रसायनं वसिष्ठेन कथित । अगस्त्यलोकाग्रपैररिक स्वस्थाना
 नि परीहार सर्वर्तुभिश्च्यते तत्र हृदिरिति शेष ।

पान्थिक सैधवं शूठी द्वे च सोवर्चलात्पले ।
 कुडवारानि वृक्षाम्भ दाडिम पत्रमार्जक ॥ १४१ ॥
 एकेका मरिचामाज्योर्धान्यकाद्द्वे शतुर्थिके ।
 शर्कराया पलान्यत्र दशा द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतोमात्रमन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तर्द्धापन उर्यं यार्ध्वातिश्वासकासगित् ॥ १४३ ॥

सैधवं लवण पलप्रमाण । शूठीपलप्रमाणा । पान्थिकाभिनि एक परिमा
 णमस्येतिठक् । पालीक पान्थिकीयोनि नपुमकमनपुमकने येरुगेय । सोवर्ध

ललवणाच्च द्वे पले कुडवममाणानि वृक्षाम्लादीनि । आर्जककुर्वेरकं तस्मात्पत्रं ।
 एकामेकां मरिचाजान्योश्चतुर्थिकां पलसंभ्रकां धान्यकाद् द्वे चतुर्थिकेशर्करा-
 पलानि च द्वादशात्र देयानि । तथा च मुनिः । पालिकं सैधवं शुंठीमित्या-
 रम मावच्छर्करायाः पलान्यत्र दशद्वे च प्रदाप्येत् कृत्वा चूर्णमतोमात्रा-
 मित्यादि । तस्मादन्नाप्ययं ग्रंथो निर्दिष्टो बोध्यः । प्रमादाच्च केचिन्न
 पठन्ति । अयं चात्रैवं वक्तिरुच्यते । दीपनमित्यादि । शर्करामन्तरेण तु रु-
 च्यत्वमस्य कथमिवोपपद्यते । तस्माद्युक्तोत्र शर्कराप्रयोग इति । एतच्चूर्णं
 कृत्वा अतोस्माच्चूर्णान्मात्रां यथोचितामन्नपानेषु दापयेद्वैद्य इति शेषः ।
 एतच्चूर्णं रुच्यं दीपनं बल्यं पार्श्वार्थातिश्रितम् ।

एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।
 तान्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विद्विसौवर्चलात्पलम् ॥ १४४ ॥
 शुंठ्याः कर्पं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशफलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥
 खांडबोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।

धान्यकादेका षोडशिका कर्पसंभ्रं । अजाजीदीप्यकाद् द्वे द्वे षोड-
 शिके तान्यामजाजीदीप्यकाभ्यां मिश्रिताभ्यां सकाशाद् दाडिमवृक्षाम्लै-
 र्द्विद्विः मत्पेकं चतस्रः षोडशिका इत्यर्थः । एवमष्टौ कर्पादाडिमस्य अष्टौ
 वृक्षाम्लस्य । तथा सौवर्चलात् पलं शुठ्याः कर्पं दधित्यस्य मध्वतः । पंच-
 पलानि । तदेव चूर्णं शर्करायाः षोडशफलैः सम्मेलयेत् । अयं खांडबोज-
 पानेषु पूर्ववत् प्रदेयः स्यात् । अर्हार्थैकृत्यः केचित् षोडशिकां पलमित्याहुः ।

विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावत्संभ्रं क्षते हितः ॥ १४६ ॥

क्षते चावस्थायशायक्ष्मणि यो विहितो विधिः स हितः ।

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।

दारुणते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥

क्षतदोषे च निवृत्ते क्षते सति कफे वृद्धे यस्य कासवतः पुंस्त उरःशिर-
 श्च दारुणते पाटयत इव सकासी धूमानिमान्द्विभेदादीनां पिबेत् ।

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः सौमे सुभाषिते ।

वर्त्ति कृत्वा पिबेद्धुमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४६ ॥

द्विमेदादिभिः कल्कैः सौमे सुभाषिते वर्त्ति कृत्वा धूम पिबेत् । जीवनी-
याख्यं घृतमनु पश्चात् पिबेत् ।

मनःशिलापलाशाजगंधास्वक्क्षोरीनागरैः ।

तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४७ ॥

मनःशिलादिभिस्तद्वदेव द्विमेदादिभिर्यथा धूमं पिबेत् । अनु शर्करोदक-
मिश्रुरस गुडोदकं वा पिबेत् । उदकसाट्यादिभुरसोष्णीक्षुदकशब्देन
गृहीतः ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशृंगया ।

सप्तर्षिष्कं पिबेद्धुमं तिक्तित्तिरप्रतिभोजनम् ॥ १४८ ॥

मनःशिलामार्द्रया वटशृंगया तुल्या पिष्ट्वा सह सर्पिषा धूम सत्तिक्तित्ति-
रप्रतिभोजित पिबेत् ।

क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादिमेष्ट्रं वर्धनम् ।

बहुदोषाय सत्तेई मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४९ ॥

क्षयजे कासे पूर्वोक्त वृंहणं कुर्यादभिसदीपनं च । बहुदोषाय मभूतदो-
षाय क्षयकासिने तेहेन सह मृदुविरेचनं दद्यात् । तदेवाह ।

शाम्याकेन तृप्तया मृद्धीकारसयुक्तया ।

तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५० ॥

सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विरोधनम् ।

शाम्याकेनायवा तृप्तया द्राक्षास्सयुक्तया तिल्वकस्य कषायेण विदारी-
स्वरसेन च सर्पिः सिद्धं युक्तया देहकालादिवलेन क्षीणदेहो विरोध-
नं पिबेत् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५१ ॥

घृतं कर्कटकीक्षीरद्विजलासाधितं पिबेत् ।

पित्ते क्षीणे कफादिषु च क्षीणेषु क्षयकासी कर्कटव्यादि पक्व घृत पिबेत् ।

विदारोभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५२ ॥

घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृच्छ्रनिर्गमे ।

विदारीभिरिति बहुवचनं क्षीरविदार्यादिव्यक्तिविशेषाणां ग्रहणार्थं ।
एव कदंबैरित्यत्रापि धाराकृदवादिग्रहणार्थं । आतौ बहुवचनमित्यन्ये ।
तालसस्यैस्तालफलैर्वा साधितं घृत पयो वा पिबेत् । मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृ-
च्छ्रनिर्गमे सति ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ॥ १५३ ॥

घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।

तथा मेद्रे शूने सवेदने पायौ श्रोण्यां वक्षणे वैवविधे सति नरो
लघुना घृतमंडेनानुवास्यः । मिश्रकेण वा घृततैलेनानुवास्यः ।

जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्याविलेपयाः ॥ १५४ ॥

क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।

औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥ १५५ ॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।

अनुवासनानंतरं जांगलैर्मसिर्हरिणैणाजादिभिः । तदभावात्तत्सद्वशी-
रपि । प्रतिभुक्तस्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः प्रसहा दीपिव्याघ्रादयः प्रयो-
ज्याः । नानुवासितमात्रस्य जांगलमांसमतिभुक्तस्यैव प्रसहाः पिशिताशि-
नश्च योज्याः । अप्रिमाथभयात् । ते प्रसहाः प्रमाथिभावात्तथौष्ण्यात्कफोपलि-
प्तेभ्यः स्रोतोभ्यः कफं च्यावयन्ति । प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च स्वारणादे गदित ।
तथा । स्रोतासि दोषलिप्तानि ममथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौम्यान्ते
क्षण्याच्च तत्प्रमार्थीति सन्नित । तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहन् रसः पुष्टिं
कुर्यात् ।

चविकात्रिफलाभांगीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५६ ॥

कुलत्थापिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।

शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीराठिपौष्करैः ॥ १५७ ॥

पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

सिद्धेऽस्मिन् श्रृङ्गितौ क्षारौ द्वौ पंचलवणानि च ॥ १५८ ॥

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिषिद्धितः ।

चविकादिभिर्जले शृतैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिन् पृते क्षारौ द्वौ पचर्सेयवादीनि लवणानि च दत्त्वा मात्रां प्रकृत-
त्वात् घृतस्य पिबेत्कफकासार्तः पुरुषः ।

कासमर्दोभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ॥ १५९ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।

अक्षमात्रैर्धृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६० ॥

पचेच्छोपज्वरह्रीहसर्वकासहरं शिवम् ।

काशमर्दादिभिरक्षममाणैः क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोराठकयोरसाढके
घृतप्रस्थं पचेत् । शोषादिहर शिव चारोग्यकर ।

वृषण्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ १६१ ॥

रसकल्कैर्धृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुची ।

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रमूलफलांकुरान् रसकल्कैः पक्वं धृतं कासादीन्हरति ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योपसंयुतम् ॥ १६२ ॥

पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारधृतं नरः ।

पिप्पलीगुडासिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६३ ॥

अथवा दाडिमस्वरसे द्विगुणे व्योपकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भुक्तस्याहार-
स्योपरि यवक्षारयुतं पिबेत् । पिप्पलीगुडाभ्यां वा अनुगुणे घृते घृताशुगुणे
जले घृतसमे छागक्षीर इति पक्वं पिबेत् ।

एतान्यग्निविवृद्धचर्धं सर्पापि क्षयकासिनाम् ।

स्युर्दोषवद्धः कंठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६४ ॥

एतानि पूर्वोक्तानि चव्यादिभिर्विषकानि घृतान्धभिर्मर्धनानि क्षयका-
सिनां स्युः । दोषोपलितकंठोरस्रोतसां च विशुद्धये स्युः ।

प्रस्थोन्मिते यवकाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।

स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पट्पलं गुडात् ॥ १६५ ॥

पिप्पल्या द्विपलं कर्पं मनोव्हाया रसाजनात् ।

दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६६ ॥

यवकाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीविंशतिं पचेत् । स्विन्नास्ताहरीतकीस्त-
स्मिन् यवकाथे मृदित्वा पुराणाद् गुडात् पट्पलं पिप्पल्या द्विपलं कर्पं
मनःशिलाया रसाजनादर्धकर्पं दत्त्वा अस्मिन्काथे पुनः पचेत् । स लेहः
श्वासकासजित् ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६७ ॥

एरंडपत्रक्षारं वा व्योपतैलगुडान्वितम् ।

लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजम् ॥ १६८ ॥

लिह्यात् न्यूपणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।

पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडंगं देवदारु च ॥ १६९ ॥

बलारात्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।

खादेन्मधुघृताभ्यां च लिह्यात्कासहरम् परम् ॥ १७० ॥

तद्वन्मारिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

श्वाविधां सदाधिभ्यः सूचयो दग्धा घृतक्षौद्रशर्करान्विताः श्वासकास-
हराः । बर्हिणो मयूरस्य वा पादौ दग्धौ मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरो ।
अथवा एरंडपत्रस्य क्षारं व्योपतैलगुडयुतं लेहयेत् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण

सुरसेरडपत्रज क्षार व्योषतैलगुडान्वित लेहयेत् । अथवा ज्यूपणचूर्णं
पुराणगुडसर्पिषा लिह्यात् । पद्मकादीनां समस्त चूर्णं समशर्कर । पद्मकादी
नां चूर्णमेकतः । एकत. शर्कराचूर्णं । तदुभय संयोज्य खादेद्भक्षयेत् । अथवा
समशर्करमेव मधुघृताभ्या मिश्रयित्वा लिह्यात् । तथैव गरिचचूर्णं घृतश्रीद-
शर्करायुत खादेद्वा लिह्यात् ।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिका धारयेन्मुखे ॥ १७१ ॥

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिका मुखे धारयेत्सर्वेष्वेव श्वासकासेषु केवल वा
विभीतक मुखे धारयेदिति योज्य ।

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७२ ॥

पेया वोत्कारिका च्छर्दिदृक्कासामातिसारनुत् ।

पत्रकल्क तिल्वकस्य घृते भृष्ट सशर्कर छर्दिदृक्कादिभिः । पेया वा
पत्रस्य कल्के सिद्धा तद्वा । अथवोत्कारिका पत्रकल्ककृता छर्द्यादिभिः ।

कंटकारिरसे सिद्धो मुद्रयूपः सुसंस्कृतः ।

सगौरामलक साम्ल. सर्वकासभिपग्मितम् ॥ १७३ ॥

कटकार्य, काये मुद्रयूपः संस्कृतो हिंगुसंधवादिना सह गौरामलकैर्वर्तत
इति सगौरामलकान्वित । तथा सहाम्लैर्दोडिमादिभिर्वर्तत इति साम्ल. ।
सुसंस्कृत आर्द्रकनागरघृतादिभिः शोभन कृत्वा संस्कृत इत्युक्त । सर्वका
सेषु भिषग्बलमौषध ।

वातघ्नौषधानिःकाये क्षीरं यूपान् रसानपि ।

वैष्किरान् मातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ॥ १७४ ॥

वातघ्नौषधानां निःकाये सिद्ध क्षीरमथवा यूपान् रसांश्च वैष्किरमांस
जान् । मातुदद्यान् वा । तथा त्रिलेषु भवा बैला. प्राणिनस्तेषां रसान्
क्षयकासिने वैद्यो दापयेत् ।

क्षतकासे च ये भूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७५ ॥

बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७६ ॥

क्षतकासे च ये भूमा द्विभेदेत्यादयः सानुपाना उक्ताः । ते च क्षयकासे
पि योज्या यच्च यक्ष्मणि वक्ष्यन्ते बृंहणमग्निदीपन स्रोतोविशोधन तच्च क्षय-
कासेषु योज्यम् । तथा क्षयकासिभ्यो व्यत्यासेन सर्वं चिकित्सित बल्य म
प्रशस्यते ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।

यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७७ ॥

सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दारुणो यतो भवति तस्माद् यथा दो-
षबलं तस्य यत्सन्निपाते हितं तदत्र हितमिति ॥

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदारुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
कासचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

कासचिकित्सितानतरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सबधोत्र निदान एवोक्तं ।

अधातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥

तुल्यमेव

यस्मात् श्वासहिध्मास्तुल्यहेत्वाद्या आदिग्रहणाज्याग्रूपादयो गृह्यन्ते । नि-
दानेषु क्तं । श्वासेकहेतुमाग्रूपसख्यामकृतिसश्रया इति । ततस्तस्माद्धेतोः
साधनं चिकित्सितं श्वासहिध्मायास्तुल्यमेव विहितं ।

तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।

स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेपु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥

सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।

स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥

तदार्त्तं श्वासहिष्मातुर पूर्वमुपक्रमेभ्यः सर्वेभ्योपि माक् स्वेदैरुपाचरेत् । किंभूतैः स्निग्धैर्न रुक्षैर्वातकोपभयात् । किंभूत । लवणाश्वितेन तैलेनाभ्यक्त । किमेव सति स्यादित्याह । तैसैः स्वेदैः खेपु स्रोतःसु योऽस्य श्वासहिष्मावतो ग्रथितः पिंडितः कफः सुलीनोऽप्यतिशयेन श्लिष्टोऽनर्भूतो नीयते कर्त्तव्यतया विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः स्यात् । सुखेन निर्हर्तुं शक्यते । तथा स्रोतसां वायुस्तब्धानां मृदुत्वं च स्यात् । मारुतस्यानुलोमता स्वमार्गगामित्व स्यात् ।

स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ।

दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ ४ ॥

विशेषात्कासवमधुद्वद्गृहस्वरसादिने ।

पिप्पलीसिंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ५ ॥

स्विन्नं च संतमातुर स्निग्ध शाल्यादिकं न रुक्ष यवादिजमनूपजैः सूकरादिमांसै रसैः सह भोजयेत् । अथवा स्वेदानंतरमस्मै श्वासहिष्मावते दध्युत्तरेण दधिसारेण वमनं मृदु दद्यात् । विशेषेण कासादिबले वमनं दद्यात् । तच्च वमनं पिप्पलीसिंधवक्षौद्रयुक्तं वातादिविरोधि वातं न करोति यत्तदद्यात् ।

निर्दंते मुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विगुह्येषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥

निर्दंते कफेऽसौ श्वासहिष्मावान् मुखमश्नुते । दधिवृत्तेः किंभूते कफे । दुष्टो विग्रहः शरीरयेन तस्मिन् । तथा स्रोतःसु विगुह्येषूपलेपादि रहितेषु वायुरविहनो न केनचिद्रुद्धंगतिः स्रोतं मु चरति ।

ध्यानोदावर्त्ततमके मातुलिगाम्लवेतसैः ।

हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥

ससंधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।

ध्यानमानाहः । उदावर्तः शरुदादीनामप्रवृत्तिः । तमकश्चासविशेषः । ध्यानोदावर्त्तश्च तमकश्च ध्यानोदावर्त्ततमक तस्मिन्प्रकृतत्वात् तथाविधे हिध्माश्वासवति मातुलुगाद्यैस्तथा हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात् । अथवा अस्यामवस्थायां संधवेन सह फलाम्लं फलेन वातानुलोमनेन बीजपूरादिनाम्लमग्लीकृतं यथा कोष्णमीषदुष्णं विरेचनं दद्यात् स्रोतःशुद्ध्यर्थं । किमेव क्रियत इत्याह ।

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणमकोपजाः ॥ ८ ॥

तस्मात्तन्मार्गशुद्धिचर्चमूर्ध्वाधिःशोधनं हितम् ।

यस्मादेते हिध्माश्वासाः । कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य स एव कफसंरुद्धगतिः प्राणः श्वासस्तस्य प्रकोपस्ततो जाताः । यत एव तस्मादेतौस्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायोर्मार्गविशुद्धिनिमित्तमूर्ध्वमधश्च शोधनं हितम् । एतच्च एष्टातद्वारेण स्पष्टयति । *

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहज्जलम् ॥ ९ ॥

यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।

यथा मार्गस्य रोधाज्जलं बहु भृशतरं सुतरामुदीर्यते वृद्धिं याति । तथा अनिलः स्वभावतो बहन्मार्गरोधान्मार्गस्यावरणाद्भृशतरमुदीर्यते वृद्धिं याति तस्य वायोर्मार्गमस्मात् यथोक्ताकारणाद्विशोधयेत् ।

अशस्तौ कृतसंशुद्धेधूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥

पूर्वस्या क्रियायां कृतायामप्यशमे सति । कृतसंशुद्धेः श्वासहिध्मार्तस्य लीनं सूक्ष्मस्रोतः श्लिष्टं मलं कफाख्यं धूमैर्वक्ष्यमाणैर्हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरुंढमूलं द्राक्षां मनःशिलाय् ।
 सदेवदाविलं मासी पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तां घृताक्तां पिवेद्भूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
 मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ॥ १२ ॥
 चंदनं वा तथा शृंगं बालान्वा स्नायवा गवां ।
 ऋक्षगोघाकुरंगैश्चर्मशृंगस्तराणि वा ॥ १३ ॥
 गुग्गुलुं वा मनोज्ञा वा शालनिर्यासमेव वा ।
 शङ्खकां गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतशुतम् ॥ १४ ॥

हरिद्रादीनि पिष्ट्वा जलेन वर्ति प्रकल्पयेत् । तां वर्ति घृताक्तां कृत्वा
 धूमं पिवेत्सामर्थ्यादभिप्लुष्टा । अथवा यवान् घृताक्तान् भूमं पिवेत् । मधू
 छिष्टं सिन्धकं सर्जरसं घृतं वा एकीकृत्य धूमं पिवेत् । अथवा गुह्येष्ट
 अगुरु कृष्णागरुधूमं पिवेत् । अथवा चंदनं । अथवा गवां शृणु धूमं पिवेत् ।
 अथवा स्नायवान् गलकजलजातान् बालान् रोमणां धूमं पिवेत् । ऋक्षादीनां
 चर्मादीनां वा धूमं पिवेत् । स्नायवा स्नायुर्वा गवाम् धूमं पिवेत् ।
 सामर्थ्यादभिप्लुष्ट । सुरशब्दस्पर्शार्द्रादित्वाचपुसकत्वं । गुग्गुलुं वा । अथवा
 मनःशिलां शालनिर्यासं धूमं वा पिवेत् । शङ्खकादिघृतशुतं वा ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
 स्वेदयेत्ससिताक्षीरमुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।
 उर कंठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानां तथा स्वेदार्हाणामपि क्षणमुर कंठं च मृदुभिः
 स्वेदे स्वेदयेत् । के सशर्कराक्षीरं मुखोष्णं स्नेहसेचनैः । तथा स्वेदाध्याये
 शान्द्युक्तानि द्रव्याणि तत्कृतेरुत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेत् । सामे च भासे
 हिम्भावति आमविधिं लपनपाचनादिकं चरेन्निरामीकरणात् ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाराते ।
 स्निग्धे रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च रामं नयेत् ॥ १७ ॥

अतियोगाहमनविरेचयोर्नराणामुद्धतं वात दृष्ट्वा पवननाशिनैः लिग्नै-
रसाख्यैर्मांसरसधृतक्षीरादिभिराहारैस्तथा किञ्चिदुष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्वलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्मसंशोप्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

अनुत्क्लिष्टकफानामस्विन्नानां दुर्वलानां च हि शोधनाद्वेतोः पवनो लब्धास्प-
दः सन् व्यवस्थानाश्रयवशादासादितसामर्थ्योऽतएव लब्धास्पदः । शोषण-
स्वभावत्वाद् मर्मद्वयस्थं संशोष्य शीघ्रमसून् हरेत् । तस्मादेवविधान्
हिष्माश्वासवतो न शोधयेत् । अतोऽन्यथाभूतांश्च शोधयेदित्यर्थादुक्तं भवति ।
तथा च तेषां संशोधनादारोग्यं सपद्यते । अनुत्क्लिष्टकफादीनां शोधनायो-
ग्यानां तर्हि किं कार्यमित्याह ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

यतो यस्मात्ते सशोधनायोग्यास्तस्मात्तेषां कषायादिभिः संशमयेच्छुस-
हिष्मा इति शेषः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्मा-
श्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्पदशमूलानां काये स्युर्जांगला रसाः ॥ २० ॥

यूपाश्च

कुलत्पदशमूलानां काये जांगलरसा यूपाश्च स्युः ।

शिमुवार्ताककासघ्नरूपमूलकैः ।

अष्टवैर्नवकुलकवृहतीमातुलिगैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिष्माश्रुजापहा ।

येषा च चित्रकादिभिः कृता अथवा दशमूलेन कृता सा च कासादिहरा ।

दशमूलशरीरास्त्राभाद्गीत्रिल्वार्द्धिपुष्करैः । २३ ॥

कुलारशृंगीचपलातामलक्यमृतापधै ।

पिबेत्कषायं जीर्णंस्मिन्पेषां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

दशमूलादिभिः कषाय पिबेत् । आस्मेन्कषाये परिणते तैरेव दशमूलादि-
भिः साधितां पेया हिष्माश्वासी पिबेत् ।

शालीपट्टिकगोधूमयवमुद्रकुलत्थभुक् ।

कासद्वन्द्वहृत्पार्श्वार्तिहिष्माश्वासप्रशातये ॥ २५ ॥

तथा दाह्यादिभुक् स्यात्कासादिशांतये ।

सक्तून् वार्काक्षुरक्षीरभाषिताना समासिकान् ।

यवानां दशमूलादि निक्वाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥

अथवा अर्काक्षुरक्षीरभाषितानां यवानां सबधिनः सक्तून् समासिकान्
दशमूलशरीरास्त्रादीनामनन्तर्येकानां कषयेनालोडिताभिर्गृह्यान्विताप्यिवेत् ।

अन्ने च योजयेत् क्षारं हिग्वाज्यबिडडाडिसान् ।

सपौष्करशरीरव्योषमातुलितगाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥

अन्न आहारे च क्षारावीन् योजयेत् ।

दशमूलस्य वा कषायमथवा देवदारुण ।

पिबेद्वा वारुणीमंडं हिष्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥

हिष्माश्वाधवान् पिपासितो दशमूलस्य काय देवदारुणो वाऽथवा
वारुणीमंड पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्यान्तुघ्नचित्रकैः ।

कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् पृतभाजने ॥ २९ ॥

तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।

पिप्पल्यादिभिः कल्कितैर्लेपिते घृतभाजने रुढे शुष्के तक्रं निक्षिपेत् ।
तच्च तक्रं मासस्थित दीपनं श्वासकासजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥

सुरामंडेल्पलवणं पिबेत्प्रसृतिसंमितम् ।

भाङ्गीशुण्ठ्यौ सुखांभोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥

स्वकाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।

पाठादिकं सुरामडे निशि स्थित किंचिल्लवणं प्रसृतिसंमितं पलद्वय-
मात्रं पिबेत् । अथवा भाङ्गीशुण्ठ्यानुष्णावुना पिबेत् । यवक्षारं मरिचयुक्तं
वा । बाष्पिकां हिगुपत्रिकां हिगुपत्रकाथेन पिष्टां तेनैवालोडितां वा पाययेत् ।

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥

हिष्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।

सप्तपर्णस्यायुग्मच्छदस्य स्वरसः शिरीषात् पुष्पाणां वा स्वरस एतौ
मधुकणायुतौ पित्तकफानुगे हिष्माश्वासे सति पाययेत् ।

उत्कारिकातुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥

पित्तानुबंधे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।

श्वाविच्छशामिपकणाघृतशल्यकरोणितैः ॥ ३४ ॥

पित्तानुबंधिनि हिष्माश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योज्या । मधूली
जलजा मधुयष्टी गोभूमविशेषो वा । पवने पुनरनुबंधिनि चतुर्गुणानुसिद्ध
वा पयच्छाग सगुडनागर हिष्माश्वासे वातपित्तानुबन्धिनि सति तुवर्च-
लारसादिभिः सिद्ध पयोनुद्याल्योदनं भुक्त्वा पश्चात् क्षीरं देयं । गव्य छागं
वा देशसाल्यादिवशात् । अथवा चतुर्गुणानुसिद्धं छाग क्षीर सहगुडनागर
पिबेत् ।

पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वराकृद्रसान् ।

हिष्माभिर्स्पंदकासघ्नान् लिह्यान् मधुघृतान्विनान् ॥ ३५ ॥

पिप्पलीमूलादीन्मधुघृतान्वितान् समिथ्य हिष्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यात् ।

गोगजाश्ववराहोष्ट्रस्वरेमेपाजविद्रुसम् ।

समध्वैकैकसो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥

चतुष्पाञ्चर्मरोमास्थिखुरांगोद्वया मयीम् ।

तथैव वाजिगंधाया लिह्यात् श्वासी कफोत्थणः ॥ ३७ ॥

शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।

गैरीकांजनकृष्णा वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥

रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैषवपिप्पलीः ।

घृतसौद्रेण वा पथ्याविडंगोपणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥

कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।

गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारात्तोपणानि वा ॥ ४० ॥

पिबेद्रसांभुमद्याम्लैर्लेह्यैषघरजांसि वा ।

गोगजादीनां शूकरसं बहुकफः समासिकमेकैकशो लिह्यात् । अथवा पिबेत् । अथवा चतुष्पादं चर्मदिवा मयी पिबेत् । श्वासी कफापिकेऽथ-
गंधायाश्च मयी तदन्मधुना लिह्यात् । शठीपौष्करादीन्वा मधुना लिह्यात् ।
पौष्कर सकण वा लिह्यात् । गैरीकादीन्वा लिह्यात् कपित्थञ्च स्वरसं वा ।
कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन् लिह्यात् । पथ्याविडंगादीन् घृतसौद्रेण वा लि-
ह्यात् । कोलादीन्वा पूर्ववलिह्यात् । गुडादीन्वा । अथवा लेह्यस्यागस्त्या-
देरीपधानां शूर्णानि मांसरसादिभिः पिबेत् ।

जीर्वातीमुस्तमुरसत्वगेलाद्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥

चंडातामलकीलोहभाङ्गानागरवालकम् ।

कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥

उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।

पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥

जीदत्यादिकं चूर्णं भुक्तं पार्श्वरुगादिघ्नं सुप्तं हिष्मादिहरं । लोहमगुह ।

राठी तामलकी भाङ्गी चडावालकपौष्करम् ।

शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥

शठगादिकं चूर्णं पूर्वगुण ।

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

तुल्यं सगुडगुंठां च भक्षयेन्नस्य वा दद्यात् ।

लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृंजनकस्य वा ॥ ४५ ॥

चंदनाद्वारसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावमम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

लशुनादीनां मूलं पिष्ट्वा नारीक्षीरेण पृथङ्नावनं च स्यात् । हिष्माश्वा-
सार्त्तीय चंदनाद्वारसं नारीक्षीरेण सह नस्य दद्यात् । मक्षिकाविष्टां स्त-
न्येन सह नस्य दद्यात् । अलक्तकरसेन वा ।

कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिगुचोरकैः ।

सकायस्थैर्गृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥

तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ।

कणादिभिः कल्कैर्मस्तु दशमूलरसे स्नेहपानविध्युक्तपरिभाषाभा-
श्रित्य घृतं पत्तवा हिष्माद्वारसार्तः पिबेत् । जीवनीयैर्वा द्रव्यैः कल्कैर्गृतं
पत्तवा समाक्षिकं लिह्यान्न पिबेत् । विषयभेदादेव कार्यम् । अथवा वस्तुस्वभा-
वादेकस्मिन्नपि विषये कणादिभिः पक्वं घृतं पीनं हिष्माश्वासार्त्तीनामरोग्यार्थं
जीवनीयैः पुनः कल्कैः पक्वं घृतं लीढं तेषामरोग्यायेति ।

तेजोवत्यभया कुष्टं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥

भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः राठी ।

पटुद्वयं तामलकी जीवंती विल्वपेशिका ॥ ४९ ॥

यचापत्रं च तालीसं कपौशैस्तैर्विपाचयेत् ।

हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तन् ॥ ५० ॥

शास्त्रानिलारो गृहणी हिष्वा हृत्पार्श्ववेदनाः ।

तेजोवत्यादिभिः कृत्कैः कर्षाद्यैर्हिगुणैर्हिगुतः पादश्चतुर्थांशो येषां तेरेवंविधैर्घृतं पचेत् । तस्मात् दुष्टकफावृतघ्नोत्सां प्रमाथितया तेषां विघृतत्वमुत्पादयन् शास्त्रानिलादीन्हन्ति ।

अर्धाशेन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥

धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हृषुषादि वा ।

धान्वन्तरादिघृतस्यार्धाशेन क्षारेण । अथवा पटुना लवणेन वा अर्धाशेन सर्पिः पिबेत् । धान्वन्तरं प्रमेहोक्तं । वृषघृतं रक्तपित्तोक्तं । दाधिकं गुन्मोक्तं । हृषुषादिकमुदरोक्तं ।

शीतांशुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥

हर्षेर्ध्याच्छ्वासमरोधा हितं कीटैश्च दर्शनम् ।

सहसा द्रष्टव्येवात्मानसेकस्यैव हिष्वाश्वासात्तस्य शीतांशुना सेको हितः । त्रासश्चित्तस्येद्वेगकृत् कर्म । विक्षेपोऽवधूतन । भीर्भयं । शुक्लशोकश्चेतसः संतापः । त्रासादयश्चतस्रस्तामसगुणोद्भवाः । ईर्ष्या असूयापरगुणाश्च हिष्णुता रजोगुणादयः । तथा त्रासस्य रोधः । एते च सर्वे हिष्वाश्वासात्तस्य हितः । तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिन् दर्शनं हितं । वानवेगविघाताय । एव हिष्वाश्वासानां विक्षेपेण चिकित्सामुक्ता सामान्येनाह ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।

तत्सेव्यं प्रायसो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥

यत्किञ्चिदाहारविहारौषधादिकं कफवाती पृथक् सद्विती वा निहाति तत्कफवातघ्नं । तथोष्णं न शीतं कफवातघ्नं हि प्रायेणोष्णमेव भवति । उष्णमिति यदिह कृतं तदविद्येनोष्णं नस्तीपदुष्णमिति प्रतिपादनार्थं । तथा वातानुलोमनं कफवातघ्नेनैव वातानुलोमकारित्वे लब्धे माधान्येन वातप्रतिपत्तेः स्निग्धेन यथुक्तं तद्विष्वाश्वासात्तः सेव्यं । क्रियते च क्रियत इत्याह ।

सर्वेषां वृंहणे हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।

नात्यर्थं शमनेऽप्रायो भृशोऽशक्यश्च कर्पणे ॥ ५४ ॥

शमनेवृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।

सर्वेषां हि ध्माश्वासार्त्तानां हि यस्माद् वृंहणे विधीयमाने कदाचिद्देवशाद् यो यो रोगाधिक्यमन्यरोगमादुर्भावो वा भवेत् स प्रायशोन्यस्तथा शक्यः साधयितुं सुखसाध्यः । तथा तेषां शमने भेषजादी क्रियमाणेऽप्रायो यदि देवात्स्यात् स नात्यर्थं नातिशयेन किं तर्हि मध्यमया वृत्त्या हि ध्माश्वासशान्त्यर्थं । कर्पणे भिषजा क्रियमाणे यो रागो जायते स भृशो दुःसहोऽत एवाशक्यः साधयितुं न शक्यते । यत एव कर्पणे भृशोऽशक्यश्चाप्रायो भवति । अतोऽस्मात्कारणाद् हि ध्माश्वासान् भूयिष्ठं बाहुल्येन शमनेभेषजाद्यैस्तथा वृंहणैरुपाचरेत् । अधुना कासादीनां पचानामप्येषां सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमाह ।

• कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

कासोक्तैर्भेषजैः श्वासदीनुपाचरेत् । श्वासाद्युक्तैः कासानुपाचरेत् । एव परस्परं सर्वैर्यथोक्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्यायां श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

श्वासहिध्माचिकित्सितादनंतरं राजयक्ष्माचिकित्सितारम्भः । यतः कासश्वासक्षयादीनान्येन्यभेषजैरुपाचरेदित्युक्तं । क्षयश्च राजयक्ष्मास्तमादेतदारभ्यते ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।

उर्ध्वाधो यदिमणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्नकर्शनम् ॥ १ ॥

बहुदोषस्य बलिनो राजयक्षिमण उर्ध्वाधः शोधनं वमनं विरेचनं च कुर्यात् । अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धस्विन्नग्रहणं त्वनि-
शायार्थं । किंभूतं शोधनम् ।

सक्नेहमीपत्स्निग्ध तथा यन्न कर्शनं देहस्य न क्षणं । यदिमण इति
द्वंद्वोपनापेत्यादिना इतिर्मत्वर्थीयः । तत्र वमनमाह ।

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।

सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्ध्या ॥ २ ॥

वमेत्

पयसा क्षीरेण मदनफलान्वितेन राजयक्ष्मी वमेत् । एवं तेन वमन
कार्यं मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् । अथवा यवाग्वा घृत-
वत्या तथा वमनद्रव्येण मदनफलादिना सिद्ध्या वमेत् ।

विरेचनं दद्यात्तृच्छत्थामानृपद्वयम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥

द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।

तृवृतादीनेकैकशः शर्करामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् । अथवा
पयसा तृवृतादीन् दद्यात् । तर्पणेन वा सह तृवृतादीन् विरेचनं दद्यात् ।
रसैरिति बहुवचननिर्देशाद् द्राक्षादीनां पृथग्रसैरिति बोध्यम् ।

शुद्धकोष्ठस्य गुंजोत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

इद्यानि चात्रपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।

शालिपट्टिकगोधूमयवमुद्रं समोपेतम् ॥ ५ ॥

शुद्धकोष्ठस्य सतो यदिमणे बृंहणं दीपनं च विधिं प्रमुञ्जीत । तथा अन्न-
पानानि इद्यानि ब्रूयाव मियाणि तथा वातघ्नानि लघूनि च मुञ्जीत ।

बाहुल्येनैतदुक्तं । तथा चाह । शालिपट्टिकगोभूमयवमुद्रामिति । तथा शाल्या-
दिकं वर्षोपित मुंजीत् ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं कव्यान्मांसं च शोषजित् ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं तथा कव्यान्मांसं च क्षयजित् ।

काकोलूककट्टीपिगवाश्वनकुलोदरम् ॥ ६ ॥

गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।

ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिपे न बलीजसे ॥ ७ ॥

काकोलूकादिकमेतन्मांसं हितम् । किं भूतं छपना उपसंहितम् ।
काकादयस्तिर्त्तिर्यादि शब्देन देया इत्यर्थः । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।
यस्मात्तज्जुगुप्सितं ज्ञातं सच्छर्दिपे सपद्यते । न बलाय नवीजसे ।

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।

वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥

भृष्टासर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।

रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥

हितामौलककौलत्थास्तद्व्यूपाश्च साधिताः ।

मृगाद्या मृगविष्किरमतुदाः पित्तकफयोः हिताः । वाते प्रसहा महामृग-
श्वरादयो हिताः । किंभूताः वेसवारीकृताः पिष्टाः पथ्याः । तथा रसादयो
मासरसादयः कल्पिताः । तथा सर्पपतैलेन भृष्टाः । सर्पिषा वा देशकाला-
द्यपेक्षया यथायथं भृष्टाः । तथा रसिकाः प्रशस्तरसवतः । प्रशस्तायां ह्येष
मन्वर्थाय । मृदवो न तीक्ष्णाः । तथा स्निग्धाः सैधवादिभिः कृतसंस्कारा
हिताः । तद्वत्तैव मूलकादिकृता यूपाः ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥

सद्वाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

तेन षड्विनिवर्त्तते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥

पिप्पल्यादिभिः सकृतमान मांसरस घृतादिस्नेहेन लिग्ध विवेदित्यत्र
मांसानामवश्यं लिग्धत्वेऽपि लिग्धग्रहणमेषां घृतादिस्नेहेन लिग्धत्व कार्यः
मिति प्रतिपादयति । तेन रसेन पीतेन सप्तविकाराः पीनसादयः पीनसश्चा
सकासकाशासमूर्धस्वररुजोरुचिरिति शाम्यति ।

पिवेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्त्रोतोविरोधनम् ।

पित्तादिषु विरोपेण मध्वरिष्ठात्सवारूणीः ॥ १२ ॥

सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्यायवा जलम् ।

पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥

कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनाह्नं शुचियत्नवान् ।

अतितरां पुराणं च मद्यं जीर्णं स्त्रोतोविशुद्धिकरं पिवेत् । पित्तादिषु
पित्तकफवातेषु यथायुक्त्या मध्वादीन् विरोपेण पिवेत् । अथवा पंचमूलेन
ऋस्वेन सिद्धं जलं पिवेत् । तामलक्या वा जलं पर्णिनीभिश्चतसृभिर्वा
जलं पक्वं पिवेत् । धान्यकनागराभ्यां वा घृतं पिवेत् । अस्य च यदिम-
णोऽनुकूलो यत्नवान् परिचारकोऽह्नं शुचिं तेन पंचमूलादिजलेन कल्पयेत् ।
अनुकूलादिग्रहणमन्नीतशयार्थम् ।

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं कव्यान्मांसरसेन वा ।

सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

दशमूलकायेन तथा पयसा अथवा मांसरसेन बलाकत्केन घृतं साधितं
योज्यम् । कव्यान्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्वं घृतं योज्यम् । क्षीरेण वा दश
गुणे जलं बलागर्भं सिद्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् ।

जीवन्तीमधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

पुष्कराह्णं पठ्ठां रुष्णां व्याघ्रां गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य घृतं चतुर्गुणे जले पक्व रोगराजहरं पर ।

घृतं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूपकैः ।

सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥

कल्कीकृत्य पकमित्यनुवर्त्तते । खर्जूरादिभिः कल्कीकृत्य घृतं पक्व
पिप्पलीचूर्णेन युक्तं वैस्वर्यादिहरम् ।

दशमूलसृताक्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।

सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥

शिरः पार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।

पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतं ॥ २० ॥

दशमूलकथिताक्षीराद्यत्सर्पिरुदियादुद्रच्छेत्तत्प्रत्ययम् पिप्पलीक्षौद्रान्वि-
तमतिशयेन स्वरबोधनं शिरः पार्श्वसंशूलघ्नं कासादिहरम् । अथवा
पंचभिः पंचमूलैः सृताक्षीरात्तु यदुद्रवेद् घृतं तत्पूर्वगुणम् ।

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्षिण सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे पक्वमेतद्यक्षिणः सप्तकं बलम् ।
पीनसादिकमेतद्घृतं जयेत् ।

पंचकोलयवक्षारपट्टपलेन पचेद् घृतम् ।

प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः श्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥

गुल्मज्वरोदरछीहग्रहणीपांडुपीनसान् ॥

श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥

पंचकोलादिना पट्टपलेन कन्केन घृतप्रस्थं तुल्यवीरं पचेत् । तत्प्रो-
तसां विशोधनं स्यात् । अत्र चानूक्तमात्रं बलं केहाद्यतुर्गुणं त्रिगुणं वा देयं
पूर्वोक्तन्यायान् । तथा गुल्मादीन् जयेत् ।

रास्त्रावलागोक्षुरकास्थिरावर्षाश्रुवारिणि ।

जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्धृतम् ॥ २४ ॥

रास्त्रादिकाथे जीवती पिप्पलीकल्क क्षीरपक्क सहित घृत शोषजित् ।

अश्वगंधात्सृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः ।

अश्वगंधया सृतात्क्षीरादुद्धृत घृत शर्कराक्षीरयुक्त पूर्वोक्तगुणः ।

साधारणामिषतुलां तोयद्वीगद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशोषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥

मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।

कासश्वासस्वरभ्रंशशोषदृष्ट्याश्वशूलजित् ॥ २७ ॥

साधारणस्य विलेखयमसहानां मांसस्य तुलां पलद्वयत अलद्वीगद्वये पचेत् । तेनाष्टभागशोषेण काथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थ पचेत् । मांससर्पिः सप्तमेतत् केवल पीत मांसरसेन वा युक्त पीत वातपित्तमं कासादिजित् ।

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योपचित्रकान् ।

सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसंभवान् ॥ २८ ॥

भ्रज्जातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।

सलिले षोडशगुणे षोडशाशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥

पुनर्स्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ।

तवक्षीर्याः सिपेत्रिगत्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥

घृतात्रिजातात्रिपलं ततो लीढं सजाहनम् ।

पयोनुपान तत्प्राहे रसायनमयं त्रणम् ॥ ३१ ॥

मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ।

मेहगुल्मक्षयव्याधिषाडुरोगभगंदरान् ॥ ३२ ॥

एलादिप्रत्येकमष्टपलममाण पोडशगुणे-जले पोडशाशस्थित पोडशा-
वशेषितं यथा स्यात्तथा पचेत् । तेन काथेन पुनर्घृतमस्थ पचेत् । सिद्धे चा-
स्मिन्पूते तुगाक्षीर्याः पलानि पट् सितायास्त्रिंशत्पलानि माक्षिकं घृताद्
द्विगुणं प्रस्थौ द्वावित्यर्थः । त्रिज्जातकात् पलत्रयं तदेतस्मिन् क्षिपेत् ।
खजाहतं समीकरणाय दर्व्यालोडितं पूर्वाद्धि लीढं पयोनुपान रसायनमयंत्रणं
मेध्यादिगुणं च स्यात् । आभैव च गुल्मादीन् हति ।

ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेपि ते ।

ये च क्षते सर्पिर्गुडा गदितास्ते च क्षयेपि योज्याः ।

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥

चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।

स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाराणाः ॥ ३४ ॥

त्वगेलादयः क्रमेण द्विगुणाश्चूर्णिता भुक्ता माक्षिकसर्पिभ्यां वाबले-
हिताः स्वर्याः स्वराय हिताः स्युः । कासादिप्राश्न ।

विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।

अस्य क्षयिणः स्वरसादे विशेषेण नस्यधूमादि योज्य ।

तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥

कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।

साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥

तेषु च स्वरसादेषु मध्ये वातजे स्वरसादे कासमर्दादि स्वरसैः साधि-
तमौत्तरभक्तिक भक्तादूर्ध्वं घृतं पिबेत् । मार्कवो भृंगराजः । उच्च सर्पिः
कासजित् स्वर्यं च स्यात् । उत्तर भक्तादिति मयूरव्यसकादित्वात्समासः ।
नतश्चाध्यान्मादित्वात् ठक् । अथवा आर्तगलेन नीलगुप्पसहचरेण सिद्ध
घृतमेव पिबेत् ।

वदरीपत्रकरुकं वा घृतभृष्टं सर्पिषवम् ।

अथवा वदर्याः पत्रकल्कं धृतभृष्टं ससैधवमुत्तरभक्तिकं योजयेत् ।

तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलैः ॥ ३७ ॥

हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।

अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्वं नस्तोऽवसेचयेत् । कृमिघ्नं विडगम् ।
फलं मदनकलम् । हंसपादी कीटमारीका । नस्त इति नासिकाया यत्तक्षु-
द्रेष्विद्यनेन नसिनसादेशः ।

सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडोदनम् ॥ ३८ ॥

अश्लीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।

तथा गुडोदनं सर्पिषा सह सुखोदकमनुपानमश्लीयात् । पायसं चैव सस-
र्पिष्कं सुखोदकानुपानमयात् । स्वेदं च स्निग्धं योजयेत् ।

पित्तोद्वेगे पित्तसर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥ ३९ ॥

क्षीरीदृक्षाकुराकथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ।

अश्लीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥

पित्तोद्वेगे पित्तसर्पिः समाक्षिकं क्षीरीदृक्षाकुरादिकाथकल्कसिद्धं शृत-
शीतक्षीरानुपः पिवेत् । मधुयष्टिकावितं पायसं ससर्पिष्कं भुजीत ।

बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

बलादिभिः सिद्धं सर्पिं ससैधव परं खरं स्यान्नस्यम् । विदारीगंधां शाली-
पणी ।

प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।

साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥

लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुवृताप्लुतम् ।

पित्तजे स्वरसादे प्रपौडरीकादिसाधित क्षीरोद्भूत सर्पिः श्रेष्ठ नस्य म-
धुरकाणां च मधुररसद्रव्याणां चूर्णं मधुघृतान्वितं लिह्यात् ।

पिवेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥

कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।

व्योषक्षाराग्निचविकाभाङ्गो पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

कफोद्भवे कटूनि कटुकरसानिद्रव्याणि मूत्रेण पिवेत् । रूक्षभोजनश्च स्या-
त् । तथा कट्फलादिकं तैलमधुप्लुतं लिह्यात् । व्योषादीनि वा एव लिह्यात् ।

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रिकृतां पिवेत् ।

भुक्ताद्यात्पिप्पलीं शुंठी तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

यवैरपादानैर्यमके लेहद्वये कणाधात्रिकृतामेतत् कृत्वा सिद्धौ यवागूं
पिवेत् । तथा भुक्ता पिप्पलीं शुंठीं वाद्यात् । अथवा तीक्ष्णं वमनं भजेत् ।

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरोऽभिहतः स मधुरैः सह शृतानि शर्करामाक्षि
कमिश्राणि पयांसि पिवेत् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

अरोचके विचित्र-नानाविधमन्नं हितं पथ्यम् । किं भूतम् । हितैः पथ्यैरुप-
हितं मिश्रितम् । एवमरुच्याखण्डेभ्योऽधिविशेषः सर्वव्याधिभ्यो गरीयान् ।
येनापथ्यमपि यदन्नं तस्मै तदपि देयम् । माणसुतधारणार्थमन्नमेव मागिनां हि
माणं इत्याह । एव च सर्वव्याधिष्वरुचिरेव पूर्णं जेतव्यम् । ततो ज्वरा-
दय इत्यर्थोक्तं भवति ।

बहिरतर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दंतधवनं प्रक्षयेन्मुखधावनैः ।

कपायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिवेत् ॥ ४८ ॥

बहिर्मृजा बहिः शुद्धिः स्नानादिना बहिः परिमार्जनम् । अतर्मृजा अतःशुद्धिः । तथा चित्तनिर्वाणमरुचौ हित इत्यमौषधम् च । तथा द्वौ कालौ सार्धमातराख्यौ दत्तधावनं भक्षयेत् । तथा मुखधावनैः कपायेरास्य क्षालयेत् । प्रायोगिकं लैहिकं धूमं पिबेत् ।

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

तथा तालीसचूर्णवटकाश्च तथा सकर्पूरसितोपलाः शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या भृशमतिशयेन रुचिकराः सामान्येनारुचौ चिकित्सितान्युक्तका विशेषमाह ।

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुलुप्याकुमिजिद्धासासेधवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभाङ्गीयवक्षारहिंशुयुक्ताघृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचाभोभिः

वातेनारुचौ सत्या हरेण्वादिभ्यश्चूर्णम् प्रसन्नया पिबेत् । एलाभाङ्गीयदिशुक्ताघृतेन वा पेयम् । वचाजलेर्वा वमेत् ।

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

पित्तादरुचौ गुडवारिणा वमेत् । शर्करादिकं लिह्यात् ।

कफाद्वर्मेन्नवजलेर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वारिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवा ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वासुप्लवारीणा ॥ ५३ ॥

कफादरोचके निवजलेर्वमेत् । दीप्यककर्णिकारयोः रुदकं पानं समाक्षिकं मरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समार्दीकमाधवाः पानं च । हरेण्वादिवर्णं च पूर्वोक्तमुष्णानुना पिबेत् ।

एलात्वग्रागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।

भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥

प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।

एलादिकं चूर्णं क्रमेण भागवृद्धं सम शर्करं प्रसेकादीन् हन्ति ।

यवानोतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा कोलं च कर्पाशं सितायाश्च चतुष्पलं ।

धान्यसौवर्चलाजाजीवरागं चार्धकार्पिकम् ॥ ५६ ॥

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।

चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि इयं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥

विबन्धकासहृत्पार्श्वडोहाशोत्रहणीगदान् ।

यवानीत्यादि कोलातादिमत्येकं कार्पिकाणि शर्करायाः पलानि चत्वारि धान्यकादिकमर्धकार्पिकं शतमेकं पिप्पली द्वे शते मरिचस्य चूर्णमिदं परं रुच्यं तथा हृदयाय हितं । ग्राहि विवधादीन् हति ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥

यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।

तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥

कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।

पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥

तालीसपत्रादयो यथोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः कार्यीः । त्वक् च एला च एतेऽर्धभागप्रमाण एतच्चूर्णं पिप्पलगुणशर्करादीपन कासादिनिघ्न पांडुदिघ्नं मूढवातानुलोमनं च ।

अकामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।

प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वमेत् ॥ ६१ ॥

कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलम् ।

शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघुंश्चणकादिरसान् पः ॥ ६२ ॥

अर्कादिजले राजिरितैर्यवैः सक्तून् कल्पितान् भक्ष्यांश्च प्रसेके भक्षयेत् ।
बलवान् कटुतिक्तकैर्वमेत् । तथा शून्य जाग्रल मास भक्षयेत् । शुष्कांश्च
भक्षान् भोजयेत् । भोज्यविशेषान् लघुतरान् भक्षयेत् । चणकादिरसमनु
पश्चात् पिबेत् ।

श्लेष्मणोतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।

कफप्रसेकं तं विद्वान्निगधोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥

वायुः श्लेष्माण क्षिपति श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन हेतुभूतेन त कफप्रसेक
विद्वान् निगधोष्णैरेव निर्जयेत् ।

पीनसेऽपि क्रममिमं वमयौ च प्रयोजयेत् ।

इम कफप्रसेकोक्त क्रियाक्रम पीनसे वमयौ च प्रयोजयेत् ।

विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥

लिग्धानुत्कारिकापिडै शिरःपार्श्वगलादिषु ।

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥

विशेषेण पीनसेऽभ्यगान् स्नेहान्स्वेदांश्च लिग्धान् शीलयेत् । कै । उक्ता-
रिकापिडैः । केपु । शिरःपार्श्वगलादिषु । लवणादींश्च रसान् स्नेहोपसहि
तान् शीलयेत् ।

शिरोऽसपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।

औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तत्रेष्टाः सत्रतु स्नेहा

शिरोऽसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः कार्यस्तेष्वौदकानुपमांसैश्चतु-
स्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहा इष्टा ।

दोषसंसुर्गं इष्यते ।

प्रलेपो नतयष्ट्याद्दशताडारुष्टचन्दनैः ॥ ६७ ॥

बलारात्नातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

दोषसर्गं च दृष्टे तगरादिभिः मलेष इष्यते । तथैव बलादिभिः
सघृतमधुकोत्पलयुतैः ।

पुनर्नवारुष्णगंधाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।

तैलान्यभ्यंगयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥

पुनर्नवादिभिर्नस्थ तथा धूमपानानीष्यते । तथा उत्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः ।
तैलान्यभ्यंगयोगीत्यभ्यंगयोगित्यभ्यंगयोगप्रशस्तानि तथा वस्तिकर्म प्राक्
स्नेह इत्यादिक पर चेष्ट ।

शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेवा हरेदसकृ ।

शृंगाद्यैः शृगनुवमच्छन्नजलौकालाबुभिर्यथायोग वातपित्तकफदुष्ट रक्त-
मेवा यदिमणा हरेत् ।

प्रदेह सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ७० ॥

दूर्वामधुकर्मजिष्ठाकेसरैर्वा घृतशुतैः ।

मलेषः पद्मकादिभिः सघृतैः श्रेष्ठदूर्वादिभिर्वा घृताप्लुतैः ।

वटादिसिद्धतैलेन शतघौतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥

अभ्यंग पयसासेकः शस्तश्च मधुकांचुना ।

वटादिना न्यग्रोपादिना सिद्धेन तैलेनाभ्यंगः प्रशस्तः । शतघौतेन वा
घृतेन तथा क्षीरेणासेकः शस्तः । मधुषष्टिकाजलेन वा ।

प्रायेणोषहताग्नित्वात्सपिच्छमातिसार्यते ॥ ७२ ॥

तस्यातिसारग्रहणोविहितं हितमौषधम् ।

वातुत्थेनोषहताग्नित्वात्कारणान् पिच्छया सहातिसार्यते यदमी तस्या-
तिसारं घटण्या च गदुक्तमौषधं तद्विद्वत् ।

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विद्बलम् ।

तथा राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः पुरीषं यत्नतो रक्षेत् । किमित्याह ।
यस्मात्तस्य शोषिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य सतो विद्बलमेव बलं न धात्वा-
दिजं बलम् ।

मांसमेवाश्वतो युत्तया मार्द्दीकं पिबतो नु च ॥ ७४ ॥
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।

मांसमेव युत्तया देशकालसाल्यादिलक्षणया भक्षयतो मार्द्दीकं च पश्चात्
पिबतो वेगमधारयतो यक्ष्मा अन्तरमवकाशं न लभते ।

सुरां समंडां मार्द्दीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।

स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजः पुष्टये च तन् ॥ ७६ ॥

तथा सुरादीननुपानार्थं पिबेत् । मांसानि भक्षयेत् । तत्सुराद्यनुपानं
मांसभक्षणं च स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलामौजसश्च पुष्टये ।

क्षेहक्षीरांशुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्णमिश्रकैः क्षेहैर्भूयोभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धर्तयेत्परम् ।

क्षेहादिकोष्ठेषु स्वभ्यक्तं सप्तमवगाहयेत् निमग्नं स्थापयेत् । ततः कोष्ठा-
दुत्तीर्णं भूयः पुनर्मिश्रकैः क्षेहैर्गुल्मोक्तैरभ्यक्तं सुखैः सुखावहेन दुष्करैः
सुखेन तिष्ठत मृद्रीयात् परमतिशयेन सुखं यथा भवति तयोद्धर्तयेत् ।

जीवंती रातवीर्यां च विकृतां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्वगंधामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारि सर्पिणान् कुष्टं तंडुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

मापांस्तिला च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगुणितं दद्या युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥

एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिर्वर्णवलप्रदं ।

जीवत्यादिकं किण्वपर्यंतं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । विकसा मंजिष्टा । यव-
चूर्णं सर्वेभ्यास्त्रिगुणं दद्या युक्तं समाक्षिकमेतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ।

गौरसर्पपक्वकेन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥

स्नायाद्धतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।

गंधमाल्यादिकं भूपामलक्ष्मीनारानीं भजेत् ॥ ८२ ॥

सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।

वस्तयः क्षीरसर्पापि मद्यमांससुशीलता ॥ ८३ ॥

दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ।

गौरसर्पपाणाः कल्केन स्नानीयैः स्नानार्हैर्गंधद्रव्यविशेषैरीषधिभिश्च सहदे-
वादिभिर्ऋतौ हेमतादिके सुखावहैरुष्णादिभिस्तोयैर्जीवनीयद्रव्यसूतैः स्ना-
यात् । तथा गंधैश्चदनक्रुकुमादिभिर्मास्यैः कुसुमैरादिशब्देनालंकारादिग्रहणं
तैर्भूपामलक्ष्मिणां सेवेत । तथा सुहृदां दर्शनं । गीतस्य वादीत्रा-
णां तथोत्सवस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं । तथा वस्तयः क्षीराणां घृ-
तानि क्षीरसर्पापि मद्यमांसानां सुशीलता । तथा दैवव्यपाश्रयं बलिमं-
गलहोममायाश्चिन्तादिकं । तथा अथर्वोक्तमथर्ववेदनिहितं यागादिकं च
पूजितं मद्यस्नमेतदत्रेत्यर्थः ।

इति श्रीमदरुणविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां राजयक्ष्मस्वरभेदारोच-
कचिकित्साख्यः पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः

राजयक्ष्मचिकित्सादानतर छर्द्यादिचिकित्सितमारभ्यते ।

यतो यदिमण एव प्रायेणैत उपद्रवभूता जायते । अतएतदारभो यु-
क्त इत्याह ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।

लघनं मागृते वायोर्वमनम् तत्र योजयेत् ॥ १ ॥

बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।

उत्क्लेशानमुत्क्लेशो दोषाणामुच्छूनावस्थैव । अमाशयोत्क्लेशात्सभवो जन्म
यासां ता आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो यतस्त्वस्मात् प्राक् प्रथम
लघनं हितं । प्रायो घट्टणं वातत्रायां छर्द्यामामाशयोत्क्लेशात्सभवार्थं वा
योर्क्लेशे योजयेत् । छर्द्यामामाशयोत्क्लेशाभावार्थं वायोर्क्लेशे तत्तयोजयेत् । का-
र्यकारणोपचारादेव निर्दिष्टः । बलिनो हि छर्दि मुक्ताऽन्यासु छर्दिषु ल-
घनं कार्यं । लघने कृतेऽप्यनुपद्रववेगामु तत्र तासु छर्दिषु वमनं कार्यं ।
बलिनः पुंसो न दुर्बलस्य । अथवा बहुदोषस्य तथा प्रततमनारतं बहु
वमतो वमनं योजयेत् ।

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मयैः फलानुभिः ॥ २ ॥

क्षीरैर्वा सह सद्गुर्ध्वं गतं दोषं नयत्यत्र ।

शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

ततो वमनादनंतरं विरेकोपधं क्रमशो न सदसा योजयेत् । किं भूत वि-
रेकद्रव्यं । हृद्यं हृदयायहितं । कैः सह । मयैर्मादीकादिभिः । तथा फलानु-
भिः । शोभनद्राक्षादिफलनिष्पादितवारिभिः । अथवा क्षीरैर्गोवीरादिभिः सह
किमेव स्यादित्याह । सद्गुर्ध्वमित्यादि । यस्मात्सविरेकं ऊर्ध्वं गतं दोषं
छर्द्यनुगमधो नयति । न केवलं शोथनं वमनं विरेचनं वा तत्र योजयेत् ।

यावच्छमनमपि यदौषध तदपि तत्र योजयेत् । रुक्षदुर्बलस्य पुनः पुस्त-
देव शमनमेव योजयेच्छोधनासहत्वात् ।

परिशुष्के प्रियं सात्त्विकमन्नं लघु च रास्यते ।

उपवासस्तथा शूपा रसाः कांवलिकाः खलाः ॥ ४ ॥

शाकानि लेहभोज्यानि रागखांडवपानकाः ।

भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानवर्षणम् ॥ ५ ॥

गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः ।

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ ६ ॥

तत्र सर्वास्वापि छांदेषु परिदुष्कादिगुणयुक्तमत्र दृश्यते । काञ्चलिकादि
लक्षणं कृताञ्चमे कथितं । तथा फलानि स्नानमुद्गर्तनादिरूपेण वर्णः । सु-
गन्धयो शोभना गन्धाः । गन्धद्रव्येषु पुष्पसूलाचपानवाः दृश्यते । अत्र गन्धघन्देन
गन्धद्रव्याणि भुक्तमानस्य सहसा श्रुतिस्वेवाज्ञातसेकस्य मुखे शीताधुसेचन-
मिति सामान्येन छर्दीनामृपक्रमाः । अभूना विशेषेणाह ।

हन्ति मारुतजां छर्दि सर्पिः पीतं ससेधवम् ।

किञ्चिदुष्णं विरोपेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योपत्रिलवणायं वा सिद्धं वा दाडिमांशुना ।

संशुद्धिदधिधान्येन शृतं तुल्याबु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसंघवसप्पिवा फलाम्लो वैष्करो रंसः ।

स्निग्धं च भोजनं शुंठीदधीदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥

कौष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

वातजां छर्दिष सर्पिः पीत सैधवान्वित किञ्चिदुष्ण विशेषेण हति ।
पीत ननु लीढमशक्तवान् । तथा चोक्त । आक्रामत्यनिल पीतमिति ।
तस्मान् पीत घृत छर्दि हतीति युक्त । अथवा त्रिजिह्वितुल्यैर्लक्ष्य सर्पिः
पीत पूर्वोक्तगुण । दाडिमांतुना वा शुष्मदधिधान्येन सह सामान्येन कल्पन-
या सिद्ध घृत पीत पूर्वोक्तगुण । बलतुल्य वा पय सृत पूर्ववत् । अथवा

वेष्टिकः कौकुटादिजो रसो ऋषुसर्पिः सर्पेधवो मारुतजा छर्दि हति । किभू-
तः । फलेन दाडिमामानुलुगादिना अम्लोऽम्लता प्रापितः । क्षिग्ध च भो-
जनमशन दधिदाडिमेन संस्कृतं तु हितं छर्दि हति । अत्र च मारुतछ-
र्दिपि स्नेहनेरडतीलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनं कोष्णं सलवणं च हितम् ।

पित्तजाया विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥

सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।

ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥

पिबेन्मथं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।

मुद्गजांगलजैरद्याद्वचंजनैः शालिपट्टिकम् ॥ १२ ॥

मृदृष्टलोष्टमभवं सुरातं सलिलं पिबेत् ।

मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥

द्राक्षारसं रसं वेशोर्गुदूच्यन्नुपयोपि वा ।

पित्तजाया छर्द्या विरेकार्थं विरेकमयोजनाय द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृदेया ।
तैल्वकं वा सर्पिर्वाभ्यम् । पित्तजे छर्दिपि वृद्धे श्लेष्मधामगे पित्तमूर्ध्वमेव ह-
रेद्दमनतत्र देयमित्यर्थः । कैरेव्यै । स्वादुतिकैः । आतुरो विशुद्धिमान् कृतम-
नविरेको लाजैर्मथं पिबेत् । किंभूतम् । समधुशर्करमयवा यवागूं लाजैः समधु-
शर्करा पिबेत् । सह मधुशर्करश्च समधुशर्करा चेति । पुमान् स्त्रियेत्येकरोप ।
तथा मुद्गजैर्व्यञ्जनैर्जांगलमातैश्च व्यञ्जनैः शालिपट्टिकमयात् । मृदृष्टलो-
ष्टजं सुरातलं जलं पिबेत् । मुद्गादिभिर्वा सह निशास्थितं जलं पिबेत् ।
द्राक्षारसादि वा यथायोगं पिबेत् ।

जम्बाम्रपल्लवोशीरवटशृंगावरोहज ॥ १४ ॥

काथं सौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।

छर्दिं ज्वरमतीसारं मूच्छं तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥

जम्बाम्रादिजं कायः सौद्रान्वितः शीतो वा शीतकपायः पीतः सौद्र-
युतः श्रद्धादीन्हन्ति ।

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गलदानु वा ।

कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणांजनम् ॥ १६ ॥

लिह्यात्सौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा वदराणि वा ।

मुद्गदलैः दृतमवु मुद्गदलानु तद्वात्रीरसेन सह पिबेत् । अथवा मुद्गद-
लानामवु मुद्गदलानु शीतं शीतकषाय पिबेत् । कोलादिक क्षौद्रेण लिह्यात् ।
पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात् । द्राक्षां वा वदराणि वा लिह्यात् ।

कफनायां वमेन्नैव रुष्णापीडितसर्पपैः ॥ १७ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।

आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मंधान्यवैर्वा बहुशः छर्द्यघ्नौपधभावितैः ।

कफघ्नमज्जं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥

लीढं मनःशीलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमि जयेत् ॥ २० ॥

खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभां ।

कफनाया छर्द्या निवादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमेत् । दुर्बलं च नरमु-
पवासयेत् । आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । बहुश्वाराः छर्द्यघ्नौ-
पधभावितैर्गवैर्मन्थान्पिबेत् । कफघ्नमज्जं हृद्यं च भुक्तं सहामि जयेत् । रा-
गाः सकुठेरकभूस्तृणा वमि जयति पीता । मनःशिलादिक बीजपूररसेन स-
क्षौद्रेण वमि जयेत् । कपित्थस्य वा रसेन माक्षीकान्वितेन मनःशिलादिक
लीढं वमि जयेत् । कपित्थं वा सन्निकटं मधुना खादेत् । धन्वयनास
वा मधुना लिह्यात् ।

अनुकूलोपचारेण यातिद्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

द्विष्टार्थजा च्छर्दिर्मनसोऽनुकूलोपचारेण शान्भवति ।

कृमिजाकृमित्द्रोगगदितैश्च भिषगुजितैः ।

यथास्वं परिरोपाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

कृमिभ्यो जाता छर्दिः कृमिद्वद्रोगगदितैरीपधैः शम याति । न केवल
कृमिजा छर्दिरेव शम याति । यथास्व परिशेषा अप्यामयः कृमिद्वद्रोगकृ-
ता येऽपि कृमिद्वद्रोगगदितैर्भेषजैः शम याति ।

छर्दिप्रसंगेन हि भातरिश्वा धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंबनवृंहणीयम् ॥२३॥

सर्पिर्गुडामांसरसाघृतानि कल्याणकन्यूपणनीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्ता प्रशमं नयन्ति ॥२४॥

हि यस्माच्छर्दिप्रसगेनानुवधेन यो धातुक्षयः । तस्माद्वेतोर्मातरिश्वा अ-
वश्य कोपमायाति । अतो हेतोर्वमनातियोगप्रोक्त विधिं स्तम्भन वृंहणं च
कुर्यान्न पुनस्तदुक्तमन्य विधिं । इद्रवज्जावृत्त । तथा सर्पिर्गुडादयो दोषदुष्या
नुरोधतो यथाकालमुपयुक्ताश्छर्दिं प्रसक्ता शमयति । उपजातिवृत्त । त-
नांतरे चोक्त । अजन चदनोशीरमज्जामृक्षर्करोदक । लाजाचूर्णे, पित्रेन्म-
थमतियोगहरं परमिति ।

छर्दिचिकित्सितादनंतर द्वद्रोगसाधनमुच्यते द्वद्रोगशब्दश्रवणसवधान् ।

द्वद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिवेत्सुखोष्णं सविड गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

वातजे द्वद्रोगे तैल सुखोष्ण किंचिदुष्ण पिवेत् । किंभूत मस्तुसौवीरत-
क्राणि विद्यते यस्मिन्स्तदेव । तथा सहवीडलवणेन सविड गुल्मादिजित् ।

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथा गुणम् ।

लवणैः पचभिः सेंधवादिभिर्गोमूत्रेण कात्रिकेन वा तैल सामान्यपरिभा-
षया पक्क तथा गुण गुल्मादिजित् ।

विल्वं रास्त्रा यवान्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ।

तैलं तन्नावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

विस्त्रादिजले पण्डा तस्मिन् जले काथीभूते तैल पचेत् । तत्तैल नस्ये
पानेऽनुवासने च विनियोजयेत् । तच्च पूर्वसम ।

शुंठीवयस्थालवणकायस्थार्हगुपौष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वद्वद्रुजागुल्मनिदृतम् ॥ २८ ॥

शुठ्यादिभिः पक्व च घृत पार्श्वद्वद्रुजादिजिन् । वगस्था आमन्त्रकी ।
कायस्था काकोली ।

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापंचारादन्यते ।

घृतस्य साधितः प्रस्यो द्रोणश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

सौवर्चलस्य पलद्वय पथ्यापचाग्रधुक्तो घृतप्रस्यो द्रोणादिजिन् ।

पुष्कराद्वपठोऽशुंठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारंघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबीजाद्विजयापठिपौष्करैः ।

पुष्कराद्वादयः कल्कीकृताः पिष्टास्तथा घृतादियुक्ताः पीता विकर्तिका-
शूलहरा । विकर्तिकाहृदयस्मावर्ताच्छेदनिका इव रुग्णशेषः । द्रोण-
प्रसगादेतच्चिकित्साधुक्ता । कायश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसयुतैस्तद्-
गुणो विकर्तिकाशूलहरः । औषध शुठी । बीजाद्वः बीजसार बीजपूरकमि-
त्यन्ये ।

पंचकोलपठीपथ्यागुडबीजाद्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

द्वत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्दुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

पंचकोलादिक वारुण्या प्रसन्नया सुरया कल्कित पिष्ट यमके भृष्ट
सेधवयुत दंदादिशूलेषु गुल्मादिषु च खादेत् ।

स्निग्धाश्रेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

इह वातजे वृद्धोऽथ स्वेदाश्च स्निग्धा हिताः । घृतानि पक्वानि वा ।

लघुना पचनमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥

वारुणीदधिमेढं वा धान्याम्लं वा पित्रेत्तृपिः ।

तृपिं सत्यां ह्रस्वेन पचनमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं पित्रेत् । वारुणी-
मेढं वा दधिमडं वा पित्रेत् ।

सायामस्तंभशूलामे इदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥

क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।

स्नेहाद्यास्तितिरिक्ताचशिखीवर्त्तकक्रशनाः ॥ ३६ ॥

आयाम आलेपः सह आयामादिभिर्वर्त्तते यद् हृदयं तस्मिन्स्थायि-
धे इदि तथा मारुतदूषिते सति क्रियैषा चिकित्सेय पूर्वोक्ता । सद्रवाया
मप्रमोहे पुन इदि मारुतदूषिते रसा तितिर्यादिना । स्नेहाद्या बहुलेहा
हिताः ।

बलतैलं सद्वृद्धोऽपि चेद्वा मुकुमारकम् ।

यष्ट्याब्दाशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

सद्वृद्धो नरो बलतैलं पित्रेत् । मुकुमारकं वा प्रमेहोक्तं घृतं य-
ष्ट्याब्दं च तच्छतपाकं यष्ट्याब्दशतपाकं शतकृत्व एव ततैलं वातशोणि-
तोक्तं पित्रेत् । महास्नेहं तथोत्तमं पित्रेत् । तदेव चाह ।

रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवै ।

आङ्गीस्थिरावन्नाभ्योपैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

दधिपादं तथा म्लैश्च लाभतः स निषेवित ।

तर्पणो ब्रूहणो बल्यो वातवृद्धोऽगनाशनः ॥ ३९ ॥

रास्नादिभिः कल्कीकृतैर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत् । दधिपादश्च तु
दधे पादश्चतुर्थभागप्रमाणो यस्मिन्स्तत्तथाभूतम् । तथा म्लैः काजिकादिभिः

लीभतो यथालाभं । अनयैव कल्पनया स महास्नेहो निषेवितस्वर्पणो बृहणो-
वन्धो वातद्वद्रोगग्रश्च स्यात् ।

दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ॥ ४० ॥

क्षीरं दधिगुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ।

दीप्तेऽग्नौ सति वातद्वद्रोगे सद्रवायामे सह द्रवेण आयामेन च
वर्तते यस्तस्मिन्स्थथाभूते क्षीरादिहित । औदकामिष मत्स्यादिमांसमानू-
षामिषवराहादिज मांस ।

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विधम् ।

शेषेषु स्तंभजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

वातद्वद्रोग मुक्त्वा अन्येषु चतुर्विधं हृद्रोगेष्वेतानि क्षारादीनि वर्ज्यानि न
प्रयोज्यानि । न केवलमेष्वेतानि वर्ज्यानि यावत्स्तंभजाड्यामसंयुक्ते वाति-
केऽपि हृद्रोगे एतानि वर्ज्यानि ।

कफानुबन्धे तस्मिन्स्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियां ।

तस्मिन्वातिके हृद्रोगे कफानुबन्धे तु सति रूक्षोष्णा क्रियां सेवेत ।

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूपकैः ॥ ४२ ॥

युक्तो विरेको ह्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।

क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यातः परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

कट्टीमधुकुल्लं च पिबेत्ससितमंभसा ।

पैत्ते हृद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादियुक्तो विरेको ह्यः स्यात् । शुद्धे सत्य-
नन्तरं क्रम पित्तहा स्यात् । स तु पेयादिक कार्यः । तत्र पित्तान्तरे च या
बहिरसश्च गुद्विरुक्ता सा चान कार्या । कट्टीमधुकुल्लं शर्कराश्वितमभ-
सा पिबेत् ।

श्रेयमीशर्कराद्राक्षानीवर्षमकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

वलाखर्जूरकाकोलमेदायुग्मैश्च साधितम् ।

सक्षीरमाहिपं सर्पिः पित्तहृद्रोगनारानम् ॥ ४५ ॥

श्रेयस्यादिभिः साधित क्षीरान्वित माहिप सर्पिः पित्तहृद्रोगघ्न । श्रेयसी
हस्तिपिप्पली । महिषघृतस्यात्र निर्देशो शीतत्वमत्वात् ।

अर्पोडरीकमधुकविसग्रं पिकसेरुकाः ।

सशुंठीरीवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्ट स्वादुवर्गकृतं च यत् ।

वस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

अर्पोडरीकादिभिः क्षारयुत पक्व घृत शीतभूत सन्माक्षिकोपेत तच्चेष्ट-
मात्रारोगस्वादुवर्गेण द्राक्षादिना यच्च कृतं तथा वस्ति मधुकसाधित मधुकेन
पक्व तैल माक्षिकान्वितं दद्यात् ।

कफोद्भवे वमेत्खिन्नः पिचुमदवचांबुना ।

कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥

कफोद्भवे हृद्रोगे खिन्नो नां ववचाभ्या कथितेन जलेन वमेत् कुलत्थ-
जागलादिरसभृक् ।

पिवेच्चूर्णं वचाहिगुलवणद्वयनागरान् ।

सैलायवानीककणायवक्षारान् सुखांबुना ॥ ४९ ॥

फलं वान्याम्लकौलस्थयुपमूत्रासवैस्तथा ।

पुष्कराढ्याभयारुंठीपठीरास्नावचाकणाः ॥ ५० ॥

क्राथं तथा भयारुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ।

चूर्णं वचादिभ्य उष्णोदकेन पिबेत् । यवानीको यवानीभेदः । तथा
फलधा-याम्लादिभिर्वा एकवरेण पिबेत् । तथा पुष्करादेश्चूर्णं पूर्वोक्तैरुष्णा
म्लादिभिः पिबेत् । तथा हरीतक्यादेः क्राथं पिबेत् ।

क्राथे रौहातकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुने ॥ ५१ ॥

सपलाशवटे व्योपतृचूर्णान्विते कृतः ।

मुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥

रौहीतकादीनां काथे त्रिकटुत्रिवृचूर्णयुते कृतो लेह उज्जोदकानुपानः
कफविकारहा । अर्गचिस्तिक्तोक्तां तुलां दिव्याभसि पचेदिति । प्रमाणानु-
सारेण परिमाणमत्र निरूपितम् ।

श्लेष्मगुल्मोदितान्यानि क्षाराश्च विविधान् पिबेत् ।

कफहृद्रोगश्लेष्मगुल्मे यानि गदितान्यान्यानि सर्पिषि तत्रैवोक्तान् क्षा-
राश्च नानाविधास्तान्पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥

तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितम् ।

शिलाजत्रु प्रयोजयेत् । वा ब्राह्म रसायनम् रसायनाध्यायोक्तं तथा-
मलकलेहं च रसायनोक्तम् । अथवा प्राश्यं लेहमगस्त्यनिर्मितं कासधि-
कृतिस्तोक्तं प्रयोजयेत् ।

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽग्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥

राम्येत्सकुष्ठरुमिजिच्छवणद्वयतिल्वकैः ।

सदेवदार्ढ्यतिविषैश्चूर्णमुष्णावुना पिबेत् ॥ ५५ ॥

यस्य पुंसो भुक्तेऽन्नकाल एवातिशूलं स्यात् । जीर्यत्यग्ने मध्यमाया
पाकावस्थायामन्य शूलं स्यात् । जरां गते किट्टसारतया परिणतेऽग्नेतु शाम्येत् ।
स नरः कुष्ठादिभिश्चूर्णमुष्णावुना पिबेत् ।

यस्य जीर्णेधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।

जीर्यत्यग्ने तथा मूलेस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥

यस्य पुंसो जीर्णे सत्यभ्यधिकं शूलं भवेत् स स्नेहैर्विरेचनद्रव्यमिद्वैर्विरे-
चनीयैर्वीर्यत्यग्ने पच्यमानावस्थायामधिकशूले सति फलैर्विरेच्यः । तथा च
मुनिः । मृदीकावनिडमानि खर्जूरानि गरुपकम् । आरग्वधोवामलकं हरीत-
क्यो विर्भातकम् । कपिलकोषचित्रे च त्रपुस च मुकूलकम् । नीलिकानुबलं पीलुः

भवेत्फलविरेचनमिति । यस्य पुनः सदाधिकमेव शूलं केवलं न भुक्तमात्रे
जीर्णे जीर्यति वा स पुरुषो मूलैस्तीक्ष्णैर्मूलविरेचनैर्दन्तीत्रिवृच्छगामासमला-
दिद्रव्यैः समन्वितैर्विरेच्यः । तथा चेत्तु । समलाग्रशिखीदन्तीद्रवन्तीगिरिक-
णिकाः । त्रिवृच्छगामोदकीर्या च मकीर्याक्षीरिणी तथा । छगलाद्री गवाक्षी
च कुचाक्षीगिरिकणिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनमिति ।

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाराये गतः ।

तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ ५७ ॥

बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्गं आमाशयं गतः कुप्यति । तस्य महतः
बाह्यादिभिरेवावस्थानाद्दृश्यतेः समस्तैर्वा अनुलोमनं कार्यम् ।

कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिने हृदयामये ।

कृमिजे वृद्धोऽसौ सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधम् ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥

सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।

तृष्णासु सर्वासु वातपित्तहरः सर्वोऽपि विधिः शिथिल्यते । तथा बाह्यान्तो-
भ्यन्तरे च शीतो विधिः । तथा शमनशोधनं च शस्यते ।

दिध्यान्नुशीतं सक्षौद्रं तद्वद्रौमं च तद्रुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तमलोष्टकपालसिकतादिभिः ।

सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥

दर्भपूर्वेण मथ्यश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।

वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामासिकान्वितः ॥ ६१ ॥

यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ।

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥

हिमांशुपिण्डकस्य पथ्या सप्तिका मधु ।

रसैश्चानम्ललवणैर्जागलैर्वृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥

मुद्रादीनां तथा शूपैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गंडूपाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिद्धदादीनां दर्शनस्मरणानि च ।

दिव्यावु आतरित जल शीत मालिकेण सह शस्यते । भीम च
 जल तद्गुण दिव्यानुसमानगुण शुचिपृथ्वसितश्वेतेदेश इत्यादि लक्षण-
 लक्षितम् । तच्च शस्यते । तस्य दिव्यजलस्यैव गुणा यस्य तत्तद्गुण तत्तल्लोष्ट-
 कमुपलसिकतादिभिस्तप्त तन्निर्वापित शीतीकृत शस्यते । अथवा तदेव
 समशर्कर शस्यते । अथवा दर्भपूर्वेण तृणाख्येन पचमूलेन कथित शस्यते ।
 तथा लाजासक्तुभि कृतो मथः मशस्यः । तथा आमैरभृष्टैर्यवैर्वाट्य मशस्तः ।
 शीतीभूत शर्करामालिकयुक्तः । यवागू शालिभिस्तथैव शर्करामालिका-
 न्विता शस्ताः । तथा चिरतनैः कोद्रवैः शर्करामधुयुक्ता यवागू शस्ताः ।
 तथा शीतेन शीताकृतेन द्रव्येण शीतवैर्यद्रव्यैः सिद्धेन भोजन हितम् । अथवा
 शीतशीतजलैः परिपिक्तस्य पुसः पयसा सशर्करामार्दक भोजन हित ।
 अथवा न केवल पयसा साल्यादिवद्यान्मांसरसैर्जागलैः किंचिदग्ललवणै-
 र्घृतभर्जितैर्भोजन हितम् । तथा मुद्गमसूरादिकानां शूपैर्जीवनीयरसयुतैर्भोज-
 न हितम् । तथा शीतैः शीतवैर्यैश्चदनादिभिस्तथेश्वरसे सिद्ध क्षीरघृत
 नस्य हितम् । क्षीरोद्भव घृत क्षीरघृत तथा सूत्रस्थानोदिता निर्वापणा रोपणा
 गंडूपा हिताः । तथा दाहज्वरे य उक्ता लेपाद्या दूर्वादिभिर्वातपित्तैरित्यादि-
 ग्रथनिर्दिष्टास्ते च हिताः । तथा निरीहत्वं निर्वापणत्वं हितं तथा मनसो
 रतिर्निर्वृत्तत्वान् । तथा महासरितां महाहृदानां महातडागानां च दर्श-
 नस्मरणानि हितानि ।

इति तृष्णामु सामान्येन चिकित्सितमुक्त विशेषेणाह ।

तृष्णाया पवनोत्थाया सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥

रसाश्च चृंहणा रीना विदार्यादिगणानु वा ।

एवमोत्थायां तृष्णायां दधि गुडेन सह शस्यते । मासरसाश्च वृहणाः
शस्ताः । तथा विदार्यादिगणानु विदारिपचागुलेत्यादिभिः सृत तेष्व
पानीय शस्तम् ।

पित्तजायां सितायुक्तः पटोदुंबरजो रसः ॥ ६७ ॥

तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणानु वा ।

तद्विधैश्च गणैः शीतकपायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥

मधुरैरौषधैस्तद्वन् क्षीरौघैश्च कल्पितान् ।

बीजपूरकमृद्भोका वटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥

मूलानि कुशकाशाना यष्ट्याङ्गं च जले शृतम् ।

ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपंचसाराणु वा पिबेत् ॥ ७० ॥

पित्तोत्थायां शर्करान्वितः पटोदुंबरफलजो रसस्तेषामुदुवराणां वा का
थो हिमस्तद्वच्छीता युक्तः शस्यते । तथैव सारिवादिगणानु सारिवोद्ग्रीरे-
त्यादि शस्यते । तद्विधैः शीतवीर्यैश्च गणैः कृतान् शीतकपायान् ससितामा-
क्षिकान् पिबेत् । तथैव मधुररसैर्द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितान् । क्षीरौघैश्च
श्वत्थन्यग्रोधादिभिः कल्पितान् शीतकपायान् सशर्करामधून् पिबेत् ।
बीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि मधुक चैतज्जले शृतं पिबेत् ।
शीतमिनि मकृतत्वायोग्यत्वाच्चात्र योग्यः । अथवा ज्वरचिकित्सितोक्त
द्राक्षामधूकेत्यादिकं फाटं शीतकपायं पिबेत् ॥

*पंचसाराणु वा मधुरखर्बुरमृद्भोकेत्यादि रक्तपित्तचिकित्सिते पठितं पिबेत् ॥

कफोद्भवाया वमनं निवप्रसववारिणा ।

वित्वाढकी पंचकोलर्जपंचरुसाधितम् ॥ ७१ ॥

जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।

मूद्रगुप च सव्योषपटोलीनिवपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवाक्षं तीक्ष्णकवलनस्यलेहाश्च शीलयेत् ।

श्लेष्मजायां तृष्णाया निवपत्रपानीयेन वमनं शस्तम् । वित्वादिभिर्मल

साधित कफतृष्णायां पिबेत् । रजन्या हरिद्रया जल-सिद्धं पिबेत् सक्षौ-
द्रशर्कर कफतृष्णायां मुद्गयूप च त्रिकटुपटोल निवपलवान्वित पिबेत् ।
मवात्र तीक्ष्णकवल तीक्ष्णनस्य तीक्ष्णलेह च शीलयेत् ।

सर्वरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥

श्युपणारुष्करवचाफलाम्लोष्णाबुमस्तुभिः ।

सर्वरामाच्च तृष्णायां सत्यां तद्वत्सन्निपातर्षा आमषी च क्रिया इष्टा
तथा च वमनमिष्ट श्युपणारुष्करवचादियुक्तेन फलाम्लेनोष्णजलेन वा
मस्तुना वा इष्ट ।

अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मथं च कालवित् ॥ ७४ ॥

अन्नात्ययादन्नविरहानृष्णायां सत्यां मण्डमुष्णशीत मथ च कालमकृतिसा-
त्क्यादिवत् पिबेत् । वातकफप्रवृत्तिना पित्तश्लेष्मप्रवृत्तिना पित्तप्रवृत्तिना च
हिमो मथ पेयः । एव कालसाध्यादिषु निरूप्य । सक्तवः सर्दिषाभ्यक्ताः
शीतोदकपरिप्लुता । नातिद्रवो नातिसाद्रो मथ इत्यभिधीयते ।

तृपि श्रमान्मासरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।

श्रमानृपि जातायां मासरस मद्यं सशर्करं पिबेत् ।

आतपात्ससितं मथं यवकोलात्रुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥

सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याकृत्वाजिकैः ।

आतपात्तृपि यवकोलोद्भवैः सक्तुभिः सशर्करं मथ पिबेत् । सर्वाणि
चांगानि तिलपिण्याकृत्वाजिकैर्लिपेत् ।

शीतस्नानात्तुमद्यां तु पिबेत्तृष्णान् गुडां तु वा ॥ ७६ ॥

शीतस्नानाच्च तृष्णा मद्यां पिबेत् । तृष्णानिनि मनुषि मयडिति णत्वे
रूपम् । गुडजलं वा पिबेत् ।

मद्यादर्धनलं मद्यं स्नातोम्ललवणैर्युतम् ।

मद्यात्तृणमार्धजल मय स्नातश्चाम्ललवणाभ्यां युत पिवेत् ।

स्नेहतीक्ष्णतरामिस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥

क्षेहेन तीक्ष्णतरोऽपिर्ष्यस्य स नरस्तृणान्निसर्गशीतल जल पिवेत् ।

स्नेहादुष्णांशु जीर्णांस्तु जीर्णान्मिडं पिपासित ।

क्षेहान् पुनरजीर्णान् पिपासित उष्णांशु वा पिवेत् । जीर्णांस्तु स्नेहात्तृ
पि मड पिवेत् ।

पिवेत्स्निग्धान्नतृपितो हिमस्पादं गुडोदकम् ॥ ७८ ॥

स्निग्धात्नेन भुक्तेन तृपितो हिमस्पादं तु हिमशीतल गुडोदक पिवेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन तृपित पीत्वोष्णांशु तदुच्छिखेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन भुक्तेन तृपित पीत्वोष्णांशु तद्गुर्वाद्यन्नमुद्दमेत् ।

क्षयजाया क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥

क्षयजाया तृपि क्षये हित यद् बृंहणमौषध तत्सर्वं हित द्यस्तम् ।

कृशादुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।

कृशादीनां तृपिजातायां क्षीर हितमथवा छागो रसो हित ।

क्षीरं च सोर्ध्वातायां क्षयकासहरै शृतम् ॥ ८० ॥

सोर्ध्वातायां तृपि क्षयकासहरै शृत क्षीर हित । च शब्दा मासरसश्च ।

रोगोपसर्गजाताया धान्यांशु ससितामधु ।

पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रियारोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥

रोगोपसर्गजातायां तृपि धान्यांशु ससितामाक्षीरपाने प्रशस्त । सर्वा च
क्रियारोगाद्यपेक्षया शला ।

तृप्यन् पूर्वामयस्तीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं तत ॥ ८२ ॥

सात्म्यान्नपानभेपज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।

तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्रिकित्सितुम् ॥ ८३

पूर्वामयेन क्षीणः सन् तृष्णक् पिपासितो यदि जलं न लभेत् तदा मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् । ततश्च हेतोस्त्वरितं दीर्घतरं तस्य नरस्य पूर्वमन्येभ्यो रोगेभ्यः सात्म्यान्नपानभेपज्यैस्तृष जयेत् । ततोपरं रोगं किमेव क्रियत इत्याह । तस्या नृपि जितायां सत्यामन्योपि रोग उपक्रमितुं शक्यः ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

छर्द्यादिचिकित्सितादनंतरं मदात्ययचिकित्सितारभश्चिकित्सानान्यहेतुर्यैतस्तृष्णाया यथा वातपित्ते कारणं तथा मदात्ययस्यापि ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यं दोषमधिकं पश्चेत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

यं दोषं तत्र मदात्यये वातादिकमुत्पन्नं पश्येत्तस्येव गानीयात्तस्य दोषस्यादौ प्रथमं एव प्रतिकारयेत् प्रतिकारं कुर्यात् । एवमपि पित्तदोषो मदात्ययश्चिकित्स्यः । तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये कफस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हि यस्मात्कालक्रमेण पित्तमारुतानसानो बाहुन्येन मदात्ययः स्यात् । प्रथमं कफरगाधिक्यं । ततः पित्तमारुताधिक्यौ भवतः । कफस्थानानुपूर्व्या व्याख्यामं न्नरचिकित्सिते व्याख्यातम् ।

हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥

समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।

मद्यस्य विपसादृश्यात्

हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिरुपजायते स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यग्मात्रेण पीतेन शाम्यति । यावद् दृष्टेर्न सभ्रातिर्यावन्नक्षोभ्यते मनः । तावदेव विरतव्यं मद्यादात्मवता सदेत्येव लक्षणं पानं सममेव पीतम् । येनैव माद्वीकेनाथवा माध्वेन गौडादिना वा यो ज्ञाते व्याधिः स तेनैव माद्वीकादिना शाम्यति । कुत एव स्यादित्याह । मद्यस्य विपसादृश्यात् । यथा तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्विषं युक्तं तथैव तत्सख्यतिरेव गुणैर्मध्यमपि युक्तं । ततश्च मद्यस्य मद्येनैव शान्तिर्युक्ता । ननु यदि विपसादृशं मद्यस्य ततो यथा विषस्य विषानरेण शान्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यातरेण शान्तिः प्राप्तेत्याशङ्क्याह ।

विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विपातरमपेक्षते ।

सत्यमेतन् एव भाषम् । किन्तु गुणैर्दशभिर्तूत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिस्वरूपैर्योगात्सवधादिषु विपातरमपेक्षते। न तु तदिना तदेव स्वोत्पे रोगप्रशमायालम् । मद्यं तु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगात् मद्यातरमपेक्षते। एव तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विपान्मद्यस्य वैलक्षण्यम् ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मद्येनान्नरसश्लेढो विदग्धः क्षारता गतः ।

यान्कुर्यान्मन्दतृष्णमोहज्वरांतर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्मू मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ ६ ॥

जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकाशालाद्यवे सति ।

यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

स्वभावत एव तीक्ष्णोष्णेन तथा अतिमात्रेण तथा अम्लविदाहिना मयेन पीतेनान्नरसहेतो विदग्धः क्षारता च गतो ग्रान्मदादीन् कुर्यात् । तथा भोजनतो मयोत्क्रिष्टेन दोषेण खोतस्म रुद्धो वा दाहणा मूर्धादिषु वेदनाः कुर्यात् तान्मदादीन् ताश्च वेदनाः मयमेव यौगिक विधिना युक्त निहत । किंभूतस्य पुरुषस्य । जीर्णमद्यदोषस्य तथा प्रकाशार्था लाघवे सति ते च ताश्च तान् पुमान् स्त्रिया इत्येकदोषः । ननु यदि मयमेव तान्नि-
हति तन्निश्चितसात्तराभो न युक्तः । नैव । इहो हि विकित्ताः मतिरोग मोक्ताः । तस्माच्चिकित्सातरोपन्यासो युक्त एव । ननु कथं तान्मद्यमेव निहतीत्याह ।

क्षारो हि याति माधुर्यं रौघ्रमम्लोपसंहितः ।

‘ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्वदनादलम् ॥ ८ ॥

यस्मान् क्षारोम्लोपसंहितो द्रागेन माधुर्यं याति । आम्लेषु मध्ये मद्य श्रेष्ठ दोषविष्वदनात् पर्वातम् ।

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दोषनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सात्त्विकत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

पुरा मदात्मयनिदानोक्तैस्तीक्ष्णोष्णाद्यैर्गुणैस्तथा मद्यवर्गोक्तैर्दोषनाद्यैर्गु-
णैः करणभूतैस्तदेव मद्य मुष्टु धातुसाम्यकरम् । धातुसाम्यकरमिति त्वात्र हेतो नृप् ।

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।

जीर्यत्येतावता पानं कालेन विषया नृतम् ॥ १० ॥

सप्ताहमद्यमष्टरात्रं पानात्ययौषधं कुर्यान्नाधिक कालम् । यत एतावता कालेन विनाशस्थ पान परिणमति ।

परं ततोनुपनानि यो रोगस्तस्य ज्ञेयम् ।

यथायथं प्रयुजीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥

तत एतस्मात्कालादनन्तरमूर्ध्वं यो रोगोन्मुखाति तस्य रोगस्य कृतपा-
नात्ययौषधश्च यथास्वं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

इति सामान्येन चिकित्सितमुक्ता विशेषेणाह ।

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥

यवानीहपुषाज्जीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ।

शूल्यैर्मांसैर्हरीतकैः स्नेहवाङ्निश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥

उष्णस्निग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ।

आघ्रात्रातकपेशोभिः संस्कृता रागखाडवाः ॥ १४ ॥

गोधूममापविहृतीर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।

आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥

सुरभिर्लवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।

स्वरसो दाडिमः काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥

शुंठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्तांभोत्थाम्लकांजिकम् ।

अन्यंगोद्वर्तनत्नानमुष्णं प्रावरणं धनम् ॥ १७ ॥

घनश्रागुरुजो धूपः पंकश्रागुरुकुंकुमः ।

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ १८ ॥

हर्षेणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।

तेषु मदात्ययेषु मध्ये वाताधिके मदात्यये पिष्टकृतं मद्यं दद्यात् ।
बीजपूरकादिभिर्द्वैशसात्म्यादिवशात् समस्तैर्व्यस्तैर्यथा योगयुक्तं तथा मे-
ध्यस्य भेदुरस्य मांसस्य रसाः हिताः । किंभूताः । उष्णाः स्निग्धाम्ललवणाश्च
तथा रागाः खाडवाश्चान्नातकपेशोभिः संस्कृता हिताः । लक्षणमेवानु-
चर्यायामुक्तं । तथा गोधूममाषाणां विहृतीहिता । किंभूताः । मृदवोऽतीक्ष्णाः
चित्रा नानामकारा मुखप्रिया वदनरुचिहृतः । तथा आर्द्रिकादिगर्भिणी
अच्छवारुणी च हिता । किंभूता । सुरभिर्लवणा शीता च । तथा निगदा

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोदितः । पंचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात्
 काथः शृंठीधान्याव्वकाथो हितः । तथा मस्त्वादि हितं । तथाभ्यंगनादि
 उष्णं हितं । प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो
 हितः । अगरुः कुरुमपंकोनुपानं हितं । तथा प्रिया हर्षेण प्रीत्या
 आलिंगनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः ।
 कुचाश्चोरवश्च श्रोणयश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णागय-
 टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमादिजैर्मुक्तैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्मये बहुजलं शार्करं मधुविशेष योग्यं । मधुमाक्षिक
 वा रसैर्दाडिमादिजैर्मुक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योग्यं । परूपकाप्यत्र
 मधुराणि योग्यानि नाभ्यानि तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनिः ।
 अम्लं परूपकं द्राक्षावदराण्यारुकानि च । पित्तश्लेष्ममकोपीनीति । तादृक्
 च सुशीतं पानकं योग्यं । किंभूतम् । सह सितसक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्त-
 वश्च लाजा नियोज्या योग्यतरत्वाच्चतु यवानाम् । तथा स्वादुवर्गस्य कथेन
 समुक्तं मद्यं समाक्षिकं योग्यम् ॥

शालिपट्टिकमश्रीयाच्छरानैकपिंजलेः ॥ २१ ॥

सत्तीनमुद्रामलकपटोलीदाटिमैरपि ।

शालिपट्टिकं भुज्जीत । कैः सह । शशादिजै रसैर्देहादिसात्मवशात्
 सत्तीनादिनैश्च रसैः ।

कफपित्तं समुत्थिष्टमुखिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वांशु शीतं मद्यं वा मूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषोपात्तपाचनः ।

तृद्धिदाहवान्मदात्ययी कफपित्तं समुत्क्रिष्टं समुत्थितं स्वरयानाच्युता-
भासं सम्यग्बभूव । किं कृत्वा । अनु शीतं पीत्वा मथ वा भूरिणा इक्षुरसेन
संयुतं पीत्वा । अथवा द्राक्षारसं पीत्वा । परमनतरं संसर्गां तर्पणादिभिः
सुष्टु हितः । कृतवमनादिकस्यानंतरं पेयादिक्रमः संसर्गाभ्युच्यते । एव
कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽग्निर्दीप्यते । किंभूत । दोषोपपत्त्यानास्याहारस्य
पाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥

तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्रेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्यायवा रसम् ॥ २५ ॥

सशृंगवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वदिग्बासु च तृष्णायां विदा
हसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्रेशे सति गुडूचादीनां रसमथवा पटो
लस्य रसं सनागरं युंजीत । अल्पस्तित्तिरिस्तित्तिरि मति सुमतिनामात्रार्थं
इत्यव्ययीभावः ।

तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्भूते ॥ २६ ॥

दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमासरसेन वा ॥ २७ ॥

अतिवृध्यते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किं
भूतम् । शीतलं तथा दोषानुलोमनम् । जीर्णे च तस्मिन् छागमासरसेन मधु
राम्लेनाश्रीपात् ।

तृप्यल्पशः पिबेन्मद्यं मेदं रसन् बहुदकम् ।

मुस्तदाडिमलानानु जलं वा पाण्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोहितः । पचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात्
 काथः शृंठीधान्याव्वकाथो हितः । तथा मस्तादि हितं । तथाभ्यजनादि
 उष्णं हितं । मावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो
 हितः । अगुरुः कुंकुमपङ्कोनुपानं हितं । तथा प्रिया हर्षेण प्रीत्या
 आलिंगनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः ।
 कुचाश्वोरवश्च श्रोणयश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णागम-
 ष्टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमस्त्रूर्जरज्यद्राक्षापरूपकैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोग्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकपायैर्वा युक्तं मधं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्मये बहुजलं शार्करं मधविशेषं योग्यं । मधुमाक्षिकं
 वा रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योग्यं । परूपकाण्यत्र
 मधुराणि योग्यानि नाभ्यानि तेषां कफपित्तकरत्वान् । तथा च मुनिः ।
 अम्लं परूपकं द्राक्षावदराण्यारुकानि च । पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति । तादृक्
 च सुशीतं पानकं योग्यं । किंभूतम् । सह सितासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्त-
 वश्च लाजा नियोग्या योग्यतरत्वान्ननु यवानाम् । तथा स्वादुवर्गस्य कायेन
 सयुक्तं मधं समाक्षिकं योग्यम् ॥

शालिपट्टिकमश्रीयाच्छराजैर्कर्पिजलैः ॥ २१ ॥

सतीनमुद्रामलकपटोलोदाडिमैरपि ।

शालिपट्टिकं भुञ्जीत । कैः सह । शरादित्रै रसैर्देशादिसात्म्यवशात्
 सतीनादित्रैश्च रसैः ।

कफपित्तं समुत्थिष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वांबु शीतं मधं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गं तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।

तृद्धिदाहवान्मदात्ययी कफपित्त समुत्क्रिष्ट समुत्थित स्वस्थानाच्युता-
भास सम्यग्बमेत् । किं कृत्वा । अबु शीव पीत्वा मध वा भूरिणा दक्षुरसेन
संगुत पीत्वा । अथवा द्राक्षारस पीत्वा । परमन्तर सप्तर्षी तर्पणादिभिः
सुष्टु हितः । कृतवमनादिकस्थानन्तर पेयादिक्रमः सप्तर्षीत्युच्यते । एष
कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽग्निर्दीप्यते । किंभूतः । दोषशेषस्यान्नास्याहारस्य
पाचनः ।

कासे रक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥

तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्रेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्यापवा रसम् ॥ २५ ॥

सरशृंगवेरं युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वदिरुजासु च तृष्णायां विदा
हसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्रेशे सति गुडूच्यादीनां रसमथवा पटो-
लस्य रस सनागर युञ्जीत । अल्पतित्तिरिति तित्तिरि मति सुप्रतिनामानार्थ
इत्यव्ययीभावः ।

तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्भते ॥ २६ ॥

दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमासरसेन वा ॥ २७ ॥

अतिवृष्यते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किं
भूतम् । शीतल तथा दोषानुलोमनम् । अग्निं च तस्मिन् छागमासरसेन मधु-
राम्लेनाश्रीयात् ।

तृप्यल्पशः पिबेन्मद्यं मेदं रसन् बहुदकम् ।

मुस्तदाडिमलानानु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

तृपिसत्यामव्यं भ्रंदं भेदं रक्तं बहूदकं मद्यं पिवेत् । पर्णिनीभिः
कथितं वा पटोल्यादिशृतं वा सर्वमेतच्छीतं पातव्यम् । यत्तोयं स्वभावादेव
वा हिममिति ।

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥

यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वा निःरुण्य चेष्टते ।

पाययेत्कामतोभस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

मद्यातिपानाद्वेतोरब्धातौ क्षीणेत्याभूते तेजसि चोद्धते क्षोभिते सति यः
पुरुषः शुष्कगलताल्वोष्ठः सन् जिह्वा निःरुण्य निःसार्य चेष्टत इत्यश्वे-
तश्च लुठति तं नरं कामत इच्छया भ्रंशो निशीथे यः पवनस्तेनाहतं
पाययेत् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रीकारसः ।

पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

कोलादिभिः पंचाम्लको मुखालेपो द्राक् तृष्णां शमयति ।

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥

दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिरिरो विधिः ।

अशाम्यति रसेस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥

पानस्य मद्यस्योष्मा त्वच मासः पित्तरक्ताभ्यामभिमूर्च्छितो मिश्रितो
दाहं दाह्यं प्रकर्षेण कुरुते । तत्र दाहे शीतो विधिः कार्यः शीतोपचा-
रेणाप्यशाम्यति सति दाहे मासरसेस्तृप्ते नरे रोहिणीसज्ञा शिरा व्यधय-
द्द्वय इति शेषः । व्यधयेदिति घटादित्वान्मित्वे ह्रस्वः ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिवेत् ॥ ३४ ॥

शीतं शुंठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

श्लेष्माधिकं मदात्ययं वमनोपवासाभ्यां जयेत् । शुंठयादन्यतमोदकं
शीतरूपाय पिवेत् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ ३६ ॥

ततो निराम जातक्षुध सत् काले यथोचिते शार्करं बहुमाक्षिकं बहुक्षौद्रं
पाययेत् । मधुमाक्षिकं वा बहुक्षौद्रं । द्रवमप्येतत् पुराणम् । तथारिष्टमथवा
दिहृतं पाययेत् सीधुं वा पाययेत् । किंभूतम् । रूक्षा ये तर्पणास्ते सयु-
क्तं यवानीशुठीभ्यां सयुक्तम् ।

यूपेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा घन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योपदाडिमैः ॥ ३८ ॥

तथा कौलत्थेन यूपेण यवगोधूमं भोजयेत् । किंभूतेन तनुना स्वच्छेन ।
तथाल्पेन उष्णेनाम्लकटुतिक्तेनाम्लपृतेन । अथवा शुष्कमूलकजै रसैश्छा-
गैर्वा रसैर्घन्वचारिणां वा रसैर्भोजयेत् । किं भूतः । सहाम्लवेतससैर्धनप-
टोलपत्रत्रिकटुकदाडिमैः ।

प्रभूतशुंठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।

बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३९ ॥

करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥

यथाग्निं भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

मांसं यथाग्निं भक्षयन्तत्क्रमेण भक्षयन्माधवं निगदं पुराणं पिबेत् । किं-
भूतम् मांसं । विविधैः प्रकारैः कल्पितो निष्पादितो निमर्दको येन मासेन त-
द्धि कल्पितनिमर्दकम् । तदेव विविधप्रकारत्वं निमर्दकस्याह । प्रभूता उ-
क्तदाः शुंठीमरीचहरितार्द्रकपेशयो यस्मिन्स्तदेवम् । हरितार्द्रकस्य शस्त्रकृता-
यादीर्षाकारा अन्यथा पेशय उच्यते । बीजपूररसादिभिरम्लस्तथा भृष्टो

यथायथं स्नेहादिना नीरसः शुष्कमायो वर्तितो व्यञ्जनप्रकारो यत्तत्तदेवम् ।
 करीरादिरोचिष्णुरोचनशील बहुप्रभूत शालनं हरितक यस्मिन् तथा प्र-
 कर्षेण व्यक्तं स्पृष्टं वक्ष्यमाणमष्टांगलवणं यत्र तदेवं विविध कल्पनं कृतं-
 म् । क्रियाविशेषणान्येतानि ।

सितासौवर्चलानाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगेलामरिचार्द्धाशमष्टांगलवणं हितम् ।

स्त्रोतोविशुद्धचमिकरं कफमाये मदात्यये ॥ ४२ ॥

सिताधैरष्टांगलवणमन्वयसंज्ञं कफाधिके मदात्यये हितम् । स्त्रोतः शुद्धि-
 रुदमिदीपनं च ।

रूक्षोष्णोद्धर्तनोद्वर्षस्नानभोजनलंघनैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययः कफमायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णोद्धर्तनादिभिर्लंघनेन तथा युक्त्या देशकालाद्यपेक्षित्या सकामा-
 भिर्दीपिताभिः सह यज्जागरणं तेन तेन च कफाधिको मदात्ययो द्रागेव
 शमं याति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषवलं प्रति ॥ ४४ ॥

संनिपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

तत्र वातोत्त्रणे मयमित्यादि । पित्तोत्त्रणे बहुजलमित्यादि । तथा
 उत्तेजनोपशमाभ्यां जयेत् । श्लेष्मोत्त्रणमित्यादि च त्रिविधं संनिपातं
 पृथग्दोषवलं प्रतिलक्षणीकृत्य कर्म निर्दिष्टं कर्मेदमुक्तं न केवलमत्र त्रि-
 विधे संनिपाते द्वेषेपि दशविधे संनिपाते विकल्पयेद् द्विविधं कृत्वा कल्पयेत्
 कुर्याद्वैय इति शेषः । एतदुक्तं भवति । वातोत्त्रणे मदात्ययजे संनिपाते
 यत्कर्म निर्दिष्टं तथा पित्तोत्त्रणे मदात्ययजे संनिपाते यत्कर्म निर्दिष्टं
 तदेव वातपित्तोत्त्रणे कुर्यात् । एवं दोषवलमपेक्ष्य सर्वस्मिन् मदात्यये
 चिकित्सितं कुर्यात् । स दशविधः संनिपातः शिष्यहितायासेह मद-

ईयते । उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा हिमः । उत्कर्षणे
यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः । एको मध्येन दोषः स्याद् द्वा
वत्येन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एवस्यादत्येन द्वौ चतुर्थकः । उत्कर्षेण यदा
द्वौ तु अत्येनैकश्च पचमः । एकोऽत्येन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः ।
उत्कर्षिणः समस्ताः स्युरेव भवति सप्तमः । मध्येन सर्वेपि यदा तदा भवति
चाष्टमः । अत्येन सर्वेपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः । अत्येनैको मध्ये-
नैकस्तरामन्य इति स्फुटाः । सनिपातस्य मुनिना दशभेदाः प्रकीर्तिताः ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजान्धान्यकैः ॥ ४५ ॥

परूयकमधूकैलासुराद्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं इद्यं पानकं शशिवोधितं ॥ ४६ ॥

मदात्युषेषु सर्वेषु पेयं रुच्यमिदीपनम् ।

त्वगादिभिः शर्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरकृताधिपानकं सर्वेषु
मदात्येषु पातव्यं रुच्यमिवृद्धिकरम् ।

नाविक्षोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिध्यते हर्षणी क्रिया ।

मद्यं यस्मान्मानसं न अविक्षोभ्य अपि तु मनसः मक्षोभणं कृत्वा न
च शरीरस्य विहननमकृत्वा एव यथा कथञ्चिन्मदात्ययं कुर्यात् । यतश्चै-
तस्माद्देतोर्हर्षोत्पादका क्रिया एष्टव्या नातोभेत्ययं पाठो न श्रेयान् ।
अल्पं वादेशस्यात्र दुर्लभत्वात् ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

संशुद्धिशमनाद्येषूपक्रमेण कृतेष्वपि यदि मददोषान्मद्योत्थो व्याधिर्न
धाभ्येत् तस्य मद्येन विदग्धस्यात एव च कफं क्षीये धाती क्षीयेऽन एव

जाते दीर्घललाषवे अल्पममाणत्वे काशश्चैव सति तदानीं सामर्थ्याद्वात-
पित्तयोरतिरिक्तता वातपित्ताधिकस्य च क्षीणोजस्त्वान्तथा पयः पथ्यम् ।
यथा ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथाऽर्पम् । वर्षमिति वृषे कृद्धिधौ भयादीनामुपस-
ख्यानमित्यच् ।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ५० ॥

ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

हि यस्मात्तस्य तुल्यगुणैः सर्वैर्गुणादिभिरोजसः क्षीर मद्याश्च निपरीत
गुणैः । तथा च मुनि । स्वादुशीत मृदुलिङ्घ वहल श्लेष्मपिच्छिलम् । गुरु-
मद मसन्न च गन्ध दद्यागुण पयः । तदेव गुणमेवोजः सामान्यादभिवर्धये-
दिति । यतश्चैव । तस्मान् मद्यक्षीणस्य क्षीणमोजः क्षीरमाश्वेव पुष्यति
वृद्धिं मापयति । नत्वपरं द्रव्यं यद्योक्तदेत्वभावात् ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विदूक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौषधैर्वैर्यथा ॥ ५२ ॥

पयसा रोगे मदात्ययाख्ये निवर्तते बले जाते सति मद्योचितः पुमान्
क्षीरप्रयोगं निवर्तयेत् । मद्यं चाल्पात्प क्रमेणोपयुजीत । यथा विदूक्षयध्व-
सकोद्वैर्यथैव रसे न स्पृशेत् । विदूक्षयोद्भवा विकाराः कायशिरोरोगाद्या
ध्वंसकोपद्रवाः श्लेष्मनिष्ठीवादयः ।

तयोस्तुस्यादृतं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥

तयोर्विदूक्षयध्वंसकयोर्धृतं क्षीरं च चिकित्सितं स्यात् । तथा वस्तयो
वृंहणा शिवा निरुपाया । तथाभ्यगादीनि यच्च वातपित्तजिदनुपानं तच्च स्यात् ।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोऽस्य वक्षते योगो यः सुरायैव केवलम् ॥ ५४ ॥

युक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायते । युक्तमद्यत्वाद्यतोऽतो-
स्माद्धेतोरस्य मद्यस्य सद्योमो वक्ष्यते । यः केवलं सुखापैव स्थात् । अधु-
ना सुरा सपत्रामाह । तथा चोक्त संग्रहेऽभिनग्रहे ।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।

दधार्त्यद्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥

अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।

सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ ५६ ॥

या सर्वोपधिसंपूर्णान्मथ्यमानात्सुरामुरैः ।

महोदधेः समुद्रता श्रीशराङ्कामृतैः सह ॥ ५७ ॥

मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।

मदशक्तिमनुघ्नंती या रूपैर्वहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥

यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ।

कुलागनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५९ ॥

अनङ्गालिगितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।

तरङ्गभङ्गभृकुटीनर्जनैर्मनिनी मनः ॥ ६० ॥

एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्दृतिम् ।

यथाकामं भटावाप्तिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥

तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य न्यजंत्यमून् ।

यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥

नित्यं हर्षानिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ।

शोकोद्वेगारतिप्रयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥

गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्या शोभते विना ।

स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तं शोचते यथा ॥ ६४ ॥

अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।

अशीर्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्विनया यया ॥ ६५ ॥

अनिर्देश्यमुखास्वादा स्वयंवेद्यैवं यापरम् ।

इति चित्रास्ववस्यासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥

प्रियातिप्रियता याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्ंया पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिनेत् ॥ ६८ ॥

या सुरा आश्विन महत्तेजो दीप्त दधाति । आश्विनमित्यश्विनोरिदमि-
त्यण् । नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते इत्यनपत्य इति प्रकृतिभावः । या च
सुरा सारस्वत बलमुत्साहमैष्टं च वीर्यं शक्तिं वैष्णवं च प्रभाव माहात्म्य द-
धाति । या च मदनस्यान्त्र प्रहरण बलभद्रस्य या पुण्यार्थः पर प्रयोजनम् ।
या च सौत्रामण्या यज्ञे द्वित्रास्ये हुताग्ने च या हूयते । या च महोदधेः
सर्वोपधिसपूर्णा देवदानवैर्विलोड्यमानास्त्रक्ष्णादिभिः सहोत्सन्ना । या च
सुरा मदशक्तिमत्यञ्जनि बहुभिर्मन्वादिभिराकारैः स्थिता । यां सुरा पीत्वा
विलासिन्यो मृगलोचना यथार्थमन्वर्थं नाम विश्वनि विलासो विद्यते यासा-
मिति । या पीत्वा कुलवामलोचनाप्युद्धतमानसा सती अनगालिगितैरगीर्मुने
रपि चेतः क्वापि नयति । तरगभगा कुटिला भृकुटिस्तरगभगाभृकुटिस्तया त
र्जनानि भगयकलहविशेषात्मैर्मानिन्योमानसमेक प्रसाद्य द्वयोरपि स्त्रीपुंसोर्या
निर्गृहीतौ सौख्यं या सुरा करोति । या सुरामास्वाद्य नराः समरे तृण
मिव प्राणास्त्यज्जनि । कीदृशि युद्धे । यदेच्छ भद्रस्य दूरपुरुषस्य या अ-
वाप्तिरिष्टिस्तया परितृष्टो मुदितोत्तर संघो यस्मिन्नाहने तस्मिन् । यां सुरा
बहुभिः प्रकारैराहारादिमध्यासनलक्षणैस्तथा या बहुविग्रहां मधुमाधवादि-
भिरनेकशरीरां शीलयित्वापि नित्यं हर्षस्यातिवेगेन तत्पूर्वमिव तत्प्रथ-
ममिव सेवते । यां दृष्ट्वा उपलभ्यास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते । य-
स्या सुराया ऋते गोष्ठ्यादिर्न गोभते यथा च त्रियुक्तः शोचते । शोचत
इति नडिभ्यश्च । या चापसन्ना कल्पापि प्रीत्यै प्रसन्ना स्वस्था सति स्वर्ग
एव स्यात् । यथा चान्ति स्थितया इन्द्रमपि तु स्थित मन्यते । अनिर्देश्यमप्य-
वर्णनीयं मुखं यस्मिन्नास्वादे स तथाविध आस्वादो यस्याः सैव । या के-

बलमात्मनैव वेद्या इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण चित्रामु नानाविधास्ववस्थासु
प्रिया सहभावनुकरोत्यनुहरति । प्रियापक्षे नमार्थः । मण्यकलहार्यः । अ-
प्रसन्ना कुपिता । प्रसन्ना त्यक्तकोपा । अनिर्देश्यः सुखास्वादः सुखोपलभो
यस्या इति योग्यम् । एव या शीलयित्वेत्यादिः सर्वोपि ग्रथः प्रियायामपि
योग्यः । तथा यद्यस्मात्सुरा प्रिया इष्टा अतिप्रियतां सुष्टुबलभत्वा याति ।
यत्प्रियस्य प्ररुनत्वात्सुरा प्रियस्य विशेषेण प्रियतां याति । या सुरा मी-
तिरिति या वागिति या पुष्टिरिति या देवादिभिः स्तुता । पानपवृत्तौ सत्या
येषां पानाधिकारोस्ति धर्मशास्त्रेष्वनिषिद्धत्वात् ता पूर्वोक्तगुणा सुराविधिना
वक्ष्यमाणेन पिबेत् ।

संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्तादृते मद्यात्तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

ते मेदोनिलकफोद्भवा रोगा न सभवन्ति । दारुणा दुःसहा ये विधियु-
क्तान्मद्यादृते न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येन सर्वे मेदोनिलकफजा रोगाः
सिध्यन्तीति भावः ।

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधीपथसंभृतात् ॥ ७० ॥

देहस्य सा अवस्था मल्लिर्ब्रह्मेहादिका अस्ति यस्या पान निवा-
र्यते । मधादन्वया किंभूतात् निगदान् । तथा विविधीपथसंभृतात् ।
मद्यमेवविध वर्जयित्वा पान निषिध्यत इत्यर्थः ।

अनूपं जागलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७१ ॥

अनूप जागलं मांसं विधानेनाप्युपकल्पित मद्यं विनोपयुक्तं कथं
संपरिणमति । पुनरपि मद्यमेव श्लेषयन्नाह ।

सुतीव्रमारुतव्याधिवातिनो लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

लघुनस्य च दारुणतरत्वात्तव्याधिविनाशिनः मयमासरहितस्य क्रियान्-
गुणः स्यात् । अन्य एवेत्यर्थः ।

निगूढशल्याहरणे रास्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विपहते सुखं वैद्यविकृत्यनाम् ॥ ७३ ॥

तथा निगूढशल्यात्यर्थं प्रणष्टस्य शल्यास्याहरणे तथा शस्त्रादिकर्मणि
पीतमद्यो नरः सुखमक्लेशेन वैद्यविकृत्यनां कदर्यनां सहते ।

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।

न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यनलपुष्टिकृत् ॥ ७४ ॥

तथा अनलस्यापेकृतेजन रुच्य शोकादिघ्नम् न च कदाचित् तस्मान्म-
द्यात् परमन्यत् श्रेष्ठमस्त्यारोग्यादिकृत् ।

रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

यत एव महागुण मधम् । तस्माज्जीवित रक्षता नरेण तथा आत्मवता
सुधीमतासदपेयमाश्रितानाम्ग्राश्रितानां च दितम् । परम धर्मसाध-
नमुपाय । अयास्य पाने त्रिभिमाह ।

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं

वृत्ति विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानजृमिमथ गंधजलाभिपिक्ताम्

आहारमण्डपसमीपगता श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ रायने कमनीये मित्रमृत्यरमणीसमवेत ।

स्वं यश कथकचारणसंघैरुद्धतं निरामयन्नतिलोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीना च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काचीकलापैश्चलककिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादम् ॥ ७८ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रै
सजलविविधलेखशौमवस्त्रावृतागैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभि

श्चकितहारणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभि ॥ ७९ ॥

स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमोश्वरसंभ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥ ८० ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभि ।

संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्तत ॥ ८१ ॥

तालवृतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेपि विदधद्वशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मन ॥ ८२ ॥

चूतरसंदुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंग कातमनंगमिवोद्वहदंगं ॥ ८३ ॥

• तालीसाद्यं चूर्णमेलोदिकं वा हृद्यं प्राश्य प्राग्वय स्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे तीयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ८४

धृतिमान् स्मृतिमानित्यमनूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रातिवर्धितश्रीकम् ।

कातामुखमिव सौरभद्वतमधुपणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

स्नानो नर मुरादीन् प्रणम्य यथास्व यथायोग्य समस्तस्य परिकरस्य
वृत्तिं कृत्वा अथ पानभूमिं गन्धजलेन कर्पूरोशीरादिना वा क्षीताचुना अ
भिषिक्तमाश्रयेत् । कीदृशी । आहारमण्डपस्य निकटस्थिताम् । पीतमद्य
स्य दूरे व्रजन आयासादि स्थान् । वसनतिलक वृत्त । अथ भूमिः यथागद
तर शयनीये स्थितो मद्य पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबध । किं भूते । सुष्ट
आस्तते मदत्तप्रच्छदपटे । तथा कमर्माये रम्ये । मित्रादिसहित । स्व यश
दत्त्यादि । किं कुर्वन् स्वमात्मीय यश कथकादिसर्वोन्नतमयन् श्रावयन् ।

कीदृशमुदत तथा अतिलोकमुद्भूतरूपम् । स्वागतावृत्तम् । तथा विलासिनी-
 नां सत्रपि गीतं निशमयन् । किं भूत । सदनृत्तेन सनृत्तम् । इयमपि वि-
 लासयोभि विलासलक्षणं मोक्षम् । स्वानामनगमनानां दर्शनेनैवकर्मणां
 चैव उत्तयते विशेषो यः श्रिष्टः स तु विलासः स्यात् । तथा तद्वीन मधु-
 रतूर्यगन्धैस्तथा काचीकलापैः स्फुटास्तथा रफुरत्नः किंकिण्यः सूक्ष्मशटिका
 येषां तैस्तथाविधैस्तथाक्रीडाविहगैः सारसादिभिश्च कृतानुनादम् । उपजा-
 तिवृत्त । रोचनीयैर्दोलगैस्तन्वर्गाभिर्युगपदितस्ततः सचार्यमाणम् । एष
 ह्यनुभूयमान रामणीयक धत्ते । किं भूतैराजनेये । माणकनकसमृद्धेः । तथा
 विचित्रैर्नानाविधैः । तथा सजल नानामकारलेख यत् लीमनस्य तेनावृत्त-
 मग येषां ते । किंभूताभिस्तन्वर्गाभिः । मुनिजनचित्तलोभसपादिनीभिः । तथा
 चकितस्त्रस्तो यो हरिणस्तदनेनै साधु मेतवे यास्ताभिः । बाहुलकात् कर्त्त-
 रित्युद्भूतथा रक्तभाभिः । मालिनीवृत्तम् । तथा गतमिति भसस्थितगनरस्थित
 स्वरूप दधतीभिः । यत स्तनाभ्यां निनयेन च कृतादधिक गौरवादलसम्पत्त्ये-
 श्वरस्य प्रभोर्यः सभ्रमो भय तस्मादाकुलगमनम् । अत एव च तरुणचित्तानां
 विलोभने कार्मेणं ययीकरणम् । द्रुतविलङ्घितमाह नभौ भरौ । तथा तन्व-
 र्गाभिरितस्ततो युगपत्सचार्यमाण । किंभूताभिः । यौवनासवाभ्यां मत्ताभिः
 तथा विलासेनाधिष्ठित आत्मा चित्त यासां ताभिः । तथा च कीदृश मय ।
 तालवृन्तादिभिरतिशीतैः शीतलीकृतम् । दर्शनेऽप्येव रूप मय कामस्य वशा-
 नुग जन विदधत्कदपौरीपनत्वात् किमुत किं पुन पीन सत्कामवशा जन
 कुर्यात् । नौरलीयुकयुता रयोदता । तथा चूतरसादिभिः कृताधिवास सुग-
 र्धकृत । तथा मलिकया पुष्पविशेषेणोज्ज्वलया विकसितया सनाथ युक्तम् ।
 यथा स्फटिकस्य विकाराः स्फाटिकी । स्फाटिकी चासौ शुक्तिश्च तस्यां
 गत स्थित स्फटिकस्येव स्फाटिकीत्युच्यते । पुत्रद्वान्नो दुर्निवारः स्यात् । तथा
 सतरगम् । एव च कात रम्यमगमुद्भूत उत्प्रेक्षने । अनग पचशरामेन
 चास्तरत्वेन कामोत्पादकत्वात् । दीधकवृत्त । प्राक्पूर्वं तालीषाय चूर्णा-
 मलादिक वा हृद्यमयवा वय स्थापन रसायनोक्त मास्य भक्षयित्वा तथा
 सुमृष्ट उपलिप्ते भूमिभागे तत्प्राविभ्यो मद्यपानाधिकृतेभ्यो देवदानवकूभा-
 डादिभ्यस्तोषोन्मिश्च मद्य दापयित्वा पश्चान्नल दापयितव्यमित्यर्थः । ततश्चा

नतर पिवेत् । शालिनीवृत्तं । किं कुर्वन् । अनूनाधिकं पूर्वोक्तं क्षिपमाचरेत् ।
 भृतिमान् स्मृतिमाश्च सन् । उचितेन योग्येनोपचारेण सर्वमेवोपपादयेत् ।
 किं भूतं मयम् । विकसितं च तत् सितासितसरोजं च विकसितासितसरोजं ।
 जितं न्यल्लुप्तं विकसितसरोजं याभ्यां नयनाभ्यां ते तथाविधे तयोः सक्रातिः
 प्रतिविवत्वेन । तथा सवर्धिता श्रीर्यस्य सरकस्य तदेव तथा सौरभेण लुप्तो
 रग्यगतित्वाद्भ्रमरसाक्षी येन तदेव । सुरभर्भावः सौरभम् । दग्गताश्च लघुपू-
 र्वादित्यणू । तच्च कातामुखमिव । ततो जितविकसितासितसरोजनयनयोर्गौ
 सक्रातिः सचारः स कटाक्षेक्षितादिना । तथा सविवर्धिता श्रीः शोभा य-
 स्य तदेवम् । सकटाक्षेक्षितासितं हि मुखं निररा राजते । तथोत्तमस्त्रीणां मुखं
 सुगन्धिर्भवतीति । सौरभश्चतमधुपगणा विपुलतयान्यथा पादभाक् ।

पोत्वैवं चपकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो

गत्वा हारभुवं पुरः सुभिपन्नो भुञ्जीत भूयोत्र च ॥

मांसापूपघृताङ्गेकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै

द्विस्त्रिर्वा निशि बाल्पमेव वनिता संचालनार्थं पिवेत् ॥८७॥

एवमेनेन प्रकारेण चपकद्वयं पीत्वा ततोऽनतरं परिजनं सर्वं वेश्यादि-
 कमपि सन्मान्य तथा आहारभुवं गत्वा सुभिपन्नः शोभनवैद्यस्य पुरोक्षे
 भुञ्जीत । अत्र चाहारं तु विमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिर्वासरकं पिवेत् ।
 मांसापूरेति केचित्पेदुः । निशि तु कातायाः संचालनार्थं रजनार्थमल्पमेव
 पिवेत् तु बहु । शार्दूलविक्रीडितम् । कानारजनपानं श्लाघ्यमाह ।

रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्

पुलकिततनुं जातस्वेदा सकंपपयोधराम् ॥

यदि सरभसं सीधूद्वारं न पाययते कृती

किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतंत्रताम् ॥ ८८ ॥

कृती मवीणो यदि भियां मधोः सरकं न पाययते । ततः किं कस्मा-
 दृही तत्रता गृहोपकरणसंपादनक्लेशमनुभवति । किं कृत्वा । रहसि अके

उत्सगे दयिता कृत्वा । किं भूता । भुजांतरपीडनात् पुलकितशरीरिणम् । तथा
जातस्वेदाम् । तथासवेपथुकुचाम् । रोमांचस्वेदकपा. सात्विकाभावा. शृगा-
रस्याविर्भाषिका. । दयितायामिति गतिपुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । पाययेन् इति
निगरणचलनार्येभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते न पादस्येत्यादिना निषिद्धे च स्वे-
त्याद्यात्मनेपद । भवति हरिणी त्सीनौल्मीगौरसोदधिमत्पते ।

वरतनुवकसंगतिमुगंधितरं सरकं

द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥

भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोल्पमपि

क्षयमतनुजो जसं परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥

किं भूत मद्यम् । वरतनुवदनसगत्या मुरभितरम् । तथा पद्मरागमणि-
द्रुतमिव द्रवत्वमिव प्राप्तामासवरूपधरम् । यतश्च रतिश्रमेणाल्पमपि मद्य
पिबतो मदो भवति ततो मद्यमोजसश्च क्षयहेतुः । अतनुजं क्षय परि-
हरन् स मद्यपायी पानाननर शयीत स्वप्नात् । नजभजजलगौ वयदि
नर्कुटक तु तदा ।

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।

असारसंसारसुखं परमेवाविगच्छति ॥ ९० ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

इत्थमेवप्रकारया उक्त्या मद्य पिबन् पुरुषत्रिवर्गाद्विहीयकामलक्षणा-
द्यस्मान्न हीयत इति कर्मकर्त्तरि तद् । असारससारस्य परम सुख चाधि-
गच्छति प्राप्नोति । अयं मद्यपानलक्षण ऐश्वर्यस्योपभोगः । सुरैरपि स्पृहणीयः ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ ९१ ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निश्चयते ।

निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥

तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ।

जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रता ॥ ९३ ॥

अन्यथा एवमपि भोगमकुर्वतो हि विपत्तु सतीषु धनं द्रव्य पश्चात्तापेधन स्यात् । स ह्येव विपदि चितयति । किं मया धनमाप्योऽभोगोऽस्मिन्नकृत इति । उपभोग विना भोगवानिति सोऽलुठमुच्यमानो गर्ह्यते । निन्दितत्वमेवास्य प्रकटयति । निर्मित इत्यादि अयमतिक्रूर्यः कुस्वामी विधिना निधिपालको निर्मितः कृतः । यत्न एव । तस्मात् पानस्य मध्याह्नस्यापान नियमेन पानं हितम् । मनु कथं निसर्गतो विषयलुब्धेन्द्रियेषु व्यवस्थां पालयितुं शक्यत इत्याह । जित्वेत्यादि । विषयाभिलाषिणामिन्द्रियाणां स्वातन्त्र्यं जित्वा नियमेन व्यवस्थया पानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्दसवस्तु यो ।

यथोपपत्तिं तैर्मद्यं पातय्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥

वसुमतां धनिनामेव विधिः । ये तु भविष्यद्दसवस्तुणां च तैर्यथोपपत्ति-यथायुक्तिं हितं मद्यं मात्रया पातय्यम् ।

यावद्दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावन्न क्षोभते मनः ।

तावदेव विरतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥

यावदेव दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावदेव मनो न क्षोभयति तान्तावदेव मद्यादौ मता सर्वदा विरतव्यं निवृत्तिः कार्या । एष एव समययोगः । एतदतिक्रमोऽतियोगः । यथोक्ता समययोगादीनस्य लक्षणोऽहीनयोगः दोषदेहमदृष्ट्यादीन् परीक्ष्य मिथ्यायोगः ।

अभ्यंगोद्धर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भाषितश्चाग्नैः पानं वातोत्तरं पिबेत् ॥ ९६ ॥

वाताधिको नरोऽभ्यंगोद्धर्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भाषितो मद्यं पिबेत् ।

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।

पैत्तिको भाषितश्चाग्नैः पिबेन्मद्यं न सोदति ॥ ९७ ॥

पैत्तिको विविधैः शीतोपचारैश्चदनानुलेपनादीर्भूमधुरस्निग्धशीतलैश्चाग्नैः सह मद्यं पिबन्न सोदति ।

उपचारैरशिरैर्यवगोभूमभुक् पिबेत् ।

श्लेष्मिको जांगलैमांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥

श्लेष्मिको यवगोभूमभुक् सुन्मद्यमशिरैर्यवचारैस्तथा मांसैर्द्रव्यैर्द्रवैर्मरिचसहितैः सह पिबेत् ।

तत्र वाते हित मद्यं प्रायः पौष्टिकगौडिकम् ।

पित्ते सांभो मधुकफे मार्द्वाकारिष्टमायवम् ॥ ९९ ॥

तत्र तेषु मधेषु मध्ये वानाधिके नरे प्रायो बाहुन्येन मद्य पौष्टिक गौडिक च हित । पित्ते सजल समाक्षिक च मद्य हित । कफे मार्द्वाकारिष्टमायव हितम् ।

प्राक् पिबेच्छ्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।

वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥

श्लेष्मिकः प्राग्भुक्त मद्यं पिबेत् । पैत्तिको भुक्त भुक्ता पिबेत् । वातोत्तरः पुनर्मध्ये भुक्तस्य पिबेत् । समदोषो यथेच्छया भुक्तस्य पूर्वं मध्यं ऽन्ते वा पिबेत् ।

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्टते ।

सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥

मदेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सित । मूर्छासु मूर्छायेषु चैव्यने । सर्वत्रैव मदं मूर्छाये च पित्तमेवाधिकं जानीयान् । एव तेषामुपक्रमः ।

शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।

सिताद्राक्षेक्षुस्वर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥

सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषा सदाडिमाः ।

पट्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥

कल्याणकं महानिक्तं पट्पलं पयसाग्निकः ।

पिप्पल्यो वा शीलोद्धं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

शीताः प्रदेहाः । पयो मधुरवर्गेण द्राक्षादिना सिद्ध । तथा रसा मांसर
सादयः । यूपाश्च दाडिमान्विताः । तथा शालयो रक्तशालय इत्यर्थः ।
पट्टिकादयश्च तथा घृत कल्याणकादिकमुन्मादप्रतिपेधोक्त । महातिक्त ।
कुष्ठचिकित्सितोक्त । पटूपल राजयक्ष्मचिकित्सितोक्त । तथा क्षीरेण चित्रका
तथा पिप्पल्या रसायनविधानेन । अथवा त्रिलाजतुरसायनेन विधिना ।
अथवा त्रिफला सघृतक्षौद्रशर्करा प्रयोक्तव्या ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥

पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।

मृणालविसृष्ट्वा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभया ॥ १०६ ॥

दुरालभा वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।

पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीरादिकेसरम् ॥ १०७ ॥

घात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकायेन वा घृतम् ।

प्रसक्तवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासायाश्च पाण्यादिना विरोधनं हितम् ।
मानुष्या वा क्षीरं पिबेत् । अनेन च मानुषीक्षीरेण नस्य दद्यात् ।
मृणालादीन्सहरितकीर्मादीकेण वा लिह्यात् । अथवा धन्व्यवासं मुस्त
वा मधुना लिह्यात् । अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन् पिबेत् । अहिके-
सरं नागकेसरम् । अथवा मलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकीकायेन वा सिद्धं
पिबेत् ।

कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषवलोदयम् ॥ १०८ ॥

यथोक्ता च क्रिया दोषवलोदयानुसारेण कुर्यात् ।

पंचकर्माणि चेष्टानि सेचनं रोणितस्य च ।

सत्त्वसालंवनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥

पंचकर्माणि वमननिरेकास्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि रक्तमोक्षश्च

सत्त्वस्यालपनमाश्रयणं तथा ज्ञानं महाभूतैस्त्रिवतन्मात्रमनोबुद्धगहकारपु
रुपादीनां विषयेष्वगृहीतरनभिलाषः ।

मदेप्सवतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।

तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥

मदेषु मूर्च्छायेषु च अतिप्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादिसन्यासोक्तं योजयेत् ।
तथा विषजेषु मदेषु विषघ्नं चिकित्सितं योजयेत् ।

आशु प्रयोज्यं संन्यासे मुतीक्ष्णं नस्यमंजनम् ।

धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नसांतरे ॥ १११ ॥

केशानां लुंचनं दाहो दंशोदशनसृश्रिकैः ।

कट्फलगालनं वक्त्रे कपिकच्छुवर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लघुनस्वरसं पिबेत् ।

खादेत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्त्रोतोपि शुद्ध्ये ।

संन्यासे शीघ्रं सुदुः तीक्ष्णं नश्यमंजनं धूमप्रधमनं च प्रयोज्यं । सूचि-
तोदादिकं च । नखमध्ये तथा वक्त्रे कटूनां मरिचादीनां मुस्तानां मातुलि-
गादीनां च गालनं प्रयोज्यम् । तथा कपिकच्छुवर्षणम् । एवमुपक्रातः समुत्थितो
लब्धचेतनश्च सलघुनस्वरसं पिबेत् । तथा बीजपूरककेसरं सव्योपलवणं
भक्षयेत् । स्त्रोतोनिशोधनार्थं लघ्वन्नं प्रतिभुञ्जीत । कीदृशं तीक्ष्णोष्णं ।
लघ्वन्नमतीति अस्यलघ्वन्नम् । सुप्रतिनामानार्थं इति समासः ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामरील्लनैः ।

संसनोच्छेदनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

त मदादिमममुपाचरेत् । कैस्मरणैः । विस्मापनैर्विस्मयकारिभिः विपूर्वा
तस्मिन्डोषि चिन्तित्य स्मयतेरित्यात्वेषु किन्कटि च विस्मापनैरिति रूपम् ।
तथा मियस्य श्रवणेन दर्शनेन च मीतवादित्रशब्दैः पटुभिर्मनोहरे ।
तथा व्यायामशीलनैः । तथा वमनविरेचनाभ्यां धूमेन ग्रीणितस्त्रावेण च
अनुबन्धभयाच्च कारणात्तस्यातुरस्य प्रलयहेतुतो मनः सम्यग्रदय यतस्त्वन
इदं कार्यमिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तपरिचितायामष्टांगब्रह्मदयटीकाया सर्वांगसुदराख्याया
मदान्यगचिकित्सितो नामाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अस्मादनतरमर्शश्चिकित्सितवमारभ्यते । सबधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातोरीसां चिकित्सितं व्याख्यास्याम ।

काले साधारणे व्यभे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लब्ध्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥

शुचिः कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्धनरोत्संगे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यंत्रणवाससा ॥ ३ ॥

सक्तधनोः शिरोधराया च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलंबितं परिचरैः सर्पिषाम्यक्तपायवै ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाम्यक्तं निदध्यादृजुयंत्रकम् ।

शनैरनुमुखं पायी ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यंत्रे भविष्टं दुर्नामछोटगुण्डितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीडयन्निषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वाग्निशिङ्गत्वा वीतयंत्रमभातुरम् ॥ ७ ॥
 स्वभ्यक्तं पायुज्जनमत्रगाहे निधापयेत् ।
 निर्वीतमंदिरस्थस्य तनोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताहात्मसप्ताहात्समुपाचरेत् ।

साधारणे गरहसन्निके काले तथा व्यधे निगतादे । तथा नाविदुर्न
 लमर्शसमपि तु क्वचित्सममागमन योग्यपर दत्त्वा तत्त्वैत्यध्या-दत्यमंत्रध-
 कार्य । तथा विदुर्द्वकोष्टादिक कृत्वा तनोऽस्मै अर्शमाय यत्र निदध्यादिनि।
 सग्रहे चोक्तम् । अथ खलु उलवतमर्शोभिरुपद्रुत यथाईतेहोपनिग्ध-
 स्विन्नमाभुक्तत समे दृष्टौ पित्रिके देवे साधारणे व्यधे काले समे
 फलके दध्याया वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सगे निष्पन्नपूर्वकायमुनतकटिक
 यत्रणघाटकेन परिक्षिप्तर्मावासायसधिदेनमलग्न्याईरामपरिचारकैः मुप-
 रिगृहीत कृत्वा तनोऽस्मै घृताभ्यक्त यत्रक निदध्यादिति । अर्शसमिति ।
 अर्शोसि विद्यते यस्येत्यर्थ । अर्शादित्वादच् । किं भूतम् । विदुर्द्वो वमन-
 विरेचनादिना कोष्टो यस्य तम् । त्वानमाधित कृत्वा । किं भूतम् ।
 लघुस्वभावादस्य च मात्रया त्वानुलोमन वातवर्चसा मायेण प्रन-
 र्तकम् । तथा शुचिमृज्जलाभ्यां कृत्वा । तथा ऋत सस्त्वयन यरग तम् ।
 तथा मुक्ते विसृष्टे विष्मूत्रे येन तम् । तथा अन्यथ व्यापारहितमन्येन
 व्याधिना अर्पाडितम् । तथा शयने व्यपाश्रितमन्यमाश्रित्य स्थितम् ।
 अथवा फलके आसनविधेये व्यपाश्रितम् । अथवा अन्यनरोत्सगे व्यपाश्रि-
 तम् । उच्छिन्नविद्योपान्नस्थानकविद्येप । नरोत्सगे व्यपाश्रितमित्येव सिद्धे
 अन्यग्रहण वैद्यस्य निरासार्थ । अन्योत्सगे व्यपाश्रितमिति । कथं कृत्वा
 पूर्वेण कायेनोत्तान कृतानाधारेण । तथा प्रत्यादित्यगुदम् । मतिअभि
 मुखेन आदित्य प्रत्यादित्य गुद यस्य तम् । यस्या दिश्यादित्योगत तस्या
 दिश्यर्शसेन समुखगुद कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थ । सम च तथा सम्यगुन्नत-
 कटिदेशो यस्य तम् । अथ समुन्नतकट्टीदेशकर्णादनतरमर्शस सज्जनो-
 स्तथाशिरोधरायां परिक्षिप्तमाक्रांत कृत्वा । केन केन । यत्रणवाससा यत्रणार्थ
 वास कार्पासादिमय यत्रणवाससेन ऋजु स्पष्ट कृत्वा स्थितम् । तमानुर

तथा परिचारकैरालङ्घित निश्चल कृत्वा । अवष्टभ्य सम्यक् स्थापित । ततो
 नतरमस्मै दुर्नामवते सर्पिषाभ्यक्तपायवे धृताभ्यक्त यत्रकमृजुअनुमुख कृत्वा
 शनैर्निदध्याःप्रणयेत् । ततोऽनतर गुदं प्रणिहितं यत्रतिमवाहणाभ्यवाहणेन
 हेतुना येनैव प्रविष्टदुर्नामदृष्ट्या । अथ पश्चाच्च शलाकया चेलस्यउमावृतदेहया
 उत्पीडयमकृतत्वादुर्नामदूर्ध्वं पीडयित्वा वैद्योक्तविधिना सूत्रस्थानोदितेन
 क्षारेणाद्रिमशौ दहेत् । एवेत्यवधारणोक्षारेणैव नाग्निना । इतरवृक्षदुर्नामक्षारेण
 ज्वलेनेन वा दहेत् । यथोक्तविधिनेत्यत्रापि योग्य । महदेति । बृहदुर्नाम
 तुबलवतः पुंसः स्थित्वा वा शस्त्रेण क्षाराग्निभ्या यथायोगं दहेत् । अथानतर
 मानुरम् धीतयत्र विधाय स्वभ्यक्तपायुज्वनमवगाहे निधापयेत् । तत्र निहित
 विदध्यादित्यर्थः । ततोऽनतरमस्याचारमुण्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशे
 त् । एकैकं दुर्नाम इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण सप्ताहास्तमुपाचरेन्न तुल्य
 काल सर्वाणि । अथैषा कर्मोदिक्रमं दर्शयितुमाह ।

आग्दक्षिणं ततो वाममशीष्टष्टाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बहर्गसः

बहर्गसः माक् पूर्वं दक्षिणदेशस्थमग्रे उपाचरेत् । अनतर वाम । तत
 पृष्ठाग्रेजातमुपाचरेत् ।

मुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।

रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णवलोदयः ॥ १० ॥

मुदग्धार्शसो वातस्यानुलोमन स्यात् । तथा अन्नेऽभिलाप । अग्ने
 पाटव स्वास्थ्यं त्रलवर्णयोरुद्धृतिश्च ।

वस्तिशूले त्वघोर्नाभे लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।

वर्षाभूकुष्ठसुरभिर्मिशिलोहामराहयैः ॥ ११ ॥

वस्तिशूले सति पुनर्नाभेरधः वर्षाभ्वादिभिः सुषिष्टैर्लेपयेत् ।

शरुन्मूत्रप्रतीघाते परिपेकावगाहयोः ।

वरणालंघुपैरङ्गोक्तकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुखवीसुरेभीम्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।

सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥

गुणितान्नं शकृन्नेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

शकृतो मूत्रस्य मतिपाते निबध्ने सति वरणादिभिः कार्यं परिपेक्षागगा-
हयोग्ण्यं सस्नेहं प्रयोजयेत् । अथवा क्षीरं वाननाशनम् । दलतिलादिकं
तैलं परिपेक्षागगाहयोः प्रयोजयेत् । अन्नं च पदादिकं शकृद्विषधम् तथा
स्नेहान् वातघ्नान् दीपनांश्च प्रयोजयेत् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥

संस्तम्भकंदूरुक्छोफानभज्य गुदकीलकान् ।

बिल्वमूलाग्रिकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥

तैलेनाहिविडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ।

स्वेदयेदनुपिडेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥

सक्तूना पिंडिकाभिर्ना स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।

रास्त्राया हपुषाया वा पिंडैर्वा काष्ण्यगंधिकैः ॥ १७ ॥

- न प्रयोज्यो निपिडो दाहो यस्य स चाप्रयोज्यदाहो दाहानर्हस्यस्य
निर्गतान्बहिर्भूतान्वा कफवातजान् गुदकीलकाद्यस्यभ्यन्त-
रेण तैलेन सेचयेत् । किं भूतान् । सस्तम्भकंदूरुक्छोफान् । एव भूतान्न्य-
लक्षणान् । अथवा भुवंगादिवसया सेचयेत् । अनुपेक्षाभ्यगाभ्या पश्चाद्वि-
डेन पिंडस्वेदान् प्रयोजयेत् । पिंडस्वेदो मुनिनोक्तः । यथा तिलामापकुलत्था-
न्नघृततैलामिषोदने । पायसैः कृशैर्मसैः पिंडस्वेदान् प्रयोजयेदिति योग्यः ।
अथवा द्रवस्वेदेन स्वेदविध्युक्तेन स्वेदयेत् । पुनः शब्दोत्र लौकिकया
उक्त्या प्रयुक्तः । यथेदं सारमिदं पुनरसारमिति पिंडस्वेदेनाथवा सक्तूनां
तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिंडिकादिभिः स्वेदयेत् । अथवा रास्त्राया हपुषाया
श्च पिंडैः काष्ण्यगंधिकैर्वा स्वेदयेत् । तैलसर्पिषास्निग्धैरित्यनानुवर्तनीयं कृ-
ष्णगवाया इमे काष्ण्यगंधिकारस्ते । अथात्मादित्वात् ठक् ।

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकंचुकम् ।

माजीरचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥

तथा श्वगंधा मुरसा बृहती पिप्पली धृतम् ।

अर्कमूलादिचर्मसर्पिस्त धूपनं हितम् । तथा अश्वगन्धादिकं पृथगेव धूपनं हितम् ।

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतजीनेस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥

लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिर्गुदजशाननी ।

काजिकेन पिष्टैर्जीमूतस्य बीजैस्तथा तस्य जीमूतफलस्य जालकं तज्जालकं जालकाकारं फलबहिर्भागो मृदुर्कर्मजः लेपितं छायाशुष्कमित्येता वर्तिर्गुदजशाननी ।

सजालमूलजीमूतलेहे वा क्षारमंयुते ॥ २० ॥

गुंजासूरणकूष्मांडजीनैर्वर्तिस्तथागुणा ।

सजालमूलजीमूतेन वृत्तो यो लेहस्तस्मिन्लेहे क्षारमंयुते कृते सति गुंजादिर्गुंजाः कृता वर्तिस्तथागुणा गुदवगाननी ।

सुकुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकालिकैः ॥ २१ ॥

कृकवाकुशकृष्णानिशागुंजाफलैस्तथा ।

सुकुक्षीरेणाद्रिकृता निशा हरिद्रा तथा लेपः सुकुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा पूर्वगुणः । गोमूत्रेण कल्कितैः पिष्टैः कुकुटघट्टदादिभिलेपः पूर्वगुणः ।

सुकुक्षीरपिष्टैः पट्टग्रंथाहन्त्रिणीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥

कुलीरगुंजीविजयाकृष्टारुक्करतुत्थकैः ।

शिशुमूलकजैर्बाजैः पत्रैरश्वत्थानिबजैः ॥ २३ ॥

पीलुमूलेन विन्वेन हिगुना च समन्वितैः ।

सुकुक्षीरपिष्टैः पट्टग्रंथादिभिलेपो हितः । पीलुमूलेन विन्वेन हिगुना च युक्तेलेपो हितः ।

कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैधवं गुडः ॥ २४ ॥
अर्कक्षीरं मुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।

कुष्ठादिभिः कल्पितं प्रलेपनं पूर्वगुणम् ॥

आर्कं पयःस्तुहिकाण्डं कटुकालाघुपल्लवाः ॥ २५ ॥
करंजो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।

अर्कक्षीरादिवस्तमूत्रात् प्रलेपनमर्शसां श्रेष्ठं स्यात् ॥

आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

आनुवासनिकैरिति । अनुवासने भवान्यानुवासनिकानि । आभ्यात्मादि-
त्वान् ठक् । तैर्द्रव्यैः पिप्पलीमदनमित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्लेपोऽर्शःसु पूजितः ।

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।

एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यञ्जनानि तैलानि च कुर्यात् ।

धूपनालेपनाभ्यंगैः प्रस्रवन्ति गुदांकुराः ॥ २७ ॥

संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ।

धूपनादिभिर्गुदांकुराः सविन दुष्ट रुधिरं प्रस्रवन्ति । तनस्तेन कुनेन
सुखी रुजाविरहितः सपद्यते ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदमृक् ॥ २८ ॥

अशोभ्यो जलनाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।

अशोभ्य उच्छूनकठिनेभ्यो रुधिरमवर्तमानं जलैकःशस्त्रादिभिरमृ-
द्धरेत् । शीतोष्णादिरुपक्रमः कस्मादत्र न क्रियत इत्याह ।

शीतोष्णास्त्रिग्वरूक्षाद्यैर्नव्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

यस्माच्छीनादिरुपक्रमैरुपक्रतोऽशोभ्याधिर्न शाम्यति । रक्ते दुष्टे
सति तस्माद्धेतोरक्तमेवावसेचयेच्चतुशीतादियोन्यः ।

यो जातो गोरसः क्षीराद्वन्हिचूर्णविचूर्णितात् ॥ ३० ॥

पिवंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।

यो गोरसः क्षीराज्जात उत्पन्नः । किंभूतात् । वन्हिचूर्णविचूर्णिताच्चि-
त्रकचूर्णविकीर्णात् । तमेव गोरसः पिवन्नरस्तेनैव च गोरसेन भुञ्जानो गुद-
जान् जयेत् । बहुमूलावचूर्णितादिनि कश्चित् पठति । बहुमूला शतावरी ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥

अश्वन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

कोविदारमूलचूर्णमथितेन पिवन् जीर्णे च तस्मिन् पथ्यान् अश्वन् दुर्नाम-
भिर्मुच्यते । नश्यति तान्यस्येत्यर्थः ।

गुदश्च यथुशूलतो मंदाग्निर्गौल्मिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥

हिग्वादीननुतक्रां वा खादेद्बुडहरितकाम् ।

तक्रेण वा पिबेत्पथ्यापेक्षाग्रिकुटनत्वचः ॥ ३३ ॥

कालिगमगधाज्योतिः मूरणान्वांशवर्धितान् ।

कोष्णांबुना वा त्रिपटुव्यापहिग्वास्त्वेतसम् ॥ ३४ ॥

गुदे श्वयथुशूलतो मंदाग्निर्गौल्मिकान् गुल्मचिकित्साभवान् हि-
ग्वादीन् चूर्णान् पिबेत् । इह द्रवनिर्देशादनन्तरं च मथितशब्दश्रवणादर्शो-
विकारे च हिग्वादीन् चूर्णान् तक्रेण वा पिबेदिति शोध्यः । अनुतक्रां वा
तक्रानुपानात्क्षुद्रहरितकीं भक्षयेत् । अथवा पथ्यादींस्तक्रेण पिबेत् । अथवा
कालिगादीन्वांशवर्धितान्मूलद्रव्यापेक्षया भागेन यथोत्तरं वर्धितास्तक्रेण पि-
बेत् । ज्योतिश्चित्रकः । अथकोष्णबलेन त्रिपट्वादि पिबेत् ।

युक्तं बिल्वकपित्थाम्यां महौषधविदेन वा ।

आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥

दद्याद्वाहपुषा हिगुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।

मांसं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिवेदहरहस्तक्रं निरन्तो वा प्रकामतः ।

तत्क्रेण तर्पणं यवसक्तून् दद्यात् । किभूतम् । त्रिल्वकपित्याभ्यां युक्तमथवा महीपधानिडेन युक्तं भस्मातर्कैर्वायुक्तमथवा यवान्यावायुक्तं प्रदद्यात् । तत्तर्पणमेव त्रिल्वदिभिर्गयोक्तैः सद भुजीत । नान्यत्किंचिदिति मूचयितुं प्रशब्दोत्र न्यस्तः । अथवा हपुपादि तक्रान्वितं दद्यात् । मास पीलुफलानि तक्रानुपानानि स्वादेत् । अथवा दच्छयाहरहरनन्नाग्नी तक्रं पिवेत् ।

अत्यर्थं मंदं कायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

अत्यर्थं मदकायाग्नेर्नरस्य सायं मात्रां तक्रमेवावचारयेद्द्वैद्यो नत्वन्नम् । अत एवैकारोत्र निर्दिष्टः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।

बलकालविकारक्षो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

जीर्णं तत्क्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां संसेधवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सत्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूपै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुंजीत मात्रया ॥ ४० ॥

सप्ताह दशाह मासार्धं मास वा यावद्बलादिविद्वैद्यो मथितयोजयेत् । अथवा केवलेन तत्क्रेणाधितुमशक्तस्तदा सायं दिनाते लाजसक्तूनां सवधिना तक्रावलेहिका दद्यात् । अथवा तत्क्रे जीर्णं तक्रसिद्धां पेयां संसेधवाम् । संसेधवशब्दस्याते श्रुतत्वादुभयोरप्यवलेहिकापेययोः संसेधवेन योगो वेद्यः । अतः परमवलेहिकापेयानो नतर तत्क्रेण सहोदनमीपत्नेह तक्रानुपानं दद्यात् । अथवा यूपै रसैर्वा तक्रभूमिष्टैः शालीन्मात्रया भुंजीत । कार्यैभक्तादौकारणत्वेनोपचाराच्छालीनभक्तत्वेन परिणता न दद्यादिति वेद्यः । सर्वत्र तक्रमयोगः प्रायेण पूजित इत्यत एवाह ।

रूक्षमर्थोद्धृतस्त्रेहं यतश्चानुद्धृतं धृतम् ।

तत्रं दोषाग्निबलवन्निविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

यथायोग कदाचिदूक्ष निक्षेपमुद्धृतस्त्रेहमथवाधौद्धृतस्त्रेह कदाचि
दनुद्धृतं यस्माद्धृत कारणे नञ्नीति कार्यापचारादेवमुक्तम् । वेदेतन्निविध
तत्र दोषादित्प्रयोगेजयेत् । एव तत्रप्रयोगे कृते को गुण इत्याह ।

न विरोहन्ति गुदजा. पुनस्तक्रसमाहता ।

निषिक्तं तद्विधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

तत्रेण समाहता उन्मीलिता गुदजा पुनर्न प्ररोहन्ति समूला नश्यतीत्य
र्थः । कथमेतदवगम्यत इत्याह स्याह । हि यस्मात्तत्तत्रं भूमावपि निषिक्त
तृणोलुप विशेषेण दहत्यपुनरुत्पादनात् । भूमावपीत्यपि शब्दे न केवल
शरीरबाह्यामगानपि भुवीनि सदर्थार्थं । तृणोलुप कठिनं यद्वहति तदवश्य
मर्शासि मृदूनि मासप्रायाणि दहयेव ।

क्षोतस्सु तक्रगुद्देषु रसोधातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्वलं वर्णं परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।

वातश्लेष्मणा आवृतेषु क्षोतस्सु तत्रेण विशुद्धेषु सत्सु यो रस आहा
ररसो धातून् व्युपैति सप्ताप्रोति तेन रसेन मासेन पुष्ट्यादयो जायन्ते ।
तथा वातश्लेष्मविकाराणां शतं विनिवर्त्तते शाम्यति ।

मण्डितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशा पर्युपितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।

कटकारिकाफललेपिते भाजने मण्डित निशा स्थित गुदजक्षयमिच्छुभि
पेयम् ।

धान्योपकुञ्चिकाजोहपुपापिप्पलीद्वयेः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रंथिकशठीयवान्यग्रियवानकैः ।

चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटुकौमतः ।

दीपनं रोचनं वण्थं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्चयशुकंद्वातिनाशनं बलवर्धनम् ।

धान्योपकुंचिकादिभिश्चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतं कृत्वा अन्नरसव्यक्ताम्लकटुस्य तद्व्यक्ताम्लकटुजातं सत्तक्रारिष्टं कागतः पिबेत् । तच्च पीतं दीपनादिगुणं स्यात् । अत्र च तत्रे पलशतमात्रे धान्यकादीनि पालिकाभिः देयानीति वृद्धवैद्यभ्यवहारः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।

चित्रकमूलस्य त्वचं जलेन पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तत्र तत्र जातमर्शोहरं दधिजातमर्शोहरं पिबेत् ।

भाङ्गार्थीस्फोतामृतापंचकोलेष्वाप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

भाङ्गार्थादिष्वप्येषसंविधिरेतत्त्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ।

पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपंचकोलकैः ।

तुंवर्यजाजीथनिकाबिल्वमध्यैश्च करूपयेत् ॥ ५० ॥

फलाम्लान्यमकस्त्रेहान् पेयागूपरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दोषनम् ॥ ५१ ॥

हस्तिपिप्पल्यादिभिः पिष्टैः कल्कितैस्तथाफलेर्जीजपूरादिभिरम्लान्यमकस्त्रेहास्तथापेयादिकान् कुर्यात् । एभिरेव हि हस्तिपिप्पल्यादिभिर्वीरिः साध्यः श्रवणीयः सर्पिश्च साध्यः तच्च द्वयं बन्धेदीपनं स्यात् ।

क्रमोयं भिन्नशकृतां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।

अयं पूर्वोक्तः क्रमो भिन्नशकृतां । कठिनपुरीषाणां तु वक्ष्यते भगिष्यते । तमेवाह ।

लेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥

लवणा एववा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

लेहाद्यैर्बहुस्नेहसंपृक्तैः सक्तुभिर्युक्ता लवणा वारुणीं पिबेत् । तक्रादीन्वा लवणात् पृथक् योगं पिबेत् । एवमन्दोष केवलानेवैतान् सक्तुरहितान् पिबेदिति द्योतयति ।

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥

करंजपल्लवान् खादेद्वातवर्चोनुलोमनान् ।

तथा करंजपल्लवान् भक्षयेत् । किंभूतान् । प्राग्भक्तान् । मयूरव्यसका-
दित्वात्समासः । करंजपल्लवान् भुक्त्वा अन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः । किं
भूतान् । यमके स्नेहद्वये भृष्टान् पक्वान् तथा सक्तुभिः सुदृक्चूर्णितान्
ताश्च भुक्तान् वातवर्चोनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥

गोमूत्राभ्युपितान्मद्यात्सगुडं वा हरीतंकीम् ।

तथा गुडेन सह गुठीं पाठा वा भक्षीयात् । अथवा गुडयक्षारसपी-
यद्यात् । गुडेन वा सहहरीतकीमयात् । किंभूताम् । गोमूत्रं अभ्युपिताम् ।

पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

पक्वान् खादेत्समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्वान् ।

दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगादयमास्तान् ।

पथ्यादीनां शतद्वयं पथ्याशतद्वयम् । तस्माद्रोमूत्रद्रोणेन मूत्रसंक्षययावन्मू-
त्रक्षयावधिपक्वान् । द्वे द्वे पथ्याख्ये फले खादेत् । किंभूते । समधुनि मा-
निक्रियुक्ते । पथ्याशतद्वयं कोपयुक्तां कफोद्वानामयान् दुर्नामादीन् हन्ति ।

अजरुंगीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्तिकमुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदांकुराः ।

अजशृङ्गामूलकृत्कं यः पुरुषोऽजामूत्रेण पिबेत् । किभूतः । गुडवानाकि-
भुगेतदाहारस्तस्य पुरुषस्य द्रामदुर्नीमानि नश्यन्ति ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।

अथवा सतृट्टदन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यांति संक्षयम् ।

श्रेष्ठारसेन त्रिकलाकायेन त्रिवृता दद्यात् । अभयां वा तक्रेण सहा-
द्यात् । पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुञ्जीत । अथवा पथ्या
त्रिवृदन्तीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत् । गुदाश्रये दोषे हते सति गुदजाः
संक्षयं याति । आश्रयाभाव आश्रितानुपपत्तेः । तस्मादनुलोमनमर्गः सु-
हितमित्यर्थः ।

दाडिमस्वरसाजानीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥

पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम् ।

सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥

पिबेत्सुरां वा हपुषापाठासौवर्चलान्विताम् ।

दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वातवर्चोनुलोमनं स्यात् । अथवा
सीधुं चित्रकशुठीयुतं पिबेत् । गौडं वा चित्रकशुठीयुतं पिबेत् । अथवा
सुरां हपुषादियुक्तां पिबेत् ।

दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥

पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहृताशयोः ।

दशादिदशकैर्वृद्धापिप्पलीभिस्तथा तिलान् द्विपिचुं पीत्वा देहस्य
वन्धेश्च बलं प्राप्नोति । दशपिप्पल्य आदिः प्रथमं दिनं येषां दशकानां त
एवम् । दशादयश्च ते दशकाश्च दशादिदशकाः । ते वृद्धाः प्रथमे दिने
दशपिप्पलीस्तिलकर्षद्वयं च क्षीरेण पेयाः । अनन्तरं प्रतिदिनं दशदशपि-
प्पलीः पिप्पलीवर्धमानन्यायेन वृद्धातिलकर्षद्वयेन सहक्षारेण पीत्वा देहस्या-

प्रेक्ष्य बल लभते । अत्र कालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाभ्योर्बलमिच्छता यथेष्टकालः
प्रयोगः कार्यः । क्षीरस्य चात्र प्रमाणेऽनुक्ते सामान्यपरिभाषया पेय्यस्य
कर्ममालोडय तत्तद्द्रवस्य पलत्रयमिति परिमाणं कल्प्यम् ।

दुस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥

एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हंत्यर्शासां रुजम् ।

धन्वयवासकेन बिल्वेन यवान्या शुठ्या वा एकैकेनाप्येव पाठा-
युक्ता दुर्नान्ना रुजं हति । एकैकेनापीत्यपिगव्दात् द्वाभ्यां त्रिभिश्च-
तुभिश्च । एकैकेनत्येकशब्दस्यैकं बहुव्रीहिवदिनिहितबहुव्रीहिवद्वाचात्सु-
पोलुक् ।

सलिलस्य बहे पक्ता प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥

प्रस्थं धाभ्या दशपलं कपित्थानां ततोर्धतः ।

विशालारौध्रमरिचकृष्णावेष्टेलवालुकम् ॥ ६५ ॥

द्विपलांशं पथरूपादशेषे पूते गुडाचूले ।

दत्त्वा प्रस्थं च धातव्या स्थापयेदृतभाजने ॥ ६६ ॥

पक्षात्सशीलितोरिष्टः करोत्यग्निं निहंति च ।

गुदजग्रहणीपांडुकुष्टोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥

श्वयधुप्लीहहृद्भोगगुल्मयक्ष्मवर्माकुर्मीन् ।

सलिलस्य बहे द्रोणचतुष्टये पक्ता हरीतकीत्यत्र प्रस्थार्धमष्टपलान्याम
लकदलानां प्रस्थं कपित्थस्य पलानि दश ततः कपित्थादर्थेन विशाला
पचपलां रोध्रादिक द्विपलाश पृथक् पृथगेतसर्प पक्ता तस्मिन् पादशेषे
द्रोणशेषे पूते गालिते पादशेषे पूते चास्मिन् गुडाचूले द्वे दत्त्वा धातव्या
प्रस्थं च ततो पृतच्छेदे भाजने स्थापयेत् । पक्षादूर्ध्वं शीलिन सोभयारि-
ष्टसत्त्वोऽपि करोति दीपयति । गुदज्जादौश्च हति ।

जलद्रोणे पचेदंती दशमूलावरात्रिकान् ॥ ६८ ॥

पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्गुडतुलं परम् । .
पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥

जलस्य द्रोणे दंत्यादीन् प्रत्येकं पालिकान् पचेत् । पादशेषे चास्मिन्
गुडात्तुलं क्षिपेत् । परमन्यत्सर्वमस्य दत्त्यरिष्टस्य पूर्ववदभयारिष्टतुल्य धान-
कीपरिमाण घृतभाजने स्थापन पक्षोत्तरकालपानादि स्यात् । आनुलोमिद्या-
दि । आनुलोमिवातविबधनुत् । अभयारिष्टः । अयं पुनस्ततोऽप्यानुलोमिनरः ।

पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेपां प्राप्तृतेः सह ।
दंतीपाठाग्निविजयावासांमलकनागरैः ॥ ७० ॥
तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
क्षिपेत्कुंभं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥

अपां द्रोणे धन्ववासप्रस्थ दत्यादिभिः द्विपलिकैः सह पचेत् । तस्मिन्
पादस्थे काथे सितायाः शतं पचेत् । अन्यद् धातकीपरिमाणादिकं पूर्ववद-
भयारिष्टवत्कार्यं । क्षिपेदित्यादि तु विशेषे । विशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुंभं
क्षिपेद्यत्राय निक्षिप्यते दुरालभारिष्ट इति ।

प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद्दृतम् । .
चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।

प्राग्भक्त भक्तान् पूर्व घृत फलैर्मातुलुगादिभिरनुलोमनपरिष्कृतैः पक्व
पिबेत् । चव्यचित्रकाभ्यां सिद्धं पक्वं यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् ।
अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवनारनागरसहितं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्वृतम् ॥ ७३ ॥
दध्ना च साधितं वातशूलमूत्रविबधत् ।

पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वानशूलमूत्रविबधत् ।

पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्दृतम् ॥ ७४ ॥

वत्सकादिप्रतीवापमशोभं दीपनं परम् ।

पलाशक्षारस्य बलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवाप घृत पचेत् । तच्चा-
शोभं पर दीपन च ।

पंचकोलाभयाक्षीरयवानीत्रिडर्सेधवैः ॥ ७५ ॥

सपाठाधान्यमारिचैः सन्निवैर्दधिमदृतम् ।

साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवंक्षणवेदनाम् ॥ ७६ ॥

प्रवाहिका गुदभ्रंश मूत्ररुच्छं परिस्रवम् ।

पंचकोलादिभिर्दधिसहित घृत पचेत् । तच्च गुदादिवेदनादीन् जयति ।

पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापंचकोलकैः ॥ ७७ ॥

सन्निवैर्दधिचागेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।

हंन्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्ररुच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥

गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।

पाठादिभिश्चागेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे घृत पक्व चागेरीघृतमेनदना
दादीन् हति ।

शिखितित्तिरिलावाना रसान्म्लान् मुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥

दक्षाणा वर्तकानां वा दद्याद्विद्धातसंमहे ।

मयूरतित्तिर्यादीनां मुसस्कृतान्म्लान् मांसरसान् विद्धातसप्रहनि
वृत्त्यर्थं दद्यात् ।

वास्तुकाग्नित्रिटदंतीपाठाम्लोकादिपृष्ठवान् ॥ ८० ॥

अन्यच्च कफवातघ्नं शार्कं च लवुभेदि च ।

सहिगुयमके भृष्टं सिद्ध दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥

धनिकापंचलोपाम्या पिष्टाम्या दाडिमावुना ।

आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥

युक्तमंगारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।

सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥

वातोत्तरस्य रूक्षस्य मंदाग्नेर्बद्धवर्चसः ।

कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यंजनान्शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥

गोगोधाछगलोप्राणा विरोपात्क्रव्यभोजिनाम् ।

वास्तुकादीनां शाकं तथापरमपि शाकं यत्कफवातघ्नं कोशातकादिकं लघुभेदि तच्च सहिगुं च । तथा यमके भृष्टं सतलितं । तथा दधिसरेण धनिकापचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांशुना च सिद्धं । तथाद्रिकाया धनिकायाः किसलयैः पलवैर्युक्तं तथाद्रिंरुस्य शकलैर्युक्तं । तथा हृद्येन मनःप्रियेणांगारधूपेनांगारैर्यो भूपो यो हिंग्वादिना प्रसिद्धस्तेन सुरभीकृतं । तथा सजीरकं समरिचं विडसौवर्चललवणाभ्यामुत्कटमधिकं वातोत्तरस्य पचनाधिकस्य पुष्पस्य । तथा रूक्षस्य । तथा मंदाग्नेस्तथा बद्धवर्चसं कल्पयेत् । रक्तशाल्यं भक्तस्य व्यजनं तेमनाख्यं शाकवत्कल्पयेच्छाकसंस्कारेण कुर्यादित्यर्थः । व्यजनानिति पाठे पुस्तकं चिंत्यम् । तथा रसान् । केपा रसान् । गोगोधादीनां विशेषेण क्रव्यभोजिना मांसभक्षिणा । तदेवमहारं निरूप्यमानं निरूपयन्नाह ।

मदिरां शाकरं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥

अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चारुपकं शृतम् ।

धान्येन धान्यशुंठीभ्यां कंटकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥

अंते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

मदिरादिपानीयं पातव्यं । अथवा पानीयं जलमतिशयेनाल्पकं सूतं यथायोगं कदाचिद्धान्येन कदाचिद्धान्यशुंठीभ्यां कदाचिक्तंटकारिकायाः शृतं कदाचिद्रक्तस्याते कदाचिन्मध्ये योग्यतावशात्तेषां मारुतापस्थादि रूपत्वं तेषां भक्तस्य मध्येन्येषामते मदिरादिपानं वातवर्चोनुलोमनं । तयोरप्रवर्तनेपास्तुदयोर्यथा मार्गप्रवर्तनमित्यर्थः । वातस्यानुलोमनं च यत्तत्कफपित्तयोरप्यनुलोमनं । एवमो हि क्रियावानक्रियावतां देहगतानां भावानां

मनुलोमन सभाज्यते । तथा च प्रागभ्यधायि । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां
विक्षेपसहारकर इत्यादि । अर्थं सु चानुलोमन कर्ममिति दर्शयितुमाह ।

विद्धातकफपित्तानामानुलोम्येहि निर्मले ॥ ८७ ॥

गुदे शाम्यन्ति गुदनां पावकश्चाभिवर्धते ।

यस्माद्विद्धातादीनामनुलोम्ये सनि गुदं निर्मलं भवति । गुदे च निर्मले
गुदनां शाम्यति । पावकं कायापिश्चाभिवर्धते यतस्त्वस्मादर्शनां विद्धा
तकफपित्तानुलोमन भेषजानपानादियत्तद्वेद्यमिति भावः ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिता ॥ ८८ ॥

विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।

ये पुरुषा उदावर्त्तयुक्ता ये चातिगयेन विरूक्षितास्तथा विगुणपवना
शूलपीडिताश्च तेष्वनुवासनमिष्टं तत्र ठतामिति शेषः । तदेवानुवासनमाह ।

पिप्पली मदनं चित्त्व शताब्दा मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥

कुष्ठं शुंठी पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।

पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥

अर्शसा मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनि सरणं शूलं मूत्रठच्छूलं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥

कञ्चूरुष्टदौर्बल्यमानाहं वंक्षणाश्रयम् ।

पिच्छाश्राव गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवामनात् ।

पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तैलं द्विगुणशरीरेण यतः पक्तव्यं । जलस्या
त्रानुक्तस्यापि चतुर्गुणोऽत्र प्रकल्प्यः । एव हि द्रव्याणि सम्यग्भुक्तरसानि
स्युः । तत्रातरे चोक्तं । स्नेहसत्तीरमासाद्यै पाको यत्रैरित् कचिन् । नल
चतुर्गुणं तत्र बीजादानार्थमावपेत् । न मुच्यते रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतं ।
सम्यक्पाको न जायेत तस्मात्तोयं विनिभिषेदिति । तच्च तैलं विगुणपावना
नामर्शसां श्रेष्ठं त्रिं । अनुवासनाच्च तत्तैलं गुदनि सरणादीन् जयेत् ।

निरूहं वा प्रयुंजीत सक्षीरं पांचमूलिकम् ॥ ९३ ॥

समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।

अथवा निरूह पांचमूलिक, समानक्षीरं, समूत्रस्नेहलवणान्वित फलादिभिः पूर्वोक्तेः कल्कैर्युक्तं प्रयुंजीत । स च पूर्वोक्तगुणः । समान क्षीरं यस्मिन् तत्सक्षीरं । समानस्य छदस्येवेनियोगविभागात्समावः । सहसमूत्रस्नेहलवणैर्वर्तते समूत्रस्नेहलवणस्त । फलादिभिः पूर्वोक्तैर्वैपसर्जनस्येति समावः । सहशब्दश्च ईपच्छब्दार्थः । अर्शसां गुण्कार्द्रत्वे न द्वैविध्यं । तत्र गुण्कार्शसां चिकित्सितमुक्ताऽऽधुनाऽऽर्शसां रक्तार्शसामाह ।

अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥

अनुबन्धं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्धिमम् ।

रक्तार्शोऽधिकारे पित्तस्य सर्वदाभ्यभिचारित्वात्क्रदाचिन्मारुतानुबन्धः कदाचित्कफानुबन्धः स्वालंगतो वीक्ष्योपलभ्य स्निग्धं रूक्षं वा पानाद्यौषधं योजयेत् । एतच्चोभयमपि शीतं नतूष्णं पित्तस्यात्र निम्नं सन्निहितत्वात् । वातानुबन्धं वीक्ष्य स्निग्धं कफानुबन्धं वीक्ष्य रूक्षं चिकित्सितं योग्यं । वातानुबन्धकफानुबन्धयोरलक्षणमाह ।

शरुच्छावं खरं रूक्षमघो निर्याति नानिल ॥ ९५ ॥

कव्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्श्लथा ॥ ९६ ॥

श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।

हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्त्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥

शरुच्छावादिशूलपर्यंतं लक्षणं यदि स्यात् तत्रानुबन्धे वातस्येत्येव बोध्यम् । हेतुर्यदि रूक्षणं रूक्षणं च हेतुरासेवितः । शरुच्छावादिशूललक्षणं चोत्पन्नं तदा वातानुबन्धत्वं ज्ञेयम् । तथैव विट्श्लथादिलक्षणं स्निग्धगुरुणा सेवितेन हेतुना सहितं श्लेष्मणोऽनुबन्धस्यानुमापकम् । अस्त्रस्य लक्षणाश्च सिराव्यधविभ्युक्ताद्वाताच्छ्रगावारुणमित्यादिकाश्च लक्षणाद्वातस्यानुबन्धं विद्यात् । कफात् स्निग्धमित्यादिकालक्षणं कफस्यानुबन्धं विद्यात् ।

दुष्टे स्त्रे शोधनं कार्यं लंघनं च यथा बलम् । , ,

दुष्टे वातादिदूषितेऽस्त्रे यथाबलं बलानतिक्रमेण कदाचिह्लंघनं शोधनं च कार्यं । बहुदोषस्य शोधनभितरस्य लंघनमुपवासलक्षणं कार्यं ।

यावच्च दोषैः कालुष्यं स्त्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

यावच्चदोषेणास्त्रस्य कालुष्यमनैर्मस्य सामदोषदुष्टत्वात् तावत्स्त्रुतेः प्रकृतत्वादस्त्रस्योपेक्षणं कार्यम् । तथाभूताया रक्तस्त्रुतेः सग्रहाय यत्नो न कार्य इत्यर्थः ।

दोषाणां पाचनार्थं च बन्धिसंशुक्षणाय च ।

संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥

कालुष्यरहिताया रक्तस्त्रुतेः परमनरं दोषाणां सामानां यत्तथैव तथा बन्धेः संशुक्षणाय तथा रक्तसंग्रहाय तिक्तैस्तिक्तैरसाद्यतैर्द्रव्यैस्तर्मर्शसमुपाचरेदिनि सामान्योपक्रमः । अन्योपक्रमो रक्तागोविकारणात्यर्थमुपदिष्टः ।

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्वणस्य वा ।

स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यांजनवस्तिषु ॥ १०० ॥

यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्य निरामयस्य रक्तं स्रवेत वानाधिकस्य वा गुरुपस्य यद्रक्तं स्रवेत तत्स्नेहैः पानादियुक्तैर्घृतैश्चिकित्सेत् ॥

यत्तु पित्तोल्वणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकांतान्नचेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

यत्पुनः पित्तोल्वणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते तदेकातेनावश्यं स्तम्भनीयं नोपेक्षणीयं शीघ्रकारित्वात् । सर्वदैव घर्मकाले रक्तं स्तम्भनीयं नेत्याह । नचेद्वातकफानुगं वातकफानुबद्धं तु लघनादिभिरेव चिकित्सेन ।

सकफेऽस्त्रे पिबेत्पाक्यं शुंठी कुटजवल्कलम् ।

किराततिक्तकं शुंठीधन्वयासं कुचंदनम् ॥ १०२ ॥

दार्वात्वाग्निवसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।

कफानुगते रक्ते शुठीकुटजवन्कल कथितं पिबेत् । किरानतिकृत्वादिना
कथितं पिबेत् । अथवा दाडिमज्जा त्वचं पिबेत् ।

कुटजत्वचरूपलं ताक्ष्यं माक्षिकं घृणवच्छभाम् ॥ १०३ ॥
पिबेत्तंडुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।

कुटजत्वचमिद्रयवान् रसाजनादाश्च तंडुलजलेन पिबेत् । घृणप्रिया
अतिविषा । अथवा तेनैव तंडुलजलेन पिष्टमषामागं पिबेत् ।

तुला दिव्याभसि पचेदाद्र्याः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥

नीरसाया त्वचि काये दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।

समंगाफलिनीमोचरसान्मुष्टयंशकान्समान् ॥ १०५ ॥

तैश्च शक्रयवान्पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।

पक्तावलेहं लीढा च तं यथाग्निचलं पिबेत् ॥ १०६ ॥

पेया मंडं पयच्छागं गव्यं वा आगदुग्धभुक् ।

लेहोयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥

बलवद्वक्तपित्तं च श्रवदूर्ध्वमघोपि वा ।

कुटजत्वचाभाद्र्यास्तुला दिव्य आतरिते जले पचेत् । दिवि भव
दिग्ध । दिगादित्वाद्यत् । एतच्च द्रव्य सामान्यपरिभाषापरिमाणकल्पन-
येष काथ्यसामान्यपरिमाणेन च कथितमेकत्वं प्राप्तमिति तदपवादार्थमाह ।
नीरसामित्यादि । तावत्पचेद्यावदेयां कुटजस्य त्वक् नीरसा दद्यात् ।
नीरसत्व च प्रायेणाष्टाश्लेषे काये भवति । तस्यां च नीरसायां सत्यां
वत्परिमाणकायोऽग्निष्यते तस्मिन् काये श्लक्ष्णतुर्गीटवान् समगादीन्
मुष्टयशकान् पलपरिमाणान् दद्यात् । तैश्च समगादिभि र्दर्वः समानि
द्रव्याणि दद्यात् । ततोऽनन्तरं पूतं दर्वीप्रलेपनं पक्वा लीढा च तमव-
लेहमनन्तरं यथापिचलं बलानुमारेण पेयादिकं पिबेत् । किंभूतः सन्

दुग्धमुक् दुग्धेन भोजनः । अयं लेहो रक्तातीसार, रक्तार्शांसि च शमयति
रक्तपित्तं च मवृद्धमूर्ध्वमधो वाह्यं च जयेत् ।

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशरोपिताम् ॥ १०८ ॥

कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशीलं कटुत्रयम् ।

रोधद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥

विल्वकर्कटिका मुस्तं समंगां धातकीफलम् ।

पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥

त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः ।

तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान्नियच्छति ।

वत्सकत्वक्तुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशरोपिता यावच्च । तत्राष्टांशरो-
पिते काये पूते सति कल्कयित्वा तार्क्ष्यशीलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् ।
एवं विल्वकर्कटिका लघूनि विन्वफलानि । कुटजत्वचश्च दशपलानि घृ-
तस्य पलानि विंशतिः । गुडपलानि त्रिंशत् । एतत्सर्वं लेहता यातं पक्वं
सद्धान्यरादिमध्ये मासार्धस्थितं लिहन् सर्वानर्थः प्रभृतीन् जयेत् ।

रोधं तिलान्मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ ११२ ॥

पाययित्वाजुग्धेन शालीस्तेनैव भोजयेत् ।

रोधादीन्जादुग्धेन पाययित्वाऽऽनुर शालीस्तेनाबक्षीरेण भोजयेत् ।
एतच्चोपयुक्तं पूर्वगुणम् ।

यष्ट्याद्वपद्रकानंतापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥

ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

यष्ट्याद्व्यादि सगर्करामादिक शीतजलेन तेनाजगयसा वा पानव्यं ।
क्षीरमोरटा मधुरन्वा ।

रोधकद्वंगकुटजसमंगांशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

होमकेसरयष्ट्याहं सेव्यं वा तंडुलांशुना ।

लोधादिकं तंडुलांशुना रक्तार्शस्मृ पातव्यं । अथवा चंदननागकेसरमधु-
कोरारं तंडुलाभसा पातव्यं । पूर्वोक्तगुणः ।

यवानोद्वयवाः पाठा बिल्वं शुंठीरमांजनम् ॥ ११६ ॥

चूर्णश्च लेहितः शूले प्रनृत्ते चातिशोणिते ।

यवान्यादीनां चूर्णं जलेन पीतो वाने शूले प्रनृत्ते चानिग्रयेन रक्ते हितः ।

दुग्धिकाकटकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥

अथवा धातकीरोमकुटनत्वक्फलोत्पलैः ।

सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥

दुग्धिकाकटकारीभ्यां एकं सर्पिरस्मिन्निग्रहे नशस्यतेऽथवाधातन्यादि-
भिः सिद्धं घृतं हितम् । यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा भिन्नं घृतं हितम् ।

शर्करांभोजकिंजल्कसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

शर्करापद्मकेसरसहितमभ्यस्तं बहुन्यहानि भुक्तं नवनीतं रक्ताशोषि
शमयति । तिलैर्वा सहाम्यस्तं नवनीतं रक्ताशोषि शमयति ।

छागातिनवनीताग्न्यक्षीरमांसानि जांगलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥

रक्तशालिः सरो दध्नः पष्टिकंस्तरुणी मुरा ।

तरुणश्च मुरामंडः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

छागसवधीनि-नवनीतादीनि तथा जांगलरसादीनि रक्तस्य परमो-
पधम् । जांगलो वा रसः सहस्रास्तुकरमेव वा न रसः सत्रास्तुकरसोऽनम्लो
ऽभ्यरहितः कदम्ल इषदम्लो वा । अभ्यस्तो रक्तगुदजानियच्छति । रक्त-
शालिस्तग्नो भक्त इत्यर्थः । दध्नः सरो दध्युत्तरः । पष्टिको बहिः ।

तरुणमिजानमभूरमाया मुरा मदश्च । एवद्रक्तशाल्यादिशोणितस्य पर-
मीपधम् ।

-पेयागूपरमाद्येषु पलाङ्गुः केवलोपि वा ।

स जयत्युल्वणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

पेयादिषु प्रयोजितः पलाङ्गुः केवलो वा रक्तमत्युल्वणं वातं च जयति ।

वातोल्बणानि प्रायेण भवंत्यस्त्रेऽतिनिमृते ।

अशीसि तस्मादधिकं तज्जये यत्नमानरेत् ॥ १२२ ॥

प्रायेण रक्तेऽतिमृते वाताधिकानि दुर्नामानि यतो भवति तस्माद्धेतो
स्तज्जये परजये यत्नं कुर्यात् ।

दृष्ट्वास्त्रपित्तं प्रचलमवलौ च करानिलौ ।

शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रसातये ॥ १२३ ॥

रक्तपित्तं प्रवृद्धं दृष्ट्वा करानिलावबलानुपलभ्य तत्प्रसादयितुं शीतो-
पचारः कर्तव्यः ।

तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णीस्तर्पयेत्ततः ।

रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्गिरवपीडकप्रयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोमृतैः ।

यद्येवं घमो न स्यात्तदा रसेस्तर्पयेत् । रसइत्यविशेषोक्ते योज्यो
मांसभजो रसः । किंभूतैः स्निग्धोष्णैः । तथा कोष्णैर्घृतैश्च पुनस्तर्पयेत् ।
किंभूतैः । अरपीडकैर्नरोगानुत्पादनीयोक्तेन प्रयोजितैः । तच्च कवोष्णै-
र्यथायोगं तैलपयोमृतैः सेचयेत् ।

यवासकुशकारानां मूलं पुष्पं च शाल्मले ॥ १२५ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्सीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीररोषे कपाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृतं मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ १२७ ॥

प्रियंगुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सधृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्तावज्वरापहः ।

यवासादीनां मूलं जाल्मलेः पुष्पं तथा न्यग्रोधादीनां च शृंगा एतद्
द्रव्यकदंबकं मत्स्येकं द्विपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये क्षीरमस्थे च पाचयेत् ।
क्षीरे शेषे च कपाये तस्मिन्पूते सति कल्कीकृतं मोचरसादि मिश्रयेत् ।
मोचरसादयोऽत्र सत्रिभागमत्रयाणकर्षमात्रा ग्राह्याः । वस्तिकल्पे कोशान्
कादौ निरुहे विंशतिपलप्रमाणे कार्षिकाणामेव द्रव्याणामभ्यनुज्ञानात् । अ-
यं पिच्छावस्तिः सिद्धो घृतमाक्षीकशर्करान्वितः प्रवाहिकादिहरः । अल्पया
मात्रया निरुहो वस्तिरेव पिच्छावस्तिरुच्यते ।

यष्ट्याह्णपुंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुयष्टिकया मण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कीकृतैः
क्षीरद्विगुणितः सन् स्नेहोऽनुवासने देयः ।

मधुकोत्पलरोमांनुसमंगां त्रिल्वचंदनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषामुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्बित्यग्रागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चांगेरिस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषनिहत् ।

अशोतिसारग्रहणीपांडुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छाश्रावेऽर्शसां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

मधुकादिद्रव्यैः स्नेहचतुर्धभागप्रमाणैश्चांगेरिस्वरसे घृताच्चतुर्गुणे घृतं
साधितं त्रिदोषनिहत् । अर्थः मधुनिष्वेनह घृतं देयं यतः परमौषधम् ।

व्यत्यासान्मभुराम्भानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।

नित्यमग्निबलोपेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

व्यत्यासेन विपर्ययेण मभुराम्भानि च शीतोष्णानि च नित्यमग्निबल-
पेक्षी योजयेत् । एव चार्शःकृतान्मतिजयिनो रुच्यं भवति ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैले, शीतज्वरापहैः ।

सुस्निग्धै, स्वेदयोत्पिडैर्वीर्तमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्तां तत्करागुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।

दद्याच्छ्यामातृदृढंतापिप्पलीनोलिनीफलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।

तद्वन्मागधिकाराठग्रहभूमैः सप्तर्षिपैः ॥ १३७ ॥

उदावर्तेनान्नं नर तैले शीतज्वरापहैस्त्वगरागुक्कुक्रमादिद्रव्यसाधितै-
राभ्यज्य सुस्निग्धै, पिडै स्वेदयेत् । तत्र स्वेदादनंतरमस्मै उदावर्तवने
गुदेऽभ्यक्तेऽभ्यक्तां वर्ति दद्यात् । तत्करागुष्ठसन्निभामातुरहस्तागुष्ठसदृशा ।
तथा आनुलोमकरा दद्यात् क्षिपेत् । कै, कृता वर्तिमित्याह । श्यामेऽयादि ।
श्यामादिभि संधवाख्यलवणयुक्तै सूक्ष्मरजीरकैर्गुडगोमूत्रसंयुक्तै कृता
वर्ति क्षिपेत् । तथेव मागधिकारमदनरुच्यग्रहभूमर्षीर्गुडगोमूत्रान्वितै
वर्ति क्षिपेत् ।

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्ममेत् ।

अथैतेषा च पूर्मोक्ताना चूर्णं नाड्या गुदे विनिर्ममेत् ।

तद्विषाते सुतीक्ष्णं तु अस्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजू कुर्याद्दुदशिरो विष्णुमूत्रमरुतोस्य सः ।

भूयोनुबन्धे वातत्रैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवास्यश्च रौक्ष्यादि संगो मारुतवर्चसोः ।

तद्विषाते कार्यं कर्तुमशक्ते तस्मिन्भूयै ररिषि निग्ध स्नेहवैस्त्रिभुतीभ्य

दद्यात् । सोऽस्तिरस्यातुरस्य गुदशिरोविष्मूत्रवाताननुलोमयेत् । पुनरनुवंधे
सति स्नेहरेचनैर्विरेचनीयश्चानुवासनीयश्च । हि यस्माद्वैक्ष्याद्वेतोर्महितस्य
पुरीषस्य च संगो भवति ।

त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादंत्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमंतर्धूमं विपाचयेत् ।

शरावसंधौ मृद्धिस्ते क्षारः कल्याणकाव्हयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदावर्तविवंधारोगुल्मपांडूदरलुमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसंगाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।

मेहछीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।

त्रिपट्वादिजर्जरीकृतस्नेहमूत्राभ्यामक्तमंतर्धूमकृत्वा विपाचयेच्छरावसंधौ ।
अत एवाह । शरावसंधौ मृद्धिस्त इति । अथ च कल्याणको नाम क्षारः
सर्पिषा पीतः स्नेहभोजिना वा भक्तयुक्तः सन्नुदावर्तादीन् नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

यश्च गाढवर्चसामर्शसां प्रोक्तं तच्च सर्वं कुर्यात् ।

द्रोणेऽर्पा पूतिवल्कद्वितुलमथपचेत्पादरोपे च तस्मिन्

देयाशीतिगुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोष्टीं पलानि ।

एतन्मासेन जातं जनयति परमामृष्मणः पक्तिराक्तिम्

सूक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजछीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

द्वयोस्तुल्योःसमाहारो द्वितुलम्पूतिरकरजस्य त्वचस्तुलाद्वय पलशतद्व-
य जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन्श्च पादरोपे सति गुडस्याशीतिः पलानि दोष-
व्यानि । त्रिकटुकस्य सूक्ष्मचूर्णस्याष्टौ पलानि देयानि । एतत्सर्वं मासेन
गुच्छं जातं प्रबलमग्निं कुरुते । आनुलोम्यवृत्तवान् । गुदवादीन् जयति ।
सन्धरावृत्तम् ।

पचेत्तुलां पूति करंजवन्काद्द्वेयूलतश्चित्रककटकार्याः ।
 द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥
 पालिकं च मुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रंथिकदाडिमाशमभेदम् ।
 परपुष्करमूलधान्यचव्यंहपुषामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥
 शीतोभूतं क्षौद्रविशत्युपेतमार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।
 युक्तंकामंगंडिकाभिस्तथेक्षो सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥
 चुकं क्रकचमिवेद दुर्नाम्ना वह्निहृदीपनं परमम् ।
 पांडुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाशमलच्छन्नम् ॥ १४८ ॥

पूर्वीकरजत्वचस्तुला द्वे तुले चित्रककटकारीमूलयोर्त्रिलद्रोणत्रये पचेत् ।
 पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य पलगत दद्यात् । उपजातिवृत्त । त्रिजा
 तकादि सूक्ष्मरजीकृत मध्येक पलप्रमाण निक्षिपेत् । एतत्सर्व चूर्णित स-
 षण्विध दद्यात् । उपछदसिक । एतच्च शीतोभूत सक्षौद्रविशत्युपेतमार्द्रद्रा-
 क्षादिभिश्चोपेतमिक्षुगंडिकाभिश्च यथेच्छ युक्त सर्पि पात्रे मासमात्रेण जात
 चुक्रमिति वक्ष्यमाणेन भवथ । गुळमिदमर्थात् क्रकचमिव करपत्रतुल्यं क-
 र्त्तनशक्तिसामर्थ्यात् । तथापर वह्निहृदीपन पांडादिभि च । गालिनी गृत्त ।
 आर्या च ।

द्रोणं पीलुरसम्य वस्त्रगन्धित न्यस्तं हविर्भाजने
 धुंजीत द्विपलमेदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।

पाठामाद्रिदुरालभा म्गविदुलब्धोपत्वगेलोच्छकै-

स्त्रकाकोललयंगवेष्टचपलामूलाम्रिकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं नित्राते निहितमिदं प्रपिबश्च पक्षमात्रात् ।

निशमयति गुदाकुरान् सगुल्माननलबलं मबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

पेल्लुपलम्, एस्सस्य त्रेण यत्त्रपूतसर्पिर्मन्त्रे न्यस्त महतिर्मिद्विपलप्रमा
 णे पाठादिभिश्च पालिकैर्धुंजीत । मदा धातर्का । मधुफला द्राक्षा । माद्री
 रेणुका । विदुलो वेतसः । मार्दूलविज्जीवितम् । तथा गुडपलशतेन योजित

निवाते भृतं पक्षमात्रादनंतरं प्रपिचर इदमर्शांसि गुल्मं च ग्रभयति ।
द्रागप्रिवलं च प्रकृष्टं विधत्ते । पुष्पिताग्रा ।

एकैकशो दशापले दशमूलकुंभपाठाद्वयार्कबुणवृक्षभकद्रूफलानाम् ।
दग्धे शृतेन कलशेन जलेन पके पादास्थिते गुडतुलां पलपंचकं च १५१
दद्यात्प्रत्येकं व्योपचक्ष्याभयानाम् बन्हेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
दर्बीमालिपन् हन्ति लीढो गुडोयम् गुल्मप्लोहार्शः कृष्टमेहाभिसावान् ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं दशापले दग्धे जलद्रोणेन शृते जले पके पाद-
शेषे चास्मिन् गुडतुला व्योपादीनां च प्रत्येकं पलपंचकं दद्यात् । चि-
त्रकस्य पलद्वयं । यवक्षारस्य च पलद्वयं दद्यात् । दर्बीमालिपन् दर्बीलेपी
सन्नयंगुडो लीढो भक्षितो गुल्मादीन् पराकरोति । वसततिलकं वैश्वदे-
वीयवृत्तम् ।

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धम् सार्धं यावत्पादजलस्यमप्येदम् ।
अष्टौ वत्सा जीर्णगुडस्यपलानि काथ्यंभूयः सांद्रतयासममेतत् १५३

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्टमुस्तावरांग

कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोवलेहः ।

जयति गुदजकुष्टछीहगुल्मोदराणि

प्रबलयति हुताशं राश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

तोयस्य दोणे चित्रकमूलस्य तुलार्धं सार्धं यावदष्टांगश्रेणभिदं स्यात् ।
ततः पुराणगुडपलान्वष्टौ दत्त्वा पुनरपि काथ्यं यावन्सांद्रत्वं गतं मीडयैभिद्रा-
म्लैवेदकमुच्चिरामः । त्रिकटुकादिचूर्णगुक्तोयं लेहो नित्यमभ्यस्यमानो
दारुणकुष्ठादीनि जयति । अपि च प्रकृष्टं कृत्तं । मालिनीवृत्तम् ।

गुडव्योपवरोवृक्षतिलारुप्करचित्रकैः ।

अर्शांसि हन्ति गुटिका त्वग्निकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

गुडादिभिर्गुलिका ठना अभ्यस्ता दुर्नामानि हन्ति त्वग्निकारं वा ।

मृष्टिप्तं सौरणं कंदं पक्काग्रौ पुटपाकवन् ।
अद्यात्सतैललवण दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

सौरण कंद मृदा लिप्पग्रौ पुटपाकवन् एक नैलम्बणान्वितमग्नीयाद्
दुर्नामोपशमाय ।

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान् क्रमविवर्धितभागममाह्वान् ।
शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान् कुरुगुडेन गुडान् गुदमच्छिद ॥ १५७ ॥

मरिचादीनि क्रमवर्धितभागानि चित्रकचतुर्गुणसूरणयोजितानि गुडेन
गुदां कुरच्छिद । द्रुतविलिखित ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोर्धेनचचित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिडी १५८

सूक्ष्मरज्ज्विता सूरणभागा षोडश चित्रकभागा अष्टौ नागरस्य द्वौ
मरिचस्य चैको गुडेनैवा पिडी कृता दुर्नामजयाय स्यात् । उपश्रुतिवत् ।

पथ्यानागरकृष्णाकरंजवेलाग्रिभिः सितातुल्यैः ।
वडनामुखइव जरयति नहुर्गुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥ १५९ ॥

पथ्यादिभिः सितातुल्यैश्चूर्णैर्वहुगुणं च भोजनं नडशामुस इव जरयति ।
आर्याया पूर्वाधौ यथोक्तमात्रादतो मया लक्ष्मीगीर्ति विधिविदो वदन्ति
सर्वीक्ष्य तदितरत्रापि ।

कलिगलागलीकृष्णावन्क्षपामार्गतंडुलैः ।
भूनिवर्सेधवगुडैर्गुडा गुदजनाराना ॥ १६० ॥

कलिगकादिभिर्गुडा वटिका अशोषा ।

लवणोत्तमवन्हिकालिगयवाश्चिरविल्वमहापिचुमंदयुतान् ।
पिब सप्तदिनं मथितालुडितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् १६१

सैधवादीनि तक्रलोडितानि पित्रययर्गांसि जिघांससि । अथत्रोटक्रमभि-
सकारचितं ।

शुष्केषु भ्रष्टातकमैष्यमुक्तं भैषज्यमाद्रेषु तु वत्सकत्वक् ।
सर्वेषु सर्वेषु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥ १६२ ॥

शुष्केष्वर्शःसु भ्रष्टातक भैषज्य समग्र्य प्रधानमुदितम् । आद्रेषु
पुनरर्शस्तु कुटजत्वग्भैषज्यमग्र्यं कथितम् । सर्वेष्वर्शःसु शुष्केष्वर्शेषु च
सर्वकाल सर्वेषु कालशेयं मथितमग्र्यं बल्यं बलावहं मलापहं दोषापहं
च । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

भित्त्वाविबन्धानुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।
तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं विवर्ज्य विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

विविधानस्यानकफादिरूपान्भित्त्वा यदन्नपानौषधमासेवितं मारुतस्या-
नुलोमनाय स्ववर्त्मप्रवर्त्तनाय तथा यच्चाग्निबलायाग्निवर्धनाय संपद्यते
तदेवात्रपानौषधं दुर्नामनता सेव्यं । अस्माद्यथोक्ताद्विपरीतं यदन्नपानौषधं
मारुतस्य विवधकरमपिसाधनं च तत्तेन विवर्ज्यं न सेव्यं । उपज्ञानिवृत्तम् ।

अशीतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥

अशीतिसारग्रहण्योऽन्योन्यनिदानभूताः परस्परं हेतुभूता बाहुन्येना-
नले च सन्न एतं रोगा भवन्ति । दीप्ते त्वमी न सन्ति । यतस्ततोऽश्मात्कार-
णात्तेषु विशेषेणाग्निं रक्षेदिति । इंद्रवज्रावृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तभिरचिनायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुंदराख्याया
मर्शचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अस्मादनतरमतिसारचिकित्सितं प्रारभ्यते । अर्धोविसारयोः परस्पर
निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्यात् । अत्र आह ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामशयान्वयः ।

हृत्वाग्निं वातजेप्यस्मात्प्राक् तस्मिच्छंघनं हितम् ॥ १ ॥

हि यस्माद्वाहुत्येनापि हत्वा मदीकृत्यामाशयान्वयो भवत्यतीसारः ।
अस्मात्कारणादस्मिन्नतीसाराख्ये व्याधौ वातजेऽपि पूर्वं लघनं हितम् ।
आमाशयान्वयो जन्मभूतवृत्तिर्यस्य स आमाशयान्वयः । अपि शब्दात्क
दाचित्कफादिजे सुतरो लघनं हितमिति द्योतयति । लघनशब्देन चोपवास
एवेह गृह्यते । शोधनादीनां लवनानामवस्थावशादुच्यमानत्वाद्विष्टग्रहणेन
कचिद्वयनादावर्तरे व्यभिचारे नासावामाशयान्वयः । प्राग्ग्रहणेन नो-
त्तरकाले लघनं हितम् । तदा हि रोगम्वधात्वात्पचयोऽवश्यं भावि
लघनमपि धात्वपचयेतुः । अतस्तत्र युक्तम् ।

शूलानाहप्रसेकर्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

शूलादिभिरार्त्तमतिसारिणं वामयेत्तत्र प्राग् लघनं हितम् । वमनं चैन
सामान्यं पित्तत्रातिष्वप्येव रूपेण चिकित्सितं बोध्यं न केवलं वातजे ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्प्यते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्लेशमदृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

ये च दोषाः सन्निचिता अतिशयेन वृद्धिं गतास्तथाविदग्धेन पक्का
प्रकल्पेणाहारेण भृक्षित्वा एकतां प्राप्ता अतीसाराय कल्प्यते सपद्यते । तेषु
तथोत्क्लेशमनुत्क्लेशाख्यविकारकरणं मत्स्यमुखतावीजस्याकुरोत्पत्ताबुचक्रुनाव-
र्यैवातिशयेनोत्क्लेशो भृशोत्क्लेशस्तत्र मवृत्तातिसारकरणं मत्सिसमुद्यता

स्तेषु तथा स्वयमेव यत्न विना चलात्मसु चलस्वभावेषु तेषु तथाभूतेषु
दोषेषूपेक्षापथ्यादित्वं सम्पत्त्वं प्रवर्तनमेव भेषव । ननुपाचनादिकमित्यर्थः ।
सग्रहणौषध कुटनत्वगादिकं व्याधिप्रतिपक्षभूतं कस्मादत्र न प्रयुज्यते ।
अपि चाग्र्यमग्रहे पठिष्यति । कुटजेतिसार इति । तस्मादत्र सग्राह्यौषध
दातुमुचितमिति यो मन्यते त प्रत्याह ।

प्रयोज्यं ननु सग्राहिपूर्वमामातिसारिणि ।

सग्रहणं भेषजं पूर्वमामातिसारिणि पुरुषे न योज्यं । तु शब्दोच्चारणार्थः ।
अत्रपूर्वग्रहणं पथ्यादिपदामातिसारिणि दीप्तमानं युज्यत एवेति
द्योतयति । सामेदोषेनिसारकारिणि प्रथममपि भेदनं चोषधं दातुं विधिष्टा-
यामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो गुणाय सपद्यते नाति-
सारप्रतिपक्षभूतमपि च सग्रहणमौषधमिति कृत्वा ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विवद्वे संप्रवर्तिनी ॥

विवद्वेऽल्पाल्प कृत्वा प्रवर्तमानं दोषेऽत एव विवद्वत्सादाध्मानादि-
कारिणि तथा भूतेस्मिन् दोषे सग्रहणमपथ्यमपि प्राणदा हरीतकी । प्राणान्
ददातीति प्राणदा भवतीति । एव बहुदोषाणामातिसारिणां प्रायेणेव उप-
क्रमो बोध्यः । मध्यदोषाल्पदोषयोर्व्याह ।

पित्रेत्प्रकथितास्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥

भृतीकपिप्पलीगुंठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिकामुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्यारुमिजिन्नागराणि वा ।

शुठीवनवचामाद्रीविल्वनत्मकहिगु वा ॥ ७ ॥

मध्यदोषोऽतिमारीभूतिकादीन् पित्रे । किंभूतास्तास्तोये प्रकथितानि । ननु
प्रकथिता इत्येतावदेवास्तु किं प्रशब्देन । नृम । मकरपेण प्रकथिता प्रमथ्या-
रूपेण शृता प्रकथिता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रशब्दोऽकारि । प्रम

ध्यायाश्च तत्रातरे लक्षणमुक्त । यथा । मृतः कृपायो निर्यूहः काथो यूषो
 कृतश्च सः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतानृत इति । तदेव द्रव्य
 कन्कीकृत्य पिष्ट्वा यक्रियते स कृतयूषो भण्यते । स एव च प्रमथ्या
 शब्दवाच्यः । तस्मान्मध्यदोषोसारी भूतिकादीनि पिष्ट्वा भक्त्येण काथयि-
 त्वा प्रमथ्यारूपेण पिबेदित्यवतिष्ठते । मुनिनाम्युक्त । प्रमथ्यामध्यदोषेभ्यो
 दद्यादीपनपाचनमिति । किं कुर्वन् पिबेन् । विगोपयन् लघयन् । भक्त-
 वादात्मानमेव । अथवा विन्वधानक्यादीनि पिबेन् । अथवा विडादीनि
 गुठ्यादीनि वा पिबेन् ।

शस्यते त्वरूपदोषाणामुपवासोतिसारिणाम् ।

अन्ये दोषाणामतिसारिणामुपवासः शस्यते । तु शब्दोवधारणार्थः ।
 अत्रोपवास एवास्पदोषाणां शस्यते न बह्वदोषमध्यदोषोक्तोऽपर उपक्रमः
 सन्तथा तेषां शस्यते इति । सर्वमतिसारिण दोषदेशायनुरोधेन कदा
 चिदुपयेत् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्षटकेन वा ॥ ८ ॥

हीवेरनागराभ्यां वा विषकं पाययेज्जलम् ।

तृपि सज्जाताया दोषदेशायनुरोधेन कदाचिद्वचामतिविषाभ्यां विषक
 जलं पाययेत्कदाचिन्मुस्तापर्षटकेन कदाचिद्वालकनागराभ्यां पाययेदिति ।
 अत्र कर्त्रभिप्रायेक्रियेतिपरस्मैपदमन्यथानापादरयाद्येत्यादिना परस्मैपदनिषे-
 धः स्यात् ।

युक्तेन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्रामोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाममतिसारिण लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । तथा शीघ्रं
 प्रामोति रुचिमग्निबलं बलम् । नापरन्याभ्यार्त्तमिव लग्नोचितं सम्यग्लं-
 घनादननरमेव भोजयेत् । अपि तु सम्यग्लानिलक्षणोत्पन्नमप्यतिसारिण
 किंचित्कालमनीक्षणं कृत्वा भोजयेदिति सामग्र्येण द्योतयति । अल्प

लघ्वन्नं लघ्वन्नं प्रतिसुप्रतिनामात्रार्थं शनिसमासोऽव्ययीभावः । एव क्रिय-
माणः सोतिसारी द्रागेव रुचिं प्राप्नोति तथा बन्धिबलं देहबलं । एव च
भुञ्जानस्य पानमुपदिश्यते ।

तक्त्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

कदाचित्तक्त्रेण कदाचित्काजिकेन कदाचित्सेयया कदाचित्तर्पणेन
कदाचिःसुरया कदाचिन्मार्द्विकेनेति यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालत्रिल्वशठीधान्याहिगुच्छक्षाम्लदाडिमैः ।

पलाशहपुपाजानीयवानिविडसेधवैः ॥ १२ ॥

लघुना पंचमूलेन पंचकोलेन पाठया ।

अस्मात्कृत्वा दूर्ध्वमनतर भोज्यानि भोक्तव्यानि कल्पयेदितिसारिणे ।
ग्राहिदीपनपाचनैरेव सग्रहणानि दीपनानि पाचनानि च यानि द्रव्याणि
तानि सर्वाण्यतिसारिणे पचनीयानि । एव सक्षेणेण सामान्येन चिकित्सितमुक्ता-
तदेव दिङ्मात्रं दर्शयति । बालेत्यादि बालत्रिल्लादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत् ।

शालिपर्णीबलात्रिल्वैः पृष्टिपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥

दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्वणे ।

अभयापिप्पलीमूलत्रिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

शालिपर्ण्यादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता ।
अभयादिभिः पेया वानानुलोमनी ।

विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्रियोऽतिसार्यते ।

कृष्णाविडंगात्रिफलाकपायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥

पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्हृषणैः कृतम् ।

यो बहुदोषो विबद्धमन्यान्त्यं कृत्वा अनिसार्यते । स कृष्णादिकपायै-

विरेचयेत् । विरक्तस्य च तस्य सतः पेया वातघ्नैर्दीपनैश्च द्रव्यैः कृता
युज्यात् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्रावुपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनापिच्छं सरुजं सविबधं पुन पुनः ।

अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विद्धा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलघृतक्षरैः सशुठी सगुडा पिबेत् ।

स्विन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्बदराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविद्धिहितैः शार्कैर्नहस्नेहैस्तथा रसैः ।

क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्माषैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।

शठचामूलकपोताया पाठायाः स्वास्तिकस्य वा ॥ २० ॥

स्तुपायवानीककर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।

उपोदकाया जीवन्त्या बाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायाश्चुचोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिमितित्तिरिकीकुटैः ॥ २२ ॥

योतिसायामे परिणते दीप्तेऽग्रे सत्पुपेऽग्रे स कफेन पिच्छ तथा
सरुज तथा सविबध पुन पुनस्तथा अल्पमल्प तदाल्पपुरीष निर्विद्धापुरी
परहितम् । तथा सप्रवाहिक निस्तारिकासहितं श्रुते रक्ते पुरीषे च वायु
ना विद्धिर्बन्धितं माहिकेति विख्यातं यत् केनाभ प्रवर्त्ता इति प्रवाहिका
लक्षणम् । य एवविधोभिसारी स दधितैलघृतक्षरैः समुदितैः शुठी सगुडा
पिबेत् । अथवा स्विन्नानि बदराणि गुडतैलेनाश्रियात् । एव दोषादिवशा
च्छुठी पाययित्वा कदाचिन्पुत्रोक्तानि बदराणि भक्षयित्वान्नर क्षुधितम
तिसञ्ज्ञानुभुक्तेनभनिसारिणगाढविद्धिहितैर्मास्तुकादिभिः शार्कैस्तथाभासर
सैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् । अथवा तिलैर्माषैर्मुद्गैर्वा
साधु भोजनं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् । मूलकपोता लघुमूल

ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्लं यमके भृष्टं शूपं गृजनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्ब्योषावर्णितान् ॥ ३२ ॥
 मापान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमंडोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेपांतराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यत्नेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयकृत्तराशु विकारैः परिमुच्यते ।

कोलादीनां कल्केः शालेर्यवस्य च कल्केर्मूत्रादीनां च कल्कैरेकव्य व्य-
 तिभिश्च धान्ययूष प्रकल्पयेत् । किं भूत । यमके भृष्टं तथा दधिदाडिम-
 सारिकम् । अम्ल दाडिमसार दाडिमसारो विद्यते यस्मिन्निति दधिदाडि-
 मसारिकम् । वर्चःक्षये पुरीषक्षये सति शुष्कमुखं मुखगोषोपद्रवाङ्गितमति-
 सारिण तेन यूषेण शाल्यन्नं भोजयेत् । शालिग्रहणेन रक्तशाल्यादीनां
 ग्रहणम् । अथवा दध्नः सरं यमके पक्व गुडनागरसहितं व्यञ्जनार्थं प्रक-
 ल्पयेत् । अथवा यमके भृष्टां सुरां व्यञ्जनार्थं प्रकल्पयेत् । अथवा गृजन-
 कस्य हरीतकविशेषस्य यूपं फलैर्दाडिमादिभिरग्लैरग्लमग्लीकृतं व्यञ्जनार्थं
 प्रकल्पयेत् । यमके न्नेहहये वा सक्तून् भृष्टान् व्योषावर्णितान् भक्षयेत् ।
 तथैव मापान् सुस्विजान् घृतमंडोपसेवनान् खादेत् । अथवा छागमेवयोरे-
 तराधिजं रसं सुसिद्धपूतं शोभनं कृत्वा पूतं सिद्धं पश्चात्पूतं निर्मलीकृतं
 तथा दाडिमसारेणाम्लं धान्यकन्नेह दुग्दीयुत व्यञ्जनार्थं पचेत् । तेन रसे-
 न रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानस्तमेव मांसरसं पिबन् वर्चःक्षयकृत्तराशु विकारैः पुरीषे
 वायुराणीत्यादिभिः मूत्रस्थानादितैर्मुच्यते । प्रवादिका वर्चःक्षये मति-
 स्यात् । तस्मात्तथापि मुच्यते ।

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।

वाते प्रतिहते प्रवाहिकाशूलवान् बालबिल्वादिकं लिह्यात् ।

बल्कलं शावरं पुष्पं धातुन्या बदरीदलम् ॥ ३६ ॥
पिवेद्दधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाप्लुतम् ।

रोधत्वक्धातुकीपुष्प बदरीपत्रमेतदधिसरादिभिराप्लुतमालोडिन पिवेत् ।

विवद्वेवातवर्चास्तु बहुरूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।

विवद्वेवातवर्चसी यस्य तथा प्रभूते शूलप्रवाहिके यस्य तथा सहरक्तेन
पिच्छर्या च यो वर्तते तथा तृष्णाया आर्त एवविधो नरः क्षीरसौहित्यं
दुग्धतृप्तिमर्हति । अथवा यमक पीत्वाऽनु धारोष्ण क्षीरं प्रयोजयेत् । एव
उमूलेन वा बालबिल्वेन वा शृत क्षीरं प्रयोजयेत् ।

पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणैर्भसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

क्षीरे त्रिगुणैर्भसि मुस्ताविंशतिं प्रकाथ्य क्षीरावशिष्टं पीतमामं सृज
हन्यात् । अत्र च विंशतिभिर्मुस्तैः प्रायेण पलं भवति । सामान्यकल्पनया
च मुस्तापलं षोडशभिर्द्रवपलैस्त्काथ्य चत्वारिपलानि चतुर्भागावशेषितया
कार्याणि । तदेव क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश । मुस्ताविंशति

• दत्त्वा क्षीरावशिष्टपेयमित्ययमत्र क्रमो वेद्यः ।

पिप्पल्या पिवत सूक्ष्मं रजोमरिचजन्म वा ॥ ४० ॥

चिरकालानुपक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।

पिप्पल्याः सूक्ष्मं चूर्णं जलेन विवतो मरिचस्य वा सूक्ष्मं चूर्णं जलेन विवतो बहुकालानुपक्तापि प्रवाहिका नश्यति ।

निरामरूपं शूलान्नं लंघनाद्यैश्च कर्पितम् ॥ ४१ ॥

रूक्षकोष्ठमपेक्ष्यामि सक्षारं पाययेद् घृतम् ।

निरामरूपं तथा शूलेन पीडितं लंघनाद्यैः कर्पितं तथा रूक्षकोष्ठं व-
हिमपेक्ष्य क्षारमहितं घृतं पाययेत् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चांभसि ॥ ४२ ॥

सिंधूत्थं पंचकोलाभ्यां तैलं सद्योर्तिनाशनम् ।

दधिसुरामण्डे दशमूलकाथे वा संधवः पंचकोलकल्केन तैलं सिद्धं स-
द्योर्तिनापहं ।

पहिप्तः शुंठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थमिसिधवात् ॥ ४३ ॥

तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुणापहम् ।

शुंठ्याः पलैः पाट्टिभः पिप्पलीमूलपलद्वयेन चित्रकपलद्वयेन संधवपल-
द्वयेन च तैलप्रस्थं दध्ना पचेन्निःसारकरुणापहम् ।

एकनो मांसदुग्धाग्न्यं पुरीषग्रहशूलजिन् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यंगमयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजिनामग्न्यं शूलं च विगुणोनिलः ॥ ४५ ॥

एकन एकस्मिन् पुरीषग्रहशूलजिन्नपक्षे मांसदुग्धाग्न्यं त्रयमेवात्मयुक्तम् ।
पुरीषग्रहशूलजिन् । एकन एकस्मिन् शूलजिन्नपक्षे पानानुवासनाभ्यंगैः मयु-
क्ततैलं पुरीषग्रहशूलजिन् संख्या दानि वातग्नौषः । कथमेवमित्याह । तदि-
त्यादि । तन्नैलं यस्मात्सर्वेषां वातजिनामघ्नं प्रधानं । शूलं च विगुणोनि-
लः प्रकुपितः पतनो वाताः कथिन् । शूलानिलयोः कार्यकारणभावानि-
रेके तन्मपि शूलस्य वातकार्मस्य वातप्रकोपे सत्यविनाभावित्वं सूचयितुं

शूलं च विगुणोन्मिल इत्येवमुक्तम् । कुपितश्चेद्वायुस्त्यजमेव शूलमित्यर्थः ।
वायोर्विगुण्ये कोपधानुक्षय एवात्र हेतुरत एवाह ।

धात्वन्तरोपमदीद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मंदानलस्यापि युत्तया शर्मकरं परम् ।

वाय्वाशये सतैले हि त्रिंशसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वायुमपेक्ष्यान्ये पित्तश्लेष्मादयो धात्वन्तरास्तेषामुपमदोऽन्यभावस्तेन
उद्धतश्चलो वाय्वाख्यः सव्यापी सकलशरीरव्यापनशीलोपि स्वधामगः
पक्षाशयस्थस्तत्राधिकेन तस्य वृत्ते । अस्यामवस्थायामस्यानिसारिणस्तैल
मदानलस्यापि युत्तया योगविशेषेण परमतिशयेन शर्मकरं रोगस्य दुःखहेतोः
शमनात् । अपिशब्दात्किमुदीमोप्रेरतिसारिणो न मुखकर भवति । तत्रैव
हेतुमाह । वाय्वाशये पक्षाशयाख्ये सतैले त्रिंशसी ममाहिका नावतिष्ठते न
स्थितिं प्राप्नोति ।

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषातरेष्वीरण एकवीरे ।

कोनिष्ठनन्प्राणितिकोष्टशूली नांतर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥

मले पुरीषाख्ये क्षीणे तथा दोषातरेषु वातविवाजिनेषु पित्तकफादिध्वा
यतनच्युतेषु स्वाधारभ्रष्टेषु । व्यत्ययेनया बहुवचन । ईरणे वायावेकवीरणे
एकनायके दोषाणां स्वस्थानभ्रष्टत्वात्कोनिसारी निष्ठनन्मवाहिका कुर्वन्
प्राणिति न कश्चिज्जीवति । यदि नांतर्बहिरुभयत्र पानानुवासनाभ्यागतैस्तैल
परोतिशयेन तैलसेवी न स्यात् । आक्रन्दनपूर्वं सशूलमुपपेधान निष्ठननमु-
च्यते । ईद्रवजा वृत्त ।

गुदरुक्भ्रंशयोर्युज्यात्सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलाम्लचागेर्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

गुदरुजि गुदभ्रष्टे च घृतं सलीर कोलादिरसे दधि नागरे च कङ्कितैः
पक्वगुम्यात् । अत्र च क्षीरं सर्पिः प्रमाणं घृताकोलादि रसादिकचतुर्गु-
णं शुर्डीतश्चतुर्गुणं घृतमिति पाकक्रमः ।

तैरेव चाम्लैः संयोज्य सिद्धं सुशुष्कणकल्कितैः ।

धान्योषणविडाजानीपाचकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

तैरेव पूर्वोक्तैः कोलादिभिरग्लैः संयोज्य सूक्ष्मरज्जुनैश्च धान्यकादि-
भिः सिद्धं घृतं पूर्वगुणम् ।

योजयेत्स्नेहवस्ति वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताब्हाकुष्टैर्वा वक्ष्या चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

गुदशूली च दशमूलेन साधितं हविर्वृतं स्नेहवस्ति च योजयेत् । श-
ठ्यादिभिर्वा मूलेन साधितं चित्रकेण वा साधितं स्नेहं योजयेत्
तच्च पूर्वगुणम् ।

प्रवाहणे गुदभंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवाहणादिषु मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वा अनुवासनं योजयेत् ।

प्रप्रेषयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।

कुर्याच्च गो फणाचंधं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

गुदं ध्वस्तं सदभ्यक्तं स्वेदितं च मृदुत्वात् प्रवेष्टयेत् । गो फणा-
चं चर्मणा मध्यच्छिद्रेण कुर्यात् ।

पंचमूलस्य महतः कार्यं क्षीरे विपाचयेत् ।

उदुक्तं चात्ररहितं तेन वातघ्नकरकवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्द्रुमसंयानाभ्यगेन तज्जयेत् ।

महतं पंचमूलस्य शिखादेः काथं तैलसमं कृत्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
उदुक्तं चात्ररहितं तस्मिन्नेव क्षीरे विपाचयेत् । तेनैव क्षीरेण तैलं पचेत् ।
किंभूतं वानप्रस्कन्धम् । वानप्रानां रात्रिरडादीनां कल्कं स यस्माग्निं वान-
प्रस्कन्धवत् । उदरोरन रात्रादिपूतानामोरेण प्रमाणं निष्पद्य कार्यम् । तेनैव
सपद्यते । तुन्यार्धमात्रमाप्तयेति । एवमायुरादित्रयि घृतेषु मयूरादीनां

प्रमाणं चित्तं तेन तैलं पचेदिति वचनाच्च क्षीरं तैलाच्चतुर्गुणं कार्यं । अत्र
द्रवस्यापरस्याभावात्तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणं कार्यमिति पाकक्रमः । तस्मान्नान्यन्ने-
हवदत्र क्षीरं ग्राह्यं । अन्यत्र ह्येवमधीनं । द्रव्याच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्का-
थश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति । बहुक्षीरत्वेन वातकार्यस्य गुदभ्रंशाख्य-
स्य शीघ्रं शमं करोति । चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं न्याप्यं ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लंघनम् ॥ ५४ ॥

पैत्ते त्वतीसारि सामे प्रागिव यथा वातातिसारे पूर्वं लंघनं शरीरलाघवं
कर्तुं यत्कर्म द्रव्यं वा निर्दिष्टं तत्सर्वं तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं यलंघनं शरीरलाघव-
करं पेयादिकमास्मिन् कार्यमिति शेषः ।

तृड्वान् पिबेत् षडंगांश्च सभूनिर्बन्धं ससारिवम् ।

पेयादि क्षुधितस्यान्नमभिसंभुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥

बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलारूपपर्णिभिः ।

सपित्तातिसारी तृड्वान् षडंगांश्च न्वराचिकित्सितोक्तं भूनिर्बन्धसारिवा-
भ्यां सहितं पिबेदधर्मष्टागजलं तेन पेयमित्येवं तिष्ठते । क्षुधितस्यातिशयेन
बुभुक्षितस्य पेयाद्यन्नमभिसंभुक्षणं हितम् । बृहत्यादिनां गणेनाभीरुणा
तथा बलाद्वयेन शूर्यपर्णीद्वयेन च साधितम् ।

पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तंडुलाभसा ॥ ५६ ॥

पाठा वत्सकबीजत्वग्दार्वा ग्रंथिकशुंठि वा ।

वत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सधुणमियम् ॥ ५७ ॥

काथं चातिविपाचिस्त्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।

अथवातिविपामूर्वानिराद्रयवतादर्यजम् ॥ ५८ ॥

समध्वतिविपाशुंठीमुस्तैद्रयवकटफलम् ।

एव लपनपेयादिके कृनेष्यनुबन्धेऽतिसारस्य सति तमत्तिसारिणं कुटज-
स्य फलं शक्यवाख्यं पिष्टं सकल्कं मरुतत्वान्तस्यैव कटुवस्य त्वचायुक्तं
तथा सधुणमियं तथा सक्षौद्रं तंडुलाभसा पाययेत् । अथवा पाठादिपिष्टं

तंडुलाभसा सक्षौद्रं तमनीसारिणं पाययेन् । अथवा काथमतिविपादिजं नं
पाययेन् । अथवा अतिविपा मूर्त्तादिजं पाययेन् । तार्क्ष्यं रसाजनं । सम-
धित्यादि । समाक्षिकमतिविपादिक काथीकृतं वा पाययेन् ।

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसे पिबेत् ॥ ५९ ॥

यो रसाग्नी जयेच्छीघ्रं सपैतं जठरामयम् ।

मुस्ताकपायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥

सक्षौद्रं शाल्मलीवृंतकपायं वा हिमाद्रयम् ।

वत्सकबीजस्य वा पलं जलेन काथयित्वा तद्वत्सं यो मातरसाग्नी मन्
पिबेत् स पित्तत्रमसितारं जयेत् । एवं प्राग्मुस्ताकपायं मुस्तानां पलं
श्रपयित्वा मधुसमायुतं रसं दत्तं काथं पिबेत् सपैतं जठरामयं जयेत् ।
शाल्मलीवृंतकपायं वा हिमाद्रयं द्वावकपायं सक्षौद्रं वा पिबेत् ।

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसांजनम् ॥ ६१ ॥

कटंकटेरी न्हिनेरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।

तिलान् मोचरसं रोध्रं समंगां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥

नागरं घातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तंडुलांशुना ॥ ६३ ॥

किराततिक्तादयश्चत्वारो योगा अर्धश्लोकैः स्मृताः ममालीकास्तंडुल-
बलेन योऽस्याः ।

निरोध्रयवरोध्रैलाङ्कायः पक्वातिमारनुत् ।

निशादिकायः पक्वातिसारविन् ।

रोध्रांवष्टाम्रियं ग्वादिगणांस्तद्वत् एयक् पिबेत् ॥ ६४ ॥

रोधादीन् गणान् पृथक् ममातिकास्तथैव तंडुलाभसा पिबेत् ।

कर्द्वमवलकयष्ट्याहफलिनीदाडिमाकुरैः ।

पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्पदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥

तद्वदभित्थनित्वाभ्रं जंघुमध्येः प्रकल्पयेत् ।

कङ्कगत्वगादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् । तथैव गदाभि-
त्थादिभिः पेयादीन्सदधिदाडिमान् कल्पयेत् । दभित्थः कपित्थः ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥

दोषाधिक्याद्वा जायेत बलिनं तं विरेनयेत् ।

अथाजापयः पथ निरामये स्मृत । तेनाग्रक्षीरेण यदि दोषाधिक्याद्देतोः
ग्रामो न भवति तदा न बलवतं विरेचयेन्न दुर्बलं ।

व्यत्यासेन शलुद्रक्तमुपवेश्येन योषि वा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्गृहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

व्यत्यासः परस्परक्षेपण । शलुद्रक्त क्षिपति रक्तं शलुद्रक्षिपत्येन व्यत्या-
ससेन य उपवेश्यते । स पलाशफलकाथं केवलं पित्रेदथवा पयसा युक्तं ।
ततस्तत्कपायं पीत्वाऽनार कोष्ण क्षीरमेव यथाबलं बलानतिक्रमेण पेयं ।
तेन क्षीरेण मले प्रवाहिते निःसारिते मत्पनीसारः शाम्यति ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधयति ॥ ६९ ॥

पलाश यथा तथा त्रायमाणा विशोधनाय प्रयोज्या ।

संसर्प्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथाबलमनुवासयेत् ॥ ७० ॥

स्रुतदोषस्यापचिनमलस्थानिसारिणः संसर्प्यां क्रियमाणाया पेयादिके
क्रमे विधीयमाने यदि शूलमनुवर्तते निर्वृति न याति । तमातुरमाशुयथाव-
न्ध्यप्यनतिक्रमेणानुवासयेत् । तदेवानुवासरनघृतमाह ।

शतपुष्पावरीम्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥

शतपुष्पादिभिस्तैलपादं क्षीरयुतं शृतं पक्वमनुवासनं स्यात् ।

अशांतावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।

इत्यनेन प्रकारेण कृतेनातिसारस्याशान्तौ सत्या परमन्तर पिच्छावस्तिर्वक्ष्यमाणोहितः । अन्यथा मात्रया निरुहाख्यो बस्तिः पिच्छावस्तिः ।

परिवेष्ट्य कुरौरार्द्रैरार्द्रवृत्तानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥

कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्वेदयेद्रोमयाग्निना ।

मृच्छोषे तानि संशुच्य तत्पिंडं मुष्टिसंमितम् ॥ ७३ ॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याद्वकल्काज्यक्षौद्रैर्नैलवतानु च ॥ ७४ ॥

स्नातो भुंजीत पयसा जागलेन रसेन वा ।

पित्तातिसारज्वररोफगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ॥ ७५ ॥

जयत्ययं शीघ्रमतीप्रवृत्ति विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ।

आर्द्रशुक्लैर्दर्भैः शाल्मलेरार्द्रवृत्तानि कुसुमवधनानि परिवेष्ट्य ततः कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । मृच्छोषे सति तानि संशुच्य सचूर्ण्य तं पिंडं मुष्टिसंमितं पलप्रमाणं पयसः प्रस्थे मर्दयेत् । तेन पूतेनाऽनंतरं नतादिमत्ताऽऽस्थापयेत् । नतं तगरं । पुट्टाक्रान्तं च सर्वेषामयमेव विधिः । आस्थापितः पश्चात् स्नातः पयसा भुंजीत । मात्स्यादिवशाज्जागलरसेन वा । अयं वस्तिः प्रयुक्तः पित्तातिसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चातिप्रवृत्तिदोषाणामतियोगं जरति । एतदुक्तं भवति । बहुदोषस्य या प्रवृत्तिर्विरेचनविषये आस्थापनविषये वा ता च प्रयुक्तोपयोजयति ।

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीमारनारानम् ॥ ७६ ॥

वत्सकादिसमायुक्तं सांबष्टादिममाक्षिकम् ।

कुटजोत्थं च फाणितं च वत्सकादियुक्तमवष्टादिसहितं माक्षिकयुक्तं सर्वातीसार आमातीसारः पक्षातीसारश्च तस्य नाशनं स्यात् ।

निरुभिरामं दीप्ताभिरपि सास्त्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।

निरुक् च्यासौ निरामश्च निरुभिरामस्तमतीसारमपि सास्त्रमपि दृष्ट्वात्कि-
मुत निरुत्तं तथा चिरोत्थं तथा नानावर्णमनेकवर्णं दीप्ताभेः पुटपाकैरुपाचरेत् ।

त्वक्पिण्डदीर्घवृत्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंछतात् ॥ ७८ ॥

मृच्छिप्तादग्निनास्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ।

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥

त्वचः पिण्डस्तक्पिण्डः दीर्घवृत्तस्य त्वक्पिण्डः काश्मर्यपत्रसंछादितान्मृच्छिप्ता-
त्सामान्योक्तावपि कृष्णमृत्तिकया लिप्तादिभिः वेद्यं । मायुक्तं हि कृष्णमृत्ति-
कया लिप्तेति । अनंतरमग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं शीतं कृत्वाऽतिसारी
मधुना युक्तमथवा सितायुक्तं पिबेत् । दीर्घवृत्तः श्योनाकः ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ।

कट्वंगत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलौष्मणा ॥ ८० ॥

सक्षौद्राहंत्यतीसारं बलवंतमपि द्रुतम् ।

एवमनेन प्रकारेण क्षीरद्रुमाणा त्वग्भिस्तत्प्ररोहैः कोमलैर्धिगतमूलैश्च
कल्पयेत् । प्ररोहा अंकुरा इत्यन्ये श्योनाकत्वग्घृतयुता तथोष्णमलिलौष्म-
णास्वेदिता माक्षीकयुक्ताऽतीसारं बलवंतमपि शीघ्रं हन्ति ।

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृड्ज्वरम् ।

दारुणं गुदपाकं च तत्र छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥

पद्मोत्पलसमंगाभिः शृतं मोचरसेन वा ।

सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥

सक्षौद्राकरं पाने भोजने गुदसेचने ।

पित्तातिसारी पित्तलान्येवात्ररानानि यः सेवने तस्य पित्तं न

रक्तातिसारं कुरुते । किंभूतं तृष्णाज्वरयुतं । तथा दारुणं गुदपाकं करोति ।
तत्रैवंविधेऽतीसारे छागं क्षीरं पद्मादिभिर्मौचरसेन च शृतं हितं । अथवा
सारीवादिभिः शृतं छागं क्षीरं हितं । अथवा बटादिजैः पल्लवैः शृतं
क्षौद्रशर्करान्वितं पाने भोजने गुदसेके च छागं पयो हितः ।

तद्वद्रसादयोनम्लाः साज्याः पानान्नयोहिताः ॥ ८४ ॥

काश्मर्यफलयूपश्च किञ्चिदम्लः सराकैरः ।

तथैव रसा यूपादयोनम्लाः सघृताः पानान्नयोहिताः । काश्मर्यफलयूपश्च
किञ्चिदम्लः सराकैरो हितः ।

पयस्यधौदके छागे ज्हीनेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥

पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्ठीपर्णी रसान्विता ।

प्राग्भक्तं नवनोतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥

छागे पयस्यधौदके बालकोत्पलनागरैः पृष्ठीपर्णीकायेन च युक्ता पेया
रक्तातिसार हनि । अथवा नवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्यात् ।

बलिन्यस्त्रेस्त्रमे वाजं माग्नं वा घृतभर्जितम् ।

क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥

कर्पिजलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ।

मनूदरक्ते छागं रक्तमथवा माग्नं मृगसबधिरक्तं घृतभर्जितं भुञ्जीत ।
एवकाराजत्वपरं किञ्चिदनस्थं मृगस्य चेति गम्यते । उभयमपि क्षीरानुपानं
क्षीराशीव सन् भर्जितं भुञ्जीत । अथवा क्षीरोद्भवं घृतं त्र्यहं लिहन् कर्पि-
जलरसाशनो नर आरोग्यमाप्नोति ।

पीत्वा रातावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥

रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ।

शनावरीकल्कं क्षीरेण पीत्वा क्षीराशी सन् रक्तानीसारं द्रामेव पराक-
रोति । अथवा तथा शनामर्ष्यं पक्वं घृतं पीत्वा क्षीरभोजनं आशु रक्तानी-
सारं हनि ।

लाक्षानागरावैदेहीकटुकादाविवल्कलैः ॥ ८९ ॥

सर्पि सेंद्रयवैः सिद्धं पेयामंडानचारितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥

लाक्षादिभिः सिद्धं घृतं पेयामण्डेनापचारितं द्रविणं त्रिदोषमप्यतिसारं
घोरं जयति । अपिशब्दाद्रक्तातिसारमपि ।

कृष्णमृच्छं सयष्ट्या हस्तौद्रासृक्तंडुलोदकम् ।

जयत्यस्त्रं म्रियंगुश्च तंडुलावु मधुगुक्ता ॥ ९१ ॥

कृष्णमृदादिकं तंडुलजललोडितं रक्तं जयति । तथा तंडुलानु मधुगुक्ता
म्रियंगु रक्तं जयति ।

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापांचभागिकः ।

आजेन पयसा पीतं सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥

पचमो भागः पचभागः स यस्यास्ति स पांचभागिकः । कोऽसौ कृष्णति-
लानां कल्कः । शर्करायाः पांचभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छगलीतीरेण
पीतः सन् सद्यो रक्तं नियच्छति ।

पीत्वा सराश्वरसौद्रं चंदनं तंडुलावुना ।

दाहकृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तश्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥

तंडुलजलेन चंदनं शर्करामाक्षीकावितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्यते
मुच्यत इति कर्म कर्तारि तद् ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेषां हिता हिमा ।

गुदस्य दाहे पाके च सति सेकलेषां हिमा हिता ।

अल्पाल्पं बहुरो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥

यदा विवक्षो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।

पिच्छावांस्तं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥

अल्पमन्य पुन पुन शूलेन सह यश्च बहुशो रक्तमुपवेश्यते वायुश्च
यदा विवक्षो नानुलोमगोऽत एव वृच्छेन चरति । न वा चरति । तदा
तस्य पुरुषस्य पूर्वोक्त न्यकूपेडादिक पिच्छावस्तिगुपकल्पयेत् ।

पङ्कवान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयो ।

पचेद्यवाश्च सक्राथो घृतक्षीरसमन्वित ॥ ९६ ॥

पिच्छास्तुतौ गुदधरो मवाहणरुजामु च ।

पिच्छावस्ति, प्रयोक्तव्य क्षतक्षीणबलावह ॥ ९७ ॥

शिशिपाकर्षुदारयो पङ्कवान् जर्जरीकृत्य यवाश्च पचेत् । सक्राथो घृत
क्षीरसमुक्त पिच्छास्तुत्यादिषु पिच्छावस्ति, प्रयोक्तव्य । स च क्षतक्षी-
णानो बलमद ।

प्रपीडरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।

प्रपीडरीकपकेन घृतेनानुवासन प्रयोक्तव्य ।

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वायोऽति मार्यते ॥ ९८ ॥

शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।

रक्तं विशासहितमथवा पूर्वं पश्चाद्वायोऽतिमार्यते । तस्य लेहार्थं शता-
वरीघृतमुपकल्पयेत् ।

शार्करार्थशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥

क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिन ।

नवनीतं नव शर्कराया अर्धभागेन युक्तं मालीकचतुर्थममाणं माक्षीकरय
चतुर्थेन भागेनान्वितं लीढं पूर्वोक्तं विकारं हिताहारस्य जयेत् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थरुंगानापोऽयं कामयेत् ॥ १०० ॥

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाभसा पचेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिवम् ॥ १०१ ॥

अथो वा यदि वायूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

न्यग्रोधादीनां शृंगान् जर्जरीकृत्य तमे जलेऽहोरात्रं वासयेत् । तेना-
बुना घृतं पचेत् । तच्च घृतं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं मार्शकचतुर्थांशकं
लेहयेत् । पूर्वगुण । अधो वा चोर्ध्वं वा यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्ते विरोषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥

कर्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत्त्यक्ताग्निदीपनम् ।

त्रिव्वक्कटिकास्तुप्रमाणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥

वचाविडंगभूतौकधानकामरदारु वा ।

अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयनिघ्नकाः ॥ १०४ ॥

श्लेष्मातीसारे वातातीसारोक्तं यदामपाचनं तद्दिग्नेपात्तर्त्तव्यं न तथा
वातातीमारोक्तोऽन्यउपक्रमः कार्य इति विशेषशब्दस्यार्थः । अस्यातीसा-
रस्यानुबन्धे चिकित्सायां सम्यक्कृतायामप्यशमयति त्रिव्वक्कटिकादिकं
पचवा पानमग्निदीपनं पिबेत् । अथवा वचादीनि पिबेत् । अथवा पिप्पलीमू-
लादिकं पक्ताऽग्निदीपनं पिबेत् ।

पाठाग्निवत्सकग्रंथितिकांशुंठिवनाभयाः ।

कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥

• एते पाठादयाः कथिताः पाचनन्यायेन चूर्णं पाचनन्यायेन वा श्लेष्मातीसार-
भेषजमिति । अत्रापि वक्ष्यमाणं मिहावलोकितन्यायेन कोष्णवारिणेत्येत-
त्सवत्थ्यते ।

सौवर्चलवचाव्योषांहिगुम्रंतिविषाभयाः ।

पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तशूर्णता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥

सौवर्चलादीश्चूर्णितान्कोष्णजलेन श्लेष्मानिसारार्त्तः पिबेत् ।

मध्यं लीढा कपित्थस्य सव्योपक्षौद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥

कपित्थस्य मध्यं सञ्चोपमातीकृद्यर्करं लीढाऽथवा कटूफलं माक्षीकान्वितं
लीढा जठररोगान्मुच्यते ।

कणां मधुयुतां लीढा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।

भुक्ता वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥

कणां माक्षीकान्विता लीढा तक्रं च सचित्रक पीत्वा बालविल्वानि वा
भुक्ता जठररोगं व्यपोहति । उपमर्गादस्यत्युहोर्वाचनमिति रट् ।

पाठामोचरसांभोदधातकीविल्वनागरम् ।

सुकृच्छ्रमप्यतोसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

पाठादिगुडतक्रेण पीत्वाऽनीसारं सुकृच्छ्रमपि नाशयेत् । श्लेष्मातीसारे
प्रकृतेष्पतीमारप्रहणमन्यस्यापि निरामस्य च तत्राशनमिति शोननार्थम् ।

यवानिपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाम्रिजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥

वृक्षाम्लधातकीकृष्णाचिव्वदाडिमदीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टकगुणैः कृतः ॥ १११ ॥

चूर्णोतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।

कासश्वासाभिसादरौः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥

यवान्यादिभिर्द्रव्यैः समैर्वृक्षाम्लादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्यापेक्षया किंभूतै
रैतैः । षड्गुणा सिता येषां वृक्षाम्लादीनां त एव तैः । षड्गुणसितैश्चू-
र्णैर्वृत्तदति योग्य । एव शर्कराभागानां गतमष्टाधिक भवति । किंभूतश्चू-
र्णः । मूलद्रव्यापेक्षयाऽष्टगुणैः कपित्थैः । केचित्तेव पठति । षड्गुणसिते
कपित्थेऽष्टगुणदति । तत्र चेद व्याख्यानं । मूलद्रव्यापेक्षया कपित्थेष्टगुणे
तथा किंभूते । षड्गुणासिता यस्मात्तथा तस्मिन् । एव शर्कराभागा अष्ट
चत्वारिंशन्स्युरिति । अथ चूर्णोऽतिसारार्दान् जयेत् ।

कर्पोन्मिता तवर्षांरो चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यवानीधान्यकाजाजीग्रंथीव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतःरुतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

तुगाक्षीरी चतुर्जान च कर्पौन्मितं कर्पप्रमाणं । यवानां च धान्यकं वा-
ज्जाजी च यवानाधान्यकाज्जाजीद्विकार्षिक ग्रथिश्च व्योषं च तत्पलाशकं
पलभागिक पलानि दाडिमादष्टौ । च द्यब्दास्सिताया अप्यष्टौ पलानि । एव-
मयमेकतएकस्मिन् रुतश्चूर्णो दाडिमाष्टक एव संज्ञः । तेन चतुर्जातकमेकमे-
वास्य समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः । व्योषमप्येकमेवास्यापि समुदायाद्य-
थोक्त एक एव भागः । एवं द्रव्यसमुदायस्यैकत्वे कल्पनाप्यत्राचार्यस्या-
भिमतैव । यथा । त्रिकटूत्तमातिलारुक्तराज्यामाक्षीकासितोपलाविहिता
गुल्लिकारसायन कुष्ठत्रिचनृध्याच सप्तसमेनिसप्तचेनि । तुगाक्षीर्येका । चतु-
र्जात द्वितीय । यवानां तृतीया । धान्यक चतुर्थ । अज्जाजी पचमी । पिप्पली-
मूल षष्ठ । व्योष सप्तम दाडिममष्टमिति । अन्यत्वेवं व्याचक्षते । पल-
मिति प्रकृतम् । दाडिममष्टकमष्टपलप्रमाण यस्मिन् चूर्णे सदाडिमाष्टक
इति । यथा वातीरोगे सितमरिचभागमेकं चतुर्मेनोद्धमित्यन तच्चूर्णं वाता-
तिसारनिर्नरैरनस्थानघात खलपेयादिभिः सह भोजनीयम् ।

सविडंगः समरिचः सकपित्थःसनागरः ॥ ११५ ॥

चागेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।

खलश्लेष्मानिसारजित् किभूतः विडगादियुक्तः चागेरीतक्रकोलाम्लः ।

क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादिपट्पलम् ॥ ११६ ॥

पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं मंडमिश्रिताम् ।

क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं घृतं गुदरुगुग्गुलुशयोर्युग्यात् । सक्षीरं साधितं
हविरित्यादि । तथा लाक्षादीः । लातानागरवैदेहेत्यादि पट्पल यक्ष्मोक्तं
पुराणं वा घृतं यवागूमडमिश्रितं दद्यात् ।

वातश्लेष्मविबंधे च स्ववत्यातिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥

शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।

वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वलवणान्वितः ॥ ११८ ॥

वातकफविवधे वाऽतिशयेन कफे स्रवन्ति तथा शूले सन्ति प्रवाहिकायां वा सत्यां पिच्छावस्तिः पूर्वोक्त एव पलवान् बर्बरीकृत्येत्यादिको वचादि-
धिर्युक्तः प्रशस्यते ।

विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।

बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥

विल्वमज्ज्यभ्य उत्पन्न तैलं विल्वतैलं तेन वचाद्यैः पकेनाथवा तैलेन
तिलतैलेन वचाद्यैः साधितेनोभयेनाप्युष्णेन बहुशोऽनुवासनं कफवातार्ते
हितम् ।

क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।

अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥

सबलौ सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्यानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥

जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ।

कफे क्षीणे गुदे च दीर्घकाले योऽतीसारस्तेन दुर्बले बलहीने सत्यनिलः
स्वसास्थानस्थितः पाशुस्थितोऽवश्यं प्रबलो जायते । स वायुर्वलवान्सहसा
घट्टित्येतं व्यापादयेत् । तस्मात्तं वायुं शीघ्रं जयेत् । त वायुं जित्वाऽनन्तरं
पित्तं जयेत् । पित्तस्यानन्तरं कफे जयेत् । अथवा त्रयाणां मध्ये यो बलवत्तमो
दोषस्तमेव पूर्व जयेत् ।

भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥

कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।

भयशोकाभ्यामप्यनिलो यस्मात् कुप्यति । अतस्तयोर्भयशोकानि-
सारयोर्वातहरा क्रिया कार्या । न केवल वातहरा । हर्षणाश्वासनानि च
कार्याणि भयशोकनिवृत्तये ।

यस्योच्चारद्विना मृत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।

दीप्ताप्रेर्लघुकोष्ठस्य शांतस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यातिसारिणः पुरुषस्योच्चारान्त्ववृत्तेर्विना मूत्रमथवा वानः प्रवर्त्तते
दीप्ताप्रेर्लघुकोष्ठस्य यतस्तस्य जठररोगः शान्त इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकायामनिसारचिकित्सितं
नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अनिसारचिकित्सितादनन्तर ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामा-
न्यात् । तथा च मागुक्तमशीतिसारग्रहणीनिकारादत्यादि । अत आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी वानाश-
न्यमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं । शेष पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्मै च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणीं दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लघनोपचारा-
दिनोपक्रमेत् । अतीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवत् पुंसो यथादोषमाम
विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सम्यग् ज्ञानायाम् क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्न पेया-
विलेप्योदनलक्षणं वितरेद्यात् । किंभूतं । पंचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देना यैरप्येव मन्त्रैर्द्रव्यदीपनादिगुणयुक्तैर्युक्तं तथा पटुलवण ।
लघूभयार्थमात्रया प्रकृत्या च । पुनर्भूयो दीपनान् खाडवादी योमान् विारित् ।

दद्यात्सातिविषा पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं मुरादि च ॥ ३ ॥

तथा आम्रे सति पेयां दद्यात् । किंभूता । नामरातिविषायुता । तथा सा
म्लार्मापदम्ला । पानेऽतिसारविहित वारि तक्र च मुरादि च साम्ल्यादिव
शाद् यथायोग्य तस्मै दद्यात् ।

ग्रहणीदोषिणा तक्र दीपनग्राहिलाषवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कपायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वृक्षसाद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्र पथ्य । कस्मादीपनग्राहिलाषवात् । दीपनग्राहिणः
द्वयोरत्र भावमधानयोर्निर्देशः । यथा द्व्येकयोर्द्विचनैकचनद्वयत्र । अतः
एवैतौ भावमत्ययतिन लाषवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वाह ।
द्वद्वात्यरो य श्रूयते स सर्वे सबन्धतइति । तेन दीपनग्राहिणोद्वयोरपि
भावमत्ययार्थसंबन्धो भवतीति । मधुरपाकित्वात् पित्तप्रदूषणं च न भवति ।
नपदेन मकर्यदूषणं पित्तस्य तक्र नियिष्यते । तेनार्थात् किंचित् पित्तकर
मियुक्तं भवति । कपायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् । तक्र रुक्ष
त्वाच्चेति पृथङ्निर्देशाद्वृक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न
तथा कपायादिनामेतद्द्योतयति । वाते स्वाद्वृक्षं साद्रत्वात्तक्र पथ्यम् । किंभूत
सद्यस्क सद्यो विलोडितं । अत एव न विदाहि । ननु ग्रहणीदोषिणां तक्र
पथ्यमित्येतावदस्तु । किहेतुनिर्देशेन । अत्रोच्यते । लघ्यादिगुणेभ्यः प्रा
निङ्स्वपितेभ्योपिकान् विकाशित्वमधुरपाकादीनभिधानु दीपनादयोपि तत्प्र
सगान्निर्दिष्टा । अपि च । ग्रहणीदोषिणां तक्र पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्त
था यदपियद्द्रव्यमेवगुणः ग्रहणीदोषचिकित्सितेनोक्तं तदापि ग्रहणीदोषिणां
पथ्यमितिहेतुनिर्देशेन बोध्यते । द्रव्यस्वभावान् विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

यस्योच्चारार्हिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यानिसारिणः पुष्पस्योच्चारत्प्रवृत्तेर्विना मूत्रमथवा वातः प्रवर्तते
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य यतस्तस्य जठररोगः शान्त इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामनिसारचिकित्सितं
नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अनिसारचिकित्सितादनंतर ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामा-
न्यान् । तथा च प्रागुक्तमशीतिसारग्रहणीविकारादत्यादि । अत आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी बानाध-
न्यतमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सित । शेषं पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणी दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लघनोपचारा-
दिनोपक्रमेन् । अतीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो यथादोषमाम
विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सम्यग् बानायां क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्न पेया-
विलेप्योदनलक्षण वितरेद्यान् । किंभूत । पंचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देनायैरप्येव प्रकारैर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्युक्तं तथा पटुलवण ।
लघूभयार्थमात्रया प्रकृत्या च । पुनर्भूयो दीपनान् खाडवादीन् योगान् वितरेत् ।

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्नां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं मुरादि च ॥ ३ ॥

तथा आमे सनि पेयां दद्यात् । किंभूतां । नागरातिविषागुतां । तथा सा-
म्यामीषदम्भा । पानेऽतिसारविहितं वारि तक्र च मुरादि च सात्यादिव-
द्याद् यथायोग्यं तस्मै दद्यात् ।

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।

पथ्यं मधुरपांकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कपायोष्णविकाशित्वादृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाह्मलसां द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं । कस्मादीपनग्राहिलाघवान् । दीपनग्राहि-
शब्दयोरत्र भावमधानयोर्निर्देशः । यथा ह्येकयोर्द्रव्यचनेकवचनइत्यत्र । अत-
एवैतौ भावमत्ययतिन लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वाह ।
हृदात्परो यः श्रूयते स सर्वैः संबन्ध्यतइति । तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि
भाष्यप्रत्ययार्थसंबन्धो भवतीति । मधुरपांकित्वान् पित्तप्रदूषणं च न भवति ।
नपदेन प्रकर्षदूषणं पित्तस्य तक्रं निषिध्यते । तेनार्थात् किंचित् पित्तकर-
मित्युक्तं भवति । कपायोष्णविकाशित्वादृक्षत्वाच्च कफे हितं । तक्रं रूक्ष-
त्वाच्चेति पृथङ्निर्देशादृक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न
तथा कपायादिनमित्तद्व्योनयति । वाते स्वाह्मलसां द्रत्वात्तक्रं पथ्यं । किंभूत-
सद्यस्कं सयो विलोडितं । अत एव न विदाहि । ननु ग्रहणीदोषिणां तक्रं
पथ्यमित्येतावदस्तु । किंहेतुनिर्देशेन । अत्रोच्यते । लघ्यादिगुणेभ्यः प्रा-
निङ्गुलपितेभ्योधिकान् विकाशित्वमधुरपाकादीनभिधानु दीपनादयोपि तत्प्र-
सगाभिर्दिष्टाः । अपि च । ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्त-
थान्यदपि यद्द्रव्यमेवगुणं ग्रहणीदोषचिकित्सितेनोक्तं तदापि ग्रहणीदोषिणां
पथ्यमितिहेतुनिर्देशेन द्योत्यते । द्रव्यस्वभावान्तु विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

तत्रं पथ्यमिति । एष एव न्यायोऽन्यत्रापि सहेतुकद्रव्यकथने योग्यः । किंच यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादेवंनिर्देशाच्चागमयोऽतिष्ठते । यदेवंविधं तत्रं तद्ग्रहणीदोषिणा पथ्यं नान्यादृशं यदनुद्भूतग्नेहमथवा वर्धितलेहं तथातिजातत्वादग्लं तथा सद्यस्कं विदाहि च । तत्सर्वं ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव । तत्रेच रूक्षत्वाद्ग्लदयो गुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफविमयित्वं यातविशयित्वं च यथायोगं कुर्वन्त्येव । स्वं स्वं कर्म यथा सत्त्वरजसमःसंज्ञा गुणाः ।

चतुर्णां प्रस्थमग्लानां श्यूपणाच्च पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥

तच्चूर्णं शाकसूपाग्नरागादिष्ववचारयेत् ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाश्वामयशूलनुत् ॥ ७ ॥

अग्लानां चतुर्णां कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाणां प्रस्थं । केचिन्नु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमवदराणामित्याहुः । त्रिकटुकात्पलत्रयं । लवणानां चत्वारि पलानि । शर्करायाः पलान्यष्टौ । तदेतच्चूर्णं दाकादिष्ववचारयेन्मिश्रयेत् । तच्च कासादिभित् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ।

उष्णांबुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥

ससैधवं वचादि वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

नागरादि पाक्यं काययित्वाऽऽमघ्नं पिबेत् । अथवा तेषां नागरादीनां कल्कमुष्णांबुना पिबेत् । अथवा शुठीमुष्णांबुना पिबेत् । हरीतकी वा वचादि वा गणं सैधवान्वित तद्वत्पुष्णांबुना पिबेत् । वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ।

यर्चस्यामे समवाहे पिबेद्वा दाडिमांबुना ॥ ९ ॥

बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।

सामे कफानिले कोष्टरुष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥

पूरीष आमे तथा समवाहे बिडेनोपलक्षित लवणं बिडलवणं पिष्ट

दाडिमाबुना वा पिबेत् । सामे वातकफे कोष्ठरुजाकरे वित्वादीनि को
ष्णवारिणा पिबेत् ।

कर्लिगहिंश्वतिविपावचासौवर्चलाभयम् ।

छर्दिद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥

पथ्यासौवर्चलाजानीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

उर्धादिषु कर्लिगादिक कोष्णेन वारिणा पेय । पथ्यादिक चूर्णं समरि
चमुष्णजलेन पिबेत् । पूर्वगुणे ।

पिप्पली नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥

चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपंचकम् ।

चूर्णिकृतं दधिसुरातन्मंडोष्णांबुकांजिकैः ॥ १३ ॥

पिबेदग्निविवृत्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।

पिप्पल्यादिक मूक्षमरनीकृत दध्यादिभिरपिदीप्यर्थं पिबेत् । तस्याः
सुराया मडस्तन्मडः । कोष्ठवातहर चैतच्चूर्णं स्यात् ।

पटूनि पंच द्वौ क्षारौ मरिचं पंचकोलकम् ॥ १४ ॥

दीप्यकं हिगुगुलिका बीजपूररसे कृता ।

कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥

लवणपचकादिभिर्गुटिका बीजपूररसे कृता कोलदाडिमजले वा कृता-
तिशयेन पाचनी दीपनी च स्यात् ।

तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं यलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥

चतुर्जातमुशीरं च कर्पूरां श्लक्ष्णचूर्णितम् ।

गुडेन बटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥

मध्ययूपरसारिष्टमस्तुपेया ययोनुपः ।

वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपार्श्वद्दुजाम् ॥ १८ ॥

ज्वरश्चयुष्मांशुत्वगुल्मपानात्ययार्शसाम् ।

प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥

अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विद्वहे ।

छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥

पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।

परं हि बन्धिसंपर्काच्छविमानं प्रजंति ते ॥ २१ ॥

तर्लीसपत्रादीनां प्रत्येकं पलं । पिप्पली पले द्वे । पिप्पलीगूलस्य द्वे । शूठी-
पलत्रयं । चतुर्जातमुदीरं च पृथक् कर्षभागं गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा
सदा मद्यादीन् पिवन् भजेन् । किमर्थमित्याह । वातकफात्मकच्छर्द्यादीनां
क्षान्त्यर्थं । तत्र चैनेष्वेव च वटकेषु विद्वहे विद्विबधे सत्यभया नागरस्थाने
दद्यात् । छर्द्यादिषु पृषोक्तेषु पित्तोद्भवेषु सत्सु गुडवर्जं चतुर्गुणसितया
युक्ता वटकाः कार्याः । वटकानां विधानमाह । पक्वेन गुडेन वटकाः कार्याः
सितया वा पक्वया कार्याः । किमिति पक्वेन क्रियत इत्याह । यस्मात्कार-
णादभिसंपर्कात्ते वटकाः परं लघुत्वं भजति । लघोर्भावं लघिमा । पृश्नादिभ्य
हमनिच् । टेरिति टिलोपः । सामधिकित्तामुक्ता निरामचिकित्सा विशेषेणाह ।

अधैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।

दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो श्लिपक् ॥ २२ ॥

किञ्चित्संघुक्षिते त्वग्रौ सक्तविष्मूत्रमारुतम् ।

द्व्यहं श्वहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥

तत एरंडतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।

सक्षारेणानिले शांतिं स्वस्त्वदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥

मारुतग्रहणीगदो विद्यते यस्येत्यर्थआदित्वादच् । एनं मारुतग्रहणीगद-
वंतं दीपनीयौघयुतं पंचकोलप्रायद्रव्यान्वितं बन्धिसंघुक्षणाधिप्रत्यमात्रया
धृत पाययेत् । किञ्चित्संघुक्षिते मनाक् संदीपिते त्वग्रौ सति सक्तविष्मूत्र-
पवन नर द्वे दिने त्रीणि वा संस्नेह्य स्नेहयित्वाऽनंतरं स्विन्नाभ्यक्तं

रुत्वा निरूहयेत् । ततो निरूहादनंतरं मारुते शनि सत्पेरडतैलेनाथवा
तैन्वकेन घृतेन सक्षारेण सस्तदोष मच्युनदोष विरेचयेत् ।

शुद्धरूक्षाशयं वद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।

दीपनीयाग्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥

निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ।

लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरम्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥

शुद्धो रूक्ष आशयो यस्य स एव तथा वद्ध वर्चः पुरीष यस्य तम् ।
शुद्धरूक्षाशयमिति हेतौ मथया । शुद्धरूक्षाशयत्वेन वद्धवर्धस्कमित्यर्थः ।
तथाविधं नरमनुवासयेत् । केन । दीपनीयानि नागरादीन्गुल्मानि वृक्षा
ग्लमातुलुगदाडिमादीनि वातप्रानि कुष्टरात्रैरडादीनि तैर्दीपनीयाग्लवानघ्नैः
सिद्धतैलेन निरूढं विरिक्तं च विधिना चानुवासितं मात्रयेत्यर्थः । सम्य
ग्वाप्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिः शीलयेत् ।

पंचमूलाभयान्योषपिप्पलीमूलसैधवैः ।

राक्ताक्षीरद्वयाज्जीविङ्गराठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥

शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।

शुष्कमूलककोलाम्लचुक्कीकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥

तक्रमस्तुपुरामंडसौषीरकतुषोदकैः ।

कांजिकेन च तत्पक्रमग्निदीप्तिवरं परम् ॥ २९ ॥

शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

पंचमूलादिभिः कल्कैर्द्रव्यैः शुक्लादिभिर्द्रवद्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृतं
पचेत् । पंचमूलमिहमहद्ग्राह्यं मुतर्गं वातघ्नत्वान् । एतच्च घृतं परममिदी
पिकरं गुलादिघ्नम् ।

सबीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ३० ॥

बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

तैलमम्यंजनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एभिः पंचमूलादिभिर्घृतौषधैः सिद्धं तैलं वाभ्यंजनार्थं हितम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखांबुना ॥ ३१ ॥

वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां चूर्णमुष्णांबुना वा पिबेत् । कस्यामव-
स्थायामित्याह । वाते । किंभूते । श्लेष्मावृते । तथा सामे कफे वा वातेनो-
द्धते सामे वा । अभुना पित्तग्रहणीरोगाचिकित्सायाह ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अम्लैः संभुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

अपिपित्तयोर्ग्रहण्याश्रयत्वाद् द्रवत्वाच्च यदग्नेः ह्रावकं पित्तमूर्वाधिः
प्रपन्नं तद्यथासन्नदोषं वमनेन विरेकेण च हत्वा । अनंतरं तमग्निमग्नै-
स्तिक्तलघुग्राहिदीपनैः संभुक्षयेत् । किंभूतैः । अविदाहिभिर्ऋतुसामान्येन
दीपनैर्न केवलमेवंविधैरग्नौ संभुक्षयेत् अम्लैश्चूर्णैः स्नेहैश्च तं संभुक्षयेत् ।
किंभूतैः । तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यभूयिष्ठैश्चूर्णैस्तिक्तद्रव्यसाधितैः स्नेहैश्च । चूर्णैर-
ग्निं संभुक्षयेदित्युक्तं । अतश्चूर्णाग्याह ।

पटोलनिंबत्रायंतीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वामधुशिशुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्पित्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचंदनम् ।

सौराष्ट्रचतिविषाव्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।

हृत्पांडुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां संनिपातं च मुखरोगांश्च नारायेत् ।

मधुशिशुः सोर्मावनरुचिशेषः । तस्य फलं श्वेतमरीचाख्यम् । एतत्त-

टोलादिक चूर्णितं मधुना लेह्यमथवा जलेन पेयं मधैर्वा । तच्च हृद्रोगा-
दीन् नाशयेत् ।

भूनिचकटुकामुस्ताम्यूपर्णेंद्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥

द्वौ चित्रकाकुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।

गुडशीतांशुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

कामलाज्वरपांडुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

भूनिशयान् समभागान् चित्रकाद् द्वौ कुटजत्वचा षोडशभागैश्चूर्णं
गुडयुनेन शीतांशुना पीतं ग्रहणीरोगादिहरम् ।

नागरातिविषामुस्तापाठाचिल्वं रसांजनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फलं तिक्ता घातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतंडुलवारिभ्यां पौत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

मवाहिकारोगुदरुगृक्तोत्थानेषु चेष्यते ।

नागरादिद्रव्यं चूर्णितं क्षौद्रतंडुलजलाभ्यां सह पौत्तिकग्रहणीगददध्यते ।
मवाहिकादिषु च ।

चंदनं पद्मकोरीरं पाठां मूर्वां कुटनटम् ॥ ४१ ॥

पटुमंथा सारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णटिरूपकान् ।

पटोलोदुंबराश्वत्थवटष्ठक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥

कटुका रोहिणी मुस्ता निबं च द्विपलांसकान् ।

द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥

किराततिक्तेंद्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्या तत्पेयं कुष्टोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

चंदनादिद्रव्यं मत्पेक द्विपलाशकमपां द्रोणे पचेत् । तेन कायेन पिचुम-
मागैश्च किराततिक्तकादिभिः कलैः सर्पि पचेत् । कुटनटः स्फोताकः ।
आस्फोता उत्पलसारिवा । कपीतनो वानीरः । अत्र च सर्पिःप्रमाणं ।

काथापेक्षया द्रात्रिशालानि कल्पानि नतु कल्कापेक्षयापच पलानि । काथा
दिद्रवद्रव्यम्यान्नेहपाकमाधान्यात् । यनं काथादिद्रवमतरेण स्नेहपाकोऽपि
नोपपद्यते ननु तथा कल्क विना । तस्मात् कायस्य ग्रानान्यान् काथापेक्षयैव
सर्पिर्ग्राह्य । तदेतदृत पित्तग्रहण्यां पेयं यच्च कुष्ठचिकित्मिने गदितं निष्करं
घृतं तच्च पेयं । च शब्दो महानिष्करस्यापि ग्रहणार्थः ।

श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह ।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ४५ ॥

श्लेष्मदुष्टायां ग्रहण्यां तीक्ष्णैर्द्रव्यैः प्रच्छर्दने रमने कृते सति प्रथमं
कट्वम्ललवणक्षारैरग्निं विवर्धयेत् ।

पंचकोलाभयाधान्यपात्रागंधपलाशकैः ।

बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

पचकोलादिभिः सिद्धैः कथिते पेयादिकं कल्पयेत् । गंधपलाश गंधपत्रा

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडंगं च ततोर्ध्वं ।

त्रिष्वकस्य ततोर्ध्वं च तथा भल्लातकादकम् ॥ ४७ ॥

मंजिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्धादस्मृतम् ॥ ४८ ॥

एलामृणांलागुरुभिश्चंदनेन च रूपिने ।

तुंभे मासं स्थितं जातमामवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणी दीपयत्येष बृंहणं पित्तरक्तनुत् ।

शीषकुष्ठकिलामाना प्रमेहानां च नाशन ॥ ५० ॥

मधूककुसुमानां द्रोणं ततो मधूकपुष्पेभ्योर्ध्वेन विडंगं ततो विडंगाच्च
त्रिकुमार्यं भल्लातकस्य चाष्टकं मंजिष्ठाया पलान्यष्टौ । एतन्मसं पानीयं
द्रोणत्रये पचेत् । एतच्च द्रोणत्रये घृतं घानं मधुनोर्ध्वदिक्केन सगुल्फमेत्या

दिमि कुभे रूयिते लिप्ते मास स्थित तमेव विध जातमासव प्रयोजयेन् ।
एव आसवो ग्रहणी दीपयति बृहणोऽस्त्रपित्तादिनाशन ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।

क्षोद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणोदोषान् जयेत्सर्वान् हितारान् ।

मधूकपुष्पाणां कुडव स्वरस च कथितमर्धक्षयिकृतमर्धवशेष शीत
माक्षीकचतुर्थभागयुतं पूर्ववत् पूर्वेण तुन्यमेलादिरूयिते भांडे मास यान्त
निधापयेत्सम्यक् स्थापयेन् । मधूकपुष्पकुडवमित्यादियोऽय परिमाणनिर्देश
स इह दिङ्मात्रमदर्शनपरः । अनया दिद्याऽय सधानयो बहुर्नत्वेतावा
न्यथा ह्यन्यसंभृतत्वादयमासवो न दोषन स्यात् । अन्वत्र त्वाप्तवारिष्ट
लेहादौ परिपूर्णत्वात् । यथानिर्दिष्ट एवमासवो यथोक्तगुणकलाप करोति ।
न न्यूनाधिकमिति वेध तदेतत् पिबन्नानुरो हितभोजी सन् सर्वान् ग्रहणी
दोषान् जयति ।

तद्वद्व्राक्षेलुग्वर्जस्वरसानामुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥

यथेव मधूकपुष्पकाय आसनस्तथैव द्राक्षादिस्वरसानामुतान् पिबेत् ।
यथा च मधूकपुष्पाणां काय आदिष्टो ग्रथकृता तथैव द्राक्षादीनां स्वरसा-
भावे काथो घाह्यस्तस्य दिक्प्रदर्शनपरत्वात् ।

हिगुतिक्तावचामाद्विपाठेद्वयवगोक्षुरम् ।

पंचकोलं च कर्पागं पत्रां पटु पंचकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।

आपोऽथ काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अतर्धुर्मं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताशुतम् ।

पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे म्यान्मधुरारान् ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विपगराश्च स ।

हिग्वादिकर्षममाण लवणानि पचपलममाणानि तदेतद्धृततैलयो कुड

बह्वे दधिप्रस्थह्वे चापोथ्य संक्षुद्य मृदावाप्नोति काथयेत् । रसे चानुगते
प्रविष्टे सत्यनंतरमंतर्भूमं कलशे दग्ध्वा ततश्चूर्णीकृत्य कर्पमात्रं घृता-
लोडितं पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे मधुरभोगी स्यात् । स च क्षारो वातकफ-
रोगादीन् हन्ति ।

भूनिबं रोहिणी तिक्तां पटोलं निचर्पटम् ॥ ५६ ॥

दग्ध्वा माहिपमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।

भूनिवादीनि दग्ध्वा माहिपमूत्रेण पिबेत् । तच्च पीतं बन्धिं वर्धयति ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्टं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥

मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।

कटुरोहिणी कटुका । हरिद्रादद्यादेश्छागमूत्रेण सिद्धः पूर्ववदग्निवृ-
द्धिदत् क्षारः ।

चतुःपलं मुधाकांडाग्निपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥

वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।

दग्ध्वा रसेन वार्ताकाट्टिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥

भुक्तमन्नं पचंत्याशु कासश्वासारिषां हिताः ।

विपूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

मुधास्तभाञ्चत्वारि पलानि । लवणत्रयाञ्चोणि पलानि । एकशुक्कवार्ता-
ककुडव । अर्कादष्टौ पलानि । चित्रकपले द्वे । एतत्सर्वं दग्ध्वा । ततो वा-
र्ताकानां रसेन कृता गुलिका भुक्तमनूपयुक्ता भोजनपचत्याशु । कासादिभ्यो
हिता विपूचिकादिभ्यश्च स्मृताः ।

मातुलुंगराठी रास्त्रा कटुत्रयहरीतकी ।

स्यर्जिकायावशूकाग्र्यौ क्षारौ पंचपटूनि च ॥ ६१ ॥

मुस्त्रानुपीतं तच्चूर्णे बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

मातुलुगादिक चूर्णमुष्णोदकेन पीतं बलादिवर्धनम् ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे मवाते तैर्गृतं पचेत् ॥ ६२ ॥

धान्यंतरं पट्पलं च भक्षात्कघृताभयम् ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे वातान्त्रिके तैर्मातुलुंगादिभिर्गृतं पचेत् । अथवा
धान्यंतरं गृत्वा प्रमेहचिकित्स्मिन्ने दग्गमूलशठीत्यादिकं पट्पलं रात्रयद्वय-
चिकित्से पंचकोलवज्रशारेत्यादिकं भक्षात्कघृतं गुल्मोक्तं भक्षारक्तानां दि-
पलमित्यादिकमभयाघृतमृदरचिकित्से तृतीयकीमूक्षमशदत्यादिकम् ।

विडं कालोपलवणं स्पर्शिकायाश्शूकमान् ॥ ६३ ॥

सप्तलो कंटकारी च विव्रकं चैकतो दहेत् ।

सप्तकृत्न. सुतस्यास्य क्षारस्यार्धादके पचेत् ॥ ६४ ॥

आढकं सर्पिषः पेयं तद्वाग्निचलवृद्धये ।

विट लवणं कायलवणं क्षारलवणं स्वर्गिकादींश्चेकस्मिन् पट्पला दहेत् ।
ममवारानक्ष क्षारस्य मृत्वाग्नि चार्धादके मरीच आढकं पचेत् । तद्वात-
मपिरन्त्यादिवृद्धये पेयम् ।

निचये पंचकर्माणि गुंज्याच्चैतद्यथाचलम् ॥ ६५ ॥

निचये मनिषानजे ग्रहणीदोषे पंचकर्माणि वमननिरेचनस्थापनानुश-
मननस्यानि यथाचलं युज्यान् । यद्यपि निरोन्निरेचनाद्यग्न्यं कर्म गो ग्राह-
त्येन ग्रहणीदोषे प्रगोत्रनं च तथा दृश्यते यथा उमनादीनां तथापि भू-
यस्त्वमुररीकृत्य पंचकर्माणीत्युक्तं । अग्न्याद्यदेतद्ग्रहणीदोषे प्रतिदोष-
माश्रित्योक्तं कर्म तदपि निचयोत्ये ग्रहणीदोषे युज्यान् । इति ग्रहणी-
दोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्साभिधागेदानां प्रतिपूर्य मनिदोष म-
दापित्वमाश्रित्य यथास्थं चिकित्स्मिन् निर्दिशन्नाह ।

प्रसेके श्लेष्मिकेऽन्वाग्निर्दीपनं रूक्षतित्तरम् ।

योज्यं रुक्षस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥

क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहमंयुतम् ॥

दीपनं बहुपित्तस्य तित्तरं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥

प्रसेको दिविधो वातिकः श्लैष्मिकश्च । तत्र मंदापेः श्लेष्मप्रकोपने
 प्रसेके मंदवन्हेदीपने रूक्षतिक्तं यद् द्रव्यं तत्प्रयोज्यम् । न घृतं नापि मधुरा-
 म्ललग्नादिकम् । श्लेष्मजप्रसेकस्य च लक्षणम् । श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन
 वायुः श्लेष्माणमस्यतीत्यादि । कृशस्य पुनर्मंदापेः कफोदर्ये सति व्यत्यासान्
 पर्यायेणाप्यतिकर्मव्यतिहारार्थः । व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं योज्यम् । स्निग्धं
 योजयित्वा रूक्षं योज्यम् । रूक्षं योजयित्वा स्निग्धं योज्यमित्यर्थः । यदि हि
 कुत्रे बहुकफे रूक्षे च नरे रूक्षमेव युज्यात् । ततो रूक्षे केवले युज्यमाने
 काशस्य वृद्धिः स्यात् । अथ स्नेहमेव युज्यात् । ततः स्नेहे केवले युज्य-
 माने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेन स्निग्धरूक्षमुपयुक्तं । क्षीणक्षामशरी-
 रस्य तु कफोदये दीपनं द्रव्यपंचकोलादिकं स्नेहैर्धृतादिसंयुतं स्नेहसंयुक्तं
 युज्यात् । बहुपित्तस्य मंदापेस्तिक्तं मधुरकैर्द्रवैर्युक्तं दीपनं योज्यम् । बहु-
 वातस्य मंदापेर्नरस्य स्नेहोऽम्ललग्नावैर्युक्तः प्रायेण शस्यते । स्नेहस्य मंदापि-
 विषयेभ्योऽन्यद्रवैभ्यः प्रायेण प्राधान्यं सर्वपुरुषं प्रति द्योतयितुमिदं वृत्ते ।

स्नेहोऽम्ललग्नावैर्युक्तो बहुवातस्य शंस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

एवेत्यवधारणे । परं प्रधानम् । स्नेहमेव मंदापेर्विद्यान्न ततोऽन्यद्द्रव्यम् ।
 तस्मान्मंदापेर्दीपप्रतिपत्तिपक्षौरीपधैर्युक्तः स्नेहो बाहुल्येन पथ्यः । अत एवेदं
 कारणं निर्दिष्टान्नाह । नालमित्यादि यस्मात्स्नेहोदीपितस्यापेः सुदुर्गुर्वन्यन्न
 शमाय नालं पर्याप्तम् । तस्मान् स्नेह एव दुर्बलानलदीपनाय श्रेष्ठः ।

योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्धः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥

मुंचेद्यद्द्वौषधयुतं स पिबेदरूपशो घृतम् ।

तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥

समानो दीपयत्यग्निमग्नेः संधुक्षको हि सः ।

यो नरोऽन्याधित्वात्कफे क्षीणे सति पुरीषं पक्वमपि शिथिलं मुंचेत् स

नरोऽन्धमन्य घृतं पिबेत् । किंभूतम् । यद्दौषधयुतं सैधवशुंठीयुक्तम् । तेन सर्पिणा समानः स्वमार्गमानीय स्वकर्मण्यन्नपचनाख्ये नियोजितोऽपि संदीपयति । यनोऽसौ समानोऽग्रेः संशुभ्रकः ।

पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥

स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।

यश्च पुरुषः पुरीषं कठिन्यात्संहतत्वाद्देतोः कृच्छ्रेण मुच्यति । ॥ नरा लवणैः पचभिर्युक्तं घृतं पिबेत् । किं भूतं । अन्नावग्रहमन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽवष्टभो यस्य तदेवं घृतं पीत्वाऽन्नं मोक्तव्यमित्यर्थः ।

रौक्ष्यान्मंदेनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

रौक्ष्याद्देतोर्मंदेऽग्नौ सति सर्पिरयना तैलं दीपैर्युतं पिबेत् ।

क्षारचूर्णासवारिष्टान् मंदे स्नेहातिपानतः ।

स्नेहानिपानाद्देतोर्मंदेऽग्नौ सति क्षारादीन् पिबेत् ।

उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥ ७३ ॥

उदावर्तात्पुनर्मंदेऽग्नौ सति निरूहस्नेहबस्तयः प्रोक्तव्याः ।

दोषाऽतिवृत्त्याऽमंदेऽग्नौ संशुद्धेऽन्नविधिं चरेत् ।

दोषातिवृत्त्या मंदेऽग्नौ सति वमनविरेचनादिभिर्हृतदोषः कृतशुद्धिरन विधिपेयादिक्रममाचरेत् ।

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव दीपनं स्यान्नान्यत्तथा द्रव्यम् ।

अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेदृतम् ।

अन्नावपीडितं बन्धं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥

• अध्वोपवासक्षामत्वमदेऽपौ यवाग्न्या सहघृत पाययेद्वैद्य इति शेषः ।
किंभूत । अग्नेनावपीडितमन्नावपीडित मध्यभक्त घृतमित्यर्थः । एव पीन
बन्धं बृहणं दीपन च तद्वति ।

दीर्घकालप्रसंगाच्च क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।

प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताग्निः ॥ ७६ ॥

लघूष्णकदुरोधित्वाद् दीपयंत्याशु तेऽनलम् ।

मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥

दीर्घकालप्रसंगाच्च मदेऽपौ सत्यसम्यगाहाररसपरिणत्या हेतुभूतया क्षा-
मक्षीणकृशान्नरान् पिशिताग्निनां प्रसहादीनां रसैः साम्लैर्भोजयेत् । कस्मा
त्तानैतान् भोजयेदित्याह । लघूष्णेत्यादि लघुत्वादुष्णत्वादित्यादि लघुत्वा-
त्कटुत्वाच्छोधनत्वाच्च ते रसाः शीघ्रमग्निं दीपयति । भानप्रधाननिर्देश-
पूर्वश्चात्र योज्यः । ननु प्रागभ्यधाधि । गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथो-
त्तरमिति । इह च प्रसहानां लघुत्वं मुच्यतस्तदिमे वचसी परस्पर व्याधाने ।
अत्र ब्रूमः । लाघनशब्दोत्र क्रियाविशेषार्थो धावनप्लवनलघनादिका चेष्टा
तस्या पाटवनिशेषो लाघन । यथा च प्रागभ्यगीष्ट । लाघन कर्म
सामर्थ्यमिति । एवं चात्राविरोधः । हेतुनिर्देशादन्येष्वेव प्राया ये मांस-
रसास्तानप्येतान् भोजयेदिति । ते च प्रसहा मांसोपचितमांसत्वाद्धेतोः
सुष्ठु बल वर्धयानि ।

स्नेहासवमुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।

सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्धते ॥ ७८ ॥

स्नेहादिभिः सम्यक् प्रयुक्तैः शरीरस्याग्रेष्व बल वर्धते । तस्मान्
स्नेहादयो यथानर्थं मथोज्या इति भानः । अभुना स्नेहस्यापि नृद्विकरत्वं
रष्टानेन दर्शयति ।

दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योग्निः सारदारुभिः ।

सस्नेहीर्जायते तद्वदाहारीः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥

यथा येन प्रकारेण सारदारुभिः ग्रामीखदिरादिभिः सन्नेहैर्वाह्योभि-
र्दीप्तः स्थानुः स्थिरश्च जायते तथैव कोष्ठकोषि सन्नेहैः पथ्यरूपैराहारैः
पटुनरः स्थिरश्च सपद्यते ।

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।

यथा निरिधनो बन्धिरन्यो वाऽर्ताधनान्वितः ॥ ८० ॥

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते । न चातिभोजनेन । अत्रैव ह्यतमाह ।
यथा बाह्योग्निर्निरधनो न दीप्यते नश्यति । अन्योऽग्निर्बाह्योऽर्ताधनेन बहु-
भिर्दारुभिरावृतो नश्यति न दीप्यते । एव कोष्ठाग्निरप्यभोजनात् न भोजनाभ्या-
नश्यति न दीप्यत इत्यर्थः ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥

पक्तान्नमासु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।

मारयेत्साशनात्स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

मृद्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।

यस्मिन् काले कफे क्षीणे क्षयं यातेऽन एव स्वस्थान आमाशयाख्ये
पित्तं वृद्धं । किं भूतं । पवनानुगम् । मारुतं न घमनस्वभावेन पश्चाद्युक्तं । अन
एव तत्पित्तमग्निं वर्धयति । तदा तस्मिन् कालेऽसावनलो जातराग्निः सानिलः
पवनसहितोऽन्नं पचः । अनन्तरं पक्तव्याभावात्सर्वान् धातून् पक्वाऽऽशु पुरुष
मारयेत् । किं कुर्वन् । ओजश्च मक्षिपन् सहरन् विनाशयन्नित्यर्थः । ननु
पित्तानिलयोर्द्वयोः प्रकृतत्वात्पित्ताऽनिलोऽनल इति नक्तुमयुक्तं स्यात् ।
नैव । पित्तं बन्धैर्वाह्यैश्च चेति कृत्वा तदानीं जठराग्निना सहैकतां प्राप्त
पित्तमात्रं सानिलोऽनल इति निर्दिष्टं । सोऽत्यग्निपीडितो ना पुरुषो भुक्ते
स्वस्थः स्यात् । जीर्णे तु ताम्यति । उपनश्यते । अनेकार्थत्वाद्भानूनामुपतापा-
र्थस्ताम्यति । तमकलक्षणेऽपि प्राग्व्यगीष्टं । अयास्योपद्रवान् वन्ति ।
तृष्णादयो रोगा अत्यग्नौः संभवन्ति ।

तमत्याग्निं गुरुस्निग्धमंदसांद्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ।

तमत्याग्निं भस्मकाख्यं - गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शान्तिं नयेत् । कमिव । दीप्तमिदमग्निं बाह्यं यथा जलैः ।

मुहुर्मुहुरजीर्णैऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिधनांतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणेऽजीर्णैऽपि भोज्यानि वृक्षरादीन्युपहारयेदाहारार्थं प्रकल्पयेत् । अजीर्णैर्पीन्यपिशब्दात्किमुन जीर्णे भोज्यान्युपहारयेदिति । किमित्येवं क्रियते इत्याह । यथेत्याह यस्मात्तस्मात्तथा तेन प्रकारेणाजीर्णैऽपि पुनः पुनराहारोपयोगेन निरिधनोऽभिरतरमवकाशं लब्ध्वा यथा एनं न विपादयेत् । कानि भोज्यानीत्याह ।

कृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अश्लीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

मत्स्यान्विरोपतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

कृशरमित्यादीनि भृजीन । गुडवैकृतमिति । विकृतमेव वैकृतम् । मज्जादि-
त्वादणु । तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानि । तथाऽऽनूपानि वराहा-
दीनां भृतानि मेदुरागे भक्षयेत् । विरोपेण मत्स्यान् । श्लक्ष्णानपरुषान् ।
अशब्दादे च स्थिरतोयचरा अवहज्जलाश्रितास्तानप्यश्रीयान् ।

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

आविकं मांसं सुभृतमर्वावमेदुरमत्याग्निवारणमद्यात् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा लुपितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपरिप्लुतम् ।

आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवाजितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिदृष्टिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

तथा तृपितः सन् पयः पिबेत् । किभूत । सहमधृच्छिष्ट समदन सर्पि
र्वा । एवंभूत पिबेत् । गोभूमचूर्णं बहुपृत क्षीरेणालोडित पिबेत् । अ-
थवाऽनुपमासरसाश्वितान् खेदान् पिबेत् । किभूतान् । वैलस्य पित्त-
दृत्वाभिषेधः । अथवा श्यामात्रिवृद्ध्या विपक्वं क्षीर विरेचन दद्यात् ।
तथा पुनः पुनः पित्तस्याहरणे पायसस्य प्रतिभोजन हितम् ।

अभुना सक्षेपेण चिकित्सामाह ।

यत्किञ्चिदुरु मेध्यं च श्लेष्मकारे च भोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुत्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

यद्गुरुभोजन मेदस्कर श्लेष्मकर च तदन्यमप्ये हितम् । भुक्त्वा च यद्विवा
स्वपनं तच्च हितम् ।

ननु किमिति गुर्वादिभोजनमव्यमत्रे दीयत इत्याह ।

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितम् ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ९१ ॥

अग्निं पूर्वमाहार पचति । आहाररहितस्त्वपिदौगान् पचति । तदभावा-
द्धानून् पचति । धातुसंक्षये सति जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ।

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवगेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्वरंति यत्साम्प्रिबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नप्ये याति ना नारामेव ।

दोषैर्ग्रस्ते अस्यते रोगसंघैर्गुक्ते नु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एतदन्नं मरुत्या स्वभावेनैव विरुद्धमप्यथ यथा करमर्दकदधिसर्पपशा
कफाणितशुष्कमासविरुद्धकाममूलकलकुचादिकम् । संयोगविरुद्धं यथा ।
क्षीरमग्नेन सहानूपमाग्निं मापैः सहेत्यादि । संस्कारविरुद्धं यथा ।
हारीतमांसं हारिद्रमूलमोत हारिद्रादिवन्दिना पाचनमित्यादि । एवमिदं

मकृत्यादिविरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन सामर्थ्ये चेदं विरुद्धं ।
 आदिग्रहणान्मात्राकालादिपीरग्रहः । तत्र मात्राविरुद्धं यथा । भुभुघृतं ।
 समकालवशेनेदं यथा । रात्रिपथुपिता काकमाची । पात्रवशेनेदं यथा ।
 काश्ये दशाहमुपिवं सर्पिः । इत्याद्यविज्ञायानुध्वाऽप्यलोच्य यथेष्टचेष्टा
 यथाभिलाषमाहारमासेवमाना यच्चरन्ति । साऽप्रिवलस्य शक्तिः सामर्थ्यं ।
 यत एवं तस्मादाप्रिपालयेत्सर्वचैरखिलक्रियानुष्ठानैः । तस्मिन्नग्नौ नष्टे
 क्षाणे ना पुरुषो नाश याति दोषैर्ग्रस्तवन्हौ ना पुरुषो रोगसंघैर्ग्रस्यते
 पीडयते । युक्ते स्वच्छे पुनरग्नौ नीम्बो दीर्घजीवी च भवोदिति शेषः ।
 उपजानिशालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमदङ्गदत्तत्रिरचितायाचिकित्सितस्थानेग्रहणीदोषचिकित्सित
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ग्रहणीदोषचिकित्सितादनंतरं मूत्राघातचिकित्सितमारभ्यते । संबध-
 श्चात्रस्तंभनत्वात् । तथा च माग्यैष्ट । वस्तिवस्तिशिरोमेढ्र कटीवृषणपा-
 गवः । एकसंबधनाः मोक्ता गुदास्थिविवराश्रया इति । तेनेदमाह ।

अधातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

रुच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।

मुत्तिग्धैः स्वेदयेदंगं पिंडसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

रुच्छ्रे मूत्ररुच्छ्रे आदिपदलोप कृत्वा । एवं निर्दिष्टं । यथा । मांसरसे रस
 इति । मूत्ररुच्छ्रे मातोन्वणेऽंगं शरीरं वातघ्नतैलेन बलानैलेन बलानैला-
 दिनाऽभ्यक्तमधो नाभेः समंतान् स्वेदैः पिंडादिभिः मुष्टुत्तिग्धैर्नक्तैः
 स्वेदयेन् ।

दशमूलबलैरंडयवाभीरुपुनर्नवैः ।

कुलत्पकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिर्वराहर्षवसाः कथितकल्कितैः ।

सपंचलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

दद्यामूलादिभिः कथिनकल्कितैस्तैलसर्पिर्वराहर्षवसाः सिद्धाः पक्काः मह-
पचलवणैर्वर्तत इति सपंचलवणाः पीताः पर सुष्टु शूलहराः ।

द्रव्याण्येतानि पानास्त्रे तथा पिंडोपनाहने ।

सहतैलफलैर्युज्यात्साम्भानि स्नेहवंति च ॥ ४ ॥

एतानि दद्यामूलादीनि द्रव्याणि पानास्त्रे तद्विजयाय तथा पिंडोपनाहा-
ख्य स्वेदद्वय तैलफलैः सह युज्यान् । सार्थानि फलानि नालिकेराक्षौडादीनि
तैलफलानि । यथा यूषायदाहः । तैः सह । केचिन्तु तैलफलानि निलानाहुः ।
किंभूतानि । साम्भानि महाभ्रैस्तक्रारनालादिभिर्वर्तन्त इति साम्भानि तथा
स्नेहवन्ति बहुस्नेहानि । भूमनिष्पत् ।

सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मृत्ररुजापहाम् ।

तथा मदिरां बहुसौवर्चनां मूत्ररुजापहां पिबेत् ।

पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पैत्ते मृत्ररुच्छ्रे क्षीरं सेकलेपावगाहनं युञ्जीत ।

पिबेद्धरीं गोक्षुरकं विद्वरीं सकसेरुकाम् ।

तृणाढ्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

तथा दातावर्यादिक पाक्यं कृत्वा समधुशर्करं पिबेत् ।

हृषकं त्रिपुसैर्वारु लट्वाबीजानि कुंकुमम् ।

द्राक्षांभोजिः पिबेत्सर्पान् मूत्राचातानपोहनि ॥ ७ ॥

वृषकादिक कन्कीर्य द्राक्षाञ्जलेन पिबन् सर्पान् मूत्राचातान्पराकरोति ।
अपेहितीत्युपमर्गादस्य त्र्यहोर्भावचनमिति परस्मैपद । वृषकः पापान्भेदकः ।
लट्वाबीजं कुम्भबीजम् ।

एर्वीरुचीनयष्ट्याद्दार्वीर्वा तंडुलांशुना ।

तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पित्रेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥

एर्वीरुचीजादिकं वा तंडुलाभमा पित्रेत् । पूर्वगुणम् । पर्युषितेन वा जलेन
द्राक्षारुक्क पित्रेत् ।

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।

यवानां विकृतीः क्षारं कालमेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥

कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनार्दीनि शीलयेत् ।

पित्रेन्मद्येन सूक्ष्मैला धात्रीफलरसेन वा ।

सारसास्थिश्वदंष्ट्रैन्द्राज्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥

स्वरमं कंटकार्या वा पाययेन्मासिकान्वितम् ।

शितिवारकवीजं वा तक्त्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥

धवसप्ताहकुटजं गुडूचोचतुरंगुलम् ।

कटुकैलाफरंजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥

तैवी पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तंडुलांशुना ।

स तैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा गृह्यतम् ॥ १३ ॥

तथा मद्येन सूक्ष्मैला पित्रेत् । आमलकरसेन वा सूक्ष्मैला पित्रेत् ।
साररश्म्यादीनि मधुयुक्तानि गोमूत्रेण पित्रेत् । अथवा कंटकार्याः स्वरस
समाश्लिक्त पाययेत् । शितिवारकस्य करवस्त्र बीजं श्लक्ष्णपिष्टं तक्त्रेण सह
पाययेत् । घनादिभिः दृढं पायय काय वा समधु पाययेत् । तैर्वीजादिभिः
साधितां पेयां पाययेत् । प्रवालं त्रिद्रुमं रवीरुतं तंडुलाभमा पाययेत् ।
पाटलायाः क्षारं समवारान् नूनं तैलेन वा पाययेत् ।

पाटलस्य ग्रावशूलस्यार्थं परिश्रद्धापतित्वाद्यपि ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोपकसंयुताम् ॥ १४ ॥

पित्रेद्दोषदंशान्वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ।

पाटलीयवक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथा पारिभद्र तिलक्षारोदकेन मदिरा
त्वग्लोपकसयुक्तां पिबेत् । उपकः कलरः । गुडोपदनान्वेति । अथवा
गुडमुपदश्य एतान् त्वगादीन् पृथक् पृथक् लिह्यात् ।

सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थामिदं हितम् ॥ १५ ॥

अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।

सन्निपातात्मके मूत्रवृच्छे सर्वमिदं पूर्वोक्तं पृथक् दोषात्मकमूत्रवृच्छानि
दिष्टं यथावस्थमवस्थामपेक्ष्य हितम् । न केवलं सन्निपातात्मके वृच्छे माडू
निर्दिष्टं पृथक् दोषात्मकमूत्रवृच्छचिकित्सितं हितम् । यावदश्मर्यामप्य-
चिरोत्थानमचिरकाल उत्थानं जन्म यस्य तस्मिन् हिनम् । च शब्दाद्वातव-
स्त्यादिकेषु मूत्राघातेषु हितम् । आदिशब्देन शनिकुडलीकादयो गृह्यन्ते ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकः प्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

तर्णो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकमनिमस्तत्तुल्यो मतः । शीघ्रमागहरत्नात् ।
न चाश्मरी तर्णश्चिरोत्थान औषधैः साध्यः साध्यैषु शक्यः । प्रवृद्ध-
सपुनश्छेदनं पाटनं शस्त्रेणार्हति ।

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥

तस्याश्मर्याख्यस्य व्याधेः प्राप्तेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । आदिशब्द-
स्वेदनमनादीनां ग्रहाय । अथ स्नेहमाह ।

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मंतको वगी ।

कपोतवंकातिबलाभलूकोशारिकंतकम् ॥ १८ ॥

वृषादनी शकफलं व्याघ्री गुंठत्रिकंटकम् ।

यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुण कनकात्फलम् ॥ १९ ॥

ऊपकादिप्रतीवापभेषां क्राये शृणुं वृतम् ।

भिनत्ति वातसंभूता तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥

पाषाणभेदादीनां काथे घृतं शृवमूपकादिगणोक्तं द्रव्यप्रतिवापेन कल्क-
सत्प्राप्तं वातजामश्मरीं भिनत्ति । वसुक ईश्वरमल्लिका । वर्गारं सामुद्रलेव-
णम् । अश्मंतको मालुकपर्णः । कपोतवंका सुवर्चला । भल्लूकः स्थोनाकः ।

गंधर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोशुरकेक्षुरात् ।

मूलकल्कं पिबेद्दध्ना मधुरेणाश्वभेदनम् ॥ २१ ॥

गंधर्वहस्तादीनां ममाहारद्वंद्वः । अनित्यमागमयासनमिति तु प्रकृतम् ।
एरडादीनां द्रव्याणां यन्मूलं तन्कल्कीकृत्य मधुरेण दध्ना पिबेदश्मभेदन-
चात्र प्रकृतत्वाद्दानाश्मरीभेदनं गम्यते ।

कृशाः काशाः शंरो गुंठ इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।

दर्शो विदारी वाराही साली मूलं त्रिकंटका ॥ २२ ॥

जल्लूकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरंटकः ।

पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां क्वाथे पचेदृतम् ॥ २३ ॥

पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनदीवरेण वा ।

मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्वरिभेदनम् ॥ २४ ॥

कुशादीनां काथे त्रपुसादीनां पूर्वोक्तानां त्रपुसैर्वाकलद्रादीनां बीजेन
नीलोत्पलबीजेन मधुकेन च पिष्टेन शिलाजनुना च घृतं पिबेत् । तत्पित्ता-
श्मरीभेदनं भवति । शोधनादिगणसंग्रहोक्तास्तु त्रपुसादयोऽत्र न गृह्यते
तदंतःपानिनां पित्तविरोधिनां सर्पिरादीनां द्रव्याणां तत्र पाठान् ।

वरुणादिः समीरघ्नौ गुणत्रिलाहरेणुका ।

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः समुराह्वयः ॥ २५ ॥

तैः कल्कितैः कृतावापं मूपकादिगणेन च ।

भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥

वरुणसैर्षकेत्यादिवरुणादिर्गणः समीरणघ्नौ गणौ वीरतरादिस्तथा वि-
दार्यादिरेतैर्वरुणादिभिर्द्रव्यैः कन्कीरुनैस्तथोपकादिगणेन त्रपुकशुद्धमि-
त्यादीनां कृतावापं च कन्क च कृत्वा घृतं साधितमाशु कफजामश्मरीं हनि ।

क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

क्षारादि च स्वैः स्वैस्तथोग्यैर्द्रव्यैः कल्पयेत् ।

पिचुकांकोल्लकतकराकंदीवरजैः फलेः ॥ २७ ॥

पीतमुष्णान्बु सगुडं शर्करापातनं परम् ।

पिचुकादिभिरुष्णान्बु सगुड पीत शर्करायाः पर घातने । पिचुकः क्षी
तिवारकः ।

कौचोष्ट्रासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥

अजमोदाकदंबस्य मूलं बिल्वस्य चौपधम् ।

पीतानि शर्करां भिक्षुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

कौचास्थादीनि पीतानि सुरयोष्णजलेन वा शर्करा दन्त्युः ।

नृत्यकुंडलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

तुवरीबीजानां चूर्णं माक्षीकान्वितमविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ।
अत्राश्मरिशब्दस्य प्यापोः सप्ताहदसोरिति न्हस्वः ।

काथश्च विम्रमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ।

सोभाजनकमूलकाथश्च कोष्णः पीतोऽश्मरिपातनः ।

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः ॥ ३१ ॥

क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।

तिलादिसंभवः क्षारोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च निषेधे पेयः ।

कपोतवंकामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥

तत्सित्थं वा पिबेत्तदीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।

हरीतनयस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥

सीरान्नभुग्बर्हिशिखामूलं वा तंडुलांबुना ।

कपोतवकाया मूलं केवलं सुरोष्णजलादिभिः पिबेत् । तथा कपोतवंकया
सिद्धं शृतं वा क्षीरं वेदनोपद्रुतः पिबेत् । हरीतवयस्थिभिः सिद्धं वा
क्षीरमथवा पुनर्भवपक्वं क्षीरं पिबेत् । ममूरशिखामूलं तंडुलाभिः पिबेत् ।

किंभूतः । सीरान्नाशी सन् ।

मूत्राघातेषु विभजेदतः रोपेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥

अतोऽश्मात्पूर्वांक्षाच्चिकित्तितात् तद्यथायोगं रोपेष्वपि मूत्राघातेषु
मूत्रातीतादिष्वपि क्रियां विभजेन्निरूप्य कुर्यात् ।

बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।

तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥

बृहत्यादिगणे द्विगुणीकृतगोक्षुरे अलं पक्वं क्षीरं वा सर्पिर्वा सर्वान्मूत्र-
विकारान् गमयति ।

देवदारुं घनं मूर्वा यष्टी मधु हरीतकीम् ।

मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

देवदारुादीन् सुरादीनामन्यतमेन सर्वेषु मूत्राघातेषु पिबेत् ।

रसं वा धन्वयासस्य कपायं ककुभस्य वा ।

सुखांभसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैधवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरककाये यवागूं वा सफाणिताम् ।

काये वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्वीरतराद्येन आपितं वा शिलाजतु ।

धन्वयासकस्य रसं वा ककुभस्य कायं वा त्रिफलामुष्णोदकेन पिष्ट्वा
सैधवान्वितां पिबेत् । कटकारिकागोक्षुरकायसिद्धां वा यवागूं सफाणितां
पिबेत् । वीरतरादेः काये वा सिद्धां पेयां पिबेत् । अथवा ताम्रचूडरसं

कुक्कुटस्य मांसरसे सिद्धा पेया पिबेत् । शिलाग्रनु वीरतराद्येन गणेन वा
भाषितमद्यात् ।

मद्यं वा निगर्द पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन संसोजात् तथास्य च्यवतेऽश्मरी ।

अथवा पुराणं मद्य पीत्वा रथेनाश्वेन वा शीघ्रवेगेन गच्छेत् । तथा
तेन प्रकारेण सक्षोभितस्य तस्याश्मरी च्यवते ।

सर्तथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकार्थं तैस्त्वक् सर्पिर्वस्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् वस्तीम्

सर्वेण च प्रकारेण कथयेशाश्वलादिषु वीरतरादिको गोन्यः । विरे-
चनार्थं तैस्त्वक् द्रव्याकेनेत्यादिना साधितं सर्पिकपयोक्तव्यम् । तथा
वस्तिकर्म माक् स्नेह एक दद्यादि शीलयेत् । विशेषेणात्रोत्तरवस्तीन-
भ्यसेत् ।

शुक्राश्मर्या च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्ध्ये ।

पुमान् सुवृत्तो वृष्याणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

कार्म सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनी ।

शुक्राश्मर्या च तैरुत्तरवस्तिभिर्मूत्रमार्गे शोधिते सति पुमान् वृष्याणां
द्रव्याणां कुक्कुटस्य मांसानां च सुहितः सन् गथेच्छ मददायिनीः प्रमदाः
सेवेत । शुक्राशयविशुद्ध्ये कुक्कुटस्य वृष्यत्वेनैव ग्रहणमतिशयेन कुक्कुटस्यात्र
पथ्यत्वमिति ज्ञापनार्थमुपादानम् ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्नचेच्छान्तिस्तदा शिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छच शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

एभिः पूर्वोक्तैरुपक्रमैः सिद्धैरश्मरीहरैर्यदि शमो न स्यात् । तदेति
राजानमापृच्छ्याश्मर्या हरणं शस्त्रं साध्ववचारयेत् । किमापृच्छ्येत्याह ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

हे नृपते ज्ञातव्याधावक्रियायां चिकित्सां विना ध्रुवोऽवश्यं मृत्युः
स्यात् । अपरंच क्रियायां चिकित्सायां क्रियमाणायां निश्चितस्यापि
शास्त्रार्थविदोपि वैद्यस्य तथा बहुशोऽनेकशः सिद्धकर्मणो निष्पन्नक्रिया
क्रमस्यापि संशयो भवेत् । कदाचिज्जीवति न वा एव प्रकारेण राजा-
नमापृच्छ्य ।

अधातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषञ्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥
अभ्यक्तस्विन्नवपुषमभुक्तं कृतमंगलम् ।
आजानुफलकस्थस्य नरस्याकिंव्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्बले ।
ततोऽस्याकुंचिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
सहाश्रयमनुप्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
नाभेः समंतादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्यधोगता ।
तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
अक्षिणे गुदंऽगुल्यौ प्रणिधायानुसेवनीम् ।
आसाद्य वलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥
कृत्वांतरे तथा वर्त्ति निर्वलीकमनायतम् ।
उत्पीडयेदंगुलिभ्यां यावद्ग्रंथिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
राल्यं स्यात्सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।
अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥

समग्रं सर्पवक्रेण स्त्रीणां चस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्रयस्तासां रास्त्रमुत्संगवत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकक्षरणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 चस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

अथ राजपृच्छनादनतरमानुरमुपलिग्धादिरूपं कृत्वा ततोऽस्य नाभेर-
 धोऽभ्यग्यात् । पूर्वमुपलिग्धः पश्चाद्भस्त्रमुपलिग्धं गुदम् । तथा मनाक्
 कर्पितम् । तथाऽभ्यक्तस्त्रिचशरीरं च । तथाऽभुक्तमरुणाहारम् । तथा
 कृतमंगलं विहितस्वस्त्ययनम् । तथा नरस्यान्यस्याकमाश्रितम् । किंकृतस्य
 आजानुफलकस्थस्य । फलक आसनविशेषः । आजानुजानुप्रसारणो यः फल-
 कस्तस्मिन् स्थितस्य । तथा पूर्वैण कायेनोत्तानं तथा वस्त्रचुम्बले नियण्णं ।
 चुम्बलस्तृणमयौ पटादीनां चलनरक्षणार्थमाधारविशेषो यः क्रियते स उच्यते ।
 तथाऽरूपो वस्त्रमयचुम्बलो वस्त्रचुम्बले वस्त्रं वेष्टयित्वा कृत आसनविशे-
 षस्तस्मिन्नुपविष्टस्य । तथाभूतस्यानंतरमाकुचित ईषत्कूटिलीकृते जानुकू-
 र्परे सति । जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्परे तस्मिन् । तथाऽऽभयमनुष्येण
 सहवाससा वदस्य दृढ कृत्वा । एव यत्रितस्याश्रयश्चासौ मनुष्यश्च । क-
 स्याश्रयः । प्रकृतत्वादातुरस्य । तमाश्रित्यातुरस्य स्थितत्वात् । तथाऽऽश्वा-
 सितस्य निरामयो भवसीत्येवं प्रायाभिर्वाग्भिः । शीतपवनादिभिश्च सा-
 न्वितस्य । ततो नाभेरधः समतात् परितोऽभ्यग्यात् । तस्याश्च नाभे-
 र्नामतो नामपार्श्वे मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रमेत् पीडयेत्तावद्यावदश्मर्यधोगताऽ
 धः प्रतिपन्ना । ततोऽनंतरमदक्षिणे वामे तर्जनीमध्यागुत्थौ बधितनखे
 तथा तैलाभ्यक्ते कृत्वा गुदे मणिधायानुसेवनीमननरं बलयं ताभ्या-
 मासाद्याश्मरीं प्राप्य गुदमेद्रयोरंतरं मध्ये कृत्वा तत्र नीत्वा तथा वस्ति नि-
 र्वलिक कृत्वा तथा तमनायतमविस्तीर्णं सनिवेश्यानंतरमंगुलिभ्यां वाम-
 हस्ततर्जनीमध्यमाभ्यां प्रकृतत्वादश्मरीमुत्पीडयेत् । तावद्यावच्छल्यमश्मरी-
 ख्यं ग्रंथिरिवोन्नत स्यात् । अनंतरं सेत्रायां वामपाश्वे सेत्रर्ज्यां यवप्राज्ञेण
 त्यक्त्वा वर्जयित्वा पाटयेच्छलेण । क्रियन्मात्रम् । अश्मर्यानुमानेन अश्मरी

प्रमाणेन । ननु ततोधिकमूनं वा । वणं च कृत्वाऽऽमरीं समग्रं निरवशेषं
 यथा भवत्येवं सर्पकणवदग्रवक्त्रेण वक्त्रेण हरेत् । तथा चाकर्षेद्यथा सा निह-
 यमाणा न भिद्यते । भिन्ना हि पुनर्वृद्धिर्भियात् । स्त्रीणां तु वस्तिः पार्श्वतो
 भवनगर्भाशयाश्रयो यस्मात्तत उत्सर्गवदधः शस्त्रं न्यसन् पातयेत् ।
 अतोऽस्माच्छस्त्रपातनविधानादन्यथाऽऽमर्याहरणार्थं शस्त्रपातनेन मूत्र-
 स्त्रावी वणो भवेत् । न केवलं स्त्रीणां मूत्रप्रसेकक्षणनान् मूत्रस्त्रावी वणो
 भवेत् । यावद् दीर्घकालानुबन्धी मूत्रप्रसेकक्षणनान्नरस्यापि । अपि चान्यच्च-
 कथा एकतो वस्तिभेदोऽऽमरीहेतुस्तन्निमित्तः सित्थ्यति । क्रियाभ्यातान्नित्य-
 मतिवृद्धत्वाच्च घृत्यस्येति ननु सहसा शस्त्राद्यभिघातहेतुज एकतोपि सं-
 भिन्नो वस्तिः सित्थ्यति । मर्मविभागेष्ववादीन् । धनुर्वक्त्रो वस्तिः सद्यो निहं-
 तीति । अऽमरीहेतुरपि यो वस्तिभेदो द्विधोभयतः सोपि न सित्थ्यति वण-
 स्वभावात् ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ९९ ॥

तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।

मेदूतः क्षीरिवृक्षांशु

उष्णपानीयद्रोण्यां तमानुरमवगाहयेत् । तथा तेनानुराहनेन वस्ति-
 रस्त्रेण न पूर्यते । एवमपि कृते दैर्घ्येण तु पूर्णे वस्ती क्षीरिवृक्षांशुमेदूतः
 मेदूते पीडयेत् । क्षीरीनृक्षकषायेणोत्तरवस्ति दद्यादित्यर्थः । न्यग्रोधोदुम्बरा-
 श्वत्यक्षपीतनङ्गुलाः क्षीरिणः ।

मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ १०० ॥

कुर्याद्दुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सगृतां कोष्णां यवागूं मूत्रसोधनैः ॥ १०१ ॥

स्यहं दराहं पयसा गुडाह्येनाल्पमोदनम् ।

मुंजीतोष्णं फलाम्लैश्च रसैर्जीमलचारिणाम् ॥ १०२ ॥

ततोन्तरं मूत्रस्य संशुद्धयर्थं गुडस्य सौहित्यं वृत्तिं कुर्यात् । ततो मध्वा-
 ज्याक्तव्रणो नरो द्वौ कालौ त्रयुर्वैर्वाहककृष्णाम्बुशरादिभिः कृता

यवागूं सघृतां कोष्ठां व्यहं पिबेत् । अनतरं दशाहं गुडादयेन बहुगुडेन
क्षीरेणाल्पमोदनमद्यात् । ऊर्ध्वं दशाहादनंतरं ज्वगलचारिणा प्राणिनां
रसैर्मांसरसौदनं च मात्रया भुञ्जीत । कलाम्लैरिति । कोलदाडिमाद्यम्लै-
र्न तु मस्तुकाभिकायम्लैरित्यर्थः ।

क्षीरीवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।

प्रपीडरीकमंजिष्टायष्ट्याहनयनीपधैः ॥ ६९ ॥

व्रणाभ्यंगं पचेत्तैलमेजिरेव निशान्वितैः ।

क्षीरीवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य प्रपीडरीकादिभिर्लेपयेत् । नयनीपधं
पट्टिकारेद्धं । व्रणमेजिरेव प्रपीडरीकादिभिर्हरिद्रान्वितैर्व्रणाभ्यंगविषये तैलं
पचेत् ।

दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमागं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गमतिपत्तौ तु स्वादुमायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं वस्तिभिर्

एवं च व्रणं दशाहं स्वेदयेत् । स्वेदनादनंतरं तु पुनः सप्तरात्रेण
स्वमार्गं मूत्रेऽगच्छति सध्यश्मरीव्रणमग्निना दहेदेष इति । मूत्रस्य
स्वमार्गमतिपत्तौ सत्यां तमातुरं स्वादुमायैर्भुरभूयिष्ठद्रव्यसाधितैर्वस्ति
भिर्वत्तरवस्थादिभेदभिन्नैरुपाचरेदुपक्रमेत् ।

नचारोहेद्वर्षं रूढव्रणोपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु छवेत् सः ॥ ६२ ॥

रूढव्रणोऽप्यश्मर्यातुरो वर्षं यावन्नगादीन्चारोहेत् । अप्सु च न छवेत् ।

मूत्रशुक्रवहौ वस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

अश्मरीव्रणावसरे तदर्थमन्यार्थमपि मूत्रवहादीन् दोषान् शस्त्रेण वर्जयेत् ।

तत्र मूत्रवहस्रोतोच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं स्यात् । शुक्रवहस्रोतसश्चेदा-
 मरणं वाच्यं वा । वस्तिगुदच्छेदात्सद्यो मरणं । वृषणस्रोतश्चेदाद्बुजाभंगः ।
 सेवनीयोनिच्छेदाद्बुजामादुर्भावः । मूत्रमसेकस्रोतश्चेदान्मूत्रप्रसवणमिति ।
 इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां मूत्राघातचिकित्सितनामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

मूत्राघातचिकित्सितादनंतरं प्रमेहचिकित्सितव्याख्यानमुपक्रम्यते ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबधश्चास्य पूर्ववद्बोध्यः ।

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ॥

स्निग्धस्य सर्पपारिष्टनिकुंभासकरंजकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकंठकाद्येन यथा स्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाहनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकपायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

बलवता मेहिनः पुंसोऽपरेभ्योऽपक्रमेभ्यस्तत्तथोगेभ्यः प्रथमं वमनविरे-
 चने कुर्यान्मेहक्लेदप्रथमनाय । किंभूतस्य सर्पपादिजैस्तैलैः स्निग्धस्य त्रिक-
 ठकाद्येन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । त्रिकठकनिशारोधेत्यादि स्नेहो वक्ष्यमाणः ।
 यथा स्व दोषसाल्यादिवशाद्द्रव्यैः साधितेन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । ततो
 वमनविरेचनकरणादनंतरं जातबलाय मेहिने मुगसयुगेत्यादेः सवधिना
 कपायेणास्थापनं दद्यात् । किं भूतं । मुस्तादिप्रतिवापवत् । स प्रतिवापो
 विद्यते यद्य तदेव । पित्तले पुनर्न्यग्रोधापिष्णलीत्यादेः कपायेणास्थापनं द-
 द्यात् । मनिवाणंतरानिर्देशादत्र पूर्वोक्त एव प्रतिवापो योग्यः । अनंतरं
 शुद्धं प्रेमहिण रसैस्तर्पयेत् । यद्यपि रसैरिति सामान्यनिर्देशाविधिभेदेन-

सजातभाणिमांसरसैस्तर्पणं प्राप्तं । तथापि योग्यनावशान्जागलमाणि-
मांसरसैस्तर्पयेदिति बोध्यं । नत्वानूपादिमांसरसैरपि । तेषां मेदो मूत्रकफा-
वहनेन व्याधिवर्धनहेतुत्वात् ।

मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

तथोनुवधरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

यतोऽपतर्पणान्मूत्रग्रहादीनि जायते ततो हेतोरनुवधरक्षार्थं शमनानि
प्रयोजयेत् । अन्यथा भमेह उपशातोऽपि निदानलेगमासाद्य पुनः प्रादुर्भ-
वेत् । ननु मूत्रग्रहादीन्येतावदस्तु । जेषा आदिशब्देनैव गृहीष्यते । किं
मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षयाद्या इति । सत्यम् । मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षया यथा
अवश्यमपतर्पणात्मभेदिनो जायन्ते तथा नापरे वज्जातीया इति ।

असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

असंशोध्यो वमने गग्निप्यादिः । क्षिरेके नवन्वरादिः । एतस्यासंशो-
ध्यस्य तान्येव शमनानि सर्वेषु भमेहेषु पाययेत् । एवेत्यवधारणे । ननु
शोधनादिरूपमित्यर्थः । तान्येवाह ।

धानीरसहुतां प्राणहे हरिद्रां माक्षिकांश्चिताम् ॥ ५ ॥

दार्वासुराह्निफलामुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वाकिलिंगान्वा समाक्षिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

आमलकीरसालोढिता हरिद्रा समाक्षिका प्रभाते पाययेन् । दार्वादेव-
दारुवरामुस्ता जले कथिता वा पाययेन् । चित्रकादीन्वा कथितान् समाक्षि-
कान् पाययेन् । समाक्षिकं गुडूचीरसं धानीरसं वा ।

रोधाभयातोयदकट्फलानां पाठाविडंगार्जुनधान्यकानाम् ।

गायत्रिदार्वाकृमिहृद्भक्षानां कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोध्रार्जुनचंदनानां पटोलनिवामलकामृतानाम् ।

रोध्रांशुकालीयकघातकीनां पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥८॥

रोध्रादीनां श्लोकषादोक्तानां कषायाः क्षौद्रयुतास्त्रयः कफे हिताः ।

एवमुशीरदीनां माक्षिकान्विताः कषायास्त्रयः पित्ते हिताः । उपजातीवृत्ते ।

यथा स्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाम् ।

एभिरोध्रादिभिर्धयायोगं पानमन्नं च कल्पयेत् । यवगोधूमभावनाश्च
कल्पयेत् ।

वातोल्वणेषु स्तेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

वाताधिकेषु प्रमेहेषु स्तेहांश्च तैरेव कल्पयेत् । नकुनलमन्नभावनाम् ।

अपूपसक्तुवाल्यादिर्यवानां विरुतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ॥ १० ॥

तृणधान्यानि मुद्राद्याः शालिजीर्णः सपट्टिकः ।

श्रीकुकुटोम्लः खलकस्तिलसर्पपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिद्रुकं जंबुस्तत्कृता रागखांडवाः ।

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तयः ॥ १२ ॥

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।

मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ॥ १३ ॥

तथामनादिसारांगुदभांशो माक्षिकोदकम् ।

यवानां विरुतिरपूपादिः प्रमेहे हिताः । अथवा यवानां गवाश्वगुद
मुक्तानामपूपादिविरुतिर्हिता । वेणुजानां वा यवानां विरुतिर्हिता । तृणधा-
न्यानि नीतारश्यामाकादीनि तथा मुद्राद्यास्तथा पुराणशालिः पट्टिकश्चेति
हितानि । श्रीकुकुटसोऽम्लः खलको हितः । किंभूतः । तिलसर्पपकिट्ट-
जस्तिलसर्पपकिट्टाकजन्मा तदुपादानकारणेन मुद्राद्युपादानकारणः । स च
मालवेकेषु भविष्यः । आर्द्रकशकलनिम्बनृपगोभूमादिनां च कियते । तथा

कपित्थादयो हिताः । तैः कपित्थादिभिः कृता रागाः खांडवाश्च हिताः ।
 तिक्तकादीनि शकानि च हितानि । श्रेष्ठा त्रिफला । शूल्यानीति शूलायां
 पक्वानि । शूलात्पाक इति यत् । तानि च सुपक्वत्वात् परिशुष्काणि । तथा
 अयस्कृतिर्वक्ष्यमाणा । तथा मध्वादयः पुराणाः । पक्करसः मीधुः । तथा
 ऽसनादिसारवर्गस्याभो दर्भजल माक्षिकोदकं च हितम् ।

वासितेषु वराकषाये शर्वरीशोपितेष्वहः ॥ १४ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तून्ससौद्रान्सीधुना पिबेत् ।

तथा यवेषु सुकृतान् सक्तून् कृत्वा ससौद्रान् सीधुना पचेत् । आलोडय
 पिबेत् । पक्करसोद्भवेन तस्य यो गतः स न स्यात् । यवेष्विति निमित्तसप्तमी ।
 किंभूतेषु यवेषु । वराकषाये त्रिफलाकषाये शर्वरी सकला रात्रि वासिते-
 ष्वभिप्लुतेष्वनंतरमहःशोपितेषु । तत्रात्यतस्तयोगे द्वितीया ।

शालसप्तादकपिच्छवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १५ ॥

रोहीतकं च कुसुमं मधुना ऽद्यात्सचूर्णितम् ।

कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्धात्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

शालादिज पुथ्य सूक्ष्मरञ्जीकृत मधुना ऽद्यात् । कफपित्तप्रमेहेषु धा-
 त्रीरसेन वा पिबेत् ।

त्रिकटुकनिशारोधसोमवल्कतचार्जुनैः ।

पद्मकाशमंतकारिष्टचंद्रनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥

पटोलमुस्तमंजिष्ठामाद्रीभ्रञ्जातकैः पचेत् ।

तैलं वातवफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥

त्रिकटकादिभिः कल्कीरुतैस्तैलं पचेद्वातकफजे प्रमेहे । पित्तज एभि-
 रेव घृतं पचेत् । मिश्रेषु दोषेषु मिश्रकं घृतनैले पचेत् ।

दरामूलं राठी दंती सुराद्रं द्विपुनर्नवम् ।

मूलं स्तुगर्कयोः पथ्यां भूकदं वमरुष्करम् ॥ १९ ॥

करंजवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथग् दशपलं मस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
 त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचन्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्धिङ्गकंपिष्ठभाङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।
 मस्थं घृताज्जयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिकाविषम् ॥ २२ ॥
 पांडुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोषगरोदरम् ।
 श्वासं कासं वमिं रुद्धिं छीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं घान्वन्तरमिदं धृतम् ।

स्तुगर्कमूलं करंजमूलं । वरणमूलं पिप्पलीमूलम् । पौष्करं च
 यदिति पुष्करमूलं चेत्यर्थः । दशमूलादिकं पृथक् मत्येकं दशपलप्रमाणं
 यवकोलकुलत्थास्त्रीन् मस्थांश्चाष्टगुणिते जले च पिवेत् । तेन जलेन
 पादवर्तिना पादशेषेण द्विपिप्पल्यादिभिश्च सामान्यपरिभाषोक्तत्वात्माणादृ-
 तात्मस्य पचेत् । तद्धनं सर्वान् ममेहान् पिटिकादींश्च नयेत् ।

रोध्रमूर्ध्वाशार्ठीवेष्टभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥
 कर्लिंगकुष्ठक्रमुकप्रियंग्वतिविषाग्निकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्नातं भूर्निचकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां त्रिंथि चव्यं फलत्रयम् ।
 कर्पाशमंबुकलरो पादरोपे स्त्रुते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ मस्थौ माक्षिकात्सिस्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्ठारुचिकृमीन् ॥ २७ ॥
 पांडुत्वङ्महणीदीपं स्थूलतां च नियच्छति ।

रोध्रादि मत्येकं कर्षप्रमाणं जलकलशे पादशेषे स्त्रुते क्षीते च माक्षि-
 कात् द्वौ मस्थौ सिस्त्वा पक्षमात्रमवल हन्वा रक्षेत् । अयं रोध्रासवो
 मेहादीनागयेत् ।

साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥

द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे राते गुडात् ।

शौद्राढकार्धं पालिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥

तत्सौद्रापिप्पलीचूर्णं प्रादिग्धे घृतभाजने ।

स्थितं हृदे जतुमृते यवराशौ निष्ठापयेत् ॥ ३० ॥

खदिरांगारतप्तानि बहुरोऽत्र निमज्जयेत् ।

तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राप्यालोहसंसंस्थात् ॥ ३१ ॥

अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।

असनादीनामसनतिनिशयेत्यादिगणोक्तानां द्रव्याणां पृथक् प्रत्येक पलानां विंशतिं विंशतिपलान्यथा द्वि बहे जलद्रोणाष्टके साधयेत् । तत्र तस्मिन्प्रादयो घृते घृते च सनि गुडस्य द्वे राते क्षिपेत् । माक्षिकस्यार्ध-
ठकं । वत्सकमूर्वेत्यादिकं च पृथक् पालिकं कल्कितं कृत्वा क्षिपेत् । अनं-
तरमंतर्माक्षिकपिप्पलीचूर्णमलिने घृतभाजने हृदे जतुलिप्ते स्थितं यवराशौ
स्थापयेत् । अनंतरं खदिरांगारतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि पुनः पुन-
रत्र निमज्जयेत् । यावत्सत्यं विलीनवृत्तित्वमायाति । अयस्कृतिरिय
स्थिता संपन्ना पीता पूर्वस्माद्रोप्राप्तबाहुगैरधिका । अत्र च संप्रहोक्ता दग्ध-
मूलारिष्टादयसः परिमाणं कल्प्य मायोऽत्र प्रत्यमात्रं । एवमन्यत्रापि
द्रवद्रव्यमपेक्ष्य नारसिंहघृतादावनयैव दिशाऽयसः परिमाणे कल्पनीयं ।

रूक्षमुद्धर्त्तनं गाढं व्याचामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥

यच्चान्यच्छुष्ममेदोघ्नं बहिरंतश्च तादितम् ।

तस्मिन्ममेह उद्धर्त्तनं रूक्षं तथा गाढं ननु शिथिलं हितं । तथा व्या-
मामरात्रिजागरौ च । अपरमणि यदेव प्रायं श्लेष्ममेदोहरं बहिरंतश्च
तच्च ममेहिणे हितं ।

मुष्मावितां सारजलैस्तुलां प्रीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥

सारांशुनैव भुंजानः शालिजामलजै रसैः ।

सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ॥ ३४ ॥

गंडमालार्बुदग्रंथिस्थौल्यकुष्ठभगंदरान् ।

कुम्भिश्चीपदशोफाश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥

सारा असनखादिरादयस्तेषां जलैः काथैः शिलाह्वया तुलां सुभावितां
पीत्वा सारावुनैव जागलमाणिमांसजै रसैः शाल्योदनैः सर्वान्मेहान्सुबहू-
पद्रवानपि जयेत् । गंडमालार्दोश्च । इदं चोक्तं रसायनं ।

अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।

योजनानां शतं यायात्खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥

गोशकृन्मूत्रवर्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।

धनरहितः प्रमेही छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिः सन् योजनानां शतं
यायात् । अथवा सलिलाशयान् खनेत् । अथवा गोशकृन्मूत्रवर्त्तनी गो-
भिरेव सह भ्रमेत् ।

बृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रलैः कुराम् ॥ ३७ ॥

वृश्वा नरमौषधयुक्तेराहारैर्वृंहयेत् । किंभूतैः । अमेदोमूत्रकरैः ।

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ।

अपक्वा व्रणवत् पक्वास्

शरानिकाकच्छविकेत्याद्याः पिटिका अपक्वाः सतीः शोफवदुपक्रमेत् ।
व्रणवत्पक्वाः पुनर्व्रणवत्तदुपाचरेत् ।

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥

क्षीरिवृक्षांस्तु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ।

तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तासां च पूर्वस्त्प्राग्वस्यापामेव क्षीरिवृक्षांस्तु पानाय शस्यते । छागमूत्रं च
तथा शोधनं विरेचनं तीक्ष्णं शस्यते । कुन् इत्याह । यस्मात् प्रमेहिणो
दुःखेन विरेचयितुं शक्यते ।

तैलमेलादिना कुर्याद्गणेन वणरोपणम् ।

उद्धर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥

परिपेकोऽसनाद्येन पानान्ने वत्सकादिना ।

एलागुग्मेत्यादिना गणेन तैलं वणरोपणं कुर्यात् । उद्धर्तने आरग्वधेन्द्र-
यवेत्यादिना गणेन कषायं तूद्धर्तनार्थं कुर्यात् । असनतिनसेत्यादिना परि-
पेकः स्यात् । पानमभ्यं च वत्सकगुर्वेत्यादिना संस्मृतं कुर्यात् ।

पाठा चित्रकराङ्गिष्ठा सारिका कंटकारिका ॥ ४१ ॥

सप्ताहं कौटजं मूलं सोमचूर्कं नृपद्रुमम् ।

संचूर्ण्य मधुना लिह्यात्तद्वच्चूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥

पाठादीन् संचूर्ण्य मधुनाऽवलेहयेत् । न वायसं चूर्णं तदनुमातिकेण
लिह्यात् ।

मधुमेहित्वमापन्नो जिघृक्षिः परिवर्जितः ।

शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

मधुमेहित्वमपि भागो जिघृक्षिश्च परिवर्जितो मेहः । शिलाजतु पलमात्रं
कुर्यात् । कृतशिलाजतुतुलश्चासौ पुनर्नवो भवति । खारणादे च विशेषो-
पक्रमा उक्ताः । यथा । अश्वत्थचंदनागरुपाठाकाथो जलभ्रमेहे तु । दधु-
रसाभि पाठाहमिहंतृसंबन्धिनः काथः । साद्राकारे मेहे हित्ताद्रकी कणि-
कारो वा । काथरतयार्जुनस्य पानव्यो वायणीमेहे । पिष्टे सतिना रजनी
पानव्या शिथिरतोयेन । निम्बश्च शुक्रमेहे तप्तजलेनाथवा सुरया । सिकता-
मेहे चित्रकचाह्दीककुष्ठनिःकाथः । शीतलमेहे काथः पिप्पुमंदहनश्च
पानव्यः । पापाणभित्तु सुरया कथितः दास्तः दानैर्मेहे । गोक्षुरकस्य क-
षायो लालमेहे फलत्रिकेन सह । शल्ययुग्शीरर्सेधवक्त्रा हिताः क्षारमे-
हिनः पिष्टाः । कथिताश्च भीलमेहे रोधसमंगाकदंबाः रयुः । काथो विभीत-
करस्तु कल्को वा कालमेहिना दास्तः । धानकीपथकविकसाकाथः कल्कोऽपि
वा निशामेहे । माषिष्ठे स्युन्निफन्दा जलदं जल्पपद्मकं रोधम् । लोहितमेहे

युज्यात्रिफलाकाथेन संयुतं गिरिजम् । बालकं त्रिवृता धात्री मुस्तं च सरसा-
जनम् । कटुकातिविषारोधं खंदिरेणोभसा पिवेत् । प्रायः शोधनमेतद्वि-
प्रधानं समुदाहृतमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्व-
सुन्दराख्यायाचिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं विद्रधिबृद्धिचिकित्सितमारभ्यते प्रमेहोपद्रवभूतत्वादि-
द्रव्यैः । इत्याह ।

अथातो विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।

प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवक्रिया ॥ १ ॥

आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत् । अनवरतं च रक्तमाहरेत् ।
अनन्तरं पक्वे सति व्रणवक्रिया । विशेषेण चिकित्सितमाह ।

पञ्चमूलजलैर्घृतं वातिकं लवणोत्तरैः

भद्रादिवर्गयष्ट्याहृतिलैरुलेपयेद्व्रणम् ॥ २ ॥

वानिकं व्रणं वातविद्रधावर्थाज्जातं पञ्चमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदाह-
नतेत्यादिना मधुयाष्टिकया निलैश्च लवणाद्यैर्लेपयेत् ।

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।

विदारिवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन निकुभकुम्भेत्यादिवर्गोक्तेन त्रैवृतेन त्रैवृताख्येन विशो-
ध्यित्वा ततो विदारिपञ्चागुलेत्यादिद्रव्यसिद्धेन त्रैवृतेनैव स्नेहेन व्रणं रोपयेत् ।

क्षालितं क्षीरितोयेन लिपेद्यष्ट्यमृतातिलैः ।

पैतं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठोशीरपद्मकैः ॥ ४ ॥

पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।

न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

यैस्त वणं क्षीरीतोयेन घृतं । क्षीरिणो न्यग्रोधादयः । मधुयष्टिकागुडूची-
तिलैर्लिपेद्बहिः । घृतेनेत्यादि । मंजिष्ठादिभिर्घृतेन सिद्धेन रोपयेत् । सामा-
न्यपरिभाषोक्तप्रमाणेन द्रवं बलं घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः । न्यग्रोधे-
त्यादि । प्रवालश्च त्वक्च फलं च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीनां
प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् ।

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

आरग्वधानुना घृतं सक्तुकुम्भानिरातिलैः ।

लिपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृच्छ्यामाप्रितिल्वकैः ॥ ६ ॥

ससैधवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

कफजं तु वणमारग्वधानुना घृतं सक्त्वादिभिर्लिपेत् । कुलत्थिकादि-
भिर्द्रव्यैस्तैलं रोपणं कुर्वीत ।

रक्तागंतूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवात्क्रिया ॥ ७ ॥

रक्तोद्भवे तथाऽऽगंतुजे क्षनोद्भवे च विद्रधी पित्तविद्रधितुल्या क्रिया
स्यात् ।

वरुणादिगणकायमपक्वेऽभ्यंतरे स्थिते ।

ऊपकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

अतरे विद्रधौ वरुणादिगणकायमूत्रकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे पिबेत् ।

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरूहं स्नेहवास्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

विरेचनद्रव्यैर्धृतादोषं घृतं च सिद्धं तथा ताभ्यां वरुणादिगणाभ्यां वर-
णादिगणोपकादिगणाभ्यां सिद्धं घृतमपक्वाभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ पाययेत् ।
ताभ्यामेव गणाभ्यां निरूहान्वास्ते निरूपयितव्ये ।

पानभोजनलेपेषु मधुरिशुः प्रयोजितः ।

दत्तावापो यथादोषमपकं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

पानादिषु मधुरिशुः प्रयोजितो दत्तावापो विनीर्णकन्कः सामर्थ्यात्त-
त्काथः पक्व विद्रधिं हति ।

त्रायन्तीत्रिफलानिवकटुकामधुकं समम् ।

त्रिवृत्पटोलमूलाम्यां चत्वारोंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

मसूरास्त्रिस्तुपादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।

विद्रघीगुल्मबीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

तृणमूर्छाछर्दिद्रोगपित्तामृक्कुष्ठकामलाः ।

त्रायत्यादिक सम समादो त्रिवृतायाश्चत्वारोंशाः पटोलमूलाश्च त्रिस्तु-
पमसूरादष्टावित्येतैः काथो घृतसहितो विद्रध्यादीन् पराकुर्यात् ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणं ऽभसि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ।

कर्पाशं कल्कितं त्रिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥

मुस्तातामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलम् ।

पचेदेकत्र संयोज्य तद्रूतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

त्रायमाणायाः कुडवमष्टगुणे जले साध्यं । तद्रसात्त्रायमाणाकाथात् कुडवं
धात्रीस्वरसात्क्षीरादृताच्च प्रत्येकं कुडव कर्पाश प्रत्येक कन्द्रीकृत ति-
क्तादि एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतद् घृतं पूर्वगुणं ।

द्राक्षा मधुकं खर्जूरं विदारी सरतावरी ।

पुरुषकाणि त्रिफला तत्काथे पाचयेद्भृतम् ॥ १६ ॥

क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

द्राक्षादिभिः काये क्षीर इक्षुरसे घात्रीरसे हरीतकीकल्कयुतं घृतं सामान्यपरिभाषया पचेत् । तद्धृतं शीतं सच्छर्कराक्षौद्रपादयुतं पूर्वगुणं । शर्कराक्षौद्रपादिकमित्यतश्च निष्पादयितुं ठक् ।

हरिच्छृंगादिभिरसृक् सिरया वा यथातिकांशम् ।

शृंगादिभि रक्तं हरेत् । सिरया वा यथासमीपमसं हरेत् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥

ज्ञात्वोपनाहयेत्

विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं बहिरुन्नतं पच्यमानं बुध्वोपनाहयेत् । उपनहं कुर्यात् ।

शूले स्थिते तत्रैव पिंडिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

पक्वस्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरेत् ।

तत्रैव शूले पिंडिते स्थिते य दोषमाश्रित्योमहस्तिष्ठति तथा तत् पार्श्वपीडनेन सुप्तौ स्वप्ने तथा दाहादिष्वल्पकेषु । आदिशब्देनोपादयो गृह्यते । एतेषु समु पक्वो विद्रधिः स्यात् । तं भित्त्वा संछेद्य व्रणवदुपक्रमेत् ।

अंतर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

अंतर्भागस्य च विद्रधेरेतदेव चिह्नं ।

पक्वः स्त्रोतांसि संपूर्य मयात्पूर्यमधोपवा ।

स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताग्निः ॥ २१ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रसन् पिप्लुपद्रवान् ।

असम्यग्बहति क्लेदे वरणादिसुखांभसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुरिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

तदाऽसौ पक्वः सन् स्त्रोतांसि क्लेदयित्वोर्ध्वं मयात्पयो वा तं दोषं स्वयं प्रवृत्तं पतते हिताग्निं उपेक्षेत न किंचिदुपक्रमांतरं कुर्यात् ।

दशाहं द्वादशाहं वा वैद्य उपद्रवाचक्षेत् । छेदे च यथापदवहति सति
 वरणादिमुष्णावुना पाययेद्द्वैद्य इति शेषः । दशाहमिति दशानामह्ना समा-
 हार इति समासे राज्ञाहःसखिभ्यष्टञिति टच् । न संख्यादेः समाहार
 इत्यादिदेशानिषेधः । नस्तद्धित इति टिलोपः । न नपुंसकमिति-नपुंसकत्वं ।
 कालाभ्यनोरिति द्वितीया । अथवा मधुशिघ्रु पाययेत् । तेन वा मधुशिघ्रुणा
 कृता पेयां पाययेत् ।

यवकोलकुलत्थोत्थयूपैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

यवादिजैर्भूयैः सहान्नं च शस्यते ।

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायंतीसर्पिणा तैल्वकेन वा ।

शोधयेद्वलतः शुद्धः ससौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

दशाहादनंतरं त्रायंतीधृतेन कृतेन कुडवं त्रायमाणाया इत्यादिनाऽथवा
 तिल्वकेन शम्पाकेन त्रिवृतधोरित्यादिना शोधयेद्यथावलम् । शुद्धः सन्
 सौद्रेण सह तिक्तकं पिबेत् ।

सर्वरोगो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।

सर्वेण प्रकारेण गुल्मवदेनं विद्रधि यथादोषमुपक्रमेत् ।

सर्वाविस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥

कपायैर्योगिकैर्युज्यात्स्वैः स्वैस्तद्वच्छिलाजतु ।

विद्रधीषु सर्वासु सर्वाविस्थास्वेव गुग्गुलुं यौगिकैः स्वैः स्वैर्योगैः कपा-
 यैर्युज्यात् । तद्वत्तथैव कपायैः सह शिलाजतु युज्यात् ।

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्वे हि दैहिकी ॥ २६ ॥

अपि चारु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

पाकं च यत्नेन वारयेत् । हि यस्मात्पक्वे सति दैहिकी सिद्धिर्नतु भिषग्व-
 शानुमेत्यर्थः । आद्यु च विदाहित्वात्सोयं रोगो विद्रधिरित्युच्यते । तस्मात्तस्य

पाकरक्षायां यतितव्यमित्यर्थः । मेहे च सति प्रमेहाणां चिकित्सितमालोच-
येत् । च शब्दाद्विद्रधिचिकित्सितोक्तमपि कुर्यात् ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं नत्वेनमुपनाहयेत् ।

पाटयेत्पालयन्स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥

सर्वास्वामाद्यवस्थामु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ।

स्तनजे विद्रधामुपनाहं वर्धयित्वा सर्वमेव व्रणक्रियाक्रमं कुर्यात् । विद्र-
धिशब्दः पुच्छालिगः । स्तनविद्रधिं च पाटयेद्द्वयः । स्तन्यवाहिनीः शिराः
कृष्णचूचुकौ च पालयन् । सर्वासु चामाद्यवस्थामु तस्य विद्रधेः सवधिन
स्तनं निर्दुहीत । आदिशब्दः पच्यमानपाकावस्थयोर्मेहणार्थः । इति
विद्रधिचिकित्सितंमुक्ता वृद्धिचिकित्सितमाह ।

शोधयेन्निवृत्तास्निग्धं वृद्धौ स्नेहैश्रलात्मके ॥ २९ ॥

कौशाम्प्रतिन्वकैरंडसुकुमारकमिश्रकैः ।

चलात्मके वृद्धौ सति वृध्यामयिन निवृत्ताख्येन स्नेहेनाभयन्तात् स्निग्धं
सत शोधयेत् । अत्र च सामान्योक्तान्वयपक्षस्य त्रैवृतस्य न तथा प्रयोगः
प्रशस्यत इति पूर्वोक्त्या रीत्या विदारिवर्गसिद्धस्योपयोगः कार्य इति
केचिन्मन्यते । कैः स्नेहैः कौशाम्नादिभिः सिद्धैः सुकुमारकमत्रैव वक्ष्यमाण
मिश्रक च गुल्मचिकित्सिते ।

ततोऽनिलघ्ननिर्धूहकल्कस्नेहैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु ।

स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पके भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥

ततः शोधनादनंतरं वानप्रकपायककल्कस्नेहैर्निरूहयेत् । अनु नि-
रूहस्य पश्चात्मांसरसेन भोजितं सत मधुयष्टिकैर्नेनानुवासयेत् ।
स्वेदाः प्रलेपाश्च वातघ्ना हिताः । पके वृद्धौ भित्त्वा पाटयित्वा व्रण-
क्रिया कुर्यात् ।

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपके यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥

पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामे पके च यथास्वमागशोफक्रियां कुर्यात् । पके
व्रणक्रियां कुर्यात् । सततं च रक्तमाकर्षेत् ।

गोमूत्रेण पिबेत्कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुणम् ।

विम्लापनादृते चात्र श्लेष्मग्रंथिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥

पके च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।

सुमनोरुष्करांकोष्ठसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥

पटोलनिम्बरजनीविडंगकुटजेषु च ।

श्लैष्मिके वृद्धौ दावीकल्क गोमूत्रेण पिबेत् । अस्य च श्लैष्मिकवृद्धे-
विम्लापनमन्तरेण श्लेष्मग्रंथिचिकित्सितं हितम् । विम्लापनं तैस्तेर्मर्दनोपायै-
र्विमर्दनम् । पके पाटिते सति सुमनोरुष्करादिभिः कुटजातैः साधितं तैलं
व्रणशोधनमिष्यते ।

मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।

दारयेद्दृढिपत्रेण सम्यग्मेदसि सूदृते ॥ ३६ ॥

व्रणं माक्षीककासीसैंधवप्रतिसारितम् ।

सीव्येदम्यंजनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥

मनःशिलैलामुमनोग्रंथिभ्रष्टातकैः कृतम् ।

तैलमाव्रणसंधानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

मेदोजं वृद्धिरोगं गोमूत्रपिष्टेन सुरसादिना गणेन सुस्विन्नं शिरोविरेकद्र-
व्यैर्वा सुस्विन्नं वृद्धिपत्रेण सम्यक् कृत्वा दारयेत् । किं कुर्वन् । फलसेवनीं वर्ज-
यन् परिहरन् । अनन्तरं मेदसि सूदृते सति माक्षिकादिभिः प्रतिसारितं व्रणं

सीज्येत् । अनंतरमस्याभ्यञ्जनं तैलं मनःशिलादिभिः कृतं सिद्धं मेदोविशुद्धये
योज्यं । व्रणसंधानं यावत् स्नेहं स्वेदं च शीलयेत् ।

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।

विध्येदधस्तात्सेवन्याः श्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥

व्रणं च स्थगिकावद्धं रोपयेत्

मूत्रजं वृद्धिं सेवन्या अधस्तात् स्निग्धैः स्वेदितं तथा वस्त्रपट्टेन वेष्टितं
विध्येत् । जलोदरवच्च श्रावयेत् । द्विद्वारनलिकया पिच्छनलिकया वा
क्रमेण व्रणं च स्थगिकावद्धेन बंधविशेषेण बद्धं रोपयेत् ।

अंत्रहेतुके ।

फलकोशमसंप्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥

अंत्रजे वृद्धौ फलकोशमसंप्राप्ते सति वातवृद्धिसंशया चिकित्सां कुर्यात् ।

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।

दशमूलपयस्याश्च गंधैरंडशनावरीः ॥ ४१ ॥

द्विदर्भशरकारोक्षुमूलपोटगलान्विताः ।

बहेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिरात्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरंडतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।

आवपेद् द्विपलांश्च कृष्णातन्मूलमेधवम् ॥ ४३ ॥

यष्टोमधुकमृद्धीकायवानि नागराणि च ।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयंत्रणम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीष्वेदं नृणां मूलद्वीकालिनारानम् ।

सर्वकालोपयोगेन कांतिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मारोयोनिमेद्धानिलार्तिषु ।

शोफोदरसुडप्लीहविद्विबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुनर्नवस्य तुला जलस्य बद्धे पचेत् । तथा दशमूलादीनि पृथग्दश-
पलप्रमाणानि । पोटगलो नलः । अष्टभागशेषे च तस्मिन् गुडात्रिंशत्पला-
न्येरंडतेलात् प्रथं पृतस्य प्रस्थौ द्वौ क्षीरप्रस्थौ द्वौ क्षिपेत् । द्विपलप्रमाणं
पिप्पल्यादिकं तदेतन्प्रकं सुकुमारसंज्ञं घृतं रसायनं सुकुमारम् । अत एव
यानातपादिष्वयन्नं सुकुमाराणामीश्वरादीनां मयोज्यं । अलक्ष्मीकलिप्र
सर्वकालोपयोगात्कात्यादिदं वर्ध्माद्यातिषु श्रेष्ठम् ।

यायाद्वर्ध्मं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवासनैः ।

वस्तिकर्मपुरः कृत्वा वंक्षणस्यं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

यदि स्नेहादिभिर्वर्ध्मं शांतिं न गच्छेत् ततो वस्तिकर्म कृत्वा वक्ष-
णस्थितं वर्ध्ममरुतो मार्गरोधार्थमग्निना दहेत् ।

ऽधैदुवक्रया ।

अंगुष्ठस्योपरिक्लावपीतं तंतुसमं च यत् ॥ ४९ ॥

उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्येत्वाहुर्दहेद्धानामिकांगुलेः ॥ ५० ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीन्हि चायं विधिः स्मृतः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

यतो यस्मिन्पार्श्वे गदो विद्यते । तत्पार्श्वस्थस्यांगुष्ठस्योपरि पृष्ठे स्लाव-
पीतं यत्तन्तु तुल्यम् । ततः स्लावोत्क्षिप्यधैदुवक्रया सूच्या तिर्यक् छित्वा
ऽनंतरं तदहेदित्येके वदति । अन्य आचार्या एवमाहुः । ततः पार्श्वान्
यतोऽसौ गदास्तिष्ठति ततो यदन्यत्पार्श्वं तस्मिन् पार्श्वेऽंगुष्ठस्योपरि
यत्स्नावस्तथाविधं यत्तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येत्वेव वदति । अनामिकाया
अंगुलेरुपरि यत्स्नावस्तथा रूपं तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येराचार्यैर्वातकफजे

गुल्मे घ्नीहि च एष एवान्नरोक्तो विधिः स्मृतः । तथा विश्वाच्या वात-
व्याधिविशेषे यतो यस्मिन् पार्श्वेऽसौ गदस्तस्मिन् पार्श्वे कनिष्ठिकाऽना-
भिकयोरुपरि यन्नावपीत तनुसम तदुत्तिष्ठ्य निर्यक्छित्वा दहेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगमुदराख्यायां चिकित्सितस्थाने
विद्रधिबृद्धिर्विकित्सित नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते । संबन्धश्चास्य मायेणैकयोगक्ष-
त्वं वातकारणत्वात् ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

गुल्मं बद्धशकृद्भातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रूक्षशीतोद्वं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥

पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।

आनाहवेदनास्तंभविबन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

वातिकं गुल्मं तीव्ररुजं पुरीषवानग्रहं रूक्षशीतोद्वं वातचिकित्सिनोक्तै-
स्तैलैः साधयेत् । पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य गुल्मिनं स्वेदमाचरेत् ।
पानशब्देन स्नेहपानं वेद्यं स्निग्धस्येति वचनान् । आनाहादिषु विशेष-
वेण स्वेदमाचरेत् । यस्मात्स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतोमृदुत्वं विधाय
मारुतमुल्बणं च जित्वा तथा विबन्धं भित्त्वा गुल्ममपोहति ।

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्वाशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

गुल्मे स्नेहपानं हितम् । ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे निग्रेषेण स्नेहपानं हितम् ।
पक्षाशयगते वस्तिर्हितः । जठराश्रित उभय स्नेहपानं वस्त्याख्यं हितम् ।

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विवर्धेऽनिलवर्चसोः ।

बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं

वातिके गुल्मे बन्धौ समिद्धे सति वातशरत्तोश्च विवर्धे सति बृंहणा
न्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् । तथा पुनः पुनः स्नेहपानं
प्रदापयेत् ।

निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

निरूहाश्च सहानुवासनाः वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणो नरस्य
भयोज्याः ।

वस्तिर्कर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।

स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

वस्तिकर्म परमतिशयेन गुल्मघ्नं विद्यात् । यस्मात्तद्वस्तिकर्म स्वस्थाने
पक्षाशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति । यत एव
तस्मात्कारणान्नित्यं गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति
वातपित्तकफात्मकाः ।

हिगुसौवर्चलव्योपविड्दाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजाजिधान्याग्लव्रेतसक्षारचित्रकैः ॥ ९ ॥

शठावचाजगंधैलामुरसैर्दधिसंयुतैः ।

शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुटिनाम् ॥ १० ॥

हिंवादिभिर्दधियुक्तैर्घृतं सांधयेत् । तच्च पीनं वानगुल्मवर्ता शूला-
दिभिन् । द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं । घृतसमं दधि । घृताच्चतुर्गुणं बलमित्यत्र
पाकक्रमः ।

हृपुषोपणष्टध्वीकापंचकोलकदीप्यकैः ।

साजानिर्सेधवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥

दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहंति तत् ।

वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥

योन्यर्शोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।

हृपुषादिभिर्घृताच्चतुर्गुणैर्द्रव्यैर्द्रधिदुग्धाभ्यां दाडिममूलकवदररसैः समैः
सर्पिःपचेत् । तच्च वानगुल्मादीन् पराकुर्यात् ।

दशमूलं बलां कालां सुपवीं ह्रौ पुनर्नवी ॥ १३ ॥

पौष्करैरंडरास्त्राश्वगंधभाङ्गचर्मृताशठीः ।

पचेद्द्रव्यपलाशं च द्रोणेऽषां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥

यवैः कोलैः कुलस्थैश्च मायैश्च प्रास्थिकैः सह ।

काथेऽस्मिन्दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥

स्वरसैर्दाडिमात्रातमातुलुंगोद्भवैर्घृतम् ।

तथा तुषांनुधान्याम्लघुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥

भाङ्गीतुंबुरुपद्मंथाग्रंधिरास्त्राग्निधान्यकैः ।

यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥

अजानीहिगुहपुषाकारवीटपकोपकैः ।

निर्कुंभकुंभमूर्वेभ्रपिप्पलीवेछदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रात्रपुसेर्वारुचीजहिस्त्राश्वमेदकैः ।

मिसिद्धिसारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दधिर्द्रव्यं तद्वज्रणेहति ।

रोगानाशुतरान्पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलांमयान् ।

दशमूलादीन् पृथग्द्विपलप्रमाणान् यवादिभिः प्रस्थप्रमाणैः सह
जलद्रोणे पचेत् । काला नीलिनी । सुपवी स्थूलजीरकः । गंधपलाशो
गंधपत्र । अस्मिन् कृते सामान्यपरिभाषया कृते दधिपात्रे च घृतप्रस्थं
विपाचयेत् । किं भूतं दाडिमादिजैः स्वरसैस्तथा तूपाध्वादिभिश्च सर्पिः-
समैर्गुत । तथा भांर्हादिभिः कल्कीकृतेरूपेण । यवानको यवानीभेदः ।
कारवी अजमोदः । वृषको वासकः । उपक ऊरुः । शम्पिप्पली गजपि-
प्पली । अश्वमेदः पाषाणभेदः । तदेतद्वाधिकं नाम घृतं पुरोक्तानामयान्
द्राक्षत इति । अपस्मारादींश्च कृच्छ्रानप्यभ्यस्तं हन्ति । यदि चात्र स्वर-
सालाभस्तदा तत्रातरोक्ता कल्पना कार्या । तत्रान्तरे चोक्तं । प्रस्थं गृही-
त्वा चूर्णम् तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अहोरात्र स्थित पूतं तत्स्यात्स्वर-
सवद्गुणैः । मुनिरप्यूचे । स्वरसानामलभि त्वय विधिः । चूर्णानामाढकमाढ-
कमुदकस्याहोरात्रस्थित मृदितपूतमावपेत् तत्स्वरसवत् प्रयोज्यमिति ।

अूपणत्रिफलाधान्यचविकारिवेष्टचित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कीकृतैर्घृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

अूपणादिभिः कल्कीकृतैर्घृतं समानक्षीरं चतुर्गुणजलपक्वं वातगुल्मं नुदति ।

तुलां लशुनकंदानां पृथक्पंचपलांशकम् ॥ २२ ॥

पंचमूलं महच्चानुभारार्थं तद्विपाचयेत् ।

पादरोपं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।

अूपणत्रिफलाहिगुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥

साम्लवेतससिधूतदेवदारून्पचेद्दृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारनिह ॥ २५ ॥

लशुनमूलतुला पलद्यत महत् पंचमूलं च प्रत्येके पंचपलदधं । तदे
तत्तोयादशद्यते पादशेषं विपाचयेत् । पादशेषादर्थेन दाडिमस्वरसं सुरा

धान्याग्लं दधि च गृहीत्वा व्यूषणादींश्च द्विकापिकानादाय तैर्घृतान् प्रस्थं पचेत् । तदृतं सर्ववातगुल्मविकारघ्नम् ।

पट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा ।

राजयक्ष्मचिकित्मते यदुक्तं पट्पलं घृतं तद्वा पिबेत् । राजयक्ष्मणीनि विशेषेण स्पष्टाय । घृते पट्पलाख्ये क्षीरार्थः प्रसन्नया वा कार्यः । अथवा सुरया दाडिमेन वा । दधिसरेण वा । एव क्षीरं हित्वा प्रसन्नाद्यन्यतमेन साधितं घृतं पट्पलं मानगुल्मघ्नित्वान् ।

वातगुल्मे कफो दृढो हत्वाग्निमरुचि यदि ॥ २७ ॥

हृद्धासं गौरवं तंद्वां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ।

वातजे गुल्मे श्लेष्मा वृद्धः सन्नपि हत्वा ययश्चयादीन् जनयेत् । तदा तं कफमुल्लिखेदुद्धमेत् ।

शूलानाहविभ्रंघेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतप्रेषजैः ।

शूलादिषु सन्तु सस्नेहमानय ज्ञात्वा घृतोक्तैरोपधै रनर्रोक्तानां घृतानामौपधैः कायचूर्णगुटिका वा सहप्रयोज्याः ।

कोलदाडिमधर्मांभुनकमद्याम्लकांजिकैः ॥ २९ ॥

मंडेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुर ।

कोलाद्यनुभिस्त्रादिभिर्वा मानश्चूर्णानि घृतौपधीनां सवधीनि तद्ग्राह्यक्षमान्यन्यान्यपि पिबेत् । अथवा अन्नरयादारस्य पुरं पूर्वं पिबेत् ।

चूर्णानि मातुलुंगस्य भावितान्यसकृद्रसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

चूर्णानि मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भावितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान्
कुर्यात् । कफवातयोः कफवातिके गुल्म इत्यर्थः ।

हिङ्गुवचाविजयापशुगंधादाडिमदीप्यकषान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलराठीहपुषामिक्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाविचव्यं सहतित्तिडीकं सवेतसाम्लं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पार्श्ववस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वाय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसंगं कंठे बंधं हृद्ग्रहं पांडुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाडीहंडुर्नामहिष्मावध्माध्मानश्वासकासाग्रिसादान् ३३

हिङ्गादिकमेतच्चूर्णं हृच्छूलदीभिहति तथा कृच्छ्रगुल्मादींश्च । दोषको
पञ्चातिशालिन्यः ।

लवणयवानोदीप्यरुक्कणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

लवणादिक क्रमेणोत्तरोत्तरं भागवृद्ध सर्वसमभागा हरीतकीनि चूर्णमेत-
त्साक्षाद्वैश्वानरो दीपनगुणसामान्यात् । आर्या वृत्तम् ।

त्रिकटुकमजमोदा सेधवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

मथमकवलभोज्य सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

त्रिकटुकादीनां सप्तानां समधरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिङ्गुभा-
गोष्टमो देय इत्यध्याहार्यं । केचित्तेव व्याख्यानयति । धरणशब्देन पलस्य
दशमो भाग उच्यते । धरणे धृता धरणधृताः । समाश्च ते धरणधृताश्च तेषां
समधरणधृतानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिङ्गुभागो देयः । स च मथमकव-
ले भोज्यो भक्षणीयः । सर्पिषा सम्यक् प्रयुक्तो मिश्रितो जठराग्निं जनयति ।
वातगुल्मं च हति । मालिनीवृत्तम् ।

हिङ्गुग्राविडशुंठचजानिविजयावात्स्याभिधानामयैः

चूर्णैः कुंभनिकुंभमूलसहितैर्जागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजोगुल्मोदरादीनयम्

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव ॥ ३६ ॥

हिङ्गुग्रेयादिभिर्भागोत्तरमंशाधिकं वर्धितैश्चूर्णैः कोष्णजलेन पीतो जठरह-
जादीन् पराकरोति । अथ शार्दूलाल्प्यश्चूर्णौ हठान् प्रमथ्य व्याधीन् मृगौ-
घानिव । शार्दूलः सिद्धोप्यत एव श्लेष्मोपमोऽयमलंकारः । तथा शार्दूल-
शब्देन शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुपलक्ष्यते । यथा भीमशब्देन भीमसेन इति ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

सिधुस्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कषोष्णैः ।

मयाति नारां कफवातजन्मानाराचनिर्भिन्न इवामयौवः ॥ ३७ ॥

सिधुस्थादीनां चूर्णानि कोष्णस्तोयैः पिबतां कफवातजो रोगसंघो नाशं
याति । क इव । नाराचेन निर्भिन्न इवेत्युपमा । उपजातिवृत्तं ।

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवहिव्योपंचसंस्तरचितंलवणोपधानम् ।

दग्ध्वाविचूर्ण्यदधिमस्तुयुतंप्रयोज्यं गुल्मोदरश्वयथुपाङ्गुदोऽवेषु ॥ ३८ ॥

पूतीकादिद्रव्यं संस्तरचितं यथाक्रमनिर्दिष्टमुपपुंरिभावेन सस्तीर्णं
तथा लवणोपधानं लवणं सर्वोपपुंरिभावेन दत्त्वाऽनंतरं दग्ध्वा संचूर्ण्य ततो
दधिमस्तुना युतं गुल्मादिषु प्रयोज्यं । वसंततिलकावृत्तम् ।

हिङ्गुत्रिगुणं सैधवमस्मात्रिगुणं तु तैलमैरंडम् ।

तत्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

सैधवं हिङ्गुतस्त्रिगुणम् । अस्माच्च सैधवादेरंडतैलं त्रिगुणं । तस्माच्चैर-
ंडतैलात्रिगुणं रसोनस्य रसम् । तदेतद्रस्मादिघ्नम् । आर्यो वृत्तम् ।

मातुलुंगरसो हिङ्गुद्राडिमं बिडसैधवम् ।

सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

मानुलुंगरसादिक सुरादिकं सुरामंडेन पानत्र्यं वातगुल्मपीडाहरम् ।

शुंठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ घौतात्कृष्णतिलात्पलम् ।

खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्मारोयोनिशूलशकृद्ग्रहान् ।

शुंठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ कर्षं लुंचिनकृष्णविलान्गुलमिलेकत्र मिश्र-
यित्वा खादन् कोष्णक्षीरानुपः सन् वातहृद्रोगादीन् नयेत् ।

पिबेदेरंडतैलं तु वातगुल्मी प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

वातकफानुगे सत्येरंडतैलं प्रसन्नया मह गुल्मवान् पिबेत् । पित्ते त्वनु-
गने पयसा सहैरंडतैलं पिबेत् ।

विष्टब्धं यदि वा पित्तं संतापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥

कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।

तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

वातगुल्मिनः पित्तं विष्टब्धं यदि संतापं कुर्यात् तदाऽसौ वातगुल्मी
विरेचनीयो विरेचनाईकैरानुलोमिकैर्द्रव्यैः स्नेहयुतैः । एव विरिक्त-
स्यापि तापानुवर्त्तने सति तस्य रक्तस्त्रावं कुर्यात् ।

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥

वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसौ विषमज्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रधि शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥

क्षीरं चोदकं च क्षीरोदकम् । तस्मिन् लशुनादष्टगुणे शुद्धशुष्करम्
लशुनस्य चतुष्पलं साधयेत् । ततः क्षीरशेषं विपाचयेत् । तच्च क्षीरशेषं
वातगुल्मादीन्यभिभवति ।

तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।

गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ २७ ॥

तैलादिकं मिलितं पीतं गुस्मादीन्हन्ति ।

चित्रकग्रंथिकैरंडगुंठीकाथः परं हितः ।

शूलानाहविषेषु संहिगुचिडसंधवः ॥ २८ ॥

थित्रकादिकाथो हिग्वादिगुतः परं शूलादिषु हितः ।

पुष्करैरंडयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।

जलेन कथितं पीतं कोष्ठवाहरुनापहम् ॥ २९ ॥

पुष्करैरंडमूलादिकं जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहादिहृत् ।

जात्याज्जैरंडदर्भाणां मूलं शूलं सहोष्णम् ।

पीतं निःकाश्य तोयेन कोष्ठपृष्ठचंसशूलजित् ॥ ३० ॥

वाटगाढादीनां मूलं देवदारुदिवत्तोपेन कथितं पीतं कान्तादिशूलजित् ।

शिलाजं पयसाऽनल्पपंचमूलसृतेन वा ।

वातगुल्मी पिबेद्वाट्यमुदावर्ते तृ भोजयेत् ॥ ३१ ॥

स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूपैर्मूलकानां रसेन वा ।

बद्धविष्मारुतोऽश्वीयात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ३२ ॥

कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्त्वणोत्तरान् ।

शिलाजतु वा महपंचमूलकथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् ।

उदावर्ते सति वाट्य स्निग्धं सस्नेहं पिप्पलीसशृणैर्युग्मैः सह भोजयेत् ।

अथवा मूलकरसेनाश्रीयात् । बद्धविष्मारुत उष्णेन क्षीरेण यावत्तु मश्री-

यात् । अथवा कुल्माषान्बहुस्नेहान् त्वणप्रधानान् भक्षयेत् ।

नीलिनीत्रिवृतादंतीपथ्याकंपिच्छकैः सह ॥ ३३ ॥

समलाय वृतं देयं सविडक्षारनागरम् ।

नीलिन्यादिभिः सह सदोपाय नराय त्रिडादिमुतं घृतं देयम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥

पचेद्विडंगं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।

रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमंडमिश्रितम् ॥ ५६ ॥

जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्द्रवभोजनम् ।

गुल्मकुष्ठोदरव्यंगशोफपांश्वामयज्वरान् ॥ ५७ ॥

श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हंत्येत नीलिनीघृतम् ।

नीलिन्यादीन् पालिकान् जलाढके पचेत् । अष्टभागशेषे च रसे दधि-
प्रस्थेन सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ततो घृतपलं
यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् । जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्तं नरं रसमुतं भोजनं
भोजयेत् । एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन्हन्ति ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौंचवर्तकाः ॥ ५८ ॥

शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।

कुक्कुटादयो वातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ।

मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥

समंडावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।

वातगुल्मिनां च भोजनमितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् । वारुणीं समं-
डधान्यकं घृतं बलं वा पानं स्यात् ।

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पौत्तिके स्वंसनं हितम् ॥ ६० ॥

द्राक्षाभयागुडरसं कपिष्ठं वा मधुद्रुतम् ॥

कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

पैत्तिके गुल्मे स्निग्धोष्णजेनोत्थिते सति खंसनं हितं । तदेव विरेचनमाह ।
 द्राक्षाभयामुडरसं खंसनं हितं । अथवा मधुद्रुतं कपिलं खसनं हितं । क-
 ल्पोक्तं विरेचनं कल्पविरेचनं कल्पविहितं रक्तपित्तोक्तं त्रिवृतात्रिफलेत्या-
 दिकं हितं ।

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥

परं संशमनं सर्पिस्तित्कं वासाधृतं शृतम् ।

तृणाख्यपंचककाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥

शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।

रूक्षोष्णजे पैत्तिके गुल्मे सर्पिस्तित्कं कुटचिकित्सितोक्तं तथा वासाधृतं
 संशमनं श्रेष्ठं । तृणाख्यं पंचकं काथेदिवत्यादि । तच्च काथे शृतं घृतं हितं ।
 अथवा जीवनीयगणेन शृतं घृतं हितं । तेनैव जीवनीयगणेन शृतं क्षीरं हितं ।
 न्यग्रोधादिगणेन वा शृतं क्षीरं हितं ।

तत्रापि खंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्पयिके भिषक् ॥ ६३ ॥

विरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।

तत्रापि न केवलं स्निग्धोष्णजे रूक्षोष्णजेऽपि पैत्तिके सामान्यतो वा
 समुपपन्ने गुल्मेऽऽन्यधिके शीघ्रं खसनं युञ्ज्यात् । केनेत्याह । विरेचनवि-
 हितद्रव्यसिद्धेन सर्पिषा क्षीरेण वा ।

रसेनामलकेतूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तित्तिर्द्धं पित्तगुल्मनुत् ।

पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥

आमलकस्येशोश्च रसेन घृताच्चतुर्गुणितेनाढकमानेन पथ्यापादं घृतप्रस्थं
 विपाचयेत् । तच्च मिद्धं पित्तगुल्मे हति । तैल्वकमथवा सर्पिः पिबेत् । यच्च
 पित्तविद्रवावुक्तं घृतं तच्च पिबेत् ।

द्राक्षां पयस्यां मधुकं चंदनं पद्मकं मधु ।
पिवेत्तंडुलतोयेन पित्तगुल्मोपशांतये ॥ ६६ ॥

द्राक्षादि तंडुलत्रलेन पित्तगुल्मशांतये पिवेत् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागास्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिवेत् ॥ ६७ ॥
पिबेदुपरितस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥

त्रायंत्या द्विपलं जलद्विप्रस्थमाधिनमष्टभागानशेषं पूटेन पून क्षीरसमं पिवेत् । तस्योपरि कोष्ण क्षीरमेव यथाशक्ति विब्रज्यान्तिक्रियेत् । तेन क्षीरेणापहतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ।

दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमोपधैः ।
स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥

पैत्तिके गुल्मदाहे सनि घृतैः शीतैः शीतवीर्यमाधितैः स्पर्शनश्च शीतैरभ्यंगस्तथा लेपः शीतवीर्योपधैः सघृतैः स्यात् । पद्मपत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः स्पर्शः ।

विदाहपूर्वरूपेषु शूले बन्धेश्च मार्दवे ।
बहुशोषहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥

विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शूले बन्धिमार्दवे च सनि बहून् नारात् रक्तं हरेत् । पित्तगुल्मे विशेषेणास हरेत् ।

छिन्नमूला विदह्यंते न गुल्मा यांति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति नचाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥

छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यन्ते न पाकं याति च पुनः क्षयं याति हि

यस्माद्रक्तमनः स्थित व्यङ्ग्यीभान् यानि । तच्च रक्त नास्ति ततस्तदुत्था-
रुक् चापि नास्ति ।

हृत्तदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं रसैः ।

समाश्वस्तं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥

हृत्तदोष परिम्लानं नर जांगलमासरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं सत सशेषा-
र्तिं सर्पिरभ्यासयेत् ।

रक्तपित्तातिवृद्धत्वाक्रियायामनुपलभ्य वा ।

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिर्वतिक्रिया ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तानिवृद्धत्वादेतोः क्रियां वाऽनुपलभ्यानासाद्य गुल्मं पाको-
न्मुखे सति सर्वा पित्तविद्रधितुभ्या क्रिया स्यात् ।

शालिर्गव्याजपयसा पटोली जांगलं घृतम् ।

धार्त्रापूरूपकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥

भोज्यं पानेऽब्रुवत्या बृहत्याद्यैश्च साधितम् ।

शाल्यादि भोज्य । पाने ब्रुवत्या साधितं जलं बृहत्यादिना वा ।

श्लेष्मजे घामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥

तिक्तोष्णकटुसंस्पर्शा बन्धि संधुक्षयेत्ततः ।

हिग्वादिभिश्च द्विगुणक्षारहिग्बन्धयेत्तमैः ॥ ७६ ॥

श्लेष्मजे गुल्मे पूर्वं घामयेदपमनाहं नु लघवेत् । टण्डुलवागरस्य तिक्तोष्ण-
कटुद्रव्ययुतया संस्पर्शा बन्धि दीपयेत् । तथा हिग्वादिभिरपि सधुतयेत् ।
क्रभूतैः । द्विगुणानि क्षारहिग्वाग्लेवसानि येषु ते ।

निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमिनं कठिनं स्थिरम् ।

आनाहादिशुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥

घृतं सक्षारकटुकं पानव्यं कफगुल्मिना ।

निगूढादिधर्मयुक्तं गुल्मं संगोध्य त्रिनयेदुपशमयेत् । पश्चात्कफगुल्मिनां
घृतं क्षारकदुकयुतं पानव्यं ।

सव्योपक्षारलवणं सहिगुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥

कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलमृतं घृतम् ।

व्योषादिघृतं दशमूलपकं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव हन्ति ।

भक्ष्यातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥

अल्पं तोयाढके साध्यं पादरोपेण तेन च ।

तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसंमितैः ॥ ८० ॥

विडंगहिगुसिधूतथयावशूकराठीत्रिडैः ।

सद्वीपिरास्त्रायष्टंचाह्वपङ्कथाकणनागरैः ॥ ८१ ॥

एतद्भक्ष्यातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

प्लीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

भक्ष्यातकानां द्विपलं न्हस्व पंचमूलं पृथक् पलप्रमाणं तोयाढके साधनी-
य । पादरोपेण च तेन कायेन सम सर्पिस्तुल्यं क्षीरं विडंगादिभिः कल्की-
भूतैः कार्ष्णिकैर्विपाचयेत् । एतच्च भक्ष्यातकघृतं परमत्यर्थं सुष्ठु कफगुल्महरं
प्लीहादिभिश्च ।

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

ततो घृतपानादनंतरं । गुल्मे देहे चास्य समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुक्षिते ।

सर्वस्मिन्नष्टविधे च गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या
क्रिया क्रियते सा सिद्धिं याति । या तु विरुक्षिते सति क्रिया सा सिद्धिं
न याति ।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्ता घटिकां न्यम्येदृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।

वस्त्रातरं तत कृत्वा छिद्याद्गुल्मं प्रमाणविन् ॥ ८५ ॥

विमार्गजपदादर्शयथालाभं प्रपीडयेत् ।

प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वंत्रहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥

स्निग्धस्निग्धगरीरस्य गुल्मे त्रैयित्य यानि सन्ति यत्रविध्युदिता घटिका
योजयेत् । गृहीते च गुल्मे तामप्यसारयेत् । अनन्तर वस्त्रव्यवहित गुल्म
कृत्वा प्रमाणविद्विर्मार्गादिभिर्वथालाभ विद्यादिदारयेत्तुचिकादिना विमार्गो
दारुमय वास्त्राकृतिर्वस्तुविशेषधर्मकारसवधी । तथा गुल्ममेव केवल म
पीडयेत् प्रमृज्याच्च । न पुनरत्र हृदय स्पृशेत् ।

तिष्ठैरंडातसीबीजसर्पणै परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयस्यात्रै मुखोष्णै स्वेदयेत्तत ॥ ८७ ॥

अथवा कफगुल्म मिलादिभि परिलिप्यानतर लोहभाजनै सुखोष्णै
स्वेदयेत् । अयस्यात्रैरिति । अत कृकमी यादिना सादेश ।

एवं च विसृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनै ।

सस्नेहैर्वस्तिभिश्चैन शोधयेद्दग्गुलकै ॥ ८८ ॥

एवमस्मि प्रकारे कृते सन्ति स्थानाच्चस्निग्ध कफगुल्म स्नेहयुक्तैर्विरेचनैर्व
स्तिभिश्च दशमूत्रकै शोधयेत् ।

पिप्पल्यामलकद्राक्षाभ्यामाद्यै पालितै पचेत् ।

एरंडनैलहृषिणो प्रस्थौ पयसि पट्टगणे ॥ ८९ ॥

मिद्धोयं मिश्रक स्नेहो गुल्मिना स्वसन हितम् ।

द्विद्विद्विधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥

पिप्पल्यादिभि पलोमिनैरेरंडतैलसर्पिणो प्रस्थौ द्वौ पट्टगणे क्षीरे
पचेत् । अथ मि प्रकारेण स्नेहो गुल्मिना वा स्वसन, पट्ट्यादिषु च,
मृतगुल्य ।

पिनेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।

तथैव मुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

अथवा नीलिनीघृत मागुक्तं खसन द्विपलमात्रया पिबेत् । तथैव द्विपल
मात्रया मुकुमाराख्यं घृतं विद्रव्युक्तं खसनार्थं पिबेत् । उदरचिकित्सितो-
क्तानि वा घृतानि पिबेत् ।

द्रोणेजसः पचेदंत्याः पलानां पंचविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्वसे स्त्रुते ॥ ९२ ॥

द्विमस्थे साधयेत्पूते सिपेदंतीसमं गुडम् ।

तैलात्पलानि चत्वारि त्रिचृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥

कणारूपो तथा गुंठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।

मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥

अतो हरीतकीमेका सावलेहपलामदन् ।

मुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रत्यमनामयः ॥ ९५ ॥

गुल्मद्वेगदुर्गामशोफानाहगरोदरान् ।

कुष्ठोत्क्लेशारुनिष्ठोहग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥

घ्नति दंती हरीतक्य पांडुतां च सफामलाम् ।

बलद्रोणे दतीपलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य पलानां पंचविंशतिं हरी-
तकीस्तावती पंचावशतिं पचेत् । तद्वसे स्त्रुते द्विमस्थदधे पूने पथ्यासहिने
दतीनुन्य गुडं सिपेत् । तैलपलानि त्रिवृत्पलानि चत्वारि कणायाः कर्षा द्वी ।
गुंठ्याश्च सिद्धे चारिमन् लेहे तु मूर्छानि तैलतुल्य मातृक दद्यात् । चतु-
र्जातास्तमूदिनाञ्चतुर्थिकां पलायमज्ञा दद्यात् । अनो लेहान् पथ्यामेकां
सानलेहपलयुनां भक्षयेत् । स्निग्धो नरः मुखं दोषप्रस्थं विरिच्यते
निरामयः । एतां दतीहरीतक्यं प्लीहादीन् घ्नति ।

मुवाक्षारद्रव्यं चूर्णं त्रिचृतायाः मुभावितम् ॥ ९७ ॥

कार्पिकं मधुमर्षिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।

सुधाक्षीरेण द्रवं त्रिवृतायाश्चूर्णं मरुतत्वात्सुधाक्षीरेणैव सुभाषितं कर्षम-
माणम् मधुसर्पिण्यां लीढा सम्यग्विरच्यते ।

कुष्ठश्यामात्रिवृहताविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥

गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।

कुष्ठार्दान् गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा तेन गोमूत्रेण गुग्गुलुमेकमेव पिबेत् ।

निरूहान्कल्पसिध्युक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥

• कल्पसिध्युक्तान्निरूहान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ।

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।

गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ १०० ॥

एकांतरं द्वयंतरं वा विश्रमस्याथवा श्र्यहम् ।

शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥

कृतमूलादि धर्मयुक्तं गुल्मं क्षारादिभिर्जयेत् । एकांतरं द्वयंतरं वा श्र्यहं
वा विश्रमस्य शरीरदोषबलगोर्धभाक्रमं वर्धनक्षपणोद्यतः सन् ।

अर्शोश्मरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।

कफाधिके गुल्मेऽर्शोश्मरीग्रहणीयुक्ता ये क्षारास्ते योज्याः ।

देवदारुत्रिवृहतीकटुकापंचकोलकम् ॥ १०२ ॥

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुंचिकाः ।

कुष्ठं सर्पमुग्धं च द्वयशांशं षट्पंचकम् ॥ १०३ ॥

पालिकं चूर्णितं तैलवमादधिवृताश्रुतम् ।

षट्सातः पचेत्पक्वमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥

क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्मोदासनेवच्चार्षोऽनटरग्रहणीरुमीन् ॥ १०५ ॥

अपस्मारमरोन्मादयोनिशुक्रामयास्मरीः ।

क्षारोऽगदोयं रामयेद्विषं चाखुभुजंगजम् ॥ १०६ ॥

देवदार्यादिसुगंधापर्यंतं द्विकार्षिकं लवणपंचकं पालिकमेतत्समस्तं चू-
र्णाकृतं तैलवसादधिघृतैराभुतमालीढितं घटस्थ मध्वेऽतर्धूमं पचेत् ।
सर्वसुगंधा नाकुली । अधिरणे च घटे सति पक्वं तं क्षारं गृहीत्वा मधादोषं
क्षीरादिभिः पिबेत् । गुल्मादीन् जयेदयं क्षारोऽगद आखुभुजं भुजंगमजं
च विषं द्राक् क्षगयेत् ।

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरवृताशिनः ।

छित्त्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसरसाद्याशिनः क्षारः क्षारत्वादाशयं छित्त्वा
भित्त्वाऽधस्तात्पातयति ।

मंदेऽप्रावरुचौ सात्त्विकैर्मयैः सत्तेहमभ्रताम् ।

योजयेदासवारिष्टाग्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥

मंदेऽप्रावरुचौ च सत्त्वो मयैः सात्त्विकैः सह सत्तेहमाहारमभ्रनामास-
वादीन् मार्गशुद्धये योजयेत् । अधुनाऽत्र पानमाह ।

शालयः पट्टिका जीर्णाः कुलत्था जांगलं पलम् ।

चिरिभिल्वाम्रितर्कारीयवानोवरणांकुराः ॥ १०९ ॥

शिग्रुस्तरुणाविल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।

बीजपूरकहिंश्वल्लवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥

व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।

धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥

पंचमूलमृतं वारि जीर्णं माद्वीकमेव वा ।

शालय इत्यादिभक्तानं भक्तं । पानं तु वा वाटण्यादिमाद्वीकानं ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजानिर्सेधवैः ॥ ११२ ॥

सुरां गुल्मं जयत्याशु जांगलश्च विमिश्रितः ।

पिप्पल्यादिभिः सह सुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति । जांगलश्च पिप्पल्यादि-
भिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति ।

वमनैर्लघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥

वस्तिशारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।

श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद्यादि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।

वमनादिभिः प्रयुक्तैः श्लैष्मिको गुल्मो बद्धमूलत्वाद्यादि न शाम्यति ।
तस्य गुल्मस्य हृते रक्ते दाहं शरादिभिः कुर्यात् ।

अथ दाहविधानं प्रस्तूयते ।

अथ गुल्मं सपर्यंतं वाससांतरितं शिपू ॥ ११५ ॥

नाभिवस्त्र्यंत्रहृदयं रोमरार्जां च वर्जयेत् ।

नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैदुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रण्ण इव क्रिया ॥ ११७ ॥

गुल्मं पर्यन्तैः सह वस्त्रेगांतरितमाच्छादितं नाभ्यादिवर्जयन्नाग्निशयेन
परामृशेद्देयः शरेण लोहेन वा ज्वलता । किंभूतेन । आरणिकोत्थेन । अथवा
तैदुकेन काठेन । अनंतरमग्निवेगे शमिते सति शीतैः मदेहादिभिर्ब्रण्ण इव
क्रिया स्यात् ।

आमान्वये तु पेयाद्यैः संभुक्ष्याग्निं विलंचिते ।

स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

आमान्वये च सति बान्ध पेयाद्यैः संभुक्ष्य विलंचिते सति स्वं स्वं क्रमं
पेयादोषं कुर्यात् । मिश्रदोषे मिश्रं क्रमं कुर्यात्कालविद्देवः ।

गतप्रसवकालायै नार्ये गुल्मेऽस्रसंभवे ।

स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

नार्ये अस्रसंभवे गुल्मे सति स्नेहविरेचनं दद्यात् । किंभूतायै । गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति । एव हि पुराणत्वे सुखसाध्यता रक्तगुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वं च । तथा स्निग्धं स्विन्नं शरीरं यस्यास्तस्यै ।

तिलकाथो घृतगुडव्योपभाङ्गीरजोन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योपितः ॥ १२० ॥

रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाथो घृतादियुक्तः पाने योपितः पुष्पे च नष्टे पानं भवेत् ।

भाङ्गी कृष्णा करंजत्वग्रंथिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

भाङ्ग्यादिजं चूर्णं तिलकाथेन पीतं गुल्मरुजाहत् ।

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिपोः ।

गुल्मरौथिल्यजननीं पक्ता मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे तैलसर्पिपोर्द्वे पात्रे पक्ता गुल्मरौथिल्यजननीं मात्रां प्रयोजयेत् । स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमत्राशेषव्यम् ।

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

एवं कृते सति यदि न प्रभिद्येत रक्तगुल्मस्तदा योनिरेचनं दद्यात् । तदाह ।

क्षारेण युक्तं पल्लं मुधाक्षारेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनी कटुकमत्स्यकान् ।

घराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा मुभावितान् ॥ १२४ ॥

किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनी विशुद्ध्ये ।

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।

वर्त्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दारामूलिकम् ॥ १२६ ॥

क्षारयुक्त भृष्टनिलचूर्णं ततस्त्वस्यां योनौ दद्यात् । सुधाक्षीरेण वाऽ
न्वितं पललं दद्यात् । ताभ्यां क्षारमुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्य-
कान् योनौ दद्यात् । वराहमन्स्ययोः पित्ताभ्यां कटुकमत्स्यकान्सुभावितान्
योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं गुडक्षारान्वितं योनिविश्रुध्यर्थं योनौ दद्यात् ।
रक्तपित्तहर क्षार लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरा तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै
प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं वर्त्ति कल्पोक्तं क्षीरगोमूत्रसहितं क्षारान्वितमू-
स्यै दद्यात् ।

अवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रभेदनम् ॥

रक्तेऽप्रवर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥

रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

प्रवृत्ते रक्ते मनि यमकाभ्यक्तगात्रायाः समुपेक्षणं हितं । तथाऽऽहारे
रसौदनो हितः । तरुणी सुरा च पानम् ।

रुधिरेऽनिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥

कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।

आनाहादावुदावर्त्तबलासङ्घ्यौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते पुन रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः । वातरुगार्तायाः
पुनः सर्वा वातहराः क्रियाः कार्याः । आनाहादौ सत्युदावर्त्तबलासङ्घिताः
क्रियाः कार्या दन्ति ।

इति श्रीमदरुणदत्तगिरिचितायां सर्वांगमुदराख्यायां चिकित्सास्थाने
गुल्मचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पंचदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमुदरचिकित्सितं मक्रम्यते । संव्रंधश्चास्य गुल्मोत्पत्तौ किल ।
यथा वायुः प्रधानं कारणं प्रायस्तथोदराणामपीत्याह ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

दोषातिमात्रोपचयात्स्त्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

दोषाणामतिमात्रमुपचयो वृद्धिस्तस्मात्त्रोतसां मार्गा मुखरूपाणि छि-
द्राणि तेषां निरोधाद्भवत्युदरं । ततस्तस्मादेनमुदरेणमभीक्ष्णं विरेचयेत् ।
प्रायेण वातप्रधानत्वादस्य व्याधिः स्निग्धं विरेचनमाह ।

पाययेत्तैलमैरंडं समूत्रं सपयोऽपि वा ।

मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिपमेव वा ॥ २ ॥

पिवेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ।

दाहानाहातितृणमूच्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

तैलमैरंडगोमूत्रान्वितं क्षीरयुतं वा मासमेकमथवा द्वौ मासौ पाययेत् ।
दोषादिवशाद्गव्यं मूत्रं माहिपं वा मूत्रं पिवेत् । अभवा गोक्षीरभुग्भ-
वेत् । करभीक्षीरवर्तनो वा स्यात् । दाहादियुतस्तु विशेषेणैवंवृत्तिः स्यात् ।

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकांक्षिणाम् ।

त्नेहनीयानि सर्षपापि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

रूक्षादीनां त्नेहनीयानि सर्षपाभ्युदरदंतूणि योजयेत् ।

पट्पलं दशमूलांबु मस्तुद्ध्यादकसाधितम् ।

पचकोलयवक्षारमिति पट्पलं दशमूलांबुना मस्तुनो दद्यादकेन च सा-
धितं पृतमस्थं पट्पलोपलक्षणलक्षितं योजयेत् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाद्वयम् ॥ ५ ॥

मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसंभूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

तथा गुठ्याः पलत्रय मस्थ घृततैलान्मस्तुन आदकमेतत्साधयित्वा स-
र्वोदरापह पिबेत् । कफमारुतोत्थे च गुल्मे सुदृ हितमेतत् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

सर्पिषः मस्थ तदपेक्षया चतुर्गुणे गोमूत्रे जले द्विगुणे चित्रकपले कल्के
सिद्ध सयवक्षारमुदरी पिबेत् ।

यवकोलकुलत्थानां पंचमूलस्य चांशसा ।

सुरासौवीरकाम्या च सिद्धं वा पाययेदृतम् ॥ ८ ॥

यवादिकाद्येन सुराकाजिकाभ्यां सिद्ध वा घृत पाययेत् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ति च मारुते ।

क्षस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

एभिः ज्वेहैः स्निग्धाय नराय बले च सजाने सति पवने च घाने क्षस्ते
दोषाशये सति कल्पोक्त विरेचन दद्यात् ।

पटोलमूलं त्रिफला निशां वेष्टं च कार्ष्णिकम् ।

कंपिष्ठनीलिनीकुंजभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिबेत्संचूर्णं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।

विरक्तो जांगलैरद्यात्ततः पञ्चदिवसं पयः ॥ ११ ॥

सृतं पिबेद्द्वयोपयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

पटोलमूलादिकार्ष्णिक कंपिष्ठादीनां भागान् क्रमेण द्वित्रिचतुर्गुणान्

संचूर्णं गोमूत्रेण पिबेत् । अनंतर निरक्तः सन् पेयं भुञ्ज्या जंगलमांसरसैः
शाल्यादिकमद्यात् । ततोऽनंतर पद्मदिवसानि कथितं क्षीरं त्रिकटुयुतं
पिबेत् । एव पुनरेतत्पीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्यपि दानि ।

गवाक्षीं शंखिनीं दंतीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेत्कंकणुमृद्दीकाकोलांजोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥

गवाक्ष्यादिकं चूर्णं कंकध्वादिजलमूत्रसीध्वन्यतमेन पिबेत् ।

यवानो हमुपाधान्यं शतपुष्पोपकुंचिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा राठी वचा ॥ १४ ॥
चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपंचकम् ॥ १५ ॥
विडंगं च समांशानि दंत्या जागत्रयं तथा ।
त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
नैनं प्राप्याभिवर्धते रोगा विष्णुमिवामुराः ॥ १७ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदरांबुना ।
आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
दधिमंडेन विट्संगे दाडिमांभोभिररसैः ।
परिकर्तं सवृक्षाम्लैरूष्णांबुजिरजीर्णके ॥ १९ ॥
भगंदरे पांडुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मंदेऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥

यवान्यादीनि विडगपर्यन्तानि समांशानि । दंत्या भागात्रय । त्रिवृद्धिश्चा
लयोर्द्वौ द्वौ भागौ । सातलायाश्च चत्वारः । एषश्चूर्णो नारायणो नाम

रोगगणापहः । एन चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्धते । क कं । यथा विष्णुमिवा-
सुराः । उदरीभिरेपस्तक्रेण पेयः । गुल्मादिभिर्बदरवारिभिः पेयः । भग-
दरादिभ्येतयथान्नेहपीतेन विरेचनमेतत्पेय ।

हपुषां कांचनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।

त्रायंतीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥

सैधवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।

दाडिमात्रिफलामांसरसमूत्रमुखोदकैः ॥ २३ ॥

पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु छान्हिसर्वोदरेषु च ।

श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥

शोफार्शःपांडुरोगेषु कामलायां हलीमके ।

घातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

हपुषादिकमेतच्चूर्णं दाडिमादिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेण वैतदाशु
घातपित्तकफान् समसाधयेत् । काललवणं कृष्णलवणं ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारीं लवणपंचकम् ।

चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥

नीलिन्यादिक चूर्णं सर्पिषा पिबेत् । उदरगुल्मम् ।

पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुर्वोतरातरः ।

कार्भं गव्यमार्जं वा दद्यादात्यायिके गदे ॥ २७ ॥

स्नेहमेव विरेकार्थे दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

पूर्ववच्च यथा पटोलमूलादिके चूर्णे कयिनं तथैव शुद्धः क्षामः सन् जा-
गलरसादनंतरमतरांतरा मध्ये मध्ये दुग्धं पिबेत् । कार्भं गव्यं छागं वा
क्षीरं । आत्ययिके रोगे विरेकार्थे स्नेहमेव दद्यात् । दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ।

हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥

अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।

निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥

हरीतकीनां काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।

उदरं गरमष्टौलामानाहं गुल्मविद्राधिम् ॥ ३० ॥

हंत्येतत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।

हरीतकीसूक्ष्मरजश्वूर्णं मस्थयुक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेनालोडितं यवपल्लके यवराशिमध्ये निधापयेत् । ततो मासादनंतरमुद्धृतं गालितं हरीतकीनां काथेन सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणेनाम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् । एतच्च पानेनोदरादीन् हति ।

क्षुक्क्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतशीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥

यज्जातमाज्यं क्षुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथा गुणम् ।

क्षुक्क्षीरमिश्रिताद्रोक्षीराच्छृतशीतान् खजेनाहतायज्जातं सर्पिस्तत्क्षुक्क्षीरपक्वं पूर्वगुणम् ।

क्षीरद्रोणं सुवाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥

जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।

क्षीरद्रोणं क्षुक्क्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधिजातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं पूर्वगुणम् ।

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥

क्षुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृतापट्पलेन च ।

तथा सिद्धं पूर्ववत्पक्वं घृतप्रस्थं क्षीरेऽष्टगुणे क्षुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृतापट्पलेन च पिबेत् ।

एषां चानु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥

एषां च घृतादीनां पश्चान् पेयादीन् पिबेत् ।

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।

पिबेदंभु ततः पेयां नतो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥

घृते जीर्णे विरिक्तश्च सन् कोष्णं शुंठीसाधितं जलं पिबेत् । अनंतरं
पेयां पिबेत् कुलत्थयूषं च पिबेत् ।

पिबेद्रूक्षरूपहं त्वेवं शूयो वाऽप्रतिभोजितः ।

पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥

एवं व्यहं रूक्षः सन् पुनरपि मग्निभोजितः पुनः पुनरनेनैव क्रमेण
सर्पिः पिबेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च सांतये ॥ ३७ ॥

एतानि प्रागुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां
शान्तये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।

तैस्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

पीलुकल्कोपकं घृतमानाहभेदनं पिबेत् । तैस्वकं वा नीलिनीघृतं मिश्रकं
वा स्नेहं पिबेत् ।

द्वतदोषः क्रमादश्वन् लघुशान्त्योदनं प्रति ।

द्वतदोषः क्रमेण शान्त्योदनमतिलघुगुणयुक्तमन्यं खादेत् । एव ससर्जन-
क्रम आदेरित्यर्थः ।

उपयुंजीत गठरी दोषरोपनिवृत्तये ॥ ३९ ॥

हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोनुपः ।

सहस्रं पिप्पलीनां वा क्षुक्षीरेण मुष्मावितम् ॥ ४० ॥

पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशो वा शिलाजतु ।

तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥

जठरी दोषोपस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्र गोमूत्रेणासकृद्रावित पयो-
नुपः सन् खादेत् । अथवा स्नुहीदुग्धेनासकृद्रावित पिप्पलीसहस्रमुपयुजीत ।
पिप्पली वर्धमाना वा रसायनविधानेनोपयुजीत । अथवा दुग्धाशनः सन्नद्रि-
ममुपयुजीत । तथैव गुग्गुलुं प्रयुजीत । तथा तुल्यार्द्रकरसं क्षीरमुपयुजीत ।

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।

मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥

अथवा चित्रकदेवदारुणोः कल्क क्षीरेण पिबेत् । तथा मासं हस्तिपि-
प्पलीविश्वभेषजकल्क युक्तो नियतः सन् क्षीरेण पिबेत् ।

विडंगं चित्रको दंती चव्यं ज्योषं च तैः पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥

विडगादिभिः कल्कैः कोलप्रमाणैरालोडितं पयः पीत्वा प्रवृद्धमु-
दरं जयेत् ।

भोज्यं भुञ्जेत वा मासं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ।

उत्तारिकां वा स्नुक्षीरपीतपथ्याकणारुताम् ॥ ४४ ॥

स्नुक्षीरादियुत भोज्यमाहार मास वा भुञ्जीत । स्नुक्षीरसिद्ध घृत
स्नुक्षीरघृतम् । स्नुक्षीरयुत वा घृतं स्नुक्षीरघृतम् । उत्तारिकां स्नुक्षी-
रघृतयुतां भुञ्जीत । पीत, कोरटकः ।

पार्श्वशूलमुपस्तंभद्वयहं च समीरणः ।

यदि कुर्यात् ततस्तैलं विल्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥

पक्वं वा टिडुकचलापलारां तिलजालजैः ।

क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

समीरणः पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं विल्वदियुतं पिबेत् ।
अथवा मयूरजंघादिजैः क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः पक्वं
तैलं पिबेत् ।

कफे चातेन पित्ते वा ताम्ब्यां वाप्यावृतेऽनिले ।

बलिनः स्वौषधं युक्तं तैलमैरंडजं हितम् ॥ ४७ ॥

कफे चातेनावृते पित्ते वा चातेनावृते ताम्ब्यां कफपित्ताभ्यां वाऽऽवृतेऽनिले
सति बलिनो नरस्य स्वौषधयुतमैरंडतैलं हितम् ।

देवदारुपलारार्कहस्तिपिप्पलिरिशुक्रैः ।

साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥

देवदारुर्वादिभिर्गोमूत्रसहितैर्विरिक्तं म्लानमुदरं बाह्यात् प्रलिपेत् ।

दृश्चिकालीवचारुंठीपंचमूलपुनर्नवात् ।

वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च कायैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥

वृश्चिकान्यादीनां कथैर्मूत्रैश्च अथ सेचयेत् ।

विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ।

वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥

उदरं विरिक्तं म्लानं साल्वलादिभिः स्वेदितं ततो बस्त्रेण वेष्टयेत् । एव
हृत्ने सति वायुर्न पुनराध्मापयेत् ।

सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।

सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सुविरक्तस्य नरस्य यस्य पुनराध्मानं स्यात्तमुदरिणं नरं पुनरेव
निरूहैः सुस्निग्धैरम्ललवणैश्चोपाचरेत् ।

मोपस्तंभोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।

तीक्ष्णः सक्षारगोमूत्राः सस्यंते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥

सहोपस्तंभेन कक्षावाधात्केन वर्तने सोपस्तंभो वायुर्यं नरमाध्मापयति
तस्य तीक्ष्णः वस्तयः क्षारगोमूत्राभ्यां सह शस्यते ।

इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठारिणां क्रियाः ।

इत्येवं सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः ।

वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदितांगं विरेचयेत् ।

बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥

वातोदरे सति बलवंतं पुरुषं विदार्यादिगणेन पक्वं घृतं पाययेत् । अनंतरं स्निग्धं स्वेदितशरीरमेव बहुशस्तैल्वकेन घृतेन विरेचयेत् । मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ।

कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।

प्रागुत्क्षेपशान्निवर्तेत बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ५५ ॥

कृते संसर्जने सति क्षीरं बलदानाय दद्यात् । उत्क्षेपशान्तिं प्रायेण कफोपचितेरुत्क्षेपं दृष्ट्वानंतरं बले लब्धे सति क्रमेण क्षीरं निर्वर्तयेन्नसहसैव ।

यूपै रसैर्वा मंदाम्ललवणैरेधितानलम् ।

सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।

ततोऽनंतरमुदरिणं यूपादिभिः समिद्धाभिमुदावर्तवन्तं पुनरपि स्निग्धं स्विन्नं दाशमूलिकवस्तिना निरुहयेत् । दाशमूलिको वस्तिर्द्विपञ्चमूलत्रिवृत्पलमूलानि साधयेदित्यादिः कल्पोक्तः । तेन । किंभूतेन । तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन । अधोभागेऽधस्ताच्छरीरे युक्तो यो भागः । तीक्ष्णश्चासावधोभागश्च तत्रयुक्तश्च तेन ।

तिलोरुचूकतैलेन वातघ्नाम्लघृतेन च ॥ ५७ ॥

स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपार्श्वेष्टत्रिकार्तिषु ।

रूतं बद्धराकृद्भातं दीप्ताभिमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥

अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।

रूक्षं बद्धगर्भदातं दीप्तानलं तिलैरैरडनैलो वातघैर्द्रव्यैरग्लैश्च शृते
नानुवासयेत् । स्फुरणादिसद्भावे सत्यविरेच्यस्य उदरिणो नरस्य शमनाय
वस्त्यादयः प्रयोज्याः । न तु विरेच्यो नवज्वरीत्यादयो विरेचन
विधावुक्ताः ।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥

श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविषञ्चेन विरेचयेत् ।

सितामधुवृताढ्येन निरूहोऽस्य ततो हित ॥ ६० ॥

न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृत ।

बलवतः पुरुषः पैत्ते अठरे सति मधुरवर्गसिद्धेन शृतेन संस्नेह्य श्यामा
दिभिर्विषकेन सर्पिषा विरेचयेत् । श्यामा मालविका । त्रिभंडी त्रिवृत् ।
अननर शर्करामामिकघृतबहुलेन तथा तेनैव 'न्यग्रोधादिकषायेण शृत
पकोऽस्यातुरस्य निरूहो हितः । तेनैव 'न्यग्रोधादिना विषकः स्नेहवस्ति
रनुवासने हितः । ननु बलिनमित्युक्तम् । यतः प्रागभ्यधाय । नष्टचेष्टा
बलाहारा इति । अत्रोच्यते । भेषजवेगमहिष्गुमात्रमत्र बलवत्त्वं परिकल्प्य
बलिनमित्युक्तम् ननु महृष्टबलवतमित्यदोषः ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥

जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।

क्षीरेण सत्रिवृत्त्वल्केनोरुबूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥

सातलात्रायमाणाम्ब्या शृतेनारग्वधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसान्यतमेनैषा विदार्यादिशृतेन वा ।

मुंजीत अठर चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

दुर्बलं तु नरः प्रागनुवास्य क्षीरवस्तिभिः शोधयेत् । अग्निबले च जाते
स्निग्धं संतः पुनः पुनर्विरेचयेत् । केन । क्षीरेण । त्रिवृच्चूर्णयुतेनैरडतै
लशृतेन वा क्षीरेण सातलात्रायणीभ्यां वा शृतेन पयसा कर्णिकामेण वा

शृतेन क्षीरेणारग्वधेन पित्तोदरिणः सुतरां बलोपेक्षित्वाद्दुर्बलमित्युक्तं ।
 कफयुते पैत्ते समूत्रेण क्षीरेणैषामन्यतमेन सानिले पैत्ते तिक्तान्येन सह
 पयसा पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन शृतेन विरेचयेत् । तिक्तद्रव्ययुतमाज्यं
 तिक्ताज्यं कुष्ठोक्तम् । तिक्त घृत वा विदार्यादिशृतेन वा पयसा भुञ्जीत
 भोजनं कुर्वीत । जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ।

पुनः क्षीरं पुनर्वास्ति पुनरेव विरेचनम् ।

क्रमेण ध्रुवमातिष्ठान्यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वास्ति पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नाचरन् यतो यत्न-
 वान् सन् पित्तोदरं जयेत् । पुनः क्षीरमित्यादिषु पुनः शब्दो वीप्सार्थः ।
 एतच्च क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नित्यतो लब्धम् ।

वत्सकादिविपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।

स्निग्धं स्नुक्क्षीरसिद्धेन बलवतं विरोचितम् ॥ ६६ ॥

संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तेरन्नैः कफापहैः ।

कफे कफोदरे बलवतमुदरिणं वत्सकादिविपक्वेन सर्पिषा संस्नेह्य स्निग्धं
 सत स्नुक्क्षीरसिद्धेन घृतेन बलिन विरोचितं संत संसर्जयेत् । पेयाद्यन्नैः
 पक्वमेव । किभूतैः । कटुक्षारद्रव्ययुक्तेरन्नैः कफघ्नैः । कटुक्षारयुतानां कफघ्न-
 त्वेपि कफघ्नैरित्युक्तमविशयार्थम् ।

मूत्रश्रूषणतैलादयो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥

मुष्ककादिकपायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।

भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्येन रसेन वा ॥ ६८ ॥

ततः संसर्जनादनंतरं निरूहो गोमूत्रत्रिकटुकतैलरूहलो मुष्ककादिवर्ग-
 काथेनास्य कफोदरिणो हितः । स्नेहवस्तिरनुवासनम् । तेभ्येव शृतो हितः ।
 भोजनं व्योषदुग्धेन दुग्धेन सह हितं कुलत्वरसेन वा ।

स्तैमित्यारुचिदृच्छासैर्मंदग्रीं मद्यपाय च ।

दद्यादरिष्टान् शारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥

मधपाय नराय मदेऽग्री सैमिन्यादौ च सत्यरिष्टान् क्षारांश्च दद्यात् ।
फेन स्थानं स्थिर जठरं यस्य तस्मिन्निद कार्यम् ।

हिंगूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निराह्वयम् ।

भ्रष्टातकं शिशुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥

शुंठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं षट्पञ्चकम् ।

दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिलेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥

अंतर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।

मदिरादधिमंडोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥

उदरं गुल्ममष्टीलां तून्वौ शोफं विपूचिकाम् ।

छीहबद्रोगगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

हिग्वादिक जर्जरीकृत्य दधिलेहचतुष्कयुतमर्धूम दाहयेत् । तस्मात्
क्षाराद्विडालपदक मदिरादिभिः पिबेत् । एष च क्षार उदरगुल्मादीन्
नाशयेत् ।

जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।

सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥

दुर्बलस्य नरस्य कफोदग्मरिष्टादिपानेन जयेत् । क्षारगुनतैलपानैश्च
जयेत् । भयस्कृतिः ममेहचिकित्सिते प्रोक्ता ।

उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्जीजैश्च मूलकात् ।

कल्कितैरुदरस्वेदमग्नीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥

तथोपनाह जठरमस्य दुर्बलस्य मूलकबीजैः कल्किनैः ससर्पपकिण्वै-
र्जयेत् । तथा निन्यमुदरस्वेदमत्र योजयेत् ।

संनिपातोदरे कुर्यान्नातिसीणबलानले ।

दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥

दंतीद्रवंतीफलमं तैलं पाने च रास्यते ।

संनिपातोदरेऽर्थात्सन्निपातोदरवनि नरे नातिक्षीणप्रलानलेऽधिकदोषा-
नुरोधेन तद्वशेनैव क्रियामिमामननरोक्तां कुर्यात् । किं कृत्वा । मत्याख्याय ।
अक्रियायां ध्रुवोमृत्युः क्रियायां सशयो भवेदिति । एतदुदरमशम्यमतिका-
रमित्येवमुक्ता । अथोपक्रममाह । दत्त्यादितैल पाने च शस्यते ।

क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विरोपत् ॥ ७७ ॥

दद्यादाष्टच्छन्नं तज्जातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।

मूलं काकादनीगुंजाकरवीरकसंभवम् ॥ ७८ ॥

क्रियामतिक्रान्ति जठरे विशेषेण त्रिदोषजे तस्योदरिणो यधून् पृष्ट्वा
यथैतद्विष विषम किं जीवयत्युत मारयतीति सदेह इत्याद्युक्ता मयोऽयं न
क्षयमाण धैतम् । पातुमित्यादि । काकादन्यादिजं मूलं कल्किन मद्येन
पातुं दद्यात् । काकादनी काकणतिका ।

पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।

यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुंचति फले विषम् ॥ ७९ ॥

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गिणः ।

बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणागु प्रमाथिना ॥ ८० ॥

तथा व्रजत्यगदतां शरीरांतरमेव वा ।

अथवा पानभोजनसंयुक्तं स्थावर विषं दद्यात् । यस्मिन् फले सर्प
कुपितो विषं मुंचति तद्वा दद्यात् । तेन विषेण प्रमाथिनास्य दोषसंघातो
भिन्नो बहिः प्रवर्तते । किंभूतः । स्थिरस्तथा लीनो धात्वादिषु । तथोन्मा-
र्गामी । तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदर्यगदतां निर्व्याधितां व्रजति ।
शरीरांतरं वा याति नियत इत्यर्थः ।

इन्द्रोपं तु शीतांशु स्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥

पेया वा त्रिवृतः शाकं मंदूक्या वास्तुकस्य वा ।

कालशकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥

इहोच्यते । माकूचाभ्यधायि । नष्टचेष्टाबलाद्वारा इति । तदिमे वाक्ये
परस्परव्यापाते । ब्रूमः । घलशब्देन भेषजबलं सोढुं शक्तं यद्बल-
मात्रं तदिह परिकल्पितं । पूर्वं च प्रकृष्टं यद्बलं तद्विवक्षितमिति नात्रपू-
र्वापरव्याहतत्वम् ।

पिप्पली नागरं दंती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥

विडार्धीशयुतं चूर्णमिदमुष्णांबुना पिबेत् ।

पिप्पलीनागरयोर्द्वावंदौ । दंत्या द्वौ भागौ हरीतक्याश्च द्वौ भागौ
विडलवणस्यार्धभाग इत्येवं चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

विडंगं चित्रकं सक्तून् समृतान् सैधवं वचाम् ॥ ८९ ॥

दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मछीहापहं पिबेत् ।

विडंगादिकं कपाले कर्परे दग्ध्वा क्षीरेण गुल्मश्रीहमं पिबेत् ।

तैलोन्मिश्रैर्वदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ॥ ९० ॥

मुशलेन पीडितोऽनु याति छीहा पयोभुजो नाशम् ।

वदरकस्य पत्रैस्तैलमिश्रितैः सुष्टुमर्दितैः समुपनद्धोऽनुपश्वाच्च मुशलेन
पीडितः छीहा क्षीराशिनो नाशं व्रजति । उपगीतिवृत्तं ।

रोहीतकलताः कृताः खंडशः साभयाजले ॥ ९१ ॥

मूत्रे वाऽसुनुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

कामलाछीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

रोहीतकस्य लताः खंडं खंडं कृताः सदरीतकीजले मूत्रे वाऽसुनुयात् ।
तच्च सप्तरात्र स्थितं जलं मूत्रं वा पिबेत् । हरीतक्याश्च लेहवर्जुजितं तत्पितं
कामलादिमम् ।

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पंचविंशतिम् ।

कोलद्विमस्यसंयुक्तं कपायमुपकल्पयेत् ॥ ९३ ॥

पालिकैः पंचकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।

हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतमस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥

श्लिहाभिर्बृद्धिं शमयत्येतदायु प्रयोजिनम् ।

रोहीतकत्वचः पलानां पंचविंशतिं कृत्वा बदरमस्थद्वयसयुक्तं कषाय-
मज्जतारयेत् । पंचकोलैः पालिकैस्तैः समस्तैः पंचकोलैर्हरीतकीत्वचा तुल्यया
पिष्टैर्घृतमस्थं विपाचयेत् । एतद्धृतं प्रयोजितं श्लिहाभिर्बृद्धिं द्रागेव शमयति ।

कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥

तैलपक्वं जयेत्पानात्श्लिहानं कफघातजम् ।

कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफघातोन्मथं श्लिहानं पराकरोति ।

अशांतौ गुल्मविधिना योजयेदक्षिकर्म च ॥ ९६ ॥

अप्राप्तपिच्छासलिले श्लिन्धि वातकफोल्बणे ।

एवमप्यनुपशातौ वानकफोन्मे श्लिन्धसञ्जातपिच्छोदके गुल्मविधिना-
मिकर्म योजयेत् ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीणि क्षीरवस्तयः ॥ ९७ ॥

रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

पैत्तिके पित्तोल्बणे श्लिन्धि जीवनीयगुणसाधितानि सर्पीणि तथा क्षीरव-
स्ति रक्तावसेकादि च शस्यते । सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षये-
दित्यनेनैव रक्तावसेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचनं प्रकर्यार्यम् । पित्ताधिक्ये हि
रक्तानिवृद्धिः । तस्मादभिरक्तस्वावो योन्य इति प्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

यकृति श्लिहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ९८ ॥

यकृति श्लिहवत् कर्म कार्यं । सिरां पुनर्दक्षिणे बाहौ मोक्षयेत् ।

स्विन्नस्य श्लेष्मदरिणे मूत्रतोषणैश्चान्यथा ॥

सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥

परिस्त्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।

उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

बद्धोदरिणे पुरुषाय स्विन्नाय गोमूत्रतीक्ष्णौषधयुतं तैलं सैधवाभ्यां सह निरूहं दद्यात्सानुवासनं । पूर्वमनुनासनं पश्चाच्चेत्यर्थः । उदरिणः स्वेद-
निषेधाद्बद्धोदरिणः स्वेदानुज्ञानमपनादं हति नैतत्पूर्वापरव्याहृतं । परिस्त्रं-
सीन्यनुलोमकराण्यग्नान्यस्मै च जठरिणे तीक्ष्णं च विरेचनं दद्यात् ।
उदावर्तहरं कर्म यच्च वातघ्नं तच्च कार्यं ।

छिद्रोदरमृते स्वेदात्श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्नाव्यमेवं तद्यापयेद्विपक्व ॥ १०१ ॥

छिद्रोदरं स्वेदमन्तरेण श्लेष्मोदरवदुपक्रमेत् । यदा तु कथंचिद्रसश्छि-
द्रेभ्यः परिस्त्रवन् जठरमापूरयित्वा जलं भवेत्तदा तज्जातं सलिलं स्नाव्यं
न च सकृदेव स्नाव्यमिति मनिपादनार्थं वीप्सा । जातं अन्नं जलं स्नाव्यमिति ।
कियंतं कालं स्नाव्यमित्याह । एवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण तद्बद्धोदरं
यापयेत् । स्वास्थ्यमितियोग्यतयात्र संबन्ध्यते तेनैव स्वास्थ्यं प्रापयेदिति
बोध्यं ननु याप्यं विदध्यादिति व्याख्येयं । नहि याप्यमुदरमस्ति ।

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवंति च ॥ १०२ ॥

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

उदकोदरे पूर्वमपां दोषहराणि योजयेत् । तानि सर्वाणि गोमूत्रयुक्तानि
तथा तीक्ष्णानि तथा विविधाः क्षारा विद्यते येषु तानि विविधक्षारवंति ।
अनेकक्षारयुक्तानीत्यर्थः । नक्षपामित्यनर्थकं योजयेदुदकोदर इत्यनेनैवोद-
कहरत्वस्य सिद्धत्वात् । अत्रोच्यते । अपां च हरणानि यस्य तत्र संमृष्टो-
दोषोऽद्विस्तस्य च हरणानि जलसंसृष्टदोषहरणानि तु मतिपादयितुमुक्तम् ।
आदाविति निर्देशात् । पश्चाद्दद्यादित्युक्तानुसारेण चायं क्रमः कार्य इति
योजयति । तथा भोजनैर्दीपनीयैः कफघ्नैश्चोपाचरेत् ।

क्षारं छागकरीपाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्पांशं चूर्णितं क्षिपेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुंठीलवणपंचकम् ॥ १०४ ॥

निकुंभकुंभत्रिफलास्वर्णक्षीरोविषाणिकाः ।

स्वार्जिकाक्षारपङ्क्त्यासातलायवराकनम् ॥ १०५ ॥

कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाष्ठताः ।

पिबेदजरके शोफे मृच्छे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥

क्षारं छागकरीपाणां मूत्रे शृतं चाग्निना पचेत् । अस्मिन्क्षारबले घनी-
भवति सति कर्पांशं रज्ज्वृतं पिप्पल्यादिकं क्षिपेत् । ततस्तस्मात्क्षाराद्गु-
लिकाः कोलाभाः कृत्वा सौवीरकालोडिना अजरकादौ विरेत् ।

इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।

प्रयुंजीत त्रिषु राष्ट्रमार्तचंद्रुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥

इत्येवमौषधैरप्राप्तो सत्यो त्रिषु बद्धच्छिदोदकोदरेषु विद्य अतिज्ञानि-
भिर्नृपेण चाभ्यर्चितः सन् शस्त्रं प्रयुंजीत ।

स्निग्धस्विन्नतनोर्नाभिरधोवद्धस्तंत्रयोः ।

षाट्येदुदरं मुक्ता वामवश्चतुरंगुलात् ॥ १०८ ॥

चतुरंगुलमानं तु निष्कास्यात्राणि तेन च ।

निरीक्ष्यापनयेद्वालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥

छिद्रे तु राल्यमुद्धृत्य विरोध्यात्रं परित्ववम् ।

मकोटिदंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥

कार्यं मूर्धोन्मुनात्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।

अक्तानि मधुसार्पर्म्यामिष सीज्येद्वद्विर्वणम् ॥ १११ ॥

ततः रुष्णमृदा लिप्य बध्नीयाद्यष्टिभिश्चया ।

निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥

बद्धक्षतात्रयोविद्धोदरे छिद्रोदरे च स्निग्धस्निग्धशरीरस्य नामेरध उदरं
चतुरंगुलाद्रामेन मुक्ता चतुरंगुलप्रमाणं पाठयेत् । तेन च छिद्रेणात्राणि व-
हिर्निष्कास्य बालमललेपोपलादिक्रमपनयेदिति बद्धोदरोपक्रमः । छिद्रोदरो-
पक्रममाह । छिद्रे तु परिष्ठात्राणि शल्यमुद्धृत्य परिस्त्रमात्रं निशोऽध्मानं नरं
मर्कोटिच्छिद्रं दंशयेत् । तेषु च मर्कोटेषु भक्षयितुं लपेषु मूर्धः शिरसोपरं कार्यं
मर्कोटानामाकपेदनुपश्वाद्यात्राणि मधुसर्पिर्भ्यामक्तानि यथास्थानं स्थापयेत् ।
अनंतरं बहिर्मणं सीञ्चेत् । बहिःशब्दनिर्देशादाभ्यंतरगतं न सीञ्चेदिति
गम्यते । ततोऽनंतरं कृष्णमृदा मधुयाष्टकामिश्रयाऽऽलिप्य वप्रीयान् । अनं-
तरं निवानस्थः क्षीरवृत्तिः सन् स्नेहद्रोण्यां वसेत् । अधुना जलोदरस्याग्रे-
पामपि जातजलानां जठराणां चिकित्सार्थमाह ।

सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।

स्विन्नस्योष्णांबुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥

बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदंगुलमात्रकम् ।

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेदर्धमंभसः ॥ ११४ ॥

अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।

व्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वेष्टयेद्वासतोदरम् ॥ ११५ ॥

तृतीयेऽन्वि चतुर्थे वा यावदापोडशं दिनम् ।

तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथाश्चथम् ।

निःसृते लंवितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

सजले जठरिणो जठरे तैलैस्त्रिलानां तैलैः सर्पपैरंडतैलादिभिरनिलसै-
रभ्यक्तस्य तयोष्णांबुना स्विन्नस्याकक्षं कक्षातं यावदुदरं पटेन बस्त्रेणावेष्टिते
तेदुदरं बस्त्रेणैव वेष्टयित्वा बद्धच्छिद्रयोर्द्वयोक्तयितं स्थानं तस्मिन् स्थानेऽंगुल-
प्रमाणं विध्येत् । तस्मिन् छिद्रे नाडीं निधाय जलस्योदरस्थरस्यार्धं स्त्रावयेत् ।
जलस्त्रावादनतरमस्योदरिणो नाडीमाकृष्य सलवणेन तैलेन व्रणमभ्यज्य
बद्ध्वा च वाससा जठरं वेष्टयेत् । तृतीये दिवसेऽथवा चतुर्थे यावदापोडशं

दिन तस्योदरिणो विश्रम्य विश्रम्याल्पशोल्पमल्पकृत्वा जल दोष स्थावयेत् ।
 सहसा हि प्रचुरजलस्त्रवणादपाय स्यात् । तस्मात् क्षुतिदिवसादनतर
 तृतीये चतुर्थे पचमादौ वा दिने शरीरज्जलबलमपेक्ष्य पौडशदिन मर्यादी
 कृत्य जलस्त्रावण कार्यं जठर च शिथिल वाससा गाढतर विवेक्षयेत् । नि
 स्सुते च जलेऽसौ जठरी लघिन सन् पेयामस्नेहलवणां विवेक्षुनञ्जन ईषदर्य
 ईषत्स्नेहलवण छेदरत्नार्थं वातकोपरक्षार्थं च । अथवा हि रुक्षा निर्ल
 वणां विवेक्षित्येव निर्देशमाचार्य कुर्यात् ।

स्यात्क्षीरवृत्ति पण्मासास्त्रीन्पेया पयसा विवेत् ।

त्रींश्चान्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ॥ ११८ ॥

अल्परा स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाक्कोद्रवम् ।

प्रयतो वत्सरेणैव विजयेत्तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

पण्मासान् क्षीरवृत्ति स्यात् । त्रींमासान् क्षीरपेयां विवेत् । त्र्यश्वा या
 ष्मासान् पयसैव जीर्णं श्यामाक्कोद्रवमयान् । फलाम्लेन वा मांसरसेन ।
 कथं । अल्पमल्प । तथैव स्नेहलवण । अनेन प्रकारेण मयत्त सलिलोदर
 वत्सरेण विजयेत् ।

वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रिय ।

वर्ज्येषाहारविहारादिष्वत्यर्थेऽल्लवणादिषु यंत्रित उदरी स्यात् । दिष्टे
 कथितेऽन्नपानादौ नाति यंत्रित स्यात् । अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ
 जितेन्द्रिय स्यादलोलुपेन तत्र भवितव्यमित्यर्थः ।

जलोदरचिकित्साप्रसंगेन सर्वोदरचिकित्सासाह ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं यत ॥ १२० ॥

अतो वातादिरामनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

सर्वोदरं बाहुन्येन दोषसंघातोत्थं यस्मान्स्मामर्बरेऽदरे वातादिशमनी
 क्रिया प्रशस्यते । प्रायोऽग्रहणं किंचित् प्राक्तनकर्मनिमित्तमुदरं नावश्य
 दोषसंघातजमिति ।

वन्निहमंदत्वमायाति दोषैः कुसौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
 तस्माद्रोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
 सपंचमूलान्यल्पांस्त्र्यहकटूनि च ॥ १२२ ॥

वन्निहमंदत्वं यत् आगच्छति दोषैरुदरे प्रपूरिते सति तस्मात्कारणाद्रो-
 ज्यान्याहारभोज्यानि भक्षयितव्यानि जठरिभिर्दीपनानि लघूनि च । तथा
 सह पंचमूलेन तथाऽल्पांस्त्र्यहकटूनि च ।

भाषितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंडुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
 स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

गोमूत्रे भाषितानां पष्टिकानां तंडुलैर्यवागूं क्षीरेण सिद्धां प्रकाममिच्छया
 नरं भोजयेत् । अनु पश्चादिक्षुरसं च पिबेदुदराणां शान्त्यर्थम् । तथा वात-
 पित्तकफाश्चैषामुदरिणा स्वं स्वं स्थानं व्रजति ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।
 गुडं तैलकृतं शाकं वारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥
 अयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् । वारिपानावगाहयोर्द्यदि त्य-
 जेत् तर्हि किं पेयमित्याह ।

नात्यर्थसांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
 सकणालवणं वाते पित्ते सौषणशर्करम् ।
 यवानीसैधवाजानीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥
 त्र्यूपणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।
 मधुतैलवचागुंठीशताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥ १२८ ॥

प्लीन्हि वद्धे तु हृषुपायवानोपट्टजादिभिः ।

सकृन्ना माक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

तक्रमीपत्सांद्रं मधुरं पात्रे प्रशस्यते । तच्च पत्रे सपिप्पलिसैधवं श्रेष्ठम् ।
पित्ते समरिचशर्करम् । यवान्यादिभिः सह कफोदरे हितं । त्रिकटुकादिभिः
संयुक्तं सन्निपानोदरे । मधुवैलादिभिः प्लीहोदरे । हृषुपादिभिर्युतं बद्धो-
दरे । पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्योषयुतं श्रेष्ठम् ।

गौरवारोचकानाहमंदवद्व्यतिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्प्यते ॥ १३० ॥

वातकफादीनां गौरवारोचकादियुनानां तक्रममृतत्वाय कल्प्यते संपद्यते ।
एतच्च ह्रुवन् वातकफयोर्बृद्धावपि देयमिति चिन्तयति ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ।

सर्वेषां च प्रयोगाणामनुक्षीरं तक्रं च प्रयोजयेत् । तच्च तक्रं सर्वधातूनां
स्थिरत्वं करोति । तथा वन्यं स्यादोगानुबन्धत्वं हरति ।

भेषजोपचितांगानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

भेषजेनोपचितं शरीरं येषां तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय संपद्यते ।

इति श्रीमदरुणदत्तत्रिरचितायामष्टागहृदयटीकायां चिकित्सितस्थानं
उदरचिकित्सितं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पांड्वामयी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकादयम् ।

पंचगव्यं महातिक्तं सृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

पांडूतुरः कल्याणकाख्यं सर्पिरादौ पिबेत् । आदानित्यनेनैतद्गमयति । अरिमन्त्रमाधौ माध्याह्नेन पित्तचिकित्सा कार्या । तदनु वातकफयोः । तथा च पित्तस्यैवैतद्द्वयाधिकर्तृत्वे माधान्यम् । अत एव च निदानेऽध्यगीष्ट । पित्तप्रधानाः कुपिता इत्यादि । तस्मान् पित्तस्थोपशान्त्यै सर्पिःपानं युक्तम् । पंचगव्यं घृतमपस्मारमनिपेधोक्तं । महातिक्तं कुष्ठं चिकित्सितोक्तम् । आरग्वधादिगणेन वा पक्वं घृतं पिबेत् ।

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृंगवेराञ्च पिप्पत्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलादके ।

सिद्धं हृत्पांडुगुल्मार्शः छीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च वंध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

दाडिमस्य कुडवं धान्यकात्कुडवार्धं चित्रकशुण्ठयोः प्रत्येकं पलम् । पिप्पल्या द्वौ कर्पौ तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विशतिं तोषादके पचेत् । तच्च सिद्धं हृदयाद्यतिजित् । दीपनादिगुणयुक्तं च । दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां वंध्यानामप्रसविनीनां च शस्यते ।

स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च रोषयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुराः केवलेन वा ॥ ५ ॥

४) स्नेहिन पांडुरोगिणं तीक्ष्णैर्वा मयेत् । पुनरपि लिङ्गं च बहुशः क्षीरेण
मूत्रयुतेन शोधयेत् केवलेन वा पयसा शोधयेत् ।

दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।

द्राक्षाञ्जलि वा मृदितं तत् पिबेत् पांडुरोगजित् ॥ ६ ॥

मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।

दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतमथवा द्राक्षाञ्जलिं मृदितं पिबेत् ।
तदेतदुभयमपि पांडुरोगघ्नम् । गोमूत्रेण पिष्टा हरीतकी वा पिबेत् । तेन
गोमूत्रेण सिद्धं कथितं फलत्रयं वा पिबेत् ।

स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।

साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमकम् ॥ ८ ॥

स्वर्णक्षीर्यादिकं गोमूत्राञ्जलिना पिष्टमथवा तेनैव गोमूत्रेण शृतं पिबेत् ।
एभिर्वा स्वर्णक्षीर्यादिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोमकरं पिबेत् ।

मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन
सहाजं भुञ्जीत । मासरसेन वा मधुरेण नत्वग्लेन ।

शुद्धश्रोत्रयतो लिह्यात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।

दुग्धश्वोभयतः पाण्डुः मूर्धतश्च हरीतकीमधुघृतद्रुता लिह्यात् ।

विशाला कटुका मुस्तां कुष्ठं दारुकलिंगकं ॥ १० ॥

कर्पाशाद्विपिचुर्मूर्वा कर्पार्वाशा घुणप्रिया ।

पीत्वा तच्चूर्णमंशोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥ ११ ॥

पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥

विशालादयः पट्कर्षमात्राः । पूर्वोपि द्विकर्षमात्रा । अर्द्धकर्षद्वयी
अतिविषा । तदेनच्चूर्णं कोणागुना पीत्वा नास्तिक शिष्यान् । एतच्च पांडु-
रोगादीन्हनि ।

वासागुदूचोत्रिकलाकटोभूर्नैवनिजः ।

काथः सौद्रयतो हन्ति पांडुपित्तास्त्रकामलाः ॥ १३ ॥

वामादिकाथो मधुवृतः पांडुदीन् हनि ।

व्योपाग्निवेष्टात्रिकलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णांभोजिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥

कामलापांडुद्विगुणकुष्ठारोमेहनाशनम् ।

व्योपादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तक्रादिभिरुपयोजितं कामलादिनाशनम् ।

गुडनागरमंहूरतिलांरान्मानतः समान् ॥ १५ ॥

पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्गुटिकां पांडुरोगिणे ।

गुडादिकान् समभागान् पिप्पलीद्विगुणानिमां गुलिका पांडुरोगिणे
दद्यात् ।

ताप्यं दाढ्यास्त्वचं चक्षुषं ग्रंथिकं देवदारु च ॥ १६ ॥

व्योपादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।

मंहूरं चांजननिभं सर्वतोष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।

प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्त्वादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मंहूरवटका प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ।

कुष्ठान्यजरकं शोफमुरुस्तंभमरोचकम् ॥ १९ ॥

अशीसि कामला मेहान् लीहानं समयन्ति च ।

ताप्यादिकं व्योपादिनवकं च पूर्वोक्तं चूर्णयेत् । ततस्तेभ्यो द्विगुणं मंहूरं
मज्जनसदृशं सर्वेभ्योऽष्टगुणे मूत्रे पृथक् विपके च वटकीकरणक्षमे घने सति ।

प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् । तांश्च तक्रमधानभोजनं सन् प्राश्रयान् । एते
 मंडूरवटकाः पांडूमणिना प्राणदास्तथा कुष्टादीन् घति ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पंचपलाः पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलान्योषविडंगैः पालिकैः सह ।

शर्कराष्टपलोन्मिश्राशूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पादुरोगं विषं कासं यदमार्णं विषमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाद्व्यस्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

ताप्यादयः पृथक्पंचपलाश्चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्कराष्टपल्युता
 शूर्णीकृता मधुना द्रवीकृता पादुरोगादीन् घति । विशेषेणपस्मारादींश्च ।

कौटजात्रिफलानिबपटोलवननागरैः ॥ २३ ॥

भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥

त्वक्क्षीरीपिप्पली धात्री कर्कटाद्याः पलोन्मिताः ।

निर्दग्धा फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥

मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।

दाडिमात्रुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥

तान् भक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।

पादुकुष्ठज्वरछीहतमकार्शो भगंदरम् ॥ २७ ॥

हन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।

कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥

मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।

कौटजादिभिर्द्रव्यै रसतो गतैः कार्थीकैरित्यर्थः । शिलाजतुः पलान्य
 ष्टौ दशाहानि द्विगुणानि त्रिगुणानि वा मासमेकं भावितानि । अहः, शब्दो

वारोपलक्षणार्थं । तदयमात्रायैवतिष्ठते । शिलाजनुपलाष्टकं केवलं जलघातं
 क्रीडादिकं तत्तुल्यमष्टगुणिते जले कथितं ततोऽष्टभागाशेषेपरसं गृहीत्वा तेन
 रसेन दद्यात् वारान् द्वित्रिगुणान्वा भाग्येदिति । तावत्पृष्ठपलप्रमाणां सितश-
 र्करात्सूक्ष्मार्थादिकं पलोन्मितं कटकार्या फलमूलयोः पलम् । त्रिजातकं
 युक्त्या यावता त्रिजातकेनागिसौगन्धं हीनसौगन्धं वा न स्यात् । एव
 न हीनमात्रमेतदेयमव्यापकत्वात् न वातिमात्रमप्यतिव्यापकत्वेनायोगार्हत्वात् ।
 मधुनस्त्रिभिः पलैः सयुक्तान् कार्पिकान् गुडान् विदध्यात् । तान् गुडान्
 भक्षयित्वाऽनु पश्चाराडिमञ्जलादीनि यथायोगं पिबेन्निरन्नं कृताहारो वा ।
 ते च घटकाः पाण्डुदीन् हन्युः । सर्वदोषहराः शिवाश्च स्युः ।

द्राक्षामस्थं कणामस्थं शर्करार्घतुलं तथा ॥ २९ ॥

द्विपलं मधुकं शुंठीत्वक्षीरी च विचूर्णितम् ।

धान्रीफलरसे द्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥

शीतान्मधुमस्थयुतान् लिह्यात्पाणितलं ततः ।

हलीमकं पांडुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥

द्राक्षायाः षोडशपलानि विष्पत्त्याश्च शर्करायां पलानि पचायात् । य-
 द्यदिदं रजीकृतं द्विपलप्रमाणम् । धान्रीफलरसस्य द्रोणे सर्वमेतत्क्षिप्त्वा
 लेहमिव पचेत् । तस्मालेहोच्छीतान्मधुनः प्रस्थयतात् पाणितलं कर्षमाणं
 लिह्यात् । स च लेहो हलीमकादीन् नियच्छति पराकरोति ।

कनीयः पंचमूलावु शस्यते पानभोजने ।

पाण्डूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

पानभोजने च शस्यते हृस्वपचमूलजलम् । मृद्वीकारस्य आमलकरसश्च
 पांडुरोगिणां कामलार्तानां च शस्यते ।

इति सामान्यतः प्रोक्तं पांडुरोगभिषग्गुणितम् ।

विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषवलं प्रति ॥ ३३ ॥

इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जितमौषधं प्रोक्तम् । भिषग्धातुः
कंडूदौ भिषग्यते स्मक्तः भिषग्जितं । तदभिज्ञेन वैद्येन विकल्प्य नि-
रूप्य पृथग्दोषबलं लक्षणीकृत्य योज्यम् ।

स्नेहमायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सांनिपातिके ॥ ३४ ॥

पवनजे पांडौ स्नेहमायं स्नेहभूयिष्ठं भेषजं । तिक्तशीतमायं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके तु कटुरूक्षोष्णभूयिष्ठं । सांनिपातिके विमिश्रं चिकित्सितम् ।

मृदं निर्यातयेत्कायात्तोक्ष्णैः संग्रोधनैः पुरः ।

बलाधानानि सर्पापि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

कायाच्छरीरान्मृदं ग्रस्यभूतं स्थितम् तीक्ष्णैः संग्रोधनैः कुहीक्षीरादिभि-
र्निहरेत्पुरः पूर्वं । शुद्धे तु कोष्ठे बलाधानानि घृतानि योजयेत् । तान्येनाह ।

व्योषविल्वाद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ ३६ ॥

द्विश्रिकाली च आर्क्षी च सक्षीरैस्तैः घृतं घृतम् ।

सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

व्योषादिभिर्घृताच्चतुर्थ्यैः घृतानि समेन क्षीरेण तच्चतुर्गुणजलेन घृतं
घृतं सर्वान् विकारान् मृत्तिकाकृतान् शमयति ।

तद्वत्केसरयष्ट्याद्विप्लवलीक्षीरसाङ्गुलैः ।

केसरादिभिः पक्व सर्पिस्तद्वत् पूर्वगुणम् ।

मृद्धेयणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेष्टांभिर्निब्रमसवैः पाठया मूर्ध्याऽथवा ।

मृद्धेयणायै तस्या मृदि लौल्ये लोलुपत्वे सति वेष्टादिभिर्भाविता मृदे
दद्यात् ।

मृदेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

मृदो भेदो विशेषः कृष्णपांडुरादिः । तेन भिन्नो विशेषितो यो दोषस्तस्य वातादेर्ज्ञानात् । मृत्कपायानिलं पित्तमूपरामधुरान्तकं दूषयित्वा । एवं लक्षणादोषानुगमाद्वेपजं योज्यम् । नैवमेवं मृद्वक्षणाविवक्षितेन । मृन्निर्हरणौपधौ चैतद्धेतुविपरीतमेवेत्यवेहि । यतो मृदा हेतुभूतया यः पांडुरोग उद्भूतस्य मृन्निर्हरणं विपरीतमेव ।

कामलायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ।

कामलायां पित्तहरमौपधौ यत् पांडुरोगाविरोधि तदेयम् ।

पथ्याशतरसे पथ्याशृताघरातकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ।

पथ्याशतकाथे पथ्याशृतपंचाशत्कल्कीकृतो घृतप्रस्थः पक्वः कामलादिघ्नः ।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकरस्य वा ॥ ४१ ॥

संत्रूपणं बिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम् ।

इक्षो रसेन विदार्या रसेनामलकरसेन वा कर्णिकारायन्यतमरसेन सह त्रिकटुकं पलप्रमाणमारग्वधं कामलापहं पाययेत् ।

पिप्पेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुंभस्य चूर्णं ससौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।

निकुंभकल्कं वा पलद्वयप्रमाणं शिशिरजलेन पिबेत् । कुंभचूर्णं क्षौद्रसहितं वा त्रैफलेन काथेन पिबेत् ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निवस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥

मातः प्रानमधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ।

त्रिफलाद्यन्यतमरसं मधुयुतं मातः प्रातः कामलिने योजयेत् ।

निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमंजनम् ॥ ४४ ॥

निशादिभिरंजनं कामलाहन् ।

तिलपिष्टानिभं यस्तु कामलावान्सृजेन्मलम् ।

कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

यः पुनः कामलावान्मलं निलपिष्टसदृशं मुञ्चेत्तस्य कफरुद्धमार्गः । नस्या-
नुरस्य कफमैर्द्रव्यैः पित्तं जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामचलनिग्रहैः ।

कफसंयुञ्जितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्बल्यालपाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पेऽनुपज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रूक्षकटुम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।

शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥

भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च रास्यते ।

सबीजपूरकरसं लिह्याद्व्योषं तथाशंयम् ॥ ५० ॥

स्वं पित्तमेति तेनास्य राकृदप्यनुरज्यते ।

वायुश्च याति प्रशमं सहाटोप्राद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।

रूक्षादिभिः पत्रैः कुपितः कफेन मिश्रितो यदा पित्तं बहिः क्षिपेत्
तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेदाटोपादिमाश्च । हृदयेन च गुरुणा शुक्लः ।
दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरल्पे पित्ते शाखासमाश्रितेऽनुपज्येत ।
अनुपज्येति कर्मकर्तरि । तं तादृशं नरं रसै रूक्षकटुम्लैर्गुणैरादिमांसजैस्तथा
शुष्कमूलकोद्वैर्यूपैस्तथा कुलत्थोत्थैर्भोजयेत् । भृशाम्लतिक्ष्णं च भोजनं
रास्यते । तथा बीजपूरकरससहितं व्योषं लिह्यात् । एवं कृते सत्वस्य पित्तं

स्वमाशयमेति । शकृच्चानुपज्यते वायुश्च प्रथमं यात्याटोपात्रकूजनादि-
भिरुपद्रवैः सह । अस्यानुरस्यापगतोपद्रवस्य सतः कामलाविहितो वि-
धिः कार्यः ।

गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥

मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।

कुम्भकामलायां गोमूत्रेणालोडितं शिलाजतुं पिबेत् । धातुमाक्षिकं वा
पिबेत् । गोमूत्रेण मासं यावत् पिबेत् । हिरण्यजं रूप्योत्थं मलं वा गोमू-
त्रेण पिबेत् ।

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥

महिषीहविषा लिग्धः पिबेद्वात्रीरसेन तु ।

त्रिवृतां तद्विरिक्तोद्यात्स्वादुं पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पापि मधुराणि च ।

यापनान्क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

मार्द्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।

कासिकं वाभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥

पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।

हलीमकवान् गुडूचीस्वरसक्षीरपकेन महिषीघृतेन लिग्धः सन् त्रिवृतां
धात्रीरसेन पिबेत् । गुडूचीस्वरसोऽत्र घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसममिति पाक-
क्रमः । तथा त्रिवृतया विरिक्ते सति मधुरं वातपित्तघ्नं चादद्यात् । प्रागुक्तं
च द्राक्षालेहं भक्षयेत् । मधुरद्रव्यसाधितानि घृतानि चाद्यात् । यापना-
न्प्राणकारिणः क्षीरवस्तींश्च शीलयेदनुवासनसहितान् मार्द्दीकारिष्टयोगांश्च
युक्त्या बन्धिवृद्धये पिबेत् । अभयालेहं चाग्न्यं कासधिकित्सितोक्तं
प्रस्थोन्मिते यवकाथे विंशतिविजया इत्यादि शीलयेत् । क्षीरेण च पिप्पलीं
मधुघटिकां बलं च युञ्जीत यथादोषाद्वलाच्च ।

पांडुरोगेषु कुरालः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ १७ ॥

पांडुरोगेषु शोफचिकित्सितं च क्रियाक्रमं सुधीः प्रयुजीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थाने पांडुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पांडुरोगचिकित्सितादनंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं प्रारभ्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सर्वधश्चास्य निदान एवोक्तं इत्याह ।

सर्वत्र सर्वांगसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।

सामे विशोषितो भुक्ता लघुकोष्णाभसा पिबेत् ॥ १ ॥

नागरातिविपादारुविडंगेद्रव्यवोषणम् ।

अथवा विजयाशुंठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥

नवायसं वा दोषादथ शुभ्यै मूत्रहरीतकीः ।

वराकायेन कटुकाकुंभायरूक्षयूपणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसंभवम् ।

सर्वत्र दोषजे श्वयथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्ता कोष्ठेन जलेन नागरादि पिबेत् । विद्रोषणमत्रोपनाम । अथवा विजयादीन् कोष्णाभसा पिबेत् । दोषान्हुलो नवायस पांडुरोशोक्तं पिबेत् । शुभ्यै गोमूत्रेण हरीतकीः शीलयेत् । त्रिकलाकायेन सह कटुकात्रिवृतालो-हचूर्णकटुनिकाणि शीलयेत् । वराकायेन कुभादीन् गुग्गुलु वा शिलाजतु वा त्रिकलाकायेन शीलयेत् ।

मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविषद्विद्वत् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चलव्योपक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

मदागिरामगुरुभिन्नविवद्विद् सन् तक्रं सौवर्चलादियुतं शीलयेत् ।
गुडयुतामभयां तक्रानुपानां वा । तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत् ।

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्धविवर्धितम् ।

परं पंचपलं मासं यूपक्षीररसारानः ॥ ६ ॥

गुल्मोदशरीः श्वयधुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

आर्द्रकं वा तुल्यगुडं पलाधेन मतिदिनं वर्धितं परं पंचपलं यावदेकस्मि-
न्नेव दिने पलपचक्रममाणं स्यात्पुनरापि द्वास्येदधपलं यावत् । एव मासं
यावदेपमयोगो यथोचितं कफपित्तबानाधिको मूषादिभोजी स्यात् । एषच
मायोगो गुल्मादींश्चतुर्दशकफानां जयेत् ।

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयधुस्रवधूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कं स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा पक्त्वा पिबन्
शोकादिभिरभिभूतोऽपि निरामयः स्यात् । आर्द्रकनागरमार्द्रकमुच्यते । उप-
जात्यौपच्छदसिके वृत्ते ।

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयधुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिरुतादंतीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोवीं महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्याद्दूध्रीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

निरामो बद्धपुरीयः शोफार्तः सन् त्रिवृत्तादिभिः साधितं पयः पिवेत् । गोम-
हिष्या वा सत्रधि मूत्रं सक्षीरभोजनः सन् पिबेत् । तद्योद्रीक्षीरभोजनः
पानादाराभ्यां विना सप्ताहमथवा मासं स्यात् । उद्रीक्षीरवर्तनं इत्यत्र कुङ्कु-

टयादीनां मडादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । इत्युद्धीशब्दस्य पुंवद्भावः । केचि-
दुद्धीक्षीरमिति जगुः ।

यवानकं यवक्षारं यवानों पंचकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामम्लवेतसम् ॥ ११ ॥

बालविल्वं च कर्पारां साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

यषामकादि कर्पारां जलाढके पचेत् । तेन कायेन घृतप्रस्थः पक्वः
शोफादिहा स्यात् । ब्रह्मादिशब्दस्य मायिकत्वाच्छोपशब्दोत्तरादावपि-
हते.किप् ।

दध्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तत्कसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्बहुणैः

चित्रकगर्भादध्नश्चित्रकशूर्णमिश्रितात्क्षीराद्यज्ज्ञात दधि तस्मान्मथ्य
मानात्तत्रेण चित्रकतत्रेण संयुक्तं पक्वं तद्वयवानकादिघृतसदृशं गुणैः ।

युञ्ज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

कालविदवस्थादोषादिनिद्वान्वतर महातिक्तकल्याणकमभयाघृतं युञ्ज्यात् ।

दशमूलकपायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुला तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थाप्यं च हिमे क्षौद्रात्तं निहंत्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धरोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवाताम्लकरक्तापित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुकदोषश्वासारुचिष्ठीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

दशमूलकपायस्याढके पथ्याशतं पचेत् । अत्र च सामान्यपरिभाषया
काथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य च द्वात्रिंशत् पलाणि भवति । एवं च

तंत्रांतविरोधः । तथा तत्रैवं कथ्यते । द्विपंचमूलस्य तुलाकृपाये कंसेभयानां च शतं गुडाच्चेति । तदेवं विरोधं पश्यतो व्याख्यामेवंविधां विद्वांसो निदधति । दशमूलस्य तुला तस्याः कृपायो दशमूलकृपाय इति । मयूर-
व्यंसकादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । एवं दशमूलस्य पलशतं तत्काथ-
स्याढके पथ्याशतं पचेन् । गुडतुलां दत्त्वा तस्मिन् लेहे निचूणितं त्रिजान-
कादि दद्यात् । एतेषां च प्रमाणं वासिष्ठलेहवत् कल्प्यम् । यवक्षारस्य
कर्षमात्रं देयं । तंत्रान्तरेष्युक्तम् । ज्योपाञ्चतुणलं दद्याद्विपलं त्रिस्तुगंधतः ।
कर्षमात्रं यवक्षारादिति । शाले च सति माक्षिकात्प्रस्थार्धं देयं । तदेत-
दुपयोजितं प्रवृद्धशोफादीन् हंनि । खारणादस्तु जगाद । दशमूलाढकम-
भयाशतसहित पाचयेदपां द्रोणे । अवगेषितचतुरंशे तस्मिन्पुनः क्षिपेत्
पथ्या इति । उपजातिवृत्तम् ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलांबुसाधितम् ।

अल्पमल्पं पटुस्तेहं भोजनं श्वपथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योपान्वितैर्मोद्वैः कौलत्थैः सकणै रसैः ।

तथा जांगलजैः कूर्मगोघाशाल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवंति च ।

श्वपथोः पुराणयवादिदशमूलकाथसाधितमल्पम् तथाल्पलवणस्तेहं भो-
जनं हितं । कैः सह । मौद्ररसैः । किंभूतैः । क्षारव्यूषणयुक्तैः । तथा कौल-
त्थरसैः । किंभूतैः । सपिप्पलीकैः । तथा च मुनिः । कुलत्थयूपस्तु सपि-
प्पलीको मौद्रस्तु सव्यूषणयावशूकः । रसैरतथा जांगलविष्किराणां सकूर्म-
गोधाशिखिशलकानामिति । अत्र शिसिनो जांगलविष्किरत्वेन गृहीता अपि
पथ्यनरत्त्वप्रतिपादनार्थं पुनरुपात्ताः । तथायमेव तंत्ररुदष्टांगावतारेऽध्य-
गीष्ट । दशमूलांभसा सिद्धैर्व्योषक्षाररजोन्वितैः । रसैर्जांगलजैर्मोद्वैः कौल-
त्थैर्मौलकैरपीति । नयेत्यादि । तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा
कच्छपादिजैश्च । पाने मथितमनम्लं मद्यानि च सौपधानि हितानि ।

अजाजोराठीजीवंतीकारवीपौष्करात्रिकैः ॥ १९ ॥

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बदरोन्मितैः ।

रुता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शोल्पाग्निमोहिनाम् ।

अजाजीमभृतिभिः पेया घृततैलाभ्यां युक्त्या भृष्टाऽतिशयेन शोफादि-
मतां हिता ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पंचकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

पचकोलेन बदरोन्मितेन साधिता पेया गुणैस्तद्वच्च पूर्वोक्तगुणा । तथैव
पाठायाः साधिता पेया स्यात् ।

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवेष्टकनखसृक्कादेवदारुभिर्यंगुभिः ॥ २२ ॥

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकवालकैः ।

चतुर्जातिकतालीसमुस्तागंधपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यजनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

तथा शैलेयादिभिरभ्यजनतैलं तथा लेपं स्नानार्थमुदकं च कुर्यात् ।

स्नानं वा निबवर्षाभूतक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

निम्बादिवारिणा च स्नानं कुर्यात् ।

एकांगशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंसाकोशातकोमाद्रीतालपर्णीजयंतिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्हिहस्तिकर्णेश्च मुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

एकांगजे गोष्ठे पुनर्नवादिभिर्जलपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपो हितः । इति सा-
मान्येन श्वयथोरुपक्रमः ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासाधं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरंडजं वातविद्विग्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाम्यंगात्समीरमान् लेपमेकांगगे पुनः ।

मातुलुंगाभिर्मथेन शुंठीहिंस्त्रामराद्वयैः ॥ २९ ॥

अनिलजे शोफे पक्षं यावन्नृत्तं तथैरंडजैलं पिबेत् । वातविद्विग्धे सति तदेव पूर्वोक्तमीषधं प्राग्भक्त क्षीरेण सिद्धं मांसरसेन वा पिबेत् । तथा स्वेदाभ्यगान् वान्प्रान् कारयेद्दृढ इति शेषः । तथानिलोत्थ एकांगगे शोफे मातुलुगादिभिलेप कारयेत् । हिंसा सिंही ।

पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रोधाद्येन वा सूतम् ।

क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यंगाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पित्तश्वयथौ तिक्तकाख्यं घृतं पिबेत् । न्यग्रोधादिगणेन वा सूतं पिबेत् । तथा तृडादिषु क्षीरं पिबेत् । तथा लेपाभ्यगाः शीता हिताः ।

पटोलमूलप्रायंतीयष्टग्राहकटुकाभयाः ।

दारुदार्विहिमं दंती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥

तैः कायः सघृतः पीतो हंत्यंतस्तापतृड्भ्रमान् ।

ससंनिपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥

पटोलादीनां कायो घृतसहितः पीतोऽतस्तापतृष्णादीन् हति ।

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।

कफोद्भवे शोफ आरग्वधादिना सिद्धं तैलं पिबेत् ।

स्रोतोविबधे मंदेऽवावरुचौ स्तिमितारायः ॥ ३३ ॥

क्षारचूर्णाम्बारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

स्रोतोविबधे सति वन्धौ च मदेऽरोचके च सति स्तिमितारायः सन् क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वकृसिकतातसी. ॥ ३४ ॥

प्रलेपोन्मर्दने गुंज्यात्सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।

कृष्णादीन् कोष्णान् मलेप उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान् युजीत ।

ज्ञानं मूत्राभसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥

कुलस्थनागराभ्यां वा चंडागुरुविलेपने ।

मूत्रजले कुष्ठादिभि सिद्धे स्नानाय हिते । कुलस्थशुठीभ्यां वा कथिते
गोमूत्रजले हिते । विलेपने चंडागुरुणि हिते ।

कालाजशृंगीसरलवस्तगंधाहयाहया ॥ ३६ ॥

एकैपिका च लेपः स्याच्छुभ्रयथावेकगात्रजे ।

कालाजशृंग्यादय एकागके शोके लेप स्यात् । काला नीलिनी ।
वस्तगंधा कारवी । एकैपिका त्रिवृता ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ॥ ३७ ॥

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ।

यथादोषं दोषानुसारेण शुद्धिं तथा रक्तावसेचनं यथासन्नं कुर्वीत ।
ससर्गजे तु यथाभ्यधिकदोषानुसारेण क्रियां कुर्यात् ।

अजाजिपाठाघनपंचकोलव्याघ्रीरजन्य सुखतोयपीताः ३८

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिग्रमहीपधैश्च ।

अजान्यादयः कोष्णजलपीता शोफ त्रिदोषोत्थं चिरकालेन्यत्र वृद्धि-
गतं निघ्नन्ति । भूनिग्रमागरे च हतदति वचनपरिणामेन सबधः । उप-
नातिवृत्ते ।

अमृतादितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ॥ ३९ ॥

श्वयभूदरकुष्ठपांडुताळमिमहोर्ध्वकफानिलापहम् ।

अमृतायुगलादिकं गुग्गुलुसहितं गोमूत्रेण पीनं शोफादीन् हन्ति । वैता-
लीयं । कषादोष्टौसमश्चलनममोत्रपरेण युज्यतेनेताः । पट्टनिरतरायुतः ।

इति निजमाधिरुत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।

श्रुतिहिमघृतलेपसेकरैर्विपजनिते विपजिच्च शोफ इष्टम् ॥ ४०

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजं शोफ दोषजमधिरुत्य चिकित्सितमुक्तं ।
क्षतोऽथे शोफे क्षतजमसृग् विशोध्य । कैः । रक्तस्त्रावादिभिः । विपजनिते
शोफे विपहरमिष्टं । पुष्पिताग्रा ।

ग्राम्यानूपं पिशितमवलं शुष्कराकं तिलान्नम्
गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरसमशामनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वमं रात्रौ श्वयधुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

ग्राम्यादिमासादि शोफी वर्जयेत् । ग्लौ न्यौ यौ ज्ञेया कुसुमितलतावेहि-
ताक्षुत्रलोकैः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुनःश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वा-
गसुदराख्यायां चिकित्सितस्थाने श्वयधुचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं विसर्पचिकित्सितमुत्सेधसामान्याच्चिकित्सासादृश्याच्च व्या-
ख्यायते ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लघनरूक्षणम् ।

रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

विसर्पेषु पूर्वमेव लघनादि हितम् । स्नेहनं तु न हितम् ।

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीद्रव्यवं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिबपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

वमन विसर्पघ्न मदनफल मधुयष्टिकेंद्रयवाञ्चितम् हित । पटोलादिभि-
र्युत वा मदनफल हितम् ।

रसेन युक्तं त्रायंत्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं कोष्ठगते दोषे विरोपेण विशोधनम् ।

त्रिवृच्चूर्णं त्रायत्या रसेन युक्त द्राक्षारसेन वा त्रिफलारसेन वा विरे-
चन योज्यम् । क्षीरेण घृतेन वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तम् । कोष्ठगते दोषे विशो-
पेण शोधन योज्यम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽऽपे शमनं चंदनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मस्तुनिबपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलबोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

अशोधनार्हस्य पुतोल्पे दोषे शमन चंदनोत्पल योज्यं । मस्तुनिबपटोल
वा । पटोलकटुरोहिणीत्यादिक वा सारिवादिक वा जले कथित ।

दुरालभा पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णाबोसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दुरालभादिक कथित शीतकषाय वा तृष्णादिमान् पिबेत् ।

दार्वापटोलकटुवामसूरत्रिफलास्तथा ।

सनिबयष्टीत्रायंती कथिता घृतमूर्छिता ॥ ७ ॥

तथा दार्वादीनिबादिभि सह कथितान् सर्पिर्निमित्तितान् पिबेत् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वग्मासस्त्रायुसंस्तेदौ रक्तस्तेदाब्धि जायते ॥ ८ ॥

रक्ते च शालादुष्टे सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत् । कुन इत्याह
त्वग्मासेत्यादि । यस्माच्चगादिषु हेदो रक्तछेदाज्जायते तस्माद्रक्तं निर्हरेत् ।

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तेक्षरे हितम् ।

घृतं तिक्तं महातिक्तं मृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥

निरामे पुंस्ति तथा वातपित्ताधिके कफे च क्षीणे घृतं तिक्तकादिकं
हितं । पूर्वं सामान्येन विसर्पिणः स्नेहनं निषिद्धं । अवस्थाभिद्येपेण च
स्नेहनमिदमुक्तमिति पूर्वापरव्याहतत्वमत्र नाशकनीयम् ।

निर्हतेऽस्त्रे विशुद्धैर्दोषे त्वग्मांससंधिगे ।

बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशांतये ॥ १० ॥

रक्ते निर्हतेऽनर्विशुद्धे दोषे त्वग्मांसाश्रिते सति प्रलेपसेकाद्या बहिः-
क्रियाः परिमार्जने विधेयाः । शीघ्रमेव विसर्पशांतये स्युः ।

शताब्धामुस्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ।

सुराद्वा कृष्णगंधा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥

शतपुष्पादिकं चले वाते विसर्पे प्रलेपनं हितम् । आर्तगलो नीलः सहचरः ।

न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।

न्यग्रोधादिगणः पित्तविसर्पे प्रलेपो हितः । तथा पित्तविसर्पे पद्मोत्पला-
दिकं दद्याग्रध्याख्यं तत्रादवधार्यं । यथा पट्टरणाख्यो योगः । सग्रहे चैव
पठयने । पद्मोत्पलशैवालपकदूर्वाभृणालशृंगाटककसेरुकशर्करा-
हर्षिरेरचंदनमु-
क्तामणिगैरिकपयस्यामर्षाडरीकमधुकपयकषृतक्षीराणीति ।

न्यग्रोषपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥

विसर्पं विश्रं लेपः स्याच्छतधौतघृताभृतः ।

पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥

शंखः प्रवालं रुक्मिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।

न्यग्रोधस्य पादास्तरुणा अभिनवकदलीगर्भान्विता विसप्रंथिश्च लेपोऽयं
शतधौतघृनालोडितः । तथा पद्मिनीपंकः सिधिरौ मौक्तिकं वा जलपिटं ।
शंखो वा पिष्टो विट्ठमो वा मुक्तिर्वाऽयवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो हितः ।

त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकरवीरकम् ॥ १४ ॥

नलमूलान्यनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।

त्रिफलादिभिलेपः श्लेष्मविसर्पहत् ।

धवसप्ताक्षरदिरदैवदारुकुरंदकम् ॥ १५ ॥

समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवाः ॥ १६ ॥

ईद्राणीशार्कं काकाद्वाशिरीषकुमुमानि च ।

धवादिक वरुणसैयंकेत्यादिर्वा कणिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मानक-
न्वचो वा ईद्राण्यादयो वा लेपः ।

सेकव्रणाभ्यंगहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥

एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।

एभिरेव श्लेष्मविसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् । व्रणाभ्यंगाद्य हविरी-
त्यश्वघासवःसमासः । वायौ ये लेपा उक्तास्ते घृताधिका कार्याः । अ-
धिकगद्गदनिर्देशाच्चेद गमयति । अन्यत्रापि पित्तनिसर्पे कफनिसर्पे च ये
लेपा उक्तास्तेऽपि सघृताः कार्या नल्पघृता इत्यर्थः ।

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥

आशोतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।

अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरास्थिताः ॥ १९ ॥

योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मंदवीर्यास्त एव च ।

कफस्थानगते सामे वायौ किंचेच्छीतोष्णरूक्षाश्च मलेपा हिताः । पित्त-
स्थानगते च रक्तपित्ते घृतान्विताः । अत्यनशीतास्तनवस्तथा तनुवस्त्रांतरा-

स्थिताः क्षणे क्षणेऽपरे योज्याः । च शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्त एव पुनः
पुनः प्रयुज्यमाना मंदवीर्याः स्युः ।

संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

संसृष्टदोषे विसर्प उभयरूपे च संसर्गाख्ये सन्निपाताख्ये चैतत्कर्मैदं
चिकित्सितम् । यस्मत्तिदोषमुक्तं तदेव यथाययं संसृष्टं कृत्वा तत्र मशस्यते ।
इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वा वातपित्तज्वादिष्वभिविसर्पादि-
पुष्पक्रममाह ।

शतधौतघृतेनार्घ्मि प्रदिह्यात्केवलेन वा ।

सेचयेद्दृतमंडेन शीतेन मधुकांजुना ॥ २१ ॥

शीतांभसांभोजजलैः क्षीरेणेशुरसेन वा ।

पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥

अभिशब्देनाभिवीसर्प उपलक्ष्यते । तस्य च लक्षणं । वातपित्तातिरेकफद-
त्यादियावदुःमबोधे श्रुते निद्रा सोमिविसर्प उच्यत इति । तमभिविसर्पं शत-
धौतघृतेन प्रलेपयेत् । सेचयेदित्यादि । अथवा केवलेन घृतमंडेन सेचयेत् ।
शीतशरेण मधुमण्डजलेन वा सेचयेत् । एवं शर्कराबलेन मुस्तजलेन क्षीरेण-
शुरसेन चेति योज्यं । पानादिषु महातिक्तं सुदुः हितम् ।

ग्रंथ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।

कफानिलघ्नं कर्मघ्नं पिंडस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा ततः कफानिलघ्नं कर्म पिंडस्वेदादि-
कर्मिष्ठम् ।

ग्रंथिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।

दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

ग्रंथिवीसर्पशूले सति दशमूलविपक्वेनोष्णेन तैलेन सेचयेत् । तथैव मू-

त्रैदशमूलविपैरिति वचनपरिणामेन संबधः । जलेन वा दशमूलक-
थितेन सेचयेत् ।

सुखोष्णया मृदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगंधया ।

नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

अथवा कृष्णगंधया पिष्टया सुखोष्णया मृदिह्यात् । अथवा नक्तमाल-
त्वचा पिष्टया सुखोष्णया मृदिह्यात् । शुष्कमूलकैः पिष्टैः सुखोष्णैरथवा
कलिना विभीतकेन सुखोष्णेन लेपयेत् ।

दंतीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसीगुडः ।

भट्ठातकास्थिकासीसलेपो भिद्याच्छिलामपि ॥ २६ ॥

बहिर्माग्राश्रितं ग्रंथि किं पुनः कफसंभवम् ।

दीर्घकालंस्थितं ग्रंथिमेभिर्भिद्याञ्च भेषजैः ॥ २७ ॥

दंत्यादिभिर्द्रव्यैलेपः शिलामपि भिद्यान् । किमुन कफज बाह्यमार्गा-
श्रित ग्रंथि लेपो न भिद्यान् । विरकालावस्थितं ग्रंथिमेभिरेव पूर्वोक्तैरीव-
धैर्भिद्यान् ।

मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।

गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥

सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैः ।

त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥

देवदारुगुड्गुच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।

मुस्तभट्ठातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।

तप्तायोहेमलवणपापाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

मूलकादियूपादिभिः सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभोजनैस्तथा पानैः ससीधु-
मधुशर्करैस्तथा सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा, त्रिफलायाः म-

यैभिरित्यारभ्य यावत्तत्तापोहेमञ्जणपापानादिप्रपीडनैर्दीर्घकालस्थितं ग्रंथि
मियादित्यनुवर्त्य योज्यम् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वले स्थितः ।

ग्रंथिः पापाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ।

पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

आभिः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः सिद्धिर्ग्रन्थिनात्वादविसर्वादिनी-
मिस्तथा विविधाभिरनेकप्रकारादिभिः प्रयुक्ताभिर्वले स्थितो यदि ग्रन्थिर्दी-
र्घकालानुबधत्वाद्रतिमनुद् अन एव पापाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति । अ-
थाननरमस्य दाहः क्षारेण हितः । अभिना शरैर्हेम्नापि वा हितः । अथवा
पाकिभिरौषधैर्नाशनः प्रोचितैः पाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रन्थिमुद्धरेत् ।

मोक्षयेद्बहुशश्वास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।

पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥

अस्यग्रन्थेग्रन्थिभीमर्षणो रक्तमुत्क्लेशमागतम् विकारकरणं प्रसृग्मु-
खनां मातं बहुशो मोक्षयेत् । पुनश्च रक्तेऽपहृते वातश्लेष्मजिदौषधं
तत्र हितम् ।

प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्गणवत्क्रिया ।

दार्वाविडंगफणैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥

दूर्वास्वरममिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।

प्रक्षिप्ते सर्वेऽस्मिन् विमर्षे दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्गणवत्क्रिया
स्यात् । तथा दार्वादिभिः सिद्धं तैलं व्रणे हितं वातप्रधाने वातस्य दत्त-
व्यमर्थम् । तथा कफपित्तोत्तरे विमर्षे दूर्वास्वरमेव पक्वं घृतं हितम् ।

एतन्नः सर्वैरुर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

एता एकाभिर्वाधेऽस्मिन्नाप्ये सर्वैरुर्माणि यथानिर्दिष्टानि रक्तमोक्षण-

मेकत एकस्मिन् पक्षे । एव विसर्पेदिष्टया सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षणस्य च
वीसर्पशमने तुल्यत्वात् । ननु कथमेतस्यादित्याह ।

विसर्पो नह्यसंसृष्टः सोऽसृष्टपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽसृष्टं हरेदतः ॥ ३७ ॥

यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृष्टोऽसृष्टश्च न जायते । न कदाचिद्रक्त
पित्ताभ्यामनरेणोत्पद्यत इत्यर्थः । अस्य च विसर्पस्य रक्तमेवाश्रयो नाग्यः ।
अतोऽस्माद्बहुशो बहून् वारान् रक्तमेव हरेत् ।

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषोऽप्युपस्तब्धस्तत्राक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

बहुदोषाय विसर्पिणे तद्धृतं न देयं यद्विरेचनं न भवति । पित्तं हि
वीसर्पे प्राधान्येन चिकित्स्यम् । पित्तस्य च विरेचनमुपक्रममथानमिति । तेन
घृतेन विरेचनेन यस्मादुपस्तब्धस्तमितोदोषस्त्वग्रक्तमांसानि पचेन् ।
तस्माद्विरेचनकरमेव घृतं योग्यमिति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां वीसर्पचिकित्सितना-
माष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं कुष्ठचिकित्सितमारभ्यते । सबधश्चास्य निदानएवोक्त
इत्याह ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

तत्राक्तमांसादिदूषणान्तस्त्वग्नादामयस्वभावाच्च कायकाश्यं कुष्ठिनं प्रा-
येणावश्यं मारिषि । अनेनैकानुसारेण वक्ष्यति । स्नेहैराप्यायेयैश्च न कुष्ठमैरत-
रंतर इत्याह ।

कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

कुष्ठवंतं नरं सर्वमेव स्नेहपानैरुपक्रमेच्छरीराप्यायनार्थम् । पूर्वमस्य स्नेहोपयोगो युक्त इत्यर्थः ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलामृतैरंडशाङ्गर्चसायेपशृंगिभिः ।

तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्वं तैलं घृतं वा हितम् ।

पटोलनिम्बकटुकादार्षापाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणां च पलांशं पाचयेदपाम् ।

द्व्यादकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्पोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायंतीमुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।

सर्पिपो द्वादशपलं पचेत्तत्तिक्तकं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहृद्भ्रमान् ।

कंडुपांड्वमयान् गंडान् दुष्टनाडीघ्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रघीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

एद्रोगतिभिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥

भगंदरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अर्शोत्पित्तमन्यांश्च सुखच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

पटोलादिपलांशं जले द्व्यादके पाचयेत् । तेनाष्टभागशेषेण क्वाथेन तथा कर्षमात्रेष्ट्रायंत्यादिभिर्घृतस्य पलानि द्वादश पचेत् । तदेवं तिक्तकाख्यं सर्पिः पित्तकुष्ठादीन् जयेत् । अपरानपि पित्तघ्नानामयान् हन्ति । एतैश्च द्वादशपलमात्रं पक्वं मष्टटगुणं स्यादिनि दृष्टं तत्तद्वादिभिर्महर्षिभिः ।

सप्तच्छदः पर्पटकः राभ्यांकः कटुका-वन्ता ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निबचंदनयष्ट्याद्विविशालेन्द्रयवामृताः ।

किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्धा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायंतीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

सप्तच्छदादिभिः कल्केर्धृतादष्टगुणे जले द्विगुणामलकरसे सर्पिः पक्व
महातिक्तसत्र गुणैश्चाभ्यधिकं तिक्तान्मन मुनीनामिति शेषः ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निबसताद्रचित्रकैः ॥ ११ ॥

कुटोपणवचारालप्रियालचनुरंगुलैः ।

कफोत्तरे निम्बादिभिः कल्कीकृतैः पक्व घृतं पिबेत् ।

सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिबेत् ॥ १२ ॥

स्नेहं घृतं वा कृमिनिल्पध्यामच्छातकैः सृतम् ।

सर्वेषु च कुष्ठेषु भल्लानकोत्थं तुवरजं सर्पपत्रं वा स्नेहमथवा घृतं
विडगादिभिः साधितं पिबेत् ।

आरग्वधस्य भूलेन शतकृत्वं सृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबेत्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखादिरं जलम् ।

कर्णिकारस्य भूलेन शतवारान् घृतं पक्वं पिबन् कुष्ठं जयति खदिरयुतं
पानीयं सेवमानं ।

एभिरेव यथास्व च स्नेहैरभ्यर्जनं हितम् ॥ १४ ॥

एभिरेव पूर्वोक्तैः स्नेहैर्यथायोगमभ्यजनं हितम् ।

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

स्निग्धस्य कुष्ठिनः शोधनं योज्यं शठिसर्पे कथितं तत्र शोणितम् स्नेहं
युक्तं स्नायत्या द्राक्षया इत्यादि ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृंगाद्याश्च यथायथम् ।

ललाटादिषु चास्यातुरस्य बलापेक्षी वैद्यो शिरा विमोक्षयेत् । अत्यन्ये
कुष्ठे प्रच्छान स्यात् । यथा यथास्व शृंगाद्याश्च स्युः ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठमैरन्तरांतरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभ्रंजनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभ्रंजनः ॥ १७ ॥

अतरांतरा स्नुरक्त वृत्तविरिक्तं च कुष्ठमैः स्नेहैरेन कुष्ठिनमाप्याययेत् ।
एव कृते सत्यस्य कुष्ठिनो मुक्तरक्तस्य तथा विरिक्तस्यान एव रिक्तकोष्ठस्य
प्रभ्रजनो देहस्य प्रभ्रजनो विघातको न स्यात् ।

वासामृतानिबवरापटोलव्याघ्रोकरंजोदककल्कपक्कम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्त्रकुष्टापहं वज्ररमामनन्ति ॥ १८ ॥

वासादिभिः सिद्ध सर्पिर्विसर्पादिभिः । एतच्च वज्ररसज्ञ घृतं वदति । इद्र-
वजावृत्त ।

त्रिफलात्रिकटुद्विकटकारिकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ।

सवचातिविपात्रिकैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्रछीहवर्ष्माश्वगुत्मान्हन्यात्कृच्छ्रास्तन्महावज्रकाख्यम् २०

त्रिफलादिभिः कार्ष्णिकैः मत्स्यप्रसुहीक्षीरपलेन सहपिष्टैरेभिरीपधैर्वृत्त
मरय चतुर्गुणत्रलसिद्ध क्रूरकोष्ठे स्नेहनं स्यात् । रेचनं च । तथा कुष्टादीन्
दाहणाह्न्यात् । तच्च महावज्रकं नाम । उपच्छदसिकशालिन्धी वृत्ते ।

दन्त्याटकमपां द्रोणे पक्ता तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वो विशुद्धिरुत् ॥ २१ ॥

दद्याः षोडश पलानि जलद्रोणे पचेत् । तेन क्रात्रेण राजकोशातकीपले
घृत पचेत् । तत्पीनमूर्ध्वाधो विशुद्धिकर ।

आवर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशरोषितम् ।
तन्मूत्रैस्तत्र निर्युहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥
पीत्वा तदेकदिवसांतरितं सुजीर्णं
भुंजीत कोद्रवमंस्कृतकाजिकेन ।
कुष्ठं किलासमपर्चो च विजेतुमिच्छन्
इच्छन्प्रजा च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च ॥ २३ ॥

आवर्तक्याः शत द्रोणेऽयामष्टांशरोषित पचेत् । तत्र क्रात्रे तस्या मूलैः
कल्कीकृतैर्घृतमस्थ विपाचयेत् । तदृतमेकदिवसांतरित पीत्वा सृष्टुर्जीर्णं
च घृते कोद्रवसंस्कृतेन काजिकेन सह भुंजीत । कुष्टादीन् विजिगीषुः ।
मर्मा च विस्तीर्णाभिच्छन् । ग्रहणं स्मृतिं चाभिलषन् । वसनतिलकावृत्त ।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।
कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

यतेर्ब्रह्मचर्यस्थितस्य लेलीतकवसा माक्षीकजातीरसयुता कुष्ठघ्नी स्यात् ।
लेलीतकवसा सौवर्चललवणतैल गन्धकमेके । जातीरसो बोल । अथवा
समयुता खदिरासनोदकसहिता कुष्ठघ्नी स्यात् ।

शालयो यवगोधूमाः कोरदूपाः म्रियंगवा ।
मुद्रा मसूरास्तुवरी तिक्तराकानि जागलम् ॥ २५ ॥
वरापटोलखदिरानिचारुष्करयोजितम् ।
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चंदुराजिमत् ॥ २६ ॥
अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोपणम् ।
दधिदुग्धगुडानूपतिलमापांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

शात्यादिकमन्नपानं च वरादिभिर्योजित कुष्ठे हितम् । इक्षुरात्रिर्वाकूची ।

अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्ठे स्यात् । तथा दध्यादीनिविशयेन वर्जयेत् ।
मनिरोगं च यन्निदानवर्जनं तच्चिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यम् ।

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः पृथक्त्रिभागाः पञ्चितत्रिशाणाः ।
स्युस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥
एतत्पलं जर्जरितं विषकं जले पिबेद्ब्रूचोपविशोधनाय ।
जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥
कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोपमशांसि रुच्छ्राणि हलीमकं च ।
पट्टात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृद्रस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

पृथक् प्रत्येकं त्रिभागेनापचितो न्यूनसृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः
पंचपृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः । लोकेपि चैत्र प्रयुक्ता एव । यथा त्रिभा-
गोनास्त्रयो द्रव्यमा देया इति । अत्र हि द्वौ द्रव्यौ तृतीयश्च द्रव्यस्त्रिभागेन हीन
इति गम्यते । तदेवं पटोलस्य शाणौ द्वौ धानकाश्चतस्रो भवति । पट्टा-
नको हि शाणः । एवं पटोलमूलादिद्रव्याणां पचाना प्रत्येकं षोडशधानकाः
स्युः । स्यात्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिका । किंभूते । नागरपादयुक्ते
सत्यौ नतु केवले । तदयमर्थः । त्रापत्या धानकाः पट्ट । कटुकाया धा-
नकाः पट्ट नागरस्य धानकाश्चतस्रः । षोडशधानकास्तत्र मूलद्रव्यभागः ।
तदेव पटोलादीनां पचानामशीनिधनिका । त्रापतीकटुकयोः शृंठीपाद-
युतयोः षोडशधानकाः । इति पण्यवतिधानकाभिः पलं भवति । तदिदं
पलं जर्जरितं किञ्चिच्चूर्णितं जले त्रिषकं दोषविशुद्ध्यर्थं पिबेत् । जीर्णे सत्यौ-
पधे जागलमृगपक्षिणां मांसरसैः सह पुराणशाल्योदनमश्रीयान् । उपजागी
वृत्ते । एतच्च पीतं पट्टात्रियोगेन पट्टदिनान्युपयुक्तं कुष्ठादीन् हन्ति । इन्द्र-
वज्रा वृत्त ।

विडंगसारामलकाजयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुंभात् ।
गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हंत्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥
कुष्ठं श्वित्रं श्वासकासोदरारोगिहृद्ग्रन्थ्यरुग्जंतुगुल्मान् ।
सिद्धं योगं प्राह यस्तो मुमुक्षोर्मिस्तोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम् ॥ ३२ ॥

विडगसारादीनां समुदितानां पलत्रय त्रीणि पलानि । कुमात्रिवृताया-
स्त्रीणि पलानि गुडस्य च द्वादशपलानि । एषः मयोगो जितेन्द्रियाणां मासमु-
पयुज्यमानो वक्ष्यमाणान् गदान्हनि । उपेन्द्रवज्रातु जगौजगौगः । मासशब्दो-
पादानाच्च प्रत्यहमस्माद्योगार्धपलं धानकानवरक्तिकात्रयसहितमभ्यन-
हरणायत्वेनात्रावतिष्ठते । अन्यत्रापि प्रदेशे य एवविधो निर्देशस्तत्र परि-
माणकल्पनायामयमेव न्यायोऽनुभवव्य । माग्निभद्राख्यो यक्षो भिक्षो मा-
णान्मुमुक्षोर्जीवित जिहासोरिमं सिद्ध योग माणकर माह जगादेत्यर्थः ।
अत्रभूते काले माहेति न तथा साधुकिलेत्यागमिकृत्य च सूचयति ।
शालिर्नावृत्तः ।

भूर्निर्वाणत्रिफलापद्मकातिविपाकणा ।

मूर्वा पटोली द्विनिरा पाठातिर्केन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्याद्वंती त्रिष्टद्धास्त्रीशूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुतीना परमं स्यात्तदौषधम् ।

भूर्निवादयस्तुल्या दत्यादयश्च यथोत्तरम् । द्विगुणाश्चूर्णिता मधुसर्पिषा
लिह्यान् । कुष्टादीनामेतत्परं भेषजम् ।

वराविडंगरुष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

त्रिफलादीन्वा तैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यान् ।

काकोदुंबरिकावेष्टनिर्वाब्द्रव्योषकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूह पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥

काकोदुंबरिकादिकल्कवान् वृक्षककाथ पानात्सर्वास्त्वगामयान् हन्ति ।
काकोदुंबरिका फल्गु । वृक्षको वत्सकः ।

कुटजाग्निवन्तपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुवृतयुक्ता कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः ।

कुष्ठजादिकाये सिद्धाः पक्वा हरीतकीर्मनुघृतसमुन्नाः कुष्ठनुदो भक्ष-
येत् । आर्यावृत्तम् ।

दार्वाखदिरनिवानां त्वक् काथः कुष्ठसूदनः ॥ ३७ ॥

दाव्यादीनां त्वक्काथः कुष्ठनाशनः स्यात् ।

निशोत्तमानिबपटोलमूलतिक्तावचालोहितयाष्टिकाभिः ।

कृतः कपायः कफपित्तकुष्ठं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं ज्ञेयजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत्खदिरनिनगुडूर्चोदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

निशादिभिः कपायः कृतः कफपित्तज कुष्ठमुदलयति । सुष्टुसेवितो
यथा धर्मः । एभिरेव पूर्वोक्तैरौषधैः पक्व वर घृत वातकुष्ठं जयति ।
एवमनयैव कल्पनया पृथक् खदिरादीन् कल्पयेत् । उपजानिस्वागते वृत्ते ।

पाठादार्वावन्हिगुणेष्टाकटुकाभि

मूत्रयुक्तं शक्रयवैश्रोष्णजलं च ।

कुटी पीत्वा मासमरुक् स्याद्गुदकीली

मेहीशोफीपादुरजीर्णाक्षिमाश्च ॥ ४० ॥

पाठादिभिर्द्वयवैश्व गोमूत्र युक्तमथबोष्णजल मास पीत्वा कुटी नी-
रुक् स्यात् । भक्षसादिश्च । वैदेरधैर्ग्लोयसगौमत्तमधूरम् ।

लाक्षादंतीमधुरसवराद्दोषिपाठाविडंगं

प्रत्यङ्गुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूपम् ।

रक्तानिपं सुरतरुष्टतं पंचमूल्यौ च चूर्णम्

पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मास पीत्वा हितभोजी सन् कुष्ठं जयति । रक्ता
मज्जिटा । सुरतरुष्टस्य नपुसकत्वमौषधनाचित्वालोकाश्रयत्वादिग-

स्येति वा । पंचमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः । मंदाक्रांतामभयनतरुणागः समुद्र-
तुलोकैः ।

निशाकणानागरवेष्टतौवरं सवद्विताप्यं क्रमशो विवर्धितम् ।

गवांस्तु पीतं वटकीकृतं तथा निहंति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२

निशादिक क्रमेण विवर्धितं गोमूत्रेण पीतमथवा वटकीकृतं कुष्ठानि सु-
कच्छ्राण्यपि निहंति । उग्रनिवद्यस्थमिदं जतौजरी ।

त्रिकटूत्तमातिलारुक्कराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिञ्च वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

त्रिकटुकादिभिर्गुलिका विहिता रसायनं कुष्ठवद् वृष्या च स्यात् । एवं
च सप्तसमाख्यात्रिकटुकात्रिफलेष्टत्र समुदायरूपत्वाद् इ एव कस्मिन्ते ।
आर्या विपुलातुषान्यथा पादमाह ।

चंद्रशकलाग्निरजनोविडंगतुवरास्थयरुक्करत्रिफलाग्निः ।

वटका गुडांशकृष्णाः समस्तकुष्ठानि नाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ ४४ ॥

चंद्रशकलादिभिर्वटका गुडाशेन कृष्णाः शीलिता निःशेषकुष्ठानि घति ।
चंद्रशकला वाकूची । आर्या गीतिः ।

विडंगभस्त्रातकत्राकूचीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सत्तांगलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिंडो विनिहंति कुष्ठम् ॥ ४५

विडंगादीनां चूर्णेन गुडेन पिंडीलागलिकायम्विता कुष्ठं विव्रयते ।

शशांकलेखा सविडंगमूला सपिप्पलीका सहुतारामूला ।

सयोमला सामलका सतैला कुष्ठानि कच्छ्राणि निहंति लीढा ॥ ४६

शशांकलेखाविडंगादिभिः सह तैलेन लीढा कच्छ्राणि कुष्ठानि विनाश-
यति । उपजातिवृत्तम् ।

अथवा तिलगुडैः पिंडो कुष्ठं संस्पर्शस्तेर्षयेत् ।

गुडारुक्करजंतुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

पथ्यादिभिः सभलातकैः पिंडी कुष्ठं जयेत् । गुडादिभिर्वा कृता पिंडी
कुष्ठं हन्ति ।

विडंगाद्रिजतु सौद्रं सर्पिन्मत्खादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्नं खादेन्मितहितारानः ॥ ४८ ॥

खदिरचूर्णं विडंगादियुतं मितहितभोजनः किटिभादिघ्नं खादेत् ।

सितातैलकमिन्नानि धात्र्यायामलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरूण्यपि ॥ ४९ ॥

सितादीनि लिहानो ज्ञेयकुष्ठानि कृच्छ्राण्यपि जयति ।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मंजिष्ठादारुपंचमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिवृत्त्वक्सविशालाचित्रकोमूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वपथुं सपांडुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोपमशांसि ।

वर्ध्मभगंदरपिडकाकंदूकोठापचीहन्ति ॥ ५२ ॥

मुस्तादिकं समभागं सक्तुभागैर्नवभिः संयोजितं मध्वंशेन युतमेतच्चूर्णं
प्रायोगिकं प्रयोगयोग्यं कूटघ्नं सततं खादेत् । आर्यास्तिस्रः ।

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भल्लातकं वाकुचिकां बन्दिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

रसायनोक्तेन विधिना तुवरास्थीनि शीलयेत् । भल्लातकं वा सोमराजं
वा चित्रकमूलं वा शिलाजतु वा ।

इति दोषे विजिते तत्स्त्वक्स्थेशमनं बहिः प्रलेपादिहितम् ।

तीक्ष्णालेपोत्क्रिष्टं कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

इत्येवं मकारेणातर्विजिते दोषेऽत एव त्वस्ये बहिः मलेपादि हितम् ।
आदिशब्देन खानादिपरिग्रहः । ननु बहिर्भागस्थं कुष्ठं किमिति पूर्वमेव
मलेपादिना न जीयत इत्याह । तीक्ष्णेत्यादि । यस्मात्तीक्ष्णेन लेपेनोत्क्षिप्त-
मुत्क्षेपं प्रापित कुष्ठं मलिने सदोषे काये विवृद्धिं याति । तस्मादंतःशुद्धे
काये मलेपादिकं हितम् । आर्या गीतिः ।

स्थिरकठिनमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।

स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं रास्त्रैर्लिखितं मलेपनैर्लिपेत् ॥ ५५ ॥

स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटलैः स्वेदो
हितः । स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं रास्त्रैर्लिखितं मलेपैर्लिपेत् । गीतिरार्या ।

येषु न रास्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।

तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च वित्ताव्यम् ॥ ५६ ॥

येषु कुष्ठेषु स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु रास्त्रं न क्रमते तेषु रक्तं दोषं च वि-
त्ताव्य क्षारो निपातनीयः । क्रमत इति कृत्युत्साहेत्यादिना तद्ध ।

लेपोतिकठिनः परुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीतागदस्य कार्यो विषैः समंत्रो गदैश्चानु ॥ ५७ ॥

पापाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते तथा पुराणे च
कुष्ठे सत्यातुरस्योपशुक्तो गदस्य विषैर्मंत्रसहितैर्लेपः कार्यः । अनु पश्चा-
दगदैश्च लेपः ।

स्तब्धातिमुप्तमुप्तान्यस्वेदनकुंडलानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकरास्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥

कुष्ठानि स्तब्धानि तथाऽतिमुप्तानि तथा स्वेदनानि कुंडूवति च शुष्क-
गोमयादिभिर्घृष्टान्यनंतरं मलेप्यानि ।

मुस्तात्रिफलामदनं करंज आरग्वधकालंगयवाः ।

सप्ताङ्कुकृष्णलिनीदावर्गसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ५९ ॥

एष कपायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोग्धर्षः ।

त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रवोधनः पांडुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

मुस्तादयः स्नानं स्यात् । एष एव कपायो वमनं वर्णकरस्तथोग्धर्ष-
स्त्वग्दोषादिमग्नोधनः पांडुरोगघ्नश्च स्यात् ।

करवीरनिचकुटजाच्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ।

मूत्रे दर्विलेपीकायो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥

करवीरमूलादिना चतुर्गुणे गोमूत्रे कथिते दर्विलेपी कायो लेपेन कुष्ठापहः ।

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्फलं त्वचो दाढ्याः ।

मुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

सितकरवीरमूलादयः मुमनःपल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्ठघ्नः ।

शैरिपीत्वग्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥

व्योषसर्पपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।

कोलमात्रगुटिकार्धविपाशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

गिरीपत्वगादिलेपश्चतुःप्रकारः कुष्ठजिन् । व्योपादिभिर्द्रव्यैः समानै-
स्तदर्थविषेपेनै. कोलप्रमाणा वटिका लेपतः श्वित्र कुष्ठं हन्ति । आर्याऽष्टौ ।

निचं हरिद्रे मुरसं पटोलं कुष्ठाश्वगंधे मुरदारुशिमुः ।

समर्पयं तुंवरुधान्यवन्यं चंडावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्तयितुं यत्नेत ।

तेनास्यकंदूपिटिकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ६६ ॥

पूर्वं तैलाभ्यक्त शरीरं निशादिभिः समभागेन चूर्णादृतैरुद्धर्तनायं यत्नं
कुर्यात् । तथा । एष कृतेस्यातुरस्य कंद्वादयः श्लाघ्यनि । उद्धर्तनानंतरमुष्ण-
जलग्नानं कार्पा ।

मुस्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिष्ठकुकुट्टरोघाः ।

गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःशिलालेकरवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दुद्रुः सर्कडूः किटिभानि पामा विचर्चिका चेति तथा न संति ६८

मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृत्वा तानि तैलाभ्यक्तदेहस्याव-
चूर्णनार्थं दद्यात् । तथा । एवमवचूर्णिते सति दंशुरित्यादयो नश्यति । च-
त्वार्येताः उपजातिसृजानि वृत्तानि ।

स्तुगंडे सर्पपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

मनःशिलालेमरिचानि तैलमाकं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ७०

सर्पपाणां कल्कः स्तुगंडागडे कुकूलामौ पाचिने लेपेन विचर्चिका इति ।
रागवेगो लज्जा यथा । मनःशिलादयः प्रलेपात् कुष्ठदत्तदेव करंजादिगो-
मूत्रपिष्टः । उपजातिवृत्तः ।

गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्पपकासीससर्जरसमुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकंपिष्ठैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं वृष्टं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

गुग्गुल्वादिभिरेतैश्चक्रजनैलेन मिश्रितैः सूर्यरश्मिबर्षेष्टं कुष्ठं द्राक् न-
श्यति । चाक्रिक तैल मद्यः पीडितं चक्रस्थमेवोष्ण तैल । केचित्तु बहुकालं
व्रते तैलपीडनात् कोट्टककाष्ठदेवदारकाष्ठवत्खड्ग पाटिताद्युत्प्रा यत्तैल
गृह्यते तच्चक्रतैलमित्याहुः ।

मोरिचं तमाळपत्रं कुष्ठं समं शिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुपितं सप्ताहं भाजने ताप्रे ॥ ७३ ॥

तेनालिप्तं सिध्मसप्ताहाद्धर्मसेविनेपैति ।

मासान्नचं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं सप्तदिनानि ताम्रमाजने स्थितं तेन च मरि-
चादिना सिध्ममालिप्तं धर्मसेविनो नरस्य सप्ताहेनापैति । मासान्नस्त-
योत्थितं विजं नश्यति । स्नानेन विना विशुद्धस्य नरस्य । चनस्त आर्याः ।
आर्याश्च जघनचपलाः ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिक्षुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

अपामार्गहारोदके सप्तनारान् परिक्षुते मुवर्णलतातैलं पक्वमभ्यङ्गेन सि-
ध्मं नाशयति ।

वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजम् ।

तन्नेत्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

काकजंघामूले वमन्याः पत्रे मूलकबीजं तन्नेत्रेणागारकादिने लेपः सिध्म-
मः सिद्धः ।

जीवन्तीमंजिष्ठादार्वा कंषिष्ठकं पयस्तुत्थम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देयः समघृच्छिष्टो विषादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।

चर्मैककुटकिटिभं कुष्टं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

एष घृततैलपाकः घृततैलाभ्यां पाको यस्य योषस्य स घृततैलपा-
को गमकत्वात्समासः । सिद्धो नियन्त्रः । सिद्धेऽभिग्न्याके सर्जरसो मदनेन
सह देयः । तेन सिद्धेन योगेन विषादिकाऽभ्यक्ता नश्यति । तथा चर्म-
ककुटादिकं च शाम्यति । क्षीरमत्राक्तं ग्राह्यं योगिकत्वाद्बृद्धवैद्यव्यवहाराच्च ।
आर्यास्त्रिभ्यः ।

• मूलंसप्ताब्दाव्वक्शिरिपाश्वमारादर्कान्मालत्याश्चित्रकास्फोटनिवात् ।
 बीजं कार्जं सार्यपं प्रापुनाटं श्रेष्ठा जंतुघ्नं श्रूयणं द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥
 तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैस्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।
 अभ्यंगेन श्लेष्मवातोद्भवानां नासायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥

सप्तपर्णमूल शिरीषादीनां त्वक् करवादीनां बीजं तथा त्रिफलादयः ।
 एतैर्गोमूत्रसहितैस्तिलतैल पक्वा वातकफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्ट-
 नाडीव्रणानामभ्यंगेन नासाय वज्रकसङ्गमेतदल समर्थम् । तथा वज्रतुल्यम-
 प्याहतशक्तित्वात् ।

एरंडताक्ष्यघननीपकदंबभाङ्गाकंपिष्टवेष्टफलिनीसुरवारुणीभिः ।
 निर्गुण्यरुष्करसुराहसुवर्णदुग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ८१
 तुल्यस्तुर्गर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
 अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौंघ्रिमात्रमात्रम् ॥ ८२ ॥

एरंडादिभिस्तुल्यस्तुर्गर्कदुग्धमिश्रं तैल पक्व महावज्रसङ्ग स्मृतम् । अ-
 तिशयेन वज्रकगुण श्वित्रादिप्रम् । वसततिलके भार्या च ।

कुष्ठाश्वमारभृङ्गार्कमूत्रस्तुक्सीरसैधवैः ।
 तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठादिभिः सिद्ध तैल विषावापमभ्यगात्पर कुष्ठहत् ।

सिद्धं सिक्थर्कासिंदूरपुरतुत्यकताक्ष्यजैः ।
 कच्छं विचर्चिका वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

सिक्थकादिभिः पक्व सार्यपतैल कच्छादीनिहति ।

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
 तक्रोन्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो दद्रुपूक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ८५

लाक्षादयो निशा च तक्रोन्मिश्रो दद्रुपु लेप उक्तः । मूलकबीजं च
तक्रमिश्रं तद्वत् । शालिनीवृत्तम् ।

चित्रकसोभांजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणी ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दंती द्रवंती च ॥ ८६ ॥

लाक्षारसांजनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।
दधिमंडयुताः पादैः पट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

चित्रकादयो दधिमंडान्विताः, पादैः पट्टातश्लेष्मकुष्ठघ्ना गदिताः ।
तत्र चित्रकसोभांजनकावित्येको लेपः । गुडूच्यपामार्गदेवदारुणाति द्वितीयः ।
एवमन्येपि वेद्याः । आर्ये ।

जलवाप्यलोहकेसरपत्रछयचंदनमृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं मलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

बलादीनि भागोत्तराणि सिद्धः पित्तकफकुष्ठे मलेपः । जल बालकं ।
वाप्यं कुष्ठम् । जघनचपलार्या ।

तिक्तघृतैर्घृतघृतैरभ्यंगो दाहमानकुष्ठेषु ।
तैलैश्चंदनमधुकप्रपीडरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८९ ॥
श्लेदे प्रपतति चांगे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

तिक्तद्रव्यसाधितैर्घृतैस्तथा बलेन घृतैर्घृतैरभ्यंगो दाहयुक्तेषु कुष्ठेषु
हितः । श्लेदे च मकर्येण पतति सति तैलैश्चंदनादिभिर्युक्तैरभ्यंगः । च-
शब्दादृतैश्च । मरुतत्वादितः । अंगे दाहादिमति शीतप्रदेहसेकास्तिक्त
च घृतं हितम् । व्यधन सिराव्यधः ।

सदिरवृषर्निवकुटजाः श्रेष्ठाः रुमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः ।
अंतर्वहिःप्रयुक्ताः रुमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

खदिरादयो गोमूत्रान्विता अभ्यतर वाक्षतश्च युक्ताः कृमियुक्तकु-
 * दृढतः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वहनं श्लेष्मोत्तरेषु कुट्टेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्र्यम् ॥ ९२ ॥

वाताधिकेपु कुष्ठेपु घृतमग्रे पूर्वं हितम् । श्लेष्माधिकेपु च वसनम् । पि-
त्तोत्तरेषु रक्तमोक्षो विरेचन चाग्रे हितम् ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्दितास्त्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

निर्वृतास्तदोषाणां तथा सशोधिताश्रयानां कुष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते
तेषां सद्यः शीघ्रमेव सिद्धिरामयनिवृत्तिर्भवति । अत्र एवेदमाह ।

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यांतरे कृते रामने ।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

दोषे वातादौ हते रक्तेऽपनीते बाह्येऽभ्यतरे शमने कृते स्नेहे कृते च का-
ले मुक्ते कुष्ठं साध्यं नातिवर्तते । अपितृपशाम्यति । आर्या पट् । अन्यत्र
शघनचपलाः ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्टी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ।

दोषे ह्यतिमात्रदत्ते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ९९ ॥

बहुदोषः कुटी माणान् रक्षता भिषजा पुन पुन संशोध्यः । एकहे-
ल्यैव क्रमाम्न शोध्यत इत्याह । यस्मादोषेऽतिमात्रहते सत्यबल नरं वातो
द्रागेव हन्यात् । आर्या ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्मुधिस्यान्निरात्रात्त्रिरात्रात्पथे पथे मास्यसृग्मोक्षणानि ॥९६॥

असौ कुष्टी पक्षेण वमनानि सेवेत । मासान्मासादधःशोधनानि भजेत् ।
शिरसि त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् । पष्ठे मासि रक्तमोक्षश्च स्यात् ।

यो दुर्वातो दुर्विरिक्तोयवा स्यात्कुष्टी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।
निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ९७

यः कुष्टी कृतासम्यग्बमनविरेचनः स्यात् । असाबुद्धतैर्दोषैर्व्याप्यते । एवं
निश्चयेनासाध्यत्वं याति । तस्माद्धेतोरस्य कुष्टिनः कृत्स्नान्निखिलान् दोषा-
न्निर्हरेत् । शालिनीवृत्तम् ।

व्रतदम्यमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
शिवशिवसुतताराभ्रास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्टमुन्मूलयति ॥ ९८ ॥

व्रतादिसेवात्यागाद्यभासो द्विजादिपूजा सर्वसत्त्वमैत्री शिवाद्याराधनानि
कुष्टं प्रकटितमलपापं नाशयति । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रारुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकि-
त्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥

अथातः श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चिकित्सासाम्यमाह ।

कुष्टादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।

श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

यद्यस्मात्कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निर्यं तथा क्षीघ्रतरमसाभ्यत्वं श्वित्र
यानि । अतोऽस्माद्देतोस्तस्य श्वित्रस्य क्षमाय यत्नं कुर्यात् । यथा ज्वलिते
गृहे । आर्या ।

• संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे स्वंसनमर्प्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वा भक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुरुग्रहं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ॥ ३ ॥

प्रथममेव घोररस्य संशोधनं विशेषेण प्रयोजयेत् । तदेवाह । श्वित्रे
मलयूरसो वाकूचिकाकाथः सह गुडया क्षुद्धा सगुडो विरेचनमिष्यते ।
मुखचपला । तं काथ पीत्वाऽभ्यक्तशरीरः सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसं-
स्पर्शं भजेत् । विरिक्तश्च सन् पिपासितः पेयं त्रीणि दिनानि पिबेत् ।

श्वित्रेऽग्रे ये स्फोटा जायन्ते कंटकेन तान् भिद्यात् ।

स्फोटेषु निष्ठुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं म्रियंगूं शतपुष्पां चाभ्रसा समुत्काश्य ।

पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

श्वित्रे साभ्यंगे ये स्फोटा उद्भवन्ति तास्फोटकान् कटकेन भिद्यात् ।
स्फोटेषु निष्ठुतेषु सत्सु प्रातः प्रातस्त्रीणि दिनानि मलपादीनि समु-
त्काश्य पिबेत् । पालाशं वा क्षारं फाणितयुक्तं यथाशक्ति पिबेत् ।
तिष्ठ आर्याः ।

फलवक्षटक्षवल्कलनिर्यूहेर्णैदुराजिकाकल्कम् ॥

पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तत्रेण भोजनं निर्लवणम् ॥ ६ ॥

फल्गो अक्षस्य च त्वचो निर्यूहः कायस्तेन वाकूच्याः कल्कं पीत्वा
उष्ण आतपे स्थितस्य स्फोटेषु जातेषु सत्सु तत्रेण सह भोजनं निर्लवणं
हितम् । आर्यामीतिः ।

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिःकुंभे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्टदृष्टं विधानम् ॥७॥

गोमूत्रं चित्रकादियुक्तं मार्काकान्वितं घृतकुंभे स्थापितं पक्षं यावत् प-
क्षादूर्ध्वं श्वित्रवत् तत्पेयं । अस्मै च श्वित्रिणे कुष्टोक्तं विधानं । अस्मै इति
क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वं ।

मार्कवमथवा खादेद्भ्रष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।

बीजकसृतं च दुग्धं तदनुपिवेच्छ्वित्रनाराय ॥ ८ ॥

भृंगराजं वा तैलेन भ्रष्टं लोहपात्रस्थं खादेत् । भुक्त्वा च पश्चाद्बीजकसृतं
क्षीरं श्वित्रशाल्यै पिवेत् । आर्या ।

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीनां मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।

घ्नन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रूपामाकोष्ठान्दुष्टनाडीघ्रणांश्च ॥ ९ ॥

पूतिकादीनां पल्लवा गोमूत्रेण पिष्टास्तथा जातिपल्लवा गोमूत्रपिष्टाः
मलेपतः श्वित्रादीन् घ्नन्ति ।

द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं वा श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥

। द्वीपिसंबंधि चर्म दग्धं हस्तिजं च चर्म दग्धं तैलान्वितो लेपः श्वित्रेऽ-
तिशयेन वरः ।

पूतिः कीटो राजशृङ्गोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोपि हन्ति ॥ १० ॥

पूतिः कीटो राजवृक्षजेन क्षारेण लेपत एक एव श्वित्रं हन्ति । पूतिः कीटो
वर्षाकालोद्भवः । पिलिदिकेन लोके प्रसिद्धः । शालिन्यौवृत्ते ।

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जरांगानन्हिच्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।
एवं वारांस्त्र्यस्तैस्ततः श्लक्ष्णपिष्टैः स्नुह्या क्षीरेण श्वित्रनाराय लेपः ११

स्फोटहेतून् भलातकान् जर्जरीकृताभिधि गोमूत्रे स्थितान् दिवसे छा-

यायां शोषयेत् । एवं जीन् वारान्मूत्रस्थितांश्छोषयेत् । शोषितांश्च ततो-
नंतरं तैः क्षुद्दीक्षारेण श्लक्ष्णपिष्टैः श्वित्रशाल्यै लेप । वैश्वदेवी ।

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मयी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीवेरं वा तदाहृतम् ॥ १२ ॥

कृष्णसर्पजा मयी ह्यक्षतैलेन हुतो लेपो मयूरपित्तलेपश्च पूर्वगुणः ।
अथवा न्हीमेर दग्ध तेनाक्षतैलेनालोडितं लेपस्तद्वत् ।

कुडवो वल्गुजबीजाद्वरितालचतुर्थभागसंमिश्र ।

मूत्रेण गंवा पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

वाकूचीबीजं पलचतुष्टयम् । हरितालपल गोमूत्रेण पिष्टं श्वित्रे सवर्णकर-
स्यात् । आर्या ।

क्षारे सुदग्धे गजलिङ्गे च गजस्य मूत्रेण परिस्त्रुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशाभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्चिकणतागतेन तेन प्रलिपन्बहुराः प्रवृष्टम् ।

कुष्ठं मयी वा तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमासजातम् ॥ १५ ॥

गजपुरीषजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथाप्रमाणे गजस्य मूत्रेण
क्षारविधिना परिस्त्रुतेऽस्मिन्वाकूचीबीजं दत्त्वा पचेत् । किंभूतम् । दश-
भागयुक्तम् । दशभिर्भागैः मल्लतत्त्वान् क्षारस्य सत्रधिधिमिश्रितं तेन चि-
क्कणतां गतेन पुरुषो बहुश मघृष्टं श्वित्रं प्रलिपन् जयेत् । कुष्ठादींश्चा-
धिमासरूपता यच्च व्रणे स्यात्तच्च जयेत् । उपजानी ।

मल्लतकद्दीपिसुधार्कमूलं गुंजाफलन्यूपणशंसचूर्णम् ।

तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पंच क्षारद्वयं लागलिकां च पक्ता ॥ १६ ॥

स्तुगर्कदुग्धे घनमायसस्यं रालाकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मासेषु दुर्नामेषु चूर्णकीले ॥ १७ ॥

शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्मसणैश्च सक्तूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

भस्मातकादिकं स्फुगर्कयोर्दुग्धे पक्वा घनमायसपात्रस्थितं तदेतच्छला-
कया लेपं कुटादिषु विदर्धत । इंद्रवज्रोपजाती । श्वित्रं कस्यचिदेव
नरस्य क्षीणकलुषस्य शुद्ध्यादिभिः श्याम्यति । आर्या ।

इति श्वित्रचिकित्सा ।

अस्मादनंतरं कृमिचिकित्सितं व्याख्यायते चिकित्सासामान्यात् ।

स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।

उत्क्षेपितकृमिकफे रार्धरीं तां सुखोपिते ॥ १९ ॥

सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वार्धवारिणि ।

तं कपायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥

सतैलस्वर्जिकाक्षारं गुंज्याद्वस्ति ततोहनि ।

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ॥ २१ ॥

त्रिवृत्कल्कं फलकणाकपायालोडितं ततः ।

ऊर्ध्वाधः रोधिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥

कटुतिक्तकपायाणां कपायैः परिपेचनम् ।

काले विडंगतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

कृमिणमुदरं यस्येति पामादित्वादनुमत्ययः । तस्मिन् कृमिणोदरे
स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्षेपिताः स्वस्थानाश्च्यविताः कृमयः कफश्च
यस्य तस्मिन्स्तथाभूत उदरे तथा समुत्क्षेपितादनंतरं तां रात्रिं सुखोपिते
सति सतैलस्वर्जिकाक्षारं वास्ति गुंज्यात् । कयमित्याह । सुरसादिगणं गो-
मूत्रेऽर्धवारिणि क्वाथयित्वा ततस्तं कपायं कणादीनां कल्केन योजितं
मिश्रं कृत्वा । ततो निरूढादनंतरं तस्मिन्नेवाहनि तं निरूढं विरेचनं
त्रिवृत्कल्कं फलादिकपायालोडितं पाययेत् । ततोऽनंतरमुर्ध्वाधः रोधिते

तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयाविलेप्यादिकं कुर्यात् । ततः कट्वादिभिः
कपायैः परिपेचितं समनंतरं यदा संधुक्षितोभिस्तदा तस्मिन्काले विडंग-
तेलेन तमनुवासेयेत् ।

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।

उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥

शिरोरोगप्रतिषेधे यदुक्तं तन्मूर्धगेषु रुमिष्वचरेत् । अनु पश्चात्
प्रभूततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनमाचरेत् ।

विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिबेत्सर्वाङ्गिकाक्षारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥

तथा विडंगादिभिरनक्रसाधितां पेयां पिबेत् ।

रसं शिरीषाकिणिहिपारिभद्रककैयुकात् ।

पलाशबीजपचूरपूतिकाक्षा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥

ससौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्सौद्रयुतान् पृथक् ।

शिरीषादिरसं पिबेत् । किणिही गिरिकर्णिका । पलाशबीजादीनां वा
रसं माक्षिकान्वितं पृथक् पिबेत् । अथवा सुरसादीन् क्षौद्रयुतान् पृथक्
लिह्यात् ।

शतकृत्वोश्वविट्चूर्णं विडंगकाषजावितम् ॥ २७ ॥

रुमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ।

अश्वपुरीषचूर्णं बहून् वारान् विडंगकायेन भानितमथवाऽश्वशकृच्चूर्णं
त्रिफलाकायेन साधितं मधुना रुमिमालिह्यात् ।

शिरोरोगतेषु रुमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ २८ ॥

शिरोरोगतेषु रुमिषु तच्छिरोरोगनिषेधोक्त चूर्णं प्रथमनं नस्यं वा चरेत् ।

आखुकर्णोक्तिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्ता पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥

सपंचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव वा ।

तथा मूषीककर्णोपहृवैः सूक्ष्मचूर्णितैः शालिचूर्णमिश्रितैः पूपलिका पक्ता
खादेत्तदनुपश्वाच्च धान्याम्लं पिबेत् । अथवा तक्र मथित पचकोललवण
युत पिबेत् ।

नीपमार्कवनिगुंडीपल्लवेष्वाप्ययं विधिः ॥ ३० ॥

विडंगचूर्णमिश्रितं पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

नीपादिष्वयमेव पूर्वोक्तो मूषिकपर्णोपहृवविधिः कल्प्यः । अथवा पिष्टै-
र्विडंगचूर्णमिश्रितैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडंगतंडुलैर्युक्तमधोशोरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥

दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्ती च योजयेत् ।

सुराहसरलस्नेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

अरुष्करज तैल पाने वस्ती च योजयेत् । किंभूतम् । अर्धभागप्रमाणै-
र्विडंगतंडुलैर्मिश्रितं तथा दिनमातपस्थितम् । दिनमित्यतसयोगे द्वितीया ।
देवदारुादितैलं पृथगेव विडंगतंडुलान्वितमानपस्थितं कल्पयेत् ।

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।

पुरीषजेषु रुमिषु सुतरां वस्ति विरेचनं च स्यात् ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

कफजन्मसु रुमिषु शिरोविरेकं नस्य वमनं शमनं च कुर्यात् ।

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठनिकित्तितात् ।

इंद्रलसविधिश्चात्र विधेयो रोमशोजिषु ॥ ३४ ॥

रक्तोत्थानां कृमीणां कुष्ठचिकित्तिनात्मतीकारं विदध्यान् । ल्यबूलोपे
पचमी । कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः । रोमभोजिषु कृमिभिर्द्रुतविधि-
रुत्तरे वक्ष्यमाणशिरोरोगप्रतिषेधः कार्यः ।

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च पर्णवंति ।
समासतोम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३५ ॥

कृमीन् जिहासुः क्षीरादीन् वर्जयेत् । उपवातिवृत्तम् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुदराख्यटीकायां चिकित्सित-
स्थाने श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यानुमुपक्रम्यते । सर्वचिकि-
त्साबाधितत्वात् ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलं निरुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रातं समाश्वास्य पयोभि स्नेहयेत्पुनः ।

यूपैर्ग्राम्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ।

वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वभ्यक्तं स्नेहसयुक्तैः संकरायैः पुनः पुनः ।

केवलं शुद्धं तथा निरुपस्तंभमन्येनाधानकेन समीपसभविनाऽनाधा-
रितमिदं वायुं स्नेहैरादावेवापाचरेत् । क्वथमित्याह । सर्पिरित्यादि । ननु
तैलस्य पवनविजये प्राधान्यादेव निर्देशः कर्तुं युक्तः । तैलवसामज्जासर्पि-

पानैरिति । युक्तमाह भवान् । किंत्वाजन्मसाध्यात्सर्पिःप्रधानमनवरतामिति
 सर्पिः प्रागुपन्यस्तम् । सर्पिःपानादिभिस्तावत्स्नेहयेत् । यावत्स्नेहोद्देगः क्रम
 इत्यादिस्नेहलक्षणं स्यात् । स्नेहाक्रांतं च नरं पयोभिः समाश्वास्य पुनः
 पुनर्यूषादिभिः स्नेहान्वितैः स्नेहयेत् । तथा तर्पणैश्चान्नैः सुलिग्धैः स्नेह-
 येत् । ततोऽनंतरं सुष्टुभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वेदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः
 पुनः स्वेदयेत् । एव स्वेदिते सति यो गुणः स्यात्तमाह ।

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु घक्तं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

स्नेहाम्यक्तं गात्रं स्विन्नं सद्दृक् स्तब्धं च तथा सरजं यथेष्टं सुखमेवा-
 नामयितुं शक्यते । झलझलसंचलनेऽनुपसर्गाणां वाभिनुमीति नामयितु-
 मित्यत्र न ह्रस्वत्वं । एतदेव दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ।

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हि यस्माच्छुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदसंयोजनेन कर्मण्यतां नेतुं श-
 क्यन्ते । किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यन्ते । शक्यंत एवेत्यर्थः । शक्यमिति
 पूर्वोक्तक्रममात्रे नपुसकत्वमेकत्वं वा । यथा कालिदासस्य । शक्यमंगुलिभि-
 र्बद्धैरथः द्वास्त्रिणां पतितपुष्पकोमलैः । पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिस्तु च-
 यितुं तवालकानिति ।

हर्षतोदरुगायामशोफस्तंभग्रहादयः ॥ ६ ॥

स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं शोषजायते ।

स्विन्नस्य पुंसो हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्ति मृदुत्वं च गात्रेषु जायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥

बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याग्निवर्धयेत् ।

तथा स्विन्नस्य स्नेह उपयोजितो धातून् निशुष्कान् द्रागेव पुष्णाति
 तथाऽस्य मातरोणिणो बलादीनभिवर्धयेत् ।

असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥

तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

तमातुर पुनः स्नेहस्वेदाभ्यां योजयेत् । तथैव कृते स्नेहमृदौ कोष्ठे
सति सर्वे वातरोगा नश्यति ।

यद्येतेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विरोधयेत् ।

अनेन कर्मणा चेन्न शाम्यति यातामयस्तदा त वातामयिन मृदुभिर्द्रव्यैः
कर्णिकारादिभिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥

पयसैरंडतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।

तिल्वकेन पक्व सातलया वा पक्व क्षीरेण वा सहैरंडतैलं पिबेत् । तच्च पीत
दोषहर शिव च स्यात् । ननु किमित्यनुलोमन क्रियत इत्याह ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चित् ॥ ११ ॥

स्रोतो रुध्वाऽनिलं रुध्वात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

यस्मात्स्निग्धादिभिराहारैर्मलश्चित् स्रोतांसि रुध्वा वायु रुध्वात् ।
तस्मान्मातमनुलोमयेत् ।

दुर्बलोऽथो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥

दीपनैः पाचनीयैर्वा ओज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।

संयुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हिता ॥ १३ ॥

यो नरो दुर्बलो विरेचनाहो भवेत्त नर निरूहैरुपाचरेत् । किभूतैः ।
.....

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।

सुखांबुना पट्चरणं वचादि वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

संधुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।

मूत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥

आमाशयगते वाते सति तथा वमितश्वासौ प्रतिभोजितश्च तस्मिन्वमिते प्रतिभोजिते नर ठण्णजलेन पट्चरणं वचादिगणं प्रयोजयेत् । पट्चरण-योगः सप्तद्वादेषावगतव्यः । तत्रैव पठ्यते । दार्वाकालिंगकटुकानिविषाभि-पाठामूत्रेण सूक्ष्मरजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयति गुदजोदरकुष्ठमे-हकोष्ठानिलादपपवनग्रहणीप्रदोषानिति । धरणं पलस्य दशमो भागः । अग्नौ सदीपिते सति तन्नर केवल वातिको विधिः कार्य इति शेषः । नाभिप्रदेशस्थे वाते मूत्स्यान् बिल्वशलाटुभिः सिद्धान् योजयेत् ।

वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते वावपीडकः ।

अधोनाभेः स्थिते वातेऽवपीडकः शस्यते । चक्रव्यामस्त्याश्च ।

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

कोष्ठगे वायौ क्षाराद्याः पाचना दीपनाश्च हिताः ।

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धम्

हृदयस्थिते समीरणे क्षीर शालिपर्ण्यां शृत हितम् ।

शिरोवस्तिः शिरोगते ।

स्नेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥

शिरोगते तु शिरोवस्तिः शस्यते । स्नेहिकं नस्य तथा धूमः कर्णादि-तर्पणं च हितम् ।

स्वेदाभ्यंगानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

त्वक्स्थे मरुति रोदादीनि हितानि । हृदयभ्रियं चान्नं च हितम् ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

रक्तस्थे महति शीताः प्रदेहा रक्तमोक्षणं च हितम् ।

विरेको मांसमेदस्थे निरूहाः शमनानि च ।

मांसमेद स्थिते वायौ विरेकस्तथा निरूहाः शमनानि च हितानि ।

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥

अस्थिमज्जारथ मासत बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैर्जयेत् ।

प्रहर्षोन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

शुक्रस्थे समीरणे प्रहर्षेण तथा बलशुक्रकारि चात्र हितम् ।

विवद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥

विरिक्तं प्रतिशुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।

शुक्रं च विवद्धमार्गं दृष्ट्वा विरेकं च दद्यात् । विरिक्तं प्रतिशुक्तं च नर
पूर्वोदिता क्रिया कारयेत् । इन्द्रोऽग्न्यन्तरस्यामिति प्रतिशुक्तस्यापि कर्मत्वम् ।

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥

सिताकाशमर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पथः ।

वातेन गर्भे शुष्के सति बालानां च विशुष्यतां शर्करादिभिः सिद्धं
क्षीरमुत्थापने हितम् ।

क्लावसंधिशिरोमासे स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥

क्लावादिमासे स्नेहदाहोपनाहनं हितम् ।

तैलं संकुचितेऽभ्यंगो मापसैधवसाधितम् ।

सकुचितेऽंगे सति मापसैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ।

आमारधूमलवणतैलेर्लेपः स्तुतेऽमृजि ॥ २३ ॥

स्तुतेऽंगे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।

रक्ते स्मृते सत्यागारधूमादिभिर्लेपः । सुप्ते गात्रे तथा वेष्टनयुक्ते चोप-
नाहः कार्यः । उल्केपकादीनामसाध्यान्महात्पयत्नादपतानकस्य तावच्चिकि-
त्सामाह ।

अथापतानकेनार्तमस्त्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥

अस्तब्धमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ।

अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अथानतर वातव्याधयः संज्ञानिर्दिष्टाः प्रस्तूयन्ते । एनमपतानकार्ते नर-
मस्त्रस्ताक्षादियुक्तं यावदखट्वाघातिनं च त्वरितं कृत्वोपक्रमेत् ।

तत्र प्राग्मेव मुस्तिग्धं स्विन्नगि तीक्ष्णनावनम् ।

स्रोतोविशुद्ध्ये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥

विदार्यादिगणकायदधिक्षीररसैः शृतम् ।

नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥

तस्मिन्नपतानकार्ते नरे पूर्वमेव च सुष्टुस्निग्धगि स्विन्नगि च तीक्ष्णं
नस्य त्रिकटुकादिना स्रोतोविशुद्ध्ये योज्यम् । ततो नतरमच्छपानं घृतं मुजी-
म् । कतरदित्याह । विदार्यादिगणसृतम् । घृतादिदार्यादिगणकायश्चतुर्गुणो
दधिक्षीररसाः सर्पिःसमा ग्राह्याः । तथा एव कृते सति मासतोऽनिमानं न
व्याप्नोति । सहसा क्षटित्येव च नाश्रुते ।

कुलत्पयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।

निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥

स्वादु स्कंधप्रतीवापं महास्त्रेहं विपाचयेत् ।

सेकाम्भ्यंगावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥

संहन्ति वार्तं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।

कुलत्पार्दानानूपमांसं च निःकाथ्यैतेन काथेनाम्लैर्धान्याम्लादिभिः
श्वादुरकधृतकन्क महास्नेहं विपाचयेत् । एतदस्नेहो वातं हन्ति ।
ते ते च पृथोक्ताः स्नेदाः स्वेदाः सम्यग्गोत्रिणाः पानं प्रति ।

वेगांतरेषु मूर्धानमसकृद्वास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥

अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।

श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विंदति ॥ ३१ ॥

वेगांतरेषु वेगांतरालेषु मूर्धानमसकृद्बहुन् वारान् रेचयेत् । कैरित्याह ।
अवपीडैः । कल्काधैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचन इत्युक्तैः । तथा प्रथमनै-
र्ध्मान विरेचनैश्चूर्णैर्मृग्यादित्युक्तैः । एतैश्च नीक्ष्णैस्तीक्ष्णद्रव्यकृतैरतएव
श्लेष्मनाशनैः । एव कृते सति श्वसनासु श्लेष्मविमुक्तासु संज्ञां चेतनां
स रोगी लभते । माणनाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यते ।

सौवर्चलाभयाव्योपसिद्धं सर्पिश्रलेऽधिके ।

वायावधिके सौवर्चलादिभिः कन्कीकृतैः सिद्धं सर्पिर्हितम् ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपंचमूलम् ॥ ३२ ॥

सैरंडसिंहीत्रिवृतं षटेऽपां पक्ता पचेत्पादसूतेन तेन ।

दधःपात्रे यावशूकात्त्रिविल्वैः सर्पिः प्रस्थं हंति तत्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्पागसंस्थान्योनिव्यापदुल्मवध्मोदरं च ॥ ३३ ॥

निल्वकतो लोभात् पलाष्टकं त्रिकलायाः प्रस्थं महत्पंचमूलं पृथक्
पलभाग । किंभूत पंचमूलम् । एरडव्याघ्रीत्रिवृताभिर्युक्तम् । एतेऽपि पलांशा
इत्यर्थः । जलद्रोणे पचेत् । तेन च पादावशेषेण तथा दध आढके यवक्षा-
रपलैस्त्रिभिर्घृतमस्थं पचेत् । एतच्च घृतं सेव्यमानं दुष्टवानादीन्हनि ।
उपनातिशान्तिन्यो वृत्ते ।

विधिस्तिल्वकवज्ज्ञेयो शम्पाकारोऽयोरपि ।

निल्वकस्येव तिल्वकवन्महानिवरयाशोरुस्य विधिर्ज्ञेयः ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥

संसृष्टदोषे संसृष्टं

एवमुक्तं शुद्धवातापतानके कुर्यात् । संसृष्टदोषे संसृष्टं दोषद्वयोक्तं
चिकित्सितं कुर्यात् ।

चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुंवरूप्यप्रयाहिगुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥

यवकाथांबुना पेयं हृत्पाश्वार्त्यपतंत्रके ।

हिंगु सौवर्चलं शुंजी दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोर्क्षं च रास्यते ।

कफयुक्ते तुवृर्वादिक चूर्णयित्वा यवकाथजलेन पेयम् । हृत्पीडादिषु ।
अथवा हिग्वादिक यवकाथांबुना पेयम् । श्लेष्मवाते हृद्रोगे च यत्कथितं
तच्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद्वाह्याभ्यांतरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्यां च शयनमांतरोऽत्र सुदुस्तरः ।

आयामयोर्वाह्याभ्यंतरयोरर्दितवत्क्रिया स्यात् । तैलद्रोण्यां शयनं चा-
त्राज्ञयोर्मध्यादंतर आयामः सुदुदुस्तरौनिकृष्टसाध्यः ।

विवर्णदंतवदनः स्वस्तांगो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रस्विद्यंश्च धनुःकंभी दशरात्रं न जीवति ।

विवर्णदताद्यः स्वस्तांगादिः प्रस्वेदवाश्च धनुष्कंभी दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोन्वधा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥

खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ।

हनुर्लंसे हनुस्निग्धस्विन्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशालश्चित्रुकं विवृते मुखे ।

नामयेत्संवृते रोपमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

अतोन्वया विवर्णदतादिविपर्ययेण तथा मंदेषु वेगेषु सत्सु जीवेत् । जी-
वश्च विनतादिगुणः स्यात् । हनुर्लंसे तु हनुस्निग्धस्विन्नौ सती स्वस्थानं
प्रापयेत् । कुशलो भिषग्विवृते मुखे सति चित्रुकमूर्ध्वं नामयेत् । शेषं चि-
क्लिमिनमेकायामवदाचरेत् । अर्दितवदाचरेत् ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

जिह्वायाः स्तम्भे सति यथावस्थं वातस्योपक्रमः कार्यः । स्नेहनस्वे-
दान्वितः ।

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥

सशोके वमनं दाहरागयुक्ते सिरान्वयधः ।

अर्दिते नावनादि चिकित्सितः । शोफान्विते सति वमनं कार्यम् । दाहा-
दियुक्ते सति सिरान्वयधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

पक्षाघाते स्नेहनं तथा विरेकः कार्यः स्नेहान्वितः ।

अववाही हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।

अववाही नस्यादि हितम् । आमे तूपवास एव हित इत्युवाच संप्रहे ।

ऊरुस्तम्भे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्माममेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ।

कुर्याद्रक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शाकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ।

जांगलैरघृतैर्मसैर्मध्वंभोरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससंघवैः ।

आमवाते सुखाभोगिः पेयः पट्टचरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

ऊरुस्तम्भे तु स्नेहादि न हितं श्लेष्माममेदोबाहुल्यात् । अस्माच्च हेतो-
स्तयोरामश्लेष्मणोः क्षपणानि क्षयकारणानि युज्यात् । रूक्षोपचारार्थं मध्व-
भोरिष्टपायिनो यथाशक्यः काष्ठैरीशतपनीस्तथा जले शृतैस्तथा नास्तिः सह ।

• किंभूतैर्जांगलैस्तथा घृतसहितैर्हिताः ।

लिह्यात्क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्ताकणाघनान् ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निमुरदारुजम् ॥ ४८ ॥

मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसंभवम् ।

अथवा क्षौद्रेण त्रिफलादिकं कल्कं लिह्यात् । चव्यादिकं वा कल्कं मा-
क्षिकान्वितं लिह्यात् । अथवा गोमूत्रेण हरीतकीमभ्यसेत् । तथा गुग्गुलुं
शिलाजतु वा शीलयेत् ।

व्योपाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥

खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

व्योपादिभिर्नवभिर्द्रव्यैर्गुग्गुलुं तुल्यं भक्षयन् सर्वान्मेदःश्लेष्मामवात-
जान् व्याधीन् हति ।

शाम्यत्येवं कफाक्रांतः समेदस्कः प्रभंजनः ॥ ५० ॥

क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुद्धर्तनानि च ।

कुर्याद्विह्याच्च मूत्रादयैः करंजफलसर्पपैः ॥ ५१ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिबजैः समुराह्वयैः ।

सक्षौद्रसर्पपापकलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

एव मागृक्ते क्रियाक्रमे कृते सति कफावृत्तो मरुत् समेदस्कश्च शाम्य-
ति । तथा क्षारमूत्रयुतान् स्वेदादीन् कुर्यात् । तथा करंजफलसर्पपैः मभूत-
मूत्रालोडितैर्लिपेत् । अथवा मूलैर्कर्कादिजैः क्षौद्रादियुतैर्लिपेत् ।

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।

स्थलान्युल्लंघयेन्नारी शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥

स्थिरतोयं सरःक्षेमं प्रतिष्ठोतो नदी तरेत् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

एनमूर्च्छाभिण सोढुं शक्ये व्यायामे मेदः कफक्षयाय प्रवर्तयेत् । शक्य
इति शक्तिमहोद्येति । व्यायामं शक्ने. कारयेदित्यर्थः । तमेव व्यायाममाह

ह । स्थलान्मुहघयेत् । नारीर्यथाशक्ति शीलयेत् । स्थिरतोय सरस्तरेत् ।
क्षेम ग्राहादिरहितम् । तथा नदीस्तरेत् । कथ । मतिश्चोन स्रोतोभिमुख ।
श्लेष्ममेदक्षये सत्यस्मिन् स्नेहादीनवचारयेत् ।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ।

शेषेषु च वातरोगेषु स्थानदूष्यादीन्निरूप्य चिकित्सित कार्यम् ।

सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंजसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेद् द्रुतविलंबितगोभवतीच्छया ५५

सहचरादि कथित तैलयुत पिबन्मार्गतादितगरीर इच्छया द्रुतगमनो
विलंबितगमनो वा भवति । तत्रकृता समतिनैतद्वा तस्य वृत्तस्य नामापि
श्लिष्ट कृवा निबद्ध । द्रुतविलंबितगमनमेनदृत् । तस्य व लक्षण । द्रुतविल-
ंबितमाह नभौ भरौ इति ।

रास्नामहौषधह्रीपिपिप्पलीशठिपौष्करम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥

रास्नादीन् पिष्ट्वा सर्पि सामान्यपरिभाषया विपाचयेत् । तच्च सुष्ठु-
वातरोगहृत् ।

निबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकाना

भागान् पृथग् दश पलान् विपचेद्वटेऽपाम् ।

अष्टाशरोपितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पित्तुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्या

द्विद्वारनागरनिशामिशिनव्यकुटैः ।

तेजोवतीभरिचवत्सकद्विप्यक्ताग्नि

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मंजिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
 संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ।
 तत्सेवितं प्रथमति प्रचलं समीरं
 संध्यास्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीढेक् ॥ ५९ ॥
 नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमाला
 जत्रूर्ध्वमर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
 यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ
 इत्पांडुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

निवादीना पृथक् पृथक् दद्यापलाननुदोणे पचेत् । तेनाष्टाशशेषेण का-
 येन पाठादिभिर्यवान्यतैः कल्कीकृतैः कर्पाशैः श्रेष्ठगुग्गुलुपलैश्च पंचभिः स-
 पिपः पुनः प्रस्थं विपचेत् । तत्सपिः क्षीलितं वायुमतिप्रल संध्यादिगतमपि
 पराकरोति । कुष्ठमपीदृश संध्यादिगत हन्ति । तथा नाडीव्रणादीन् शमयति ।
 वसंतनिलकाश्चतस्रः ।

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ।
 तस्य शुक्तिः प्रकुंचो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

बलाबिल्वाभ्यां कथिते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् । तस्य घृतमंडस्य पक्वस्य
 कर्पद्वय पल वा नस्य शिरोगते वाते प्रयोक्तव्यम् ।

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ।
 विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातारिश्वनि ॥ ६२ ॥

तद्वत्तुमंडवन्नक्रादिजा वसा केवले वाते विशेषेण प्रयोक्तव्या ।

जीर्णपिण्याकंपंचमूलं पृथक् पृथक् काथ्यकाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
 क्षीरादष्टांशपाचयेत्तेनपानाद्धानानश्वेयुः श्लेष्मयुक्ताविरोपात् ॥ ६३ ॥

जीर्णं पिण्याकं पंचमूलं च पृथक् पृथक् काथ्यकाथाभ्यामेताभ्यां तैलमेकत

एकस्मिन् तैलं मिश्रितं क्षीरादष्टाश्व पाचयेन् । तेन तैलेन वाता नश्यति ।
विशेषेण कफयुक्ताः । वैश्वदेवी ।

प्रसारिणी तुलाकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदाभिशिर्मानिष्टाकुष्टरास्त्राकुचंदनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्पभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनारानम् ॥ ६५ ॥

प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थं क्षीरसमं द्विमेदादिभिः कल्कितैः सामा-
न्यपरिभाषयोक्तकृत्कममाणैर्विपचेत् । तच्चाशेषवातरोगघ्नम् ।

समूलशास्त्रस्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च
पलानि पंचारादभीरुतश्च पादावरोपं विपचेद्द्वहेऽपाम् ।

तत्रसेव्यनखकुष्ठहिमैलाष्टकप्रियंगुनलिकांबुशिलानैः

लोहितानलदलोहसुराह्वैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६६ ॥

तुल्यंक्षीरंपालिकैस्तैलापत्रंसिद्धं कृच्छ्रान्शीलितं हंतिवातान् ।

कंपाक्षेपस्तंभरोपादियुक्तान्गुल्मोन्मादीपीनसंयोनिरोगान् ॥ ६७ ॥

सहाचरस्य मूलशास्त्रान्वितस्य तुलां समेता दशमूलाच्च तुला शतावर्याः
पलानि पंचादाञ्जलस्य चतुर्दशे पादावरोपं पचेत् । तस्मिन्पादावरोपे
सेव्यादिभिः पालिकैस्तैलाढकं तुल्यक्षीरं सिद्धं शीलितं कृच्छ्रान्मारुतान्
कपादिमुतान् गुल्मादींश्च हंति । स्वागताद्यालिन्यौ वृत्ते ।

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६८ ॥

अथवा नतपङ्क्त्यास्थिराकुष्ठसुराह्वयान् ।

सैलानलदशैलेयराताहारक्तचंदनान् ॥ ६९ ॥

सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादिष्टादशपलं क्षिपेत् ।

भेडस्य संमतं तैलं तत्कृच्छ्रान्निलामयान् ॥ ७० ॥

स्तुल्यैस्तैलाढकमञ्जारीरस्यार्धाढकं पठ्यादिभिः पलोन्मिने पचेत् । कटु-
लघु ककोलक । इव कुटनटः । अवतारिते चास्मिन्पत्रकल्कं दद्यात् ।
अनतरमेतत्तैलं विधिना प्रयोजितं कासादीन्हति । एतद्भलतैलं श्रेष्ठं
गर्भव्यापदुक्ताद्भलतैलात् । तथा वातरोगघ्नः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान्वातानां शातिं नयेयुर्वंध्या नारीः पुत्रभाजनश्च कुर्युः ८०

एते पूर्वोक्ताः स्नेहाः पानादिषु कालेऽवसरे प्रयुक्ता दुष्टान् वातान्
द्रागेव शमयेयुः । बंध्याश्च नारीः पुत्रभाजो विदध्युः । शालिनीवृत्तम् ।

स्नेहस्त्रेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्रूपं नास्तिभिस्तं विनिर्भयेत् ॥ ८१ ॥

स्नेहस्त्रेदैश्च यदा कफो द्रुतो द्रवत्य मातः पक्काशयस्यो रूपं दर्शयेदथवा
पित्तं रूपं दर्शयेत्त कफं पित्तं वा नास्तिभिवनिर्भयेत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमद्वेणुदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वसुदराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सितमेकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातरक्तचिकित्सितमारभ्यते । यतो वानशोणिताख्यो
व्याधिः प्रायो वानव्याधिरेव वा शोणितयुक्तेन वायुना कृत्वाद्बहुवक्तव्याच्च
पृथगस्योपदेश इत्यत आह ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वातशोणितिनो रक्तं लिग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् कायं यथादोषं यथावच्छम् ॥ १ ॥

वानशोणितिनो रक्तस्य लिग्धस्य सतो बहून् वारान् लोहितमत्पात्य

हरेद्वातकोपभयात् । अत एवाह । पालयन्वायुं । तथा यथादोषं दोषानतिक्रमेण तथा बलानतिक्रमेण यथादोषमित्युपलक्षणार्थं । दृष्याद्यनतिक्रमेणापि रक्तं हरेत् ।

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृंगतुंवैश्रिमिचिमाकंदूरुग्मदूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशांतरं व्रजेत् ।

रुग्नागादिषु सत्सु जलौकाभी रुधिरं हरेत् । विमिचिमान्वितं रक्तं शृंगतुं विहरेत् । देशादेशांतरं गच्छेदसृक् प्रच्छानेन शिरया वा हरेत् ।

अंगम्लानी तु न स्नाव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गंभीरं श्वयथुं स्तंभं कंपक्तायुशिरामयान् ।

म्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

अंगम्लानी तु सत्यां न स्नाव्यं स्यात् । तथा रूक्षं वातोत्तरं च यद्रक्तं तदपि न स्नाव्यं । रूक्षं सति वातचिकित्सितं सेवेत । ननु कस्माद्रक्तस्नावो न विधीयत इत्याह । वायुरसृक्क्षयाद्गंभीरशोफादीन् कुर्यात् ।

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

विरेचनयोग्यः पुरुषः स्नेहयित्वा विरेचनद्रव्यैः स्नेहयुतैर्विरेचनीयः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाथयेद्भूतम् ॥ ५ ॥

वाताधिके वातरक्ते पुराणं घृतं पाथयेत् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।

सिद्धं सर्पपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥

श्रावण्यादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं घृतं कटुयुक्तं वातशोणितघृत् ।

द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।

घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे सृतम् ॥ ७ ॥

तैलं पयः शर्करां च प्राययेद्दामुमूर्छितम् ।

द्राक्षामधुकयोः काये सिद्ध वा घृत सद्यर्करं पिबेत् । क्षीरं च गुडूची-
स्वरसे कथितं पिबेत् । नैलादि वा समिश्रितं प्राययेत् ।

बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥

श्यामैरंडस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।

बलादिभिः घृतं पयो वातरुबां नाशनं स्यात् ।

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥

धारोष्णं क्षीरं गोमूत्रयुक्तं वा दोषानुलोमनं स्यात् ।

पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्तापटोलत्रिफलामृताः ।

पिबेद्धृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥

पैत्ते पित्ताधिके वातशोणिते शतावर्यादीन् पक्त्वा पिबेत् । स्वादुतिक्त-
द्रव्यैः साधितं घृतं क्षीरं वा पिबेत् ।

क्षीरेणैरंडतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।

बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

बहुदोषो नरो विरेकार्थमेरंडतैलं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् क्षीरो-
दनाशी स्यात् ।

कपायमभयाना वा प्राययेद्धृतभर्जितम् ।

क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥

अथवा हरीतकीनां कायं घृतभर्जितं प्राययेत् । त्रिवृतामूलचूर्णं क्षीरा-
नुपानं द्राक्षारसेन वा प्राययेत् ।

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।

नहि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥

विशेषात्पायुषार्थोरूपव्यस्थिजठरार्तिषु ।

अथवा तस्य वातरक्तगतो मलं क्षीरवस्तिभिर्गृतान्वितैर्निहरेत् । य-
स्माद्वस्तिनृत्यं नान्यद्वातरक्तविकृतिवमस्ति । विशेषेण पाप्मादिपीडामु-
वस्तिहितः ।

मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पित्रेत्काथं कफोल्बने ॥ १४ ॥

सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूर्नी वा यथा तथा ।

मुस्तादीनां काथं मासिकाश्वितं कफोत्तरे वानशोणिते पिबेत् । त्रिफला-
याः काथं न समाश्लेकं पिबेत् । सर्वेण प्रकारेण वा गुडूर्नी वा पिबेत् ।

खुडं सुखं दमप्यंगे ब्रह्मचारी पिवन् जयेत् ।

पञ्चमूलस्य रसैरामलकरसैर्वा लेलीतकीं वसां ब्रह्मचारी पिवन् शरीरे
खुडं सुस्थिरीभूतमपि जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

इत्येवमाभ्यन्तरं कर्मचिकित्सितमुक्तम् । अतः परं बाह्यं कर्मोच्यते ।

आरनालादके तैलं पादसर्जरसं सृतम् ।

प्रभूते खान्जितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

काजिकस्यादके तैलं चतुर्भागं सर्जरसं पक्वं प्रभूते अले मयित परं
ज्वरदाहार्तिनुत् ।

समधूच्छिष्टमंजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।

पिंडतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्त रुजापहम् ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तं तैलं पक्वं सहमधूच्छिष्टं मविष्टासर्जरससारिवाभिरावापरूपाभि-
वर्तते यत्तदेवभूतं सर्पिडतैलमुच्यते । तच्चाभ्यंगाद्वातरक्त रुजाहरम् ।

दशमूले सृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिपेकोनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

दशमूलेन क्षीरं सिद्धं शीघ्रमेव शूलहृत् परिपेकेनेत्यर्थोदवगम्यते । अतः
एवाह परिपेकोनिलप्राये तथैव कोष्णेन सर्पिषा ।

क्षेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिपेचयेत् ।

स्तंभाक्षेपकशूलातं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

अथवा स्तंभादिभिरातं नरं चतुर्भिर्मधुरद्रव्यसाधितैः क्षेहैः कोष्णैः
परिपेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव शीतैः परिपेचयेत् ।

तद्वद्द्रव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

गव्यानिकच्छगैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः स्तम्भाक्षेपकादिभ्यामु शूलानि
तद्वत्प्राग्वापरिपेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव क्षीतैः परिपेचयेत् ।

निकाथैर्जीवनीयानां पंचमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

जीवनीयानां द्रव्याणां निकाथैर्लघोर्वा पंचमूलस्य काथैः कोष्ठीः स्तम्भा-
द्यान्तं परिपेचयेत् । दाहे तु क्षीतलैः ।

द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकम् ।

सेकार्थं तंडुलसौद्रं शर्करांभश्च रास्यते ॥ २६ ॥

दाहे द्राक्षारस दक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाविक्र सेकार्थं रास्यते ।
तथा तंडुलभिः क्षौद्राभिः शर्कराभश्च सेकार्थं रास्यते ।

मियाः मियंवदा नार्यश्चंदनार्द्रकरस्तनाः ।

स्पर्शरीताः सुखस्पर्शां प्रति दाहं रुजं क्षमम् ॥ २७ ॥

नार्यः मिया बलभाः मियवचसश्चदनेनाद्रोः करश्च स्तना यासा वा
एवविधाः स्पष्टेण गीताः सुखस्पर्शाश्च दाहं क्षमं च प्रति ।

सरागे सरुजे दाहे रक्तं हत्वा प्रलेपयेत् ।

मर्षोदरीकमंजिष्ठादावीमधुकचंदनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।

लेपो रुग्दाहयोसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥

दाहे सरागे सरुजे सति रक्तं हत्वा मर्षोदरीकादिभिलेपः कार्यः । स
च लेपो रुग्दाहादिनिवर्हणः । दावीं दारुहरिद्रा । मधुक यष्टीमधु । सितो-
पला शर्करा । एरकासक्तुः, एरकावीजसक्तुः ।

चातमैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुद्रपायसः ।

तिलसर्पपिष्टैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

कुशरस्त्रिलमुद्रादिकृतो वातघ्नैः साधितो मुद्रपायसो मुद्रक्षीरे यो
मिश्रितस्त्रिलसर्पपापिण्डश्च एतदुपनाहनं शूलघ्नम् ।

औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तंभतोदरुगायामशोफांगग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

औदकाया जीवनीयौषधैः साधिताः स्नेहयुक्ताः सुसंस्कृता उपनाहेन
स्तंभादिनाशनाः स्युः । अथवा औदकादीनां वसा जीवनीयौषधैः सिद्धाः
सपयस्काः स्तंभादिनाशनाः स्युः ।

घृतं सहचरान् मूलं जीवंतिच्छागलं पयः ।

लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

सहचरीजीवंतीमूलकल्को घृतच्छागलपयोमिश्रो लेप उपयोगी भवति ।
भृष्टास्तिला भृष्टा भक्षिताः पयसि क्षीरे निर्वृताः मक्षितास्तद्वत् प्राग्भवत्
मलेपो योग्यः ।

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरंडस्य फलानि वा ।

कुर्यात्शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वा वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

क्षुमावनसी क्षीरेण पिष्टामधिकेऽनिलशूले शूलनिवृत्त्यर्थं लेप कुर्यात् ।
यद्वा । एरंडस्य फलानि क्षीरपिष्टानि शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा ।
शताह्वा शतपुष्पा क्षीरे पिष्ट्वा शूलनिवृत्त्यर्थं लेप कुर्यात् ।

मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यंजने हितम् ।

मूत्रादिभिः सिद्धं घृतमधिकेऽनिलेऽभ्यजने हितम् ।

सिद्धं समघुमूकं वा सेकाभ्यंगाः

सूक्तं चुक्तं समाक्षीकं सेके परिषेकेऽभ्यगे च हितम् ।

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपःशूलनुद्धातरक्ते

वातकफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमादिमलेपो हितो भवति । शताह्वा
दानपुष्पा । रजनीद्वयं हरिद्रे द्वे ।

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

वातकफोत्तरे वातरक्ते मधुशिग्रोर्बीजं काजिकसंयुक्तम् तद्वत् प्रलेपे
हितम् ।

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिंचेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

वातकफोत्तरे वातरक्ते मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिंचेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥
लिप्तमम्लैः सूक्तादिभिः सिंचेत् ।

उत्तानं लेपनाभ्यंगपरिपेकावगाहनैः ।

उत्तानं वातरक्तं लेपादिभिराचरेत् चिकित्सेत् ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गंभीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

गंभीरं वातशोणितं विरेकादिभिराचरेत् ।

वातश्रेष्मोत्तरे कौष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कंदूविट्पुट्टिः स्तंभनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

वातश्रेष्मोत्तर उत्ताने वातशोणिते लेपाद्याः कौष्ठा हिताः । तत्र
गंभीरान्वातश्रेष्मोत्तरे शीतलैर्लेपनैः स्तंभनादिदाहादीनां विबुद्धिर्भवति ।

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः उपोषरुग्नागस्वेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

वातरक्ते पित्तरक्तोत्तरे हिमाः शक्ता लेपादयो हिताः । तत्र पित्तरक्तो-
त्तरे वातरक्त उष्णैलेपैः श्लोषादयो भवति ।

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
तैलादकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥
स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचंदनैः ।
लोहंहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाद्धिपक्षकैः ।
जीवंतीजीवकर्षभकत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥
प्रपोडरीकर्मजिष्टासारिर्वेद्रीवितुन्नकैः ।
चतुःप्रयोगं वातामृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कायकल्पनया कथित तस्मिन्कषाये पादशेषिते चतु-
र्भागविशिष्टे तैलस्यादकम् समक्षीरमादकप्रमाणेन क्षीरेण तुल्य स्थिरा-
दिभिः पलोन्मितैः कल्कीकृतैर्युक्त पचेत् । तत्तैल चतुःप्रयोगं पाने नस्येऽनु-
वासेने वरती योषित वातामृगादीनामर्तिनुद्भवेत् । स्थिरा दालिपर्णी । ता-
मलकी भूधान्त्री । पयस्याऽर्कपुष्पी । अभीरुः गतावरी । लोहमगर ।
हंसपादी त्रिपादी । कीटमांसी मधुपर्णी । गुडूची । ऐंद्री विशाला । वितु-
न्नक परिपेलवम् ।

५ बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रशतपाकं तद्वातामृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
रसायनं मुख्यतममिद्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं वृंहणं स्वयं शुकामृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥

बलाकषायेण कल्केन च तैल क्षीरेण सम तुल्य पचेत् । तत्तैल सहस्रपाक
अनपाक वातशोणितोद्भववातरक्तहरम् । तथा मुख्यतमं श्रेष्ठं तद्रसायनं
मिद्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादनम् । प्रसादनकं जीवनम् माणधारणम् ।
वृंहणमुपचयरं । स्वयं स्वरकरम् । शुकामृग्दोषाणां नाशनम् ।

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिवृत्त्यानिले शस्तमादौ स्नेहनवृंहणम् ॥ ४७ ॥

कृत्वा तंत्राढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।

भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

अनिले वाते मेदसो वृत्त्या कफस्य वाऽतिवृत्त्या मार्गसंरोधात् कार-
णान् कुपिते स्नेहनवृंहणमौषधमादौ शस्तम् । तत्र मेदसावृते कफावृते
वात आढ्यवातोक्तं यच्चिकित्सितम् तत्कार्यं । ततोऽनंतरं वातशोणितिकं स्नेहनं
भेषजं कुर्यात् । यच्चापि रक्तस्य प्रसादनं तदपि कुर्यात् । वातशोणितचि-
कित्सितमुक्त्वा प्राणादिचिकित्सामाह ।

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।

यथासन्नं च भेषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

प्राणादीनां पचानां युगपत्तुल्यकालं कोपे यथोद्दिष्टं यथोक्तं वाग्न्या-
धिचिकित्सानतिक्रमेण यथामयम् प्राणादिकोपजनितरोगाद्यपेक्ष्य यथासन्नं
प्राणादीनामन्यतममासन्नमतिक्रम्य यस्मिन्नेव रोगे य एव प्राणादीनामन्यत-
ममेव चिकित्सेत् । यथाबलं बलानतिक्रमेण प्राणादीनामन्यतमस्य बलिनः
पूर्वं प्रतीकारं कुर्यात् । इत्येवमत्र भेषजमौषधविकल्प्यं कल्पनीयं
स्याद्भवेत् ।

नन्ति निरामतां सामे स्वेदलंघनपाचनैः ।

रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

सामे वाते स्वेदादिभिस्तथा रूक्षैः सेकलेपादिभिर्निरामतां नन्ति पथा-
त्केवलवातनुत् शुद्धवातचिकित्सितं कुर्यात् ।

शोषाक्षेपणसंकोचस्तंभस्वपनकंपनम् ।

हनुर्धनसोर्दितं सांज्यं पांगुल्यं सुडवातता ॥ ५१ ॥

संधिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।

एते स्थानस्य गाभीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥

तस्माज्जयेन्नवानेतान् वलिनो निरुपद्रवान् ।

शोषोगशोषः । अक्षेपणमायामः । सकोचोगावयवाना । स्तभो दडवत्
स्तब्धता । स्वपनमचेतन्यम् । कपन वेपथुः । हनुससो हनुभ्रशः । अर्दित
वायुना वक्रीकृत वक्रार्ध । खण्ड्यम् खजता । पांगुल्य पगुता । खुडवात
वातशोणितम् । सधीनां च्युतिः स्थानभ्रशः । पक्षवधः पक्षाघातः । तथा ये
गदा रोगा मेदोस्थिस्थानस्था भवति त एते स्थानस्य गाभीर्यमावेन
जाता न वाऽचिरकालोत्पन्ना यत्नतः सिद्धेयुः । वलिनः पुंसः । तस्मादे-
तान्शोषादीन् शीघ्रजन्मनो जयेच्चिकित्सेत् ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णा च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ।

धन्वमासं यवाः शालिविरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥

वायौ पित्तावृते व्यत्यासात्पर्यायेण शीतामुष्णा च क्रिया बहुशः शतशो
योजयेत् । तथा जीवनीय सर्पिस्तमातुर पाययेत् । अत्र च पित्तावृते वा-
यौ धन्वमास जामल पिशित योज्यम् । यवाः शालयश्च तथा क्षीरवान्
क्षीरयुक्तो मृदुर्विरेको योज्यः ।

सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पंचमूलबलासृतम् ।

कालेऽनुवासनं सैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥

अत्र पित्तावृते वायौ वस्तय सक्षीरा योज्याः । पंचमूल महत् । तेन
बलासहितेन सृत क्षीरं प्रयोक्तव्यम् । काले यथावसरमनुवासनयोग्यैर्मधु-
रौषधसाधितैस्तैलेरनुवासनं देयम् ।

यष्टीमधुबलतैलवृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

पंचमूलकपायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

मधुपटितैलेन वलातैलेन धृतेन क्षीरेण च सेचन हितम् । पचमूलस्य कषायेण क्वाथेन वा शीतलेन वारिणा पित्तावृते वाते सेचन योग्यम् ।

कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ।

स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपत्रं हितम् ।

कफावृते यवान्नानि हितानि । जांगला मृगाः पक्षिणश्च तथा स्वेदा हिता । तीक्ष्णा निरूहा आस्यापनविशेषाश्च । तीक्ष्ण वमन सविरेचन हितम् । पुराण च सर्पिः सर्पपत्र च तैल हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्या पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कफपित्ताभ्यां द्वाभ्यां संसृष्टे वात आदावेव पित्त विनिर्हरेत् । पश्चात्कफ वातयुक्तं जयेत् ।

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।

रक्तसंसृष्टे वाते वातशोणितिकीं क्रियां कारयेत् ।

स्वेदाभ्यंगरसा क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

मांसावृते स्वेदाभ्यंगमांसरस क्षीर स्नेहश्च यथायोगमेतद्धितम् ।

प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ।

आढ्यवाते मेदसा वृत्ते कथौ प्रमेहघ्न मेदोघ्न वातघ्न च भिषग्जितमौषध हितम् ।

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अस्थिमज्जस्थे वाते महास्नेहो घृतमज्जावसानैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिर्दत्तः । रेतसावृते पूर्वोक्तवातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्त हितम् ।

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

अन्नावृते पाचनीयमौषध वमनं हितम् । दीपनीयमामेयं यदौषधं लघु
च प्रकृत्या तत्सर्वं हितम् ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

मूत्रेणावृते वाते मूत्रलानि त्रपुसादीनि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयो हिताः ।

एरंडतैलं वर्चःस्ये वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

वर्चसावृते वात एरंडतैलं वस्तयश्च स्नेहाश्च भेदिनो हिताः ।

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ।

सर्वस्थानावृते मातरिश्वनि वायावाशु क्षीघ्रमेव यदौषध कफपित्तयोर-
विरुद्ध वातस्य चानुलोमन तत्कार्यम् ।

अनभिष्यंदि च स्निग्धं स्त्रोतसा शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकार्यं विरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।

शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलीः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्ङ्गवस्तद्वदेकादरासिता सितः ।

तस्मिन् सर्वधात्वावृते मातरिश्वनि यदनभिष्यदि स्निग्ध स्त्रोतसा यच्छु-
द्धिकर तत्सर्वमत्र पानौषध योज्यम् । पाचनसजा वस्तयो बाहुल्येन मधुराः
सानुवासनाः स्नेहवस्तयश्च हिताः । बलस्याधिक्यं प्रसमीक्ष्य बुध्वा मृदु-
कायविरेचनं हितम् । सर्वेषां रसायनप्रयोगाणामुपयोगः प्रशस्यते । विशेषेणा-
त्यर्थं शिलाजत्रुनः पयसा सह प्रयोगः प्रशस्यते । तथा शुद्धस्य गुग्गु-

लोः प्रयोगः । भाङ्गीवो लेहो ब्राह्मरसायनोक्तश्च्यवनप्राशो वा तद्देकादश
सितासितो ब्राह्मरसायनोक्तः शस्यते ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

अपानेन वायौ येन केनचिदानृते सर्वं भेषजं दीपनमपेक्षादि सप्रहण
वातस्यानुलोमनं मूत्राशयस्य वस्तेर्विशोधनं तत्सर्वं कार्यम् ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

इत्यनतरोक्तेन प्रकारेणावृतानां संक्षेपवधिकित्स्वित्त्वमौषधमुक्तम् । तत्प्रा-
णादीनां पचानामावृतानां चिकित्सितम् । तत्पूर्वोक्तं वितर्क्य भिषक् स्वय-
मेव विचार्य कुर्यात् ।

उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

समानं शमयेद्विद्वान्निधा व्यानं च योजयेत् ।

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥

स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।

उदानाख्यं वायुमूर्ध्वमेव योजयेत् । यतोऽसौ सदैवोर्ध्वगामी तथा प्रय-
तेत यथोर्ध्वगामी भवति । अपानाख्यं चानिलमनुलोमयेदधोगतिर्ह्यसौ सदैव
समीरस्तस्मादधोगमनं यथा यस्य सपद्यते तथा चिकित्सितं कार्यमित्यर्थः ।
समानाख्यं वायुं त्रिद्वान्वैद्यो वाजपेयीपथैः शमयेत् । अयमभिप्रायो ग्रथ-
कृतः । किल नास्योर्ध्वगामिना नैवाधोगामिता यथा सपद्यते तथा चिकित्सितं
हितम् । किं तर्हि स्वस्थानप्रतिपत्तिरेवेत्येव चिकित्सा कार्येति । व्यानाख्यं तु
वायुं त्रिधा योजयेद्दूर्ध्वाधोमध्यगमनं यथाऽस्य शरीरे सपद्यते तथा
चिकित्सा कार्येति । तथा प्राणो वायुश्चतुर्भ्योऽप्युदानापानसमानव्यानेभ्योऽपि
सर्वप्रयत्नेन रक्ष्यः । यथोदानादिभिर्नास्य बाधा सपद्यते तथा चिकित्सा

कार्येभ्यः । यतस्तस्य प्राणस्य स्थितौ सत्या देहस्य शरीरस्य स्थिति
जीवनं भवति प्राणं विना न जीवतीत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण वाताग्नि-
मार्गगनावृतान् स्व स्व स्थानं नयेत् ।

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लघुनो हन्ति शीलितः ।

सर्वमेवावरणं वातानां पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं रसायनविधिना शीलितो
लघुनो हति । एतेन पित्तरक्तसंसृष्टमावरणं वर्जयित्वा सर्वावरणान्यन्यानि
लघुना केवल एव निहन्ति ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

पित्तावृतं उदानादौ पित्तहरं यवनस्य चानुलोमनं हितम् ।

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥

रक्तानृते तद्वत् पित्तहरं तथैव मारुतानुलोमनं हितम् । यच्च खुडोक्तं
वातशोणितोक्तं भेषजं तथा पित्तरक्तानिलहरं च हितम् । विविधं रसायनं
च । विविधं नानाप्रकारं सर्वदोषदूष्यादिकं चालेक्य यथायोगं विधेयम् ।

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योर्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण यथानिदानं निदानानतिक्रमेण यथोद्देशस्तथा निर्देशः ।
अनया रीत्या सर्वमेव चिकित्सितं निर्दिष्टमेतच्चायुर्वेदफलभूतं स्थानमेतदु-
पदेशेन सद्योर्तिनाशनादेतो ।

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं जिघृक्षितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्याये स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

चिकित्स्तादय औषधस्य पर्यायाः स्मृता इति ।

इति श्रीभृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातशोणितचिकित्साख्यो द्वावि-
ंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ श्री ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । चिकित्सितस्थानानंतरं कल्पस्थानमारभ्यते । चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथाहि प्रागभ्यगीष्ट । तर्पणेन रसे-
नेतोर्मद्येकलोदितानि वा । वमनानि प्रयुजीतेति । तदेवमायुपदेशात्सापे-
क्षत्वमस्य । तस्मात्कल्पस्थानमुच्यत इत्याह ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वमनमूर्ध्वं मुखेन दोषहरणम् । तस्य कल्पः कल्पनं योजनमित्यर्थः ।
शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्व्याख्येयम् । माधान्याञ्च वमनकल्पे मदनमेव श-
स्यत इत्याह ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ॥

वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम् । निरपायत्वाद-यद्रव्यविषयेषु वा
तस्योपयोगात्सर्वत्रानिषिद्धमसरत्वाच्च । लाघवमिच्छन् तत्रकुटिदमवोचत् ।
त्रिवृन्मूलविरेचन इति । यथा मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं तथा त्रिवृन्मूल
विरेचने निरपायत्वादिहेतुना ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य जीमूतादेर्विशिष्टता । वक्ष्यति
हि जीमूतं तु विशेषतः प्रयोक्तव्यं न्नरन्वासकासादिभ्यातिसारिणामिति ।
एवं त्रिवृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशि-
ष्टत्वम् । न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धमसरत्वम् निरपायत्वं च । तथा
चोक्तं चरके । त्रिवृन्मुखविरेचनानामिति । तदेव वमने मदनं श्रेष्ठं त्रि-
वृन्मूलं विरेचने सर्वदेति स्थितम् ।

फलानि तानि पांडूनि न चातिहरितान्यपि ।
 आदायान्हि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः ॥ २ ॥
 प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा वध्वा प्रलेपयेत् ।
 गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
 मृदुभूतानि मद्येष्टगंधानि कुशवेष्टनात् ।
 निष्कृष्य निर्गतेष्टाहे शोषयेत्तान्यधातपे ॥ ४ ॥
 तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
 दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
 ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथ शब्दोत्र मसूतौ मदनस्य प्रस्तावे तानि मदनस्य फलानि पांडूनि
 गृहीत्वा नत्वतिपांडूयतिक्रातपाकत्वात् । न चातिहरितान्यामत्वात् कदा-
 दाय मशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृत्तौ । मध्ये, ग्रीष्मवसंतयोः । एवमृतु-
 सधौ गृहीतानि प्रमृज्य व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा कुशमण्यां मुत्तोल्या
 मूटिकाया क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्टाद्बुध्वा च ततो गोमयेन तामूत्तोलीं लिपेत् ।
 अनंतर धान्यमध्ये निधापयेत् । स्थापयेत् । कुशानां समूहो रचना-
 विधेपो निष्पादितः कुशमूत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगंधानि
 कदाचिन्मधुगंधानि कदाचिदिष्टगंधानि कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वानंतरम-
 ष्टाहेतिक्राते कुशमुत्तोल्यां निष्कृष्टानि बहिःकृतान्यनंतरमातपे शोप-
 येत् । ततो नंतर तेषां मदनफलानां शुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धृत्य दधिम-
 ध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा सलुघ पुनरातपे शोषयेत् । ततो नंतर सुष्टु गुप्त धा-
 रयित्वा कार्यकाले वमनावसरे तां प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मांत्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
 शर्वरीमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्बुदारस्य चिन्त्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
 शणपुष्प्याः सदापुष्प्या प्रत्यरूपुष्प्युदकेऽथवा ।
 ततः पिबेत्कपायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधुक्तेन तथा वमेत् ।

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मातर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥

प्रच्छर्दयेद्विरोपेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

अथानतर तत् पिप्पलीभ्यो मात्रां परिमाणं प्रायेण देशकालादिवशा
द्वा मात्रा विकल्पान्तर तां मात्रां जर्जरीकृत्य सचूर्ण्य मधुयष्टपादीनाम
न्यतमस्य जले शर्वरां सकलां रात्रिं वासयेदभिषवणाय । ततोऽनतर त
कषाय मृदितगालित पूर्वं मृदित पश्चाद्गालित वस्त्रपूत कृत्वा सूत्रोदितेन
विधिना श्वोक्ममित्यादिप्रयोक्तेन पिबेत् । एव कृते सति तेन साधु वमेत् ।
विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत् । यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

फलपिप्पलीचूर्णं वा काथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।

पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रंथ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥

पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन फलपिप्पलीकाथेन भावितं त्रिभाग
त्रिफलाचूर्णांनित कोविदारादिजलेन ज्वरादिष्वरुच्य तेष्वेव पूर्वोक्तेन
मकारेण पिबेत् । पित्ते कफस्थानगते सति ग्रंथ्यादिमाज्जरस्तमदनफल
जीमूतादिजलेन पिबेत् ।

इहाहेऽधोत्वपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीसृतम् ॥ १२ ॥

क्षैरेयां वा

हृदयदाहेऽधोगे रक्तपित्ते तस्य मदनफलपिप्पलीभिः कथित क्षीर क्षैरे
यां वा पिबेत् । तत्रातरे च क्षीरश्रपणविधिरुक्तः । द्रव्यादष्टगुण क्षीर
क्षीरातोय चतुर्गुणम् । क्षीरात्रयोप कर्तव्य क्षीरपाके त्वय विधिरिति ।
अस्त्रपित्त इत्येतावत्युक्त ऊर्ध्वगोभयमयोर्वमनायोग्यत्वादेवाधोग्रहणे सिद्धे
पुनरधोग्रहणं सुखतरमिति पच्यर्बुम् । क्षैरेयीमिति । क्षीराद्दृगिति टिड्ढा-
नेति ऊर्ध्वम् ।

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्त्वुतक्षीरसंभवंम् ॥ १३ ॥

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तर दधिसर वमने हितम् । अथवा दधि हितमुभयमपि वमने हितं तत्त्वुनक्षीरसम्भवात् ।

फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।

सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥

कल्कश्च काथश्च कल्ककाथौ फलादीनां मदनफलजीमूतकादीनां कल्क-
काथौ ताभ्यां सिद्ध पक्व सर्पिः कफेनाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च वमन
हित । किंभूत सर्पिः । तत्सिद्धदुग्धज तैश्च फलादिभिः शृत तत्सिद्ध च
तद्दुग्ध च तस्मादुद्धृतम् ।

स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भल्लातकविधिशृतम् ।

आदर्वीलपिनात्सिद्धं लीढा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥

तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कपायांश्च योजयेत् ।

फलमज्ज्ञो वा स्वरस भल्लातकविधानेन शृत दर्वीलपि यावत्पक्ता लीढा
सुखेन वमेत् । त च लेह भक्ष्यादिषु तथा तस्य मदनफलस्य कपायान्यो-
जयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवाप कपायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥

निर्वार्कान्यतरकाथसमायुक्तो नियच्छति ।

वद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्संतर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

मदनफलमज्जजो वा कपायो वत्सकादिगणप्रतीवापो निर्वार्कान्यतर-
काथसयुक्तो व्याधीन् समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् सन्तर्पणजान् ।

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णेर्माल्यं मुरुक्षितम् ।

वमेन्मंडरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् मुखं मुसौ ॥ १८ ॥

मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णेः सुरूक्षित पुष्प जिघ्रन् मंडरसादीनां नृत्तादि-
ग्रहणात् कृशराक्षीरयवागूनां परिग्रहः । तथाविधो जिघ्रन् सुखी क्लेश-
सहिष्णुः सुखेन वमेत् ।

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

एवमेवानेनैव क्रमेण फलाभावे साति पुष्पं प्रकृतत्वान्मदनस्य कल्पनीयं ।
अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासेयेत् । गर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोवि-
दारस्य वा जल इत्यादिविधिना शलाटु वाऽपक्वं फल वैव कल्पनीयं ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

जीमूततुषीकोशातक्याद्याः कुटजफलपर्यन्ताः फलवन्मदनफलतुल्यवि-
धिना कल्प्याः ।

जीमूतं तु विरोपतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।

विशेषेण जीमूतो ज्वरादिषु योग्यः ।

पयः पुष्पेस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥

लोमशां क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे ।

श्रिते पयसि दध्यम्लं जाते हरितपांडुके ॥ २१ ॥

आमुस्य वारुणीमंडं पिबेन्मृदितगालितम् ।

कफादरोचके कास्ते पांडुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

अस्य जीमूतस्य पुष्पे सपत्ने पयः क्षीर जीमूतकृतं प्रयोग्य । फलेस्य
निष्पत्ते पयस्कृता जीमूतसृतक्षीरनिष्पादिता पेया योग्या । जीमूतफलस्य
लोमशा लोमशतया मृदुकठिनभेदेन द्विविधा । लोमशे तस्मिन् जीमूत-
फले शृतक्षीरस्य या सतानिका शीतीभूतस्योत्परिष्ठादभोजयवस्त वमने
पिबेत् । अलोमशे जीमूतकाठिन्यमागते तज्जूर्णयुतं दध्युत्तरं दोधिसरं पिबेत् ।

शृते पयसि मधुतत्वाज्जीमूतफले शृते हरितपांडुके लोमशा लोमशयोर्मध्य
मामवस्था प्राप्ते सति दध्यग्लं जातं पिबेत् । अग्लमेव दाधि दध्यग्लं केचि
त्तु मस्तुदध्यग्लमित्याहुः । जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वारुणीमंडं पिबेत् ।
किंभूतं मृदितं गालितं पूर्वं मृदितं खजादिना पश्चाद् गालितं मस्तुतं केषु
कफारोचकादिषु ।

इयं च कल्पना कार्या तुंबीकोशातकेष्वपि ।

इयं च कल्पना पयःपुष्पेभ्य निर्वृत इत्यादिकाऽऽसुत्य वारुणीमंडमिति-
पर्यंत तुंबीकोशातकेष्वपि कार्या ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां त्रेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।

द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोऽथ काये तित्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥

आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।

विमृद्य पूतं तं काथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

पर्यागतानां मातृसम्यक्पाकानां फलानां त्रेणिजन्मनां देवदाल्युत्पन्नानां
चूर्णस्य शुक्तिमर्धफलं पयसा वातपित्ताभ्यामर्दित आतुरः पिबेत् । द्वे वा
त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यापोऽथ ज्वरीकृत्य तित्तोत्तमस्य त्रिदस्य काये
पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । अथनाऽऽरग्वधादिनवकादारग्वधवर्गायाधोषधनव-
कादन्यतमस्य काये द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यासुत्य सधाय तथा वि-
मृद्य पूतं काथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । पराधरी वा वेणी च देवदाली च
जीमूत चेति पर्यायाः ।

जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

ज्वरे पित्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥

जीमूतचूर्णं फलविष्टं कल्कं कृत्याथवा तच्चूर्णं पित्तज्वरे शीतज्वरेनालोडय
पिबेत् । तस्यैव कल्कं चूर्णं वा कफवातान् कफाच्चोद्धूते ज्वरे कवोष्णेन
वारिणा पिबेत् ।

कासश्वासविपच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

कासाद्यार्ते कफार्दिते पुरुषे वमनविषय इक्ष्वाकुः शस्तः । प्रताम्यति मानवे प्रतमकाक्रान्तत्वाद्यः । प्रताम्यति नरस्तस्मिन् शस्तः । फलपुष्पविहीनस्यासजातफलपुष्पस्येक्ष्वाकोः किसलयैः क्षीरं साधितं पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ।

फलपुष्पविहीनस्य भवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्वं प्रतिपादयति । इक्ष्वाकोस्तत्रकृत् । अन्यथा भवालैः साधितं क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेदिति ब्रूयात् । इक्ष्वाकुफलस्य ब्रूढावस्थस्य प्रयोगमाह ।

इतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥

इतमध्ये जीर्णे सुपके तस्मिन् जीमूते फले इतमध्यभागत्वाच्छूयमध्ये क्षीरं स्थितं सद्यदा दधि जातं स्यात्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाचयेत् ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाहुकुष्ठविषादितः ।

तेन तक्रं विषकं वा पित्रेतसमभुर्सेधवम् ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना पाहुदितं पित्रेत् । तेनेक्ष्वाकुफलमध्येन तक्रं वा विषकं समभुर्सेधवम् । समभुर्सेधवमित्युक्तं स्पष्टार्थं वमनविधौ हि समभुर्सेधवस्य वमनस्यानुज्ञानात् ।

भावयित्वाजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पित्रेत् ।

विषगुल्मोदरग्रंथिमडिषु श्लोषदेषु च ॥ ३१ ॥

अजादुग्धेन तद्वीजं भावयित्वा तेनैव उगलीदारिणं पित्रेत् । विषगुल्मादिषु ।

सक्तुभिर्वा पित्रेन्मथं तुन्वीस्वरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥

सक्तुभिर्यवसक्तुभिस्तुन्वीस्वरसभावितैर्मथ वा पिबेत् । कफोद्भवेषु ज्वरादिषु

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥

तुन्व्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गंधसंपत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कल्क तुन्व्या मांसरसैः पिबेत् । गुल्मे तथा ज्वरे प्रसक्ते दीर्घकाला-
नुबधिनि । एव सति गुरुपः साधुरुत्वा वमति । दौर्बल्यं न च प्राप्नोति ।

तुन्व्याः फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कैः शोधितैस्तुन्वीफलरसैस्तुन्वी-
पुष्पचूर्णमिश्रैरवचूर्णितमाल्यमाघ्राय सुखं वमेत् । गंधसपद्रवसपत्तिमत् ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयास्थिते ।

कफे च कंठवक्त्रस्थे कफसंचयनेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

कासादिषु तथा कफस्थानस्थे वाते श्लेष्मणि गलस्थे मुखस्थे च तथा
कफसंचयनेष्वरोचकादिषु तथा स्थिरेषु दीर्घकालमरूढेषु महत्सु चात्यंत
मवृद्धेषु रोगेषु धामार्गवः कोशफलाख्य इष्टः ।

जीवकर्पभ्रकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥

काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥

कामे हृदयदाहे च रास्ता मधुसिताहताः ।

जीवकर्पभादीनां पृथक् प्रत्येकं तेषां रजोभिर्धूर्णमधुसिताभ्यामत्यंत
द्रुता द्रवीकृताः धामार्गवरजोन्वितास्तधूर्णमिश्रा लेहा कासे हृदयदाहे
च रास्ताः । मधूलिका मधुयष्टिः ।

ते सुखांभोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

त एव पूर्वोक्ता लेहा उष्णोदकानुपाना वमनाय भवेयुः । कफे पित्तोष्म-
सहिते सति पित्तेन तथा पित्तकायैर्गोष्मणा युक्ते ।

धान्यतुंवरूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ।

तस्य धामार्गवस्य कल्को धाम्यतुवरूप्या रूपेण कायेनोपयुक्तो विषघ्नः
स्यात् ।

विन्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभि ॥ ४० ॥

विवादीनामन्यतमस्य रसे काये धामार्गवफलमेक मृदितं कृत्वाऽथवा
द्वे फले मानसे मनोविकारे वमनं पिबेत् । अथवा तत्कृतक्षीरजं सर्पिर्धा-
मार्गवफलसाधितं । क्षीरोद्भव फलादिभि साधितं मदनफलजीमूतकेशवा-
कुधामार्गवकोशातर्ककुटजैः पशुभिः एक मानसे वमनार्थं पिबेत् ।

क्ष्वेडातिफट्टतीक्ष्णोष्णं प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपांश्वामयष्ठीहरोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

क्ष्वेडस्तिक्तकोशातकयनितीक्ष्णोष्णद्रुक्त्वात्कुष्टादिषु प्रगाढैश्चैतच्चि-
रकालजत्वाद् दृष्टेषु प्रगूढेषु प्रशस्यते ।

पृथक् फलादिपट्टकस्य काये मांसमनूपजम् ।

कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

पृथक् फलादिपट्टकस्य मदनफलेत्यादिकस्य काये मांसमनूपजं कोशा-
तक्या समतया तुल्यं सिद्धं पक्वं तद्रसं तस्य मांसस्य रसं लवणाञ्चितं
पिबेत् ।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

क्ष्वेडकाये पिबेत्सिद्धं मिश्रमिधुरसेन वा ॥ ४३ ॥

फलादिपिप्पल्यो मदनफलजीमूतेक्ष्वाकुफलमध्यबीजानि ताभिस्तुल्यमनूपं
मांसं समक्षेडरसेन सिद्धं वा पिवेत् । यद्वेशुरसेन मिश्रं क्षेडकाये
सिद्धमनूपजं मासरसं सलवणं पिवेत् ।

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये । -

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

कुटजं सुकुमारेष्वत्यंतवमनासहिष्णुपित्तरक्तकफोदयेऽतिशयेनाधिके त-
स्मिस्तथा ज्वरादिषु वमन श्रेष्ठम् ।

सर्पपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥

सर्पपादीनां पृथक् तोयेन कायेन संधवस्य च जलेन कुटजबीजं पाययेत् ।
अथवा कृशरया सह कौटजं पाययेत् । अथवा सप्ताहमर्कदुग्धाक्तं कुटज-
बीजचूर्णं पृथङ्मदनफलाद्युदकैः पाययेत् ।

वमनीपधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

वमनीपधमुख्यानां छर्दिषु प्रधानानामौषधानामित्येव प्रकारेण कल्पस्य
दिग्गतिरीरिता । कल्पमार्ग उदितः । अनेन बीजेनानया दिशा सुमतिर-
न्यान्यपि वमनीपधानि कल्पयेदिति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तनिरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने वमनकल्पः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वमनादनंतरं विरेचनस्योपयोगः । इतिवमनकल्पादनंतरं विरेचनकल्पः प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पनं कल्पो योजना विरेचनमधोभागेन दोषनिर्हरणं तस्य कल्पो विरेचनकल्पस्त व्याख्यास्यामः । शेषं, पूर्ववत् । दतीद्रव्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो निरपायत्वाद्विरेचनसाध्ये व्याधावनिषिद्धमसरत्वात्पूर्वं त्रिवृताया उपन्यासः ।

कपाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

अनेन चास्याः स्वरूपकथनम् ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

सैवगुणा त्रिवृदधुना वातपित्तकफादीरौषधैर्युक्ता कल्पविशेषत्व माप्य विरेचनसाध्यव्याधिविषयसर्वरोगविन्नायते ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

मुकुमारे शिरो वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ।

तस्यास्त्रिवृतो मूल द्विभकारम् । एक श्याममपर श्यामारुणम् । श्यामं मूलं श्यामा त्रिवृत्श्यामारुणं मूलमिति व्याख्या दिसन्नम् । तयोः श्यामश्यामारुणयोर्धृद्धधारुणं मूलं तद्वरतरं । सामर्थ्यादत्र वर श्यामारुणं यन्मूलं तन्निरपायत्वात्सुकुमारादिषु हितम् । श्यामं सापायत्वात् । सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह ।

मूर्छा संमोहहृत्कंठकर्पणक्षणनम्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तोक्षणाशुकारित्वादतस्तदपि रास्यते ।

क्रूरे कोष्ठे बहौ दोषे कृशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

श्याम मूल मूर्च्छादिद्वत् कठकर्पणक्षणनम्रदम् । तत्तीक्ष्णत्वादाशुकारि-
त्वाच्च सापायत्वमस्य तदेवरूपमपि श्याम शस्यते क्रूरकोष्ठादिविषये ।

गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विमृतं च यत् ।

गृहीत्वा विमृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्का निधापयेत् ॥ ६ ॥

गंभीरानुगतं गूढं कृत्वा भूमावतःप्रविष्टं तथा श्लक्ष्णमपरप तथाऽ-
तिर्यग्यात स्पष्टं कृत्वा भूमौ गतमेव विध निवृत्ताया मूल गृहीत्वा तत्काष्ठं
विमृजेत् । त्वचं शुष्कां कृत्वा स्थापयेत् ।

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैधवम् ।

वातामये पिवेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कंधवरारसैः ।

कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाजिकैः ॥ ८ ॥

पंचकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

अथ काले विरेचनप्रस्तावे ततो मूलत्वचश्चूर्णमीपन्नागरसैधवमम्लै-
काजिकादिभिर्वातविकारे पिवेत् । पित्तविकारे सह घृतशर्करामधु तच्चूर्णं
क्षीरेण द्राक्षादिरसैर्वा पिवेत् । कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभिः पिवेत् ।
पंचकोलादिभिश्चूर्णैश्च कफघ्नैर्युक्तम् । कथं युक्त्या । युक्तं पंचकोलादिचूर्णा-
नां योगे । नस्तिव्याभिर्न वाऽव्याप्तिः पंचकोलादिचूर्णेन त्रिवृताचूर्णस्य स-
म्यग्योगः स्यादित्यर्थः । आदिशब्देनाग्रेषां पाचनदीपनानां पंचकोलस-
दृशानां चित्रकादीनां ग्रहणम् ।

त्रिटृत्कल्ककपायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो ह्यं विरेचनम् ।

त्रिवृतः कषायेण कल्केन कषायेण वा साधितः सशर्करो लेहः शीतो
मधुत्रिजातसयुक्तो हृद्यं विरेचनं स्यात् । अत्र च कासचिकित्सितोक्तकं-
टकारिकालेहवत् प्रमाणं निरूपयितव्यम् ।

अजगंधातवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिम्यां लीढा साधु विरिच्यते ।

सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

अजगंधादिचूर्णं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते । सन्निपातज्वरादि-
पीडितः सन् ।

लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगंडिकाः ।

एकीकृत्य पचेत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

एक्षुगंडिका द्विधा कृत्य पाटयित्वा त्रिवृतयातलिपेत् । अनंतरमेकीकृत्य
पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत् ।

त्वगेलाभ्यां सम्या नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

त्वगेलाभ्यां तुल्या नीली तैश्च तुल्या त्रिवृत् । सर्वैश्च तुल्या सिताचूर्णं
फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पामिषु च
नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचनमेतन्निरपायम् ।

विडंगतंडुलवरायावशूककणात्रिवृत ।

सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीडं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥

गुल्मं छीहोदरं कासं हर्लामकमरोचकम् ।

कफवातकृतांश्रान्यान्परिमार्ष्टि गदान्वहन् ॥ १६ ॥

विडंगतंडुलादयः समांशाः सर्वेऽभ्योर्ध्वेन त्रिवृत् तदेतच्चूर्णं मधुपृताभ्यां
लीढं गुडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफवातोत्थांश्चान्यानपि गदान् बहून्
परिमाष्टिं पराकरोति ।

विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।

मरीचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।

पक्का मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ १९ ॥

कुष्ठार्शःकामलागुल्ममेहोदरजगंदरान् ।

ग्रहणीपांडुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥

गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्टुपु यौगिकः ।

विडगादीनि कार्पिकाणि त्रिवृताचूर्णं तिलतैले पृथगष्टपलप्रमाण आ-
मलकफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडपलानि पंचाशत् । मृद्वग्निना पक्का तस्मान्मा-
त्रामयंत्रणो यत्रणारहितः सन्भक्षयेत् । स च भक्षितः कुष्ठादीन्हंति
पुंसवनश्च त्पात् । गुडोय कल्याणसंज्ञः सर्वेष्टुपु यौगिको गुण्यते ।

व्योपत्रिजातकांभोदकमिष्टामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥

सर्वेः समाः समासिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरछर्दिकासुशोपघ्नमक्षये ॥ २२ ॥

तापे पांड्वामयेऽल्पेऽग्नौ रास्ताः सर्वाविपेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रयोक्तव्यो व्योपादिभिः समभावेः सर्वैर्द्रव्यैस्त्रि-
वृत्समा सा च त्रिवृत्तुन्यशर्करा एवमेताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृता मूत्रकृच्छ्रा-
द्विष्यु यस्म्यते ।

त्रिवृता कौटजं चीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदादिक क्षौद्रद्राक्षारससंयुक्तं प्रावृषि सुखं विरेचनम् ।

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनम् ॥ २४ ॥

द्राक्षावुना सयष्ट्याब्धं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृदुरालभादिक द्राक्षाजलेन गरदि विरेचनम् ।

त्रिवृता चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ॥ २५ ॥

स्वर्णक्षीरी च हेमते चूर्णमुष्णावुना पिवेत् ।

त्रिवृतादिक चूर्णमुष्णावुना सह हेमवे पिवेत् ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥

त्रिवृच्छर्करा समा ग्रीष्मर्षौ विरेचनम् ।

त्रिवृत्त्रायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणी ।

स्वर्णक्षीरी च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥ २७ ॥

एष सर्वर्तुको योगः क्षिग्धानां मलदोषहृत् ।

त्रिवृतादीनि संचूर्ण्य त्र्यहं गोमूत्रे भावयेत् । एष योगः सर्वर्तुष्वपि
क्षिग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

श्यामात्रिवृदुरालभाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥

नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।

रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

श्यामाय सचूर्णीकृतं मांसरसवृणोष्णावुभी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तं ।
अपि शब्दात्क्षिग्धानां शस्तमेव ।

ज्वरं हृद्रोगवातामृगुदावर्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतल ॥ ३० ॥

तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।

दतीक पायैस्तन्मज्जः कर्णिकारस्य मध्यानि गुड जीर्णं च विनिक्षिपेत् । त
स्थितमरिष्ट मास पाययेत् । पक्ष वा स्थितम् ।

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोधस्यैव कपायेण तृतीय तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥

कपाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।

गुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥

मस्तुपूत्रसुरामंडकोलधात्रीफलावुभिः ।

तिल्वकमूलस्य त्वचं त्यक्त्वा मध्यवल्कलं विशोष्य तथा चूर्णयित्वा ततः
चूर्णीद् द्वौ भागौ रोधस्यैव कपायेण गालयेत् । ततोऽनंतरमवशिष्टो यस्तृ-
तीयो भागस्ततश्चूर्णीत् त तेन कपायेण वस्त्रगालितेन भावयेत् । अनंतरं
वस्त्रगालितकपायेण भावितं पुनः कपाये दशमूलस्य भावितमनंतरं गु-
ष्कचूर्णं ततश्चूर्णीत्पाणितलं कर्पं मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत् । कोल बदरं ।
धात्रीफलमामलकम् । तथोरनुनी खरसो । तद्भाननौषधप्रमाणं च शिलाज-
तुनः कल्पवत् कल्पयेत् । शिलाजतुकल्पं च वक्ष्यति । समगिरिजमष्टगुणितं
नि काश्य भावनौषधमित्यादि । तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध-
स्य भावनौषधं समं देयम् । ततोऽष्टगुणं जलं देयम् । तच्च कथनेनाष्टादशोष-
कार्यमिति । एवमभ्यत्राप्यनिदिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावनया द्रव्याणां तो-
यावद्विष्टानां परिमाणं बोध्यम् ।

तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सरार्करः ॥ ४० ॥

सगृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

रोधस्य कपायेण कल्केन च सरार्करो घृतान्वितो लेहः स्यात् । स च
लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महातपि संचयम् ॥ ४१ ॥

आश्वेन कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।

मृदौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

सुधा गुडा दोषाणां महातमपि सचय निहन्ति । एवगुणामपि ता सुधां
भिषग्मृदुकोष्ठादिषु न कल्पयेत् । शीघ्रमेव कष्टविभ्रंशादिति । कल्पयेदि-
त्यतिसर्जने लिट् । तर्हि केयं प्रयोज्येत्याह ।

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमोहिषु ।

पांडौ दूषिविषे शोके दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥

सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्वहुभिश्च समाचिता ।

गुल्मादिषु कल्प्या सा क्षुक्तीक्ष्णैर्वहुभिः कटकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् ।

द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरांते विशेषतः ॥ ४४ ॥

तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।

बिल्वादीनां बृहत्पौर्वा काथेन सममेकराः ॥ ४५ ॥

मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोङ्गारेषु शोषयेत् ।

पिवेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

तां सुधां द्विवर्षीमथ त्रिवर्षीं विशेषेण शिशिरांते कार्यवशादन्यस्मिन्न-
पि ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा ततः सुधातः क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्या इति ठक् । तस्य रसाक्षुगिति लुक् । ततश्च ठक्च । ततोऽनंतरं बिल्वा-
दीनां कटकारिभट्टिकयोर्वा काथेन एकश एकैकैकेन समं मेलयित्वा सुधा-
क्षीरमनंतरमङ्गारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुलिकां कृत्वा यथायोगम-
स्त्वादितिः पिवेत् ।

त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।

सप्ताहं स्तुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिवेत् ॥ ४७ ॥

त्रिवृतादीन्नेवेति त्रिवृच्छ्यामा रात्रवृक्षस्तिस्त्वक्श्च तथा सुधा शखिनी
समला दती द्रवंतीति । तदेवान् त्रिवृतादींस्तथा त्रिफला स्वर्णक्षीरी

सप्तलां च सप्त वासरान् क्षुब्धयन्भीतान् क्षुब्धक्षीरभावितान् मांसरसेन
घृतेन वा पिवेत् ।

तद्वद्वचोपोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडावुना ।

तथैव व्योपादीन् गुडावुना पिवेत् ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं रांखिन्या निस्तुपीकृतम् ॥ ४८ ॥

सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकापिणी ।

श्लेष्मामयोदरगरश्वयश्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

शखिन्याः फलं निस्तुपीकृतं नातिशुष्कं कार्यं । सप्तलायाश्च मूलं प्राश्य
ते च शखिनीफलसप्तलामूले तीक्ष्णविकापिणी श्लेष्मामयादिषु कल्पयेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिडं मदिरालवणान्वितम् ।

हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्बुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

तयोः शखिनीसप्तलयोः पूर्वोक्तयोः कर्ममात्रं पिडं सुरालवणयुक्तं वात-
कफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

दंतिदंतस्थिरं स्थूलं मूलं दंतीद्रवंतिजम् ।

आताम्रस्यावतीक्ष्णोष्णिमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्माविलायनम् ।

दतिनो दतस्तद्वत्स्थिरं स्थूलं च दंतीद्रवत्सुद्रवं मूलं किञ्चित्ताम्रस्याव-
तीक्ष्णोष्णिमाशुकारि विकाशि चेत्यादिना तत्स्वरूपोक्तिः ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृदुर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शोष्यं मंदातपेऽभ्युर्को हतो ह्यस्य विकाशिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अजिप्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोमृगाजरसैः पांडुः क्षमिकोष्ठो मगंदरी ॥ ५४ ॥

तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्त मृदुर्भवेष्टितं- स्वेदितं पश्चान्मदातपे शो-
ष्यम् । किमेव क्रियत इत्याह । यस्मादभ्यर्कावस्य विकापिता हतः । तच्च
मस्त्रादिभिः पिबेत् । अभिष्यणदेहादिपाङ्गामयी कृमिकोटी भगदरी च
गोमृगाजमासरसैः पिबेत् ।

सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्भूतम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबन्धकफमारुतान् ।

महाक्षेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

तस्य मूलकस्य काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च सिद्धं घृतं विसर्पा-
दीन् जयेत् । तैलं सुसिद्धं गुल्मादीन् जयेत् । महाक्षेहः शकृदादिसर्गादीन्
जयेत् ।

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्धिधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

यथा त्रिवृदादेर्विधानमुक्तं । अथ काले च तत्तत्क्षूर्णं किञ्चिन्नागरसैधुवृ-
मित्यादि तथैव हरीतक्या अपि विधातव्यमित्यर्थः ।

गुडस्याष्टपले पथ्या विशतिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्पो पिप्पलीत्रिवृत्तोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णाभो नु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते नि.परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।

विशेषाद्ग्रहणीपाङ्कण्डूकोठार्शसा हिताः ॥ ६० ॥

गुडस्याष्टपले हि पथ्याविंशतिर्दन्तीचित्रकयोः पलं मत्स्येकं स्यात् ।
पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्पावुभौ । दशमोदकानेव प्रकल्प्येकमेकं मोदकं दशमे

दशमदिने योजयेत् । पश्चादुष्णां पिवेत् । अमुना विधिना सर्वान्मोदकान्
भक्षयेत् । एते मोदका निःपरिहारास्तथाऽशेषव्याधिनिवर्हणाः स्युः ।
वियोपेण ग्रहण्यादीनां हिताः । सवधमात्रस्य विवक्षितत्वादत्र पृष्ठी । अ-
न्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात् ।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

अल्पस्य वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पोपधयोगस्य केनचित्तत्तद्योग्यौप-
धसंश्लेषेण तस्य महार्थत्व कार्यम् । तथा कालेन मध्यान्हादिना तथा संस्का-
रेण तद्योग्येन गुणांतरोत्पादनेन तथा युक्त्या योजनाप्रकारविशेषेण तथा
वीर्येण प्रभूतस्य मात्रयाऽथवा महार्थस्य कदाचित् केनचिद्द्रव्येण विश्लेषं
कृत्वा तस्याल्पकर्मत्व कार्यम् । तथा कालेन मत्पूयादिना मदवीर्येण तथा संस्का-
रेण गुणांतरोत्पादनेन तथा युक्त्या तादृश्याऽल्पशक्तित्वलक्षण कर्म कार्यम् ।

त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलिंगैः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

इति त्वक्केसरादिभिस्तैस्तैरन्यैश्च तथाविधैरनुकूलैर्मनसप्रियैरोपधैर्युक्ता-
नि विरेचनानि देयानि । एव कृते सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति ।
उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनकल्पाभ्यामनंतरं तदव्यापत्तिर्द्वि ब्रूते ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्वि व्याख्यास्यामः ।

वमनविरेचनयोर्व्यापदथाशास्त्रमनुष्ठीयमानायाऽणदोत्पत्तिस्तस्या वमन-
विरेचनव्यापदः सिद्धिः साधन चिकित्सितं तां वर्णयिष्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन सुदृढताल्पकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजोर्णे दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।

वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

एवविधेन पुंरुपेणैवविध वमन पीतमधः प्रयाति । तस्मिन्वमनेऽध-
स्तात्प्रयाति सतीष्ठहानिरभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्तिः । तथा
मलस्य वमनसाध्यस्य श्लेष्मणः केवलस्यान्यदोपयुक्तस्य बोदयः स्व-
स्थानस्थस्यैवामयकरण प्रति चलप्रबलके च पीतवमन पुरुषमथ वात
पुनः स्निग्ध वामयेत् । पूर्वं स्निग्धमपीति पुनः शब्दस्यार्थः । कथं वामयेत्
स्मरन् पूर्वमतिक्रमं यतोऽनिक्रमात् पीतवमनोधासौ पुरुषो वमनकर्मणः
फलं नाप्तवान् । तमतिक्रममपराधं स्मरश्चेतसि कुर्वाणो नत्वेवमेव वामयेत् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितीक्ष्णोष्णलवणमद्वयमतिभूरि वा ।

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिश्चिश्च न तथापिचेत् ॥ ३ ॥

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।

अन्यत्र सात्त्व्यादृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमद्वयमतिभू-
तं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र तस्मिन्मूर्ध्वं ब्रजति पूर्वोक्ता व्यापत् । इष्ट-
हानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धिश्चिकित्सितम् । तथानतरं विरेचन-
स्योर्ध्वगमनादविरिक्तं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्वं विरेचनातिक्रम-
स्मरन्नितोपराधात्पूर्वं विरेचनेन विरिक्तस्तमतिक्रमं परिहरन् विरेचयेदि-
त्यर्थः । तथा तदप्येवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनौषधं पीतं यथाशये कोष्ठलक्षणे न
तिष्ठति तत्र स्थितिं न बध्नाति । ऊर्ध्वमेव पुनरेति । ततस्तृतीयं विरेचनौ-
षधं मदनारग्वधादिनावचारयेत् । यदि तु सात्त्व्यं द्वयं निरपायं च
भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्तिग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।

दोषानुत्क्रेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ९ ॥

विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मं तमसो दर्शनं तृषम् ।

पिंडिकोद्वेष्टनं कंदूमूर्धोः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥

स्तिग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।

शीतैर्वास्तब्धमामे वा समुत्क्रेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥

तानेव जनयेद्भोगानयोगः सर्व एव सः ।

अस्तिग्धस्विन्नशरीरस्य पुराणं रूक्ष विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्रेश्य मच्याव्य निर्हर्तुमशक्तं विभ्रंशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा स्तिग्धस्विन्नस्य चौषधमत्यल्पं मात्राहीनं द्रीप्ताग्नेर्जीर्णं स्यात् परिणतं शीतैर्वास्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धः स तदा दोषानुत्क्रेश्य निर्हरेत् पूर्वोक्तमेव रोगान् जनयेत् । स एवभूतः सर्व एवायोगः ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरशंकरैः ॥ ८ ॥

निरूढं जागलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।

फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥

स्तिग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तक्षिणेन शोधयेत् ।

तमुत्क्रिष्टदोषं तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरशंकराख्यैः स्नेहैः स्विन्नं तथा निरूढं जागलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयानुवासयेत् । वातहरैः स्नेहैः स्तिग्धं पुनस्तक्षिणेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य मंदाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥

सोदावर्तस्य चोत्क्रेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।

भृशमाध्मापयेन्नाभिं स्रष्टपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥

श्वासं विष्मूत्रवातानां संगं कुर्याच्च दारुणम् ।

अभ्यंगस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥

उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य तथा मंदोमेरुस्यमौषधं योजितं तदोदावर्तवतो दो-
षानुत्क्षेप्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्भृशं नाभिमाध्यापयेत् । तथा पृष्ठा-
दिरुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य नरस्याभ्यंगादिकं कर्म ह्युदावर्तहरं
सर्वं शस्यते ।

पंचमूलयवक्षारवचाभूतिकर्सेधवैः ॥ १३ ॥

यवागूः सुरुतारूलविवंधानाहनारानी ।

पंचमूलादिभिः सुरुता यवागूः शूलादिनाशनां ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिंशुशुंध्यम्लवेतसान् ॥ १४ ॥

सर्सेधवान्पिप्पेन्मद्यैः सर्पिपोष्णोदकेन वा ।

प्रवाहिकापारिस्तावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥

पिप्पल्यादीन्मद्येन सर्पिपोष्णानुना पिबेत् मवादिकादिषु ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥

हिष्मापार्श्वरुजाकासदन्यलालासिविभ्रमैः ।

जिह्वां खादति निःसंज्ञो दंतान्कटकटाययन् ॥ १७ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्-
ग्रहं कुर्वति हिष्माविशुक्तं च हृद्ग्रहादिमान् जिह्वा खादति निःसंज्ञः
सन् तथा दतान् कटकटायते ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।

मधुरैः पित्तमूर्छार्तं कटुभिः कफमूर्छितम् ॥ १८ ॥

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।

कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाग्निप्रवर्तयेत् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे भिषगाश्वेव तं रोगिणं संशयं हित्वा वाम-
येत् । मधुरैः पित्तमूर्छार्तं वामयेत् । कफमूर्छितं कटुभिर्वामयेत् । वामयि-

त्वा चास्य दोषशेष पाचनीधैर्द्रव्यैर्विपाचयेत् । कायाभिं वल च क्रमेणा-
स्याभिप्रवर्धयेत् ।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।

तस्मै स्निग्धाश्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥

यस्यातिवमतः पवनेन हृदयं पीड्यते तस्मै रोगिणे स्निग्धाश्ललवणं
दद्यात् पित्तकफे कुपितेऽन्यथा मधुरशीतादिक दद्यादित्यर्थः ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।

रुद्धोति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यंगानि मारुतः ॥ २१ ॥

स्तंभेष्वधुनिस्तोदसादोद्धेष्टार्तिभेदनैः ।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥

पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहे कफेन वा रुद्ध अतिविशुद्धस्य वा वायुर-
गानि गृह्णाति स्तम्भादिभिः । तत्र सर्वं वातहर स्नेहस्वेदादि शस्यते ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।

हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद् द्रवान् ॥ २३ ॥

क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफाश्छीघ्र-
मैव हत्वा द्रवान्धातूनास्त्रावयेत् । तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः
क्षौष विरेचनद्रव्यमुद्धरेत् ।

तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुद्धिसेत् ।

यो ज्योतिषमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥

परिपेक्षावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तंभयेच्च तम् ।

अतिवमने सति विरेको योग्यः । अतिविरेके च मृदु वमनं योग्यम् ।
परिपेक्षादिभिश्च शीतैस्त विरेकं स्तम्भयेत् । आदिशब्दो बलार्द्राशीतमारु-
तादिभ्रमणाय ।

अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥

लाजचूर्णैः पिवेन्मथमतियोगहरं परम् ।

अंजनादिकं लाजचूर्णैः सहमथं परं विरेकातियोगहरं पिवेत् ।

वमनस्यातियोगे तु शीतांबुपरिपेचितः ॥ २६ ॥

पिवेत्फलरसैर्मथं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

सोद्वारायां भृशं छद्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥

समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।

वमनस्य त्वतियोगे शीतांबुपरिपेचितः सन् फलरसैर्मथं घृतादियुक्तं पिवेत् । अतिशयेन सोद्वारे वमने सति मूर्वादिचूर्णं लेहयेत् ।

वमनेऽतःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥

क्षिग्धाम्ललवणा इत्या यूपमांसरसा हिताः ।

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येग्रतो नराः ॥ २९ ॥

निसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।

छर्दयतोभंगतरे जिह्वायां प्रविष्टायां सत्यां कवलग्रहच्छागमांसरसाः क्षिग्धादियुक्ता मनःप्रिया हिताः । तथा तस्यांतःप्रविष्टजिह्वस्याग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि खादेयुः । निसृतां च रसनां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामंतः प्रवेशयेत् ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥

यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालपित् ।

वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधितां स्वच्छां यवागूं दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योबयेत् ।

अतियोगाच्च भ्रैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।

शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजासह ॥ ३२ ॥

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्तेपित्तमादिरोत् ।

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ।

अतियोगेन च यद्वेपज जीवाख्य शोणित हरति तद्वैषज्य जीवादान-
मिति गदित यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तरक्तयोर्गन्धवर्णानुवृत्तित्वसामा-
भ्यात्किमिदं रक्तमुत पित्तमिति सशयः । तत्परीक्षार्थमाह । तेन विरेचना-
तियोगोद्भवेन रक्तेन मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा दद्यात् । तस्मिन्
रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीव वदेत् । अभुक्ते च तस्मिन् विरेचनाति-
योगेरित पित्तं द्रूयात् । शुक्लं वस्त्रं तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन
सशयरूपेण भावितमाद्रीकृतमनतरमावानं शुष्कं कोष्णवारिणा प्रक्षालितं
मकपैण धीतं पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यान्न शुद्धं शोणिते तु सति प्रक्षालितं
वस्त्रं शुद्धं स्यात् ।

तृष्णाभूर्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥

रक्तपित्तातिसारघ्नी तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥

पिवेज्जीवाभिसंधानं जीवं तद्वचाशु यच्छति ।

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥

तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्वल्पेव रक्तपित्तातिसारघ्नी प्राणरक्षणीं शीघ्रं
क्रियां कुर्यात् । अनेन च मरणतुल्याधिच्छेदत्वं द्योतयति । सशयेपि चि-
क्त्वा कार्येति प्राग्भ्रूयायि । तत्र मृगादीनां जीवता सद्यस्कं तत्क्षणोत्पन्नं
रक्तं पिवेत् । किंभूतम् । जीवाभिसंधानं जीवमभिसंधीयतेति जीवाभि-
संधानम् । हि यस्मात्तद्रक्तं कर्तृभूतं जीवं कर्म आशु गच्छति प्राप्नोति ।
तदेतद्रक्तं दर्भमृदितमभिनवमसूतदर्भमृदितम् बस्तौ निषेचयेत् प्रक्षिपेत् ।

श्यामाकाशमर्यमधुकदूर्वोरीरैः सृतं पयः ।

घृतमंडाजनयुतं बर्हिं वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥

पिच्छावर्तिस्तु सुशीतं वा घृतमंडानुवासनम् ।

श्यामादिभिर्वा शृतं पयो घृतं मंडाजनाभ्यां युक्तं वर्तिस्त हिमं शीतलं
योजयेत् । अथवा पिच्छावर्तिस्त्वल्पमनुवासनं सुशीतं घृतं मडेन स्वस्थे-
नार्धभवेन घृतस्योपरिभागस्थितेन देयं । अस्याभेवातियोगोद्भवायामवस्था-
यां गुदभ्रष्टः सभाव्यत इत्याह ।

गुदं भ्रष्टं कपायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

गुदं भ्रष्टं कपायैश्च कपायरसनिष्पादितैः कपायैः स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्सामं वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

विसन्नं सपन्नं सामवेदवेणुगीतादीनां निस्वनं श्रावयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं ब्रूते ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्तां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थरोपम् ॥ १ ॥

पूतोयवानोफलविल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्गुडसौद्रघृतैः सतैर्लेयुक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥

वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनजृंहणश्च ।

वस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥

बलादीनि प्रत्येकं पलोन्मितानि तथाष्टौ मदनफलानि प्रायेण पलं स्युः ।
छागमांसात्पचाशत्पलान्यप्सु चतुर्भागावशेषः पचेत् । पूतश्च काथो

यवान्यादिभिः कल्केस्तथा गुडादिभिर्युक्तः सुखोष्णो लवणयुतश्च वस्त्यर्थं
परिकल्पितत्वाद्वस्तिः सर्वगदानामुपहता स्वस्थे च हितः स्वास्थ्यानुवृत्तत्वा-
ज्जीवनो बृहणश्च । अत्र चतुर्थशेषग्रहणमनर्थकं यतो वक्ष्यति कायद्रव्य-
पले कुर्यात्प्रस्थार्थं पादशेषतः । अत्रोच्यते वक्ष्यमाणपरिभाषाप्रमाणमत्र ना-
श्रीयत इति प्रतिपादनाय चतुर्थशेषोपादानं तेन निरूढयोग्यकार्थार्थं द्र-
व्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्त्वा चतुर्भागावशेषं ग्राह्यमितीहावतिष्ठते एवमन्यत्र
निरूढं उपयुज्यते । ये तु तत्रकाराभिप्रायमविदतः सरलाक्षमुखीकाः सामा-
न्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्त्वा चतुरशशेषं ग्राह्यमिति । शेषं स्थितं तथा
यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं ग्राह्यं स्वस्थे कल्कपलद्वयमिति वचनात्
लेहश्चात्र काये चतुर्थांशं पष्ठादशमाशः क्रमेण वातपित्तकफेन योज्यः ।
उक्तं च । ततः कायं चतुर्थांशं लेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते स्वस्थे च पष्ठाद-
मष्टमाशं कफेऽधिकेति । मधुलवणे च यथा नात्यच्छनां नातिलवणता च वस्ती
स्यात्तथा योजयितव्ये । उक्तं च मधुयद्वायुर्क्षयः । वस्ती च यत्र कल्को न
पठितस्तत्रामुमेव कल्कं दद्यात् । उपप्रातिवृत्तिभिर्द्रव्या च ।

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सञ्ज्ञागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।

त्रित्तेहयुक्तः प्रवरो निरूढः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः । ४ ।

द्वयमूलसहितस्य छागमांससहितस्य रसः कायोऽम्लेन काञ्जिकादिना
युक्तः पूर्वैर्यवान्यादिभिर्भक्ष्यैः सहितस्तथा त्रिभिः लेहे, सर्पिर्मज्जावसाख्यै-
रन्वितः श्रेष्ठो निरूढः सर्वव्याधिहरो गदितः ।

बला पटोली लघुपञ्चमूलं त्रायन्तिकैरंडयवात्मुसिद्धात् ।

प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनःप्रस्थसप्तः सयावत् ॥ ५ ॥

प्रियंगुगुल्फणाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसंधवश्च ।

स्याद्दीपनो मासबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

बलापटोल्यादेरसात्मुसिद्धाद्बलादिनिरूढमाह । बलादेः मुसिद्धादो
रसः पृथग्ज्ञानस्तस्मात्प्रस्थच्छागमांसरसार्धं प्रस्थेन युक्तः याक्तेन प्रस्था-
वशेषः कार्यः । यावदसौ प्रस्थप्रमाणः स्यात् । प्रियंग्वादिभिः कल्केर्गुक्त-

स्तैलादिसहितो वस्तिदीपनो मांसत्रलप्रदश्च स्यात् । चक्षुर्वलं च शीघ्रमे- ५
वोपदधाति ।

एरंडमूलात्रिफलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलम् ।

रास्त्रावलाछिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ३ ॥

फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।

वचाशताद्वाहपुषाभ्रियंगुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥

दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यरीलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्जयेच्छेखनदीपनोसौ ॥ ९ ॥

जंघोरुपादत्रिकष्टकौष्ठद्वहृत्पृथूलं गुरुतां विबंधम् ।

गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् १०

एरंडमूलस्य त्रीणि पलानि पलाशार्त्तिकशृकाश्च पलानि त्रीणि ऋस्वं पंच-
मूलं पालिकं रास्त्रादि प्रत्येकं पलिकान्यष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये
विपाचयेत् । अष्टाशेषिते चास्मिन्वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्ट दद्यात् ।
लवणकर्षयत्तुर्यांशयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितो यः स लेखनो दीपनो
जघोरुमूलादींस्तांस्तान्वहुविधानपि वातश्लेष्मोत्थान् रोगान्जयेते । पट्टपमा-
नय ईद्रवज्जादयश्च ।

यष्ट्याव्हरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोऽग्न्यं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान्हंति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥

यष्ट्याद्वादिभिः शृतं पयोऽग्न्यं श्रेष्ठं स्यात् । शर्कराक्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं
जीवनीयसहितं पित्तामयान् हति । अभयं सुशीरम् ।

रास्त्रां वृषं लोहितिकामनंतां वलां कनीयस्तृणपंचमूल्यौ ।

गोपांगनाचंदनपद्मकर्षियष्ट्याव्हरोध्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥

निःकाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोर्धाढकमंबुहीनम् ।

जीवंतिमेदर्धिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौडरीकोत्पलपुंडरीकैः ॥
 लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाद्धमुंजातकचंदनैश्च ॥ १४ ॥
 पिष्टैर्वृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससंधवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिपिक्तगात्रः ।
 दाहातिसारप्रदरास्रपित्तद्वत्पांडुरोगान्विषमज्वरं च ।
 सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृताग्निहंति ॥ १५ ॥

राक्षादीन्यर्धफलप्रमाणानि तोयेन निःकाश्य तेन रसेन पयः शृतम-
 र्धाद्वकमात्रजलहीन जीवध्यादिभिः सुपिष्टैर्वृतक्षौद्रयुतैर्निरूह संध-
 वान्वित शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते निर्गते परिपिक्त
 गोधन्वमांसरसेन शालीनद्यात् । साम्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् तस्मिन्नि-
 रूहे प्रत्यागते परिपिक्तागः स च दाहादीन् हति । पयोपजातय इद्र-
 वज्रा च ।

कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥
 पक्का कुलत्थान्वृहती च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ।
 तान् सर्पपैलामदनैः सकुष्टैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥-
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाद्वयस्य क्षारस्य तैलस्य सप्तपिपश्च ॥ १८-
 दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विपे च ।

कोशातकादीन् जले पक्का तस्य रसकाथस्य दशप्रसृताः स्युस्तान्स-
 र्पपादिभिरक्षप्रमाणैर्गुक्तान् क्षौद्रादीनां प्रत्येक प्रसृतेन युक्तान् फला-
 द्वय तैल यन्मदनफलकल्केनाग्लैश्च पक्क तैल तदेतत्सयोग्य कफरोगार्तादि-
 भ्यो निरूह दद्यात् । अत्र कोशातकादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि
 सामान्यपरिभाषया नत्परिमाण कल्पनीय । यत्परिमाणेभ्यो द्रव्येभ्यो षोडश-
 गुण जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेष यथा दश प्रसृता सपद्यते तत्परिमाणानि
 कोशानव्यादीन्यत्र परिरूप्यनीयानीति बोध्यम् ।

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् मुखोचितानां प्रसृतैः पयस्य स्युः ॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरुद्धान् जेहनान्मृदून् ।

कर्मणा विप्रुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

तुयप्यो भिन्नक्रमः सुखोविनाशो पुनः सुकुमाराणां तु निरुद्धान्मृदून्
प्रमृदीर्वीक्ष्य भणिष्यामि । किमुतान्मृदूनीत्यास्तां स्वेदकृतः कृते स्वे-
हान् । केचित्तत्त्वसमग्रं वृत्तं चोक्तमनुष्ठभासं गृह्णते । तच्चान्यथ । एष हि
वृत्तस्य । पठता न स्वान् वस्त्रादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतैश्च निम्नादित-
त्यादेते वस्तयः प्रसृतेरुपलक्षिताः कार्याः । भवाननरभिर्मानिरुद्धान् स्वेह-
नसमर्थान् मृदूनीत्यान् सुकुमाराणां नराणां कर्मणा वमनादिना विप्रु-
तानां अष्टानां प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वा प्रसृतौ कार्या मधुतैलघृताश्रयः ।

खंजनं मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ चत्वारि पलानि मधुतैलघृतात् त्रयः प्रसृताः । पट्ट-
पलानि खजेन दर्व्याकारेण मथितो वस्तिर्वान निहतं बलं वर्णं च करोति ।

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षोद्वर्षिणाम् ।

विल्वादिमूलकायाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातनिवृत्तौ ॥ २२ ॥

तेलादीनां प्रत्येकं प्रसृतएकौ विल्वादिपत्रमूलकायाद् द्वौ प्रसृतौ कौल-
त्थाकायाद् द्वौ प्रसृतौ स वस्तिर्वातघ्नौ ।

पटोलनिवभूतीकरास्त्रासप्तच्छदांशसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याश्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥

सपंचतिक्तोभिप्यंदकमिकुष्टप्रमेहहा ।

पटोलादीनां पचानां कायान् पृथक्प्रसृतो घृताश्च प्रसृतो वस्तिः
ससर्षपकल्कः सपंचतिक्तः अभिष्यदादिहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमेढांमूलकाजिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्संगानाहमेदनः ।

१ तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता अष्टौ पलानि पिष्टैः सर्षपैः सह वस्ति-
विट्संगादिजित् ।

पयस्येक्षुस्थिरारात्माविदारौक्षौद्रसर्पिणाम् ॥ २५ ॥

एकैकः प्रसृतो वस्तिः रुष्णाकल्को लृपत्वलृत् ।

पयस्यादिकाथानां पंचानां प्रसृताः पचमाक्षीकघृतयोर्द्वौ प्रसृतौ द्वा-
विनि सप्तप्रसृताः पिप्पलीकन्कवान् वस्तिर्वृषत्वलृच्छुक्रकरः ।

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान्नलपुष्टिकरान् सुखान् ।

अनः प्रसृतेभ्यो निरुहंभ्योननरं निर्व्यापत्वादिगुणनः संज्ञया सिद्धवस्ती-
नतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये भणिष्यामि यान्सर्वदा प्रयोजयेत् तथा निर्व्यापदो
बहुफलान्नलादिप्रदाश्च । सुखाश्च सुश्रुते चोक्त । यस्मिन् युक्ते यथा वस्ती
ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धवस्तिरिति ख्यातो मुनिभिस्त्वदशिभिः ।

मधुतैलसमे कर्पः संधवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरंडमूलकाथेन निरुहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शःकुमिगुल्मात्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

मधुतैले समे तुल्ये संधवस्य कर्पमिसिः द्विपिचुर्द्विकर्पप्रमाण एरंड-
मूलकाथेन सह मधुतैलिकोयं निरुहो रसायनं स्यात् प्रमेहादिजित् ।
यस्मान्मधुतैलं प्राधान्येनातिवर्तते मधुतैलिक इत्येष विज्ञेयो वस्तिर्चितकै-
रिति सुश्रुतः ।

सयष्टिमधुकश्चैपश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

मधुयष्टिगुक्तश्चैव वस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पाभुजंचोरुष्टपणवस्तिमेहनशूलजित् ।

यापनाख्यो वस्तिर्मुस्तकलेन सह मधुतैलमासरताग्यगुनः पाप्वादि-
गूलजित् । यापनः प्राणधारणात् ।

प्रसृतांशैर्धृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

यापन निरुहं पृतादिभिः प्रसृतप्रमाणैः सैधवार्षकपेण हृष्टार्धफल-
युतं कल्पयेत् ।

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैधवः ।

एपयुक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलसैधवान्वित इत्येय वचापिप्पलीमदनफला-
न्वितो युक्तरथोन्वयनामा वस्तिः । सुश्रुते चोक्त । रयेभ्यपिहि युक्तेषु
हस्त्यश्वेष्वपि योजयेत् । तस्मान्न मतिपिद्मेयनतो युक्तरथः स्मृत इति ।

सकाथो मधुपङ्कगंधाराताहार्हिगुसैधवः ।

सुरदारुवचाराक्तावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

स पूर्वोक्त एरंडमूलकाथो मध्वादिभिः सह एप वस्तिर्दोषहृच्छिवश्च ।

पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैधवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

पचमूलकाथस्तिलतैलादिकः सैधवमधूकसहितः सिद्धवस्तिः सजो मुनिभिः
स्मृतः ।

द्विपंचमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥

सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।

युक्तो वस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविपूचिषु ॥ ३५ ॥

शुकानिलविबधिषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

१ द्विपचमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् तेन कथिनगोमूत्रेण पिष्टैश्च पाठा-
दिभिर्युक्तः कफामयादिबन्धुः ।

मुस्तापाठामृतैरंडवलारास्त्रापुनर्नका ॥ ३६ ॥

मंजिष्ठास्वधोक्षीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।

कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

जलाठके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्तुतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥

सपादजांगलरसः ससर्पिर्मधुसंधवः ।

पिष्टैर्यष्टिमिसिस्थामाकलिंगकरसांजनैः ॥ ३९ ॥

वस्तिः मुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।

वातासृद्धमोहमेहशोः शुक्लविष्णुमूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥

विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ।

वैशणोरुकटोकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥

हृन्पादमृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ।

चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

मुस्तादीनि कनीयः पचमूलपर्यंतानि पृथक् पलिकानि मदनफलान्यष्टौ
जलाठके पचेत् । तच्च पादशेषं परिस्तुतं क्षीरशेषं पुनः पचेदिति । तान-
क्तपायेण सह पक्तव्यं यावत्क्षीरप्रस्थद्वयं स्यादित्यर्थः । वस्तिः सर्पिर्मधुसं-
धयुतः पिष्टैर्यष्ट्यादिभिः सहितः मुखोष्णो मांसादिवर्धनी वातरक्तादीन्
हन्तीति । चक्षुष्यादिगुणश्च । किंभूतः सपादजांगलरसस्तत्र चतुर्विंशति-
पलिको निरुहस्तस्य पादेन पट्टपलानि जांगलरसस्य स्युरित्यर्थः ।

मृगाणां लघुनभ्रूणां दशमूलस्य चांभसा ।

हृपुषामिसिगागेयोः कल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥

निरुहोत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहममन्वितः ।

न्हस्वानां बृहतामुभयरूप्याणां मृगाणां मांसानां तथा दशमूलस्य च का-
थेन सह हपुपादिकल्को वरितः सुट्टु वानहरो महास्निहयुतो वृषश्च स्यात् ।

मयूरं पक्षपित्तात्रपादविट्पुंडर्वजितम् ॥ ४४ ॥

लघुना पंचमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।

पक्का क्षीरजले क्षीरोपं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥

तद्विदारीकणायष्टीराताद्वाफलकल्कवत् ।

वस्तिरीपत्पट्टयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

मयूर पक्षादिवर्जित दशपलमात्र न्हस्वेन पंचमूलेन पलमितेन युत क्षीर
जले पक्का क्षीरस्थ दद्यादिको जलस्यादद्यादिकदत्येव कृत्वा तावत्काथयेत् ।
यावत्क्षीरावशेष स्यात् । क्षीरं च तच्छेषं च क्षीरशेषं । घृतमाक्षिकसहित
विदार्यादिकल्कान्वितमीपलवणयुक्तं वस्तिः परमशुक्रकृत् ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।

विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ -४७ ॥

जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

इयं च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च
पृथक्कार्या तथैव जलचरेष्वपीथ कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता
कल्पनेय कार्या मत्स्यानां क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकौंदुरजं पलम् ॥ ४८ ॥

पृथक् दशपलं क्षीरे पंचमूलं च साधयेत् ।

तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥

ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।

व्यायाममधितोरस्कक्षीर्णेन्द्रियबलौजसाम् ॥ ५० ॥

विवद्धशुक्रविष्णुमूत्रसुडवातविकारिणाम् ।

गजवानिरयक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥

पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

गोधादीनां मांसं पृथक् प्रत्येकं दशपल क्षीरे पचमूलं साधयेत् । एत-
त्क्षीरं मदनफलकणाकलकसैधवसौवर्चलान्वितं बस्तिः शर्करातैलमधुघृत-
सहितो योग्यो रसायनः स्यात् । व्यायाममथितोरस्कादीनां पुनर्नैव कुरुते
वाजीकरणेषु मुख्यश्च ।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥

आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा सह भोज्यः । उच्छटा गुजा ।

स्नेहांश्चायंत्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।

स्नेहांश्च स्नेहवस्तीनयत्रणान्निःपरिहारान्सिद्धान् बहुशो दृष्टमत्ययान्
सिद्धद्रव्यैर्निरपयैः प्रकल्पयेत् ।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ ५३ ॥

दशमूलं बलां रात्रामश्वगंधां पुनर्नवाम् ।

गुडूच्येरंडभूतीकभार्ङ्गी वृषकरोहिषाम् ॥ ५४ ॥

शतावरी सहचरं काकनासा पलाशकम् ।

यवमापातसीकोलकूलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥

वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत्तैलाढकं पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥

अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ।

अधुना दोषघ्नाः सपरीहारा स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते तानेवाह । दशमूला-
दिकं पलप्रमाणं काकनासा काकजथा यवादीनि प्रसृतप्रमाणानि जलस्य
वहे द्रोणचतुष्टये विपाच्य तेन द्रोणशेषेण च तैलाढकं पलाशके जीवनीयैः
पुण्यैः सह पचेत् । तदनुवासनमपि पवनविकारविना ।

अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥

अनूपमाणिनां वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तदस्यूर्ध्वगुणा ।

शतान्हाचिरिनेल्वाम्लैस्नैलं सिद्धं समोरणे ।

शताह्वादिभिस्तैल पक्व पवने योज्यम् ।

सिंधवेनाश्रिवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥

अश्रिवर्णेन सिंधवेन तप्तं च घृतं समीरणजित् ।

जीवन्ती मदनं मेदां श्रावर्णां मधुकं बलाम् ।

शतावहर्पभकौ कृष्णां काकनासां शतावरोम् ॥ ५९ ॥

स्वगुप्ता क्षीरकाकोर्ली कर्कटाख्यां शर्ठी वचाम् ।

पिप्प्ला तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्धनम् ।

रज शुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

जीवत्यादीन् कल्कीकृत्य तैलघृतं यवक क्षीरे चतुर्गुणे साधयेत् । एतदनु
वासनं बृंहणं वातपित्तघ्नं बलाश्रिवर्धनं रज शुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्री-
यमिति हितायै पुत्राच्छेति ।

सैधवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिज्जुलो वचा ।

ऋषिचरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥

नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शर्ठी ।

विडंगातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥

बिल्वानमोदचपला दन्ती रात्रा च तैः समैः ।

साध्यमेरुतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥

वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शं धीहमेहाद्यमारुतान् ।

आनाहमश्मरीं चारु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥

सिंधवादिभिः समाश्रितैः सामान्यपरिभाषया एरुडतैल तिलतैल वा साध्या
द्विर्ग्रहणादेरुडतैलस्यार्धं तिलतैलस्यार्धमित्यादि कल्पनीयमित्याहुः । एतद-
नुवासनं कफरोगनिच्छीघ्रं वर्ध्मादी-ह-यात् ।

साधितं पंचमूलेन तैलं विल्वादिनाऽथवा ।

कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥

फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे ।

पचमूलेन विन्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं तैलं कल्पयेत् । अथवा
कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैश्चाष्टगुणैरम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे द्यस्तम् ।

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥

तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।

मृदुश्चासौ वस्तिश्च मृदुवस्तिर्मधुरस्निग्धशीतलात्मकत्वाऽमृदुर्मृदुवस्ति-
श्चासौ जडीभूतश्चमृदुवस्तिजडीभूत कोष्ठाद्वाहिर्निःसरणात्कोष्ठ एवावस्थितिं
कृत्वा स्थितस्तस्मिन्स्थिताभूतेऽन्यो वस्तिस्तीक्ष्ण द्यस्यते । तीक्ष्णैर्मूत्रादि-
निष्पादितैर्वस्तिभिर्विकर्षिते कोष्ठे सन्नि निग्धादिगुणो वस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वम्लिलवणक्षारसर्पपैः ॥ ६८ ॥

प्राप्तकालं विधातव्यं धृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ।

तीक्ष्णत्वं वस्तेर्मूत्रपील्वम्लिलवणक्षारसर्पपैः प्राप्तकालं योग्यावसरे
विधानव्य क्षीरघृताद्यैश्च वस्तेर्मार्दवं प्राप्तकालं कर्तव्यम् ।

वलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ॥ ६९ ॥

स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ।

उलादीन्प्रविभज्य स्वैः स्वैरौषधवर्गैर्यथायथ योग्यैः सिद्धो वस्तिर्योजितः
स्वान्स्वानामयानुपशमयति ।

उष्णार्तानां शीतांश्छीतार्तानां तथा मुखोष्णांश्च ॥ ७० ॥

तद्योग्यौषधयुक्तान्वस्तीन्संतर्प्य युञ्जीत ।

स्पष्टम् ।

वस्तीन् नृहणीयान् दद्याद्दद्याधिषु विशोधनीयेषु ॥ ७१ ॥

मेदस्विनो विरोध्या ये च नराः कुष्टमेहार्ताः ।

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥ ७२ ॥

दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिवद्वायुषो ये च ॥

यस्मादेतेदोषैर्निवद्वाजीवितास्तस्मादेतया दोषनिर्हरणान् माणसशयः
स्यादित्याह जीवितरक्षार्थमेते न विरोध्या इति । आर्याश्रतन्त्रः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने वस्तिकल्पश्रुतार्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं वस्तिव्यापत्तिद्विव्याख्यायते ।

अथातो वस्तिव्यापत्तिद्वि व्याख्यास्यामः ॥

अथात इति पूर्ववत् । असम्भक् प्रयुक्तेषु वस्तिषु या व्यापदस्तासां
साधनायास्याध्यायस्यारम्भः ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।

शीताल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोपि वा ॥ १ ॥

वस्तिः संशोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।

करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रराक्तद्व्यहः ॥ २ ॥

नाभिवस्तिरुजादाहृष्टेष्वयथुर्गुदे ।

कंहूगंडानि वैवर्ण्यमरतिर्वन्दिमार्दवम् ॥ ३ ॥

अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाल्पस्नेहलवणोल्पद्रव्यमात्रोऽल्पद्रव्य-
कल्पस्तथा घनो बहुद्रव्यकल्पो वस्तियोजितः सन् वस्तिसाध्य दोष सक्षोभ्य
दुर्बलत्वादनिर्हरन् योग करोति तेन योगेन वातादिग्रहः स्यात् ।

काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्माद्व्येकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 विल्वमूलत्रिवृदास्यवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांसत्र वस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

प्रागतीसारचिकित्सिते काथद्वय पाचने युगुल द्वय दोषेऽतिसारिणि
 विहितं भूतीकपिप्पल्यादिरेको विल्वधनिको द्वितीयस्तस्मात्काथद्वयादेक
 स्यान्व्यतमस्य काथस्योष्णस्य तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते । तथा फलवर्त्यः
 स्वेदाश्च नानाविधा अवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं प्रशस्यते । विल्वादिमान्वास्ति-
 स्तथा सुरादिमान् वस्तिः स प्राक् पेष्यः । वलां गुडूचीमित्पादौ वस्तौ यः
 पेष्यो यवान्यादिष्ठत्तेन प्राक्पेष्येण सह वर्तते स प्राक्पेष्यस्तमत्र दत्तव-
 स्तिनोऽस्तिष्ठ दोषमानयेदाकर्षयेत् ।

युक्तोल्पवीर्यो दोषाढ्यो रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषाढ्यतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणम् ।
 सविमार्गानिलं कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवक्षणवेदनाम् ।
 रुणाद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

दोषाढ्ये तथा रूक्षे क्रूरकोष्ठे वा वस्तिरल्पवीर्यो दत्तो दोषैर्वाध्यायै-
 रावरकैरावृतोऽनतरं स वस्ती रुद्धमार्गं प्रतिहतगतिमसरगो वायु रुंध्यात् ।
 सोऽनिलो विमार्गं आध्मानं कुर्यात् । तथा हृदयादीनां मर्मणां व्यधनं
 पीडनं तथा गुदकोष्ठस्य विदाहं तथा मुष्कवक्षणावेदनां च कुर्यात् । तथा
 शूलैर्नानाविधाभिर्मर्मरुद्धमृदितपीडितवनद्वादिभिः पीडाभिर्हृदयं रुणाद्धि ।
 आवृणोति हृदयमावृत्यानतरमितश्चेतश्चानियने देशे धावति पवनः ।

स्वम्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वार्तिं प्रयोजयेत् ।
 विल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्पपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्या साधितं वाऽनुवासनम् ।

तत्रारस्याविशेणे सुष्टुभ्यक्तगस्य स्विजागस्य फलवर्ति मयोर्नयेत् ।
नित्वादिकथ निरूहः स्यान् पीलुमर्गपमूनवान् । सरलदेवदारुभ्या साधित
तेल वाऽनुवासन स्यान् ।

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥

अस्तिग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोल्पभेषजः ।

मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥

निरेति मूर्छाद्दृष्टासत्तृडाहादीन्प्रवर्तयन् ।

वेगनरोध वेगनिधारण कुर्वत पुंसो यः पीडितो वस्तिरतिमात्रया वा
पीडित स्निग्धलवणोष्णो वा तथान्यो मात्रयान्प्रभेषजश्च मृदुर्वा स तथा
भृतो मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकानि निरेति निर्गच्छति मूर्छादीन् प्रवर्तयेत् ।

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिचेच्छीतानुना सुखम् ॥ १२ ॥

व्यजेदाह्नमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥

केशोपूक्षिष्य धुन्वीत भीषयेद्बालदंष्ट्रिभिः ।

शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥

पाणिबलैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।

प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानं पवनो वस्तिस्तमाश्वेवापकर्षति ।

कुष्ठकमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥

औष्ण्यात्तैक्षण्यात्सरत्वाच्च वास्ति सौम्यानुलोमयेत् ।

गोमूत्रेण त्रिरुत्पथ्याकल्कं चाधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥

पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

- ५ वस्तिर्गोमूत्रसित्त्वैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।
 पूतीकरंजत्वक्पत्रशठदेवाहरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिधूत्यविरेकोपधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नावनं धूमप्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ।

अस्य तु तथाविधो वस्तिः पुरुषस्य मूर्छादिविकार दृष्ट्वा शीतावनना मुख
 सिंचेत्तथा क्लमनाच्च यावत्त तालवृतादिना बीजयेत् । तथा स पुरुष माणा-
 याम च कारयेत् । माणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो वस्तिरधो याति । उष्णैः करैः
 पृष्ठ पार्श्वमुदर च मृश्यात्तथा त पुरुषमधोमुखं कृत्वा केशैरुत्तेप्योर्ध्वं
 नीत्वा वपुर्धुन्वीत तथा व्यालादिभिर्भाषयेत् । तयोर्ध्वं प्रवृत्तो वस्तिर्यस्मादधो
 गच्छति तथा पाणिभिर्वर्त्तैर्गलापीडं कुर्याद्यथा न म्रियेत । एव सति माणो-
 दानविरोधः संपद्यते माणोदानविरोधेऽस्मादधोगः सुप्रसिद्धतरायनो
 भूत्वाऽपानो वायुस्त वस्तिं द्रागेवापकर्ष्यूर्ध्वादधो क्षिपेदिति सुष्ठु प्रकर्षेण
 शुद्धतरमयन यस्य स शुद्धतरायनं कुटादिकल्कं वाऽग्लसयुतं पाययेत् ।
 कल्कोस्यातुरस्योष्णादिगुणयोगात्त वस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्कं पीतं
 गोमूत्रेणाधोनुलोमनं पकाशयस्थिते दोषे स्निग्धैर्निरूहेर्दशभूलिको विधा-
 तव्यः यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्वस्तिर्विधेयः । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुडूच्या-
 दिभिस्तैलगुडसिधूत्ययुक्तो वस्तिर्विरेकद्रव्यकल्कनाविधेयः ।

वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥

अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।

अतियोग्यमापन्नो ऋवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥

विरेचनातियोगेन सतुन्याकृतिसाधनः ।

अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो वस्तिः प्रयुक्तं अतिस्वेदितस्य वा पुंसोऽल्पे दोषे
 तथा मृदौ कोष्ठे मृदुर्मृदुःप्रयुक्तत्वातियोग्यं माणोऽथ कुक्षिरुज्जनकः
 स्यात् । स तथाविधे विरेकविरेचनातियोगेन तुन्ये सद्यो लक्षणचिकित्से
 यस्य स एव स्यात् ।

वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्त्रवम् ।
 सविदग्धं स्त्रवत्यस्त्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्धीकावारिणा पिवेत् ।
 तद्धि पित्तशकृद्वातान्दृत्वा दाहादिकान्नयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धस्य पिवेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 मापयूपेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा मुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो वस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुदं दहन्निव विलिखन्निव लिपन्निवास्य नरस्य परिस्त्रव करोति स पुरुषस्तदा विदग्धमस्त्र स्त्रवति तथा बहुशो बहून्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः पित्तं स्त्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्कं द्राक्षाजलेन पिवेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् मापयूपेण सह भोजनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा मुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्वस्त्यापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

वस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेव सिद्धिश्चिकित्सित स्यात् । स्नेहवस्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्तेर्गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
 दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलान्गमर्दनैः ॥ ३० ॥

५ पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।
 स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।
 निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो वस्तिरप्योवाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेऽप्युष्णस्तथा कफे मृदु-
 रयोगः सपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्वस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीषस्य सच-
 येऽल्पबल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो वस्ति शीतादिकारणाद्वातादिभिः
 स्नेहवस्तिरावृतो नायाति गुदमार्गाच्च प्रत्यागच्छति । अभिभवादप्यतो रवस्त-
 भोरसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृत विद्यान् । तमेवविध स्नेह स्नेहवस्ति
 निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीर-
 कसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलकाथवद्विरि-
 त्यर्थः । रास्त्रा च पीतद्रुश्च रास्त्रापीतद्रु ताभ्यां साधितैर्नैले रास्त्रापीतद्रुतैले ते
 विद्येते येषां निरूहणां तेः कचिन्पुटके रास्त्रातैले कचिद्धरिद्रातैले योग्य
 मित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पृथक्नैले इयमुपयोगीति गम्यते । च
 समुच्चये । न केवलं त निरूहयेत् । रास्त्रातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाधनु-
 रो गदनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु मातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमरुज्वरैः ॥ ३३ ॥

विद्यात्पित्ताटतं स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।

तृडादिभिस्तृड्दादादिभिः पित्तान्न स्नेहवस्ति विद्यान् । तं स्वादुतिकै
 अभिनिर्हरेत् ।

तंद्रासीतज्वरालस्यमसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥

संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।

कपायतिक्तरुट्टकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥

फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

तद्रादिभिः कफावृत स्नेहवस्ति विद्यान् । तं कपायकरुट्टिकैः सुरामूत्रो-

पत्राधितैः फलतैलयुतैः साभ्लैर्जस्तिभिस्त निनिर्हरेत् । फलानामुष्णवीर्याणाम्
मत्तोटादीनां तैल केचित्तु फल मदनकल तिलतैल च ताभ्यां युतास्तेरिति
व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिरूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥

आमलिगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यरानावृतम् ।

कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

मृदुर्विरेकः सर्वं च तन्नामविहितं हितम् ।

उर्यादिभिरामलिगैर्दाहयुतैः स्नेहमल्पगनावृतं विद्यात् । कटूनां लवणा-
नां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्विरेकस्तथा तस्मि-
न्नामविहितं सर्वमौषधं हितम् ।

विष्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।

श्यामाभित्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥

निर्हरेद्विधिना सभ्यगुदावर्तहरेण च ।

विष्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः
सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तथोदावर्तहरेण विधिना सम्पन्नं विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायी वा पेयमात्राशितस्य च ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कार्यं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वैभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।

तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः ।

छर्दाम्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निबर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहवस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते वस्तिरथवा
पेयमात्रमेवाशितं येन पेयमात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहवस्तिर-

शृतं सन् वेगाद्ध्वं काय धावति तत्र, कठाद्ध्वेभ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र
गोमूत्रादिसिद्धो यत्रादिमान् कायस्तेन काथेन सिद्धतैलैर्निर्लहमनुवासन
दद्यात् । कठादागच्छत, स्नेहस्य स्तम्भकं च ग्रहादिभिश्च उदीर्घाभिः,
क्रियादिभिश्च तज्जिह्वरणं कुर्यात् ।

नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं सद्युपलिपति ।

ततः कुर्यात्स तृणमोहकं दूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥

तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक स्नेहं न दद्याद् यस्मात्सोऽपक स्नेहो गुदमुपलिपति तत उल्लिखे
गुदे रुनाभि सह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सित तीक्ष्णो वस्तिस्तथाऽ
र्कपत्ररसे शृत, तैल ।

अनुच्छास्यनुबद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुभितो वायु शूलतोदकरो भवेत् । *

तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छास्य वस्तेर्बद्धे बद्धे सत्यथवा नि शेष दत्ते सति प्रविश्यातरे
वायुः कुपितः शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा
वातघ्नानि भोजनानि च ।

द्वुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्तिष्ठ एव वा ।

स्यात्फटीगुदजंघोरुवस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्तिष्ठे च कट्यादिषु स्तम्भपीडाभेदनानि
स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यगश्च ।

पीडयमानंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतो निल ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुजं सादमूर्वाश्च जनयेद्द्विती ।

वस्ति स्यात्तत्र विन्नादिफलैः श्यामाद्रिमूत्रशान् ॥ ४९ ॥

पताधितेः फलतैलयुतैः साम्लैर्वास्तिभिस्त निनिर्हरेत् । फलानामुष्णवीर्याणाम्
मक्षोटादीनां तैल केचित्तु फल मदनकृत् निलतैल च ताभ्यां मुतास्तेरिति
व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥

आमलिगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानामृतम् ।

कटूनां लवणानां च कायैश्रूर्णेश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

मृदुर्वरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

छर्द्यादिभिरामलिगैर्दाहयुतैः स्नेहमत्यशानामृतं विद्यात् । कटूनां लवणा-
नां च कायैश्रूर्णेश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्वरेकस्तथा तस्मि-
न्नामविहितं सर्वमौषधं हितम् ।

विष्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाभ्मानद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सर्वातिभिः ।

श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥

निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

विष्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः
सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तयोदावर्तहरेण विधिना सम्यगु विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कार्यं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिष्टत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।

तात्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविवरेचनैः ।

छर्दोघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहवस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते वस्तिरथवा
पेयामात्रमेवाशितं येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहवस्तिरु-

शृतः सन् वेगाद्ध्वं कायं धावति ततः कठादूर्ध्वेभ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र
गोमूत्रादिसिद्धो यवादिमान् कायस्तेन कायेन सिद्धतैलेर्निरूहमनुवासनं
दद्यात् । कठादागच्छतः स्नेहस्य सप्तकं च ग्रहादिभिश्छर्दीर्घाभिः
क्रियादिभिश्च तच्चिह्नं कुर्यात् ।

नापरुं प्रणयेत्स्नेहं गुदं सद्युपलिपति ।

ततः कुर्यात्स लृप्मोहकं दूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥

तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक्व स्नेहं न दद्याद् यस्मात्तोऽपक्वः स्नेहो गुदमुपलिपति तत उल्लिखे
गुदे रुग्णाभिः सह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो वस्तिस्तथाऽ
मर्कपत्ररसे शृतं तैलम् ।

अनुच्छ्रास्यनुवृद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुब्धितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्रास्य उस्तेर्वदने वृद्धे सत्यथवा निःशेष दत्ते सति प्रविश्यान्तरे
वायुः कुपितः शूलतोदकरो भवेत् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा
वातघ्नानि भोजनानि च ।

द्वृतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात्कटीगुदजंघोरुवस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु सप्तपीडाभेदनानि
स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यगश्च ।

पीड्यमानंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वोश्च जनयेद्वली ।

वस्तिः स्यात्तत्र विन्वादिफलैः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

पीडयमाने वस्तिपुटकैतरा मध्य एव कदाचित्तास्मिन् भुक्ते गुदेऽ-
निलः प्रतिहतो बलवान्दुष्टः शिरोरुजमूरुसादं च जनयेत् । तत्र वित्वा-
दिभिर्वस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यान् ।

अतिमपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।

तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

अतिमपीडितो वस्तिपुटकः कोष्ठे तिष्ठति गलं वाऽऽयाति तत्र वस्तिर्वि-
रेकश्च गलपीडादि कर्म च दास्यते ।

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहचलानलम् ।

यथोडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥

भ्रिपक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।

वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्ध क्षामदेह क्षामवल क्षामानल च पुरुष वैद्यः
प्रयत्नेन सर्वस्मादेवापवादाद्रक्षेत् । किमिव यथा तरुणमभिननं कृतमड यथा
तैलपूर्णं पात्रं रक्ष्यते तथा यत्नेन रक्षेत् ।

दद्यान्मधुरद्वयानि ततोम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥

स्वादुतिक्तौ ततो भूय कपायकटुकौ ततः ।

स्वादुतिक्तौ ततो भूय कपायकटुकौ ततस्तस्मिन्मधुरद्वयानि दद्यात् । अ-
नंतरमम्ललवणौ रसौ ततः स्वादुतिक्तरसौ ततः कपायकटुकौ रसौ दद्यात् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥

व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां तथा स्निग्धरूक्षयो-
र-यो-न्य प्रत्यनीकयोर्व्यत्यासाद्विपर्ययादुपयोगेन यथा स्वगुपयोगेन यथा
मधुररसमुपयुज्य पुनरम्लान्यतमं तत्प्रतिपक्षं युज्यात् । अम्लमुपयुज्य पुन-
र्मधुरायन्यतमं तत्प्रतिपक्षं युज्यात् । एव स्निग्धरूक्षयोगं कुर्यात् । तथा त
पुरुष वमनादिभिर्विशुद्धं प्रकृतिं यथोचितां स्वा नयेत् ।

→ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

सर्वसहोऽशेषक्षमस्तथा स्थिरबलः प्रकृतिं प्राप्तः पुमान् वेद्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां कल्पस्थाने वस्तिव्यापत्तिर्दिर्नाम पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । वस्तिव्यापदां श्रुत्यन्तानां सिद्धिः
साधनं सद्भेषजप्रयोगादपि च सर्वेषां रोगाणां या सिद्धिः प्रथमोपायः सोऽपि
सद्भेषजप्रयोगादेवेत्याह ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

भेषजस्य कल्पो योजना भेषजकल्पः देशं पूर्ववत् ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥

श्मशानचैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥

मृदी प्रदक्षिणजले कुशरोहिपसंस्तृते ॥

अफालकृष्टेऽनाक्रांते पादपैर्वलवत्तरैः ॥ २ ॥

शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।

जंतुदग्धं दवाद्दग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥

भूतैश्छायातपांब्वाद्यैर्यथाकालं न सेवितम् ।

अवगादमहामूलमुदीचीं दिसमाश्रितम् ॥ ४ ॥

धन्वदेशे तथा साधारणे देशे तथा समे न निम्नोच्चने तथा सन्मृत्तिके तथा
श्मशानादिर्वाधिते । चैत्यं दिनचर्याध्याय उक्ते । तथा मृदी सुस्पृष्टे तथा
प्रदक्षिणमनुकूलं जलं गरिमस्तथा कुशरोहिपसंस्तृते तथाऽफालकृष्टे च
असिते तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रान्ते देशे सद्भेषजं वा युक्तं यथा स्ववर्ण-

रसादिभिस्तद् भेषजं शंस्यते । तथा अंतुभिः कीटैरजग्धमभक्षितं दवेन दावा-
मिनाऽदग्धमग्नष्टं तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः स्वभाव परित्यज्य धर्मवाधादिकृ-
तैराकाशादिभिर्यदनासेवितं तदविदग्धं । विकृतमेव वैकृतं । मन्नादित्वादणु-
तथा छायादिभिर्यथाकालं कालमनतिक्रम्य सेवितं यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ
छायादीनामन्यतमं वस्तुजातमुपयुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः । तथाऽ
वगाढे दूरं गतं महत्पृथु मूलं यस्य तदवगाढमहामूलं तथोदीचीमुत्तरा
दिशमाश्रितं तामाश्रित्य स्थितं ।

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।

गृण्हीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥

सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रांतवत्सरम् ।

ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगतः ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्यमगलसूचकः । भेषजमेवंविधं विदित्वाऽनन्तरं कल्याणे स्व-
स्त्ययनादि चरितमनुष्ठित येनासौ कल्याणचरितस्तथा भेषजहरणंमति
श्रद्धावास्तथा शुचिः स्नानादिगुद्वस्तथोपोषितः कृतोपवासः । एवंविधमौ-
षधमेवंविधः पुमान् गृण्हीयात् । तच्च भेषजं स्वस्थं कृत्वा स्थितं काले
सक्षीरमार्द्रं कल्पयेत् । तदसपत्नी तु तथाविधस्य सक्षीरस्पर्शपधस्यासंपत्ता-
वनतिक्रांतवत्सरं भेषजं कल्पयेत् । किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।
ऋतदत्त्यादि गुडादीन्वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।

पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विष्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।

वयोबलवतां धातुपिच्छशृंगखुरादिकम् ॥ ७ ॥

क्षीरं वष्कयिण्यासंवधि ग्राह्यं । विष्मूत्रं च तत्क्षीरं च नीरुजमपगतदोषं
ग्राह्यं । वयोबलवता धातुपिच्छादिकं ग्राह्यं । आदियहणाच्चिकित्सितोपयो-
गिकेशनखचर्मादिकं गृह्यते । वयःशब्दोपादानाद्विशिष्टं तरुणं वयो गृह्यते ।
नक्षत्राः कश्चिदस्ति ।

कषाययोनयः पंच रसा लवणवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फाटश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥

पंचधैव कपायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।

कपायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पच रसास्तेभ्य एव कपायाः स्वरसादयः पंच सम्भवति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनाया योगा न सम्भवति सदैव शुष्करूपत्वान् । कल्ककल्पनापि न सम्भवति यतो यद् द्रव्य द्रव्येण सिक्तं पिडीभवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति । तथा यद् द्रव्य कथयित्वा जलाद्रुद्रियते द्रव्यावयवास्तूदक मन्निशति तत्रैव शृतकल्पना । लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेव न सम्भवति । इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः । एव शीतफाटयोरप्येतेनैव न्यायेनासंभव इत्युक्तं । लवणवर्ज्या रसाः कपाययोनय इति । मुनिनाप्युक्तं । कल्पनावयवतः पचानां रसानां कपायसंज्ञा व्यपहार इति । लवणस्य कल्पनायोगाभावान्मधुरकपायोऽम्लकपायस्तिक्तकपायः कटुकपायः कपायश्चेति रसानां स्वरसादिकल्पनायोगो न सम्भवति । उक्तं चैतन् तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहण मनव्य । रसः कल्कः शूनः शीतः फाटश्चेति मकल्पना । पचधैव कपायाणां स्वरसादीनां सा च कल्पना यथापूर्वं बलाधिकाऽभिकशक्तिः । एवं फाटाख्या कल्पना सरला । ततोऽप्यधिकशक्तिः शीताख्या । ततोऽप्यधिकवीर्या शृताख्या । ततोऽप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अतर्भावादपृथग्ग्रहणं कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्यकल्पनाया अभिका शक्तिः । ननु चूर्णादनन्तर कल्कः क्रियते ननु कल्कादनन्तर चूर्णं तस्मात्पचानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टु युक्ता ननु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किंतु लवणस्य कपायसंज्ञायां समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्क इति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति तस्मात्लवणे न सम्भवति कपायसंज्ञासमावेशः ।

सद्यः समुत्पृतात्क्षुणाद्यः स्वेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥

स्वरसः स समुद्दिष्टः

सद्यस्तत्क्षणं समभूमेः सम्यगुद्धृतमुक्ता समन्तर क्षुण्ण पिष्ट सद्यः समुद्धृतक्षुण्ण तस्माद्वत्पटपीडिताद्यः स्वेत् स स्वरसः कल्पनाकपायः समुद्दिष्टः संज्ञायां सकेनितः ।

कल्कः पिष्टो द्रवाश्रुतः ।

चूर्णोद्भुतः

द्रवेणाप्लुतः पिष्टः सन् कल्क इति कल्पनाकषायः सकेतितः । यस्माद्
द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शुष्कमेव पिष्ट सकल्पनाकषायश्चूर्ण इति गदितस्तं न
कल्कस्यैवाय भेद इति नासौ कल्पनेति शकनीयम् ।

शृतः काथः

यद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शृतं स कल्पनाकषायः काथ इति कल्प्यते ।

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

यद् द्रव्यं द्रवे सकलां रात्रिं स्थितं स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते ।

सद्योभिपुतपूतस्तु फाटस्तन्मानकल्पने ।

युज्याद्वाध्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

यद् द्रव्यं द्रवेऽभिपुत्य सद्यः पूतं क्रियते स कल्पनाकषायः फाट इति
सकेतितः । मानं च कल्पना च मानकल्पने तेषां स्वरसादीनां मानकल्पने
तद्द्रवाध्यादिवलेन युज्यात् । आदिशब्देन कोष्ठबलादीनां ग्रहणं । तत्र
सम्यग्रसवीर्यादीन् दोषधात्वात् आलोच्य प्रथममनंतरं व्याध्यादिवलं च नतः
स्वरसादीनां मानकल्पने युज्यात् । नियमं कुर्वेत्पतभाह । तथा च वचनं
मुनेः । मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देश
कालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

मध्यमं मानं मात्रा स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

पेष्यस्योभयरूपस्य कल्कस्य चूर्णस्य वा कर्षं मध्यमानं तच्च पेष्यस्य
कर्षं द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोड्यम् ।

काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादरोपितम् ।

काथ द्रव्यपले द्रव्यस्थ मकृतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा तच्च श्रयणेन पादशेष कुर्यात् ।

शीतं पले पलैः पट्टभिः

शीतं कपाय पले द्रव्यस्य पट्टभिः पलैर्द्रवस्य कुर्यात् ।

चतुर्भिश्च ततोपरम् ॥ १४ ॥

ततः शीतकपायादनंतर फाटाख्य मकृतत्वाद् द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रवस्य पलैः कुर्यात् । पचविधायां कपायकल्पनाया मध्यम मानमस्माच्च मानादेश-कालादीन् समीक्ष्योनाधिकभावो मात्रायाः स्ववृत्त्या कल्प्यः ।

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रवं योज्यम्

स्नेहपाके विधातव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ मानवचनस्य विशिष्ट-स्यानिर्देशे चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रव योज्यम् । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रव । तदेव कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः स्नेहाद् द्रवश्चतुर्गुण इति बोध्यम् । पचप्रभृति तु द्रव पृथक् स्नेहसमश्वायमित्यत्र योज्यमिति ।

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥

स्नेहे शुल्व्यति शुद्धांशुनि काथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंसं चतुर्थं पष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥

एथक् स्नेहसमं दद्यात्पंचप्रभृति तु द्रवम् ।

शौनकः प्रस्तुततत्रकृदधीत एव पठति । स्नेहेत्यादि स्नेहः कदाचिच्छु-द्धांशुना पच्यते कदाचिन्निःकायेन कदाचित्स्वरसेनेति तैः शुद्धांशुनिः-काथस्वरसैः स्नेहे सिल्व्यति सति क्रमेण कल्कस्याश्च चतुर्थं पष्ठमष्टम

योत्रयेदिति यत्र चतुर्भ्योधिकानि द्रव्याणि तत्र पृथक् स्नेहसमानि ननु पर
स्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । पाकलक्षणमधुना लक्षयन्नाह

नांगुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
वर्णादिसंपन्नं यदा तदैवं शीघ्रमाहरेत् ।

नांगुलिमिति कल्कविपर्येऽंगुलिग्राहित्वं यदा न भवत्यग्नौ मन्त्रिते वा
स्नेहे सशब्दता चटचटायित्वं न भवति तथा वर्णगन्धरसस्पर्शानां यदा
संपच्छुभत्वं स्यात्तदा तस्मिन्कालेऽध्यामलच्छायामन स्नेह शीघ्रमाहरेत् ।
अपि नः स्नेहस्य कटाहस्थितस्य सकाल अवतरणेत्यर्थः । अन्यदपि स्नेह-
पाकलक्षणमस्ति ।

धृतस्य केनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं न च ।

पाकस्तु त्रिविधो मंदश्चिकणः खरचिकणः ॥ १९ ॥

मंदः कल्कसमे किंचिच्चिकणो मदनोपमे ।

किंचित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥

दग्धोत ऊर्ध्वं निःकार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।

मृदुर्नस्ये खरोभ्यंगे पाने वस्ती च चिकणः ॥ २१ ॥

धृताख्यस्य स्नेहस्य पच्यमानस्य केनोपशमो यदा जायते तैलाख्यस्य
च स्नेहस्य सम्यक्पाक मासस्य तदुद्भवः केनोत्पत्तिः स्यात्तदा धृततैलयोः
पाको भवति । लेहस्य पाक मासस्य तंतुमत्ता तंतुमादुर्भावाः पाकः । तथाप्सु
मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा सभवं सभवत्यत इदमाह ।
शरणं न च सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति नतु शरणमवयवशो गमनं तथापि
तस्य पाकः संपन्न इति वेद्यः । पाकस्त्रिमकारो मंदश्चिकणः खरचिकणाख्यः ।
स्नेहपाकविधौ कियदाख्ये वस्तुभाते कल्कसमे यथा कल्कोंगुलिनोद्देष्टव्यानि
तथा कियतोपि स्नेहपाकस्यांगुलिग्राहिता न भवति स स्नेहपाको मंदः
उच्यते । मदनोपमे कृते सत्येवमंगुलिग्राहिणि स्नेहपाकस्य सचिकणः पाकः ।
किंचिदीपत् कृते सति सीदति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिन्तथा वर्तमाने

तिमागच्छति सति पश्चिमः खरचिकणाख्यः पाकः । अतोऽस्मात् खरचि-
 कणादूर्ध्वमनतरं दग्धो भवति स्नेहः सच नि कार्यः स्यात् । यथानिरूपित-
 कार्यकरणो न भवेन्निरूपितत्वात् । आम ईषत्पाकः स्नेह पुनरप्यपिसादकः ।
 मृदुमंदपाकस्नेहो नस्ये तद्विषये योज्यः । खरः खरचिकणः स्नेहोऽभ्यगे
 तद्विषये प्रयोज्यः । पाने तथा वस्ती तद्विषये चिकणः प्रयोज्यः । अगुना
 मानसख्याया यथास्व सन्नाविधानार्यमाह ।

शाणं पाणितलं मुष्टि कुडवं प्रस्थमादकम् ।

द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

शाणादयो बहपर्यताः क्रमेण चतुर्गुणाः पाणितलादिसन्ना ज्ञेयाः ।

द्विगुणं योजयेदाद्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।

शुष्काद्र्येरेकस्मिन्भोगे तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादाद्रं द्रव्यं
 द्विगुणं दत्त्वा योजयेत् । शुष्कद्रव्ययोर्वा द्रवद्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः
 शुष्कद्रव्याभावे सत्याद्रं द्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । शुष्कद्रवद्रव्ययो-
 रेकस्मिन्भोगतुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद् द्रवद्रव्यं कुडवादिप-
 रिमाणसन्नाया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् ।

पेपणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥

निर्द्रवेऽनुक्तद्रवे पेपणे लोडनार्थं वारि योजयेत् । स्नेहपाके वाऽनुक्तद्रवे
 वार्यैव योजयेत् ।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

कल्कीकुर्याच्च औपज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥

यत्र यत्र प्रयोगे न द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र द्रव्याणां
 सदृशान्भागान् कल्पयेत् ।

द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रंक्षणाश्च तौ ।

अर्क्षं पिचु. पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥

कर्पो विडालपदकं त्रिदुकं पाणिमानिका ।

शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥

पलं प्रकुंचो विल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।

द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावंजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥

आढकं आजनं कंसो द्रोणः कुंभो घटोर्मणम् ।

तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

द्वौ घाणौ वटकः । कोलं बदरं । द्रक्षणाश्वेत्यत्र शब्दान्यत्वं ननु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ द्रक्षणावक्षं तथा पिचुस्तथा पाणितलं तथा स्ववर्णं तथा करल-
ग्रहस्तथा कर्पस्तथा विडालपदं तथा त्रिदुकस्तथा पाणिमानिकेत्यत्राभिन्नेऽर्थे
शब्दानेकत्वं । तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थ-
स्यैक्ये सति पलप्रकुंचो विल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिकेत्यत्रापि शब्दानां वैल-
क्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रसृतावजलिः
कथ्यते । तौ द्वावंजली मानिका । अष्टौ पलानीत्येव । आढकादीनां शब्दानां
स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदस्तथैव द्रोणादीनां शब्दानां पलशतं तुला
गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते । काथादीनामुत्तमदिमानाः
सप्रहादवधार्याः । संप्रदेह्येव पठ्यते । काथो निर्यूहस्तत्र भेदाद्यौपधान्यणुशो
भेदयित्वा छेद्यानि । छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुद्धौ रूक्षायामधः प्रलिप्तायां
तान्नायांमृन्मयान्यतमायां स्थाप्या समावाप्य बाहुल्यपानीयप्राहितामौ-
पधानामाकलय्य यावता सूक्ष्मरसस्तस्यतावदुदकमासेव्योच्छोषयेच्चाप्रागधि-
श्रयेत् । यावन्मात्रोदकदाने तथा तदवशिष्टत्वे च तत्र नियमसामर्थ्यान्
काथ्यद्रव्यपरिमाणस्यात्र यत्परिमाणानि द्रव्याण्युदकमियत्प्रमाणं तदव-
शिष्टता च यत्प्रमाणेन न नियमोक्तिरेवंविधा विद्यते क्लृप्तस्यभ्यूहनीयमेवत्स-
र्वमित्यत्र विधिः । यथाप्रावधिश्चित्य महत्यासने मुखोपविष्टः सर्वतः सतत-
मवलोकयन् द्रव्यो च विषयश्च मृदूना च परितः समुपगच्छताऽनेलेन सा-
धयेदवतार्य च सु परिष्कृतं यथाईस्यद्यं प्रगृहीत । क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न
सम्यग्मुक्षरसं भवति । इतिवारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे तु यदप्यका-
थयन् । शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूर्वं शीतः कृपाय उज्ज्वाभसि क्षुण्णो-

भिप्लुतः पूर्तः फाटइति। तत्र सम्यग् रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरब-
लादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च समयोजयेत्। तथाच केचिदाहुः।
मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिकोष्ठं बलं च यः। आलोच्य देशकालौ च भेषज्यम-
वधारयेत्। एवञ्च सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं न निश्चितं कृत्वोक्तेन विधिनेति एतदे-
वमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय यथातु सर्वे भिषजो विज्ञास्यन्ति तथैवोप-
देक्ष्यत इति निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्पलं कण्कचूर्णयोः कर्पः पलत्रयं त-
दालोडने निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धमस्ये विशृत्य पादशेषमवतारयेत्। शीत-
फाटयोरौषधपलं पट्टिश्चतुर्भिरनुपलैरासुतमिति। तथा शाणपरिमाणस्य पाणि-
तलवाचकस्य किमपि परिमाणं नोक्तं येनासौ परिच्छिद्यत इति न वाच्यं।
संग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात्। तत्र ह्येवमुक्तं पदुंश्यो मरीची। ताः पट्ट-
मरीच्यः सर्पप उच्यते। अष्टौ सर्पपास्तंडुलः। तौ द्वौ तंडुलवेको धान्य-
मापः। तौ द्वौ धान्यमापौ यवः। अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्या बूका मापकशाण-
कर्पपलकुडबमस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यते। एवं चतुर्भिर्मौषकैः शाणस्य परि-
माणं परिभिद्यते। धरणं तु पलस्य दशमो भागः। माषकस्य तु पर्यायो
हैमः। कर्पस्य षोडशिका। आढकस्य तु पर्यायाः कस्तः पात्रं भाजनं च।
द्रोणस्य पर्यायो नल्वणः। तथा अर्मणः। तथोन्मानस्तथा घटः कुभः
कलश्च। द्रोणद्वयं च दूर्पइति दौलभेदाद् द्रव्यविशेषमाह।

हिमवद्विध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा।

सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमात्रेयं वैध्यमौषधम्॥ २९ ॥

हिमवत्पर्वतेन विध्यशैलेन च ब्राह्मणेन वसुंधरा व्याप्ता। तत्र तयोर्मध्या-
दायं हिमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च स्वभावाद्भवति। वैध्यमौषधमात्रेयं न तथा
देहस्य पथ्यं स्यादिति।

इति श्रीमृगाश्रुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगद्वयटीकायां स-
र्वांगमुदराख्यायां कल्पस्थाने द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

॥ उत्तरस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अनन्तरमुत्तरस्थानारम्भः । यतः कायाख्यमायमग तच्च पूर्वैः स्थानैः सर्व-
मुक्त । अधुना बालादीनामुत्तरेषामगानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते ।
तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमग विवक्षुराह ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्य शिशोरुपचरणं बालोपचरणं तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तत्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बालं सैधवसर्पिषा ॥

प्रसूतिल्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादिनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव राखदां रातम् ” ॥ ३ ॥

“रातायुः रातवर्षोसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ” ॥ ४ ॥

जातमात्रं सद्य एवोद्भूतं बालमुल्वादपरापरपर्यायात्सैधवमुक्तेन घृतेन
विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा पश्चात्प्रसूतस्य प्रसूतेन क्लेशितं बालं बलातैलेन
सेचयेत् । पश्चात्पाणयोर्वादिनमस्य कर्णमूले कारयेद्देवः । अनन्तरमस्य द-
क्षिणकर्णं इमं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चारयेत् । तत्रैव मंत्रमाह अंगादित्यादि ।

— स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ।
 बद्धोद्ध्वं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥
 नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्तपयेदनु ।
 क्षीरिवृक्षकपायेण सर्वगंधोदकेन वा ॥ ६ ॥
 कोष्णेन तप्सरजततपनीयनिमग्जनैः ।

समाश्रितस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्ध्वं सूत्रेण बन्धानंतरं छेद-
 यित्वा ग्रीवायां योजयेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् । अनु पश्चात्
 क्षीरिवृक्षकपायेण सेचयेत् । अभ्यर्थादुवरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पचैते
 क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः । अथवा सर्वेषां गंधानां चदना-
 दीनां जलेन क्षिपयेत् । किंभूतेन । कोष्णेन । कथं । तप्तभ्यां रूप्यसुवर्गा-
 भ्यां निमग्जनैरसकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्म्यावगुंठयेत् ॥ ७ ॥
 शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्य चास्य प्रयोजयेत् ।
 हरेणुमात्रं मेघायुर्वलार्धमभिमंत्रितम् ॥ ८ ॥
 ऐंद्रीबाह्यीवचारांस्तपुष्पीकरकं घृतं मधु ।

अनंतरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालुमुभयं शिरसि पिचुना तैलात्केन
 वा गुंठयेत् । अस्य च बालस्य प्राश्य लेहं मेघाद्यर्थं प्रयोगयेत् । किय-
 न्मात्रं हरेणुप्रमाणं । तथाभिमंत्रितं प्राद्रुमत्रेण । किंनत्माद्यमित्यादि । ऐंद्री
 द्वेदवाहणी । बाह्यी मङ्कपणी ।

चामीकरवचाद्याह्योताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
 लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोयवा ।

अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मं चूर्णीकृत्य लिह्यान् । रजीकृता इति । अह-
 र्ममदत्यादिना सुलोप इत्त्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यान् ।

गर्भाभः सैधववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

ततोऽनंतरं गर्भाभः सर्पिषा सैधवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

ततो जातकर्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन गृह्योक्तेन विधिना भिषक्
कारयेत् । स्तन्यमवर्तने हेतुमाह ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेन्दिह चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

हृदयाश्रितानां शिराणां प्रसवाद्देतोर्नदिवृतत्वं तस्मात्कारणानृतीयदि-
वसे कदाचिच्चतुर्थे योपिता स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मंत्रपाविते श्रायायेच्छिशुम् ।

यत एवंदिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावस्तस्माद्देतोः प्रथमेऽन्दि त्रीन् कालान्
मधुघृते यवासकयुक्ते मन्त्रेण पाविते शिशुं भोजयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निपिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसस्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीन्कालान्
भोजयेत् । अनन्तरं तस्य शिशोः पाणस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं
नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारितस्तन्यस्यास्य बालस्य द्वौ कालौ नवनीतं
स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।

स्तन्यधान्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यंगे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।

नोरुजे मध्यवयसौ जौवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

बालो मातुर्जनन्या एव स्तन्य पिबेत् । कुत । यस्माच्च तस्यास्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात् । तदसपदि मातृस्तन्यासपत्तौ हे स्तन्यधात्र्यौ च वत्स-
ले स्नेहले बालस्य वात्सल्यकामे कार्ये । तथा व्यग्ररहिते । ब्रह्मचारिण्यौ
वर्जितमैथुने । वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये । तथा निरामये । मध्यवयस्के ।
जीवदस्ते लौल्यवर्जिते काममुख्यादिरहिते । आदरयुक्ते । ते हितेनाहारेण
यत्नाद्युपचरेत् ।

शुक्लक्रोबलंघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरण्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि । शुक्ल शोकः । स्तन्यस्य मद्यानि
हेतवः । किंभूतानि सीधुवर्ज्यानि । आनूपबाश्च रसाः । तथा क्षीरवत्य
औषधो जीवत्याद्याः । शोकादिवैपरीत्य च ।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्यास्तथा बुभुक्षिताया निदितायाश्च
तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च संवधि स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः ।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्वृणं पिबेत् ।

ऋस्वेन पंचमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स्तन्यस्याभावे सति छाग पयो गव्यं वा छागतुल्यगुणं पिबेत् । छाग
समानगुणं गव्यं कथं स्यात्तथाह । ऋस्वेनेत्यादि । ऋस्वेन पंचमूलेन
सिद्धं दालिपर्णीपृष्णिपर्णीसिद्धं वा शर्करायुतं पिबेत् ।

पथीं निशां विशेषेण कृतरक्षावलिक्रियाः ।

जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमा मुदम् ॥ २१ ॥

अन्यथापि तस्य शिशोर्बाधवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः । पथीं
पुनस्तमस्विनीं विशेषेण यत्नेन जागृयुः । किं कुर्वतः । परं हर्षं धारयतः ।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।

कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

विभ्रतोर्गैर्मनोन्हालरोचनागुरुचंदनम् ।

नक्षत्रदेवतायुक्तं बांधवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् ।
स्वकुलयोग्यैर्विधानैः । बालस्य नामार्चितं मद्यस्तमनुष्य कुलजात्यादिभिः ।
किंभूतस्य । अंगैः पाण्यादिभिर्मनोन्हादीनि धारयतः । किंभूतं नाम ।
नक्षत्रस्य यासी देवता तथा युक्त । अथवा बांधवं ज्ञातिपूर्वज समवर्ण न
तु विपमाक्षरं ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

मागुदकाशिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥

शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।

राय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

ततो नामकरणादनंतरं प्रकृतिभेदेन विहृतिविज्ञानीय उक्तानि यामि
रूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमतिर्वैद्यः कुर्यात् । किंभूतस्य ।
मागुधिरस उत्तराशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तान्युपधानानि
शय्यायामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किंभूतः । विशस्त व्यापादितो ननु
स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतयुक्तः ।

जीवत्स्वङ्गादिरृगोत्थान् सदा बालः शुभान् मणोन् ॥ २६ ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्म्येद्रीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विरोषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मैधासमृतिस्वास्थ्यकरां रक्षोभिराक्षिणाम् ।

५ बाल सर्वदा शुभहेतून्मणीन् विभृयान् । किंभूतान् । जीवतश्च ते खड्गाद-
यश्च तेषां शृगाणि तेभ्य उत्थान येषां तान् जीवतामेव ये मृहीता इत्यर्थः ।
शृगग्रहणशुपलक्षणार्थः । अतएव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत् । तथौषधी
ग्रीव्यादीः शुभा धारयेत् । कैः । पाण्यादिभिः । विशेषेण सर्वदा वचा धार-
येत् । किंभूता वचा । आयुरादिकरणहेतु तथा रक्तोनिवारिणी ।

पंचमे मासि पुण्येन्हि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।

स्पष्टम् ।

पट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥

कर्णौ हिमागमे विध्येत् धाम्यंकस्थस्य सात्वयन् ।

अनतर पष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे
दिवसे कर्णौ विध्येत् । धाम्युत्तगस्थितस्य । धात्री माता स्तनपायिनी च ।
कथं विध्येत् । सात्वयन् मीतिवचनादिना ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्नामं तु योषित ॥ ३० ॥

दक्षिणेन दधत्सूर्वां पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किंचिद्रंडाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यावभासिते ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाकिते ॥ ३२ ॥

विध्येद्देवरुते छिद्रे सरुदेवर्जुलाववात् ।

नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाध शिरास्तत्र हि संश्रिता ॥ ३३ ॥

कालिका मर्मरी रक्ता

कुमारस्य प्राक् पूर्व-दक्षिण कर्णं योषितस्तु नाम वैद्यो विध्येत् । किं
कुर्वन् । दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधन् । नामेन पाणिना पाणि दधन् । क
विध्येत् । कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचिन् मनागडस्याने । कीदृशस्य बालस्य ।

सम्यङ्निश्चल धृतस्य । कविधेत् । दैवकृते छिद्रे । किंभूते । बरायुमात्रे-
ण प्रच्छन्ने स्थगिते । तथारविरश्मिभिरवभासित उद्योतिते । तयालक्त-
करसेनाकिते चिन्हिते । कथ विध्येत् । लाघवात् सकृदेकवारमेव ।
तथा कञ्जु स्पष्टं कृत्वा नोपरिष्ठाच्चाधस्ताच्च पार्श्वतो विध्येत् । कुन
इत्याह । हि यस्मात्तत्र शिरा आश्रिताः । ता एवाह । कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ।

सशोकदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ ३४ ॥

तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

तेषां च रागादीनां यथास्व निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ ३५ ॥

स्थाने व्यधान्न रुधिरं स्रवति न रुगादीनां संभवः ।

क्षेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।

आमे तैलेन सिचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥

• विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसी ।

वर्तितरुपहात्ततो रूढं वर्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् ।
आमे तैलेन सेचयेत् । बहलां घनां पालीं तद्वत्पूर्ववदारया विध्येद्वि-
ताग्निनः सतः । अनंतरं व्यहादूर्ध्वं स्यूततरा वर्तिः संचार्य ततो रूढं
कर्णं शनैः शनैर्वर्द्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।

पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु वृंहणम् ॥ ३८ ॥

अनंतरमेव शिशुं जानदत सत स्तनात् क्रमेणापसारयेत् । न सदसा ।
पूर्वोक्तं छागादिकं क्षीरमन्नं च लघु वृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोपलैः ।
 अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालबिल्वैलार्करालाजसक्तुभिः ।
 संग्राहीधातुकीपुष्परार्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥

प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योग्यः । बालबि-
 ल्वादिभिर्दीपनो मोदको योग्यः । धातुक्यादिभिः संग्राही योग्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधौर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥

यथावस्थमस्य शिशोः सौम्यैरौषधैरविषादकैरक्षोभकैरामयान् मयेत् ।
 विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमन्तरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।

न च तं बालमविधेयमनायत्तं कृत्वा त्रासयेन भाषयेत् । यत्स्वस्त
 बालं गृह्णन्ति ।

वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेच्छंधिताच्च तम् ॥ ४२ ॥

वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

बाह्मीसिद्धार्धकवचासारिवाकुष्टसैधवैः ।
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिरुद्धं पृतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।

माध्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधाकृत् । आयुष्यं पाप्मा-
 दिदृद्रूतोन्मादनिवर्हणं च ।

वर्चंदुलेखा मन्दूकी राखपुष्पी रातावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमामृताबाह्मीः कल्कीकृत्य पर्लाशिकाः ।
 अष्टांगं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिरुत् ।

वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीराद् घृतमस्थमष्टांगं पचेत् । अष्टावंगानि वचादीनि यस्मिस्तदष्टांगं । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्रांशिभुर्सेधवैः ॥ ४६ ॥

सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिरुत् ।

अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकर ।

वचामृताशठोपध्याशंखिनीवेष्टनागरैः ॥ ४७ ॥

अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्वबहुणैः ।

वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानं ।

हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥

हेममत्स्याक्षकः शंखः केंडर्यः कनकं वचा ।

चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीढा वपुर्मेधावलवर्णकराः शुभाः ।

हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाः ।

वचायष्ट्याव्हसिभूथपध्यानागरदीप्यकैः ५० ॥

शुद्धघृते वाग्दहिलीटैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

वचादिभिः सर्पिलीटैर्वाक् ग्रस्यते शुष्यत इति चित्यम् । कर्मवत्कर्मकर्तृत्यस्यत्वविषयः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरोचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं बालस्योपचर्यमाणस्य, ये रोगास्तच्चिकित्सायौ बालामयम-
निषेध उच्यते ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीराक्षोभयवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

बालस्त्रिमकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोन्नवर्तन उभयवर्तनः ।
क्षीराक्षोभ्यां यो वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति ।
दुष्टाभ्यां तु क्षीराक्षोभ्या रोगोद्भूतिः । शुद्ध क्षीरं लक्षणम् ।

यदङ्गिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पथः

यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं । तद्विशुद्धं ।

दुष्टस्य लक्षणमाह ।

वातादुष्टं तु छवर्तेभसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविवंधकृत् ।

वातदुष्टं क्षीरं जले छवते तरति नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयु-
क्तं च स्यात् ।

पित्तादुष्टम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

पित्तादुष्टं क्षीरमुष्णम्लकटुकं । तथा तेनैव प्रक्षिप्तं पीतराज्ये स्याराह-
करं च ।

कफात्सलवणं सांद्रं जले मज्जति पिच्छलम् ।

कफात् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गाञ्चालिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

ससर्गाद्दुष्ट क्षीर संसृष्टलिङ्गं स्यात् । सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिङ्गं च स्यात् ।

यथा स्वलिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथा स्वलिङ्गान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च रोदनालक्षयेद्भुजम् ॥ ५ ॥

बालस्य तीक्ष्णा खरामतीक्ष्णा च रुजः पीडां रोदनालक्षयेत् । अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विद्यादित्यर्थः ।

सोयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्भुजं

यः देहदेशः स भृशं स्पृशेद्यत्र च देहदेशः स्पर्शनाक्षम एव स्यात् । तत्र देशे रुजं विद्यात् ।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् ॥ ६ ॥

हृदि जिह्वौष्ठदशनश्चासमुष्टिनिषीदितैः ।

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनदंशात्रकूजनैः ॥ ७ ॥

आध्मानघृष्टनमनजठरोन्नमनैरपि ।

वस्तौ गुह्ये च विष्णूत्रसंगत्रासदिगोक्षणे ॥ ८ ॥

शिरसि पीडामक्षिणिमीलनादिव्यादिनाशहेतुमत एव जिह्वौष्ठदशनादिभिर्बिद्भिः पीडां विद्यात् । विबन्धादिभिराध्मानादिभिः कोष्ठरुजं विद्यात् । वस्तौ गुह्ये च पीडां विट्सगादिभिर्विद्यात् ।

अथ घात्र्या क्रिया कुर्याद्यथा दोषः यथामयम् ।

अथानतरमेव ज्ञात्वा घात्र्या वैद्यो यथादोषः यथारोगः क्रियां कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

५ अथवाश्लिषचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
सभाङ्गीदारुसरलदृश्चिकालीकणैषणम् ॥ १० ॥

तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीणि दिनानि दशमूल पिबेत् । अथवा
चित्रकादीनि कथितानि व्यह पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
अनुचाच्छसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
वस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

अनन्तर वातव्याधिचिकित्सितोक्त घृत पिबेत् । पश्चादच्छसुरा पिबेत् ।
एव स्निग्धा सर्ती मृदु विरेचयेदारग्वधेन । अनन्तर वस्तिकर्म कुर्यात् । स्वे
दनादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यगादेर्ग्रह ।

राज्ञाजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥
बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपकं ससितोपलम् ।

राज्ञादिचूर्णाश्वित शिगुः सर्पिलिह्यात् । अथवा तैः मिद सशर्कर
घृत लिह्यात् ।

पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलीनिवचन्दनम् ॥ १३ ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा ससारिवम् ।
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिवकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
सारिवादि पटोलादि पद्मकार्दि तथा गणम् ।

पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि काथयित्वा बालः पिबेत् । धात्रीच । अथवा
त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगण पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात्

अथ सारिवादिगणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिप्तात् । विरेचन
द्रव्यं च पित्तं कुर्यात् । अभ्यगादींश्च शीतान् युज्यात् ।

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यष्ट्यान्हर्सेधवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिधूत्थपिप्पलीमद्वा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।

राठपुष्पैः स्तनौ लिपेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्बालम्

श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैधवयुतं घृतं पाययेत् । सैधवपिप्पलीयुक्तं
घृतं वा पाययेत् । मदनकुसुमैर्माक्षिकयुतैः स्तनौ लिपेत् । बालस्य
चोष्ठौ लिपेत् । एव कृते सति बालः सुखं वमेत् ।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकामुरदारुकलिगकान् ।

अथवातिविषामुस्तपङ्कजं पंचकोलकम् ॥ १९ ॥

धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्नामयेत् । अनंतरं कृते ससर्गे सति मुस्तादिं कथितं
पिबेत् । तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत् ।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंध्यामं जलोपमम् ।

विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥

राकृन्नानान्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।

ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अंगभङ्गो गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्धमः ।

घाणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येपि तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालम्बकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

५ त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गन्धादिगुण शकृदुपवेश्यते । तदा नानाव्यथावर्णं
मूत्रं च पीतं सितं घनं स्त्यानं च स्यात् । तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवमकारा
रोगा प्रायते । तर्मादृशं गदं क्षीरालसकृमिपि कथयति । अत्ययं विनाशहेतुः ।
अतएवातिदारुणः ।

तत्राशु धार्त्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

तत्र क्षीरालसके क्षीघ्रमेव धार्त्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्या वचादि योजयेत्तणम् ।

निशादि बाधवां माद्रीपाठातिक्तावनामयान् ॥ २४ ॥

ससर्ग्यां पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं वा गणं मयोजयेत् । माद्रीपा-
दीन् वा योजयेत् ।

पाठारुण्यमृतातिक्ततिक्तादेवावहसारिवाः ।

समुस्तमूर्वेद्वयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तः किरानतिक्तः ।

अनुवधे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

अनुवधे सति यथारोगं विक्रिस्ति कुर्यादैवः ।

दंतोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥

विरोषाग्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुनाम् ।

अतिस्पंदस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

रोगाणां च सर्वेषामपि दंतोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां
हेतुः संपद्यते ।

दृष्टार्जगे विडालानां बहिर्णा च शिखौद्रमे ।

दंतोद्भवे च बालानां नाहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥

मार्जारानां पृष्ठभगे सन्ति मयूराणां शिखोद्भवे सन्ति दन्तोत्थाने शिशूनां-
न किञ्चिन्न दूयते । अपि तु सर्वोप्यगानि पीडयत इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्वेकं यथारायम् ।

विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं शिष्यग्नितम् ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिन्यानुसारेण
रोगानुसारेण तद्देशकालसत्त्वसाम्यनकृतीनिरूप्य चोपध मयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।

अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात्त एव वातादयो दोषास्त एव रसादयो दूष्या ज्वरादयश्च
रोगाः पूर्वोक्तास्त एव तस्मादेव पूर्वोक्त भैषज्यं । अथ तु बालस्य मात्रा
कनीयसी । कुतोऽस्य नृद्वक्तरा मात्रेत्याह । सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिपेक्षणात् ॥ ३१ ॥

सद्य स्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।

शिशवः सर्वदैव स्निग्धाः कुतो घृतक्षीरनिपेक्षणात् । यतश्चैव तस्मान्
तान् बालान् सद्यो वमन मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥

क्षीरसेविन तथा क्षीरान्नसेविन बाल स्तन्यस्य तृप्तं सत वमयेत् ।
स्तन्यस्य तृप्तमित्यधिकरणवाचिनश्चेति पठ्यते । वमयेदिति ग्लान्तावनु-
वमयेति मित्वविकल्पः ।

पीतवंतं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

अन्नाद बाल तनुमधनां पेयां सप्तपिष्ठां पीश्वत वामयेत् ।

त्रांस्तु साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनिम् ॥ ३३ ॥

युंज्याद्विरेचनादीस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

विरेकेण साध्ये रोगे वांस्तु युंज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्श
युंज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युंज्यात् ।

मूर्धाव्योषवराकोलजंबुत्वग्दारुसर्पपाः ॥ ३४ ॥

सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

मूर्धादयो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दंतपाली समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

विशोदंतपालीं पिप्पल्यादिचूर्णेन समाश्लिष्येण प्रतिसारयेत् । अथवा
धातुकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतिस्तिरवच्छरजःपुष्परसकृतम् ॥ ३६ ॥

द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखम् ।

लावादिचूर्णं माक्षीकं द्रवीकृतमप्युक्तं शिशूनां व्रीधं दंतकेसरवन्मुखं
करोति । दन्ता एव केसरं तद्विद्यते यस्मिन्निति मनुष्यः ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाधनैः ॥ ३७ ॥

मधुरैश्च द्रुतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

वचादिभिः एकं द्रुतं दतोन्धाने सिद्धमव्याहतशक्तितात् ।

रजनी दारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥

एश्रिपर्णी शतान्धा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।

ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥

अतीसारज्वरश्वासकामलापाङ्गुकासनुत् ।

बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

रजन्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या दीपनं सुष्ठु वातस्य
चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजिदं । बालस्य सर्वाभ्येषु हितं बलवर्णदं ।

समंगाधातुकीरोधकुटनटवलान्हयैः ।

महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रविल्वशालाटुभिः ॥ ४१ ॥

सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।

क्षीरमस्तुघृतं हन्ति रोगं दंतोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्बृद्धकश्यपनिर्मितम् ।

समगादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुघृतं पक्कं
दतोत्थान् रोगाननेकमकारान् हति । एतच्च बृद्धकश्यपेन निर्मितम् ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु न बालमति यत्रयेत् ॥ ४३ ॥

स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदंतस्य यद्गदा ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु बालं नातीव यत्रयेत् । पथ्यभोजनादिना नातीव निय-
मयेत् । यथाऽन्यरोगिणा किमित्याह । यथास्मात्स्वयमेव चिकित्सा मत्तरेणापि
बालदंतस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाम्यन्ति ।

अत्यहः स्वप्नशीतान्नुष्णैर्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्त्रोतःसु रसबाहिषु ।

अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥

कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धराक्षमुत्प्रेक्षणः ।

भृशं दिवास्वप्नादिसेविनेर्भक्तस्य कफेन रसबाहिषु स्त्रोतःसु रुद्धेषु स-
त्स्वरोचकादयः प्रादुर्भवन्ति । ततस्तेषु जातेषु कुमारः शुष्यति । स्निग्ध-
गुह्यं वदनं नयनं यस्य स एवभूतः सन् ।

संधवन्योपशार्ङ्गैर्घ्रापाठागिरिकदंबकान् ॥ ४६ ॥

शुष्यतो मधुसर्पिर्म्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

तस्यारोचकादिषु संधनादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥

चदरोधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा नूतम् ।

तथा पंचकोलं रजीकृतमशोककटुकाम्बा युक्तं योजयेत् । अथवा व-
दर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥

निचुलोत्पलवर्षाभ्राङ्गीमुस्तैश्च कार्पिकैः ।

सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स्थिरादिभिः कार्पिकैश्च घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशेषनम् ।

सिंहश्वगंधा मुरसा कणागर्भं च तद्वृणुष्व ।

सिद्धादिभिर्घृतं पूर्वगुण ।

यष्ट्याब्जपिप्पलीरोधपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ ५० ॥

तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषनिदृतम् ।

मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषयित् ।

शृङ्गीमधूलिकाभ्राङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥

अश्वगंधाद्विकाकोलीराल्पभक्तजीवकैः ।

सूपपर्णाविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥

शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

शृङ्गादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःकायेन साधितं शुष्यतो बाल-
स्यातिपुष्टिकरं ।

वचावयस्थातगरकायस्याचोरकैः मृतम् ॥ ५३ ॥

वस्तमूत्रमुराम्बा च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

पचादिभिश्छागमूत्रसुराम्बा च सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगंधानिशादारुकोतिकुष्टाव्दचंदनै ।
 समूर्वारोहिणीरास्त्राशताव्हामधुकै समै ॥ ५५ ॥
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यंजनादिदम् ।
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीना च शस्यते ।

लाक्षारसतुल्य तैलप्रस्थ मस्तुचतुर्गुणमश्वगधादिभि सामान्यपरि-
 भापोक्तममाणै सिद्ध लाक्षादिसज्जमेतत्तैलमभ्यगाद् बल्यं ज्वरादिजित्
 यक्षमादिघ्न गर्भिणीभ्यश्च हित ।

मधुनाऽतिविषारुंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिरुम् ॥ ५७ ॥
 एका वातिविषा कामज्वरछर्दिरुपद्रुतम् ।

अतिविषादी मधुना कासादिपीडित शिशु बाल लेहयेत् । अथवाऽतिवि-
 षामेका लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति य स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवातार्कीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपंचलवणलुमितिपारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वह्निह्यास्तथा व्योष मर्षा वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभत शल्यकश्वाविद्रोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

पिप्पल्यादिक तद्वत्पूर्ववन् मधुसर्पिषाऽऽलोदय लिह्यात् । व्योष तथा
 मधुसर्पिषा लिह्यात् । शल्यकादिब्रमना रोम्णां चर्मणां च यथा लाभ मर्षा
 मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचंदनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

खदिरादिरसे सक्षीर सर्पि पक्वमुपयुक्त वमि शमयति ।

सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥

दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेपं च पूजयेत् * ।

यस्तु बालो दत्तैः सह जायते यस्य वा दत्ताः प्रथममुपरिष्ठाद् भवति । तस्मिन् तथाविध उत्पाते उत्पत्ते सति शांतिं च कुर्यात् । तं च बालं ब्राह्मणाय सदक्षिणं समुवर्णादिकं दद्यात् । नैगमेपं च पूजयेत् ।

तालुमासे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् ॥ ६३ ॥

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।

तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥

तृडास्यकंदुक्षिरुजा म्रीवादुर्द्धरता वमिः ।

कफो मधुरायैस्तालुमासे मकुपितस्तालुकंटकं कुर्यात् । तेन तालुकटकेन शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृद्द्रव स्यात् । तथा तृडायाः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥

तालु तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससंभवैः ।

तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृंगवेरमिराभृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥

बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

* क्षेपकावत्र ।

हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशास्थिगोचरः ।

यदा शिगोः मकुपितो भोतिष्ठनि नदा दिजाः ॥ १ ॥

लक्ष्मिनिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः मसुमस्य दत्तैः गन्धं करोत्यतः ॥ २ ॥

रसेन लिपेत्तात्वास्थं नेत्रे च परिपेचयेत् ॥ ६७ ॥

तथा गुंठ्यादिकल्कितं वटपल्लवैर्वध्वा गोशकृता लिप्तं ततः कुकूले स्वे-
दयेत् । अनन्तरं रसेन च ततः स्त्रुतेन तात्वास्थं च लिपेत् । तथा नेत्रे
परिपेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारःस्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ ६८ ॥

हरीतक्यादिकं माक्षिकयुक्तं स्तन्यं शिशुः पीत्वा तालुकंटकादिमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्रो व्रणोतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥

केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येपि पूतनम् ।

प्रष्टारुर्गुदकुंदं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥

गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात्स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कंडूमानानरो बहु-
पद्रवो जायते । तथाविधं केचिन्मातृदोषं कथयति । अपरे च पूतनस-
न्नमित्याहुः । केचित्प्रष्टारुरिति । केचित् गुदकुंदमिति । केचिच्च तमना-
मिकं ब्रुवते ।

तत्र धान्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।

तत्र तस्मिन्ननेकनाम्नि रोगे धान्याः क्षीरं शोधनीयं । कैः । पित्तश्ले-
ष्मद्विरीषधैः ।

शृतशीतं च शीतांबुयुक्तमंतरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलाचदरीळक्षत्वक्काथपरिपेचितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरोचनातूथमनेण्डालरसांजनैः ।

लेपयेदम्लपिष्टैर्ना चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

मुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ।

सारिवाशस्वनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥

रागकंदूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ।

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके* ॥ ७५ ॥

सह क्षौद्रेण वर्त्तने यत्तत्सक्षौद्रं च तन् ताक्ष्यगोलं च तेन युक्तं शीतान्त्रम् ।
अत्र च पानकं च हितम् । किंभूतं । शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य
शीतत्वेनैव लब्धत्वाच्छीताम्बित्यतिशयार्थम् । एव हि पित्तोपशान्ति-
र्भवति । अतएव च तत्सहितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसाजनयोगोऽत्र
कृतः । तेन च जलेन व्रणं लेपयेत् । कथंभूतं व्रणः । त्रिफलादिफलादेन परि-
पेक्षितं सतः काशीसादिपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमव-
चूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशस्वनाभिभ्या-
मवचूर्णयेत् । अथवाशनस्य त्वचां लिपेत् । रागकंदूत्कटे जलौकोभिरसृक्-
स्त्रावं कुर्यात् । जलौकसा जातावित्येकवचनात्तस्य प्रयोगो न दोषाय । तथा
सहस्यस्य षट्त्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणानुरूपं गुदकुट्टके दास्यते ।

पाठावेष्टाद्विरजनीमुस्तभार्गपुनर्नवै ।

सन्निवृत्त्यपूणे सर्पिर्वृश्चिकालीयुतै रृतम् ॥ ७६ ॥

लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिः पक्वं घृतं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्मुच्यते ।

व्याघ्रेय्यद्यस्य भ्रूषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितं ।

स्थितो मुहूर्तं धीतानुपीतस्तं तं जयेद्भद्रम् ॥ ७७ ॥

यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनं प्रलेपितो मुहूर्तमात्रं
नाडिकाद्वयं यावद् विभूतं स्तनेन पश्चात् पीतस्तं तमनियतं रोगं जयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागहृदयटीकायां सर्वांगमुदराख्या-
यामुत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतर बालग्रहप्रतिषेध उच्यते । ग्रहाणामपि रोगहेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

बालानां ग्रहास्तेषां प्रतिषेधो यस्मिन्स बालग्रहप्रतिषेधस्त । शेष पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पञ्च ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च समोत्पादिताः ।

स्कंदो विशाखो मेधाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमंडलिका तद्वद्वेवती शुष्करेवती ।

रक्तदादयः पञ्च नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहाणां गृहीष्यतामाभिलष्यमाणानां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्रासर्जुभाभ्रूक्षेपदीनताः ।

फेनस्त्रावोर्व्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रनागराः ॥ ४ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्ववाय्व्यंगविलेखनम् ॥ ५ ॥

तेषां सामान्यं रूपमुत्रास इत्यादि स्वधात्र्यंगविलेखनात्मम् ।

तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हृत्कृपक्षः स्तब्धांगः स्वस्वेदो नतकंधरः ॥ ६ ॥

दंतखादी स्तनद्वेपी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।

पक्रवको वमेच्छालां भृशमूर्द्धं निरीक्षते ॥ ७ ॥

वसामृगंघिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिष्टः ।

चलितैकाक्षिगंडध्रुः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥

स्कंदार्तस्तेन वैकल्पं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्य एकलोचनः श्रवणशीलस्तथा शिरो विनिपत इत्यादिसरक्तलोचनद्वयात् स्कंदगृहीतस्य लक्षण । तेन वैकल्प्य पगुत्वकारणत्वादि मृत्युरेव वा भ्रुव निश्चित भवेत् । समति विशालस्य स्कदापस्मारापरसत्रस्य लक्षणमाह ।

संज्ञानाशो भुहुः केरालुंचनं कंधरानतिः ॥ ९ ॥

विनम्य जुंभमाणस्य शकृन्मूत्रभवर्तनम् ।

फेनोद्धमनमूर्द्धेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ १० ॥

स्तनस्त्वजिह्वासंदंशसंरंभज्वरजागराः ।

पूयरोषितगंधश्च स्कदापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

संज्ञानाशादिक पूयशोणितगंधात् स्कदापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादास्यस्पंदनं फेननिर्वमः ।

तृणमुष्टिबंधातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥

कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिष्माप्रजागराः ।

ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभवस्तामगंधताः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मज्जे विनमनं ज्वरः ।

मूर्च्छकनेत्ररोषश्च नैगमेपग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

मेदस्य नैगमेपापरसत्रस्याध्मानायेकनेत्रशोफात् लक्षणम् ।

कफो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।

बहिरायामनं जिह्वादंशोत्त कंठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगंधत्वं क्रोरानं श्वानवच्छ्रुति ।

शुनि श्वग्रहे कंप इत्यादिकं क्रोशनं श्वानवदित्यंतम् लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥

कासातिसारवमधुजृम्भातृश्रावगंधताः ।

अंगेष्वक्षेपविक्षेपः शोषस्तंभविवर्णताः ॥ १७ ॥

मुष्टिवंधः स्तुतिश्चाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यंतं लक्षणं ।

स्वस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥

स्फोटाः सदाहरुकूपाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ।

निश्चन्धि मविलोयन्ते पाको वक्त्रे गुदेपि वा ॥ १९ ॥

अयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

शकुनिग्रहे स्वस्तांगत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यंतं लिंगं ।

पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥

हिष्माध्मानं शरुद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।

स्वस्तष्टष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधता ॥ २१ ॥

वमिकंप इत्यादिकं काकवत्पूतिगंधतेत्यत पूतनाग्रहे लिंगम् ।

शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।

तृष्णात्रकूजोतीसारो वसावद्विस्वगंधता ॥ २२ ॥

पार्श्वस्थैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

शीतपूतनया कंपरोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमेतं शीतपूतना-
ग्रहे लिंगं ।

अंधपूतनया छर्दिज्वरः कासोल्पवन्हिता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदीर्घान्यंगशोषणम् ।

दृष्टिसादोतिरुक्तं दूषोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥

हिम्नोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।

वेपथुर्मत्स्यगंधित्वमथवा साम्लगंधिता ॥ २५ ॥

छर्षादिक साम्लगंधितेत्यधपूतनयारष्ट्रिपूतनापरसन्नया लक्षणम् ।

मुखमंडितया पाणिपादस्य रमणीयता ।

सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥

अरोचकौऽगम्लपनं गोमूत्रसमगंधता ।

मुखमंडिताया मूढे पाणिपादस्य रमणीयतेत्यादिक लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥

कासहिम्नाक्षिविक्षेपक्वक्वत्वरक्तताः ।

वस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

रेवत्या रेवतीमूढे श्यावनीलत्वादि लिंगम् ।

जायते शुष्करेवत्या क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ।

शुष्करेवत्या क्रमात्सर्वांगसंक्षय इति लिंगम् । अधुनात्र साध्यलक्षणं दत्ति ।

केशशातोन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥

रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ ३० ॥

निव्हाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

केशशात इत्यादिक श्यावतालुता चेत्यत्र बालस्य श्यावः । तन्न चिकित्सेत् ।

भुंजानोन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतसामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।

भुजानोज बहुविधमित्यादिलक्षण वाल शुष्करेवती हति । त्रिभिः
कारणैर्ग्रहा गृह्णतीत्याह ।

हिंसारत्यर्चनाकाक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

हिंसा रतिश्चार्चना च तासामाकाक्षाऽभिलाषः सा ग्रहाणां ग्रहणे हेतुः ।

तत्र हिंसात्मके वालो महान् वा स्तुतनासिकः ।

क्षतजिह्वः कणेद् वाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥

दुर्बर्णो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ।

क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्राति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥

हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हंत्यात्मानं तथा परम् ।

तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्नि वा द्वीप्तमाविरोत् ॥ ३५ ॥

अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।

तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्याद्विंशत्येव ग्रहे सति वालो महान्वा पुरुषः स्तु-
तनासिकादिर्जायते । तथा क्षामः सन्निदमिदं कुर्यात् । तद्विधमात्महनना-
दिकमन्यदपि कुर्यात् । तृड्दाहमोहस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् ।
तथा सर्वस्रोतेभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत् । रिष्टोत्पत्तिं च । तं वालो नोपक्रमेत् ।

रहः स्त्रीरतिसंलापगंधस्वगुम्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥

इष्टः सांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

रहः स्त्रीरत्यादिप्रियो तृष्टादिगुणो वालो रतिकामेन ग्रहेण पीडितः ।
रुच्युसाध्यः स्यात् । संप्रत्यर्चाकाम धृते ।

दीनः परिमृशेद्भक्तं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।

अन्नमन्नाभिलाषेपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥

गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

दीनादिगुणः सन्निदमिदं करोति । तमेवविधं बलिकामेन गृहीतं बाल
सुखसाध्य विद्यात् । अभुनैषा चिकित्सितमाह ।

हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥

इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

जिघासु ग्रह होमादिभिर्जयेत् । ननु हिंसाकामो साध्यस्त व्यजेदित्युक्तं
तत्कथं तस्य साधनमुक्तम् । ब्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्येव । तथा
च सप्रहेऽभ्यधायि । तस्मादाचरमाच्छ्रुते चिकित्सेदित्यादि । अपि च मन्त्रम-
भावस्याधिगम्याच्च । इतरौ तु रत्यर्चाकामौ यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन
जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरन्धः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रकीजान्नसर्पिषे ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।

व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाम्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुजा ।

साधितेन बलानिब्रवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥

पारिभद्रककट्द्वंगजंत्रुवरुणकटतृणैः ।

कपोतवंकापामार्गपाटलामधुशिमुभिः ॥ ४५ ॥

काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपैः ।

सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वेषिव्याघ्राहिंसिहर्षचर्मभिर्धृतमिश्रितैः ।

अथेति । कृन्मंगलं साध्यग्रह बाल विविक्ते गृहे स्थितम् । किंभूते ।
 व्रीन् वारान् शोधिते सिक्ते च । त्रिरह इति कृत्वःसः मायेण इत्यधिकरणे
 पष्ठी । तथा सर्वदा निकटाग्नी । तथा विक्षिप्तभूत्यादिके । रक्षोप्रतैलप्रदीपे
 मदीपहतपापे । व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किंभूत बालापुराणघृताभ्यक्तम्
 तथा स्नातमुष्णावुना । किंभूतेन जलेन । बलादिभिः साधितेन । वैजयती
 भरणिका । महाभेता कटभी । परिपिक्तस्य चाप्यस्य द्वीप्यादिचर्मादिभि-
 र्धृतमिश्रितैर्धूपन कुर्यात् ।

पृतीदरांगीसिद्धार्थवचाभच्छातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुटैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात् । पृती पृतीकरजः ।

वचाहिंसुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दरागः कश्यपोदितः ।

वचादिदशांगः कश्यपेन विनिर्मितः धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

सर्पपानिबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

सर्पपादिभिर्धूपोऽश्वपत्रग्रहनिवारणः । अश्वखुरा गिरिकर्णिका ।

अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गण ॥ ५० ॥

शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।

दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुत घृत पिबेत् । तच्च शिशोः
 पथ्य । पर ग्रहजित् ।

रास्त्राध्वंशुमतीवृद्धपंचमूलवचाघनात् ।

काथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडंगमधुकपयस्याहिगुदारुभिः ।

सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्त्रादिकाथसारिवादिभिः कल्कैः सर्पि पचेत् । तच्च शिशो सदा
पथ्य सर्वरोगग्रहम् । दीपन बलवर्णद च ।

सारिवासुरभीष्माह्नीशंखिनीकृष्णसर्पपै ॥ ५४ ॥
वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तस्मारायेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यंजनेन च ॥ ५५ ॥

सारिवादिभिः सुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यजनाभ्यां सर्वं
ग्रहनाशनम् ।

गोशृंगलोमबालाहिनिर्मोकवृषर्दशविट् ।
निवपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कार्पासास्थिवच्छागरोमदेवावहसर्पपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुपकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥
मृद्गाडे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥

गोशृंगादिसर्पनिर्नोकादि च मृन्मये भाडे छागमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णरनी
कृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्याया वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युञ्ज्यात्तथा बलि होमं स्नपनं मंत्रतंत्रवित् ॥ ५९ ॥

यानि च सर्पाणि भूतविद्याया वक्ष्यते तानि च युञ्ज्यात् । तथा मन्त्राः
सग्रहोक्ताः । मन्त्राणि च तन्त्राणि च तानि वेत्तीति मन्त्रतन्त्रविद् वैद्यो बलिं
होम स्नपनं च युञ्ज्यात् ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरेभ्यो बर्चसादपि ।

तुंबीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥

उत्काथ्य तोयं तद्रात्री बालानां स्नपनं शिवम् ।

पूतीकरंजत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्वर्षादिभ्यश्च तोयमुत्काथ्य तद्रात्री
बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुब्रंधान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेष्युपद्रवान् ।

बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अनुब्रंधाद् यथा कृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपायो मोक्षः ये चोपद्रवास्तांश्च
बालामयमतिषेधाभ्यायोक्तैरौषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुंदराख्याया-
मुत्तरस्थाने बालग्रहमतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्यष्टांगहृदये कौमारतंत्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविद्याज्ञानाभ्यायारंभो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाकृचेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं
भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

सोष्टादशविधो देवदानवादिविज्ञेदतः ।

यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भवेत् तेन तं पुरुषमधिष्ठितं गृहीतं वदेत् । सभूतोऽष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुपक्ता तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः, सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोऽप्यनुम्रंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

तस्य भूतस्यानुपंगे प्रज्ञापराधः सद्योऽधुना ततः पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः । तेन प्रज्ञापराधेन कामक्रोधादिजेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यानप्यतिक्रामति । तं पुरुषं तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वादभिन्नमर्यादं देवादयो ग्रहा अप्यत्यंतमर्यादातिक्रमादनु पश्चाद् घ्नन्ति । न केवलं हिंसात्मकानां क्षमा इति द्योतनार्थोऽपि शब्दः । कीदृशास्ते । छिद्रप्रहारिणः । हेताविषयं मयमा छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रं पापक्रियारंभः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।

एकस्य शून्येवस्थानं स्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥

दिग्वाप्तस्त्वं गुरोर्निंदा स्तेरविधिसेवनम् ।

अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥

होममंत्रवलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।

समासादिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

छिद्रं पापक्रियारंभ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः फल । एकस्याद्वितीयस्य शून्ये स्थाने वा स्थितिः । अथवा स्मशानादिषु निश्यवस्थितिः । तथा नमेत्यादि । किंवा बहुनोदितेन सत्प्रेषेण इतिनचर्यादिकथितस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपच्चयोदश्योः सुरा नरम् ।

शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥

गंधर्वास्तु चतुर्दश्या द्वादश्या चोरगाः पुनः ।
 पंचम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्यास्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुद्धाष्टपंचमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिराचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं संध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

देवाः शुक्लमतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नर गृण्हति । शुक्लत्रयोदश्यां
 कृष्णद्वादश्यां च दानवाः । गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु
 पंचम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां । एकादश्यां च यक्षा गृण्हति । शुद्धाष्टम्यादिषु
 ब्रह्मराक्षसा गृण्हति । रक्षःपिराचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादश्याः पर्वसु
 गृण्हते । दशम्यादिषु पितरो गृण्हति । अपरेऽनुक्ता गुरुवृद्धादयोऽष्टमी
 नवम्योर्गृण्हति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण बाहुल्येन ग्रहणकाल संध्यासु
 पूर्वादिषु जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मीलयंतं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाल्यावरसरिच्छैलैश्चप्रवनाप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

फुल्लपद्मोपममुखमित्यादि देवग्रहगृहीत विद्यात् ।

जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्जयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कंदो विशाखोर्हामिन्द्रोहमिति वादिनम् ।
 सुरामासरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

जिह्वादृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षित दैत्यवशीकृत विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं दृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृंगारलीलाभिरतं गंधर्वाध्युषितं वदेत् ।

स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षित गंधर्वेण गृहीत विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसंतमनिशं जिह्वालालिनं मृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्याम्रस्यंतं चातपत्रत ।

रक्ताक्षमित्यादिलक्षण छत्राच्च त्रस्यत सर्पाधिष्ठित विद्यात् ।

विभ्रुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभ्रगंधं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
 मास्यमांसरुचिं दृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

विभ्रुत्रस्तमित्यादिलक्षण यक्षगृहीत विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घृतं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षण ब्रह्मराक्षसगृहीत विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्धतं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरंतं प्रधावंतं शब्दंतं भ्रैरवाननम् ।
 अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
 रोपणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसंतमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

सक्रोधदष्टमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठंतं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगांधर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदंतमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखंतमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयंतं दुःखानि संबद्धाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरोहंतं च काष्ठाश्वं तथा संकरकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्माशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेतारुतिक्रियागंधं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणाच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

प्रेतारुतिक्रियागंधमित्यादिलक्षणं प्रेतग्रहगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुमलापं कृष्णास्यं प्रविलंबितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शूनमलंबवृषणं कृष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

बहुमलापादिलक्षणं कृष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादि भ्रमंतं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नम्रं धावंतमुत्रस्तद्वष्टि तृणविभूषणम् ।

स्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥

तिलाग्नमद्यमासिषु सततं सक्तलोचनम् ।

निपादाधिष्ठितं विद्याद् वदंतं परुपाणि च ॥ ३८ ॥

गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षणं तथा परुपाणि भाषमाणं निपादगृहीतं विद्यात् ।

यार्चतमुदकं चान्नं अस्तालोहितलोचनम् ।

उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥

याचतमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणार्दितं वदेत् ।

गंधमाख्यरति सत्यवादिनं परिवेषिनम् ।

बहुच्छिद्रं च जानीयाद् वेतालैः वशीकृतम् ॥ ४० ॥

गंधमाख्यरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीतं विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।

चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मंदपावकम् ॥ ४१ ॥

अप्रसव्यपरीधानं तिलमासगुडभ्रियम् ।

स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीतं विद्यात् ।

गुरुवृद्धपिसिद्धाभिशापचितानुरूपतः ।

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

गुरोर्दीनां शपचितानुरूपवचनादिभिर्यथायोगं तद्ग्रहं विद्यात् ।

कुमारवृंदानुगतं नम्रमुद्धतमूर्धनम् ।

अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

सर्वग्रहगृहीतं राजेत् । कीदृशं । कुमारसमूहेनानुयात । तथा नग्नमु-
द्धतकेये तथाऽस्वस्थचित्त । तथा दीर्घकालानुवर्तिने च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्या
यामुत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

भूतप्रहविज्ञानानतर भूतस्य प्रतिषेध चिकित्सितमुच्यते । ननु निदान-
चिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं तत्रकृता नोपनिबद्धमिति
केचिच्चोद्यमचूचुदस्तान् सचक्ष्महे । शास्त्रकारस्यास्येदं प्रतिज्ञा सूत्रशारी-
रनिदानचिकित्सितकल्पोत्तराख्यैः पङ्क्तिभिः स्थानैस्तत्रमिदमभिधेयमिति ।
तदेव । यद्युत्तरे स्थानेपि किञ्चिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते
ततः पटुस्थानकमिदं तत्रप्रतिज्ञां व्याहृत्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकार-
विशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिघ्नतैः

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

अहिंसाकाम भूत अपादिभिर्बयेन् ।

हिंशुव्योपालनेपालीलशुनार्कजटाजठा . ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविपाणिके ।

वज्रप्रोक्तावयस्था च रुंगी मोहनवल्गपि ॥ ३ ॥

स्नेतोजाजनरसोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खरश्वश्याविदुष्ट्राक्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिभार्जारगोसिहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनस्त्रा वर्गेस्मिन् साधयेद्दृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिका युञ्ज्यादंजने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिपेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोयं ग्रहोन्मादान्सापस्माराश्छमं नयेत् ।

हिंवाद्य औषध । अल हरिताल । नेपाली कस्तूरी । अट्टा
जटामांसी । लता प्रियंगुः । कुकुटी शिनिवारकः । सर्पगन्धाख्या
नाकुली । कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । शृगी अतिविषा । मो-
हनवल्ली मदाकः । अन्यदपि रक्षोघ्न गुग्गुल्वादिकमौषध । तथा गर्दभतुरंगा-
दिभ्यश्चर्मद्वयः । सामुद्रसत्त्वतो बलभिजतोस्तदेतस्मिन् हिंवादिवर्गे
घृत पुराणमथवा नव तैल पचेत् साधयेत् । तच्च घृत तैल वा सिद्ध पाने
नस्येऽभ्यजने च प्रयोज्य । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्य । ए-
भिश्चूर्णेर्गुटिकामञ्जने चावपीडने च युज्यात् । एषां च द्रव्याणां कल्कम-
लेपक्वाथे परिपेचने युज्यात् । अथ प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजावहा विष्पलीमूलव्योषामलकसर्पपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारक्षपपित्तप्रपेपितान् ।

नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

हस्तिपिपल्यादीनि गोधादिपित्तपिष्टानि नस्याभ्यजनसेकेषु ग्रहापहान्
कुर्यात् । मूल पुष्करमूल । शपो बलचरभेदः ।

सिद्धार्थकवचा हिंगु प्रियंगु रजनीद्वयम् ।

मंजिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।

गुरावहं न्यूपणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान्सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

सर्पपादिगोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्ध सिद्धार्थकसत्र पाने नस्ये च योजितं सर्वान् ग्रहान्द्राह् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेतकटभी श्वेतगुजा । श्वेताद्रिकर्णिका शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्यांजनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितो गदः पानादिषु योजितः पूर्वेण तुल्यः उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिं गुपलांजुकंदम् ।

धीजं करंजात्कुसुमं शिरीषात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमंथं सनतं सकुष्टं स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तपित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमो निशाधानुद्रवकान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दार्षितसर्पदष्टास्ते साधयंत्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

सिद्धार्थकादि वस्तमूत्रेण सुभावितं गव्येन पित्तेन गुडकान् कुर्यात् ।

ते च गुडका अब्रजननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन्साधयति । उपजातिवृत्तमिद्रव्या च ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यापिंडीतक

त्वद्दमांसीवृद्धं राविदृतुपवचाकेराहिनिर्मोचनैः ॥

नागेंद्रद्विजरांगार्हिगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

कार्पाशाऽस्थ्यादिभि रूत धूपन स्कन्दादिषु पर स्यात् । निर्माल्य
महादेवसवधि । वृषदशविष् मार्जारविष्टा । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रंथिकक्षारासिंही निशादारुसिद्धार्थयुग्मां
बुशकाव्हयै ॥ सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्वावचा तुत्थयष्टी
बलालोहितैलाशिलापद्मकै ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाव्हा
निशाख्याविपाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः ॥ कल्कितैर्वृतम
भिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं भूतरावाव्हयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं
परम् ॥ १९ ॥

त्रिकटुकादिभिः कल्कितैर्वृतमशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनामशीर्भागैः सिद्धं
भूतरावाव्हसज्ज मतम् । तत् पानतः पर ग्रहघ्नं स्यात् । दल तमालपत्र ।
मिर्चानुगम पीतकृष्णभेदेन । तुत्थ कर्पूरिकातुत्थ । शक्राव्हा इद्रयवा ।
लशुन शुक्लरसोन । प्रियाव्हा कगुणिका । विपाख्या अतिविपा ।
विपा काकोली । मयमक इह दडकश्चडवृष्टिमयातो नहयानाप्यनाप्यरैः
समभिः । प्रतिपदमिहवृद्धिरेकवृत्त्यास्फुरणार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोदाम-
द्यादयः ।

नतमधुकरंजलाक्षापटोलीसमगावचापाटलीहिंसुसिद्धार्थसिंही
निशायुग्लतारोहिणी ॥ वदरकटुकलत्रिकाकाडदारुकुमिद्रा
जगंधामराहोडकोशातकीरिशुनिवांबुवेद्राव्हयैः ॥ गदशुकत
रुपुष्पबीजोम्रयष्टचद्रिकर्णानिकुभाग्रिचिल्वै समै कल्कितै
मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं ॥ विधिविनिहितमाशुसर्वे क्रमैर्योजितं
हंतिसर्वप्रहोन्मादकुष्टज्वरास्तन्महाभूतराव स्मृतम् ॥ २० ॥

नतादिभिर्मूत्रवर्गेण गोमूत्रादिमूत्रकदबकेन सर्पि पक्व विधिविनि-
हित सर्वैः क्रमैरभ्यगपाननस्यादिभियोजित । शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन्
हनि । एतच्च महाभूतरावसज्ज घृत । दडको व्याख्या ।

ग्रहा गृण्हन्ति ये येषु तेषां तेषु विरोपतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

येषु दिनेषु ग्रहा गृण्हन्ति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहो-
मादीन् भिषक् प्रयुञ्जीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स्नानवस्त्रादिं यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

तथा रत्नादीनि तथा बीजानि यवादीनि मधुसर्पिणी सर्वे भक्ष्याः
सर्वेषां ग्रहाणामित्यर्थं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्वलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्या नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

गून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

सुरादिभ्यः पचभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां व-
लिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां
पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गन्धर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्या व-

लिं दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलिं दद्यात् । यक्षाय यक्षमासादे ।
अथवा सरितोर्नयोः समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसघब्देनेह ब्रध्नराक्षसो
गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलिं दद्यात् । दक्षिण-
स्यां तु दिशि राक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रध्नराक्षसां गूण्या-
लये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
दधिछत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिंसुसर्पपङ्कजग्रंथान्वयोपैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
तत्पाननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

हिंम्वादिभिरर्द्धपलिकैः सर्पैः प्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । त-
स्यानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

नस्यांजनं वचाहिंगुलगुणं वस्तवारिणा ।

वचाहिंगुलगुणं छागमूत्रेण नस्यमंजनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्वहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

दैत्यग्रहे बलिर्वहूनि फलानि यस्मिन्स्योशीरकमलोत्पलयुक्तो देवः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेशैः ॥ ३२ ॥

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलद्रुलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्पिणाः ॥ ३३ ॥

शोतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितम् ।

नागानां मुमनोलाजादिभिर्वलिर्देयः । वचादयः शीतलज्वलपिष्टा नस्येऽ
भ्यंगे च हिताः । श्वेतपत्रं शुक्रपुडरीकं ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनम् ।
हिरण्यं च वलिर्योज्यो

यक्षाणां क्षीरादिभिर्वलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितम् ।

गोमूत्रक्षीरपृतं तुन्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्वं नस्याभ्यंगेयोद्दिन ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥ -
निवपत्रं च वस्तांबुकल्कितं नावनांजनम् ।

हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्ट नावनाब्जने हितं ।

ब्रह्मरक्षोवलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
तौयस्य कुंभः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

पक्वं यवानामाढकं पात्रं पूर्णं बलकुभः पललं छत्रं वस्त्रं मलेपनमिति
ब्रह्मरक्षसाय वलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं पक्वं पात्रं यवैः
पूर्णपक्वपात्रमित्यर्थः । पूरणार्थेऽत्र पष्ठी । आढकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु
मानवाचकः । पक्वपात्रं पक्वशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलकापेर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
ज्यूपणात्रिफलाहिगुपड्ग्रंथामिशिसर्पपैः ।
सर्पपत्रलशुनैः कुडवान्सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥
गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यंगेषु तद्धितम् ।

खदिरविंशतिपलकाथे श्यूपणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य
गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तत्पानादिषु हिह ।

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्काममासानि निष्पावा रुधिराक्षिताः ।

रक्षसानां पल्लादयो यावन्निष्पावलोहितसिक्तो बलिर्देयः ।

नक्तमालशिरोपलङ्गमूलमुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या विल्वमूलं कटुत्रिकम् ।

हिंम्विद्रव्यवसिद्धार्थलघुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥

नावनांजनयोर्गोर्ज्यो वस्तमूत्रद्वयो गदः ।

नक्तमालादिक वस्तमूत्रेण दध्मगदो नस्याभ्यञ्जनयोर्गोर्ज्यः ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥

रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।

एभिरेव द्रव्यैर्घृत गोमूत्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पानादिभि रक्षोग्रहनि-
वारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलि सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥

मूलकं लवणं सर्पिः समूतोदनयावकम् ।

पिशाचानां सीध्वादिभिर्वैलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयभंजिष्टामिश्रसिधवनागरम् ॥ ४५ ॥

हिगुभिर्यगुत्रिकदुरसोनत्रिफला वचा ।

पाटलाश्वेतकटभीशिरोपकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥

गोमूत्रपादिक सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिक घृत पक्क पर पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनम् ॥ ४७ ॥

वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमंजने च हितमुक्तं ।

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥

सर्पिःपानादिमृद्धास्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् । मृदु सर्पिःपानादिकमौषधमत्र योज्ये ।

ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।

सर्वैद्यमातुरं भ्रंति क्रुद्धास्तेहि महौजसः ॥ ४९ ॥

सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमंतरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसा प्रतिकूलाचरणाक्रुद्धाः सन्तः सर्वैद्यमातुरं भ्रंति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।

सर्वव्याधिचिकित्सतं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥

तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविष्ठवम् ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् । तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

मायूरी महाविद्या तं ग्रहगृहीत शुचिं सतं सततं श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्रणान् ।

जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसत्तान् पूजयेत् । सिद्धांश्च सिद्धमंत्रान् जपन् सर्वग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानंतरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।

यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

यदध्वनंतरयोरध्याययोरुन्मादापस्मारमतिपेधाख्ययोर्वक्ष्यति भणिष्यति तच्चात्रहितम् । यच्चास्मिन्नध्याये देवग्रहादीनां पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि ग्रहाणां परस्परं प्रयुञ्जीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्या-
यामुत्तरस्थाने भूतमतिपेधो नाम पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

भूतमतिपेधानंतरमुन्मादापस्मारमतिपेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।
तत्राप्यपस्मारादुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह ।

अथात उन्मादमतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादस्य मतिपेधं चिकित्सितं भणिष्याम* ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविपोद्भवाः ।

प्रत्येकं दोषैर्ध्वजः साभिपातिक आधिजो विपन्नश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥

उन्मादो दोषैर्वातपित्तकफेरुन्मार्गैरपरत्रप्रस्थितैर्मनसो यो मदः स
उन्मादो नाम रोग उच्यते । अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह ।

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।

विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमान् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विप्रेणोपविप्रेण च ।

एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।

उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसाराथिवद्वयः ।

भ्रमत्याचिंतितारंभस्

घारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविप्रेण चेति । एभिरमीभिर्हेतुभिर्दोषा इदये प्रदूषिताः संतो ह्यीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्तोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेनोन्मादेन देहो बुद्धिभ्रमाजष्टसुखदुःखो भ्रष्टसाराथीरिव रथो भ्रमति । आचिंतितारंभः । आचिंतितोऽनिरूपितक्रियारम्भ उद्यमो यस्य स एवं । इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्ता पवनादिजस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

तत्र वातात्कृशांगता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्यात्फेनागमोजस्वमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलंकारो नलंकारैरयानैर्गर्भनोद्यमः ।

गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाजे वावमानता ॥ ९ ॥

उत्पिडितारुणाक्षित्वं जीर्णे चात्रे गदोद्भवः ।

वातादुन्मादे सति कृशांगदिलक्षणं च जीर्णे चात्रे गदोद्भव इत्यंतं । अस्थाने अमसगे रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन पुनः पुनः वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्संतर्जनं क्रोधो मुष्टिलौष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकांक्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

पित्तादुन्मादे सति सतर्जनक्रोभादयः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनं ।

कफादूरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रोतिर्लालासिंघाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥

वैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयधुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान्सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आयतनानि निमित्तानि । संस्थानानि लिंगानि । सर्वाणि त्रिदोषविषया-
प्यायतनानि संस्थानानि यस्मिन्सन्निपाते तदात्मकं त्रिदोषोत्थमुन्मादं
दारुणं मारणात्मकं विद्यात् । तमुन्मादं नोपक्रमेत् ।

अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति ।

धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिपंगवान् ।

पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्मान्घ्रियते तदुणान् बहुमन्यते ।

शोकस्त्रिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

धनादिनाशेन दुःसहेनाभिपंगवानुन्मादः स्यात् । तेन पांडवादिकः स-
न्निदमिदं करोति । तथा खिन्नः शोकचेता ध्यायन् जागरणशीलो विचे-
ष्टते ।

विप्रेण श्याववदनो नष्टच्छायावल्लेङ्घियः ।

वेगांतरेऽपि संघांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विप्रेणोन्मादे श्याववदनः स्यात् । तं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

अथेदं युन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तस्मिन् स्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेहं मृदुशोधनं पूर्वं स्नेहपानात्कारयेत् ।

कफपित्तभवेप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धास्विन्नस्य वास्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथास्यं शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धास्विन्नस्य नरस्य यथासख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्नं केवलं पवनजे स्नेहपानमादौ यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा च मुनिः । उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरदिति । वास्ति शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च एव शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमंजनम् ॥ २० ॥

हर्षणाश्वासनोन्नासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यंगोद्धर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ।

एवमप्युपक्रान्त उन्मादेऽस्यानुवधे सति तीक्ष्णं नावनांजनं युञ्ज्यात् । हर्षणादि च । कुत । यस्मादेतानि कृतानि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयति ।

हिंशुसौवर्चलज्योषैर्द्विपलांशैर्वृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

५ द्विग्वदिभिर्द्विपलिकैर्धृतस्याढक गोमूत्रेण सह पचेत् । तच्चोपयुक्त
परममुन्मादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् बाह्या धृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥

व्योपश्यामात्रिवृद्धतीरांस्वपुष्पीनृपद्रुमैः ।

सप्तसलान्कमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुज्यते परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्टापस्मारहरं वंध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीधृतं स्मृतम् ।

ब्राह्मी स्वरसाप्रस्थद्वय धृतस्य प्रस्थ व्योपादिभिः कार्ष्णिकै रजीकृतैः
पक्व पलवृद्ध्या । पल प्रथमेऽन्दि । द्विपल द्वितीयेऽन्दि । त्रिपलम् तृती
येऽन्दि । चतुष्पलम् चतुर्थेऽन्दि । ततः परं चतुष्पलमित्येव प्रयुज्यते । त-
च्चोन्मादादिजिह्वध्यासुतप्रद वागादिकृच्छ्रं ब्राह्मीधृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वैलवालुकैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्विराफलिनीनतैः ।

बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेष्टतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।

सदंतीपद्मरुहिमैः कर्पूरीः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पांडुकंदुबिषे रोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्य प्रजमि वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेधसि स्खलह्याचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बल्यं मंगल्यमायुष्यं कातिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणरुमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

वरादिभिः कर्पप्रमाणैर्धृतमस्य पचेत् । तच्चोपयुक्तं भूतप्रहादिषु श्रे-
ष्ठं वन्यादिगुणं च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुसवनेषु च वर । अत्र च
भद्रैला स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्कैकविंशतिः ।
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
वीराद्विमेदाकाकोलोकपिकच्छूविपाणिभिः ।
सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

एभ्यो वरादिभ्यो मध्यादायानि सप्त द्वित्वा द्विसारिवादीन्येकविंशति-
जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेयानत्स्नेहाच्चतुर्गुणः काथस्तस्मिन् स्नेह-
चतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् वीरादिभिः स्नेहकथितैः पादिकैः
कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम धृतं पूर्वस्मात्कल्याणकाद् गुणैर-
धिकमित्युक्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् तद्गुण-
सविज्ञानो बहुवीहिरिति कस्यचिद् भ्रातिः स्यात् । एव च सारिवादि-
द्वयस्य ग्रहणं न मामुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरक कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलंकपा ॥ ३५ ॥
महापुरुषदंता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटंभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्धृतम् ॥ ३६ ॥

जया अराणिका । वीरा काकोलिका । चोरकश्रंढा । वयस्था धात्री । शु-
करी-वृद्धदारकः । छत्रा धान्यकम् । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । पलकया लाक्षा ।
महापुरुषदत्ता शतावरी । कायस्था क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वय सर्पाक्षी
सर्पसुगन्धा च । महापैशाचकसत्र चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्य
महागुणत्वात् । बुध्यादिक शिशूनां च सर्वर्द्धयति ।

ब्राह्मीमैट्रीविडंगानि ज्योषं हिङ्गु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥

राक्तां विशल्यां लगुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविज्जामनंता सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोपिता ।

वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

ब्राह्म्यादिभिर्गन्धमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायाया विशोपिता नस्यादिभिरुन्मा-
दहत् । विषघ्नाऽतिविषा । विशल्या लागली । नागविज्जा नागदती ।
काच्छी सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्पपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रज ॥ ४१ ॥

सहिगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

कल्काद्यैरवपीडास्त्विति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्वसंयुता हिताः ।
अभ्यङ्गश्च सर्पपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः सर्वपचूर्णं घ्राणेऽऽध्मापयेत् । तथा
सूत्रस्थानोक्ततीक्ष्णो धूमो हिङ्गुना सह हितः ।

शृगालशाल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूत्रपित्तराकृद्धोमनसचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमांजनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेचनम् ॥ ४३ ॥

शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलूका चर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एन चोन्मादिन पुनः पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिगधिभिर्धूपयेत् ।
वातश्लेष्मात्मके वाहुत्येनैवोपक्रमः ।

पैत्तिके तु म्रशस्येते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

पैत्तिके सून्मादे तिक्तकं सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते । तथा मिश्रको यमकः
स्नेहः म्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराण्यन्नपानानि लघूनि शस्यते ।

विध्येच्छिरां यथोक्ता वा तृप्त मेद्यामिषस्य वा ।

निवृत्ते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

तथा शिराविध्युक्ता शिरां विध्येत् । मेदुरमांसस्य तृप्त निवाते स्वाप-
यच्च । एव हृते सति मतिविभ्रमान् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूमे शोपयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुदृप्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

द्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।

बद्ध सर्पपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छ्राथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कराभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतरास्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दातैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा मुसंयुतम् ।

भाययेयुर्वपेनैर्न तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥

देहदुःसंभयेभ्यो हि परं प्राणप्रयं मनम् ।

तेन याति रामं तस्य सर्वतो विहृतं मनः ॥ ५२ ॥

अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा क्षोपयेत् । अथवा तमुन्मादवंतं
 सुहृद्दमार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत् सात्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादीर्विनाशं
 ब्रूयात् । अद्रुतानि वा तं दर्शयेत् । अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमु-
 त्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत् । कपिकच्छा स्पृशेत् । अथवा तसैर्लोहादिभि-
 रथवा चर्मकशाधिराहत्य बद्धं संतमवटे विनिःक्षिपेत् । शस्त्रादिवर्जिते त्व-
 गारे भवने वा बध्वा विनिःक्षिपेत् । ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मा-
 दस्य निदानमुक्तम् । यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ।
 नैष दोषः । तदर्थकारिभेदजत्वात् । तदर्थकारिणि हि भेदजे यदेव निदानं तदेवो-
 पधम् । यथा तुल्यदग्धेऽभिप्रतपनम् । मदात्यये मद्यपानमिति । तद्वदि-
 हाप्यवर्गंतव्यम् । अथवा समुत्पाटितदष्टेण सर्पेण भापयेत् । दातैर्गजादि-
 भिरवा । राजपुरुषा वह्निर्नात्वा सुष्ठु तं यन्त्रितं कृत्वा राजाज्ञया तर्जयन्तो बधेन
 भापयेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परमतिशयेन पाणभयं मतम् ।
 तेन भयेन दलश्चेतश्चित्तं विष्णुमुन्मादिनः शममेति ।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सात्वाश्वासैः शमं नयेत् ।

इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तादृशी तुल्या प्राप्तिः
 कार्या । तथा सात्वनैश्वाश्वासनैश्च शममुन्मादिनं नयेत् ।

कामसोऽक्रमयक्रोधहर्षेर्न्यालोभसंभवान् ॥ ५४ ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

कामादिजानुन्मादानन्योन्यप्रतिपक्षैरेभिरेव कामादिभिः शमं नयेत् ।

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकारकृतिम् ॥ ५५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

भूतैर्देवादिभिः पूर्वोक्तैरनुबन्धोनुषंग एव तमनंतरोक्त आगताबुन्मादे
यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु कथमीक्षणं कर्तुं
शक्येत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह । प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिमिति । प्रो-
क्तानि पूर्वं पट्टिधस्थोन्मादस्य यानि लिङ्गानि तेभ्योधिकाऽऽकृतिर्लक्षण
यस्य भूतानुबन्धस्य तं तथाविधम् ।

बालं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुर्पिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥

स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ।

पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥

अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।

चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ ५८ ॥

तथाऽत्र भूतानुबन्धे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य
चेति बालं दद्यात् । क चतुष्पथे । तथा गोतीर्थे नयोर्वा संगमे ।

निवृत्ताभिपमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागंतुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥

यः पुरुषो निवृत्तमयमासो हितभोवी प्रयतः शुचिः स्यात् । स सात्त्विको
निजागंतुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भवितव्यमिति भावः ।

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इन्द्रियार्थानां प्रसन्नत्व तथा बुध्यात्ममनसां च धातूनां प्रकृतिस्थत्व चेति
विगतोन्मादस्य लक्षणम् ।

इति श्रीमृगकिदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्ताचार्यचितायामष्टागद्वयटीकायां स-
र्वांगमुदराख्यायामुत्तरस्थान उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

रूपमुत्पित्तस्थमानेऽस्मिन् इत्कंपः शून्यता भ्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिंघाणकश्रुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानारोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्नपस्मार उद्बुभूपनि सति इत्कंपादयः स्युः । अक्षिवैकृतमिति वि-
 कृतिशब्दात्स्वार्थे मज्ञादित्वादण् । स्वप्ने च गानादि स्यान् । तैलमद्ययोः
 पानं तयोरेव मेहनं मूत्रणं स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मारेति संज्ञां च लभते विश्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ।
 आविध्यति शिरोर्दंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगुलिः ।
 रूक्षस्यावारुणाक्षित्वद्भनस्त्रास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

॥ न तेषु मध्याह्नादपस्मारे सति स्फुरत्सवध्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भ्रैरवादीसरूपितरूपदर्शी वृषान्वितः ॥ १३ ॥

पित्तेनापस्मारे सति पुनः पुनः सत्रां चेतनां लभते । पीतफेनाक्षिमुखत्वं
 स्यात् । अत्र च चक्रग्रहणेनैवातिग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम्
 तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यान् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लेनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं

कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विबोधन मोक्षण स्यात् । चेष्टा-
त्येत्यादि च ।

सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

सर्वलिङ्गमपस्मार वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अधावृताना धीचित्तद्वत्त्वानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

अथैवमपस्मारस्वरूपमवगत्य धीचित्तद्वदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कुर्यात् । कैर्वमनादिभिस्तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठै पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

वातिकमपस्मार वस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तिक प्रायो विरेचनैः । श्लैष्मिकं तु वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।

सर्वतोऽप्युपरिष्ठाच्च विशुद्धस्य तथा सम्यगाश्वासितस्य च कृतपेयाद्य-
न्नसप्तमिकस्य च सम्यगाश्वासनं सपद्यते । तस्यापस्मारिणोऽपस्मारविशो-
धनाय वक्ष्यमाणानिमान् योगानाकर्णय । तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलातकरं पिबेत् ।

गोमयस्वरसादिभिर्भूत पक्वमपस्मारादिषु पिबेत् ।

द्विपंचमूलोत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलुगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्ता पादावरोपिते ।
 भांगीपाठाढकीकुंभनिकुंभव्योपरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकभूर्निबश्रेयसीसारिवाह्वयैः ।
 मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थं तद्वद्रवैः पूर्वं पंचगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासग्रहापहम् ।

द्विपचमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणेपक्ता पादावरोपिते क्वाथे
 भांग्यादिभिः कर्पशिः कल्कीकृतैर्घृतस्थं प्रस्थं तद्वत्पूर्वगीमयस्वरसादिभि-
 र्वैः पाचयेत् । महदिदं पचगव्यं परं ज्वरादिहरम् । शोफादिघ्नं च ।
 बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वं यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः परं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयै रज्जीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् ।
 तत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

क्षीरेक्षुरसयोः कस आढके तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणेऽष्टमस्थपरिमाणे
 मृतादस्याष्टगुणत्व जीवनीयैः कार्ष्णिकैर्धृतप्रस्थ विपाचयेत् । तद्वातपित्तजमप-
 स्मार शीघ्रमेव निहतम् । ननु इदञ्जस्यापस्मारस्यासभवात् कथमुक्तं वात-
 पित्तोद्भवं हतीति । उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्दयोरप्यपस्मारयोर्हतीत्येतदिहो-
 क्तमित्यदोषः ।

तद्वत्कासविदारीक्षुकुराकाथशृतं पयः ।

तद्वत्पूर्ववत्काशादिकाथे शृतं क्षीरं स्यात् ।

कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥

यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

कूष्माण्डस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्कं धृतमस्थ पक्वमपस्मार-
 जिद् बुद्ध्यादिप्रदं च ।

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥

श्वशृगालनिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

कपिलानां गवां पित्तं नस्य सुष्ठु हितम् । न कृष्णानां गवामर्थित्यत्वा-
 त्मभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥

पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

त्रिफलाव्योषपीतद्रव्यवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥

श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

नस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेद्विषक् ॥ ३२ ॥

त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमुन्मा-
 दापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्येऽध्मापयेत् ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूमस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

नकुलादीनां यथासंभव तुंडादिभिरपस्मारिणो धूमं योजयेत् ।

शीलयेत्तैललगुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

तथा तैललगुनं शीलयेत् । क्षीरेण शतावरीमयात् । ब्राह्मीरसं वा कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेद्वा वा ।

समं कृत्वैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।

तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

यद्यस्मादपस्मारो युगपत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते यतश्चैष महामर्माश्रयस्तत एनमपस्मार दुश्चिकित्स्य रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्त्तं चाभिजलादेर्विषमात्सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य नृहयेत् ॥ ३७ ॥

मनोविकारेण च मुक्तं सत् त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपवृहयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्याया-
मुत्तरस्थानेऽपस्मारमतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यष्टांगहृदये भूततंत्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनन्तरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितै-
रपस्मारो जन्यते तथैव मूर्धाख्यमहामर्माश्रितैरूर्ध्वजन्तृथा रोगा जन्यते ।
तेषामपि च मध्येऽक्षिरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह ।

अधातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः । कृच्छ्रोन्मीलनादयः । तेषां विज्ञानमवबोधः ।
स विद्यते यस्मिन्निति छस्तस्य पूर्वबहुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्मसंधि सितं कृष्णं दृष्टि वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

सर्वरोगनिदानेषु क्तान्यभिहितानि यथायोगं विज्ञोपणादीनि तैराहा-
रविहारैः प्रकुपिता मला रोगान्कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता
मलाः प्रायो बाहुल्येन पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं
जन्तुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य सवधिनमवयव वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकमाश्रिताः ।
वर्त्मेत्यादि । वा शब्दः प्रत्येकं युज्यते । वर्त्म वा संधि वा सितं वाऽक्षितं
वा दृष्टिं वा सकललोचनमाश्रिता इति सामान्येन नग्नरोगाणां समाप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रया शिरा ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णभिनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च रामः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु वर्त्माश्रितेषु मध्ये वर्त्माश्रयाः शिरा वायुः प्राप्य सुप्तो-
त्थितस्य मरस्य वर्त्मस्तंभं कुरुते रुजया सह । तथा पांशुपूर्णभिनयनत्वं

च्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुक्षते । विमर्दनान्मलनाच्च शमः स्यात् । तमीदृक्
वरूपं कुच्छ्रेणोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदन्ति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।

करोत्यरुद्धं निमेषोऽसौ

वायुर्वर्त्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडाराहितं पुनः पुनः करोति ।
असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्मं यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्पुनर्वर्त्मविमुक्तसंधि तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तं वातद्वताख्यं
रोगं वदन्ति मुनय इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योतवर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्जिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ।

पित्तेन कृष्णवर्णाभाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुंभीकबीजतुल्यास्तथा
भिन्नाः सत्यः पुनराध्मायते ताः कुंभिसंज्ञाः ।

सदाहृल्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्मं पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ।

पित्तेन सदाहृल्लेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्मं जायते तत्
पित्तोत्क्रिष्टमुशति कथयन्ति ।

करोति कंठूं दाहं च पित्तं पक्ष्मांतमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

पित्तं पक्ष्मांतमास्थितं कंठूं दाहं च करोति । अनु पश्चात् पक्ष्मशातं
करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयन्ति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं इत्कंद्पिच्छलाश्रुसमन्विताः ।

कफात् पिटिकाः श्वेताः सर्वपोषमा घना निविडाः शोफादियुता पोथकीसन्नाः ।

कफोत्प्लिष्टं भवेद्धर्मं स्तंभक्रेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स्तंभादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्प्लिष्टं नाम ।

ग्रंथिः पांडुरुरुक्पाकः कंठूमान् कठिनः कफात् ।

कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपिवा । ११ ॥

कफायो ग्रंथिः कोलमात्रोऽथवा तत्कोलात्किञ्चिदल्पः पांडुः पीडा-
पाकरहितः कंठूमान्कठिनश्च स्यात् स लगणाख्यः ।

रक्ता रक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिता ।

उत्संगाख्यात्

रक्तेन रक्तवर्णाः पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकैराचिता उत्संगाख्याः ।

तथोत्प्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

तथोत्सगवदुत्प्लिष्टाख्य वर्त्म । तच्च पिटिकारूपं किं तद्धि राजियुत
स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अशोधिमांसं वर्त्मातं स्तव्यं स्निग्धं सदाहरकृ ।

रक्तं रक्तेन तत्स्वावी छिन्नं छिन्नं च वर्द्धते ॥ १३ ॥

अधिकमांसं च वर्त्माभ्यन्तरस्थितमशो नाम रक्तेन स्यात् । रक्त वर्ण-
तस्तथा स्तब्धतादिगुण स्यात् । तथा तच्छ्रावि तद्रक्तं स्रग्भ्यभीक्ष्ण पुनः
पुनश्छिन्नमपि वर्द्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोते वा कंठूपावृत्ती स्थिरा ।

मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाजननामिका ॥ १४ ॥

असृजा ताम्रा पिटिका मुद्रप्रमाणा वर्त्मनो मध्येते वा कट्वादिमती स्थि-
राजननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितम् ।

सश्रावमंतरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

दोषैर्वीनादिभिर्वहिः शूनं यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैश्छिद्रैरवराचितं सश्राव
च तद् विसवर्त्म उदकातस्थितं सच्छिद्रं विसतुल्यत्वान् ।

यद्वर्त्मोत्क्षिष्टमुत्क्षिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।

रक्तदोषत्रयोत्क्षेपाद् वदंयुत्क्षिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

यद्वर्त्मरक्तोत्क्षेपारोपत्रयोत्क्षेपाच्च क्षुत्क्षिष्टमुत्क्षेधितं सदकस्माद् हेतु
विनैव म्लानिमियाच्छुष्कत्वं यायात् तदुत्क्षिष्ट वर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः सारैः श्यावं रुक्मेदसोऽपवत् ।

रक्तसहितैर्मलैर्यद्वर्त्म श्यावं रुजोत्क्षेदेन शोफेन च युक्तं भवति
तच्छ्याववर्त्म ।

क्षिष्टाख्यवर्त्मनी क्षिष्टे कंदूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

क्षिष्ट एकत्र सलभे वर्त्मनी कट्वादिमुते क्षिष्टवर्त्मनी नाम ।

वर्त्मनोतः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।

सिकतावर्त्म

वर्त्मनो मध्ये बालुकानुन्याः पिटिकाः खरस्पर्शस्थिता रूक्षास्तन्
सिकतावर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

कर्दमसरशो कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यं ।

महत् बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

बहलैर्धनैर्मांसैः सर्वर्णैः समैर्न विषमैश्चीयते तद्वहलं नाम ।

कुक्कूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥

स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।

स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

कुक्कूणकः शिशोरेव न महतो जायते । यतोऽसी दंतोत्पत्तिहेतुको भवति । तेन कुक्कूणकेन बाल उच्छूनताधनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्म-
शूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात् ।

पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा ।

खरतांतर्मुखत्वं च लोम्रामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥

कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि सूयते ।

उप्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शांतिरुत्थृतैः ॥ २२ ॥

पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां संकोचो भवति । तथा खरत्वमतर्मुखत्वं च रोम्गामन्यानि वा रोमाणि जायते । तैः खरांतर्मुखैरपूर्वैर्वा रोगस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कंटकैरिव वृष्टमक्षि सूयते । उप्यते च सातदाहस्तीबोष्मा स्यादित्यर्थः । तथा पवनादिद्विड् । आदिशब्देनानलातपौ गृह्यते । स्तोकाभ्यहान्युत्थृते-
रुत्पादितैस्तैस्तैः शांतिर्भवति ।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ।

ताम्रः पकोत्तपूयाश्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

कनीनके वर्त्मनोर्बोद्धतः कठिन उन्नतो ग्रंथिरलज्जित्युच्यते । किंभू-
तो ग्रंथिः । ताम्रः पक्वश्चास्रस्त्रावी पूयस्त्रावी च । तथा च मुहुः स्रज-
ध्मायते ।

वर्त्मातर्मासर्पिडाग्रः श्वयधुर्मथितो रुजः ।

साक्षैः स्यादनुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

वर्त्मनोतरे मासिर्पिडाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैर्वर्तुदः स्यात् ।
किंभूतः । श्वयथुग्रंथितो नीरुजः स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात् ।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

इत्येतेन प्रकारेण चतुर्विंशतिसंख्याक्ता वर्त्माश्रया रोगाः ।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्वाश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्छस्त्रेण साधयेत् ।

एषु मध्यादाद्यः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः । ततोन्तरं द्वौ निमेष-
पवातहतावर्शश्च वर्जयेत् । पक्ष्मरोधो यापनीयः । शेषानेकोनविंशति शस्त्रे-
णोपचरेत् ।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिद्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिद्याच्छगणकुंभीकाविसोत्संगांजनालजीः ।

पोथकीश्यावसिकताक्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।

सकर्मं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकम् ॥ २७ ॥

तेष्वपि शस्त्रसाध्येषु मध्ये पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चैर्वा अर्बुदं छिद्या-
द्वृद्धिपत्रादिना । लग्नादीनि मीहिमुखेन भिद्यान् । पोथक्यादयः कुकूण-
कांता एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टचतुष्टयं पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं
रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया सर्वांगमुन्दराख्याया-
मुत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगविज्ञानादनंतरं वर्त्मरोगप्रतिपेधमारभ्यते । इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्कांशुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्तिग्धं नस्यधूमांजनादि च ॥ १ ॥

कुच्छ्रोत्र्मीले वर्त्मरोगे पुराण धृत द्राक्षाकृत्कानुसाधित पक्व समशर्कर
'योजयेत् । श्लिग्ध नस्यादिक । कुम्भीकावर्त्मरोगोपक्रममाह ।

कुम्भीकावर्त्मलिखितं सैधवप्रतिसारितम् ।

यष्टोधात्रीपटोलीनां कायेन परिपेचयेत् ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्त्म विलिखेत् । वृद्धपत्रादिना सैधवलवणेन प्रतिसारित सन्
मधुयष्टिकादिकायेन परिपेचयेत् । कथं वर्त्म विलेखनीयमित्याह ।

निवातेधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानराायिनः ।

बाहिःकोष्णांश्रुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतम् ।

न स्रंसते चलति वा वर्त्मनः सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मंडलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाकितम् ।

लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकरोफालिजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नमृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।

धृतेनासिक्तमभ्यक्तं वध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

ऊर्द्धाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिंडी च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिपेकं यथायथम् ॥ ८ ॥

कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवान्हि पंचमे ।

निवाते स्थान आधैरधिष्ठितस्य कृताश्रयस्य तथा शुद्धस्य वमनविरेचना-
दिना उत्तान नित्यं शेते तस्य वर्त्म वाससा कोष्णांश्रुना तप्तेन स्वेदित
सन्निर्भुज्य कटिलीकृत्य वस्त्रांतरित वामांगुष्ठांगुलीभ्यां धृतमेवं न स्रंसते न
धां चलति सर्वतः । अनंतरं तद्वर्त्म निर्गृह्य मंडलाग्रेण शस्त्रपदाकितं कृत्वा
तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्यात् । पिचुना

कर्पटादियोजितेन रक्तं प्रमृजन् । रक्ते स्थितेऽवहति सुलिखितं तद्वर्त्म
 ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वकथितैः सैधवादिभिः प्रतिसारयेत् । पश्चाच्चोष्णेन
 वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिणा सिक्तमनन्तरमभ्यक्तं मधुसर्पिणा द्यूर्ध्वाधः कर्ण-
 योग्यवसक्तुभिः पिंडं कृत्वा बध्नीयात् । द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो
 यथास्व परिपेकं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । पचमे दिवसे
 मुच्येदेव नान्यत्किंचित्कुर्यात् ।

समं नखनिभं शोफकंदूषर्पाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात् । विपर्यये
 ऽस्मालक्षणाद्विपर्यये सति तद्वर्त्म पुनर्लिखेत् ।

रूपक्षमवर्त्मसदनं त्वंसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।

अतिलेखनाद्गुजादीनि स्युः । तस्मिन्नतिलेखने स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो
 विधिः कार्यः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥

स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

श्वेतरोधं नवनीतेनाभ्यज्य एरंडमूलकल्केन प्रलेपयेत् । अनन्तरं पुट-
 पाके पचेत् । स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सद्युवती-
 क्षीरेण छगल्या वा क्षीरमृदितं नेत्रसेचनं हितम् ।

शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ १४ ॥

भृतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोधं शालितंदुलकल्केन लिप्तं
बद्धं परिष्कृतं । पूर्ववत्परिकल्पितं पुष्टपाकीकृतं स्विन्नं मक्षालितं शुष्कं
चूर्णं पोष्टलीकृतं चेत्यर्थः । दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं
तत्क्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै ह्यथवा केवलेन कल्करोधरहितेन मस्तुना जांगलमासा-
शिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनपाचनसमुदायो विकल्पार्थः ।

पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिणोन्नताम् ।

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

कठिनोन्नतां पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषोऽपि
विधिः मलेपनवधनक्षालनसेचनादिः पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्रिष्टयोः स्वादुस्कंधसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥

शिराविमोक्षः क्षिग्धस्य त्रिदृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।

लिखिते स्मृतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥

यष्टीकपायः सेकस्तु क्षीरं चंदनसाधितम् ।

पित्तोत्क्रिष्टे रक्तोत्क्रिष्टे च मधुरस्कंधघृतेन घृतेन क्षिग्धस्य पुसः शिरा-
विमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृतात्रिफलाविरेचनं लिखिते स्मृतरक्ते च क्षालनं
हितम् । वर्त्मनि स्मृतरक्ते सति मधुयष्टिकाकाथः क्षालने हितः । क्षीरं चद-
नसाधितं तु सेके हितं ।

पक्ष्मणां सद्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥

ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेतुरसेन वा ।

वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरसोतलैः ॥ १९ ॥

पक्ष्मणां सद्ने सर्पि रोमकूपान् रोममूलानि सूच्या विकुट्टयेत् । जलो-

कोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणेशुरसेन वा वमनं हितं । मधुरशीतलैर्द्राक्षादिभिः
पक्व घृतं नावनं हितं ।

संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनम् ॥ २० ॥

पुष्पकासीसं सचूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाहं सुरसारसैः समूर्वारसैर्भा-
वयेत् । तदेतत्पक्ष्मशाते श्रेष्ठमंजनम् ।

पौधकीर्लिखिताः शृंठीसैधवप्रतिसारिताः ।

जृष्णाबुक्षालिताः सिंचेत् खदिराढकिरिशुभिः ॥ २१ ॥

अप्तिज्जैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

पौधकीर्लिखिता वृद्धिपत्रादिभिः शृंठीसैधवाभ्यां प्रतिसारितास्तयो-
ष्णाबुना क्षालिता जलकथितैः खदिरादिभिः सिंचेत् । द्विनिशादिभिर्वा
जलकथितैः समाक्षिकैः सिंचेत् ।

कफोत्क्रिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥

सूक्ष्मैः सैधवकासीसमनोव्हाकणताक्ष्यनैः ।

वमनांजननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

कफोत्क्रिष्टे वर्त्मनि दृष्टेन विलिखिते सैधवादिभिः सूक्ष्मरशीर्जनै-
र्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितं तथा वमनादि हितम् । सर्वं च यत्कफजित्त-
व्यं हितम् ।

कर्तव्यं लग्नेप्येतद्दशांतावग्रिना दहेत् ।

लग्नेपीदं कार्यमेवमप्यद्यमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

कुङ्कुणे खदिरश्रेष्ठानिवपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्पपसंधवैः ।

कुङ्कुणे खदिरादिभिः पक्व घृतधात्री स्तनदायिनी पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्रक्षाकायेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

अभयादिकायेनैनां स्तनदायिनीं विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनीं ।

धूपयेत्सर्पपैः साज्यैः

मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्पपैः स्तनीं धूपयेत् ।

शुद्धां काथं च पाययेत् ॥ २६ ॥

पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

शुद्धां च वमनविरेचनादिना पटोलादिकं काथं तां च पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्नुतासृग्वावुज्जन्मभिः ॥ २७ ॥

धात्र्यशमंतकजंत्रूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ।

शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलीकाभिर्वा स्नुतरक्तं धात्र्यादिपत्रकाथेन सेचयेत् ।

मायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥

तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

मायो बाहुल्येन क्षीरघृतभोजनवाञ्छिगूना कफजा रोगाः स्युः । तस्माद्दमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् । तदेव वमनमाह ।

सिधूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीरं क्षीरान्नमज्जं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विरोपेण कुकूणके ।

सिधूत्थेत्यादिवमनं दद्यात् । वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा मदनफलमधुयष्टी-युक्तः वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथा क्रमेण वमनत्रयमेव योज्यं । वमनं सर्वव्याधिरूपेषु शिशोः श्रेष्ठं । विशेषेण कुकूणके हितम् ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयरोधनम् ॥ ३१ ॥

सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोघ्रयष्ट्यान्हरोहिणीनिवपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररज्जोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।

कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्तान्मूर्चयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिहिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थितं चूर्णं हितं । केचित्तु समुद्रेनचूर्णं दग्धं दुग्धमाक्षिकमित्याहुः ।

एलारसोनकतकरांखोपणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

एलादिभिः कट्फलयुक्तैः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिहिता ।

पक्षमरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्तमृज्य द्वौ भ्रुवौधस्ताद्भागौ भागं च पक्षमतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रांतरैः पदेः ॥ ३६ ॥

बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्चर्यं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिः कवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकपायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥

पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युंज्यात्तीक्ष्णं नस्यांजनादि च ॥ ३९ ॥

पक्षमरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रुवोरधस्ताद्द्वौ भागावुत्तमृज्य विहाय पक्षमतो भागं हित्वा यवसमात्रं यवस्थानं तिर्यक् छित्त्वा

क्लिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्रमात्रा-
 तैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टं सीवनसूत्रकं नाति-
 गाढश्च सूच्या विनिक्षिपेत् । अनंतर माक्षिकमृतकवलिकां योजयेत् । न-
 चात्र बध् कुर्यात् । पीडायां सत्यां न्यग्रोधादिकपायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् ।
 पच्यमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नम्यादि यु-
 ज्यात् ।

दहेदशांतौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रया वलीम् ।

संदंशेनाधिकं पक्ष्मं हत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

एवमप्यशांतौ वर्त्मदोषाश्रयां वलीं निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्मस-
 दयेन हत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन । सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन
 बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः । अलङ्घ्यशब्दः पुस्पपि रष्टः । अर्बुद-
 स्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्य दाहः कार्यः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स
 वांगसुदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनंतरं स्थानानुपूर्व्यां संधिसितासितरोगविज्ञानमार-
 भ्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

संधिश्च सितासितौ च संधिसितासितास्तेषु रोगास्तेषां विज्ञानं । देवं
 पूर्ववत् । यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तावेव तावत्सधिरोगानाह ।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
 अश्रु स्त्रावयते वर्त्म शुक्लसंधेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुप्रागशीकं स्यात्स जलास्रवः ।

पवनः कुपितो जलवाहिनीः शिराः प्राप्य जलाकृत्यश्रु स्त्रावयते ।
 कुतः वर्त्मशुक्लसंधेः कनीनकात् । तेन जलाभस्त्रावेण नयनं सरुक् सरागं
 सशोफं च स्यात् । स च जलस्त्रावाख्यो रोगः ।

कफात्कफस्त्रवे श्वेतं पिच्छलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥

कफात्कफस्त्रवे सति श्वेतं पिच्छलं च बहलं च स्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ।

श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णादिगुणः स उपनादाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तस्त्रवे ताक्षं बहूष्णं चाश्रु संस्त्रवेत् ॥ ४ ॥

रक्तेन रक्तस्त्रावो भवति तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं वाक्षं सस्त्रवते ।

वर्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 तान्ना मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

वर्मसंधिराश्रयो यस्याः सा वर्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका शूलदाहव-
 ती । ताम्रवर्णा मुद्रसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रव-
 ति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या । रक्तस्त्रावादनंतरमस्याः पाठाद्रक्तस्त्रावि-
 त्वाच्च ।

पूयास्त्रवे मलाः सास्त्रवर्मसंधेः कनीनकात् ।
 स्त्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयस्तावाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसधेः कर्ननिकात् पुनः पुनः पूयं
सास्त्रवद्भासपाकाद्वेतोः घ्रायन्ति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ।

कर्नीनसंधावाध्मायी पूयास्तावी सवेदनः ॥ ७ ॥

पूयालसो व्रण उच्यते । कीटक् सूक्ष्मः । तथा शोफसंरंभपूर्वकः । कासी
स्यान् । कर्नीनसंधी । तथाऽऽध्माप्यानाहवान् । पूयास्तावी सरक् स्यात् ।

कर्नीनस्यांतरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कर्नीनस्यातः शोफो रुक्तोददाहवानलजीत्युच्यते ।

अपागे वा कर्नीने वा कंडूपापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्तावी कृमिग्रंथिग्रंथिरुमिपुतोर्तिमान् ।

अपागे कर्नीने वा कंडूपादिवास्तथा पूयास्तावी ग्रंथिरेव कृमियुक्तोऽर्ति-
मान् कृमिग्रंथिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥

शस्त्रेण साधयेत्पंचसालजी नास्त्रवांस्त्यजेत् ।

उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्त्रवान् जलास्तावादींश्चतुर
अलजीवेति पच त्यजेत् । एव सधिगताचवरोगानाख्याय सितभागस्थान्
रोगानाह ।

पित्तं कुर्यात्सिते बिदूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥

मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरक् ।

रोगोऽयं शुक्लिकासंज्ञः सशकृद्देदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

सिते नेत्रदेशे । पित्तं कर्तुं बिदून् कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेप-
दिग्धदर्पणसमान वा सर्वं शुक्लमेवमुभयमकारोप्यथ सदाहरक् शुक्लिक-
संज्ञो रोगः शकृद्देन वृषा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्यधिमांसकम् ।

शुक्लार्म

कफाच्छुक्लभागे सम न तु विषमं तथा श्वेतवर्णमाधिमांसकं चिरवृद्धि
तच्छुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥

गुरुः स्निग्धोऽबुविद्वाभो बलासप्रथितं स्मृतम् ।

शोफस्तु निरुजः समानवर्णो बहलादिस्तथा जलविदुसमो बलासप्रथितं
स्मृतम् ।

विंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

विंदुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुप्यते यत्सवेदनम् ।

अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥

रक्तराजीततं शुक्लं शुक्लभाग उप्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूलेपरहितं
शोणिताच्छिरोत्पातः ।

उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।

कुर्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाक्षुद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

शिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव रक्ता एव राजीर्वर्द्धयन् शिराहर्षं साम्
कुर्यात् । तेन शिराहर्षेण लोचनं वीक्षणाक्षमं स्यात् ।

शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

शिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमृन्नव च यद् भवति तच्छिराजालं नाम ।

शोणितार्मसमं श्लेष्मणं पद्माभमाधिमांसकम् ॥ १६ ॥

सम न तु विषमं तथा श्लेष्मणं यदधिमांसकं तच्छोणितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विदुः शशलोहितलोहितः ।

नीरुजः श्लक्ष्णो विदुः शशलोहितलोहितवाग्रोऽर्जुन नाम ।

मृदाशुवृत्त्यरुद्धमांसं प्रस्तारिष्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रस्तार्यममलैः सास्त्रैः

मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा मागाशुवृद्धिं तथा नीरुक्श्यावलोहितं
प्रस्तार्यमेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।

स्त्रावसदृशं तु स्त्रावार्मेत्युच्यते ।

शुक्लासृक्पिंडवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तद्

शुक्लरक्तपिंडवच्छावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात् तदधिमांसार्म
भण्यते ।

दाहघर्षवंत्यः शिराचताः ।

कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्पपोषमाः ॥ १९ ॥

पिटिकादाहादिमत्यस्तथा शिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्वपसद्वानाः
शिरासज्ञाः । सितभागानां येषां त्रयोदशानां साधनं सूत्रयति ।

शुक्लिहर्षशिरोत्पातपिष्टकप्रथितार्जुनम् ।

साधयेदोषधैः पट्कं रोपं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

शुक्लादीन् पञ्चोषधैः साधयेत् । श्रेष्ठान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् ।
नवोत्थाने तानपि भेषजैरुपक्रमेत् । न केवलं पूर्वोक्तं पट्कमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पञ्चधा ।

तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्त्रावशिराचतम् ॥ २१ ॥

चर्मोदालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

यच्च पचमकारकमर्कोक्त शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्यर्म स्त्रावार्माधिमासा
र्म एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मांसस्त्रावशिरावृतम् चर्मोदालवदु-
च्छ्रायि तद्वर्जयेन्न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।

अथ कृष्णरोगानाह ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥

छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ।

पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।

पित्तं कर्तुं कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयते । किंभूतं । तोदाश्रुरागयुक्ता ।
किं कृत्वा । त्वचं मध्यम पटलं छित्त्वा तेन कृष्णमण्डलं पक्वजंबूदृशं निम्नं च
क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यं । द्वितीयपटलव्यधान् याप्यं स्यात् । तत्र
द्वितीयपटलव्यधौ तोदादीनां बाहुल्यं । तथा सूचीविद्धोपमकृष्णमण्डलत्व-
चः । तोदादिभूयस्त्वेन । सेवनीविद्धोपमकृष्णमण्डलतया च द्वितीयपटलव्य-
धौ नुमीयत इत्यर्थः । तृतीयपटलच्छेदाद् व्रणैर्निश्चितमसाध्यं क्षतशुक्रकं ।
एव क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे ।

शंखशुक्रं कफाच्छचाव नातिरूक्षुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

शखवच्चतुलं शुद्धशुक्रकं तच्च कफाज्जायते ।

आताम्रपिच्छलासृदाताम्रपिटिकातिरूक्षु ।

अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाण्ड्याविज्यामृजाजृका ॥ २६ ॥

आताम्रमीपत्ताम्रवर्णं पिच्छलं चाम्रं स्रवति या सा आताम्रपिच्छला-
सृमृत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽनिपीडावती तथाऽजाविट्सदृश उच्छ्रा-

यः काष्ण्यो यस्याः सैवमवकाख्या रक्तेन स्यात् । सा च वर्ज्याऽसा-
ध्यत्वात् ।

शिराशुक्रं मलैः सास्त्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।

सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥

अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्त्रस्तुक् च तस्यजेत् ।

सरक्तैर्मलैः शिराशुक्रं स्यात् । तेन शिराशुक्लेण जुष्टं कृष्णमण्डलं शिरा-
भिरवतन्यते । किंभूताभिः । सतोददाहताम्राभिः । अनिमित्तमकस्माद-
स्मिन् कदाचिच्छीतं कदाचिदुष्णमच्छ घनं वाऽस्त स्रवति तच्च त्यजेदसा-
ध्यत्वात् ।

दोषैः सास्त्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।

अतितीव्ररुजारागदाहश्चयधुपीडितम् ॥ २९ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

दोषैः सरक्तैः सकृदेकहेलयैव कृष्णमण्डलं शुक्लरूपतां नीयते । किंभूतं ।
धवलाभ्रोपलिप्ताभं । तथा निष्पावार्द्धदलस्येवाकृति यस्य तदेवं । तथा तीव्र-
वेदनारागदाहश्चयधुना पीडित । तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुज वर्ज-
येन्नोपक्रमेत् ।

यस्य वाऽऽलिङ्गनाशोर्तश्चार्थ्यावं यद्वासलोहितम् ॥ ३० ॥

अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणावृतम् ।

पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।

यस्य शुक्रस्य लिङ्गनाशोर्तर्दोषविविनाश इत्यर्थः । यच्च श्यावमन्तर्यं च किं-
चिल्लोहितं । तथाऽत्युन्नतमवगाढं वा । साश्रुनाडीव्रणावृतं वा । तथा पु-
राणं वत्सरानीतम् । तथा विषमसंस्थानम् । तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं
तत्सर्वं वर्जयेत् ।

पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

कृष्णमडल इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण पच रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः
मुखग्रहधारणार्थं सख्योपादानम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽ-
ध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं संधिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिषिध्यते निराक्रियत चिकित्स्यत इति प्रतिषेधश्चिकित्सा । शेष पूर्व-
वत् । जलास्त्रावकफास्त्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह ।

उपनाहं शिपक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।

लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रांसिधूतैर्वध्नीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपत्रामलककायेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

वैद्यो मण्डलाग्रेणोपनाहं सधिरोगं लेखयेत् । किंभूतं । स्विन्नं वर्त्म-
रोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा व्रीहिमुखेन
भिन्नं ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । अनन्तरं पूर्ववत् । मक्षालोष्णेन
वारिणा । धृतेन सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिणा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यवसक्तुभि-
पिडी दत्त्वा वध्नीयादिति । तथा पटोलपत्रामलककायेन चाश्रोतयेत् ।

पर्वणो वडिरोनात्ता बाह्यसंधित्रिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण वद्धर्चाऽर्द्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मकक्षौद्रसैधवप्रतिसारिता ।

पर्वणी बाह्यसधिभिर्भागे बद्धिणेन गृहीता सती वृद्धिपत्रेण बद्धा छेदनीया॥
कुत्र भागेऽद्वैत्याह । अद्वैतोऽन्यथा अधिकच्छेदनादसुगतिः स्यात् ।
चिकित्सा चैयमर्भवत् । तत्र चैवमुक्त । सम्यक् छिन्न मधुव्योषसैधवप्र-
तिसारित । उष्णेन सारिषा सिक्तमभ्यक्त मधुसारिषा । बभ्रीथास्तेचयेन्मुक्ता
तृतीयादिदिनेषु च । करव्रीजसिद्धेन क्षीरेणेति ।

पूयालसे शिरा विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

पूयालसे शिरा विध्येदनतरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्त चाशेष कर्म
यथाविधि कुर्वीत ।

सैधवाद्रिककासीसलोहताम्रैः सर्चूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाजनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

* सैधवादिभिश्चूर्णाजनं प्रयुञ्जीत । सैधवादिभिरेव मानिकयुतै रस-
क्रिया वा ।

कृमिघ्नांथि करीपेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैधवै प्रतिसारयेत् ।

कृमिघ्नांथि भित्त्वा त्रिफलाभिः प्रतिसारयेत् । किंभूत । करीपेण गोमया-
दिना स्विन्नं तथा ग्रीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्ति

शुक्तयाख्य रोग पित्ताभिष्यन्देन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाब्ध्यपिष्टकौ ॥ ७ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।

बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमंजनम् ॥ ८ ॥

चलासप्रथितं पिष्टकं च शिराव्यधं वर्जयित्वा कफोभिष्यंदवदुषाचरेत् ।
तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फलमंजनं हितम् ।

जातीमुकुलसिंघूत्थदेवदारुमहौषधैः ।

पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकंदूषमंजनम् ॥ ९ ॥

जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकंदूषमंजनम् ।

रक्तस्यंदवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

शिरोत्पातशिराहर्षशिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यंद इव कार्या ।

शिरोत्पाते विरोपेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥

शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसांजनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रोतनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुंकुमं शंखो मधुको मधुनांजनम् ।

मधुना चांजनं शंखः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

शिरोत्पाते विरोपेण घृतमाक्षिकमंजनं हितं । शिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णं
घृष्टं रसांजनं । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्रोतनं हितं । स्फटिकादिमा-
क्षिकेणांजनमथवा सौवीरांजनं मधुना सदितं । शंखो वा मधुद्रफेनो
वा शर्करया सह हितः ।

अर्मोक्तं पंचधा तत्तु नतु धूमाविलं च यत् ।

रक्तं दधिनिर्गमं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

अर्मं पंचप्रकारमुक्तं । तेषु मध्ये यत्तनुधूमवदाविलं च तथा रक्तं
रक्तवर्णं दधिसदृशं च यत्तस्यार्मणः शुक्रसदृशमौषधं । अथार्मणः शस्त्र-
चिकित्साग्राहः ।

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिंघूत्थेन चांजितम् ।

रसेन बीजपूरस्य निमील्यासि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं सरोपिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमासके ।
 धृतस्य निश्चल मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विरोपतः ॥ १५ ॥
 अपागमोक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 वली स्याद्यत्र तत्रार्म वडिरोनावलंबितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुचुंड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समंतान्मंडलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावरोपितम् ।
 छिंद्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षि प्रवर्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपागात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोरितररेकमक्षि स्विच कृतस्वेद च । तथा
 बीजपूररसेन सैधवाभितेनाजित निमीत्य स्थगयित्वा विमर्दयेन्मलयेत् । अनेन
 प्रकारेण सरोपिताक्षस्य सतोऽर्माधिमासे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं
 धृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपागं पश्यतो
 यत्र वली स्यात् तत्रार्मवडिरोनावलंबितं नात्यायतं नातिदीर्घं यथा
 भवति तथाऽवलंबितं । ततोऽनतरं मुचुंड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत् । यथा
 मोक्षितं च विच्छेदितं च सत्कनीनकमुपानीय चतुर्भागावरोपितं मंडलाग्रेण
 छिंद्यात् । व्यवहितानामत्र पदार्थानां योग्यतावशादेव सबधोऽत्र योज्यः ।
 कनीनकं रक्षेत् । कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षि प्रवर्तते । अपागमदेशा
 च्छर्मणि वृद्धे तथा कनीनकं बीजमाणस्य छिंद्यात् ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योपसैधवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च ।
 करंजबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥

ससौर्द्राद्विनिशारोधपटोलीयष्टिकिशुकैः ।

कुरंदमुकुलोपेतैमुंचेदेवान्हि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः मत्तिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं मार्क्षकसिपि-
पाऽभ्यक्तं वधीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्ता क्षीरेण करजवीजसिद्धेन
सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च कथितैः शीतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्त-
मे दिने मुंचेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्गदान् ।

सेकांजनप्रभृतिभिर्जयेच्छेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥

सम्यक् छिन्नेऽर्मेणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् गदान् सेकाज-
नाद्यैर्यथायोगं लेखनवृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलालैयलवणोत्तमनागरम् ।

अर्द्धकपोन्मितं ताक्ष्यं पलाढं च मधुद्रुतम् ॥ २४ ॥

अंजनं श्लेष्मतिमिरपिष्ठशुक्लार्मरोपजित् ।

सितादिभिरर्द्धकपोन्मितै रसाञ्जनं द्विकपोन्मितं मधुद्रुतमञ्जनं श्लेष्मतिमि-
रादिजित् ।

त्रिफलैकंतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

एथकूरोपौपधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥

सा मयी शोषिता पेय्या भूयो द्विलवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यंजनान्याह लेखनानि परं निभिः ॥ २७ ॥

त्रिफलायामेकृतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यास्य तच्च पानीयकल्कितां शरावपि-
हितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव त्रिफलायाः पृथक् शोषौपधरसैः
पृथगेव पेक्षेक भाविता ॥ सा मयी शोषिता पुनः पेय्या । लवणद्वययुता
त्रीण्येतान्यंजनानि परं लेखनानि तिमिरमानि निमिर्वक्ति ।

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।

न सिध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

शिरा जाले याः शिराः कठिना लेखनौषधेर्न सिध्यन्ति तासामर्मव-
च्चिकित्सा । पिटिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वराघृतम् ।

तिक्तमूर्द्धममृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ॥ २९ ॥

शुक्रेषु दोषवशात्कदाचिद्रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा
घृत तिक्त मूर्द्धममृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ।

त्रिस्त्रिर्वृद्धारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।

शिरया नु ह्येद्रक्तं जलौकोभिश्च लेचनात् ॥ ३० ॥

सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।

सासितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥

रागाश्रुवेदनाशाती परं लेखनमंजनम् ।

त्रिवृत्कायेन त्रीन् वारान् घृत पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चाच्छिरया रक्त
नयनाद्वा जलौकोभिर्वा तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सशर्करेण से-
चनं हितम् । अथनोत्पलादिकथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशाती
सत्यां लेखनमंजनं हितम् ।

वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षगैरकचंदनैः ॥ ३२ ॥

प्रसादयन्ति पित्तालं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

जातिमुकुलादिभिर्वर्त्तय पित्ताम्न प्रसादयति । क्षतशुक्रं च घ्नति ।

दंतैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजसरोद्भवैः ॥ ३३ ॥

संश्लक्ष्मौक्तिकाभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।

क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥

गजायुद्रवैदंतैः शखमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचैः क्षतशुक्रमपि व्यापि
दतवर्तिनिवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमिति ।

तमालपत्रं गोदंतशंखफेनोस्थि गार्दभम् ।

ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

तमालपत्रादिभिर्वर्तिगोमूत्रेण सर्वशुक्रहन् ।

रत्नानि दंताः शृंगाणि धातवरूपपणं त्रुटिः ।

करंजबीज लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥

सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमंजनम् ।

रत्नानि मीक्तिकादीनि दन्ता गजादीनां शृंगाणि छायादीनां । धातवो गी
रिकाद्याः । त्र्युपणादीनि । तथा व्रणसादि भेषजं स्वर्णक्षीर्यादि । एतदंजनं
सव्रणाव्रणगभीरत्वक्स्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसाजनैः ॥ ३७ ॥

सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

निम्नं शुक्रकं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुजं नीरुजं च तर्पणपुटपाके
नोन्नमयेत् ।

शुद्धशुके निशायष्टीसारिवाशावराजसा ॥ ३८ ॥

सेचनं रोधपोटल्या कोष्णाभ्रोमग्रयाऽथवा ।

शुद्धशुके हरिद्रादिकाथेन सेचनं हितम् । अथवा रोधपोटल्या कोष्णाद्यु-
मग्रया ।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसेधवनागरैः ॥ ३९ ॥

धात्रीफलावुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।

ययाज्यामलकीपत्रैर्वहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलसौद्रपेपिताः ।

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहरा परम् ॥ ४१ ॥

बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टेस्तान्त्रभाजनं लेपित यवादिभिर्भूषयेत् ।
अनतर तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात् । एताश्च महानीला इति
प्रथिताः पर शुक्रघ्नाः ।

स्थिरे शुक्ले घने चाऽस्य बहुशोषहरेदमृक् ।

शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

स्थिरे शुक्ले घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्त मोक्षयेत् । शिराविरेकादीन्
पुटपाकांश्च पुनः पुनः कुर्यात् ।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैधवैः ।

घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

मरिचादिभिर्घर्षणं कुर्यात् । त्रिफलाकाथपीतेन सैधवेन वा ।

कुर्यादंजनयोगौ वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ ।

शंखकोलास्त्रिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥

सुरादंतार्णवमलैः शिरीषकुमुमान्वितैः ।

दमौ श्लोकाद्वैक्तौ योगौ घर्षणाय कुर्यात् । शंखादिभिर्मालिकाक्षैरेको
योगः सुरादिः कुसुमाक्षैरन्यः ।

घात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लंगलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥

उपितः शोषितश्चूर्णं शुक्रहर्षणमंजनम् ।

घात्र्यादिरसे क्षारो लंगलिकज उपित शोषितश्चूर्णं शुक्रहर्षणमंजनम् ।

मुद्रा वा निस्तुपाः पिष्टा शंखसौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥

सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका ।

शंखमधुयुता मुद्रा निस्तुपाः पिष्टा अंजनम् । मधुकात्सारो मधुयुतोऽंज-
नम् । अथवा विभीतकान्मज्जा वा माक्षिकान्विता ।

गोखराश्वोष्टदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥

वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।

गवादिदंताः शखः समुद्रकेनः पार्थजलेन पिष्टा वर्तिर्हृष्टशुक्रहरा ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥

उत्सन्नं वा सशल्यं शुक्रं वा बालाकपत्रादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुके त्वदृष्टिमे चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

सिराशुके पुनरदृष्टिमे चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुंड्रपृष्ठाब्जकाकोलोसिहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥

कल्कितं छागदुग्धेन सवृतैर्धूपितं यवैः ।

धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ॥ ५० ॥

पुंड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्ट सप्तपिण्डैर्यवैरामलपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता
वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ।

अशांतावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

अशांतौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥

वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ।

कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

असाध्यायामजकायां शुके चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं
स्नेहपानादिभिर्विदधीत । बीभत्सतां नियतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं
कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभ्रष्टाततालवंशकरीरजम् ।

भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुकेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।

साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

नारिकेलास्थ्यादिजं भस्माद्भिः स्नावयेत् । तामिरद्भिः करभास्थिजं चूर्णं
भावयेत् । तच्चूर्णमज्जनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यहरं । शीलितं चेत्तदेव शुक्राणां
साधनायालं श्रेष्ठं ।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।

समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्धेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥

व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।

सप्तरात्राद् व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥

स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिणा ।

तथापि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ।

अजका पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निस्त्राव्यान्तरमंगुष्ठेन समं
वसया द्रवीकृत्य व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् । बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद् व्रणे रुढे सति तथा कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहांजनं च
कर्तव्यं । क्षीरघृते च नस्यं । एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिका
क्रिया युक्त्या कुर्यात् । यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेनिमज्जनं स्यात् ।

नित्यं च शुक्रेषु सृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धबला तथातस्तीक्ष्णाजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं परं पानादी विदध्यात् । किमित्याह ।
तथा घृतपानेन सेचनेन लब्धबला द्युगंतप्राततः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णाजनैर्न हीयते
हानि न यायादिति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽ-
ध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं निमिर लिलक्षयिपुराह ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमोक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

दोषे वातायन्यतमे सिरानुसारिणि तथा प्रथम बाह्य पटल श्रिते सत्य-
व्यक्त रूपं पश्यति 'व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमतरेण पश्यति । एष निमिरा-
ख्यरोग इति वक्ष्यमाणेन संबधः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यंतरगते न्हस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं उपरि स्थितम् ।

पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥ ५ ॥

द्वितीय पटल प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति । न केवलं भूतम् । भूतं तु यत्नेन
पश्यति । तच्चासन्नमेव दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरांतिकस्थं च रूपं वैप-
र्यासेन मन्यते । दूरस्थं निकटस्थं निकटस्थं दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मंडलसं-
स्थाने द्वितीयपटलाश्रिते । एव मंडलानीवालोक्ते । दृष्टिमध्यस्थे दोषे
एकमेव वस्तु द्विधकारं पश्यति । बहुधा स्थिते दोषे एकमेव वस्तु बहुधाकारं
पश्यति । दृष्टेरभ्यंतराश्रिते दोषे न्हस्व वृद्ध च तयोर्विपर्ययः । न्हस्व च
ग्रहांत पटलांत च न्हस्वमिति वैपरीत्येन पश्यति । अधः स्थिते दोषे समीपस्थ
पदार्थं नेक्षते । उपरिष्ठान्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे
पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्वस्तिमिरसज्जो रोगः ।

प्राप्नोति काचता दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तृतीय पटल स्थिते दोषे काचत्व प्राप्नोति । तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृश दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन शबेत्यादेिक्रमेण च दृष्टिर्हीयते ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थ पटलं गतः ॥ ७ ॥

लिंगनाशं मल कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।

एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितवस्य तृतीय पटल मुक्ता चतुर्थपटल गतो मलो दोषो लिंगनाश दृष्टिनाश कुर्वन् दृष्टिमण्डल छादयेत् । इति सामान्यलक्षणमुक्ता विशेषमाह ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥

चलाविलारुणाभासं मसन्नं चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान्मशकान् रश्मीश्रोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥

वृद्ध काचो दृशं कुर्याद रजोधूमावृतामिव ।

स्पष्टारुणाभा विस्तीर्णा सूक्ष्मा वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥

सलिंगनाशो

तत्र तिमिरेषु मध्ये पवनतिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति । तथा चलं च धूमाविलमरुणाभाम पुन मसन्नं चावलोक्यते । मृनिस्त्यनयनेन पश्यति पवनस्य चलरूपत्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्य मुखमनासिक नासिकारहित पश्यति । तथा चंद्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव मन्यते । वृद्ध काचोरजोधूमावृतामिव दृष्टिं च कुर्यात् । तथास्पष्टाऽरुणाऽऽभा

यस्यास्ता तथापि विस्तीर्णा सूक्ष्मा च तथा हतदर्शना च । एवभूतो
लिंगनाशः । इति वातजास्निगिरलिंगनाशा उक्ताः । अभूना वायुसामा-
न्याद् गभीरा दृष्टिः व्याचष्टे ।

वाते तु संकोचयति दृक्शिराः ।

दृग्मंडलं विशत्यंतर्गभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

वाते तु दृक् शिराः संकोचयति । दृष्टिमंडलमतः प्रविशति । सा गभीरा
दृष्टिः स्मृता मुनिभिरिति शेषः ।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्स्वद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केन्दुपरिवेपाग्निमरीर्चाद्भधनूपि च ॥ १४ ॥

भृंगनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ।

दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपित । तथा मयूरतित्तिरिपत्राभ प्रायेण
नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात् । तादृगेव काचनी-
लाभा सपश्यति । तथाऽर्केन्दुपरिवेपादीन् पश्यति । लिंगनाशाद् दृष्टिश्च
भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात् । तेन ह्रस्वसज्ञा दृष्टिः स्यात् । सा
च ह्रस्वसस्थाना तथाऽल्पदर्शिनी ह्रस्वदर्शिनी पित्तविदग्धसज्ञा दृष्टिः
पीतवर्णा स्यात् । तथा पीताभ दर्शनं यस्या सा पीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥

संखेदुकुंदकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु नि प्रभेद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्याद्विग्ननाशे तु लक्ष्यते ।

मूर्तं कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाराण ॥ १८ ॥

विदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

शंसकुन्देदुकुमुदस्फटिकोपमशुद्धिमा ।

कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्ध शुक्ल चालोकते । तथा शंखादिभि-
रिवाचित पश्यति । काचे तु निःप्रभेर्कादिभिरिवाचित पश्यति । दृक् शुक्लाभा
स्यालिंगनाशे तु दृश्यते । मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाश-
नश्च । जलस्येव विदुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ विदुः
सकुचति । छायायां मसरति । तथा शंखादिशुद्धिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

लिंगनाशेऽपि तादृग् दृष्ट्वा नि प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभ तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता
वा कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । दृगेव रक्त कृष्ण वा पश्यति । लिंगनाशेच
तादृशी काचदृष्टिस्तथा नि प्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणान् ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्वचक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो राग प्रजायते ।

संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणानि तिमिरकाचलिंगनाशान् विद्यात् ।
तथाऽकरमात्रिमित्तमन्तरेण तैः संसर्गसन्निपातेर्व्यक्तं स्पष्टं कदाचिदाकुल-
गीक्षणं दर्शनं यस्य स एवभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयोः काचलिंग-
नाशयोर्दृष्टौ चित्ररागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृष्ट्वा निचितामलैः ॥ २३ ॥

नकुलाधः स तत्रान्धिभ्रित्रः पश्यति नो निशि ।

यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता द्योत्यते । देदीप्यते । स नकु-
लांधस्ततो नकुलाधे दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि रञ्ज्या ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयंति दृशं दोषा दोषांधः सगदोपरः ।

दिवाकरकरस्पष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥

विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्रान्हि दर्शनम् ।

अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तभ माना
दोषा दृशं छादयति । स एवभूतो दोषाधो नाम रोगो दिवा रूपं पश्य-
ति । इत्यत्र युक्तिमाह । मला अन्हि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिप-
थाद्भ्रष्टा विलीनाः सतोऽत्र रात्र्यधे स्पष्टदर्शनम् ददति । दिवाकरस्पृष्टा
इति हेतौ मथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

त्रिदोपरक्तसंष्टको ज्ञात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।

दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

उष्णेन तप्तस्य सहसा दृष्टित्येव शिशिरजलनिमज्जनात् त्रिदोपरक्त-
पृक्त उष्मोर्ध्वमक्षिणी याति । तत उष्मण ऊर्ध्वगमनादक्षिण दाहोपे भवतः
शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि दिन आविल दर्शनं जायते । रात्रौ
चांध्यं । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।

भृशमम्लाशनादोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

संछेदकं दूकलुपा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।

अत्यनम्लाशनादम्लभक्षणादोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता छेदकदूक-
लुपान्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेन दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

शोकादिस्तप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शना दृष्टिं कुर्युः ।
स धूमरो नाम रोगः ।

सहस्रैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवान्यथाम् ।

औपसर्गिक इत्येष लिंगनाशो

सहस्रैवातकितस्य पुंसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भा-
स्करमकार पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शना वैदू-
र्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहिनां कुर्वन्ति । किं कृत्वा । तेजः संशो-
ष्य । इत्येष औपसर्गिको लिंगनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफाल्लिंगनाशान् गंभीरां नृस्वजामपि ।

पट् काचा नकुलाधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

वातपित्तसर्गसन्निपातरक्तऔपसर्गिकान् पटुर्जयेत् । गंभीरा नृस्व-
जामपि वर्जयेत् । पटुतपित्तकफरक्तसर्गसन्निपातजाः पट् काचा
नकुलाधः सप्तम एते याप्याः । अत्रैषु मध्ये कफादिना लिंगनाशाद्
वातपित्तकफरक्तसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति पट् । सप्तमः कफेन
च लिंगनाशः । अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः । नवमो दोषाधः । दशम उष्ण-
विदग्धा । एकादशो विदग्धाम्ला । द्वादशो धूमरः । इत्येवं दृष्टिमंडले
रोगाः सप्तविंशतिसंख्याः कथिताः ।

इति श्रीभृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागब्रह्मदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञान नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ननु दृष्टिरोगविज्ञानानन्तरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रममाप्तस्तिमिरप्रतिषेधः । इतितिमिरप्रतिषेधारम् एव युक्तः । काचादीनां वक्ष्यवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो लिंगनागस्येति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोप्याध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिर साधयेद्द्रुतम् ॥ १ ॥

तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति काचोप्युपेक्षित आध्य गच्छति । अतः कारणान्नेत्ररोगेषु मध्ये तिमिर दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

मर्षोऽङ्गरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैधवैः ।

शताब्जमधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्पिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीभेदापुंद्धान्हमधुकोत्पलैः ।

पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरुरुजः ।

जीवत्याः पलशतमर्षा द्रोणे पादानशेषितं पचेत् । तत्काथे घृतप्रस्थं द्विगुणक्षीरं मर्षोऽङ्गरीकादिभिः कर्पपरिमाणैः कन्तिकैर्विपाचयेत् । निधिं पीतं

तत्परं तिमिरापहम् । तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः कर्पादौर्जोर्णस्य पुराण-
घृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हन्ति ।

पटोलनिबकटुकादार्वोसेव्यवराष्ट्रपम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायंती पर्पटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानां च द्वाथयेन्नल्वर्णेभसि ॥ ७ ॥

तदादकेर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।

मुस्तभूनिवयष्ट्याव्हकुटजोदीच्यर्चदनैः ॥ ८ ॥

सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगञ्जित् ।

विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्टनुत् ॥ ९ ॥

विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तांध्योष्णाम्लदाहनुत् ।

पटोलादिकं पर्पटात् पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वर्णे द्रोणे-
भसि काथयेत् । तदादके मुस्ताभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः कल्कितैरर्द्धपलि-
घृतप्रस्थं त्रिप्राचयेत् । तच्च घृतं द्यागादिरोगञ्जित् । विद्रध्यादिरोगञ्जित् ।
विशेषेण शुक्रादिभिः । एतत्पटोलाय घृतम् ।

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलादके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।

अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥

युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

त्रिफलायाः पलाष्टकं जलादके पादशेषं काथ्यम् । तेन काथ्येन तुल्यक्षीरेण
त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्वः शर्करया माक्षिकेण वा युतः त-
त्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तद् युक्तं त्रिफलाकाथ्यं दोषदूष्यादिवद्यान्
पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्विकाकोलीज्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥

पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।

अजाक्षोरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टि तान्नायोरूप्यकांचनैः ।

युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरंधमूपोदरस्थितान् ॥ २० ॥

ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥

रसस्कंधकपायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

वैडूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।

चूर्णांजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स्रोतोजाश्च चतुःषष्टिमंशांस्ताश्चादिभिः प्रत्येकमेकांशैर्युतानधमूपोदरस्थितान् ध्मापयित्वा मग्नगानर्तितं शिलायां ततोऽनंतरं मधुरादिगणका-
येषु त निषेचयेत् । पृथक् सप्त वारान् ततो वैडूर्यमुक्तानां शंखानां त्रिभि-
र्भागैर्युतमेतच्चूर्णांजनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुंजीत ।

मांसीत्रिजातकायःकुंकुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।

सितकाचशंखफेनकमरिचांजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चंद्रेश्विनीसनाथेषुचूर्णितैरंजयेद्युगुलमक्ष्णोः ।

तिमिरामरक्तराजीकंदूकाच्चादिशाममिच्छन् ॥ २४ ॥

मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चंद्रेश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममंजयेत् तिमिरा-
दिशातिमिच्छन् । आर्वे मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

मरिचसैधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौभागौ सौवीराजनस्य
भागौ नव एतच्चित्राया चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोऽंजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्मितं शंखैः द्रुकप्रसादनमंजनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेह्यतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

द्राक्षादिस्वरसेषु पृथक् पृथक् दिव्ये जले स्नोतोजन सप्तकृत्वो नि-
पेचयेत् । तच्चूर्णीकृत शले स्थित दृष्टिमसादकृत् । अजन सर्वाक्षिरोणेपु
श्रेष्ठ विदेहपनिनिर्मित ।

निर्दग्धं बादरांगरैस्तुत्थं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापय' सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्पिकैस्ताप्यमरिचश्रोतोजकटुकानतैः ।

पटुरोध्रशिलापथ्यांकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूपांतर्ध्मातिचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजी' सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विरोपात्तिमिरं भास्करो भास्करो गथा ।

बादरांगरैस्तुत्थ निर्दग्ध पूर्ववत्क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निषेचिन
तस्मान्निर्दग्धाच्च तुत्थात्पलद्वय ताप्यादिभिः कार्पिकैर्यष्टीपलेन च युक्त
मूपातर्ध्मापित चूर्णित काचादीन् हति । सुसेवितोय भास्करचूर्णो वि-
दोयेन तिमिर हति । यथा रविरधकारमित्युपमाश्लेषोलकार' ।

त्रिशङ्कागा भुजंगस्य गंधपापाणपंचकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वंगस्यैकोजनाघ्रयम् ।

अंधमूपीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमंजनम्

तिमिरांतकरं लोके द्वितीय इव भास्कर ॥ ३२ ॥

भुजगस्य सीसकस्य त्रिशङ्कागा गंधपापाणस्य पंचक शुल्बतालकयोर्द्वौ
द्वौ भागी वंगस्य त्र्यगुण एको भाग । अजनाङ्गागत्रयमधमूपाध्मा
निपक्रमजन । द्वितीयो भास्करो लोके तिमिरांतकर । भुजगादीनां दोयि
तानां मयोग । ननु मारितानां ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाजिके चस्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं तत्कुर्याद्भरुदसमं नरस्य चभु ॥ ३३ ॥

तत्तुल्यं नरस्य गरुडतुल्यं नयनं कुर्यात् । कतमं यदाप्तं सत् । गोमूत्रा
दिष्वनेकदा समकृत्वो निमित्तः । महर्षिणी ।

श्रेष्ठाजलं भृंगरसं सविषाज्यमजापय ।

यष्टीरसं च यत्सीसं समकृत्व पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साजनानंजना वा ।

तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैच्छं कंडूं जाड्यं रक्तराजं च हंति ॥ ३५ ॥

यत्सीसं तप्तं तप्तं त्रिफलाया कथादिकं पृथक् पृथक् समकृत्व पा
यितं तस्य सीसस्य शलाका द्वयमिति मथिता नयने युक्ता सहाजनानंजने
रहिता वा तैमिर्यादीन् हंति । शालिनी ।

रसेद्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथांजनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योगृधस्तरुणरविमकाशगच्छस्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्धिः ।

निर्दग्धं समघृतमंजनं च पेप्यं योगोऽयं नयनबलं करोति गार्धर्म ३७

पारदसीसकौ समांशौ तयोः सममंजनं षोडशाङ्गकर्पूरयुतमिदमंजनं नि
मिरापहं भवति । यो गृधस्तरुणरविमकाशगच्छस्तस्य समयमृत्तस्यास्य मुख
गोशकृद्धिर्गोमयकरैर्निर्दग्धं भस्मसारुतं तस्य सममंजनं श्रोतोऽंशं स
मघृतं समभागं पेप्यं चूर्णयितव्यं । अथ योगो नयनयोर्बलं गार्धर्म गृधतुल्यं
करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमंजनमनिमृतभूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमंजनमनिमृतभूमं दग्धं मांसीपत्रविमि
श्रितं चूर्णितमुपयुक्तं सच्चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन वा
तयनिशयमस्याह । ननु भिन्नतारस्य कयाचिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवं
विधो न्यायोऽयमनुसरणीयः । स्वागतवृत्म् ।

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि दृश्चिकान् ।

क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकाश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कुटस्य पुरीषेणावोप्यंजनाभिश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।

रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीराजनेगिर्य रसक्रिया द्रागेवाधानां दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विष्माक्षिकादद्वै कर्पं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्पः । एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चादग्धममनिसारसन्नमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्थाः ।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिट्टैः ।

छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

अक्षबीजादिभिर्जलपिट्टैर्गुटिका छाययैव परिशुष्का न चानपेन तिमिराणि लघु नाशयन्ति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

पण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंदूहता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः पण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । पण्माक्षिक इति कार्यः । क्षीरघ्नः समासः । क्रमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते । पट्टपूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति स-
मासः । तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं मुवर्णं स्वोत्तोजनं ताम्रमयः सशंखम् ।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णाजनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णाजनं । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि ।
लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं । केचित्तु लोहितं कुंकुममाहुः । एतच्चूर्णाजन-
मशेषदृष्टिरोगहर । उपजातिः ।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रविषकं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

तिलतैलमक्षतैलं च समाश मर्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः काथ इत्या-
यसः पात्रे विषकं दृष्टेर्बलमेव नस्य करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।
उपाचरेदं जनमूर्ध्ववस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेन नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्ध्ववस्ति-
गंदृषादिभिर्भ्युक्तः । वस्तिवस्तिभिर्भ्युक्तः । उपजातिवृत्तः ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

इदमननराभिहितं सामान्यं चिकित्सामनोनरं प्रतिदोषं साधनं शृणु ।
किं तदित्याह ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाभसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्परूपकं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

तेषु तिमिरादिषु वानोत्थे तिमिरे दशमूलकायेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे

त्रिफलाकल्कपक्वं पिबेत् । अनंतरं त्रिफलापंचमूलानां काथं क्षीरेण संयुत-
मेरंडतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवंतीतुलां द्रोणैश्चैतः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवंतीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टोपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजन्तुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद् दृढगमयान् ।

केशास्यकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदम् ॥ ५३ ॥

मूलजालयुताया जीवंत्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽ-
ष्टभागशेषे क्षीरतुल्यं तैलप्रस्थं बलात्रयादिभिः पलोन्मिन्मैर्मधुयष्टिकाप-
लैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभाड एव मासं स्थितं तत्रस्थेनोर्ध्वज-
न्तुजान् रोगान् हन्ति । विशेषेण दृढगमयान् वातपित्तरोगाभिराकरोति ।
केशादिषु पुष्टिलावण्यकानिकरम् ।

सितैरंडजटार्सिहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया विल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजन्तून्वातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

शुक्लैरंडमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं नस्येन सर्वजन्तून्ध्वरोगादिभिन् ।

वसाजने च वैश्याघ्नी वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुण्डोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

वैयाघ्री वाराही वा वसाजने शस्यते । गृध्रसर्पकुण्डोत्था वा वसा
पृथक् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यंजने च स्रोतोऽंजं रसक्षीरघृने क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ।

प्रत्यजने च स्रोतोजन मांसरसादिषु क्रमेण निषिक्तं पूर्ववद्योज्य । एत-
च्च पर तिमिरहर ।

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यद्येन तिमिर न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ।

शताब्दाकुष्टनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।

प्रपौडरीकसरलपिप्पलीदेवदासभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीर पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताब्दादिभिर्धृतमष्टगुणक्षीर पक्वं श्रेष्ठ तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वद्वेणयादुग्धसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उत्प्लुतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

तथैव कृष्णहरिणान् मेदसो दुग्धे सिद्धान् खजेनालोडितात् तेज उत्प्लुत्य
मधुकोशीरचन्दनै सह पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

श्राविच्छल्यकगोधाना दक्षतित्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥

पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

श्राविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

पुटपाकं प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणपुटपाकविध्युक्तं प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वातजे तिमिरे पीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयोच्छिराम् ।

पित्तजे तिमिरे ब्रविनीयैः फलत्रिकेण च पक्व सर्पिः पाययित्वा ततः
 क्षिग्धस्य सतः शिरा व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिष्टचूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समातिकैर्विरेचयेत् ।

मुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यात् ।

सारिवापक्षकोशीरमुक्ताशावरचन्दनैः ॥ ६४ ॥

वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।

सनागपुष्पकपूरस्यष्टचाह्रस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्नित्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं
 शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककपूरम् ।

पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्कियत्प्रमाणमित्याह । पंचाशमित्या-
 दि । तदेव पच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य । शृंग्यामलकानां भागा-
 रयः । स्फटिककपूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिर-
 हन् । गान्धिराधेयम् ।

नस्य-चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नरये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्काथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥

विष्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।

काथं पूगाभयाशुंठीरुष्णाकुंभानिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्पलिभिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरां विष्येत् । विरे-
 चनं च पूगादिभिः काथं दद्यात् ।

ह्रीवैरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।

द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

ह्रीवैरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलकाथे तैलं पक्वं नावनं हितम् ।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।

दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥

कृष्णलोहरजोव्योपसैधवत्रिफलांजनैः ।

शखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येय वर्तिहिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशागोखरसिहोष्ट्राद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनरुम् ।

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दत्ता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुके हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिं शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे निमिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधैकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं निमिरं नश्यति ।

संसर्गसंनिपातोत्थे यथा दोषोदया क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे संनिपाते निमिरे यथादोषोदये चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधूककमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

मधूकादिभिः सक्षीरं तैल सिद्धं नावनं हितं । मधूकादिभिरेव जलेन
पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानंतायष्टचाव्हमुनिपण्णकैः ।

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

नवादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरानिर्घृहचूर्णितं कणसैधवम् ।

तच्छुतं सघृतं भूयः पचेत्सौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वज्ञे तिमिरेऽजनम् ।

उद्वारिकाये विष्वलीसैधवं रजीरुन दद्यात् । तच्च शृतं सद् घृतान्वितं पुनः
पचेत् । घने चास्मिन् शीते च सौद्रं क्षिपेत् । एतच्च सर्वात्यतिमिरे हितम-
जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥

स्रोतोजांजनयुक्तानि बहृत्यंभसि वासयेत् ।

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥

समेपशृंगीपुष्पाणि सयष्टचाव्हानि तानि तु ।

चूर्णितान्यंजनं श्रेष्ठं तिमिरे सन्निपातिके ॥ ८० ॥

रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोजांजनयुक्तानि जले बह-
ति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चादुद्धृत्य शोषयेत् । तानि
च मेपशृंगीपुष्पैर्भुतानि मधूकेन च चूर्णितानि सन्निपातिके तिमिरेऽजनश्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरा यंत्रनिपीडिताः ।

आध्याय स्युर्मला दद्याच्छान्ये रक्ते जलीकसः ॥ ८१ ॥

काचेऽप्येषा पूजोदिता क्रिया निरा हित्वा । यंत्रेत्यादि । शिरोपयो-
गियत्रनिपीडिता मला आध्याय यतः स्युः । शान्ये तु रक्ते जलीकसो
दद्यात् ।

गुडः फेनोजनं कृष्णा मरिचं कुंकुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमंजनम् ॥ ८२ ॥

गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेय काचयापनमञ्जनम् ।

नकुलाधे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।

नकुलाधे त्रिदोषजे तिमिरे विहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ८३ ॥

ताक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाध्ये हितमंजनम् ।

घृतादिद्रुतै रसाञ्जनादिभिर्निशाध्ये रसक्रिया हितमञ्जनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्याध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

दध्ना विघृष्ट मरिच रात्र्याध्वेऽञ्जन श्रेष्ठम् ।

करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजकेसरैः ।

पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषाध्यनारिणी ॥ ८५ ॥

करजिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्ताध्यङ्गत् ।

अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्त्रोतोजसैधवै ।

अजामूत्रेण पिष्टैः कौंत्यादिभिर्वा वर्तिर्निशाध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिला ॥ ८६ ॥

सफेनाश्लागदुग्धेन रात्र्यध्वे वर्तयो हिता ।

कालानुसार्यादयोऽजार्क्षरेण पिष्टा वर्तयो निशाध्ये हिताः ।

सन्निवेश्य यरुन्मध्ये पिप्पलीरदहन्यचेत् ॥ ८७ ॥

ता शुष्का मधुना घृष्टा निशाध्ये श्रेष्ठमंजनम् ।

पिप्पलीर्यरुन्मध्ये सन्निवेश्यादहन्यचेत् । तत पिप्पन्यः शुष्का मधु-

घृष्टा रात्र्यध्वे परमञ्जनम् ।

खादेच्च छीहयरुती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

माहिषे च ग्रीहयकृती तैत्सर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवंत्या पल्लवानि च भक्षयेत् ।

तथातिमुक्तकैरंडशेफालयभिरुजानि च ॥ ८९ ॥

भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

जीवत्या पल्लवानि सर्पिषा पकानि भुजीत । तथाऽतिमुक्तकादीनि
पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः सर्पिः सिद्ध पाने च पूजित ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥

स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो विदग्धश्चाम्लपित्तोष्णविदाहो धूमराख्यश्चाम्लपि
त्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्यः शोकज्वरादीत्यादिलक्षणः । धू-
राम्लघातादित्यादिनाम्लविदग्धा भवेत्पित्तविदग्धाख्येति पित्तविदग्धा ।
उष्णतप्तस्येत्यादिना उष्णविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णैर्विदा
हेऽति पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तः स्निग्धः शीतैर्विशोषयेत् । शानैश्च सर्वतो लेपयेत् ।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वंशस्यतेजनम् ॥ ९१ ॥

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

गोशकृदादिभिर्विपक्वमजनः शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो य-
स्यात्ता एवंविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशानरकानंतामंजिष्ठादार्बिषष्टिभिः ॥ ९२ ॥

क्षीराष्टां घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

मेदादिभिः क्षीराष्टांश्च घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितम् ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादसाम्यति गिराव्यधः ॥ ९३ ॥

क्षीराद्रव तत्सर्पिस्तर्पणं हितम् । एवमगाम्यति गिराव्यधः कार्यम् ।

चित्ताभिवातजीशोकरौक्ष्यात् सोत्पटकामनान् ।

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

चिंतादिभिरतिभिरवानपि निभिररोगवत्पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

तस्मिंश्च तिमिररोगीसदृशदर्शने यथायोग दोषदृष्यदेशादीन् वीक्ष्यैषध
प्रयुजीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाजनं हेमघृतेन घृष्टम् ९६

सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि संतर्पणं कार्यं ।
आदिशब्देनातिसूक्ष्मानिभासुरादिपरिग्रहः । मुनर्णं च घृतेन घृष्टमजनं हितम् ।

चक्षुरक्षाया सर्वकालं मनुष्यै

र्येत्न कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवाना

पुंतामंधाना विद्यमानेऽपि विज्ञे ॥ ९७ ॥

नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषितः । यस्मादंधानां
तुल्यरात्रिदिवाना पुता विद्यमानेऽपि धने लोकएव निरर्थकः स्यात् । रात्रि
दिवर्गशब्दोत्रऽचतुरादिसूत्रे निपातितः । वैश्वदेवी वृत्तः ।

त्रिफला रुधिरश्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरंजनं च नस्यम् ।

शकुनासनतासपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदानिर्वृत्तिर्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।

मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंताम् ॥ ९९ ॥

अहिताहारात्मकत निवृत्तिः । अतिभासुराद्यानोक्तनाञ्चोपरतिरित्येत
त्रिमिनाम्ना मुनिना परम नृणां नयनस्य रक्षणमुदित । औपच्छदसिक वृत्ता

इति श्रीमृगश्र्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकाया स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिंगनाशस्तिमिरमतिपेधात्पृथगुच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् ।

अधातो लिंगनाशप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं नि प्रेक्षं लिंगनाशं कफोद्भवम् ।

आघर्तक्यादिभिः पद्भिरिविवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

सुजातं सुष्ठु घनीभूतं लिंगनाशं निःप्रेक्षं कफोद्भवं विध्येत् । शेषास्तु
लिंगनाशं असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽघर्तक्यादिभिर्विषयमा-
र्गैः पद्भिरुपद्रवैर्विवर्जितं सुजातं । कस्माद्विध्येदित्याह ।

सोऽसंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।

शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥

करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।

श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥

स लिंगनाशो यस्मादसंजातो विषमो न समसस्यानः । तथा दधिमस्तुत-
दास्तथां तनुर्नयनः शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वं प्रवर्त्तते । तीव्रां
रुजं करोति । पुनरपि दृढव्यधोऽपि सन् भूयोऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्म-
लैराहारैराशु पूर्यते । सोपद्रवैश्च श्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवैश्चिरात् पूर्यते ।

श्लेष्मिको लिंगनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिजवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

यस्माच्छ्रैष्मिको लिंगनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः । तस्य लिंगना-
शस्यान्यदोषेण वातादिनाऽभिभवादानीलता भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तव्यरुणा सिता ।

तत्र तेष्ववर्तम्यादिषु मध्य आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला तथाऽरुणाऽ-
सिता च स्यात् ।

शर्करार्कपयोलेरानिचितेष घनाति च ॥ ५ ॥

शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेन तथातिषना स्यात् ।

राजीमतीदृह्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।

राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चंद्रकी चंद्रकाकृतिः ।

चंद्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चंद्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

छत्राभाऽनेकवर्णा छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।

नाजीर्णाभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अशिरार्हादीनां नराणां लिंगनाश न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मनः ।

देशे प्रकारे पूर्वाण्हे भिषगू जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यंत्रितस्योषविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अंगुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कपं मूर्ध्नि धारिते ।

कृष्णादर्धांगुलं मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपांगतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धमामंथयन्निव ॥ १२ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।

विध्येत्

अथेति मगलार्थः । कृतमगलस्य शुद्धस्य तथा सभोजितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाण्डे जानुतुल्यासनस्थितौ वैद्य आतुरस्य यत्रितोषविष्टस्य तथा स्थितेऽक्षिणी यस्य तस्य स्वित्राक्षस्य कैर्मुखवायुभिस्तथागुष्ठेन मलिते नयने सति इष्टौ मलमुत्प्लुतमुद्रत दृष्ट्वा स्वा नासिकां वीक्ष्यमाणस्य मूर्ध्नि निष्कपधारिते सति कृष्णमण्डलादर्धांगुलं हित्वाऽपागाच्चांगुलचतुर्भागं मुक्ता तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाका निश्चला यथा भवति तथा धृता दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् । ऊर्ध्वमालोडयन्निव सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चाबुलवच्छ्रुतिः ॥ १३ ॥

सांत्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।

उच्छिद्यनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिवाह्यतः ॥

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

वृताभ्रुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षं शाययेत्ततः ।

विद्वादन्येन पार्श्वेन तमुत्तारं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥

निवाते शयनेभ्यक्तशिर पादं हिते रतम् ।

सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽङ्गु जललवस्य च स्नुतिः स्यात् ।

सात्वयन् रोगिणमनुपश्वाञ्चेत् स्तन्येनासेचयेत् । ततोर्नतर शलाकाया अग्रेण
दृष्टिमडलं निर्लिखेत् । कयमपीडयन् । तथा शनैर्नासा मतिकफं नुदन् ।
तत उच्छिचनाच्च दृष्टिमडलग कफं हरेत् । दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षि-
बाह्यतोतिस्वेदयेत् । अनतर रूपेषु वस्तुषु दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामा-
कषेत् । सतो घृताप्लुतं पिचु दत्त्वा पाष्टिकया बध्वाक्ष विद्धादन्येन पार्श्वेन
शाययेत् । द्वयोरङ्गोर्व्यधे सति तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पाद-
हिते रतं शाययेत् ।

क्षवधुं कासमुद्गारं छीवनं पानमंभसः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं स्नानं दंतधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यत्रणा ॥ १९ ॥

क्षवध्वादीन् सप्ताहं नाचरेत् । अत्र च स्नेहपीतं द्वयत्रणा ।

शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाटचमश्रीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपी वा त्र्यहाद्यास्य काथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।

वातघ्नैः सप्तमे त्वन्हि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

शक्तयनुसारेण च तं लघयेत् । पीडाया सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको
हितः । यथा व्योषामलकयुक्तं वाट्यं द्रव सघृतं त्र्यहं भुञ्जीत । विलेपिका
च । त्र्यहादनतरं नयनं मुखा काथैर्वातघ्नैः सेचयेत् । सप्तमे तु दिने सर्व-
थैवाक्षि मोचयेत् ।

यंत्रणामनुरुध्येत् दृष्टेरास्थैर्यलाजतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

दृष्टेऽथ यत्रणा कुर्यात् । अनिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थः स्थैर्यला-
भो यावदादिषु स्यात् । स्थिरीभूतायामपि दृष्टिं सूक्ष्माणि रूपाणि भासु-
राणि च सहसा नावलोकयेत् ।

शोफरागरुजादीनामधिमंथस्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमयस्य चोद्भूतिः । ता-
श्च यथायोगमुपाचरेदुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥

दूर्वादयः सघृता कल्किता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुग्णागणमाय ।

ससर्पपास्तिलास्तद्वन्मातुलुंगरसाश्रुताः ।

पयस्यासारिवानन्तामंजिष्टामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥

अजाक्षीरद्युतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

तिलाः सर्पपयुक्ता बीजपूररसाश्रुता पूर्वगुणाः । पयस्यादिभिश्चउगक्षी-
रान्वितैः सुखोष्णो लेपः पर सुखकृत् ।

रोधसैधवमृद्धीकामधुकैश्चउगलं पयः ॥ २६ ॥

सृतमाश्वेतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

रोधादिभिरजाक्षीर सृतमाश्वेतने योग्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

मधुकादिभिर्वा श्रुतमजाक्षीरमाश्वेतनं हिन । वानघ्नशृते क्षीरे चतुर्गुणे
सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

शिरां तथानुपरामे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।

मंथोक्ता च क्रियां कुर्याद् व्यधे रुद्धेजनं मृदु ॥ २९ ॥

एवमप्यनुसंगानो निम्नस्थितस्य शिरा मोक्षयेत् । मयोक्तं चोदन्मं
शुभात् । अथे स्ते मति मृद्वननं दिवं ।

आदकीमूलमरिचहरितालरमांजनैः ।

विद्धेऽक्षिण मगुडा वर्निर्योज्या दिव्यांशुपदिता ॥ ३० ॥

आदकादिभिः सगुडा वर्निदिव्यांशुपिष्टा विद्वनवने योज्या ।

जातीशिरिषधयमेपनिषाणपुष्पवैद्युमौक्तिरफलं पयसा मुपिष्टम् ।
आनेन ताम्रममुना भवनु मदिग्नं मत्ताहतः पुनरिदं पयसीर पिष्टं ३१
पिडांजनं हितमनानपशुष्कमक्षिण विद्धे ममादनननं बलवृद्ध दृष्टेः ।

गान्धादिकमभाक्षीरेण श्रद्धं पिष्टमेवेन च ताम्र मानु मदिग्ध ममा-
हानुनरमाक्षीरेण पिष्टं पिडांजने छायाशुष्क विद्धे नयने ममादननन
दिनं । दृष्टेः पण्डितम् ।

श्रोत्रोत्तमिद्रुमशिलांशुभिर्केननीक्षैरस्त्रीरनुग्यमुद्रितं गुगुनान्धनाभिः २

श्रोत्रोत्तमिद्रुमशिलांशुभिः पिडांजनं पूर्वादिभिः । गन्धविष्कं गृह्ये ।

इति श्रीमृगाकदनपूजनीमद्रुमदनीरनिषाणमद्रुमद्वयटीकाया म-
नोगुह्युद्रुमपानामुनरस्थानं विद्वानमविरेयो नाम पदुर्दमोऽऽगात् १४

पंचदशोऽध्यायः ।

अधुना रोगानां मर्माभिरोक्तविज्ञानं भवि ।

अपातः सर्वातिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥

मतेन नेत्रेऽभिर्द्वे नामानातोऽन्धशोभता ।

शंसि शिष्टाङ्गद्वय मोदस्तुम्भेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूपिकारीतमच्छमश्रुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः राल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं

नेत्रे वातेनाभिषण्णे नासानाह इत्यादिना लिंगनिर्देशः । लिग्धिश्चोप-
शमनं सुखोभित्युपशयानिर्देशः ।

सोभिष्यंद उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयेर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

वाताभिष्यदो मोहादुपेक्षितोऽधिमयो भवेत् । तत्राधिमथे कर्णना-
दादिक स्यात् । अरणिशब्दः पुत्त्रीलिंगः ।

हताधिमंथ सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

अधिमयोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमयो भवेत् । तेन हताधिमयेना-
नेकरूपा वेदना जायते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिरांसतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।

व्यथा तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्तयेत् । नयन संकोचयति
किभूत । पैच्छित्यरागशोफरहित । तथा पर्यश्रु । स अन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वामूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

तद्वदन्मतो वात इव जिह्व नेत्रमून हीन वातविपर्यये स्यात् ।

दारो घृमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो वहिः ।

अतः श्लेक्षोश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्व पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

दाह इत्यादिपित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृतपिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमंथे भवेत्त्रेत्रं

अधिमंथे ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृतपिण्डतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यंदे तु कफसंभवे ।

जाड्यं शोफो महान् कंठूर्निद्रान्नानभिनंदनम् ॥ १० ॥

साद्रस्तिग्धनहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।

अधिमंथे नतं कृष्णमुक्षतं शुक्लमंडलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पाशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

कफजे त्वभिष्यंदे जाड्यादिकं स्यात् । अधिमंथे कृष्णमंडलं मनःशुक्लमंडलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमंडलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यदलक्षणम् ।

रक्तस्यंदेन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यदलक्षणं च ।

मंथेऽक्षि ताम्रपर्यंतमृत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रोगेण बंधून्निभं ताम्ब्यति स्पर्शनाक्षमम् ।

असृष्टं निमग्नारिष्टाभं कृष्णमभ्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

मंथे सति ताम्रपर्यंतं तयोत्पाटनेन समानरुग् यस्य तदेव भूतं नयनं स्यात् । बंधूकपुष्पतुल्यरागं । तथा ताम्ब्यति स्पर्शनाक्षमं । लोहितनिमग्ननिवाभं । कृष्णं पावकसदृशं दर्शनं स्यात् ।

अधिमंथा यथा स्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथा ।

शंखदंतकपोत्रेषु कपाले चातिरुकरा ॥ १५ ॥

अधिमंथाश्च यथास्वं सर्वे स्यंदाधिक्यथाः शंखदंतकपोलेषु कपाले
चातिरुक्तराः ।

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षं दारुणं च वर्त्मना
यास्मिंस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यास्मिंस्तथाक्षिसंकोचनं शुष्कत्वं तथा
शीतेच्छा शूलपाकेन युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यान्निभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोतिरुग्दाहघ्नीवनादिमान् ।

पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलम् ॥ १८ ॥

अश्रृण्णशीतविषादपिच्छलाच्छयनं मुहुः ।

त्रिभिर्मलैर्दोषैर्वातादिभिः सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र
सशोफे शोफोऽतिरुग् दाहः घ्नीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लं मंडलं
पक्वोदुंबरसंकाशं जायते । अश्रु च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि
घनं च ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरंजः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्रानवस्थिताः ।

पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकान्यथोपपन्नसते । आद्यंतलोपाख्यया
तत्रयुक्तयाऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किंभूतः । तथा
तेन प्रकारेण परैः शुष्कपाकाक्षिपाकोऽन्यैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । नहिमन्त्र-

क्षिपाकात्यये शोक सरथ कलुषाश्रुता भवति । तथा कुण्ठमडलं
कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमडलं मूत्रेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्श
नस्य सरोधो वेदनाश्चला स्युः । अम्लोषितं लक्षयति ।

अन्नसारोऽम्लता नीतः पित्तरक्तोऽन्वणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्रावलोहितम् ।

सशोकदाहपाकाश्रुभृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अम्लोषितोऽयम् ।

पित्तरक्तोऽन्वणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्राव
लोहितं नयनं करोति तथा शोकादियुतः । भृशं चास्पृशदर्शनः । इत्य
यमम्लोषितः ।

इत्युक्ता गदा षोडशः सर्वगाः ।

इत्येव षोडशः सर्वगा रोगा उक्ताः । प्रकृत्याऽसर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमथं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिः सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमथः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिः इति मिथ्याचारात् । मिथ्याचारादिति
सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमथः सप्तरात्रेण दृष्टिः इति । रक्तजश्चाधिम
थस्त्रिरात्रेण दृष्टिः इति । पैत्तिकश्चाधिमथो मिथ्याचारात्सद्य एव दृष्ट
इति । शालिनीवृत्तः ।

इति श्रीमदरुग्दत्तविरचितायामष्टांगद्वयटीकायाः सर्वांगसुदराख्या
यामुत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविनाशाय पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्थंद्देषु तीक्ष्णगंदूपनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स्थंद्देषु पूर्वरूपावस्थार्या तीक्ष्णमेव गदूपादिकमुपवासं च स्थदवतं कारयेत् । वातोत्थं कोप मुक्ता ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशांत्यै विडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसांजनयष्ट्याब्धनतचंदनसैधवैः ।

सैधवं नागरं ताक्ष्यं भृष्टं मंडेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशनम् ।

मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्याब्धैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोव्हाफलिनोक्षौद्रैः कफे सर्वेस्तु सर्वजे ।

दाहादिशांत्यै विडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्थंद्दे पत्रैलादिभिः सैधवादिर्विडालकं कुर्यात् । सैधवादिघृतमंडेन भृष्टं वा परनवे घृतभृष्टं वा रोधं योज्यं । मांस्यादिभिः पित्तरक्तयोर्विडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्थंद्दे सर्वैः पूर्वोक्तैर्मिश्रितैर्विडालकं कार्यं ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मेनोव्धं द्विरष्टशाचरकम् ।

संचूर्ण्य वस्त्रवद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुंठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

चतुर्भागप्रमाणा मनोव्धा यस्मिन् द्विरष्टशाचरकं तेन सितमरिचरस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोधस्य षोडश भागान्संचूर्ण्य एतत्सूक्ष्म-
वस्त्रवद्धं प्रकुपितमात्रे मद्यः प्रकुपिते नयनेऽवगुंठनं हितम् । मीतिर्मु-
सवपयः ।

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः सुस्विन्नानखवितुपीकृताः कुलत्याः ।
तच्चूर्णं सरुदवचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

आरण्याः कुलत्याश्छगणरसे गोशरुदसे पटावबद्धाः सुस्विन्नास्तथा
नखैर्वितुपीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनान् सद्य एव नेत्राणां कोपं वि-
धमति जयति । महर्षिणीवृत्तम् ।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैर्मृतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यतिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

घोषादिभिः सूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैर्मृतिपोटालेकाताम्रस्थकाजिकनिमग्न-
मूर्तिः पीडां नानाविधा नेत्रे धारिता जयति । इद्रवचा ।

पोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटकटेर्याः सिद्धम् ।

सेकोष्टभागशिष्टः शोद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

दार्याः पलं जलपलैः पोडशभिः सृतमष्टभागशेषः सेको मधुयुतः
सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः । आर्या गीतिः ।

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितं शिशुपल्लवरसः समाप्तिकः ॥ ९ ॥

एकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधा पीडां शीघ्रमेक एव
शोभाजनकरसः सक्षौद्रो जयति । रयोद्धता वृत्त ।

तरुणमुरुव्रकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धभाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यंदरुजं सद्यो विनिहंति सक्तुर्पिडिका चोष्णा ॥ १० ॥

एरडस्य तरुण पत्र मूलं च विभिद्य सक्षुद्य छागदुग्धसिद्ध वाताभिष्य-
दपीडा सद्य एव निहति । दोषादिवशात्सक्तुर्पिडिका उष्णा वा रुजं हति ।
आर्या गीतिः ।

आश्रोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सहैरंडजटावृहतीमधुरिशुभिः ॥ ११ ॥

ऋषीवेरवक्रशार्ङ्गैष्टोदुंबरत्वक्षु साधितम् ।

सांभसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मंजिष्टारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।

काथः सरार्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

वातजेऽभिष्यंदे बिल्वादिभिरेरंडमूलादिभिः सह काथः कृतः कोष्णो हि-
तमाश्रोतनं । ऋषीवेरादिषु साधित । सजलेनाजेन पयसा उत्तम शूलाश्रोत-
नं मसादनं भवेत् । ऋषीवेर वालक । वक्र तगरं । मंजिष्टादिभिः काथः
ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्ट्याऋरजस्तांतवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यंदेऽक्षपित्तजे ॥ १४ ॥

कसेरुकादिरजं वस्त्रे शिथिलं स्थित दिव्यजले क्षिप्तं स्यंदे रक्तपित्तजे
हित ।

पुंड्रपट्टीनिशामूतीश्रुताःस्तन्ये सरार्करे ।

छागदुग्धेऽथवा दाहरुगूरागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

पुंड्रादिभिर्मूतीक्षीक्षारे सरार्करे श्रुता छागदुग्धे वा दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिवातजित् ॥ १६ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरज्जीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पि-
त्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिववासारोध्ररसं कफे ।

कोष्णमाश्रोतनं

नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्रोतनं कोष्णं हितं ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सान्निपातिकेऽभिष्यन्दे मिश्रैरौषधैस्तैरेवानंतरोक्तैराश्वोपनं कोष्णं हितं ।

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।

व्योपसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

स्त्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पवने पुराणं घृतं हितं । पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं । कफे व्योप-
सिद्धं घृतं । यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्त्रावयेत् । भूयः स्निग्धं ततो
विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥

उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं । शूले सनि दाहे तु सनि
क्षीरघृताम्बितैः शीतैः मलेपः कार्यः ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युञ्ज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मंधादिष्वपि शस्यते ।

एष एव विधिरग्रेष्वेव मंधादिष्वपि शस्यते ।

अशांती सर्वथा मंधे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

मर्बधैवाशांती मंधे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिपेन्नीलत्वमागते ।

शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वानाभ्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

रूप्यं गोदध्ना रूक्षेण लिपेत् । तस्मिन् दधि नीलत्वमागते शुष्के च
मस्तुना वर्तिर्वानाभिरोगनाशिनी ।

सुमनः कौरका शंखस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सुमनःकलिकादयोर्वर्तिर्दिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तदत् ।

सैधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

सैधवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगञ्जित् ।

मर्षोडरीकं यष्ट्यावहं दार्वी चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पांजनाद्विंशपलं कर्पू च मरिचात्ततः ।

कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिप्यदसंभवान् ॥ २६ ॥

हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

मर्षोडरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः शृते घने च पुष्पांजनाद्विंश पलानि मरीचात्कर्पू च क्षिपेत् । कृतचूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिप्यदोत्थान् रोगादीन् हन्ति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यं ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिपेको हितश्चात्र पयः कोष्णं सैधवम् ।

शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितं । अणुना तैलेन नस्यं हितं । अत्र च क्षीरं कोष्णं सैधवयुतं परिपेको हितः ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यापिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैधवनागरा ।

नागर स्तन्यपिष्ट घृतान्वितमन्न हितम् । आनृषमाणिजाना वा वसा
कचिर्सेधवद्युठीयुता शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसंपुटे ॥ ३० ॥

दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मयी श्रेष्ठमंजनम् ।

केशान्घृताक्तान् दर्पणघृष्टान् मल्लकसंपुटे दग्ध्वा घृतभष्टा लोहपानस्था
सा मयी श्रेष्ठमंजनम् ।

सशोके चाल्पशोके च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥

रेकः स्निग्धै पुनर्द्राक्षापथ्याक्काथत्रिरुद्रुतैः ।

सशोकेऽल्पशोके वा स्निग्धस्य शिरा विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादि
भिर्विरेक ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं ततवास्थितम् । ३२ ॥

उष्णाबुना विमृदितं सेक शूलहर परम् ।

श्वेतरोध्र घृते भृष्ट चूर्णित वल्लस्थितमुष्णाबुना मृदित सेक शूलह-
र ।

दार्वाप्रपीडरीकस्य काथो वाश्चोतने हितः ॥ ३३ ॥

दार्वाप्रपीडरीकयोश्च काथ आश्चोतने हित ।

संधावाश्च प्रयुंजीत घर्षरागाश्रुकुम्बरान् ।

संधावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुंजीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्भूषितं वेदनाघम् ।

ताम्रैर्घृष्टो गल्यदग्धः सरो वा युक्त कृष्णासैधवाभ्या वरिष्ठ ॥ ३४ ॥

लोहभाडे ताम्र गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्भूषित नेत्रे प्रयुक्त पीडाहन् ।

गल्यदधिसरस्ताम्रघृष्ट कृष्णासैधवयुक्तो नेत्रप्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ

सधाव ।

तत्सेकेनोपदेहास्तु कंडूरोफाश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥

तुत्यकस्य पलविंशतिर्मरिचानि श्वेतानि सौभाजनरीजानि काजिकपलै-
स्त्रिंशता पिष्ट्वा ताच्चे निधापयेत् । तत्सेकेन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितानपि अ-
पिल्लान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करंजबीजं सुरसं सुमन कोरकाणि च ।

संक्षुद्य साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥

अंजनं पिष्ट्वभैषज्यं पक्ष्मणा च प्ररोहणम् ।

करंजबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत् । काथे पूते तत्र रसक्रिया
अंजनं पिल्ले औषध पक्ष्मणा च प्ररोहणम् ।

रसाजनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मन शिला ॥ ५१ ॥

समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।

अंजनं मधुना पिष्टं ह्लेदकंदूघमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

रसांजनादिकं मधुना पिष्टमंजनं परं ह्लेदकदूढम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्ट्वनाशनम् ।

भावितं वस्त्रमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

हरीनकीकाथपिष्टं तगरं परं पिल्लम् । देवदारुं सस्नेहं वस्त्रमूत्रेण
भावितं तद्वत् ।

सैधवात्रिफलारुष्णाकटुकाशंखनाश्रय ।

सताम्ररजसो वर्ति पिष्टशुक्रवनाशिनी ॥ ५४ ॥

सैधवादिभ्यो वर्ति पिष्टशुक्रद्वत् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।

ताम्रे दशाहं तत् पौष्ट्यपक्ष्मणातजिदंजनम् ॥ ५५ ॥

पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदञ्जनं पैल्यपक्ष्मशातघ्नं ।
सुरसा मूर्धा ।

अलं च सौवीरकमञ्जनं च ताम्ब्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ५६ ॥

हरिताल सौवीराञ्जनम् ताम्ब्यां द्वाभ्यां तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्ममेप-
चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजातिः ।

लाक्षानिर्गुडीभृङ्गदार्वादिसेन श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था श्रेष्ठा पिछानां रोषणार्थं मयी सा ।

लाक्षादिसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्त वारान् भाविन तेन कार्पासेन सर्पिषा
दीपः प्रज्वाल्यस्तत्समुत्था मयी पिछाना रोषणार्थं श्रेष्ठा । वैश्वदेवी-
वृत्तम् ।

वर्तमानलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च नित्यमाश्रोतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥
नावनं धूमपानं च पिछरोगानुरो भजेत् ।
पूयालसे त्वशातितर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

पिछरोगी वर्तमानलेखादिकं पुनः पुनर्भजेत् । पूयालसे पुनरज्ञाते सत्यं-
तः सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

नतुर्नयतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमशालिपट्टिककोट्टवान् ॥ ६१ ॥
मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिहृतान् ।
शाकं चैवं विवं मांसं जांगलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

शंखं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हन्ति संधावसंज्ञं क्षिप्तं घर्षं वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

शख स्तन्येन ताम्रघृष्ट शमीपत्रैर्धूपित घृताक्तैर्धूपित तत्संधावसज्ञ
नेत्रे प्रयुक्त शीघ्र घर्षं वेदनामतिदारुणां हन्ति । श्यालिन्यौ वृत्ते ।

उदुंबरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदीर्दाहशूलरागाश्रुहर्पजित् ॥ ३६ ॥

उदुंबरफल लोहे स्तन्येन घृष्ट घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपित दाहादिजिन् ।

शिमुपल्लवनिर्घास सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

शिमुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे घृतेन धूपितः शोफादीन् हन्ति ।

तिलाभसा मृत्कपालं कास्ये घृष्टं सुधूपितम् ।

निवपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

मृत्कपाल तिलाभसा कास्ये घृष्ट तथा निवपत्रैर्घृताक्तैर्धूपित नररय
घर्षादिजित् ।

संधावेनाजिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाश्रोतनं कार्यं त्रिःपरं नाजयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

संधावेन नेत्रेऽजिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्रोतन हित
कार्यं । त्रीन् वारास्तैश्च सधात्रैः पर त्रिभ्यो वरिभ्यो नाजयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजांजनैः ।

जातीमुकुलकासीसर्षेधवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥

ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु गुटिका कुर्याच्छायाविशोपिता ॥ ४१ ॥

ता स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकंदूविनारानाः ।

तार्लासपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टैस्तान्त्रमालिष्य समाहं धारयेन् । ततः सप्ताहा-
दूर्ध्वं गोमूत्रेणैर गुटिकाः कुर्यात् । तान्श्च छायाविशोषिताः स्नान्यपृष्ठा
पर्णादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोनाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥

शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुकूमण्डत् ।

व्याघ्यादिकमवाक्षीरकल्कितं शम्याफलपत्रैर्घृतान्वितैर्धूपितं शोफरुकूमण्डत् ।

अम्लोपिते प्रयुंजीत पित्ताभिष्यंदसाधनम् ॥ ४३ ॥

अम्लोपिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचिकित्सितं कार्यं ।

उत्किष्टाः कफपित्तास्त्रनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ॥ ४४ ॥

पोषक्यम्लोपितोल्पाख्यस्यंदमंथाविनानिलात् ।

एतेष्टादश पिच्छाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥

चिकित्सा एतन्नेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

उत्किष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिच्छाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः । एतेषां
पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता । अथ चिकित्सा पिच्छाभूतेषु सामान्येन
भविष्यते ।

पिच्छाभूतेषु सामान्यादथ पिच्छाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥

स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहतामृजः ।

विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

अथ पिच्छाक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धधिरस्य विरि-
क्तस्य वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।

त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे विधापयेत् ॥ ४८ ॥

पिच्छानपिच्छान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

सैधवं त्रिफलां द्वाक्षां वारिपाने च नाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधियदोपशोधनम् ॥ ६३ ॥

इत्येवमक्षयश्चतुर्नवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यमसंकीर्णाः कात्स्न्येनो-
क्ताः । स्वस्थोऽपि नग्नवस्त्रभः सन् सदैव पुराणयन्त्रादिक निषेवेत । एवमिव
च कफपित्तप्र शाकं च विधिवद् विधिविद्यते यस्मिन्सच्छोधन विरेचन
दोषशोधन च भजेत् ।

वर्जयेद्देहसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

विदाहि विष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

वेगसरोधादिक वर्जयेन् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ताम्रक्षणोद्धर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥

मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

द्वे पादमध्ये पृथुरूपे शिरे ते च बहुधा नेत्रगते । तत्र शिरा बहुधा
अभ्यंगादीन्पादप्रयुक्तान्नेत्र प्रापयति । ताश्च मलोष्णादिभिर्दुष्टा नयनानि
दूषयते ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६६ ॥

यत एव यस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यञ्जनादीनि भजेत् ।
उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठोत्तरस्थानेऽक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्या-
यः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनंतर दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूर-
देशस्थमपि पश्यति । तथा श्रोत्र दूरस्थमपि शृणोतीत्याह ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दम्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्द्धावभेदकं स्तंभं शिशिरानभिर्नंदनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि
सर्वनिदानैः कुपिनः श्रोत्रशिराः प्राप्य स्रोतसि कर्णविषरे शूल
वेगवत् कुर्यात् । तथा अर्द्धावभेदकं शिरोरोग स्तंभ कर्णस्यैव तथा शीनस्यान
भिर्नंदन चिरेण च पाकं कुर्यात् । पक्वं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् ।
अकस्माच्छून्यं स्यात्संचारविचारवच्च स्थगितास्थगितं च यथा स्यात् ।

शूलं पित्तात्सदाहोपा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।

आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिकास्रुतिः ॥ ४ ॥

सालसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तेन शूल दाहान्वितं स्यात् । तत्रोष्णमादेशिकः सतापो दाहः सर्वा-
णिगिर्स्तीव्रोष्मा । सदाऽऽरनिमास्त्वाऽऽशुपाको यस्मिन्स्तदेव । तथा प्रपक्वं
च सपीतलसिकास्रुतिः स्यात् । सा च लसीका यद्यदमं स्पृशेत् तत् तत्
पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मंदताम्रजः ॥ ५ ॥

कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघना स्रुतिः ।

कफाच्छिर आदिगौरवं जायते । रुजो मंदत्वं कंडूादि च स्यात् ।
पाकाच्छ्वेता घना च स्रुतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्ति किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।

रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किंभूतं रक्तं । पित्तेन समा
पीडा यास्मिस्तदेवं । किञ्चिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिनाड्यवत् ।

पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

समुदितैः सन्निपातितैर्दोषैः शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणो-
ष्णशीतेच्छुनिगाड्ययुक्तं च पक्वं सितासितारक्तघन पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मृदुः ।

नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

शब्दवाहिनीषु शिरामु गते वाते मृदुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणो-
ति । तं कर्णनादं वदन्ति ।

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः रुच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्विधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितोऽचिकित्स्माः कर्णे श्रोत्र
उच्चैः रुच्छ्राच्छ्रुतिं श्रवणं कुर्यात् । क्रमेण विधिरत्वं वाधीर्यं कुर्यात् ।

वातेन शोपिनः श्लेष्मा स्रोतोर्लिपेत्ततो भवेत् ।

रुग्गौरवं पिधानं च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिपेत् । ततस्तद्वीरव तस्य स्रोतसो गुरुत्वं
स्यात् । स्थगनं च । सप्ततीनाहसंज्ञको गदः ।

कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

कफात् कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञकौ कंडूशोफाख्यौ भवतः ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥

घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनु-
गतार्थं कुरुते ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसामृक्क्रेदजां रुजम् ॥ १३ ॥

खादंतो जंतवः कुर्युस्तीक्ष्णं स कृमिकर्णकः ।

वातादिभिः श्रोत्रं दूषितं जंतवो भक्षयंतो मांसादिक्लेदजां तीव्रा रुजं
कुर्युः स कृमिकर्णकाख्यः ।

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥

विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् । निदाने ह्येव-
मुक्तं । यः शोफो बहिरंतर्जो महामूलो महारुजः । वृत्तः स्यादायतो यो वा
स्मृतः षोडा स विद्रधिरिति । तद्वदिह विद्रधिसामान्यान्कर्णविद्रधिरेक
एवोक्तः ।

शोफोऽशौर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

अशौर्बुदं च तदीरितमिति कर्णाग्रः कर्णार्बुदमिति । तत्र ह्युक्तं । अशौ-
धिमास वर्त्मानः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् । रक्तं रक्तेन तच्छ्रावि छिन्न
छिन्नं विवर्द्धत इत्यर्बुदस्य लक्षणं । वर्त्मानमामपिडाभः श्वयथुर्ग्रथितो

रुजः । सार्वैः स्यादनुदो दोषैर्विषमो बाह्यनश्चल इति । तेष्वशोर्बुदेषु रुग्
बाधते पृतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।

गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

वाताद्रभैर्भ्यंतरे संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः ।

एको नीरुग्नेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमानः

मांसांकुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते कर्णपिप्प-
लीत्यर्थः । स च मांसांकुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वययुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वययुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः स
उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सा च विदारिका
रूढा सती निश्चलं कर्णशष्कुलीं संकोचयति ।

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाब्धयम् ।

शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाब्धयं पालीशोपसंज्ञं कुरुते ।

रुशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वातेन तंत्रिका ॥ १९ ॥

वातेन पाली रुशा दृढा च तंत्रीव स्यात् । सा तंत्रिकेत्युच्यते ।

मुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरूपाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनाद्

सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात्सहस्रैव नशनैः प्रवर्धितेश्वयधुः पाल्यां संरुक्
तथा लोहितः परिपोटवाश्च । परिपोटः स्फुटनं । स वातात्परिपोटसंज्ञः स्यात् ।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्न्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयधुः स्फोटपिटकारागोपाच्छेदसंयुतः ।

पित्तशोणितास्त एवोत्पातसंज्ञो गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपि-
तान् पित्तशोणिताच्छोफो रुग्नादिमान् स्फोटादिसंयुतः श्यावोऽनुगतार्थः ।

पाल्यां शोफोनिलकफात्सर्वतो निर्व्ययः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मंयो गछिरश्च सः ।

वातकफात्सर्वतो शोफः सर्वतो निर्व्ययः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः
कंडूयुत उन्मथ उच्यते । स एव गछिराख्यः ।

दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

श्वयधुः सन्निपातोत्थः स नात्रा दुःखवर्द्धनः ।

कर्णे दुर्विद्धे सति कंडूादियुतः शोफः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः ।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूस्त्रेदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।

कफरक्तब्रह्ममिजाः सूक्ष्माः कंडूादियुता लेह्याख्याः पिटिका यस्मात्ता
उपेक्षिताः पालि लिह्युः ।

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारि कूचिकर्णकः ॥ २५ ॥

एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।

पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगाः । एषा मध्येऽसाध्या तंत्रिका याप्या । अ-
भ्यास्तु विंशति रोगान्साधयेत् । इत्येव प्रागुक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिरामया

विभागेनोक्ताः । अनेनान्यतत्रट्टतां संकीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । सख्यान-
च सुखस्मरणार्थमत्र कृतम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां । पष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तद-
शोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह ।

अथातः कर्णरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिबेद्वात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥

पत्राणां पृथगश्वत्थचिल्वार्कैरंडजन्मनाम् ।

तैलसिधुत्पदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥

रसैः कक्कोष्णीस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निशि
पिबेत् । कर्णं च स्विन्नं सत् पृथगश्वत्थादीनां पत्राणां तैलसिधुत्पदि-
ग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूलकस्य रसेन
रयोनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽग्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महाक्लेहो द्रुतं हंति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

वातहरे गणेऽग्लेषु मूत्रेषु च गोमूत्रादिषु विपाचितो महान्क्लेहो द्रागेन
सुदारुणामपि पीडां नयति ।

महतः पंचमूलस्य काष्ठात्सोमेण घेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेह सद्यो रुजापह ।

महत एचमूलस्य एकैकतमात् काष्ठाक्षौभेण वेष्टितान् तैलसिक्तात्
प्रज्वलितात् ग्राह्य स्नेह स कर्णे निषिक्त सद्यो रुज हति ।

योज्यश्रैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

एवमनेनैव विधिना देवदारुकाष्ठान् कुष्ठात्सरलकाष्ठाच्च च्युत
स्नेहो रसो योन्य ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहित भेषज तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताभ पानमन्यापि ॥ ६ ॥

शिरसा सह स्नान वर्जयेत् । शीनञ्जल्पान् दिवापि न कार्यं । रात्रौ तु
सर्वथा वर्जयेवेत्यर्थ ।

पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।

द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं रास्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

पित्तशूले सितावितपृतेन स्निग्ध विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्ध स्त्रीक्षीर
कर्णपूरणं हितम् ।

यष्ट्यनताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकै ।

मृणालत्रिसमजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥

यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसयुतम् ।

तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाम्यंजनैरिदम् ॥ ९ ॥

निहन्ति शूलदाहोपा केवल क्षौद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभिः कल्कैर्मृदुकफाथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च सयुत तैलकु
डवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाम्यजनैरिदं शूलादीन् हति । केवल क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सवृत्तैः कर्णो दिह्यात्समन्तत ॥ १० ॥

यष्ट्यादिभिः पृष्ठोक्तैः सप्तपिष्टैः कर्णो च परितो लिपेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पि स्निग्धं कफोद्भवे ।

धूमनावनगंडूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

कफोत्थे पिप्पलीपकघृतस्निग्ध वामयेत् । धूमाद्रींश्च कफघ्नान् विदध्यात् ।

लशुनाद्रिकशिग्रूणां सुरुग्या मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णः श्रेष्ठः ।

अर्काकुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांछवणान्वितान् ।

संनिधाय स्नुहीकाडे कोरिते तच्छुदावृतान् ॥ १३ ॥

स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

अर्काकुरानम्लेन काजिकेन पिष्टांस्तैलेन रुक्षितान् लणान्वितान्
स्नुहीकाडे कोरिते संनिधाय तस्याः स्नुह्याः पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेद-
येत् । स रसः परशूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥

सूक्तेन पूरयित्वा वा केनेनान्ववचूर्णयेत् ।

तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन पूरयेत् । अथवा सूक्तेन पूरयित्वा
समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥

सिद्धं वा सार्पपं तैलं हिगुतुंबरुनागरैः ।

अथाजामूत्राभ्यां वंशत्वचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्पपं
तैलं हिगुतुंबरुशुठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्थं शिरा नगरं विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्थं । शीघ्रं च शिरां विमोक्षयेत् ।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगंदूषनावनम् ।

युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज्यं नाडीविधानं च योज्यं । दुष्टव्रणप्र-
यत्तञ्च योज्यं ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।

पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।

पिचुवर्तिं समूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं प्रपूरयेत् । द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना
धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणकाथकृता फाणिताक्तां पिचु-
वर्तिं च योजयेत् । समूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिगणैरवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलश्लेदगुरुत्वानां विधिरेव निवर्तकः ।

शूलादीनां निवर्तको विधिरेव ।

प्रियंगुमधुकां वष्टाघातनयुत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥

मंजिष्टालोभ्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृण्हात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

प्रियङ्गादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवस्त्राव निर्हरति ।

नादबाधीर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ २२ ॥

नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् । श्लेष्मानुबन्धे प्राक् श्ले-
ष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरंडशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिने ॥ २३ ॥

यष्ट्यान्हाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादवाधैर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ २४ ॥

एरंडादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हति ।

पक्वं प्रतिविषाहिगुमिशित्वकृस्वर्जिकोपणैः ।

समूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्खावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्वं पूरणादुज्जादिञ्चित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्पपोत्थं च पूरणे ।

सर्पपोत्थं तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखंडानां क्षारो हिंगु महौषधम् ॥ २६ ॥

रातपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसांजनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकैर्द्विदसैर्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रंथिविडं मुस्तामधुमूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलंगरसस्तद्वत् कदलीस्त्ररसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कंदूं श्लेढं च बाधिर्यं पूतीकर्णं च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।

शुष्कमूलकखड्गक्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुक्तं सूक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्त्ररसश्चतुर्गुणस्त्रैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात्सुकृच्छ्रानपि कड्वादीनां अयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदन्तरोमेषु च श्रेष्ठ ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णो रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

यदि कर्णो सुप्ताविव स्याता तदाऽस्य हरेत् ।

सशोफलेदयोर्मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

कर्णयोः सशोफलेदयोर्मंदश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुज्यात् ।

बाधीयं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

बाधीयं बालवृद्धयोश्चिरजानं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

समुक्तसंधवमधोर्मातुलुंगरसस्य वा ।

शोधनाद् रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चात्-
तैलस्य मुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ पूरयेत् । तैलस्येति संवधमात्रे यष्टी ।
मातुलुंगरसस्य वा मुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्या
घृतमण्डस्य पूरणं हितं ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कंडूनां कफापहम् ।

नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णे मलेन पूर्णप्ययं प्रतिनाहोक्तः क्रमः कार्यः । कंडूनां तथा कफमं न-
स्यादिशोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितं ।

कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

पूतिकर्णे कृमिकर्णे च कर्णस्त्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । कृमिकर्णके
विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितं ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रघौ विद्रघिक्रिया ।

कर्णविद्रघौ वमनपूर्वा विद्रघिक्रिया श्लाघा ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं शतविद्रघौ ॥ ३६ ॥

क्षतविद्रधी पित्तेत्यं कर्णशूलोक्तं कर्तव्य ।

अशोर्बुदेषु नासावद्

अशोर्बुदेषु नासाचिकित्सितं ।

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

कर्णविदारिकाऽपक्वा कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या यथादोषोदयेन च ।

पालीशोपेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।

स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्धर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥

मियालबीजयष्टन्नाब्हहयगंवायवान्वितैः ।

ततः पुष्टिकरेः स्नेहैरभ्यगं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

पालीशोपे वानश्रोत्रशूल दन नस्यादिस्वेदं च कुर्यात् । पाली च स्वि-
न्ना तिलैः मियालबीजादियुक्तैरुद्धर्तयेत् । ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्य-
साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

शतावर्यादिभिर्मैत्रं सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकाये च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

जीवत्यादिगणजेन कल्केन क्षीरं आनूपमामकाये तैलं पाच्यं पालीपो-
षणं पालीवृद्धिकृत् ।

पालीं छित्त्वा तिसृशीणां शेषां संधाय पोषयेत् ।

पालीमभिसक्षीणां छित्त्वा शेषां संधाय सवर्द्धयेत् ।

याप्येवं तंत्रिकाख्यापि परिपोटेप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

याप्येव तंत्रिकामत्ता परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्याख्यः ।

उत्पाते शीतलैलेपो जलौकोत्तदशोणिते ।

उत्पाने जलौकोभिरपनीतरक्ते ग्रीतलैलेपः ।

जंब्वाम्रपल्लववलीयष्टीरोव्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्याम्लैः समंजिष्टैः सकदंबैः ससारिवैः ।

सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

जंब्वादिभिः सिद्धतैलमभ्यजने हितम् । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि च ।

उन्मथेऽभ्यंजनं तैलं गोधारुर्वषसान्वितम् ।

तालपत्राश्वगंधार्कवाक्चूचीतिलसैधवै ॥ ४५ ॥

सुरसालागलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।

उन्मथे तैलं गोधारुर्वषसायुक्तं तालपर्णादिभिः सिद्धमभ्यजने हितम् ।
तथा सुरसालागलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतजंब्वाम्रपत्रकाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥

तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां मुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

चूर्णेर्मधुकर्मजिष्ठाप्रपुंड्रावहनिशोद्धवै ॥ ४७ ॥

लाक्षाविडंगमिद्धं च तैलमभ्यंजने हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतकादिकाथेन सेचिता पालीं तैलेन स्वभ्यक्तां मधुकादि-
भिः सूक्ष्मरजादितैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडंगसिद्धतैलमभ्यजने हितम् ।

स्विन्ना गोमयजैः पिष्टैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥

विडंगसारैरालिपेदुरध्रीभूत्रवल्कितैः ।

कौटजैर्गुदकारंजबीजाम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥

अथवाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।

सर्निवपत्रमारिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥

परिलेहिका गोमयजै पिंडैर्वहुशः खिन्ना विडगसरैररभ्रीमूत्रकल्कितै
रालिपेत् । कौटजादित्रीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कम्बुतेरालिपेत् । अथवा
तैरेव कौटजादिभिः कटुनैल निवादिभिः सह विपाचयेत्लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बंधमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धात्नं लागयेद्यमे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥

कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बंधमालोच्य लागयेत् । लमे
कर्णं सद्यश्छिन्ने विशोधनं विरेकादि ।

अथ ग्रथित्वा केशात् कृत्वा छेदनलेखनम् ।

निवेश्य संधि सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥

अभ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुष्टोतावगुण्ठितम् ।

सूत्रेणागाढशिथिलं बध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥

शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिगेततः ।

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥

अथ कर्णरोगविधानमाह । केशात् ग्रथित्वा छेदनं लेखनं कृत्वा संधि-
सुषमं निवेश्य न निम्नं न उन्नतं न सुषममिति । सुषमादिषु चोत पत्व । अ-
भ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुष्टोतावगुण्ठितम् । सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा ।
शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिगेततः । सप्ता-
हादूर्ध्वमामनैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुतेष्युक्तम् । न कर्णं शोक-
रागादियुक्ते सवानमिष्यते । न घस्मरस्थ नात्युष्मेनाविशुद्धननोरपीति ।

सुरुद्धं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमास्थिरम् ।

सुवर्ष्मणिं सुरार्गं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

सुरुद्धादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्द्धयेत् । वर्ष्मरूपमुच्यते ।

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
 अश्वगंधाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 छुच्छुंदरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जंतूका जलजन्मा च तथा शबरकंदकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यंगात्कर्णवर्द्धनम् ।

जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिषं घृतं खरपाकमभ्यं-
 गात् कर्णवर्द्धनम् । जलशूकः शैवालः । रूपिकः अर्कः । छुच्छुंदरी मूषि-
 काभेदः । साच कालेन मृता ननु व्यापादिता स्वयम् । जंतूका चर्मचटिका ।
 जलजन्मा मल्लिका । शबरकंदको लशुनः ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सीव्येद् गंडं ततः मूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबंधं संदध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्तिपेदंत मुखोच्छ्वासमवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमतैलेन सिक्त्वा तु पतंगमधुकांजनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वा चारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थांतरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिद्याद्देहविकं नासं नामोपांते च चर्मवत् ।
 सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

अथेति मंगले कृतमंगलस्य वयस्थस्य श्रुद्धस्य नासिका छिन्ना
 कुर्यात् । कथमित्याह । नासातुल्यं पत्रं छिद्यात् । तेन पत्रेण तुल्यं
 कपोलाच्छिद्यात् । नासिकातुल्ये देये त्वचं मांसं रक्षस्तत्पत्रं तनुतां नयेत् ।
 अनंतरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गंडं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते
 नृत्वचमुपरिवर्त्यकपोलबंधं संदध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अंतर्म-
 ध्येनासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत्सुखोज्झासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सिक्वा
 पतंगमधुकाञ्जनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि शिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः
 सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनंतरं मासिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिक
 न्नैहं विध्युक्तमादिशेत् । अवस्थांतरं च ज्ञात्वा सद्यो वर्णप्रतिषेधविधिं
 कुर्यात् । ततो रुटे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिद्यात् ।
 अनंतरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।

सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निविशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासंधानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

नाडीयोगमतरेणोष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासंधानतुल्यो विधिः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
 सर्वांगसुंदराख्याया पष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधोनामाष्टादशोऽध्या-
 यः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्त नासारोगविज्ञानं त्रिभणिपुराह ।

अयातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नोचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यंबुपानरमणछादिवाष्पग्रहादिभिः ।

क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्वानोल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानतां घनत्वं प्राप्ताः
मनिश्याय जनयन्ति । किंभूतं विवर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखरोपो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददंतरांस्त्रिशिरोव्यथाः ।

कीटका इव संपति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्तृतिः ।

तेषु वातपित्तकफोत्थेषु मध्ये वानात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः ।
भ्रुवौ परितः कीटकाः संपतीव मन्यते । भ्रुवौ परित इत्यभिमतः परित
इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्तान्नपीतकफस्तृतिः ।

पित्तात्प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवन्ति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपि
टिकास्तासां सभवाः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कंठे स्निग्धशुल्लघना स्त्रुतिः ।

कफात्प्रतिश्याये सति कासादयो भवन्ति ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्बृद्धिरातिमान् ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतोऽकस्माच्चिमिच विना वृद्धि-
माश्रयानिमांश्च ।

दुष्टं नासारिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यमृक् ।

उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कंदूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

रक्तं दुष्टं नासाशिराः प्राग् प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुरसः सुप्तत्वं
ताम्रनयनादिकं पित्ताभिहतं लक्षणं स्यात् । अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥

यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।

साम्रिसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥

कुपत्यकस्माद्दुःखो मुखदौर्गन्ध्यरोफकृत् ।

नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥

पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्तृतिः ।

मूर्च्छति चात्र रुमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं याति स तु दुष्टपीनसो यथो-
क्तोपद्रवाणा मुखशोषादीनामधिक्याद्देतोः सर्वेन्द्रियतापनो नासाचक्षुरादी-
नां खेदकः । अभिसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति ।
मुखदौर्गन्ध्यादिकरस्तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिंडित-
श्लेष्मत्पुनिः । अत्र च रुमयो मूर्च्छति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्कलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवधोः शमः ।

श्लेष्मा सचिकणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ १३ ॥

तेषु प्रतिश्यायेषु पक्कलक्षणानि तद्यथा । अंगस्य शरीरस्य लाघवं स्यात् ।
क्षुतेश्च शमः । कफः सचिकणः पीतो रसगंधयोश्च ज्ञानमिति । भृशक्षवाख्यं
लक्षयितुमाह ।

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥

विघटितेऽनेलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं ब्रजेत् ।

निवृत्तः कुरुतेत्यर्थं क्षवधुं स भृशंक्षवः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णस्य मरीचादेर्घाणात्सिंहनात्तया रत्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासा-
तरुणास्थिनि विघटिते सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं ब्रजेत् । स निवृत्तः
सन्नत्यंतं छिक्कां कुरुते स भृशं क्षव उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।

शूकपूर्णाभनासात्वं रुच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥

स्मृतोऽसौ नासिकारोषो

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुरुते । ततः
रुच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकागोपः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निःश्वासो श्वाससंरोधात् स्त्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये रोमे जाते सनि घ्राणस्य नद्धत्वमापूरमिव जायते । श्लेष्म-
रूपिणा रुद्धेन वातेन निःश्वासो श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी संवृते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वद्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

पित्तं कर्तुं नासापुटे त्वद्मांसं सदाहशूलं पचेत् । स घ्राणपाकाख्यः ।

स्त्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ।

अच्छोनलोपमोजस्रं विरोषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

स्त्रावस्तु तत्संज्ञो घ्राणस्त्रावाख्यः स च कफादेन केवलाद्भवति । अच्छो-
जलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते । विशेषेण रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्त्रोतांस्पर्शपीनसम् ।

कुर्यात्स घुर्वुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव स्रवत्यस्य प्रस्त्रिन्ना तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं धनम् ॥ २१ ॥

कफो नासायां भवृद्धो रुध्वा स्रोतास्यपीनसं घृर्घुरश्वासयुतं पीनसाधिक-
रुजं कुर्यात् । तेनापि नासाधिकरुजं कुर्यात् । तेन पीनसेनास्य रोगिणो मेघ-
स्येवानवरतं प्रक्लिन्ननासिकापिच्छलादियुक्त नासाकफं सिधाणकं खवति ।

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यांतः स्पर्शनासहा ।

भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यतोतश्च स्पर्शनं न सहते । तथा भूमोपमो-
च्छ्वासादहतीव च । सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मरुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

तालुदेशे मूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत्
तं पूतिनासं वदन्ति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका खवेत् ।

तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

ससनिपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् खवेत् । तत्पूयरक्तसंज्ञं शिरोदा-
हरुजाकरमाख्यात ।

पित्तश्लेष्माथरुद्धोऽतर्नासायां शोपयेन्मरुत् ।

कफं सशुष्कपुटतां प्रामोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

पित्तश्लेष्माथरुद्धो वायुरतर्नासायां शोपयेत्कफं । सच कफः शुष्कपुटतां
प्रामोति । पुटकं तदुच्यते ।

अशोर्बुदानि विभजेदोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अशोर्बुदानि च दोषलिङ्गैर्यथाम्ब्र जानीयात् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षयः ॥ २६ ॥

सानुनासिकवादित्वं पूतिनामः शिरोव्यथा ।

सर्वेष्वर्शःस्वर्बुदेषु च कृच्छ्रादुच्छ्वसनं । तथा पीनसोऽनवरतं क्षवस्तैथा
सानुनासिकभाषित्वं तथा पूतिनासः शिरोव्यथेति स्युः ।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

एषामष्टादशानां पीनसानां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेद् ।

इति श्रीमृगाश्रुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुन्दराख्यायाः पष्ठ उत्तरस्थाने नामारोगवेज्ञानार्थो नमिकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अभुना नासाचिकित्सित भणनावमर इत्याह ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

स्नेहनस्वेदवमनधूमगदूपधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरूष्णं शिरसः सुषणं परिवेष्टनम् ।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥

बालमूलकजो यूपः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ।

कवोष्णं दशमूलांनु ज्रीणां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥

जिघ्रेश्वोरकतर्कारीवचानाज्युपकुचिकाः ।

पीनसेऽपि स्निग्धेष्वपि निवानवेष्मस्थित सन् स्नेहनस्वेदनवमनधूमगदूप-
धारणं च मेवेन । तथा वस्त्रमुष्णस्वभावं कौशेयाविकादिभिर्मूर्द्धः परिवेष्टनं
मुषणं भजेत् । तथा भोजनं लघ्वादिवृणं भजेत् । दाडिमं श्रेष्ठं दाडिमसरं

दधिदाडिमसाधितमिति केचित्प्रति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थोत्थः
यूषः पूजितः । दद्यान्मूलान् कोष्ठां भस्त्रां वा पुराणां पिबेत् । चौरकादी-
नि जिघेत् ।

व्योपतालीसचविकातिसिडो काम्लवेतसम् ॥ ५ ॥

साग्न्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।

जीर्णाद्दिडात्तुलार्द्धेन पक्वेन वटकीकृतेम् ॥ ६ ॥

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

व्योपादिकं पृथक्पलदमं तगादिकं टिकापिकं पुराणगुडेन पंचाश-
त्प्रमाणेन पक्वेन वटकीकृतमेतत्पीनसादिद्वस्परं रुच्यादिकृत् ।

शताब्हात्वग्वचलामूलं श्योनाकैरंडभिल्वजम् ॥ ७ ॥

सारग्वर्धं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।

अथवा सघृतान्सक्तून् कृत्वा मलकसंपुटे ॥ ८ ॥

शताब्हादिकं वसादियुक्तं धूमं पिबेत् । मलकसंपुटे वा सक्तून् ससर्पि-
ष्कांश्च धूम कृत्वा पिबेत् ।

त्यजेत्तलानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

तानादीनि त्यजेत् । इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥

पटुपंचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।

स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

वातप्रतिश्याये वातघ्नैरान्नादिभिः साधितं घृतं पिबेत् । संधवादिभिः
पचलवणैर्वा सिद्धं । विदारिपंचागुलेत्यादिनां सिद्धं घृतं पिबेत् । तथाऽऽ-
दितोक्तां चिकित्सां स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः सूतम् ।

परिपेकां प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मभूरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातय्यम् । परिषे-
दीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयाष्टिविल्वकैः ।

क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

धवत्वगादिभिस्तैल क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वित नावनं पचेत् ।

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्पपैः ।

सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥

वस्तांघ्रिना पटुव्योपवेष्टवत्सकजीरकैः ।

कफजे लंघन हितं । तथा शिरसो गौरसर्पपैलेपः । घृतं सयवक्षारं
पीत्वा वमेत् । छागमूत्रेण पिष्टैः सैधवादिभिर्नस्यं हितं ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च साभिपानिक प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनसे ।

दुष्टपीनसे पाययेद् यक्ष्महर कृमिहर च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योषोरुबुक्कृमिजिह् दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥

वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।

अग्निमंथस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥

अश्वविडूरसमूत्राभ्यां वास्तिमूत्रेण चैकतः ।

शौमगर्भा कृतां वर्ति धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

व्योषादितुरगविडूरसमूत्राभ्यां वास्तिमूत्रेण चैकत शिग्रुफलानानि पिष्टानि
शौमगर्भा कृतां वर्ति नासया मुखेन पिबेत् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये रोगे तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

शुंठीकुष्ठकणावेछद्राक्षाकल्ककपायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुंठादिकल्ककायैस्तैलं घृतं च साधितं नस्यं क्षवपुटं च हन्ति ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेष्यर्थं विधिः ।

नासाशोषे बलातैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मात्सरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेष्ये एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंमृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितं । संमृतौ स्नाने तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कर्णपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कर्णपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमरिचवेछर्हिगुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिर्भ्रूमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्य कारयेत् ।

शिशुसिंहीनिर्कुंभानां बीजैः सव्योपसैधवैः ॥ २२ ॥

सवेछसुरमैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिशुवादीनां बीजैर्गोपादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्य हिनं ।

पूयरक्ते नवैः कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनसं द्वयं चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चाग्निनाडीवणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वशोर्बुद्धिषु च ।

निकुम्भकुम्भसिधूत्यमनोव्हालकणाग्रिकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेरायेत् ।

शिष्टवादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

अशौर्बुदेषु दग्धेषु निकुम्भादिभिः कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवे-
रायेत् । शिष्टवादिकं च नस्य पूतिनासोक्तं भजेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरण्यदत्तविरचितायामष्टागद्वयटीकाया स-
र्वांगसुदराख्यायापञ्चउत्तरस्थाने नासारोगप्रतिपेधो नाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रममार्तं मुखरोगविज्ञानविभणिपुराह ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

भ्रमात्स्यमाहिपवाराहपिशितामरमूलकम् ।

मापसूपदधिक्षीरमुकेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजनो द्विपतो दंतधावनम् ।

धूमच्छर्दनगंडूपानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धा श्लेष्मोल्म्वणा दोषा कुर्वन्त्यंतर्मुखे गदान् ।

मन्मयमाहिपवाराहपिशितादिभजनो दंतधावनं द्विपतं सेवमानस्य
भ्रमादिकं चोचिः द्विपतं शिराव्यधं च श्रिपतं श्लेष्मोल्म्वणा दोषा क्रुद्धा
मुखस्थाने गदान् कुर्वते ।

तत्र रांडौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

तेषु मुखरोगेषु मध्ये पचनादोष्ठो द्विधा कृतः खडौष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाह्येते परिपात्येने परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

शुंठीकुष्ठकणावेष्टद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुठगादिकल्ककायैस्त्रैल घृत च साधितं नस्यं क्षवपुट च हति ।

नासाशोषे बलतैलं पानादौ ओजनं रसैः ॥ १९ ॥

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेप्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलतैलं पात्रे नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेप्येव एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंस्मृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सित । संस्मृतौ स्वादे तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमारिचवेष्टहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविभूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिस्त्रयमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिमुर्मिहीनिर्मुभानां बीजैः सव्योषसैश्चैः ॥ २२ ॥

सवेष्टमुरमैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिप्वादीनां बीजैर्गोषादियुनैस्त्रैल पक्व पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितम् ।

पृथरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पृथरक्ते नवेत्ये रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चा-
भिन्नाडीवणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वशोर्बुद्धेषु च ।

शतनाववदीर्येते पान्थेते चास्रुत्पुन ॥ ९ ॥

अथिनौ च पुन. स्यातां वंहूली दरानच्छदी ।

शतजारसरुदीयेने भेषेते परिपान्थेने इव अथिनौ च पुनरोठी स्यातां सरुदूली ।

जलबुदुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

वानकफाद् बुद्बुदाकार गलार्बुदमोष्ठे स्यात् । दत्येकादश ओष्ठे ।

गंडालभी स्थिर शोफो गंडे दाहज्वरान्वितः ।

स्थिर शोफो गडप्रदेशे दाहज्वरयुनो गडालर्जात्युच्यते । दत्येको गंडे ।

यातादुष्णसहा दंता शीतम्पराधिकव्यथा ॥ ११ ॥ •

दाल्यन इव शूत्रेण शीताय्यो दानउश्च स. ।

यानेन दता उगसहा शीतस्पर्शेऽधिकव्यथा शूत्रेण दाल्यन इव चासौ शीतदतसतो दालनश्चोक्त ।

दंतहर्षे प्रवाताम्लशीतप्रक्षयाक्षमा द्विजा ॥ १२ ॥

भयंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्रलिता इव ।

दतहर्षे मचइवानस्याम्लशीतप्रक्षयासहाद द्विजास्तथाग्लाशनेनैव सरुजाश्रलिता इव च शृणु ।

दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्कुटनान्विता ॥ १३ ॥

दतभेदे दतास्तोदादिमुना शृणु ।

चालश्चलनिर्दशनेर्भक्षणादधिकव्यथै ।

चालाट्यो रोगो दतैश्च चलद्विर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

कराल सुकरालानां दरानानां समुद्रव ॥ १४ ॥

सुकरालानां दतानां समुद्रव करालाट्यो रोग ।

दताधिकोऽधिदंताख्य ॥ चोक्त खलु वर्द्धन ।

जायते जायमानेऽतिरुग् जति तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधिकोदंतोऽधिदंतसंज्ञो रोगो वर्धनः स एवोक्तः । आघमाने तस्मिन्
दन्तेऽतिपीडा जायते । जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति ।

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातरोगोपितः ।

पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

अधावनादन्ते मलः कफो वा पक्वेन शोषितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स
एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।

शातयत्यणुरो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुगः स्तोकं स्तोकं शतयति ।

श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

द्विजाः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैः श्यावाख्यः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ।

शोषिते मक्षि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात् रुमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः रुमिदंतकः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोषिते मक्षि सुषिरे दन्ते-
ऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् रुमयः सूक्ष्मा जायन्ते । ततो निमित्तमन्तरेण मीमा-
निरहेतुतीव्रार्तिजीयने । तथा संरंभान्वितः रुष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्त-
छावी स च रुमिदंतकः । इति दन्ते दशैते ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यन्ते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ।

शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन दंतानां मांसानि पूतीनि रक्तं निमित्तं वहन्ति शीर्यन्ते ।
किंभूतानि । मृदुक्लिन्नानि । अस्सितानि च । अमौ शीतादः कथ्यते ।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दंतमांसानि दह्यते रक्तान्युत्सेदवंत्यत ।

कंडूमंति स्तवंत्यस्त्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मंदरुजो दंता पूतिवक्त्रं च जायते ।

पित्तरक्तोत्थो यो दंतमांसपाक उपकुशसद्वस्तेन दंतमांसानि दह्यते
रक्तवर्णानि सौत्सेधानि च । ततः कंडूयुतानि रक्तं खवति । रक्ते स्थिते
सत्याध्मायते । चला दत्ता मंदरुजाः स्युः । पूतिवक्त्रं च जायते ।

दंतयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिजो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ।

द्वयोदंतयोस्त्रिषु वां दंतेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात्तीव्र-
रुक् शीघ्रं पच्यते । स दंतपुष्पुटसद्व ।

दंतमांसे मलैः सालैर्बाह्यातः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरूपाहः स्वेद्विज्ञ पूयास्त्रं दंतविद्रधिः ।

दंतमांसे बाह्येऽभ्यतरे च दोषे सरक्तैर्गुरुः श्वयथुः सरूपाहः स च
भिन्नं सन् पूयास्त्रं स्वेत् । स दंतविद्रधिः ।

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्रावी स सुपिरो दंतमांसप्रशातनः ।

दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्त्रावी स सुपिरसतो
दंतमांसप्रशातनः ।

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्तुतिः ॥ २६ ॥

महासुपिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजवर्धनः ।

सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्त्रावेनान्वितो स महासुधिराख्य उक्तः ।
स च विशीर्णद्विजवर्धनः स्यात् ।

दंतानि कीलवच्छोफो हनूकर्णरुमाकरः ॥ २७ ॥

प्रतिहंत्यभ्यवदति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

दंतानि कीलवच्छोफः दोर्ला हनी कर्णे च रुमा करोति । अभ्यवदति
प्रतिहंति । सोऽधिमांसकः श्लेष्मणा स्थान् ।

पृष्ठेषु दंतमांसिषु संरंभो जायते महान् ॥ २८ ॥

यस्मिंश्चलंति दंताश्च सविदर्जोऽभिघातनः ।

दंतमांसिषु दंतकाष्ठादिना पृष्ठेषु महान् संरंभो जायते । यस्मिंस्त्वि
दंताश्चलंति सोऽभिघातनो विदर्भादयः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यान्प्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अंतस्तस्यास्त्रिवन् दोषः सूक्ष्मा संजनयेद्व्रतिम् ।

पूयं मुहुः सा खवति त्वद्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥

ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् साध्यान्पि य उपेक्षते । तस्यांतरेषु दोषोऽत्र
एतसूक्ष्मा गति संजनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं खवति । त्वद्मां-
सास्थीनि मभिनत्ति । ताश्च गतयः पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्यथादिभिर्ल-
क्षणैः । इति दंतमूले त्रयोदश ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥

जिह्वा

वातदूषिता जिह्वा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चेता ।

पित्तात्सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसांकुरैश्च चित्ता जिह्वा स्यात् ।

शाल्मलीकंदकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥

कफेन शाल्मलीकंदकाभैः कटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिह्वा स्यात् ।

कफपित्तादयः शोफो जिह्वास्तंजुरुदुन्नतः ।

मत्स्पर्गधिर्भवेत्पक्वः सोलसो मांसरातनः ॥ ३३ ॥

कफपित्तात् जिह्वाया अधः शोफो जिह्वास्तम्भकर उन्नतः पक्षो मत्स्य
गधिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मांसघातनः ।

प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।

सांकुरः कफपित्तात्त्रैर्ललोपास्तंभवान् खरः ॥ ३४ ॥

अधिजिह्वः सरुक्कंदूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

जिह्वायाः प्रबंधनेऽधस्ताग्निजिह्वाधतुन्यः शोफः सहांकुर कफपित्तर-
त्रैर्ललोपास्तभयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिह्वो रुक्कंदूर्वा युतो वाक्याहा-
रविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तादृगेवाधिजिह्वसदृश उपजिह्वो जिह्वाया उपरि स्थित इति जिह्वाया
पठेते ।

तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिका सरुजः खरा-५

बहुचो घनाः स्वावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥

वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बहुचो घनाः स्वावाभिताश्च
तारतालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्साखात् मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ।

प्रलंबः पिच्छलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥

कंठोपरोधस्तृट्कासवमिकृद्गलगुंडिका ।

तालुमूले कफाद्रक्तसहितात् मत्स्यवस्तिमदृशो मृदुः मलव पिच्छलः
शोफो नासयाऽऽहार मीरयन् कंठोपरोधादिकृत् । गलगुंडिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुग्मासं संहतं तालुसंहति ॥ ३८ ॥

तालुमध्ये निरुग्मासः संहतः सा तालुसहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

तालुमध्ये पक्षाकारो रक्तादुष्टाद्भ्रूयथुर्वुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरदृढिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

*कफादुष्टात् तालुमदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् स च कच्छप इत्युच्यते । श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्च यः शोकः स्यात्स पुष्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

पित्तेन दुष्टेन यस्तालुपाकः पूयास्त्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाब्धयः ।

वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोफस्तालुशोषः स तदाब्धयस्तालु-
शोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

जिह्वाम्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

* मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कंठे कंठमदेशे ये मांसांकुरा जिह्वाम्रबंधजा जिह्वामूलोत्था दारुणा
दुःसहाः कंठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः सत्त्वरोद्धूता भवति । सा शीघ्रका-
रिण्याद्भुव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते ।

कंठास्यशोषरुद्ध्वातात् सा हनुश्रोत्ररुष्करी ॥ ४२ ॥

सा रोहिणी वातात्समुत्पन्ना कंठास्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च
रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोपातृष्णोहकंठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिराणिनी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

*कफादित्यारभ्याध्यायात् चंद्रिका व्याख्या । अरुणदत्तव्याख्यापत्राणि
च वारिनुटितानि ।

पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षिप्रजा शीघ्रोत्थाना ।
शीघ्रपाका । अतिरागिणी भृशज्वोहिता । स्पर्शनासहा स्पर्श न सहते ।

कफेन पिच्छला पांडुः

कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छला पांडुरा च भवति ।

अमृजा स्फोटकाचिता ।

तत्तांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

अमृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता समंताद् व्याप्ता स्यात् ।
तत्तांगारनिभा वर्णतः स्पर्शतो वा कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः
पित्तात्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गंभीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।

निचयात्सन्निपाताद् रोहिणी गंभीरपाका गूढपाका स्यात् । सर्वलिङ्गै-
र्वातादिभिः समन्विता युक्ता स्यात् ।

दोषैः कफोन्मणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ।

दोषैर्वातादिभिः कफोन्मणैः कफप्रधानैः कंठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः
शूककंटकवन् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ।

वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाह ज्वरं च करोति स
नाम्ना वृद् इत्युच्यते ।

हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ ४७ ॥

कंठप्रदेशे शोफः कार्पास्याः फल्सन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो मंदरुक्
शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुंडिकेरिकेभ्युच्यते ।

माहातः श्वयथुर्वोरो गलमार्गर्गलोपमः ।

गलीवो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

कठे श्वयथुर्वोरो दुग्धरो गलमार्गर्गलोपमः । स इव जायते ।
मूर्द्धगुरुतादीन् प्रददाति । स गलीव इत्युच्यते ।

बलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

गले यः शोफो नातिरुगायतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्बलयमित्युच्यते ।
तद्वदेव गलीवच्छोफो नातिरुगयथा तद्वदेव बलयारुतिस्त्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवदतिः पृथुमूलो गलायुकः ।

दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो
मूले पृथुर्विस्तीर्णः । कृच्छ्रादुःखेन उच्छ्वासाभ्यवदतिर्यस्य स तथाविधो
व्याधिर्गलायुक इत्युच्यते ।

भूरिमांसांकुरवृत्ता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नी निचिता वर्ति. शतघ्नी वातिरुक्करी ।

भूरिभिः मभूतैर्मांसांकुरैरावृता परिवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृता
या वर्ति. सा शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्सचय मांसा शतघ्नीनत् सातिरु-
क्करी । शतघ्नी दाहविशेषः ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिगन्तावी श्वयथुर्गलविद्राधिः ।

व्याप्तः सर्वगलः कठो येनेत्येव विधो यः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको
महारुजः पूतिदुर्गंधिपूयसदृशं स्रवति गलं स गलविद्राधिरित्युच्यते ।

जिह्वावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलानुदम् ।

जिह्वावसाने पर्यन्ते कठादौ श्वयथुमपाक स्थिर रक्त नीरुद्ध मला दोषा
जनयति । तद्गलार्बुदं स्मृतं कथयत्याचार्याः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डोभवेद्बहिः ।

वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्ग्ववे निरुक् ॥ १३ ॥

दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो बहिर्गलगण्डो नाम व्याधिर्भवेत् । स च
कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्ग्ववे ।

कृष्णोऽरुणो वा तोदादयः स वातात्कृष्णरानिमान् ।

वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ १४ ॥

स गलगण्डो वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदादयः कृष्णरानिमान् स्यान् ।
स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ १५ ॥

कफात्मकृष्णाद् गले गलगण्डो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीत-
स्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यतां
मधुरवक्रत्वं च कुर्यात् ।

मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धयोः सोऽनु विधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ १६ ॥

मेदसः मवृद्धादुत्पन्नो गलगण्डः कफवल्ग्वक्षैर्भवेत् । स च देहं शरीरं
हानिवृद्धयोरनुविधीयते । अनुकरोति तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत् ।
देहस्य क्षयान् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं स्वरे चास्यतां कुरुते ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ १७ ॥

श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य वायोर्गर्बी रुद्धा भवेत् । येन व्याधिना
पुरुषः शुष्ककंठो हतस्वरः स्यात् । ताम्यन् तमोवच्छन् तमः मविशन्

प्रकपेण सक्तश्चासमुच्यते । स व्याधिरनिलाद्यानां रसरहा स्वरभ-
नाम्ना भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यान्तर्घणान्सर्वसरोऽनिलः ।

संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठी ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा रीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंठकाचिता ।

विनृणोति च रुच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अनिलो वायुः सर्वसरः सर्वतः प्रसरन् सन् । सर्वतो वदनस्यान्तर्घणान्
संचारिणोऽरुणान् रूक्षाश्च करोति । तथोष्ठी ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ ।
जिह्वा रीतासहा रीतस्पर्शाऽक्षमा गुर्वी स्फुटिता कंठकैराचिता स्यात् ।
स च मुख रुच्छ्रेण विनृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरशोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदीर्गं ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

धूर्शोगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्रदीर्गं ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति
स ऊर्ध्वगद इति सजितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपि तिक्तवक्रता ।

क्षारोऽस्ति क्षतसमा व्रणास्

पित्तजे पित्तोद्भवे मुखपाके दाहोपि भवतः । तथा तिक्तवक्रता तिक्ता-
स्यत्वं भवेत् । क्षारेणोक्तं यत् क्षतं व्रणस्तेन समाना तत्समवजा व्रणा
भवति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

रक्तजे पाके मुखस्यातः पित्तजपाकवृक्षदणानि भवन्ति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

कफजे पाके मधुरास्यत्वं मधुरमुखत्वं स्यात् । तथा कंडूमत्पिच्छिलाश्च
व्रणा भवन्ति ।

अंतःकपोलमाश्रित्य श्यावपांडुकफोर्बुदम् ॥ ६२ ॥

कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

कको वृद्धोतःकपोलमाश्रित्यार्बुदं श्यावं पांडु च कुर्यात् । तच्चावुदं पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

मलैर्वावाचितैः सर्वैस्त्रिभिः साक्षैः सरक्तैर्मुखपाको भवेत् । स च सर्वाकृतिः सर्वलक्षणः स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विपः ।

दंतकाष्ठविद्विपिणौ नरस्य तैरेव दोषैः पूत्यास्यता पूतिवक्तृत्वं स्यात् ।

ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ।

एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

ओष्ठ एकादश । एको गंडे । दंते दश । दंतमूले त्रयोदश । जिह्वायां षट् । तालुग्यष्टौ । गलेष्टादश । वक्त्रेष्टावामयाः । एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरामया आख्याता उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।

करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुपिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः सतघ्नोबलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाड्योष्ठकोपोनिचयात् रक्तात्सर्वेश्च रोहिणी ।

दशने स्फुटिते दंतभेदः पकोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

गलगंडः स्वरभ्रंशः रुच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।

याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्नयेत् ॥ ६९ ॥

ओष्ठामयेषु मध्येऽनुपक्रमा असाध्याः । करालो नाम दंतरोगः । महासु-
पिरो दंतरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगदो वक्ररोगः । दातप्रीचलयो
कंठरोगौ । अलसोधिज्जिह्वारोगः । निचयात्सन्निपातात् नाडीदंतमूलजा ।
ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपाताज्जाता रोहिणी । दंतभेदो
दशने स्फुटिते । पकोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगंडः स्वरभ्रंशः रुच्छ्रो-
च्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः । याप्यस्तु हर्षो भेदश्च दंतहर्षो दंतभेदश्च
दावेतौ याप्यौ । शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्नयेत् । यथायोगैर्बक्ष्यमाणैः ।

इत्यष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थान एकविंशो-
ऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अधातो मुखरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

खंडोष्ठस्य विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

खंडोष्ठस्य छिन्नौष्ठस्य सिग्धस्विन्नस्य ओष्ठमातौ विलिख्य सुश्लिष्टौ
क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा अथो व्रणवदुपचारं कुर्यात् । शतधीतघृताभ्यक्ता व्रण-
स्थोपरि कवलिका दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

नस्पं च तैलं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितम् ॥ २ ॥

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

शोणितजे रक्तोत्थेऽप्योष्ठ इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ।

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्दृतास्त्रे प्रतिसारणम् ।

धूमानावनगंदूपाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

कफोत्तर ओष्ठे रक्तान्ने तदनरक्ते पाठादिभिः प्रतिसारणं हितं । तथा धूमादयः कफमा हिताः ।

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।

मियंगुरोध्रत्रिफलामासिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

मेदोजमोष्ठकोपं स्विन्नं भिन्नं विदारितं गतमेदसं संतमभिना दहेत् । मियंग्वादिभिः प्रतिसारयेत् ।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

तीक्ष्णाः पिप्पलीमरिचादयः समातिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणं । अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽभिरथवा चिकित्सित । क्षारेणाभिना वा दहेदित्यर्थः ।

आमाद्यवस्थास्वलर्जी गंडे शोफवदाचरेत् ।

आमाद्यवस्थास्वलर्जी गंडे कपोलेऽलर्जी रोगं शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदंतस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसंघवैः ।

दाडिमत्वग्बराताक्ष्यर्कातार्जब्वास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरेणां कायैरणुतैलं च नावनम् ।

शीतदंतस्य श्वित्रस्य पालीं मीहिमुखेन शस्त्रेण विलिखितं तैलेन दहेत् ।
 दाहिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्यो च । क्षीरिणा कायेः कवलो
 हितः । नस्यमणुतैलं हितम् ।

दंतहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूपधारणम् ।

दंतभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता । तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं
 गंडूपधारणम् ।

सक्तेहं दशमूलानु गंडूषः प्रचलद्दिजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तंगपटुवर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

प्रचलद् दिजे दशमूलानु सक्तेहं गंडूषस्तुत्यादिभिर्यर्षणम् स्निग्धा न-
 स्यादयोऽवस्थानद्यादभ्यसनीयाः ।

अधिदंतकमालितं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कुमिदंतमिवोत्पाट्य तद्वज्रोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे ग्रण इव क्रिया ।

अधिदंतकमालितं यदा क्षारेण जर्जरं तदा कुमिदंतं यथोत्पाट्य तथै-
 वोपक्रमेत् । अनवस्थितरक्ते च दग्धे ग्रण इव विकृतिस्तथा कार्या । तस्मिन्
 अधिदंतक उत्पाटिते रक्तेऽनवस्थिते सति तस्मिन् स्थाने दग्धे पश्चाद्ग्रण-
 वच्चिकित्सा कार्या ।

अहिंसन् दंतमूलानि दंतेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुशृतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

दंतेभ्यः शर्करा हरेदंतमूलान्याहिंसन्नपीडयन् रक्षन् । ततोन्तरं शर्करां
 विलिख्य दंतलेखनेन शस्त्रेण क्षारचूर्णैर्मधुशृतैः प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

कपालिकायामप्येवमेव एवोपक्रमः कार्यः । दंतहर्षोक्तं च समाचरेत् ।
दंतशर्करोक्तं सर्वं तदाचरेत् ।

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगंडूपनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुपिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

कृमिदंतकं स्विन्नमचलं विस्त्रावणैर्विस्त्रावयेत् । तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपा-
दिभिर्गुडेन पूर्णं सुपिरं मदनेन दहेद्वा गुडेन पूर्णं मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन
वा पूर्णं कुब्जशलाकया समया दहेत् । सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितं ।
तत् कृमिशूलजित् । सप्तच्छदक्षीरेणार्कक्षीरेण यत्सुपिरपूरणं तत्कृमिशूल-
नुत्स्यात् ।

हिगुकट्फलकासीसस्वार्जिकाकुष्ठवेष्टजम् ।

रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥

हिग्वादिकं चूर्णं वसनस्थितं तातवबद्धं दंतस्योपरि स्थापितं दंते धृतं
रुजातवत् ।

गंडूपं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।

काथैर्वा युक्तमेरंडद्विव्याघ्रीभूकदंबजैः ॥ २२ ॥

एभिरेव हिग्वादिभिः सिद्धं तैलं गंडूपं रोगिणं ग्राहयेत् । एरंडादिजैः
काथैर्युक्तं तैलं गंडूपं धारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्वहुविधैरित्यशांतरुजं भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेद्धंतं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन वा ।

तैलं सप्तचान्हरजो गंडूपो मधुना ततः ॥ २४ ॥

इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुमकारैः कृतेरप्युपक्रमैरशातपीडं दंतं सुद-
 दमपि पूर्वं मूलादिमोक्षितं लघुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यज्ञेण बोद्धरेत् ।
 अनंतरं तैलं मधुघटीचूर्णयुतं गरूपं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुय-
 ष्टीचूर्णयुतं ।

ततो विदारियष्ट्याब्धसृंगाटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युंजीत नावनम् ॥ २५ ॥

ततो विदार्यादिदशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्यं युंजीत ।

कुरादुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोत्तरं दंतं बहुपद्मवृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् । उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो
 बहुपद्मकरः । एषामपि दंतैरुद्धृतैः स्निग्धस्वादुशतिक्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतादर्यनागरैः ।

तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

विश्राविते रक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् । तेषां
 मुस्तादीनां काथः कवलो मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दंतमांसान्युपकुरो स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः ।

मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमंडमधुद्धृतैः ।

लाक्षात्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमैरिक्तैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठरुंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः ।

सुखोष्णो घृतमंडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

उपकुंशे दंतमांसानि स्विन्नान्युष्णाबुगंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण
शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् । ततो लासादिभिर्घृतमंदमधुदुतैः प्रतीसा-
रणीयानि । अनंतरं सुखोष्णो घृतमंदस्तैल वा कवलग्रहः । मधुरैर्मधु-
शैषधैः कल्ककाथीकृतैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोहितम् ।

दंतपुष्पटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥

यष्ट्याह्रस्वार्जिकाशुंठीसैषधैः प्रतिसारणम् ।

दंतपुष्पटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ।

विद्रव्यौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षणं कटुकाकुष्ठदृश्चिकालीयबोद्धवैः ।

रसेत्पाकं हिमैः पक्कः पाटयो दाह्योवगाढकः ॥ ३४ ॥

विद्रव्यौ दंतविद्रव्यौ कटुकादिभिः कवललेपनं हितम् । कटुादिभिर्घर्षणं
हितम् । हिमैः शीतवीर्योषधैः शीतलैः पाकं रक्षेत् । पक्कः पाटनीयः ।
धामिना दाह्योवगाढः ।

सौषिरे छिन्नलिखिते ससौद्रैः प्रतिसारणम् ।

रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताड्यपत्तंगकिशुकैः ॥ ३५ ॥

सकटफलैः कपायैश्च तेषां गंडूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिवागरुचंदनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिकसितापुंद्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

सौषिरे छिन्नलिखिते च रोधादिभिर्मादिकयुतैः प्रतिसारणम् । तैरेव
कपायैर्गंडूषश्च स्यात् । यष्ट्यादिभिः पक्वं तैलं नावनम् ।

छिच्चाधिमांसकं चूर्णैः ससौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकनैः ।

पटोलनिवत्रिफलाकपायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

अभिमांसकं छित्त्वा वचादिजैश्वर्णेः सक्षौद्रेः प्रतिमांयेत् । पटोलादि-
कायः कवलो हितः ।

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण रोधयेत् ।

सारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गंडूपादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण रोधयेत् । सारं युञ्जीत ततो नस्यं गंडू-
पादि च शीतलम् । शीतवीर्यसाधितम् ।

संशोध्योअयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडौ दंतानुगां दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥

कुब्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकंटकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षांबुगंडूपो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

उभयत ऊर्ध्वमधश्च कायं मूर्द्धानं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य
ततो नाडौ दंतानुगामुपचरेत् । दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं
पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत् । जात्यादिभिर्धावनं हितम् । क्षीरिवृक्षांबु-
गंडूपस्तत्पक्वं च तैलं नस्यम् । क्षीरिवृक्षाणां मधुराणां कायेन गंडूष-
स्तत्कृतं क्षीरिवृक्षासिद्धं तैलं नस्ये योग्यम् ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कंटकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां

वातोत्पेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं जिह्वायां कुर्यात् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं सुते ।

प्रतिसारणगंडूपनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

पित्तजातेषु जिह्वाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरं सुते प्रतिसारणादिमधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्पेष्वप्येवं सर्पपञ्चूषणादिभिः ।

कफोत्प्रेष्येव कफत्रेपु जिह्वाकटकेषु घृष्टेषु रुधिरे सृते तीक्ष्णैः सर्ष-
पादिभिः मत्तिसारणादि हितम् । आदिशब्दाद् गंडूषोऽनावन च ।

नवे जिह्वाहलसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

नवे च जिह्वाहलसे एष एवोपक्रमः । एषो वेति । तीक्ष्णैरौषधैः मत्ति-
सारणादयो योग्याः । किं तु शस्त्रेणैव न स्पृशेत् । एतद् युक्त्या च
पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शेन कार्यमित्यनुजगौ ।

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशोनाधिजिह्विकाम् ।-

छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

अधिजिह्विका बडिशोनाकृष्टा मंडलाग्रेण छेदयेत् । किं कृत्वा । उन्नम्य
जिह्वा । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यं ।

उपजिह्वां परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

उपजिह्वां शस्त्रेण चाकादिपत्रैर्वाऽगुलिशस्त्रेण परिस्त्राव्य यवक्षारेण
घर्षयेत् ।

कफघ्नैः गुंडिका साध्या नस्यगंडूपघर्षणैः ॥ ४६ ॥

गुंडिकाकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

ऐवीरुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रे निविष्टं जिह्वाया बडिशोनाद्यवलंबितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हनि व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

वृद्धायां गलशुडिकायां सत्यां जिह्वाया अग्रे निविष्टं कृष्णदीर्घं कर्क-
टिकाबीजसदृशं बडिशोनादिनाऽवलंबितं मंडलाग्रेण छेदयेत् । कथं नातिश-
येन प्राप्ते न चातिशयेन मूले यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हनिच्छे-
दोऽतिव्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुट्टनटैः ।

छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिवरास्त्रावचांबुभिः ।

सम्यक्छिन्नायां शुण्डिकायां मरिचादिभिः सर्वैश्चक्षौर्घर्षणं । कवलः
कटुकादिकाथेन ।

संघाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैव समाचरेत् ॥ ५० ॥

सहती पुष्पुटके कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण शस्त्रेण विलेखनं
कृत्वा समाचरेत् ।

अपके तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्ष्यजैः ।

घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

अपके तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् । शीतकषायमधुरौषधैः कवलः ।

पकेऽष्टापदवद्विन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

घृपनिघपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

पके तालुपाकेऽष्टापदवद्विन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टा-
पदं चतुरगपिटम् । तद्वलेखाभिर्भेदो मडलाग्रेण कार्यः । शस्त्रेणाष्टापदवद्
भिन्ने सति घृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् । आयशब्दान् आती-
करवीरगुडूचीकटुकाहरिद्रादयवेत्राग्रकटकारिकाकाथो मधुतैलं च ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।

कणाशुंठीशृतं पानमग्लैर्गृध्रधारणम् ॥ ५३ ॥

धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् । पिप्पलीशुठीभ्यां
शृतं जलपानम् । अग्लैः काञ्चिकादिभिर्गृध्रधारणम् । धन्वमांसरसाः
स्निग्धास्तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कंठरोगेष्वमृद्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

कायः पानं च दावींत्वाग्निं वताह्यर्कालंगजः ।

हरीतकीकपायो वा पेयो मासिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

कंठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः क्षिरादिभिस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगंडूपादि च दावींत्वादीनां कायः पातव्यः । हरीतक्या कायः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदावींद्वापिरसांजनैः ।

सपाठातेजिनीनिवैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

श्रेष्ठादिभिः सूक्तगोमूत्रसाधितैः कवलो गुटिका चात्रास्मिन् काये परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दंती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्तिशोकहा ।

निचुलादिभिलेपः कोष्णो रुजाशोकघ्नः ।

अथांतर्वाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अंगुलीरास्त्रकेणारु पटुयुक्तनखेन वा ।

पंचमूलांबुकवलस्तैलं गंडूपनावनम् ॥ ५९ ॥

अथेति मंगले । मंगलपूर्वकां वातजां रोहिणीकामंतर्वाह्यतश्च स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेणायवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् । पंचमूलकायः कवलस्तैलं गंडूपो नस्यं च ।

विस्त्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।

घर्पेत्सरोमपत्तंगैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरूपककायो हितश्च कवलग्रहे ।

पित्तजां रोहिणीं विस्त्राव्य रक्तं निर्दल्य सितादिभिर्घर्षयेत् । तैश्च सितादिभिः कथितैः सरोधादिभिः कवलो द्राक्षापरूपकयोः कायः कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसंभवाम् ॥ ६१ ॥

रक्तजां रोहिणिकां प्रत्याख्याय पित्तजाभिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगंडूपयोस्तैलं साधितं च प्रसास्यते ॥ ६२ ॥

अपामार्गफलश्वेतादंतीजंतुघ्नसंघवैः ।

कटुकैः कटुवर्गोक्तैः सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् । अपामार्गा-
दिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूपयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृंदशालूकतुंडकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

तद्वच्च कफरोहिणीवदेव चिकित्सा वृन्दादिषु ।

विद्रधौ स्थाविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यगैरिकैः ।

सरोध्रपटुपक्षंगकणैर्गंडूपवर्षणे ॥ ६४ ॥

विद्रधौ शस्त्रेण स्थाविते श्रेष्ठादिभिर्गंडूपादि हिवम् ।

गलगंडः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतरोणितः ।

तिलैर्बाजैश्चलट्टोमाप्रियालराणसंभवैः ॥ ६५ ॥

उपानाहो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिग्रुतिल्वकतर्कारिगजरुष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कांजिकेन वा ॥ ६७ ॥

गलगंडो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्रस्तिलैर्लट्टादिर्बाजैश्च उपानाहः ।

रूढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया कांजिकेन वा पिष्टैः ।

एकैषिका त्रिवृत् ।

गुडूचीर्निबकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सरुष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

गुडूच्यादिभिः सकृण्णादेवदारुभिः कल्कितैर्मलगडिनमातुर पक्वं तैलं पाययेत् ।

कर्त्तव्यं कफजेप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

कफोत्थेप्येतद् वातगलगडोक्त चिकित्सित कार्यं । किंतु स्वेदविम्लापने चात्यर्थं कार्ये ।

लेपोजगंधातिविपाविशल्यासविपाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुंजालानुशुकाब्हांश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

कफजे गलगण्डेऽजगधादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपंचकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादीश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

हठो मिमिणिस्तस्य क्षार गोमूत्रे द्यूत पक्त्वा क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन ।
पेणालोडने धारीति वचनात् । किंभूतः सन् । कोद्रवभुक् । वत्सकादि-
भिर्वा तैल साधित द्वितम् । कफघ्नान् धूमकादीन् शीलयेत् ।

भेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भेदोभवे गलगण्डे शिरां विध्येत् । कफघ्नं च विधिं सेवेत् । असनादिचूर्णं
चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत् ।

अशातौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

अशातौ सत्यां पाटयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

क्रियतास्त्रिफलापाठामृद्धोका जातिपल्लवाः ।

निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽधया ॥ ७४ ॥

मुखपाकेषु समाश्लिष्य मुखधावनाः कथितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः ।
अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेभ्यः मुक्ता निष्ठीवेत् । कुठेरादिर्गणो वा
हरीतकवर्गोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेभ्यः ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

मुखपाकेऽनिलान् कृष्णादयः प्रतिसारणम् । वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले
नस्ये च हितम् ।

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधिः कफे च कफघ्नः ।

लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिणाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

पिटिकाः कठिणाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत् ।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

सन्निपाते सन्निपातोद्भवे मुखपाके यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात् ।

नवेर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरसौद्रैः काथो गंडूष इष्यते ।

गुडूचीनिंबकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यगास्तथाचरेत् ।

अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणम् स्वर्जिकादिभिः काथो
गंडूष इष्टो गुडूचीनिंबकल्कोद्भवो मधुतैलयुक्तस्तथा यवान्नभोजी तीक्ष्ण-
तैलनस्याभ्यगानाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमतीक्ष्णं सनावन ॥ ७९ ॥

समंगाधातकीरोम्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

दाहार्द्रं वदनस्पृष्टं शूलैस्त्वयूर्णनम् ।

शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

पूनिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यं । समंगादि-
जलेन वदनस्यानः क्षालयेत् । एतैरेव मुखातरं चूर्णैरेवचूर्णयेत् । शीनादो-
पकुशोक्तं च नस्यादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वोपिकिराततिक्तयष्ट्याब्जसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावरूकवृक्षाम्लकाम्लप्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बवाम्रघनंजयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

काथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता भ्रंति मुखेन नित्यं कंठौष्ठताल्वादिगदान् सुलुच्छान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यरोपगंधान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

त्रिफलादीनां द्रव्याणां काथेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिफलादिरजसा-
न्विता गुटिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कंठादिरोगान् दाह-
णानपि भ्रंति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः ।
अम्लप्रिमवेतसोम्लवेतसः । अत्राद्ये वृत्ते उपजाती । अंत्यमिद्रव्या ।

खदिरतुलामंजुघटे पक्ता तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चंदनजोगककुंठुमपरिपेलबवालकोरीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुरोभद्राक्षामंजिष्ठाचोचपद्मकविडंगैः ।

स्पृक्षानतनस्तक्रट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतंगैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत् कर्पूरैः पाननस्यगंडूषैस्तत् ।

हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गांध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ८६

खदिरपलशतं जलद्रोणे पक्ता पादावशेषितेन जलेन पिष्टैश्चंदनादिभिः
कर्पूरैस्तैलप्रस्थं पचेत् । तच्च पाननस्यगंडूवैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान्
गित्वा गृध्रदंष्ट्रीं दष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं विधत्ते । आर्या गीतिः ।

उद्धर्तितं च मधुसूतरोन्नदावोभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ।

निर्व्यंगनीलोमुखदूषिकादि संजायते चंद्रसमानकांति ॥ ८७ ॥

प्रपुत्राटादिभिरुद्धितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यंगादिरहितं चंद्रतुल्य-
काति संजायते । उपजातिः ।

पलशतं वाणात्तोयघटे पक्कारसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः ।

खादिरजंबूयष्ट्यानेंताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः । ८८ ॥

नीलसहचरात्पलशतं जलघटे पक्का तस्मिन् रसे द्विकार्धिकैः खदिरा-
दिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलमस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं
सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दंतपक्तेश्चलायाः स्वर्यैरुच्च । शालिनी ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः काथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिप्तं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्यांबुपत्तंगैरिकम् ।

चंदनद्वयरोध्रपुंड्राब्धे यष्ट्याब्धलाक्षांजनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजौगकम् ।

मुस्तमंजिष्टान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमंगाश्च शीते तस्मिस्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवंगकंकोष्ठिकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकगुग्गुलुमुरागिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेदुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्रदापहाः ॥ ९४ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले तुलां चारिमेदसो वल्काज्जलघटचतुष्टये पचेत् ।
पादावशेषिते पूते तस्मिन् पुनः काथनाद् घनीभूते कार्षिकाणि सुश्लक्ष्णचूर्णा-
नि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते जातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपे-
त् । श्रेष्ठतमो ज्वलकर्पूरकुडवं घात्र क्षिपेत् । अननर गुटिकाः कारयेत् ।
एताः सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहराः ।

काथीपधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दंतस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥९५॥

काथौषधयोः खदिरसारारिमेदसोर्व्यत्ययोर्वैपरीत्यभारिमेदसो बल्कला-
द् द्वे तुले प्रयोज्ये । खदिरसारान्तुला । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्देयं तैलं पचेदन-
यैव कल्पनया तत् तैलं सर्वमुखरोगघ्नं । दंतस्थिरकृच्छेदमेव प्रधानमाहुः ।
इंद्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।

अनु शीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥९६॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैनदारिमेदसा प्रथितं । हृद्यमन्येतत्प्रतिदिनम-
भ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदादमकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वायवासात्रिफलाकपायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्रगतान्निहंति ॥९७॥

क्षुद्रादिभिः कपायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हंति ।
इंद्रवज्रा ।

पाठादार्वात्वक्कुष्ठमुस्तासमंगातिक्कापीतांगारोधतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्तिकंडूपाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥९८॥

पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्वादीनां घर्षणेन नाशनः ।
वैश्वदेवी ।

गृहधूमताक्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोवहैः ।

मुस्रदंतगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधायश्चूर्णः ॥९९॥

गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः । आ-
र्या गीतिः ।

दार्वात्वक्सिंधूज्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दंतास्यगलामये समध्वाज्यः ॥ १०० ॥

दाव्यादिभिः पीतकाख्यशूणो दतायामये समधुघृतो धार्यः ।
गीतिरार्यो ।

द्विस्तारधूमतरापंचपटुव्योपवेच्छगिरिताक्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नो रसक्रियेषा ॥ १०१ ॥

द्विस्तारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्वा एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी
भवति ।

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां पथ्यानां जलमिशिकुष्टभावितानाम् ।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः २

गोमूत्रकायेन विलीनघरीराणां पथ्यानां बालकशतपुष्पाकुष्ठैर्भावितानां
भक्षयितार नर स्वल्पा अपि रोगा न स्पृशति । अनर्थाः श्रोतार नृपमिवे-
त्युपमालकारः । महर्षिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याव्हराजद्रुमचंदनैश्च काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ३ ॥

सप्तच्छदादिभिः काथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितित्काद्विनिशामृतानाम् ।

पीत. कपायो मधुना निहन्ति मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ४ ॥

पटोलादीनां कपायो मधुमान् पीतो मुखेऽवस्थितो गडूपो धारितो मु-
खगदानशेषान्निहति ।

स्वरसं कथितो दाव्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीत्रणापह ॥ १०५ ॥

दाव्या रस. कथितो घनीभूतः सगैरिकसौद्रो मुखस्यो वक्रपाकादिघः ।

पटोलनिबयष्ट्याव्हवासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पनाकार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदयंत्यहिमारकैः ।

गंडूषोऽनुसृतैर्धूर्यो दुर्बलद्विजरांतये ॥ १०७ ॥

खदिरादिभिर्जलद्रुतैर्गंडूषो द्विजदाढ्यैरुद्धार्यः । अहिमारकोऽरिमेदकः ।

मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतस्तस्माद्देनोस्तेषां दुष्ट
रुधिरं पुनः पुनर्विस्त्रावयेत् ।

• कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

कायशिरसोर्विरेकादिक बाहुल्येन तेषां शस्तं । कफरक्तहर च यत्कर्म
सत् शस्तं ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरपस्तेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

तेषां मुखदतरोगाणां भक्तं भोजनं यवतृणधान्यं क्षारोपितैः क्षारोदके
उपितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृता यूषा भक्ष्याश्च हिताः स्नेहरोहिताः । अन्य-
दपि श्लेष्मनाशाय भवति तदत्र शस्तं ।

प्राणानिलपयसंस्थाः श्वसितमपि निरुधंते प्रमादवतः ।

कंठामयाश्चिकित्सितमतोद्धतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमापि निरुधंति यतः ।
अतोऽस्माद्देतोस्तेषु रोगेषूपक्रमं प्राग् निदधीत । आर्याश्चतस्रः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगमुंदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने मुखरोगमतिपेधो नाम द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्त शिरोरोगविज्ञानमाह ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुपारांचुकीडातिस्वमजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यंबुमद्यपानेन रुमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाम्भ्यंगद्वेषाघः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगंधदुष्टामभाप्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयंत्यामयान् दोषास्

धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ।

ध्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवासिणी ।

घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिम्य इवमुच्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिशिराजालं कंदराहनुसंग्रहः ।

प्रकारासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्व्यथारामौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

तत्र तेषु मध्ये वातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीचेति घूर्णस्तुदादिः । अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्द्धं तु मूर्धः सोर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
 अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनारायेत् ॥ ८ ॥
 शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
 स्वेदोक्षिदहनं मूर्छा निशि रातैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अद्वै तु शिरसोर्द्धावभेदकं उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव चिकित्सितं विनोपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् । शिरोभितापेत्यादि । शिरसोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायनं ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्ने गुरुस्तिमितशीतता ।
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रुमंदान्हन्त्राधिका निशि ॥ १० ॥
 तंद्राशूनासिकूटत्वं कर्णकंडूयने वमिः ।

कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मदा भवति । विभावरीमधिका तथा तद्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

रक्तोद्भवे मूर्द्धतापे पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
 कोपिते सन्निपाते च जायंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिबंतोन्नं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
 चित्तविभ्रंशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
 कपाले तालुशिरसो कंटूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
 ताम्राच्छसिचाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ।

संकीर्णैराहारैः शिरसि क्लृप्तिते रुधिरं मासे च सन्निपाते च कोपिते
कृमयो मूर्ध्नि जायंते । तेच मूर्ध्नो रक्तं पिबतो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशका-
रिणीर्जनयन्ति ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कङ्कायाः स्युः ।
तथा ताम्राच्छसिघाणकत्वं कर्णनादश्च कृमिबे स्यात् ।

वातोत्पन्नाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १६ ॥

वाताधिका दोषाः शिरःकंपं शिरः कंपाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सरोणितैः ।

तीव्रदाहज्वारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ।

त्रिरात्राज् जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शंखे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शं-
खकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्तं तिक्तस्वादमा-
ख्यं यस्मिन् शंखके सः । एवमन्यदपि योग्यम् । स चानुपक्रातस्त्रिरात्रेण
जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न
सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।

रुजं सस्यंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्यान्हं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा साम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

पित्तानुबद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्यंदनां कुर्यात् । किंभूतां रुजं ।
अनुसूर्योदय उदयो यस्याः सा तां । आमध्यान्हं मध्यान्हं मर्यादीकृत्य व-
र्द्धनशलां सा पीडा क्षुब्धाक्षिप्रतया विशेषेण । तस्याऽन्यतः क्षीतोऽप्यसुखा ।
अतो मध्यान्हात् परं शमं गच्छति । स इत्येवं सूर्यावर्त उक्तः ।

- इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।

दर्शते मूर्द्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येवं च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यन्ते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षिकम् ॥ २१ ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमान-
वर्णो जायते । तमुपशीर्षिकाख्यं रोगं जानीयान् ।

यथादोषोदयं द्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।

पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं द्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ २२ ॥

कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुपिकाः ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पि-
टिका अरुपिकाः स्युः ।

कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥

मुसूह्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुणकं तु तत् ।

कंडादिवृत् त्वचः स्फुटनं मुसूह्मं यत् तद्वारुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ॥ २४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सरोणितः ।

रोमकूपान् रुणत्प्यस्य तेनान्येषामसंभवः ॥ २५ ॥

तदिद्रुलुप्तं रूढ्या च प्राहुश्चानेति चापरे ।

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ताः

श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणाद्वि । तेन कारणेनास्येद्रलुप्तवतोऽन्येषां
श्लेष्मामनुत्पत्तिः । तदेतदिद्रलुप्तं रुढ्यां चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेत्युत्पत्तिः । किंतु खलती क्रमेण केशानां शातो
न त्विद्रलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ।

कफादनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिरोत् त्वचि ॥ २७ ॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धाग्निनेव निर्लोभा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

सा खलतिर्वानादग्निदग्धाभा स्यात् । पित्तान् त्विन्नशिरावृता स्यात् ।
कफेन घनत्वक् । त्वचि वर्णांश्च यथादोष निर्दिरोत् । सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः
सर्वलक्षणा खलनिः । नखप्रभाऽसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्यरोमरहि-
त्वा सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमकोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

केशान् सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ २९ ॥

शोकादिभिरुद्रतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । अतः
पलितं जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं शावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।

पित्तात्सदाहं पीताग्रं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥

स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

तच्च पलितं वातात् स्फुटिताद्विगुणं स्यात् । पित्तेन सदाह पीतवर्णं ।
कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च । सर्वैस्तु दोषैः संकीर्णलक्ष-
णं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

शिरोरुजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

खलतिः सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि ।
दोषैः सर्वैः खलतिरसाधेति प्रागुक्तमेवेदं तु वचन स्पष्टार्थमेवेति मन्ये ।
तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनम् ॥ ३२ ॥

शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षंत इति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ।

धृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिनेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥

भापान् मुद्गान् कुलत्थान्वा तद्वत्सादेत् घृतान्वितान् ।

तैलं तिलानां कर्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिंडोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यरुता हिताः ।

वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा घूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

अभ्यक्तधिरा रात्रौ घृत पिबेत् । पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत् । मापादीन्
घृतान्वितान् खादेत्तद्वदुष्णपयोनुपः सन् तिलानां तैलं कल्कं वा क्षीरेण
सह पाययेत् । पिंडस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसमुक्तेर्धान्यैः कृता हिताः ।
वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम् । श्लिग्धं च नस्यादि-
कं हितम् ।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥

क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजिनं हविः ॥ ५ ॥

वरणसैर्षकेत्यादिगणे जर्जरिते क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् । तन्क्षीरानाशिष्टं
शितीभूतं मथित्वा सारमाहरेत् । अनंतरं तद्धृतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं
श्रेष्ठम् ।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सरार्करम् ।

अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सरार्करं पेयम् ।

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तामुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥

नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम् ।

कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहं नस्यम् ।

सर्कराकुंकुमघृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥

प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचंदनैः ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥

इत्यशातो चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

सर्कराकुंकुमघृतं सर्पिः पित्तासृगत्ये हितम् । कुष्ठादिभिः सघृतैः प्र-
लेपः । कुटिलं तगरम् । अस्मिन् वातोद्रेकभयाद्गोहितं नावसेचयेत् । एव-
मप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः । कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम् ।

अर्द्धावभेदकेप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

अर्धावभेदकेप्येषा एव क्रिया दोषान्वयादोषानुरोधाच्च यथास्वं कार्या ।

शिरिषवीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।

स्थिरारसो वा लेपे तु मृपुन्नाटोऽम्लकालिकृतः ॥ १० ॥

शिरिषवीजादिभिर्नस्य स्यात् । दालिपर्णीकायो वा नस्यम् । मृपुन्नाट-
वीजमग्लेन पिष्ट लेपः ।

सूर्यावर्ते तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।

सूर्यावर्तेष्वेव एवोपक्रमः । तस्मिंश्च शिरया रक्तं स्नावयेत् ।

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे त्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥

शीताः शिरोमुखालेपसेकरोधनवस्तयः ।

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

मूर्द्धाभितापे पित्तसभवे त्निग्धस्य सतः शिरा मोक्षयेत् । तथा शिरोमु-
खालेपादयः शीता हिताः । जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेप्येतत् प्रत्याख्याय च शंखके ।

रक्तजेप्येतच्चिकित्सित कार्यम् । शंखके च प्रत्याख्यायैव एवोपक्रमः
कार्यः ।

श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

रास्यंते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा शिरोऽभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् । स्वेदादयो
रूक्षादिद्रव्यैः शस्यते । उपवासश्चात्र हितः । निचये मिश्रमाचरेत् । स-
न्निपाने मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छति जंतवः ।

मत्ता शोणितगंधेन निर्याति घ्राणवक्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं देयं । तेन शोणितेनास्य अंशवो गृह्यन्ति ।
रक्तगधेन च मत्ता घ्राणेन वक्रेण च निर्गच्छन्ति । अनन्तरं तीक्ष्णनस्यधू-
माभ्यां तेषां कृयीणां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडंगस्वर्जिकादंतीर्हिगुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥

कटुनिर्वेगुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

विडंगादिभिः साधितं सर्वपतैल निर्वतैलमिगुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक्
पृथक् नस्य दितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

कृमिजिद् विडमजामूत्रेण द्रुतं नस्ये मधुक्त कृमिजित्स्यात् ।

पूतिमत्स्ययुतेः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

पूतिमत्स्यान्वितैर्मस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

कृमिभिः पीतरक्तत्याग्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

अत्र च रक्तं न विस्त्रावयेत् । कुतो हेतोरित्याह । कृमिभिः पीतरक्त-
स्यात् ।

वाताभितापविहितः कंये दाहाद्विना क्रमः ।

कपे वाताभितापोक्तौ विधिर्दाहादिना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशोषके ॥ १९ ॥

वातव्याधिक्रियां पके कर्मविद्रधिचोदितम् ।

उपशोषकं नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पके
विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपके यथायोग्यं विद्रधीपिटिकार्वुदे ॥ २० ॥

आमे पके च विद्रधी पिटिकायामर्बुदे च यथारं कर्म कुर्यात् ।

अरूपिकाजलौकोभिर्द्दृतास्त्रा निववारिणा ।

सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिपेदश्वराकृद्रसैः ॥ २१ ॥

पटोलनिवपत्रैर्वा सह्रिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजोर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

अरुपिका जलौकोभिर्निःस्तरक्ता निवजलेन सिक्ता वाविशकृद्रसैः
प्रभूतलवणैर्लिपेत् । पटोलनिवपत्रैर्निशान्वितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा ।
कृकवाकुः कुकुटः ।

कपालभृष्टं कुष्टं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

रूपिकालेपनं कंदूच्छेददाहार्तिनारानम् ॥ २३ ॥

कुष्ट चूर्णित कपालभृष्टं तैलसंयुतं रूपिकालेपनं कंड़ादिहितम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।

वचारूपिकयोस्तैलमभ्यंगः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

मालत्यादिप्रसाधित तैल वचारूपिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यंगः ।

अशातौ शिरसः शुल्घ्यै यतेत वमनादिभिः ।

अशातौ सत्या मूर्धः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालायां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

नायनं मूर्ध्नि वस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।

प्रियालव्योजमधुककुष्टमापैः ससर्पपैः ॥ २६ ॥

लाक्षाराम्याकपत्रैर्दग्धजघात्रीफलैस्तथा ।

कोरदुपतृणसारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

दारुणके लालायां शिरां विध्येत् । मृजां शुद्धिं नस्य मूर्ध्नि वस्ति च
शीलयेत् । प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च लाक्षादिभिः क्षौद्रमुतैलपः
कोरदुपतृणसारगलेन प्रक्षालनं हितम् ।

इंद्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।

प्रच्छाय गाढं कासीसमनोन्हातुत्यकोपणैः ॥ २८ ॥

वन्यामरतरुभ्यां वा गुंजामूलफलैस्तथा ।

तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥

सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकिस्वरसेन रसेन वा ।

धत्तूरकस्य पत्राणां प्रछातकरसेन वा ॥ ३० ॥

अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकंदकैः ।

इंद्रलुप्ते यथासन्ने देशे शिरां विध्वा वारिणा प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा
कासीसादिभिर्लेपयेत् । वन्यदेवदारुभ्यां वा लेपयेत् ।

तैलाक्ता हस्तिदंतस्य मपी वा चौपधं परम् ॥ ३१ ॥

हस्तिदंतमपी तैलाक्ता वा चौपधं परम् ।

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मपी मेघविपाणजा ।

सितरोमोद्गमे मेघविपाणजा मपी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।

वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूतिः ।

खलत्तौ पलिते वल्यां हरिछोन्नि च शोधितम् ।

नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

खलत्यादिषु शोधितमातुर नस्यादिभिरुपाचरेत् ।

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।

मासं वा निवर्जं तैलं क्षीरभुङ्क्तावयेद्यातिः ॥ ३४ ॥

बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्वं तैलं नस्य हितम् । निबोद्धव वा तैलं
मासं क्षीरभुङ्क्तावयेद्यातिः सयमी ब्रह्मचर्यपरः ।

नीलीशिरीषकोरंटभृंगस्वरसभावितम् ।

शेखरक्षतिलरामाणां बीजं काकांडकीसमम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वाजपयसा लोहाह्वितादर्कीशुतापितात् ।

तैलं सृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितांतकृत् ॥ ३६ ॥

नील्यादिस्वरसेन भावितं शेखादीनां बीजं काकांडकीतुल्यं छागदुग्धेन
पिष्ट्वा लोहाल् लिप्ताद् रविरश्मिभिस्तापितान्तैलं सृतं क्षीरादिनो नस्य प-
लितांतकरम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ।

प्रत्यैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥

नस्य शैलोद्भवे भांडे शृंगे मेपस्य वा स्थितः ।

क्षीरात्प्रत्येन सहचररसात्प्रत्येनभृंगराजरसात्प्रत्येन सुरसारसात्प्रत्ये-
न तैलस्य कुडवः पक्षो मधुयष्टीपलयुतः शैले भांडे मेपशृंगे वा स्थितो
नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥

उत्पाट्य पलितं देयावाराये पलितापहौ ।

दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ पलितमुत्पाट्य वत्स्थाने देयी
पलितपौ ।

क्षीरं म्रियालं यष्ट्याब्धं जीवनीयो गणास्तिलाः ॥ ३९ ॥

रुग्णाः म्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलीहितः ।

क्षीरादयो वक्त्रस्य लेप दद्रुमनलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मार्कजल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥

बृंहयेद्य रजेचैतत् केरान्मूर्द्धमलेपनात् ।

तिन्नादिकं शिरःमलेपनात् केशान् रजेन् पुष्पीयाश्च ।

मांसी कुष्टं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
 सौद्रं च क्षीरपिट्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।

मांस्यादीनि क्षीरपिट्टानि पर केशसंवर्धनानि ।

अयोरजो भृंगरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥

स्थितमिक्षुरसे मांसं समूलं पलितं रजेत् ।

लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मांसं स्थितं समूलं पुलितं रजेत् ।

मापकोद्वधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोपिता ॥ ४३ ॥

लोहशुष्कोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् ।

मापादिभिर्ववागूस्त्रिदिवसोपिता लोहशुष्कोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रं-
 बयेत् । किंपुनः पलितं न हन्ति ।

मर्षादरीकमधुकपिप्पलीचंदनोत्पलै ॥ ४४ ॥

सिद्धं घात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यजनेन च ।

सर्वान् मूर्द्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

मर्षादरीकादिभिर्घात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यजनेन च सर्वान् शिरो-
 रोगान् हन्ति । शीलितं पलितानि च हन्ति ।

वरीजीवंतिनिर्यासपयोभिर्गमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजन्तुर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

घातावरीजीवतिकायेन क्षीरेण जीवनीयैश्च ययकं पचेत् । तन्नस्येन स-
 र्वजन्तुर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तात्रपादविट्पुंडवर्जितम् ।

दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजन्तुर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासीकृतं पानं वस्त्यभ्यंजननावनैः ।

मयूर पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणे दशमूलादिभिर्युतं जले पक्वा तस्मिन्
जले क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । एतन्मायुराख्य घृतम् । कन्कितैर्मधुर-
द्रव्यैरभ्यस्तम् सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् पानादिभिरभ्यस्त तद्धृतं सर्वजत्रूर्ध्वरो-
गजित् ।

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ।

जीवंतीत्रिफलामेदामृद्धीकादिपंरूपकैः ॥ ५० ॥

समंगाचविकाभार्गीकाशमरीककटाव्हयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालात्रिसखर्जूरयष्टोमधुकजीवकैः ।

शतावरीषिदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

दूर्वाश्वदंष्ट्रर्पञ्जकरांगाटककसेरुकैः ।

रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाराठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीघन्वयासकैः ।

मधूकाक्षोटवाताममुंजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥

महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।

धात्विद्रियस्वरभ्रंशश्वासकासारिदितापहम् ॥ ५५ ॥

योन्पसृक्शुक्रदोषेषु रास्तं बंध्यासुतप्रदम् ।

एतेनैव क्वायेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिर्जिवंत्या-
दिभिः कल्कैः कार्पिकैरेतन्महामयूरमायुराहुणैराधिकं धात्वादिभ्रंशघ्न च ।
योन्पादिदोषेषु शस्तम् । बंध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शरीश्रेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

मुषिकादिभिरेव कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनमेकात्रशतद्वयम् ।

परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

जत्रूर्ध्वानां रोगाणां शतद्वयमेकात्रशतदधिकमन्योऽन्वयमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शासमृषयः पुरुषं विदुः ।

मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शास मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानन्ति तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।

तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

यस्मादास्मिन्नुत्तमांगे सर्वेन्द्रियाणि यत्तथात्र प्राणाः संश्रितास्तस्मादुत्तमांगस्य रक्षायां यत्नवता भाज्यम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायागष्टांगहृदयटीकायां समाप्तमुदाराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रविषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पंचविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममात्र व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्पैरागंतुर्नाहरेतुनः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनाधिष्ठितः ।

व्रणो द्विःप्रकारो निजागंतुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीर-
दोषैर्भवति । आगंतुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैर-
नधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सर्जविसर्जत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पांडुता काण्ड्यं पूतिपूयपरिस्त्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्त्रायुच्छन्नतोत्संगितातिरुक् ।

संरंभदाहश्वयधुकंडूादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबंधश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

संवृतत्वादि यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ।

स पंचदशधा दोषैः सरक्तैः

स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः । संसर्ग-
जास्त्रयः । सन्निपातेनैक इति । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश ।
रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश । मनु प्रागभ्यधाधि । शूलं नतैर्निलादाहः
पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रक्तोरक्ताच्च पाकः स्यादित्यादि । तदिहैकदोष-
जत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहितं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहृतं स्यात् । अत्रोच्यते ।
काससंमामिषदन न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषान्तरस्यानु-
बंधत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति । नात्र पूर्वापर-
व्याहृतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

इयावः कृष्णोरुणो मस्मकपोतास्थिनिमोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्त्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मासस्तोदभेदादयो रूसश्चटचटायते ।

तेषु मध्ये मारुताच्छानादिगुणो मस्त्वादितुल्यमनस्यप्रिस्त्रावस्तथा नि-
मांतादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिंगलः ॥ ७ ॥

मूत्राकिशुकजस्मांबुतैर्लोभोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

पित्तेन व्रणः क्षिमोद्भवः पीतादिगुणो मूत्रादिसदृशश्चक्षुःक्षयः क्षारोक्षित-
तुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पांडुः कंदूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोल्परुक् ॥ ९ ॥

कफेन पांडुः कंदूयुतो बहुशुक्लघनस्त्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्ना-
युशिराजालस्ततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्विरेत् ।

वाजिस्थानसमो गंधे युक्तो लिगैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूय स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गंधेन तथा
पैत्तिकैर्लिगैर्गुतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसंकरात् ।

द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां संकरात् ससर्गजादीन् विद्यात् ।

जिह्वाग्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किंचिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

जिह्वाग्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगाभिपरिरास्त्रायुसंध्यस्थीनि व्रणारायाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

त्वगादीनि व्रणाश्चयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।

तथास्फिकृपायुमेद्वोष्ठपृष्ठांतर्वरुगंडगः ॥ १४ ॥

सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यो वृत्तादिगुगस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः ।

कृच्छ्रसाध्योक्षिदशननासिकापांगनाभिषु ।

सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगंदरौतर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्टिनां विपजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति येषां च स्पुर्मणे व्रणाः ॥ १७ ॥

फेनादिवहः शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरौऽतर्मुखस्तथा कट्य-
स्थिसंश्रितस्तथा कुष्टिमतादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति । तथा येषां
व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सित्थ्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ।

विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सित्थ्यंति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तु-
लुगदर्शने व्रणो न सित्थ्यति ।

क्लायुक्तेदाच्छिराच्छेदाद् गांजीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिभेदात्सरात्यत्वात्सविपत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबंधादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिवद्वनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिरुक्ष्णत्वात् ।

मद्यपानादिवास्वापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

स्नायुक्तेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिद्ध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

यस्य कपोतवर्णभाः प्रक्लेदवर्जिता अन्तास्तथा चिपिटिकावन्तोऽलानिमां-
मास्तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विरोधनम् ॥ २३ ॥

योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

‘अत्र च व्रणे शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नमूर्ध्वमधो वा शोधनं वमनं
विरेचनं वा योज्यं । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य संततम् ॥ २४ ॥

दोषाग्निरग्निरिव प्रयाति सहसा शमम् ।

शोफावस्थस्य संततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन शीतोपचारेण कृतेन
सता दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विपयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदमृक् ।

दुष्टास्त्रेपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकमभूतिभिरस्त्रं हरेत् । यतो
दुष्टरक्तेऽपनीने सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

इते इते च रुधिरं मुशोतैः स्पर्शवीर्ययोः ।

मुश्चक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥

शतघातघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाम्यंगाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

पुनः पुनः स्नाविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुक्ष्म-
क्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैर्नतु पर्णुषितैस्तथा क्षीरादिद्रवैः शनघातघृतयुक्तैर्मुहु-

रपरैरशोपिभिल्लपो हितः प्रतिलोमं नत्वनुलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्तैः कृता
हिताः ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थछक्षवेतसवल्कलैः ।

प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

स्तृतासृजां च शोफानां ब्रणानामपि चेद्वराम् ॥ ३० ॥

आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।

भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुज्वराः ॥ ३१ ॥

वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्तृतरक्तानां शोफानां
ब्रणानामपि चेद्वस्वरूपाणां कुट्टितघृतादिसंस्तृतानूपमासाद्यैः स्वेदो
हितः । अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दा-
हरुजामाः ।

स्थिरान् मंदरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं मृद्रीयात् तैलेनांगुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

शोफान् स्थिरानल्पपीडान्वातकफभैः स्नेहैर्वातयित्वा स्वेदयित्वा च
यवनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तैलेनांगुष्ठकेन वा मलयेत् ।
यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

एव कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते
तन्यविदग्धः शोफं सन् शान्तिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पच्यते ।

सकोलतिलवह्नीया दध्यम्ला सक्तुपिंडिका ।

सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

वदरादियुता सक्तुपिंडिकाऽग्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उप-
नाहे श्रेष्ठा ।

सुपके पिंडिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेप्यते ॥ ३६ ॥

शोफो सुपके प्राथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य
नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

गुग्गुल्वादीनि तथा क्षारौषधानि क्षारविध्युक्तानि क्षाराश्च पक्वशोफवि-
दारणं स्यात् । गोदंतो हरितालं ।

पूयगर्भानिषुद्धारान् सोत्संगान्मर्मगानपि ।

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

पूयगर्भान् सूक्ष्मधारान् सोत्संगान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः
परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यंतं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिपेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यन् समुपेक्षेत । मुखे चैनं ब्रजे नालिपेत् ।
तथा च एतद् दोषः प्रसिच्यते विग्यानि ।

कलाययवगोशूममापमुद्रहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छलानां च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

कलायादयः पिच्छलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

सप्तसु क्षालनादिषु क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रियाचूर्णौ वर्ति
श्वेति सप्त । तेषु सुरसादिरारग्वधादिश्वेति दुष्टव्रणे भृशं योज्यौ तथा
मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं कायः पटोलीनिवपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिवपत्रजः कायः क्षालने हितः । विशुद्धे
तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः कायः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिद्वंद्वीनिशाद्वयम् ।

निवपत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

पटोलादिभिलेपः संधवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् ।

कृतया त्रिद्वतादंतीलांगलीमधुसंधवैः ॥ ४४ ॥

व्रणान् सूक्ष्ममुखान्संधिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशो-
धयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदमान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं रीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

पित्तादिकान् क्षीनेर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगंधाबलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥

मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।

व्रणे शुष्काल्पमांसे गर्भोर उत्सादनं हितं । न्यग्रोधादिभिस्तथा मांसाद्धानां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् । यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्द्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोव्हालपुराग्निकैः ।

व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितं ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्पितान् ॥ ४९ ॥

व्रणान्सुदुःखशोघ्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ।

उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठुदुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्त्रवंतोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

छिन्नाश्च संधयो येषां ययोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्त्रवंतो ये चान्ये रक्तवाहिनो येषां च संधय-छिन्ना ये च ययोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति । तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः । यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणे योज्यं ।

अश्वगंधारुहारोधं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥

समंगाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अश्वगंधादिकं व्रणरोपणं परं ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥

कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समभुक्तं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥

सक्षौद्रनिवपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥

एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् । स माक्षिकनिवपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं शोधनं । पूर्वाभ्यां क्षौद्रनिवाभ्यां सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः क्षीघ्रसंरोहणः स्यात् ।

तिलवधवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।

केचिद्व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छति ।

साक्षपित्तविपागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥

क्षीररोपणमैषज्यसृतेनाज्येन रोपयेत् ।

रौपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥

साक्षपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरौपणद्रव्यपकेन घृतेन रोपयेत् । रौपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोघ्राभयासर्जसिद्धूरांजनतुल्यकम् ।

चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

काच्छगादिकं सौराष्ट्रीमृतसूक्ष्मरजीकृतं तैलं मदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।

समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजंबूकट्फलरोधनैः ॥ ५९ ॥

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृह्णन्ति ।

लाक्षामनोव्हामंजिष्टाहारेतालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताभ्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः समोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

कालीयकादिभिर्लेपः समोद्वक्तृद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदन्तौतर्भूमं तैलं रसांजनम् ॥ ६२ ॥

रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिशुद्धता ।

चतुष्पाद्वस्त्ररोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मयी ॥ ६३ ॥

वारणदन्तौतर्भूमं दग्धस्तैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्वक्करस्तथैव
लेपपरिशुद्धता चतुष्पाद्वस्त्रादिना मयी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिक्रियितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पंचमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

द्वे पंचमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः । तथा पित्तिके न्यग्रो-
धादिपद्मकादी हितौ । श्लेष्मिक आरग्वधादिः कफघ्नो हितः । मिश्रे तु
मिश्र उपक्रमो हितः ।

एजिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रिया ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनादयः सप्त क्रमे सति यथास्वं योग्याः ।

जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वा निरासारिवा-
मंजिष्ठाभयसिद्धतुत्यमधुकैर्नक्ताब्हबीजान्वितैः ।

सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः छेदिनो

गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्ध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अमयमुशीरमत्र । अनेन सर्पिणा सूक्ष्म-
मुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुद्ध्यन्ति रोहन्ति चेति । शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्पांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्याने व्रणप्रतिपेधो नाम पञ्चविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात्सद्यो व्रणप्रतिपेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्यो व्रणा ये सहसा संभवन्त्यभिधाततः ।

अनन्तरपि तैरंगमुच्यते जुष्टमष्टया ॥ १ ॥

घृष्टावरुत्तविच्छिन्नप्रविलंबितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं ।

अभिघातात्सहसैव ये सद्यो व्रणा जायते । असंख्येयपि तैर्व्रणैः घरीरं
घृष्टमष्टया कथ्यते । वानेजाष्टौ मकारानाह । घृष्टेत्यादि । अथैषामेव लक्ष-
णाग्राह ।

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेणेन वा युक्तं सङ्घोषं छेदनात् स्रवेत् ।

अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

प्रविलम्बि सरोषेऽस्थि पतितं पतितं तनोः ।

सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्णितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिष्कृते ।

प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुता गतम् ॥ ५ ॥

तेषु मध्ये पृष्ठ लसीकया रक्तलेणेन वा युक्तं स्रवेत् । छेदनात्सङ्घोषं । तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् । ततोऽप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् । प्रविलम्बि सरोषास्थि यत् पतितं यच्छरीरात् तत्पातितं स्यात् । सूक्ष्ममुल्लङ्घ्यविद्धं यत्तद्विद्धं कथ्यते । कोष्ठवर्णितं । अन्यकोष्ठे यद्विद्धं तद्विद्धमुच्यते । विदलितं तद् गद्यते यन्मज्जरक्तपरिष्कृतं प्रहारादिभिः सहास्थ्ना पृथुता गतम् ।

सद्यः सद्यो व्रणं सिञ्चेद्य यष्ट्यावहसर्पिषा ।

तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

अथैव व्रणस्वरूपतां ज्ञात्वा सद्य एवेति सद्यो व्रणं तीव्रव्यथं मधुयष्टी-
पृतेन कोष्णेन सिञ्चेत् । बलातैलेन वा कोष्णेन पुनः पुनः सिञ्चेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विमृतस्य च ।

कपायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

क्षतोष्मणश्च शीतये तत्कालनिर्गतस्य च कपायादयो लेपायाः शस्यते ।

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विरोपतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण मार्सीकं सधृन् युञ्जीत । तथा पित्तघ्नीश्च शीताः क्रिया हिताः ।

तत्संरंजेषु कर्तव्यमूर्ध्वं श्वाश्रु श्लेष्मणम् ।

उपवासो हितं मुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

ससंरभेषु व्रणेपूर्वमधश्च शोधनं कार्यं । तथोपवासो विधातव्यः ।
अवस्थावशात् पूर्वोक्त भोजनं हितं तथा प्रतप्तं रक्तस्त्रावणं हितं ।

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।

तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्त्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

घृष्टे विदलिते च एषा पूर्वोक्ता चिकित्सेष्यते । यस्मात्तयोर्घृष्टवि-
दलितयोरस्त्रमल्पं स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु क्षीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायरोन्यत्र विक्षते ।

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीपेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहुरक्तं स्रवति । न च पाकं याति । अनंतर-
मत्यंतरक्तस्त्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहवस्ति
च वातहरौषधसाधितं कुर्वीत ।

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

इत्येव सप्ताहिकः सद्यो व्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति
प्राग्वहतेष्विति ठक् । सप्ताहादूर्ध्वं गते शोभे सति पूर्वोक्तं विधिं व्रणप्र-
तिषेधोक्तं कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

प्रायो बाहुल्येन सद्यो व्रण एतत्सामान्यं कर्म पृथक् पृथक् विशेषेण
कर्म भणियते । घृष्टे व्रणे पीडां प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

कल्कादीन्यवरुत्ते तु

अवरुत्ते पुनर्व्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नप्रविलंबिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥

विच्छिन्ने मविलिखिनि च बणे सीवन पूर्वोक्तेन विधानेन तथा बधन
पीडन च पश्चाद् योजयेत् ।

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लब्धते तु यत् ।

सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥

पीडयेत् पाणिना पक्षपलारांतरितेन तत् ।

स्फुटितं लोचनमसाध्य । अस्फुटितं तु यन्नेत्रमविदीर्घं लब्धते । तत् स्वे
स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धशिर पक्षपत्रांतरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥

विषक्मार्जं यष्ट्याव्हजीवकर्पभकोत्पलैः ।

सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

अनंतरमस्यानुरस्य घृतं छाग सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचना-
दौ हितं यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्क्लेशनक्षयाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

गलपीडावसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्याः प्राणायामो वा । तथा क्षतने-
त्रक्रिया चान हिता ।

कर्णे स्थानाच्चयुते स्यूते श्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।

कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तैलेन श्रोतः पूरयेत् ।

कुकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यापि मारुते ॥ २० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरम् ।

कुकाटिकायां छिन्नायां सतिऽपि निर्यति सति समं स्थापयित्वा स्यूत्वा
च निरंतरं शीघ्रं बध्नीयात् ।

आजेन सर्पिणा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥

उत्तानोन्नाति भुंजीत शयीत च सुयंत्रितः ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेकः श्रेष्ठः । उत्तानः सन् भोजनं भुंजीत ।
सुयंत्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखामु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥

स्पृत्वा वेलितबंधेन बध्नीयाद् घनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चासंगते व्रणे ॥ २३ ॥

शाखामु हतमानुर तिर्यक्स्थित शरीरे सम्यक्स्थापिते स्पृत्वा वेलितबंधेन
घनवाससा बध्नीयात् । असंगते व्रणे चर्मणा गोष्फणाबध्धो विधेयः ।

पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणः ।

प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या मुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥

कार्यश्च गोष्फणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।

क्षेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लियति हि व्रणः ॥ २५ ॥

विलंबिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ प्रवेश्य सीव्येत् ।
कथं मुन्नसंज्ञया सेवन्या । तथा कट्यां पट्टकमासव्य गोष्फणाबध्धं कुर्यात् ।
क्षेहसेकं न कुर्वीत । यतः क्षेहसेके सत्याग्निन् व्रणः क्लियति ।

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपर्पटैः ।

शिलादार्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यादिभिः कल्कितैः पक्व तैलं वृषणयो रोपणं ।

छिन्नां निःरोपतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।

बध्नीयात् कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

निःशेषेण छिन्नां शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्त्या कोशबंधेन बध्नीयात् ।
अनंतरं व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याहते विद्धे भंगाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोपहते शल्ये बालवर्ति भवेद्ययेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुंगस्तुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं रानैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुंगस्तुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।

शिरसः शल्ये निपतिते सति बालवर्ति भवेद्ययेत् । अन्यथा बालवर्ति
 भवेद्यान्मस्तुलुंगस्त्वावाद्यायुः क्रुद्ध एनं वणिनं हन्यात् । व्रणे रोहति सत्ये-
 कैकं कच दानैर्नयेत् । आचरमोच्छ्रसादातुरं समुपाचरोदिति वचनान्मस्तु-
 लुंगस्तुतावध्युपक्रममाह । मस्तुलुंगस्य मन्त्राख्यस्य स्तुतावन्यजीवजान्मस्ति-
 ष्कान् खादेत् ।

शल्ये तद्वर्तेगादन्यस्मात्स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ ३० ॥

अगादन्यस्माच्छल्ये हते सति तत्र व्रणे स्नेहवर्ति निधापयेत् ।

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्तुतशोणिताः ।

सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्ताश्चक्रतैलेन कोल्हकाशुद्रवेन तैलेन सेच-
 येत् । किंभूतेन । सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन क्षिप्तेन ।

भिन्ने कोष्ठे मृजाऽपूर्णे मूर्छाऽदृष्टपार्श्ववेदनाः ।

उधरोदाहृतुडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

संगोविष्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोक्षिरक्तताम् ।

लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद् मात्रे च विगंधता ॥ ३३ ॥

भिन्ने कोष्ठे रक्तेन पूर्णे सति मूर्छायाः स्युः ।

आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्गमत्यप्याध्मातेनातिमात्रेण शूलेन च विदास्य-
ते व्यापयते ।

पक्काशयस्थे रुधिरे सरूलं गौरवं भवेत् ।

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

पक्काशयस्थे लोहितशूलसहितं गौरवं भवेत् । नाभेरधो भागे शैत्यम् ।
छिद्रेभ्यो रुधिरस्थैवागमनम् ।

अभिन्नोप्यारायः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।

अमृजास्पंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

आशयो भिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिलोहितेन स्पंदमानेनाभिपूर्यते । पा-
श्वे मूत्रेण बस्तिरिव ।

तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।

रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तेषु मध्येऽतर्लोहितं त्रिणिनं शीतपादं शीतोच्छ्वासं शिशिरकरं शीतवक्त्रं
लोहिताक्षं पांडुवदनमानद्धं च वर्जयेत् ।

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रये ।

विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं । पक्काशयगते विरेचनं हितं । निरूहं
च । विगतस्नेहैरूष्णैश्च विशोधनं हितं ।

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।

शुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्संधवंसंयुताम् ॥ ३९ ॥

यवादीनां रसैः स्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत् । पेयां संधवान्विता वा पिबेत् ।

अतिनिःस्मृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेद्मृक् ।

अतिभिःस्नुनलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिबेत् ।

स्त्रिन्नाभिन्नात्रभेदेन कोष्टभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥

मूर्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।

स्त्रिन्नात्रः संशयी देही भिन्नात्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

स्त्रिन्नात्रभेदेन भिन्नात्रभेदेन च कोष्टभेदो द्विःप्रकार उक्तः । प्रथमे द्विन्नात्राख्ये मूर्छादयोल्पाः किञ्चिदेव स्युः । द्वितीये भिन्नात्राख्येऽतिशयेन बाधकाः स्युः । स्त्रिन्नात्रो देही संशयी स्यात् जीवने । भिन्नात्रो न जातु जीवति ।

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्मूत्रमारुताः ।

व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्टे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यस्य विष्मूत्रमारुता यथायथ मार्गं मासा प्रियतोपद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्ठोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।

उत्पंगिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

अत्रमभिन्न निष्क्रांतं प्रवेशनीयमते । नत्वतोऽन्यथा भिन्नमित्यर्थः । अन्येतेवमाचक्षते । उत्पंगिलशिरसामर्कोटशीर्षेण प्रक्ष्व भिन्नमध्यं प्रवेश्य ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं नृणरोणितपामुभिः ।

प्रवेशयेत्कृत्स्नखो धूतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

अत्र निष्क्रांतं नृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाऽभ्यक्त कृत्स्नखः शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणाद्रोक्तं गुष्कं भूरिसर्पिः परिहृतम् ।

अंगुल्या प्रमृशोत्कंठं जलेनोद्वेजयेदापि ॥ ४५ ॥

तथांत्राणि विशर्त्यनस्तत्कालं पीडयन्ति च ।

शुष्कमंत्रं क्षीरेणवीकृतं बहुघृतपरिप्लुतमंगुल्या गलं प्रमृशेज्जलेनोद्वेज-
येत् । तथा एवमंत्राण्यंतः प्रविशति तत्कालं च पीडयति ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्टमंत्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥

तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वानुपष्टेन घृतेन परिपेचयेत् ॥ ४८ ॥

पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।

मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोऽश्वाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥

अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणाम् ।

व्रणसूक्ष्मत्वादंत्रस्य बहुत्वात्कोष्टमनाविशदंत्र जठरं तत्प्रमाणेन पाटयि-
त्वा प्रवेशयेत् । यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सति पश्चाद्व्रणं सीव्येत् । स्था-
नाच्चयुतमंत्रं जीवितं हरति । कुपितं च तदंत्रं पष्टेन वेष्टयित्वा पश्चाद्वृतेन
परिपेचयेत् । अनंतरं चित्रातैलाश्वितं कोष्णं क्षीरं पिबेत् । शकृतो
मृदुकरणाय पवमानस्य च प्रवर्तनाय यथोक्तां च व्रणयंत्रणां संवत्सरं
यावदनुवर्तेत ।

उदरान्भेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥

अवकीर्य कपायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेस्ततः समम् ।

दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्जयेत्कुरालो भिषक् ॥ ५१ ॥

तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन रास्त्रेण सरुदेव तु ।

स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥

सर्साद्रे च व्रणे वद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।

क्षीरं वा शर्कराचित्रालासागोसुरकैः सृतम् ॥ ५३ ॥

रुग्दाहजित्सयष्ट्यावहैः परं पूर्वोदितो विधिः ।

मेदोमंथ्युदितं तत्र तैलमभ्यंजने हितम् ॥ ५४ ॥

जठरान्मेदसो वर्ति निर्गता भस्मना वा मृदाऽवकीर्यथवा श्लक्ष्णचूर्णेः
 कषायैर्मूलैरवकीर्य तनो मूलेन समं दृढं च कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन व-
 ण्दिप्रतप्तेन शस्त्रेण कुशलो वैद्यः सरुदेव वर्द्धयेत् । अन्यथा छिन्नया
 रुजाऽऽटोपो मृत्युर्वा स्यात् । तनो व्रणे समाप्तिके बद्धेऽत्रे च सुशीर्णे सति
 घृतं पिबेत् । अथवा शर्करादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा
 रुजात्तन् । अनंतरं पूत्रोक्तो विधिः । तत्र मेदोग्रंथिषु कथितं तैलमभ्यं-
 जने हितम् ।

तालीसं पञ्चकं मांसीहरेण्वगुरुचंदनम् ।

हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥

पकं सद्योव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

तालीसादिभिः कल्कितैः पकं तैलं सद्योव्रजेषु रोपणं परमुक्तम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोश्चकैः ॥ ५६ ॥

कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यंजनादिकम् ।

गूढप्रहारेणाभिहते गूढेनादृश्यमानेन प्रहारेणाभिहते पुरुषे । तथा वि-
 षमं पतिने तथोश्चकैः पतिने च वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विच्छिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।

वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निम् ॥ ५७ ॥

विच्छिष्टदेहादिकं नर तैलद्रोण्यां मांसरसाग्निं वासयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
 यां षष्ठ उत्तरस्थाने सद्योव्रणप्रतिषेधो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः शस्यते ।

अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोऽस्थनां संध्यसंधितः ।

प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽरूपेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिति भंगस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भंगभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

पातादिभिरस्थ्ना भंगो द्विधा द्विःप्रकारः । संधीनां भंगो संधेर्वा
संधिभगे प्रसारण आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तता च । इतरस्मिन् संधिभं-
गेऽतिशोफः सर्वावस्थास्वतिशयेन रुजा । अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः ।
पीड्यमाने च सशब्दता स्यात् । इति सक्षेपेण भंगस्य लक्षणमुक्तं । तच्च
भंगभेदेनानेकधा भिद्यते । तस्य भंगस्य साधनं चिकित्सितं यथोपयोगाय
स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यत्स्थस्थिस्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थनो विदारितः ।

भ्रमं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।

तद्दुःसाध्यं रुशाराक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः प्रभूतसूक्ष्मास्तैर्दारुणानि विद्यते यत्रास्थनि
तद् प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यं । यच्चास्थिस्पर्शने स्पर्शं सति शब्दं
करोति तच्च दुःसाध्यं । यत्रास्थि लेशो दारितः पाटिनोऽस्थ्ना मध्यमविशेत

तच्च दुःसाध्यं । यच्चाभिघातेन भग्नं । किंभूतं । किञ्चिदेवावशेषितं भवेत् ।
तच्च दुःसाध्यं । यच्चोन्नम्यमानं क्षतसमं स्यात् तच्च दुःसाध्यं । तथा
यन्मज्जति मज्जति तथा लुशादीनामपि यत्तदुःसाध्यं ।

भिन्नं कपालं यत् कट्यां संधिमुक्तं च्युतं च यत् ।

जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

कट्यां कटिमदेशे यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च संधिमुक्तं यच्च सधे-
च्युतं यच्च जघनं प्रतिपिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।

यच्च भग्नं भवेच्छंखशिरः पृष्ठस्तनांतरे ॥ ८ ॥

ललाटमसंश्लिष्टकपालं भिन्नं चूर्णितं च नोपक्रामेत् । शंखशिरःपृष्ठ-
स्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमित्तमप्यस्थिदुर्न्यासादुर्निवंधनात् ।

संशोभादपि यद्वच्छेदिक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिरथापि वा ।

तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्तच्च वर्ज-
येत् । आदितः मध्यमेव यच्चास्थि दुर्जातमसम्यगुत्पन्नं स्यात् तच्च दुःसाध्यं ।
अथवाऽस्थिसंधिर्दुर्जातः स्यात्तच्च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च-
दुर्जातं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यंते भुज्यंते नलकानि तु ॥ १० ॥

कपालानि विभिद्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ।

तथा तरुणास्थीनि नासाकर्णालिकोपाणि भुज्यंते कुटिलीक्रियंते ।
तथा नलकानि भग्नं याति । कपालानि च विदार्यंते । कपालरूपाण्यस्थीनि
तानि खड्गो भिद्यते । अन्यानि चास्थीनि बाहुन्येन स्फुटंति । एतत्सर्वं
दुःसाध्यं ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥

आच्छेदति क्षिप्तमघोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

अथैषां भंगस्थितिं ज्ञात्वाऽवनतमस्थ्युन्नमनीयमुन्नतं चास्थवपीडयेत् ।
अतिक्षिप्तमस्थ्याच्छेत् । अधस्ताद्गतं चोपरि वर्तयेत् ।

आच्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ १२ ॥

संधीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।

इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जुनपलाराजैः ॥ १४ ॥

वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।

सुश्लक्ष्णैः सुमतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥

कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

इत्येवमकरिरेतैराच्छनादिभिः स्थापनोपायैः सर्वाच्छरीरगान् संधीनचला-
श्चलाश्च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्रखंडजैः पट्टैर्वहुसर्पिण्यैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽ
नतरं कदवादिजैर्वल्कलैर्वंशोद्भवैर्वा शकलैः खड्गैर्विस्तीर्णैस्तथा तनुभिर्नतु
स्थूलैः सुनिवेशितैस्तथा कोमलैस्तथा मतिस्तंभयुक्तैः कुशासतैः समं बंधं
पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बंधेन संधेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥

गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसंभवः ।

श्लेथेन बंधेन संधेः स्थैर्यं न संपद्यते । अतिगाढेन तु बंधेन रुजा-
युद्भवः ।

श्र्यहाश्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विमे ॥ १७ ॥

साधारणे तु पंचाहाद् भंगदोषवशेन वा ।

उष्णे ऋतौ ज्येष्ठान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत् ।
साधारणे शरद्वसन्ताख्ये पञ्चाहान्मोक्षयेत् । अथवा भंगवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकपायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥

तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।

ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकपायेण शीतेन सेचयेत्तं भंगसंधितम् । सह-
जं पञ्चमूलसृतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं चावचार्य स्याच्चक्रतैलं विमानता ॥ १९ ॥

विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

अवस्थादिविद्येयं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं विजा-
नता वैद्येन चावचारणीयम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

प्रततं सेकादींश्च सुदीतलान् कुर्यात् ।

गृष्टिक्षीरं सर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।

प्रातः प्रातः पिबेद्भ्रमः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

भ्रमो नरो गृष्टिक्षीर घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं
प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।

कपायैः प्रतिसार्योऽथ रोषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

सव्रणस्य भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कपायैः प्रतिसारणीयः । अथ
रोषः क्रमो भङ्गकथितो विधेयः ।

लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।

संदधीत व्रणान् वैद्यो बधनैश्चोषपादयेत् ॥ २३ ॥

व्रणमांसानि लब्धानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः संदध्यात् । कृतसं-
धानांश्च तान् यथास्व बधेयोजयेत् ।

तान्समान्सुस्थितान्ज्ञात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ।

समंगाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहंत्याशु तथा व्रणाः ।

तान् व्रणान्सुस्थिरान्समांश्च विदित्वा फलिन्यादिर्भा रज्जीकृतैरवचूर्णयेत् ।
धातकीरोधयोश्चूर्णेन वा । तथैवं कृते सति मणा द्रगेव रोहति ।

इति अंग उपक्रांतः

दत्यनेन प्रकारेण भगश्चिकित्सितः ।

स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥

मांसलस्यारूपदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।

शीतर्तो स्थिरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोकदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः ।
अन्यथाऽतो विपर्ययेण दारुणः कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥

मासैः रथैर्यः श्वेतसंघेर्यथोक्तं भ्रजतो विधिम् ।

यथोक्तं विधिं कुर्वता पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैर्मासैर्यथामधेः रथैर्यं
गायते ।

कटीजंघोरुभग्राणां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यंत्रणार्थं तथा कीलाः पंच कार्या निबंवनाः ।

जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ।

कटपादिभ्रमानां कपाटे स्थितिर्हिता । यंत्रणार्थं च कीलाः कीलकाः
पच स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्यादः । जंघोर्वोर्द्वौ द्वौ कील-

कौ। तल एकः कीलकः। श्रोण्यां भ्रमस्य पृष्ठवंशे तु भ्रमस्य पार्श्वयोर्दो हा-
वेक इति । अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि। वक्रस्याक्षकयोश्च भ्रमस्य पंचैव
कीलका योग्याः । विशेषस्त्वतो नोपरिष्ठात् कीलको योग्यो युक्तिवशात् ।

विमोक्षे भ्रमसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

भ्रमसंधीनां विमोक्ष एवं प्रकारं विधिं समाचरेत् ।

संधीश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।

उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

चिरविमुक्तसंधीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान्मृदूकृतान् यथोक्तैर्वि-
धानैर्बुध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत् ।

असंधिभग्ने रूढे तु विपमोल्बणसाधिते ।

आपोध्य भंगं यमयेत्ततो भ्रमवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

असंधौ भग्ने रूढे च विपमोल्बणसाधिते सति भंगमापोध्य भुङ्क्ता
पश्चाद्भंगं यमयेत् । अन्तरं भ्रमवदाचरेत् ।

भ्रमं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिपृक् ।

पक्वमांसशिरास्त्रायुसंधिः श्लेष्पं न गच्छति ॥ ३२ ॥

भ्रमं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात् । यतः संधिः पक्वमा-
ंसशिरास्त्रायुः सन् श्लेष्पं न याति ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भ्रमस्य योजयेत् ।

क्षतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

वातव्याधिकथिनास्नेहाश्चक्षुःप्रयोगान् पाननस्याभ्यगानुवासनैर्वल्यान् ब-
लाय हितान् भ्रमस्य योजयेत् । तथा बस्तिकर्म भाक् स्नेह एकः पचान्
हत्यादिनोक्तमभ्यसेत् ।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेद्भ्रमं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ।

भ्रमं नर मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिहृद्भिः संधिसंश्लेषकारिभिरवि-
दाहिरुपक्रमेत् । तस्य भ्रमस्य ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा ग्लानिः
संधिविश्लेष कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भ्रमो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

भ्रमो लवणादिक रूक्षं चाहारं न सेवेत् ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत् ।
संशोपयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोष्ये ॥ ३६ ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोपितान् वाढम् ।
विगततृपानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥
नलदवालकलोहितयष्टिकानलमिश्रिष्ठवकुष्टबल्यत्रयैः ।
अगरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिरुपिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगंधमैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयराक्तांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ।
सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्बैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥
गंधतैलमिदमुत्तममास्थिस्थैर्यकृज्जयति चारु विकारान् ।
वातपित्तजनितातिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविवैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

कृष्णान् तिलान् बह्व्यस्थिरे जले सप्तरात्रीर्विगतरेणूस्तथा द्रव्यसप्त-
संगुतान् वासयेत् । एतांश्च प्रविरलान् विकार्य प्रतिदिनं सशोषयेत् । तथै-
व पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षीरस्थिताननुदिनं मनिसार्य शोधितान् सप्त रात्रीरेव
मधुयष्टीकथिने च जले वासयेद्विशोषयेच्च । वसतनिलकावृत्त । पुनरपि च
पीतक्षीरास्नास्निलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोधितानपगतनुषास्तथा विरजसः
सचूर्ण्य नलदायै सुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह । नलदेत्यादि ।
औषच्छुद्धासिक । पद्मकादित्यादि । किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगणसहितैः
सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतन् तिलापेष्ट सकलचोरकादिगन्धद्रव्यसिद्धेन
क्षीरेण सह पीडयेत् । ततस्त्वत्तैल सैर्यकादिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतै-
र्दुग्धसहितैः पचेत् । द्रव्यज्जा । एतद् भयतैलमनिर्वर्धमस्थिस्थिरत्वकृदाम-
याश्च पवनपित्तोत्थाननिवीर्यान् व्यापिनोप्याशु जयति विविधैः पापनस्या-
दिभिरुपयोगैः । स्वागता ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदक्षयदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भगवत्प्रतिषेधो नाम सप्तविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ब्रणसामान्याद् भगदरप्रतिषेधमाचष्टे ।

अथातो भगदरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो रोगुले ह्यर्चगुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्विणोतर्वाह्यो वा दुष्टासृद्मासगो भवेत् ।

नस्तिमूत्राशयाम्यासगतत्वात्पदनात्मकः ॥ ३ ॥

भगंदरः स

हस्त्यश्वादिगमनादिभिर्योनिदानोक्तैरपरैरपि निपेक्षितैरद्भुतपुत्राकृतक-
मविपाकेन सद्यो वा साधुनिदाभिः पायोरंगुले द्यगुले वा यो व्रणोत्तर्ज-
हो वा बाहुत्येन पिटिकापूर्वो दुष्टरक्तमांसगो वस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वा-
त्तपदनस्वभावः स भगंदरः स्यात् ।

सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशकृच्छुक्रं सैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

भगादीन्सर्वान् दारयति । क्रियारहितस्य पुनस्तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु
सैश्छिद्रैः सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

भगदराख्यो व्रणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेक ।
भागतुरष्टमो गदितः ।

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरम् ।

अपक्व शोफ पिटिका कथयति । पक्व शोफ भगंदरमाहुः ।

गूढमूलां ससंरंभां रुगादद्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगंदरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

पिटिका गूढमूलादिगुणा भगंदरकरीं विद्यात् । अतोऽन्यथा विपर्ययेण
पिटिकामात्रां विजानीयात् ।

तत्र शावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्

तेषु मध्याच्छावादिगुणपिटिका पवनान् स्यात् ।

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तनुरुष्मादद्या ज्वरघ्नमायनान्विता ॥ ८ ॥

पित्तात् पिष्टिका उष्ट्रग्रीवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ।

कफात् पिष्टिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

वातपित्तोत्था पिष्टिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पांडुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

श्लेष्मपवनान् पिष्टिका पांडुरादिगुणा स्यात् । कफपित्तजस्तु भगंदरोर्दः
समाश्रयेदित्यारभ्यामे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिष्टिका तत्रकृता
नाभिहिता ।

पादांगुष्ठसमा सर्वेदोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

शूलारोचकतृड्दाहज्वरछर्दिरुपद्रुता ।

सर्वेदोषैः पादांगुष्ठानुस्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिष्टिका
स्यात् ।

व्रणतां याति ताः पक्काः प्रमादात्

ताश्च पिष्टिकाः प्रमादादयत्नात्पक्काः सद्यो व्रणतां याति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं खवद्गिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

तेषु मध्याह्नतजा पिष्टिका शतपोनकवत् नितउवत्सूक्ष्महारैश्छिद्रैः क्र-
मेण दीर्यते । किं कुर्वणैः । अच्छं तनुमास्त्राव सह फेनमनवरतं खवद्भिः ।
अयं शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ।

उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ।

पित्तजस्तु भगंदर उद्ग्रीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

कफोत्थो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्त्रावी स्यात् । स च परिस्त्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥

वातपित्तात्परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः । पुरमाकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफाद्वज्र्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगदरस्तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अशोमूले ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्त्रवत्यजस्रं गतिभिरयमशो भगंदरः ।

पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः ततस्तत्कोपादशो मूले शोफः कंडूदिमान् स्यात् । स शोफः पक्वभिन्नोऽस्याशो मूलमाशेय क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्त्रवति । स शोफोऽशो भगंदर उच्यते ।

सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयोदारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्गैदरिणैर्गुदम् ।

सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसजः शंबुकावर्तसमः स्यात् । अस्मिन्सर्वजे भगदरे रुग्णैर्गैर्गैर्गनयो गुदं दारयति ।

अस्थिलेशोभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षणीति तिर्यङ्निर्गच्छन्मार्गं क्षतनो गतिः ।

स्यात्क्षतः पूयदीर्घायां मांसकोधेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायंते कृमयस्तस्य खादंतः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

अस्थिलवो मांसगार्धेन भुक्तो यदा तिर्यगुन्मार्गं निर्गच्छन् गुदं क्षणोति । तदा क्षताद्रतिः स्यात् । ततः पूयदीर्घायां गतौ मांसकोथेन च तद्धिमन् कृमयो भवति । ते च कृमयः तस्य भगदरिणो गुदं भक्षयन्तः परितो विदारयन्ति शीघ्रमेव । असादुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्दाहकंद्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

तेषु भगदरेषु व्रणनिषेधतो व्रणमतिषेधाद् रुगादीन् विद्यात् ।

पट्टकृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयस्तजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥

प्रवाहिनीं वलिं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः पट्ट । एकदोषजाद्विदोषजाश्च सन्निपातजं क्षतजं च त्यजेत् । प्रवाहिनीं वलिं प्राप्तं यद्भगदरं तस्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥

शुल्भ्यामृक्षुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

अथास्य भगदरस्य पिटिकामेव पिटिकावस्थामेव यत्नं कृत्वा शुद्ध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्तिग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥

यंत्रयित्वारौसमिव पश्येत्सम्यग्भगंदरम् ।

अर्वाचीनं पराचीनमंतर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

पाके तु सत्युपस्तिग्धमग्राहेन च स्वेदितं ततोर्ध्वमिदं यंत्रयित्वा मुष्टं भगदरं पश्येदवाङ्मुखं पराङ्मुखं वातर्मुखं बहिर्मुखं चेत्येवं मुष्टं निरूप्य अर्वाचीनमिति । विभाषा चैरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे ख. ।

अथांतर्मुखमेपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।

बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥

अग्निना वा शिपक् साधुक्षारेणैवोष्णकंधरम् ।

अनंतरमंतर्मुखमेपित्वा एपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्णकंधर-
मुष्णग्रीव क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेन्नत्वमिना ।

नाडीरेकांतराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥

तासु रूढासु शोषाश्च मृत्युदीर्घं गुदेऽन्यथा ।

शतपोनकाख्यमेकांतरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शोषा अपि
नाडीः पाटयेत् । अन्यथा एकद्वेलयैव गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूक्तैः ॥ २७ ॥

परिक्षेपिणि च भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवं क्रमात्साधयेत् ।

अशौभगंदरे पूर्वमशांसि प्रतिसाधयेत् ।

त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥

आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।

पिंडनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥

अशौभगंदरे पूर्वमशांसि प्रतिसाधयेदुपचरेत् क्षतजभगंदरस्त्यक्ता
मत्पारव्याय चिकित्स्यः । अनंतरं शल्यवतः शल्यमाहरेत् ।
तथा कृमिघ्नं लेपं भोजने च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिंडस्वेदादयः
सुस्निग्धा हिताः ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।

गोतीर्थसर्वतोऽग्नद्रदललांगललांगलान् ॥ ३० ॥

बहुच्छिद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरद्वेदान् गोतीर्थकादिकान्
कुर्यात् । तानेव छेदानाह । गोनीयेत्यादि ।

पार्श्वं गतेन रास्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलांगलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लांगलकः

रास्त्रेण पार्श्वगतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः । स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः सर्वतो यश्छेदः स सर्वतो भद्राख्यः । स च सर्वतो भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स च दललांगलकाख्यः । कुट्टासहितं हलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लांगलकाख्यः सपूर्णहलाकारः ।

समस्ताश्रमाग्निना दहेत् ।

आस्त्रावमार्गाग्निःशेषाग्नौ विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

वणाः सर्वाश्चास्त्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एव कृते सति पुनर्विकारं वणो न याति ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ।

तस्य भगदरिणः कोष्ठशुद्धौचांतरांतरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

पयोतिष्मतीमलयुलांगलिरोलुपाठाकुंभाग्निसर्जकरवीरवचामुधारकैः ।

अभ्यञ्जनाय विषचेत भगदराणां तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेवाम् ॥ ३४ ॥

पयोतिष्मत्यादिभिरभ्यगार्थं तैलं पचेत् । भगदराणामेतेषामेतेषु परमतिशयेन हितं वदन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तं । वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलिखितं ।

मधुकरोमकणान्नादिरेणुकाद्विरजनीफलैनीपदुसारिवा ।

कमलकेसरपद्मकषातकीमदनसर्जरसामयरोमकाः ॥ ३५ ॥

सर्वाणिपूरच्छदनैरोभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगदरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुकादिभिरेतैः सवीजपूरपत्रैस्तैलं पिपाचिनं भगंदरादिम् ।

मधुतैलयुताविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवंति ॥ ३७ ॥

विडंगसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्मृः ।
मागधिकाकणाः पिप्पली तंडुलाः । औषच्छंदसिकं वृत्त ।

अमृताद्भुटिवेष्टवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुवृतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकात्रिकालंगविडंगैर्विल्ववृत्तैः सवरापलपट्टकैः ।

गुग्गुलुना सहरोन समेतैः क्षौद्रयुतैः सरुलामयनाशः ॥ ३९ ॥

अमृतादिकामिदं क्रमेण भागवृद्ध्या वृद्धं मधुना इव पिटिकादीन् जये-
त् । वैतालीय । मागधिकादिकैर्विल्ववृत्तैः पृथक् पलमितैस्त्रिफलपलपट्ट-
हितैः सर्वस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भाक्षितैः समस्त-
व्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपंचपलं पलिकोशा मागधिकात्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक् त्रुटिकर्पयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

गुग्गुलुपलानि पच पिप्पल्यादयः पलाशिकाः । त्वगेलयोः मल्लेकं कर्पं
तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिभिः स्वायधुवाख्यो गुग्गुलुरेपः प्रसिद्धः । दोधक
वृत्त ।

शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

कायेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

तदेव गुग्गुन्वादि द्रव्यं शुठीचूर्णयुतं दशमूलकायेन सुभावितं विशेषेण
वातरोगजित् ।

उत्तमास्रदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगंदरान् ॥ ४२ ॥

त्रिफलादिरज असनकायेन भावित तुल्यमहिषाख्यमाक्षिक शीलयन्
कुष्टादीन् हति । रयोद्धता ।

भगदरेष्वेव विशेष उक्तः रोपाणि तु व्यंजनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशोभनाच्च सम्यग्निविदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३

भगदरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः रोपाणि तु व्रणानि मकटसा-
धनानि । तेषु व्रणाधिकारात्परिशोभनाच्च सम्यग्निविदित्वौपक्रम यथायोग्य
कुर्यान् । उपजातिः ।

अश्वपृष्ठगमनं चलोरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सर परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

भगदरे व्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिक वर्षं यावदधिक वा
परिहरेदिति । स्वागतावृत्त ।

इति श्रीभृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने भगदरप्रतिषेधो नामाष्टाविं
शोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थादिविज्ञानमुच्यते ।

अथातो ग्रन्थ्यर्जुदृष्टीपदापचोनाढीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमासास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

मेदोमासरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नत य श्वयथु कुर्वन्ति स
ग्रथनाद् ग्रन्थिः स्मृतः ।

दोषास्त्रमांसमेदोस्थिरिराव्रणभवा नव ।

ते च ग्रंथयो दोषाद्यात्मकत्वान्नव संख्याः स्युः ।

ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥

स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।

मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं स्ववत्यसृक् ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये वातादयामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहि-
तमच्छं स्ववति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोत्त्रमुष्णं स्ववति

पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरयवा रक्तशोफः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स
वष्णमसृक् स्ववति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूर्यं स्ववेदनम् ।

कफेन नीरुजो घनः शोफः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कंडूयुतश्च
स्यात् । स पक्वः पूर्यं घनं स्ववेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्छेत्सु जंतुषु ॥ ५ ॥

शिरामांसं च संश्रित्य सः स्वापः पित्तलक्षणः ।

दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रंथिर्भवेत् । जंतुषु कृमिषु वृद्धिं गच्छत्सु
शिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोफः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्निग्धं महातंतं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं तद् ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं
करोति ।

मृद्वं मेदुरैर्मैदोनीतं मांसेऽथवा त्वधिं ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रंथि मृदां स्निग्धं मृदुं चलम् ।

श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥

स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्ववेत् ।

मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्ध वायुना मांसे नीतमथवा त्वचि* नीत मेदोग्रंथि
भृश स्निग्धादिगुण श्लेष्मसमानाकारं तथा शरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयौ
यस्य त तादृशं करोति । स च ग्रंथिभिन्नः सन् घनं ताम्रमासितं सितं च
मेदः जवति ।

अस्थिमंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥

सोऽस्थिग्रंथिः

अस्थिभगेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत्स्यात् सोऽस्थिग्रंथिः ।

पदातेस्तु सहस्रांभोवगाहनात् ।

ध्यायामाह्वा प्रतातस्य शिराजालं सरोणितम् ॥ १० ॥

वायु* संपीड्य संकोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च ।

नि स्फुरं नीरुजं ग्रंथि कुरुते सशिराव्हयः ॥ ११ ॥

पदातेः सहस्रैव जलावगाहादध्यायामाह्वा प्रतातस्य ग्लानस्य पवनः
क्लृप्तः सरक्त शिराजालं संपीड्य तथा संकोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च नि-
स्फुरं नीरुजं ग्रंथि कुरुते स शिरासक्तः । नि.स्फुरमिति । स्फुरतिस्फुल्लित्यो-
रित्यादिना पत्वं ।

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।

सार्धे वा बंधरहिते गात्रेश्माग्निहतेऽप्यवा ॥ १२ ॥

वातात्ममत्सृतं दुष्टं सरोप्य ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाह* कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृत ॥ १३ ॥

अरूढे व्रणे तथा रूढमात्रे सद्यो रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्यायव ।

साद्रे व्रणे वधरहिते शरीरेऽश्माभिद्वते वा वातो रक्तमस्रुत दुष्ट सगोप्य
यथित व्रण कुर्यात् । दाहादियुत एष व्रणग्रथिः स्मृतो मुनिभिः ।

साध्यादोपास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्रलाः ।

मर्मकंठोदरस्थाश्च

दोपास्रमेदोजा ग्रथयः साध्याः । न पुनः स्थूलाः खराश्रलास्तथा मर्म-
स्थाः कठस्था उदरस्थाश्च ग्रथयः साध्याः ।

महत्तु ग्रंथितोर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मेदोतैः पोढादोपादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफादयत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

प्रथेयंमहत्तदोर्बुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं । कथं । दोषै-
स्त्रीणि । रक्तमासमेदोभिस्त्रीणीति । तच्चार्बुदं मेदः कफब्राहुल्यात् स्थिर-
त्वाच्च प्रायः पचनं न याति ।

शिरास्थं शोणितं दोष संकोच्यांतः प्रपीडय च ।

पाचयेत् तदानद्धं सास्त्रार्थं मांसपिंडितम् ॥ १६ ॥

मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

शिरास्थित रक्त दोषो वाताद्यन्यतम संकोच्यांतरमभ्यतरे च प्रपीडय
पाचयेत् । तत्पक्वं च सदानद्धं सास्त्रार्थं मांसपिंडितं मांसांकुरैश्चितं वृद्धिं ग-
च्छति । वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं भभूतं स्रवति । तदेवविधं शो-
णितार्बुदं गद्यते । मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद् ग्रथिलक्षणेनैवोक्तमा-
मत्वात्रैवोक्तं ।

तेष्वसृग्मांसजे वज्र्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

तेषु षट्स्वर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत् । अपराणि
चत्वारि साधयेत् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैः शनैर्वनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

अधः कायं वंक्षणोरुभृतिदोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निविडं श्वयं शनैः शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्षते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।

रूक्षं च वातात्

श्लीपदं वातात् परिपोटेन त्वग्भेदेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

कफादुरुस्तिग्धमरूक्षितं मांसांकुरैर्बृहत् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् । कफेन गुरु स्तिग्धं रुजाराहितं मांसांकुरैश्चित महश्च स्यात् ।

तत्प्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सु परिमृति ॥ २१ ॥

तच्छ्लीपदं वर्षानिक्वातं सुमहत्सु परिस्त्राव च स्यञ्जेत् ।

पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदत्येके तु पादवत् ।

श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावान्जायते ।

भेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षावंक्षणगा मलाः ।

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥

अवगादान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये सर्वत्यन्येति कंदुराः ॥ २४ ॥

नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ।

गंडमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

मेदस्थाः कंठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामल-
हाकारानवगाढान् बहून् गंडाश्चिरपाकाश्च कुर्वते । ते च गंडाः स्तोकपीडाः
रच्यन्ते । अन्ये च स्वंति । अपरे चातिकंडुराः कंडुं राति दधत इति
कंडुराः । नश्यंत्यन्ये । अन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबंधिनः । इयमीदृशी
गंडमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्जरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।

तां गंडमालां ज्वरादियुतां त्यजेत् । अथ नाडीविज्ञानमाह ।

अभेदात्पक्षशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधायति ।

गतिः सा दूरगमनाच्चाडी नाडीव संस्तुतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

पक्षशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो व्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य
दूरं व्रजति । सा दूरगमनाद् गतिरित्युच्यते । नाडीव संस्तुतेर्नाडीत्युच्यते ।
अन्येषां तु तत्रैकतां मत एका नाड्यनृशुर्वक्ता नाडीत्युच्यते । सैव नाडी
अनेकगतिर्गतिरित्युच्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ २८ ॥

सा नाडी पृथग्दोषैस्त्रिसंख्यासन्निपातेन चतुर्थी । पंचमी शल्यहेतुः ।

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्भवा ।

स्त्वत्यभ्यधिकं रात्रौ

वातात्सर्वादिगुणा ।

पित्तातृहज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयस्त्रिंशद्वा चाति निर्पिचति ।

पित्तातृडादिकृन् । पीतोष्णपूतिपूयस्त्रिंशद्वा दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कंडूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥

निशि चाम्यधिकक्लेदा

कफाद् घनपिच्छिलसंस्त्रावा कंडूयती कठिना निशि चाम्यधिकक्लेदा
स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

सर्वेदोषैः सर्वाकारा ता च त्यजेत् ।

अंतःस्थितं शल्यमनाहतं तु करोति नार्डी बहते च सास्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च निस्थम् ॥ ३१ ॥

अंतरे स्थितं शल्यमनाहतं सन्नार्डी करोति । अस्य च शल्यवतः पुं-
सः सा नार्डी फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं बहते इति । उ-
पजातिवृत्तं ।

इति श्रीमृगांकुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थर्तुदंष्ट्रीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रन्थादीनां चिकित्सितं विभणिपुराह ।

अथातो ग्रन्थर्तुदंष्ट्रीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

आमेष्वपकेषु ग्रन्थिषु यथास्वं शोफेभिरव क्रिया चिकित्सित ।

बृहतीचित्रकेव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् । ततः शुद्धस्य
कृतवमनविरेकस्य सतस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रंथि विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

ग्रंथिं सम्यक्स्वेदयित्वागुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।

जलौकमो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

एषः क्रमो विशेषेण वाते कार्यः । पित्तास्रजे ग्रंथौ जलौकसः सर्वदा
शीतं मलेपादिकं हितं । कफजे ग्रंथौ वातोद्भवग्रंथिविहितः क्रमः ।

तथाप्यपक्वं छित्त्वेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

एवमप्यपक्मेन ग्रंथि साधु यथाभवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते
सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्माच्च क्रियत इत्याह । यस्मात्सशेषो ग्रंथि-
निश्चयेनैव पुनराप्यायते वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथौ पाटयेदेवमेव च ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथौ एवमेव पाटयेत् ।

कार्यं मेदोज्ञेयतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि मूढृते ॥ ६ ॥

मेदोज्ञेयतत् कार्यं तं च मेदोद्भवं ग्रंथिं तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवा-
ससा छन्नं सतः मेदोग्रंथिं पाटयित्वा तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् । अथ-
वा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदमि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

शिराग्रंथौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोनिलहरैर्वस्तिकर्मशिरान्यधः ॥ ७ ॥

शिराग्रंथौ च नवे साहचरं तैलं पेयं तथा वातघ्नैरुपनाहो हितो
वस्तिकर्मशिरान्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रंथिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ।

अर्बुदे ग्रंथाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥

शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।

मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥

जीर्णे जीर्णान्नमश्रियाच्छुंठीशृतपयोन्वितम् ।

त्रैवृतं वा पिवेदेवमशांतावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

गुल्फस्याधः शिरामोक्षः

श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्व्यङ्गुल
उपरि शिरा व्यधेत् । त च श्लीपदिन मासमेरंडोद्वं तैलं गोमूत्रयुतं
पाययेत् । जीर्णे चैरुडतैले पुराणमन्न शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षीरेण सहा-
श्रीयात् । त्रैवृतं वा पिवेत् । एवमप्यशानौ बन्धिना दहेत् । तथा गुल्फस्या-
धस्ताच्छिरा मोक्षयेत् ।

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

शिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।

लिपेत्सर्पपवार्ताकीमुलाम्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

कफजे तु शिरामङ्गुष्ठके विध्वा यवान् शीलयेत् । कषायगुणयुक्तानि
द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि । तथा वर्द्धमाना द्विज्यादिक्रमेण हरी-

तस्यो हिताः । सर्पपमूलेन वार्ताक्रीमूलेन च लिपेत् । धान्यया यवासकय
वा गुंडया लिपेत् ।

ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।

दंतीद्ववंतीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगंदूपनावनम् ।

शिरयाऽपहरेद्भक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥

अपचयामूर्ध्वाधः शोधनं दंत्यादिभिः साधितं घृतं पातक्यं तथा कफ-
मेदोहर धूमादिकमभ्यसेत् । शिरया रक्तं हरेत् । रसाशनं गोमूत्रेणालो-
डितं पिबेत् ।

अंधीनपक्वानालिपेन्नाकुलीपटुनागरैः ।

स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

आमान् ग्रथीन्नाकुल्यादिभिरालिपेत् । कठिनान् ग्रथीन्लवणपोटल्या
स्विन्नान् पश्चादगुष्ठादिना मर्दयेत् ।

शमीमूलकरिशृणां बीजैः सयवसर्पपैः ।

लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रंथिगंडविलापनः ॥ १६ ॥

शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैर्लेपो ग्रंथ्यादिभिरम्लपनः ।

पाकोन्मुखान् त्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।

आकानेव चोद्धृत्य क्षाराभिभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

पाकोन्मुखान् ग्रथीन् मुनरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत् । अथवाऽप-
कानेव ग्रथीनुद्धृत्य क्षाराभिभ्यामुपक्रमेत् ।

सार्धश्लेकः क्षेपकः ।

क्षुण्णानि निवपत्राणि क्षिन्नेर्धृत्तानकैः सह ।

शरावसपुटे दुग्ध्या सार्धं मिद्वार्धकैः समैः ॥ १८ ॥

एनच्छानानुना पिष्टं गंडमालाप्रलेपनम् ।

काकादनीलांगलिकानहिकोत्तुंडिकीफलैः ॥ १९ ॥

जीमूतबीजकर्कोटीविशालारुतवेधनैः ।

पाठान्वितैः पलाघांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करंजतैलस्य निर्गुंडीस्वरसाढकैः ।

अनेन मालागंडानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥

सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाम्यंजननावनैः ।

काकादभ्यादिभिः कल्कैर्द्विकर्षोन्मिनेर्विषकर्षयुतैः करंजनैलस्य प्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढके पचेत् । तेन तैलेन गंडमाला विरोध्या पूयवाहिनी वाऽसाध्यमायापि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लांगलिकीकंदकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥

निर्गुंडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीमणुत् ।

लांगलिकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचीमणुत् । पादमिति पाठे लांगलिकीकंदकल्कः पादो यस्मिंस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिदहनैः ॥ २३ ॥

मत्तःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषसार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥

ब्राह्मीरसार्कजसीरगोशकृद्रससंयुतम् ।

प्रस्थं सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥

पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।

भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्द्धपलेन युक्तेर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्पपतैलमस्य पक्वं पानाद्यैरभ्यस्त कुटादीन् शीघ्रमेव हन्ति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचंदनैः ॥ २६ ॥

तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपची जयेत् ।

वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तंदुलवारिणा ॥ २७ ॥

नस्याष्टेषाञ्च दुष्टारुरपचीविपजंतुजित् ।

शरपुंखामूलं तंदुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टाहःप्रभृतीन् हन्ति ।

मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥

सरोध्राभययष्ट्यान्हशतान्हाद्वीपिदारुभिः ।

तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च पूजितम् ॥ २९ ॥

उत्तमकारुण्यादीना मूलैस्तैलं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च हितम् ।
उत्तमैवोत्तमेति अभ्यंतरस्यामिति इत्थः । उत्तमका चासावरणिश्चोत्तम-
कारणी । उत्तमकारुणी करंभः ।

गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।

एंगुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥

गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः । कृष्णसर्प-
दग्ध इंगुदीतैलेन काको वा स्वयं मृत इंगुदीतैलेन लेपनं हितम् ।

इत्यशांतौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।

वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो इत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥

एवमध्यशांतौ सत्या रोगस्यापरपार्श्वजंघासमाश्रित वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्-
मेदो इत्वा ज्वलेन दहेत् ।

स्थितस्योद्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्ष्णिजः ।

तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रंथीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥

स्थितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन पार्ष्णिजप्रदेशात्ताचन्मार्त्रं-
भित्त्वा तत ऊर्ध्वं ग्रंथीन् हरेदिति निमिमुनिः प्रान्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णिज प्रतिद्वादशचांगुलानि मुक्तेन्द्रवर्ति च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्यमत्स्यांडनिग्रानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति मुश्रुतोक्तिः ३३

पार्थिव लक्ष्मीकृत्य द्वादशांगुलानि भित्त्वा द्वादशोक्त मुक्ता गदास्यापर-
पार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्यांडसदृशानि आलानि कर्षेदेव सुश्रुतस्य वचन ।
उपजातिवृत्त ।

आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।

घाणार्जवेधः सुरराजवस्तेर्भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ३४ ॥

गुल्फात् यावत् कर्णादारभ्य प्राग्निः सुष्टुमितस्य कर्णानां न्हस्वलव-
त्वेनानियनस्थानच्चात् स्थाननियम करोति । घाणार्जव इति । एतदुक्त
भवति नासाप्रात् कर्णं मनिसृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्नव-
मेघ तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टभाग विभज्य त्यक्त्वा द्वादशेतर
धत्नाद्विचत्वाऽक्षमात्र कर्षेदित्यपरे वदति । द्वादवचानुत्त ।

उपनाह्यानिलाच्चाडी पाटिता साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्षपुष्पीफलयुतैस्तैले पिष्टे ससैधवैः ॥ ३५ ॥

वाताच्चाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिलेपयेत् ।

पैत्तीं तु तिलमंजिष्ठानागदंतीशिलाह्वयै ।

पैत्तीं तु पाटिता सर्तां तिलादिभिः प्रदेहयेत् ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैधवै ॥ ३६ ॥

श्लैष्मिकीं च पाटिता तिलसौराष्ट्रजादिभिः प्रदेहयेत् ।

शल्यजा तिलमध्वाज्यैर्लेपयोच्छिन्नशोधिताम् ।

शल्यजां गतिं छिन्नां शोधितां च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत् ।

अशस्त्रकृत्यामेपिण्या भित्त्वाते सम्यगेपिताम् ॥ ३७ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

शस्त्रेण छेदनानर्हां गतिं सम्यगेपितामेपिण्या भित्त्वाऽते क्षारयुक्तेन
सूत्रेण पुनः पुनर्दारयेत् ।

ग्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या यत्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गंभीरादिषु ग्रणेषु यन्साधनं कथितं या यत्यो
उक्ता यानि तैलानि तदेतच्चिकित्सितं नाडीष्वपि गृह्यते ।

पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीग्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

चंचोः फलं पिष्टं लेपेन परं नाडीग्रणहन् ।

घोंटाफलत्वग्ग्लवणं सलाक्षं बृकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

स्तुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को यतीरुतो हंत्यचिरेण नाडीम् ॥ ४० ॥

घोंटाफलादिकः स्त्रीक्षीरस्तुगर्कदुग्धयुत एष कल्को वर्नीरुतो द्रागेव
नाडीं हति । इद्रवज्ञावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलांसिधुजन्ममुपहृवोंटाफलवैश्मधूमाः ।

आम्रातगायत्रिजपछवाश्च कटंकटेर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥

कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वत्यां चैतेषु सेव्यमनेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वत्यां च अमीष्वभ्यस्यमानेष्व-
विद्यमानगतिरिव गतिः क्षीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिर्विज-
यतेति । उपज्ञातिरार्था च ।

इति श्रीभृङ्गाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थनुदञ्ज्वापदापर्वाणाडीमतिशेषो
नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानं क्रममाप्तमाचिख्यासुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा अथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या
स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्या यवसंज्ञा सा यवप्रख्या । यवाकारा मां
साश्रिता घना कठिना च ।

अवकाश्चालनीशुक्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

अथयः पंच वा पट्टा कच्छपीकच्छपोन्नता ।

अथयः पच वा पट्टा । किंभूता अमुखास्तथाऽलञ्जीव वृत्ता वर्तुला,
स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्युच्यते । सा च कच्छपोन्नता स्यात् ।

कर्णस्योद्धं समंताद्वा पिटिका कठिनोन्नरुक् ॥ ३ ॥

शालूकाभा पनसिका

कर्णस्योपरिष्ठात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा
पनसिकासजा ।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसंधिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥

शोफोन्परुजः स्थिरो हनुसंधिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः ।

शाल्मलीकंटकीकारा पिटिकाः सरुजो घनाः ।

भेदोगर्भा मुखे यूना ताभ्यां च मुस्तद्वपिका ॥ ५ ॥

वातकफाभ्यां श्यात्मलीकंटकसङ्गाः पिटिका वृत्तान्विता घना मेदोगर्भा-
स्तरुणानां मुखे स्युस्ते च मुखदूषिकाः ।

ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ।

चीयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेद्याः । यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेतवर्णैर्वातकफजैः प-
द्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्षोदुंबरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

पित्तेन या पिटिका वर्जुला पक्षोदुंबरानिभा महादाहज्वररुक्ष सा
विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

गात्रेष्वत्रयवेषु वक्रस्य चांतरे दाहादिवृता मसूरममाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा
मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महाख्या विस्फोटसंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकाराः पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटिकैराचिता सा वातपित्ताभ्यां विद्धा
स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मंडला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभीसंज्ञा मंडलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना
सरागपिटकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।

कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्षेत्युच्यते । सा च वातात्स्यात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ।

धर्मस्वेदपरितेगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाब्धयाः ।

तादृशी लाजासदृशी महती पिटिकैका गंधनामेति स्मृता । धर्मस्वेदयुक्ते
शरीरे पिटिकारुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा
राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मंदैर्विसर्पति विसर्पतत् ॥ १३ ॥

शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

पित्ताधिकैर्दोषैर्मंदैर्दोषैः शोफो विसर्प दव विसर्पति । तथाऽपाकस्तनु-
स्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च । स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटो ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।

पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

पित्तोत्पन्नैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽपिसदृशा
जायन्ते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं
हन्ति ।

त्रिर्लिङ्गा पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेष्टिका ।

त्रिदोषलक्षणां विटिका वर्तुला अनुग ऊर्ध्वमिरिवेलिकाख्या ।

विदारीकंदकठिना विदारीकसर्वक्षणे ॥ १६ ॥

विदारीकद्वयत् कठिना कक्षायां वक्षणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वक्षणे च कक्षावक्षणे तस्मिन् पाण्योरित्यादिना न्दस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रंथिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्वार्धं स्ववेत्तत्रोल्वणोऽनिलः ॥ १७ ॥

मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करामुपपादयेत् ।

दुर्गंधं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥

तां स्थावयन्ति निचितां विंशत्तच्छर्करार्जुदम् ।

मेदः पवनकफैः स्नायुमांसशिराश्रयैर्ग्रंथिः स्यात् । स च भिन्नो वसाश्रु-
तमधुनिभः स्ववेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करा
कुर्यात् । ततो दोषास्तां शर्करां निचितां दुर्गंधं लोडितं क्लिन्नं विविधवर्णं
स्थावयति । तदेव विधं शर्करार्जुदं विधात् ।

पाणिपादतले संधौ जत्रूध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥

वल्मीकवच्छनेर्ग्रंथिस्तद्वद्वह्णुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकंदूहेदादयो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

पाणिपादतले संधौ जत्रूध्वं वा ग्रथिर्वल्मीक इव धनैरुपचीयते ।
तद्वद् वल्मीकजद्रह्नि च तान्यणूनि च तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलसितो
रुग्दाहकंदूहेदबहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्माधिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ।

ग्रंथि कौलवदुच्छनो जायते कटदरं तु तत् ॥ २१ ॥

शर्करादिभिरुन्माधिते पादे कटकादिभिर्वा क्षते कौलसदृशो ग्रथिरुत्सन्नो
जायते तत्कटदरं नाम ।

वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।

अणूकरोति बाह्यांतर्गमस्य ततः शकृत् ॥ १२ ॥

कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगसंधारणादपानाश्रय मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽस्यातुरस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्गच्छति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

पित्तानिले कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तच्चिप्यं तथाऽक्षतरो-
गमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

अभिघातात्कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शात्किंलूकेदान्वितातरा ।

आंगुल्योऽलसमित्याहुस्

दुष्टकर्मसंस्पर्शात् किंलूकेदयुतातरा आंगुल्योऽलसमिति वदति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

तिलसदृशान् कृष्णवर्णानरुजां त्वक्स्थान् तिलकानाहुः ।

मापांस्तानेव चोन्नतान् ।

तानेव तिलकानुचतान् मापानाहुः ।

मापेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

मापेभ्यः सकाशादुन्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलास्तानाहुः ।

तथाविधो जनुमणिः सदञ्जो लोहितस्तु स ।

तत्प्रमाणो जनुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ ।

कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥

शुक्लं कृष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरसमं लाञ्छनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

वातपित्ताच्छोकादिकुडात्तनु श्यामवर्णं मंडलाकारं मुखे व्यंगं वदन्ति ।
मुखादन्यत्र नीलिका ।

परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् ॥ २९ ॥

रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।

परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यंगं वातात्स्यात् । पित्तेना-
ताम्रानं किंचिनीलं कफेन श्वेतान्तं सङ्गु च स्यात् । रक्ताद्रक्तांतं किंचित्ता-
म्रं शोषयुतं चिमचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकंडुरविच्छेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥

पवनेन कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यत्यन्तरं त्वक् पांडुः क्रमेण
च विचेतना अल्पकंडूर्विच्छेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः
स्यात् ।

असम्यग्भवमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।

मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः सोनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्भवमनेन प्रेरितः पित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मंडलान्यतिशयकंडूनि रागवं-
ति लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् । स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
वांगसुदराख्यायां षष्ठं उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगविज्ञाननामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथैषा चिकित्सितं विवक्षुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्वमजगल्लिकाम् ।

अपक्वमजगल्लिकां जलजन्मभिर्विस्त्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलायय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोव्हालैर्

यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलायनार्थं प्रलेपयेदार्वादिभिः ।

• हत्यापापाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

पापाणगर्दभ यावदेव विधिः । तेन अधिकच्छउपशालूकपापाणगर्दभानां
पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्वान् साजगल्लिकांश्च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोधकुस्तुंबरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशांती वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।

मुखदूषिके रोधादयः प्रलेपाः । वटपल्लवयुक्ता नारीकेल्लुक्तयो वा ।
एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च दितम् । ललाटे च शिरामोक्षः ।

निवांबुवांतो निवांबुसाधितं पद्मकंटके ॥ ४ ॥

पित्रेक्षौद्रान्वितं सर्पिर्निवारग्वधलेपनम् ।

पद्मकंटके निवांबुना वृन्वमनो निवकाथपकं घृतं सक्षौद्रं पित्रे । नि-
वर्केणिकाराभ्यां लेपः ।

विवृतादींस्तु जालांतांश्रिकित्सेन्निरिवेष्टिकान् ।

पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाभिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विवृतादीन् जालांतांश्रिरिवेष्टिकाश्च पित्तवीसर्पमिव चिकित्सेत् ।
अभिरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

जालकगर्दभस्य लंघनादि यथावस्थ सदा कुर्यात् ।

विदारिकां तृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

विदारिकां रक्ते क्षुते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

शर्करार्बुदे सुष्ठुमेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सरोकं मर्मणि स्थितम् ।

बल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

बल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे जातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्त्रे तृते लिपेत् सपट्टारिवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदंतीपल्लसक्तुभिः ॥ ९ ॥

इतरत्पुनर्बल्मीकं शुद्धस्य रक्ते तृते श्यामादिभिः सलक्षणकर्णिकारगुह-
चीमिलिपेत् ।

पक्वे तु दुष्टमासानि गती सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन च ॥ १० ॥

पक्वे तु दुष्टमासानि सर्वाश्च गती शोधयेत् । केन । शस्त्रेण । कथ । सम्यक् । पश्चात्क्षारेणाग्निना च ।

शस्त्रेणोत्प्लव्य नि शोषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोऽग्निवित्तितम् ॥ ११ ॥

कदर शस्त्रेण नि शोषमुत्प्लव्य स्नेहेन दहेत् । रुद्धगुदे च विकित्तिन निरुद्धमणिसदृश कार्यम् ।

विष्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

विष्यं शुद्ध्या विरेकादिक्रयोजितोष्माणं सत शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

कुनख दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुन ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलौ ।

सन्निवपत्रैरालिपेद्

अल्पे तु चरणी काविकसिक्तौ कासीसादिभि सन्निवपत्रैरालिपत् ।

दहेत्तु तिलवाडरान् ॥ १३ ॥

मषाश्च सूर्यरातेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

निलकालकामषाश्च सूर्यकानादिभिर्दहेत् ।

तद्वद्वद्वत् शस्त्रेण चर्मकीञ्जनमणी ॥ १४ ॥

चर्मकीञ्जनमणी शस्त्रेणोद्वत् तमेव सूर्यकानादिभिर्दहेत् ।

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरेवृक्षत्वगंकुरैः ॥ १५ ॥

लाञ्छनादिषु त्रिषु लाञ्छनत्रयंगनीलिकामु यथासन्नं शिरा विध्येत् । क्षी-
रेवृक्षाणां त्वग्भिरकुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वत्थुरजा मयी ॥ १६ ॥

व्यंगादिषु चायं लेपोऽर्जुनवत्कं माक्षिकपिष्टं वा । मंजिष्ठा माक्षिकसहि-
ता वा । श्वेताश्वत्थुरजा मयी सनवनीता वा ।

रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियंगवः ।

वटांकुरा भसूराश्च व्यंगघ्रा मुखकांतिदाः ॥ १७ ॥

रक्तचंदनादयो व्यंगहरा मुखकांतिकरा लेप इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके रुष्णातिलाः सर्पपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेदुमपास्तव्यंगलाञ्छनम् ॥ १८ ॥

जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचंद्रं निरस्तव्यंगलाञ्छन-
विदधति । वक्त्रमेवैदुमव्यंगमेव लाञ्छनमिति रूपकालकारः ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुपाः ।

भसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शास्मलिकंटकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कौलमज्जा वा शशासृक्षौद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौराली जटा ।

गौरस्थिमुरालीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

भसूरा भृष्टा निस्तुपाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पिर्मौक्षिकान्विता लेपः । शास्म-
लीकटकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः । कौलस्याम्लवदरस्य मज्जा

दाशागृक्षोद्विष्टो गुडान्निगो लेपः । सप्ताहं बीजपूरस्यांतरस्थितं कृष्टं
माक्षिकमुत वा लेपः । मौशलीमृदाशात्मलीमूलं छागलीक्षीरपिष्टं सक्षीरं
वा लेपः । गव्यमस्थितालपत्रीमूलानितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः ।

जंब्वाझपष्टवा मस्तुररिष्टे द्वे नयो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च त्रिदुकम् ॥ २२ ॥

मंथाग्नपरावादिहो लेपः सवर्णकरितदुकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः
सवर्णकरः ।

उत्पलपत्रं तगरं त्रियंगुकालीयकदंमदरमज्जा ।

इदमुद्धर्त्तनमास्थं करोति सतपत्रसंकारात् ॥ २३ ॥

उत्पलादिकमेतदुद्धर्त्तनं पत्रसदृशं मुतं पिबते । आर्यो ।

एभिरेवौषधीः पिष्टैर्मुताभ्यंगाय साधयेत् ।

यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुहृत्कागर्भं गुतैः ॥ २४ ॥

एभिरेव पूर्वोदिष्टैः पिष्टैर्गन्धुक काथान्वितैर्मुताभ्यंगार्थं यथादोषं मधुर्तु-
मेहान् पापयेत् ।

यथान् सर्जरसं रोध्रमुक्षीरं चंदनं मधु ।

गृते गुडं च गोमूत्रे पथेदाद्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यंगान्नित्यं नीलिकाज्यं गन्धूषिकान् ।

मुतं करोति पक्षाभं पादौ पद्मदलोपमी ॥ २६ ॥

गरादीन् दधिलेपे यावद् गोमूत्रे पापयेत् । एतदभ्यंगाद् द्रमेन नीलि-
कादीन् क्षिपेत् । पक्षं क्षतपत्रमद्वयं करोति । गरणी पद्मपत्रगुण्यौ निद-
धाति ।

कुंदुमोक्षीरकालीयलाक्ष्मणपट्टाक्षचंदनम् ।

न्यमोषपादां सरुणान् पदाकं पदाकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमंजिष्टं पालिकं सतिलाढके ।

पक्ता पादावरोपेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तंगमंजिष्टायष्टीमधुकुंकुमैः ।

अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूपिकान् ।

हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णरुत् ॥ ३० ॥

कुंकुमादिक सनीलोत्पलमंजिष्टं पलममागं जलाढके पक्ता तेन पादाव-
रोपेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्ष्णिकैस्तैलस्य कुडवं छागीक्षीरद्विकुडवं पचेत् ।
सत् तैल नस्य शीलित नीलिकादीन् हन्ति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मंजिष्टाशत्रोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्

नेपालीहरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ।

पत्रं पाडुवटस्य चंदनयुगं कालीयकं पारदम्

पत्तंगं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षांशु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यंगनील्यादिनाशे वक्त्रे छायामेदवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

कनकस्य त्वक् कनकत्वक् तां कनकत्वच । मंजिष्टादीनि वसा घृतं मज्जा
गोक्षीरं क्षीरिवृक्षकायएतदग्नौ सिद्धं पक्कं व्यंगादिनाशे सिद्धं माहृतशक्ति ।
मुखस्य कान्तिं चाद्रमसीं शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्लीडितशालिन्ध्री वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।

नावने नस्ये मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्यादाहं च बन्धिना ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठनिहितं कुर्यात् । बन्धिना च दहेत् ।

उत्कोठे ककपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

उत्कोठे कफपित्तविहितं कार्यं । कोठे च सर्वं कुष्टोक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्याया पृष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगमनिषेधोनाम द्वाविंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायानिवृत्तस्य सहसा भजनोऽथवा ।

दोषाव्युपितसंकीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् मलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदंतनसोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविवर्द्धनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयंत्युपदेशादीन्

यनिनासंभोगाभिवृत्तस्य । सहसाऽरुमादेव स्त्रीव्यवाये भजनः । केचित्क-
रादिनैव व्यववाभासं कुर्वन्ति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहण । अयमेति वक्ष्यमाणगुणा
स्त्रिय सेवमानस्य । किंभूता । वानाद्यधिष्ठितस्तथा सक्तीर्णः संकटो मलि-
नोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तां तथाग्निं प्रिय । तथाऽन्ययोनिं म-
हिष्यादींस्तथाऽनभिलषती । तथाऽगम्यां भगिन्यादि । तथा नवसूता ।
तथा दूषितं सविषजैवादिभिर्जलं स्पृशतो रतांतेष्वपि नैव वा शलं स्पृ-
शतः । विवर्द्धयिष्या तीक्ष्णान् मलेपादीन् प्रयच्छतः । मुष्टिदंतनसोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः । तथा वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शनेन

च योनिविपरनानि संरेव दोषा दृष्टा गुणं प्रामाण्योभिनां नश्यमानान्-
पदशार्दान्कुर्वन्ति ।

उपदेशोऽत्र पंचधा ।

एथगदोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्र एषु मध्ये उपदग्धः पचमकारः । कथमित्याह दोषैः पृथक् त्रयः ।
रक्तेन चतुर्थः । सन्निपातेन पचमः ।

अत्र मारुतात् ॥ ९ ॥

मेदूशोफे रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनम् ।

एषां मध्ये वानेनोपदग्धो मेदूशोफो भवति । दाहणाः पीडाः स्तम्भस्तथा
त्वचः परिपोटनं ।

पक्षोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ १० ॥

पित्तेन श्वयथुः पक्षोदुंबरफलनिधो ग्नरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंदूमान् शीतलो गुरुः ।

श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासिनस्फोटसंभवोऽस्त्रन्नुतिर्ज्वरः ॥ ११ ॥

लोहितेन कृन्तस्फोटसंभवादयः स्युः ।

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।

तीव्रारुगाशुपचनं दारणं कृमिसंभवः ॥ १२ ॥

सर्वदोषज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपा-
कादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

एतेषां मध्ये रक्तज्ञो याप्यः । सन्निपातोक्त्यो मृत्युहेतुः ।

जायते कुपितैर्दोषैर्गुह्यामृक्पिशिताश्रयैः ॥ १३ ॥

अंतर्बहिर्वा मेदूसा कंदूला मासकीलकाः ।

पिच्छिलास्त्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभा ॥ १० ॥

तेशांस्युपेक्षया प्रंति मेदूपुंस्त्वभगार्तवम् ।

दोपैर्गुह्यरक्तमासाश्रयैः कुदैर्मेदूस्यातर्बहिर्वा कंदूला मासकीलकाः
शकवो जायते । तथा पिच्छिलरक्तस्त्राविणस्तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः ।
ते मासकीला अर्शांसि गच्छते । उपेक्षिताश्च मेद्रे जाता. पुष्टव प्रति । भगे
जाता आर्तव प्रंति ।

गुह्यस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्पपा मानसस्थाना घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ।

गुह्यस्य बाह्यतोतरे कफरक्तजाः पिटिकाः सर्पपमाणाः सर्पपाकारा
घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥

सौवमंथः कफामृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यते सोऽवमयो वेदनारोमाचवान्
कफरक्ताभ्यां स्यान् ।

कुंभीकारक्तपित्तोत्था जाववास्थिनिभाऽशुना ॥ १३ ॥

जाववास्थिरूपा कुम्भिका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलर्जा मेहवद्विद्याद्

अलर्जा प्रमेहे यथा तथाऽस्मिन्नपि विद्यान् ।

उत्तमां रक्तपित्तनाम् ।

पिटिकां मापमुद्राभां

उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेदूपिटिकां मापसमां मुद्राभां विद्यान् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पिटिकाचिता या पिटिका स्यात् । तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्क
टाभा ता पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्या भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे पिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरुद्धं वातकोपत ।

मृदित मलित वस्त्रसरुद्ध वाससा क्षोभित वातकोपान्मृदित स्यात् ।

विपमा कठिना भुग्रा वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

या पिटिका विपमा समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्टीलि
का गदिता ।

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेदूजम् ।

निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥

पिडितं ग्रंथितं चर्म तत्प्रलंबमधोमणे ।

निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडुकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेदूज चर्म सरुग्दाह निवर्तते । क्वचित्क-
दाचित् पाकमपि याति । तच्चर्ममणेरध पिडित ग्रथित प्रलंबं च स्यात् ।
तत्सकफ कफेन तु सह कंडुकाठिन्ययुत निवृत्तसत्र स्यात् ।

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

कुच्छ्रेण रोहति यच्च दु स्फुटित चर्म तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणाद्धि चेत् ॥ १९ ॥

श्रोतोमूत्रं ततोभ्येति मंदधारमवेदनम् ।

मणोर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गद ॥ २० ॥

वातेन चर्म दूषित मणौ सक्त चेच्छ्रोतो रुणाद्धि । ततो मंदधारमरुज
मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोध । स एव विधो रोगो निरुद्धमणिसत्रः ।

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

लिङ्गं शूकैराकीर्णमिव स्यात् । तद्ग्रथितसंज्ञं कफजं ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाब्ध्या ॥ २१ ॥

शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः सा स्पर्शहानिसज्ञा ।

छिद्रैरण्मुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

यत्पुनर्मेंद्रं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः सर्वतः परितश्चितं वातशोणितकोपात् त-
च्छतपोनकं विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्नितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसघातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदनाश्रोत्रास्तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

ईपलोहितैः रुष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिङ्गं वेदनाश्च द-
हणास्तमेवोपधं रक्तार्बुदं जानीयात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रन्थादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजः । विद्रधिश्च
त्रिदोषजः ॥ उक्तो विद्रह्यादिविज्ञानीये ।

रुष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ २५ ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

रुष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यते पक्वानि सन्निपातेन । तानेव
प्रकारात्तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधि तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषांश्छेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

एषां मध्ये मांसार्बुदादींश्चतुरस्त्यजेन्नोपक्रमेत् । शेषान् षोडश रोगां-
श्छीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

योनेर्व्यापदो निघातिर्दुष्टाहाराद्भवति ।

विषमस्थागशयनभृशमैथुनसेवनैः

दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बोजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनी कृद्धो निलः कुर्याद् रुक्तोदायाममुत्तता ।

पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥

फेनिलारुणच्छृणालपतनुरूक्षार्त्तवस्तुतिम् ।

स्तंसं वक्षणापार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्ताश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

विषमस्थागशयनादिभिर्योनौ पवनः कुपिनो रुजादीन् कुर्यान् । तथा
पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं च । तथा फेनिलादिगुणार्त्तवस्तुतिं
तथा वक्षणादौ भ्रशं रुजां क्रमेण च गुल्मं कुर्यान् । तांस्तांश्चानेकविधान्
रोगान् कुर्यान् । सेव विधा व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

सैवाऽतिचरणा श्वयथुयुनाऽतिव्यवायात्स्यान् ।

मैथुनादतिशालायाः पृष्ठजंघोरुवक्षणात् ।

रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

मैथुनादतिशालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवक्षणं पीडयन् योनिं सदूषयेत् ।
माक्करणेति सा स्यान् ।

वेगोदावर्तनाद्योर्नि प्रपीडयति मारुतः ।

स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीडयति । ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति । एषा व्यापत्तिरुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्त्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्न रौक्ष्यादुष्टार्त्तवज्रं हन्ति तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः मुरते मरुत् ।

अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

अतिसुहिताया विषम स्थिताया निभुवने पवनोऽग्नेनोत्पीडितो योनेः संबन्धिनि स्रोतसि स्थितो मुखं योनेरेव वक्त्रीकुर्यादस्थिमासेन सह दारुणपीडं सातर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सूक्ष्मद्वारां योनिं कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधाद्वतौ वायुर्दुष्टो विष्णूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्कारूपा सातिवेदना ।

ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विष्णूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च करोति सा शुष्कसत्राऽतिरुजा स्यात् ।

पडाहात्ससरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुङ् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

पडहेनाथवा समादेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं
वमेत् सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

भृष्टेऽपिप्यस्तनी च स्यात्पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषाभरद्वेष्टिणी स्तनरहिता च स्त्री
स्यात् । सा पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्थं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुरुते विवृतां स्त्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।

उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

पञ्चनो दुष्टो योन्यास्थं विष्टभ्य गर्भकोष्ठं च विवृतमुखीं भृष्टां वाति-
कीमिव सुदुःखामुत्सृष्टमांसां मृदन्त्वाद्योनिं कुरुते । तां महारुजां महा-
योनिं वदति ।

यथास्त्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकोपापूतिगंधज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तिवाम् ।

सा व्यापत्पैत्तिकी

यथायोग दूषणैः सर्वरोगनिदानायुक्तेर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं
दाहायन्वितां करोति । तथा भृशोष्णादिगुणयुनार्तिना । सा पैत्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्तुतेः ॥ ४३ ॥

रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्तुतेः स्यात् ।

कफोभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कंदुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्तुतिम् ॥ ४४ ॥

सा व्यापच्छैष्मिकी

श्लेष्माऽभिष्यन्दकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादि-
गुणा तथा तद्विधा पांडुपिच्छिला क्षुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात् । सर्वं
विधा व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात् ।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकार्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

यस्यां वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्यवैवर्ण्ययुतं सा लोहितक्ष-
याख्या ।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवधूद्वारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्ज्वाति दूषिता ॥ ४६ ॥

शूनास्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्त्रवाहिनी ।

वस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिष्णुता ।

पित्तलायाः स्त्रिया नरसयोगात् क्षवधूद्वारधारणात् पित्ताग्नितेन वायु-
ना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा वस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रो-
ण्यादितोदकरी स्यात् सा परिष्णुताख्या ।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपश्लुता स्मृता योनिर्

वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्रपिच्छिलस्त्राविणी योनिरुपश्लुता स्यात् ।

विष्णुताख्या त्वधावनात् ।

संजातमंतुः कंडूला कंड्वा चातिरतिमिया ॥ ४९ ॥

अक्षालनात्तु योनिः सभूतकृमिः कंडूगुना कंड्वा चाहेतुना सुतरां सुरता-
भिलाषिणी विष्णुताख्या ।

अक्षालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरुक्त्वमूर्छितः ।

कार्णिकान्नयेद्योनी रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

मरुदकालवाहनात्कफरक्तमिश्रिनो योनौ कर्णिका रजोमार्गनिरोधिनी
कुर्यात् । सा कर्णिनी गद्यते ।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्वा व्यापत् सा
सान्निपातिकी स्यात् ।

उपदेशोऽधिरोद्धूते लिङ्गस्य मध्ये शिरा मोक्षयेत् । शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात् । विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत । पक्के पादिते च तिलकल्काज्यमधुभिर्लेपः ।

जम्बाम्रसुमनोनीपश्वेतकांजोजिकांकुरान् ॥ २ ॥

शाल्वकोवदरोचिल्वपलाशातिनिशोद्धवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥

स काथः शालनं तेन पक्कं तैलं च रोपणम् ।

जम्बायंकुरान् । शल्वव्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफला च जले पचेत् । स काथः शालनं हित । तेन काथेन तैलं पक्कं रोपणं स्यात् ।

तुत्पगैरिकलोध्रैलामनोव्हालरसांजनैः ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

तुत्यादिभिर्मिक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदंशव्रणहरः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

कर्परे त्रिफला दग्धा घृतान्विता पर रोपणम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

सामान्यमेतत्साधनं प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम् ।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृराम् ।

पक्कैः स्नायुरिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

यथा च पाकं न याति तथाऽनियन्तः कार्यः । यतः पक्कैः स्नात्वा दिभिः प्रायेण ध्वजो भेदो नश्यति ।

अरीसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।

अरीसां छिन्नानां दग्धानां चोपदंशनुस्या क्रिया कार्यो ।

सर्पपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

सर्पिकाः शस्त्रेण लिखिताः कषायद्रव्यैर्जम्बादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णै-
रवचूर्णयेत् । तैरेव कषायेस्तैलं पचेत् । तदभ्यञ्जनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमंथेऽपि रक्तं स्नाय्यं तथोजयोः ॥ ९ ॥

एतच्चिकित्सितमवमंथेऽपि कार्यं । तथैनयोः सर्वपावमंथयोरस्त्रं स्नाय्यम् ।

कुंभीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां रोधिते व्रणे ।

तिदुकात्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

कुंभीकायां लोहितं मोक्षयेत् । पक्कायां तु व्रणे शोधिते सति तिदुका-
दिभिलेपः । तिदुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्नुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलज्यां स्नुतशोणितायामेव एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिटिकां संचिद्य बडिशोत्थृताम् ॥ ११ ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

उत्तमाख्यां पिटिकां बडिशोत्थृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चूर्-
णैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

त्वक्पाकरस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

मृदितं नाम लिंगरोग वक्ष्यमाणेन बलातैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः
कन्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः ।

अष्टीलिकां तृप्ते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

अष्टीलिका रक्ते द्वेते कफग्रंथिमिवोपक्रमेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वा उपनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शास्वलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मर्णिं प्रपीड्य शनैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र रास्यते ॥ १६ ॥

निवृत्तसत्रं लिंगरोग पृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् । त्रिरात्रं पंच-
रात्रं वा सुस्निग्धैः शास्वलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म-
मर्णिं समानयेत् । किं कृत्वा । मर्णिं शनैः प्रपीड्य । प्रविष्टे मणौ चोपनाहं
पुनः पुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योन्यः स्यात् ।

नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जनुना सूताम् ॥ १७ ॥

स्नेहाक्तां स्त्रोतसि नस्य सिंचेत्स्नेहैश्चलापहैः ।

त्र्यहाभ्यहात्स्थूलतरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥

स्त्रोतोद्धारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्सद्यः क्षताविधिं ततः ॥ १९ ॥

निरुद्धे निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जनुना सूतां लिप्तां
स्नेहाक्तां लिङ्गेऽन्यस्य लिङ्गं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिंचेन् त्र्यहाभ्यहा-
त्स्थूलतरां नाडीं सिक्त्वा स्त्रोतोद्धारं वृद्धिं नयेत् । एवमप्यसिद्धौ धीमान्
वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत् । ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधा-
नं युञ्ज्यात् ।

ग्रंथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रंथितसंज्ञं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिपेत्कपायैः ससौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

शतपोनकं लिंगरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णः समाक्षिकैर्लिपेत् ।

रक्तविद्रधिवात्कार्या चिकित्सां शोणितार्बुदे ।

शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवाच्चिकित्सा कर्त्तव्या ।

व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

सर्वेषु लिंगरोगेषु यथावस्थमवस्थावशाद् व्रणोपचारानतःशुद्धिकषाय-
लेपघृततैलरसक्रियाचूर्णाश्छोदनरोपणान् प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं रास्यते कर्म वातजित् ।

स्नेहनस्वेदवस्त्यादिवातजासु विरोपतः ॥ २२ ॥

योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सां युक्तं स्नेहनादि-
नानोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण रास्यते ।

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

यतो वातमंतरेण योयितो योनिर्न दुष्यति तस्मात्तं जित्वा परस्य दोष-
स्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥

पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृत्तां व्यधयेत्पुनः ।

प्रवेरायेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥

स्थानापवृत्ता योनिर्हि रास्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

तो स्त्रियं बलातैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाण्ड्यं पाययेत् । तथा
योनिं स्निग्धां रिवन्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत् । जिघ्रां कुटिलां योनिं
हस्तेन नमयेत् । संवृतां तु व्यधयेत् । प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च
प्रवेद्ययेत् । विवृतां तु सर्तीं परिवर्तयेत् । यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः
शन्यरूपा भवेत् ।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्घोजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।

वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

वमनादीनि च कर्माणि मृदून्यस्त्राणि स्त्री कौरयितव्या । सर्वतोऽधोऽप-
रिष्टाश्च विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म वस्त्यादिकं क्रियते ।

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।

शुद्धूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥

परूपकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।

योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

काश्मर्यादिभिः कस्तुरितैः कायिकैर्घृतात्प्रस्थं पचेत् तदृतं पीतं योनिवात-
विकारहरं सुष्ठु गर्भदम् ।

वचोपकुंचिकाजाजीरुष्णावृषकसैधवम् ।

अजमोदायवक्षारसार्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥

पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तदृतभर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्तिहृद्भोगगुल्मारोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खादेद्योनिपार्श्वार्त्या-
दिशक्तये ।

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयंतिकाम् ।

पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा रुष्णोपकुंचिकैः ॥ ३२ ॥

शुंठीमधूकमाचीकरक्तचंदनकट्फलम् ।

कट्वंगवत्सकानंताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य ससौद्रं तंदुलांजसा ।

पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जंतुकृता ये च बालानां तांश्च नारायेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेत्तारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य क्षौद्रान्वितं ज्येष्ठाभसां पिबेत् । अशौवि-
पयादिषु येषु दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनिदोषादीन् हन्ति पुष्पानु-
गसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितं ।

घातक्यामलकीपत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः ।

जंबवान्नसारकासीसरोध्रकट्फलार्तिदुकैः ॥ ५१ ॥

सौराष्ट्रिकादाढिमत्वगुर्दुबरशलादुभिः ।

अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥

तैलमस्थं तदभ्यंगपिचुम्बस्तिषु योजयेत् ।

शूनोतानोद्धता स्तब्धा पिच्छिला खाधिणी तथा ॥ ५३ ॥

विश्रुतोपश्रुता योनिः सिद्धयेत्सस्फोटशूलिनी ।

घातन्यादिभिः कार्ष्णिकेदृष्टागमूत्रे द्विगुणे क्षीरे च द्विगुणे तैलमस्थं पचे-
त् । तत्तैलमभ्यंगादिषु योज्यं । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवाग्नमभयारिष्टं सीधुतैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

विष्णुहययोरजःपट्यामयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा यवाग्नदिकं शीलयेत् । विष्णुहयादिमयोगांश्च शौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजंवास्थिधातुकी ॥ ५५ ॥

पैच्छिल्ये सौद्रसंयुक्तशूर्णो वैराद्यकारकः ।

कासीसादिकशूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वरुन् ।

पलाशधातुकीजंबूसमंगामोक्षसर्जनः ॥ ५६ ॥

दुर्गंधे पिच्छिले क्लेदस्तंभनशूर्ण इष्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिपेचनम् ॥ ५७ ॥

पलाशादिजशूर्णो दुर्गंधादिषु स्तंभनमिष्यते । आरग्वधादिवर्गकाथो दुर्गंधादौ परिपेकः ।

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसधारस्य कृसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

स्तब्धानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकर वेसवारादिधारणं विधेयम् । वेसवारः कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमापविशेषः । कृसरा च पायसं च कृसरापायसम् ।

दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।

चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ ५९ ॥

दुर्गंधानां योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कषायः काथो हितः । शतपक्वं तैलं तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुक्क्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुता वस्तयो हिताः । पित्ते मधु-यष्टीशीरयुक्ता वस्तयः । वाते तैलाम्लयुता वस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

वृषकादीनि मयैः सलवणैः पिवेत् । तथा पिप्पलीस्थूलजीरकैर्वा मयैः
सलवणैः पिवेत् ।

रास्नाश्वदंष्ट्राष्टपकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रालादिभिः शृत पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादंतीकाथैश्च परिपेचनम् ॥ ३३ ॥

गुडूच्यादिभिः काथैः परिपेचन मुखोष्ण हित मरुतत्वाद्योनौ ।

नतवार्ताकिनोकुष्ठसैधवामरदारुभिः ।

तैलात्प्रसाधिताढ्यार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

नतादिभिस्तेलात् पक्कात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाम्यंगपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तनितः कार्यः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः कार्यः स्नेहनार्थं
घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृतादकम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्धीकाभिः परूपकैः ।

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षरौर्मधुकाद्विलान्वितैः ॥ ३७ ॥

सिद्धर्शाति तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।

शर्कराया दशपलं क्षिपेच्छिप्सात्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥

योन्यमृक्कुक्कुटोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयममृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामलां वातरुधिरं विसर्पं दृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्धसमेन सर्पिष-
आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षागैः कल्कीकृतैः पक्के शीते च माक्षिक-
पलाष्टकं कणाष्टपलं सितापलानि च दश क्षिपेत् । तस्माच्च कर्षमाणं लि-
ह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च ।

एवमेव पयः, सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

अमेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्वं गर्भमदं पित्तजानां च रोगा-
णां परमं हितम् ।

बलाद्द्रोणद्वयकाये घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरद्विजीरकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमापाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरचतुराढके कृष्णा-
दिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तममाणैस्तदृतं पानेन वातरोगान्
हत्वा गर्भं दधते । मुद्गीनां पय्यां प्रयेकं संबन्धो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माप-
र्णीति ।

रक्तयोन्यामसृग्बर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबन्धं च यथादोषोदयं रक्तस्थाप-
नं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

पाठाजंब्वाभयोरास्थिशिलोद्भेदं रसांजनम् ॥ ४५ ॥

अंबुष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचम् ।

बाल्हीकवित्वातिविपारोऽततोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदति योषितः ॥ ६१ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवमनेन प्रकारेण योनिषु-विशुद्धासु सर्ताषु स्त्रियो गर्भं लभन्ते । प्रा-
कृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चैन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्घैरुपाचरेत् ।

नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येन्द्रियं शुक्रं दोषाणां वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्-
घैर्दोषघैरुपक्रामेत् ।

मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
द्वे निसे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
पयस्याहिंशुकाकोलीवाजिगंधाशतावरीः ॥ ६४ ॥
पिप्प्लाक्षांशैर्धृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ।
योनिशुक्रमदोषेषु तत्सर्वेषु च रास्यते ॥ ६५ ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

मंजिष्ठादिभिः कार्षिकैः पिष्टैर्धृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्धृत सर्वेषु
योनिशुक्रमदोषेषु शस्यते । आयुष्यादिगुण परं पुंसवनं त्रियमाणगर्भाणां गर्-
भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धं । कुतः । यस्मात्पुष्पेऽर्त-
वसमये पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरनृद्विकर चेति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तत्रिरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायां यथ उत्तरस्थाने गुंभरोगप्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषयत्रमुच्यते सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यमाधर्म्यात् ।

अथातो विषयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तत्र विषयस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह ।

मध्यमाने जलनिघावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातं प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्तो ततः स्थावरजंगमे ।

सौम्यतिष्ठान्निर्जं रूपमुज्झित्वा वंचनात्मकम् ॥ ३ ॥

समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोडयमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणरश्मि-
समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिद्वर्णकचो दहनतुल्यनेत्रो ज्ञानः । तं पुरुषं दृष्ट्वा
भुवनविषादगतः । अत एवासौ जगद्विषणाद्विषसत् । ब्रह्मणा हुंकृतस्तु
सप्तसौ वचनस्वभावः स्व रूपं हित्वा स्थावरजगमादये मूर्तो अधितस्थौ ।
पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युत्क्षणं वीर्यं यत्कंदेषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटद्ववत्सार्वभृमीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

यद्विषं स्थिरं स्थानरं कंदेषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युत्क्षणं तत् कालकूटादि-
भेदभिन्नं फलादिष्वपि तद् भवति । किं तु कंदे वीर्यो निवृत्तः । आदिशब्देन
सप्रहोक्ता भेदा गृह्यते । यथा कालकूटवत्सनाभं शकुलं मालकं दामवैरा-
टिमुस्तकं शृंगी पुडरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं काशपुष्पकमिद्रायुधं
तथा तैलमिति भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तं तदिह विस्त-
रतरप्रथशक्या नोक्तं ।

सर्पलूतादिदृष्टासु दारुणं जंगमं विषम् ।

सर्पादिदंष्ट्रासु यद्वयवस्थितं तज्जंगमं । तच्च दारुणं दष्ट्रेत्युपलक्षणार्थं ।
नखविपाणमूत्रादीनामपि पुरा विपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥

शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

स्थावरं जंगमं चेति द्विःप्रकारं विषमकृत्रिमं । गरसंज्ञं तु कृत्रिमं । य-
मास्तत् क्रियते अतएव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवं
तच्च योगवशाच्छीघ्रं हन्ति । तथा विविधयोगवशाच्चिराच्चिरं हन्ति । शोफा-
दींश्च विधत्ते । अथ विषगुणान्निर्दिशति ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविषादं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकारिणं सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमु-
ष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न यु-
ज्यते रौक्ष्यादीनां गुणत्वादायोश्च द्रव्यत्वात् । ब्रूमः । वायोर्ये रौक्ष्यादयो
गुणास्तेषामेव विषस्यैरौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते ते च वायोरात्मभूताः ।
तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात् । यथा तंतुनाशे यटनाशः । तस्माद्युक्तः पवनस्थ-
रौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः । एवं पित्तेऽपि योज्यं । कट्वुष्णोष्णादिकथनमपि वि-
षस्याव्यक्तरसत्वमनेकरससंभवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः । व्यवायि-
त्वं चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि । विषस्य द्वि मंत्र-
तत्राभ्यामतरेण पाकाभावात् । पक्वेष्यन्ने विषस्यापकस्यैवोपलब्धेः । अत एव
शमितमपि किञ्चित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्मुक्तं । तीक्ष्णाद्यैरन्वि-

तमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोज्ञसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तरं नराणां द्रोगेव जीवितं हरति । कुव इत्याह ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान्सहारायान् ।

ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥

यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति । पश्चान् कफपित्तवानानाशयसहितान् दूषयति । अनंतरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय संपद्यते । ननु विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्गुणपत्रिदोषकोपिवाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्त्रीन् दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तमदिव दृश्यते । अत्र भणामः । विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते ततो गुणपदेव दोषत्रयकोपस्ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं प्राप्य सर्वलोतातिं बद्ध्वा देहोच्छेदाय प्रवर्तत इति न किंचिदन्नानुपपन्नं ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं मज्जायते ।

जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥

स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ।

विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते इदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

द्वितीये वेगे वेपथ्वादयो विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामारागे भृशम् ।

दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

पक्काशयगते तोदहिध्माकासांत्रकूजनम् ।

तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरिक्ता स्यान् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्काशयगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे वेगे गूर्धोऽनिगुरुत्वं जायते । च शब्दात्पूर्वोक्ता रसनादयावता-
दयः स्युः । एवमप्रेषि च शब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पंचमे ।

सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥

पंचमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः पूर्वोक्ताश्च पक्का-
यव्यथाश्च ।

पष्ठे संज्ञाप्रणाराश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

पष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽनिगयेनानिसारश्च ।

स्कंधेऽष्टकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

सप्तमे स्कंधादिभंगः सप्तानां धातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वातं शीतांनुसेचितम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

प्रथमे विषवेगे तु कृत्वमने शिथिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमा-
क्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

द्वितीये विषवेगे पूर्ववच्छीतांनुसेचिनं वातं विरिक्तं चानु पश्चादगदं
पाययेत् ।

तृतीये गदपानं तु हितं नस्थं तथोजनम् ॥ १८ ॥

तृतीये वेगेऽगदपानं नस्थमंजनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पंचमे मधुककाथमासिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

पंचमे वेगे मधुयष्टिकाकाथमासिकाभ्यां युक्तमगद हितम् ।

पष्ठेऽतिसारवात्सिद्धिर्

पष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिरितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

सप्तमे वेगेऽवपीडो रोगानुत्पादनीयोक्तो देयः । अथवा मस्तके काक-
पदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निक.पाठामूर्यवत्यमृताजयाः ।

रोलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसान्द्रहया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमासिकाम् ॥ २२ ॥

युंजाद्वेगांतरे सर्वविषघ्नी कृतकर्मणः ।

कोशानक्यादीनां क्राये यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिष्कमासिकां युज्यात् ।
सूर्यवल्ली करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्रसान्द्रहय बटमासिक । वेगांतरे वेगमध्ये
सर्वविषघ्नी । कृतं कर्म यस्य तस्यैव कार्यम् ।

तद्वन्मधुकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ २३ ॥

मधुकादिक्रयैः पेयां शीतां सघृतमासिकां युज्यात् ।

अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मन शिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।

श्रीवेष्टकं सजेरस. रातान्द्रा कुंकुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।

कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्पैः कल्पयेदगदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धयतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गांधारि चंडालि मातंगि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयो मंत्रः

ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अरोपविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशानिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्पर्शजनालेपमणिबंधादियोजितः ।

एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

अजनादीनि द्रव्याणि कन्या वृत्तोपवासा स्नाता शुक्लवस्त्रा तैः पूर्वोक्तै-
र्द्रव्यैर्माक्षिकसिक्तैः पुष्पनक्षत्रे विमान् पूजयित्वाऽनंतरमगदवरमिमं कल्प-
येत् । वैद्यश्च समीपस्थो मंत्रं नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो
मंत्रो हरिमायादिकोत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिषु पानादिम-
णिबंधादियोजितोयं चंद्रोदयो नामागदः परं शान्तिः स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषोविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविज्ञान्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ।

तेनादितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

यद्विषं पुराणं विषप्रौषधिभिर्वा हनवीर्यं यद्वा दावामीत्यादिभिः शोषि-
तं । स्वभावेनैव सुगुणैर्न सुष्ठु युक्तं तद् दूषीविषसंज्ञमुपैति । तथा वीर्य-
स्याल्पत्वादेतदविभाव्यमालक्ष्यं । तथा कफेनावृतं वर्षवृन्दं च तत्स्यायितेन
दूषीविषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्छां गच्छन्
वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् । तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिङ्गानि
तैः सेवितश्च भवेत् । आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात् । पक्का-
शयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः स यथा विहंगः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

ध्वस्ताः कयाः शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः पक्षीव
भवेत् । रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति ।
उपेन्द्रवसानुत्तं ।

प्राग्वाताजीर्णरीताभ्रदिवास्वप्नाहितारानैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्ट-सद्धानुन् दूषयति यतस्ततोपि हेतोर्दूषीविष
स्मृतम् ।

दूषीविपातं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोषितम् ।

दूषीविपारिमगदं लेहयेन्मधुना मृतम् ॥ ३८ ॥

दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोषितं सतः दूषीविपारि-
वक्ष्यमाणं माक्षिकेणापृतमगदं लेहयेत् । तमेवाह ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेवा सुवर्चिका ।

कुटंनटं नतं कुष्टं यष्टी चंदनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविपारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविपारिः । न चान्यस्मिन्नपि वार्यते ।
कितु विशेषेण प्रयुज्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विपादं चारु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिष्ठशिरःस्कंधसंघयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्त्रविस्त्रावी तृष्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुप्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योतिरुग्रजः ॥ ४३ ॥

सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छलपरिस्तवम् ॥ ४४ ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषदिग्धेन विपलितेन दाह्रेण विद्धो नरः पुनः पुनः प्रताम्यति ।
तथा वैवर्ण्यं मयाति । द्रामेव विपादमेति । अस्म्य च विषदिग्धेन विद्धस्य
शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते । श्रोण्यादयश्चास्य सहजः स्युः ।
कृष्ण दुष्ट च रक्तं क्षरानि । तृडादियुतः क्षणेनैव च दृष्टिकालुप्यादिकरः
स्यात् । तथा व्रण ईषद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात् । तथा सूयते
पाकं याति । तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सहीर्यते । नित्य-
मेव पिच्छलयुतं परिस्तव कुर्यात् । अमर्मेविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत ।

शल्यमारुप्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवलितः ।

शिरापाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेद् ॥ ४६ ॥

शुकनासाप्रतिविषान्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

दात्यमारुह्य तमेन लोहेन व्रणं पश्चादहेव् । अथवा मुष्ककादिसारेण
प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्च लेपयेद् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

तस्य च दिग्धौकलविद्वस्य कीटदष्टचिकित्सिनं यथायोगं कुर्यात् ।

व्रणे तु पृतिभिरिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

व्रणे च पूतिमसि पित्तविसर्प इव चिकित्साकार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥

गरमाहारमपेक्षं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ।

नानाकाता योयितः पत्न्यौ सौभाग्यार्थं राज्ञश्च निकटवर्तिनो नराध्वारा-
तिमेरिता गरमुक्तं भोजनं ददति ।

नानामाप्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥

विषाणां चारुषवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

नानामकारमाप्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तोक-
वीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ।

तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥

वायुना मतिलोमेन स्वमर्चितापरायणः ।

महोदरयकृत्छोहीदीनवाग् दुर्बलोलसः ॥ ५१ ॥

शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिनलाशयान् ।

अन्यते रुष्णमात्मानं गौरे गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥

विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहर्तृद्वयः ।

तेन गरेण पाडादिगुणः कृशादिपीडितश्च स्यात् । वातेन मतिलोमेन युक्तस्तथा स्वमचितापरः स्यात् । तथा बृहज्जठरयक्रुण्णीहवान् दीनवा-
गादिगुणश्च स्यात् । स्वमे शृगालादीन् पश्यति । मायेण शुष्कवृक्षोदपाना-
नि लोकेते । आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते ।
तेन गरविषेण विहतेन्द्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥

गरातो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

एतैरुक्तैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचि-
कित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरातो वातवान् भुक्ता तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥

शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानाविधेः स्मरन् ।

गरातुरः कृतवमनः पूर्वोक्तं पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृदयः सुवर्णं
शीलयेत् । किं कुर्वन् । सूत्रस्थानोक्तविधेः । शुद्धे हृदि ततः शार्पं हेमचू-
र्णस्य दापयेदिति स्मरन् । विधेः स्मरन्नित्र्यत्राधिगर्भेत्यादिना विधिशब्दा-
त् कर्मणि पठ्यते ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।

माक्षिकधातुकाचमयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितं लेहो दारुणं गरयोगजं
विषं हन्ति ।

मूर्वाभृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥

वचामुस्तविडंगानि तक्रं कोष्णांनुमस्तुभिः ।

पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥

मूर्वादीनि तक्रादिभिरग्लेन वा बीजपूररसादिरसेन गरोपहताभिः पुमान्
पिबेत् ।

पारावतामिपराठीपुष्काराब्धं शृतं हिमम् ।

गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

पारावतामिपादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिभिः ।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ।

विषसंकटमुद्दिष्टं रातस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

विषप्रकृत्यादियोगे साति विषसंकटं कथितं । अस्मिन्विष, विषसंकटे वि-
पार्तः द्यतमध्य एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः । कालो वर्षा ।
विषान्नं सर्वपादि । विषदोषः पित्तं । दूष्यं रक्तं । आदिशब्देन सात्त्या-
दीनां ग्रहणं ।

क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।

अजीर्णज्वरौ द्रवतः पित्तवारुतृद्धिमिः ॥ ६१ ॥

तिलपुष्पेकलाघ्राणभूवाप्पघनगर्जितैः ।

हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ ६२ ॥

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

क्षुदादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चांशुयोनित्वात्संश्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥

विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्मादनात्यये ॥ ६४ ॥

मावृषि च जलप्रभवत्वाद्विषं संश्लेदं गुडवद् गतानि । विसर्पति प्रसरति ।
घनापाये विगतवर्षासमये तद्विषमगस्त्यो हिनस्म्यस्यशक्तिं करोति । तस्माद-
नात्यये शरत्समये मंदवीर्यत्वं प्रयानि ।

इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगत्रलाबलम् ।

आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानंतरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण संख्यादिनां बुद्ध्या ज्ञानेन निश्चय्य ततः कर्म
कुर्यात् ।

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।

कपायकटुतिक्तैश्च भोजनैः रामयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

श्लैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेद्वैभोजनैश्च कपायादिगुणैः
शोति नयेत् ।

पैत्तिकं स्त्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।

कपायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः
कपायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्नितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥

नाघृतं स्त्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमीषधम् ।

वातिक मधुरादियुक्तैः सप्तविंशैर्भोजनैर्लेपैश्च जयेन्मांसभोजनैः कपाय-
तिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् । विषे स्त्रंसनं विरेचनं प्रलेपो वा भोज्यमी-
षधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि सर्वमेव तत्सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥

विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् मन्त्रलेऽनिले ।

सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति विद्वेदेण
च वतिऽनिरिक्तं ।

अयत्नाच्छ्लैष्मिकं साध्यं यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ।

सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् । पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् । वाता-
शयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साध्येनऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीभृङ्गाकृतत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने विषमतिषेधो नाम पञ्चत्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३५ ॥

पट्विंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात्सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ।

त्रिधा स्यासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगिनः ।

दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रिमकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनैकधा भिद्यते । विशेषाश्चेहानुपयोगिनो यतस्ततो न निगद्यते ।

विशेषाद्भूतकटकमल्लोष्णं खादु शीतलम् ॥ २ ॥

विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

दर्वीकरमंडलिराजीमंतस्तेषां विष रूक्षादिगुण क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विष रूक्षादिगुणं त्रयाप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनं विशेषादुपगमेव कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥

विषोत्खणा भवत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ।

एते च दर्वीकरादयस्तावण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोत्खणा भवति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः शीतातपायाश्चत्वारो मासा गृहीताः । व्यंतरा विजातय ऋतुसंधिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसंधिः प्रागुक्तः ।

रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुराधारिणः ॥ ४ ॥

फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

रथांगादिधारिणः फणावंतो द्रुतगतयो भुजंगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

क्षेया मंडलिनोऽभोगा मंडलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥

प्रांशवो मंदगमना

अभोगा अल्पभोगास्तथा नानामकारैर्मंडलैश्चिताः । प्रांशवो शीघ्रगतयो मंडलिनो वेद्याः ।

राजीमंतस्तु राजिभिः ।

स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्व विचित्रिताः ॥ ६ ॥

स्निग्धाभिर्नानामकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमंतो वेद्याः । विजातयोऽधुनोच्यते ।

गोधासुतस्तु गौधेरो विपे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

गोधापुत्रो गौधेरः । ननु गौधेर इति नाम्नैव गोधासुतः प्रत्यपादि । तथा च गोधायाः फगित्यपत्यर्थे व्युत्पादितोऽयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिः कनामर्शकानिरासाय त्वेतत् । सच दर्वीकरैर्विपेण तुल्यस्तेरेव जातत्वात् । चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ ।

व्यंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

व्यंतरांश्चेतेषामेव संकरेण जानीयात् । यतश्च ते संकीर्णलक्षणास्तस्या-
सन्निपातप्रकोपनाः स्युः ।

आहारार्थं त्रयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैरादेवर्षियमचोदनात् ।

दरांति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आहारादिभिः कार्णेर्भुजंगा ददांति । तेषु यथोत्तरं विषस्याधिक्यं क-
थितम् ।

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

आदिष्टात्सर्पाद् हेतुं विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

व्यन्तरो भुजंगमः पापस्वभावत्वाद्धर्मं आश्रित्यास्तु ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

नतु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिरोत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे संरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

यस्मिन्काये लालापरिक्लेदमात्रं उपलभ्यते । न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । नदे-
वं भूते तुंडाहतं कथयन्ति । एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद्
व्यालीढसंज्ञं । द्वे दंष्ट्रापदे संशोणिते व्यालुप्ते विद्यात् । त्रीणि तु दंष्ट्रापदा-
नि मांसच्छेदादसंततत्वाद्वाहीनि दष्टकमादियोत् । दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्व-
दष्टकमिव दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् ।
पश्चिमं दष्टनिपीडिताख्यमसाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु वृक्षसाम्यमित्य-
र्थाद्गम्यते ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ।

सर्पजं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते । अपि तु प्राप्य । किंतु
रक्तं स्नोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते । यथा तैलं बलं प्राप्य प्रसरति तथैव ।
आहेयमिति दतिकुक्षीत्यादिना भवार्थे ढक् ।

जीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पांगाभिहतं तु तत् ।

भीरोः सभयस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शद्वितोर्यद्वयं तेन वायुः क्रुद्धः कदा-
चिच्छोफं विधत्ते । तत्सर्पांगाभिहतं स्यात् ।

दुर्गंधकारे विद्धस्य केनचिद्वटशंकया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्छादाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥

दुर्गंधकारे केनचित्माणिना विद्धस्य दष्टशंकया विषोद्वेगादयः स्युः । त-
च्छंकाविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कंडूशोफरुजान्वितः ।

दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

सविषो दंशो व्यथ्यते कंडूादियुतो दह्यते जालकवत् किञ्चित् ग्रथितोऽ-
स्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वं दर्बीकृतां वेगे दुष्टं स्त्रावीभवत्यसृक् ।

श्यावता तेन वक्रादौ सर्पंतीव च कीटकाः ॥ १९ ॥

दर्बीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च
तादृश्या रक्तेन मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पंतीव ।

द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।

दुर्गंधो दंशविच्छेदश्चतुर्थे घीवनं धमिः ॥ २० ॥

संधिविच्छेपणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनम् ।

दाहो हिध्मा च पष्ठे च त्दृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥

मूर्छा विपाकोऽर्तासारः प्राप्य रुक्वं तु सप्तमे ।

स्कंधपृष्ठफटीभंगः सर्वचेष्टानिर्वर्तनम् ॥ २२ ॥

द्वितीये विषवेगे प्रथमः स्युः । तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः । चतुर्थे घीव-

नादयः । पचमे सधिविश्लेषण तद्रा पर्वभेदन दाहो हिका च । पष्ठे च वेगे
हृदयपीडायाः । सप्तमे शुक्र माप्य स्कधादिभगः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात् ।

अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।

तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वययूद्रवः ॥ २३ ॥

तृतीये दंशविस्त्रेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।

चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितम् ।

पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥

तृतीये दंशविस्त्रेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।

चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मंन्यास्तंभश्च पंचमे ॥ २६ ॥

गात्रभंगौ ज्वरः शीत शेषयो पूर्ववद्वदेत् ।

मंडलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्त दुष्ट पीतीभवति । तेन च रक्तेन
पीतांगता दाहश्च । द्वितीये श्वययूद्रवि । तृतीये दंशपरिस्त्रेदादयः । चतुर्थे
वेगे ज्वरो दाहः । पचमे सर्वशरीरगतो दाहः । राजिमता दष्टस्य रक्ते
दुष्ट पांडुतां गच्छति । तेन हेतुना गात्राणां पांडुता । द्वितीये वेगेऽनिगात्र-
गुत्वं । तृतीये दंशविस्त्रेदादयः । चतुर्थे मूर्ध्नो गरिमादयः । पचमे गात्र
भगादयः । शेषयोः पष्ठसप्तमयोर्लक्षण पूर्ववद्वर्गीकरवद्वदेत् ।

कुर्यात्पंचमु वेगेषु चिकित्सा न तत परम् ॥ २७ ॥

पचमु वेगेषु चिकित्सित कुर्यात् । ननु तस्मात्परमसाध्यतान् ।

जलाश्रुता रतिक्षीणा जीता नकुलनिर्जिता ।

शीतवातातपव्याधिशुचृष्णाश्रमपीडिता ॥ २८ ॥

तूष्णं देशातरायाता विमुक्तविषकंचुका ।

कुशोष्णक्षीकंठरुद्धो चरंतीव मन्त्रिणः ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मता ।

जलाप्लुतादयः सर्पा अन्यविधा ज्ञेयाः । दिव्याध्युषितो देशो यत्र देवताः
कृतसन्निधानास्त देशं चरन्ति । संप्रहेऽधिकमुक्तं । स्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञा-
श्रयसुरालये । चाप्यये जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे । क्षीरद्रुमे निम्बतरौ
निर्झरे गिरिगव्धरे । चक्रनचगदाकुंतत्रिशूलाकमटाधराः । रक्ताख्यनयना
ये च ते स्युराशीविषोपमाः । न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
मैत्रतंत्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ।

स्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमोपक्षसंविषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसंव्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

याम्याग्नेयमवाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

दष्टमात्रः सितास्याक्षः सौर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।

स्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत् । याम्यं भरणी । आमेष्य कृत्ति-
का । नैर्ऋत मूलं । नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो सध्योदय एव । यः शुक्लमुखनयनः
पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनः पुनर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासः स न जीवति । संप्रहे
तु । श्वयथुर्वेदनास्तीत्रा ग्रीवाभेगोऽतिरक्तता । मूर्च्छागलग्रहच्छर्दिमेतराजस्य
किंकराः । जाम्बवप्रतिमो दहः कूर्मपृष्ठनदुन्नतः । रक्त खेभ्यः समस्तेभ्यो
वर्तते न तु दशतः । रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः । दष्टमे-
हनता वक्रवक्रश्च यस्य त त्यजेत् ।

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायते युगपद्यस्य सत्त्वच्छ्रुली न जीवति ।

यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो दृच्छ्रुलं च स्यात् स न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो अंगो विद्रेदः श्लथसंधिता ।

विपरीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ।

यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च
यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च ।
सामान्येनैवानि रूपाणि । तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्या-
दिनाऽभिपूक्तत्वात्परनिषानः ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ३६ ॥

दंडाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमांतिकम् ।

तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना न चेतन्यं । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । न-
था दंडेन लगुडेनाहतस्य राजिलेखा न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य यमि-
ष्यतो नरस्य । प्रयातस्येति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्त्वेन ध्वनिष्यति क्तः ।

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तांगारवद्विषकृ ॥ ३७ ॥

रक्षन् कंठगतान् प्राणान् विषमाशु रामं नयेत् ।

अतोऽन्यथा साध्यत्वे सति सद्यो द्रागेव त्वरया कंठगतान् प्राणान्
ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शान्तिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥

देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

घरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशतं तुल्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रम-
ते रुधिरादीन् धातून् दूषयन् प्रक्रमत इति श्लोकाभ्यामिति वङ् ।

एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

अस्मिन्नंतरेऽवसरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत यथा
विषवल्ली काये न रोहति । विषं वल्लोनेन उपमिनं व्याघादादिभिरिति
समासः ।

दष्टमात्रो दशोदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥

लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्वा चानु ससंभ्रमम् ।

निष्ठीवेन समालिपेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सपे दष्टार शीघ्रमेव खादेत् । अथवा लोष्ट
धरणीं दशनैश्छित्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दशमालिपेत् । कर्णमलेन
नालिपेत् ।

दंशस्योपरि बंधीयादरिष्टां चतुरंगुले ।

क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥

अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषम् ।

न वहन्ति शिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिता ॥ ४३ ॥

दशस्योपरिष्टाच्चतुरंगुलेऽरिष्टां क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैश्च मन्त्रैरुपल-
क्षितो मन्त्रजो बंधीयान् । बंधेन विष स्तभ्यते । जलं यथा सेतुबंधेन ।
अस्य च दष्टस्य गिरा विषं बध्नापीडिता न वहति ।

निष्पीड्यान्द्धरेदंशं मर्ममंध्यगनं तथा ।

न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाकुरः ॥ ४४ ॥

अनु पश्चान्निष्पीड्यादंशं दशमुद्धरेन्मर्ममधि वर्जयित्वा । तथैव हृते सति
विषावेगो न जायते । यथाकुरो बीजनाशात् ।

दंशं मंडलिना मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।

प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥

करोति भस्मसात्सद्यो बन्धिः किं नाम न क्षणात् ।

मंडलिना च दशं पित्तलत्वादेतोर्मुक्त्वाऽथापरं दशं हेमादिभिः प्रतप्तैः
शीघ्रं दहेदुल्मकेन वा । यतोभिः सद्य एव भस्मता सर्वमेव वस्तु नश्यति ।
क्षतं नु कियन्मात्रं ।

अस्कन्ने विषवेगान्नि मूर्छायमदहद्रवाः ।

भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वानिश्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

अस्कन्नेऽभ्युतेऽस्त्याने हि रक्ते विषवेगेन मूर्छाया भवति । ताश्च जये-
च्छीतैर्लोपादिभिः । तथा रोमांचो यावच्छीनेन स्यात् तावद्वाजिच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

अस्ते तु स्कन्ने सति विषवेगः शधिमेव मद्याम्पति ।

विषं कर्पति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥

पिबेदृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताश्लुतम् ।

हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्पति । तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं
घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेन् । घृताश्लुतस्य पुरुषस्य हृदयावरणे सति श्लेष्मा
हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशात्तृह्णासं वामयेत्ततः ।

द्रवैः कांजिककौलत्पतैर्मद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥

वमनैर्विषात्तद्विश्व नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

प्रवृत्ताः संजाता गौरवोत्क्लेशात्तृह्णासा यस्य स एव भूतस्तं द्रवैः कांजि-
कादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् । विषहरैश्च वामयेन् । एव कृते सति तस्य विषा
तस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविरोधतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ।

भुजंगदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टा क्रिया स-
माचरेत् ।

सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नश्यं मधु सपाकलम् ।

सिद्धुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नश्यं माक्षिकं कुष्ठ-
सहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं तृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।

पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृहघूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

कृष्णभुजंगदष्टस्य रक्ते द्यते दंशं गुञ्जानाकुलीभ्यां लिपेन् । तीक्ष्णेन मूल-
विषेण वा लिपेन् । क्षौद्रादियुतं च सर्पिःपानं ।

तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।

मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हितः ॥ ६० ॥

अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

तंदुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमनां च दारुणे विषे
हितः ।

समाः सुगंधा गृह्णीका श्वेताख्या गजदंतिका ॥ ६१ ॥

अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमम् ।

सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषाद्गदो हितः ॥ ६२ ॥

सुगंधादयः समाः समभागा आर्धभागेन सुरसपत्रादिकगिति समानि-
को मंडलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पंचवल्लवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।

जीवरूपभक्तौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥

सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषम् ।

लेपाच्छूययुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहृ ॥ ६४ ॥

पंचवल्लादिको माक्षिकयुतो हिमवन्नामागदो मंडलीविषं लेपेन

हन्ति । शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लवत्तवेतसोनां पंचानां त्वक् पंचव-
ल्कमुच्यते ।

काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्पभक्रौ सिता ।

मंजिष्टा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

काश्मर्यादिकं मंडलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।

शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेषुकं वचा ॥ ६६ ॥

पिष्टो गोधारिणाष्टांगो हन्ति गोनसजं विषम् ।

वंशत्वगादिकोष्टांगोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हति । वंशस्य त्वग्-
बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्ठमृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योपतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

कटुकादयो राजीमतां विषं प्रति ।

निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥

उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्ध्यां प्रलेपयेत् ।

पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥

जीर्णे विरिक्ते भुंजीत यवाच्चं मूषसंस्कृतम् ।

कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत्र उद्धृत्य
प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्ध्यां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराण
घृत त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवाच्चं आल्यादिकं सूप्तेन सं-
स्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंगुताः ।

एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ ७१ ॥

करवीरार्कयोः कुमुममूल लागलिकादींश्च काञ्जिकेन कन्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकामिको व्यंतरदष्टानां हितः । सार्वकामिक इत्यनुरागिकादित्वाद्भुजपदवृद्धिः ।

शिरिषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याजने हितम् ॥ ७२ ॥

शिरिषकुसुमरसे समवासरानि सितमरिच भावित भुजगदष्टानां पानादौ हितम् ।

द्विपलं नतकुष्टाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीनं घर्मदम् ।

अथ दर्वाकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राज्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

दर्वाकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विम्बाव्याऽनन्तरं मधुघृतयुतमगदं पीयमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

तृतीये वेगे वमनं विधाय तथा वाऽगदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुजीत तृतीयेऽजननावने ॥ ७५ ॥

तृतीये वेगे विषममज्जनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

चतुर्थे वेगे कृन्वमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत् ।

षष्ठपंचमयोः शीतौर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णराः ॥ ७६ ॥

पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विपापहैः ।

षष्ठपंचमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरेर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत् । यवागूं च विपमैः कृतां पाययेत् ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादंजननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमञ्जने नस्ये च युञ्ज्यात् । ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढ मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य दष्टस्य तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणित्वं न्यसेदथवा चर्म निक्षिपेत् ।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत् ।

तृतीये मंडलिनां वेगे वमिनः पेयां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं योजयेत् ।

अधिवगाढं प्रच्छाद्यवेगे दष्टस्य राजिलैः

अलांशुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

राजीमतां वेगे प्रथमेऽनिशयेन प्रच्छाद्यालांशुना रक्तं हरेत् । पूर्ववच्चागदं पिबेत् ।

षष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

षष्ठेऽजनमतीक्ष्णं योजयेदवपीडं च । नन्वत्र केचिद्देगा नोदिता एव तेषु किंचिदेषामित्याह ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्शकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

अकथितेषु दर्शकरोक्ता क्रिया योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । शिरां च न व्यथयेत् ।

त्वङ्मनोवहानिशो वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवामुरान् ॥ ८३ ॥

त्वगादिकमिदं ज्येष्ठाभस्ता पात्र सर्गाणि विषाणि हन्ति । वज्रिवज्रमिवा-
मुरानित्युपमालंकारः ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं मुरावहम् ।

फलत्रिकं व्योपनिशाद्वयं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

शुजंगलूतौदुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकामीर्णगरजनैश्च ।

आर्तक्षिरान् भूतविषापितांश्च स्वस्फीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

बिन्वमूलादिक छागमूत्रेण सुशुद्धणपिष्टमजनादिभिर्भुवगादिभिरातान्
पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति । उपजाती वृत्ते ।

मलेषाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरोद्विपम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

मलेषाद्यैर्दंशादपि किंपुनः कायाभि शेरं सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि
विष पुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाय वा ।

विषाप्रायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।

तैलमद्यकुलत्पाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कफायस्नेहवास्तिभिः ।

समाप्तिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

विषापपमे सति वायुं कूपित स्नेहादिभिरुपक्रमेत्तैलादिवाक्त्रिनेत्रानाशनैः ।

पित्तं पित्तज्वरहरैः क्वाथैः स्नेहवस्तिभिश्चोपक्रमेत् । आरग्वधादिगणेषु स-
माधिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पाने समंत्रपूतान्त्रुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
सर्पांगाभिहते शुंज्यात्तथा शंकाविषादिते ।

सितादिकं मंत्रपूतजलेन सहितं पानं प्रोक्षणम् । मृकृतत्वान्मंत्रपूतजले-
न वेगशोऽपशब्ध । तथा सांत्वन हर्षण सर्पांगाभिहते शुंज्यान् । शंकावि-
षादिने च शुंज्यान् ।

कर्कतं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
वैडूर्यगर्दभमाणि पिचुकं विषमृषिकाम् ।
हिमवद्रिरिसंभूतां सोमराजी पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

कर्कतनादीनि च विषाणि वीर्यवंति विषशांत्यर्थं धारयेत् ।

छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्री विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्ति भुजंगमाः ॥ ९३ ॥

छत्रवान् जर्जरिहस्तश्च चरेद्रियोषेण रात्री । तयोऽऽत्रजर्जरयोर्धधामंख्य
छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यन्ति तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

दति श्रीमृगाकृदक्षपुत्रर्थां मदरुणदत्तनिरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगमुदराख्यायां १४ उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽ-
ध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात् कीटलूतादिविक्रित्सित वक्ति ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणामेव विष्मूत्ररुक्तांडरावकोथनाः ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

* सर्पाणां पूर्वोक्तानां विष्मूत्रादिनां कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिमकाराः
समुदितैश्च युक्ता इति चतुःप्रकारा स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः ।

तेषु मध्ये वायव्यैर्वानलैः कीटैर्दष्टस्य दशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्वपीलुफलप्रसूयः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दशोऽल्पस्त्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः
खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसंनिभः ॥ ३ ॥

कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दशो मंदरुजः पक्वोदुंबरसदृशः ।

स्त्रावाढ्यः सर्वलिगस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

सान्निपातिकैस्त्रिदोषाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दश मृत्युधिकः सर्वलिगः स
च वज्र्यो नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्षिष्णुर्विस्तरकृता ॥ ४ ॥

शिरोसिगौरवं मूर्छा भ्रम श्वासोऽतिवेदना ।

वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयवर्द्धनस्वभावो त्रिभगोणितत्वं च ।
मूर्द्धनेष्वगुरुत्वं मूर्छायाश्च स्युः ।

सर्वेषां कर्णिकारोफो ज्वरः कंडूरोचकः ॥ ५ ॥

कर्णिकायाश्च सर्वेषां देशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति बन्धिवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चाच्च तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योतिरुक्ष्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च मथममगिरिव दहति । उपरिष्ठा-
दाग्नेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसंबन्धी सद्योऽतिरुग्मा-
दिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरित् इ ।

ते गवादिशकृत्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाच्च संभूता मंदमध्यमहाविषाः ।

ते वृश्चिका गवादिशकृत्कोथादिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च
संभूता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्तुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदराः ।

मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति लोमादीत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अभ्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्ताः सीतसितोदराः ॥ १० ॥

महाविषा दर्भदूर्वामहन्ना द्विपर्वाण एकपर्वाणो वा । रक्तोदराः केचि-
त्तृष्णोदराः केचिन्सीतोदराश्च ।

तैर्दष्ट. शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।

सर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन्मूर्छन् विशृङ्कासो विव्हलो वेदनातुरः ।

विशीर्यमाणमांसश्च मायसो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

तेर्महाविषैर्दष्टः सन् शूनविव्हादिः स्यान् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः
सन् मायसो जीवितं त्यजति ।

उद्धिष्टिगस्तु वक्त्रेण दशत्यम्पधिकव्ययः । .

साध्यतो वृश्चिकात् स्तंभं रोफसो इष्टरोमताम् ॥ १३ ॥

करोति सेकमंगानां दंशः शीतांशुनेव च ।

उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

उद्धिष्टिगाख्यो वृश्चिको वक्त्रेण ददाति । साध्यावृश्चिकादतिरिक्तव्यय-
स्तथा स्तंभं करोति मेढ्रस्य । तथा उष्ट्ररोमतां रोमहर्षं करोति । तथा दंश-
श्च दिशिरजलेनैव सेकमंगानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रि-
चरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः फीटाः श्लेष्मिकाः कणभोंदुराः ।

प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

फीटा वातपित्तप्रधिकाः कणभोंदुराः श्लेष्मोन्मणाः प्रायेण वृश्चिका वानो-
ल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं ज्ञायते तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विप-
रीतगुणैः क्रियां विदधीत ।

इत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।

धूर्णनोद्धेष्टनं गात्रस्थावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥

वातिके विषे तत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिःशक्तौ हृदाहः कटुकास्यता ।
मांसायदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

पित्तोत्पन्ने मंशानागादयः स्युः ।

उर्ध्वरोचकद्वयामप्रसेकोत्प्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुरामाभुर्गर्षिद्याच्छुष्माधिकं निषम् ॥ १९ ॥

कफाधिकं त्रिषं तृधादिभिर्मानयान् ।

पिण्याकेन घणालेपस्तैलाम्यगश्च यातिके ।
नाड्योस्येदो पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

वातिके त्रिषं पिण्याकेन घणालेपो योन्यः । तैलाम्यगश्च नाड्यादिभिश्च
रोदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तंभयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

पित्ताधिकं त्रिषं सेकादिभिरनिशिगिरैः स्तंभयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेन् ॥ २१ ॥

श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेन् ।

कोटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।

स्वेदालेपनमेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥

अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोऽथवा ।

कोटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च
मारेण कोष्णान् कुर्यान् । मूर्छितं नर दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं
च हिरा ।

नृकेशाः सर्पपाः पीता गुह्यो जीर्णश्च घूपनम् ॥ २३ ॥

विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमव्रयीत् ।

नरकचादयो भूपन सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपो-
वादीन् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

तथा विषघ्नं विधिं सकल विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्धष्टान् विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैर्दष्टान् सर्पान्साधयेत् ।

तंदुलीयकतुल्याशा त्रिवृता सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥

याति कीटविषैः कपं न कैलास इवानिलैः ।

त्रिवृता तंदुलीयकसमा घृतेन नर पिबेत् । एव कीटविषैश्च कपं क्षोभ
न यानि । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः ।

मुक्तालेपो वर शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

मौक्तिकलेपः श्रेष्ठ शोफादिघ्नः ।

वचा हिगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥

पाठा मनिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशागमगर्द पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वादशागमगर्द काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं
कीटविषं हति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगंधासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इत
रेण चक्रतैलेन कवोष्णेन वा सेचयेत् ।

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

सैधवान्वितेन वाग्येन मुहुर्मुहुः सिचेन् । क्वोऽप्येन कानिकेन दुग्धसै-
धवान्वितेन वा सिचेन् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैधवः ।

जीरककल्कः सैधवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात् ।

आदंरां स्वेदितं चूर्णेः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रजनीसैधवव्योपशिरीषफलपुष्पजैः ।

आसमंततो दंत्रां स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णे रजग्यादिजैर्घर्षयेत् ।

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात् । तथा सुखोष्णः पिण्या-
को गोमयो वा लेपो हितः । पाने दैर्घ्यंगवीनं शौद्रयुक्तं दुग्धं वा मभूत-
मितं हितम् ।

पारापतशकृत्पथ्यातगरं विश्वमेपनम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सशैबलोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

पारापतशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः । करभदंष्ट्रा-
सैवालयुता वृश्चिकविषघ्नी । तथा च संग्रहे । ससैधवोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृ-
श्चिकजं विषम् । मनोऽहं सैधवं हिङ्गु मालती पल्लवानि च । गोशकृद्रस-
पिष्टेय मुलिका वृश्चिकादिते । लघुनो मरिचं हिङ्गु मुरसं विश्वमेपनं ।
अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकादितशकरी ।

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपांननाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

हिङ्गुहरिताले सबीजपूररसे लेपात्रनाभ्यां गुटिका परं वृश्चिकविपत्तन् ।

करंजार्जुनशैलूनी कटम्बाः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

• करवादीना पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वासिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिविषोषणम् ।

सालांबुवृंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

यो नरो मुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दारुणपीडस्तस्य पथ्यादिक वार्ता-
करसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोन्मालिविषे पाययेद्दविसर्पिणी ।

विष्येच्छिरां विदध्याच्च वमनांजननावनम् ॥ ३९ ॥

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वस्मिन्सुदारुणे वृश्चिकविषे दविसर्पिणी पाययेत् । शिरां च विष्येत् ।
वमनादिकं च कुर्यात् । उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥

सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोलिकुलजं विषमाशु ।

नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वागता
वृत्तम् ।

अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ ४१ ॥

विषेणालेपयेद्दशमुच्चिष्टिगेऽप्ययं विधिः ।

वृश्चिकदष्टानामते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दशमालेपयेत् । उच्चिष्टि-
गसन्नेप्येव चिकित्सा ।

• नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शैलुतोयेन ॥ ४२ ॥

कुर्याद्दुटिका लेपादियमलिविषनारानी श्रेष्ठा ।

गजपुरीयच्छत्रं कटूतृणमूलं च श्लेष्मांतकजलेन गुटिका विदधीत ।
एषा च लेपेन परं वृश्चिकविषघ्नी ।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिभाषितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥ ४३ ॥
एषो गदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतौदुरवृश्चिकानाम् ।

अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् चारान् भाषितं पिप्पलीरजोयुनमयमगदः
कीटादीनां विषाणि हन्ति ।

शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्टमनःशिला च ॥ ४४ ॥
एषो गदो रात्रिकटुश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ।

शिरीषकुसुमादिकमेषो गदो रात्रिकटुश्चिकानां विषसंक्रान्तिहृद् भग-
वता जिनेनोक्तः । उपजानी वृत्ते ।

कीटैर्म्यो दारुणतरा लूताः पोडशतां जगुः ॥ ४५ ॥

अष्टाविंशतिरित्येके ततोप्यन्ये तु भूयसीः ।

सहस्ररश्म्यनुचरा वदंत्यन्ये सहस्रराः ॥ ४६ ॥

बहुपद्मरूपा तु लूतैर्कैव विषात्मिका ।

कीटैर्म्योपि घोरा लूताः । ताश्च मुनयः पोडशसंख्या अध्यर्गापन् ।
अन्ये अष्टाविंशतिर्लूता इत्यबोचन् । ततोप्यपरे बहुतरा आचख्युः । अ-
न्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदतीति नानामन्मुक्ता स्वमतं युक्त्या सर्व-
मतानुग्राहि वक्ति । अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् ॥ ४७ ॥

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ।

नाम्ना यानि रूपाणि तानि तस्या अनिसंकराद्देतोर्दुर्ज्ञातानि स्यान्व्यव-
स्थापि नास्ति । तस्मादोषवशेन भणिष्यते ।

रुच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥

पृथग्देपैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपातेन चासाध्या ।

तदंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ।

भृशोष्मा रक्तपीतामः छेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥

तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्तामः छेदवान् द्रा-
क्षाफलाकारः स्यान् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूपकफलाकृतिः ।

निद्रां शीतिज्वरं कासं कंठं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥

श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पांडुवर्णः परूपकफलनिभो निद्रादीनतिद्य-
येन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ।

वातिको दद्यः परुषस्पर्शः श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥

तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्विभावयेत् ।

असाध्यायां तु तृट्स्फोटज्वरमोहवासिरोरुजाः ।

श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयभूद्भवाः ॥ ५२ ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृट्स्फोटं वक्रनासता ।

श्यावोष्टवकदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ॥ ५३ ॥

पक्कजंबुसवर्णं च दंशात्स्त्रवति शोणितम् ।

असाध्यायां लूतायां तृट्स्फोटायाः स्युः । श्वेतादिगुणाः पिटिकास्तथा
श्वयथाद्याश्च । दंशाद् रक्तं पक्कजंबुनिभं स्रवति ।

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥

सर्गा च लूता त्रिदोषत्रैव । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हंत्युपेक्षिता ।

सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ५५ ॥

सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिःप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथास-
ख्यं समाहेन दशाहेन पक्षेण च हति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमंडलसंनिभः ।

सितोसितोरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ५६ ॥

मध्ये रुष्णोऽथवा श्यावः पर्यंते जालकावृतः ।

विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ५७ ॥

ज्वरागुपाकविस्फेदकोयावदरणान्वितः ।

क्लेदेन यस्सप्तशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ५८ ॥

सर्वश्च लूतादंशो दद्रूमंडलाकारः सितादिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये छत्र-
वर्णं श्याववर्णो वा परितो जालकावृतो विसर्पादिमान्स्यात् । तथा तप्पनेऽ-
नैकरुजः । तथा ज्वरादियुतस्त्वया स च दशः क्लेदेन यद्यदग स्पृशेत् तत्र
तत्र चाति व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुकलालानसार्नवैः ।

अष्टाभिरुद्धमस्येषा विषं वक्त्रैर्विशेषतः ॥ ५९ ॥

श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्भवति । वक्त्रेण विशेषेण ।

लूता नाभेर्दंशात्पूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽपश्च कीटशः ।

तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विसारयत् ॥ ६० ॥

नाभेरूर्ध्वं लूता दशति । ऊर्ध्वमपश्चाच्च कीटा दशति । तथा लूनया
दूषितं वस्त्रासनादि दरीरे लपं विकारयत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविषोद्भवः ।

मूत्रोव्यथवदाप्नाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कंडूजान्वितः ।

लूताविषजो दशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव । तनोननरमसो दशः प्रथमे दिने सूचीव्यपतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रक्षयेण चलो मनाकडू-
ग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोतेषु पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ।

द्वितीयेहान्यभ्युन्नतोतेषु पिटकैरिव वाचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः स
कडूग्रंथिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ ६३ ॥

शरावरूपस्तोदादयो रोमकूपेषु सस्त्रवः ।

तृतीयेऽहनि ज्वरान्वितो रोमाचकृद्रक्तमंडलः शरावाकारोऽधिकव्यथो
रोमकूपेषु स्त्राववान् ।

महाश्रतुर्थे श्वयधुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

चतुर्थे वासरे महाश्छोकस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तास्तान् पंचमे विषकोपजान् ।

पंचमे दिने तास्तान्पूर्वोक्तान् विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितम् ॥ ६५ ॥

षष्ठे दिने मर्माण्यश्रुते । सप्तमे दिवसे जीवितं हति ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदत ।

द्वत्येन रूपं तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च वाऽनो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविरातिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥

सर्वथा एकाविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य रास्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।

दहेच्च जाववौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥

अथेति मंगले । कृन्मंगलस्य लूतादष्टस्यासमंतादंशं क्षिप्तं द्यौर्लो-
द्धरेत् । जाववौष्ठादिभिश्च दहेत् । पित्ताधिकं वर्जयित्वा ।

कर्करां भिन्नरोमाणं मर्मसंघ्यादिसंश्रितम् ।

प्रसृतं सर्वतोदंशं न छिदीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥

कर्करादिगुणं दंशं न छिद्यान्न च दहेत् ।

लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैधवसंयुतैः ।

सुरातैः सेचयेच्चानु कपायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ६९ ॥

दग्धं दंशमगदैर्माक्षिकसैधवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कपायै-
रतिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयापि वा ।

सेकालेपास्ततः शीता बोधिष्ठेष्मांतकाक्षकैः ॥ ७० ॥

सर्वतो रक्तं विस्त्रावयेच्छृंगादिभिरनंतरं सेका लेपाश्च शिशिरा हिताः ।
पिप्पलादिभिः ।

फलिनीह्रिनिशासौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाव्हयः ।

अरोपलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

फलिन्यादिकोऽयं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकार्मिकः । अश्लेषक्रियासु लूता-
कीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तंगमंजिष्ठानतकेसरैः ।

ससौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्रृंपकाव्हयः ॥ ७२ ॥

हरिद्राद्वयादिभिः सौद्रपृतान्निश्वंषकनामागदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्गोमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।

गोशुक्रनिष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोव्हालदार्वाध्यामकगैरिकैः ॥ ७३ ॥

नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याव्हृतमाक्षिकैः ।

अगदो मंदरो नाम तथाऽन्यो गंधमादनः ॥ ७४ ॥

नतरोधवचाकट्ठीपाठैलापत्रकुंकुमैः ।

अपामार्गादिभिरगदो मंदरो नामाऽन्यश्च वक्ष्यमाणो नतादिगंधमाद-
नो नामा ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

बहुदोषेषु नरेषु विषघ्नं विशोधनं प्रयुंजीत ।

यष्ट्याव्हमदनांकोष्ठजालिनीसिंदुवारिकाः ।

कफे श्रेष्ठांबुना पीत्वा विषमाशु समुद्भवेत् ॥ ७६ ॥

कफे यष्ट्याव्हादीनि तडुलोदकेन पीत्वा निष क्षिप्रमुद्भवेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वांकोष्ठमूलवत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ॥ ७७ ॥

अथवा शिरीषपत्रादिकमकोष्ठमूलयुतं ज्येष्ठाभसा पीत्वोद्भवेत् । त्रिफला-
दिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहरोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।

दाहादाबुपशाले सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरो कपोतविट् ॥ ७८ ॥

त्रिवृतासैधवं दंतीकर्णिकापातनं तथा ।

मूलमुत्तरवारुण्या वंशानिलेखसंयुतम् ॥ ७९ ॥

कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकायाः पातनं वरम् । उत्तमारणीमूलं
वंशनिर्लेखनयुक्तं वा ।

तद्वच्च सैधवं कुष्टं दंतीकटुकदौर्घिकम् ।

राजकोशातकीमूलं किणो वा मयितोद्भवः ॥ ८० ॥

सैधवादिकं पूर्वगुणम् । तक्रजो वा किणु उपरिष्ठात् फेनाभः पूर्वगुणः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विपापहैः ।

कर्णिकापातनकाले च विपमैर्बृंहयेत् ।

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ ८१ ॥

विपस्य वृद्धये तैलमग्रेरिव तृणोलुपम् ।

लूतायामशेषस्नेहेन यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तद् घृतेनैव कुर्यात् । यत-
स्तैलं विपस्य वृद्धये तृणोलुपमिव बन्हेः ।

ऋषीरवैकंकतगोपकन्यामुस्तारामीचंदनटिडुकानि ॥ ८२ ॥

शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ।

रजनीधनसर्पलोचनाकणशुंठीकणमूलचित्रकाः ॥ ८३ ॥

वरुणागुरुविल्वपाटलीपिचुमंदाभयशेलुकेसरम् ।

विल्वचंदननतोत्पलशुंठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ॥ ८४ ॥

शुक्तिराक्ववरपाटलिआर्ज्वीसिंदुवारकरघाटवरांगम् ।

पित्तकफानिललूताः पानांजननस्यलेपसेकेन ॥ ८५ ॥

अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयन्त्येते ।

ऋषीरवादिकमिद्रवबावृत्तम् । रजन्यादिकं वैनालीयं वृत्तम् । विल्वादिकं
स्वागनावृत्तम् । एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमान्
पानादिभिः कुमतीरिव वारयन्ति ।

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चंदनं यच्च रक्तम् ।

कांतापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥८६॥

रोधादीनि सर्वाभिः पानादिभिः क्रियाभिः सर्वा लूता घति । भार्या-
द्यालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागद्वयटीकाया
सर्वांगसुंदराख्याया पष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्सां नाम क्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिकिरोजिरः ।

कपायदंतः कुलकः कौकिलः कपिलोसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोदुरः ।

हृच्छृङ्गदरो रमालाख्यो दशाष्टी चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवन्ति ।

शुक्रं पतति यत्रेपां शुक्रादिग्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदंगमंगेस्तत्रास्त्रे दूषिते पांडुतां गते ॥ ३ ॥

अंथयः श्वयधुः कोयो मंडलानि भ्रमोऽरुनिः ।

शीतज्वरोऽनिरुहः सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः स्नुतिर्मूर्छादीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबद्धाखुशोतकच्छर्दनं सवृद्धः ॥ ५ ॥

एषा मूषिकाणां यत्र शुक्रं पतति । शुक्रादिग्धैरगैर्वा यदंग स्पृशन्ति ।

तस्मिन्नगे रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं याति सति ग्रन्थादयः स्युः । तथा तत्प्रभा-
वात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमनं सवृत् स्यात् ।

व्यवाय्यान्नुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

आखुनिष व्यवायि सकलशरीरव्यापनशीलं तथा कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं
पुनः पुनः प्रकुप्यति ।

मूर्छागशोफवैवर्ण्यश्लेदराब्दाश्रुतिज्वरा ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णोष्ठमाख्याभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

उच्छृङ्खलरमगंधं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

शूनवस्ति विवर्णाधरं मूषिकनिभैर्ग्रन्थिभिर्व्याप्तं कृच्छ्रदरगधतुल्यगधं च
मूषिकविषदूषितं नोपक्रामेत् ।

शूनं श्लेष्मोत्त्वणा दोषाः सज्ञा मंज्ञावहाश्रिता ॥ ८ ॥

मुष्णं तु कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालाधानं घबविर सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

स्रस्तपुच्छहनुस्फंधशिरोदुःखी नताननः ।

शूनं सारमेयस्य श्लेष्माधिका दोषाः सज्ञानहानिं स्त्रोतास्याश्रिताः स
ज्ञानपहरतो धातूनामतिशयोरक्षोभं कुर्वन्ति । स श्वा लालायुनोऽधनधिरोध-
स्तपुच्छो हनुस्फंधशिरोदुःखी नतमुखः सर्वतो धावति ।

दंगस्तेन विदष्टस्य मुस्रं कृष्णं क्षरत्यसृग् ॥ १० ॥

तदाच्छिरोरुग्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवो नु च ।

तेन गुना विदष्टस्य दंश मुमोऽन्वेतनं कृष्णं रक्तं स्रवति । पश्चाद्दं-
ष्टीनाशुद्रोति स्यात् ।

अनेनान्येऽपि बौद्धव्या व्यालादं प्रहर्षिणः ॥ ११ ॥

शृगालादय एव वेद्याः ।

कंदूनिस्तोदवैवर्ण्यमुत्तिकेदज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरुक्पाकरोथग्रंथिविकुंचनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मंडलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव सविषे दशकट्टादयो लिंगम् । निर्विषे च दशेऽनो विपरीतं लक्षणं विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन्विनश्यति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

येन प्राणिना दष्टरुच्चेष्टा रुतं कुर्वन् भ्रियते । तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योऽक्षरस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलमंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो जलेभ्योऽदष्टोऽपि सत्रस्येच्छन्दसंस्पर्शदर्शनैर्दुर्भुक्त्वा वाससत दष्ट वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कडिने दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दश कडिने दाहयेत् । दर्पणेन वा दाहयेत् । अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्त्रावयेदंशं प्रच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।

शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवह्निभिः ॥ १७ ॥

दंश दग्धं प्रच्छिन्नं विस्त्रावयेत् । शिरीषरजनीनादिभिः प्रलेपयेच्च ।

अगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्यासुविपं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

अगारधूमादिको लेपो ह्यय मूषिकाविप हति । कर्णिका च पातयति ।

ततोम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिदीश्वेतकटभोचिह्नमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥

अन्यैश्च विषगोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

अननरमलैः क्षालयित्वाऽनुजलैः क्षालयेन् । पश्चात् पालिधादिभि-
रपरैश्च विषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत् । अथवा शिरां शीघ्र व्यधयेत् । पालि-
दी मालविका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीकाधैः शुक्लाख्याकोष्ठयोरपि ॥ २० ॥

नीलिनीकाधेन छर्दन कार्यम् । शुक्लाख्याकोष्ठयोश्च काधेन वमन । शु-
क्लाख्यः शिरीषः ।

कोशातक्याः शुक्लाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।

मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विपं वमेत् ॥ २१ ॥

कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विपं वमेत् ।

यच्चांमदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेपितम् ।

पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविषापहम् ॥ २२ ॥

यच्चादि वा गोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वकल्पेन दध्ना पीत्वा सर्वोदुरविष हति ।

विरेचनं त्रिवृत्तिलीत्रिफलाकर्क इष्यते ।

विरेचनं त्रिवृत्तादिकम्क इष्यते । शिरोविरेचने शिरीषस्य सारं फलं
च योग्य ।

अंजनं गोमयरसो व्योपसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

गोमयरमशुकीरुत्रिफलाकर्कान्नोऽनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम् ।

तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥

द्विनिशाकटभोरक्तायष्ट्याब्धैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

तंदुलीयकमूलेन पक्वं सर्पिः पाने हितं । द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितं । अथवा कर्ममूलेन सिद्धं घृतं पाने हितं । अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं । कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्पक्षपत्रपुष्पफलानि पंच । पंच च तानि कापित्थानि च तैः सिद्धं पंचकापित्थम् ।

सिंदुवारनतं शिग्रुनिल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेपां काथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिबेच्छाल्योदरं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

सिंदुवारादीनां काथं समाक्षिकं पिबेत् । मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्योदरं भुञ्जानः ।

तक्त्रेण शरपुंसाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अथवा शरपुंसाया बीजं संचूर्ण्य मथितेन पिबेत् ।

अंकोष्ठमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वासुविषनाशनः ॥ २८ ॥

अंकोष्ठमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानालेपनयोर्युक्तः सर्वासुविषहा ।

कपित्थमध्यतिलकतिलांकोष्ठजटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मंजरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

कपित्थग्रीवादिकं गोमूत्रेण पिबेत् । क्षीरेण वा तिलकमंजरी पिबेत् ।

अथवा सैर्यकान्मूलं सर्पाद्रं तंदुलांबुजा ।

सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठाभसा पिबेत् ।

कटुकालांबुविन्यस्तं पीतं बांबुनि शोपितम् ॥ ३० ॥

अथवा कटुकालांबुनि जल निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं
स्यात् ।

सिंदुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ।

जलपिष्टो गदो हंति नस्याद्यैरास्तुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सिंदुवारमूलदिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हति ।

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यन्नदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

मूषिकविषं किञ्चिच्छेषं बलदोषतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्वं
कालेषु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्वरूपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

तत्रावस्थान्यादुपक्रमाः सर्वे यथागोम प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीवि-
षमा निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः ।

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिह्यादग्दैस्तैस्तैः पुराणं च नृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन घृतेन दग्धमग्दैस्तैस्तैः पुराणैरेपयेत् । पु-
राणं च सर्पिः पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अर्कक्षीरान्नितं चाग्न्य विरेचनं तिप्तं योज्यम् ।

अंकोलीत्तरमूलांबु त्रिपलं महाविः फलम् ॥ ३५ ॥

पिबेत्तप्तचतुरफलां श्वेतां वापि पुनर्नगाम् ।

अंकोलोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत् । घृतूरफलं युतां
श्वेतां वा पुनर्नवा जलेन पिबेत् ।

ऐक्यं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥

भिनत्ति विषमालर्कं घनद्वन्द्वमिवानिलः ।

भृष्टतिलचूर्णं तैलं रूपिकाया अर्कस्य क्षीरं गुड एकत्र मिश्रितं प्रकृत-
त्वाज्जलेन पीनं विषमालर्कं भिनत्ति । पयोदीपमिव वायुः ।

समंत्रं सौषधीरत्नं स्तपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

मंत्राश्रितसौषधीरत्नयुतं स्तपनं च कारयेत् । तथा च सप्रदे । अष्टो-
त्तरशतं वारान् सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः । अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावर्गुण्डिनैः ।
गोचर्मन्त्राके लिप्ते ज्वालितेऽग्नौ कुशाश्रुते । स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं
चास्य चतुष्पदे । अलर्काधिपने यत्नं सारमेय गणाधिप । अलर्कजुष्टमेत-
न्मे निर्विघ्नं कुरु माचिरान् । स्वादेति मंत्रोऽलर्कानि सर्वकर्मणु शस्यते ।

चतुष्पाद्विद्विषाद्विर्वा नखदंतपरिक्षतम् ।

शूयते पच्यते रागज्वरस्तावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥

चतुष्पाद्विदंत्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिर्विषाद्विर्मनुष्यमयूरकुट्टादिभिर्वा
नखपरिक्षतं दंतपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाश्रितम् ।

सोमवल्कोश्वकर्णश्र गोनिष्ठहा हंसपादिका ।

रज्ज्वयौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ ३९ ॥

खदिरादिभिर्लेपो नखदंतग्न्यग्नं इति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदम्बुदत्तभिरचिनायामष्टांगद्वयटीकायां स-
र्वांगमुंदराख्यायां पठ उत्तरस्थाने मृगिकालर्कादिविषमपिबेधो नामाष्ट-
विंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति विषमंत्रं पठं सप्तमम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबंधं रसायनाध्यायं त्रिगदिपुराह ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदायं देहेंद्रियबलोदयम् ॥ १ ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि रास्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाह्वयंत
दत्त्याह । यस्माच्छ्रेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य स्तुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

तद् रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयस्यतिबालातिक्रान्तमात्रेऽर्थना-
मध्यमे वयसि प्रयोज्यं । कीदृशस्य पुंसः । स्निग्धेन्यादि स्निग्धादि-
गुणयुक्तस्य । तथा सर्वथाऽथ उपरिष्ठाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥

यस्मादविशुद्धे शरीरे रामायनो विधिरप्युक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो
निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रंगः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रवेशिकं मुख्यं वांतातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विःप्रकारं जानन्ति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेश-
निर्भूतं वानातपिकमन्यथाऽमुख्यमन्यर्थः ।

निर्वाने निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगङ्गां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमात्परजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

क तत्कुर्वीत । पुरे प्राप्नोपकरणीये । हर्म्यं धनलगृहं निपात निर्भयं च यस्मिन् तस्मिन्स्तथोदीच्या दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् । प्रथममेकं गृहं । तस्याभ्यतरे द्वितीयं । तस्याभ्यतरे तृतीयं । एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अनराणि यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षां । तथा धूमादिभिरविलघितामनाक्रातां । तथा मृगुणानि वैद्योपकरणानि भेषजादीनि यस्यां ता तथाविधा । सुमृष्टामुपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽन्दिह संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धं सुखी जातवल्गुः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतिश्रुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

अथ कृतमगलः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन्संपूज्य ता पूज्यैर्वैपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् । तस्या कुट्यां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः सुख्यरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजनुच्यवनप्राशादीनां व्याधिष्वप्यनुज्ञानत्वान् । तथा च वक्ष्यति । न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जलदमज य न जयेत्सत्येति । तथा । इत्येपच्यवनप्राशोऽयं यादय च्यवनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः । कास श्वास क्षय शोफ वैस्पर्श च व्यपोहति । पुनर्जातवल्गु इति प्रकृतिवलेन यो बलनाम्नासीत्सस्य संशोधनेन बलदीप्तत्वेन पुनर्जातवल्गे वृद्धणादारादिना यदा स तदा रसायनमारभेत इत्यर्थः । असजातवल्गो क्षुत्तृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमन् इति पुनर्जातवल्गु इत्युक्तम् । ब्रह्मचारी निवृत्तछात्रः स्मरः । तस्य जलसलोपः । अद्भुतलोलुपश्च । तस्य दानरजः दत्तादित्यरः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेष-

जानुरागतान्मधुरवचनः । एवं विधेन त्रिगोषणकलापेन युक्तस्य कायनाड्म-
नोविशुद्धस्य ।

रसायने च यत्पूर्व करणीयं तदाह ।

हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचापम् ।

हरिद्रां पिप्पलीं वेष्टुं गुडं क्षोष्णांतुना पिबेत् ॥ ११ ॥

स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

हरीतक्यादिकं योगमृणञ्जलेन प्राक्तु स्निग्धः स्निग्धो नरः पिबेत् । तेन
योगेन सम्पन्नं विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणश्रुतोऽथवा ॥ १३ ॥

अनंतरं शुद्धदेहाय कृतेष्यादिक्रमाय च त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं
वा सर्पिर्घृतं यावकं दद्यात् । अथवा पुराणश्रुतः शुद्धिं यावत्तानद्यावकं
सप्तपिण्डं दद्यात् । त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानं हीनपुरीषस्य त्रि-
रात्रं । मध्यपुरीषस्य पंचरात्रम् । उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि ।
बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुद्धयति । अल्पमलस्य
त्रिरात्रेणैवेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः
शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् । आशुद्धेः पुराणश्रुतोऽथवेति ।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्त्व्यवित् ॥ १४ ॥

एव संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य मद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्त्व्य-
ज्ञो भिपक्त्वं सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् ।

पथ्यासहस्रं त्रिगुणवात्रीफलसमन्वितम् ।

पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्का दशभागस्थिते रसे ।
 आपोऽथ कृत्वा व्यस्थोनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनोय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यचगुरुचंदनम् ॥ १७ ॥
 मंडूकपर्णाकनकशंखपुष्पीवचाष्ठवम् ।
 यटचावहयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
 मितोपलार्थभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
 द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
 अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विरैः शौद्रशतैस्त्रिभिः ।
 ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
 यानोपरुंध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
 पट्टिकः पेयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोवनाः ।
 ब्रह्मणा विहितं घन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
 तंद्राश्रमस्तमवलीपलितामयवर्जिताः ।
 मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयानां सहस्रयामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पचानां पचभूलानां
 पलशतद्वयं सार्द्धं सलिले दशगुणे पक्का दशभागस्थिते रसे आपोऽथ कृत्वा
 हरीतक्यामलकानि व्यस्थोनि कृत्वा तस्मिन् काये मलिध्या कुडवममाणं
 त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं नागकेसरं व्यस्थोनीति नर्पुसकमनपुं-
 सकेनेत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्द्धभारं घृतस्य त्रीण्याटकानि
 द्वे चाटके तैलात् । तत्सर्वं बन्धौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं शौद्र-
 शतैस्त्रिभिर्विगत्यधिकैर्युज्जीत । अनंतरं खजेनालोडितं घृतभाडे निद-
 ध्यात् । यः प्राश्यात् सप्तमाहं संप्रति मेधास्मृत्यात् साऽस्य रसायनस्य
 मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वचनाच्च मयमाहारकालस्य रसायनमात्र-

याऽनश्यमुपरोधः कार्यं इति वेदयति । अरिमश्च लेहे जीर्णे पट्टिकः क्षीरेण सह भोजनमिष्टं । वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्दिशन्तेदुपयुज्य रसायन तन्त्रादिवर्जिता मेधादियुता अपितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति धनाय हितम् । ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम् । अत्र त्रुमः । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । तथा हि । रसायनमिदमामयवत्वादारोग्ये च सति मेधास्मृत्यादियुक्तधनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसंपत्तिरिति युक्तमेव । नन्वामयवर्जिता द्रव्येनेनेषोक्तार्थत्वात्तन्त्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अत्राचक्ष्महे । आमयवर्जिते स्थास्थ्यानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्यावादी तत्रकृत् । तन्त्रादिग्रहणं च रोगनाशेष्यस्य ज्ञायस्त्वमिति मनिपादनार्थम् ।

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशसारद्रवोरुतं स्थापयेद्वाडे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्वृत्कुम्भे भूमौ निधाय पण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राण्हे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

अभयामलकानां सहस्रं दृढम् कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशसारद्रवोरुतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां घृतमातिकाभ्यां योज्यम् । एतद्वृत्कुम्भे निधाय भूमौ पण्मासास्थितं समुद्धृत्य पूर्वाण्हे यथाभिभुक्ता सात्म्याहारः सदा स्यात् । तिस्र आर्याः । एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरगतं नीरोगो जरारहितो जीवति । विशेषेण बलादियुनः । गीनिरार्या ।

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।

अंतर्द्धिहस्तं गंभीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भे. पद्मिनीपंकलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वीते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रवृत्तान्वितानि ।

क्षीरं मृतं चानुषिवेत्प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्स्पृश्यं च शीतानु न पाणिनापि ।

एकादशाहेऽस्य ततो व्यसीते पतन्ति केरा दशना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षमहस्तजीवी ॥ ३२ ॥

नीरुजो जलादिभिरनुपद्रुतो यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नैर्तद्विहस्त-
मात्र तत्तत सुषिरीकृत गर्भार नवैरामलकैः पूरणीयः । पूर्णं यादर्थेर्वेष्टित
पद्मिनीकर्मणेन लेपितं तत्र आरण्येगोमयैरादीप्य निराते स्वेदयेत् । तानि
चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रवृत्तयुतानि तृप्त्या पुर्यः खादेत् । पश्चाद्गुग्ध
कथितं बहु पिबेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । दद्रवज्जा । रसायन-
विधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन । हस्तेनापि
शिशिरजलं न स्पर्शयितव्यं । ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽहि व्यतिक्राते
केशादयः पतन्ति । ततोऽस्यकैरेव दिनैरूपरास्तरणीविषयः अक्षयशक्तिर्ग-
जसमानसामर्थ्यं उत्पद्यमेधादिरसौ भवति । वर्षमहस्तजीवी च । उपजा-
ती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवकृपभकोत्पलम् । •

पर्णिन्यौ पिप्पलीगुग्मीमेदातामलकीबुटिः ॥ ३३ ॥

जीवंतीजोगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकावनासामृताब्जहयाः ॥ ३४ ॥

विदारिवृषमूलं च तदैकध्वं पलोन्मितम् ।

जलग्रोणे पनेत्पंचवात्रीफलरातानि च ॥ ३५ ॥

मादसेषं रसं तस्माद्द्वयस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलवृत्ताद्द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यांडिकातुलार्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ।

स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणाद्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येपच्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कांसं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कातिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु महर्षं बलमिन्द्रियाणामग्रेश्च कुर्याद्विधिनापयुक्तः ॥ ४१ ॥

दशमूलादिक पलोन्मितमैकघ्य तोयद्रोण आमूलकशतानि पच पचेत् ।

तस्माच्चतुर्थांश रस विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयो मत्थेक द्वाद-

शभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वित तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्ने-

हस्यार्द्धं पके शीते मधु तथा तवक्षीरिचतुष्पल कणाद्विपल कणाद्धेन

चतुर्जातं च दद्यात् । अनो लेहान्मात्रां कुटीस्थिनः पथ्यान्यश्नन्नवलेहयेत् ।

इत्येव प्रकारोऽयं च्यवनप्राशस्यो लेहः । य लेहं प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनि-

र्जराक्रातोऽपि तरुणीलोचनरञ्जन आसीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति ।

उपसर्गादस्पृहोर्गर्वाचनमितिह । बालादीनामगवृद्धिरन् । मेधादींश्च

विदध्यात् । विधिना रसायनाक्तेनोपयुक्तोय । इद्रवज्जानृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायु स्मृतिनुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मधुकेन समा नून्या युक्ता त्रिफला तथा समै सर्वैर्भुक्तोपयुक्ता रसा-

यन सर्वरोगघ्नी मेधादिदा स्यात् । तवक्षीर्यादीनां प्रत्येक त्रिकलाग-
त्वेन रसायनानि निरूप्याणि । सिधुजन्मना सैधवेन लोहै रूष्यताम्रसीस-
त्रपु अय इति पच । तैः सुवर्णेन च पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्य ।
मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्वोग एक रसायन वेद्य ।

मंडूकपर्ण्या स्वरसं यथाग्निक्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्पाः कल्कं प्रयुञ्जीत च रांखपुष्पाः ॥ ४४ ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विरोपेण तु रांखपुष्पी ॥ ४५ ॥

मंडूकपर्णीस्वरस प्रयुञ्जीत । अग्निबलापेक्षया । दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युं-
ञ्जीत । तयो गुडूच्या रस प्रयुञ्जीत । तथा सहमूलपुष्पाभ्यां वर्त्तते सह
मूलपुष्पा तस्याः रांखपुष्पाश्च कल्कं प्रयुञ्जीत । इत्येतानि रसायनान्यायुः-
प्रदानि रोगघ्नानि । बलादिवर्द्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन
रांखपुष्पी मेध्या । उपजांती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोम्रगंधा ।
त्रिकला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेन रांखपुष्पाः सपयस्कं घृतनल्वणं विपकम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोग ॥ ४७ ॥

नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणत्रिगुणेन रांखपुष्पीर-
सेन घृतस्याटक क्षीरसहित विपक माश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः
सप्रतिभो निरामयश्च स्यात् । औपच्छदसिके वृत्ते ।

पेप्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पि ।

पंचारविंदमिति तत्प्रथितं प्रथिव्या

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निपेव्यम् ॥ ४८ ॥

गृणालादिभिः कन्कैः सुवर्णशकलान्वितं द्वैयंगवीनं सक्षीरं पक्वं पंचा-
रापिंदमिति यस्मिन्निनि समाप्तः । एवमग्रेषु कार्यः । एतद्धृतं नष्टशुक्रा-
दिभिर्निषेधितव्येनानिषेधनेनैतानि स्युरित्यर्थः ।

यन्नालवंददलकेसरवद्विपक्वं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रयितं द्वितीयम् ।
सर्पिश्रतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेध्यं गवागपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

यद्धृत नीलोत्पलस्य नालादिमू काचनशकलान्वितं सक्षीरं विपक्व त-
दपि चतुष्कुवलयं ममिद्धम् । गवामपि जडानामप्येतन्मेध्यम् । किंपुनर्मा-
नुषाणाम् । तेषां समेधानामगिदशयेनेत्यर्थः । वसतनिलके वृत्ते ।

ब्राह्मीनचासैधवशंगतपुष्पीमत्स्याशकत्रह्यमुवर्चलैः च ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्युर्यवौ सुवर्णस्यं तिलो विपस्य ॥ ५० ॥
सर्पिपश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥
अतिक्रातजराव्याधितं द्रालस्यश्रमल्लमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रुतिजः कांतिदिसिमान् ॥ ५२ ॥
विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविपज्वरोन्मादगरोदराणि ।
अथर्वमंत्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिवलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

द्राड्यादयस्त्रियवप्रमाणाः पृथक् स्युः । मत्स्याशकः पत्तूरः । सुवर्णस्य
यवौ द्वौ । तिल एको विपस्य घृतस्य च पलम् । एतदेकतो योजयेत् ।
जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृत भोजन समाक्षिप्तं योजयेत् । एवं वर्षं शील-
यन् विपुलबुध्यादिकः स्यान् । उपजातिस्वागते वृत्ते । जरादिरहितः पूर्ण-
लक्ष्यमस्ति चर्कजत जीर्णानि । विशेषेण कुष्ठादयोऽनेन शाम्यन्ति । अतिव-
ला वाताश्च । उपजातिः ।

शरन्मुखे नागवलां पुण्ययोगे समुद्धरेत् ।
 अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥
 लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
 एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्धर्षरातं बली ॥ ५५ ॥

शरदादौ पुण्यनक्षत्रे नागवलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णिताद-
 क्षमात्रं कर्षमात्रं दुग्धेन पिबेन्माक्षिकघृताभ्यां वा लिह्यात् । क्षीरवर्त्तनोऽ-
 नन्नाशी । एव वर्षप्रयोगेण बलवान्सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गौक्षुरकः सगूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णितांगः ।
 सुभाविताः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां मासृत्तिकीं पिबेद्यः ॥ ५६ ॥
 क्षीरेण तेनैव च शालिमशन् जीर्णे भवेत्सद्वितुलोपयोगात् ।
 शक्तः सुरूपः सुजगः रातायुः कामी ककुद्धानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

गौक्षुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसे-
 न सुभावितास्तस्माद्रौक्षुरकान्मानां मासृत्तिकीं परां यः क्षीरेण पिबेत् । परि-
 णते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत् । स पुरुषः पलशतद्वयोपयो-
 गाच्छतयादिगुणः स्यात् । उपभार्तिद्रवजानुत्ते ।

वाराहीकंदमाद्र्वाद्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
 मासं निरन्तो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

वाराह्या वृद्धदारकस्य मूलमत्पार्द्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो
 निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् अरां जयति ।

तत्कंदश्छक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभाविताम् ।
 घृतसौद्रष्टुतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तस्या वाराह्या मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भावितं घृतमाक्षिका-
 मृतं लिह्यात् । तेन वा मूलकत्केन पक्वं घृतं पिबेत्पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
 श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मन्दूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरीः ।

उपयुंजीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्बद्धद्वारकवत् सर्पिर्दुग्धयुतान्मेधाधाव-
दानुपयुंजीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

चित्रको यथायोग पुष्पैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदित-
व्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्मर्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अंजसा वा हितास्त्राशी रातं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तस्माच्चित्रकान्मूल छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा
लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हितान्नभोजनः सन्
पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताऽपिः समाः शतं
जीवति ।

तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

तैलेन लीढश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जयति । गोमूत्रेण पीतः
श्वित्रकुष्ठानि हन्ति । तक्रेण पीतोऽद्यांसि जयेत् ।

अष्टातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निषापयेत् ।

ग्रीष्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विषाचयेत् ।

अष्टांशशिष्टं तत्कार्यं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशत्स्तानि न्हासयेद्बृद्धिवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनः ।
 तद्वन्निगुणितं कालं प्रयोगतिऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा बन्हेर्दीप्तिं विरोपतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्षो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

भक्ष्यातकानि सुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेम-
 ते मधुरन्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे बले काथयेत् । तत्का-
 थमष्टादशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैक भक्षा-
 तकं वर्द्धयेदधिकीकृत्य काथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् सप्तरात्रत्रया-
 स्परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशत् यावद्वर्द्धयेत् । अनारं तान्यरुष्क-
 राणि वृद्धिवाधासयेत् । इत्येवं सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुंजीत ।
 यंत्रितात्मा पुष्टपो घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनः । तथैव च भक्ष्यातकप्रयोगात्
 एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभक्ष्यातक-
 प्रयोगोऽपूर्वा अभिलशिता दयिता आशिषो लभते । तथा बन्धिपाटवं विशेष-
 पेण प्रमेहादिवर्जितः स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भक्ष्यातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिस्त्राते कुंभे प्रतिष्ठितं रुष्णमृच्छिसम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समंतात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्चयवते गृण्हीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियंत्रितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पिष्टं शालिचूर्णं स्वेयतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडं तदरुजैर्दृढैर्भक्षा-

तकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सन् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाने कुम्भे मनिष्ठितं कृष्ण-
मृत्तिकया लिप्तमनंतरं गोमयाभिना मृदुना परिवारितं पचेन् । तत्स्वरसो
यस्तत्र धरानिखाते कुम्भे पतेन् । तमन्यस्मिन्नहानि गृण्हीयात् । अमुं पू-
र्वोक्तं स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यन्त्रितात्मा सन्नप्यु-
च्य तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् मामोति । आर्यास्मिन्वः । मध्यमा च मुख-
चपला ।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भङ्गातकान्यादकसम्मितानि ।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संरोप्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥
जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषधृतगालितरीति ।
तद्रसं पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
एकीभूतं तत्त्वजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्रारामश्नन्
अनु पिबति यपेष्टं धारिदुग्धं रसं वा ।
स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
कनकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

सुनिष्पन्नानि भङ्गातकानि पाकेन परिच्युतान्यादकसंख्यानि दृष्टिकाचू-
र्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संरोप्य नत्वातपे तनो जर्जराणि
जलद्रोणे विपचेत् । पादशेषधृतगालितं घृतं च तं रसं पुनरपि क्षीर-
द्रोणे सहितं पचेत् । तस्मिन् पादशेषस्थे तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्वं शर्करा-
चूर्णेन युतं मयेच्छं मरुत्यादिवशाद्युञ्जीत । तच्च खजलोदनेनैकीभूतं
धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम् । इंद्रवज्रास्वागताशालिन्यो वृत्तानि ।
तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाण्डे माद्यं लेहं भक्षयन् पश्चाद्यपेष्टं जलं क्षीर-
मांसरसं वा पिबति स स्मृत्यादियुतः सुवर्णैर्धगौरो दीर्घमायुः मामोति ।
मालिनी ।

द्रोणैभसो घणकृतां त्रिशताद्विपकात्
 काथादके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
 तिक्तविपाद्वयवरागिरिजन्मताद्वयैः
 सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

जलद्रोणे घणकृतां भक्षातकानां शतत्रयाद्विपकात् काथाद्यादकेऽवशि-
 ष्टे तिलतैलादक तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्व निःशेषं कुष्ठनिपूदना-
 य पर श्रेष्ठ । वसंतनिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
 गुडेन पयसा धूर्तेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

आमलकत्वशादिभिः सह मत्त्येक भक्षातकमुपयुक्तं मशस्तशरीरकरण-
 कारण । तथा परमतिशयेन मेध्यमायुःप्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्त ।

अच्छातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
 भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

भक्षातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि
 प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि भवन्ति ।

कफजो न स रोगोस्ति न विबंघोस्ति कश्चन ।
 यं न अच्छातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

श्लेष्मेत्यो रोगः स नास्ति । विबधश्च स कश्चिदपि न विद्यते । य-
 रोग विबधं वा भक्षातकं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
 कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाम्यंगान्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वानातपविधानपि भक्ष्यातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपृष्ठाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ।

तत्तैलं संसृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीपे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

क्षिग्धस्विन्नो तृटतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तांतरितः भ्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोधय ।

शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांत्यसकृत्ततः ।

सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥

पंचाहानि पिबेत्तैलमित्यं वज्र्यानि वर्जयेत् ।

पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्टैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

तुवरसंज्ञावृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्धूता वीचीत्यादिना विशेषेण
तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपक्वानि
फलानि गृह्णीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जा गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा
च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुंभवद्वा काथयेत् । तच्च तैलं सिद्धं
पुनः पचेन्नोपक्षयं यावत् पक्षं चावतार्य करीपे मासाहं निधापयेत् । यंत्र-
पीडितं तु मरुत्यैव निस्तोयं तैलं तदकथितमेव निधापयेत् । ततः पक्षाद-
नंतरं तैलमुद्धृत्य क्षिग्धस्विन्नो तृटतदोषो मंत्रेणानेन मज्जासारेत्यादिना पवि-
त्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितोऽहर्मुखे कर्पं पिबेत् । तेन

तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमवश्च पुनः पुनर्दोषा याति । अनंतरमपराण्हेऽस्त्रेह-
लपणां यवागूं शिथिरां पिबेत् । इत्यग्नेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन्
पंच दिवसात्र तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसाक्षभोजनः सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरकाये त्रिगुणे साधु साधितम् ।

निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयंत्रितः ॥ ९२ ॥

तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमोरितम् ।

अनेनाशु मयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

तदेव तैलं खदिरकायेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्षं पूर्ववत् करीषे पक्षं निहितं
मासं सुयंत्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गर-
साक्षं विदध्यात् । एतेन मयोगेण शीघ्रं कुष्ठवंतं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।

पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

तदेव तुवरास्थितैलं खदिरमंतरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं
नर द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पंचाशद्विषसानुपयोजितम् ।

वपुष्मंतं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्दासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं
करोति ।

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

पंचपिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां रसायनगुणम-
भिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्त्रस्तु पूर्वाण्हे शुक्ताग्ने भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिणा भर्जिता माक्षिकान्वितास्त्रिस्तः पूर्वा-
ण्डे तिष्ठो भुक्ता तिष्ठो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥

वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।

जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिणा ॥ ९९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यमलैर्नरैः ॥ १०० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

दश दिनानि दश पैप्पलिकं दिनक्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह भोजयेत् ।
वर्द्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा
सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयमेव म-
कारः सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः पिप्पल्यः पिष्टाः
सत्यो बलवर्द्धिनरैः पातव्याः । मध्यमलैर्नरैः कथिताः पेयाः । तद्वच्चेति ।
अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे भयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥

यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शाः पांडुत्वविषमज्वरान् ।

प्रति शोकं वार्मि हिष्मां छीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

एभिः पूर्वोक्तेः प्रयोगैः पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींश्छोफादींश्च
शयानि ।

विरुद्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रालिपेदयसो निशायाम् ।

प्रातः पिबेत्तत्सालिलांजलिभ्यां वर्षं ययेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

पिप्पलीकर्षणमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिपेत् । तच्च बलाञ्जलियुगेन

मातः पिबेत्सर्वत्सर स्वेच्छामोञ्जनपानक्रियः । एतच्च रसायनं पूर्वगुण ।
हृद्रवजा वृत्तम् ।

शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च ।

मुस्तासुराव्हागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनचालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः रातं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

शुठ्यादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य वर्षशत रोगजरा-
रहितो जीवति ।

क्षीरांजलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

अमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि लेपनानि क्षीरांजलिभ्यां दुग्धपलाष्ट-
केनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुःप्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधाति ।
आयते हृद्रयजाख्ये । मध्यम तूपजातिः ।

असनखदिरयूपैर्भावितां सोमरार्जा

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णरूपेतां ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-

स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

असनादिकाथे भावितां बाकुचीं माक्षिकादिभिर्गुक्ता वर्षमवलिहन् पारि-
णामान्वयःपरिणतजान् विकारान् जयति । तथा हितमितभोजन आहारजा-
न् विकारास्त्यजति । मालिनी ।

तीव्रेण कुष्टेन परीतमूर्तिर्यः सोमरार्जी नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमरार्जी वपुषाऽतिरोते ॥ १०८ ॥

दातुणेन कुष्टेन व्याप्तदेहो यः शशाकलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन
वत्सरं भक्षयेत् स चद्रकाणिः शरीरेण जायते । उपजातिः ।

ये सोमराज्या वितुपीरुतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।
 उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तक्रं तदेवानुपिवन्ति चांते ॥ १०९ ॥
 कुष्टिनः कुथ्यमानांगास्ते जातांगुलिनासिकाः ।
 भांति दृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

ये पुरुषा वितुपीरुताया इदुराज्याश्चूर्णैरुपेतात्सुजातासारं नव-
 नीताख्यमुद्धृत्य मातिकेण सह लिहति । पश्चान् तदेव तक्रं च ये पिवन्ति
 ते कुष्ठवंतः क्षीर्यमाणशरीराः समुद्रतांगुलिघ्राणाः शोभते । तत्र इव
 भूयः संजातप्रत्यग्रपल्लवाः । इन्द्रवजा ।

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धमुग्रकुटिलव्यथितास्थनाम् ।
 जेपजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥
 अथ लशुनादिकल्पमाचष्टे ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
 अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥
 द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
 साक्षादमृतसंभूतेग्रामिणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

स्वर्भानोरमृतापहारणापराधेन कंठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य चिदबो धरिभ्यां
 पतितास्ते लशुनत्व माभाः । यतोऽस्माद्धेतोर्दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न
 भक्षयन्ति साक्षादामृतसंभूतत्वाद्धेतोरसौ रसनो रसायन ग्रामिणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेद्धशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।
 घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥
 स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।
 तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराभिरः ॥ ११५ ॥

शीते हेमतीशशिरयोर्लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसन्तेऽपि शीलयेत् ।
 नानोत्तरो वर्षास्त्वपि शीलयेत् । सर्वदेव वा वातानो ग्रीष्मर्तुचर्मावरणेन

शीलयेत् । कीदृशः सन् । स्निग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवं तथा शीनलैर्म-
धुरैश्चोपस्कृतः संस्कृत आशयो यस्य स एवं । तथा तस्य लग्नस्य शेखर-
कर्णपूराभ्यां मंडिता अनुचराः सेवका अंगणे यस्य स तथा ।

तस्य कंदान् वसंतंति हिमवच्छकदेशान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ।

मदिरायाः सुखदायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसार्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद्रूपमात्रं प्राक् कंठनाडीविशुद्धये ।

तस्य लग्नस्य कंदान् वसंतं क्रतुजास्तथा हिमवदेशजाश्चकदेश-
गान् वा उद्धृतत्वचो रात्रौ मदिराजीर्णपूरसादिभिस्तीमयेत् क्लेदयेत् ।
तत्कल्कस्य स्वरसं धीतवत्प्रपीडितं मदिरायाः सुखदायास्त्रिभागेन युतम्
मद्यदेर्वा त्रिभागेन युतमथवा तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युत मात्रया देश-
कालातुराद्यपेक्षिण्या आलोच्य निरूप्य तैलादि वा पृथग्युक्तं यदि वा
क्वाथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं केवलमेव वा रसं प्राक् पूर्वं मंदूपमात्रं पिबे-
द्रलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चामु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीतानुसेकः सहसा वमिर्मूर्छाययोर्मुखे ।

वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् । तथा वमौ मूर्छाये च सहसा
घटित्येव शीतलग्नलसेको मुखे शस्यते ।

रोपं पिबेत् प्लम्बापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

रोपं रसं क्षातिरप्यगम ओजमि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत्सांचुकाणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

विदाहोपशान्तयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूर-
मालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्थं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवाद्वै-
परं मात्रा । तन्मज्जः पिष्टस्य पलं परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाद्वारात्त-
च्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शंसकुंदंदुपांडुरम् ।

भुंजीत यूपैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

पुराणशालिभक्त परिणते शखादिवत् सितं यूपादिभिः सात्म्यादिवशाद्
भुंजीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृप्प्रबंधे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिथिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्र च तृप्ति जातायां केवलं मद्यं जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धा-
न्याग्लादीनि पिबेत् । परिसिथिकासहस्रं विशेषः । किदिरिति कचिन्मसिदा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाहादश्रीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥

अथवा तस्य लघुनस्य कल्कं तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभाडे स्थितं
दशाहादूर्ध्वं भुंजीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ।

विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।

विषर्दकान्कां घृतशुक्तशुक्तान् प्रकामपद्याच्छयु तुल्यमश्नन् ॥ १२७ ॥

विकचुको विगतत्वग् यः प्राज्यः प्रभूतो लघुनः स गर्भो येषां तास्त

धाविधास्तथा सहगून्मयासेन सगून्मयासास्तथा नानाविधरुचकानीदृशा-
न्वा विमर्दकान् घृतसुक्तकान्वितान् यथेच्छं खादेत्तु तथा तुल्यमल्प
भुजानः । अपेद्रवज्जावृत्त ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लघुनात्परम् ॥ १२८ ॥

वाते लघुनात्परमस्यद् द्रव्यं न विद्यते । किंभूते पित्तरक्तविहीनसक-
लावरणावृते । शुद्धे केवले पत्रनेऽपर द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।

अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

लघुनं प्रियं जलादेर्नरस्य मांसादिद्वेषिगस्तथाऽजीर्णमतिनिक्षीर्णं निश्चयेन
व्यापत्तमे स्यात् ।

पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ १३० ॥

लघुनप्रयोगाते च पित्तकोपभयान्मृदुतीक्ष्णं च विरेचनं कारयेत् ।
एवमनेन प्रकारेण युक्ते रसोने रसायनगुणान् परिपूर्णान् मामोति ।
अधुना शिलाज्जुकल्पं मृते ।

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जनुतुल्यं यमंति यत् ।

हेमादिपद्धानुरसं शोच्यते तच्छिलाजनु ॥ १३१ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितपा जनुतुल्यं यद्ममंति क्षरंति । सुवर्णादयश्च ते
पद्धानयश्च तेषां रसं तच्छिलाजनु गव्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।

छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

सर्वं पद्धानुरसं च तिरिञ्च तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं
छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाजं प्रशस्यते ।

गोमूत्रगंधि रुष्णं गुग्गुल्वार्भं विशर्करं मृत्तम् ।

स्निग्धमनम्लकपायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

गोमूत्रगंध्यादिगुण शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधीतं शुष्कं कायैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यमुपशय समनुस्मरंल्लोहपात्रे गिरिज
भावयेत् । कथमित्याह । पूर्वं केवलजलेन धीतं ततः शुष्कं सत् काये-
र्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाश्यं भावनौषधं तोये ।

तन्निर्व्यूहेऽष्टारो पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्वैः स्वैरेवं कायैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥

समं गिरिजं यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे जले निःकाश्यम् । तत्का-
थोष्ठागशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं
पुनः रसे क्षिपेत् । एव स्वैः स्वैः कायैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्च-
त्सलः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

अ्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा अ्यहम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयस्य सूषेण षटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालोपेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य अवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान्समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

अथ गिरिजमेव भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च भरस्य तिक्तकसाधि
प्रां दिवसनयमुपयुञ्जीत । ननु यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ तत्किमिति

पुनः सन्निवृज्यते । शूमः । कृष्णतस्य शिलाजनुविधानं मुत्तरा दासं । तथा
 योक्तं । यथा हि कननीश्वरं परेभ्यः सहनेऽधिकं । तथाऽस्तेहाधिकं मात्रे
 सेज्यमानं शिलाप्रतिस्थादि । तथा एकैकेन पद्ममागेन सह शेषं ग्रह-
 मुरगुण्यात् । त्रिस्तोत्रायाः कायेन ग्रहं पट्टोन्वाभ कायेन ग्रहं मधुघट्टा-
 भ कायेन शिदिवसमनेनारं योग्यं योगं कान्तादीनोदय मयोपयेत् । एवम-
 नेन विधिना गिरिं युक्तं तस्मिन् गोपकारकारं स्यात् । सकलान् गुणान्
 विधत्ते । अक्षरमादेय च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्ममर्द्धफलं पलम् ।

हीनमभ्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति काले योगः । कर्ममर्धं पलं
 पलमिति मात्रायोगः । इति ह्येवमथ यथाक्रमं हीनमभ्योत्तमत्वम् । एकश्च
 त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाप्युक्तम् । प्रयोगः सप्त-
 सप्ताहस्य एकश्च कान्तः । निर्दिष्टस्तिविधिरास्य वरो मय्योवरतया ।
 पलमर्धपलं कर्म मात्रा तस्य त्रिधा मनेति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजावहयम् ।

युक्तं व्यस्तीः समस्तीर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

शीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रसायनं फलम् ।

कुलत्थां काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

संस्कृतं पवनादिहरैर्द्व्यैर्भाविन संस्कृते देहे स्नेहनशोधनैः कृतसं-
 स्कारे शरीरे शिलाजनु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समृद्धितैर्भ्यस्तीर्षा युक्तं दुग्धेना-
 लोडितं निममेन रसायनकलं विदध्यात् । कुलत्थादीनि कृत्वात्मयोगः सदे-
 व यद्वात् । सारणादे काकमाचीकपोतौ न वञ्चिनौ । तद्वचनं हि । शुक्ता-
 मपि विरूढं पिष्टं शुक्तं पिदादि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् विद्वे-
 तो वर्जयेच्चात्रेत्यादि । मुनिनापि नेतौ वञ्चिनौ । तथा च तदुपपत्तिः । शिला-
 जनुप्रयोगेषु विदादीनि गुल्मि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थाश्च सदा
 त्यजेदिति । विदाद्यादिवर्जनं रसायनकालाद् दिगुर्णं काल विधेयं कुलत्था-

अथ यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदन्ति सदाशब्देन संवत्सर उच्यते । यतो य एते षड् ऋतव एव । एतावानेव कालो न षड्कृतव्यतिरिक्तोऽन्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकः परिहार इष्यते । ब्रूमः । पापाणभेदे कुलत्थानामधिकतरस्वभावत्वात् । तथा हि । संनप्तकुलत्थजलेनापुनानां पापाणानां पापाणहतृभिः मुखेनैव विदारण इष्टं शिलाव्रतु च गिरिजमित्युक्तं । अतः शिलाव्रतुप्रयोगान् तन्मयमेव शरीर संपद्यते तेन तस्य कुलत्थाबाधविधायिनः । इति परिहारस्तेषामधिकः कृतः ।

न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मनं यं न जयेत्प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधाति ॥४३॥

अत्र भूलोकप्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो गृह्यते न त्वशेषो भूलोकः । रूपप्रहणेन साध्यः सविकल्पोऽपि गृह्यते । तेन कृच्छ्रसाध्योऽपि मघादिभेदेन भिन्न इह गृह्यते । रूपपदमन्तरेण तु सुखसाध्य एव केवलो गृह्येत । शमयति ततः क्षिप्रतर निश्चितं च रोगजयं करोतीति शमयति । तदयं भावः । कुष्ठमानि मूत्रकृच्छ्राणि वा यथौषधानि तेषां शमयति । ततः क्षिप्रतर निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स रोगो साध्यरूपो विद्यते यः शिलाव्रतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिजं कालयोगेन च विधिना प्रयुक्तं नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जं च करोति । उपजातिः । अतएव संप्रदे जगाद । ज्वरी ज्वरघातुदपर्पटादिकायेन रक्ती मधुमदिकायाः । शोषी रसैः ऋष्यभुगाभिपोत्यैर्मांशूरमांसैः पयसा च काश्ये । मध्वनुनामेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पाडी सशोफे जठरे सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाज महिषीजलेन । अश्मवीरतरायेन कुष्ठं खादिरवारिणां विष विषमैरगदैर्हृत्वेव तद्यथामयम् । शैलजत्रिकटुक्षौद्रसौद्रधानून् निषेवने । क्षीरोदनाशी यो जीर्णं यश्मणा न स बाध्यते । सुभाविता सारजले-
स्तुला पीता शिलोद्ववात् । सारावनैव भुजानः शालीन् बायलजै रसैः ।

वर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसततिम् । दशगुणमुपयुक्ते यः गतः शैलजा-
तालघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् । सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्य-
वृन्दैर्विविधमति स गदीपानेक्षते चायुषोऽतमिति । शिवगुटिका चात्रैवोक्ता ।
यथा । शिलाब्दान् पोडशपलं त्रिचिरेकत्र भावयेत् । वराया दशमूलस्य
गुडूच्याः कर्कटस्य च । बलाया मधुयष्टयाश्च रमे गव्ये च वारिणि । क्षीरे
सकृन् क्रमेणैव सप्तकृत्वस्तथा पुनः । काकोलियुग्मपनपुष्करवन्धिरालामे-
दायुर्गाधचक्रिकागजपिप्पलीनाम् । पाठाद्विजीरकनिकुम्भविदारियुग्मवीराव-
रीमधुफलशुम्भीद्वयानां । पलिकानामवद्रोणे सिद्धानां पादशेषिते क्वाथे ।
भावितमित्थ गिरिज द्विपलैश्चूर्णितैर्युज्यान् । कर्कटशृंगीधात्रीष्योपैस्ताली-
सपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदार्यास्तवक्षीर्याः कर्पयुग्मेन । कुडवेन चतुर्जातै-
स्तैलपृतक्षीरशर्कराभिश्च । द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोऽक्षसमा ।
ताः शुष्का नयकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः । तासामेकां खादेत्
मतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् । क्षीररसदाडिमाभो मार्दकमुरासवाद्यन्यतमम् ।
जीर्णेऽथ लघु भोज्य यूषपयःपिशितनिर्वृद्धे । सप्ताहमात्रमेव सर्वानीनः क्रमा-
द्भवेत्परतः । भक्तस्यनि माग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा । निरपाया भूरिफ-
ला परिहारसुखोपयोजिता जयति । मबलमपि वातशोणितमूहस्तभज्जर
दीर्घम् । भगवन्नुशुकदोषप्लीहयकृत्क्षपादुत्तद्रोगान् । वर्ध्मन्मिगुल्मपीनसहि-
ष्माकासावचिश्वासान् । विद्रधिमुदर कुष्ठ श्वित्र द्यौढ्य क्षय मद मूर्छाम् ।
उन्मादमपस्मार मुखनेत्रशिरोगदास्तास्तान् । आनाहमतीसारं हलीमककाम-
लाग्रहणीरोगान् । ग्रथ्यर्बुदान् सपिडकान् भगदर गडमालां च । अतिकार्ष्य-
मतिस्थौल्य स्वेदमपि श्लीपदं गुदे कीलान् । दष्टात्रिप समूल गरमयोगाम्मुषो-
राश्च । अभिचारमरातिष्ठन दुःस्वप्न भौतिकीं तथा बाधाम् । पाष्मालक्ष्मीं
चेय गुटिका शमयेच्छिवा नाम । वृष्याऽऽयुष्या धन्या कातियशःश्रीविवोधनी
मेध्या । कुरुते नृपवह्मता जयति विवादे च वक्त्रस्था । जितजलतिवलीप-
लित जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् । वर्षद्वयमयोगाद्वर्षशतचतुष्टय
जीवेत् । खारणादे तूक्तम् । कनकाद्रवतात्ताम्बादयःसीसात्तया त्रपुणः । गिरि-
विवरनिःसृततन्वायाभिग्धातिमृदुमृत्लम् । जत्वाभ च शिलाबतुर्विधादेतज्ज-

उल्लङ्घनं गिरिजम् । सरक्तपीतवर्णं सानिक्तमधुरं रसे कटुपिपाकि । शीतं कनक-
 शिलाजु विद्येयः श्लेष्मपित्तघ्नम् । श्वेतं च निक्तमधुरं पाचनरहोत्तमं शीतम् ।
 किंचित्तरुणं विद्याद्विद्येयतो वानपित्तघ्नम् । श्वितिकंठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं ले-
 खनं पिपाककटु । किंचित्तरुणं ताम्रान्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेय । गुग्गुलु-
 काभं निगधं निक्तं लग्नं सरं विद्यदतीक्ष्णम् । कटुपाकिनानि शीतं निमलघ्नं
 त्वायसं श्रेष्ठम् । स्वाकरममानरणे सीसत्रपुसंभवे शिलाजनुनी । अन्त्यातर-
 कर्मपुणे कृष्णायसग्राच्छिलाजनुनः । गोमूत्रगंधमसितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं
 मृत्तम् । स्निग्धमनलकपायं शिलोद्भवं सर्वकर्मघ्नम् । इत्यत्र गुह्यमुद्गुणौ
 नोक्तौ । तथोक्तम् । सस्नेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्ततुल्यरत्नात्तत् । रसपाकयोः क-
 टुत्वात्तैलव्याघ्रं श्लेष्ममेदोघ्नम् । कटुतीक्ष्णत्वादीपनभवे रूपापनान्मलान् पचति ।
 तिक्तत्वाद्भक्तन कटुतेजस्योऽभ्यास्य मिश्रवा । शोभनभावाद्बृष्य स्निग्धत्वात्पीठिक
 च वन्यं च । आयुष्यं च विप्रघ्नं ममल्यममृतान्वयत्वाच्च । शोभनभावात्तलो-
 तो धात्वद्रियवृद्धिशोधनं वर्ण्यम् । पुष्यं च वृष्यभारान्मेध्यं योनिस्त्रभावाच्चे-
 त्यादि । तथा । भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वा योत्कृष्टादिदोषकर्मघ्नम् । तत्स्यात्तस्माद्वायुं
 वातादिहरौपधकपायैः । रास्तादिशमूलजलापुनर्नवेरुददुष्टिमधुकानाम् । कायेन
 भाविततद्विद्येयसौ वातरोगघ्नम् । द्राक्षाभीष्टपटोली त्रापंनिगुडचिबीबनीयानाम् ।
 कायेन भावितं तद्विद्येयः पित्तरोगघ्नम् । त्रिफलावचापिडंगकरंजपनमुखपंच-
 मूलानाम् । सहपंचकोलकाकाये न कफामये भाव्यम् । लघुपंचमूलशुठीद्राक्षा-
 काशमर्षवागिगवाना । समुद्रधीरसजलानां रसेन पित्ताविलगदेपु । घन-
 कुष्ठवचात्रिफलासुरदाकविडंगपंचकोलानाम् । रजनीमरिचातिविषामुक्तानां
 वातकफत्रेपु । पाटापटोलनिनत्रिफलाघनकुष्ठसप्तपर्णानाम् । त्रायैत्यमृताति-
 विषासहितानां पित्तकफत्रेषु । त्रिमलेषु यथा दोषं योगानेतान् विकल्प्य
 भाव्यं स्यात् । केवलजलघातं शुष्कं कावेस्ततो भाव्यं । गिरिजं चतुर्गुणजलं
 काथ्यं स्याद्वानमौपधं तत्र । चतुर्थेष्टेष्टे काथे पादादि पूनोष्णे मत्तिपेद्रिरि-
 नांमिति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य काथेन मुक्तरसत्वा न तथा स्यादिति
 वाग्भटोक्तमेवाष्टगुणजलकाथेन कार्यमिति मन्यामहे । तथोक्तम् । सालिल-
 विशुद्धादिरिबान् विवेदरोगः फलत्रिकरसेन । मात्रां क्रमाभिवृद्धां स्पष्ट

कपायेग मधुकस्येति । रोगान्वितेषु गिरिज जलशुद्ध भावितं कपायैश्च ।
 दोषव्याधिरालातुरकालापेक्षी मयुजीन । जीर्णोषधः सुखोदकपरिषिक्तो
 मांसरसपयोयूयैः रक्तादिषष्टिकोदनमनवमरोगोगदी चाद्यात् । व्याध्या-
 तुरदोषबल दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्र मासो
 मध्यस्त्रिमसरात्रमवरः । पानावगाहयोः स्यादिव्य शैलोद्भव कीपम् ।
 मुनिस्त्वस्य चतुर्धानुजत्वमेव सगिरते । तथा च तद्ग्रथः । अनम्ल च
 कपाय च कटु पाके शिलाजनु । अत्युष्णशीत धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य
 संभवः । हेन्तः सरजतात्ताम्रादर कृष्णायसादपीति । सप्रहे च गुग्गु-
 लुकल्पोऽभिहितः । यथा । दानवैर्द्रविभितान् पुरासुरान् भृष्टकृतिभृतिशौर्य-
 तेजसः । वीक्ष्य विष्णुरमृन् किलासृजद्गुगुलु बलवपुर्जयप्रद । अधाप्यतः सुरग-
 णाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुल्यकहिमेंदुदर्षीन् । निर्दह्य मानवपुयो-
 ऽपि शिखा पिवतो गधेन यस्य मुदिता दधति मसाद । सयोगवाही स शिवः
 स शर्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीय । हता जरापाप्ममयामलानां कर्त्तापि-
 मेधास्मृतिपाटवानां । गयोः कट सदाह्वे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशब्दः ।
 महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरुबन्धाय । य पप्ररागरागेभ्यः
 कनकच्छदपाटलो यो वा । जयतीन्द्रनीलममल भ्रमोष्पनिकातिमन्त्रेण ।
 ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुलापलजैराधिक पिबेत् । आत्रेयगुनिगीतश्च मन्त्रोऽय
 सर्वकर्मठम् । भगवान् पुडरीकाक्षो देवाश्च सपुरदराः । आज्ञापयति
 सम्यक्त्वा मभाव चादिशति ते । जरामरगदु खेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः
 सुराः । उपयोक्तुस्तथैनास्य भन त्व हि महाबल हनि । पचगूरुस्य महनः
 क्रायेन हितभोजिना । गुग्गुलु शीलिनो हनि सर्पान् वातकृत्तमयान् ।
 लघीगसोऽपि तदच्च सुखोष्णेन जलेन वा । मरुत् शम्भ्याम्लमधैर्वा वधादेः
 सलिलेन वा । वरणादेस्तु बाधीर्यं दतकर्णशितोद्वजः । स्वरभेदोदरश्चासन-
 ध्मातुर्गुल्मविद्रधीन् । वातपित्ताम्यरोगेभ्यं बृहगायिनि चेष्यते । क्रायेन वा-
 जिगधाय जीननीयगणस्य वा । क्रायेनोत्पलमृद्वाकारक्तचदनजम्भना ।
 वातपित्त निहत्येव पक्वकादिगुगस्य वा । चन्धकुरविडगानां यवान्ना नाग-
 रस्य वा । मसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलु कफनाशजिन् । शृणुणापिघननेह ।

वराभिर्भक्षयन्समपृतं महिपाक्ष । आशु हनि कफमारुतमेदोदोषजान् व-
 लवतोऽपि विकारान् । पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयजीमकानां ।
 क्वाथैः पृथक्पृथक्परस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् । विशेषाच्छो-
 फवीसर्पदुष्टवृषणभगदरान् । शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहभित्रपादुताः । पटोलारि-
 ष्टनिर्घूहपिष्टशुल्परसाञ्जनः । गलरोगापचीव्यगग्रविरयौत्प्लवमिमणुत् ।
 शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतिउलं क्षीरमांसघृता-
 क्षिनः । रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः । ग्रात्रीमदूकशृङ्गानां पृथङ्
 मेधादिदृष्टसैः । मागधिकाप्रिविडगकलिंगैर्विस्त्वपृनैः स वचापलपट्टकैः ।
 गुग्गुलुना सङ्गेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाद्यः । पित्रेत्पलदात योऽस्य
 निधिना नियतो यतिः । नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भय । कल्पयेदो-
 पधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः । शिलामनुविधानं च गुग्गुलोः सर्व-
 मिष्यते । गुणनिधिरपि कुर्यान् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषहृद्-
 ताकार्श्यमेहान् । दामलाशयिलभाव देहरीक्ष्य च तस्माद्रजनियरनिषेवी
 स्यान्न रोगीष्वमीषु ।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

क्षणिनां व्यापारकरण मनि स्वतन्त्राणां तथा परिच्छदवतां सपरिवाराणां
 कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः । अनोऽस्माद्येऽन्यथा परतत्राः परिवाररहि-
 तास्तेषां सूर्यमारुतिको विधिर्हितः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

मुखोपचारा भ्रंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

अस्माच्च हेतोर्गैः वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यन्ते । यथा ये
 न दुःखावहा भ्रंशोऽपि व्यापत्तावपि शरीरस्य न पीडाकृतः ।

शीतोदकं पयः शौद्रं घृतमेकैकरो द्विराः ।

त्रिराः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥ १४६ ॥

शिशिरजलादिकमैकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्पीन वयः स्थाप-
येत् । तेन शीताभो वा क्षीर वा मधुमाक्षिक वा सर्पिर्वा पीतमथवा शीता-
भ.पयसी शीतजलसौद्रे शीतजलघृत इत्येव यथासम्भवं द्वे सगुक्ते प्रा-
कृपीतेऽथवा त्रीणि सयुक्तानि पीतानि समस्त वा चतुष्टयमित्येवमव-
तिष्ठते ।

गुडेन मधुना शुंक्वा कृष्ण्या लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

गुडादिना मध्येकं द्वे द्वे हरीतम्यौ सर्वदा भक्षयन् समाः शत सुखी जी-
वेत् ।

हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४८ ॥

घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽनि दृढं
बलं स्थिरतर भवेत् । यथा कृतज्ञे नरे सहदेकवार शोभन कृतं चिरस्थायि
भवेत् । उपेन्द्रवज्रा ।

धात्रीरससौद्रसितावृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायांति जराविकारा ग्रंथा विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १४९ ॥

आमलकस्वरसमातिकर्करावृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जरा-
विकाराः प्रणाशमायांति । यथा विशाला ग्रन्था दुःपठिताः प्रणाश यांति ।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निपेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविमणष्टम् ॥ १५० ॥

धात्र्यादिकमासेनमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविमणष्टं भवति ।

लोहं रज्जो वेल्गम्वं च सर्पिः सौद्रद्रुतं स्यापितसब्दसात्रम् ।

सामुद्रके बीजरुसारकृते लिहन् बली जीवाति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

लोहचूर्णादिकं समुद्रके संपुटे बीजसारमेवे वर्णमात्रं स्थापितं निहन्
वली बलसहितः कालकचो जीवति ।

विडंगभट्टातकनागराणि येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानर्दी रोगतरंगिणीं ते लाज्जययुक्ताः पुरुषास्तरति॥१५२॥

विडंगादीनि ये पुरुषा मध्वाग्नयुतानि खादन्ति ते जरानर्दी गदकलो-
लवर्षी लाज्जयवतस्तरति । निरामया जीवतीत्यर्थः । उपजानयः ।

खदिरासनयूपभावितायास्त्रिफलाया घृतमासिकहृतायाः ।

नियमेन नरा निपेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रम्॥१५३

खदिरबीजसारयूपभाविता त्रिफला घृतमधुयुता नियमेन ये खादन्ति ते
निरामया निश्चयेन भवतीत्यन नास्ति सन्देहः । औपच्छन्दनिकम् ।

बीजरस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तत एव॥१५४

बीजसारस्य रसमंगुलिहार्यमनिखर शर्करादिकं च शीलयन्तरो जरामार्गं
सुहृगतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्यं चेद वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं
च स्वागतारनुभगैर्गुरुकानेति ।

पुनर्नवस्यार्द्धफलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाद्विमामम् ।

मासद्वयं तन्निगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात्॥१५५

पुनर्नवस्य प्रत्यग्रसस्य कर्षद्वयं पिष्टं मासाद्वै मासद्वयं तन् त्रिगुणं प-
ण्मासान् वर्षं वा देशपुष्टपाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णश-
रीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वावृहत्स्यंगुमतीत्रलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम्॥१५६

मूर्वादीनां कल्पनां पुनर्नवासदृशो कथयति ।

शतावरीकल्ककपायसिद्धं ये सर्पेरश्रन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जिविताध्वानमभिप्रपन्नान्न विप्रलुंषन्ति विकारचौराः ॥१५७

शतावरीकल्ककपायाभ्यां पक्वं घृतं शर्करासहितं ये खादन्ति तान् जीवि-
तमार्गमपि प्रपन्नान् विकारचौरा न छिन्दति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा
इति समासरूपक । तस्य हि लक्षणं । उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासभेतयोह-
भयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तमिति ।

पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८

अश्वगंधाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं
करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्रतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य अवत्यनल्पो हृदीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥१५९॥

अनुदिनं कृष्णतिलपल शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टि-
र्भवती स्यात् । मरणावधयश्च हिवा इटाः स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेराः ॥१६०

गोक्षुरकादीनां घृतमातृकमिश्रं लिहन् वृषादिगुणान्वितो वर्षद्वानं
कृष्णकचो जीवति । पटुपञ्चालयः ।

साद्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संशुच्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥ १६१ ॥

कृष्णतिलैः सह धानीफलानि सक्षुच्य विधीनकानि हरीतकीर्वा ये नरा
भक्षयेयुस्ते शिखिभ इव रमणीयं वयःपरिणामं प्राप्नुवन्ति । दर्शनीया
भवन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

शिलाजतुसौद्रविडंगसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहध्नातुस्त्रिपंच रात्रेण यथा रासांकः ॥ १६१ ॥

शिलाजत्वादिभक्षोऽर्द्धमासेन दुर्बलशरीरधानुरापूर्यते । इंदुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ १६२ ॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिन मास यावत् पिबति दुग्धभोजनाः संतस्ते
बलवीर्ययुता वर्षशत जीवितमश्नुवन्ते ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

जयन्ति रक्षोभिरघृप्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यनमेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावतो
ज्वलदुज्ज्वलाश्च स्युः मेधाविन इत्यस्मयेति इति । उपजातयः ।

मंडूकपर्णीमपि भक्षयन्तो जृष्टा घृते मासमनन्नमक्ष्याः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६५ ॥

मंडूकपर्णी घृतेन पक्वा खादतो मासमनन्नाशिनो महातं कालं जीवन्ति
मागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इद्रवन्नावृत्तम् ।

लांगलीत्रिफलालोहपलपंचाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे पष्ट्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकाईमद्यात्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंडं पेयां विलेपी रसकौदनं च ॥ १६७ ॥

सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षेणैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥ १६८ ॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्त्तः

प्रबलपुरुषकार रोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तम्

तरुण इव समानां पंच जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

लागल्यादीनां पलपंचाशतभृगस्वरसेन कृतं पृष्ट्याऽधिक गुटिकानां
शनत्रयं छायाविशुष्कं ततो गुटिकाया अर्द्धं पूर्वमयात् । क्रमेण ताः समाः
समस्ता अपि भुञ्जीत । ततो विरिक्तः क्रमेण मंडादीनयान् । उपजातिवृत्तं ।
मासमेकं सर्पिः स्निग्धमन्नं जितात्मा भुञ्जीत मासादनंतरं यथेष्टभोजनः
स्थात् । सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यं । एवमनेन प्रकारेण वर्षेण सर्वा गुटि-
का उपयुज्यान् । कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगातो बृद्धोऽपि प्रकृष्ट-
पुरुषकारवान् जायते । पुष्टविस्तीर्णशरीरः भक्षस्तनयनकर्णोदिमांस्तरुण
इव पचवर्षगतानि जीवति ।

गायत्रीशिखिरिशिपासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करान्

पिष्ट्वाष्टादशसंगुणैर्भासि घृतान् खंडैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये श्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेद्

अमौ चानुमृदौ सलोहराकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ १७० ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ भांगान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽंशः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह हैर्यगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहैः ॥ १७१ ॥

विमलखंडसितामधुभिः पृथग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिसीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्द्धूतपाप्मा वनमहिषवलो वाजिवेगः स्थिरांगः

केशैर्भृंगांगनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निपेवी ।

बाह्वेधाधीसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्

घत्तेऽसौ नारासिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराग्रम् ॥ १७३ ॥

अत्तारं नारासिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।

चक्रोज्ज्वलमुजं जीता नारासिंहमिवामुराः ॥ १७४ ॥

गायत्र्यादीन् पिप्पलाऽष्टादशगुणे जलं लौहेः शकलैः सटभृतानागसे
भाजने त्रीणि दिनानि दिनद्वरकरैराशोषयन् पाचयेन् । पश्चादतीक्ष्णे वन्द्यौ
लोहशकलैः सहपादस्थितं तत् पचेत् । गार्दूलपिक्रीडितं । पृथग्यास्य भागः
क्षीरतोंऽगः । भृंगरजःकाथादंशौ द्वौ । तथा वरायाश्वाशाप्ययः । पृतादं-
शाश्चत्वारः । एतस्मै मेलयित्वा कृष्णलंहे पचेन् । वैश्वदेव्यामृतम् । उज्ज्वल-
संडशर्करामातृकैः पृथग्युतमयुक्तं वा घृनमेतदात्मेच्छया दृढाहारपान-
विहारो नरः पलं पलमश्वन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलंभिनानृतम् ।
श्रीमान्निर्दुतपाप्मा भवेत् । तथा च वनमहिषतुल्यबलः । वाग्निश्वस्य
वेगेन समः । स्थिरांगो रटदारीरः । तथा केशैर्भ्रमरदृष्टीरुपचक्षितो भवेत् ।
तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात् । तथा बहुर्हृत्पुष्पमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात् ।
तथा वाङ्मेधादिभिः समृद्धः । तथा सुदृग्दृस्तीक्ष्णो हुतवहोऽभिर्यस्य स
तथाविधो मासमानोपयोगात्स्यात् । असावस्य घृतस्योपयोगो नरामिहसदृशं
घरीरमनिदादर्पयोगात्तथा पण्डितिज्ञासनममूर्णकानि धारयेदिति । स्वध-
रावृत्तं । नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तार रोगा न स्पृशत्येव । आमनां
तारद्वयाधयः । यथा नारासहं रूपं चक्रोग्न्यलभुज मवेशु दैत्या भीत्या
स्मद्मुमशक्ता इत्युपमा ।

भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः लादति यंत्रितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसन्सारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥

मासोपयोगात् समुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।

गृण्हाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥

मार्कवपहाननेनैव सर्पिणो भृष्टान् योश्चानि यतः शुद्धकोष्ठः सन् वी-
जकसारसिद्धलीरानुपस्तेनैवामनृतसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजनार्थस्तद्वृत्तिरि-
त्यर्थः स पुरुषो मासोपयोगात्सुखी नीरोगो वर्षशते द्वे जीवति । तथैकवारमपि
कथितं गृण्हाति । कीदृक् सन् । अविलुप्तानि स्मृतीन्द्रियाणि यस्य स एवं ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तेलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान्
प्राप्नोति । कृष्णकचश्च सपथते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्स्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८

रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि ।
अपराणि घादावयानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि ।
उपज्ञानिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याघयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्ता रसायनम् ॥ १७९ ॥

रसायनस्य विधिभ्रंशादपायाद्यदि रोगा भवेयुस्ततो रसायनं विहाय
तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यं ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ।
शांतं सद्भुत्तनिरतं विद्याश्रित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

सत्यभाषिण तथा क्रोधरहित तथाऽध्यात्मप्रवर्णानि योगमगुणानौद्रि-
याणि यस्य स तथा दमयुक्त तथा सद्भुत्तिनिरत स्थितमेव भूत नर नित्यरसा-
यनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुद्भूतः सेवते यो रसायनम् ।
स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

एभिः सत्याचनानादिभिर्गुणैः समुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पु-
रुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निह मोदतेऽन्यत्रन्मनि च ।

शास्त्रानुमारिणी चर्या नित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
बुद्धिरस्वलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चेष्टा शास्त्रानुसारिणी । पार्श्वसीनाश्च चित्तनिर्दयेषु निषेधेषु बुद्धिर-
स्खलितेत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने रसायन एकोनचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं रसायनतंत्रम्

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्तं वाजीकरणाध्यायं श्रूते ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं । तस्याध्यायः शेषमायुः कामी-
यवद्योग्यं ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्री-
पंडादिनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा यथा पचकर्मणि स्तुविधानादि च सामान्यो-
क्तत्वात्ख्यादीनामपि भ्रमज्जति तथेदमपि विज्ञाप्यते । तस्मात्तद्व्यवच्छेदार्थं
पुंग्रहणं । सततग्रहणेनैतद् द्योतयति । यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनु-
वर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवान्हि प्रयुज्यते तस्मिन्ने-
व कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततमनवरतं वाजीकरणमन्विच्छेदि-
त्युक्तं । वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यादित्याह । तुष्टिरित्यादि । तत्र वाजीकर-
णे तुष्ट्यादिसंश्रितं । अपत्यं किं भूतं । गुणवत्तत्तु हुरपत्यं कुलामारम्भं ।
यत्तेऽपत्यसंतानकरमन्विच्छेदस्थितिकारं च । यच्च क्षीणमेव संप्रहर्षणं
वाजीकरणं ।

वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतौगनाः ॥ २ ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

येन वाजीकरणेन तुरग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरुणीः संगच्छति । तथा येन योषितामतिबलम् स्यात् । तथा येनोपचयं मामोनि तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन । ननु वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बंधनदर्शनात् । उक्तं च तत्राग्रे । क्रोशकारो ययैवामूनुपादत्ते बंधवद्धानित्यादि । तस्मान्नाथो वाजीकरणेनेत्याह ।

धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलम् ॥ ४ ॥

यतो धर्म्यादनपेत धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशःस्यादिहेतुः । तथा लोकद्वय इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायन सदोपकारकत्वात् । तथा एकतेन सर्वथा निर्मलं । यतो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् । स्वदारादिषु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलं । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किं त्वाभ्युदयिक मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विषधो हि मार्गो नैश्वेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैश्वेयसिक मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च क्रोशकाररूपातश्च क्लेशनाशरूपा । आभ्युदयिक च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्ब्रह्ममानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स्तोकसत्त्वस्य धुसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीडयमानस्य रागिणः कामिनः शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्ररूपा अपरैश्च तंत्रकारैः ।

कल्पस्योदप्रयस्यसे वाजीकरणसेतिनः ।

सर्वेष्टतुष्यहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

येन् । मांस्तरसक्षीरभोजी सन् । तेनोपयुक्तेन तुरगं द्वारोहति । चटक इव
रह्यति ।

विदारीपिप्पलीरालिप्रियालेशुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।

तुलाद्दं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामारातं गृहे ।

विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडवमात्रं मानिकस्य
च कुडवः शर्करापलानि पचाशन् । प्रत्यप्रघृतस्य पलानि षोडश । अतः
सयोजितान् कर्षमात्रं स खादेद्यस्य भवने कालाशतमसि ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान्साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥

मायान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोनुषः ।

जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥

गोधूमान्सकपिकच्छूमूलान् दुग्धे साधितान् हिमान् मायान् वा घृतम
धुयुनान् खादन् गृष्टिक्षीरमनुपिवेद्यः स सर्वा रात्रिमखिन्नो रामो रमयन्
जयति ।

वस्तांडसिद्धे पयसि भावितान्सकृत्तिलान् ।

*यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीरातमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

छागलाडपके क्षीरे निलानसठद्रावितान्सशर्करान् यः खादेत् स
कालाशतमपूर्वं इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुराः स्वरसेनैव भावितम् ।

क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं
लीढ्वा रामायनं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभाषितम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिर्लिङ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥

स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परित्यज्यति ।

कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभाषितं शर्कराक्षौद्रघृतैर्लिङ्वा योऽनु क्षीरं पिबेत् स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव त्यज्यति ।

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्विनम् ॥ २८ ॥

पयोऽनुपानं यो लिङ्गान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्पं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि । सोऽमण्ड-
वेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोढय पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥

सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

कर्कटशृङ्गाः कल्कं क्षीरेणालोढय यः पिबेच्छर्करासर्पिःक्षीरान्मधुः स
रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥

पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

क्षीरकाकोलां क्षीरसिद्धां माक्षिकघृतयुतां यः खादेत् । बन्धयणीक्षीरमनु
यः पिबेत् स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

कपिकच्छिक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो वा-
लेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावरींश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

उच्चट्टायाः दानावर्याश्च चूर्णमप्येवमेव योजयेत् ।

कल्पस्य समर्थस्य तथा मौनस्यस्य वाजीकरणं सन्नं कुर्यात्तस्य
सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवस्थो मथुन न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविरुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाग्निम् ।

ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

अथ कुनमगलस्य स्निग्धस्य तथा निशुद्धस्य तथा क्षीराद्याग्निनो योग-
विद्वेद्य माहूनिरूहा-सानुवासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । ततो नरं
वाजीकरान् योगान् योजयेत् । किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिरुसुभः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्रेकराक्षश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

अच्छायादिभिर्गुणैर्बुक्तोर्धिना यथा तद्वरनाश्रयणीयस्तथा तादृशो
मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव एकार्यस्य लब्धत्वादेकग्रहणं केनलार्थ-
मनिपत्यर्थं । एकः केवलो माधवीलनादिरहितः ।

स्तलद्रुमनमव्यक्तवचनं धूलिघूसरम् ।

अपि लालापिलमुपं त्वदयाहृदादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोवर्ममानश्रीकूलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

स्तलद्रुमनादिकगणस्य केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानं । यदपत्यमेव
पिथं तस्य केन तुल्यता स्यात् केनोपमीयते । किं पुनर्यद्यश आदिवर्द्ध-
नान् तस्य केन तुल्यता भवेत् । अपत्यशब्दस्य पुंस्यमत्र चिह्नं । तत्किल
नितरां सुगमदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शुद्धशरीरे पुंशे यः शोषग्रस्तं वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् । तानेसाह ।

शरैश्चुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवरूपेभक्तौ बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
 वीरा पयस्या जीवन्तीमृद्धिं रास्त्रा त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
 ममुकं शालिपर्णीं च भागास्त्रिगलिकान् पृथक् ।
 मापाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकरोपेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विद्वारीधात्रीभुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं पेप्याणीमानि चावपेत् ।
 वीरा स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षा विद्वारी खर्जूरं ममुकानि शतावरीम् ।
 तत्सिद्धपूर्तं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या जुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रमुंभेन पृथग्द्विपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
 त्वग्नेत्राकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः स्तादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिग इव तद्वप्यति ।

शरादीनां कंटकारीपर्यायानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रिपलिकान्
 भागान् पृथक् मापाणामाढकं चैतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन
 रसेनाढकरोपेण घृताढकं विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा
 क्षीराढकचतुष्टयं दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कल्कान्सामान्यपरिभाषां क्तममाणा
 निक्षिपेत् । तद्वत् एकं पुनः पृथक्शर्करातुगयोश्चर्गप्रस्थेन कणायाः पलच-
 तुष्टयेन मरिचप्रस्थेन च योजयेत् । तणादिभिः श्लक्ष्णैः पृथग्द्विपलोन्मितैः
 क्षौद्राद्यं कुडवतुगलेन योजयेत् । ततो मिश्रितान् पलमात्रं प्रतिदिनं भुज्ज

चंद्रशुभ्रं दधिसरं ससितं पष्टिकौदनम् ।

पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

दधः सरं दधिशुभ्रं शर्करापष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभाषितं भुक्त्वा
वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमापात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।

पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।

मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

यत्किञ्चिद्वस्तु मधुरादिगुण चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवं विधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदां व्रजेत् ।

आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

तस्मादेव प्रकीर्तयैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं
वृष्यद्रव्यैर्दर्विनो यानदात्मवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः । ननु वार्त्ताकरण मे युक्त-
मिति योषितं गच्छेत् । स्त्रीगुणैर्लान्घ्यकौमल्यादिभिः कृतप्रहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्वमांकुराः ।

विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

तथा विषयानिश्चया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः ।
किंभूताः । सर्वेन्द्रियाणां मुखहेतवः । तथा धर्म एव कल्पवृक्षोऽंकुरा इनांकुराः ।
तथा पुष्पचापस्य पंचशिखीमुखः इति वाचस्पत्यकं ।

इष्टा होकैकशोप्यर्या हर्षप्रीतिकराः परम् ।

किंपुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

यस्मोदेकैकशोऽपि व्यस्ता अप्यर्याः शब्दादयः सेव्यमानाः परं हर्ष-
प्रीत्युत्पादकाः । किमुन स्त्रियाः शरीरे । ये समुदायेन व्यवस्थिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनातपूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाराभूतां कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
 कलाविलासांगवयोविभूपाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्याऽऽ ॥

यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यां स्त्रियमालोकयतामनातपूर्वा
 तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कांतरय
 भर्तुरनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता । हृदयव्यावृत्त । तथा कलादय
 एव विभूपा यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्बहिश्च । लज्जाम्बिता । रहसि सुरते
 म्रौडा । तथा सौम्यवचनेन । तथा तुल्यः समो मनःशयो मनसिजो यस्याः
 सैव या सा स्त्री वामलोचना । परमतिशयेन पुंसो वृषत्वाय कल्पने ।
 उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्वैद्यतंत्रसमयोत्तयविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

तथा कामशास्त्रविहिता या सकला रतिचर्या तामगर्ह्यं देशादिवशादा-
 चरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचारेऽविरुद्धा । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यर्जनोद्धर्तनसेकगंधसूक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।

गोधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ।

नीलसानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकंठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिमुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रमुखः कलकोकिलनादः ।

अंगसुसर्तुवशेन विभूपानित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

तांबूलमच्छमदिरा कांता कांता निशा शशांकाका ।

यद्यच्च किंचिदिष्टं मनसो वाञ्छीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

तयाऽभ्यजनादि वाञ्छीकरणमिति वक्ष्यमाणेन सन्धः । गीतादिकुशला-
 स्तुत्यस्वभावा वशगाः सहायाः । तथा दीर्घिका क्रीडापुष्करिणी स्वगृहसमी-

पे कृता । पद्मेरेणुमधुभ्यां मत्ता विहंगा यस्यां सैवं हरितसमभूभागं यत्पर्व-
तशृंगं तस्य निर्ववस्तत्र च यानि काननानि तानि पुरसमीपभूतानि । उपजा-
तिस्वागते वृत्ते । दृष्टिमुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजातिः । कल-
कलकंठकूजितं श्रवणमुखकार्यगे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम् ।
तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः । तथा ताबूलादिकं वाजीकरणं । न
च केवलं ताबूलादिकमपि तु यद्यच्च किञ्चिच्चेतसः प्रियं तच्च वाजीकरणम् ।
दोधकमुर्द्धातिरार्या ।

मधुमुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥
देशे शरीरे च न काचिदतिरिष्येपु नात्पोऽपि मनोविवातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

तथा मार्दीकं सजलजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुरकणना
वस्तभेव । पुष्पनिकररमणीया दृष्ट्या पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पु-
ष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः । देशइत्यादि । एते पदार्थाः कामस्य काममि-
च्छां पूरयति । काममुत्पादयतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रेन्द्रवजे वृत्ते ।

अधुनाऽप्यसंग्रहमाह ।

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं
लाजाच्छर्दिषु वस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।

पांडौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे छीहामये पिप्पली

संधाने रुमिजा विषे शुक्रतरुर्मेदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

वृषोत्सपित्ते कुटजोऽतिसारे भ्रष्टातकोशः सु गरेषु हेम ।

स्थलेषु ताक्ष्यं रुमिषु रुमिघ्नं शोषे मुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥

अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातात्मरोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।

कुष्ठेषु सेव्यः रात्रिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाव्हयं च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनर्वं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राल्मी ।

निद्रानारां क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं काश्यं लगुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
 गुडमञ्ज्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुरुजम् ॥ ५२ ॥
 नवनीतखंडमार्दितमौष्टं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
 नस्यं मूर्धविकारान् विद्रधिमचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥
 नस्यं कवलमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूछां रीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥
 समशुक्ताद्र्कमात्रा मंदे बन्धौ श्रमे सुरा स्नानम् ।
 दुःखसहत्वे स्यैर्ये व्यायामो गोक्षुरहितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
 कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्थापने धात्रो त्रिफला गुग्गुलुर्घणे ॥ ५६ ॥
 बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
 क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥
 इत्यर्घ्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
 तद्देराकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

मुस्तापर्वटकं ज्वरे श्रेष्ठ रोगोपशमनहेतुः । एव शेषेष्वपि योग्य । संधान
 उरःसंधाने कृमिजा लाक्षा श्रेष्ठा । शुक्रतरुः शिरीषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्त ।
 वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः । उपजातिः । अक्ष्यामयादिषु त्रिफलादी-
 नि सेव्यानि । इद्रवजा । अनव पुराणं सर्पिः । कर्तृभूतमुग्माद जयति ।
 व्यपस्मृतिमपस्मारं ब्राह्मी जयति । एव क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयती-
 ति योग्य । गुडमञ्जरी काला शाल्मली तस्याः खपुरो निर्घासो नस्येन स्कं-
 धादिज रुज हति । नवनीतयुक्त खडमार्दित । औष्ट्र पयो मूत्र च गठर
 पराकरोति । औष्ट्रमिति चिन्त्य । उष्ट्राद्भुजि मासे केचित्तु तस्येदमिति विवक्ष-
 या अणुप्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्धविकारान् गृह्णीति सं-
 दधः । ननु वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्न । तथा ह्येकरसाभ्यासो, दौर्ब-
 ल्यकरणमित्युक्त । दौर्बलस्य करणं च कथं वृद्धत्ववत्स्यात् । ब्रूमः ।

उत्सर्गत्वात्तस्य वचस अपवादरूपं त्विद वचनं । तस्मात्क्षीरघृतादन्यत्रैक-
रसाभ्यासस्य दीर्घत्वकरणत्वं वेद्य । गीतयस्तिष्ठः । कासेत्यादि । आर्या ।
इत्युक्तेन प्रकारेण यच्छ्लेष्ठमौषधमुक्ततद् रोगाणां शमाय शाल्यै अल समर्थं ।
तच्चाग्नये देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयं । अधनचपलार्था । एतच्च यथा-
रसं चिकित्सितेषु कथितं । सक्षेपनया पुनः कथितं । शास्त्रं हि व्यासेन स-
मासेन च विमतयो विरुधते । तस्मात्पूर्वं व्यासेनोपदेशः । इदं तु समासे-
नेत्यनवृत्त्यर्थः ।

इत्यात्रेयादागमव्यर्थसूत्रं तत्सूक्तानां पेशलानामवृत्तः ।

भेडादीनां संमतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽभिवेशः ॥ ६९ ॥

आत्रेयाद्भगवतः पुनर्वसोरित्युक्तेन प्रकारेणार्थसूत्रमभिधेयं तत्त्वं चागम-
व्यावृद्ध्याभिवेशः संशयानो न तु शास्त्रानवोधाहकृत् इदं वक्ष्यमाणं पप्र-
च्छ । किंभूतः । तस्यात्रेयस्य मुनेः सूक्तानि तानि सुभाषितानि युक्तिमुक्तार्थ-
मनिपादनात्तेरां सूक्तानां मधुराणामवृत्तः साकाशः । तथा च किंभूतः । भेड-
जातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां समतः । तथा भक्तिनम्रो न तु ज्ञानोद्धतः
सन्तः पप्रच्छ । शालिनीवृत्तः । किं पृष्टवानित्याह ।

दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयमाणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽभिवेशमुद्दयस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

भगवन् पुनर्वसो केचिन्नरा आत्मवतो हिताहारविहारा अपि रोगिणः
प्रत्यक्षानुमानार्थफलभ्यते । आत्मवतोऽप्यपि दृष्टादनात्मवतोऽपि । क-
दाचिच्छ्लेष्पादभ्रमविकलत्वेन रोगित्वं स्याच्चेत्याह । द्रव्योपस्थानसंपन्ना वृ-
द्धवैद्यमतानुगा इति । तथाऽऽमवाश्च माणाश्चामयमाणाः । क्षीणा आय-
माणा येषां त एवम् । केचिद्रेगादिमुच्यमानाः केचिच्च क्षियमाणा इत्यर्थः ।

विपरीतास्तथापर इति । अनात्मवनो द्रव्योपस्थावृत्तिकला वृद्धवैयमताननुमा-
रिणश्चैव भावा दृश्यते तस्मादनतरोक्ताकारणाद्विताहितनिभागस्य तत्रोक्त
फलमनिश्चिनमनैकानिकम् । अनिश्चितफलत्वाच्च कारणाच्छास्त्रमायुर्वेदाख्य
किं दासि न किञ्चिच्छिस्तयतीति । अनश्चितदारभो निष्कल, काकदत्तपरीक्षा
शास्त्रवत् । इति नैमु-
स्तच्च परमार्थ अमि-
वेशो मुख्यः प्रधानो यस्य तस्येति । किं तदुक्तवानित्याह ।

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।

विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशाशया ॥ ६३ ॥

चिकित्सा चनुष्णान् षोडशगुणयुक्ताऽचिकित्सा हिताहितनिभागा
ऽपरामर्शेण यत्किञ्चन कारिता सा तुल्या भवितु नार्हति । केपा क्रिया वि-
ना स्वास्थ्यमपि गच्छनाम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनवर
द्रष्टव्यः । किंभूतया क्रियया षोडशाशया । तदयं भावः । षोडशभागया
चिकित्सयाविना यत्र रोगोपगानिः स्यान् तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतर
तत्साधनम् । चिकित्साविशिष्टा । तथा चिकित्सासाध्यानां रौहिगिकादीनां
चिकित्सामतरेण दातिर्नास्ति । तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा
न भवितुमर्हतीति ।

आतंकपंकमग्नानां हस्तालवो भिषग्भितम् ।

जीवितं श्रियमाणानां सर्वेषामेव नौपघातः ॥ ६४ ॥

तस्मादातंक एव पको दुदन्तरत्वात्तस्मिन्मग्नानां तप्तानां भिषग्भितम् ।
तदुपदेशकशास्त्रमुपचारादेवमुक्तं तद्विषग्भितं हस्तालवो हस्तालवनुन्य
श्रियमाणानां सर्वेषामेव साध्यानामपि भेषज्जाज्जीवितं न च भवति ।

नह्युपायमपेक्षते सर्वे रोगा न चान्यथा ।

उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥

यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अप्युपाय चतुष्पादलक्षण चिकित्सितं नापे

क्षणे । असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात् । ये चोपायमाध्या रोगां रो-
हिण्यादयस्तेऽन्यथा चिकित्सामन्तरेण नैव सिध्यन्ति यतो यो हेतुः स हे-
तुमात्रं भवति । अपि तु निर्युक्तिक एवायं हेतुवादो यच्चिकित्साण्येन हेतुना
विनैव रोगोपशान्तिर्दिश्यते इति यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकित्सया मृत्यु-
र्भवति । तत्रैवं । नोपायेस्त्यनुपायना । यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकि-
त्सया मृत्युर्भवति । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणो यावत्क्षीयमा-
णामयमाणा इत्यादि तदेव न भवति । यथा त्वं वदामि । यस्मान्न
उपायेऽनुपायतास्ति । यो हि यस्य यया युक्त्योपायः कथितः स न कदा-
चित्तस्यानुपायः । यया घटस्य मृदंडचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनु-
पायो भवितुमर्हति । तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्य रोगस्योपाय एव
चिकित्सा न त्वनुपायः ।

अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचिक्रिया ।

न सिध्येद्दैववैगुण्यात् त्विर्यं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥

धीमनः प्राप्तस्य नरस्योपाययुक्तस्याऽपि दैवापराधादियं षोडशात्मिका
क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । तस्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञा-
नपूर्वं चिकित्सायां वैयः प्रवर्तते । तस्मादैववैगुण्ये विमलविपुलमत्या सम्य-
क् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः ।
यस्माद्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाप्युक्तम् । साध्यासाध्य-
विभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः । कालेनारभते कर्म यत्तत्साध्यते ध्रुवमिति ।
एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिस्वेदस्तंभादिकर्मणि ।

न प्रोणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेषुकम् ॥ ६७ ॥

कस्य मापात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।

विष्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संरायितौ यवे ॥ ६८ ॥

विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवाजितम् ।

कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥

कस्य पुरुषस्य वह्निः स्वेदकर्मणि रतधनकर्मणि च तोय न सिद्धम् ।
आदिशब्दान्मूर्च्छापगमादौ शीनानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽव-
यव्यतिरेकान् । एव यावद्द्रोहिणिकादिष्विति व्याख्येय । एव निश्चितफला
चिकित्सेति स्थितम् ।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।

महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

न केवलं पूर्वोक्ताद्वेतोश्चिकित्सातत्र सफलम् । यतश्चाकालमरणं सर्व-
सिद्धान्तनिश्चितम् तदन्यथा चिकित्साशास्त्रमवतरेण परमेणापि यत्नेन कथं
केन प्रकारेण निवार्यताम् न केनचिदित्यर्थः । न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोज-
नमस्य तत्रस्येत्याह ।

चंदनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लघनवृंहणम् ॥ ७१ ॥

दाहादौ विषये चदनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढं न त्वेवमेव
तथा शास्त्रादेव चिकित्साख्यात्सकललोकप्रसिद्धज्वरे लघनवृंहणं भक्तच्छे-
दक्षीरादिसिद्धिमुपगतं नापस्मात् ।

चतुष्पाद्वृणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।

मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सा चिकित्सिते ॥ ७२ ॥

तस्माच्चतुष्पादा ये गुणा आयुःकामीयोक्तास्तैः संपन्ने युक्ते तथा सुष्ठु
निरूप्य देशकालादीन् योजिते विचिकित्सिते व्याधिनिर्घातं प्रति विधि-
कित्सां सशयं मा कृथा ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकडि छेदनं दृढम् ।

रोगोन्नासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

यतश्चाकडिऽकाले मृत्युपाशा ज्वरादयस्तेषामेतच्चिकित्साशास्त्रं दृढं सारं
छेदनं । तथा समुत्पन्नेभ्योऽपि ज्वरादिभ्यश्चस्तानां शक्या भीतानां सूत्ररहितं
रक्षासूत्रकं तत् कार्यकारणादित्यर्थः । तस्मादभ्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।

याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजिनास्थितम् ॥ ७४ ॥

तथैतच्चिकित्साशास्त्रं तत्सकललोकप्रसिद्धं साक्षात्स्वरूपेणामृतं मृत्युजये ।
तदपि लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्यायासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले तेन
वर्जितमिदममृतमपि दुर्भाजिनस्थितं सद्यः शीघ्रमेव विपत्वं याति । तदेव
दुर्भाजनं दर्शयति ।

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेद्दूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

अज्ञातः शास्त्रसद्भावः परमार्थो यैस्तास्तथाविधान् भिषग्पाशान् दूरत-
स्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अन एव विप-
त्तामाप्नोति । शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धं । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च
विपत्वं । कानिव । वैवस्वतान् यमसंबन्धिनः पाशान् यथेति तावदसपूर्णा-
न्सम्यग् भिषज् । श्लाघमानो ब्रूते ।

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्ताकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

सुवेद्यानां सञ्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रं । किं विधाना-
मागमेन ग्रन्थतोर्थनः श्लाघितुं शीलं येषां तेषां । इदंशा अप्यनभ्यस्तकर्मणो
न श्लाघार्हाः स्फुरित्याह । अभ्यस्तमसकृतैकलेहादिपाकाद्यनुवासननिष्कृ-
ष्टादियोजनं च यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रं सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण
भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषति इच्छति ये तेषामपि भद्रं शस्त ।

अधुनाऽष्टांगहृदयाख्यस्य सग्रहात् पृथक् करणे प्रयोजनमाह ।

इति तंत्रगुणैर्युक्तं तंत्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापञ्च परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

त्रिपुलापलविज्ञानमहामुनिपनानुगम् ।

महासागरगंजीरसंग्रहार्णविलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमंथनेन योष्टांगसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ७९
इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ॥ ८० ॥

तज्यते धार्यते शरीरमनेनेति तत्र । तस्य गुणास्तत्रगुणा यैस्तत्रमल
क्रियते तत्रयुक्त्यादयस्तैरेव प्रकारैर्युक्त । तथा चोक्त सग्रहे । अलंकृत
युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काचन । पञ्चिदशतार्थदुर्गेषु भिपज्ञां सक्रमैरिव । तत्रा-
धिकरण योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । मददेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः मयो-
जन । उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । मसगैकावनेकाताः सापवर्गो वि-
पर्ययः । पूर्वपक्षविधानानुमन्याख्यानसंशयाः । अतीतानागतापेक्षा स्वसन्नो
ह्यसमुच्चयाः । निदर्शन निर्वचन नियोगोऽथ विकल्पन । मत्युत्सारस्तथोद्वा-
रसम्भवस्तत्रयुक्त्य इति । तत्राधिकरण नाम । यदधिकृत्य वर्तते शास्त्र स्था-
नमध्यायप्रकरण वाक्य वा । तत्र शास्त्राधिकरण । यदधिकृत्य शास्त्र प्रव-
र्तते । यथा । अष्टांगान्याधिकृत्य हृदयाख्य सर्वशास्त्र प्रवृत्त । यथोक्त
कायबालेत्यादि । स्थानाधिकरण यथा । अत्रार्थः, सूत्रिता, सूक्ष्माः प्रत-
यते हि सर्वत इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तदध्यायाधि-
करणम् । यथा । अथाऽतो दिनचर्याध्याय व्याख्यास्याम इति । प्रकरण
यदधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रकरणाधिकरणम् । यथा । दशमूलशिराहत्स्थास्ता-
सर्वं सर्वतो वपुरित्यादिवाक्यदित्येव्यविभागार्थं मध्यग वणिताः शिरा
इत्यादि । एव वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तद्वाक्याधिकरण वेद्य । योगो
नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा । अथातोऽंगवि-
भाग शरीर व्याख्यास्याम इत्युद्दिष्टांगानि विभजते । शिरोनराचिर्द्वा-
बाहू सक्थिनी च समासतः । पङ्कगमित्यादि । युक्तिर्वा योग । मनिज्ञाहे-
तुर्दृष्टात उपनयो निगमनमिति पञ्चविधः । यथा । अग्नि शरीरस्थितेर्मू-
लमिति मनिज्ञा । अग्निप्रकाशहारे सति तत् स्थितेरिति हेतुः । तत्राग्निहेतुरादा-
रात्रक्षपकाद्रसादय इति वचनात् । यथा शास्त्रकुरस्य बीजमिति दृष्टान्तः ।

उपनयो यथा । चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टातो-
पनयं कृतवास्त्रं कृत् । कस्यासिद्धोपिनोयादिरित्यादयः । तस्मात्सप्रयो-
जनमेव चिकित्साशास्त्रं मत्स्यक्षफलत्वादित्युपनयः । तस्मादारंभणीयमिति प्रमा-
णपदोपदर्शनमुखेन निगमनम् । यथोक्तम् । चतुष्पाद्रुणसंपन्ने सम्यगालो-
च्य योजिते । माकृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते । साध्यव्या-
धिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम् ।
हेत्वर्थो नाम । यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि वोपपद्यते । यथा । तत्रैकैकं च
द्याखायां द्यतं तस्मिन्न वेधयेत् । शिरा जालंधरा नाम तिष्ठन्त्याभ्यंतराश्रिता
इत्यादि । तथा अवेध्याः संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा इत्यादि । तदेतेभ्यो विशेष-
वचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इत्यन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति ।
प्रदाथो नाम पदेनाथो गम्यते । यथा द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः ।
गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः । प्रदेशो नाम येषामर्थानामतिबहुत्वा-
त्साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोकमुच्यते । यथोक्तं । इति द्रव्यैक-
देशोऽयं यथास्थूलमुदाहृत इति । उद्देशो नाम । सक्षेपाभिधानम् । यथा
वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासत इत्यादि । निर्देशो नाम तस्यै-
व विस्तारोक्तिः । यथोक्तं । तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिल
इति । वानयशेषो नाम । यस्मिन्सूत्रे लाघविकेनार्थोद्गम्यमानमनुक्तपूरणार्थ-
मध्यान्वियते । यथा । तत्र खान् खानि देहेऽस्मिन् भवतीति वानयशेषः ।
आप्या जिह्वा रसकृदा इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्वितश्रवणात् । प्रयोजनं नाम ।
यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा । आतकपंकममानां हस्तालबो भिषग्जित-
मिति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमभ्येयमित्यादि । उपदेशो नाम ।
आप्तवचनं । यथा । स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठणा धानुगा वा श्रोतोलीना ये च शा-
खास्थिसंस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीनाः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्दि-
शन्त इत्यादि । अपदेशो नाम । यदाचार्यः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुप-
दिशति । यथा । जीवितं विद्यमानानां सर्वेषामेव नौषधादिति प्रतिज्ञाय
हेतुमाह । ननुपायमपेक्षते सर्वे रोगाणामुपायापेक्षाभावात् । अतिदेशो
नाम । यत् किंचिदेवार्थज्ञातमुक्तत्वाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि मत्त्येत-
व्यमिति परिभाषायां स्थापयति । यथोक्तं । कर्णरोगप्रतिषेधे । महतः पंच-

मूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् । तैलसिक्ताव्यदीपाग्राद् ग्राह्यः स्नेहो रु-
जापहः । योज्यश्चैव भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलादित्यादि । अर्थापत्तिर्ना-
म । योऽन्येनाभेनोक्तेन ततोऽपरोप्यर्थो गदित इव ज्ञायते । यथा । नैवाद्यान्नि-
शि नैवोष्णमित्युक्तं । ननुक्तं दिवा भुञ्जीतेति । एतच्चार्यापस्या गम्यते । कः
पुनरर्थः । का चास्यापत्तिः । भ्रूमः । दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तत्रकृता नैवा-
द्यान्निशीति कालो निषिद्धो नतु दधिभक्षणं । ततो योगमनिषिद्धोऽर्थः स
आपद्यते दिवा दधिभोजनायै रात्रिमतिपेधे दिनव्यतिरेकेण कालांतराभा-
वात् । सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारमस्तापे मतिपेधानुपपत्तेः । एव-
मन्यत्रापि व्याख्येय । निर्णयो नाम । यन्निवारितस्यार्थस्य मतिष्ठापनम् ।
यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवतोऽपि रोगिण इत्यादिनां चिकित्साद्याल-
फल मति सशयकरणे पश्वाभिर्णयार्थमुक्तं । यथा न चिकित्साऽचिकित्सा च
तुन्या भवितुमर्हतीत्यादि । प्रसङ्गो नाम । पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्सव-
धातिरेण पुनरभिधान । यथोक्त शिराव्यधविधौ । लोहित मन्त्रदेच्छुद्ध तनोस्ते-
नैव च स्थितिरित्युक्तवा पुनः शरीरे शुद्धार्त्तवमसमेनोक्त । शुद्धे शुक्रार्त्ते
सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः । गर्भः सपद्यते गुक्तिवशादभिरिवारणाविति ।
न च पुनरुक्तता तस्य । यस्माच्छिरान्यधे शरीरमभवत्वमेव रक्तस्योक्त ।
नतु क्तमो वर्णितः । शरीरे तु यथाऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात्तद्विस्तारेणो-
क्त । यथा । वीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहार-
सजैः क्लमात् कुक्षौ विवर्द्धत इति । एकातो नाम । य एकमेव पक्षमव्यभिचा-
रेण श्रयति नान्य । ये भूतविषवाप्वमिश्रतभगादिसभवाः । रागद्वेषभयाद्याश्च
ते स्मुरागतवो गदा इति । नैकातो नाम । अन्यतरपक्षानवधारणात् । यथा ।
जीवित म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौपधात् । एकतेन । ननुपायमपेक्षते सर्वे
रोगा इत्यादि । अपवर्गो नाम । साकन्त्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदिकदेशापकर्षण ।
यथा । शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्राताश्च ये गदाः । सम्यक्साध्या न सिद्धयति
ते च रक्तमकोपजा । तेषु व्यावयिवु रक्तमुद्रिक्त व्यधयेच्छिरामित्युत्सर्गम-
भिधाय एकदेशेऽपवाद वक्ति नतु न षोडशातीसमत्यन्दम्बु रामृजामित्या-
दि । विपर्ययो नाम । उपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरण । यथोक्त ।
वातानुलोम्य दीप्तोभिर्वर्चः स्निग्धमसहत् । स्नेहोद्देगः क्लमः सम्यक्

क्षिप्ते ह्ये विपर्यय इति । पूर्वपक्षो नाम । प्रतिज्ञातार्थसदुपपन्नं वाक्य ।
 यथा हिताहितविभागं मतिचिख्यासज्जाह । यथा । दृश्यते भगवन् केचि-
 दित्यारभ्य यावद् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमित्यादि ।
 विधानं नाम । यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते । वृथैव परिमोचितं
 स्थलमिदं च मूढात्मना । अनुमतं नाम । उष्णं शीतं द्विधैवाग्नौ
 वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीधोमौ महाबलावित्यादि
 नाह्यनुमतं न विपातः कृतः । व्याख्यानं नाम । यन्मादृशेभ्यो
 विविष्टतरतुद्विगम्य । यथा । सप्ताहात्कलली भवेत् । द्वितीये मासि कलला-
 त् घनः पेश्यथवाबुद्ध । पुच्छील्लीङ्गाः कृमादिति । नह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना-
 भावाः क्षमया विज्ञानं योगिदृष्टिं मुक्ता । सशयो नाम । साक्षात्तन्म-
 निश्चितरस्तुविज्ञानं । यथा । सद्यमप्राप्तमाने यो जीवितं तस्य मम्यत
 इत्यादि । अतीतापेक्षणं नाम । यदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमु-
 च्यते । यथोक्तं । इन्द्रो गच्छि कस्ति ते । गन्ताजीवकेत्यादि यावन्महाक्षे-
 हो विपाचयेदिति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महाक्षेद इति । तदेत-
 दतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविध्युक्तं । यथा । दाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्ते-
 र्धमकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते । तथैतदपि चित्तयेन्मनसि गूढ-
 बुद्ध्या । स्वसंज्ञा नाम । या तत्रकारि स्वतन्त्रसव्यवहारार्थं प्रणीता सती
 परतन्त्रेषु न व्यवहरति । यथा । आखारक्तादयस्वचोति । उष्णं नाम । यद-
 मतिरद्वे प्रये स्वयं प्रपन्ना तर्कयित्वा योग्यं । यथोक्तं । तयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता
 वर्गास्तेषु त्वलाभतः । युग्यात्तद्विधमन्यच्चद्रव्यं जह्यादयौगिकं समुच्चयो नाम ।
 गथा पेषा विलेपिगृह्येन कृतं च मूष रस च समुच्चिनोति । तथा
 प्राग्गुभयं तथैकमिति । क्रमेण सेवेन नरोत्तकालान् प्रधानमध्यावरणद्विगुह
 इति । निदर्शनं नाम । यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममध्यमं स्वधर्म्यमादृश्या
 स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मृगविभुं । यथोक्तम् । यथा कुमुभादियुतात्तोया-
 द्राग हरेत्पटः । गथा द्रवीकृतगरेहाह्मतिर्निर्हरेत्ते मज्जानित्यादि । निर्वचनं
 नाम । निर्गमार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं त्रिपरिधाने । मग्गमाने जलनिशा-
 नमृगार्थं मृगामृगेः । उर्गाद्व्यपन्नं त रट् । तेनापौ त्रिपरिधानं इति त्रिपरि-
 निर्वचनं प्रपक्षिपदनाद्व्यभिचि । निर्गमो नाम । यो यस्यानुष्ठेयः । यथा ।

उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि । विकल्पो नाम । विविधं कल्पनमिदं कार्य-
 मिदं वाऽकार्यम् । यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने । ज्वरादौ हितं लब्धशानमपत्तर्पणं
 वा । मृत्युत्सारो नाम । यत्रोपपत्तिं दर्शयत परस्परमतानि निवारयति ।
 तद्यथा । अस्थनां शतानि पठानि त्रीणि दत्तनखैः सह । धन्वतरिस्तु त्री-
 ण्याह संधीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनदन इति ।
 पूर्वमतान् पठि मृत्युत्सारयति । धन्वनेरपि मन दशोत्तरं सधिगतद्वय-
 मिति पुनर्वसुः मृत्युत्सारयति सधिसहस्रद्वयं साधयन् । उद्धारो नाम ।
 शास्त्रारभमत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानं । तद्यथा । दृश्यते भगवन् के-
 चिदात्मवतोऽपि रोगिणः । यावत् हिनाहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चि-
 तमिति कृते चोद्ये । न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परि-
 हारः । सभवो नाम । उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे । यथा । दुष्ट-
 रक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां क्षम इत्युक्तं । प्रच्छन्नालान्मूलैकाग्रशृगधि-
 राव्यधैर्यथासभवं रक्तमपनीयते । यथोक्तम् । प्रच्छन्नेनैकदेशस्थं प्रथितं
 जलजन्मभिः । हरेच्छृगादिभिः सुप्तमसृग्वापि शिराव्यधैरिति । एवमन्यत्रा-
 पि सभवार्थो योग्यः । व्याख्या अपि तत्रस्य गुणः । ताभिरपि तत्रमलं
 क्रियते । ताश्च पंचदशमकाराः । तद्यथा । पिडपदपदार्थोधिकरणमकरणार्थ-
 कृच्छ्रकृत्लोक्षितकन्वाममयोजनानुलोमप्रतिलोमाऽनिसूत्रसमस्तव्याख्या । तत्र
 पिडव्याख्या नाम । संक्षेपनया मूत्ररूपेणाध्यायादीनां व्याख्या । यथा । रूपे-
 द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भाषेणु प्राकृतेष्वनिमि-
 त्ततः । विवृतिर्था समासेन रिष्टं तदिह लक्षयेदित्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टा-
 ध्यायसमाप्त उक्तः । पदव्याख्या नाम । यत्पदानां छेदं वृत्तौद्याणम् ।
 यथा । अथान आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्याम । इति सप्तपदं मूत्र-
 पूर्वं व्याख्यानम् । पदार्थव्याख्या नाम । तेषामेव पदानां विवरणं । यथा ।
 अथशब्द आनयौ अधिकारे वा । आः शब्दो हेतादित्यादि । अधिकरण-
 व्याख्या नाम । यदस्तु मूत्रमारभ्य तदनुषंगेन व्याख्यानमारभते । यथा ।
 अथानो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति प्रस्तुत्य ब्राह्मे मुहूर्तं उनिष्टेऽस्वस्थो
 रक्षार्थनायुषं दत्तादिना मेन दिनचर्यां निवृत्य व्याख्यायते सप्तिनरा ।
 मकरणव्याख्या नाम । यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा महतेनामकृतं साध्यते

यथा । त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुत्त्वाऽभ्याख्ये एवमाह । समान
पूर्वेणेति । तत्र समानगुणता व्याख्याता । अर्थव्याख्या नाम । यत्र प्रकरणे
सूत्रे वा स्वभावस्मोपवर्णनं क्रियते । तद्यथा । प्रवृत्तिरुच्यते स्वभावः । स
पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा । मापमुद्रयोः
शूकरेणपोश्च । कृच्छ्रव्याख्या नाम । यत्र लेखत उक्तानामविस्पष्टानां प्रकरणे
सूत्रे वा अर्थानां यत्नत उद्भावनं क्रियते । तद्यथा । अनुयायात्मप्रतिपद
सर्वधर्मेषु मध्यमाभिहितं लेखतो द्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिङ्गौषधादिषु
मध्यमा मनिपदाश्रयणीयेति सूचयति । फलव्याख्या नाम । यत्र वस्तुनि
बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु मस्तुतेषु वस्तु सारभूत स्वमत स्वरमर्थमुपनि-
क्षिप्यैकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतैर्तर्भावं नयति । यथा । निरूहमात्रापुट-
कादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्वहूनि मतानि प्रशस्ता-
नि । यथा । द्वादशमसूत्रो निरूहः कार्यं इत्येके । मात्रा त्रिपलिका
कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथगित्याद्यम्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबला-
पेक्षया स्वमतेनर्भावितानि प्रमाणानि च । यथोक्तं । दोषौषधादिवलतः
सर्वमेतत्प्रमाणमेव । अन्योन्यविरुद्धमपि सम्यङ्निरूढाक्षिप्तं तु नासम्भाव्यं निव-
र्त्तयेदिति । उच्चिनकव्याख्या नाम । यस्मिन्सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि
तत्रातः समाकृष्यार्थः शस्यते । यथा । पृथिव्यादिषु च महाभृतसज्जा स्था-
पिता । रसादिषु च धातुसज्जा निवेशिता । रसामृद्भ्वासमेदोस्थिमज्ज-
शुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते । परस्पररोपमस्तभादानु स्नेहपरंपरेति । अत्र
किंवातोर्ग्रहणेन भूताभ्यापि धातुशब्दवाच्यानि भवतीति । व्यास-व्या-
ख्या नाम । यमित्रधिकारे वर्तमाने तेनाधिकरणाद्येन सहित सत्रधमभिर्वी-
क्ष्यारमाथो विनिक्षिप्यते । यथा । इत्यने भगवन् केचिदात्मव्रतोपि रोगिण
इति । हिताहिताविभागस्य फलं मनिसत्रयमभिर्वीक्ष्य न चिकित्साऽचिकि-
त्सा च तुन्या भवितुमर्हतीत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसंगेनाग्नौऽर्थो
निक्षिप्यते । यथा । एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जिनं । याति हाला
हलत्वं तु तपो दुर्भाजनास्थिरमिति । एवमन्येषामप्यर्थानां सर्वधमवधार्य
व्याख्याऽर्णार्हा कल्पनीया । प्रयोजनव्याख्या नाम । यत्तन्मूत्रमभिर्वीक्ष्यमान
स्वार्थस्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा । उक्तेष्वंगविभागेऽनैकधा

शिराविस्तरः न च तेन शिराविस्तरेणोक्तेन किञ्चिदिहोपकारो दृश्यते ।
यदि मकरणावसरे मयोजनमिदं ब्रूयादित्यवेध्यविभागार्थं मर्त्यग वर्णिताः
शिराः । एतदर्थं शिराविवरणं प्रवृत्तम् । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावे-
ध्यविभागं शिराणां जानीयादिति । आनुलोम्यं नाम । येन * * *
* * * तत्र प्रधानस्य कल्पना । प्रधानेन वा कल्पना प्रधानक-
ल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथा । सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधुसधानकृदि-
त्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात्सर्पिः क्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते । न तु तैलतो-
यादिभ्यः स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति । माक्षीकं च सधाने प्रधानत्वात्सधान-
कृदित्युक्तं न तु सित्यकमधुयष्टिकादिभ्यः सधानकृत्त्वं नास्तीति । प्रधानेन
तु कल्पना यथा । क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकू-
चिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तम् । क्षीरमाधान्यात् । प्रधानेन
कल्पना व्यपदेश इत्येकोऽर्थः । गुणकल्पना नाम । येन धर्मेणोपेतोऽर्थः मधु-
ज्यमानः समर्थो भवति । तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादि-
वपाठाहुण इति कल्प्यते । यथोक्तम् । भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पाद-
चतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं मल्येकं तच्चतुर्गुणमित्यादि दक्षत्वा-
दिगुणनिर्देशः सर्वथा मशसागुण इति गम्यते । लेशकल्पना नाम । अनु-
पदिष्टस्य विधेः कठपाठेन यत्किञ्चिन्सूत्रावयवांतरमाश्रित्यार्थं कल्प्यते ।
यथा । नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिद्वक्षणं मणीतम् । तच्च
लेशतोऽनुमीयते । कथमिति । यदाहि कालनियतमायुः क्षयमाप्तं भवति
तदारिष्टमुत्पद्यते । न विषमापरिहारेण विद्यमाने नरे । उक्तं हि । भि-
षक् भेषजपानान्नगुरुमित्रदिपश्च ये । वशगा सर्व एवैते विज्ञेयाः समव-
र्तिन इति । अत्र विवृतिविज्ञानीये गुरुमित्रदिपश्चेति योऽयं च शब्दोऽस्मा-
च्छ्लोकान् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समव-
र्ती हि कालो मृत्युरिष्ट इतरस्त्वसमवर्ती । अत एवाचष्टे तत्रांतरे । काल-
मृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योरिति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तत्रकारः सक-
टेनोदाहरणं दत्तवान् । यथा । सम एव बाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भग-
वत्पूर्वरूपाण्याप्नोति । यथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षयोरिष्टसंभवः । यथा च
स एवातिभाराक्रांतत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालोऽपि क्षयमाप्नोति तथा

अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमन्त्रेण मृत्युः । यदि पुनरनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्पेत तदा वार्षिके पाण्मासिके चाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभ-
हेतुयोगाच्च मृत्युः स्यात् । अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः ।
विषमहेत्वपरिहारान्मृत्युः । अतएवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदि-
ष्टानि । तद्योगादयं बहून्वपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालमृत्यु-
वर्षयतात् परेण जीविनं न निर्दिष्टं । यथोक्तं शारीरे । मरणं प्राणिनां
दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमपरिहारिणामिति ।
तस्मादविद्येयोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं ।
तथा च ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायां पङ्क्तुविद्येये प्रति-
पत्तिर्भवति । न तु ऋतुस्तु द्वादशनिशा अस्य ऋतोः रिति । विकल्पना नाम ।
यथा सर्वविद्यानुगतायै निर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह
शास्त्रे हित इति वचनाद् विनापीष्यते । तत्र आर्द्रसतानवात्याग इत्यादिना
वाक्येन बुद्धिवचनविषयेऽध्यात्मविद्यासंग्रह इङ्ग्यते । अर्चयेद्देवगोविन्दे-
त्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः । तथा जगदिषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विपसंति-
तइत्यादिना पदव्युत्पादनाभिहितकरणाच्च शब्दविद्याया निरुक्तेष्वप्यसंग्रहः ।
साधकेऽहनि सूतिका गृह प्रवेशयेत् । तथा । भरणीरुतिकाश्लेषापुर्वाद्राप्तिवृ-
त्तेर्नैर्ऋत इति ज्योतिः शास्त्रोपरोधः । विचित्रभूषितशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयं ।
भव्यकल्पना नाम । एतत्तदमृतं साक्षादित्यादि । आजाकैल्पना
नाम । यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवगंतुं न क्षम्यः । केवलमाप्तव-
चनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते । यथा । न छिद्यात्तृणम् । न भुवं लिखेदि-
ति । न तत्र हेतुर्वक्तुं क्षम्यो एतदनुष्ठेयमिति । इयं सप्त-
विधा कल्पना विज्ञात्याश्रया भवति । यथा । आदिलोपः । मध्य-
लोपः । उभयपदलोपः । आदिमध्यान्तलोपः । वर्णोपचयनं । ऋ-
तिर्दिष्टं । तंत्रशीलं । तंत्रसंज्ञा । माटनम् । समानन्तप्रत्ययः । पर-
तंत्रप्रत्ययः । हेतुहेतुवैधर्म्यः । कार्यकारणधर्मः । आद्यन्तविपर्ययः ।
शब्दान्तरं । मत्प्रत्ययः । उपप्रत्ययः । संभवः । तत्रादिलोपो यथा ।
वृष्टः प्रीतनोऽप्यथक्षुभ्यो वगृह्य रस इत्यत्र मासशब्दलोपेन ।
तथा । धारणोदीरणविगत्यादौ धारणविगधारणमुदीरणं वेगोदीरणमिति ।

मध्यलोपो यथा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यत्र द्रव-
 द्रव्यस्वरूपविज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः । अनतरमन्नस्वरूपवि-
 ज्ञानीय इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् । अंतलोपो नाम । यथा कर्णं
 पुनर्गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीता बहते इत्यत्रास्त्रशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
 पूर्वत्रास्त्रशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् । तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः
 पूर्णरिक्ताः क्षणान् शिराः । प्रस्पंदिन्यश्च वातास्रमिति । एवमि-
 हापि कफास्त्रं बहंत इत्यनुमेयं । तुल्यजातीयत्वात् । उभयपदलोपो
 यथा । आदौ पट्टरसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदिनि वचनं मध्ये विदा-
 हादग्लता ततः । पित्तमामाशयात्कुर्याद्व्यवमानं च्युतं पुनरेतेनामि-
 नाशोपितं पक्व पिंडितं कटुमारुतमिति । आदिशब्दश्रवणान्मध्यतिश-
 ब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । आदिमध्यातलोपो यथा । अन्न कालेभ्य-
 बद्धतमादौ कौष्ठं माणानिलादृतं । मध्येऽते च द्रवैरित्यादि । व-
 णीपजननं नाम । यत्रानुक्तो ग्रंथे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याका-
 ल उपज्ञभ्याथोऽभिधीयते । तत्र खान्खानि देहेस्मिन् श्रोत्रशब्दो विवि-
 क्तता । तथा । वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्रासावन्देहमूष्पक्तयो भवन्तीति वर्ण-
 न्नयमुपज्ञन्यव्याख्या करणीया । आप्या जिह्वा रसकूटा घ्राणगंधास्थिपार्थिव-
 मिति । द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्वितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोप्ययमेवं
 प्राय एव । ऋषिक्रिष्टं नाम । यरथी ऋषिपुत्रोवाऽसमाहितचि-
 त्तयाऽशक्त्या वा किंचित्पदजातमभ्रष्टमुच्चारितम् तथैव तल्लोके मयुज्यते ।
 यथा रोम लोमेत्यादि । तंत्रशीलं नाम । या तंत्रकाराणां प्रकृतिः स्वभावइत्य-
 र्थः । यथा । किंचिच्छिष्ठानुग्रहार्थं विस्तीर्णं सक्षिपति । तथा अस्थिना घातानि
 पठानि त्रीणि दंतनखैः सहेति । नतान्यंगुलिहस्तपाणित्रंघादिविभागेन विस्त-
 रितानि किंचिद्विस्तारयति । यथा । तत्रैवांगविभागे शिरा विस्तारिताः । इत्य-
 वेध्यविभागार्थं प्रत्ययं वर्णिताः शिरा इति वचनादिति । तंत्रसज्ञा नाम ।
 यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतंत्रसिद्धोदाहरण तत्प्रमाणार्थमुच्य-
 ते । यथा । नवज्वरे कपाया अपकेषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः । ततः पक्षेषु
 दोषेषु लघनाथैः प्रशस्यते । कपायो दोषछेपस्य पाचनः क्षपणोऽथवेति ।
 विशेषवचनान्तत्र स्वरसादेः पंचविधस्य कपायस्य प्रतिषेधः प्रसक्तः ।

ततः स्वतंत्रसंज्ञाया विशेषः प्रतिपिच्यते । तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोन्यः कटुकः कफ इत्यादि । तस्मात्स्वतंत्रसंज्ञाया तिक्तकटुकपाथी निषिद्धौ पचविधया स्वरसादिकल्पनया । प्राकृतं नाम । उपकस्तुत्यक हिगुकासीस-
 द्यसैधवमित्यौषधाधिकारार्त्सैधव लवणम् । नत्वश्वादिकम् । समानतत्र-
 प्रत्ययो नाम । यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधमायानुपलभ्यमाने स्वतं-
 त्रप्रत्यये समानेभ्यस्तत्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरण यथा । नीचलोमनख-
 श्मश्रुरित्याचारेषुक्तम् । इयद्विरियद्विदिनैः केशनखश्मश्रूण्यवतार्य नीचलो-
 मादीना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिमसिद्धा
 दधरात्रेण केशादीनां सहरणमिति निश्चिन्वति । मुनिस्त्ववादीत् । त्रि.पक्ष-
 स्य केशश्मश्रूलोमनखान् सहरेदिति । परतत्रप्रत्ययो नाम । यस्यार्थस्य
 मसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरण शक्यमभिधानु नान्येभ्यो भिषकूतत्रेभ्यः ।
 ततस्तस्मिन् द्वये परतत्रादुदाहरण कल्प्यते । यथा । कालार्थकर्मणा योगो
 हीनमिथ्याविमानकः । सम्यक्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तम् ।
 योगस्य च लक्षणं नोक्तं तत्रे । अन्यत्र वा विष्वक्तूतत्रे । तत्र बौद्धतत्रप्रत्य-
 येन निश्चीयते । हेतुहेतुभ्यः क्षीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योग
 इति । हेतुहेतुकधर्मो नाम । यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा ।
 पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनात्पित्तमुद्रिक्त रक्तातिसाराय न चिरादस्य
 भविष्यतीत्यनुमीयते । समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् । कार्य-
 कारणधर्मो नाम । यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते । कारणसंज्ञया वा
 कार्यं तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा । दोषा अपि
 रोगशब्दं लभते । तत्र दोषाः कारणम् । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता
 मला इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमान । कारणे
 दोषेकार्यं रोग उपचरितो भवति । एव कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते । आद्य-
 तविपर्ययो नाम । यथा । अन्नस्वरूपविज्ञानप्राप्तमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्तं
 द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता तोयादीनां पचानां वर्गाणामल्पवक्तव्यत्वात्समुद्रो-
 पमत्तया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थं पूर्वं ह्यल्पं सुखेनापगाह्यते पश्चात्प्र-
 भूतमिति न्यायात् । शब्दान्यत्वं नाम । यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयति शास्त्रकृतः ।
 यथा । रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातंकगदावाधाः

शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि । प्रत्ययधर्मो नाम । यो नच हेतुहे-
 तुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा । देवदानवगंध-
 र्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः । यथोक्तम् । कुलपद्मोपममु-
 खं सौम्यदृष्टिमकोपनम् । यावदनिद्रमप्रभृत्थं च, विद्योदेववशीकृतमि-
 त्यादि । नचेते परमार्थतो हेतवः । किं तर्हि मज्ञापराधः । तथा चोक्तम् ।
 हेतुस्तदनुपत्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । मज्ञापराधः सुतरामिति । उप-
 नयो नाम । सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा । मात्राशी-
 तीये । आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे । अतिमात्रभोजननिमित्ताया विपूचिकाया-
 श्विकित्सा उपनीता । मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि
 विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात्, तत्प्रस्तावेन
 च विपूचिकायाश्चिकित्सा । संभवो नाम । यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमान-
 मर्थस्य व्यापकत्वात्सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा । कायबालग्रहोर्ध्वांग-
 शल्यदंष्ट्राजराभूषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति ।
 एताम्यष्टावंगानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यत इत्याचार्यः प्रतिजानीते ।
 भंग्यविभक्तत्पनायाश्चास्थायं विशेषः । अयं व्याख्याया विभवो भ-
 वति । स तु विनैव व्याख्यायाः पठ्यमान एवेति । समदशताच्छी-
 ल्यादीत्युक्तम् । तद्यथा । ताच्छील्यमवयवो विकारः सामीप्यं भूय-
 स्त्वं प्रकारो गुणिगुणविभवः संसक्तता तद्धर्मता स्थानम् तादर्थ्यम् साफ-
 ल्यमकर्मचेष्टानिमित्ततासादृश्यं मूलसंज्ञा तात्स्थ्यमिति । तत्र ताच्छील्यं नाम ।
 यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा । सर्वांगस-
 श्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् । स्तंभनाक्षेपणं स्वाप संभ्याकुचनकंपनम् । कुपि-
 तोमिलः करोतीत्यंतं । न चांगानि स्वपति । किं तर्हि देवदत्तः स्वपिति
 तद्धर्मसादृश्यादंगानि स्वापशब्देनोच्यते । तद्यथा । पुरुषः सुप्तो न किंचिदे-
 दयते । न चेतयते । तथागमपि यत्किंचिन्न वेदयते । न खतोदादि । तत्सुप्तमिव
 सुप्तमित्युच्यते । अवयवो नाम । यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि
 तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा । लघनैः क्षपिते दीपे दीपेऽप्यौ लाघवे सति ।
 स्वास्थं श्रुत्तूदरुचिः पक्विर्बलमोजश्च जायते । इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन
 लघनेन दोषक्षणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलघनेन

दोषक्षयेन गीरे सत्यस्यास्थादयोऽनुक्ता अपि सम्भवे । विकारो
नाम । विपरीतक्रिया । यथा विकारसंज्ञया मरुतिरपि लभ्यते ।
मरुतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञाया च न ह्यविर्यया । पुत्रे पुत्रे
कले नाभे वदे च गुरुवा क्रमान् । शास्त्रमधिकृत्योक्तं । अत्र मरुतिः
पाठाशूकादीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विप्रियमागानि चारस्यावर्तं
मनिपद्यमानानि चाकसंज्ञा सम्भवे । तदयं शास्त्रप्रकारेणैव विकारसंज्ञाया
विकारसंज्ञा यथादिमंदादिसंज्ञया यथादिकं चोक्तवान् ।* * भूयस्तं नाम ।
यदेकस्मिन् वर्तमानमाधिपयेन कथितलभ्यते । यथा तत्रे । अग्लो भक्तं रोचय-
तीत्युक्तं । न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्म्यधिक्यमलविद्येयिणोऽ-
ग्लो रसो भक्तविद्येयमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाधित्वेदमुक्तं । अग्लो रो-
चयति । कदाचित्कस्यचिदा नासौ रोचयेन तावतावनरोचनं । प्रकाशो
नाम । यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकाशः । यथा । कठमेरुदन्तलेन
स्पृष्टान्मेदिमुक्तं । न च तत्प्रकाराणां सुत्रार्थनाशतपुष्पादिनालानां न
ग्रहणं । गुणगुणविभवो नामशब्देनोक्तानि । यस्मादाह । पाथिवाः
पाथिवानेवेति । नहि पाथिवा गुणाः संनि केचिखे पठयेरन् । गुणश्च गुणि
वदथा । मेधास्मृतिवलेपिता बभूवुरमितागुण इति । अत्रागुर्गुणोपेनमगि-
त्यम् । नापुषः परिमाणगुण आगुर्गुणैरेव शक्यः । सप्तकत्वा नाम । यदे-
कस्य बहुभिः शब्धः । यथा । विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु संबन्धेषु तस्यैव
व्यपदेशः क्रियते । यथा । मधुरस्त्वधनिर्देशेन मातृकादयो गुणिनाः । क-
पायादिरसोपेना अपि मधुरमायत्वान्मधुरसप्तकतया । तद्वर्मेता नाम । येन
तथा भूत सत्तद्गर्गतामासाय दर्शनात्तमेवाख्या लभ्यते । यथा । विवर्जये-
द्विपक्वाशान् पाशान्वैवस्वतान्विवेति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो
इष्ट इत्यतस्तेऽपि भवेयोक्ताः । स्थान नाम । यत्र स्थानिना स्थान स्थानेन वा
स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा । कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो
न च श्रोत्रेन्द्रियस्यास्ति नादः । किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादयं
श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी अथवा । जिह्वा रस
गृह्णाति तत्र न बिम्बा रस गृह्णाति । किं तर्हि रसना । तादर्थ्यं नाम । य-
त्प्रयोजनार्थं भवते । यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा । गदनमधुनाल

वित्यादीनि छर्दनमयोजनानीत्यर्थः । साहचर्यं नाम । यो येन नित्य संबध
 उपलभ्यते । स तस्मात्संबधात्तमेन संप्रतिशब्दं लभ्यते । यथा । मध्यमानाद्
 धूम इष्टा ज्वलद्वापुर बन्दिद्रव्यमनश्यमभ्युत्थितो बन्दिहरित्येन । कर्म नाम ।
 यत्र कर्मकर्मैति चोपचर्यते । यथोच्यते । मुनयः प्रथमं जग्मुः । नचाग्राम
 स्थानीयः कश्चित्प्रथमोस्ति । किं तर्हीन्द्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिनिधमः
 प्रथमः । अथ च गति कर्मविषयेभ्यस्त्विन्द्रियाणां क्रियानिवृत्तिः । तदेव च कर्म
 त्युक्तं । गुणनिमित्तं कर्म । यत्कस्य निभूतिः प्रथमादिका ख्याप्यते । धर्म्यं
 यशस्यमायुष्यं लोकद्वयपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकात्मनिर्मल-
 मिति ब्रह्मचर्यस्य प्रथमाविभूतिः ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा न
 ब्रह्मचर्यमेति । चेष्टानिमित्तं नाम । यस्मिन्नाम मात्रं कस्यचित् क्रियया
 भवति भावस्य । नात्र प्रत्येदक्रियेष्टा । यथा । दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलन्ती-
 त्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवाचीयं सति । ऊर्ध्वगामीनि दीपवद्वा
 सन्निकृष्टानि द्रव्यातराणि दहति । रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिकोपादानं ।
 किंतु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रथमाकर्मणि क्रोधभयशो-
 कलोभहर्षैर्ध्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्तिर्भवे-
 त् । मूलसत्ता नाम । या लोकेऽग्न्यस्मिन्नर्थे मसिद्धा तत्रे चास्मिन्निवेशिता ।
 यथा । निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । समाप्तिश्चेति रूपं च
 लोके नीलपीतलोहितादिमसिद्धं स्वशास्त्रे सन्नयानुरूपं लिंगलक्षणमिति ।
 तात्स्थ्यं नाम । यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा
 बस्तिमेहनयोः शूलमिति तत्र पुंसस्येन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति
 कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात्तत्प्रदेशस्थितत्वा-
 त्तयोरित्युपचर्यते । तथा तत्रदोषैः पचदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्भञ्जितम् ।
 अप्रसिद्धशब्दः । दुःप्रणीतम् । असंगतार्थः । असुखारोहिः । विरुद्धम् । अति-
 विस्तृतं । अनिसंक्षिप्तं । अप्रयोजनम् । भिन्नक्रमः । सदिग्धः । पुनरुक्तः । किंप्रा-
 णकः । असमाप्तार्थः । अपर्यक्तः । व्याहतः । तत्राप्रसिद्धं नाम । यत्लोके नातीव
 प्रसिद्धं । यथा । उदक्यागमनलक्षणममुखानामिति । यथा वाऽऽधारस्यासि-
 पाणिधारेष्वकुशलयोगता इति । अस्यार्थः । अकुनाम वृक्षः । तस्य शल-
 मिति । दुःप्रणीतम् । सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् । असंगतार्थम् । यत्सूत्रेण ।

संबद्धम् । असुखारोहि पदम् । यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनो-
 न्नायते । चर्करीतादिमायम् । यथा । धातुर्धरेमदमिति । विरुद्धं नाम ।
 यद् दृष्टांतसिद्धांतसमयेविरुद्धम् । यथा । कश्चिद्देवित्याः पुरुषोऽकृत-
 कत्वादिनि हेतुः । घट इति दृष्टांतविरुद्धम् तथा मधुराम्ललवणाः कर्कं दाम-
 यति । कटुनिक्तकपाया वातं जयंतीति वैद्यकसिद्धान्तविरुद्धमेतन् । समय-
 विरुद्धं नाम यथा यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्राम्या-
 न्नोच्यते । यथा । न लोष्टं विमृद्वापात् न तृणं छिन्नादिति । एतत् तत्त्वदर्शि-
 भिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति । अतिविस्तृतं
 नाम । यथा मधुरादिस्करंधं ब्रुवन् यावति मधुराणि जगति संनि मधुरमायाणि
 मधुरमभवाणि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात् ।
 अतिसंक्षिप्तं नाम । यथायोगशातकमायं । यथा वा हेतुर्लिंगोपशोदेश
 एव क्रियते । न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः । अमयोजनं
 नाम । यथा । इत्याचारः समासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात् । ये
 मामोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि । तदा न कश्चिदनुतिष्ठे-
 दिति । भिन्नक्रमं नाम । पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तम् न तेनैव निर्दिश्यते
 मयोजनान्तरा संभवेपि । यथा । वातपित्तकफानुद्दिश्य तत्र रूक्षोलघुरित्या-
 दौ वातगुणनिर्देशमकृत्वाैव पित्तस्य विदधीत । एवं क्रमो भिन्नो भवेत् ।
 संदिग्धं नाम । यथा । किमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभास-
 परिग्रहात्संशयः । पुनरुक्तं नाम । योर्थ उक्तोपि पुनरुच्यते । किममाणं
 नाम । पात्रं शीनकपाय वा मुस्तापर्वटकमिति । अत्र तावदुच्यते । पर-
 तोपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वात् ज्ञायते किमनेन कार्यमिति । अनर्थकं
 नाम । यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम् । व्याहृतं नाम । यथा पूर्वाया
 वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते । अपरया पूर्वा वा । यथा । अनास्थाप्या
 मेदिन इत्युक्त्या पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्वृहेपपाठ । वातासृक्-
 शोक्रमेहाग्नौगुल्मविष्मूत्रसंग्रहमित्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्पर-
 निरोधाद्व्याहृतत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमतयएवमभिदधुः । प्रमेहि-
 ण्यास्थाप्य निषेधादस्तिक्तव्ये पुनरनुज्ञानात्तत्र नोभिप्रायविशेष ईदृगनुमी-
 यते मेदिनो वातस्य प्रबलत्वेन वस्तिमतरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽस्ति

तस्मात्तस्यावस्थानुरवशाद्योग्यो बस्तिर्षदार्लमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे
तदापक्रमातरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति । तदा बस्तिर्न योग्य इति मनि
पादयितुमेव विधो विन्यासः कृतः । इति पूर्वोक्तैस्तत्रगुणैस्तत्रयुक्तयाख्यैर्गुणैः
तत्रदोषैरपसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितमल्पसमुद्यमानां स्तोकव्यायामानां पीत्यर्थं
पृथगेवेद तत्रमुक्तम् । किंभूतम् । चिकित्साशास्त्रे शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमपि
वेद्यादिप्रणीतं वा व्यापठ्य परितः समतात् स्थितम् । न चैतत्स्वमनीषानि
रूपितमित्याह । विपुलेत्यादि । विपुलं विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयममलं निर्म-
लमविपर्यस्तं विज्ञानं येषां महामुनीनामात्रेयादीनां त एव ते च ते विपुला-
मलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतमभिप्रायस्तदनुगच्छत्यनुवर्तते यत्तद्विपु-
लामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । ननु सप्रहेणैव महामुनिमतं सगृहीतम् ।
तत्किमनेनेत्याह । महासागर इव गर्भीरो यः सप्रहाल्पस्तस्योपलक्षणमुपा-
यभूतमेतत् । तस्मात्पृथगेतत्तत्रमुदितम् । अष्टावगानि यस्य तदेवाष्टागम् ।
तद्वैयकं च तदेव महोदधिरष्टागवैयकमहोदधिस्तस्य मथनमिव मथन-
पाठश्रवणचित्तनादिभिर्विज्ञेयभणान् । तेन करणभूतेन योष्टांगसप्रह एव
महानमृतराशिराशस्तस्मादष्टांगसप्रहमहामृतराशे सकाशात् पृथगेतत्तत्र
मुदितम् । कीदृशम् । अनल्पफलमायुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेव महा-
फलमित्यर्थः । तदयभावः । तत्रस्थाल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति
महच्च फलं यत् स्यात् ततोऽगमादरणीय इत्यर्थः । वसततिलकम् । इदमा-
गमीसद्भवात्म्यक्षफलदर्शनात् । मन्त्रवत्सप्रयोक्तव्यं न मीमांस्य कथंचन ।
इदमनतराभिहितं तत्र मन्त्रवदाचरितं सप्रयोक्तव्यं न कथंचिदपि मीमां-
स्य । किमिदं स्याद्वा नवेति सशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात्सुविशुद्धज्ञानेभ्यो
महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात् । तथा । मत्त्यक्षफलस्य ज्वरवच्चिकित्सादि-
कस्य दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यथा ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

अतोष्टांगद्वयाख्यातत्रात् पाठावबोधानुष्ठानै रोगिचिकित्साजक्षणेन ध्रुवम-
वश्य दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति । नच तानेव प्राप्नोति किंति परमपीत्याह ।

॥ ॥ ॥ ५७.	चतुर्मेर्नाष्टम् उ० १६,५.	॥ ॥ ६,१४.
॥ उ० १,१२.	चतुर्वर्षे क० २,३४.	॥ ॥ १०,१.
॥ ॥ ९,९.	चतुर्विंशतिः उ० ८,२५.	॥ उ० १,४९.
॥ ॥ ३५,१४.	चतुर्विधः सू० १७,१.	॥ ॥ ३९,१७१.
॥ ॥ ११,१९.	॥ शा० ३,७४.	॥ क० ४,२४.
॥ ॥ ३६,२०.	॥ चि० १९,६३.	॥ चि० १३,११.
॥ ॥ ११,२४.	चतुर्विधम् सू० २२,२३.	चत्वारि सू० २१,८.
॥ ॥ ११,२६.	चतुर्विधा नि० १४,४३.	॥ शा० ४,३४.
॥ ॥ ११,७५.	॥ उ० ३७,१.	॥ ॥ ११,५८.
॥ ॥ ३७,६४.	चतुर्विं चि० ६,४१.	॥ उ० २९,१८.
॥ चि० १५,१३६.	चतुर्वर्णस्य सू० २५,१३.	॥ ॥ ३६,१३.
चतुर्दश उ० ३५,२.	चतुर्वर्षे सू० ३०,४१.	॥ चि० १०,६.
चतुर्दश शा० २,४८.	चतुर्वर्षे सू० २६,१९.	॥ ॥ १४,९३.
॥ ॥ ३,२५.	॥ ॥ २८,१७.	चत्वारिंशः सू० १,४८.
॥ ॥ ४,२.	चतुर्वर्षे उ० ५,१७.	चत्वारिंशत् शा० ३,२५.
चतुर्दशास्थिसंघाता शा० ३,३५.	॥ ॥ ६,५८.	॥ ॥ ४,५८.
चतुर्दशौ सू० १०,१३.	चतुर्वर्षम् उ० ३९,३७.	॥ चि० ३,६४.
चतुर्दशाम् उ० ४,१०.	॥ चि० ५,५६.	चंदनगौरिकम् उ० ३५,३९.
चतुर्धा सू० ३०,४७.	चतुष्पाच्चर्मोमास्थिपुण्ड्रं- योद्धवान् चि० ४,३७.	चंदनजौगककुम्भपरिपेल- बालकोशीरे उ० २२,
॥ शा० ४,६३.	चतुष्पात् उ० ३६,७.	॥ ॥ ८४.
॥ नि० २,३८.	चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनो- भालमणानि सू० ३०,	चंदनद्वयोप्रपुद्गाब्दे उ० २२,९१.
॥ ॥ ८,१९.	॥ १८.	चंदनम् सू० १५,१५.
चतुर्नवति उ० १६,६०.	चतुष्पात् सू० ६,६८.	॥ शा० १,१७.
चतुर्भागनिभागाधोगुणो- त्ति सू० २२,१५.	चतुष्पाद्भिः उ० ३८,३८.	॥ उ० ३२,२५.
चतुर्भागपरोक्षितम् उ० ११,१८.	चतुष्पात्तसरोमास्थित्वक्- शृंगसुरजा उ० २५,६३	॥ ॥ ३७,८६.
चतुर्भिः सू० १६,४.	चतुष्प्रकारं सू० २२,१.	॥ ॥ ३९,३४.
॥ ॥ ११,१७.	चतुस्त्वगुलवृत्तास्य सू० २५,२७.	॥ चि० १,५०.
॥ उ० १३,५२.	चत्वरचेत्यातश्रुतुष्यसुरा- लयान् सू० २,३७.	॥ ॥ ४,१३.
॥ क० ६,१४.	चत्वे उ० ५,२५.	॥ ॥ १०,४१.
॥ चि० २२,२४.	चत्वारि सू० १८,३१.	॥ ॥ १४,६६.
चतुर्भित्तम् सू० २५,२२	॥ शा० ३,८२.	चंदनमधुकम्पाडरीकोल- युते चि० १९,८९
चतुर्भेद उ० ७,५.	॥ नि० ७,४.	चंदनयुगम् उ० ३२,३१.
चतुर्भ्यः शा० २,४६		चंदनसाधितम् उ० ९,१८.
॥ चि० ३२,६९.		

एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकल्पः ।

आकंपयत्यन्यविशालतंत्रकृताभियोगान्यदि तत्र चित्रम् ॥ ८२ ॥

एतदनंतरोक्तमष्टांगहृदयाख्यं तंत्रमधीषाणः कंठे दधत्संग्रहबोधशक्तः
एतद् ग्रंथार्थविशेषः । गोपवस्त्वनबोधार्थं तस्मात्स्वभ्यस्तकर्मा अत्र एव पाठाव-
बोधः स्वभ्यस्तकर्मा तस्य गुणशतयोगादष्टांगहृदयस्य व्याख्याना । अग्रेषां
भेषजकर्मज्ञेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सक असौभ्यः सन्नन्येषु चरका-
दिषु विशालतंत्रेषु निहिताभियोगान् वैशान् यदि कथयति । क्षोभयति ।
तन्नाश्वर्यं । उपजानिः । यथा आकंपयतेऽपरे भिषवरनथा दर्शयन्नाह ।

‘यदि चरकमधीते तद् भुवं मुश्रुतादि ।

मणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्त्रिभुजः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

यदि केवलं चरकं पठति । ततस्तस्मात्सुश्रुतादिमणिगदितानां कर्म-
मधिसिद्धासिद्धादिनां रोगाणां ध्रुव संज्ञामात्रावयवेऽपि बाह्यः किंतु हेतु-
लक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपि शब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवलं सुश्रु-
तपाठसाध्यमक्रियायां दोषदृश्यकालशरीरसन्वत्सम्बादिलक्षणायामस्त्रिभुजः
सन् व्याधितानां कासश्वासाद्यधिभूतानां किमिव वराकौऽन्यधीविदधानु
न किंचिदिधातुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रतियोगानां
सुश्रुतोक्तमयाभिधानाच्च तदभ्येता रोगचिकित्सायां प्रवर्तमानो रोगशान्तिं
ध्रुवं विदधात्येव । मालिनीवृक्षम् तथैवं मन्यसे यद्यपि तत्र तंत्रमेतद्गुणम् ।
तथाप्यार्पितत्राध्ययने समाधानातिशय इति तत्र इदमाह ।

अभिनिवेशावशादभियुज्यते सुप्रणितेऽपि न यो हृदमूढकः ।

पठतु चरनपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशो वस्तुपक्षपातस्तस्य वराः सामर्थ्यं तस्मादन्यत्र गुणदोषावभि-
नाशोभनोक्तेऽपि तत्र यो नाभियुज्यते । अविमर्शाने शान्तिं करोति । स नर

आदौ भवमाद्य प्रथममणीतं ब्रह्मोक्तं जनसाहस्यं वैद्यकं यत्नपरस्वया
 अनिवेदः सन् पुरुषायुषं वर्षशतं पठतु । किलास्मिन् काले दीयमान-
 बुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणाचितनावबोधानुष्ठानानि मुदूरोस्ता-
 रितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमित्यचनुरादिसूत्रे निपातितः । अथैव मन्यमे-
 चकृतृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति । तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो
 युक्तो न विदानीतनकविकृतोद्भित्ति तदेतन्न वाच्यम् । कुत इत्याह ।

वाते पित्ते श्लेष्मरातौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।
 एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मत्रे वक्तृभेदोक्तिराक्तिः ॥८५॥

वाते तैलं पथ्यं पित्ते घृतं पथ्यं श्लेष्मरातौ माक्षिकं पथ्यं । यथाक्रमः ।
 हन्येव भगवान् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा सनत्कुमारादिर्भणतु । निर्मत्रं
 अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने वातादिशमनंशक्तेर्वक्तृविशेषो-
 क्त्या शक्तिर्न कायिदित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसहरन् स्पष्टयति ।

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलंब्यताम् ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते । अपि तु न कश्चिदेव
 विशेष उच्यते यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः । अनौ-
 भिधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणादेतोर्मत्सरमुत्सृज्य विद्वेषं विहाय मा-
 ध्यस्थमाश्रीयता माध्यस्थो हि पुरुषः कालबुत्थ्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुद-
 कारकं मम न त्वतोपरं शास्त्रमुपकारकं बुत्थ्या परामर्शान्येभ्यस्ते न त्वज्ञाना-
 भिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः । ननु किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण क्षपिमणीत-
 मेव तत्रमनुरागवशादप्येभ्यमित्याशङ्क्याह ।

क्षपिमणीते मीतिश्चेन्मुक्ता चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठयति तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

यदि क्षपिमणीते मीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हिता भेडज्ञातृकर्णादि-
 मुनिमणीनां किमिति न पठयते सर्वेणैव वैद्यवृत्तेन । अपि तु सुभाषित-

चंदनसारिषोपगंधाः उ०. ३१, ४६.	चंदशुभम् उ०. ४०, ३३.	॥ चि०. २०, १०,
चंदनात् चि०. ४, ४६.	चंद्रसमानकालि उ०. २२, ८७.	चर्मकीलजतूमणी उ०. ३२, १४.
चंदनाभोजसेव्यम् चि०. २, ३१.	चंद्रिकाम् सू०. ३, ५४.	चर्मकीलम् नि०. ७, ५७.
चंदनार्द्रकरस्तनाः चि०. २२, २७.	चंद्रे उ०. १३, २४.	चर्मकीलान् उ०. ३१, २६.
चंदनार्द्ररूप सू०. ३, ३८.	चंद्रोदयः उ०. ३५, १३१.	चर्मकीले चि०. २०, १७.
चंदनेन चि०. १०, ४९.	चपलः उ०. ३८, १.	चर्मणा उ०. २६, २३.
चंदनोत्पलम् चि०. ८, ११२.	चपलम् उ०. ७, १२.	॥ चि०. ९, ५२.
॥ ॥ ११२७.	चपला उ०. ३०, ४२.	चर्मदलम् नि०. १४, ९.
॥ ॥ १८, ४.	चपलाः सू०. २६, ३६.	॥ ॥ २९.
चंदनोत्तीरकर्तुमुकास्यवस- भोज्यम् सू०. ३, ५३.	चपलेषु उ०. ३०, ४२.	चर्मदले चि०. १९, ९०.
चंदनोत्तीरकस्केम शा०. १, ६०.	चमराः सू०. ६, ४९.	चर्मपट्टम् सू०. २२, २७.
चंदनोत्तीरजलदालाजामुद्र- कणापयैः चि०. २, ३०.	चंपकाक्षः उ०. ३७, ७२.	चर्मपट्टेः सू०. १७, ४.
चंदनोत्तीरमण्णासुकाकरो- दकम् क०. ३, २५.	चमः सू०. १२, २२.	चर्मपिस्तान्निजनलाः उ०. ५, ५.
चंदनोत्तीरमदिराकुण्ठस्वा- संगंधयः शा०. ५, ११३०.	॥ ॥ १३, १५.	चर्ममैत्रुणम् उ०. ३३, १७.
चंदनोत्तीरपुकेम उ०. ३६, ४८.	चमरुत् सू०. ५, ४७.	चर्मपत्र उ०. १८, ६५.
चंद्रकाचितः सू०. ७, ४.	चममकोपमशमाः सू०. १२, २४.	चर्मवल्कलुशादि सू०. २९, ५९.
चंद्रकारुतिः उ०. १४, ७.	चयम् सू०. १२, २०.	चर्मसान्हा सू०. १५, ४५.
चंद्रकी उ०. १४, ७.	॥ ॥ २१, १.	चर्मैककुट्टिचिदम् चि०. १९, ७८.
चंद्रकेः शा०. ५, ८३.	॥ ॥ २२, ९.	चर्मैककुट्टम् नि०. १४, ८.
चंदनसप्रतीतम् सू०. ३, ३३.	चयादीन् सू०. १२, २८.	चर्पा उ०. ३९, १८२.
चंद्रीपायनेपंत्वम् उ०. १२, १०.	चरकः सू०. ९, १३.	चर्वणमापणम् नि०. १५, ३०.
चंद्रम् शा०. ५, ३१.	चरणस्थे उ०. ३९, ७६.	चर्वणान् नि०. १५, ३३.
चंद्रमाः सू०. १३, ६.	चरणावशेषे चि०. ८, १४५.	चलः सू०. ११, १.
चंद्रशकलामिरजनीविह्वल- वराख्यरुक्कचक्रिफला- भिः चि०. १९, ४४.	चरणे सू०. २७, ३१.	॥ शा०. ४, ६५.
	चरणो शा०. ५, ६९.	॥ नि०. ९, २४.
	॥ नि०. १५, ५५.	॥ ॥ ६, २६.
	॥ उ०. ३२, १२.	॥ ॥ १३, ३०.
	चर्वितानुचराजिः उ०. ३९, ११५.	॥ ॥ १४, २२.
	चर्म नि०. १४, २०.	॥ ॥ १६, ३५.
	॥ उ०. १०, २२.	॥ उ०. ८, ३.
	॥ ॥ ३३, १८.	॥ ॥ १२, ४.
	॥ ॥ १३.	॥ ॥ १२, १९.
	॥ ॥ ३४, १५.	॥ ॥ २१, १९.
	॥ ॥ ३६, ७८.	॥ ॥ २६, २९.

॥ वि०. १३,४०.	॥ ॥ ॥ १९.	॥ ॥ १०,५७
चिकित्ताम् सू०. १३,२०.	॥ ॥ ॥ २२.	॥ ॥ ११,२५.
॥ उ०. २०,१०.	॥ ॥ ॥ २७.	॥ ॥ १५,४३.
॥ ॥ ३६,२७.	॥ उ०. २९,१७.	चित्रकर्करकार्योः वि० <, १४५.
चिकित्तायाम् सू०. १२,६८.	॥ ॥ ॥ २१.	चित्रसगर्मान् वि०. १७,१३.
चिकित्तायामनिर्वेदः शा०. ६,७२.	॥ ॥ ३१,२२.	चित्ररूपविवेकं डगुंटीपाथः वि०. १४,४८.
चिकित्साधः सू०. १९,८७.	॥ ॥ ३८,७.	चित्रकत्रिकलादावर्किलि- गान् वि०. १२,६.
चिकित्तिताम् सू०. १,४१.	चिता नि०. ९,१२.	चित्रकत्रिकलाप्योपविहगेः वि०. १६,२१.
॥ ॥ ॥ ४३.	॥ उ०. २१,३२.	चित्रकम् क०. २,२५.
॥ शा०. ५,१२५.	चिता उ०. ३६,५.	॥ वि०. ८,९०.
॥ उ०. १,३५.	चिताधकारसंभाषे शा०. ६, ५६.	॥ ॥ १०,१३.
॥ ॥ २२,७७.	चिते सू० ३,३५.	॥ ॥ ६,४.
॥ ॥ ॥ १११.	चितो उ०. २१,५.	॥ ॥ १५,२६.
॥ ॥ ३२,११.	चितजन्मनः वि०. ७,८२.	॥ ॥ ८९.
॥ वि०. १३,२७.	चितज्ञाः उ०. ३९,१८२.	चित्रकमूलतुलाईम् वि०. ८,१५३.
॥ ॥ २१,३४.	चितदेहगतेः उ०. ७,२.	चित्रकमूलस्य वि०. ८,४८.
॥ ॥ २२,६७.	चिताम् शा०. ३,५.	चित्रमप्योपपुक्तम् वि०. २०,७.
॥ ॥ ॥ ७३.	चितविप्रथम् उ०. ५,५१.	चित्रकशार्ङ्गशा वि०. १२, ४१
॥ ॥ ॥ ७४.	चितविधताः नि०. ५,४९.	चित्रकसोर्माजनको वि०. १९,८६.
चिकित्तिताम् सू०. १,२७.	चितविधतजननी उ०. २३,१३.	चित्रकस्य सू०. ९,२६.
चिकित्तिताम् शा०. ५,१२६.	चितविधतात् उ०. ६,४.	॥ वि०. ८,१५८.
॥ वि०. ६,८३.	चितविधमः नि०. ६,१७.	॥ ॥ १०,४७.
चिकित्तेत् सू०. ८,२१.	चितवेरुते वि०. १,१६३.	॥ ॥ १४,९२.
॥ ॥ १२,६२.	चितसुप्तः उ०. ४०,४४.	चित्रकाकुत्जत्वभागात् वि०. १०,३८.
॥ ॥ २९,८०.	चिते नि० ५,३७.	चित्रकाजाजिकम् वि०. १५,१५.
॥ नि०. ५,४५.	॥ ॥ ८,१२.	चित्रकाजानीगुंटीसोर्माः वि०. ४,२२.
॥ उ०. ३२,५.	॥ उ०. ७,१.	
चिकित्ताः क०. ६,१९.	चितोपपत्ताविनः नि०. ६,२.	
॥ ॥ ॥ २०.	चित्र उ०. १२,२३.	
॥ ॥ ॥ २१.	॥ ॥ ॥ २४.	
चिकित्ताम् वि०. २०,१५.	चित्रः सू०. ६,१६४.	
चिकित्ताः उ०. ३८,१.	॥ उ०. ३९,६२.	
चिकित्ता सू०. ३,१८.	॥ ४०,४३.	
॥ वि०. २१,११.	॥ वि०. ४,४९.	
चितम् नि०. १३,६६.	॥ ॥ ८,१३१	
॥ ॥ ३४,१४.		

चित्रकात् वि०.३,१३२.	चिमिचिमान्विताः नि०.७, २८.	चिरिचिन्वाङ्गुराः सू०.६,९७.
" " १०,५९.		चिरेण सू०.७,३.
" " १५,७.	चिमिचिमाम् सू०.१०,५.	" नि०.४,२३.
" " १६,२.	चिमिचिमायते नि०.१३, ३२.	" " ११,५६.
" " १९,६१.		" उ०.७,१३.
चित्रकामरंदारुभ्याम् वि०. १५,४२.	" " १६,१४.	चिरोत्थानपाकः नि०.११,६
चित्रशस्कोतनिधान् वि०. १९,७९.	" उ०.३१,३०.	चिरोत्थानविदाहः नि०. ११,९.
चित्रकेण वि०.९,५०.	" " ३५,४१.	चिरोत्थाने ११,१६.
चित्रम् उ०.३९,१५३.	चिमिचिमायनम् सू०.७, २०.	चिरोत्थितम् वि०.९,७७.
चित्राः उ०.३३,६.	चिरफारिता सू०.१२,५३.	चिरोत्थितान् उ०.२५,४९.
" " ३७,१३.	चिरफाटानपका वि०.९,१४	चिरोत्थितानि नि०.७,५५.
" वि०.७,१५.	चिररुन् नि०.८,१८.	चिरोत्थितात् उ०.१७,२०.
चित्रतेज्युतम् उ०.२६, ४९.	चिरजम् उ०.१८,३१.	चिलीयिमः सू०.७,३०.
चिघ्राभिः सू०.३,२५.	" वि०.१७,३८.	चिन्नीचीमः सू०.६,६५.
चिघ्राम् शा०.२,३६.	चिरजा उ०.३०,२१.	चिल्ली सू०.६,९५.
चिघ्रायाम् उ०.१३,२५.	चिरज्यरात् वि०.१,११०.	चिल्लीट्टाकलोणीमाकुल- कगधूकम् सू०.६,९२.
चिघ्रायु वि०.७,६६.	चिरजरात् उ०.३५,६.	चिन्हुम् नि०.१,६.
चिभ्रेः सू०.१३,४०.	चिरंतनम् सू०.३,४५.	" " ११,६२.
चिन्तयेत् सू०.१९,७७.	चिरंतनान् वि०.३,६८.	" वि०.१३,२०.
चिन्तयेताम् शा०.१,३१.	चिरंतनेः वि०.६,६२.	चिन्हयति शा०.५,५२.
चिन्ता सू०.१३,११.	चिरपाजान् उ०.२९,२४.	चीपन्ते नि०.१३,४९.
चिन्ताभिध्यातभीशोक्वो- स्यात् उ०.१३,९४.	चिरचित्त्वमहापिचुमंदपुता- न् वि०.८,१६१.	चीरघाससम् उ०.४,३६.
चिन्ताम् सू०.७,६२.	चिरचिमुकान् उ०.२७,३०.	चुरुम् सू०.१०,२६.
चिताशोकमपादिभिः उ०. ७,१.	चिरवृद्धि उ०.१०,१२.	" वि०.८,१४८.
चिषिटिकार्यनः उ०.२५,२३.	चिरवृद्धिः नि०.१२,१९.	चुंबः वि०.९,२२.
चिषे सू०.२७,१७.	" उ०.२१,३९.	चुन्द्रीनश्मकशिशुमार- तिमिगिताः सू०.६,५२.
चिष्यम् उ०.३१,२४.	चिरसंशोक्वोषादिषु नि०. ५,२९.	चुचुकारुति सू०.२५,२६.
" " ३२,१२.	चिरस्यायि उ०.३९,१४८.	चुञ्चवान्कल्लुपिभिः सू०. ३,३५.
चिषुक्म् शा०.३,१११.	चिरस्थितम् सू०.२८,४२.	चुनरसेदुमगेः वि०.७,८३.
" वि०.२१,४१.	चिरस्थितिः नि०.१४,१२.	चुनकः वि०.१४,३५.
चिमिचिमाङ्गद्वयना- यितम् वि०.२२,२	चिराषुः सू०.७,७६.	चुणंस्त्रिणांभः शा०.५,११५.
	चिरिचिन्वाङ्गुराः वि०.१४, १०९.	चुणंमैतन् वि०.५,५७.
		चुणंयित्वा क०.२,३८.

॥ वि०.२१,३५.	॥ ॥ ३९,१०९.	येत्वममहानायतनघत्वार-
चूर्णयुक्ताः उ०.२२,८२.	॥ क०.५,३७.	धुवतुल्यवम् सू०.७,५०.
चूर्णाननम् उ०.११,६५.	॥ वि०.१०,३३.	वेत्रे सू०.१३,३३.
॥ ॥ १३,२२.	चूर्णोष्ठः क०.६,१०.	येद्वेर्णिगध्वा सू०.२२,
॥ ॥ ११,२५.	चूर्णणे सू०.२५,२६.	१८.
चूर्णरुतम् उ०.३९,६३.	चूर्णोः सू०.२८,३५.	येतेन सू०.२३,४.
॥ वि०.३,१३८.	चूर्णयेत् सू०.२८,४१.	घोरकः उ०.६,३५.
॥ १८,१३.	घेतकी उ०.३०,४१.	घोरफतकारीषवाजागुप-
चूर्णरुताः वि०.८,१५८.	घेतना उ०.३६,३६.	कुंभिकाः उ०.२०,५.
चूर्णरुतम् वि०.१०,१५५.	घेतानायाः शा०.१,५७.	घोषः सू०.२८,३.
चूर्णे उ०.२५,५९.	घेष्टानिद्विः सू०.२८,८.	घोदनः सू०.६,१९.
॥ ॥ ३०,४२.	घेष्टाम्यः नि०.७,१३.	घ्टागमासरसेन वि०.७,
चूर्णेन उ०.२,३५.	घेष्टम् नि०.६,३७.	२७.
चूर्णेः उ०.१८,१९.	घेष्टवेष्ट्याम् उ०.६,३.	खिदम् सू०.२५,३८.
॥ ॥ ४७.	घेष्टहानिः शा०.२,२०.	खिददात् सू०.२५,१९.
॥ ॥ ५३.	घेतनम् शा०.३,५.	खेष्टान्दः सू०.६,१४९.
॥ ॥ २२,३७.	घेष्टव्यजानाम् शा०.५,३८.	व्ययनः उ०.३१,३९.
॥ ॥ ३४,१२.	येत्वममहानायतनघत्वार-	व्ययनप्राज्ञः उ०.३१,
॥ ॥ ३७,३१.	२,३३.	३९.

उ.

उपगारस उ०.१३,३३.	उग्राम् सू०.२९,३१.	॥ क०.१,३४.
॥ ॥ १६,६.	उग्री उ०.३६,९३.	॥ वि०.१,१५८.
उगलदुग्धवर्जितः उ०.१३,	उद्योपसंहितम् वि०.५,७.	॥ ॥ ५,५१.
७४.	उद्योपुवर्तिनः सू०.१३,७.	उर्दिः सू०.२,१३.
उगल्याः उ०.९,१३.	उग्रम् उ०.३०,६.	॥ ॥ १७,१७.
उग्राग्रना उ०.३०,१०.१९.	उग्रे वि०.१,१०.	॥ शा०.५,७७.
उग्रकी उ०.१२,७.	उग्रेः सू०.१७,१५.	॥ नि०.३,५.
उग्रव्यजपताकानाम् शा०.	उर्दनम् नि०.२,२२.	॥ ॥ ५,१९.
६,३७.	॥ ॥ ५,४२.	॥ ॥ ११,४.
उग्रम् उ०.५,३८.	॥ उ०.३,३६.	॥ ॥ १८.
उग्रसनिभाः उ०.३३,१०.	॥ ॥ ३८,२०.	॥ ॥ १३७.
उग्रा उ०.६,३५.	उर्दनानि सू०.१५,१.	॥ ॥ ८,२०.
उग्रादर्शविषाणिधम् शा०.	॥ वि०.१९,९६.	॥ ॥ १२६.
६,६७.	उर्द्वयति उ०.२६,३२.	॥ ॥ १०,२२.
उग्रामा उ०.१४,७.	उर्द्वयिन् सू०.१८,१८.	॥ ॥ १२,३१.

॥ ॥ १३,१२.	छर्यंगगुस्तावाकसंगष्टीयना-	छागे वि०.९,८५.
॥ उ०.३,१३.	दयः सू०.८,९.	छागे वि०.७,३८.
॥ ॥ १२३.	छर्यतीसारकासश्वासोदर-	छादयेत् सू०.२६,२२.
॥ ॥ १६,१२.	ज्वराः सू०.१२,४६.	॥ उ०.१२,८.
॥ ॥ १३८,७.	छर्यतीसारनेत्रविप्रतर्जु-	छायया उ०.१३,२३.
॥ चि०.१,५८.	मिणः नि०.४,२४.	॥ वि०.८,२०.
छर्दिकासौ नि०.२,१७.	छर्यतीसारवर्जितान् सू०.८,	छाया सू०.७,५.
छर्दिकुष्ठविषज्वरान् सू०.	११.	॥ शा०.५,२२.
१५,१८.	छर्यरुचिज्वरा नि०.७,४९.	॥ ॥ १४३.
छर्दिषह्णीपाम्बुदुजान्	छर्यरोचकत्तृछासमसेको-	॥ ॥ १५१.
वि०.१०,१८.	क्लेशपीनसः उ०.३७,	॥ ॥ १५२.
छर्दिज्वरश्वासातिसारिणाम्	१९.	॥ ॥ १६०.
शा०.५,९३.	छर्यादिषु वि०.१०,२०.	॥ नि०.६,३१.
छर्दिबेमत्स्यम् नि०.३,५.	छर्याम् क०.३,२७.	छाया, शा०.५,४६.
छर्दितपतः उ०.१६,४७.	छविम् सू०.२२,१५.	छायातपाभ्याये. क०.६,४.
छर्दितस्य शा०.६,२१.	छागः वि०.६,८०.	छायाम् सू०.१२,१२.
छर्दितृक्कासामातिसारानुन्	छामकरीषाणाम् वि०.१५,	॥ उ०.३२,३२.
वि०.३,१७४.	१०३.	छायायाम् उ०.१२,१९.
छर्दिदोषैः नि०. ५,३०.	छागशीरपुतम् वि०.३,	॥ वि०.२०,२१.
छर्दिपायुषाकज्वरानुषन्	१६४.	छायाविद्युत्तः उ०.३९,५६.
शा०.५,८०.	छागदुग्धमुह् वि०.८,१०७.	छायाविद्युत्तम् उ०.३९,
छर्दिमसगेन वि०. ६,२३.	छाग दुग्धे उ०.१६,१५.	१६७.
छर्दिम् नि०.११,३४.	छागदुग्धेन उ०.११,५०.	छायाविशोदिता उ०.६,४०.
॥ वि०.६,७.	॥ ॥ १३,८७.	छायाविशोपिताः उ०.१६,
॥ ॥ १५.	॥ ॥ ३९,१०१.	४१.
॥ ॥ १२४.	छागपपत्ता उ०.३२,३१.	छायायुष्कम् सू०.३९,६३.
छर्दिमूर्च्छारुचिज्वरानिशूल-	छागम् उ०.१,२०.	छायायुष्काम् सू०.२१,२०.
निद्रागमदैतैः क०.५,३६.	॥ वि०.२,३५.	छायासंक्षुष्कघृणितम् उ०.
छर्दिमूर्च्छात्प्राणानिमूर्च्छाम-	॥ ॥ ९,८२.	३९,२५.
वापहम् वि०.३,१००.	छागमूत्रेण वि०.१०,५८.	छायासमाधया शा०.५,
छर्दिवे वि०.५,७.	छागमेपातराधिजम् वि०.	५३.
छर्दिद्वेगशूलेषु वि०.१०.	९,३३.	छित्वाधिमांसकम् उ०.२२,
११.	छागरसाद्भ्युक क०.४,५.	३७.
छर्दिप्रीतिः क०.५,४३.	छागन्तम् उ०.१४,२६.	छिपमानया उ०.२६,५०.
छयं वि०.६,१.	छागान् क०.४,१.	छिपमानेषु नि०.४,१७.
छयंमौषधभाविताः वि०.६,	छागानिगवनीताज्यशीरमा-	छिद्वहारीणः उ०.४,५.
१९.	सानि वि०. ८,११९.	छिद्वहारीणम् उ०.४,२४.

छिद्रम् सू० १९,१३	छिन्नसायुस्त्रि सू० २९,	॥ उ० २६,३
॥ ॥ २१,१०	६८	छद्मे सू० २६,५
॥ उ० २,६	छिन्ना शा० ५,२४	॥ ॥ ॥ ७
॥ वि० ११,११०	छिन्नोद्युक्ता उ० १४,६	छद्मेदकृत् सू० १०,१३
छिद्रवेगुण्येन नि० ९,२९	छिन्ना उ० २५,५१	छेदमेदनपाठने सू० २६,६
छिद्राणि शा० ५,१२०	छिन्नात् नि० २,११	छेदमेदनलेख्यार्थम् सू०
छिद्रे उ० १,२३	छिन्नाम् उ० १८,५९	२६,३०
॥ वि० १५,११०	॥ ॥ २६,२७	छेदम् वि० ११,१७
॥ ॥ ॥ १२६	छिन्नापाम् उ० २२,४९	छदयम् उ० २२,४५
छिद्रे नि० १२,३३	॥ ॥ २६,२०	॥ ॥ ॥ ४८
॥ उ० २८,१२	छिन्नाद्रथाद्रव वि० १,	छेदाम् उ० २८,३०
॥ ॥ ३३,२२	६०	छदि सू० ५,५१
छिद्रोदरम् नि० १२,०६	छुच्छुदर उ० ३८,२	छदिने उ० २२,७७
॥ वि० १५,१०१	छुच्छुदरसगधम् उ० ३८,८	छदी सू० ५,७५
छिन्न नि० ४,२	छुच्छुदरीकालमृतागृहम् उ०	छेदे सू० २६,१६
छिन्नद्रधानाम् उ० ३४,	१८,५७	॥ उ० १८,६६
८	छेदं सू० १८,२२	॥ ॥ २२,४८
छिन्नमृत्ता वि० १४,७१	॥ शा० ६,१९	छेदमयादिकमाणि सू०
छिन्नहापादम् वि० २१,	॥ उ० २८,३१	३०,१
७१	छेदनम् उ० ३९,१२	छेदम् सू० २६,२९
छिन्नलिप्तिने उ० २२,०५	छेदननेराम् उ० १८,५२	॥ ॥ २८,२०
छिन्नगोपिताम् उ० ३०,	छेदनात् सू० २९,२३	॥ उ० १०,२१
३७	॥ शा० २,६७	क्षुपधुम् सू० २८,४

अ

जगत्ता शा० ६,२०	जघाम्याम् नि० २,७३	जटाम् उ० ६,३८
जघाताभ्या शा० ४,२२	जघापवारिधश्रुतिनि वि०	जटिना उ० ६,३४
जघनम् उ० २७,७	११९	जटिताम् सू० २९,३१
जघनस्थ शा० ४,१९	जघामिराम् सू० २७,३०	जटारत्र नि वि० १५,४
जघनमध्यमवरे सू० १८	जघोरपान्त्रिकपृष्टाष्टदृ	जटारम् शा० १,८०
३१	स्थानम् सू० ४,१०	॥ ॥ ॥ १६
जघात् सू० १,१	जघावा शा० ४,६	॥ ॥ ५,९०
जघनम् उ० ३५,२५	॥ उ० २७,२८	॥ वि० १२,३०
जघना सू० ३,४१	जघा उ० ३२,२१	॥ ॥ ॥ ३३
जघाधजघा शा० ४,५	॥ ॥ ४०,५६	॥ उ० २६,४७
जघानि शा० ४	जघास शा० ६,२	॥ वि० १४,४७

॥ ॥ १५,९४	॥ उ० ३१,१६	जन्मसपीडनात् नि० १,
॥ ॥ ॥ ११७	॥ ॥ ॥ १९	२२
जठराणाम् वि० १५,१२४	जघ्रुष्वसंशयान् वि० १६,	जन्मादौ सू० १,९
जठरामयम् वि० ९,६० ७	२२	जन्मतिथ्या नि० २,२
जठरामयात् वि० ९,१०	जघ्रो शा० ४,२	जन्माघरम् उ० २४,१९
जठराशये वि० १४,४	॥ नि० १५,३६	जघ्न उ० ५,५०
जठरिणाम् वि० १५,५३	जनन्याम् शा० ६,५६	॥ ॥ ॥ ५२
जठरी क० २,५४	॥ उ० ३३,३६	जघ्नोदमयिष्यते उ० ५,१०
॥ वि० १५,७	जनपदान् शा० १,३१	जघ्नु वि० १२,१२
॥ ॥ ॥ ३९	जनस्य सू० २,२८	जघ्नमये वि० ९,६६
जठरे शा० १,२४	जन्तव नि० १४,५१	जघ्नद्विपाजुनकपीतनसोम-
॥ ॥ ७,२८	॥ उ० १७,१४	यन्का सू० १५,४१
॥ ॥ ॥ १२१	॥ ॥ २३,१२	जघ्नाश्रयपल्लवपलायरीरा
॥ नि० १०,३०	॥ ॥ २४,१५	प्रतिलोप्यते उ० १८,
॥ ॥ १२,८	जन्तु नि० १५,४५	४३
॥ वि० १५,७७	जन्तुका उ० १८,५८	जघ्नाश्रयपल्लवा उ० ३२,
॥ ॥ ॥ ११३	जन्तुस्ता उ० ३४,४९	२२.
जठरेषु नि० १२,८	जन्तुभ्यम् नि० १९,७९	जघ्नाश्रयपल्लवाशीरवर्तुगा
जठ नि० ६,५	जन्तुजुष्ट नि० ७,२३	बरीहज वि० ६,१४
॥ उ० ३९,४७	जन्तुजुष्टम् सू० ६,१३९	जघ्नाश्रयसारकासीसरोधक-
॥ वि० २१,३९	जन्तुजे उ० २३,१५.	द्रुक्लतिर्दुक्ते उ० ३४,
जठनाकरम् सू० ५,२८	जन्तुधूमम् क० ६,३	५१
जठयन् सू० १०,६	जन्तुमि शा० ५,९८	जघ्नाश्रयसुमनोनीपश्वेतकां
जठ्ठा शा० २,६२	जन्तुमन् सू० ५,७	योजिकाकुरान् उ० ३४,
जठ उ० १९,१४३	जन्तुषु उ० २९,५	२
॥ वि० १७,४	जन्तूनाम् उ० १५,२	जरता उ० ३९,१५४
जन्तुत्पम् उ० ३९,१३१	जता उ० ३०,३४	जरयति वि० ८,१५९
जन्तुदिग्धाम् सू० २८,३६	जतूष्वनानाम् उ० २४,	जरसा नि० ३,३७
जन्तुना उ० ३४,१७	७७	जराजयति उ० ३९,
जन्तुमणि उ० ३१,२७	जम सू० २०,२०	३९
जन्तुमते वि० १२,३०	॥ शा० ३,५	जरानदीम् उ० ३९,१५२
जघ्रु नि० १५,२२	॥ ॥ ॥ ६	जराम् सू० ६,१३४
जन्तुमूलप्रविस्मृतम् नि०	॥ उ० २३,५६	॥ ॥ २९,३७
४,२२	जमकाल शा० २,५३	॥ नि० १६,४०
जघ्रुष्वम् सू० २०,१७	जमना नि० १२,४६	॥ उ० ३९,५८
॥ ॥ १३,१	जग्मनि सू० १९,८५	॥ ॥ २९,६९
॥ ॥ २०,११	जन्मभरणम् शा० ६,२३	॥ वि० ६,५४

जरायुमाश्रयस्थानं शा० ३ सं० ३४	जलद्विप्रस्थसाधितम् वि० ३४,६७	जलवर्षिहिमानिला सू० ३,३९
जरायुमाश्रयस्थाने उ० १, ३२	जलनिधौ उ० ३७,१	जलवाष्पलोहकेसरपश्रुप चदनमृणालानि वि० १९,८८
जरायुके शा० २,२६	जलपकादौ शा० ६,५१	जलवाहिनी उ० १०,१
जरायुपतने शा० १,८४	जलपिष्टे उ० ३८,३१	जलशूक उ० १८,५६
जराहिन उ० ३९,२७	जलपिष्टे उ० १३,४३	जलसंश्रान्तनामानम् उ० ३८,१५
जराविकारा उ० ३९,१४९	जलप्रममम् उ० २३,३०	जलाटकम् वि० २१,७२
जरायुमवातहा सू० २,७	जलसुदुदवत् उ० २१,१०	जलाटके उ० १३,१०
जर्जराणि उ० ३६,९३	जलम् सू० ३५२	॥ क० ४,३८
जर्जरम् उ० १२,१६	॥ ॥ २९,३६	॥ वि० १४,५५
॥ वि० ८,१४१	॥ शा० १,१६	जलान् उ० २१,६६
जर्जराणाम् वि० २०,११	॥ ॥ ३,८१	जलानुमि नि० ५,४८
जलराणि उ० १९,७६	॥ उ० २०,९	जलामताम् नि० १२,३५
जलरहितम् वि० १९,२९	॥ ॥ २२,७९	जलाचितम् उ० ३९,१२५
जलरीहस्य क० १,९	॥ ॥ ४०,४८	जलाधुना उ० ३६,२८
॥ वि० ९,९६	॥ वि० ३,१२१	जलाभम् उ० १०,१
॥ ॥ १५,७१	॥ ॥ ७,११	जलाद्वा सू० ३,३९
जलरुमे उ० ३९,७६	॥ ॥ ११३३	जलापुद्गम् उ० २१,१०
जलसोदधेयिता उ० ११, ४१	॥ ॥ ११४७	जलापुदे उ० २२,१०
जलधातु क० ४,४८	॥ ॥ ४,९	जलाराणाम् शा० ६,५५
जलजन्ममि सू० २६,५३	॥ ॥ ५१३	जलासव उ० १०,३
जलजम्मा उ० १८,८८	॥ ॥ ६३४	जले सू० ६१३९
जलजातजगुबीरुपे वि० ८,२९	॥ ॥ ११६०	॥ ॥ २१,१९
जलदायवे क० २,२६	॥ ॥ ११८२	॥ ॥ २६,७१
जलदायु सू० १,२३	॥ ॥ ७,२८	॥ शा० १,४०
जलदीर्घो मृदेगनाद शीघ्र शा० ३,९९	॥ ॥ ९९	॥ ॥ ६,४५
जलदग्ध शा० ५,१	॥ ॥ ११४,६०	॥ उ० २,४
जलदानप्रदे वि० १०, ४८	॥ ॥ ११५,३०१	॥ ॥ ६,३२
जलदाय उ० १६,३७	॥ ॥ ११९,१४	॥ ॥ २४४८
॥ ॥ १९,३५	जलमिरिहृष्टमावितामाम् उ० २२,१०२	॥ ॥ ३४,१
॥ वि० ३,११६	जलमुद्रया सू० १०,१३	॥ ॥ ३९,१६
॥ ॥ ८६८	जलमृष्टिनि नि० १२, ३०	॥ क० १,७
		॥ वि० २,१८
		॥ ॥ ३,१६

॥ ॥ ॥ ૫૪.	॥ ॥ ૨૨,૫.	॥ ॥ ચિં.૩,૩૨.
॥ ॥ ॥ ૧૫૮.	॥ ॥ ૩૨,૩.	જાગતાં: સૂં.૬,૫૪.
॥ ॥ ૬,૨૭.	જલોક્ષોદ્વત્તોષિતે ડ૦૧૮	॥ ॥ ચિં ૪,૨૦.
॥ ॥ ॥ ૭૦.	૪૩.	॥ ॥ ૩૨,૫૭.
॥ ॥ ૯,૧૦૧.	જલોચક્ષુ સૂં.૧૨,૨૯.	જાગતાં ચિં.૨,૧૭.
॥ ॥ ૧૨,૬.	જહતિ સૂં.૭,૧૬.	જાગતાનુપરીક્ષત: સૂં.૫,
॥ ॥ ૧૫,૭.	॥ ॥ ૧૧,૪૪.	૧૩.
॥ ॥ ૧૮,૫.	જહ્માન્ સૂં.૧૫,૪૬.	જાગતાનુપા: સૂં.૬,૫૩.
॥ ॥ ૧૯,૧૦.	જાગર: ચિં.૧૨,૩૨.	જાગતામિષાન્ સૂં.૧૦,
॥ ॥ ॥ ૨૯.	જાગરણમ્ સૂં.૭,૫૫.	૩૩.
જલેન સૂં.૨૦,૬.	॥ નિં.૨,૨૭.	જાગતાશિન: ડ૦.૯,૧૪.
॥ ડ૦.૨૬,૪૫.	જાગરણેન ચિં.૭,૪૩.	જાગલેન ચિં.૯,૭૫.
॥ ડ૦.૩૯,૭૫.	જાગરશ્ચાક્ષરપમ્ધરુજ:	જાગલે: સૂં.૩,૩૦.
॥ ચિં ૮,૧૫૧.	નિં.૬,૧૮.	॥ ॥ ૨૯,૩૭.
॥ ॥ ૧૦,૩૬.	જાગરાન્ સૂં.૭,૬૫.	॥ શાં.૨,૬.
॥ ॥ ૧૪,૪૯.	જાગરિતે સૂં.૨૧,૪.	॥ ચિં.૧,૭૫.
॥ ॥ ૧૮,૨૪.	॥ ॥ ૨૨,૧૭.	॥ ॥ ૩,૧૫૫.
જલે ચિં.૩,૨૬.	જાગરુક ડ૦.૬,૧૬.	॥ ॥ ૬,૬૩.
॥ ॥ ૨૧,૪૬.	જાગરિં ડ૦.૪૦,૨૪.	॥ ॥ ૭,૯૮.
જલોપમ. ડ૦.૧૯,૧૯.	જાગ્રુધુ ડ૦.૧,૨૩.	॥ ॥ ૧૨,૭૨.
જલોપમમ્ ડ૦.૨,૨૦.	જાગ્રુ શાં.૫,૩૨.	॥ ॥ ૧૫,૧૧.
જલોદરમ્ ચિં.૧૫,૧૧૯.	જાગ્રલ: શાં.૩,૭૬.	॥ ॥ ૨૧,૪૬.
જલોક્ષ્મારદ્દુનકાપોલ-	॥ ચિં.૮,૧૧૯.	જાગ્રપમ્ સૂં.૭,૨૦.
મતાદ્ય: સૂં.૨૬,૨૭.	॥ ॥ ૧૪,૧૧૩.	॥ ॥ ૧૫,૪.
જલોક્ષ: સૂં.૨૬,૧૧૦.	જાગ્રલધારિણામ્ ચિં.૧૧.	॥ નિં.૨,૨૧.
॥ ॥ ॥ ૩૫.	૫૮.	॥ ॥ ૫,૫૩.
॥ ॥ ॥ ૫૪.	જાગ્રલજે: ચિં.૧૭,૧૮.	॥ ડ૦.૧૩,૩૫.
॥ ડ૦.૧૩,૮૧.	જાગ્રલમ્ સૂં.૧,૨૩.	॥ ॥ ૧૫,૧૦.
॥ ॥ ૩૦,૩.	॥ ॥ ૩,૪૫.	જાગ્રપાદિદોષરુ સૂં.૧૯,
જલોક્ષતા ડ૦ ૨,૭૫.	॥ ડ૦ ૧૬,૬૨.	૩૨.
જલોક્ષતામ્ સૂં.૨૬,૪૫.	॥ ચિં.૨,૩૦	જાગ્રેણ સૂં.૧,૨૦.
જલોક્ષ: સૂં.૨૬,૪૨.	॥ ॥ ૫,૬૨.	જાગ્ર: સૂં.૩૦,૧૪.
જલોક્ષયે: ડ૦.૨૫,૨૬	॥ ॥ ૭,૭૧.	॥ શાં.૧,૬૩.
જલોક્ષમિદિનિર્હિન્ ચિં	॥ ॥ ૧૪,૭૪.	॥ ડ૦.૩૫,૧.
૨૨,૨.	॥ ॥ ૧૦૯.	॥ ચિં ૮,૩૦.
જલોક્ષમિ ડ૦.૧,૧૯.	॥ ॥ ૧૯,૨૫.	જાતકર્માણિ ડ૦.૧,૧૧.
॥ ॥ ૧૧,૩૦.	જાગ્રલસે: કં.૩,૯.	જાતપ્રી ડ૦.૩૩,૩૪.

जात्रदंतस्य उ०.२,४४.	जातीकुसुमवासितः वि० १,	जानुमध्ये नि०.१५,५२.
जातदशानम् उ०.१,३८.	५७.	जानुवन् शा०.४,९.
जातफलः उ०.३१,८.	जातीनिचपटोलपत्रकटुका-	जानुसंधे सु०.२७,३०.
जातम् शा०.१,३०.	दार्शनशास्त्राया उ०.	जानुसमे सु०.१९,७४.
॥ नि०.१४,४१-	२५,६७.	॥ ॥ २२,२६.
॥ उ०.३३,३३.	जातीमुकुलकासीसमनो-	जानुस्थापितस्पर्तः सु०.२७,
॥ क०.६,३.	व्हालपुष्पाधिकेः उ०.२५,	२०.
॥ वि०.८,४७.	४६.	जानुस्थे सु०.२७,२७.
॥ ॥ ॥ ४९.	जातीमुकुलकासीसंधैः	जानुचपीठः उ०.१४,९.
॥ ॥ ॥ १४४.	उ०.१६,४०.	जानुचासनसंस्थितः सु०.
॥ ॥ १०,४९.	जातीमुकुलसिंधूधदेशदार-	२७,१९.
॥ १ १५,३२.	महोषधेः उ०.११,९.	जाम्बम् सु०.६,१२५.
॥ ॥ ॥ १३.	जातीशिरीषधश्चनेचविषाण-	जाम्बादिवनिभा उ० ३३,
॥ ॥ ॥ १०३.	पुष्पधैर्धूमोकिरुक्कलम्	१३.
जातमाधम् उ०.१,१.	उ०.१४,३१.	जाम्बोहादिकानि सु०.
जातरोमाणम् उ०.१८,५५.	जानुजित् सु०.९,१८.	२५,१.
जातशीतवित्तिकः शा०.५,	॥ ॥ १२,६८.	जाम्बोहाधैः उ०.३७,६७.
२७.	॥ उ०.४०,६६.	जालकगर्दमस्य उ०.३२,६.
जातसलिलम् नि०.१२,४५.	जानुधम् सु०.२८,३६.	जालकम् वि०.८,१९.
जातस्वंदाम् वि०.७,८८.	॥ ॥ ॥ ४२.	जालकावृतः उ०.३७,५७.
जातल्लासमतेक सु०.	जातेषु नि०.३,२०.	जालगर्दमः उ०.३१,१४.
१८,१८.	जातोदकाति वि०.१५,१२.	जालपराम् शा०.३,२१.
जाताः सु०.१२,६०.	जात्याः उ०.६,५८.	जालवागुरयोः शा०.६,२१.
॥ नि०.१४,४७.	जानु शा०.४,६.	जालानि शा०.३,१४.
जातगुलनासिकाः उ०.३१,	॥ ॥ ५,११७.	॥ उ०.१२,१.
११०.	जानुकूपरे वि०.११,४७.	॥ ॥ ३०,३३.
जातान् सु०.११,३१.	जानुकूपरी शा०.४,६१.	जातातान् उ०.३२,५.
जातानाम् सु०.२१,१.	जानुजघोरकट्यंसहस्रपादा-	जालिनी नि०.१०,२५.
जामादि नि०.७,५५.	गर्भेषु नि०.१६,६.	॥ ॥ ॥ २९.
जातिः नि०.१,१.	जानुनून्यासने सु०.१८,	जिघृक्षति शा०.५,५८.
जातिजाः वि०.२०,९.	२०.	जिघ्रति शा०.५,३६.
जानिषधिकम् उ०.२१,	जानुनः सु०.२७,१५.	जिघ्रन् क०.१,१८.
१३.	॥ शा०.४,६.	जिघ्रेत् उ०.२०,५.
जातिमदनसदिरम्यादुकंटकैः	जानुना शा०.५,११७.	जिघ्रिषीत्तरलकटुकल्युकाः
उ०.२२,४१.	जानुनि सु०.२७,१०.	सु०.१५,२६,१.
जातिमुकुलजातगिरिच-	जानुनी शा०.४,४६.	जितम् वि०.१,१७५.
दने उ०.११,१२.	जानुमंजनम् सु०.२२,३२.	॥ ॥ ३,१७४.

जित्वावसितासितसरोज- मपनसंवातिवार्धितभीकम् वि०.७,८६.	॥ नि०.२,३०. ॥ उ०.२१,३२. ॥ ॥ ॥ ५९.	जिष्वातसे उ०.२२,३५. जिष्वाटालितम् उ०.२२,३०. जिष्वावसाने उ०.२१,५२. जिष्वात्मनः नि०.१५,३१. जिष्वास्तंभरुन् उ०.२१, ३३.
जिताः सू०.५,२७. जितात्मनः सू०.१,२९. ॥ उ०.३९,३०.	जिष्वातिनासिकाधोप्रस- चतुष्टयसंगमे शा०.२, ३५.	जिष्वास्तंभे वि०.२१,५२. जिष्वाट्टद्वयसम्भवेः नि०. ५,२८.
जितात्मनाम् वि०.१९,३१. जितात्मा नि०.६,२३. जितायाम् वि०.६,८३. जिते शा०.२,९. जितेन्द्रियाः सू०.१,२५. ॥ उ०.३९,९. ॥ वि०.१५,१२०.	जिष्वापम् सू०.१०,५. जिष्वापसन्निभः उ०.२१, ३५. जिष्वातानुगते उ०.३,१८. जिष्वातिष्ठेत्तान् नि०.१५, २९. जिष्वादंशः उ०.३,१५. जिष्वासागताः शा०.५, १८.	जिम्होष्णयोः सू०.७,२०. जिम्होष्णमश्वसमुष्टि- निपीडितैः उ०.२,७. जिम्होष्णतानुगाः सू०. २७,१
जितेन्द्रियाः शा०.३,८७. जितोष्माणम् उ०.३२,१२. जित्वा सू०.३,१२. ॥ उ०.३५,२३. ॥ वि०.७,९३. ॥ ॥ १५,३. ॥ ॥ ७.	जिष्वापसम्भः नि०.५, ५९. जिष्वापसंभजाः उ०.२१, ५१. जिष्वापसः उ०.२५,११. जिष्वाम् सू०.१०,५. ॥ नि०.१५,३१. ॥ उ०.२२,५५. ॥ क०.३,१०. ॥ वि०.७,३०.	जीमूतकृत्य उ०.३८,२१. जीमूतपूर्णम् क०.१,२५. जीमूतपीजककोटीविता- सोक्तपेधनेः उ०. ३०,१०.
जितेन उ०.५७,५५. जिहासुः वि०.२०,३५. जिह्वाम् शा०.५,१०५. जिह्वद्विम् उ०.२,१६. जिह्वम् उ०.१५,७. जिह्वरूपाविशेषाभिः नि०. ११,१.	जिष्वापसम्भः उ०.२५,११. जिष्वाम् सू०.१०,५. ॥ नि०.१५,३१. ॥ उ०.२२,५५. ॥ क०.३,१०. ॥ वि०.७,३०.	जीमूतपीजैः वि०.६,१९. जीमूतम् क०.१,१९. जीमूतादिजनेन क०.१,१२. जीमूतायाः क०.१,१९. जीयते सू०.९,२५. जीरकहिण्डुविहंगम् सू०. १५,३५.
जिह्व शा०.५,१०. ॥ ॥ ॥ ५५. जिह्वाम् उ०.३२,१५. जिह्वे सू०.२५,१. ॥ शा०.५,७. जिह्वीयान् सू०.१२,६३. जिह्वा सू०.१२,३. ॥ शा०.३,११९. ॥ ॥ ५,३०. ॥ ॥ १९	जिष्वापसम्भः उ०.२५,११. जिष्वापम् सू०.१०,५. ॥ नि०.१५,३१. ॥ उ०.२२,५५. ॥ क०.३,१०. ॥ वि०.७,३०.	जीरकान् वि०.३,११५. जीरके उ०.३२,१८. ॥ वि०.१५,१५. जीरकैः उ०.३७,२३. ॥ ॥ ३९,१५५. ॥ ५०,३५. ॥ वि०.१,८३.
जिह्वीयान् सू०.१२,६३. जिह्वा सू०.१२,३. ॥ शा०.३,११९. ॥ ॥ ५,३०. ॥ ॥ १९	जिष्वापसम्भः उ०.२५,११. जिष्वापम् सू०.१०,५. ॥ नि०.१५,३१. ॥ उ०.२२,५५. ॥ क०.३,१०. ॥ वि०.७,३०.	जीरककम्पराग्रम् वि०.१, ९३. जीरकगुह्यम् वि०.८,१ ५१.

जीर्णगुहादुष्टाम् वि०.३, १३६.	जीर्णांश्वस्नेहितः उ०.१४, १३.	जीवताम् क०.३,६६. " वि०.२१,६.
जीर्णम्बरप्रतिशयापयुक्तानि लमटपदान् सू०.१९,३.	जीर्णान् सू०.१०,३३. " उ०.२०,६.	जीवतस्तद्वादिर्गुणोत्थान् उ०.१,२६.
जीर्णम्बरम् सू०.५,२३.	" वि०.६,७६.	जीवदूसे उ०.१,१६.
जीर्णम्बरे वि०.१,१२४.	जीर्णातिष्ठम् सू०.४,८.	जीवनम् सू०.६,१४.
जीर्णम्बरोदरग्रस्तदिष्टीह- हृन्मियाः सू०.१८,८.	जीर्णांशः सू०.१७,१२.	" ॥ १०,८.
जीर्णनया सू०.६,१३९.	जीर्णाक्षम् उ०.१०,१०.	जीवनपुंल्लः क०.४,१.
जीर्णता नि०.२,५६.	जीर्णाम् उ०.२०,४.	जीवनम् सू०.५,१.
जीर्णम् सू०.३,४५.	जीर्णममद्यदोषस्य वि०. ७,७.	" ॥ ६,१६.
" ॥ ५,६५.	जीर्णार्तोषहृणीदोषदोषार्ता- नाम् सू०.६,६३.	" ॥ ११,४.
" उ०.१३,५.	जीर्णान्ते सू०.८,१९.	" वि०.७,१०३.
" ॥ ३५,३३.	जीर्णोषधः उ०.३१,१९.	" ॥ २२,४६.
" क०.२,३६.	" वि०.१,६९.	जीवताम्यम् सू०.६,१६९.
" ॥ ३,७.	जीव उ०.१,३.	जीवनी सू०.६,८४.
" वि०.१,१५४.	जीवकम् वि०.३,३८.	जीवनीयः उ०.२४,३९.
" ॥ ५,१२.	जीवकर्मभावांतीयुगुताम- रदारुभिः वि०.२१,६५.	" वि०.३,९३.
" ॥ ७,३६.	जीवकर्मभक्तो उ०.३६,६५.	जीवनीयगणेन वि०.१४, ६२.
" ॥ १४,११२.	" ॥ ४०,१३.	जीवनीयपृथानुपः वि०.३, १४७.
" ॥ १५,११९.	" क०.१,३६.	जीवनीयफलप्रपैः उ०.१३, ६१.
" ॥ २१,६३.	" वि०.३,८६.	जीवनीयम् सू०.५,२१.
जीर्णविषण्विक्रयासम् शा०.६,४.	जीवकर्मभक्तोत्तरम् उ०. ३६,६३.	" उ०.६,४५.
जीर्णशाल्योदम् सू०.२९, ३६.	जीवकर्मभद्राभायठानोत्तर- नागरेः वि०.२,३६.	" वि०.३,७४.
" उ०.३९,१२४.	जीवकर्मभरोर्यकान् शा० १, ३९.	" ॥ २२,५४.
जीर्णसर्पिषा उ० १३,९०.	जीवजीवकदात्यहृन्मृगान्धु- रुसारिकाः सू०.६,४५.	जीवनीयरसान्वितेः वि०, ६,६४.
जीर्णा नि०.२,५४.	जीवजीवकसारंगसारसदि- ययादिनाम् शा०.६,३५.	जीवनीयगृते उ०.२४,१२.
जीर्णा वि०.१,७२.	जीवजीवकस्य सू० ७,१५.	जीवनीयस्य वि०.३,९१.
" ॥ १२,१३.	जीवतः शा० ४,६९.	जीवनीयाः शा०.१,४२.
" ॥ १४,१०९.	" ॥ ६,६५.	जीवनीयाख्य. सू०.१५,८.
जीर्णजीर्णम् नि०.१२,६.		जीवनीयानाम् वि०.२२, २५.
जीर्णजीर्णविरंकायाम् सू०.१६,२३.		जीवनीयानि वि०.१५,९७.
जीर्णजीर्णं नि०.१५, ४७.		जीवनीयेन उ०.१६,२८.

॥ ॥ १८, ४१.	॥ ॥ ३०, ३९, ३४.	जीवितस्ये उ०. ३६, ३६.
जीवनीयेः सू०. २४, १५.	॥ चि०. १, १२१.	जीवितच्छदः सू०. ४, २६.
॥ ॥ ३०, २५.	॥ ४, ४९.	जीवितधामनि शा०. ३, ३३.
॥ ॥ ११ २७.	॥ ५, २४.	जीवितध्यानम् उ०. ३९, १५७.
॥ ॥ २४, ३४.	जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थि-	जीविताताय नि०. ६, २.
॥ ॥ ११ ४६.	रावीरक्षिजीरकेः उ०.	जीवितायतनानि शा०. ३, ४१.
॥ ॥ ३४, ३७.	३४, ४३.	जीवोपक्रमणे उ०. ३४, ६२.
॥ ॥ ४०, ४, ५६.	जीवन्तीजलेदेवदारुजलदत्व-	जुगुप्सते उ०. ३, ३४.
॥ चि०. ३, ८.	कृसेष्यगोपीहिमम् सू०.	जुगुप्सितम् चि०. ५, ७.
॥ ॥ ४, ४८.	२०, ३७.	जुष्टम् शा०. ३, ३५.
॥ ॥ ५, २६.	जीवतीजीवकर्मत्वकपत्र-	॥ ॥ ५, ९८.
जीवनीयोपसाधितम् उ०.	मत्स्यबालकेः चि०. २२, ४३.	॥ ॥ ३०, १०, २७.
३४, ४१.	जीवन्तीजीवकर्ममो सू०.	॥ ॥ २६, १.
जीवनीयोपसाधिता क०.	१०, २३.	जुष्टः शा०. ६, ४३.
४, ५७.	जीवतीत्रिफलामेदामृद्धीका-	जुष्टाने शा०. ६, ६.
जीवनीयोपसाधितैः चि०.	दिपक्षकेः उ०. २४, ५०.	जृम्भकमम् शा०. १, ७९.
५, ८२.	जीवन्तीम् उ०. ४०, १४.	जृम्भणम् नि०. २, १४.
जीवनीयोपक्षीरसायाः	॥ ॥ ४०, ४, ५९.	॥ ॥ १६, ३७.
सू०. ११, ४१.	॥ चि०. ५, ७८.	जृम्भे सू०. ७, १२.
जीवनीयोपक्षलेह्युकाः	जीवतीमजिष्टादार्भि चि०.	जृम्भमाणस्य उ०. ३, १०.
चि०. २२, ३१.	१९, ७७.	जृम्भा शा०. १, ५१.
जीवनीयोपधैः चि०. २२, ३२.	जीवन्तीमधुकम् चि०. ५, १६.	॥ नि०. २, ७.
जीवन्तीश्चक्षेडगजधमशाकसु-	जीवन्तीमुस्तसुरसत्यगेन्द्रा-	॥ ॥ ११ २४.
धर्मलम् सू०. ६, ९२.	यपौष्परम् चि०. ४, ४१.	जृम्भागमर्दनिष्ठिवमहिता-
जीवन्तम् शा०. २, ३७.	जीवत्याः उ०. १३, २.	दास्यपूतिताः नि०. ५, १६.
जीवन्ति उ०. ३९, १५३.	॥ ॥ ॥ ८९.	जृम्भाम् नि०. ४, २८.
॥ ॥ १६५.	॥ चि०. ९, २१.	॥ ॥ १५, २३.
॥ ॥ ४०, ६४.	जीवम् क०. ३, ३१.	जृम्भायाः सू०. ४, १६.
जीवन्तिच्छागलम् चि०. २२, ३३.	॥ ॥ ॥ ३३.	जृम्भम् उ०. ११, ५२.
जीवन्तिमेदार्धवरीविदारीच-	॥ ॥ ॥ ३६.	जृम्भकः सू०. १५, १९.
राक्षिकाकोकिलसेरुका-	जीवयेत् चि०. १, १०७.	जृम्भकम् उ०. ३९, ३४.
मिः क०. ४, १३.	जीवशोणितनिगमात् सू०.	॥ चि०. ३, ४७.
जीवन्ती सू०. ६, ८५.	१८, २६.	ज्ञानविज्ञानयाच्चेष्टायतनो-
॥ ॥ ६, ११३.	जीवादानम् क०. ३, ३२.	रूपम् उ०. ४, १.
॥ ॥ १५, ८.	जीवाभिसंधानम् क०. ३, ३६.	

शेषम् सू०.६,६३.	१७	१७	१७ १७.	ज्वरकृत् उ०.३१,१४.
॥ ॥ १४,१९.	१८	१८	१८ ४२.	॥ चि०.१,८४.
॥ नि०.२,२६.	१९	१९	६,१५.	ज्वरस्तयोन्मादश्चातापश्चा-
शेषा उ०.३३,१५.	२०	२०	२२३.	रबातनुत् उ०.२,५६.
शेषाः उ०.३१,६.	२१	२१	८,२१.	ज्वरक्षीणस्य चि०.१,१०४
॥ ॥ ३६,५.	२२	२२	९,८.	ज्वरगुल्मघोन्मादमूत्रपा-
ज्यात्यामलरुमुस्तानि चि०	२३	२३	१०,२३.	तांश्चद्विजित् शा०.२,
१,६८.	२४	२४	१२,१६.	५२.
ज्योतिः शा०.६,१२६.	२५	२५	१३,१०.	ज्वरगुल्मातिसाराग्रमहणी-
ज्योतिर्गिरीणाम् नि०.५,	२६	२६	१११९.	शोकपादुभिः नि०.७,
१३.	२७	२७	११६०.	१३.
ज्योतिषमने क०.३,२४.	२८	२८	२,४५.	ज्वरप्रकाशसाधितः चि०.
ज्योतिषाम् चि०.३,१५.	२९	२९	३,३.	१,७३.
ज्योतिष्मती सू०.२१,१७.	३०	३०	१११४.	ज्वरच्छर्दिनृष्णातीसारक्षी-
ज्योतिष्मतीतिलम् चि०.	३१	३१	३,१६.	किन्मू शा०.५,७६.
१९,७५.	३२	३२	१२०.	ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारानु-
ज्योतिष्मतीम् उ०.६,१९.	३३	३३	१२१.	इयमेः नि०.१३,५०.
ज्योतिष्मतीमलधुलीगलि-	३४	३४	१२६.	ज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहः उ०.
शेनुपाढाकुमाभिसर्जकर-	३५	३५	१२८.	३६,१७.
बारवबाधुधार्थः उ०.	३६	३६	२३,९.	ज्वरच्छर्दिहिष्माभ्मानरुजा-
२८,३४.	३७	३७	११३.	न्वितः शा०.५,८८.
ज्वरः सू०.२,१३.	३८	३८	२६,३२.	ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैः नि०.
॥ ॥ ४,२०.	३९	३९	३३,६.	१३,३५.
॥ ॥ १४,३०.	४०	४०	१७.	ज्वरच्छर्दः चि०.१,९४.
॥ शा०.५,७१.	४१	४१	३६,२७.	ज्वरदाहजित् चि०.१,५९.
॥ नि०.१,१.	४२	४२	३७,५.	ज्वरदाहवान् उ०.३३,२३.
॥ ॥ २,१.	४३	४३	चि०.१,१६.	ज्वरदाहार्तिनु चि०.२२.
॥ ॥ १२३.	४४	४४	२२६.	२१.
॥ ॥ ४५.	४५	४५	८३.	ज्वरदाहे चि०.३,७६.
॥ ॥ ४६.	४६	४६	११५७.	ज्वरदुष्टाः उ०.१३,१.
॥ ॥ ५३.	४७	४७	११३५.	ज्वरधूमायनान्विता उ०.
॥ ॥ ५६.	४८	४८	११४९.	२८,८.
॥ ॥ ५३.	४९	४९	११७१.	ज्वरनाशनम् चि०.१,११९.
॥ ॥ ६६.	५०	५०	११७४.	ज्वरनाशनाः चि०.१,१२३.
॥ ॥ ७३.	५१	५१	११७४.	ज्वरप्रीहात्रकूलनम् नि०.
॥ ॥ ३,२४.	५२	५२	११७४.	११,४१.
॥ ॥ ५,१४.	५३	५३	११७४.	ज्वरम् नि०.२,५
	५४	५४	११७४.	
	५५	५५	११७४.	
	५६	५६	११७४.	
	५७	५७	११७४.	
	५८	५८	११७४.	
	५९	५९	११७४.	
	६०	६०	११७४.	
	६१	६१	११७४.	
	६२	६२	११७४.	
	६३	६३	११७४.	
	६४	६४	११७४.	
	६५	६५	११७४.	
	६६	६६	११७४.	
	६७	६७	११७४.	
	६८	६८	११७४.	
	६९	६९	११७४.	
	७०	७०	११७४.	
	७१	७१	११७४.	
	७२	७२	११७४.	
	७३	७३	११७४.	
	७४	७४	११७४.	
	७५	७५	११७४.	
	७६	७६	११७४.	
	७७	७७	११७४.	
	७८	७८	११७४.	
	७९	७९	११७४.	
	८०	८०	११७४.	
	८१	८१	११७४.	
	८२	८२	११७४.	
	८३	८३	११७४.	
	८४	८४	११७४.	
	८५	८५	११७४.	
	८६	८६	११७४.	
	८७	८७	११७४.	
	८८	८८	११७४.	
	८९	८९	११७४.	
	९०	९०	११७४.	
	९१	९१	११७४.	
	९२	९२	११७४.	
	९३	९३	११७४.	
	९४	९४	११७४.	
	९५	९५	११७४.	
	९६	९६	११७४.	
	९७	९७	११७४.	
	९८	९८	११७४.	
	९९	९९	११७४.	
	१००	१००	११७४.	

॥ ॥ ॥ ३९	ज्वरलूद्गोषवातासुगुदावर्ता	ज्वरित चि० १,१००
॥ ॥ ॥ ५१	दिरोगिषु क० २,३०	॥ ॥ ॥ ११०
॥ ॥ ॥ ५९	ज्वरा नि० १,१०	ज्वरितान् चि० १,१०.
॥ ॥ ॥ ६५	॥ चि० १,१००	ज्वरी शा० ५,११९
॥ ॥ ॥ ६९	ज्वरागमनवासरे चि० १,	॥ नि० १३,७
॥ उ० १७,२	१५३	॥ चि० १,९
॥ ॥ ३९,४०	ज्वरात् चि० ११११	ज्वरे सू० १,४१
॥ चि० १,१	ज्वरातिसारातदाहूतूमल	॥ ॥ ३०,५
॥ ॥ ॥ ४४	यादय सू० ८,९	॥ नि० २,४९
॥ ॥ ॥ ५८	ज्वरातिसारी चि० १,२९	॥ उ० ३,५८
॥ ॥ ॥ ९०	ज्वरातिसारी शा० ५,९४	॥ ॥ ६,२९
॥ ॥ ॥ १०७	ज्वरादो चि० १,२	॥ ॥ ४०,४८
॥ ॥ ॥ १६८	ज्वराया उ० २,३०	॥ क० १,२६
॥ ॥ ६१५	ज्वरान् चि० १,६८	॥ ॥ ॥ ३२
॥ ॥ १६,३२	॥ ॥ ॥ १६३	॥ ॥ ॥ ३३
॥ ॥ ॥ २२	ज्वरापरमारजठरभगदहरम्	॥ ॥ ॥ ४४
ज्वरमुक्तम् चि० १,७९	उ० ७,२३	॥ चि० १,५
ज्वरमुषम् चि० १,१७५	ज्वरापह चि० १,१२१	॥ ॥ ॥ १८
ज्वरमुच्छ्रित नि० ४,	ज्वरापहम् चि० १,११४	॥ ॥ १,५१
११	ज्वरापहम् चि० १,७४	॥ ॥ ॥ ६६
ज्वरपति नि० २०,७४	ज्वरापहे चि० १,३६	॥ ॥ ॥ ७२
ज्वरपन् नि० २,६७	ज्वरारुचिषु क० १,११	॥ ॥ ॥ ८१
ज्वररूपेण शा० ६,४०	ज्वरारोचकतृहृददिशुष्कोद्वा	॥ ॥ ॥ ९१
ज्वरवर्धना चि० १ ९६	रविजृम्भिका उ० २१,	॥ ॥ ॥ ९६
ज्वरविह्वदनासृदिशितो	ज्वरारोचकतृष्णास्यवेरस्या	॥ ॥ ॥ ९८
रुजाम् उ० २,२७	पकिनाशना चि० १,	॥ ॥ ॥ १२३
ज्वरयग नि० २,५५	४७	॥ ॥ ॥ १२८
ज्वरवर्गार्त नि० २,७८	ज्वरादित उ० ३७,११	॥ ॥ ॥ १३९
ज्वरशाफनुत् चि० १,११३	ज्वराशुषारबिक्रेदकोथावद	॥ ॥ ॥ १७१
ज्वरश्वयधुपङ्क्तिवृत्तगुन्मया	रणार्दित उ० ३७,५८	॥ ॥ २३४
माप्यपार्श्वसाम् चि०	ज्वरासृपित्तबीसर्पकुटपा	॥ ॥ १५,२०
१०,१९	दुधममदम् सू० ५,३३	ज्वरपु चि० १,१६२
ज्वरश्वासहिष्माहिष्मादिरो	ज्वरासृक्श्वासयस्मादिम	ज्वरात् चि० २,१२
गिणाम् शा० ५,१०९	यादसोतिसारिणाम्	ज्वरोक्तम् चि० ३,५३
ज्वरसनाप शा० ५ १०९	सू० १,४०	ज्वरोहिष्ठम् चि० १,
ज्वरस्य नि० २,१०	ज्वरिण उ० ३१,१४	१०१
॥ चि० १,१६९	ज्वरिणम् चि० १ १०८	ज्वरादितम चि० ६,७०

ज्वरोपदृश्यतीक्ष्णत्वम् नि०. २,५४.	ज्वरोष्मा नि०.२,६०.	
ज्वरोपदृश्यवृद्धिकन् नि०.१, ८२.	ज्वरोष्माणम् नि०.१, ८७.	ज्वलनम् नि०.२,४.
ज्वरोपानृणमोहकंठधूमाय- नान्विता उ०.२१, ४३.	ज्वर्यते उ०.३६,२४. ज्वलता चि०.१४,११६. ज्वलताम् नि०.५,१३. ज्वलदगारकीर्णमम् उ०.	ज्वलनस्य सू०.१८,६०. ज्वलनेन उ०.३२,१०. " चि०.८,७. ज्वलवति चि०.१,४४. ज्वलितम् उ०.१३,३३.

ट.

ड.

टिटुकयष्टापलाराम् चि०.१५,४६. | डिर्माधवस्तयः शा०.३,१२.

त.

तक्रतर्पणम् चि०.८,३५.	" " " १३०.	तक्राबलेहिकाम् चि०.८, ३९.
तक्रपिष्टेः चि०.१९,६६.	" " १७,५.	
तक्रपेयाम् चि०.८,३९.	" " २०,३०.	तक्रे सू०.७,७.
तक्रभोजनः चि०.१६,१८.	तक्रमध्याज्यकोष्णाभिमिः चि०.१६,१४.	" " २६,४१.
तक्रम् सू०.५,३३.	तक्रयस्तुसुरामडसोवीरव- मुपोदकेः चि०.१०,२९.	" चि०.८,३९.
" " १०,२६.	तक्रयुदेष्टु चि०.८,४३.	" " ९,२३.
" उ०.३५,५८.	तक्रसंयुतम् चि०.८,३६.	तक्रेण सू०.७,३४.
" " ३९,१०९.	" १७,१३.	" उ०.३८,२७.
" क०.१,३०.	तक्रसमाहृताः चि०.८,४२.	" " ३६,६५.
" चि०.१,१४४.	तक्रसाधितः सू०.७,३७.	" चि०.८,३३.
" " " १५४.	तक्रसाधिताम् चि०.२०, २५.	" " " ५८.
" " ४,३०.	तक्रसीधुधान्याम्लवार्णीः चि०.८,५३.	" " ९,१०.
" " ८,३३.	तक्राढ्यैः चि०.८,४०.	" " ११,११.
" " " ३८.	तक्रानुपानम् चि०.८,४०.	" " १५,१८.
" " " ४१.	तक्रानुपानानि चि०.८,३६.	" " १९,७६.
" " " ४६.	तक्रानुपानाम् चि०.१७, ५.	" २०,६.
" " " ४९.	तक्रारिष्टम् सू०.१६,५३.	तक्रोन्मिथः चि०.१९,८५.
" " " ६१.	" चि०.८,४७.	तक्रोदम् चि०.८,४०.
" " " ८५.		तक्रदृष्टानाम् उ०.३६, ७३.
" " ९,१०८.		तगरपृथ्वीवासुरदारुलिङ्ग- कान् उ०.२,१९.
" " १०,४.		तगरम् उ०.५,३३.
" " १४,११३.		
" " १५,१२६.		

॥ ॥ १६,५३	॥ ॥ ॥ ३४	तदाचारपरिच्छिदो शा० १,
॥ ॥ ३२,२३	तदुल्लभसा चि० ९,५६	३१
॥ ॥ ३५,२४	तदुलीय सू० ६,८१	तदात्मकम् उ० ६,१४
तगरागुरुकुम्बे चि० १,	तदुलीयकाश्मर्यकिणिही	तदापुत्रम् चि० २०,१२
१३५	गिरिकार्णिका उ० ३६,	तदायतौ सू० ७,२
तद्यूर्णम् उ० १६,६	५९	तदात्मम् चि० ४,२
तद्येता सू० २१,९	तदुलीयकम् चि० ३,८४	तदाश्रया सू० ९,१
तद्येष्टा उ० ३८,१४	तदुलीयकमूलानि सू० ७,	॥ ॥ ३२,४४
तच्छदावृत्तान् उ० १८,१३	२५	॥ नि० १२,२९
तच्छलाका उ० १३,३५	तदुल्ले चि० १५,१२३	तदाश्रयाम सू० २७,३६
तच्छाकभोजिना चि० २२,	तथागुणम् चि० १५,३२	तदाश्रये सू० २९,६४
१८	तथागुणा चि० ८,२१	तदामृतम् सू० ५,७७
तच्छाये सू० २३,१६	तथापि शा० ३,१००	तदाह्वय उ० २१,४१
तच्छायाशब्दविभक्ता उ०	तथामल्लहम् चि० ६,	तदाह्वयम् उ० १७,१९
३६,९३	५४	॥ नि० ९,३७
तच्छृत चि० १५,६१	तथाविध उ० ३१,२७	तदाह्वया उ० ३३,२१
॥ ॥ ॥ ६८	तथाशयम् चि० १६,५०	तदीयाम् सू० १३,२०
तज्जयान् शा० १,९०	तददुष्टे नि० १५,३	तदुत्साधतताम्याम् उ०
तज्जयाय सू० ३,५०	तदधिष्ठानम् शा० ३,५०	३९,११५
तज्जये चि० ८,१२२	तदनु नि० २,१०	तदुदीरणान् नि० ७,१२
तज्जा सू० ११,२९	तदनुपम् नि० ६,४१	तदुदय क० ६,१८
तज्जातीन् चि० १५,७८	तदनुपको उ० ४,३	तदुदया सू० १३,२७
तद्द्विषधित्तमकोपत सू०	तदने सू० २२,१६	तदुदय सू० ४,१९
१,१२	तदयया नि० ६,१२	तदुदयत सू० २५,१८
तद्गुणसौद्रम् चि० २२,२६	तदययात् सू० २६,४६	तदापधम् सू० ४,६
तद्गुलतोषन चि० ८,१०४	तदभावे सू० ५५	तद्गुणान् उ० ५,५२
॥ ॥ ॥ १४,६६	तदर्धम् उ० ३९,१२३	तद्गुहापहा उ० २२,९४
तद्गुलपचमे सू० १६,४१	तदर्धार्कसयुक्तम् चि० ९,	तद्गुर्भल्लिगम् नि० ११,५०
तद्गुणरिणा उ० ३०,२७	१०१	तद्गुण चि० ६,३१
तद्गुलान् उ० ६,५७	तदर्धार्धप्रवर्धितम् सू० १९,	तद्गुणयून सू० ६,११०
॥ चि० ५,७९	१३	तद्गुणम् सू० ६,१५६
तद्गुलापु चि० ९,९१	तदस्थि सू० ६,१३२	॥ उ० १,२०
तद्गुलापुना चि० ८,११५	तद्दह शा० ६,६२	॥ ॥ २,५०
॥ ॥ ९,६३	॥ चि० १,१५७	॥ चि० ६,५९
॥ ॥ ११,८	तद्दह पिट्टे उ० २५,२७	॥ १५,३३
॥ ॥ ११,८	तदा सू० ३,२	तद्गुणा सू० ५,५०
॥ ॥ ११,१३	तदाहति नि० ११,६१	॥ ॥ १६,८८

तदुपान् उ०.६,१६.	तद्विरोधिभिः सू०.७,४५.	तदुलीयकमूलेन उ०.३८,
तदुपहे सू०. १,४५.	तद्विस्तारपरीणाहर्दध्यम्,	२४.
तदुपे उ०.३४,६३.	सू०.२५,१२.	तद्वा सू०.७,२४.
तदुपशः उ०.३७,४९.	तद्विहतेद्विभ्यः उ०.३५,५४.	॥ ॥ २१,२२.
तदुप्यानाम् सू०.३०,४०.	तद्विद्विः सू०.४,१४.	॥ शा०.१,३६.
तदुपिणम् उ०.३७,६०.	नद्विद्विस्तयवृद्धिस्तपत्तमफाः	॥ नि०.२,२२.
तदुप्यम् पि०.५,५९.	शा०.३,७१.	॥ ॥ ॥ २६.
तदुप्याः नि०.१०,६.	तद्विधात् शा०.४,७.	॥ ॥ ॥ ३३.
तदुप्यैः नि०.३,१.	तद्विधा शा०.४,१४.	॥ ॥ ६,२२.
तदुप्यैः पि०.२१,११.	तद्विधात् शा०.४,२०.	॥ ॥ १२,८.
तदुप्योपहितकल्पनम् सू०.	॥ ॥ १,३४.	॥ ॥ १३,१६.
१४,१६.	तद्विधे शा०.४,२७.	॥ ॥ १६,४६.
तदुप्योपपयुक्तान् सू०.४,	तद्विपाद्यात् नि०.९,१०.	॥ उ०.३,२०.
७०.	तद्विपाद्यो सू०.३,४५.	॥ ॥ ३६,२१.
तद्विजोभिः क०.१,३७.	तद्विपापत् सू०.१,३९.	तद्वादाहारविच्छिद्विच्छिदा-
तद्विजः पि०.१,५९.	तद्विष नि०.७,३५.	ध्मानातिसारवात् शा०.
तद्विसम् सू०.२४,१९.	॥ पि०.१८,१९.	५,११.
॥ उ०.३९,७६.	तद्विपक्षमणाम् सू०.७,१०.	तद्वादीनाम् नि०.१६,१०.
॥ क०.१,४२.	तद्विपत्तम् सू०.२७,४१.	तद्वादीनाम् सू०.१४,१८.
तद्विसे पि०.१४,९२.	॥ नि०.८,९.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विपरिणाम् शा०.१,३१.	तद्विपत्ता क०.६,१९.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषा नि०.४,२८.	तद्विपत्ता शा०.५,८३.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषाद्विषितम् नि०.३,७.	तद्विपत्तम् पि०.१३,४९.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषा उ०.३१,८.	तद्विषा सू०.१,३९.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्वादीनि शा०.६,१४.	तद्विषाव्याप्तोक्तम् पि०.२२,	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विपाते पि०.८,१३८.	४८.	२३,११.
तद्विद्वः सू०.१९,४३.	तद्विषा सू०.१,४.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
॥ उ०.२५,५६.	तद्विषा उ०.१७,१९.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विद्वेः सू०.१९,३८.	॥ ॥ ॥ २६.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषसुतिम् उ०.३३,४४.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषे सू०.१२,२५.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषेः नि०.८,३.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषोपपद्येन नि०.१६,	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
३०.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विषपत्तात् सू०.११,२८.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
॥ ॥ २८,१९.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.
तद्विभागम् उ०.३७,५१.	तद्विषाव्या उ०.१८,४२.	तद्वादीनाम् पि०.१४,२८.

॥ ११ २४,३.	तटक्षणम् उ०.२९,१५.	चि०.१६,२०.
॥ ११ २४,२९.	तलामे उ०.६,९.	ताप्यायोहेमपट्ट्यावृत्तिता-
॥ उ०.१३,५७.	तर्हिगम् शा०.१,७९.	जीर्णान्ज्यमाहिकेः उ०.
॥ ११ ५९.	तल्लोत्ये चि०.१६,३८.	१३,१६.
॥ ११ ९३.	तवसीरी चि०.९,११३.	तामरसोपमम् सू०.२२,२२.
॥ ११ १६,२८.	तवसीयां उ०.३९,४२.	तामलकी चि०.३,९४.
॥ ११ २२,५.	तवसीयाः उ०.३९,३७.	॥ ११ ४,४४.
॥ क०.२,१३.	॥ चि०.३,६५,	॥ ११ ४९.
॥ चि०.२,६.	॥ ५,३०.	तामलकीम् चि०.५,१७.
॥ ११ १०.	तस्मान् सू०.२,२०.	तामलक्या चि०.५,१३.
॥ ११ २१,१७.	तामनस्थितम् उ०.१६,	तामसः शा०.३,११९.
तर्पणरत् सू०.२४,१९.	३२.	तामसम् शा०.३,८.
तर्पणात् सू०.११,२७.	तातये उ०.१६,१४.	तामूलम् सू०.२,६.
तर्पणादिक्रमः सू०.१८,४७.	तापः सू०.१७,१.	॥ उ०.४०,४५.
तर्पणादिरम् चि०.७,२३.	॥ नि०.२,४७.	ताम्यति सू०.२४,१.
तर्पणानंतरम् सू०.२४,१२.	॥ ११ ४९.	॥ उ०.१५,१४.
तर्पणाश्रोतनेः सू०.५,२६.	॥ ११ १६,४५.	॥ चि०.१७,८२.
तर्पणी सू०.६,३६.	तापम् नि०.१५,१०.	ताम्यन् उ०.२१,५७.
तर्पणे उ०.२६,१७.	तापघतः नि०.२,५८.	ताम्र नि०.१६,१४.
॥ चि०.१,३७.	तापयन्ति सू०.१२,३०.	॥ उ०.२,६९.
तर्पणेन चि०.१,८.	तापश्चासन्नममदः उ०.३७,	॥ ८,२३.
॥ ५,३.	६४.	॥ ३१,१४.
॥ १,१०.	तापसानाम् सू०.१५,२८.	ताम्रक्षणीद्वर्तनलेपनादीन्
तर्पणे चि०.२१,३.	तापहान्यन्धिपर्यतिरोरु-	उ०.१६,६५.
तर्पयन्ति शा०.४,६४.	धीनसन्धसन्नकासविष-	ताम्रपूरसे चि०.११,३८.
तर्पयित्वा सू०.८,३७.	धाः चि०.२,२५.	ताम्रचूडसुराशालियस्त्यभ्य-
तर्पयेन् चि०.८,१२४.	तापानुवृत्तो चि०.१४,४४.	गापगाहनम् सू०.४,२१.
॥ १२,३.	तापे क०.२,२३.	ताम्रचूडास्त्यधकरगोमर्दगि-
तर्पितम् चि०.१४,७२.	नापोपनाहोष्मद्वधेदान्	रिपार्तिकाः सू०.६,४४.
तर्पिता सू०.२३,१८.	सू०.३७,१.	ताम्रतातोदकं द्वायेः सू०.
तत् उ०.२७,२८.	ताप्यम् चि०.१६,१६.	३०,३५.
तत्तमरुद्रवृत्तापम् सू०.	ताप्यमरीचयोगोमकृत्वा-	ताम्रनेम्रत्वम् उ०.१९,८.
२६,३२.	नतेः उ०.१३,२९.	ताम्रपयतम् उ०.१५,१३.
तत्तम् नि०.१५,४३.	ताप्यमुखणयोः उ०.३५,	ताम्रपीतकस्तुतिः उ०.१९,
तत्तत्तन्नामरुजया शा०.४,	५६.	६.
३.	ताप्यात् उ०.१३,४२.	ताम्रभाजनम् उ०.११,४०.
तये सू०.३,१६.	ताप्यादिजनुरो वापामलाः	ताम्रम् नि०.१४,३८.

॥ उ०.१०,४.	ताम्रासितसितम् उ०.२९,	तालफलेन सू०.७,३४.
॥ ॥ ११,३५.	९.	तालफलोपमः नि०.११,
॥ ॥ १३,४५.	ताम्री सू०.२३,१२.	२६-
॥ ॥ १४,३१.	॥ ॥ २६,१३.	तालम् सू०.६,१२०.
॥ ॥ १६,३४.	॥ उ०.९,२०.	तालमस्तकजंघत्यक् प्रिया-
॥ ॥ ॥ ४१.	॥ ॥ १६,३५.	लैः वि०.३,८९.
ताम्ररजः सू०.७,२७.	॥ ॥ ॥ ४८.	तालयंत्रे सू०.२५,१०.
॥ उ०.१६,४२.	॥ ॥ १६,५५.	तालवृत्तनलिनीदलानिलैः
॥ ॥ ॥ ५६.	॥ ॥ १९,७३.	वि०.७,८२.
ताम्ररजोन्मितैः उ०.९,	ताम्रैः उ०.१६,३४.	तालवृत्तानि सू०.३,३९.
३२.	ताम्री उ०.२१,५८.	तालसरयैः वि०.३,१५३.
ताम्रयल्ली शा०.२,५४.	तारतम्यपरिकल्पनया सू०.	तालाभ्याम् सू०.२८,२३.
ताम्रययापलोहिता नि०.	१०,४४.	तालीसर्गुद्वापुद्वाभ्यदीपा-
१६,९.	तारतम्यविकल्पनात् सू०.	शनतागुरुः सू०.२२,
ताम्रसंपुटे उ०.१६,३७.	१२,७५.	२१.
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्न-	तारतम्यविकल्पात् नि०.	तालीसचूर्णयटकाः वि०.५,
तिः उ०.१६,७.	१६,५५.	४९.
ताम्रहस्ताप्रियङ्गुः शा०.३,	तारुण्यमध्यवृद्धये उ०.३६,	तालीसपञ्चपलानतलोह-
९०.	३.	रसांजनेः उ०.१६,४०.
ताम्रहारिद्रहरितम् शा०.५,	तारुण्यलाघव्यगुणोदयस्थाः	तालीसपञ्चविंशतिरामरिषा-
७४.१	उ०.३९,१६५.	नाम् वि०.१०,१६.
ताम्रा सू०.७,७.	तारुण्यलाघव्यम् उ०.३९,	तालीसपञ्चम् वि०.५,५८.
॥ ॥ ८,१४.	१५०.	तालीसम् उ०.२६,५५.
॥ ॥ १०,५.	तारुण्यगैरितालीसैः उ०.	॥ वि०.४,५०.
॥ ॥ २८,९.	१३,८४.	तालीससारिषाभ्याम् उ०-
ताम्राः शा०.५,१०.	तारुण्यजम् उ०.३०,१४.	२,५०.
ताम्राच्छसिपाणकता उ०.	तारुण्यम् उ०.११,२४.	तालीसाद्यम् वि०.७,८४.
२३,१५.	॥ ॥ १६,३.	तालु उ०.२,६.
ताम्रांतम् उ०.३१,२९.	॥ ॥ ४०,४९.	॥ ॥ ३,३१.
ताम्रयत्नपुसीसानि सू०.	॥ ॥ वि०.८,१०३.	तालुसंस्कृतम् उ०.२,६३.
२९,५८.	तारुण्यसैलम् सू०.१५,४.	तालुसंस्कृतात् उ०.२,६८.
ताम्रायोद्धपकांचनैः उ०.	॥ वि०.८,१०९.	तालुसंस्कृतम् शा०.१,८५.
१३,२०.	तालः शा०.६,४२.	तालुके उ०.२१,६४.
ताम्रायोद्धपदेमभिः उ०.	तालपत्राश्वगंधार्कवाकूची-	तालुगते उ०.२१,६४.
३९,१४१.	तिलसंधैः उ०.१७,४५.	॥ ॥ ५५.
ताम्रायभासाः नि०.१४,	तालपत्रिका वि०.११,२८	तालुगने नि०.५,२५.
४८.	तालपत्री सू०.३०,२२	तालुगाम् शा०.३,२९.

तालुनि शा०.४,३४.	तिकका: चि०.३,३३.	तिकादय. सू०.१,१५.
तालुपाके उ०.२२,६१.	तिकके: सू०.२३,११.	तिकां चि०.१०,५६.
तालुपातः उ०.२,६४.	" चि०.३,२७.	" " १५,२२.
तालुपिटिका उ०.२१,६७.	" " " १३.	तिकाविषाद्वयभरागिरिज-
उालुपिटिका: उ०.२१,३६.	" " १०,३३.	न्मतास्यै: उ०.३९,७९.
तालुप्रदेशस्य उ०.२,६४.	तिकपृत्तै: चि०.१९,८९.	तिकावृषोशीरात्रायतीत्रिफ-
तालुमध्य उ०.२१,३८.	तिकम् सू०.३,२०.	लामृता: चि०.१,६४.
" " " ३९.	" " ५,६०.	तिकास्य: उ०.२३,१७.
तालुमासे उ०.२,६३.	" " ६,७७.	तिकास्यत्वम् नि०.३,
" " २१,३६.	" " १०,३५.	२४.
तालुमूले उ०.२१,१७.	" " १७,१९.	तिके: उ०.२२,५२.
तालुमूले उ०.१९,२३.	" शा०.३,१००.	" चि०.८,९९.
तालुगिरि: उ०.२३,१४.	" उ०.११,२९.	तिकोत्तमस्य क०.१,२४.
तालुगोप: नि०.८,२२.	" चि०.१०,६७.	तिकोपसंहितम् चि०.३,
" उ०.२१,५३.	" " १२,१२.	२८.
" " ३५,३३.	" " १४,६२.	तिकोपणकंपायाणाम् सू०.
तालुगोपे उ०.२२,५३.	" " १७,३०.	९,२१.
तालुसंहति: उ०.२१,३८.	" " १८,९.	तिकोपयाकपायाल्पद्वय-
तालुनू उ०.१,७.	" " १९,९०.	मितमोजनै: नि०.१,१४.
तालुपास्यम् उ०.२,६७.	तिकमधुरा सू०.५,५०.	तिकोप्यकदुसंसर्गा चि०.
तिकरु: सू०.१०,३९.	" " ६,१०७.	१४,७६.
" चि०.१,२१.	तिरकरसोपेनान् चि०.१,	तिकोष्णम् सू०.६,७९.
निकरुद्रुकम् उ०.१९,१३२	७१.	तिका चि०.१,६०.
निकरुद्रुम्लपट्टणे: सू०.	तिकलघुग्राहिदीपनै: चि०.	" " १०,४०.
२२,३.	१०,३३.	तित्तिरि: सू०.६,४३.
निकरुद्रुम् उ०.६,४५.	निकवक्रता उ०.२१,६१.	" " " ५६.
" चि०.१,९२.	निकशाकानि चि०.१६,	" चि०.२,२१.
" " १०,४४.	२५.	तित्तिरिर्कोचशिरसीयतंरु-
" " १३,२४.	निकशीतम् चि०.१६,३४.	सजा: चि०.६,३६.
" " १५,७०.	निकसंयुतम् चि०.३,७१.	तित्तिरिपत्राद्वयगोधाला-
" " १९,४.	निकसंयुते: सू०.११,३१.	वर्षिजला: सू०.७,४२.
निकरुद्रायत्तो चि०.२,५.	तिका: सू०.६,९७.	तित्तिरिप्रतिमोजनम् चि०.
निकरुद्रायमधुरोपधे: सू०.	" नि०.३,१०.	३,१४९.
२२,२.	तिकास्यम् चि०.१,१५५.	" " ७,२६.
निकरुद्राधितम् उ०.३९,	तिकां चि०.१९,११.	तित्तिरिप्रमृतिपु ४०४,४७.
१३७.	निकात्रायतीधन्ययासकम्	तित्तिरिर्कोचयतः चि०.
" चि०.२२,१०	चि०.१३,१४.	१४,५८.

तिदुकत्रिकलारोधिः उ०. ३४,१०.	" " ३०,५.	तिलकल्कोदकम् सू०.२२, ५.
तिदुकम् उ०.३२,२२.	" " ३०,१२,८.	तिलकव्यंगविप्लवः शा०.५ १२०.
" क०.६,२६.	" " ११,३.	तिलकस्य उ०.३८,२९.
" वि०.१२,१२.	" " ११,१६.	तिलकालम् वि०.२०, १५.
तिमिरग्रम् उ०.१३,५७.	" " ११,२०.	तिलकालकान् उ०.३१,२५.
" " ६६.	" " १३,४२.	" " ३२,१३.
तिमिरग्री उ०.१३,१७.	" " १४,८.	" " ३३,२३.
तिमिरदर्शनम् सू०.११,१९.	" " १६,२.	तिलकालकेषु वि०.२०,१७.
तिमिरप्रतिषेधम् उ०.१६, २०.	" " १७,८.	तिलकाधः वि०.१४,१२०.
तिमिरभ्रमशीतर्पस्वरसादान् वि०.२,४२.	" " १८,०.	तिलचूर्णः सू०.१६,४०.
तिमिरम् सू०.१०,११.	तिमिरोदरबीसर्पकुष्ठसोपा- धघरोगिणः सू०.१७,२२.	तिलजालजे. वि०.१५,४६.
" " १८,९.	तिमिरोध्यामिलाध्मानरोहि- णीदत्तबलिषु सू०.२१,१ ३.	तिलतैतत्रिवृचूर्णभागी क०. २,१८०.
" नि०.६,१६.	तिरश्चः सू०.८,३७.	तिलतैतपात्रम् उ०.३९, ७९.
" " ८,२२.	तिरस्फुतम् शा०.१,३.	तिलतैतम् उ०.११,४६.
" उ०.१३,३.	तिर्यक्तनुम् सू०.८,१२.	" वि०.१९,८०.
" " ३१.	तिर्यक्स्थम् उ०.२६,२२.	तिलदिधेन उ०.३०,६
" " ७४.	तिर्यक्स्थे नि०.५,१४.	तिलद्वाक्षाफलकलिताम् क० ३,३०.
तिमिररोगवत् उ०.१३,९५.	तिर्यंगीक्षणम् उ०.३,२२.	तिलनालाताम् वि०.१५, ९५.
तिमिरद्युक्जित् उ०.१३, ७२.	तिर्यंगुष्मगाः शा०.४,३५.	तिलपिण्याकविरुतिः सू०. ६,३२.
तिमिराल्पः उ०.१२,५.	तिर्यंगुष्मम् उ०.३६,६.	तिलपर्णिका सू०. ६,७४.
तिमिराणी उ०.१३,४३.	तिर्यंगतम् सू०.२८,१९.	तिलपिण्याकराजिकैः वि०. ६,७६.
तिमिरानुरः उ०.१३,१९.	तिर्यंगाः नि०.१४,२०.	तिलपिष्टनिभम् वि०.१६, ४५.
तिमिरादीन् उ०.१२,२२.	तिर्यङ्निर्गन्धम् उ०.२८, १९.	तिलपिष्टम् उ०.२७,३९.
तिमिरातकरम् उ०.१३,३२.	तिलः सू०. ६,२१.	तिलपुष्पत्रिकेटकैः उ०.२४ ३१.
तिमिरापहम् उ०.१३,४.	" उ०.३९,५०.	तिलपुष्पकलाप्राणभूषण- धनगर्भिने उ०.१५,६२.
" " २२.	तिलकल्कः सू०.३०,३४.	
तिमिरामयी उ०.१३,७७.	" वि०.९,२५.	
तिमिरामर्क्रेदकाचकङ्कः उ०. १३,४४.	तिलकल्कघृतसर्पेष्टे. उ०. ३४,२.	
तिमिरामर्कराजीकङ्का- चादिशामम् उ०.१३,२४.	तिलकल्कज्यमद्युभिः सू०. २९,२६	
तिमिरी उ०.१३,१२.	तिलफ्लेन सू०. ७,४१.	
तिमिरे सू०. २२,२६.		

तिलप्रमाणसख्यानपणं	॥ चि० ५,८०	॥ ॥ ॥ १७३
नि० १४,४४	॥ ॥ ८,६२	॥ ॥ १७,१३
तिलमजिष्टानागदतीशिला	॥ ॥ ११२	तीक्ष्ण सू० १,८
वृषे उ० १०,३६	॥ ॥ ९,६२	॥ ॥ ५,७७
तिलाम्बुजाजे उ० ३०,३७	तिलानाम् सू० ३०,१२	॥ ॥ ६,१११
तिलमासगुडपियम् उ० ४,	॥ उ० २४,२	॥ ॥ १०,१३
४२	॥ ॥ २५,५४	॥ ॥ २१,२
तिलघटीमधुमुतम् उ० २२	॥ चि० ९,९२	॥ ॥ ३०,१४
१४	॥ ॥ १४,१२१	॥ ॥ १२२
तिलवत् उ० २७,५६	तिलानाम् चि० १७,४१	॥ शा० ३,७३
॥ ॥ ३९,८६	तिलानाम् यमासेषु उ० ४,	॥ ॥ १७४
तिलमीहिसमानि शा० ४,	३८	॥ ॥ १७५
६३	तिलापामार्गदलीपलाशय	॥ नि० २,४६
तिलसर्पपकीदृज चि० १२,	१ वसमय चि० ११,३१	॥ क० ४,६७
११	तिलामान् उ० ३१,२५	॥ ॥ ५,४५
तिलसर्पपजम् चि० २२,	तिलामसा उ० १६,३८	तीक्ष्णकवलनस्यलेहान्
५८	तिलन उ० ३९,८०	चि० ६,७३
तिलसर्पपनिषजे चि० ३,	तिले उ० १८,३८	तीक्ष्णगङ्गपनादनम् उ०
४३	॥ ॥ २२,६९	१६,१
तिलसर्पपिडे चि० २२,	॥ ॥ २९,१११	तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करीमी
३०	॥ चि० ८,११८	सूजनृणादिभिः उ०
तिलसौराष्ट्रीनिहुमारिष्टै	॥ ॥ ९,२०	१९,१४
धये उ० १०,३६	तिलैरहातसीबीजसर्पे	तीक्ष्णतमम् उ० २६,८१
तिला सू० २१,१५	चि० १४,८७	तीक्ष्णता सू० २३,२०
॥ ॥ २२,१९	तिलोद्दालकतदुले शा० २	तीक्ष्णगृष्णाद्युभुक्त शा० ३,
॥ ॥ ३०,३८	११	९०
॥ उ० ५३	तिनोरुक्तेलेन चि० १५,	तीक्ष्णतेलनस्याभ्यगान् उ०
॥ ॥ १४,२७	५७	२२,७९
॥ ॥ २४,३९	तिल्वरन चि० २१,२२	तीक्ष्णयाम् क० ४,६८
॥ ॥ १४०	तिल्वरत्वरुतायापम्	तीक्ष्णयान् उ० २६,४३
॥ ॥ १४१	१,१७६	तीक्ष्णधूर्माजनघ्राणयावा
॥ ॥ २५,३१	तिल्वरम्भूरय क० २,३७	नारुबिलोकने सू० ४,
॥ चि० २२,३३	तिल्वरयत्तु चि० २१,३४	१०
तिगान् शा० २,१९	तिल्वरसिद्धम् चि० २१,	तीक्ष्णनाशनम् चि० २१,
॥ ॥ २९,३९	१०	२६
॥ उ० २७,३६	तिल्वरय क० २,४०	तीक्ष्णम् सू० ६,७७
॥ ॥ ४०,२७	॥ चि० ३,१७३	॥ ॥ १५९

११	११	६,१०६	तीक्ष्णस्य सू० २३,१४	तीक्ष्ण सू० २१,१७
१२	११	११,१४६	११ ११ ११ १५	११ ११ ३० २०
१३	११	७,६२	तीक्ष्णा उ० २२,१०	तीक्ष्णेन उ० २६,५२
१४	११	१३,१०	तीक्ष्णायु सू० ३,२६	११ क० ३,१०
१५	११	२३,१७	तीक्ष्णा नि० ७,२६	तीक्ष्णे सू० ३,१६
१६	११	११ १९	११ उ० ३२,१९	११ ११ १९,३१
१७	११	११ २६	११ वि० ५,५३	११ ११ २०,७
१८	११	११ २९	११ ११ १५,५२	११ उ० २,१८
१९	११	२९,१५	११ ११ २२,५७	११ ११ ७,१६
२०	११	११ २१	तीक्ष्णामे नि० ५,५६	११ ११ २०,१८
२१	११	शा० २,९	तीक्ष्णाय उ० १०,२	११ ११ २२,१४
२२	११	उ० ५,१८	तीक्ष्णायम् शा० २,३१	११ ११ ११ ५४
२३	११	६,२०	तीक्ष्णामे उ० ८,२२	११ ११ ३०,२
२४	११	९,३९	तीक्ष्णाजनम् सू० २३,२१	११ ११ ३६,३६
२५	११	१८,४६	तीक्ष्णाजनाभितमे सू०	११ क० २,४४
२६	११	२०,२०	२३,२९	११ ११ ४,६८
२७	११	३६,७३	तीक्ष्णाजमे उ० ११,५८	११ वि० १,४२
२८	११	७,६	तीक्ष्णादय नि० ६,२	११ ११ ६,५६
२९	११	११ ६६	तीक्ष्णादिभि नि० ६,३	११ ११ १०,४५
३०	११	वि० १,१७६	११ वि० ७,४	११ ११ १६,५
३१	११	५,४५	तीक्ष्णाया सू० १२,२०	११ ११ ११ ३५
३२	११	७,११०	तीक्ष्णायै उ० ३५ ८	११ ११ २१,११
३३	११	१२,३९	तीक्ष्णाधीभागयुक्ता वि०	तीक्ष्णाधनाह्वानात्रपनश-
३४	११	१५,१००	११,५७	खपदाकमे सू० २८,४६
तीक्ष्णमयदिसात्वप्रपुराणा-	तीक्ष्णान् उ० ३३,३			तीक्ष्णोष्ण सू० ६,१४९
तान् सू० ३,५५	तीक्ष्णानि सू० २१ १८			तीक्ष्णोष्णकटुका सू० १९,
तीक्ष्णमध्याधरस्तेन उ०	११ उ० ३९,८१			५९
३७,५५	११ वि० १५,१०२			तीक्ष्णोष्णकटुके सू० १८,
तीक्ष्णमूलविरोधेन उ० ७६,	तीक्ष्णाभि सू० १८,५५			२१
५९	११ नि० ३,३०			तीक्ष्णोष्णकटुमोजनम्
तीक्ष्णलाहस्य वि० १२,	तीक्ष्णाम् उ० २,५			वि० ११,९
३१	११ वि० १४,१२६			तीक्ष्णोष्णम् सू० ५ १८
तीक्ष्णविकाविणी क० २,	तीक्ष्णालेऽन्तिष्ठम् वि०			११ ११ ११ ६२
४९	११,५४			११ ११ ११ ७८
तीक्ष्णवृक्षान् सू० १५,४५	तीक्ष्णायुकारि वात् क० २,			११ ११ ६,१४२
तीक्ष्णमहैनमप्यु सु० २१,	५			११ ११ ११ १५८
८	तीक्ष्णमहौ उ० २१,९			११ ११ १७,१८

तीक्ष्णोष्णरूतविशदम् उ० ३५,७	तीक्ष्णरूजा उ० ३८,१६	तुल्यम् उ० १३,२८
तीक्ष्णोष्णरूतसूक्ष्मांशम् नि० ६,१	तीक्ष्णरूजान्विता नि० १७, ५५	" " " ३३
तीक्ष्णोष्णरूतांशम् सू० २१,४१	तीक्ष्णरूजि चि० १,१८	" " ३२,३२
तीक्ष्णोष्णवर्जम् चि० ९, ५४	तीक्ष्णवर्गम् नि० २,७.	" " ३६,१२७
तीक्ष्णाप्यायो चि० ७,९	तीक्ष्णवदनम् उ० १०,३०	" चि० १९,७७
तीक्ष्णाप्योम चि० ७,४	" चि० १४,१	" " २०,१६
तीक्ष्णोष्णे उ० २२,४५	तीक्ष्णव्यथ सू० २९,४४	तुल्यपरिमितम् उ० १३, ४३
" " " ५२	" नि० ९,२५	तुल्यरोधकणाश्रयपतपटु घणम् उ० २२,१५
तीक्ष्णेम् उ० ३६,११६	तीक्ष्णव्यथम् उ० २६,६	तुल्यस्थ सू० १०,४७
तीक्ष्णतशामार्थ सू० १, २७	तीक्ष्ण नि० ५,५७	" " " ४६
तीक्ष्णे उ० ६,५८	" " ७,४८	तुल्यार्थपतम् उ० १३ ४२
तीक्ष्ण शा० ५,१०२	" " १५,३६	तुल्येन सू० ३०,४७
" " ६,१५	" उ० ३३,८	तुल्येन सू० २९,४२
तीक्ष्णरूपरीतस्य चि० १, ४३	तीक्ष्ण शा० ४,६५	तुल्येति नि० ७,३९
तीक्ष्णरूपरूपमूद्ररूप उ० २१,५०	" नि० १५,१०	" " ११,४३
तीक्ष्णदाहस्य नि० १४,२९	तीक्ष्णान् सू० ८,११	" " १६,३७
तीक्ष्णदाहस्यनाम्बरा नि० ११,१०	तीक्ष्णाम् उ० १४,३	" उ० ३६,१८
तीक्ष्णदाहस्यरागप्रलापस्य तुल्यमा उ० २३,१६	" " १५,६	" " ४७,७
तीक्ष्णम् शा० ५,३७	" " १६,१५	तुल्यमानेन नि० ३,३०
" नि० १५,१२	" " १७,१४	तुल्यसक्तया उ० २६,२४
तीक्ष्णम् उ० २१,२४	तीक्ष्णार्ति सू० ८,१८	तुल्यम् सू० ६,८८
तीक्ष्णाम्पानम् नि० ९, २८	तीक्ष्णतस्य नि० १४,२३	तुल्यस्थान्यवयवम् चि० १९, ६५
तीक्ष्णाम्पानम् नि० १३, ५८	तीक्ष्णेन उ० ३९,१०८	तुल्यव्ययमयाङ्गिगुणोद्भरम् चि० २१,३५
तीक्ष्णदाह चि० ११,४८	तुल्यस्थीरि चि० १०,२४	तुल्यव्याजीधनिसाधिव्य मध्ये चि० ८,५०
तीक्ष्णस्य नि० ११,६१	तुल्यथा उ० ४०,१९	तुल्यीकोशातकेषु च० १,२३
तीक्ष्णजम् उ० ११,३६	तुल्यच्यम् शा० ६,६२	तुल्यीविशालारुकाशमीधि स्वकपिधका उ० ३, ६०
	तुल्यहातम् उ० ३६,११	तुल्यीश्वरसमाहिते च० १, ३२
	तुल्यकिरेका उ० २१, ४७	तुल्यया च० १,३४
	तुल्ये उ० ७,३३	तुल्यया उ० ३९,१८
	तुल्यवम् सू० १५,२३	
	तुल्यव्यम् उ० १६,४८	
	तुल्यवैदिकप्रोलाभनोष्ठा तराज्ञो उ० ३४,४	

तुलाकाधे चि०.२१,६४.
तुलापलशतम् क०.६,२८.
तुलाम् उ०.१३,२.

॥ ॥ २२,९०.

॥ चि०.८,१०४.

॥ ॥ १३५.

॥ १२,३३.

॥ १४,२२.

॥ २१,६६.

तुलारजः चि०.३,९६.

तुलार्धम् उ०.४०,२२.

॥ चि०.३,७.

तुलार्धेन उ०.२०,६.

तुले उ०.२२,९०.

॥ चि०.८,६६.

तुल्यः सू०.२५,३२.

॥ शा०.५,८१.

॥ नि०.१२,३४.

तुल्यवस्तान् चि०.१,१४७.

तुल्यता उ०.४०,११.

तुल्यदिनानि शा०.२,१२.

तुल्यदूष्यादिषर्धिताः नि०.
२,५८.

तुल्यदोषे चि०.७,१.

तुल्यपयः चि०.५,२२.

॥ ॥ १४,८०.

तुल्यपयस्केन उ०.१३,११.

तुल्यप्रमाणम् उ०.३९,७७.

तुल्यफलं सू०.९,२२.

तुल्यम् उ०.१३,३६.

॥ ॥ १४,३२.

॥ चि०.१,८७.

॥ ॥ ४,२.

॥ ॥ ४५.

॥ ॥ ७,५१.

॥ ॥ १४,८०.

॥ ॥ १६,३४.

॥ ॥ २१,६७.

तुल्यमनःशया उ०.४०,

४०.

तुल्यमहिषाख्यमास्तिकम्

उ०.२८,४२.

तुल्यया चि०.१५,९४.

तुल्यरात्रिदिवानाम् उ०.

१३,९७.

तुल्यरूपत्वम् नि०.३२.

तुल्यश्रुगर्कदुग्धम् चि०.

१९,८२.

तुल्यहेत्वाया चि०.४,१.

तुल्या सू०.९,७६.

॥ नि०.१०,३२,

॥ उ०.४०,६६.

तुल्यांशम् चि०.३,१२०.

तुल्याः शा०.३,१०३.

॥ चि०.१९,३४.

तुल्याधिकैः सू०.१२,७५.

तुल्यानि सू०.२५,४.

तुल्याम् चि०.३,१४९.

तुल्याम् चि०.६,८.

तुल्याद्विकरसम् चि०.१५,

४१.

तुल्ये सू०.१२,२७.

तुल्यैः उ०.५,१८.

तुल्यौ उ०.१३,३६.

तुल्यकाः उ०.३९,८४.

तुल्यस्थीनि चि०.१९,५३.

तुल्यरिका उ०.३२,३१.

तुल्यी चि०.१९,२५.

तुल्यकेशम् उ०.३,५७.

तुल्यम् नि०.५,५५.

तुल्यायुधान्याम्लयुते चि०.

१४,१६.

तुल्यारक्षारसोहित्यदधितैल-

वमानपात्रम् सू० ३,५४

तुषोदरम् चि०.८,८५,

तुष्टम् उ०.४,२२.

तुष्टिः उ०.४०,१.

॥ चि०.८,४३.

तुष्टिपुष्टिदम् सू०.५

६२.

तुष्टिपुष्टिमलोदयः सू०.११,

४१.

तूनी नि०.११,६१.

तून्व्यो चि०.१५,७३.

तूर्णकः सू०.६,१.

तूर्णम् सू०.१२,६२.

॥ उ०.३६,२९.

तूलसंतानरुपांसलापुष्पक-

जम् सू०.२९,५८.

तूष्णम् सू०.५,२६.

तूट् शा०.१,३६.

॥ नि०.२,१७.

॥ ॥ ८,२०.

॥ ॥ ११,१३.

॥ ॥ १२,१६.

॥ उ०.७,८.

॥ ॥ ३७,५३.

॥ चि०.१,३.

तृत्काशंपोष्पधरात्मतोरो-

धमलघटात् सू०.१०,

१२.

तृत्कासदाहमृत्पायाः चि०.

१०,८३.

तृत्कासधमिरुत् उ०.२१,

३८.

तृत्कुशविषयीसपात्रं सू०.

१०,१४.

तृत्छादंदासजित् सू० ६,

१२३.

तृत्छादंदांस्पीडिते चि० १,

३५

नृत्तयतीतारमेहमद रुक्	नृत्तच्छिन्म उ० २,३५	नृत्तमोहज्वरादाहवान् नि०
च्छिद सु० ६,३५	नृत्तधान्यम् सु० ६,१०	११,७
नृत्तस्वरापहम् वि० १,१६	नृत्तयान्यानि शा० २,८	नृत्तमाहधमाम्लाद्वारादाहय
नृत्तप्रयध उ० ३९,१२५	" वि० १२,११	सु० ८,२६
नृत्तश्लातम् सु० ५,२२	नृत्तपचैमृत्या क० ४,	नृत्तीये सु० १९,५०
नृत्तस्थम्विषहिष्मासपित्त-	१२	नृत्तीपञ्चनूथसो नि० २,
मनु सु० ५,५१	नृत्तमालाविमूषणम् उ० ४,	८७
नृत्तसेदमुच्छासितेच्छा	३३	नृत्तीयके सु० २७,१३
नि० १३,११	नृत्तगन् वि० ७,६२	" नि० २,७२
नृत्तरोचकात् उ० २५,३४	नृत्तविमेषणान् उ० ४,३७	नृत्तीयपटलच्छेदात् उ० १०,
नृत्तापकङ्कितरुजा उ० २,	नृत्तज्ञानितपातुभि उ०	२५
६५	२६,४४	नृत्तीयपटलाश्रिते उ० १२,
नृत्तलोका नि० ५,४९	नृत्तारयपचककामे वि०	६
नृत्तज्ञानिदापशोषम् सु०	१४,६२	नृत्तीयम् क० २,३८
६,२६	नृत्तारयम् सु० ६,१६९	" " ३,४
नृत्तज्वरादाहस्त उ० २९,	" वि० ३,५६	नृत्तीयादिदिनेषु उ० ११,
२९	" " ११,६	२१
नृत्ताहज्वरनाशनम् वि०	नृत्तानि शा० ५,११८	नृत्त सु० ७,७२
१,१०९	नृत्तोलपम् सु० २९,१३	" क० १,१८
नृत्तदाहमाहान् उ० ३,६६	नृत्तानुपम उ० ३७,८१	नृत्तम् उ० २२,३२
नृत्तदाहमाहपु वि० १७,	" वि० ८,४२	" " ६,४६
२०	नृत्तमान् वि० ६,७६	नृत्ति शा० १,३६
नृत्तदाहरागसमोहबेषयत	नृत्तमुष्टिधातितारस्वरदेय	" " २,१७
मज्ज्वरे क० ५ ३३	विषयता उ० ३,१२	" " ४० ३९
नृत्तमृगम् नि० २,९	नृत्तमूत्रामयवातजिन् सु०	नृत्तिपुत्रान्न उ० ११,३८
नृत्तधमदाहान् वि० ३,	१५,१३	नृत्तिम् सु० ८,५१
१२३	नृत्तमूत्राजिन्दागपिता	नृत्तिमदनाम्यजनादिरम्
नृत्तधमश्वातमाहहिष्माभि	सूक्ष्मकामता वि०	उ० २६,५७
शा० ४,५०	१३,१३	नृत्तिवन् सु० २४,२०
नृत्तधमश्वत्वातमाहविषयि-	नृत्तमूत्राचराहपात् उ०	नृत्ति सु० २४,११
का नि० १५,८	३५,४२	" वि० ७,३३
नृत्तान् वि० ९,५५	नृत्तमूत्रावापदाहवत् नि०	नृत्तया उ० २९ ३०
नृत्तिदाहवान् वि० ७,२२	५,३४	नृत्तयामासपायण वि०
नृत्तगदिजम् सु० ८,	नृत्तमटावणगाभीयम् यव	२,८
३९	सू० ३०,४६	नृत्तयामासपायण वि०
नृत्तगोमपाद्ये सु० १८,	नृत्तमटाददाहवान् नि०	५,३
३०	८,८	नृत्तवन् वि० ६,१३२

नृवृत्तया चि० १,९१	नृष्णा नि० ५,४८	॥ ॥ ९,३८
॥ ॥ ३,१५१	नृष्णाकासश्मभ्वाससरमेद	नृष्णावान् नि० १३,
नृवृत्ता चि० २,९	क्षतक्षयान् सू० ६,	१७
॥ ॥ ३,४६	११५	नृष्णावीसपवान् चि० १८,
नृवृत्तसमसिता चि० २,१०	नृष्णागुदक्षुतिरजायुतम्	६
नृपत् नि० ४,७,	नि० १२,३८	नृष्णाशोषमदधमान् शा०
॥ क० ३,६	नृष्णागृहीतहामाक्ष उ०	४,६५
नृपान्वित उ० ७,१३	३,३२	नृष्णाश्रमकृमच्छदि सू०
नृपि उ० ४०,४८	नृष्णाग्री सू० ६,२८	६,१३७
॥ चि० ६,७७	नृष्णाछाँदपरोदाहृज्वरग्रीम्	नृष्णासू चि० ६,५८
॥ ॥ ७,२८	चि० १३४	नृष्णास्यपाकतृत् सू० २,
नृपित चि० ६,७९	नृष्णाज्वरघ्राणपिटिकास	४
॥ ॥ १०,८७	मयधमा उ० १९५	नृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादय
॥ ॥ १५,८३	नृष्णातियोगान् नि० १३,	नि० ७,५१
नृष्णक् चि० १,११	३६	नृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषा
नृष्णया शा० ५,१०४	नृष्णातिसारिणम् शा० ५,	णि सू० ५,१६
नृष्णा सू० २,१२	९८	तेज सू० ११,३७
॥ ॥ १८,४१	नृष्णात्रिनेपहा सू० ६,३	॥ शा० १,३
॥ शा० २,२३	नृष्णाधिक्यम् सू० १४,	॥ ॥ ४,६५
॥ ॥ ५,२८	२९	॥ उ० १२,३१
॥ ॥ ॥ ७८	नृष्णापित्तातिलहरम् सू०,	॥ ॥ १३,६०
॥ ॥ ॥ ३०९	५,१९	॥ चि० १,८४
॥ नि० २,२६	नृष्णाम् सू० १०,१९	॥ ॥ ७,५५
॥ ॥ ॥ ३७	॥ शा० ५,१०७	तेजसम् सू० १,४४
॥ ॥ २,५५	॥ चि० १,११	तेजस सू० २३,२०
॥ ॥ ३,२५	॥ ॥ ६,१५	तेजसा चि० १,८४
॥ ॥ ५,४३	॥ ॥ ७,३१	तेजसि चि० ७,२९
॥ ॥ ॥ ४५	नृष्णामलक नि०,१०,	तेजसि शा० ५,३१
॥ ॥ ॥ ५७	२३	तेजामयम् सू० २,५,
॥ ॥ ६,१६४	नृष्णामर्छामदानस्य क० ३,	तेजामयतीमरिचसप्तदी
॥ ॥ ॥ ११,२०	३४	स्यसामिरोहिण्यस्त्र
॥ ॥ १३,१९	नृष्णामूर्छोद्वय उ० ३८,	यथाकृणमूर्त्तयुक्ते चि०
॥ ॥ १६,३३	११	२१,५८
॥ उ० ३,२२	नृष्णाया सू० ४,१२	तेजोययमया चि० ४,
॥ ॥ ५६,२४	नृष्णायाम चि० ६,६६	४८
॥ चि० १,१०४	॥ ॥ ७,२५	तेज्ज्यान् सू० १,१७
॥ ॥ ६८३	नृष्णात चि० १,३३	॥ क० ७,१३

तेजसगणोदयात् सू० १२, १०	तेजप्राताकम् सू० २७,४४	तेलाक वि० ११,४९
तेजसी शा० ५,४९	तेजघट्टम् वि० ३५४	तेलाज्यधात्रीरसत वि० ३,१३६
तेजकेन वि० १४,११७	तेजमदने उ० २५,५८	तेलाज्यमाक्षिके वि० १९, ३५
तेमिपविहित उ० १३, ८३	तेजमयमुल्लवाम्त्वर्ज्य उ० ३६,८७	तेलाढकम् क० ४,५६
तेमियाभस्त्रावपेच्छित्यपे त्यम् उ० १३,३५	तेजमधुपुतम् वि० ५,४४	॥ वि० २१,६८
तेलकृतम् वि० १५,१२०	तेलमापातराहारा शा० १, ३३	॥ ॥ ॥ ७२
तेलगामभ्रदधिमडाम्लकां- जिम् क० ४,२४	तेलयुक्त वि० २०,१०	॥ ॥ २२,४१
तेलपतशीरदाधिमज्जयसा- सवे शा० ५,८१	तेलपुत क० ४,९	तेलादय वि० ३,२४
तेजपुतक्षीरे क० ४,६०	तेलपुतनाभ्यक्तम् क० ३,८	तेलानि उ० ३०,०९
तेजपुतान् उ० ०९,१६	तेलपुतनम् उ० ७,३४	॥ वि० ५,६९
तेजपुणने सू० २७,३४	तेलपुतसाधुधुतापुतम् वि० १४,१०४	॥ ॥ ८,२७
तेजपुण्याम् वि० २१,३८	तेलवारिणी सू० २८,४०	तेलाभ्यय उ० ३७,२०
तेजपुष्पम् वि० १८,९६	तेजपिनिमित्तम् वि० २१, ५५	तेलाभ्यगाभिसवन्म उ० ३९,८३
तेजपुष्पाकितम् शा० ६,४	तेजपिनिमित्ते वि० २२, २५	तेलाभ्याम् क० ५,१३
तेजपुष्पोपुते वि० ८,१२५	तेजपिनिमित्तान् वि० १०, ८८	तेलाभ्यस्तपुता उ० ३४, ६०
तेजपुष्प वि० ९,४७	तेजसपुतम् उ० २४,३३	तेले सू० ७,८
तेजपुष्पिना उ० २७,६३	तेजसपिबराहक्षेत्रसा वि० ११,३	तेलन सू० २७,७७
तेजपुष्पम् क० ५,५१	तेजसपिबसामज्जक्षीरमांस रसे उ० ३९,११९	॥ शा० १,२१
॥ वि० २१,६७	तेजसपिबा उ० १३,८८	॥ ॥ ॥ ६९
तेजपादम् वि० ९,७१	॥ वि० ८,१७	॥ ॥ ॥ ९१
तेजपूर्णायाम् उ० २६,७७	तेजसपिबा वि० १४,१२२	॥ उ० १,३६
तेजप्रधानम् शा० ५,७९	तेजसिक्ता उ० १८,५	॥ ॥ १६,२८
तेजप्रसन्नासोदसपिबाम् क० ४,२२	तेजसिक्ता उ० १८,५	॥ ॥ १८,४७
तेजप्रस्थम् उ० २,१४	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ २२,१२
॥ ॥ ७,३७	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ २६,३३
॥ ॥ १३,५१	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ ५७
॥ ॥ २२,८६	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ २६,२०
॥ ॥ १८९	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ २७
॥ ॥ ३४,५३	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ ३९,६७
॥ वि० ९,४४	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ ८०
॥ ॥ २१,९४	तेजसिधूयदिघ्यानाम् उ० १८,२	॥ ॥ १८८

॥ ॥ ॥ १६४	तोदभद्रकुरणमजनम् नि०	तोयवाहिपु नि० ५,५२
॥ चि० १,१५९	१५,१५	तोयराश उ० ९,६
॥ ॥ ३,१४	तोदभेदाख्य उ० २५,७	तोयस्य उ० ५,३८
॥ ॥ ८,१६	तोदवैवर्ण्यरूपता नि०	॥ क० ४,५६
॥ ॥ ९,११९	१४,३३	तोयाग्निपूज्यमभ्येन सू० २,
॥ ॥ १५,११५	तोदस्कुरणभेदनम् उ० १५	४३
॥ ॥ १८,२४	१	तोयोडके चि० १४,८०
॥ ॥ १९,७३	तोदहिष्माकासां प्रकूजनम्	तोयात् सू० १९,८४
॥ ॥ २०,८	उ० ३५,१४	तोयाशपान् शा० ३,१०२
तेले उ० ३०,३७	तोदाख्य उ० २१,५४	तोय सू० ५,२०
॥ चि० ३,९३	॥ ॥ २७,६४	॥ उ० २,४२
॥ ॥ ८,१३५	तोदाख्यम् नि० १४,१४	॥ ॥ २७,३६
॥ ॥ १२,२	तोदादिबाहुल्यम् उ० १०,	॥ ॥ ३९,१३५
॥ ॥ १४,१	२४	॥ क० ४,१७
॥ ॥ १५,११३	तोदायान् नि० १५,११	॥ चि० ३,१३५
॥ ॥ १९,८९	तोदाभुतागवन् उ० १०,१२	॥ ॥ ९,५
॥ ॥ २१,४६	तोद सू० २६,४३	॥ ॥ १२,२१
तेलान्मिथै चि० १५,	तोयतेयलम् चि० २,४७	॥ ॥ २२,२१
९०	तोयसीरिस्तुतेलानाम् सू०	तोयन उ० २२,८४
तेल्यकम् चि० १,९१	५,८२	॥ क० १,४५
॥ ॥ ६,११	तोयघटे उ० २२,८८	॥ ॥ ४,१३
॥ ॥ ११,४१	तोयजा शा० ५,४८	॥ चि० ११,८
॥ ॥ १४,६५	तोयतदुलम् शा० २,५६	॥ ॥ १४,५०
॥ ॥ १५,३८	तोयद शा० ३,६९	ताये उ० ३८,१९
तेल्यकेन चि० १०,२४	तोयदान् शा० ३,१०२	॥ चि० ५,८२
॥ ॥ १३,२४	तोयद्वेणद्वये चि० ५,२५	॥ ॥ १४,३७
॥ ॥ १५,५४	तोयदाणे चि० ८,१५३	तोयान्मिश्रम् चि० ७,८४
तोद सू० ११,२०	तोयपूज्यतिस्पर्शशा० दमस्ती	तोयाम् चि० १९,१२
॥ नि० २,१३	मवपयु नि० १२,३९	तोयारम्भे सू० १६,२३
॥ ॥ ७,५८	तोयम् सू० १,१८	त्यक्तद्वयत्वम् सू० १२,११
॥ ॥ ८,१	॥ शा० ५,१५	त्याम् सू० ७,४८
॥ ॥ १०,२३	॥ उ० २,६१	त्यक्ता उ० २८,२८
॥ ॥ १४,११	॥ ॥ ३०,२	त्यक्तामिदीपनम् चि० ९
॥ ॥ १६,१४	॥ चि० १,१६	१०३
॥ चि० ७,१११	॥ ॥ ११,३१	त्याग सू० २,७५
तोदभद्रकुरणान्विता	तायमद्यगराहणीतानाम्	॥ ॥ ४,३३
उ० २१,१३	सू० २०,११	॥ शा० ७,६५

स्यागशोऽनात् सू०.३,५९.	कणचेदनेः वि०.१९,४.	त्रिपदुफमिसिपट्याकुटुमु-
स्याज्यः सू०.३,५८.	प्रायतीसर्दिषा वि०.१३,	स्तापरांगरुमिपिदह-
अपाम् वि०.१९,६९.	२४.	मैलाचूर्णाकीर्णवदेहः
अपुसकुटजम् सू०.१५,१.	प्रायंत्याः वि०.१८,३.	वि०.८,१५४.
अपुसचीनायविर्भटम् सू०.	प्रायमाणम् वि०.१,१००.	त्रिपदुत्रिपदुभेष्टादंत्यरु-
६,८६.	प्रायमाणया वि०.२,४३.	ष्करचिप्रकम् वि०.८,
अपुसम् सू०.६,८७.	" " १८,९.	१४०.
अपुसादीनाम् वि०.११,	प्रायमाणा उ०.६,३५.	त्रिपदुत्रिपदुपेतेः वि०.१४,
२४.	" वि०.१,६७.	२०.
अपुतेः वि०.११,७.	" " १,६९.	त्रिपदुत्रिपुतादतीचिप्रकेः
अयस्त्रिशात् सू०.१५,४६.	" " १९,२८.	वि०.१७,९.
" शा०.४,५३.	प्रायमाणाम् वि०.५,१७.	त्रिपदुना वि०.३,५८.
अयाणाम् नि०.१,१४.	" " १९,३.	त्रिपदुतमातिनाल्फराग्यं-
" वि०.९,१२२.	प्रायमाणया वि०.१३,	मातिवसितोपला वि०.
अये शा०.४,३४.	१३.	१९,४३.
" नि०.२,४३.	" " १४,६७.	त्रिकंटकनिशारीभसोमय-
अयोदाशं सू० १२,७५,	प्रातः नि०.१५,३५.	ल्फघाजुनेः वि०.१२,
" शा०.३,४१.	" उ०.३,१६.	१७.
" उ०.२१,६५.	" " ३५,११.	त्रिकंटकम् उ०.४०,१४.
अयोर्विशतिः शा० ४,४१.	प्रासनम् सू०.१३,२.	त्रिकटफा वि०.११,२२.
अयोर्विशतिम् उ०.३३,४	प्रासयेत् उ०.१,४२.	त्रिकंटकायेन वि०.१२,
अस्तः सू०.७,१२.	प्रासविक्षेपमीयुवः वि०.४,	२.
अस्तम् शा०.६,२.	५२.	त्रिकष्टकटिग्रहे वि०.१,
" उ०.१,४२.	प्रासितस्य सू०.२८,२६.	११६.
अस्ताक्तासम् उ०.४,३१.	त्रि.परम् उ०.१६,३९.	त्रिकम् नि०.१४,१०.
अस्तालोहितलोचनम् उ०.	त्रि प्रकाराणाम् उ०.३७,	त्रिकस्य सू०.१२,१५.
४,३९.	२२.	" नि०.२,७१.
अस्यन् उ०.३,७.	त्रिकषहः नि०.६,१६.	त्रिकाः सू०.१०,४३.
अस्यंतम् उ०.४,२१.	त्रिकटु उ०.३५,२४.	त्रिकालम् उ०.१,१२.
अस्येत् उ०.३८,१५.	त्रिकटुकदलकुंजमपंधिकक्षा	त्रिकूर्चके सू०.२६,९.
आयतिरैरहयपात् क० ४,	उत्संही-निशादार्कसिद्धा-	त्रिक सू०.१०,४१.
५.	अंगुमासराग्राह्येः	त्रिकोशम् सू०.२१,७.
आयंती सू०.१०,२८.	उ० ५,१९.	त्रिगमान् उ०.३९,६.
आयतीत्रिकलानियकटुका-	त्रिकटुकम् सू०.६,१६२.	त्रिगुणधात्रीकलसमन्वि-
मधुकम् वि०.१३,११.	" उ०.३५,२२.	तम् उ०.३९,१५.
आयंतीम् वि० १५,२२.	" वि० १४,३५	त्रिगुणम् उ०.३९,१६५.
आयतीमुक्तमूनिषकटिग-	" " १७,१५	" वि० १४,३९.

त्रिगुणरसनरसम् वि०. १२,३९.	त्रिदोषप्रम् सू०.६,७१.	त्रिपादि सू०.१५,९.
त्रिगुणित् उ०.३९,७०.	त्रिदोषजः उ०.३३,१५.	त्रिपुटकः उ०.२५,१४.
॥ वि०.५,८०.	त्रिदोषजननम् सू०.५,६५.	त्रिपुटम् सू०.२८,१७.
त्रिगुणीकृत्य नि०.११,२९.	त्रिदोषजम् नि०.१६,१७.	त्रिप्रमाण. सू०.२२,१५
त्रिगुणे उ०.५,४०.	त्रिदोषजित् सू०.१२,९.	त्रिप्रसवे वि०.८,१२६.
॥ ॥ ३९,९२.	॥ ॥ १९,६७.	त्रिफलम् उ०.३८,३५.
॥ वि०.९,३९.	॥ वि०.८,१३२.	॥ क०.४,७,
त्रिगुणेन उ०.३९,४७.	त्रिदोषनुत् सू०.६,१४२.	त्रिफला सू०. ६,१५७.
॥ वि०.८,७४.	त्रिदोषम् सू०.२७,४१.	॥ उ०.१३,९८.
॥ ॥ १०,१७.	॥ सा०.१,१२.	॥ ॥ १६,२३.
त्रिगुणैः वि०.९,१११.	॥ वि०.२,३.	॥ ॥ १२४.
त्रिचतुरः वि०.१,१५२.	॥ ॥ ९,९०.	॥ ॥ २४,४२.
त्रिचतुरासू सू०.१९,८१.	॥ ॥ १७,१८.	॥ ॥ २८,४०,
त्रिचतुरैः सू०.१९,३५.	त्रिदोषमयादा नि०.२,६३.	॥ ॥ ३४,६.
त्रिच्छिदा सू०.२५,१४.	त्रिदोषमलिने उ०.२,२०.	॥ ॥ ३९,४३.
त्रिजातकम् सू०.६,१५८.	त्रिदोषरक्तसृक्तः उ०.१२, २७.	॥ ॥ ४६.
॥ वि०.१६,२५.	त्रिदोषाणि नि०.७,५३.	॥ ॥ ४०,५०.
॥ ॥ १७,१५.	त्रिदोषे वि०.१५,७७.	॥ ॥ ५६.
त्रिजातत्रिकटुपधिकदाहि-	त्रिदोषेषु नि०.१४,७.	॥ वि०.१,६७.
मात्रभेदम् वि०.८, १४६.	त्रिदोषोत्थे उ०.१३,८३.	॥ ॥ २,९.
त्रिजातधान्यमरिचम् वि०. ३,११४.	त्रिधातृद्वयसंश्लेषम् नि०. १४,३७.	॥ ॥ ७,१०५.
त्रिजातम् वि०.३,८०.	त्रिपर्यायनेण उ०.३९,१६२.	॥ ॥ ८,२५.
त्रिजातानू वि०.३,१३८.	त्रिपटुष्योपाहिष्याम्लमेतसम् वि०.८,३४.	॥ ॥ १३,१६.
॥ ॥ ५,३१.	त्रिपर्यायम् सू०.२१,९.	॥ ॥ १९,८.
त्रिदिनम् वि०.२०,४.	त्रिपर्याण उ०.३७,९.	॥ ॥ १५०.
त्रिदिनोपिता उ०.२४,४३.	त्रिपलम् वि०.३,१३८.	त्रिफलाकांक्षीसास्त्रजंय-
त्रिदोषः सू०.६,९.	॥ ॥ ५,३१.	स्थिधातुकी उ०.३४, ५५.
त्रिदोषरुत् सू०.५,१२.	॥ ॥ १०,५८.	त्रिफलाकोलतर्कारीकाथद-
॥ ॥ ११९८.	॥ ॥ १५,५.	घ्रा वि०.१,१५५.
॥ ॥ ६,६५.	त्रिपलसंयुक्तम् वि०.१६, २६.	त्रिफलाकाधर्पितेन उ०.११, ४३
॥ ॥ १०२.	त्रिपलिकान् उ०.४०,१५.	त्रिफलासोदकासीससंश्लेषः उ०.११,७.
त्रिदोषकोपने नि०.१२, २०.	त्रिपलिकाम् सू०.१९,४४	त्रिफलाचूर्णसंपुतान् उ०. १३,१८
त्रिदोषप्रः सू०.६,६.	त्रिपलैः उ०.२४,४७.	त्रिफलात्रिकटुद्विकटकारि-

वटुकाकुभनिकुभाजपृष्ठे	" "	१६,२३	त्रिवर्गशून्यदम् सू० २२९
चि० १९,१९	" "	१८,२९	त्रिवर्गात् चि० ७,९०
त्रिकलनीतिनीत्रिवृत्तादि	" "	२२,१५	त्रिवर्गाम् क० २,२२
मि उ० ३७,७७	त्रिकलाव्योपपन्नैलावसूरी		त्रिभिधे सू० ८,२१
त्रिकलापचमूलानाम् उ०	रीचित्रकम् चि० २२,	१६	त्रिवृष्णम् चि० १८,३
१३,२९			त्रिवृत्तु उ० ९,१७
त्रिकलापयकोशीरसमगाव	त्रिकलाव्योपपित्तद्वयवसा		" क० २,१
रवीरम् चि० १८,१२	रफणिज्जये उ० ७,३१		" " " ३
त्रिकलापलक्ष्यवान् उ०	त्रिकलाव्योपम चि० ३,	१७०	" " " १०
१३,११			" " " २१
त्रिकलापाठाभृद्विकजाति	त्रिकलाश्यामाश्रितृपिप्प		" चि० ६,१०
पहपा उ० २२,७४	लीवेतरे चि० १,९८		त्रिवृत् सू० १६,२
त्रिकलापिधुमदत्तहूमधुकम्	त्रिकलाष्टपत्म् उ० १३,	१०	" चि० १५,८२
चि० १,८८			त्रिवृत्तम् चि० १७,२७
त्रिकलपिप्पलीपध्यागुगु	त्रिकलेरतमद्वयत्वचम्	उ० ११,२५	त्रिवृत्तया क० २,१२
ल्यादिविपायितान् सू०			त्रिवृत्ता सू० १५,३
१६,२२	त्रिविन्ने चि० २१,३३		" " १९,५६
त्रिकलापदरीप्लसबकूकाय	त्रिभागत्रिकलाचूर्णम् क०	१,११	" उ० २०,१६
परिपयितम् उ० २,७२			" क० २,२३
त्रिकलाम् सू० ८,२३	त्रिभागसुविरा सू० २६,	२६	" " " २६
" " १२,२२			त्रिवृत्ताचूर्णम् चि० १२,३२
" उ० १३,१२	त्रिभागा चि० १९,२८		त्रिवृत्तादतीलांगलीमधुतेय
" " १६,९३	त्रिभागेन उ० ३१,११७		वे उ० २५,२५
" " ३२,३	त्रिवया उ० ३९,५०		त्रिवृत्तादय क० २,५७
" " ३९,१५४	त्रिराश्रम् सू० १९,८२		त्रिवृत्तादीन् क० २,२७
" क० ४,१	" शा० २,२३		त्रिवृत्तापित्त उ० १,२६
" चि० १,१००	" उ० १२,१५		त्रिवृत्ताम् उ० ३७,२७
" " " १५२	" " १९,१३		" क० २,२५
" " ११,३७	त्रिरात्रान् शा० ५,१९		" चि० १,१५८
" " १२,५४	" उ० २०,१७		" " ३,२७
" " १५,१०	" चि० १९,९३		" " ८,५८
" " " २२	त्रिरात्रान उ० १५,२४		" " १५,२२
" " " ७०	त्रिलिङ्गम् नि० १२,२१		" " १६,५४
त्रिकलामुलभूनिचक्रुरोहि	" उ० २,४		त्रिवृत्ताया चि० १४,९३
णि उ० २१२	त्रिलया उ० ३१,१६		" " " १७
त्रिकलाया उ० ३९,१५३	त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जाद नि०	६,११	त्रिवृत्ताद्यत्वेन चि० १५
" चि० १,६३			३१

त्रिवृताक्षधम् उ० ३७,७९	त्रिहिमतलपलाश सू०	त्र्युपणात् वि० १०,६
त्रिवृताक्षिधम् वि० १३,	१५,१९	त्र्युपणारुक्खवाफलात्मा
२९	त्रिरिकर्षयुतम् उ० २८,४०	ण्यायुमस्तुमि वि० ६,
त्रिवृत्कलकपायेण य०	त्रुगी सू० १५,४०	७४
२,९	" " २०,३७	त्वक् सू० १२,४४
त्रिवृत्कलकम् क० ५,२६	त्रुयो सू० १५,४	" " ३०,४७
" ५ वि० २०,२२	त्रेफलेन उ० १३,१४	" नि० १३,३२
त्रिवृत्ने क० २,१३	" वि० १६,४३	" " १६,९
त्रिवृत्प्रायतिष्ठुपासातलाक	" " १८,३	" उ० २२,८२
टुरोहिणी क० २,२७	त्रेविष्येन उ० ३७,२२	" " २८,४०
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्याम् वि०	त्रेवृत्तम् उ० ३०,१०	" " ३१,३१
१३,११	त्रेवृत्तन क० २,३६	" वि० ९,६३
त्रिवृत्प्रायकल्कम् क० ५,१७	" वि० १३,३	" " १९,३७
त्रिवृत्सिद्धम् वि० १५,	त्र्यशम् उ० १३,६६	त्र्यकुदल्लुकूपूरतुल्यकश्री-
३३	त्र्यगुलम् सू० १९,३३	निवातके वि० २१,
त्रिवृदाक्षम् क० २,३	" " २५,१८	७६
त्रिवृद्दुरालमामुस्तारकरोदी	" " २६,२०,	त्र्यकेशरात्रातकदाहिमेला
स्वचदनम् क० २,२४	" " २६	सितापलानाक्षिकमातु-
त्रिवृद्धिगर्कपिलभाईवि	त्र्यगुलात् शा० ४,६	लिगे क० २,६२
ल्वे वि० १२,२२	त्र्यगुलास्यम् सू० २५,२६	त्र्यक्ष्मीरीपिप्पलीधात्रीरुत
त्रिवृद्धिधानेन क० २५७	त्र्यगुलो शा० ४,६१	यारचा वि० १६,२७
त्रिवृद्धिशले वि० १५,१६	त्र्यविज्ञानम् नि० १३,४३	त्र्यक्ष्मीरीपिप्पलीलाजूर्णे
त्रिवृक्षीलीत्रिकलापल्वे	त्र्यहे सू० २७,३९	वि० ३१११
उ० ३८,१३	त्र्युपणसारलवणे वि० १५,	त्र्यक्ष्मीरीसमितम् वि० ३
त्रिवृमूलम् क० ११	१२८	७४
त्रिश सू० ७,०८	त्र्युपणपूर्णम् वि० ३,१७०	त्र्यक्षूर्णे उ० २५,६०
" उ० ३९,१४६	त्र्युपणत्रिफलाधान्यव वि	४ किककटुका सू० ६
त्रिशताकाजिक्कले उ०,	कावेहवित्रके वि०	१२९
१६,४८	१४,२१	त्र्यक्ष्पत्रैलम् सू० ६,१५८
त्रिशतात् उ० ०९,७९	त्र्युपणत्रिकलाहिगुयवानी	त्र्यक्ष्परपोटनम् उ० ३३,६
त्रिशतापयुम् उ० ३९,९५	चव्यदीप्यकान् वि०	वाक्पाक उ० ३३,२३
त्रिपष्ट सू० १२,७७	१४,२४	स्ववपाक उ० ४,१३
त्रिपष्टि सू० १०,४३	त्र्युपणत्रिफलाहिगुयवानी	त्र्यक्ष्पिष्टदीर्घवृत्तस्य वि०
त्रिपष्टिधा सू० १०,३९	मिशिसपे उ० ५,०९	९,७८
त्रिसताहम् उ० १३,३९	त्र्युपणम् उ० ५,११	त्र्यक्ष्पसादकरम् सू० १,१५
त्रिभेसुक क० ४,४	" " ११,०६	त्र्यक्ष्शिरास्त्रापुशितलम
	" वि० १२,७९	शन्वापकयणी सू० १७ ८

त्वक्साभयम् श०.५, ११५.	त्वगते सू०.२८,३.	त्वङ्मांससंधिगाः नि०.१२, २.
त्वक्सावर्णम् सू०.२९,९.	त्वगदक्केदमेदोमेहकफास- जित् सू०.६,१५७.	त्वङ्मांसान्तरजा नि०.१६, ३३.
त्वक्सिरास्त्रावमासगम् नि०.१३,५७.	त्वग्दाहः सू०.३०,४२.	त्वङ्मांसाभयम् नि०.१६, ८.
त्वक्स्थम् सू०.१२,१४.	त्वग्दोषरूपपित्तरू सू०.५, ६१.	त्वङ्मांसास्थिभ्रमेदिनी उ० २१,३०.
॥ नि०.१४,३३.	त्वग्दोषकुहसोफनयोधनः वि०.१९,६०.	त्वयः सू०.११,२२,२.
त्वक्स्थान् उ०.३१,२६.	त्वग्दोषरू सू०.५,५५.	॥ ॥ १२,१४.
त्वक्स्थानाम् उ०.२५,५९.	त्वग्दोषाणाम् वि०.१९,८०.	॥ शा०.३,८.
त्वक्थे सू०.२६,५५.	त्वग्मांससंधिगे वि०.१८, १०.	॥ नि०.७,५७.
त्वगादिषु सू०.२८,१०.	त्वग्मांसस्त्रायुसंकेतः वि०. १८,८.	॥ ॥ १४,३.
॥ नि०.२,२०.	त्वग्मूलानि०.२५,४०.	॥ उ०.२३,२३.
॥ ॥ १२२.	त्वक्प्रकपिशितम् वि०.१८, ३८.	॥ ॥ ३३,२३.
त्वगादिस्थम् सू०.२८,२३.	त्वक्प्रकादीनि शा०.३,११७.	॥ ॥ ३४,३.
त्वगादौ नि०.१२,१६.	त्वग्प्रतिरूपाभयमिपम् नि० १४,२.	॥ वि०.८,११०.
त्वगाद्येषु नि०.११,४४.	त्वक्प्रकादीनि शा०.३,११७.	॥ ॥ १८,१६.
त्वगामयान् वि०.१९,३६.	त्वग्प्रतिरूपाभयमिपम् नि० १४,२.	॥ ॥ १९,६२.
त्वगामिपशिरास्त्रायुसंभ- व्थिनी उ०.२५,३२.	त्वग्प्रकारम् वि०.८,१५५.	त्वचम् नि०.१०,३१.
त्वगामिते वि०.१,१२८.	१८वि द्विक्त्रा उ०.२५,५१.	॥ उ०.१०,२३.
॥ ॥ २१,१८.	त्वक्प्रटे सू०.२८,११.	॥ ॥ १८,६१.
त्वगलाफेसरे, उ०.४०,२०.	त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचा- जाजिधान्यकैः वि०. ७,४५.	॥ ॥ २५,६०.
त्वगलापत्रफेसरम् वि०. ३,९७.	त्वङ्मनोव्यानिष्ठे उ०.३६, ८२.	॥ ॥ ३१,३०.
त्वगलापिप्पलीक्षीरीशर्करा- द्विगुणः वि०.५,३३.	त्वङ्मांसम् सू०.६,१२२.	॥ क०.२,६.
त्वगलाभ्याम् क०.२,१३.	॥ उ०.१८,६०.	॥ ॥ ३७.
त्वगलामरिषार्धशम् वि०. ७,४२.	॥ ॥ १९,१८.	॥ वि०.७,३२.
त्वगलामुस्तरजनीपिप्पल्य- गुरुचंदनम् उ०.३९,१७.	॥ ॥ १५,१३.	॥ ॥ ८,४८.
त्वगलाभ्योपमृद्दीकापिप्प- लीमूलपोष्करैः वि०.३, ३१.	॥ ॥ १६,१६.	॥ ॥ २२,१६.
त्वगले वि०.५,५९.	॥ ॥ २२,१६.	त्वचा उ०.२,७४.
त्वगलोपकसंयुतम् वि०. ११,१४.	॥ ॥ २३,३.	त्वचि सू०.३०,४१.
	॥ ॥ २३,३.	॥ नि०.२,३५.
		॥ ॥ १३,३.

॥ ॥ ॥ ८.	॥ ॥ १५,९.	॥ चि०.८,१०५.
॥ ॥ १५,११.	॥ उ०.२३,२७.	त्वच्यः सू०.६,२१.
॥ ॥ ११,१३.	॥ १२९,७.	
द.		
दंशः उ०.३६,१८.	॥ ॥ ३०,५५.	॥ चि०.८,६.
॥ ॥ १३७,७.	दंशान् सू०.२६,५७.	दक्षिणस्याम् उ०.५,१७.
॥ ॥ १५.	दंशाद्यदरणम् उ०.३८,१३.	दक्षिणहस्तेम् उ०.१५,१३.
॥ ॥ ६१.	दंशे उ०.३६,३८.	दक्षिणाः शा०.६,२३.
॥ ॥ ३८,१०.	दशेम उ०.३६,५७.	दक्षिणागुहकेम् सू०.२३,
दंशनिष्ठेदः उ०.३६,२५.	दशोदशनवृश्चिकेः चि०.७,	२८.
दंशतम् चि०.५,५३.	११२.	दक्षिणान् नि०.१२,२८.
दशापाकतः उ०.३७,२३.	दंशानम् उ०.३६,१३.	दक्षिणानिलशीतेषु सू०.३,
दंशम् उ०.३६,११.	दंशप्रहारिणः उ०.३८,११.	२१.
॥ ॥ ३६,५१.	दंशाकृतम् उ०.३६,१५.	दक्षिणायनम् सू०.३,५.
॥ ॥ १५.	दंशादशनस्यापातात् नि.१३,	दक्षिणापतगूढनाभिः शा०.
॥ ॥ १५.	५०.	१,११२.
॥ ॥ १५.	दंशापदम् उ०.३६,१२.	दक्षिणे शा०.१,५१.
॥ ॥ १५.	दंशापदानि उ०.३६,१३.	॥ ॥ १५.
॥ ॥ ३७,६.	दंशापदे उ०.३६,१२.	॥ उ०.१,२.
॥ ॥ १२९.	दंशापिप्पे चि०.१५,२१.	॥ चि०.१५,९८.
॥ ॥ १२.	दक्षायणिकेः चि०.१,३८.	दक्षिणेन शा०.१,३२.
॥ ॥ १५.	दक्षोदरम् नि०.१२,५०.	॥ उ०.१,३१.
॥ ॥ ३८,१६.	दक्षमोलिगमारेषु सू०.१,	दग्धः उ०.२५,६२.
॥ ॥ १७.	५६.	॥ क०.६,२१.
॥ ॥ ३५.	दक्षः सू०.१,२७.	दग्धगुहानासम् नि०.८,७.
दंशमश्वशीतपातादिपीडि-	॥ ॥ १२८.	दग्धम् शा०.६,१५.
ताः सू०.२९,६६.	दक्षानितिरर्वाहिणाम् उ०.	॥ उ०.९,३३.
दंशयेत् चि०.१५,११०.	१३,६०.	॥ १३,३८.
दशलेपनम् उ०.३७,३७.	दक्षायणाम् चि०.८,८०.	॥ १३,६१.
दशविष्टेदः उ०.३६,२०.	दक्षायणायवती नि०.२,१.	५ ॥ ३८,१७.
॥ ॥ ११ २६.	दक्षिणतर्जन्या उ०.१,७.	॥ ११ ३५.
दशस्य सू०.२६,५३.	दक्षिणपार्श्वतः शा०.१,३३.	॥ चि०.२०,१०.
॥ उ०.३६,३९.	दक्षिणम् सू०.१९,२५.	॥ ११ १२.
॥ ११ ५२.	॥ ११ २२,३२.	॥ ११ २३,२८.
दंशान् उ०.३६,८६	॥ उ०.१,३०.	दग्धा उ०.३५,६

१धा चि० ३,१६८	दृढमडलसन्निभ उ० ३७,	दधिमडपुता चि० १९,८७
१धाहृतधृष्टपानिकर्णशिरौ	५६	दधिमडसुरामडधानीफल
रति सू० १६,११	दधि सू० ५,२९	रति क० २,३५
दधे उ० २२,२७	॥ ॥ ॥ ७,६७	दधिमडन चि० १५,१९
॥ चि० ८,१५१	॥ ॥ १०,२६	दधिमत् चि० ८,७६
दधपु उ० २०,२४	॥ उ० ५,४४	दधिमध्याज्यपल्ले क० १,
दध्या सू० ३०,१२	॥ क० १,१३	॥
॥ नि० १३,१६	॥ ॥ ११	दधिमस्तुना उ० ९,१४
॥ उ० ११,२६	॥ ॥ १२	दधिमस्तुनिभ उ० १४,२
॥ ॥ १९,११	॥ ॥ ५,२८	दधिमस्त्यम्भकाजिकम्
॥ ॥ २६,२७	॥ वि० १,१७४	चि० २२,२६
॥ चि० १०,५५	॥ ॥ ६,६६	दधिमस्त्यारनालाम्लकलांमु
॥ ॥ ५७	॥ ॥ ८,४९	मदिरा चि० ३,२५
॥ ॥ ५९	॥ ॥ ७८	दधिमस्त्यक्षुमियासशुल्के
॥ ॥ १४,३८	॥ ॥ १४,२४	चि० २१,७२
॥ ॥ १५,९०	॥ ॥ १५,३२	दधिरससौद्रकपिथस्वरसा
वम चि० ८,१२०	॥ ॥ १७,४१	पुनम् चि० ९,३७
॥ ॥ ९,२५	दधिगुड चि० ६,४०	दधिरसै चि० ८,८१
दडम् नि० १५,४२	दधिष्ठप्रम् उ० ५,२९	दधिसपुते चि० १४,१०
दडकालसकम् सू० ८,१३	दधितगरमधुससारमिया	दधिसरम् उ० ४० ३३
दधधारिणम् शा० ६,५७	ध्यानशास्त्राविषाता	दधिसरेण उ० ३९,८०
दडपम् सू० ८,१२	स्थीते उ० ५,१९	दधिसर्पावी उ० ३७ ३९
॥ नि० १५,४२	दधितेत्पूतस्तीरे चि० ९,	दधिसुरात मडोष्णापुका
दडाहृतस्य उ० १६,३७	१८	निके चि० १०,१३
दडिनम् शा० ६,२	दधिमधयिल्याम्भम् चि० ९,	दधिसुरामड चि० ९,४२
दडी सू० २,३२	६६	दधिलेहचतुष्कदम् चि०
दत क० ५,३०	दधिदाहिमसाधितम् उ०	१५,७१
दतनरये सू० १२ १७	२०,३	दधीनि चि० २०,३५
दतनाया सू० १९,४	दधिदाहिमसाधिते चि० ९,	दधि सू० ८,४७
दतपल्लीनाम् सू० २०,१३	१९	॥ चि० ९,४८
दतम् उ० ३,१९	दधिदाहिमसारिवम् चि०	दधिमुद्रस चि० ९ २७
दतमात्र सू० १९,४६	९,३०	दध्यस्ततादि शा० ६,२८
दत यापो चि० १३,१०	दधिदुग्धगुडानुशतितमावान्	दध्यस्तनेभ्रनिष्पायविषंमुम
दतुतारुदी नि० १४,९	चि० १९,२७	धुसर्वियाम् शा० ६,००
दटमसाकणम् नि० १४,	दधिनिभम् उ० ११,१३	दध्यनिके नि० १३,३८
१०	दधियात्र चि० १४,१५	दध्यन्ता उ० २५ ३५
दद नि० १४,१४	दधियात्र चि० ६,३९	दध्युत्तरम् क० १,१३

॥ ॥ ॥ २१	॥ ॥ ॥ ४०	दतानु नि० ९,११
दपुत्तरेण चि० ४,४	दतमांसप्रशातन उ० २१,	॥ उ० ७,३
दतफाष्टस्य सू० २०,२९	२९	॥ क० ३,१७
॥ ॥ २१,६	दतमांसानि सू० २,३	दतानुगाम् उ० २२,४०
दंतफाष्टादिविद्विष उ०	॥ उ० २१,२१	दतात उ० २१,२७
२१,६४	॥ ॥ ॥ २२	दतास्यगन्धामय उ० २२
दतफेगनसादिषु सू० ११,	॥ ॥ २२,२९	१००
१९	दतमांसानिकडूपायसावा	दंतिदतस्थितम् क० २,५१
दतफेसरयन् उ० २,३७	णाम् उ० २२,९८	दतिवराहाष्टगयाभ्यामसरो
दतरादी उ० ३,७	दतमांसाभित्तान् उ० २१,	द्रव्ये उ० ११,०१
दतमाहि सू० ५,७	२९	दती सू० ९,१६
दतचाल नि० १५,३७	दतमासे उ० २१,२४	॥ ॥ १५,४५
दतघाने सू० २२,५	दतमासेषु उ० २१,२८	॥ उ० २२,५८
दतदाढ्यम् सू० २०,३०	दतमूलानि उ० २२,१७	॥ क० ४,६४
दतदशास्थिगायत्र उ० २,	॥ ॥ ॥ ३६	॥ चि० १२,१९
१९० १	दतमूलेषु उ० २१,२५	॥ ॥ १४,९७
दतधयनम् सू० २,३	दतया उ० २१,२३	॥ ॥ १५,४३
॥ चि० ५,४८	दतलेसनकम् सू० २६,१९	॥ ॥ ॥ ८८
दतधावनभसनम् उ० १४,	दतयति उ० ११,३४	॥ ॥ १७,३१
१९	दतविद्विषि उ० २१,२५	॥ ॥ १९,८६
दतधावनम् उ० २१,२०	दंतशठम् सू० ६,१३६	दतीकटुकदोग्धिकम् उ०
दंतनसे शा० ५,१२१	दतशर्कराम् सू० २६,१९	३७,८०
दंतनसे शा० ३,१६	दंतस्थिरत्व उ० २२,९५	दतीकार्णिकापाननम् उ०
दतनिर्घातिनेन उ० २२,२४	दतहर्षे सू० ७,२१	३७,७९
दतपक्वि उ० २२,८९	दतहर्षे सू० २२,५	दतीचित्रकमूलत्वकसौधाक
दतपातनम् सू० २५,३३	॥ उ० २१,१२	पयसीगुह चि० १८,
दतपालीम् उ० २,३५	॥ ॥ २२,१३	२६
दतपीडित सू० ५,४३	दता शा० ३,११०	दतीचित्रकयो क० २,५८
दतपुष्पुट उ० २१,२४	॥ ॥ ५,१०	दतीत्रिवृद्धाली चि० १९,
दतपुष्पुटके उ० २२,३२	॥ उ० २,६२	३४
दतप्रपीडनात्कासगढाभ्या	॥ ॥ ११,३६	दतीदशमूलायरासिकान्
नानि सू० २७,२१	॥ ॥ २१,११	चि० ८६८
दतभेद उ० २१,६८	॥ ॥ ॥ २३	दतीद्वयतिजम् क० २,५१
दतभेदे उ० २१,१३	॥ ॥ ॥ २९	दतीद्वयतीत्रिवृत्ताजालिनी
दतम् उ० २१,१८	॥ ॥ ३९,१५९	देवदालिभि उ० ३०,१३
॥ ॥ २२,२३	दतात् उ० २१,१७	दतीद्वयतीफलजम् चि०
॥ ॥ ॥ २६	दताविष उ० २१,१५	१७,७७

दनीपलरसे वि०.१६,६.	दर्भः वि०.११,२२.	दर्शनस्पर्शनादिषु उ०.४०, ११.
दनीपाटामिबिजयायासाम- लकनागरे.वि०.८,७०.	दर्भकासेसुहरशालिमिः सू०.६,१६९.	दर्शनायेः सू०.१२,५४.
दंतीम् वि०.१५,१३.	दर्भकुसुमाः नि०.१४,४९.	दलत् नि०.१४,२९.
दंतीमूलम् वि०.३,१३२.	दर्भपूर्वेण वि०.६,६१.	दलनम् नि०.१४,३५.
दंतीसमम् वि०.१४,९३.	दर्भमूलम् वि०.३,१०१.	दवधुः नि०.१३,३०.
दने उ०.२१,१६.	दर्भमूलह्रिमोशीरशरीरमि- शितंडुला सू०.२२,१९.	दवधुदाह्रिमोहातिसारिणि वि०.१,१४.
॥ ॥ ॥ १८.	दर्भमृदितम् क०.३,१६.	दवाद्गन्धम् क०.६,३.
दंतेभ्यः उ०.२२,१७.	दर्भसंस्तरशायिनी शा०.१, २५.	दशागुणः सू०.३०,२५.
दनेषु नि०.१५,२६.	दर्भे उ०.३९,२९.	दशागुणक्षीरम् उ०.२२,२५.
दनेः शा०.५,११८.	दर्भिलेपीकायः वि०.१९, ६१.	दशागुणे उ०.२०,२२.
॥ उ०.१,४०.२.	दर्भकिराः उ०.३६,१.	॥ ॥ ३९,१६.
॥ ॥ ११,३३.	॥ ॥ ॥ ५.	दशागुणेन वि०.५,१५.
दर्शमतिनिमित्तजः उ०. ८,१९.	दर्भकिरादीनाम् उ०.३६, ३.	दशद्वादशागुणे सू०.२५,३४.
दर्शोद्भवे उ०.२,२८.	दर्भकिरेः उ०.३६,७.	दशद्वादशागुणौ सू०.२५, ३१.
दर्शोद्भवेषु उ०.२,४३.	॥ ॥ ॥ ५८.	॥ उ०.२,१७.
दर्शोद्भवाद्भवानु उ०.२,४२.	दर्भकिरोदिताम् उ०.३६, ८१.	॥ ॥ ४,२९.
दर्शोद्भवाः वि०.१४,९२.	दर्भिलुताम् उ०.३६,१९.	॥ ॥ २१,१०.
॥ ॥ १५,१६.	॥ ॥ ॥ ७४.	दशानजन्मनि उ०.२,३८.
दर्शोद्भवाः वि०.१९,२१.	दर्भिलेपनम् वि०.८,१०६.	दशानम् नि०.१५,२३.
दर्शोद्भवाये क०.२,३६.	दर्भिम् वि०.८,१५२.	दशानाः उ०.३९,३१.
दमः सू०.२,४५.	दर्भिलेपिनि वि०.३,६५.	दशानानाम् नि०.१५,२३.
दंप्त्योः शा०.१,३०.	दर्भिलेपे वि०.३,१३७.	॥ उ०.२१,१४.
दपात्री सू०.७,७६.	दम्प्यो सू०.३०,१८.	दशापलम् उ०.१६,२६.
दपितमान्यविलेपनमंडमः शा०.३,९१.	दर्शननाशनः उ०.१२,१८.	॥ ॥ ३४,३८.
दपिताः सू०.३,४१.	दर्शनप्रदा उ०.१३,४१.	॥ ५०.४,४९.
॥ वि०.१,१४५.	दर्शनप्रिया शा०.५,४७.	॥ वि०.८,६५.
दपिताम् वि०.७,८८.	दर्शनसंरोषः उ०.१५,२१.	॥ ॥ ११०.
दराणम् सू०.२९,१२.	दर्शनस्पर्शनादि वि०.६, ६६.	॥ ॥ १२,२१.
॥ ॥ ॥ ४६.	दर्शनस्पर्शनमयो. सू०.१, २१.	॥ ॥ २१,६८.
॥ उ०.३३,८.		दशापलाः वि०.१३,४१.
दर्पणे उ०.१६,३०.		दशापले वि०.८,१५१.
दर्पणेन उ०.३८,१६.		दशभागयुक्तम् वि०.२०, १४.
दर्पितदर्पदण्डः उ०.५,१७.		

दशभागस्थिते उ० ३९, १६.	दशमूलसूत्रम् वि०. १४.	दशगुणम् सू०. १९, ७९.
दशभिः नि०. ६, ३.	७९.	" " २६, १६.
दशमूलकपायस्य वि०. १७.	दशमूलसूत्रात् वि०. ५, १९.	दशागुला सू०. २३, ११.
३४.	दशमूलस्य शा०. २, ४७.	दशागुलम् सू०. २१, २१.
दशमूलकुम्भाठाह्वयार्ध-पु- ण्यवत्तमकदूफलानाम्	" उ०. २८, ४१.	दशागुलाद्विनाहातः षंठश ल्याष्टीकने सू०. २५, १३.
वि०. ८, १५१	" क०. २, ३९.	दशादिदशकेः वि०. ८, ६२.
दशमूलिकः वि०. १४, ८८.	" ४, ४३.	दशाम् नि० ६, ७.
दशमूल. वि०. २१, ६६.	" वि०. ३, ५.	दशामावास्वपोः उ०. ४,
दशमूलपरपाः वि०. १३	" ४, २८.	१२.
११, ७, ४१.	" ९, ४२.	दशाद्विपुः उ०. १३, ४३.
दशमूलधलाम् सप्तचिकप- भकोपलम् उ० ३९, ३३.	दशमूलाद्वि वि०. ४, २६.	दशमूलस्य तत्तद्दशमूलरोहिताः शा०. ४, ४०.
दशमूलबनारालामधुकेः	दशमूलामृतेद्वयपञ्चमूर- हिविः वि०. १, १३ उ०. १०.	दशोत्तरम् शा०. ३, १७, १
उ०. २४, ४७.	दशमूलामृतेद्वयपञ्चमूर- भूमिभिः वि०. १९, २.	दशः उ०. ३६, ६५.
दशमूलधलैद्वयवाभीरुपुन- संवि. वि०. ११, २.	दशमूलामु० उ०. २०, ४	" " ३७, ११.
दशमूलम् सू०. ३५, ५.	" " २२, १४.	" " ३८, १४.
" उ०. २, ९.	" वि०. ३, ४४.	दशनिपीडितम् उ०. ३६,
" क०. ४, ५४	" ३५, ५.	३३.
" वि०. ३, १२५	दशमूलामुसाधितम् वि०.	दशम् उ०. ३६, ३२.
" " १३६.	३७, १७.	" " ३८, १५.
" " १२, १९२	दशमूलामिता उ०. १३, ४८.	दशमात्रः उ०. ३६, ३२.
" " १४, १३.	दशमूलिक क०. ५, १८.	" " ११, ४०.
दशमूलमनोमालासाधये.	दशमूले वि०. २२, २३.	दशमात्रस्य उ०. ३६, ३३.
ताकलत्रयम् सू०. २१,	दशमूलेन सू०. १७, ९.	" " ३८, १६.
१८.	" वि०. ४, २३.	दशसंकषा उ०. ३६, १६.
दशमूलरसतीरम् उ०. ३,	" ५, १४.	दशमानवुत्तेषु वि०. १९,
५१.	" ९, ५०.	८९
दशमूलरते वि०. ३, २२.	" क०. २, ५३.	दाडिम. वि०. ७, १६.
" " ४, ४७.	दशसत्रम् वि०. २१, ३९.	दाडिमसंज्ञं मध्यदासावत्- वनेः वि०. ७, २०.
दशमूलसेन क०. २, ५५.	दशरोगाः उ०. २३, २०.	दाडिमजाम् वि०. ८, १०९.
दशमूलविषयेन वि०. १८,	दशविषे वि० ७, ४५.	दाडिमभिक्रानामासिरसमूष- सुरोदकेः वि०. १५, २३.
२४.	दशलोदकजोल्याः उ०.	दाडिमत्वम्बरातास्यं कान्ता- जंवास्थितापरेः उ०.
दशमूलवरीरालामाह्वीवि- ल्याद्विपुः वि०. ४,	३७, २.	२२, १२.
२३.	दशांगः उ० ३, ४९.	
	दशानम् उ०. ३७, २८.	

दाडिमपुष्पाणाम् चि० २, ४७	दाडिमाभ्रातमातुगोदये चि० १४, १६	दारुणतरा उ० ५७, ४०
दाडिमम् सू० ६, ११५	दाडिमास्ता चि० ९, १४	दारुणम् नि० ७, ४७
" " १०, २६	दाडिमाष्ट चि० ९, ११४,	" " १४, ५७
" " १५, १३	दाडिमोशणसापासीशाल्मली	" उ० ६, १४
" " २१, ३६	मोचपल्लवे चि० ९, २४,	" " ३७, ५७
" उ० १६, ६२	दाडिमेन चि० १४, २६,	" ४६ ३, १२
" चि० १, १४०	दाडिमोद्वाम् चि० ८, १०३,	" चि० ९, ८२
" " ९, २६	दाता सू० ४, ३६,	" " " ९०
" " १४, ७४	दाधिकम् चि० ४, ७२	दारुणा शा० ७, १०३
" " १७, ११	" " १४, २०	" चि० १४, ११७
" " २१, ३६	दाधिकी चि० ९, २३	दारुणा सू० २७, ४२
दाडिमरसे चि० ३, १६३,	दानल उ० ३१, १२	" शा० ६, ७६
दाडिमवृक्षात् चि० ३, १४३	दानया उ० ४, ९	" उ० २१, ४१
दाडिमसाराम्लम् चि० ९, ३४	दानशीलदयासयमसूचय कृतज्ञता शा० ३, १२०	" चि० ७, ६९
दाडिमस्य चि० ९, ६३	दानशीलदयासत्यमत धम	दारुणान् सू० १९, ३१
दाडिमस्वरसम् चि० १४, २३	परायण उ० ३९, ९	" उ० ३३, ५२
दाडिमस्वरसाजजीषवानी गुहनागरे चि० ८, ६०	दानहामजपादिभि शा० ६, ६३	दारुण सू० २२, २६
दाडिमान् चि० ३, ५१	दांतम् सू० २५, २१	" " २९, ७३
" " ९१, १४	दाने उ० ९, ७०	दारुणोपद्रवाणि नि० ७, ८
" " १४, १२	दारुणम् सू० २९, ११	दारुदाविहिमम् चि० १७, ३१
" " १६, २	" उ० २७, ५६	दारुमाद्गीगरे उ० २०, १५
दाडिमा चि० १, २७	दारुणाईस्य उ० २५, ३६	दारुसरलम् चि० ४, ३०
दाडिमाभलकात् सू० १०, ३४	दारा सू० १३, ७	दारुसरलश्रेयसी उ० २, ३८
दाडिमाभलकास्त चि० २, १४	दारु सू० १८, ५९	दाडर्धम् सू० २६, ४७,
दाडिमाचपय चि० १६, २६,	" चि० १४, ५०	दाडित्वरूपद्रकोशीत्यपानी-
दाडिमाबुना चि० ६, ८	दारुकल्लिक चि० १६, १०	मुस्तचदनम् चि० १०, ३५
" " ८, ८२	दारुणम् सू० १२, ३७	दाडित्वप्रगरम् चि० ८, १३१
" " १०, ९	" नि० ११, ४	दाडी उ० १६, २५
दाडिमाभोमि चि० १५, १९	" उ० २७, २६	दाडित्तिदिरनिधानाम् चि० १९, ३७
	" चि० ११, १६	गर्वित्व सू० २२, १९
	दारुणम् उ० २३, २४	दाव त्वरुसिधद्रयमन -शि
	दारुणम् उ० २४, २५	लायावशूयहरिताले
	दारुणा नि० ११, ४	उ० २२, १०

दावीत्वभिषयतास्यरत्निज	११ ११ ११ २५	दाहज्वरोका वि० ६,६५.
उ० २२,१५	११ ११ ११ ४१	दाहनुदुग्धमूच्छसृष्टि
दावीत्वभिषयोपाति वि०	११ ११ ११ ६१	इय स० ५,५०
८,१०,३१	११ ११ १०,२३	दाहनुदुग्धापपीठित नि०
दावीत्वद्विधमधुरप्रयागुत्तरा	११ ११ ११,४४	६,०२,
पुद्गाह्विल्यात्पन्मू सू०	११ ११ १२,९	दाहनुदुग्धोदज्वरामोहवानु
२०,३७	११ ११ ११ १६	उ० ३५,४९.
दावीपगोत्फक्तुक्कामसूरत्रिक	११ ११ १३,११	दाहनुदुग्धामानमू उ० २६,४
ला वि० १८,७	११ ११ १४,११	३२
दावीप्रयोद्वरीकस्य इ० १६	११ ११ १६,३१	दाहनुदुग्धरसवा नि० १२
३३	११ ११ ११ ४२	३०
दावीमधुक्तोपन शा० १,११	११ ११ ११ ४३	दाहनुदुग्धत वि० १,१०५.
६२	११ ११ ११ ४५.	दाहनुदुग्धाग्रमहभ्य वि०
दावीविहगदपितै वि०	११ उ० ९,४१	९,९३
१८,३५	११ ११ १७,८	दाहनुदुग्धाग्रमननू सू०,
दावीसुराह्वित्रिकलामुस्ता	११ ११ ११ २१	२२,८
वि० १२,६	११ ११ २४,९	दाहपाकज्वरस्वदनुग्धमूच्छा
दाण्या उ० २२,१०५	११ ११ ३१,१२	रविमाहदा नि० ७,०६.
दाण्या वि० १६,१६	११ ११ ३६,२१	दाहपाकवान उ० १७,२१.
११ ११ ४३	११ ११ ११ २३	दाहपाकाभ्यामू वि० १८,
११ ११ १९,६२	११ ११ ११ २४	३५.
दाहयेते उ० २१,४.	११ ११ ३७,५३	दाहपाकोपापतिगमज्वरा
दावामिषातातपशाषितम	११ वि० ७,११२	पितामू उ० ३३,४२
उ० ३८,५३	११ ११ १८,३३	दाहपिचासनुदुग्धवानु सू०.
दाहमूलकप्रतिना वि० १७,	दाहकृत् उ० २,३	१७,११
७३	दाहसतक्षयपरमू सू० ६,	दाहभावजनकारापदनात्म
दाहमूलिकमू वि० १४,	११९	कमू सू० १,८
१२६	दाहनुदुग्धय उ० १० १९	दाहमू नि० २,५५
दाह सू० ७ २२	दाहज्वरकृत् उ० २१,४६	११ ११ १७ ५६
११ ११ ८,१७	दाहज्वररुजाविता उ०	११ उ० ८,८
११ ११ १८,२६	३१,८	११ ११ ३२,३३
११ ११ २६ २९	दाहज्वरस्यमाहातीसारनु-	११ वि० ७,३३
११ ११ २९ ६	दधमा नि० ६ १९	११ ११ १४ ११५
११ नि० २ २७	दाहज्वरावित उ० २१,११	११ ११ १६,१२
११ ११ ११ ४२	दाहज्वरावितमू उ० २९,	११ ११ २२,२७
११ ११ ११ ४८	३०	गहयेत उ० १६ २१
११ ११ ७ १७	दाहज्वराहम नि० १,१३१	११ ११ ३८,१६

॥ चि० १५,७१	॥ ॥ २२,२४	दिवि सू० ५,२०.
दाहरागयुक्ते चि० २१,४३	॥ ॥ ॥ २८	दिध्यम् सू० ५,७
दाहरागविसर्पवान् उ० ३७,	दाहादायतनीदिते क० २,	दिव्यवार्त्तानुपानत सू० ७,
२	२४	२९
दाहरागोष्मपाकिता सू०	दाहोपदेशरागाश्रुशोकशान्ति	दिव्याधुपितम् उ० ३६,
१२,५१	उ० १६,२	३०.
दाहलुधरा उ० २१,३१	दाहापे उ० १२,२७	दिव्याप्सु उ० १०,२६
दाहलुमोहछर्दि चि० १	॥ ॥ २१,६१	दिष्याय चि० १,१०७
१३४	दाहाष्मपाक्यम् नि० ११,	दिष्यायुमेपिता उ० १४,३०.
दाहलुग्रागाश्रुतिपतनी उ०	२४	दिष्यायुगीतम् चि० ६,५९.
१६,३५	दाह उ० २२,३४	दिष्याभिति चि० ८,१०४.
दाहलुजाकर नि० १३,४२	दिग्दाहोल्काविद्युदफानलान्	दिव्यासु उ० १६,१४
दाहलुजाधिकम् नि० १४,	, शा० ३,९३	दिष्ये सू० २०,३७
१५	दिग्भदशदिकोभत उ०	दिष्येन उ० १६,२३
दाहलुलरागाश्रुहृयजित् उ०	३७,७	दिश सू० ७,१२
१६,०६	दिग्धम् उ० १८,१८	॥ उ० १,४
दाहलुलपत्त उ० १९,१८	॥ ॥ २६,४४,	दिशम् शा० ६,४२
दाहलुलिनी उ० १०,५	॥ ॥ ३६,७६	॥ उ० ५,२८
दाहशाफादौ उ० ०७,७८	दिग्धाम् सू० २९,२७	॥ क० ६,४
दाहान् इ० २४,१९	दिग्धाहतान् उ० १,१७	दिशा नि० १६,५२
दाहातिसारप्रदरास्त्रपित्तत्	दिग्ध सू० २९,५५	दिशि उ० ५,२४
त्वाङ्गुरोगात् क० ४,१६	दिग्धेन उ० ३६,३५	॥ ॥ ३९,६
दाहादि नि० २,०६	दिग्वास्तस्त्वम् उ० ४,७	दिष्टे चि० १५,१२०
दाहादिकान् क० ५,२६	दिनकरकराभितौ चि०	दिशान् सू० २७,३७
दाहादिषु क० ५,२६	१९,७२	॥ उ० १०,९१
॥ चि० १३,१९	दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यति	॥ ॥ १८,१०
दाहादौ नि० २,३७	क्रम उ० ४८	दान शा० ५,३८
दाहानाहातितुष्मच्छापीत	दिवाकरकरस्पृष्टा उ० १२,	॥ नि० ४,१३
चि० १५,३	२५	॥ ॥ ७,२३
दाहाय शा० ५,११४	दिवाकृतम् सू० १७,५	॥ उ० ३,३८
दाहार्ति चि० १,१२५	दिवास्वप्न सू० ७,७६	॥ उ० ६,१७
दाहाविपाक नि० १३,१७	॥ ॥ २९,०२	दीनता नि० ५,४०
दाह उ० १६,२०	दिवास्वप्नप्रभाष्याभ्यान्तपशु	दीनताम् उ० ३,३९
॥ चि० १,१२९	कृत्वा सू० २२,१६	दानम् शा० ६,२
॥ ॥ ९,९४	दिवास्वप्नाचितान् सू० ७,	दीनमुत्तम् उ० ४,०१
॥ ॥ १४,६९	५८	दीनवन्नम उ० ४,४१.
॥ ॥ १६,२०	दिवास्वप्नम उ० २७,२१	दीप उ० १६,७७

दीपगणम् शा० ५,३६	दीपयति चि० १०,५०	॥ ॥ १,१६
दीपन सू० ६,५५	॥ ॥ ७३	॥ ॥ १४,५
॥ ॥ १८	दीपयति चि० १०,७७	॥ ॥ २०१
॥ ॥ १११ १	दीपयेत् सू० ३०,१२	दीपौ उ० २०,२०
॥ ॥ १०,१८	दीपस्य चि० १,८५	दीप्यः उ० ३५,६५
॥ क० ७,६	दीप्त सू० २,९	दीप्यकत्रिवृद्धिशालाघन
॥ उ० १,४०	॥ ॥ १६३०	षोष्करम् चि० ३५३
॥ ॥ १,२८	॥ ॥ २५,२७	दीप्यकम् क० २,१८
दीपनमाहीलापयान् चि०	॥ चि० १०७९	॥ चि० १०१५
१०,४	दीप्तनम् शा० ६६६	दीप्यकानिबिपाराखाहि
दीपनपाचन चि० ३,१२४	दीप्तता उ० ३५२	म्वलापयकोलकान् शा०
दीपनपाचनम् चि० १,५४	दीप्तपावक उ० ३९,६४	२४१
दीपनपाचनी सू० ६,२७	दीप्तम् उ० ३,०५	दीप्यकारग्यधादकम् चि०
दीपनपाचनीम् चि० १,२९	॥ चि० १०,८४	५,५२
॥ ॥ ६६	दीप्तामि चि० ९,१५	॥ नि० ११,४५
दीपनरोचनम् सू० ६,	दीप्तामिम् सू० १९,३०	दीप्यते चि० १५
१०५,	॥ चि० १५,५८	॥ ॥ ७,२४
॥ ॥ १५८	दीप्तामिन् सू० १९,३४	॥ ॥ १०,८०
दीपना सू० ६,३५	दीप्तामिनाम् सू० १८,५४	दीप्यन् सू० १९६०
॥ ॥ १७	दीप्तामे क० ३,७	दीर्घ शा० ५,२३
दीपनाये चि० ७९	॥ चि० १११७	॥ उ० २५,१४
दीपनान् चि० १०,२	॥ ॥ ९,७७	दीर्घकालप्रसगान् चि० १०,
दीपनानि चि० १५,१२२	॥ ॥ १२३	७६
दीपनी सू० ६,२८	दीप्तागारायकीर्णवत् नि०	दीर्घकालस्थितम् सू० १३,
॥ ॥ १५२	१३,५१	११
दीपनीयम् सू० ६,१४४	दीप्तानल चि० ३,७४	॥ चि० १८२७
॥ ॥ २७,७२	दीप्तांतराभि सू० १६४४	दीपकालातीसारदुर्धल चि०
दीपनीयमुतम् चि० १०	दीप्तामा शा० ५,४७	१,१२०
२२	दीप्ताम् शा० ६,१९	दीर्घकालानुबधिन उ० १६,
दीपनीयास्तथातप्रसिद्धते	दीप्ति उ० १९२२	४५
लम् चि० १०,२५	दीप्तिम् सू० १८,६०	॥ ॥ २९,२७
दीपनीये चि० १५,१०३	॥ उ० ३९,७१	दीर्घकालानुबतनम् उ० ३
दीपने सू० १३,३	दीप्ते चि० १,३,	३०
॥ ॥ १२९	॥ ॥ २,३४	दीर्घकालनससानी शा० ६,
॥ चि० ९,१६	॥ ॥ ३,१२४	५८
॥ ॥ १०,७२	॥ ॥ ६४०	दीपनीवी चि० १०९३
॥ ॥ २१,१३	॥ ॥ ८१६४	दीर्घदर्शी शा० ३,१०१

दुग्धम् सू० ३०,३७	" " १५,६१	दुःशिक्षिस्त्वम् उ० ७,२६
" " " ४८	दुग्धवारणम् सू० २८,३१	दुःश्लेष शा० ५,६२
दुग्धपात्यर्धदधया सू० ३०	दुग्धपाधिकर्षितान् वि० ३,९९	दुःश्लतम् सू० १२,३४
दुर्दध सू० ३०,५०	दुर्धतरय सू० ८,१०	दुःश्लमसंस्पर्शान् उ० ३१,२५
दुर्गाम् उ० २८,१५	" " १८,५१	दुःश्लाम् उ० १९,९
दुनामबुधश्चयधुगुल्ममदो	" शा० ५,९४	दुटनाडीमणान् वि० २०,९
दरुमन् वि० ८,५६	" नि० ६,२१	दुटनाडीमणानाम् वि० १९,८०
दुनामगुल्मशोकादय सू० १२,४९	" वि० १५,७४	दुटनाडीमणावपी उ० ३०,२६
दुनामजयाय वि० ८,१५८	दुयमानन्दायम् वि० १०,६८	" वि० १९,५
दुनामप्रोतगुग्गिताय वि० ८,६	दुयंगय नि० १६,८४	दुष्टपीनसम् उ० १९,२७
दुनामभि वि० १२,२९	दुयनीभाषम् शा० ५,३९	दुष्टपीनसे सू० २०,२६
दुनामविनिवृत्तये वि० ८,१५६	दुयते उ० ३५,१३	" उ० २०,१५
दुनामसु वि० २०,१७	दुयम् सू० ३,१	दुष्टभाजनान् उ० ३३,२७
दुनामानि सू० ५,११	दुयनेद्रिय नि० १३,१७	दुष्टमधुर नि० ८,२८
दुनाम्नाम् वि० ७,५२	दुयन्त्रय वि० १५,२८	दुष्टमांसानि उ० ३२,१०
" वि० ८,१४८	दुर्मना सू० १०,४०	दुष्टमेदस नि० १०,२६
दुनियधनान् उ० २७,९	" शा० ५,६२	दुष्टयानवन् सू० २,३४
दुर्निर्हातवान् सू० १३,२९	दुस्त्यम् सू० ११,२३	दुष्टरक्षापगमनान् सू० २६,४८
दुपस्ताम् सू० २९,४५	दुर्तम् शा० ५,११०	दुष्टरक्षाभययत नि० ११,५६
दुपत् सू० ११,४०	" " " १२४	दुष्टरुधिरम् उ० २९,१७
" " " ४९	" " " १२७	" वि० ८,२८
" शा० ५,५७	दुषम् सू० १८,५	दुष्टवातविपक्वापराताया
" उ० ३५,५१	दुष्यन्त उ० २,३४	दि सू० २८,२४
" वि० २१,१२	दुष्यन्त वि० २९,९७	दुष्टविपहे वि० ४,६
दुष्यन्तान् क० ५,२	दुष्यन्ते सू० २६,४५	दुष्टमणविशोधा सू० १५,१८
दुष्यन्देहधातु उ० ३५,३६२	दुष्यन्त्यहृत नि० ६,४	दुष्टमणहरम् उ० १८,१७
दुष्यन्द्विजज्ञातय उ० २२,१०७	दुषिद्वा सू० २७,३४	दुष्टमणारुतिम् उ० २५,५
दुष्यन्तम् शा० १,९०	दुषिद्धे उ० १७,२३	दुष्टमणामादतम् उ० ५,१७
" " " १२८	" " १८,४६	दुष्टशुद्धारात सू० २६,४२
" वि० १,१७४	दुषिरिक् वि० १९,९७	दुष्टशान्तितम् सू० २६,४२
" " ६,१८	दुषिरिक् सू० २०,२५	
	दुषिरिच्या वि० १२,२९	
	दुष्टम् सू० २८,५	
	दुष्टिनिस्वतम् नि० १५,२१	

दुष्टकीर्णहेमनाम् सू० ७, ६९	॥ ॥ ॥ ११	दुषिषिष क० २,४३
दुष्टानात् नि० १,२२	दुनादि शा० ६,२९	दुष्टे नि० १३,२३
दुष्टाम्पाम् उ० २,१	दुन शा० ६,१३	दुष्पोदरलिंगजुष्ट उ० ३५, ३५
दुष्टामवहरवा सू० ८,१२	दुर्गम् उ० १२,२५	दृक् सू० १३
दुष्टममत्स्यमेकाहिवावको भमलाद्रवा सू० २६, ३६	दुर्गमनाम् उ० २९,२७	॥ उ० ११,८८
दुष्टमत्स्यदुकम् उ० २,३	दुर्गतिररथम् उ० १२,३	॥ उ० १२,१०
दुष्टारपचीपिरजमुजिन् उ० १०,२८	दुर्गमगाढ उ० २६,३१	॥ ॥ १३
दुष्टातवान् उ० ३३,२८	दुर्गो उ० २१,२५	॥ ॥ १४
दुष्टातवाद्रवम् उ० ३३,३४	दुर्गादिभि वि० १,१३०	॥ ॥ १५
दुष्टाम्पारपगभीरादिषु उ० ३०,२८	दुर्गान्तानिबवासात्मगुवा सू० १५,६	॥ ॥ १६
दुष्टामृगाश्वय नि० ११,५३	दुर्गाम् सू० २९,३१	॥ ॥ १७
दुष्टामृद्मासग उ० २८, ३	दुर्गामधुकनजिष्टाफेसरे वि० ८,७१	॥ ॥ १८
दुष्टासम् सू० २७,३८	दुर्वापवगेरिफतारिवा उ० १४,२४	दुर्गमसादनम् उ० १३, २७
॥ शा० १,९५	दुर्वाद्दमास्यमासानाम् शा० ६,३१	दुर्गुक्ककफोक्कविषाह सू० ६,१८
दुष्टासरागी उ० ३५,२४	दुर्वायन् नि० १४,२४	दुर्गुक्ककमिदन् सू० ६, १०६
दुष्टासे सू० २७,४५	दुर्वाश्चदुष्टमकृतागककस- स्वे उ० २४,५३	दुर्गुक्ककदन् सू० ६,२३
॥ उ० २७,२६	दुर्वास्वरतसिद्धम् वि० १८, ३६	दुर्गुक्ककसू० १२,१४
दुष्टीमवेन् सू० २९,६७	दुष्णम् सू० ७,५१	दुष्णमयान् उ० १३,७३
दुष्टिन्तणम् शा० ३,४५	॥ शा० ६,१८	दुष्णम् सू० ६,३३
दुष्टपाथ नि० १३,५६	दुष्णान् नि० ३,३	दुष्टोपल्ये सू० २४,१४
दुष्टपकिन वि० ८,६०	दुष्णात्मनाम् सू० ७,७०	दुष्टालम् सू० २०,३०
दुष्टपाया वि० १,४५	दुष्णे उ० ३३,४२	दुष्टमनाधाननारिणम् सू० २४,१२
दुष्टपाम् वि० ३,१४	दुष्मिकादीन् सू० ११,१४	दुष्टमहन् उ० १२,१२
दुष्टिर्वाहवा शा० १,४१	दुष्मिषम् उ० २७,३७	दुष्टमुक्ककदये सू० १७,१४
दुनजम् सू० १,३९	दुष्मिषिषम् उ० २५,३८	दुष्टपपथ्य शा० ३,३
दुनम् शा० ६,५	दुष्मिषिषम् उ० २५,३८	दुष्मिषान्तन् सू० २१,११
॥ ॥ ॥ ८	दुष्मिषिषम् उ० ३८,३३	दुष्मिषान्तन् शा० ६,४८
॥ ॥ ॥ १६	दुष्मिषिषम् उ० ३६,८६	दुष्टमत्पाय उ० १३,७०
दुष्टरुनम् शा० ६,२९	दुष्मिषिषी उ० ३५,४०	दुष्टद्विज उ० २२,१६
दुता शा० ६,१	दुष्मिषिषिम् उ० २५,३८	दुष्टवत्पद्मान् उ० २७,२६
॥ ॥ ॥ ७	दुष्मिषिषान् उ० ३७,३८	दुष्टमय नि० ६,१२

ददांगताम् सू० ८,५१	दृष्टिमङ्गलम् उ० १४,१५	॥ ॥ ८,९०
ददान् सू० १४,१४	दृष्टिमङ्गलम् उ० १२,८	॥ ॥ १३१
दददिया सू० २०,३९	दृष्टिमध्यस्थ उ० १२,४	॥ ॥ १५,५०
दक्षेत् सू० ७,५	दृष्टिचिह्नारजित् उ० १३,	॥ ॥ १६,१६
दक्षमां सू० १,२७	१४	॥ ॥ १३६
दक्ष्म शा० २,६२	दृष्टिसाद उ० ३,२४	देवदारुगुह्यो वि० १८,
॥ ॥ ५,१३१	दृष्टिसुता उ० ४०,४४	३०
॥ वि० ५,७०	दृष्टिहा उ० १५,५	देवदारुण वि० ४,२८
दक्षरिष्ट सू० १,३३	दृष्टिहितानि उ० १६,६६	देवदारुश्रिवृद्धीकटुकापच
दक्षरिष्टम् शा० ५,२०	दृष्टे शा० २,१	वाल्कम् वि० १४,
दक्षपथारज सू० १२,५६	दृष्टे उ० १२,४	१०२
दृष्टि सू० १२,५५	॥ ॥ १३,४६	देवदारुनिशापनम् वि० १,
॥ ॥ २४,१२	॥ ॥ १४,३२	६५
॥ ॥ १२२	॥ वि० ७,९५	देवदारुपक्षाशार्कहस्तिपिण्ड
॥ उ० १२,७	दृष्टेय उ० १४,१६	लीशिमुके वि० १५
॥ ॥ ११५	दृष्टे उ० १४,२२	४८
॥ ॥ ११८	दृष्टो सू० २४,७	देवदारुम् वि० ६,२६
॥ ॥ १२१	॥ उ० १०,२२	॥ ॥ ११३६
॥ ॥ १२८	॥ ॥ १२,२३	देवदारुमहोमधम् उ० २२,
॥ ॥ १४,५	॥ ॥ १३३	५७
॥ ॥ १७	॥ ॥ १४,१०	देवदारुशरीरास्त्रार्कदास्य
दृष्टिकालुष्यमधुकासश्वा	॥ ॥ १५,५	दुरालभा वि० ३,४९
सकरा उ० १५,४३	देवगाविप्रवृद्धेयनृपातिधी	देवदारुसकटकलम् क० ४,
दृष्टिगत उ० १२,१८	म् सू० २,२३	६२
दृष्टिदूषण सू० ६,३९	देवपहविमाक्षणम् उ० ५,	देवदारुसलम् उ० ५,६२
दृष्टिपथान् उ० १२,२५	३०	देवदारुली सू० १५,१
दृष्टिपूतना उ० ३,२	देवता शा० ५,६२	देवद्विजभिवग्द्विपम् उ०
दृष्टिमसादनम् सू० १३,१०	दयनानाम् शा० ६,३२	४,२५
दृष्टिमसादपृथगुभु सुप्रसुत्त	देवतानुस्मृती उ० ३९,१०	देवद्विजातिपरमम् उ० ४,
कदाढ्यलम् सू० २,८	देवतार्चादीपरसूतकसकर	१४
दृष्टिग्रामम् उ० १०,२३	उ० ४,७	देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुलुमर
दृष्टिम् सू० २३,२१	दयदानवगधर्वयस्त्रासस	दानम् उ० २२,३
॥ उ० ८,२	मानुषे वि० ७,६७	देवार्थपितृगधर्षे उ० ५,४८
॥ ॥ १२,३१	देवदानवादिभिभदत उ०	देवार्थपवचादनान् उ० १६,
॥ ॥ १४,३	४,७	१
॥ ॥ १५,२४	देवदारु उ० १६,५३	देववशीकृतम् उ० ४,१५
॥ ॥ १६,२७	॥ वि० ३,१७०	देवाह्व उ० ४,५

दया स० ८,३७	देहनाशा शा० ५,११२	" उ० ३३,२८
" शा० ६,९५	देहभजन वि० १९,३७	देवम् शा० १,३८
देवानाम् उ० ५,२९	देहबलम् शा० ३,७७	देववेगुण्यात् उ० १०,६६
देवाय उ० ५,२४	देहबल्यलम् स० १४,०५	देवव्यपाश्रय वि० १,१६९
देवे शा० ६,६२,	देहस्तम् स० ७,७६	देवव्यपाश्रयम् वि० ५,८३
देश स० २८,४७	देहद्वन्द्वम् उ० ०४,६७	देवात् नि० ७,७
" शा० ३,७९	देहान्चेष्टासम् स० २,	देवाश्रयम् वि० १,१६३
देशकालत स० १७,७	३६	देवोपहतचेतसि उ० ६,
देशकालयन्त उ० १०,५८	देहद्वये उ० १,१५	३०
देशकालबलशक्त्यनुदीयत्	देहसंशया स० ११,३९	देहिनी वि० १३,२६
उ० १०,४१	देहसंस्थिति वि० २२,६९	दोष स० ३,१६
देशकालमविज्ञानम् स०	देहसंस्थिति नि० ११,३४	" १२,६४
४,३३	देहसंस्थितिनिषधनम् स०	" १९,९०
देशकालादिचरत स० १४,	११,३७	" २३,२९
१९	देहकुताशयो वि० ८,६३	" २९,२१
देशकालादीन् उ० २,२९	देहाभिचलविक्रियाम् स०	" शा० ३,८३
देशकालायपक्षया उ० ६,	१३,२२	" नि० २,६४
५३	देहामपक्वस्थानानाम् शा०	" ११ ११ ६५
देशकालौ स० ५,२	४१२,	" ११ ११ ६९
" क० ६,१२	देहोद्दिश्यमोदयम् उ० ३९,	" ११ ११ ७६
देशकालानुग्राहत वि०	१	" उ० २१,३०
१,८०	देहोच्छ्वास उ० ३५,१०	" ११ २५,१९
देशान् वि० २२,३	देहोपपत्तयलते नि० ५,	" ११ २९,१६
देशादीन् स० २९,५७	३	" वि० १,१
देशांतरम् वि० २२,३	देहपहगृहीतकम् उ० ४,	० ११ ११ १०२
देशांतरापाता उ० ०६,२९	१७	" ११ १८,१८
देशिक नि० ६,६	देहपदेहसमुद्भवम् उ० ३९,	दोषमर्मसंज्ञात् स० १२,
देहसंयवृद्धिसंज्ञादयम् उ०	११३	७९
२९,८	देहमृताय उ० ५,२५	दोषमज स० १२,५८
देहगान् शा० ३,६०	देह उ० ५,३१	दोषकोपने नि० ४,१
देहजन स० २८,४३	देहम् नि० ५,५०	दोषकोपाभिघातादिसोभा-
देहसमयेभ्य उ० ०६,५२	देहरात्रिः शा० ५,७१	त स० २८,१०
देहधातव्यन्वान् वि० १,	देह्यकालिकम् उ० ४,	दोषगत्या स० १४,०७
८३	४४	दोषगुणे शा० ३,४४
देहधातव्योजीव्यवर्णान्पि	देहवृत्ते उ० १,३३	दायपाति स० ६,१२४
षणम शा० ३ ४	देवच्छिद्रम् उ० १४,१२	दोषग्र स० १९,६९
देहनाशन नि० ०,३६	देवत शा० २,२२	दायगा स० ५,१२

॥ क० २,५३	दोषमपजयज्ञान् सू० १०,	दोषसपात चि० १५,८०
दोषचयम् सू० २,३५	२४	दोषसपातजम् चि० १५,
दोषज शा० ६,६१	दोषभेजनादीनि सू० १९,	१२०
दोषजन्म शा० १,१०	३७	दोषसपातवर्द्धनम् चि० १,
दोषजनानाम् नि० १३,	दोषलक्षणम् सू० १२,७४	१३
१४	दोषलम् सू० ६,३३,	दोषसाम्यम् सू० १,२०
दोषने चि० १७,१	॥ ॥ ॥ १०,	दोषस्य उ० १४,२२
दोषत उ० ३७,४८	॥ ॥ ॥ १२३	॥ ॥ ३७,१६
दोषप्रचक्रे चि० १,२१	॥ ॥ ॥ १२४	दोषस्यदार्ढ्यम् शा० २,४२
दोषप्रचयम् सू० ६,७२	॥ ॥ ॥ १३४	दोषहर क० २,३२
दोषप्रपापहा सू० ६,१७	दोषालिगानि नि० १०,१९	दोषहरणम् चि० ११०३
दोषदुर्बलम् सू० १८,४४	दोषालिगे उ० १९,२६	दोषहरम् सू० ६,१०१
दोषदुष्पत्यहाराप्रभृतीना	॥ ॥ ३७,७१	॥ चि० १,१५
म् नि० २,७५	दोषविज्ञाने नि० १७,३	॥ ॥ २१,११
दोषदुष्पादि सू० १५,४७	दोषविधिम् चि० ५,६६	दोषहराणि चि० १५,१०२
दोषदुष्पादिपलन चि० १,	दोषविमहायुष क० ४,	दाषाभि उ० २७,२५
७३	७२	दोषाभिबलवन् चि० ८,४१
दोषदुष्पादिभेद नि० १०,	दोषविधातचेतसि क० २,	दोषाढय क० ५,६
७	४३	॥ चि० १७,३
दोषदुष्पातुगुम् चि० २२	दोषविशेष नि० १,४	दोषातिमात्रापचयान् चि०
दोषधातुपरिहृदशोषार्धम्	दाषविषहा सू० २२,१४	१५१
शा० २,१३	दोषविष्वदनादनम् चि०	दाषातिवृत्त्या नि० १०,७४
दोषधातुभला सू० ११,१	७,८	दोषानका शा० ३,८५
दोषधातुभलादीनाम् शा०	दोषवने उ० ७,४	दोषादिज्ञानतद्गतविशि
३,४६	दोषयोगोदये चि० १,४३	त्तापुपक्रम सू० १,३६
दोषपाद नि० २,३३	दोषवेपथ्यम् सू० १,२०	दोषादिश्लानुसारी सू०
दोषपाकेन सू० १८,४८	दोषरेषाविबुलये चि० १५	२९,८०
दोषपाचना नि० १,४७	३९	दोषादिभि उ० २९,१५
दोषप्रकोपहेतु नि० ७,१०	दोषशयम् क० ३,१९	दोषादीन् सू० १६,१८
दोषप्रस्थम् चि० १४,९५	दोषशयस्य सू० ८,२०	॥ उ० १३,९६
दोषप्रद्वि चि० ३,१६५	॥ चि० १,३९	दोषादीनाम् सू० ११,२४
दोषवतम् चि० ३१७८	दोषशयानशयन चि० ७	दोषाद्यपेक्षया सू० २०,२२
॥ ॥ ७,४४	२४	दोषाधिवयान् चि० ९,६७
दोषवहल चि० ९,१५	दोषशयनम् उ० १६,६३	दाषाद्युपितसकीर्णमग्निना
दोषभेदीयविहिते नि०	दोषसमुद्दिगातिणम् चि०	नुरज पधाम उ० ३१,१०
१४,३१	१७,४	दोषान् सू० ६,११५
दोषभेदिये नि० १७,४	दोषससर्गे चि० ५,६७	॥ ॥ ८,४

दोषानुगमनम् नि० ३,१६	दोषोपधादिवत् सू० १९,	दृढीकृत्य सू० १७,३०.
दोषानुपधत्तु चि० १५,	६३	दृवेरुदेश सू० ५,८२
१३१	दोषोपधाशनम् सू० ८,१८	दृवोत्तरम् सू० २९,३६
दोषानुसोधात् उ० ११,२९	दो शील्यस्य नि० ६,६	दृवोष्णम् सू० १६,२५
दोषानुरोधेन उ० १३,५०	दोष्पिकपुष्पवत् नि० १४,	दृव्यकल्प सू० १,४४
दोषानुमोमनम् चि० ७,२७	२२	दृव्यक्रियायागमानाये सू०
दोषानुसारेण चि० १,	दोर्म्यम् नि० ३,११	६,३०.
१७०	दोर्बल्यम् शा० ४,२१	दृव्यपले क० ६,१४
दोषांतरेषु चि० ९,४७	" नि० ७,१९	दृव्यादीनाम् सू० ९,२७
दोषांत उ० १२,२५	" " ८,२९	दृव्यापस्थातृसपञ्चा उ०.
दोषांशनाशिनी उ० १३,	" क० १,३३	४०,६०.
८५	दोर्जन्यलाघवे चि० ७,४९	दृष्टम् सू० २५,१५
दोषाय शा० ५,१६	दोर्जन्याल्पाभिपार्थातिहि	दास्यता उ० १३,७३
दोषावृत्त क० ७५,७	न्माभ्यासारुचिम्बरी	" चि० १,१०
दोषावृत्तपथे नि० १०,१९	चि० १६,४८	दास्ता सू० ६,११३
दोषाशये चि० १५,९	योत्यते उ० १२,२३	" " ५,१३
दोषास्त्रमांसमेदोदिधित्वा	दस्त्रण क० ६,२७	" शा० २,५७
ग्रन्थमा उ० २९,२	द्वय नि० ५,४०	" उ० १६,८९
दोषास्त्रमदोषा उ० २९,१४	द्वयत उ० ३७,६१	" " ३९,३४
दोषास्त्रमदोषाभिः चि०	द्वयता नि० १३,७	" चि० १३,१६
११,२३	द्वयताम् नि० ८,४	" " १४,७४
दाषाङ्गेशहरम् सू० ६,	द्वयतीनाण्योत्तरचामयचं	दास्तामल्कापुसाधितम् उ०
१०५	स नि० ७,१६	९,३.
दोषोपय सू० १२,५७	द्वयती सू० १५,४५	दास्तासोडादि चि० ३,
दोषोदयाम् उ० ११,७४	" चि० १९,८६	९५
दोषोदिक नि० १०,१६	द्वयतीतगुल्लिग्नदशादिर-	दास्तापदनमजिष्टावाको-
दोषोदिकयत्नान् चि० १७,	साल्मणम् सू० ९,६	लीहृपजीम्बके उ०
१७	द्वयतिभरसारविग्नदस्तसु	१३,४,
दोषादिकानुरोधेन चि० १७,	रम् सू० १७,१८	दास्ताजिम्बि चि० १५,९
७६	द्वयस्य क० ६,१३	दास्तादि चि० १,५७
दोषाप्रक्रमणे चि० १,१३४	द्वयत्वेन चि० ८,१६	" " २,१२
दोषप्रक्रमे नि० १,१०३	द्वयान् नि० १२,४३	दास्तादिवचसारासु चि० ६,
दोषोन्मथताम् नि० १४,	द्वयादि सू० १९,२३	७०
३३	द्वयान् क० २,१३	दास्तापस्थावाधप्रिवृद्धते
दोषो सू० १,२१	द्वयापुन क० ६,१०	उ० १६,१२
दोषोपनिष्ठयम् सू० १२,	द्वयानुर्यु नि० १२,४१	दास्तापद्वयस्य उ०
६०	दृढीकृत्य सू० १९,८४	२२,६१

दाक्षापक्षपक्षम् सू० ६,	दाक्षात्हम् वि० १६,५७	॥ ॥ ३९,८६
१३४	दाक्षावलायपीसारिकाकण	द्वयम् सू० १,४७
दाक्षापिप्पलीरुमिन्तु	चदने वि० १,१०९	॥ शा० ३,३५
वि० ५,३७	दाक्षाविदारीकारमयेमांसा	॥ उ० ३६,१४
दाक्षामस्थम् वि० १६,२९	नाम् वि० ५,४	द्वयसर्वोत्था शा० ३,१०४
दाक्षाफलोपम उ० ३७,४९	दाक्षेक्षुसजूरस्वरसानान्	द्वयादके वि० १९,३
दाक्षाभयागुडरसम् वि०	वि० १०,५२	द्वयात् नि० ३,३७
१४,६१	दाक्षेक्षुनिर्पाससिताक्षोद्धप	द्वयेन सू० ६,१६७
दाक्षाम् उ० १६,६३	द्वये वि० ६,४२	द्वये नि० १३,२३
॥ ॥ ४०,१८	दाक्षेक्षुसमयानि वि० २२,	द्वयो नि० १५,४७
॥ वि० ३,१३	२६	॥ उ० १४,१७
॥ ॥ ११,६	दाक्षेक्षुस्वरसा वि० ३,३४	॥ वि० ७,६१
॥ ॥ ४,११	दाक्षेक्षुस्वरसे वि० ६,१०	द्वयोत्पणे सू० १०,१
॥ ॥ ५,१६	दाक्षयेत् नि० ८,१२	द्वद्वजा नि० १३,३७
॥ ॥ ६,१७	द्वुत वि० २१,८१	॥ ॥ ६७
॥ ॥ १४,६६	द्वुतगति नि० १३,४८	द्वद्वजानि नि० ७,५४
दाक्षामधूकम् वि० १,८०	द्वुतत्वात् सू० १३,१७	द्वद्वम् नि० १,१९
दाक्षामधूकमधुरम् वि०	द्वुतत्वात् सू० १,४	द्वद्वसर्वगुणोदप शा० ३,
९,५५	द्वुतविलयितग वि० २१,	१०४
दाक्षामधूरशरिभ्याम् वि०	५५	द्वद्वसर्वलिंगम् नि० १६,
२२,७	द्वुता वि० १६,२१	१६
दाक्षामृणालीस्वरसे उ० १३,	द्वुत नि० ७,२३	द्वद्वत्वा नि० ११,४७
२६	॥ उ० १४,०,९	द्वद्वद्विगुणा शा० २३
दाक्षागुणा क० २,२५	द्वुतम् सू० २,३७	द्वद्वदानिशा शा० १,२७
दाक्षाभाभि वि० ११,७	द्वुतकुले सू० १,९	द्वद्वद्वपलम् वि० १९,४
दाक्षायष्टिसूतम् उ० १८,७	द्वुत क० ६,२८	द्वद्वदाभि नि० १६,५४
दाक्षाया वि० ११,८	द्वुतश्रवे वि० ८,१४५	॥ उ० ३९,३६
॥ ॥ १८,३	द्वुतप्रमाणे वि० २०,१४	द्वद्वद्वभुजम् उ० ५,५०
दाक्षारसपयाधूने वि० ३,	द्वुतम् सू० ३०,१३	द्वद्वद्वमासम् वि० १९,
८३	॥ क० ६,२२	३१
दाक्षारसम् वि० ६,१४	॥ वि० ८,१४९	द्वद्वद्वपापिके क० २,३४
॥ ॥ ७,२३	॥ ॥ १०,३७	द्वद्वद्वगुण्ड सू० २५,२७
॥ ॥ ११,२७	द्वुतशेषम् वि० १०,४८	॥ ॥ २६,३३
दाक्षारसेन क० २३४	द्वुतशेषण क० ४,५६	द्वद्वद्वगुण्डम् सू० १९,
॥ वि० २२,१२	द्वुतगाम् उ० ३६,९२	७१
दाक्षादाक्षासिनाम्बिते उ०	द्वुतगाम शा० १७२	द्वद्वद्वगुण्डमागानि शा०
१४,२७	॥ उ० २६,५७	४,६०

द्वादशांगुलविस्तीर्णम् सू० २२,२७	द्विगुण उ० ३४,६२	द्वित्रास्थापनचतुर्दश सू० १९,७०
द्वादशांगुल सू० २५,१५	" वि० ३,१६३	द्वित्रिगुणा सू० १८,३१
द्वादशांगुलाम् सू० २१,१९	" " १५,७	द्वित्रिगुणानि वि० १६,
द्वादशांगुले सू० २५,१०	" " " १६	२४
द्वादशांगुलं शा० १,७	द्विचतुर्गुण सू० १८,३१	द्वित्रिचतुर्गुणान् वि० १५,
द्वादशाहम् वि० १३,२२	द्विच्छिदम् सू० २५,१७	१०
द्वादशाहे शा० १,९९	" " " २१	
द्वादशे सू० १९,११	द्विजमुत्ते वि० ७,५६	द्वित्रिरात्रम् शा० १,९५
द्वादशे शा० ३,४६	द्विजधुरगुल्फजा वि० १९,९८	द्वित्वात् सू० १४,१
द्वादशेति सू० १,४३	द्विजा उ० २,४० १	" " " ३७
द्वादशेतिविधम् नि० १६, ४९	" " २१ १२	द्विद्वर्गशरकारोक्षमूलयोग लान्विता वि० १३, ४३
द्विकरणम् सू० २५,१४	" " " १३	
द्विकार्षिकम् वि० ९,११३	" " " १७	द्विदोषजाम् नि० १६,१७
द्विकुडम् वि० ३,७	" " ३९,११३	द्विदोषजा सू० १,१०
" " " ६५	द्विजातय उ० २,६२	द्विदोषे उ० ४०,१५
द्विकुडयन उ० ४०,२०	द्विजान् शा० ६,६५	द्विद्वारा सू० २५,२५
द्विके सू० १०,२०	" उ० ३५,२७	द्विद्विसोषयलान्तरम् वि० ३,१४३
द्विस्तारमधुरापचपटुष्या पश्लगिरितास्य उ० २२,१०१	द्विजानाम् नि० ५,२	द्विनिशा वि० १९,१३
द्विगुणक्षारहिषास्यतमे वि० १४,७५	द्विज उ० २१,६४	द्विनिशाकटभीरागपद्या ये उ० ३८,२५
द्विगुणक्षीरसप्तमम् वि० ८,९०	द्विजे सू० ६,०८	द्विनिशारोधपरोलीपट्टिके युते उ० ११,२२
द्विगुणयाससा उ० ३०,६	द्वितयम् सू० १४,४	द्विनिशारोधयत्रपाण्डुरोहि णीनिषपलये उ० ९, १२
द्विगुणशकरम् वि० ४,४३	द्वितये नि० १३,४९	
द्विगुणसर्पि उ० ३९,७४	द्वितीय सू० १४,१	द्विनिशाभक्षामधुरे उ० ९,२२
द्विगुणा नि० २,६२	" " १९,४९	
द्विगुणा शा० ३,१७	" शा० ५,९	द्विनिशाश्लेषयष्टीदुधे वि० ११,४
" वि० १९,१४	" नि० ९,२३	
द्विगुणामयम् वि० १६,८८	" उ० १०,१२	द्विपधम् वि० २,३
द्विगुणामलरीमे वि० १९,१०	" " ३५,३०	द्विपचमदधिकलाफलपि त्वानि ४,१,१४
द्विगुणाष्टमगाशुरे वि० ११,३०	द्वितीयपटटप्यधान् उ० १०,२४	द्विपचमनिर्मुदे उ० १३,९६
	द्वितीयम् उ० १२,२	द्विपचमम् ४,१
	" " ३९,४९	द्विपचमस्य ४,१
	द्वितीयायाम् नि० ७	
	द्विपानि सू० २६,४	
	द्विपान् सू० १८,०२	

द्विपचमूलीत्रिकलाहिति शाकुटजत्वच उ० ७, १९	द्विमेदाद्विबलायरीकत्के चि० ३,१४७	राकलिनीनते उ० ६, २७
द्विपलांशकान् चि० १०,४३	द्विमेदामिशिमजिष्ठाकुसरा शाकुचंदने चि० २१, ६४	द्विस्था नि० १३,४५
द्विपलांशम् चि० ८,६६		द्विहस्तम् उ० १९,२८
" " १३,४३	द्वित्वगान्विता उ० ११, २७	द्विहस्तिर्गुण चि० १७,२७
द्विपलांशम् चि० ३,१२६	द्वित्वगणे चि० ८,१३७	द्वोविध्याम्राहिसिहर्षवर्म- मि उ० ३,४७
द्विपलांशे उ० ६,२२	द्विबर्णाम् क० २,४४	व्यगुलज्यगुलांतरम् सू० २९,१८
द्विपला उ० ७,२१	द्विबह चि० १२,२९	व्यगुलम् सू० १९,७९
द्विपलीरूपा चि० १४,९१	द्विबार्ताकीकलरसम् उ० २,५९	" " २२,२९
द्विपले चि० ६,२९	द्विविधोपक्रमज्ञानम् चि० ३,२४	" " २६,१०
द्विपले चि० ८,१४९		" " १७
द्विपलोमितम् चि० १४, १४	द्विविध नि० ९,२२	" " २९,१८
द्विपलोमिता चि० ८, १२६	द्विविधम् उ० ३९,५	व्यगुलात् सू० २३,३
द्विपाद्वि उ० ३८,३८	द्विवातावपम् उ० १९,९४	व्यगुलांतरम् सू० १९,१५
द्विपिषु क० ४,२७	द्विवाणे चि० ३,५	व्यगुलायता सू० २६,२१
द्विपिषुम् चि० ८,६२	द्विशिरा शा० ५,४४	व्यगुले सू० २७,१४
द्विपिप्पलीयव्यवयानिषु लरोहिणे चि० १२,२१	द्विषत उ० २१,२	" " " १५
द्विपिमाजार्गोसिहप्याप्र तामुदसक्त उ० ५,५	द्विपताम् शा० ३,९१	" " " १७
द्विपुनर्नयम् चि० १२,१९	" " ६,७०	" शा० ४,४
द्विपुनर्यम् चि० ३,१०८	द्विपम् सू० १,३३	" " " १४
द्विपुनर्ये चि० १४,९३	द्विपि सू० १२,७७	" " " ६०
द्विपिदुक् सू० २०,२९	द्विपम् सू० १,३३	" उ० २८,२
द्विपुहतीद्विगजजयाद्वयम् सू० १५,२१	द्विपि२मिदधामगुल्बन- हिमागुचि सू० ८,३२	" " ३०,९
द्विपुलम् सू० २६,१८	द्विपार्थजा चि० ९,२१	व्यगुलाधाम् सू० २४,५
द्विपुली सू० २६,१३	द्विपार्थयागजा नि० ५,३७	व्यतरम् सू० २४,१०
द्विपदादात्मजिष्ठाकाकोली द्वयचंदने शा० २,४८	द्विपे नि० ५,३०	" चि० १४,१०१
	द्विपार्ये सू० ३,१	व्यहम् नि० २,७४
	द्विसारिवादीनि उ० ६,३२	" चि० १०,२३
	द्विसारिवाद्विजनीद्विस्थि	व्यकृतालेके सू० २७,१०
		व्यकृपषाण उ० १७,१०
		व्यकृतिशायन सू० १२,७५

घ.

धनुःकश्य उ० २४,३०.

धनकांतादिनासेन उ० ६,५१ धनम् चि० ७,९१

धनिकाजाजीतितिहीकशटी-	धन्यमायस्य वि०. ११, ३७.	धन्यस्त्रिफलापामाश्रीप-
विडम वि०. १, २६.	धन्यसेन क०. ४, १५.	जीविदिविन्धेकः उ०.
धनिकार्पचपोलाभ्याम् वि०	धन्यसोदनम् सू० ११, ५१.	२०, १२.
८, ८२.	धन्यसाधारण क०. ६, १.	धन्यधन्यनगोमयेः सू०. २४,
धनुः शा०. ६, २७.	धननिस्थे सू०. २८, ६.	१८.
॥ नि०. १५, २३.	धननीः नि०. ११, २२.	धनम् उ०. ५, २९.
धनुकुंभी वि० २१, ३९.	॥ ॥ १३, २.	धनलोप्रीपतिनामम् उ०.
धनुर्ज्यया सू०. २८, २८.	॥ ॥ १५, १६.	१०, २९.
धनुयंशः शा०. ४, १०.	॥ ॥ २२.	धनसमाहकुटजम् वि०. ११
धनुयंशः सू०. २६, २१.	धननीभ्याम् शा०. १, २३.	१२.
धनुयंशः नि० १५, १८.	धननीसंधिमर्मसु सू० ३०,	धनसमाहुरादिरदेवदारु-
धनुयंशम् नि०. १५, ३६.	६.	टकम् वि०. १८, १५.
धनुयंशमयभाराम्भारिना-	धननीरधम् शा०. ४, ४६.	धनसमाहुरासनमालपत्रसा-
नाम् वि०. ३, १०४.	धननीरवानि०. शा०. ४,	राः उ०. १९, १०५
धनेश्वरा उ०. ४, १०.	४२.	धातविधिन्धेयैरिषेकृत्तः
धन्यम् उ०. १, १६.	धननीस्थे शा०. ८, ४९.	सू०. १५, ३८.
॥ ॥ ६, २६.	धन्यः शा०. १, ३९.	धातकी वि०. १०, ४०.
॥ ॥ ३४, ६६.	धन्यगुलिसंधिनाम् नि०.	धातकीकटुकद्विनिशात्रि-
॥ ॥ ३९, २२.	१६, १३.	कलाघनुजातजौगकम्
॥ वि० १, १३१.	धन्यविरिधकादिकम् शा०	उ०. २२, ९२.
धन्यविरिणाम् उ० ३९,	३५.	धातकीपाठात्रिफलापंपो-
१२४.	धन्यवाम् उ०. १, २८.	लफम् वि०. १, २६.
॥ वि०. ७, ३८.	धर्म वि०. १९, ३८.	धातकीपुष्परादिरदाडिमा-
धन्यतरिः शा० ३, १६.	धर्मरत्नप्रमाणम् उ०. ४०,	जुनसाधितम् शा०. १,
धन्यतरिमे शा०. ३, ५०.	३७.	१३.
धन्यतरेः शा० २, ५२.	धर्मद्वेषी शा०. ३, ९३.	धातकीपुष्पम् वि०. २, १५.
धन्यमासगुदसौरयणकनि-	धर्मपर सू०. २, २०.	॥ ॥ ९, ५३.
कटुकम् उ० २०, ३.	धर्मसाधनम् वि०. ७, ७५.	धातकीफलम् वि०. ८, ११०
धन्यमासम् वि०. २२, ५४.	धर्मात् सू०. २, २०.	धातकीरोधकुटजत्वकूलौ-
धन्यमासिरसा उ० २२, ५४.	धर्मात्मा शा० ३, ९८.	त्ययेः वि० ८, ११७.
धन्यमासानि वि० १२, १३.	धर्मायाः सू० ७, २.	धातकीरोधधूर्त्तः उ०. २७,
धन्यमासोऽधरसासुकृतपुरे	धर्माधर्मसुराम् नि०. ६, ८.	२५.
सू०. २०, ६.	धर्माधर्मसहिते उ०. ६, ४७.	धातक्या वि०. ८, ६६.
धन्यमृगद्विजानाम् वि०.	धर्माधर्मसुरसाधनम् सू०. १,	धातक्यामलकीपंध्याता-
१९, २९.	२	जमधुकोलते उ०.
धन्यवयासकम् वि०. १०,	धर्म्ये उ०. ४०, ४.	३४, ५१.
६८.	धव. वि०. १९, ८६	धातक्य. सू०. १, १३.

धातुः सू०.११,३५.	धातुस्त्वत्पकेषु नि०.५,१९.	॥ ॥ १२,१६.
॥ वि०.१,८५.	धातोः नि०.१,२२.	॥ ॥ १६,५४.
धातुकीपुष्पधात्रीफलरुतेन	धात्री सू०.२९,३६.	धात्रीसैधवपिप्पलीः वि०.
उ०.२,३६.	धात्रीरुमिघ्रासमसारचूर्णम्	४,३९.
धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः	उ०.३९,१५०.	धात्रीस्वरसात् वि०.१३,
उ०.१,४०,	धात्रीदाक्षासितानाम् वि०.	१४.
धातुकयाः वि०.९,३६.	१,१२७.	धात्र्यकरधस्य उ०.१,३०.
धातुक्षयकरे नि०.१५,५.	धात्रीनिरो उ०.४०,४८.	धात्र्यध्वंस्तकजक्रात्यपत्रात्
धातुक्षयात् नि०.१०,१६.	धात्रीपथे उ०.११,५०.	धेन उ०.९,२८.
॥ वि०.६,२३.	धात्रीपद्वयम् वि०.१४,	धात्र्या वि०.८,६५.
धातुसंपानिलव्याधीन् सू०.	७४.	॥ ॥ २२,१९.
१०,३६.	धात्रीप्रयोगान् उ०.३२,६.	धात्र्याः उ०.२,९.
धातुगाः सू०.१७,३०.	धात्रीकणिज्जरसे उ०.	॥ ॥ ॥ ३४.
धातुविच्छृंगगुरादिकम्	११,४५.	॥ ॥ ॥ ७१.
क०.६,७.	धात्रीफलरसप्रस्थान् क०.	धात्र्याधौमेलविप्पलीः वि०.
धातुपुष्टये नि०.५,२०.	२,१९.	१९,४९.
धातुममवान् उ०.३५,३६.	धात्रीफलरसे वि०.७,१०८.	धात्र्यंतरोपमदां वि०.९,
धातुभिः शा०.३,४४.	॥ ॥ १६,३०.	४६.
धातुमायम् सू०.१३,२५.	धात्रीफलरसेन वि०.११,	धात्र्याशपातरह्नेदं शा०.
धातुमूत्रशरुषाहिस्रोतसाम्	१०.	३,९.
नि०.२,५८.	धात्रीफलविदारीसुजीषनी-	धात्रिद्विद्यस्वरधराश्वास्तका-
धातुमौक्तिरुकाशमरुता-	यरसात् वि०.३,१०७.	सादितापहम् उ०.२४,
दिद् सू०.७,११.	धात्रीफलशतानि उ०.३९,	५५.
धातुवधनम् सू०.५,२०.	३५.	धात्रिद्विद्योजसाम् शा०.
धातुवृधिस्योदयः सू०.११,	धात्रीफलाम्बुना उ०.११,४०	३,१०५.
३४.	धात्रीफलाम्बुलीसामातुडेवा-	धानकाम् वि०.१७,११.
धातुवु सू०.३१,३४.	स्त्येतसम् सू०.१०,२५.	ना सू०.६,१६.
॥ ॥ १३,२८.	धात्रीफलोदरा वि०.३,५०.	धानापतुरसमशमनम् वि०.
॥ वि०.३,१५२.	धात्रीम् उ०.२,१८.	१७,४१.
धातुसस्ये शा०.४,६४.	॥ ॥ ॥ २३.	धान्यशाम् वि०.३,१४१.
धातुसंस्ये वि०.१०,६१.	धानीमुस्नामृतासोदम्	धान्यकेः वि०.१४,६०.
धातुसाम्यकरम् वि०.७,९.	वि०.१,५०.	धान्यतुंगुरुपेण व०.१,
धातुसाम्यफलम् सू०.६,३६.	धात्रीरसस्रोदसिताधुना	३९.
धातुसाम्यम् सू०.७,५९.	उ०.३९,१४९.	धान्यनागरेण वि०.५,
धातुस्थिरम् सू०.१८,	धात्रीरसपुनाम् वि० १२,५	१३.
६०.	धात्रीरसे उ० २४,४५.	धान्यदेत्वरसेः वि०.३,
धातुमेहपररा शा०.३,६५.	धात्रीरसेन वि० ६,१६	४३.

धान्यम् सू०.३,४५.	॥ चि०.३,१३८.	धारिते उ०.१४,११.
॥ ॥ ६,२४.	॥ ॥ ८,१११.	धारोष्णम् सू०.५,१२९.
॥ ॥ १०,१४०.	धान्येन सू०.१७,६.	॥ चि०.१,१०७.
॥ चि०.२,१९.	॥ चि०.८,८६.	॥ ॥ १११.
धान्यमप्ये क०.१,३.	धान्येः सू०.१७,२.	॥ ॥ ९,३८.
धान्यमुस्तयोः क०.३,२७.	धान्योपकुंघिकाजाजीह्वु-	॥ ॥ २२,९.
धान्यमुन्म्याम् उ०.३६,६९.	पापिपलीह्वयेः चि०.	धारोष्णेन उ०.४०,१२.
धान्यया उ०.३०,१२.	८,४५.	धारमम् उ०.४,३७.
धान्यपूयम् चि०.९,२९.	धान्योपजविह्वानाजीपाच-	धारम्यो सू०.२०,३७.
धान्यपराशो उ०.३९,६६.	कोलकदाह्रिमेः चि०.९,	धिपः उ०.६,५.
धान्यपृथ्वीन्म्याम् चि०.८,	४९.	धिपा सू०.२५,४०.
८६.	धान्यंतरम् चि०.४,५२.	धीधितद्वन्नातान् उ०.७,
धान्यसौवर्णलाजाजीवरा-	॥ ॥ १०,६३.	१५.
गम् चि०.५,५६.	॥ ॥ १२,२४.	धीधैर्मादिधिज्ञानम् सू०.
धान्यात् चि०.३,१४३.	॥ ॥ १७,१४.	१,२६.
॥ ॥ ७,१७.	धाम सू०.७,७५.	धीमताः सू०.२,४४.
॥ ॥ १६,९.	॥ नि०.१५,४.	॥ उ०.४०,६६.
धान्याषु शा०.१,९३.	धामसु नि०.१०,२६.	धीरः शा०.६,११४.
॥ चि०.६,८१.	धामार्गवा क०.१,४६.	धीवर्णेद्विपवेमत्पम् सू०.
धान्याम्लफोलाध्वयमूत्रा-	धामार्गवपले चि०.१९,२१.	४,३१.
सवेः चि०.६,५०.	धामार्गम् क०.१,४०.	धीशस्त्रपदम् उ०.७,
धान्याम्लपिष्टेः चि०.८,	धामार्गवरजोन्मिताः क०.	२९.
१९.	१,३७.	धीविज्ञानमृतिधमान् उ०.
धान्याम्लबीजधरपाय्कृति-	धारगृहे सू०.३,२६.	६,५.
लेः सू०.३०,३३.	धारणपूरणे सू०.१३,४.	धीस्मृतिमेधामिकातिशाम्
धान्याम्लम् सू०.५,७८.	धारणम् उ०.३४,५८.	सू०.१६,८.
॥ ॥ २९,४.	धारणात् सू०.४,८.	धीस्मृतिमेधामिधनापुःश्व-
॥ ॥ ८.	धारणेणमारुध्यविपमाग-	कक्षधुपाम् सू०.५,३७.
॥ चि०.६,३५.	मयवर्तनेः नि०.११,२८.	धुकधुकस्यनम् शा०.५,३५.
॥ ॥ १४,२४.	धारणेः सू०.७,५२.	धुन्वीत क०.५,१४.
॥ ॥ १११.	धारणोदीरणनिशाजागता-	धूपः उ०.३,४८.
॥ ॥ २०,२८.	स्पृष्टमापणेः नि०.१,	॥ ॥ ५०.
धान्याम्लसंयुक्तम् चि०.२३,	३५.	॥ चि०.१,१६३.
३७.	धारया नि०.९,२२.	॥ ॥ १६२.
धान्याम्लसिक्तो उ०.३२,	धारितः शा०.१,६६.	॥ ॥ ७,१८.
१३.	धारितम् उ०.२२,८९.	धूपकुंकुमयोदनेः सू०.३,
धान्ये उ०.३९,७७.	धारिताः उ०.२२,८३.	१५.

धूपधुमाजनाभ्यगप्रदेहपति येचनम् उ० ६, ४३	धूमक नि० ३, ४	धूमा चि० ३, १७६
धूपनम् उ० ५, १८	॥ ॥ ३, २५	धूमातवतुषांयुक्तीहातिर्य
॥ ॥ ३७, २३	॥ ॥ ५, ४२	प्रजागरे उ० २३, १
॥ चि० ८, १८	॥ ॥ ८, २३	धूमातपरजाभ्यालक्षीमूर्त्ता
धूपनस्य चि० १, १६३	धमगेदूपकचलान् चि० १	यविलगिताम् उ० ३९,
धूपनार्थम् उ० ३, ५८	१७५	७
धूपनालेपनाभ्यगे चि० ८,	धूमगदूपट्कृतेकृतियत्र	धूमान् चि० ३ १४६
२७	करास्त्रम् सू० १, ३७	धूमति सू० १८, ७
धूपन उ० १, २६	धूमगदूपनावनम् उ० १८,	धूमायति सू० ११, २०
॥ ॥ ५, ६, १	१७	॥ नि० ७ २७
धूपम् उ० ३, ३६	॥ ॥ ३०, १४	॥ ॥ १२, १७
धूपयित्वा उ० १८, १८	धूमच्छर्दनगदूपानुधितम्	धूमायनम् उ० १७, ८
धूपयेत् सू० २९, २६	उ० २१, २	॥ ॥ २३, ९
धूपयेत् शा० १, ८३	धूमतीक्ष्ण उ० २२, ७९	धूमाधितम् उ० ११, १३
॥ उ० ६, ४४	धूमत्रयस्य सू० १८, २७	धूमाधिलाम् उ० १२, ३०
॥ ॥ ९, २६	धूमदत्ताम् उ० १२, ३०	धूमिका सू० ६, ४८
॥ ॥ ११, ४०	धूमनावनगदूपस्वेदान् उ०	धूमेपयासगदूपा सू० १३,
॥ ॥ २५, ४५	१८ ११	१२
धूपान् चि० १, १४२	धूमनावनगदूपा उ० २२, ८	धूमोपधे सू० २१, १९
धूपित उ० १६, ३७	धूमनेप्रक्षम् सू० २१ ८	धूमम् नि० ५, ३३
धूपितम् उ० ११, ५०	धूमनेप्राविताम् सू० २१,	धूमोदरा उ० ३७, ९
॥ ॥ १६ ३४,	२१	धूमिधूतुरम् उ० ४० १०
॥ ॥ ११, ५०	धूमप सू० २४, २०	धूमम् उ० २२, २१
॥ ॥ ११, ७६	धूमपम् सू० २१, २२	धूमस्य उ० १, ३२
धूपिता सू० २९, २९	धूमपानम् उ० १६, ५९	॥ ॥ ११, १५
धूपितानि उ० १, २५	धूमपानानि चि० ५, ६९	धूमन् उ० ३९ १७०
धूपितांशर सू० ३, ४७	धूमप्रच्छाद्यम् क० ५, २१	धूताम् उ० १४, ३३
धूम सू० २०, ३१	धूमप्रधमनम् चि० ७, १११	धूति सू० १३, ५
॥ ॥ २१, ५	धूमयस्यादियत्राणि सू०	धूतिमान् चि० ७, ८५
॥ ॥ ११ १२	२५, २५	धूतिपुत उ० ३९, ९
॥ शा० ५, १	धूमम् सू० २, ४३	धूता शा० ६, ३४
॥ ॥ ११ १८	धूमर उ० १२, ३०	धूत सू० ५ ४७
॥ उ० १०, २०	धूमरास्यान्तिलोणविदा	॥ उ० २, ७७
॥ ॥ २४, ४	हे उ० १३ २०	धूतधूते चि० १९, ८९
॥ चि० १, ६८	धूमयमननायनादीन् उ०	धूतपादकपानन सू० ८,
॥ ॥ ११, १७	२२, ७१	३६
	धूमयज्येन सू० १८, ४३	मानम् शा० २, २३

॥ उ० १३,३२ ध्यानम् सू० २०,८ ध्यानार्थतन्त्रके वि० ४, ७, ध्यापयिवा उ० १३, २१ ध्यापयत् उ० ६,४१ ध्यातृपर नि० ६,२८ ध्यानम् उ० ७,६	ध्याननिगमदोर्मित्यतश्चाष्ट यश्चिज्यरे नि० १५, ५० ध्यामकम् सू० २१,१४ ॥ उ० ३७,२९ ध्यामकायानि सू० ७,५ ध्यामम् सू० २८,१ ध्याममङ्गता सू० ७,१० ध्यापति सू० ११,४०	॥ उ० ३,२९ ध्वस्तवपिस्तयो नि० ६, २१. ध्वस्तके नि० ६,२२ ध्वज उ० ३४,७ ध्वजि शा० ७,२३ ध्वस्तम् वि० ९,५२ ध्वस्तशिरोरुहाण उ० ३७, ३६
---	--	---

न.

नकुलनिर्जिता उ० १६, २८ नकुलस्य उ० १२,२३ नकुलाध उ० १२,१४ ॥ ॥ ॥ ३३ नकुलाध उ० १३,८३ नकुलोपमे शा० ५,७ नकुलालपमार्जारगृध्रकीर्ण हिकारजे उ० ७,३३ नकफान् वि० १४,१२४ नकडिननुमुकाशे नि० १, १२ नकदिनादिनि सू० २,४६ नकम् सू० २,३७ नकमालजम् वि० १७,८७ नकमालत्वया वि० १८, २५ नकमालद्विरजनीमुकमूवा- टक्षकम् सू० १०,२९ नकमालशिरीषवद्भूमलपु ष्पकलानि उ० ५,४१ नकमालशिरीषया उ० ५,११ नकाभ्यवातनिमिरकृच्छ बोध्यादिके स० २४६	नकाष्ठीजान्विते उ० २५,६७ नरमत्स्यकुमचुनूकजा वि० २१,६२ नक्षत्रदेवतायुक्तम् उ० १, २३ नक्षत्राणाम् नि० ७२ नक्षत्राणि उ० १,४ नक्ष उ० ३१,२४ ॥ ॥ ३६,८२ नक्षत्रेशातिवृद्धि नि० ५, ११ नक्षत्रतपरीक्षितम् उ० ३८, ३८ नक्षत्रतपिपापह उ० ३८, ३९ नक्षत्रनिम्नम् उ० ९,९ नक्षत्रमा उ० २३,२८ नक्षत्रमासे उ० ३१,२३ नक्षत्रास्त्रामुरवराचद्वन्द्वय चोरके वि० १,१०६ नक्षत्रम शा० ३,६३ नक्षत्रमेच्युनि सू० ७,१९ नक्षत्रिनुषारुता उ० १६, ६	नक्षत्राक्षम् सू० २६,१८ नक्षत्रा उ० ३१,३१ नक्षत्राणि शा० ५,११८ नक्षत्रातिरे वि० ७,१११ नक्षत्रे उ० १,५ ॥ ॥ ४,३१ नक्षत्राणां श्वशुरस्यैरिधान् वि० ११,६२ नक्षत्रम् उ० ६,११ नक्षत्रम् उ० ४,३२ ॥ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ४४ नक्षत्रस्य शा० ६,४३ नक्षत्रानाम् शा० ६,५७ नक्षत्रे शा० ६,५ नक्षत्रधर उ० ३,६ नक्षत्राभ्याम् उ० ३६,७३. नक्षत्राणां प्रलीनतायस्या व्यसुनिपण्णके उ० १३,७६ नक्षत्राणां जन्मशापटाली समगावचापाटालीर्हिगु- प्तिद्वार्थसिद्धिनिशासुगु- लतारोहिणी उ० ५ २०.
---	---	--

नतयष्ट्याह कल्काज्यसो- द्वेतलयतानु वि०.९, ७४.	नयनम्रियः उ०.१६,६१. नयनघटम् उ०.१३,३७. नयनम् सू०.२३,२७. " उ०.१५,१३. " " १६,६५. " " २३,८.	नवधान्यमुरानूपमाससुगुड- गौरतम् नि०.१०,३. नवधान्यादिः सू० २९,४०. नवनीतसंउमादितम् उ०. ४०,५३. नवनीतघृतक्षरैः शा०.१, ४१.
नतयष्ट्याहृताताहृताहृचं- दने. वि०.५,६७. नतरोधयचाकट्टीपाटेनयत्र- पुंमैः उ०.३७,७५. नतयाताकिनीकुष्टैधवाम- रदारुभिः उ०.३४,३४. नतपद्मार्थस्थिराकुष्टसिरा- हृषान् वि०.२१,६९. नतापम् सू०.२६,९०. नताननः उ०.३८,१०. नतेलाकुष्टमरिचयष्ट्याहृ- घृतमासिकैः उ०.३७, ७४.	नयनयोः शा०.३,२९. नयनांजनम् वि०.१,१५९. नयनादिपु नि०.३,६. नयनानि उ०.१६,६६. नयनामनम् उ०.१३,३६. नयनाश्रिताः उ०.१२,३१. नयने सू०.२३,७. " " २४,१. नयनानि उ०.२७,१०. नदकेः सू०.३८,२४. नलदपत्रविमिश्रम् उ०.११, ३८. नलदम् उ०.१९,४६. नलदसंभयष्टिभिः उ०.१३, ७३. नलदवातकल्पोहितपरिकान- समिश्रिष्टयत्रुषट्पाद्ययैः उ०.२७,३८. नलदादिभिः उ०.२७,४०. नलमृष्टानि वि०.१८,१५. नलिका सू०.२५,२५. नल्ये उ०.१३,७. नल्यप्रतिगाराध विसासु- सानयस्मिण. सू०.१८, २. नल्यवरी सू०.१८,१०. नल्यवरे सू०.५,१७. " वि०.१,४१. नल्यम् वि०.१६,३७. नल्यदादतावयम् उ०.४,११. नल्यधान्यम् सू० २९,३९.	नयनीतम् सू०.५,३५. " शा०.१,५८. " उ०.१,१४. " ११,४०. " वि०.८,१३८. " १,८६. " ११,९९. नयनीतिन उ०. ९,११. नयनीनसंवेगानेसुतिकाश्वा- सकातिनाम् सू०.२०, १२. नयनदुभाजनस्थितम् सू०. १,३३. नयने शा०.१,६७. " " २,५९. नयनमदुग्धमुषया वि०. १९,१९. नयनराम् क०.१,४०. नयनार्थि उ०.४०,२२. नयसूता नि०.११,४९. नयसूतिकां उ०.१३,२. नयस्य उ०.१९,१५५. नयाः शा०.५,१८. नयागुटम् सू०.२६,१८. नयागुटविनाः सू०.२६, १३. नयात्मम् नि०.१३,२२. नयान् वि०.२२,५३. नयावसम् वि०.१७,३. " वि०.२,१२.

नागबिन्नाम उ० ६,०९	नाडीजणाभ्यगशास्त्राय सू० २५,२३	नानाव्यागयो सू० ९, १०
नागसर्पिष उ० ५,०३	नाडीब्रणानुदमगदराडमा लाजत्रभ्वसर्वगदगुलम दोःवमेहान् चि० २१, ६०	नानायोगिनिषु शा० ३,५ " नि० २,२
नागानाम् उ० ७,०२		नानायाचारतो शा० १,५
नागाष्टमुजातरुचने क० ५,१४		
नागद्विजगगहिगुमरिवे उ० ५,१८	नाडीपु उ० ३०,०९	नानारूपै सू० १२,३०
नागेभ्य उ० ७,२६	नाडीखट उ० ३७,२०	नानाचणम् उ० ३१,१८
नागादाम् शा० २,१६	नाड्या सू० २०,८	" चि० ९,७८
नाडी सू० २५,१३	" २८,३२	नानावर्णसिराततम् नि० १२,०९
" ११ ११ १६	" ३६	
" ११ ११ २०	" उ० २२,५	नानाविधम् उ० ३,३०
" शा० १,५६	" ३५,२०	नानाविधव्यथा उ० २८, १०
" उ० २९,२३	" चि० ८,१३८	
" ११ ११ २८	नाड्याख्यन सू० २८,०१	नानाविधानाम् सू० २५, १
नाडी सू० १७,१३	नाड्युके उ० २८,२७	
" ११ २५,१५	नाड्याष्टकाप उ० २१, ६८	नानाव्यथाचणम् उ० २, २१
" नि० २,७०		
" ११ १५,१८	नाड्यो शा० ५,१७	नाभसम् सू० ९,९
" उ० २८,२६	नातिसत्तपविक्षरम् सू० १, ५	" उ० १६,६१
नाडीकलापम् सू० ६,७७	नाभम् उ० ५,५०	नाभसी शा० ५,५६
नाडीनाम् नि० ११,२१	नाद उ० १७,१०	नाभि सू० १२,२
नाडीभ्याम् उ० १८,२२	नादवाधियथा उ० १८, २२	" शा० ३,१३
नाडीम् सू० २१,२१		" ३१
" उ० २२,५०	नादवाधियशृणानि उ० १८,२५	" ५,१३
" ११ २६,३१		" ५३
" ११ ३०,३७	नादान् उ० १७,९	नाभिज नि० ११,१७
" ११ ४०	नाटन नि० ५,१३	नाभिजानि नि० ७,५६
" १५ ४५,१७	नानाकमास्त्रीनि सू० २५,२८	नाभित नि० १७,९
" चि० ३५,११५	नानामरम् सू० ९,१७	नाभिनासात्यकेशनसरा मद्विनाम् शा० ६,८
" ११ ११ ११७	नानादशमवाधिनम् सू० २५,१	नाभिपशम् नि० ५,११
नाडीयत्राणी सू० २७,११	नानावाच्यमश्मन्विभ्यो वाधिमम् उ०	नाभिपदेश्य चि० २१, १७
नाडीयागान् उ० १८,६६		नाभिपशितयरुप्रीहकोम दृष्टिरसजो नि० ११,७
नाडीवन् उ० २०,२५		
नाडीविधानम् उ० १८,१७		
नारीमणहरम् उ० ३०, ३६		

नामिपस्तिजादाहृदसं	गारीकनाथशुभाय उ० ३२,	॥ ॥ १८, ४६
पञ्चमधु ५० ५, ३	३	॥ ॥ २०, १२
नामिम् सु० १८, २१	नारीसारेण वि० ४, ४६	॥ ॥ ११ १३
॥ शा० ३, १२	नारीणाम् सु० १९, ४०	॥ ॥ ११ २३
॥ नि० ९, ११	॥ शा० २, ४१	॥ ॥ ११ २४
॥ ॥ १२, १०	॥ ॥ ११ ९२	॥ ॥ २०, १३
॥ उ १, ५	॥ नि० ११, २२	॥ ॥ ११ २५
॥ ॥ ११ ६	नारीनयनादन उ० ३९,	॥ ॥ ११ ३७
॥ ५० १, ११	२९	॥ ॥ ११ ४४
नाभिरामायम् सु० १२,	नारीम् सु० ५, ६८	॥ ॥ २४, २६
२	॥ शा० १, २१	॥ ॥ ११ ३४
नामिपस्तिजादाहृदसं वि०	॥ ॥ २, ३५	॥ ५० ५, २१
१४ ११६	॥ ॥ ५, ९३	॥ वि० २, ४६
नामिपस्तिजादाहृदसं उ०	नारीपु उ० ४०, ३०	॥ ॥ ४, ४६
टक्कनाय शा० ४, ५२	नाय वि० २२, २७	॥ ॥ ५, १२
नामिसवदा शा० ३, ०९	नार्ये वि० १४, ११९	॥ ॥ ११ ६९
नामीपुदातरम् शा० ५	गार्यदृष्ट्यसरवत् उ०	॥ ॥ ७ १०६
१०५	१९, ४९	॥ ॥ २१, १७
नाम शा० १ ५६	नामिपस्तिजादाहृदसं	॥ ॥ ११ ४२
नामानुगतकृपणि सु० २६,	शरुसारजम् उ० ११,	नामनामनपानेषु सु० ५,
३	७३	२६
नामिमे सु० २०, १८	नामिपस्तिजादाहृदसं सु० ५, १६	नामनामनम् उ० ० १७
नाम्ना नि० १४, ५७	नाल सु० ६, ११२	नामनामनयो उ० ५, १४
॥ उ० १७ २४	॥ नि० ९, २९	॥ ॥ ११ ४३
॥ ॥ २५ ४०	नालम् सु० १८ १९,	नामनाम् उ० ११, १२
नाम्यमानानि सु० ८, १६	नामनगईपधूमतायम्भाक	॥ ॥ २४ ३६
नारासिंहम् उ० २९, १७३	सु० २, ६	नामनादि उ० २२, ८०
॥ ॥ ११ १७४	नामनभयने उ० २४, १८	नामनाभ्यगुणने उ० १८,
नामसिंहस्य उ० २९, १७४	नामनम् सु० ५, ६२	२४
नारागनिर्निन्न वि० १४,	॥ ॥ २०, ११	नामनाभ्यगसवत् उ० ५, ९
२७	॥ उ० ६ २०	नामने उ० १२, ७६
नारायण वि० १७ १७	॥ ॥ ७ २९	॥ ॥ १२ ३३
नारायणाय उ० २५, २८	॥ ॥ ९, १९	॥ वि० ६, २७
नारी शा० १६०	॥ ॥ १० ६९	नामने वि० १, १४९
॥ उ० २३, ५२	॥ ॥ ११ ७५	नामा उ० २०, १
नारी वि० २१, ५३	॥ ॥ ११ ९०	नामास्तिकास्थे वि० १,
॥ ॥ ११ ८०	॥ ॥ १६, १९	५

नासापपाक उ० १९,६	॥ ॥ ५,८	नि प्रमेद्वर्कप्रदीपायै उ०
नासाप सू० २७,१०	॥ उ० १९,२१	१२,१७
नासाच्छदे उ० १८,६१	॥ ॥ २४	नि प्रेक्षम् उ० १४,१
नासानाभिगलान् सू० १२,५	नासिकाकुक्षेदसशेषशुद्धिरो	नि शुठीपङ्गोदरुपायिन
	धर उ० १९,११	वि० २,५
नासादधेन उ० १९,२२	नासिकाभिमुखसत्त्वा उ०	नि शेप क० ५,४५
नासानाह उ० १५,१	३६,२६	नि शेपत उ० २६,२७
नासानाह उ० १९,१७	नासिकातरुणास्थिनि उ०	नि शेपम् उ० २८,२५
॥ ॥ २०,२०	१९,१४	॥ ॥ ३२,११
नासानेत्राभिता शा० ३,३०	नासिकाष्मानम् उ० १५,१२	॥ ॥ ३६,८६
नासामुत्तम् सू० २०,१९	नासिकाम् सू० २,३५	नि तपात् उ० २८,३२
नासापुटे शा० १,४०	॥ ॥ २७,२५	नि शीपितोष्ठी सू० २९,५६
॥ उ० १९,१८	॥ उ० १८,५९	नि श्लेष्मपित्तम् सू० २८,४०
नासाभग नि०,१४,३५	नासिकावशदणारुचनोद्ग	
नासान् शा० १०,४	व सू० ३०,३७	नि श्वस्य शा० ५,४७
॥ उ० १४,१५	नासिकाशाय उ० १९,१७	नि श्वस उ० १९,१८
॥ ॥ १८,६२	नासिकासन्ने उ० १८,६०	नि श्वसवेगप्यम् नि० २,२०
नासापा उ० १९,१७	नासिकास्रात उ० १९,१६	निश्वासाच्छ्वाससराथ नि०
नासारगेवु सू० २७,१०	नासिके शा० ३,४०	१६,५१
नासारोमुददाहकत् सू० २५,३७	नासापाते उ० १८,६५	नि सङ्ग नि० १५,१९
नासान्नाय्यो सू० २७,१०	नासिका शा० ३,८६	॥ उ० ३६,३४
	नाहे सू० २५,१७	॥ क० ३,१७
	॥ ॥ २७	नि सैद्दम् वि० १९,९७
नासायत् उ० १८,३७	नि शय क० ६,२१	नि सार नि० १३,५
नासायसाद उ० ३६,३५	नि रुष्य वि० ७,३०	नि सारकरुजापहम् वि० ९,४४
नासाशिरा उ० १९,८	नि रुष्यते उ० २३,७	
नासाशाय उ० २०,१९	नि काय क० ४,३३	नि सारस्य शा० ६,२२
नासासधामवत् उ० १८,६६	नि कायभाग शा० २,४८	नि सुतत्वम् सू० १३,१२
नासासमम् उ० १८,६०	नि वाय्व क० ४,१३	नि सूताम् उ० ३४,२५
नासास्यपाक नि० २,१९	॥ वि० १४,५०	नि मृति शा० ६,६९
नासास्यशये सू० २०,४	॥ ॥ २१,२८	नि सूतपु सू० १८,४०
॥ ॥ २२,२६	नि वाय्वम् उ० १९,१३५	नि अहताम् सू० २,२७
नासास्ये सू० २०,२४	नि परिहारम् वि० ३,१	नि जेद्दम् शा० १,९६
नासिक्या सू० २१,१०	३९	नि जहाणीम् शा० १,६९
नासिका शा० ३,१०९	नि पराहारा क० २,६०	नि जहे उ० २७,३८
	नि प्रभा उ० १२,२१	

नि छद्वागे उ० २६,३८	॥ उ० १८,२१	निजगनुमि उ० ६,५९
नि स्तुरम् उ० २९,११	निगृह्य सू० २८,३३	निजगनुविचारशरी यू०
नि स्तुतशानित उ० २२,	॥ उ० २६,१४	१६,८७
६२	निषदान् यू० ४,१२	निजगनुविचारणाम् सू०
नि स्तुते चि० १५,११७	॥ ॥ १३,१८	४,१४
निरूपन् शा० ५,५३	निषाहान् क० ३,१६	निजगनुविभागा यू० १
निरुम्भस्त्वम् चि० १६,	निषाधम् उ० २६,७	३४
४२	निषेधेण क० ३,२१	निजे शा० १,१०६
निरुम्भनिरुम्भनवादी	निमति शा० ४,५२	॥ नि० ६,४०
रुक्तातिनीनीन्मोति	॥ चि० १७,३८	निगो शा० ४,२१
स्वयानि सू० १५,२	निययतागौ उ० २८,	॥ ॥ ॥ ४०
निरुम्भनरुक्ताम्यनशी	२१	नियदुस्तित सू० १८,१
दीविशानिना चि०	निययम् नि० ११,३२	नियरस्तायनम् उ० १९,
१५,१०५	निययामर नि० १३,	१८०
निरुम्भनमर्धमपिष्यन्ते	३७	नियवेण उ० ४०,२९
ल्ल्याविमे चि० १४,	निययीकृत्य सू० ३९,११	नियाम्भासेन सू० २०,
१८	नियये उ० २४,१४	३३
निरुम्भनसिधूधमनोद्धा	॥ चि० १०,६७	नित्योपयोगिक सू० ६,
ल्लणादिरे उ० २०,	निययन उ० ७,५	१७०
२४	॥ ॥ ३७,४८	नित्योपस्यनात् सू० २०,
निरुद्धलितान् चि० ४,	निययोदर चि० १५,१२८	३२
२६	नियितम् उ० १०,२५	निर्दिग्धा उ० ४०,५६
निरुद्धे चि० २१,१७	नियिता उ० १२,२३	निर्दिग्धात् उ० १९,२०
निसित्तुरनिबह्णाय उ०	॥ ॥ २१,५१	॥ चि० ८,५
४९,७९	नियिताम् उ० ३१,१९	निरुत्तित चि० २,१७६
निगम् चि० ७,४१	नियुलम् उ० २२,७७	निगप सू० ३,५६
॥ ॥ ११,३९	॥ चि० १५,२६	निगनमापुपल्लुणोपपा
निगदा चि० ७,१६	॥ ॥ १७,३१	सिभिः सू० १,२२
निगदान् नि० ७,७०	निरुत्तोलम्बार्थमार्गी	निदानम् सू० १,१९
निषदान् चि० १४,१०८	मुले उ० २,४९	॥ ॥ १२,४३
निययन नि० १३,२०	निज उ० २७,१	॥ निर् १,२
निगूढम् चि० १४,७७	निजगाद शा० ३,१७	॥ ॥ ॥ ४
निगूढन्याहरणे चि० ७,	निजम् नि० १३,२३	॥ ॥ ॥ १३
७३	॥ उ० १५,३	॥ चि० २,१३
निगडा शा० १,११३	॥ चि० १७,४०	निगनल्लणे नि० ९
निगूढनि उ० २५,६०	निजगनुदुष्टादुविभदन्	४०
निगूढनि नि० १७,७४	उ० २५,१	निगनाथ नि० १,१२

निदानात्कानुपपाद्य नि० २,२३	निदानसुप्तमदा स० ७, ६७	निमित्तहृत्वायतनप्रत्ययो स्थानकारणे नि० १, ३
निद्रया शा० ६,६३	निद्राक्लेश नि० १२,१८	निमित्ते नि० १४,१२
निद्रा सू० ७,७४	निद्रा उ० ४,७	निमिना उ० १३,१९
॥ ॥ ॥ ६८	निद्रितम् सू० १२,४२	निमीलनम् नि० १७,१६
॥ शा० ३,८	निद्रितम् सू० ६,५	निमील्य उ० ११,१४
॥ ॥ ५,६८	॥ शा० १,२७	निमील्यत उ० ८,५
॥ नि० २,२८	निद्रित सू० ७,४२	निमय उ० ८,५
॥ ॥ ५,५३	निद्रिते शा० ३,१०६	निमेषा मयस्मणी शा० ३,२९.
निद्राकास नि० १०,२२	निद्रिते चि० ७,९२	निमेषोन्मेषशालम् सू० २२,२२
निद्राकासश्मश्यासजृभा मुर्द्धिरतसाम् सू० ४ १	निद्रा सू० १,१०	निमेषोन्मेषणम् उ० ८,५
निद्राउपमिसादकृत नि० १३,३५	निद्राचेत् चि० ३,१०२	निमेषोन्मेषम् उ० १५,२
निद्राजाड्यारविहर्म् चि० १,१३	निद्रिते शा० २,९	निमेषता उ० २,६४
निद्रातद्वाशिरोक्ता नि० १३,६०	निद्राननात् सू० २६,३९	॥ ॥ ३,२१
निद्रानस्याजनकामर्द्ध ताते सू० २१,७	निद्राय चि० १९,५६	निमेषम् उ० १०,२३
निद्रानाश उ० ७,८	निपीडयेत् सू० २७,२०	॥ ॥ ११,३७
निद्रानाशम् उ० ४०,७	॥ शा० १,८५	॥ ॥ १८,५२
निद्रानाशान् सू० ७,६३	निपीडित सू० २७,२०	निमेषता सू० २५,३८
निद्रानानभिनटाम् उ० १५,१०	निपुणम् सू० १५,४०	निमेषे शा० ४,२९
निद्राम् सू० ७,६४	॥ उ० ३५,६५	निमेषो शा० ४,२१
॥ नि० १३,५४	निबद्धमृदुपर्मणी सू० २५, ५४	निमेषुल्लङ्घनीमातुल्लिङ्गे चि० ४,२१
॥ ॥ ॥ ५६	निबध्यत शा० १,५६	निमेषणापीडिततपरे चि० ६,१७
॥ उ० २७,५०	निबधना उ० २७,२८	निमेषदनपट्यान्विशाल द्वयवामृता चि० १९, ९
निद्रापतम् सू० ७,५३	निबहणम् क० ५,४३	निवभम् सू० ७,६०
निद्रामा सू० ४,१३	निमग्नारिष्टाभम् उ० १५, १४	॥ उ० २४,३४
॥ ॥ ७,६३	निमज्जति शा० ५,१९	निवपेत् चि० ७,५२
निद्राह्नु शा० १,१०१	॥ ॥ ॥ २९	निबन्धितम् सू० १,१९
॥ नि० ८,१०	निमज्जनम् शा० ६,१८	निवपनम् उ० ७,३७
निद्राटम् उ० ४,४३	॥ उ० ११,५८	॥ चि० १,१६१
निद्राश्वयु उ० ६,१३	निमज्जयेत् चि० १२, ३१	
	निमि उ० ११,२७	
	॥ ॥ १०,१६	
	॥ ॥ ३०,३२	
	निमिनम् शा० ६,१०	

निषपत्राज्यपटुका उ० ३,५६	निरनुधम् सू० ७,७६	निरीक्षित उ० ३७
निषपत्राणि उ० ३,४९	निरतरम् उ० २६,२१	निरीक्ष्य उ० ३,१४
॥ ॥ २५,४३	निरत्न उ० ३९,५८	॥ चि० १५,१०९.
॥ ३० क्षेत्र १८	॥ चि० ८,३७	निरीहत्वम् चि० ५,६०
निषपत्रे सू० २९,२६	॥ ॥ १६,२७	निरहू उ० २१,५०
॥ उ० १६,३८	निरन्तरीद्विद्विमेदिगुरुको टक्कोत्तरा सू० १९,८	निरुमि चि० ९,७७
निषपरंम् चि० १०,५६	निरन्तम् सू० १८,१३	निरुमासम् उ० २१,०८
निषपत्रयसारिणा चि० ६,७१	निरपत्य उ० ४०,९	निरनाहं पत्रागत्य उ० ३६, २८
निषावपीविगाया सू० १५, १	निरपायत क० ३,४	निरुणद्धि नि० ११,७०
नियम् चि० १०,४३	निरपायम् क० २,३	॥ चि० ३,११०
॥ ॥ १५,६७	॥ ॥ ११४	निरुद्धमणियत्त उ० १२,११.
निषवषाभूतकमालास्वा रिणा चि० १७,२४	निरभ्यगम् शा० ५,६	निरुद्गात् नि० ४,१७
निषवारिणा उ० २४,२१	निरव्यत्यणत्तम् चि० १७,८३	निरुद्वाप्यशानाजीर्णशीज्जि सू० ८,१०
निषसनाह्वयित्रके चि० १९,११	निरस्य शा० २,३४	निरुद्धे उ० २४,१७
नियस्य चि० १६,४३	॥ नि० २,४	निरुष्य क० ३,११
॥ उ० ५,११	निरस्य नि० ८,१४	निरुधते उ० २२,१११
निषामृतामपुरसास्तुयवृत्ता पादा सू० १५,१७	निरस्य नि० ८,१७	निरुपद्रवम् सू० २८,२१
निषामृतावृषपादास्तुनिदि गिषानाम् चि० २१, ५७	॥ चि० १७,९	॥ चि० २,१
निषायुषान उ० ३२,४	निरामक नि० २,४७	निरुपद्रवान् चि० २२,५३
निषायुसाधितम् उ० ३२, ४	॥ ॥ ८,१३	निरुपस्तमम् चि० २१,१
निषारवपलेपनम् उ० ३२, ५	निरामतम्य चि० २२,५०	निरुद्ध सू० १९,६६
निषारकन्यतरकाथममायुक्त क० १,१७	निरामम् नि० ८,१६	॥ ॥ ॥ ८३
निषुद्धम् सू० ३,१०	॥ ॥ १६,३०	निरुद्धम् शा० १,१५
नियोजयन् चि० ५,३९	॥ चि० ७,३७	॥ क० ३,९
नियोजित चि० १०,७०	निरामयम् उ० ३९,२४	॥ चि० १०,१६
निरदुःख नि० ६,५	निरामरूपम् चि० ९,४१	॥ ॥ २०,२१
	निरामाणाम् सू० १३,२४	निरुष्माण शा० ५,११०
	निरामे चि० ९,६६	निरुह सू० १४,५
	॥ ॥ १८,९	॥ ॥ ११,२
	निरालोका उ० १२,१५	॥ शा० १,९०
	निराश्रयम् सू० २९,२०	॥ क० ४,४
	निरिधित चि० १०,८०	॥ ॥ १२८
	निरिधनांतरम् चि० १०, ८७	॥ ॥ ४४
	निरिधेहिनाम् उ० ३२,५	॥ ॥ ५९
		॥ ॥ ५,१८

॥ ॥ ॥ ४२	निर्गमम नि० १०,८	निर्मलशिपनायन सू० २,
॥ वि० १,११४	निर्गुडीपत्रनियामसाधितम्	३०
॥ ॥ ११,६०	वि० ३,७७	निर्मले वि० ८,८७
॥ ॥ ॥ ६७	निर्गुडीम्बरसाढके उ० ३०,	निर्मोस उ० २५,७
निरुहणम् सू० १९,८३	२१	निर्मित वि० ७,९२
निरुहणानि सू० १५,३	निर्गुडीम्बरसे उ० ३०,२३	निर्मिता उ० ३,१
निरुहमात्रा सू० १९,१८	निर्गुड्यल्लरसुराहसवणदु	नियातयत् वि० १६,३७
निरुहयेत् वि० १०,२३	ग्धा-श्रीविष्णुभक्तुगिता	नियाम वि० २,२४
॥ ॥ ११,३०	पुनालविश्वे वि० १९,	निर्यासात् उ० ३९,१७१
निरुहल्लहमस्तव वि०,	८१	नियह उ० ११,४६
१०,७३	निर्घातनोमथनगूरणमागं	निमुहयणवत्का वि० १४,
निरुहस्य सू० १९,२०	शुद्धि-सध्याहनाहरणय	२९
॥ ॥ ॥ ७१	धनपीडनानि सू० २५,	
निरुहा सू० १९,६५	४१	निरुहे घ० १५,२३
॥ वि० १४,६	निषाय सू० २८३३	॥ ॥ १९,१७
॥ ॥ २१,१९	निषायम् सू० २८,२००	॥ वि० २,२२
॥ ॥ २२,५७	निजयन् वि० ५,६३	॥ ॥ ३,५
निरुहाणाम् सू० १९,४५	निद्राधम् उ० १३,२८	॥ ॥ १९,२१
निरुहात् सू० १९,६६	॥ ॥ ॥ ३७	निद्राजम् उ० ४,२८
निरुहात् सू० ४०,७	निद्राया वि० १६,२५	निर्द्वेषाम् वि० २०,६
॥ ५०,४९	निर्दिशन् सू० २०,३६	निर्दिशम् उ० १६,४७
॥ ॥ ॥ २०	निधनपाप्मा उ० ३९,	निर्दिशत् उ० १४,१४
॥ वि० १४,९९	१७३	निर्दिशो उ० २३,२८
निरुह सू० १९,६६	निधमदीति वि० १,१४३	निर्दिशितम् सू० २८,२४
निरेति नि० ९,१९	निर्मिराम् शा० ५,६३	निरपदि शा० ६,६
॥ ॥ ॥ २७	निष्पत्ति उ० १,२९	निरपयति नि० २,१
॥ क० ५,१२	निमयम् उ० ४,१६	निरप्य सू० २,१
निराधनम् नि० ११,१६	निमय उ० २९,६	निरातिरम् वि० ११,५१,
निरेच्छति नि० ७,१७	निमय सनान् उ० ४,३१	निरातिरा सू० २९,२९
॥ उ० २६,२०	निमुञ्च्य सू० ३०,२९	निरातिरदिररथस्य वि० ८,
॥ ॥ ३१,२३	॥ उ० ९,४	८
निराच्छन् शा० ६,२८	॥ ॥ ॥ ४०	निराति उ० ३९,६
निराच्छेत् उ० १९,२३	निमुञ्चयन् सू० २८,४५	॥ ॥ १,२९
निरातान् वि० ८,३४	निमज्जम् सू० ३७,२	निरापयम् वि० १०,३२
निर्गताम् उ० २६,७०	निमज्जम् सू० ३७,२	निरावणा वि० ६,६७
निराते क० १,४	निमज्जमुद्वावया उ० १९,	निरावयन् सू० ३०,३२
निरातान् सू० ३,२२	१६४	॥ उ० २५,२६
	निमज्ज शा० ७,१६	॥ वि० ३,११०

॥ उ० ३१,२८	नूनपादशतीतसमत्यद्वय	नेत्राणाम् उ० १६,६
नीलिकापतितव्यगवातीति	सासुजम् सू० ७,६	नेत्राणि शा० ३,८८
त्कदूषिकान् उ० ३२	नृकेशा उ० ३७,२३	नेत्राययवम् उ० ८,२
३०	॥ चि० ८,१८	नेत्रास्यमूर्द्धसु उ० १३,६५
नीलिकाव्यगकेशातनवुह-	नृत्यकुडम्बीजानाम् चि०	नेषाली उ० ३२,३१
ने सू० २६,२३	१०,३०	नेय चि० १,३८
नीलिकाव्यगकपदोपाक्षिरा	नृत्यन् शा० ६,५५	नेक्रताल्ये उ० २६,३२
जिपु सू० २०,५	नृत्यवादिघ्नगधर्बगधमाल्य	नेगमेयहासति उ० ३,
नीलिकाव्यगदूषिकान् उ०	मिया शा० १,७१	१५
३२,२६	नृत्यवादिघ्नीतानि शा० ६,	नेगमेयम् उ० २,६३
नीलिनी क० २,२९	५१	नेसार्कम् सू० ९,३५
॥ ॥ ५,६३	नृदूषिणी उ० ३३,५०	नो सू० १९,५३
नीलिनीकाधे उ० ३८,२०	नृपद्वय चि० १२,५२	॥ उ० १२,२५
नीलिनीतृप्तम् चि० १५,	नृपम् उ० २२ १०२	॥ ॥ ३६,०७
५८	नृपस्य शा० ६ ३२	न्यपोधपदकादिभ्याम् उ०
नीलिनीत्रिभुतादतीपथ्या	नृपाक्षया उ० ६,५२	२५,५७
कपिलके चि० १५,५३	नेत्रकोशात् सू० २५,५	न्यपोधपदकाद्यौ उ० २५,
नीलिनीकल्म् चि० १७,	नत्रत्वन्विकारा नि० १५,	६५
२१	५२	न्यपोधपादा चि० १८,१०
नीलिनीम् उ० ७,२०	नेत्रप्रवेशनम् सू० १८,५१	न्यपोधपादान् उ० ३२,२७
॥ चि० १,१५८	नेत्रबलाय सू० ८,५३	न्यपोधपिप्लसदाकलराध
॥ ॥ १५,५५	॥ ॥ २५,२२	युग्मम् सू० १५,५१
॥ ॥ ११,२६	नेत्रमद्वयम् उ० १५,१५	न्यपोधस्य चि० २,२७
नीलिनीसार्व चि० १५,	नेत्रमात्राश्रये सू० २३,८	न्यपोधान् चि० १७,३०
९१	नत्ररसा उ० १३,९८	न्यपोधादि सू० १७,६
॥ ॥ १५,३८	नत्रराण नि० १५,३७	॥ ॥ १५,५२
नीली क० २६,१३	नत्ररुग्निषवीतान् सू०	न्यपोधादिरूपायेण उ०
नीलीशिरीषकोरंमृगम्बरस	२६,११०	२७ १८
भाषितम् उ० २५,३७	नत्ररुम् उ० ५०,५५	॥ चि० १७,६१
नील शा० ३,२६	नत्ररोगेषु उ० १३,१	न्यपोधादिरूपाये उ० ९,
॥ ॥ ५,२७	नेत्रशिर वज्रामयी सू० २,	३८
॥ ॥ १५,७	५	न्यपोधादिगण चि० १८,
नीलोपलम् चि० ५,१७	नत्रसेवनम् उ० ९,१३	१२
नीलोत्पलस्य उ० ३९,	नेत्ररुमे सू० २२,२५	न्यपोधादिगणपाथी सू०
५९	नत्रस्य सू० २३,२०	१९,५७
नीलोर्ध्वगतय सू० २६,	नत्राग्नौषम् सू० ११,११	न्यपोधादिगणन चि० १५,
३८	नत्राजनम् उ० ११,७०	६३

॥ ॥ ॥ २	पटालनिषयकपादार्थपाठा-	॥ ॥ १९,६५
॥ ॥ ॥ ७	दुरात्म्या चि० १९,२	पटालमात्रनीमिचदनद्वय-
पटावमदा उ० १६,६	पटोलनिषयकपादार्थितिव-	पदावम चि० २,२६
पटु चि० १०,२	यानुपमम् उ० १३,६	पटोलमुक्तामणिषामाद्रीम-
॥ ॥ ॥ ५३	पटोलनिषयककोटवैशेष्योद-	ह्यातके चि० १२,१८
पटु सू० ९,२१	वन चि० १,७	पटोलमुक्तामृत्तदीपागुहपी-
॥ ॥ १०,४३	पटालनिषयचन्द्रनक्तुपाथनु	त्रिकणाद्वयम् उ० ९,
पटुकट्टस्तव्यापामाकंकरात्	रगुणे चि० १,११७	२७
सू० ३,२७	पटालनिषयप्रायतीनितिका	पटोलमूत्रप्रापतीपद्मपाद्
पटुता सू० २६,४५,	तिकपपटम् चि० १०,	पटुतामया चि० १७,
पटुतेलाकपदनाम् सू० २६,	३४	३१
४४	पटोलनिषयत्रिकलाकषाय	पटोलमूत्रत्रिकलाविशाला
पटुद्वयम् चि० ४,४९	उ० २२,३८	चि० १९,२८
पटुता चि० ४,५१	पटोलनिषयपत्रे उ० २४,	पटोलमूलम् चि० १७,१०
पटुपचक्रम् चि० १४,१०३	२२	पटालगुटीत्रिकलाविशाला
॥ ॥ १५,७१,	पटोलनिषयभूतीकराळासम	प्रापनितिकादिनिशामृ
पटुपचक्रतिहम् उ० २०,	च्छदांभय ४० ४,२३	तानाम् उ० २२,१०४
१०	पटोलनिषयमजिष्ठासुरैर्ले	पटोलस्य चि० १,४८
पटुभि चि० ७,११५	शा० १,६१	॥ ॥ ७,२५
पटुरोमशिलापथ्याकणोला	पटोलनिषयपृथ्याह्वासा	पटोलतिविषामुक्ताप्रायनी-
जननिके उ० १३	जात्यारिमदसाम् उ०	धययासकम् चि० १९,
२९	२२,१०६	१०
पटुमुक्तनलेन उ० २२,	पटोलनिषयजनीविहङ्गकुट	पटोलादिम् चि० १८,५
५९	जपु* चि० १३,३५	पटोलादिम् उ० २,१५
पटुपुत क० ४,४६	पटोलनिषयमलकामृत्ताना	पटोली सू० १०,२८
पटुव्यापवेहवस्तकजीरके	म् चि० १२,८	॥ क० ४,५
उ० २०,१४	पटालपत्रनिषयत्वक्त्रिकला	॥ चि० १४,७४
पटुवद्वयम् सू० २९,२६	पटुकायुतम् चि० १,	॥ ॥ १९,३३
पटुवहम् चि० १७,१७	६५	पटोलीतिलपट्याह्वात्रिवृद्
पटुन् चि० १,७१	पटालपत्रामलककायेन उ०	तीनिशाद्वयम् उ० २५,
पटुनि चि० १०,१४	११,२	४२
पटे उ० ४०,३३	पटोलपिण्णलोनिषयहृदे	पटोलीनिषयपत्रज उ० २७,
पटो सू० १०,३८	चि० १८,२	४२,
पटालकटुकामुक्ताप्राणदाम	पटालम् सू० ६,७४	पटालादुवराश्वथवत्पुस्तक
धुके चि० ११५१	॥ ॥ ७७	पीतनम् चि० १०,४२
पटालकटुराहिणी सू० १५,	॥ चि० १,४३	पटाल्या उ० २२,२
१५	॥ ॥ १०,५६	पटोल्या उ० १९,१३८

पटोलपुत्रलदे वि० ७, २९	पञ्चलामरिचमणैरिगे उ० १६२	पथ्याहाये वि० ७,१०८
पट्टकम् उ० २६,२५	पञ्चोत्पलजने उ० १३, ६५	पथ्याक्षम् सू० १०,३१
पट्टम् उ० ९,३७		पथ्यात उ० ४०,६९
पट्टस्य उ० २७,१६	पथ शा० ६,१९	पथ्यातिलगुडे वि० १९, ४७
पट्टा सू० २९,२९	पथ्य सू० ५,४८	पथ्यादि वि० ३,५३
पट्टिकाम् सू० २७,२९	" ॥ ६,३१	पथ्याधात्रीस्त्रिरामृता उ० ३७६०
पट्टेन सू० २६,५१	" ॥ ७७	पथ्यानागररुणाधिकरणदे हामिभि वि० ८, १५९
" ॥ २९,२८	" ॥ ११०	पथ्यानाम् उ० २२,१०२
" उ० २६,४८	" ॥ ११२	पथ्यानि वि० ८,३२
पट्टे उ० २७,१४	" क० २,३०	पथ्यानिशाकृष्णमजिह्वाति विपोषणम् उ० ३७, ३८
पट्टम्लधुरा सू० १०, ३८	पथ्यभोजन उ० २९,०८	पथ्यापचारादम्बिते वि० ६,२९
पट्टानु सू० ६,११०	पथ्यम् सू० ४,२९	पथ्यापथ्याकम् उ० २५, ६४
पट्टिता शा० ३,९५	" ॥ ६,१४३	पथ्यापादम् वि० १४, ६५
पतंगरुक्मन्साहिकपिष्वाप- दत्तमि नि० ५,११,	" ॥ ७,४८	पथ्याभ्यासान् सू० १,३२
पतगम् उ० ३२,११	" ॥ ८,२१	पथ्याम् उ० १३,११
पतगमधुर्जाने उ० १८, ६३	" ॥ ११ ३३	" वि० १,१५२
पतनसरानादिकम् सू० १२,२१	" ॥ ५०	" ॥ ६,१७
पतितोत्थानम् शा० ६,७०	" ॥ २९,३७	" ॥ ८,५८
पत्तुर सू० ६,९८	" उ० ३५,५५	" ॥ ५९
" वि० ११,२३	" क० ६,२९	" ॥ १२,१९
पत्रकल्कम् वि० ३,१७३	" वि० ११०६	" ॥ १६,७
" ॥ २१,७८	" ॥ १०,४	" ॥ १०
पत्रकादिसितायुतौ सू० १९,५७	" ॥ १७४०	" ॥ २१,४९
पत्रजे उ० १८,२३	" ॥ २२,७४	पथ्यामधुनि वि० ५,४४
पत्रभगेन सू० १७,६	पथ्यया वि० ६,२८	पथ्यामलकमृद्धीकापटाली मुद्रशर्करा सू० ८,४२
पत्रभगे सू० १७,८	पथ्या सू० ५,६९	पथ्याविडगोषणपिप्पली वि० ४,३९
पत्रमाजकम् वि० ३,१४०	" ॥ ६,१५	
पत्रमूलकलाकुराम् वि० ३,१६२	" ॥ १७	
पत्ररसापतानवत् शा० ३, १९	" ॥ ६३	
	" वि० ५,८	
	" ॥ १८,९२	

पथ्यावृत्ताभंगतकल्पित चि० १६, ४०	॥ ॥ १९, ८	॥ शा० १, २२
पथ्यावेह्याभिवृत्तजल्प चि० ८, ३३	पथ्यकार्णिकया सू० २५, १५	॥ ॥ ६, ४४
पथ्याशतद्वयम् चि० ८, ५५	पथ्यार्णिकाकारा उ० ३१, ९	॥ उ० ५, ३५
पथ्याशतम् चि० १७, १४	पथ्यकान्तिवृत्तामुस्ताभ्यां प- र्णाहरेणुमि चि० २१, ७४	॥ ॥ ३१, ६
पथ्याशतस्य चि० १६, ४०	पथ्यजादि सू० १५, ६	पथ्यरागमणिमासवृत्तपथम् चि० ७, ८९
पथ्याशुद्धीपत्रगुहे चि० ३१, ७२	पथ्यरादिबन्धु उ० ३६, ७९	पथ्यराणु उ० ३७, ८६
पथ्यासहस्रम् उ० ३९, १७	पथ्यरादिगणोपत्तौ उ० २७, ३९	पथ्यराणुमधुमत्तमिहगा उ० ४०, ४३
॥ चि० ३, १३५	पथ्यकादिमनीषापम् उ० १४, २८	पथ्या शा० २, ५५
पथ्यासौवर्च्यजाजीभूर्णम् चि० ३०, ३२	पथ्यकादिम् उ० २, १७	पथ्यारुति उ० २१, ३९
पथ्ये सू० १२, ७०	पथ्यकादिहिमम् सू० २७, ४९	पथ्यामम् उ० १०, १६
॥ उ० ३९, १४७	पथ्यकादिहिमम् सू० २७, ४९	॥ ॥ ३२, २६
पथ्योपहिताभि चि० ६, २४	पथ्यकाय उ० ३२, ३२	पथ्यिनीपदम् चि० १८, १३
पथ्याणम् उ० १६, ६३	पथ्यकाये सू० १७, ४	पथ्यिनीपवलेपितम् उ० ३९, २९
पथम् सू० २६, ५३	पथ्यकाभतकारिष्यदना- गुरुदीप्यकै चि० १२, १७	पथ्यिनीपन्नदत्त शा० ५, १५
॥ उ० ३०, ३२	पथ्यकान्दय उ० ३७, ७१	पथ्यिनीपुनस्तथिता उ० १२, १९
पथ्यानि नि० १०, २७	पथ्यार्कजल्क उ० २४, ४०	पथ्यिनीपुन सू० ३, ३९
॥ उ० २९, १०	पथ्यकृतम् उ० २२, २७	पथ्यिन्प सू० ३, ४१
पथ्ये सू० २६, ५३	पथ्यकैलेयसमवा उ० २२, ९३	पथ्येद्वगोपहेमादिशश्लोहि- तलोहितम् सू० २७, १
पथ्ये सू० २६, ५२	पथ्यकोरीरिष्यन्ने चि० ७, ७०	पथ्योत्तरताजिनम् सू० १५, १४
॥ उ० ९, ३६	पथ्यकासीम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरसमगाभि चि० ९, ८३
पथ्याणम् सू० २८, २७	पथ्यदलापमौ उ० ३२, २६	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
पथ्याणम् उ० ३१, ६	पथ्यपन्नतनु सू० ३०, २९	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
पथ्याणम् उ० ३२, ४	पथ्यपन्नम् नि० १४, २६	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
पथ्याणुदौ सू० १५, १२	पथ्यपन्नम् सू० ७, २८	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
पथ्याणम् सू० २१, १०	पथ्यपत्ताशातस्तिन उ० २६, १७	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ उ० २६, ५५	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ ॥ ३२, २७	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ ॥ ३७, ८६	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ चि० ३, १७०	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ ॥ ४, १४	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२
॥ ॥ १४, ६६	पथ्योत्तरादिकम् चि० १०, ४१	पथ्योत्तरादिकम् चि० १८, १२

पवरयाध्यापणीमुद्रपीलुमा- परुयपरिभिः उ०.	पराराधनपंडितः सू०.२, २८.	परिदग्धा नि०.२,३०. परिदेयो नि०.४,१७. परिधाविनम् उ०.४,३०. परिष्काममारुतपट्टणीगडु- म् वि०.१०,२२. परिपोट. उ०.१७,२१. परिपोटयुतम् उ०.२१,२०. परिपोटवान् उ०.१७,२०. परिपोटे उ०.१८,४२. परुपककटाकृतिः उ०.३७. ५०.
३४,४३. पयस्यासारिधानंतार्मजिष्ठा- मधुपटिभिः उ०.१४, २५.	परार्येषु सू०.२,४६. परा,अये नि०.११,३९. परामुः शा०.५,१३०. परिकर्तनम् नि०.७,४८. परिकर्तनि वि०.१,३२. परिकर्तिका नि०.८,२३. परिकर्ते वि०.१५,१९. परिकर्म उ०.४,८. परिकल्पिताम् सू०.३०,१० परिकृतति वि०.१६,४०. परिकोधनम् सू०.७,८. परिक्रिय उ०.१८,३२. परिस्मिम् वि०.८,४. परिस्मिप्य सू०.२७,२२. " उ०.२८,१४. परिस्तेपिणि उ०.२८,२७. परिस्तेपी उ०.२८,१४. परिगृह्य नि०.४,६. परिपट्टयेत् सू०.२९,४१. परिचरेः वि०.८,४. परिचारकः सू०.१,२८. परिच्छद्व्यताम् उ०.३९, १४४.	परिदग्धा नि०.२,३०. परिदेयो नि०.४,१७. परिधाविनम् उ०.४,३०. परिष्काममारुतपट्टणीगडु- म् वि०.१०,२२. परिपोट. उ०.१७,२१. परिपोटयुतम् उ०.२१,२०. परिपोटवान् उ०.१७,२०. परिपोटे उ०.१८,४२. परुपककटाकृतिः उ०.३७. ५०. परुपकम् सू०.१५,११. " " " १३. " वि०.१,६७. परुपकमधुवेलासुराग्नेः वि०.७,४६. परुपकवपदिभ्याम् शा०. १,१४. परुचके उ०.३४,२९. " " " ३७. पर्णवति वि०.२०,३५. पार्श्वीनिः वि०.१,१२०. पार्श्वीभिः वि०.२,३७. " " ५,१३. पार्श्वीशतम् वि०.७,२८. पार्श्व्यः सू०.१०,२३. पार्श्व्यो उ०.३९,३३. पर्णे शा०.१,२६. पर्वकः वि०.११,८. पर्वन्तम् वि०.१८,२०. पर्वन्तम् वि०.१,४५. " " १९,३. पर्वत्योत्तरसाधितम् वि०. १,१७.
पयस्यार्द्रिगुमाकीलीवाजि- गंधाशतायरी उ०.३४, ६४. पयस्येभुसिरारामाविदारी- शोद्धतपिणाम् क०.४, २५. पयोनुपः वि०.१५,४०. पार्वाङ्गुपानम् उ०.४०, २९. " वि०.५,३१. पयोनियतम् उ०.१३,५४. पयोचितैः उ०.१३,६९. पयोभिः वि०.२१,२. पयोभुजः वि०.१५,९१. पयोमस्तुजानिरेः सू०. ३०,३१. पयोयुक्तम् वि०.१,७१. पयानुतिः वि०.१५,११२. परकीपी नि०.१५,५०. पारुष्करमृदधान्यपयम् वि०.८,१४६. परपुत्रविद्युतेषु सू०.३,२४. परमात्मधुस्तीरकण्ठमूला- गकेतरेः उ०.५,३२. परस्परमसंज्ञीर्ण उ०.१६, ६०. परस्परपसंस्तंभान् शा०. ३,६५. परस्पृशति उ०.१,४२. परकान् सू०.७,५४. पराचीनम् उ०.२८,२४.	परिच्छद्व्यताम् उ०.३९, १४४. परिच्युतानि उ०.३९,७५. परिजनम् वि०.७,८७. परिगतम् क०.२,३२. परिणते उ०.३९,५१. " वि०.९,१६. परिणमेत वि०.७,७१. परिणामवती नि०.४,२५. परिणामति सू०.९,२०. परिणामे नि०.४,२३. परिणामोन्मुखे नि०.४,२३. परितोजनवाहिषु सू०.१, २३.	परिदग्धा नि०.२,३०. परिदेयो नि०.४,१७. परिधाविनम् उ०.४,३०. परिष्काममारुतपट्टणीगडु- म् वि०.१०,२२. परिपोट. उ०.१७,२१. परिपोटयुतम् उ०.२१,२०. परिपोटवान् उ०.१७,२०. परिपोटे उ०.१८,४२. परुपककटाकृतिः उ०.३७. ५०. परुपकम् सू०.१५,११. " " " १३. " वि०.१,६७. परुपकमधुवेलासुराग्नेः वि०.७,४६. परुपकवपदिभ्याम् शा०. १,१४. परुचके उ०.३४,२९. " " " ३७. पर्णवति वि०.२०,३५. पार्श्वीनिः वि०.१,१२०. पार्श्वीभिः वि०.२,३७. " " ५,१३. पार्श्वीशतम् वि०.७,२८. पार्श्व्यः सू०.१०,२३. पार्श्व्यो उ०.३९,३३. पर्णे शा०.१,२६. पर्वकः वि०.११,८. पर्वन्तम् वि०.१८,२०. पर्वन्तम् वि०.१,४५. " " १९,३. पर्वत्योत्तरसाधितम् वि०. १,१७. पर्वथु उ०.१५,७. पर्वानताम् क०.१,२३. पयापराधिनः नि०.१,२.

पर्यन्त नि०. १२,२५.	॥ उ०. ४०,२०.	पलाशः वि०. ४,४९.
पर्यणी उ०. १०,५१.	पललम् उ०. ५,३८. .	पलाशसारकल्कताः उ०.
॥ ॥ ११,३.	॥ ॥ ॥ ४०.	२२,७०.
पर्यन्तस्य शा०. ६,५५.	॥ ॥ ॥ ४४.	पलाशसारतोयेन वि०. ८,
पर्यन्ताश्लेषात् नि०. १,२२.	॥ ॥ ६,५६.	७४.
पर्यन्तादकरस्था शा०. ५,	॥ ॥ ३८,३६.	पलाशसारपोत्र वि०. १४,
८६.	॥ वि०. १४,१२३.	१२२.
पर्यन्तदः उ०. ३५,१५.	पलक्रेन उ०. ३९,८०.	पलाशधातुनीजंयुसमगा-
पर्यन्तद्वरमदः उ०. ३७,	पलवृत्त्या उ०. ६,२५.	मोक्षसर्जजः उ०. ३४,
५१.	पलशः उ०. ३९,१७२.	५६.
पर्यन्तद्वरम्यात्तुष्णावे-	पलशतद्वयम् उ०. ३९,१५.	पलाशकलनिर्गुहम् वि०.
स्वर्णकंपधान नि०. ३,	पलशतम् उ०. २२,८८.	९,६८.
३०.	॥ वि०. २२,४१.	पलाशबीजपचूरपूतिफात
पर्यन्तद्वनम् नि०. १२,१३.	पलसमैः उ०. ३९,७९.	वि० २०,२६.
॥ उ०. ३६,२१.	पलाशकम् क०. ४,५५.	पलाशमरुतामभिदा शा०
॥ ॥ ३८,४.	॥ वि०. ३,११४.	१,१४.
पर्यशोकः शा०. ४,५१.	॥ ॥ १३४.	पलाशरसकारुनीनीटिका-
पर्यस्त सू०. ११,१२.	॥ ॥ ९,११३.	जातिकाशकैः वि०.
पर्याणि सू०. ७,७१.	पलाशकैः वि०. १,९३.	२१,७५.
पर्यास्थिवाग्रह नि०. १६,	पलाशम् क०. ४,७.	पलाशवर्मफो वि०. ३,१०१
४७.	॥ वि०. ३,८०.	पलाशवत् वि०. ९,६९.
पर्यास्थिशूलम् वि०. ३,	॥ ॥ १०,५३.	पलाशवल्कलाधः वि०.
७९.	॥ ॥ ३९,३.	२,२८.
पर्यास्थिशूलिनम् शा०. ५,	॥ ॥ २१,३२.	पलाशहृत्पाजानीयवानि-
८३.	पलाशान् क०. ४,७.	चिद्वैधवेः वि०. ९,१२.
पर्युक्तामाणि शा०. ५,१०८.	पलाशिकाः उ०. १,४५.	पलाशान् शा०. ३,९३.
पर्युक्ता उ०. ६,३५.	पलाशैः वि०. ३,८.	पलाशवम् उ०. ३४,३८.
॥ वि०. १,३६१.	पलाशुः वि०. ८,१२१.	॥ वि०. १०,६.
पर्युक्ताम् वि०. ३,५१.	पलाशो वि०. ४,४५.	पलाशुनी सू०. २८,४५.
॥ ॥ १०,६.	पलाशान् वि०. २१,५७.	पलाशः उ०. २८,४०.
॥ ॥ १९,३१.	पलाशकम् वि०. ३,९७.	पलाशम् वि०. ८,१४६.
पर्युक्ताये क०. ६,१३.	पलाशकान् वि०. ३,६३.	॥ ॥ १२,२९.
पर्युक्ताम् उ०. १३,२८.	पलाशवानि क०. ४,१२.	पलाशैः उ०. ३०,२४.
पर्युक्तापक्षिकाशास्त्रपला-	पलाशम् उ०. ११,२४.	पलाशतणनीटिकानाम्
न्मितम् वि०. ३,५२.	पलाशसिः उ०. ३०,२०.	शा०. ३,९२.
पर्युक्ताम् वि०. ८,१५१.	पलाशिकैः उ०. २२,८८.	पलाशम् सू०. १०,१३.
पर्युक्ताम् सू०. १९,४०.	॥ वि०. ३,१२०.	॥ उ०. २३,२९.

॥ ॥ २४,०९,	पवनानुताम्यम् उ० ३९,	पाका-मुस्रे वि० १४,७३
॥ ॥ ॥ ४३	४३	पाक्षिकाभ्रमयणानाम् शा०
पलितानि उ० २३,३२	पवनशिनम् उ० ३६,४०	६,१
॥ ॥ २४,२५	पवनोत्थायाम् वि० ६,६६	पांगुल्यम् वि० २२,५१
पलिततरुन् उ० २४,२६	पवनापेहलानाम् उ० ३९	पाचकम् सू० १२,१२
पलितापहो उ० २४,३९	१११,	पाचकारुण्यम् शा० ३,२९
पलिते उ० २४,३३	पशुपदा सू० १५,३४	पाचन सू० ६,२६
पलितदुर उ० ३८,२	पश्चात्तापेधनम् वि० ७,८१	॥ ॥ १० १८
पलोन्मितम् उ० ३९,३५	पश्चिमावणतिरजा उ०	॥ वि० १ ३९
॥ वि० ८,११०	३९,८४	॥ ॥ ९,२॥
॥ ॥ १५,७९,	पश्चिमोदधिगा सू० ६,८	पाचनदीपना वि० ११ १६
पलाग्मिता वि० ३,७	पाशुपुषम् उ० १५,१२,	पाचनदीपनी वि० १०,१५
॥ ॥ १६,२५	पाशुपूर्णभिनन्नवम् उ० ८,	पाचनदीपने सू० १४,१३
पलाग्मितानि उ० ४,१	४	पाचनम् सू० ५,१६
पलोन्मिते उ० ७,२५	पासुजम् सू० १०,२७	॥ ॥ ६,१७१
॥ ॥ १३,५१	पासुना शा० ५,३७	॥ ॥ १४ ७
॥ क० ४,५६	पासुयापनेपपकादय सू०	॥ क० ५,२७
॥ वि० ५,२६	६,४	॥ वि० १,१६
॥ ॥ २१,७३	पासुभस्मनो शा० ६,५०	॥ ॥ ३,५३
॥ ॥ २२,४१	पासुधम् सू० ६,१२७	पाचनराचन सू० १०,१०
पल्लवा वि० २०,९	पाकक्रमादिभि शा० ३,	पाचना वि० २२,६४
पल्लवान् वि० ९,९६	६६	पाचनानि वि० १,२२
पल्लवानि उ० १३,८९	पाकन उ० ३९ १३२	पाचनाय वि० १,९
पल्लवे वि० ४,२१	पाकप्राप्तम् उ० २८,६	पाचनार्थम् वि० ८,९९
पवनज-मनि वि० ११,९१	पाकवान नि० ८,९	पाचनी सू० ६,१५२
पवनज उ० १८,१	पाकदूरम् उ० २२,१०३	पाचनीयम् वि० २२,६१
॥ वि० १६ ३४	पाकाख्य उ० २१ ४०,	पाचनीये क० ३,१९
पवननाराणे उ० ३६,८७	पाकाख्येन उ० १०,३०	॥ वि० २१,१३
॥ वि० ४,१७	पाकादिकर्मणा सू० १२,	पाचने सू० १३ ३
पवनपीडितदहगति वि०	११	॥ ॥ ११ २९
२१,५५	पाकार्थम् सू० ८,२०	॥ ॥ ११ १३
पवनःलेभमेदोभि उ०	पाकि सू० ६ १४२	॥ ॥ २९,४८
२१ ५३	पाकिमि वि० १८,३३	पाचमुल्लिखम् वि० ८,९१
पवनादीनाम् सू० ८,३६	पाकी सू० ६,१४९	पाचिकोलिके शा० २,११
पवनाप्युपिता शा०	॥ नि० १६,१०	पाचनेषणमदने सू० २८,
८५	पाकीनि उ० ३९,८१,	४७
पवनानुगम् वि० १०,८१	पाका-मुस्रे उ० १०,१७	पाचन सू० ६,९

पाटलासारम् चि० ११, १३.	पाठादार्वित्वकृष्टमुस्तासं- म्रागातिकापीतागारोम्र- तेजोबतीनाम् उ०.२२, ९८.	२१,५८. पाठाविडंगार्जुनधान्यपाना- म् चि०.१२,७.
पाटलायासितम् सू०.३, ३२,	पाठादार्विविहिसुणेष्टाकटु- कामिः चि०.१९,४०.	पाठाबलद्विरजनीमुरतभा- ह्वपुनर्नैः उ०.२,७६.
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकु- सुमेः उ०.५,४६.	पाठान्वितैः उ०.३०,२०.	पाठव्यापवृत्तजम् शा०. १,१६.
पाटली चि०.११,२३.	पाठापामार्गकसंख्यायोगङ्- चीधन्यवासमम् सू०. १०,२९.	पाठायुंध्यमृतातिकतिका- देवाहसारिवाः उ०. २,१५.
पाटलीपात्रशकाभ्याम् चि०.११,१४.	पाठाम् क०.२,२५.	पाठाश्वगधायामर्गित्यगुमा- तिविषामृतम् चि०.३, १३२.
पाट्यः उ०.२२,३४.	” चि०.४,३०.	पाठासटीपूषासुनिषण्णस- तीनजम् सू०.६,७०.
पाटयेते उ०.२१,९.	” ” ८,५४.	पाटितम् उ०.२१,६३.
पाठर्षा चि०.८,६१.	” ” १०,१२,	पाठोशिरम् चि०.१,४६.
” ” ९,१३.	” ” १२,२६.	पाणितलम् उ०.१९,८८.
” ” १६,३९.	” ” १७,११.	” क०.२,३९.
पाठा उ०.३,४९.	पाठामरिषस्युताः उ०.३६, ७१.	” ” ६,२२.
” ३७,२८.	पाठामाद्रिदुरान्भाभलविदु- लव्योपत्वनेत्रोल्हकेः चि० ८,१४९.	” ” १५, चि०.२,८.
” चि०.८,६४.	पाठामूढम् सू०.१४,२६.	” चि०.१०,५५.
” ” ११५.	पाठामोषरसाभोद्धानकी- विस्वनागरम् चि०.९, १०९.	” ” १६,३१.
” ” १३१.	पाठायाः चि०.९,२०.	पाणितापेन सू०.१८,३६.
” ” ९,५७.	” ” १७,२१.	पाणिपदतले उ०.३१,१९.
” ” ११,२३.	पाठारग्वधवत्तना चि०. १,६०.	पाणिपन्नामिगुटमुष्कारय- शोफिनभ शा०.५,७९.
” ” १२,४३.	पाठावत्सकनोपदेः क०.४, ३४.	पाणिपादद्वार्यः नि०.१४, २३.
” ” १६,१६.	पाठाविडंगमधुसपयस्याहि- गुदाभिमिः उ०.३,५३.	पाणिपादस्य उ०.३,२६.
” ” १९,८.	पाठाविडंगमुरदास्यानोपकु- न्याद्विस्तारनागर्यनिहा- निशिचव्यः चि०.	पाणिपादस्थिताः नि०.१४, ३४.
पाठाः चि०.१,४९.		पाणिपादास्यस्पन्दनम् उ०. ३,१२.
पाठाक्षारमधुव्यपिः उ०. २२,८.		पाणिपादे सू०.२०,१८.
पाठानिचरत्तकर्मधिकित्तायुं- टीकामया. चि०.९, १०५.		पाणिपादेन शा०.१,८३.
पाठाजमोदधनिवास्यदष्टा- र्यचकीटकेः चि०.८, ७७.		
पाठाजंभ्याम्रयोः उ०.३४, ४५.		
पाठानिकेद्वारणीः चि०. १९,३३.		

पाणिपान्मुष्मकुक्षियु नि०. १२,१२.	पांडुज्वरच्छर्दिफासशोका- तिसारिणम् शा०.५, ७६.	॥ नि०.१३,४०.
॥ उ०.३३,१५.	पांडुज्वरातिसारप्रम् चि०. ५,८०.	॥ चि०.१४,३३.
पाणिवल्लेः क०.५,१५.	पांडुना सू०.२१,२२.	॥ ॥ १६,१२.
पाण्डुः सू०.१२,५२.	॥ ॥ २९,९.	॥ ॥ ११,२२.
॥ ॥ २७,४१.	॥ उ०.२५,३.	॥ ॥ ३१.
॥ शा०.१,४८.	॥ ॥ ३६,२५.	पांडुरोगात् नि०.१३,१७.
॥ ॥ ४,१८.	पांडुताम् उ०.३६,२५.	पांडुरोगाविरोधि चि०.१६, ४०.
॥ नि०.६,२८.	॥ ॥ ३८,३.	पांडुरोगिणाम् चि०.१६, १९.
॥ ॥ ११,८.	॥ चि०.१४,९७.	पांडुरोगिणे चि०.१६,१६.
॥ ॥ १३,४.	पांडुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिदाह- मोहेः नि०.१२,२६.	पांडुरोगी नि०.१३,१५.
॥ ॥ १४,६.	पांडुत्वम् सू०.७,२४.	पांडुरोगे सू०.२१,४.
॥ उ०.६,१५.	॥ ॥ १६,३१.	॥ नि०.१३,१८.
॥ ॥ ८,११.	॥ शा०.४,४७.	॥ चि०.१५,२०.
॥ ॥ २१,४४.	॥ नि०.१३,३.	पांडुरोगेषु चि०.१६,५७.
॥ ॥ २५,९.	॥ चि०.१२,२८.	पांडुरोदरा उ०.३७,९.
॥ ॥ २८,९.	पांडुधि क०.१,२२.	पांडुरोमत्वघटितः नि०. १३,३५.
॥ ॥ ३१,३१.	पांडुदक्षुमिनाशनम् सू०. ५,७६.	पांडुबटस्य उ०.३२,३१.
॥ ॥ ३५,५०.	पांडुपिच्छिताम् उ०.३३, ४४.	पांडुपदम् उ०.२६,३७.
॥ क०.२,५४.	पांडुपित्तास्रकामलाः चि०. १६,१३.	पांडुपिद्धधिगुल्मार्शशोका- पगदोदरम् चि०.१२, २३.
पांडुकुंडुषिये उ०.६,२९.	पांडुपीतम् नि०.७,२८.	पांडुलिग्धत्वगादयः नि०. ७,४२.
पांडुकामलामेहपीनसाः सू०.१९,७.	पांडुमहार्शः क्षुमिनाशनम् सू०.५,७२.	पांडुहारिद्रहरितान् नि०. १३,३.
पांडुकृष्णरूपीहृतमकार्शो- मगंदरम् चि०.१६,२७.	पांडुरा शा०.५,५०.	पांडुरातिसारार्शोऽवहणीदो- पशांयिभिः सू०.५,१४.
पांडुकृष्टविषादितः क०.१, ३०.	॥ उ०.२८,१०.	पांडुनाम् चि०.१६,३२.
पांडुकृष्टनिलार्त्तांगाम् सू०. १,४१.	पांडुरोगः शा०.५,९१.	पांडूनि नि०.७,८.
पांडुरोदरगुल्मप्रीहानाहा- मरुच्छप्रम् चि०.८, १४८.	पांडुराग्न चि०.१९,६०.	॥ क०.१,२.
पांडुराग्न चि०.१९,६०.	पांडुरोगजित् चि०.१६,६.	पांडो उ०.४०,४८.
पांडुरोगमिषगजितम् चि०. १६,३३.	पांडुरोगम् सू०.१५,२०.	॥ क०.२,४३.
पांडुगात्रस्य नि०.१५, २८.		पांडुमयी चि०.१६,१.
		पांडुमये सू०.५,६९.

॥ ॥ ३०,५,	पादवन उ०.२९,२२.	पादासपाणिषु नि०.५,१७.
॥ ॥ ४०,२,२३.	पादवर्तिना चि०.१२,२१.	पादापातम् सू०.३,१०.
पाण्योः नि०.५,९.	पादशेषधृतगालितज्ञाने उ० ३९,७६.	पादागुष्ठसमा उ०.२८,१०.
पातः शा०.६,५६.	पादशेषम् उ०.१३,१०.	पादाभ्याम् शा०.५,९२.
पातदर्शनम् शा०.६,४८.	॥ ॥ ३९,५६.	पादायशेषम् चि०.२१,६६.
पात्रम् शा०.३,१०६.	॥ ॥ ४०,४,३८.	पादायशेषिते उ०.७,२१.
॥ उ०.३९,१०३.	॥ चि०.३,	पादायशेषेण उ०.३२,२८.
पात्राणाम् शा०.६,१८.	॥ ११९.	पादायशेषः नि०.५,९.
पात्राणि शा०.६,२७.	॥ ॥ १४,२३.	पादोक्तः उ०.१,४९.
॥ उ०.३९,१९.	पादरे दितम् क०.६,१४.	पादोक्त्यङ्कः सू०.१७,२१.
पात्रादीनाम् शा०.६,२३.	पादशेषिते उ०.१३,२.	पानम् सू०.३,३१.
पात्रीम् चि०.२२,१७.	॥ चि०.२२,४१.	॥ ॥ ६,३४.
पात्रेमासमाश्रेणजातम् चि०.७,१४७.	पादशेषे उ०.२२,९०.	॥ चि०.७,२०.
पादपातादिभिः उ०.२७,१.	॥ चि०.८,६६.	॥ ॥ ४६.
पादचतुष्टयम् सू०.१,२६.	॥ ॥ ६९.	॥ उ०.६२,८६.
पादचर्मणोः शा०.६,५३.	॥ ॥ १४४.	पाननस्ययोः उ०.५,६.
पादजलस्थम् चि०.८, १५३.	॥ ॥ १२,२६.	॥ ॥ २४,१२.
पादतः सू०.१९,२७.	पादशेषेण चि०.१४,८०.	पाननस्माजनालेषमजिह्व- धादियोजितः उ०.३५, ३२.
पादनलरं धहस्तकर्णादि सू०.२०,२०.	पादशोफः शा०.१,५२.	पाननावनयस्तिभिः चि०.१, २.
पादनलस्य शा०.४,२.	पादसयुता चि०.२,१०.	पाननावनयभ्यङ्गः उ०.५, ३०.
पादभ्राणम् सू०.३,१४.	पादसदनरुजोत्थरणमुनि- मिः नि०.१५,५१.	पाननावनयभ्यङ्गने उ०.५, ३६.
पाददाहम् नि०.१५,५७.	पादसंपदि सू०.१,३०.	पानपम् सू०.२९,१५.
पाददाहे सू०.२७,१६.	पादसंजंरसम् चि०.२२, २१.	पानप्रवृत्ति चि०.७,६८.
पादपादेन सू०.७,४०.	पादसृतेन चि०.२१,३२.	पानमोषनम् उ०.३५, ५५.
पादपेः क०.६,२.	पादस्थः शा०.५,९५.	पानभोजनलेपेषु चि०.१३, १०.
पादभयुकान् उ०.१६,६५.	पादस्थितम् उ०.३९, १७०.	पानभोजनलेहेषु चि०.३, ३९.
पादभयणपकृत् शा०.४, ४.	पादस्थितं चि०.८,१५१.	पानभोजनसंयुक्तम् चि०. १५,७९.
पादमध्ये उ०.१६,६५.	पादस्थं चि०.८,७१.	पानभोजने चि०.१६,३२.
पात्रयोः नि०.२,११.	॥ ॥ १२,२९.	
॥ ॥ १२,७.	पादस्पशान् उ०.३६,८.	
॥ ॥ १५,५६.	पादहृषः नि०.१५,५६.	
॥ ॥ १६,७.	पादहीनम् सू०.१९,२२.	
पात्रयोगिनाः चि०.२,१६.	पादहीन उ०.३९,२५.	

पानत्पनसकपु चि० १८, २२	पानात्पनयो उ० ३८, २८	पायुजगारुवपणवस्तिमेहन- शून्तजित् क० ४,००
पानस्य चि० ७,९३	पानीयकल्किताम् उ० ११,२५	पायुजान् उ० ३९,६५
पानहिमालेपसेकमांसरसा शनम् चि० १,१६५	पानीयम् चि० २२०	पायुपाश्वोरुपवास्थिजठरा तिष्ठु चि० २२,१४
पानाजननस्यत्पसकेन उ० ३७,८५	" " ८,८३	पायुवस्तिनातिविषतिन नि० ७,१९
पानातिपानाद्या नि० ५, ७६	पानीयसन्निभा सू० ७७	पायुरूक्त्वासवासवान् नि० ८,२७
पानात्वयौषधम् चि० ७, १०	पानोष्मा चि० ७,३२	पायुरूहान् चि० ८,१६१
पानादिषु सू० १,५३	पान्तु सू० १८,१६	पायुदृढ्य शा० ५,१०६
पानादौ उ० २०,१९	पाप शा० ६,९३	पाया नि० ७,१५
पानाये उ० ३०,३६	पापकमनिवेशने शा० ६ ५५	" उ० २८,३
पानानुवासनाभ्यगमयुक्तम् चि० ९,४५	पापक्रियारम्भ उ० ४,६	पायो सू० १९,४२
पानाश्रमेयजम् सू० १४, ३३	पापतराम् नि० ६,७	" " २५,३४
पानाश्रम् चि० १२,९	पापम् सू० २,२२	" शा० १,८९
पानाश्रयो चि० ९०४	" उ० ४,७	" नि० ११,१६
पानाश्रान्यासनाभ्यगे चि० १४,२	पापवृत्तितया उ० ३६,९	" चि० १,१५
पानाश्रे चि० ११,४	पापशीलत्वात् उ० १६, १०	" " ८,५
" " १२,४१	पापामा नि० ६,७	पाय्वास्पमेहनम् शा० ३, ४२
पानाश्रावणगमतिभि सू० २३,१५	पापानमापारा शा० ६ ५८	पारदम् उ० ३२,३१
पानाभ्यगम चि० ९,५४	पापानाम् नि० १,२३	पारावतशस्त्रध्यातगरम् उ० ३७,३४
पानाभ्यजननायने उ० ५,४४	पाप्मभि नि० १४,२	पारावत नि० ३,३१
" " ३०,२२	पाप्मरक्षाग्रम् उ० १, ४४	पारावतम् चि० २,२९
पानाभ्यजनवस्तिषु चि० ८,१००	पाप्मा नि० १,१	पारावतानिपतटीपुष्परा श्रम उ० ३५,१९
पानाभ्यजनयो उ० ५, ४७	" " २,१	पारिणामात् उ० ३९,१०७
पानाभ्यजनलपन चि० १,१४१	पामा नि० १४,९	पारिभद्रकटुगजवक्त्रण- कटुत्वे उ० ३,४७
पानाय चि० १२,३९	पायससुरारुगरा सू० ७, ३८	पारिभद्रातिज्ञान् चि० ११,१४
	पायसस्य उ० ३४,५८	पारिषाध्रजा सू० ५,१२
	पायसे चि० २१,०	पास्वधम् नि० ७,५८
	पाययित्वा उ० १०,६३	पायिबम् सू० ९,६
	" चि० ८,११३	" शा० ३,४
	पायितम् उ० १३,३५	
	पायितान् सू० १८,१४	

पार्थिव शा० ३,६०
 पार्थिवदीप्ता शा० ३,५९
 पार्थिवान् शा० ३,६०
 पार्थिवी शा० ५,४८
 पार्थिवस्तानिरे सू०
 २५,१३

पार्थिव वि० ११,५३
 पार्थिवानि नि० २,१३
 पार्थिवे शा० ३,२३
 पार्थिवद्वयोधर्मागल उ०
 २८,०३

पार्थिव नि० १५,०६
 " उ० १,३०
 " ११,५५
 पार्थिवे उ० २८,३२
 पार्थिवोन्नामान् शा० १,
 ७२

पार्थिवीदनात् वि० १५,१९
 पार्थिवस्तिस्तरु वि० ३,
 ७०

पार्थिव उ० २८,३१
 पार्थिवधरु नि० १३,१०
 पार्थिवो सू० २०,२०
 " उ० २७,२८

पार्थिवगुणवत्सलम् वि०
 ४,४३

पार्थिवगद्दे नि० ५,१४

पार्थिवगद्दे क० ५,१४

पार्थिवगद्दे नि० ५,१४

पार्थिवगद्दे नि० ५,१४

पार्थिवगद्दे नि० ५,१४

पार्थिवगद्दे नि० ५,१४

" उ० ४०,५५
 पार्थिवगद्दे शा० ४,२२
 " ११,४३

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२
 मूलगुणविधि उ० ३८
 १९

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

पार्थिवगद्दे शा० ४,२२

॥ क०.६,२५.	विच्छाषक्तिम् क०.३,३८.	पिटिकामधुमेहिनाम् सू०.
विचुकम् उ०.३६,११.	॥ वि०.९,९५.	२९,७२.
विचुकाकोलकतकशाकंदीव-	विच्छाम् नि०.७,२७.	पिटिकामर्मतृष्टृष्टनासगु-
रजै. वि०.११,२७.	॥ ॥ १२,४२.	दमूर्द्धगा शा०.५,८६.
विचुनककान् शा०.२,२.	॥ ॥ १३,३६.	पिटिकामारुतात् उ०.२८,८.
विचुना सू०.२०,१९.	विच्छाश्रावम् वि०.८,९२.	पिटिकार्बुदविदधीन् उ०.
॥ ॥ ३०,२९.	विच्छाग्रावे वि०.८,१३.३	२३,२२.
॥ उ०.९,६.	विच्छासुतो वि०.९,९७.	पिटिकाविषम् वि०.१२,
विषुहोतावगुदितम् उ०.	विच्छिन्न सू०.३०,२४.	२२.
१८,५३.	॥ नि०.१२,३४.	पिटिकास्थोत्पन्नभगंदान्
विषुमागकलकैः वि०.२१,	॥ ॥ २१,४७.	उ०.२८,३८.
५७.	विच्छिन्नम् सू०.५,५८.	पिटिकैः नि०.११,६२.
विषुमागैः वि०.१९,१९.	॥ ॥ २७,४१.	॥ ॥ १४,१९.
विषुम् शा०.१,६८.	॥ नि०.७,२८.	॥ उ०.३७,६२.
॥ उ०.१४,१७.	॥ ॥ ८,९.	पिटिकोपचितम् सू०.२८,२.
॥ ॥ १८,५४.	॥ ॥ १०,१३.	पिटिः सू०.२३,१३.
॥ ॥ ३४,३८.	विच्छिन्नरक्तकः सू०.३०	पिटितैलम् वि०.२२,२२.
विषुमदयचाधुना वि०.६,	१४.	पिटिनाडपादयः उ०.२८,
४८.	विच्छिन्ना उ०.३४,५३.	२९,
विषुपुन्या उ०.१८,६१.	विच्छिन्नाः नि०.७,३८.	पिटम् शा०.५,१२.
विषुवर्तिभिः उ०.१८,१८.	विच्छिन्नासम्बा उ०.३३,	॥ क०.२,५०.
विषुवर्तिम् उ०.१८,१९.	१०.	पिटिसममभम् उ०.१५,९.
विषुवर्त्या सू०.२३,३.	विच्छिन्ने उ०.३४,५७.	पिटिसेकाषणाह्नैः वि०.११,
विषुन्मिः उ०.१३,५.	पिटिकायिता शा०.५,८.	१.
॥ वि०.१०,४३.	॥ उ०.३३,१४.	पिटिस्थ सू०.२३,१४.
विच्छन्तिका सू०.२५,२५.	पिटिकाप्रयम् नि०.१०,३४.	पिटिसेकेपनाहनम् वि०.
विच्छन्तः उ०.३१,३७.	पिटिकानाम् उ०.११,२८.	१८,२३.
विच्छन्तम् उ०.२,४.	पिटिकायिता उ०.३१,९.	पिटिजनम् उ०.१४,३२.
॥ ॥ १०,२.	पिटिकापुवः उ०.२८,२.	पिटान् शा०.६,६.
॥ ॥ १९,२१.	पिटिकाभि उ०.२१,५	पिटानुः सू०.६,१०४.
विच्छन्ता उ०.२१,४४.	॥ ॥ ३३,२४.	पिटिकापाश्वर्धुधर्षादिध-
विच्छन्तानाम् उ०.२५,४०.	पिटिकाम् उ०.९,१५.	क् वि०.२,२९.
विच्छन्तानि नि०.७,५६.	॥ ॥ २८,६.	पिटिकाभिः वि०.८,१७.
विच्छावर्ति. वि०.८,१२८.	॥ ॥ १७.	पिटिके शा०.५,९५.
॥ ॥ ९,७२.	॥ ॥ २२.	॥ ॥ १०४.
॥ ॥ १७.	॥ ॥ ३३,३४.	पिटिकोद्वेष्टनम् नि०.२,८
॥ ॥ ११६.	॥ ॥ ३४,११.	॥ ॥ ११.

॥ ७११६	पित्तकफ्या चि० ५,८	॥ २०,२०
॥ क० ३,६	पित्तकफहा सू० १०,२०	॥ चि० १६,४०
पिडिकादृष्टमतिशयायशिरौ	पित्तकफानितल्लूता उ०	पित्तप्रा सू० १६,३
रूज सू० ४,४	३७,८५	पित्तघ्नी उ० २६,८
पिहितवातू नि० ११,४०	पित्तकफानुगे चि० ४,३३	पित्तघ्ने चि० १,१३०
पिडितम् शा० ३,५८	पित्तकफापहम् सू० ६,	॥ २,१२
॥ उ० ३३,१८	१५६	पित्तज शा० ५,११४
पिडी चि० ८,१५८	पित्तकफासृग्मि सू० २३,	॥ उ० २८,१३,
॥ १९,४५	९	पित्तजमनम् सू० १०,३४
॥ ११ ४७	पित्तकफ क० ३,२०	पित्तजमनाम् चि० १०
पिडीभूत नि० ११,५४	पित्तकर सू० ६,९,	२३
पिडीम् उ० ९८	पित्तकरम् सू० ६,९९	पित्तजा नि० ५,५५
पिडे उ० १८,४८	पित्तकासात्रियाम् चि० ३,	पित्तजाकृति उ० २१,४०
॥ चि० ८,१७	६९	पित्तजातेषु उ० २० ४३
॥ ११ १३५	पित्तकासजित् चि० ३,३९	पित्तजान् चि० १९,७
पिडोपनाहम् चि० ११ ४	पित्तकसे चि० ३,२५	पित्तजानाम् उ० ३४,४१
पिडोपनाहस्वेदा उ० २४,	॥ ११ २७	पित्तजायाम् चि० ६,१०
३	॥ ११ ३५	॥ ११ ६७
पिण्याक सू० ६,३९	पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाह	पित्तजित् सू० ६,१६९
॥ उ० ३७,३३	तृड्घमान् चि० १९ ५	॥ उ० ३०,११
पिण्याकम् चि० २१,६३	पित्तकृन् सू० ५,७८	पित्तजित उ० ३४,३५
पिण्याकमृक्षयसुरापूतिष्ठ	॥ ६,१०४	पित्तजे नि० २,२०
क्कल्लामिदै नि० १,	पित्तकृता नि० १०,४१	॥ उ० १२,१३
२१	पित्तकृतान् क० ४,१६	॥ १३,६२
पिण्याकेन उ० ३७,२०	पित्तकापभयान् उ० ३९,	॥ २१,६१
पितर उ० ४,१२	१३०	पित्तज्वररिण नि० १३,
पितृमहवशीकृतम् उ० ४,	पित्तकोपनम् सू० ६,१५०	४८
४२	पित्तगुल्मज्वरभ्यासकासहृ	पित्तज्वरहरे उ० ३६,४८
पितृमेहे उ० ३,१८	द्वागकामला चि० २,	पित्तत सू० १६,१३
पितृनागमेहे उ० ५,२६	४२	॥ नि० १०,१
पितृभि शा० ६,५४	पित्तगुल्मनुत् चि० १४,६७	पित्तदुष्ट उ० २,१३
॥ ११ ६९	पित्तगुल्म चि० १४,७०	पित्तद्वहासमासगम् नि०
पितृभ्य शा० ६,६	पित्तगुल्मोपशतये चि०	३४,३२
पितृसंज्ञित उ० ३,२	१४,६६	पित्तधरा शा० ३,५०
पितृन् सू० ८ ०७	पित्तग्रहण्याम् चि० १०	पित्तनाशनम् चि० १,१२५
पित्तकफकुटे चि० १९,८८	४४,१	पित्तनाशनीम् चि० ३,
पित्तकफप्रदम् सू० ६,१३४	पित्तग्रम् उ० २,१५	७०

चित्तपक्वाशयांतरे शा०.३, ११.	चित्तरक्तसंसर्गावर्जितम् चि०.२२,७०.	चित्तिविदधिवत् सू०.३०, ५१.
चित्तपीडिताम् सू०.१७, २४.	चित्तरक्तापहा उ०.१६,२३. चित्तरक्ताभिघातजिन् उ०. १६,१६.	" उ०.२२,७. " चि०.१३,७. " " १४,७३
चित्तप्रकोपि सू०.६,१५८. चित्तप्रद्रुषणम् चि०.१०,४. चित्तप्रद्रुषिते उ०.२५,६५. चित्तप्रधानाः नि०.१३,१. चित्तप्रधानेः उ०.२३,१६. चित्तम् सू०.१,६. चित्तमारुतपर्वतः चि०.७, २.	चित्तरक्ताभिमूर्च्छितः चि०. ७,३२. चित्तरक्तोत्तरे चि०.२२,४०. चित्तरक्तोत्थयोः सू०.२९, ६५. " उ०.२०,११. चित्तरक्तोद्भवे चि०.१३,३२. चित्तरक्तोत्थयेः उ०.१५, २१.	चित्तिविदधौ चि०.१४,६५. चित्तिविमृद्धानि चि०.१,१७. चित्तिविसद्वयत् सू०.३०,५२ " उ०.३२,५. " " १३५,४८। चित्तिविसर्वोक्तः उ०.३४,१२ चित्तवृद्धिलिङ्गः नि०.११, २५.
चित्तमारुतवृद्धिभिः उ०. ३५,६१. चित्तमारुतो नि०.९,३७. चित्तमूर्च्छावर्तम् क०.३,३८. चित्तमुक्तं सू०.५,१८. चित्तमुक्तेन उ०.३१,४६. चित्तमुक्ते नि०.२,४८. चित्तयोनितया नि०.११, ५१.	चित्तलक्षणः नि०.१३,३९. " उ०.२९,६. चित्तलक्ष्यान् उ०.३६,४५. चित्तलम् सू०.४,८०. " " ६,७८. " " " ८९. " " " १२०. " " " १२८. " नि०.१३,१५. " चि०.१,१४४.	चित्तमणजिन् उ०.२,७५ चित्तमण्डानाम् क०.५, २६. चित्तमननम् चि०.१,१६७. चित्तशूले उ०.१८,७. चित्तशोणितम् शा०.३,३७. " चि०.२,४१. " " ३,८१. चित्तशोणितान् उ०.१७, २१.
चित्तरक्तफफान् नि०.१३, २१. चित्तरक्तफफोदये क०.१, ४४.	चित्तलानाम् उ०.३४,३५. चित्तलानि चि०.९,८१. चित्तलायाः उ०.३३,४६. चित्तलिंगं नि०.११,१०. चित्तलिंगम् नि०.६,२९. चित्तलेः शा०.१,२१. " " " ४८. " नि०.३,२.	चित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिवाहन्- ष्णाग्रम् सू०.१५,१६. चित्तश्लेष्मज्वरी क०.१, २५. चित्तश्लेष्मज्वरे क०.१,२८. चित्तश्लेष्मजेः सू०.२७,२. चित्तश्लेष्मविनायनम् क०. २,५२. चित्तश्लेष्महरत्वे चि०.१, ४०.
चित्तरक्तसततपान् चि०. ३,१२२. चित्तरक्तजः उ०.२१,२५. चित्तरक्तज्जु चि०.१०,५०. चित्तरक्तयोः उ०.१६,४. चित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्ता- वराण्युते उ०.३९, १२८.	चित्तवर्ति सू०.१६,१३. चित्तवमनम् नि०.२,१९. चित्तवर्दनः सू०.६,१०४. चित्तिविदग्धाख्या उ०.१२, १६.	चित्तश्लेष्महरोः उ०.३०, १७. चित्तश्लेष्महरोदयेः उ०. २,७३
चित्तरक्तविरोधि चि०.३, ९२. चित्तरक्तविषोन्वणान् उ०. २५,४६.		

पित्तश्लेष्मान्वितः नि०.२, ५१.	पित्तानिलाषट् स०.६, १२२.	पित्तशृग्वन्धये उ०.२४,७.
पित्तश्लेष्मावहः उ०.१९, २५.	पित्तानिलाषट् स०.५, ६०.	पित्तासृगुद्रवः उ०.२१,२१.
पित्तसमानार्ति उ०.१७,७.	" " ६,१६९.	पित्तासृगुद्रपणः स०.६, १४९.
पित्तसंभूताम् उ०.२२,६०.	" वि०.१६,५४.	पित्तासृग्भ्याम् उ०.३३,२३.
पित्तस्थानगते वि०.१,३५.	पित्तानिलार्चस्य वि०.१, १०६.	पित्तासृगुद्रक्षणम् नि०.११, १२.
" " १८,१८.	पित्तानुषट् उ०.२३,१८.	पित्तासृग्बमनम् नि०.३, २५.
" " ९,१२१.	पित्तानुबंधजः वि०.३,६९.	पित्तासृकोपतृण्मूर्च्छास्वरा- गतदनधमाः स०.१७, १६.
पित्तहरः वि०.१,१३४.	पित्तानुबंधयोः वि०.३,७०.	पित्तासृगुद्रजन्मसु स०.३०, २३.
पित्तहरणम् वि०.१०,८९.	पित्तानुबंधे वि०.४,३४.	पित्तासृजे उ०.३०,३.
पित्तहरम् स०.६,८८.	पित्तानुसारिणः उ०.८,१.	पित्तासृदाः स०.६,१०.
" वि०.२२,७१.	पित्ताभिघातजो उ०.२२,५.	पित्तासृद्रपणम् स०.५,६४.
पित्तहा वि०.६,४३.	पित्ताभिघाते शा०.३,७३.	पित्तासृम् उ०.११,३१.
पित्तहृद्दोगनाशनम् वि०. ६,४५.	पित्ताभिष्यंदक्षणम् उ०. १५,९.	पित्तासृजे उ०.२२,७६.
पित्ताः वि०.५,५१.	पित्ताभिष्यंदबन्त उ०.११,७.	पित्तासृक्किहयोः उ०.९, १६.
पित्ताकृतिसमभ्यताः नि० ७,४३.	पित्ताभिष्यंदसाधनम् उ०. १६,४३.	पित्तिनाम् स०.६,१११.
पित्ताक्षिकफता नि०.३, २४.	पित्तामयाम् क०.४,११.	पित्तोकम् उ०.१९,९.
पित्तातिसारज्वरशोफगुल्म समीरणास्रमहणीविका- रान् वि०.९,७५.	पित्तातम् वि०.१२,३.	पित्तोक्तिम् उ०.८,८.
पित्तातिसारी वि०.९,८१.	पित्तावसानम् स०.१८,३३.	पित्तोत्तरम् उ०.३७,६७.
पित्तादिभिः नि०.१६, ५३.	पित्ताविरोधि स०.६,११६.	पित्तोत्तराः नि०.७,३४.
पित्तादिषु वि०.५,१२.	पित्ताधृतम् क०.५,३४.	पित्तोत्तरे स०.६,५४.
पित्ताधिकरुजः उ०.२३, २१.	पित्ताधृते नि०.१६,३१.	पित्तोत्तरेषु वि०.१९,९२.
पित्ताधिके वि०.१,१७.	" वि०.२२,५३.	पित्तोत्थकणगूलोकम् उ०. १८,३६.
पित्तानाम् स०.१२,१२.	" " " ७१.	पित्तोत्थे उ०.२३,९.
पित्तानिनम् उ०.३१,२३.	पित्ताशयाश्रयम् उ०.३५, ७०.	" " २४,११.
पित्तानिलविपाषट् स०. १०,८.	पित्ताशमरिभेदनम् वि०. ११,२४.	पित्तोदरम् वि०.१५,६५.
पित्तानिलस्य स०.१४,७.	पित्तासृक् वि०.२,२४.	पित्तोदरे नि०.१२,१६.
पित्तानिलात् नि०.२,७१.	पित्तासृक्श्लेष्मजनुभिः उ०. २३,२९.	पित्तोद्रे वि०.५,३९.
	पित्तासृक्सहितः नि०.१५, ५६.	पित्तोदिक शा०.३,९०.
		पित्तोदिके क०.१,९८.

पित्तोत्पन्नं वि० ८, १०१	११ वि० २, ९	पिप्पलीदाडिमक्षारहिमं
पित्तोत्पन्नस्य नि० १३,	११ ११ १०	द्व्यम्लयेनसान् क० ३,
१७	११ ११ ३, ४१	१४
पित्तोत्पन्ना वि० १०, ३५	११ ११ ४९	पिप्पलीद्वयचित्रका वि०
पित्तोत्पन्ने वि० ७, १९,	११ ११ ८०,	११०४
पित्तोत्पन्ने उ० ३१, १३	११ ११ ४, ४८,	पिप्पलीद्वयम् वि० ३,
११ ११ १४	११ ११ ५, ४२	१३१
पित्तोष्मसहिते क० १३८,	११ ११ ११ ८८	पिप्पलीद्विगुणान् वि० १६
विधानम् उ० १७, ११	११ ११ ८, १९	१६
विधाय सू० २११०	११ ११ १५, ८८	पिप्पलीनाम् उ० १९,
११ नि० २, ४	पिप्पली सू० ७, ३६	१००
११ वि० १, १	११ उ० १३, ८७	११ ११ १०३
विषाघरेत् क० ३, १९	११ ११ ३९ ९६	११ वि० ३, ६५
विषासा नि० १३, ६१	११ वि० ३, ३०	११ ११ ५५७
११ उ० ३, २१	११ ११ ११ ७८	११ ११ १७, ४०
विषासाम् वि० १, ५८	११ ११ ८, ६२	पिप्पलीद्वयवधायनिति त्र-
विषासित सू० ७, ७१	पिप्पलीकल्कम् वि० ३,	सारिषामलपतामलकी
११ वि० ४, २८	१७	भि वि० १, ८९
११ ११ ६७८	पिप्पलीकुडवत् वि० ३	पिप्पलीपचरणकमिजित
विषासित सू० २३, २३	१, ७	वारिभद्रकम् उ० २,
विषासु वि० २०, ३	पिप्पलीसोदसयुक्तम् वि०	५९
विषासुनाम् उ० २५, १८	३, ८८	पिप्पलीपिप्पलीमान उ०
विषीलिका नि० १०, ३९	पिप्पलीसोदासिधूये उ०	१७, १७
विषीलिकादीनाम् सू० १०,	११, २	पिप्पलीपिप्पलीमूर्त्तपत्रका
३	पिप्पलीगभम् वि० ७,	जाजिसेधरे वि० १४
विषीलिकानाम् नि० १६,	१४	११२
३७	पिप्पलीगुडसिद्धम् वि० ३,	पिप्पलीपिप्पलीमूर्त्तधानका
विषीलिकाध्याम नि० ११	१६४	दाहिमे वि० ८, ७३
४३	पिप्पलीचणपुत वि० १	पिप्पलीपिप्पलीमूर्त्तपत्रका
विषीलिशसुमिम् उ० ३३,	६०	जनुप्रविशरे वि० २,
२९	पिप्पलीचणसमुत वि० १,	२९
पिप्पला सू० ६ १५९	६१	पिप्पलीपिप्पलीमन्त्रम् वि०
पिप्पलीचणमिश्रम् उ० ३७,	पिप्पलीत्रिकलासोदपत्रका	१७, १०४
४३	नाम्प्रगुगुत्तु सू० १६	पिप्पलीभि वि० १, ९
पिप्पलीचत्तु उ० ३९ १०५	३४	पिप्पलीम् उ० ३९, ११
पिप्पली उ० ४० ४८	पिप्पलीत्रिवृत्तो क० २,	११ ११ ४० १७,
११ क० २, २३	५८	११ वि० १, १२१

११	११	॥ १५२.	पिप्पलीसैधवहोदयुक्तम्-	विह्वाल्याः उ०.१६,४५.
११	११	३,१४.	पि०.४,५.	विह्वान् उ०.१६,४९.
११	११	५,४५.	विप्लव्याः उ०.३५,३९.	विह्वानाम् उ०.१६,५७.
११	११	८,८९.	॥ ११ ३९,९७.	विह्वीमूलेषु उ०.१६,४६.
११	११	१०,२२.	॥ ११ १०१.	विह्वीषु उ०.१६,५६.
११	११	१५,२३.	॥ वि०.७,१०४.	विह्वीगाः उ०.३७,१०.
११	११	११ ४१.	॥ ॥ ८,२४.	विह्वीचाम् उ०.५,४९.
पिप्पलीमधुकम्	वि०.१६,	पिप्पल्ययोरजःपञ्चामयो-	विह्वीचानाम् उ०.५,४४.	
	५६.	गान् उ०.३४,५५.	विह्वीचय उ०.५,२८.	
पिप्पलीमूलगुड्डी	वि०.१,	पिप्पल्यर्षफलम् वि०.१६,	विह्वीचैव उ०.४,३४.	
	५२.	२.	विह्वीतम् सू०.३,४५.	
पिप्पलीमूलम्	सू०.६,१३३.	विप्लव्यष्टले वि०.३,	॥ शा०.१,९९.	
॥	वि०.३,४५.	१०५.	॥ उ०.३५,२०.	
॥	॥ ६,३०४.	विप्लव्या उ०.३९,४२.	॥ वि०.१७,४१.	
॥	॥ १५,१४.	॥ वि०.१,३०९.	विह्वीतान्नैः उ०.३५,६८.	
॥	॥ २२,१६.	॥ ॥ ३,१६१.	विह्वीतानिना वि०.३,	
पिप्पलीमूलमधुकगुड्डीश-		॥ ॥ ९,४०.	१५६.	
शक्तम्	वि०.४,३५.	विप्लव्याः उ०.२,३६.	॥ १०,७६.	
पिप्पलीमूलव्यापामलक-		॥ ॥ ३४,३८.	विह्वीतैः नि०.१४,३४.	
पंथान्	उ०.५,८.	॥ ॥ ३९,३८.	विह्वीतैः उ०.१०,१३.	
पिप्पलीमूलसिद्धम्	वि०.८,	॥ ॥ ४०,१९.	विह्वीतैः वि०.२०,	
	७३.	॥ वि०.३,१६७.	२९.	
पिप्पलीपुष्पम्	वि०.८,	॥ ॥ १२,२०.	विह्वीतैः वि०.१९,२५.	
	५९.	॥ ॥ १८,२९.	विह्वीतैः नि०.१०,११.	
पिप्पलीविषयमेवम्	वि०.	विप्लव्याः वि०.८,२६.	विह्वीतैः उ०.३९,१२३.	
	९,५५.	विप्लव्यामलकदोहा-	विह्वीतैः उ०.३९,७२.	
पिप्पलीशुद्धीधाम्यजीरक-		मादोः नि०.१४,८९.	विह्वीतैः सू०.११,५४.	
धयोः	वि०.१,७६.	विप्लव्यामलकैः वि०.१,	॥ ११ २२,२६.	
पिप्पलीशुद्धीमिदानीमदी-		३०.	विह्वीतैः उ०.३५,३८.	
तिः	उ०.३९,७३.	विह्वीतैः वि०.८,१६१.	विह्वीतैः सू०.२८,४.	
पिप्पलीतर्पणम्	उ०.१७.	विह्वीतैः उ०.१६,५३.	विह्वीतैः सू०.१२,६३.	
	२५.	विह्वीतैः उ०.१६,५१.	विह्वीतैः सू०.७,४७.	
पिप्पलीसहस्रपुतम्	उ०.	विह्वीतैः उ०.१६,५९.	विह्वीतैः सू०.८,४.	
	३९,२४.	विह्वीतैः उ०.	विह्वीतैः उ०.२७,२	
पिप्पलीविह्वीतैः	विह्वीतैः	१६,५४.	॥ ४०.५,४८	
उ०.१८,११.	विह्वीतैः	उ०.१६,	विह्वीतैः उ०.२२,३०.	
पिप्पलीम्	उ०.११,१२.	४६,५४.	विह्वीतैः नि०.५,४२.	

पीतताम्रसिरानद्धम् नि०. १२,१७.	पीतामदर्शनम् उ०.१५,८.	पीनसादिततृदृशासकासा- दीन् नि०.१६,२०.
पीततैलोदकीयां सू०.१५, २८.	पीतामदर्शना उ०.१२,१६.	पीनसालस्यत्तृदृशासकास- शुक्लत्वगादिताः नि०. ११,४६.
पीतत्वम् वि०.१२,१६.	पीतामम् नि०.८,२५.	पीनसे सू०.५,३१.
पीनदारुजम् वि०.१३,३३.	" उ०.२३,३०.	" २२,१७.
पीतदुग्धर्द्धिस्नेहमधून् सू०. १७,२३.	पीतासितम् सू०.२७,४०.	" २७,२१.
पीतपयस्कान् उ०.२७,३७.	पीतिका सू०.२७,३८.	" वि०.५,६३.
पीतफेनास्तिवच्छत्वक् उ०. ७,१३.	पीतीमवनि उ०.३६,२३.	पीनसेषु उ०.२०,१.
पीतमेपजम् सू०.१८,४४.	पीतोष्णपूतिपूयास्तु उ०. २९,३०.	पीनाः वि०.१,१४५.
पीतमयः वि०.७,७३.	पीतोष्णम् उ०.१५,८.	पीती शा०.१,५१.
पीतमश्वत्थम् नि०.१३,८.	पीतो उ०.२१,५.	पीलु सू०.६,१२८.
पीतयोः सू०.२३,२३.	पीतौपथस्य क०.३,१६.	" " " १२९.
पीतरक्तत्वात् उ०.२४,१८.	पीनर्जुः शा०.३,१०९.	पीलुक्लृप्तापसिद्धम् वि०. १५,३८.
पीतरक्तासिताभासः नि०. १३,३३.	पीनस सू०.१८,३९.	पीलुपर्ण्याः उ०.३०,१८.
पीतराजि उ०.२,३.	" " २१,२२.	पीलुकलानि वि०.८,३६.
पीतलोहित. नि०.१२,३४.	" नि०.५,१८.	पीलुमुलेन वि०.८,२४.
पीतयतः उ०.१३,६८.	" उ०.१९,२६.	पीलुसमूहप्रमयाम्लराजि- कैः क०.२,८.
पीतयत्याः शा०.९,९६.	पीनसच्छर्द्यारोषकाः नि०. ३,२६.	पीलुसस्य वि०.८,१४९.
पीतयदनः उ०.२३,१७.	पीनसम् नि०.४,७.	पीलुसिगुलानि उ०.२०, १६.
पीतयतम् उ०.२,३३.	" वि०.२१,६७.	पीलुसर्पपद्मप्रपात् क०.५,९
पीतयर्णता उ०.६,११.	पीनसश्वासकासप्रम् उ०. २०,७.	पीलुरोस्ननभोष्यः सू०. ३,१५.
पीतयान् सू०.१६,२४.	पीनसश्वासकासजित् वि०. ३,५१.	पुंसः सू०.१,२९.
पीतविष्णुमूत्रेभ्रत्वपूषुनृद्ध- दाहाल्पनिद्रताः सू०. ११,७.	पीनसश्वासकासासमर्थस्व- रजोरुचिः नि०.५, १३.	पुंसंशाः शा०.६,२३.
पीतसर्पिपम् सू०.१८,१३.	पीनसश्वासकासासोस्तेमकं- टत्वगामयान् सू०.६, १३.	पुंसवनः क०.२,२०.
पीतसितासितैः उ०.३९, ६२.	पीनसातिशिरोत्तृदृग्मन्या- संभारुचिधमाः सू०. ४,१७.	पुंसवनम् उ०.३४,३५.
पीतहरितत्वम् नि०.२,२०.	पीनसादयः वि०.५,११.	" ०,६६.
पीताक्षिनसदर्शनम् शा०. ५,९१.	पीनसाविषवेदनम् उ०. १९,२०.	पुंसवनानि शा०.१,३७.
पीतागदस्य वि०.१९,५७.	" " १९,२०.	पुंसवनेषु उ०.६,३१.
पीतांगना उ०.३६,२३		पुंसपनैः शा०.१,२०.
		पुसाम् सू०.२५,१७.
		" शा०.३,१५.

॥ उ०.१३,१७.	पुण्याहनिःस्वनाः शा० ६१	पुनर्नवा उ०.३८,२६.
॥ ०,१५.	३८.	॥ वि०.३,१३.
पुंस्वामान् शा०.१,२२.	पुण्ये उ०.१,२८.	॥ ११,२३.
पुस्तनन्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृ-	॥ ॥ ३९,८.	पुनर्नवाल्लण्णगंधायलावीरा-
त्तोरीस्वारिणि सू०.	पुत्रः सू०.१३,७.	विदारिभिः वि०.५,
॥ ३,३७,	॥ शा०.१,२८.	६८.
पुंशियोः सू०.६,६७.	॥ उ०.३८.१.	पुनर्नवानवत्तीरीकाकोली-
पुंश्रीक्रीत्वाः शा०.१,५०,	पुत्रजन्मशब्दजलानिलेः	धन्वघासकैः उ०.२४,
पुस्त्यन्तिहाह्यलघ्नशोफधि-	शा०. १,८२.	५४.
सोत्प्लव्यन्वरात् नि०.	पुत्रदः क०.४,४२.	पुनर्नवाम् उ०.३६,९१.
१६,२४.	पुत्रदम् वि०.३.१००.	॥ ॥ ३८,३६.
पुंस्त्योपपातः सू०.३०,३६.	पुत्रनामा उ०.१,३,	॥ ॥ ४१,१४.
पुंस्त्यमदोर्त्तीनी शा०.१,७०.	पुत्रभाजः वि०.२१,८०.	॥ क०.४,५४.
पुच्छतिथौ शा०.४,३१.	पुत्रम् शा०.१,२७.	॥ वि०.६,२६.
पुच्छम् उ०.१९,२५.	॥ ॥ ॥ ३१.	पुनर्नवाद्याः क०.१,३९.
पुष्पाक्तः उ०.१८,२.	॥ ॥ ॥ ७१.	पुनर्नवे उ०.३५,२२.
पुष्पाकम् सू०.२४,१३.	पुष्पार्थम् शा०. १,४१.	पुनर्नवैः वि०.११,३३.
॥ ०,२४.	पुष्पिणी नि०.१०,१५.	पुनर्नवौ वि०.१४,१३.
॥ उ०.१३,६१.	॥ ॥ ॥ ३३.	पुनर्नवाम् सू०.७,५०.
पुष्पाकम् वि०.८,१५६.	॥ ॥ ॥ ३५.	पुनर्नवः उ०.४०,६२.
पुष्पाकार्ये उ०.२०,१८.	पुष्पीयम् शा०.१,२८.	पुष्पागनागाह्यम् सू०.
पुष्पाकान् उ०.११,४२.	॥ क०.४,६१.	१५,४३.
पुष्पाके उ०.११२.	पुष्पोत्पादस्वितिप्रदम्	पुष्पागशीतम् सू०.१५,३७.
पुष्पाकेन उ०.१८,१४.	शा०.१,४१.	पुष्पासदोत्पदप्रभरता शा०.
॥ क०.२,१२.	पुष्पराश्याने उ०.११,५७.	१,७०.
पुष्पाकैः वि०.१,७८.	पुनर्नवः वि०.१२,४३.	पुष्पुटः उ०.२१,४०.
पुंश्रीयम् नि०.१४,९.	पुनर्नवतुलाम् वि०.१३,	पुष्पुटे उ०.२२,५०.
॥ ०,२७.	४१.	पुर्कटगतानि उ०.४०,४३.
पुंश्रीकर्त्ताजिह्वे नि०.१४,	पुनर्नवत्वम् क०.४,५२.	पुर्णमामवधारणनिर्माका-
१०.	पुनर्नवद्विषाजोनीवाचना-	गस्त्यरुभिः वि०.१.
पुंश्रीपटीनिगमनीप्रता उ०	साम्नाह्याः उ०.३९,	१६९.
१६,१५.	३४.	पुष्पागकुपस्थम् वि०.१,
पुंश्रीपट्याक्वाकोलीसिद्धी-	पुनर्नवशिषाटिकासरलका-	१३८.
लोद्दिनार्जजन्म उ०.	समदोम्तापद्योत्पृहनी-	पुष्पागपुटोत्पत्त्याम् वि०.
११,४९.	फाणजजरसेः वि०.३,	१,१५.
पुष्पापुंश्रीद्विस्तु शा० ३,	५८.	पुष्पागपुंश्रीद्विस्तु वि०.३,
१२०.	पुनर्नवत्य उ०.३९,१५५	१७०.

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजा-
गलशाल्यभुक् सू० ३,
२०

पुराणयवगोधूमशाल्यपट्टि
फकोदयान् उ०, १६,
६१

पुराणयवशाल्यन्नम् वि०
१७ १७

पुराणशरुतः शा० १,६४
" उ० ३९, १३

पुराणशाल्यादनम् वि०
१९, २९

पुराणसर्पि वि० १, १६०
" " २२, ५८

पुराणसर्पिषा उ० ३, ४४
पुराणाज्यम् उ०, ९, १

पुराणान् वि० ३, १६६
पुराणे वि० १९, ५७

पुरीषमहशूलजित् वि०
९, ४४

पुरीषजेषु वि०, २०, ३३
पुरीषम् शा० ५, २८

" " " २९
" नि० ७, ४७

" " ८, ४
" " १३, १५

" उ० ३, २८
" " ५, ७३

" वि० १०, ७१
पुरीषस्य सू० ११, ५

" शा० ६, २१
पुरीषे सू० ११, २१

पुरीषेण उ० १३ ४०
पुरीषे उ०, ७, ३३

पुरीषो वा नि० १५, १३
पुरुष सू० १६ ४५
" शा० ५ १७

" नि० ६, ३८
" उ० ३५ १

पुरुषकम् शा० १३८
पुरुषकार शा० १, ३८

पुरुषम् सू० १९, ३७
" " २७, ५३

" उ० २४, ८
पुरुषासिद्धाम उ० ३५, २८

पुरुषस्य उ० ३४ ६२
पुरुषा वि० ७, ६२

पुरुषा नि० १२, ५
" उ० ३९, १५२

पुरुषार्थं वि० ७, ५६
पुरुष उ० ४, १

पुरुषेषु उ० ३९, १५४
पुरुषकाणि वि० १३, १६

पुरे उ० ३८, ६
पुरायानात् नि० १, २२

पुरोषानात्परजस्तुपायस-
वानिलान् सू० २, ४०

पुरोषातोत्यन्नामादमदनै
उ० ३५, ६३

पुनक्तिननुम् वि० ७, ८८
पुलाकाये उ० ३७, २०

पुलाकोदकतन्निभाम् नि०
७, २७

पुष्कराणा उ० ४०, ५६
पुष्करधात्री वि० ४, ३८

पुष्करम् क० ४, ६३
पुष्करमूलम् वि० ३, १२६

पुष्करमूलशरीरहृण्णामिस्ता
रपुषत्रिषदुत्रिषदनि

वि० १४, ३१
पुष्करमूलम् उ० ३४, १२

पुष्करस्य उ० ३३, ३५
पुष्कराण्यम् वि० ८, ९०

पुष्कराणाजिषा चाम्लयेत
संसारचिन्त्रे वि० १४

पुष्कराण्डम् वि० ५, १६
पुष्कराण्डशरीरविल्वसुरता

व्यापहिगुभि वि० ३,
५६

पुष्कराण्डपटीशुटीपीजपूज
तामया वि० ६, ३०

पुष्कराण्डमयाशुटीपटीरा
आयचाकणा वि०

६, ५०
पुष्करिका उ० ३३, १५

पुष्करेरुदयो वि० १४, ४८
पुष्ट शा० २, २१

पुष्टम् सू० ३, १२
पुष्टय वि० ५, ७६

पुष्टानि उ० ३९, ६६
" " " ७५

पुष्टि सू० ७, ५३
" " १४, ६

" उ० ४०, १
" वि० ७, ६७

" " ८, ४३
पुष्टिकरे उ० १८, ३९

पुष्टिरुत् उ० २, ५१
" " १८, ४०

पुष्टिग्नोपपन्नम् सू० २७,
५३

पुष्टिम् शा० १, ७६
" उ० ३९, १५८

" वि० ३, १३२
" " " १५७

" " २१, ८
पुष्टिग्नपदप्रदम् वि० ५,

८१
पुष्टयर्थम् सू० ८, ४८

पुष्ट्यायुर्धन्यजंकरः वि०.
३,११८.

पुष्पाति शा०.३,६०.

पुष्पाति वि०.२१,७.

पुष्पीयान् उ०.१३,४०.

पुष्पकासीसचूर्णः उ०.१६,
५५.

पुष्पकासीसम् उ०.१,२०.

पुष्पगर्भम् वि०.२,४१.

पुष्पम् शा०.५,१.

" " " १२१.

" उ०.३६,८४.

" क०.१,१९.

" वि०.३,१३३.

" " ८,१२५.

" " ९,३६.

पुष्पाजनाम् उ०.१६,२६.

पुष्पाणाम् वि० ४,३२.

पुष्पाणि उ०.६,५८.

" " २०,१६.

" " ३७,३७.

पुष्पानुगन् उ०.३४,५०.

पुष्पितपंकिता शा०.५,१०.

पुष्पिताया उ०.४०,४६.

पुष्पिताम् सू०.१७,२४.

पुष्पे सू०.६,११२.

" शा०.२,१.

" उ०.३४,४८.

" " ६६.

" क०.१,२०.

" वि०.१४,१२०.

पुष्पेक्षणान् शा०.१,२४.

पुष्पेः उ०.२२,६७.

" " ३५,२७.

" " ३९,६२.

पुष्पयोगे उ०.३९,५४.

पुष्पे शा०.१,३८.

" " " ४०.

पूषाम् शा०.१,१००.

कुंमजम् उ०.१३,६८.

पूष्यपूजाव्यतिक्रमात् उ०.

६,३.

पूषिकणकम् उ०.१७,१३.

पूषनाम् उ०.२,७०.

पूषना उ०.३,२.

" " ६,३४.

पूषनायाम् उ०.३,२०.

पूषिकरणवल्कान् वि०.८,

१४५.

पूषिकर्जतम् उ०.१७,१५.

पूषिकुसुमः उ०.४०,९.

पूषिएमिणकर्णयोः उ०.१८.

३५.

पूषिगंधः उ०.२१,१६.

पूषिगंधना उ०.३,२१.

पूषिगंधापकर्षणः उ०.३४,

५९,

पूषिगंधिः शा०.३,९३.

" उ०.३,३४.

पूषित्वान् उ०.२१,१९.

पूषिदुर्दान्तस्थ शा०.६,२१.

पूषिनासः उ०.१९,२७.

" " २०,२५.

पूषिनासम् उ०.१९,२३.

पूषिनासापीनसयोः उ०.

२०,२१.

पूषिपिशिते उ०.३५,४८.

पूषिपूयनिम्बानां उ०.२१,

५२.

पूषिपूयपरिस्रुतिः उ०.२५,

३.

पूषिपूयोपमम् नि०.३,३३.

पूषिमिः उ०.६,४४.

पूषिमत्स्यकः उ०.२०,१६.

पूषिमत्स्यपुतैः उ०.२४,१८.

पूषिमांसशिरालायुत्तना

उ०.२५,४.

पूषिमास्तम् सू०.६,१२३.

पूषियन्त्रम् उ०.२१,२३.

पूषिवदने उ०.२२,७९.

पूषिगन्धकद्वितुलम् वि०.८,

१४४.

पूषीरूपप्रगजचर्मटप्यव-

न्हिग्रापम् वि०.१४,

३८.

पूषीरजत्वकूपप्रम् उ०.३,

६०.

पूषीकरजव्यकूपप्रराठीदेवा-

ह्नुरोहिषेः क०.५,१९.

पूषीकरजशम्पाकचंद्रलसा-

सहायरम् वि०.३,

१३४.

पूषीकर्णम् उ०.१८,२९.

पूषीकाकंश्याधीपातसही-

नाम् वि०.२०,९.

पूषीदशांगीतिहार्धययाम-

ह्वातदीप्यकैः उ०.३,

४७.

पूषीनि उ०.२१,२०.

पूषीन वि०.९,७४.

पूषीण्ये उ०.३९,१३५.

पूषीमेष्पाशूचिद्विष्टदान-

श्रवणादिभि नि०.

५,३६.

पूषीम्लोद्गारस्तुत्कंठदाहा-

रुचिनुदादितः नि०.८,

२६.

पूषीरूपता उ०.२१,६४.

पूषीद्राराम् शा०.२,३८.

पूषीलिकाम् वि०.२०,२९.

पूषी सू०.२९,१२.

॥ ॥ २९,२७.	पूर्वदक्षिणे उ०.५,२६.	॥ ॥ ॥ ६७.
पूयगमान् उ०.२५,३८.	पूर्वपश्चाद् स०.६,६७.	॥ उ०.३३,५.
पूयगर्भिणम् स०.२९,४७.	पूर्वमध्यातवयसाम् उ०.	॥ ॥ ३७,४८.
पूयताम् शा०.४,१७.	२७,२६.	पृथग्युते उ०.२८,५.
पूयदीर्याणाम् उ०.२८,१९.	पूर्वरात्रे शा०.६,६२.	पृथग्विधाः स०.१२,६७.
पूयम् उ०.१०,६.	॥ नि०.१,१९.	पृथग्विधान् नि०.१३,३.
॥ ॥ २१,३०.	पूर्वहृत्पाण्याः स०.१२,६०.	पृथङ्मिश्रेः नि०.१४,६.
॥ ॥ २५,१०.	पूर्वहृत्पाणि नि०.१,२.	पृथिव्यादौ स०.९,४.
॥ ॥ २९,५.	पूर्वक्षणः उ०.१७,१४.	पृथिव्याम् उ०.३९,४८.
॥ ॥ ॥ ३१.	पूर्वक्षणम् नि०.९,७.	पृथु स०.२८,१७.
पूयकम् उ०.१९,२४.	पूर्ववासरे शा०.६,११.	॥ उ०.१०,१८.
पूयक्रे उ०.२०,२३.	पूर्वविधियंभितात्मा उ०.	पृथु स०.२६,१२.
पूयरेतसि शा०.१,१४.	३९,७४.	पृथुकाः स०.६,३६.
पूयवहे उ०.१८,१७.	पूर्वस्याम् उ०.५,२७.	पृथुताम् उ०.२६,५.
पूयबाहिनी उ०.३०,२१.	पूर्वापराधजः स०.१२,५६.	पृथुपरीणाहः शा०.५,८८.
पूयशोणितगंधः उ०.३,११.	पूर्वाभिभाषी स०.२,२६.	पृथुपीनवक्ताः शा०.३,९७.
पूयस्य स०.२९,६.	पूर्वाभ्याम् उ०.२५,५५.	पृथुभि उ०.२७,१५.
॥ उ०.३,३६.	पूर्वामयक्षीण चि०.६,८२.	पृथुमुखम् स०.२८,२०.
पूयाभम् शा०.१,११.	पूर्वाङ्गुणप्रकर्षम् उ०.३९,	पृथुमूलः उ०.२१,५०.
पूयाय शा०.५,११५.	१०६.	पृथुमूलबलः उ०.१०,३.
पूयालसः उ०.१०,७.	पूर्वोक्तोपधसाधिताम् शा०.	पृथुवधनिभा नि०.१४,
॥ ॥ १६,४४.	१,९७.	४७.
पूयालसे उ०.११,४.	पृथक्पर्णा चि०.३,१०१.	पृथुवृत्तगुरुधूला नि०.
॥ ॥ १६,५९.	पृथक्पृथिङ् स०.२४,१७.	१४,५४.
पूयासृक् उ०.२९,२४.	पृथक्स्तमुदिते नि०.११,	पृथुसन्निवेशे उ०.१६,६५.
पूयास्त्रम् उ०.२१,२५.	३.	पृथुन्नतपयितताविशेषः
पूयास्त्रावी उ०.१०,७.	पृथगुत्प्रेषसीमंताधिपति-	नि०.१३,२४.
॥ ॥ ॥ ९.	स्थितान् शा०.३,३३.	पृथ्वीका स०.१५,४.
॥ ॥ २१,४०.	पृथग्दोषनिचयाधिधिषो-	॥ ॥ २१,१६.
पूयास्त्रावे उ०.१०,६.	द्रवा उ०.६,१	पृथ्वीकाशिशुसुरसाहिस्त्रा-
पूयोपमासिता उ०.१९,	पृथग्दोषबलम् चि०.१६,	व्यामकसपपः चि०.
१२.	३३	१,१३७.
पूर्वस्त्रेण उ०.३८,२२.	पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्त	पृथिवृत शा०.३,३९.
पूर्वरुतः उ०.४,३.	नि०.७,९.	पृथिवर्णी शा०.२,५६.
पूर्वगुणाधिकम् चि०.३,	पृथग्दोषैः नि०.११,३२.	॥ उ०.२,३९.
१३९.	॥ ॥ १२,३.	पृथक्तुष्टौ स०.७,३२.
पूर्वजाः स०.१२,६७.	॥ ॥ १३,७.	पृथक्दिव्यह नि०.३,३२.

पृष्ठीवावर्जनम् उ०. ३७,५३.	पेशस्थिसंधिकोष्टेयु सू०. २८,२३.	पोकरैरहरालाश्वगंधमाङ्गुर्ष मृताशटी वि०.१४,१४
पृष्ठजपोर्यङ्गणम् उ०.३३, ३२.	पेषजालोडने क०.६, २३.	पौष्टकः सू०.५,४५.
पृष्ठपात्रंतिरोरुजम् क०. ३.११.	पेष्यः क०.५.६.	पोननर्वम् उ०.३९,१५६.
पृष्ठपार्श्वोदरम् क०.५,१३.	पेष्यम् उ०.१३,३७.	पोष्वरम् उ०.३९,३४.
पृष्ठमंगे उ०.२,२८.	पेष्यस्य क०.६,१३.	" वि०.१,६६.
पृष्ठम् सू०.१८,२१.	पेष्या उ०.११,२७.	" " ४,३८.
पृष्ठवंशस्यये शा०.४,२३.	पेष्याणि उ०.४०,१७.	" " ४९.
पृष्ठवंशे उ०.२७,२९.	पेष्येः उ०.३९,४८.	" " १२,२०.
पृष्ठवशोरसो. शा०.४,१६.	" क०.४,५६.	" " २६.
पृष्ठिपर्णी वि०.२,१६.	पेच्छिन्ने उ०.३४,५६.	" " १५,१५.
" " ९,८६.	पेनूकम् शा०.३,५.	पोकरशम्याकपटोलै वि०. ३,४४.
पृष्ठिपर्णीबिलायिन्धमागरो- त्पलघान्पकेः वि०.१, २८.	पेण्डिकम् उ०.३९,९८.	पोषिकम् उ०.३४,६६.
पृष्ठिपर्णां वि०.९,१३.	पेण्डिलिरेः वि०.१४,५२.	पोषिकैः उ०.२७,३४.
देयानुपानम् वि०.३,५६.	पेण्डयस्मशातजित् उ०. १६,५५.	प्रकाशालापये वि०.७,७.
देयावयस्कृता. क०.१,२०.	पेशून्यम् सू०.२,२१.	प्रकाशस्तमता सू०.२४,११.
देयापूषम् वि०.२,६.	पेष्टिकनोडिकम् सू०.१३, २.	प्रकाशस्तहता उ०.२३,६.
देयामहायचारितम् वि०. ९,९०.	" वि०.७,९९.	प्रकुपः सू०.१९,१८, " " ८०.
देयामाश्राशिरस्य क०.५, ४०.	पेष्टिकम् वि०.१०,८५.	" क०.६,२७.
देयापूषरसादिकान् वि०. ८,५१.	पोटलीकृतम् उ०.९,१२.	" वि०.२१,६१.
देयापूषरसादिभिः वि०. ३,१.	पोटलेः वि०.१९,५५.	प्रकुपवृद्धिः सू०.१९,१८.
देयापूषरसाद्येयु वि०.८, १२१.	पोषकीः उ०.९,२१.	प्रकुपार्थविषयितम् वि०. १७,६.
पेताम् सू०.२,२५.	पोषकीघृष्टिकादिषु सू०. २६,५.	प्रकुपितमात्रे उ०.१२,५.
पेताशब्द उ०.३९,१०.	पोषकीश्यावस्तिकताभिल- ष्टोक्तिष्टयनुष्टयम् उ०. ८,२७.	प्रकृतमः सू०.१,१०
पेताशाम् उ०.४०,५९.	पोषक्यः उ०.८,९.	प्रकृतिः शा०.३,८३.
पेती शा०.१,४९.	पोषक्यन्त्रोपितोत्पारूप- स्पर्दमयाविनानिलात् उ०.१६,४५.	" " १०४.
पेतीरुमानि शा०.३,१७.	पोषक्याः उ०.२,२७	" " ५,९५.
पेशभागने क०.२८,४.	पोषः उ०.३९,१५९.	" " १२२.
	पोषयेत् उ०.१८,४२	प्रकृतिमेदोकरूपेः उ०.१, २४.
		प्रकृतिभोजनम् सू०.१८, ४३.
		प्रकृतिम् सू०.१२,६६ १५ उ०.५,२२.

॥ क० ५,५३	प्रच्छर्दने सू० ५,५४	प्रतनोति शा० ४,६५
प्रकृतियोगी नि० २,७९	॥ चि० १०,४५	प्रतयते सू० ३०,५३
प्रकृतिसाम्यतुंस्थानवेगम	प्रच्छायम् सू० २९,७१	प्रतमे उ० ३६,४५
लायलम् उ० ३५,६५	प्रच्छानम् सू० २६,५२	प्रतमक सू० २,१२
प्रकृतिस्थत्वम् उ० ६,६०	॥ ॥ ॥ ५४	॥ नि० ४,११
प्रकृतिस्थाम् उ० १२,३२	॥ चि० १९,१६	प्रतर्कयन् उ० ३७,१६
प्रकृत्या चि० १०,९२	प्रच्छानन सू० २६,५३	प्रतानसदृशानि शा० ३,
प्रकापने ति० १३,४४	॥ चि० २२,३	४३
प्रकोपयेत् सू० ८,४	प्रच्छाप उ० २४,२८	प्रतिहारयन् चि० ७,१
प्रक्रमते उ० ३६,३९	॥ ॥ ३७,३१	प्रतिक्रियान् उ० ३६,१०
प्रकांता शा० ४,७०	प्रच्छायवेगे उ० ३६,८०	प्रतिकुर्वन् उ० २,२६
प्रक्षिप्तदेहमेहाक्षिगलराग	प्रच्छायातरिद्यायाम् उ०	प्रतिकूलम् उ० ५,४९
ग्रणानुरा सू० ८,५३	३६,४७	प्रतिहृत्य सू० १३,२१
प्रक्षिप्तम् उ० ३५,४४	प्रच्छिन्नम् उ० ३८,१७	प्रतिह्रिया उ० २२,१०
प्रक्षिप्ता नि० १३,६८	प्रच्यवत शा० ५,११०	॥ ॥ ३७,२२
प्रक्षिप्ता चि० १८,३५	प्रच्यवयति उ० २३,२५	प्रतिक्षणम् सू० १२,५०
प्रक्षेदरोगयत् उ० १५,२०	प्रजागर नि० ६,१६	प्रतिच्छाया शा० ५,४३
प्रक्षालनालेपघृततैलरस	॥ उ० ३,२०	॥ ॥ ४४
क्रिया उ० २५,६६	प्रजापति नि० १५,२	प्रतिच्छायामपी शा० ५,
॥ क० ३,३४	प्रजापतिम् सू० १,३	४५
प्रक्षीणकफपित्तस्य चि०	प्रजाम् चि० १९,२३	प्रतिजागृषि सू० ७,१
१,११६	प्रज्ञापराध उ० ४,४	प्रतिज्वरम् सू० १२,६१
प्रक्षीणदोषस्य चि० ८	प्रज्ञापराधानाम् सू० ४,	प्रतिपक्षपरिग्रहाम् सू० ८,
१००	३३	३७
प्रक्षीणश्लेष्मण चि० १,	प्रज्वलितस्य शा० ६,३३	प्रतिपादयत् चि० २१,८
१०५	प्रज्यात्य उ० १६,५७	प्रतिपालयन् सू० १८,४८
प्रचल उ० ३७,६२	प्रणयज्ञानविक्षान नि०	प्रतिपिष्टम् उ० २७,६०
प्रचलज्जले चि० १४,६९	४,१४	प्रतिपीडयेत् उ० २५,३८
प्रचलद्रुद्धिजे उ० २२,१४	प्रणाशम् उ० ३९,१४९	प्रतिघट्टा सू० १२,७
प्रच्छर्दनविरोधने शा० ६,	प्रणाशयेत् चि० २१,७९	प्रतिचप्येत नि० ६,३१
५२	प्रणिदध्यात् सू० १९,८२	प्रतिमानवान् उ० ३९,४७
प्रच्छर्दनसाधनम् नि० ३,	प्रणिधाय चि० १०,५०	प्रतिमुक्त चि० २१,२१
११	प्रणिहित क० ५,४१	प्रतिभुक्तस्य चि० ३,१५५
प्रच्छर्दनाजनम् सू० ७,	प्रततातिप्रवाहणात् नि० ७,	प्रतिभाजनम् चि० १०,
६२	१२	८९
प्रच्छदनाययोगन नि० १,	प्रतनुकरजन चि० ८,	प्रतिभोजयन् चि० ९,९
१, १८	१४८	प्रतिम चि० ११,१६

प्रतिमर्श सू० २०,७	ठामयापहान् चि० १,	प्रत्यनीकदलायल नि० २,
" " " २५	१२६	६६
" " " ३२		
प्रतिमर्शनम् उ० २,३३	प्रतिश्याये उ० १९,३	प्रत्यद्वम् सू० १९,१८
प्रतिमर्शे उ० २०,३५	प्रतिश्रितम् शा० ३,११३	प्रत्यवेक्ष्य सू० ८,३७
प्रतिमासम् नि० ११,५०	" " ५,१३१	प्रत्यागते क० ४,१५
प्रतियोजयन् उ० २५,१९	" उ० ३५,४	प्रत्यादित्यगुदम् चि० ८,
प्रतिरोगम् सू० १४,३४	" " ६९,७२	३
" नि० १,२४	प्रतिरिता शा० ३,११६	प्रत्यादित्यम् सू० ३०,३०
प्रतिलोमम् नि० ३,१४	" उ० ४०,३८	प्रत्यायाति शा० १,८२
प्रतिलामस सू० १८,२१	प्रतिनि श० ४,१७	प्रत्यागवागम् शा० २,
प्रतिलोमम् सू० २८,२०	प्रतिसाधयेत् उ० २८,	२८
" नि० ३,१४	२८	
" " ४,६	प्रतिसारणग्रहपनाशनम् उ०	प्रत्याहरति नि० ४,१६
" उ० २५,२८	२२,४३	" चि० ८,१५२
प्रतिलोमानुलोमयो सू०	प्रतीयातमेद नि० १२१	प्रथमकवत्भाज्य चि०
२८,१८.	प्रतीनाद्वृत्तित उ० १७,	१४,३५
	११	
प्रिगमे चि० ९,१९	प्रतीपताम् शा० ५,६८.	प्रदीपयहनसन्नदसदेवतव
प्रतिलामन उ० ३५,५१	प्रतीपे शा० ६,६३	सुपाम् शा० ६,५४
प्रतिधापनम् सू० ३० २०	प्रतीपापम् सू० ३०,१७	प्रदीपितात् चि० ३,४०
प्रतिवासरम् सू० १९,३४	प्रतुदमसुहृषु क० ४,४७	प्रदीमापा उ० १८,५
प्रतिविषा उ० ३,४५	प्रतुदा सू० ६,४६	प्रदीमागारयन् उ० २६,३७
" " ३७,२८	प्रतुनी नि० ११,६१	प्रदीमे सू० २४,१९
प्रतिविषाहिगुमितित्यूरव	प्रत्यक्रुष्णा सू० १५,२८	प्रतुष्टधानो उ० १,१९,
जिकोपणे उ० १८,२७	प्रत्यक्रुष्णीप्रियदुरजनीत	प्रदेशिनीपरीणाहा सू० २५
प्रतिश्याय नि० ५,७	तपणाग्रहपम् चि० १९ ४१.	३०
" " १६,५१	प्रत्यक्रुष्णीकल्पयते उ०	प्रदेशि यगुलीपयद्वयात् सू०
" उ० २,४५	३०,३५	२० ९,
प्रतिश्यायनलकीककणव-	प्रत्यक्रुष्ण्युदके क० १,८	
द्वपने उ० १७,१	प्रत्यधधानु सू० १६,४५	प्रधानप्रशमे सू० १२,६२
प्रतिश्यापम् उ० १९,३	प्रत्यगम् शा० ३,१	प्रधानम् सू० २५,४२
" " " ८	" " " ३३	प्रधानग्रह्यापराष्ट्रद्विष्ट
" " " ४० ८१	प्रत्यगुन्नीनाम् नि० १५,	सू० १८,२९
प्रतिश्यापा उ० १९,१	४४	प्रमापयन् नि० ११,३०
प्रतिश्यापारविश्रासकास	प्रत्यग्रेषु नि० १३,२९	प्रपतति चि० १९,९०
प्र सू० १५,११	प्रयजनम् सू० २३,२९	प्रपुञ्जाट उ० २४,१०
प्रतिश्यापारव्यवस्थित	प्रत्यजा उ० १३,५६	प्रपुञ्जाटराधदार्थिनि उ०
		२२,८७
		प्रपौढीरुकाकोलीपिपली
		राप्रभेधवे उ० १३,३

प्रपौडरीककारमयप्रियाल- फपिकरुभि वि० ३, १२१	प्रभूतम् वि० ७,१८	प्रमेहेषु वि० १२,९
प्रपौडरी मू उ० १६,२५	प्रभूतमास्त सू० २८,३४	प्रमेहोपेक्षया नि० १०,२६
" वि० ५,४२	प्रभूततवणे उ० २४,२१	प्रमोह नि० ६,१५
प्रपौडरीकमजिशादार्पमिषु कचदने वि० २२,२८	प्रभूतशुटीमरोचहरितादक पेशिकम् वि० ७,२९	प्रमोहमस्तक नि० ११,१४
प्रपौडरीकमजिशादशब्दन घनोपधे वि० ११, ५९	प्रधृष्टपौरुषचलप्रतिमे उ० ३९,४८	प्रयच्छत उ० ३३,३
प्रपौडरीकमजिशासारिष द्वीपितुनके वि० २२, ४४	प्रमयाल्पान् उ० ५,५२	प्ररुदनवपल उ० ३९, ११०
प्रपौडरीकमधुकपिप्पलीष दनोत्पत्ते उ० २४,४४	प्रमाणजिज्ञासा नि० ५, १२	प्ररोहणम् उ० १६,५१
प्रपौडरीकमधुरक्षितमवि कसेरुका वि० ६,४६	प्रमाणम् सू० १९,१२	प्रलघ उ० २१,१७
प्रपौडरीकसरलपिप्पलीदेव दातुभि उ० १३,५८	" क० ६,२४	प्रलघमाहु शा० ३,९७
प्रपौडरीकसिद्धेन वि० ९, ९८	प्रमाणयेत् सू० १९,६२	प्रलयया सू० २३,३
प्रपद्माकृति सू० २६,१९	प्रमाणवित् वि० १४,८५	प्रलयि सू० २९,५३
प्रपधने उ० २३,३४	प्रमाणेन सू० ३१,९	प्रलसी नि० १६,५१
प्रयल सू० ३,७	" शा० ५,४३	प्रलयहेतुत वि० ७,११६
" शा० १,८४	प्रमात्रि वि० १५,८०	प्रलाप सू० १४,३०
" वि० ९,१२०	प्रमात्रिभावात् वि० ३, १५६	" नि० २,१३
प्रचलपति वि० ८,१५४	प्रमाददग्धयत् सू० ३०, ४६	" " " ४२
प्रचलानिल नि० ९,२३	" क० १,३	" " " ५१
प्रभावणस्त्रोदार्यम् उ० ३९,१	प्रमृज्यात वि० १४,८६	" " " ४२४
प्रभाहानि सू० ११,१६	प्रमृद्यात् उ० ३०,६	" " " ५४९
प्रमिद्यत वि० १४,१२३	प्रमृशन् उ० २६,४५	प्रलापच्छर्दि नि० ६,१७
प्रभूतरुमिमज्जासृज्मेदो मासकक सू० ५,४८	प्रमेहकमिकुशागमिदोदोष विवर्जित उ० ३९,७१	प्रलापप्रमथासक्षीणम् शा० ५,७२
प्रभूतद्रव्यसमह शा० ६, ७१	प्रमहमदोषातप्रम् वि० २२,६०	प्रलापशूलविषमूत्रराध शा० ३,४०
प्रभूतपूरक उ० २१,२०	" " " १०,४	प्रलिप्य उ० २७,२३
	प्रमेहार्त वि० ३२,४३	प्रलिपन् वि० २०,१७
	प्रमेहार्त कमिगुल्मात्रवृद्धि मुक् क० ४,२८	प्रलिपन् वा ३९,१००
	प्रमहिणम् शा० ५,८६	प्रलेप उ० २४,८
	प्रमही क० २,७४	" " " ४०
	प्रमहेण शा० ६,४४	" " " २५,६१
	" वि० १०,०६	" " " ३५,६९
		" वि० ५,६७
		प्रवर्तिता सू० ८,१
		प्रवर्तियो शा० ३,२८
		प्रवर्तत नि० ९,२२

म्रियहिते शा० १,२३
 म्रियानेत्रात्तालकितान् सू०
 ३,२१
 म्रयांशुगुडदुग्धस्य उ० ३९
 १२९
 म्रियाजलम् सू० ६,१२१
 म्रियालपीजमधुकुहमाये
 उ० २४,२६
 म्रियालपीजयष्ट्याहृहृयग
 धाययान्विते उ० १८,
 ३९
 म्रियालम् सू० ६,११९
 ॥ उ० २४,३९
 म्रियालमजमधुकुहमधुल
 जासितोपले उ० १,
 ३९
 म्रियालमजा सू० ६,
 १२२
 म्रियाले उ० १४,३७
 म्रियास्यसगसुरभीन् सू० ३
 २१
 म्रियोपध उ० ३९,१०
 म्रिणत सू० ६,३१
 ॥ ॥ १०,१०
 ॥ उ० १,३९
 म्रिणायनमृहणपृथ्या
 सू० १५,१२
 म्रिणनम् सू० ६,३४
 ॥ ॥ ११,४
 ॥ उ० ४०,६७
 म्रितिकृत वि० १,१७५
 म्रित्ये वि० ७,६५
 म्रसने उ० १३,४०
 म्रसमाणस्य उ० १४,११
 म्रसपिशाचस्त्रीद्विर्वाधग-
 रासने शा० ६,४९
 म्रैतरूपा नि० १२,५

म्रैतारुति शा० ५,६८
 म्रैतारुतिक्रियागधम् उ०
 ४,३४
 म्रैताधिपगाचरा शा० ५,
 २७
 म्रैतान् शा० ५,३२
 म्रैतालकार शा० ६,१४
 म्रैतन उ० ४,३५
 म्रैकालिगाधिकारुतिम्
 उ० ६,५५
 म्रैकुलकमलोम्बलान् सू०
 ३,४१
 म्रैद्विर्पिडिका शा० ३,
 ८९
 म्रैसस्य वि० २,२२
 म्रैसाश्वजुलपियालपला
 जनदी कोलीकदबवि-
 रलामधुकम् सू० १५,
 ४१
 म्रैवनपाहनम् सू० ८,
 ५४
 म्रैवनादिम् नि० ११,
 ३४
 म्रैवम् सू० २१,१४
 ॥ नि० ८,१२
 म्रैवमानस्य शा० ५,१६
 म्रैवेत वि० ११,६२
 म्रैवयत् वि० २,३२
 म्रैह शा० ३,१२
 म्रैहगुल्मपूतन्यापद्रवपात्रा-
 मयान् सू० ५,३४
 म्रैहित नि० ३,४
 म्रैह्वद्वस्तनादके नि०
 १२,३
 म्रैह्वांशुमयन्यासमहणी
 रोगकासनम् वि० १४,
 ८२

म्रैह्वरुती उ० १३
 ८८
 म्रैह्वत् नि० १२,२८
 ॥ वि० १५,९८
 म्रैह्वारुकरुफार्निनुत् वि०
 १६,३
 म्रैह्वशेषम् वि० २१,
 ७९
 म्रैह्वद्वोगगुदजान् वि०
 १५,७३
 म्रैहा नि० १२,२३
 ॥ वि० १५,९१
 म्रैह्वानम् उ० ३९,१०२
 ॥ वि० १२,२३
 ॥ ॥ १४,५८
 ॥ ॥ १५,९६
 ॥ ॥ १६,२०
 म्रैह्वामिद्विम् वि० १५,
 ९५
 म्रैह्वामये उ० ४०,४८
 म्रैह्वार्थं कफपातजिन् सू०
 ६,९८
 म्रैह्वार्थं रुमिगुल्मनुत् सू०
 ६,१२८
 म्रैह्वोदरम् क० २,१६
 म्रैह्वारे वि० १५,८५
 म्रैह्व् सू० ११,१८
 म्रैहि नि० ११,१३
 ॥ वि० १३,५१
 ॥ ॥ १५,२४
 ॥ ॥ १७
 ॥ ॥ १२९
 म्रैतमामृतदह्या सू० ३०,
 २७
 म्रैतन सू० २९,२५
 म्रैषापरपागस्तेदापद्राणा-
 दव वि० २२,४०

फ

फणिजानरुनपीरप्रभृति सू० ६,१०८	फलपुष्पविहानस्य फ० १, २८	फलान्वितानि उ० ३९, १७८
फणिन उ० ३६,२	फलभक्षयो शा० ६,३१	फलभाव फ० १,१९
फणिन मू उ० ३६,६१	फलमन्त्रन फ० १,१६	फलानु चि० २,२१
फणी शा० ४,३०	फलभागधिसाक्षरनिष्ठते लन फ० ३,९	फलानुपरिसिद्धिसाम् उ० ३९,१२५
॥ ॥ ॥ ४,३	फलमृगभ्याम चि० १६, २७	फलानुभि चि० ६,२
॥ ॥ ॥ ७७	फलपट्टाभ्रनके चि० ३, २६	फलान् चि० ६,९
फलकणारुपायालाहितम् चि० २०,२२	फलपट्टाभ्रनके चि० ३, २६	फलान् मू चि० ४,८
फलकम् सू० २९,५९	फलपुष्पनि रि० ५,२	॥ ॥ ८७२
फलकाल फ० २,३२	फलरससौदसनुभि फ० २, १३	॥ ॥ ९,९२
फलक शा० ४,२५	फलरसे फ० १,३४	फलान् मू चि० ८,५१
॥ चि० ८,२	॥ ॥ ३,२७	फलान् मू चि० १७,११८
फलकाशम् चि० १०,४०	॥ चि० १,१६	फलान् चि० ११,८
फलकाशया नि० ११,२२	फलवत् फ० १,१९,१	फलान् उ० ३४,६६
॥ ॥ ॥ २७	फलवार्तभि सू० १८,५५	फलान् चि० ४,१८
फलकाशमियाहिनी नि० ११,२२	॥ ॥ १९,३१	फलान् चि० ४,१८
फलजीमतनस्याकुजीष- न्तीजीवनादौ फ० १,४६	फलवर्तिम् सू० ८,१६	फलान् चि० ४,१८
॥ ॥ ॥ १,४६	॥ ॥ १९,४९	फलान् चि० ४,१८
फलतैलपुनै फ० ७,३६	फलवत्य फ० ५,७	फलान् चि० ४,१८
फलत्रयद्वीपिकिराततिकय श्याब्दसिद्धाधकटुत्रि काणि उ० २२,८१	फलवेदहीफलकद्वित्वणा वितम् फ० ४,४९	फलान् चि० ४,१८
फलत्रयम चि० १२,२६	फलमयुक्तम् रि० २,१०	फलान् चि० ४,१८
॥ ॥ १५,११	फलसर्पि उ० ३४,६६	फलान् चि० ४,१८
॥ ॥ १६,७	फलसवनीम् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
फलत्रयस्य उ० ३९,१	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
३८	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
फलत्रिकम् उ० ३६,८४	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
फलपण्डित्यूनम् फ० १, १०	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
फलपण्डित्यूनम् फ० १, १०	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८
फलपण्डित्यूनम् फ० १, १०	फलान् चि० १०,३६	फलान् चि० ४,१८

काशितापेतम् वि० २०, ५	कनपुयानिलवह उ० २५, १६	॥ ॥ ३३,३३
का० क० ६,८	कनम् उ० ७,३	केनिला उ० २९,२९
॥ ॥ ॥ ११	॥ ॥ ॥ १०	केनिलारुणरुष्णात्पतनुह
॥ वि० १५७	॥ ॥ ३६,३४	ज्ञातव्युतिम् उ० ३१, ३०
कालादिभि उ० ३०,५	कनयुक्तम् सू० २८,६	कनीभूतम् शा० १,५७
कुलिपयापमसुरम् उ० ४, १३	केनसयुतम् उ० २८,१२	केनन उ० ९,६
कूकारान् शा० ५,१९	कनसाचोर्ध्वदृष्टपाद्वदस	॥ ॥ १८,१७
कन उ० ११,३२	यजागरा उ० ३,४	॥ वि० १,१३३
॥ ॥ ॥ ४७	कनागम् उ० ६,८	कनाजनम् उ० १३,८२
॥ ॥ १६,२४	केनानुविद्धम् उ० २९,३१	कनादमनमूर्धेत्ताहम्भूपा
कनषट्कककवत् सू० १८, २५	कनिलम् सू० ५,७	दनतनम् उ० ३,१०
केननिर्धम उ० ३१२	॥ नि० ५,३२	कनापतम् क० ६,१८
	॥ उ० २,४	केनोष्वाजीसीमततनुपट्ट
	॥ ॥ ॥ २०	दसंयव सू० ७,६

व

वडिशम् सू० १६,१६	वदरादियनिम उ० २१, २३	॥ ॥ १७७
वडिशकली सू० २५,३१		॥ नि० ८,१८
वडिशपलपितम् उ० २२ ४७	वदरीदलम् वि० ९,१६	॥ उ० ६,४८
वडिशेन उ० ११३	वदरीधातकीधात्रीपूणम् उ० २,४८	॥ ॥ ११,५६
॥ ॥ ॥ १६	वदरीपत्रफलम् वि० ५, ३७	वदमला सू० ६,५४
॥ ॥ २२,४५		॥ ॥ १०,१७
वडिशःपुताम् उ० ३४,११	वदरीपल्लवोऽनेन वि० १, १३	वदमुप्रिशकू उ० ३,८
वदरकटुकलधिकाकार्णा		वदमूजम् शा० ७,८५
रुक्मिप्राजगधामरांका	वदराजिते वि० १७,२०	वदमूजवरा नि० ४,१५
हकारातकीशिष्टनिर्वा	वद सू० २९,६८	वदमूजन्तात् वि० १४, ११४
मुदनाहये उ० ७,२०	वदसनात्रयो वि० १७, १०८	वदमूलान् क० १,१७
वदरकपत्रे वि० १५,९०		वदवस वि० ८,८४
वदरम् क० ६,१७	वदगुणेशम् नि० ७,५९	वदवर्षस्त्रम् वि० १०,१५
॥ वि० ३,७	वदच्छिदोदसारी सू० १९७	वदविन् वि० १,६९
वदरमज्ञ वि० ३,१७	वदच्छिदोदिरुयान वि० १७,११४	वदविट्टम् सू० ७,५६
वदराणि वि० ६,१७		वदविट्टाकम् वि० ३,२
॥ ॥ १,१८	वदम् सू० ११,३२	वदविष्मारत वि० १४, १२
वदरापुना वि० १७,१८		

चद्विष्णुभूमि सू०.६, १००	हायामयवर्णासि०.नि०. ६,४३.	चलमांसदः चि०.३,१०४.
चद्विश्रुतः चि०.१,११७.	चलकालरोगदोषप्रकृतीः क० ४,६९.	चलमांसविहीनस्य शा०. ५,७३.
चद्विश्रुतात्म चि०.१४,१. ॥ ॥ १५,५८.	चलकालविकारज्ञः चि०.८, ३८.	चलवर्णकृत् क०.४,२१.
चद्विश्रुतः चि०.१७,९.	चलकालविभागवित् चि०. १,८.	चलवर्णदम् उ०.२,४०.
चद्विष्य चि०.११,४८.	चलकृन् उ०.१४,३२.	॥ ॥ ३,५४.
चद्विष्यः सू०.२४,२१.	चलक्षयः शा०.५,१०९.	चलवर्णप्रणाशः नि०.१६, ४७.
चद्विष्यः सू०.२५,६.	॥ नि०.३,३४.	चलवर्णयुक्तः सू०.१६,४५.
चद्विष्यने नि०.१२,२८.	॥ ॥ ५,९.	चलवर्णयोः शा०.५,३९.
चद्विष्यवर्षसः सू०.६,२.	॥ उ०.७,७.	चलवर्णमिष्यधनम् चि०. १०,६२.
चद्विष्यि सू०.६,१२६.	॥ ॥ २३,१३.	चलवर्धनम् उ०.४०,३५.
चद्वि सू०.१९,२५.	चलक्षपम् नि०.१५,१२.	॥ चि०.८,४८.
॥ उ०.२६,५३.	चलक्षोणम् शा०.५,८४.	॥ ॥ १०,७७.
॥ चि०.१५,१२९.	चलवेदाक्षयः शा०.४,५१.	चलवीर्ययुक्ताः उ०.३९, १६३.
चद्विदरादिषु चि०.१५, १०७.	चलतः शा०.५,५४.	चलशुक्रकरम् चि०.२१, २०.
चद्विदराणि चि०.१५,९९.	॥ नि०.१२,६.	चलशुक्रकृत् क०.४,४६.
चद्विष्यपटले सू०.२७,२७.	॥ चि०.१३,२४.	चलशुक्रमिष्यधनम् क०. ४,६१.
चद्विष्यम् उ०.१७,१०.	चलदानेन सू०.१२,१२.	चलश्लेष्ममलपित्तकरः सू०. ६,२०.
॥ ॥ ॥ १५,	चलनिर्देष्टव्यधनप्रलापध- मदीनताः सू०.११,६.	चलसंक्षयः सू०.७,२४.
चंधाभिपीडिताः उ०.५६, ४३.	चलपित्तककमदो सू०.५, ६१.	चलसाम्ये सू०.९,२५.
चंधुमिष्याणाम् शा०.५, १२९.	चलपुष्टिकरम् चि०.३,१२३.	चलस्य नि०.१६,५७.
चंधुमिष्यम् उ०.१५,१४.	चलपुष्टिकरान् क०.४,२७.	॥ चि०.७,५६.
चंधासपस्तेनित्यशोकाप- र्यातिनिद्रताः सू०. १२,५३,	चलपुष्टिवपुःस्मृतिमधाय- नितः उ०.३९,२७.	चलतुत सू०.२,१७.
चंधुषुः उ०.३९,२३.	चलपीर्यकाण्डिः सू०.५, १२.	चलकल्करुपायाभ्याम् चि०.२२,४५.
चंधुषुः उ०.३,६०.	चलप्रदम् चि०.१,९५.	चलसः सू०.७,४१.
चर्हिणः चि०.२,२२.	चलप्रदाः सू०.६,३७.	चलसाम् उ०.२४,४१.
चर्हिणाम् उ०.२,२८.	चलप्रमाणज्ञानार्थम् शा०. ३,११७.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चर्हिणो चि०.१,१६८.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चर्हिणाम् उ०.११, ३४.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसंक्षयः सू०.७,२४.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसाम्ये सू०.९,२५.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलस्य नि०.१६,५७.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
॥ चि०.७,५६.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलतुत सू०.२,१७.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलकल्करुपायाभ्याम् चि०.२२,४५.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसः सू०.७,४१.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसाम् उ०.२४,४१.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.
चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.	चलप्रसङ्गः चि०.२,३२.	चलसोत्तरोत्तपकाध्मदु- कोपादयः सू०.६,५०.

यलागर्भम् चि० ५,१५	यलाग्राजातिले वि० ५,	यलामूत्रसुराम्याम् उ० २,
यलामिषणस्तरबद्धनानि	६८	५४
उ० ३९,४५	यलावह सू० २,१६	यलामूत्रतृण उ० ५,४३
यलाजले चि० २३१	यलावहा सू० १,१५	यलामूत्रे उ० ७,३२
यलातेलम् उ० २०,१९	यलाविदारीगधाम्याम्	यलाधारिणा उ० ५,१३
॥ ॥ ३४,२४	चि० ५,४१	॥ ॥ ११,३१,
॥ चि० ६,३७	यलाव्योपविडगसटीदाडिमे	यलास्य उ० ५,१६
॥ ॥ २१,७६	चि० ३,५९	॥ ॥ ३६,८४
यलातेलादिकान् शा० २,	यलाशतम् चि० २१,७१	यलाडसिद्धे उ० ४०,२५
४६	यलाशतावरीरास्त्रादसामूले	यलाश्रीव्याधिघात सू०
यलातेलेन उ० १,१	चि० २२,८,	१५,४५
॥ ॥ २६,६	यलासमथितम् उ० १०,	यलाबुक्कितम् उ० ५,
॥ ॥ ३४,१३	१३	३७
यलाश्रितपजीवनीवरीमूले	यलासजिन् सू० १५,७	यलायुना उ० २०,१४
उ० १०,५१	यलासदुष्टायाम् उ० ३४,	यलायुपिष्टे उ० ५,४७
यलाद्वाणद्वयकाधे उ० ३४,	५०	यलित सू० १,२५
४२	यलासम् उ० ४०,५७	यलिकर्म सू० ४,९
यलाद्वयम् सू० १५,५	यलासाध्वयपिष्टो उ०	॥ ॥ १९,६७
यलाधानानि चि० १६,३५	११,७	॥ उ० २,१२
यलाधिका फ० ६,९	यलास सू० १९,५४	१ ॥ १७,३१,
यलाधिक्यम् चि० २२,	॥ ॥ २३,१९	॥ चि० ५,६९
६४	॥ ॥ २४८	॥ ॥ ११,४१
यलाधिष्ठानम् चि० १,२	यलिनगते स० १९,३६	॥ ॥ १३,४८
यलानलभरा नि० १३,	यलिनवादिसाधनम् चि०	॥ ॥ १४,७
१९	१,१६६	॥ ॥ २१,१६
यलानलबेजयतीनुपद्रुमे	यलित्थामादीन् उ० ५,२१	यलिकर्मस्तिराग्यप उ०
उ० ३,४४	यलोपचयवचन सू० ६,	३०,७
यलायलम् सू० ५,५०	३९	यलिकल्पना सू० १,४४
यलायलविशेषणम् नि०	यलापचयोजसे सू० ८,३	यलिकुक्षिगुल्फातीसारो
१,११	यलोज चि० ५,७६	चक्रकारिणी उ० ३३,४७
यलायलेन नि० २,७४	यलोजसे चि० ५,७	यलिकुक्षित्वीहृषदना
यलाविलग्नत चि० २१,	यलयनीपनजीवन शा० ३,	नि० ११,५७
६१	१३	यलित्सारससारिष्टमिनि
यलाम् उ० ४०,१३	यलगद उ० ३,२८	कापथ्यभाजने चि०
यलामूलकपायस्य शा० २,	यलगध वम् नि० ९८	१४ ११४
४७	यलमूत्रम् चि० ८२६	यलित्तीरघृणाद्वय चि०
यलाग्राजा चि० ३,१३१	१ १२ ३९	१५,५९

यस्तिजपु उ० ४० ४८	यस्तिवहनमद्वार्तिमुक्त	॥ ४० ५,२८
यस्तिनाह्निराभयान् नि०	नि० ९,४	यस्त्यापस्थार्तिदाहयन् नि०
४,३२	नस्तिवत् सू० २० ३२	९,३५
यस्तिद्वारे शा० २,५३	॥ उ० २६,३६	नहत् उ० १०,१०
यस्तिनाभित्दत्पाश्वसथय	यस्तिबिरेग्न चि० २०,	बहत्पट्टमटमरुताशरा
नि० ११,४०	३३	सू० १७ २१
यस्तिनियम सू० १,३१	यस्तिपूषणो चि० ११,६३	यह्मवहुरत्त सू० १५,
२	यस्तिशिरानाभिम् शा० ५,	४७
यस्तिनिरतोदम् सू० ११	१०६	यह्मम् नि० १४,१५
१३	यस्तिशाप शा० ५,१५	॥ उ० ८,१९
यस्तिनप्रसमद्वयम् सू०	यस्तिशुद्धिक्वम् सू० ६,	॥ ११ १०,२
२१,७	८७	॥ १२ ११
यस्तिनप्राप्मलाष्टावतिलवे	यस्तिशुद्धिक्वरे सू० ४,२२	यहिरथा नि० १०,४५
लादिपठनात् नि० ७,	यस्तिशून्युत्तू सू० ५,७९	बहिरत्तमृजायित्तिनिर्वाणम्
११	यस्तिशूदे चि० ८,११	चि० ५,४७
यस्तिपाश्वशिर शूली चि०	यस्तिशोधनम् सू० ५ १६	यहिरिजिह्वम् शा० ५,७८
१,२८	॥ ११ ११	यहिरभाषा सू० १२,४५
यस्तियस्तिशिरोमङ्गलीपु	यस्तिस्तथो नि० १२,७	यहिरभागे शा० ४,१९
पणपापय नि० ९,१	यस्तिममम् चि० २२,१३	यहिरमलकफासुगिहृजन्म-
यस्तिभिः सू० ११,३१	यस्तिथो नि० ९,३७	भदात्त नि० १४,४३
यस्तिभूपिष्टे उ० ७,१६	यस्तिजहा चि० २३ ६२	यहिरमागाश्रितम् चि० १८,
यस्तिभट्ट चि० ११,५०	यस्तिन्मन्मधनयार्थिक-	२७
यस्तिमुत्ते नि० ९,३१	पाश्वरुजा सू० १४ ३०	यहिरुत्तम् उ० २८,२७
यस्तिमूत्राशपाश्वसगत्तया	यस्तिपरिपट्ट नि० १०,३०	यहिरुत्तम् उ० ८,२३
नू उ० २८,१	यस्तिपरितो सू० १९,६४	यहिरुत्तम् शा० २,१४
यस्तिमूत्रेण उ० २०,१७	यस्तिप्रभाषे सू० १९,१७	यहिरुत्तम् नि० २,४९
यस्तिमूत्रोपेतापयान्	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् नि० १४
नि० ९,७	नुभाषणम् उ० ३४,	१७
यस्तिमह्नया नि० १०,	२७	यहिरुत्तम् सू० १,२८
२३	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् नि० १४,१९
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् सू० १,२८
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	॥ ११ २२,२३
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् नि० ८,१७९
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् शा० २,१९
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् उ० ४,४०
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् उ० २८,३०
यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यस्तिप्रभणपरीपत्रप्रपति	यहिरुत्तम् चि० ७,१९

बहुतीक्ष्णम् क० २,२३
 बहुत्वान् उ० २६,४५
 बहुद्वय स० १८,४८
 ॥ वि० १९,९२
 ॥ ॥ २२,३३
 बहुदोषस्य क० ३,१०
 ॥ वि० २,०
 ॥ ॥ ५,१
 ॥ ॥ ६,२
 बहुदोषाय वि० २,१७०
 ॥ ॥ १८,३८
 बहुदोषु उ० ३७,७५
 बहुनिद्रता नि० २७
 बहुपर्याण उ० ०७,९
 बहुपादा नि० १४,४४
 बहुपिच्छपरिस्त्रावी उ०
 २८,१३
 बहुपित्त स० १८,२४
 ॥ वि० १२७
 बहुपित्तस्य वि० १०,६७
 बहुमजा शा० ३,८७
 बहुमज्जायाम् उ० ४,१५
 बहुफल उ० ५,३१
 बहुफलान् क० ४,१७
 बहुभाषिता उ० ६,८
 बहुभाषि व शा० ३,७
 बहुभुज शा० ३,८६
 बहुभद्रम् नि० १६,३१
 बहुमप्यत उ० ६,१६
 बहुभाषिकम् वि० ७,३५
 बहुमायाया नि० ६,६
 बहुमज्जा शा० १७५
 ॥ नि० १,५४
 बहुमूत्रपुटीपाप्मा स० ६,
 १
 बहुमद रुक्ता स० ७७९
 बहुमर्म नि० १०,३१

बहुरूपताम् स० २८,४७
 बहुरूपम् शा० ७,३१
 बहुरोगवात् शा० ३,८४
 बहुरोगपुरोगम् नि० ५,१
 बहुलकुक्षम् नि० १४,१५
 बहुलाया स० २६,२६
 बहुल वि० ३,९६
 बहुवर्णम् शा० ५,२९
 बहुवर्णोत्पत्ताम् उ० १६,
 ४९
 बहुवातस्य वि० १०,६८
 बहुवातानाम् वि० १५,
 ४
 बहुविषहाम् वि० ७,९२
 बहुविद्वा-व्यपणशकिल
 वादिभि वि० १४,
 ४६
 बहुविष्णुम् शा० ७,५४
 बहुशक्तम् स० ६,१७
 बहुशूलप्रवाहिक वि० ९,
 ७
 बहुशूल्या वि० ४,२६
 बहुश्वेतघनसुति उ० २७
 १
 बहुसर्पि वि० १०,८८
 बहुमेह शा० १,६७
 बहुजहान् वि० १४,५०
 बहुमेहे नि० ९,१९
 बहुदम् वि० ७,२८
 बहुपद्मरुत् उ० २२,२६
 बहुपद्मरुपा उ० ३७,४७
 बहुष्णम् उ० १०,४
 बहुमयहृणात् स० ९,१७
 बहुभि उ० ३१,२०,
 ५ हृनिता नि० ७,२८
 बहुपत्यता शा० १,६
 बहुवस वि० ८,१०
 ३३

बहुशित्वम् नि० ३,२४
 बहुशितम् उ० ४,३४
 बहुशमी शा० ५,५४
 बहुशोभारतिरक्षरूपुत्रम्-
 त्य शा० २,९८
 बहुशोधम् नि० ३,९
 बाहुविक्राम् वि० १९,
 ७३
 बाहुया वि० ९,२१
 बाता-व्यण वि० ७,१२
 बादरागरे उ० १३,२८
 बाधरा उ० २९,१४५
 बाधनेतराम् शा० ४,७०
 बाधियनिमिरभ्यासगिराह-
 कासपीनता नि० ७,
 ५०
 बाधियम् उ० १८,२९
 बाधीयम् उ० १८,२१
 बालशान् स० ८,७७
 बालविलम्बम् शा० २,१९
 ॥ वि० ३,१३२
 ॥ ॥ ९,३५
 ॥ ॥ १७,१२
 बालविलम्बशरीधान्याहुगु
 वृक्षान्मलदाहिमे वि०
 ९,१२
 बालवित्ताताम् वि० ९,
 २९
 बालविल्वानि वि० ९,
 १०८
 बालविल्वन वि० १,१११
 ॥ ॥ ९,३९
 बालविल्वेलाशकरालाजल
 रुचि उ० १,४०
 बालमल्लेपापलादिकम्
 वि० १५,१०९
 बालमन्त्रकन उ० २१,४

मातृमूलकवार्ताकतुलीय- कयास्तुकम् सू०.२९, ३५.	बाहुमसंप्रतिहरम् नि०. १५,३३.	बाह्याभ्यतरलक्षणम् नि०. ११,९.
बालवृद्धशस्त्रधृत्तदायि- क्षतदुर्वन्ताः सू०.१८,४.	बाहुभ्याम् सू०.२,३४.	बाह्यायाम् नि०.७,५५.
बालवृद्धसतस्त्रीणरुशानाम् उ०.३९,४०.	" " २७,२९.	बाह्यायामः नि०.१५,२४.
बालवृद्धसतस्त्रीणवर्णकेश- द्वियोजनम् सू०.१०, ७.	बाहुम् शा०.२,३३.	बाह्यायामम् नि०.१५,२६.
बालवृद्धविपासासंज्ञेहृदिः उपपत्तिलिपु सू०.१६, २०.	बाहुमूलाभिसंबन्धे शा०.५, २४.	बाह्यालजेः उ०.९,४१.
बालवृद्धमजाकतिसौकुमा- र्यस्तराधिनाम् सू०.५, ३७.	बाहुल्यगुरुतादिभिः सू०. ११,१४.	बाह्ये नि०.११,५८.
बालवृद्धयोः उ०.१८,३१.	बाहुल्यान् शा०.१,५.	बालहीनकविल्यातिविपारो- धताघद्वैरिकम् उ०. ३४,४६.
बालवृद्धादिषु सू०.१६,३९.	" " ५,३.	बिडकणाचूर्णाद्वयम् वि०. १५,८७.
बालवृद्धाश्चभारस्त्रीभ्याया- मातृकचित्तेः सू०.१९, ६८.	बाहुल्येन सू०.२६,१.	बिडपाठावचाध्यातृभिर्जि- न्नागराणि वि०.९,७.
बाटामयनिवेधांकभेयजैः उ०.३,६१.	बाहुस्यापसोपो शा०.४,२५.	बिडम् सू०.६,१४४.
बाटेद्वारुणयः शा०.५,१४.	बाहू शा०.१,५५.	" " १०,२७.
बाटोपचारे सू०.१,४५.	" " ३,१.	" वि०.१०,६३.
बाटोपचारेण शा०.१,९३.	बाहो सू०.२७,२८.	बिडसंधयम् वि०.१४,४०.
बाह्यं शा०.३,९९.	बाह्योपायनम् सू०.१२, ४४.	बिडसीमर्चलोत्कटम् वि०. ८,८३.
बाह्यपणम् उ०.४०,३१.	बाह्यविदधिलक्षणः नि०, ११,२०.	बिडान्वितम् उ०.२४,१०.
" क०.६,७.	बाह्यसंधिभिर्भागतः उ०. ११,३.	बिडार्धशयुक्तम् वि०.१५, ८९.
बाणतः सू०.४,१७.	बाह्यस्रोतस्सु नि०.१२,४१.	बिडालपदकम् क०.६,२६.
बाणशीतशीकरयजिते सू०. ३,४८.	बाह्यहेतुतः उ०.२५,१.	" वि०.५,७२.
बाणिकाम् वि०.४,३२.	बाह्यहेतोः नि०.१३,६५.	बिडालादिध्विप्रकारसक- लितम् उ०.२८,३३.
बाहुलिपाहो शा०.४,२६.	बाह्यातिः अग्न्यशीतलम् शा०.२,१.	बिडेन वि०.१०,१०.
बाहुपथापह्नी नि०.१५, ४४.	बाह्यातरे वि०.१९,९४.	बिदुः सू०.२०,१०.
बाहुशृङ्गः नि०.१५,४४.	बाह्यातरेणवन् वि०.१८, ३५.	" उ०.१०,१७.
	बाह्याभ्यतरतः वि०.२१, १८.	बिदुद्वयोनाः सू०.२०,११.
	बाह्याभ्यंतरभेदतः नि०. १४,४२.	बिदुभिः सू०.७,२३.
	बाह्याभ्यंतरयो वि०.२१, ३०.	" उ०.१०,१३.
		बिदुनेत्यु उ०.१२,१९.
		बिदुतां नि०.९,२२.
		बिदुन् सू०.२३,३.
		" उ०.१०,१०.

विषय वि० २,२१	वित्तपेशिका वि० ४४९	वित्वादिपत्रकाले शा०
विभीतकम् वि० ३,४५	वित्तमू सू० ६,१२३	२,११
॥ ॥ ॥ १७३	॥ क० ६,२७	विवादिपत्रमूलन क० ५,
वधवती वि० ९,४६	॥ वि० १,१२२	२०
विधिनिर्माण वि० ९,२८	॥ ॥ ६,२६	वित्वादिकल क० ५,४९
विधौ सू० १०,२४	॥ ॥ ८८९	वित्वादिभि उ० १६,११
विधीरूपसंज्ञरक्षापासी	॥ ॥ ११५	वित्वादिमूलकायात् क०
कलसंज्ञिभा नि० ७	वित्तमध्यम् वि० २,१५	४,२२
००	॥ ॥ ९,६२	वित्वादीनाम् क० २,४५
विधा क० १७	वित्तमध्ययवत्तारवृत्तान्ते	वित्त्वार्थमात्रेण उ० ३९,
॥ ॥ १,१९	वि० १७,२०	१०३
विलेपा सू० ६,४६	वित्तमात्रम् सू० २४१७	वित्त्वेन वि० ८,२५
॥ वि० ३,१५५	॥ वि० १६,४२	॥ ॥ १,७३
वित्तकपिद्याभ्याम् वि० ८,	वित्तमुक्तहिमपालतिसम्मे	॥ ॥ ९,७१
३५	वि० १,९०	वित्तप्रति वि० १८,१३
वित्तकर्कटिका वि० ८,	वित्तमुक्तातिभेदज्ययात	वित्तपत्रापलादि सू० १०,
११०	कीपुष्पनागरे वि० ९,	२२
वित्तकर्कटिकामुस्तमाशदा	२३	वित्तम् सू० २८,१५
विश्वभवनम् वि० ९	वित्तमूत्रविपुद्गारवत्तल	॥ शा० ३,५७
१००	कुलधनान् क० ५५	वित्तम् उ० ८,१५
वित्तकागमयत्कर्दीपाटला	वित्तमूलम् उ० ५,४३	वित्तानाम् शा० १,४६
तनुके वि० ६,१६५	वित्तमूलमधिकभारकुपे	वित्तभम् उ० ८,१५
वित्तसारावित्तम् वि०	वि० ८,१५	वित्तेशुचिचमाचामृत्तादौ
१५,४५	वित्तमूले उ० १३,५४	कारिकादिम् सू०
वित्तधृते उ० २८,३९	वित्तवर्जितम् सू० ६,	८,४४
वित्तधृद्वनता पल्लुष्टीवि-	१४१	वित्तन सू० २८,१५
पल्लुतिपुल्लितसकुट	वित्तशतादृशि वि० २१,	वित्ते सू० ७३०
म् उ० १७,८४	१५	॥ ॥ १,१३
वित्तधृद्वनम् वि० ८,१००	वित्तशलाहनाम् वि० ९	बीजकसारकमे उ० १९,
वित्तविग्रकनागरम् वि०,	२५	१५१
१०१०	वित्तस्य उ० १६,८४	बीजकसृजम् वि० २०,८
वित्तवजन शा० १८७	॥ वि० ११,२९	बीजकस्य उ० १९,१५४
वि वोलन वि० ६,११९	वित्तवाजमा पला क० ४,	बीजकान् वि० १,११३
वित्तपदाडिमम् उ० १,४६,	६४	बीजपूजम् उ० ४०,११
६२	वित्तवाजरी वि० ६,०१	बीजतमि नि० ७,६
वित्तपतिसामुस्तानागरा	वि वादि क० ५९	वाजदायत उ० २३,३९
तम् वि० ९६	विवादिना क० ४६६	बीजदायन उ० १३,२८

बीजनाशान् उ०.३६,४४.	मुद्रिमंधारमृत्तिकरम् सू०.	बृहत्पयोः क०.२,४५.
बीजपूरककेसरम् वि०.७,	१४,२८.	बृहत्पयोः सू०.१४,२६.
११३.	" उ०.६,३८.	" शा०.४,२४.
बीजपूरकमृद्धीकापटयेतस-	मुद्रिस्तुदयेदियपितधूसू	" " " ४३.
पहवान् वि०.६,६९.	सू०.१२,४.	" उ०.१५,२२.
बीजपूरकरस. उ०.३७,४०.	मुद्रिद्वियकनदा सू०.६,	बृहत्वाय सू०.१८,२.
बीजपूरकशुभाष्टकोटश-	१५२.	बैभत्सपदशतम् नि०.५,१०.
डिमशोधकेः वि०.७,	पुष्पातमनसाम् उ०.६,	बैभत्सम् उ०.६,१३.
१२.	६०.	बैभीतरी सू०.५,६९.
बीजपूररहिषाम्लवेतस-	बृहणदीपनम् वि०.५,४.	बैभान् वि०.३,१०५.
शारदाडिमम् वि०.	बृहणवातप्रमथुरदम्पसर-	षाट्कविहमहातर्पिकरिजित-
१४,११०.	तेः शा०.२,१७.	कताया वि०.३,११३.
बीजपूरकात् वि०.६,२०.	बृहणो सू०.६,११.	सौद्रया. उ०.३८,११.
बीजपूरमषाले. वि०.१०,	बृहतीपुष्पजिह्वानागकेस-	षांषः सू०.१२,१७.
४६.	रदादिभिः उ०.६,२७.	षोधिश्चेत्मातृकासंकेः उ०.
बीजपूरसाकम् उ०.१,	बृहतीपिचपय्याघ्रीकणा-	३७,७०.
८.	सिद्धेन उ०.३०,१.	मन्हुष्यम् उ०.४०,४०.
बीजपूरसायम्लभृत्तीर-	बृहतीद्वयकाशमयः शा०.	मन्हुष्यसंतेः सू०.७,६७.
सर्वातिरम् वि०.७,३९.	२,५६.	मन्हुष्यारि सू०.१६,२५.
बीजपूरसे वि०.१०,१५.	बृहतीद्वयम् सू०.६,७८.	" उ०.१९,९.
बीजपूरसोन्निभः उ०.	" उ०.२,१८.	" वि०.२२,२०.
३७,३४.	" " ३,५६.	मन्हुष्यारिणी शा०.१,२६.
बीजपूरस्य उ०.११,३४.	" " १८,५६.	मन्हुष्यारिणीम् सू०.२९,
" " १८,१४.	" वि०.१,८८.	३१.
बीजपोषणः सू०.१,४८.	" " १०,१२.	मन्हुष्यारिण्यो उ०.१,१६.
बीजम् सू०.६,२३.	बृहतीम् क०.४,१७.	मन्हुष्या उ०.३५,३.
बीजमध्वगुजानाम् वि०.	बृहतीमूत्रययान्हुताश्वनेध-	" " १९,२२.
२०,१४.	चनागरेः उ०.११,१९.	महदस्ताभिरुद्धेदं भूषदावा-
बीमत्सवेष्टितेः नि० ६,	बृहतीमृष्टम् शा०.३,११३.	निलानलाः सू०.१८,
३५.	बृहत्पंशुमतीद्वयगोसुरकेः	१६.
बीभत्सताम् उ०.११,१२.	सू०.६,१६६.	बहुरासोचलिः उ०.५,
बीभत्सम् वि०.२०,१.	बृहत्यादिगुणाभीरुद्वयला-	३७.
बीभत्साः उ०.७,३.	सूर्यपार्श्वभिः वि०.९,	बहुराससाः उ०.४,११.
मुद्रिपर्वकत् नि०.६,२३.	५६.	बहुराससाम् उ०.५,२७.
मुद्रिमधोपनम् सू०.५,१.	बृहत्यादिगणे वि०.११,३५.	बहुरासतेः उ०.४,२६.
मुद्रिमसादनम् सू०.१८,	बृहत्यायोः उ०.२४,३४.	बहुरासदेद्वयगुणास्त्यहसग-
६०.	" वि०.१४,५५.	जाधिपे. शा०.३,१०३

मक्षसामानुतावाही उ०
१,४५

वसा सू० १,३

वाहीम् क० २,४८

" चि० ६,५३

वाही उ० ४०,५१

वाहीपतम् उ० ६,२६

वाहीम् उ० ६,०८

वाहीरसम् उ० ७३४

वाहीरसवराकृष्टतपुष्पी

शृतम् उ० ७,२४

वाहीरसाक्षनहीरागरु

इससयुतम् उ० १०,

२५

वाहीवचाचैववभतपण्याम

रसाक्षकबहसुवचत्स

उ० ३९,५०
वाहीसिद्धा रसचासारि-

वाकुष्ठसेधवे उ० १,

४३

वाही सू० २,१

वाहीपदीजीवकादिना

उ० १,०७

भ

भक्तभेदभक्तस्य नि० ४,
३०

भक्तनु चि० २०,३

भक्त्या उ० ५,२१

" २१,११०

" चि० ३,२४

" ५,४९

" ६,५

" १२,१२

भक्त्याद्यजेन सू० १६,१४

भक्त्यान् सू० १,०२

" चि० ५,६१

" ११,६२

" २०,३१

भक्त्येषु नि० २,८

भगदर उ० २५,१६

" २८,४

" ११,१७

भगदरस्त्रीम् उ० २८,७

भगदरम् शा० ५,११६

" उ० २८,६

" ११,२४

" चि० १९,७

भगदरयत्रवत् सू० २५,
२०

भगगणाम उ० २८,१४

भगदरापधीकुण्डमधुमहम्

णापहम् उ० २८,३६

भगदराभुदययिदुष्टवणादिषु

सू० १०,४

भगदरी क० २,५४

भगदरे सू० १,४६

" २५,१९

" चि० १५,२०

भगदरेषु उ० २८,४३

भगवत्सिगुदान् उ० २८,
४,

भगवन् उ० ४०,६०

भगवान् उ० १३,१६

" ३०,१२

भग सू० २९,६८

" उ० २७,२१

" ३५

भगम् शा० ५,९९

" उ० २७,५

" ७

" ८

" ११,१७

" ११,१७

भगवन् उ० २७,११

भगवत्सुतम् शा० ६,१०

भगवत्सुतम् सू० ६,११

भगवत्सुतम् उ० २७,
२९

भगवत्सुतम् सू० ११,४२

भगवत्सु उ० २७,२२

भग्वे सू० १,४६

भग उ० २७,१

" २५

" १६,१५

भगवत्सुतम् उ० २७,
१८

भगवदेन उ० २७,३

भगम् उ० २७,११

भगवत्सु उ० २७,१

भगवत्सु उ० २६,२८

भगे सू० २९,५९

भगोदित उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भगवत्सुतम् उ० २७,२२

भिन्नपुरीपताम् सा० ५,	२	॥ २७,३२	भीमपु उ० ५,२७
१०७	॥	॥ २८,२६	भीरुर्गभिष्पुतुमतीपौदृत्त
भिन्नपुरावर्ण उ० ०५,	॥	॥ ३३	कृत्यानिपु सू० ००,६
३४	॥	॥ ३६,३७	भीरुम् सू० १,३४
भिन्नमर्षादम् उ० ४,५	॥	क० ५,५२	भीरो उ० ०६ १५
भिन्नरोमाणम् उ० ३७,६८	॥	चि० १,१७७	भीशोकभ्याम् चि० १,
भिन्नवर्णता नि० ७,१९	॥	॥ ८,३०	१६९
भिन्नविरू च० ३७३	॥	॥ १३८	॥ ॥ १,१२२
भिन्नविण्णीलीपीताभ नि०	॥	॥ १० २२,	भुक्त चि० १६,२७
६,३३	॥	॥ ११ ४३	भुक्तभक्तशिर ज्ञानज्ञानुका
भिन्नशक्तताम् चि० ८,५२	॥	॥ १२,२२	मस्तुतासृजाम् सू०
भिन्नशुद्धे उ० २१,१०	॥	॥ १४,६३	००,१२
भिन्नस्य उ० १,४१	॥	॥ ११ ११५	भुक्तमाश्रयसतया नि० १,
भिन्नाशे सू० ७,३९	॥	॥ १५,३७	१८
भिन्नात्र उ० २६,४१	॥	॥ ११ १०१	भुक्तमाश्रय चि० ६,६
भिक्षामालम्भससृगुरुयथ-	॥	॥ ११ १७	भुक्तमात्र नि० ४,२२
पवत्तनम् नि० ८,२८	॥	॥ २२,६८	भुमा उ० ३३,१६
भिषक् सू० १,२६	भिषग्म् क० ३,१८		भुमे नि० २,२९
॥ ॥ १२७	भिषग्जितम् नि० ३,१४		भुक्त शा० ३,९२
॥ ॥ ११,२४	॥ उ० २,२९		॥ ॥ १००
॥ ॥ १२ ६९	॥ ॥ ४० ६४		भुजगदीपमरुतिरवातय
॥ शा० २,०९	॥ चि० २२,६०		विशपत उ० ०६,५६
॥ ॥ ७ ९७	॥ ॥ ११ ७४		भुजगमा उ० ३६,९३
॥ ॥ ॥ १२९	भिषगुजिते चि० ६,२२		भुजगलतादुरवृश्मिन्ने
॥ ॥ ११ १३१	भिषगुभि चि० १२,४३		उ० ३६,८५
॥ ॥ ६,५	भिषगुभवे सू० १,३३		भुजगस्य उ० १३,३१
॥ ॥ ११ ७	भिषग्भयजपामात्रगुम्भ		भजप सू० १,४७
॥ ॥ ११ १३	द्विष शा० ५,६०		भुजातरपीडनात् चि० ७,
॥ नि० १६,५२	भिषग्वश सू० १,२९		८८
॥ उ० ११ २४	भिषजाम् उ० १६ २७		भुज सू० २७,२७
॥ ॥ ११ ३०	भिषजि सू० ७,७७		॥ चि० १५ ९८
॥ ॥ ६,१४	भीत सू० ७,१२		भुज्यत उ० २७,१०
॥ ॥ ७,०२	भीतवमितविरिहासितवे		भूस्त्वम् चि० १२,१९
॥ ॥ ११ १	गित सू० २०,२२		भूकृद सू० ६,११२
॥ ॥ १४ ९	भीमच्छायत्रशेयिन्त्यकुश		भूतकशी सू० १५,००
॥ ॥ २६,१६	स्वातिनृमय सू० २७,		॥ उ० ५,२
॥ ॥ ११ ११	०२		भतगुणा शा० ३ ६०

भृग्वरसोसनात् उ० १३ २६	भृगुष्णभूरिकुगपनीतपी तासितातवाम् उ० ३३, २३	भोगशानिति वि० ७, ९२
भृगांगनीत्रे उ० ३९, १७३.	भृशोष्मता नि० १६, १७	भाजनानभिलाषिणम् उ० २, १३
भृतानि वि० १०, ८६	भृशष्मा नि० १३, ३९	भोजनोचरा वि० १०, ५९.
भृत्ये शा० १, २०	॥ उ० ३७, २९	भोजयित्वा क० १, ९
भृश रि० २, ५२	भृष्ट उ० ३७, ३१	भोज्यधानूनाम् शा० ३, ६६.
भृशत्वं उ० १९, १५	भृष्टकुल सू० ६, २९	भोमम् वि० ६, ५९
भृशतरम् सू० १०, ५२	भृष्टनिस्तुपा उ० ३२, १९	भोमयारे वि० १९, ७६
॥ वि० ४, ९	भृष्टम् उ० १०, ९०	भोमा उ० ३६, १
भृशनापम् वि० १, ९१	भृशग्राहिभ्याविदाधा सू० ६, ८६	भोमापम् सू० १२, ३
भृशतातोष्ण सू० ६, १०८	भृशम् नि० ७, २५	भोमाप्यामपयायव्या शा० ३, १९
भृशदारुणा नि० ७, ५१	॥ ॥ १३, १७	भृश उ० ३९, १२५
भृशदाहापा नि० १६, १०	भृष्टस्य वि० २१, ७१	भृशकुमारदोषलपयतव्या विदियताय सू० ७, ७३
भृशदूषितम् सू० २७, २५	भृडादीनाम् उ० २०, ५९	भृशतूलातिभेददाहाशू पादिना सू० ९, १८
भृशमास्त्रचञ्चलक्ष्मरीक्षणा- त् उ० १३, ९९	भृदृष्ट दिनाम् उ० ११, ५७	भृशतम् उ० २, ७६
॥ ॥ १४, २५	भेदतृणर उ० १०, ११	भृशस्थशोषदृष्टातदेहता दानिसारायान् शा० ५, ९७
भृशयामलम् सू० ६, १२५	भेदनीये सू० २६, ९	भृमी नि० १३, ७
भृशव्यधम् शा० २, २३	भेदनीये सू० १८, २९	भृमा-मादतमोमोरी शा० २, ७६
भृशरीवम् नि० १०, १२	भेदपीडनम् नि० २, १४	भृष्टकुलम् वि० १३, ७
भृशशीतलम् उ० २७, २०	भेदयवपदोपधानि उ० ३, २४	भृष्टदग्धगुदग्नानि कोतशा कभयान्वितान् सू० १७, २३
भृशशीतले उ० ३५, ६७	भरीमृदगस्तानाम् शा० ६, ३८	भृष्टपायु नि० ८, ७
॥ ॥ ३६, ५१	भयजसपित सू० २, २९	भृष्टसारविषम् उ० ६, ६
भृशतभ्यूडे उ० ३३, १५	भयजस्तारस्ये सू० ३०, २०	भृष्ट उ० १२, २७
भृशान्तरिक्षस्तुक्लवणो गम् वि० १६, ५०	भयजगमया सू० २०, ८	भृष्टरम् सू० १२, १४
भृशायत नि० ९, ११	भयजयागलन् सू० १, २४	भृष्टानान् सू० १२, १४
भृशोक्तेष्वभृत्तपु वि० ९, ३	भयजस्य उ० ३९, १११	भृष्टानम् नि० ४, १७
भृशोष्णतीक्ष्णस्तुक्लव णादिबिदाहिम् नि० ३, १	भयजोपचितानां नि० १५, १३१	
भृशान्तरिक्षस्तुक्लवण यम् सू० ७, ७६	भेरवादीशरुपितरूपार्थ उ० ७, १३	
	भेरवाननम् उ० ४, २३	

प्राति उ०.३९,११०.	॥ ॥ ॥ ३३.	॥ ॥ २१,४.
भुवः उ०.९,३५.	॥ ॥ ५,१८.	ध्रुवो उ०.११,४.
भुवोः शा०.४,३३.	॥ उ०.१६,२१,	ध्रुव्युदासः उ०.७,६.

म.

मकरकेतोः वि०.७,५६.	॥ ॥ ३९,८५.	मजिष्ठाशीरपयोः वि०. १०,४.
मकुटारूपे शा०.१,९२.	मज्जानम् नि०.१०,१७.	मंजीष्ठाख्यधोशीग्रायमा-
मक्षिफा सू०.२९,७४.	॥ क०.२,१३.	णाक्षरोद्दिष्टीः क०.४, ३७.
मक्षिफाः सू०.७,१४.	मज्जान्वितः शा०.४, ४८.	मणयः वि०.१,१७५.
मक्षिकाकांतः शा०.५,८३.	मज्जावृत्ते नि०.१६,३७.	॥ ॥ ७,१०२.
मक्षिकानृणकेशादिपातः नि०.५,८.	मज्जासार उ०.३९,८९.	मणिकनकसमुत्थेः वि०.७, ७९.
मक्षिकाविष्टम् वि०.४,४६.	मक्षि उ०.२१,१८.	मणि कनीनकान् उ०.११, १६.
मद्रम् सू०.६,१३९.	मजरी उ०.३८,२९.	मणिकुटिमकानिपु सू०.३, २४.
मद्रसमुद्भूतान् सू०.२०,९.	मजिष्ठयातिविषया वि०. ११,५९.	मणिबंधः शा०.४,८.
मंगलम् शा०.६,२८.	मंजिष्ठा उ०.५,१० .	मणिबंधने शा०.४,६०.
मगताचारसंपन्नः शा०.६, ७१.	॥ ॥ ३२,१६.	मणिबंधो शा०.४,४४.
मंगल्यम् उ०.६,११.	॥ ॥ ३६,६५.	मणिम् उ०.१४,१६.
मज्जपूरानि उ०.१३,७८.	मजिष्ठाकुपूतगरत्रिकलाश- १९,५०.	॥ ॥ ३६,१२.
मज्जमिश्रम् नि०.१०,१७.	कंरायचा. उ०.३४,६३.	मणीन् उ०.१,२६.
मज्जमेदांससामूयवित्तले- १९,५०.	मजिष्ठादारुचमूले वि०. ३९,५०.	मणीणाम् सू०.१३,५.
मज्जरुति शा०.३,८०.	मजिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधु- ३९,५०.	मणेः उ०.३३,१८.
मज्जमेही नि०.१०,१७.	कः उ०.२५,६७.	॥ ॥ ११, २०.
मज्जरक्तपरिधुत उ०.२६, ५.	मंजिष्ठाख्यनीलाशादाशा- १३.	मणो नि०.९,२९.
मज्जरथः नि०.२,७२.	द्विमधुकोत्पत्तेः उ०.१६, १३.	॥ उ०.३३,१९.
॥ ॥ १५,१२.	मंजिष्ठालोभटाशाभिः उ०. १८,२१.	॥ ॥ ३४,१६.
मज्जा सू०.५,६१.	मजिष्ठाशयरोद्धयः उ०. ३२,३१.	मडः सू०.६,२५.
॥ ॥ ११,११.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडपूर्णा वि०.१,१०१.
॥ ॥ १६,२.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडपूर्णाभिः वि०.१,२५.
॥ ॥ ३.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडूषाविलेपीनाम् सू०.६, २५.
॥ शा०.३,६३.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडूषाविलेपीनाम् सू०.६, २५.
॥ उ०.११,४७.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडूषाविलेपीनाम् सू०.६, २५.
॥ ॥ ३२,३२.	मजिष्ठाशयटम् वि०.१०, ४८.	मंडूषाविलेपीनाम् सू०.६, २५.

१) चि०.६,७४.	॥ उ०. ॥ ६४	मत्स्यनिस्तलनलेहसाधि-
॥ चि०.६,७८.	॥ ॥ ७९.	ताः सू०.७,३६.
॥ चि०.८,१०७.	मंडलेः उ०.३६,५.	मत्स्यपचने सू०.७,३५.
मंडमिक्षिताम् चि०.९,	मंडानुपायिना चि०.३,५.	मत्स्यवस्तिनिमः उ०.२१,
३१७.	मंडूकपर्णी सू०.६,७५.	३७.
मंडसादीनाम् क०.१,१८.	मंडूकपर्णीकनकसंयुक्तीव-	मत्स्यमद्यधिहीरसौदले-
मंडलम् शा०.३,१२२.	चापुचम् उ०.३९,१८.	द्विपाशिषु सू०.२१,३.
॥ नि०.१४,१७.	मंडूकपर्णम् उ०.३९,	मत्स्यमांसरुचिम् उ०.४,
॥ उ०.३१,२७.	१६५.	२२.
॥ ॥ २८.	मंडूकपर्ण्याः उ०.३९,४४.	मत्स्यमापतिलादिभिः सू०.
मंडलविद्ये उ०.३६,६२.	॥ चि०.३,११९.	१८,१२.
मंडलसंस्थाने उ०.३२,३.	मंडूकी उ०.१,४४.	मत्स्यशकलसन्निभम् नि०.
मंडला उ०.३१,१०.	मंडूकीशंसकुसुमयाजिगं-	१४,२०.
मंडलारूपम् सू०.२९,६१.	धारतावरीः उ०.३९,	मत्स्याः सू०.६,५१.
॥ नि०.१४,८.	६३.	॥ ॥ ६५.
मंगलायम् सू०.२६,५.	मंडूक्याः चि०.१५,८२.	॥ ॥ ७,३०.
मंगलायेण सू०.२६,१४.	मंडूकम् चि०.१६,१७.	॥ ॥ ९,२९.
॥ उ०.९,५.	मंडूकयटकाः चि०.१६,३९.	मत्स्यादिभिर्भानि उ०.३०,
॥ ॥ ११,१.	मंडेन उ०.१६,३.	३३.
॥ ॥ १७,१७.	॥ चि०.१४,३.	मत्स्यान् चि०.१०,८६.
॥ ॥ २१,२९.	मनिविधमान् उ०.६,४६.	॥ ॥ १४,१२६.
॥ ॥ ३९.	मती नि०.२,४४.	॥ ॥ २१,१५.
॥ ॥ ४५.	मत्तर्षभः नि०.४,१४.	मत्स्येन शा०.६,५६.
॥ ॥ ४८.	मत्तबन् शा०.५,६६.	मत्स्येषु सू०.७,३०.
मंडलागुनिग्राह्याम् शा०	मत्ताः उ०.२४,१५.	॥ क०.४,४८.
२,३०.	मत्सराध्याताः शा०.३,	मधनम् नि०.२,१४.
मंडलानाम् नि०.२,३१.	८९.	मथितः क०.४,२१.
मंडलानि नि०.१६,३४.	मत्स्यगधिः उ०.२१,३३.	मथितानुदितान् चि०.८,
॥ उ०.१२,३.	मत्स्यगधितम् उ०.३,२५.	१६१.
॥ ॥ ३१,३१.	मत्स्यद्विफासद्विहिताः सू०.	मथितान् चि०.८,११.
॥ ॥ ३८,४.	५,४९.	मथितोद्भूतः उ०.३७,८०.
॥ ॥ १३.	मत्स्यद्विफासनुलाह्न उ०.	मध्यमानान् चि०.७,५७.
मंडलदृष्टय उ०.२६,२३.	३९,३७.	मध्यमाने उ०.३५,१.
मंडलिनः उ०.३६,१.	मत्स्यद्विफायाः चि०.३,	मध्यमानेय सू०.२६,२४.
॥ ॥ ५.	६४.	मदः सू०.३२,५१.
मंडलिना उ०.३६,६५.	मत्स्यतान्त्रन् सू०.२५,	॥ ॥ २६,४५.
मंजिनाम् उ०.३६,४५.	१०.	॥ नि०.२,१९.

११ ११ ११ ३७	मदात्यवम् चि० १,५८	मयनित्या नि० ६,१२
११ ११ ३,२५	११ ११ ७,४८	मयनित्ये चि० १,३५
११ ११ ५,१७	मदात्यया नि० ६,१४	मययम् सू० १८,४६
११ ११ ६,२६	मदात्यय सू० १,४२	मययानात् उ० २५,२१
११ ११ १६,१५	११ चि० ७,१	मययपय चि० १५,६९
११ उ० ६,१	११ ११ १२	मययपीते सू० २०,२७
११ चि० ७,८९	मदात्यवेपु चि० ७,४७	मययम् सू० ३,२९
मदप्री सू० ६,८३	मदापस्मारमूर्च्छाचिशिर क	११ ११ ४,१७
मददायिनी रि० ११,४३	णासियानिजान् सू०	११ ११ ५,६२
मददाप चि० ७,४८	७,४०	११ ११ ६,४९
मदतकाशमयमधुककयिते	मदामधुकलारजराधानी	११ ११ १३,२
चि० ३,२६	फले रि० ८,१४९	११ ११ ११ ११
मदनकुजकुट्टेयदाली सू०	मदिरया चि० १०,९	११ ११ १८,१४
१५,३	मदिरा चि० १२,५९	११ ११ २२,४
मदनमधुकलया सू० १५,१	मदिरादधिमडाणजरादि	११ ११ २९,१५
	धमुरासये चि० १८,४२	११ ११ ११ ३९
मदनस्य उ० ३८,२१	मदिरादधिमस्तुमि चि०	११ ११ ११ ४१
मदनाटकम् फ० ४,३७	३,१७	११ शा० १,४६
मदनीयहेतु सू० १५,३७	मदिरान्मि उ० ३९,११६	११ ११ २,९
मदमेन उ० २२,४२	मदिराम् चि० ८८५	११ ११ ६,४०
मदनापमे उ० ६,२०	११ ११ ११,५	११ मि० ६,१
मदपित्तविषास्रग्र सू० ६,८२	११ ११ ११ १४	११ ११ ११ १
मदमानरापतापप्रभृतिभि	११ ११ १२६	११ ११ ११ ११
नि० ६,४०	मदिराया उ० ३९ ११७	११ ११ ११ २०
मदमूच्छायसन्वासा नि०	मदिराक्षणाचितम् फ०	११ उ० ०९ १२२
६,२५	२,५०	११ ११ २०,७१
मदमूच्छाया नि० ६,३६	मद नि० ६,७	११ चि० १,७८
मदयतिरा चि० २,२६	११ ११ ११ २७	११ ११ १४४
मदयमिकाम् उ० ३४,३२	११ उ० ४०,१३	११ ११ १७६
मदयत्यमिमुले उ० ७ २२	मदपु चि० ७,१०१	११ ११ ३,४४
मदशक्तिम् रि० ७,५८	११ ११ ११ १३०	११ ११ ५,१२
मदात्यग्लानिमूर्च्छाच्छार्द	मदगमा उ० ३१,५	११ ११ ६,७७
श्रमधमान् सू० ५ १५	मदादय सू० ७,३७	११ ११ ७७
मदात्यय शा० १,७९	मदसीणस्य चि० ७, ०	११ ११ ७८
११ चि० ७,२	मदन रि० ३७१	११ ११ १२
११ ११ ११ ४४		११ ११ २१

॥ ॥ ॥ २३	॥ ॥ ८,५१	मधुक्कावसयुते उ० ३२,
॥ ॥ ॥ २८	मयातिषानान् वि० ७,२९	२४
॥ ॥ ॥ ४७	मयातिसकिम् सू० २,४४	मधुक्रूणस्य उ० ४०,
॥ ॥ ॥ ७२	मयानि उ० १,१८	२८
॥ ॥ ॥ ७३	॥ वि० ३७,१९	मधुक्रूणापुक वि० ४,
॥ ॥ ॥ ८६	॥ ॥ १९,२६	३३
॥ ॥ ॥ ९०	मयानु वि० ६,७६	मधुक्रूक वि० ७,९९
॥ ॥ ॥ ९४	मयाभसो सू० ७,८	मधकमजिष्टामपौद्रुहनिशो-
॥ ॥ ॥ ९७	मय सू० ८,४७	द्रवे उ० १८,४७
॥ ॥ ॥ ९८	॥ नि० ६,४	मधुकरिरुतम् उ० १८,
॥ ॥ ॥ ९९	॥ ॥ ॥ १	५७
॥ ॥ ॥ १००	मयन शा० ३,९४	मधुकराप्रकणातुतिरेणुका
॥ ॥ ११,३९,	॥ नि० ३,१२	द्विरजनाकलनापगुसा-
॥ ॥ १७,४१	॥ ॥ ६,२९	रिया उ० २८,५७
मयमासरसा वि० ७,१४	॥ ॥ ॥ ४०	मधुस्रवचदशमूलदारुला
मयमासविपुलस्य वि० ७,	॥ वि० ७,३	सू० १५,३
७२	॥ ॥ ॥ ५	मधुस्रसाधितम् वि० ६,
मयमासमुशीलता वि० ७,	॥ ॥ ११,१०	४७
८३	॥ ॥ १७,७८	मधुकाद्विबलायितै उ०
मयमैयुनम् उ० २८,४४	मयभ्य नि० ६,२३	३४,३७
मययूपसारिहमस्तुपेया	मयष्टधानि क० १,४	मधुकानि उ० ४०,१८
पयानुप वि० १०,	मयै उ० ३४,३२	मधुक्रामितम् उ० ९,३०
१८	॥ क० २,६२	॥ ॥ २७,५४
मयकृतातिमाश्रमे नि०	॥ ॥ ३,१५	मधुस्रागुता वि० ५,७२
८,२	॥ वि० १,८	॥ ॥ १८,२१
मयधिकयसधानदानादाना	॥ ॥ ६,२	मधुस्रापलदास्तामस्यका-
नि सू० २,३९	॥ ॥ १०,३६	४ नि० ३,१०५
मयविदग्धस्य वि० ७,	॥ ॥ १४,१०८	मधुस्रापलकुटे उ० १४,
४९	मयात्किञ्चन वि० ७,६	२७
मयस्य सू० ७,८२	मयात्थ वि० ७,५४	मधुक सल्लाघासुसमगाम्
॥ उ० ७,८	मयाद्रव वि० १,३७	वि० ८,१३०
॥ ॥ ३९,११८	मधु सू० १,२५	मधुसादकम् वि० २,१३
॥ नि० ७,३	॥ ॥ १२६	मधुकाशीरचदने उ० १३,
मयान् वि० ६,७७	मधुक उ० ११,१२	६०
॥ ॥ ७,६९	मधुककवित उ० २७,३६	मधुस्रनुरमृद्भापकूपर
॥ ॥ ११,७०	मधुस्रकावमासिकाभ्याम	सिताभसा नि० २,
॥ ॥ ११,९७	उ० ३७,१९	१३

मधुगन्धपारणम् सू०.२२, ८.	मधुनेलसमे क०.४,२७. मधुनेलिकः क०.४,२८.	मधुर्वाटिका शा०.२,५५. " उ०.२५,५२. " वि०.२,२७.
मधुवृत्तदुतेः सू०.२९,५४. मधुपृतदुमाम् वि०.१६, १०.	मधुविज्ञातसंपुनः क०.२, १०. मधुदत्तम् उ०.२८,३८. मधुदवाः वि०.३,४६. मधुवृत्तम् वि०.३४,६१. मधुदतेः उ०.३५,२६. मधुपृष्टादिशेषम् सू०.१९, ४१.	मधुवष्टयाः वि०.२२,४१. " " १२,२. मधुरकषायनिकशीतम् शा०.३,९२. मधुरकाजाम् वि०.५,४३. मधुद्वये. उ०.२४,४६. मधुरसाक्षितान् वि०.१०, ४.
मधुपृतशितपिण्यालोहचू- र्णैः उ०.३९,१०७. मधुपृतान्वितान् वि०.४, ३५. मधुपृतान्वितान् उ०.४०, ३०.	मधुपृष्टाक्षेः सू०.२०,५. मधुप्राणका शा०.२,५६. मधुपुष्करपीजम् सू०.७, ४०. मधुपृष्ठपुतान् वि०.१९, ३१. मधुपुतम् उ०.३१,२४. मधुपुता वि०.९,९१. मधुभागमिश्रम् उ०.३९, १६०.	मधुरमायम् सू०.८,३६. मधुरमारुहम् सू०.६,१३३. मधुराचकता नि०.५,५३. मधुरयोगेण वि०.७,१०३. मधुरशीतलः क०.२,३०. मधुराशीतलैः उ०.९,१९. मधुरसाधितम् उ०.२२, २८.
मधुपृतान्वितान् उ०.३९, २५. " " " ५५. " वि०.३,३७१.	मधुपुतान्वितान् उ०.३९, २५. " " " ५५. " वि०.३,३७१.	मधुरसाम् वि०.४,३०. मधुरसिद्धेः वि०.२२,३४. मधुरजिग्मपुष्टम् वि०. ३,१५. मधुरजिग्मशीतलैः वि०.७, १७.
मधुपुतोत्तरो उ०.२७,२२. मधुपुतोपेताः उ०.३,१०. मधुनेल क०.४,३१. मधुनेलपुताः क०.४,२१. मधुनेलपुता वि०.३,५०. मधुनेलपुताः उ०.२८,३७. मधुनेलसाम्यपान् क०.४, २९.	मधुमुद्रम् उ०.४०,४६. मधुमुद्रवत् वि०.११,१०. मधुमुद्रोक्तजीमोमरुतोत्त- रम् वि०.२,३३. मधुमेहताम् नि०.१०,२०. मधुमेहाख्याः नि०.१०, २१.	मधुरजिग्मशीतलोः वि०.७, १७. मधुरजिग्मशीतायोः वि०. ४,२०. मधुरजिग्मशीतलोः सू०. १४,३२. मधुरन्द्यानि क०.५,५२. मधुरादिसोद्वयः सू०.१०, १.
मधुनेलसाम्यपान् उ०.२९, २९. मधुनेलसाम्यपान् उ०.२९, २९. मधुनेलसाम्यपान् उ०.२९, २९.	मधुमेहताम् नि०.१०,२०. मधुमेहाख्याः नि०.१०, २१. मधुमेहताम् नि०.१०,२०. मधुमेहाख्याः नि०.१०, २१.	मधुरान् वि०.२०,३५. मधुराभिगुहशीतलोद्वयसकुन- बोदनेः नि०.१४,४६. मधुराभिगुहशीतलोद्वयः वि०.१, १२९.

मधुसालपट्टणसाल्पयस- शाः शा०.३,८७.	मधुसार्पिर्वसितैल्लपानीयानि सू०.७,३८.	मधूसान् उ०.११,४७.
मधुसालानि चि०.८,१३४.	मधुसार्पिणा उ०.२,५८.	मधूकानाम् क०.१,४५.
मधुसालेत चि०.७,२७.	" " ५,२३.	मधूच्छिष्टम् चि०.४,१२.
मधुसालेः चि०.९,९३.	मधुसितायुनम् चि०.९,८६.	मधूच्छिष्टेन उ०.२२,२०.
मधुराशनः चि०.१०,५५.	मधुसितालाजे. चि०.१, ५७.	मधूदकम् सू०.८,४८.
मधुरास्यनाम् उ०.२१,५५.	मधुसिताल्लताः क०.१,३८.	" " २२,३.
मधुरास्यत्वम् उ०.२१, ६२.	मधुसिद्धि उ०.३९,३७.	मधूपमम् नि०.१०,४०.
मधुरीभूतः शा०.३,५७.	मधुसुरनिमुल. उ०.३९, १७३.	मधूटिका क०.१,३७.
मधुरीणारमभेदनम् चि०. ११,२१.	मधुसैधवसपुताम् सू०.१८, १५.	मध्यगाः नि०.१३,२९.
" " ६,६९.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यच्छिष्टेन चि०.९,५२.
मधुरोधससकृते. शा०.१, २०.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यदोषे क०.५,४.
मधुरोधससाधितम् उ०. २७,२१.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यदिने सू०.३,३६.
" चि०.३,७७.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	" " २०,१५.
" " २२,५५.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यवशा. शा०.३,५५.
मधुलवणम् सू०.३५,३.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यबले. सू०.१४,१४.
मधुनीडम् उ०.२८,४०.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	" उ०.३९,१००.
मधुवर्णा नि०.९,१४.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यमः सू०.३०,२०.
मधुव्योपसैधवस्यतिसारित- म् उ०.११,२०.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यमार्गलम् शा०.४,२.
मधुवर्कम् सू०.५,५३.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यमात्रः सू०.१६,१९.
मधुतिपुः चि०.१३,१०.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यमोत्तमयाः नि०.६,५.
मधुतिपुम् चि०.१३,२३.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यवयसो उ०.१,१६.
मधुतिपीः चि०.२२,३७.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यवराशरम् सू०.१७, १२.
मधुवर्क्याशासनाद्गार्हपत्य- धमः क०.४,३२.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यस्थौलपादिकान् सू०. १४,१३.
मधुसंयुतम् क०.३,२८.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्योप्यवृत्तद्वन्दम् सू०. २५,३७.
मधुसंयुताः चि०.३,३३.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यो सू०.६,५३.
मधुसंयुताम् उ०.७,३४.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यु सू०.३,२३.
मधुसमम् नि०.१०,१८.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	" चि०.३,४४.
मधुसमायुतम् चि०.९,६०.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यमः चि०.२,२१.
मधुसमिथाः उ०.३९,९८.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यभारिएपायिनः चि०. २३,४६.
मधुसार्पिः उ०.९,३८.	मधुसैधवस्यतेः उ०.३७, ६९.	मध्यारिणसवाः चि०.१२, १३.

मध्यधादस्तयुतम् वि० १०,४८	मनोदापोपधम् सू० १,२६	मदकापाप्ते वि० ८,३७.
मध्यमभागिकम् उ० ३१, ७४	मनोनुसू सू० ७,६७	मदगमना उ० २६,६६
मध्याज्यक्रमण वि० ११,५७	मनोनुसूल क० २,६२	मदयपाश्रुगे सू० २३,९
मध्याज्ये सू० ७,२९	मनारति वि० ६,६१	मदनर सू० १६,४५
मध्याज्येन क० २,१५	मनावहान् उ० ६,५	मदनरत्न सू० ७,७४
मध्यासय सू० ७,७५	मनोवहानाम् शा० ६,५९	मदतारुन उ० १७,७,
मन द्रिया सू० २९,४२	मनाविकार नि० ७,५१	मदतृणमोह्यरातदाहविध-
मन शिला उ० १६,५१	मनाविकारेण उ० ७,३७	शात् वि० ७,५
" " ३७,२४	मनाविषात उ० ४०,४७	मन्तेज सू० ७,१७
मन शिलाकुट्टफिले वि० १९,७१	मनोहरकलापा सू० ३, ४०	मदत्वम् वि० १५,१२१
मन शिलाएणासरिषम् वि० ६,२०	मनाह्ला वि० १,१६९	मदधाम् उ० २३,२०
मन शिलापलाशाजिगधास्य कसीरीगागे वि० ३, १४८	मनोह्लाफलनीतोदे उ० १६,७	मदनिद्र सू० ७,६५
मन शिलाम् वि० २,१४९	मनाह्लाम् वि० ४,१४	" वि० २,८५
" " ४,११	मनाह्लाया वि० ३,१६७	मदपापकम् उ० ४,४१
मन शिलालनलद्विशाता फरवारै उ० ३०,२४	मनाह्लाखरोधनागुरुपदनम् उ० १,२३	मदमध्यमहाविषा उ० ३७,८
मन शिलालमधुसमांसगु स्तगुदिरय वि० २, ६७	मन्त्र उ० २५,३०	मंदरुजा नि० ७,३७
मन शिलालेकरवीरकस्य वि० १९,६७	मन्त्रतत्रचित् उ० ३,५९	मदवाहिता नि० ७,१५
मन शिलालमरिचानि वि० १९,७०	मन्त्रतत्रविषयितम् उ० ४०,६९	" " १६,४८
मन शिलालामुमनाधयिम हातके वि० १३,२८	मन्त्रपाविते उ० १,१३	मदवाहम् सू० १८,४४
मनुष्यविषहा उ० ३,१	मन्त्रम् शा० १,२३	मदवातपित्ता नि० २,१२
मनोहरय शा० ६,२४	" उ० १२	मदवीपत्वम् उ० २५,६४
मनोह्रे वि० १,१६७	" " २५,२७	मदवायो वि० १८,२०
मनोदहयमाद्रवाम् नि० १२, ७	मन्त्रवर्जितम् शा० १,२९	मदशङ्काम् नि० ४,२०
	मन्त्रवित् उ० २६,४२	मदश्रुते उ० १८,३१
	मन्त्राभिमतिताम् सू० १८,१५	मदा उ० २७,८
	मन्त्रण उ० २९,८८	मदामय क० ४,१९
	मन्त्रे शा० २,२६	मदाभि वि० ८,३२
	" नि० २,४४	" " १७,४
	" उ० २६,४२	मदामित्वम् सू० ६,१३१
	मय सू० २६,२९	" " १५,२२
	मयोपेयादि वि० २,१२	मदामिम् सू० १८,५२
	मदकट्ट नि० १४,२३	" शा० ५,९८
		मदास्यस्तार्भिलापिणाम् वि० २,१४
		मदातय क० २,७२
		मदादीन् नि० ६,२

मदाया सू० १२,२१	मरिचाभिजलाजाजीधा-	मर्मघट्टनम् नि० ४,२६
मदानलत्वन नि० ५,१९	न्यसोवचने चि० ९,	मर्मघातात् नि० ४,२
मदानलस्य चि० ९,२६	११०	मर्मच्छेदरुजादित नि० ४,
मदाम्ललवणे चि० १५,	मरिचाजान्यो चि० ३,	११
५६	१४१	मर्मज शा० ५,११५
मन्याक्षिशसत उ० १५,६	मरिचातिविपापाठावचाकु-	ममणाम् शा० ४,१९
मन्याशिर कणमुराक्षिरा-	चक्रुदने उ० २२,४९	मर्मणि शा० ४,६६
शा सू० २२,१२	मरिचा विवतम् चि० ४,३१	॥ ॥ ॥ ६८
मन्याशिर शूलम् नि० ११,	मरिचामलमजलोद्भवतु	॥ उ० ३२,८
४१	त्याजनताप्यधानुभि	ममणी शा० ४,१९.
मन्यास्तभ उ० ३६,२६	उ० १३,४४	॥ ॥ ॥ २७
मन्यास्तभ सू० २०,१६	मरिचास्यांतरम् सू० ६	ममनष्टम् सू० २८,१६
मधूरकक्षारजले चि० १९,	१६३	ममपीडनम् क० ५,७
७५	मरिचिन सू० ६,१६४	मर्मपीडने नि० ७,२४
मधूरकठतुल्योष्मा सू० ७,	मरिचद्वययाजाजीपिप्पली	मर्मभद्र नि० ६,१६
४	हस्तिपिप्पली क० २,	मर्मरी उ० १,३४
मधूरकम् चि० ८,१०४	१७	मर्मविद्वापलक्षणे सू०
मधूरपत्रश्रीवातम् उ० ३,	मरिष्यत शा० ५,६६	२८,
५७	मरिष्यताम् शा० ६,११	ममज्ञतम् शा० ४,१
मरुतम् उ० २६,९०	॥ ॥ ॥ ३८	ममसतापी चि० ४,१८
मरुकष्याधिदुर्भक्षयुद्धाश	मरुच्छम सू० २०,३०	ममसव्यगतम् उ० ३६,
निभपयु उ० ३५,०१	मरुत्मिते सू० १३,१४	४४
मरणाय नि० ६,१०	मरुगी उ० ६,३४	ममसध्यादिसन्धितम् उ०
मरिषके चि० ७,९८	मरुगे चि० १५,११०	३७,६८
मरिषकोलादिधमज्जाशी	मरुग्य शा० ६,४०	ममसध्यादिस्थित सू०
रादिकुसरम् चि० ७	मदनश्लेहव्येदवधे उ०	२९,११
१०७	२३७	ममसमाश्रयान् नि० ९,३
मरिचबूजम् चि० ३,१७२	मदनम्बदशूद्रिकपणसृष्टौ	मर्मधु शा० ४,३४
मरिचपादके उ० ११,०४	सू० २८,४६	॥ ॥ ॥ ६९
मरिचपिप्पलीनागरचित्र	मम शा० ४,३३	॥ नि० ४,१७
कान् नि० ८,१५७	॥ ॥ ॥ ३८	॥ उ० ३६,३२
मरिचवरलवणभागो उ०	॥ उ० २५,१३	ममहीन सू० २७,१८
१२,२५	ममरुठादरस्था उ०,२९,	ममाणि शा० ४,४२
मरिचबेदहाशिरीशफलसै	१४	॥ ॥ ॥ ६३
धवे उ० ११,४३	ममकपना शा० ४,३९	॥ ॥ ॥ ६४
मरिचतपुतम् चि० १०,	ममगतम् सू० २८,९	॥ उ० ३७,६७
१२	मर्मयान् उ० २५,३८	ममादि सू० २९,१७

ममानुसारी चि०.१३,५३.	मलबलमपादो शा०.५,	॥ ॥ ॥ ३२.
ममामिपातः शा०.४,७०.	२४.	॥ ॥ २५,६३.
ममाश्रितम् नि०.१५,२७.	मलवानानूलोमनीम् सू०.	॥ ॥ ३२,१६.
ममाश्रिताः शा०.४,७०.	६,१६.	॥ चि०.२०,१२.
॥ उ०.२५,६७.	मलसंसर्गः नि०.२,३२.	मपीतारः चि०.३,४६.
ममाहताहतम् उ०.२६,	मलसंकरात् सू०.५,४४.	मपीनिभम् नि०.१०,१४.
५७.	मलसंगः नि०.१२,८.	मपीम् उ०.२,६०.
ममोपतापान् नि०.१३,	॥ ॥ ॥ ३१.	॥ चि०.४,३७.
४६.	मलसंयहः नि०.१२,११.	॥ ॥ २०,१५.
ममोष्वस्तवाययवांगजाः	मलसंचयात् नि०.१२,१.	मसूरः चि०.२,१६.
सू०.१९,८५.	मलस्तेभान् चि०.१,४१.	मसूरदण्डके सू०.२५,३०.
मपादाम् नि०.२,६१.	मलाकादसंनुत्थम् उ०.१०,	मसूरमाषाः उ०.३१,८.
मपा. सू० १०,७.	११.	मसूरमुद्रतुषरीजीवतीसु-
मपांम् सू०.२०,३५.	मलानुलोमनी सू०.६,२७.	निषण्णका सू०.२६,
मपांयत् सू०.२०,३२.	मलपहम् चि०.८,१६३.	३४.
॥ ॥ ॥ ३३.	मलायनानि सू०.११,३६.	मसूरविदलमस्याः शा०.
मपांयत् सू०.२०,१०.	मलोचित्वात् सू०.११,२५.	५,११२.
मपां सू०.२०,३५.	मलोदयः क०.३,२.	मसूरा उ०.३३,१७.
॥ उ०.११,५८.	मलोपलेपात् उ०.६,६९.	॥ ॥ ॥ १९.
मपांम् उ०.२,३३.	मलोष्णसपट्टनपीडनाद्यैः	॥ चि०.१९,१५.
मलः सू०.१२,२९.	उ०.१६,६६.	मसूराकारयपतैः सू०.२५,
मलकालयलामलान् नि०.	मलकसंपुटे उ०.१६,३०.	६०.
२,५६.	॥ ॥ २०,८.	मसूरान् चि०.१३,१२.
मलमहः नि०.२,४९.	मलिकया चि०.७,८३.	मसूरिका नि०.१०,२५.
मलनित् सू०.३,५२.	मशकात् उ०.१२,९.	॥ ॥ ॥ ३२.
मलताम् नि०.५,२१.	मपगंडमहालज्यबुंदादयः	मसूरिका शा०.५,१११.
मलदीपत्तु क०.२,२८.	सू०.१२,४४.	मसूरेण नि०.१०,३२.
मलदीपानुलोमनीम् चि०.	मपविप्रयासाः कुसुमि-	मस्तकस्य शा०.४,३६.
१,३०.	पु सू०.३०,३.	मस्तिष्कान् उ०.२६,३०.
मलपावनाः सू०.१५,	मपागस्तानि मूर्द्धांतिर्मथकी-	मस्तुकहितैः सू०.२४,
४०.	लतिलादिपु सू०.३०,	१६.
मलपूर्णे उ०.१८,३४.	४१.	मस्तुचतुर्गणम् उ०.२,५४.
मलप्रतिः नि०.२,५५.	मपान् उ०.३२,१४.	मस्तुतकाम्लकानिकम्
मलप्रसः चि०.२०,२.	मपी उ०.११,२७.	सू०.८,४८.
मलोपासमवर्मासंक्षिकृ-	॥ ॥ १६,३१.	मस्तुदंदाहता रिष्टिताशो-
षकटीपहम् नि०.१५,	॥ ॥ ५७.	धनजागरम् सू०.१४,
७.	॥ ॥ २४,३१.	२२.

मस्तुद्व्याढकसाधितम् वि०. १५,५.	॥ ॥ ॥ २२.	॥ ॥ ३३,५१.
मस्तुनिपपटोलम् वि०. १८,५.	॥ ॥ ३९,१३.	महारुजो उ०.२१,५.
मस्तुमदिरातफवीलरसास- वैः क०.२,५३.	महात्ययतया नि०.३०,६. महावेकलम् उ०.१३,१५. महादाहज्वरफरी उ०.३१, ५.	महारोगाः नि०.८,३०. महार्थस्त्रिम् क०.२,६१. महाललाटः शा०.३,९७. महावज्रकारूपम् वि०.१९, २०.
मस्तुमांसपुलाकायुतुत्यत- न्यल्पसन्नतिः उ०.२५, ६.	महाद्वीणान् उ०.३६,९२. ॥ ॥ १६,५.	महावज्रम् वि०.१९,८१. महाबन्धुपरिमहा नि०. १०,२८
मस्तुमूत्रसुरादिभिः क०. २,५६.	महानिद्रा नि०.१,२७. महानीलाः उ०.३१,५१. महानुसंसानि उ०.३९, १७८.	महावास्तुम् वि०.१५, १००.
मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्री- कलायुभिः क०.२,५०.	महापुरुषदंता उ०.६,३६. महापेशाचकम् उ०.६,३७.	महाविद्याम् उ०.५,५१. महाविषाः उ०.३७,१०.
मस्तुलुंगमपीपूयवेसवारा- धुमासिकैः शा०.५,८१.	महाचला नि०.५,२७.	महावीर्यं उ०.३९,८१.
मस्तुलुंगकुतो उ०.२६,३०.	महाबलौ सू०.९,१७.	महावेगल्लास्यनम् नि०.३, २१.
मस्तुलुंगस्य उ०.२५,१९.	महाभूतरावन् उ०.५,२०.	महावेगा नि०.५,२७.
मस्तुसूकाभोधाम्लकाजि- कम् वि०.७,१७.	महामूर्तैः शा०.१,२.	महाम्रीहिहृष्णम्रीहिजतुम्- साः सू०.६,७.
मस्तुसीवीरतक्रवत् वि०. ६,२५.	महामंसमाश्रयः उ०.७, ३५.	महाशनाः नि०.६,११.
मस्तुहरिद्वे उ०.३२,२२.	महामायूरम् उ०.२५,५५.	महाशब्दा नि०.५,२७.
महमाणीपादनं शा०.३, ११३.	महामूलः नि०.११,२. महामूला नि०.५,२७. ॥ उ०.२८,९.	महाशयः नि०.१०,२९. महाशयम् नि०.१५,२०.
महद्व्याधयो सू०.१०,३०.	महामूलाः नि०.७,३७.	महासरिद्रुहदादीनाम् वि०.९,६६.
महाकल्याणकम् उ०.६, ३३.	महामृगाः सू०.६,५९. ॥ ॥ १६०.	महासहासुदसहासुदधि- स्त्रालादुभिः उ०.२, ५१.
महाकुष्ठानि नि०.१५,१०.	महामेदा क०.१,३७.	महासुषिः उ०.२१,२७.
महाकुहाः नि०.१५,५८.	महायोनिम् उ०.३३,५१.	महावेहसमन्वितः क०.५, ५५.
महाकुंदाः उ०.२१,५.	महारभः सू०.१२,५८.	महावेहेन उ०.२२,१.
महागुणम् सू०.२०,३८.	महारजः नि०.११,२.	महाघातः सू०.१२,५५.
महाघोरम् सू०.८,१५.	॥ ॥ १५,५२.	महाश्रोत्रोत्तराधिनः नि०. ११,३७
महाजयः सू०.१२,६.	॥ उ०.२३,५०.	महाखेदं नि०.२,२८.
महातिक्तम् वि०.७,१०५.	॥ ॥ ५१.	
॥ ॥ १६,१.	महारजा नि०.१०,३२.	
॥ ॥ १७,१५.	महारुमा उ०.३१,९.	
॥ ॥ १८,९.	महारुमा उ०.२५,३०.	

महाहिम्ना नि०.४,२७.	मांसदुग्धाज्यम् चि०.९,	मांसलेवनसेकोचदाहधूप-
महिषः सू०.६,६४.	४४.	नवेदनाः सू०.३०,४८.
महिषम्बराहोष्णदंभेः	मांसधान्यरुताः उ०.२४,	मांसलस्य उ०.२७,२६.
शा०.६,४१.	३.	मांसलाः सू०.१६,३७.
महिषीहविषा चि०.१६,	मांसधावनतुन्यम् सू०.	मांसलानाम् सू०.२६,२०.
५४.	१८,४१.	मांसले सू०.२७,३३.
महिष्याः चि०.१७,१०.	मांसधावनवन् शा०.४,४७.	मांसलेषु सू०.२९,५१.
महीतले सू०.३,६.	मांसपिडाभः उ०.८,२४.	■ नि०.१०,२६.
महीपतेः सू०.७,२.	मांसपिडितम् उ०.२९,१६.	मांसलेः उ०.२९,६.
महीम् उ०.३६,४१.	मांसपिडोपमौ उ०.२१,८.	मांसपदनाः सू०.६,६१.
महीरुहाम् नि०.५,१३.	मांसपेया सू०.२९,७७.	मांसपसामज्जमस्तुलुगानि
महोदजाः सू०.५,११.	मांसपनष्टम् सू०.२८,१२.	शा०.४,५६.
महोष्णसा शा०.३,१०९.	मांसप्राप्तवन् सू०.२८,४.	मांसपहाः नि०.२,७०.
महोदधेः चि०.७,५७.	मांसघलमदः क०.४,६.	मांसवृद्धिमयान् सू०.११,
महोदरपक्ष्मीहीदीनवाक्	मांसभेजकल्फयोः सू०.	३०.
उ०.३५,५१.	२४,१७.	मांसमणोद्वयौ उ०.३०,५.
महोजसः उ०.५,४९.	मांसमद्याम्लविह्विषः उ०.	मांसमातनः उ०.२१,३३.
महोपधविडेन चि०.८,३५.	३९,१२९.	■ ■ ३३,२३.
महोपधम् उ०.१६,२९.	मांसमर्म शा०.४,४५.	मांसशुकयलमदम् चि०.
■ ■ १८,२६.	मांसमेदस्थे चि०.२१,१९.	३,१०९.
■ चि०.१४,५०.	मांसमेदोगतः नि०.१५,	मांसशोणितवर्धनम् चि०.
महोपधात् चि०.८,१५८.	११.	३,८८.
मांसकीलः उ०.२१,४९.	मांसकोटौ उ०.२१,६६.	मांससंकांचदाहलूणामद-
मांसकीलका नि०.७,१.	मांसरज्जवः शा०.३,१५.	ज्योः शा०.५,८७.
■ उ०.३३,१०.	मांसरसः सू०.८,४९.	मांससमम् सू०.१४,३५.
मांसकोधेन उ०.२८,१९.	■ ■ २२,६.	मांससर्पिः चि०.५,२७.
मांससीरितिसर्पिमधुर-	मांसरसम् चि०.६,७५.	मांसस्थानाम् उ०.२५,
क्षिपवस्तिभिः सू०.	मांसरसान् चि०.२,१८.	५३.
१४,९.	मांसरसाग्निम् उ०.२६,	मांसस्थे सू०.२८,३.
मांसगृप्ता उ०.२८,१८.	५७.	मांसस्थानतिरावृतम् उ०.
मांसष्टेदः सू०.२९,४६.	मांसरसाहारम् उ०.३९,	१०,२१.
मांसचुन्दान् उ०.३६,१३.	९४.	मांसानिचलशुक्रविषधन-
मांसजानि शा०.४,४०.	मांसरतेन चि०.५,१४.	क०.४,४०.
मांसजे शा०.४,४०.	■ ■ २७.	मांसिकुरः उ०.१७,१६.
मांसदरीणाः उ०.३१,	मांसरसैः क०.१,३३.	मांसिकुराः उ०.२१,४२.
१४.	मांसरसोदनः शा०.१,६७.	मांसिकुरान् नि०.७,२.
मांसग्राहः सू०.१०,४३.	मांसरम् उ०.३६,४७.	मांसिकुरः उ०.२१,१२.

मात्राचतुष्पलम् उ०.६, २५.	मास्तवर्चसोः चि०.८, १४०.	मालतीचित्रकाश्वपन्नकमा- लप्रसाधितम् उ०.२४, २४.
मात्रानुवासाने सू०.१९, २०.	मास्तस्य सू०.१३,१७.	मालतीमल्लिकापुष्पैः सू०. २४,२१.
मात्राप्रमाणम् सू०.८,२.	मास्तात्मके नि०.६,३१.	मालत्याः चि०.१९,७९.
मात्रावस्तिः सू०.१९,६८.	मास्तादयः क०.३,३६.	मालाः सू०.३,४०.
मात्रासहस्राणि सू०.२२, ३०.	मास्तायोः चि०.१,१७१.	मालागंडानाम् उ०.३०,२१.
मास्त्यकौकुटवागैः चि०. ३,२३.	मास्तापहम् चि०.४,५३.	मापकल्केन सू०.२२,२८.
मास्त्यमाह्वयाराहपिहि- तामकमूलकम् उ०.२१, १.	मास्तादिता नि०.१५,५४.	मापकोद्वधान्यास्तैः उ०. २४,४३.
माद्रीपाठातिकायनामयान् उ०.२,२४.	मार्कवस्तरसस्तीरतोयपिष्ठा- नि उ०.३२,३३.	मापक्षोद्वक्षीरविरूढकैः सू ७,२९.
माधवीश्लिटद्वास्तास्तवक शालिपु सू०.३,३४.	मार्कवस्तरसे उ०.३९,१६६.	मापनिष्पायशालूकधिसपि- एविरूढकम् सू०.८,४१.
माधुर्यम् नि०.१०,३९.	मार्गगमनम् चि०.१३,२७.	मापम् सू०.१९,१४.
मानसोम् उ०.३६,९२.	मार्गनिरोधने नि०.९,९.	मापमुद्राभाम् उ०.३३, १४.
मानबुद्धिभमस्ताराः शा०.३, ७.	मार्गम् सू०.२८,३२.	मापमूलकजाः शा०.२,१९.
मानसस्थानयोः नि०.१०. ३२.	मार्गरोधनः उ०.२१,४६.	मापयूपेन क०.५,२८.
मानसस्थानाः उ०.३३,१२.	मार्गरोधात् चि०.४,९.	मापयत् सू०.६,२१.
मानसे नि०.२,४७.	मार्गरोधाथम् चि०.१३, ४९.	मापसूयगुडस्तीरदम्पाजैः सू०.७,३४.
मास्तकफणाः चि०.१४, ८७.	मार्गरोधिनः उ०.२१,४१.	मापसूयदक्षिस्तीरसूक्तसुरस- फाणितम् उ०.२१,१.
मास्तकुशम् चि०.१९, ३९.	मार्गशुद्धये चि०.१४,१०८.	मापसूयेन सू०.७,३३.
मास्तकोपतः उ०.२३,३.	मार्गसंरोधात् चि०.२२, ४७.	मापसंधवसाधितम् चि०. २१,२३.
मास्तगुमलम् चि०.१४, २७.	मार्गस्य नि०.११,३८.	मापाणाम् उ०.४०,१५.
मास्तजाम् चि०.६,७.	मार्जनीशूयचैलान्तभस्मा- गारदशानुपान शा०.६, १०.	मापात्मगुमादौ उ०.४०, ६८.
मास्तजे उ०.१६,११.	मार्जारः सू०.७,१६.	मापात्मगुमानाम् चि०.३, १९.
मास्तद्वृत्ते चि०.६,३५.	मार्जारचर्मसर्पिः चि०.८, १८.	मापान् सू०.२९,३९.
मास्तपित्ततः शा०.३,११.	मार्जारम्पिरूपाग्ररुचयु- तस्त्वः सू०.६,४७.	मापेभ्यः उ०.३१,२६.
मास्तमृदना सू०.८,३०.	मादंयकारकम् उ०.३४,५८.	मासद्वयम् उ०.३९,१५५.
	मार्द्धिकारिमाधवम् चि०. ७,९९.	" " " १६४.
	मार्द्धिकारिदयोगान् चि०. १६,५६.	

मासमात्रोपयोगात् उ०. ३९, १७३.	मिसिः क०. ४, २७.	मुसनाक्षारोपनम् चि०. ७, १०५.
मासमात्रार्जजीविताः शा० ४, ५५.	मिसिद्विस्तरस्यसंसारिवा- नीलनीफलेः चि०. १४, १६.	मुसनासिकात् उ०. १९, २३ " क०. ५, ११.
मासलम् द्वा०. ३, १११.	मीलयतम् उ०. ४, १४.	मुसनेत्रशिरोगमदतृड्दव- णास्वताः सू०. २७, ३.
मासस्थितम् चि०. ४, ३०.	मुकुलानता सू०. २३, ११.	मुसपाकः उ०. २१, ५९.
माह्विमूत्रेण चि०. १०, ५७.	मुकुलानना सू०. २६, २४.	" " " ६३.
मितहिताशन चि०. १९, ४८.	मुककचे शा०. ६, ६.	मुसपाके उ०. २२, ७५.
मितहिताशी उ०. ३९, १०७.	मुकगर्मां शा०. १, ९१.	मुसपाकेषु उ०. २२, ७३.
मितधन्वरमणीसमवेताः चि०. ७, ७७.	मुकनालम् शा०. ५, ८३.	मुसप्रियाः चि०. ७, १५.
मिथ्यायोगेन उ०. २१, १.	मुकमांसना शा०. ५, ११३.	मुसमटलिता उ०. ३, ३.
मिथ्याहारविहारतः सू०. १६, ३१.	मुकरकविरिकस्य चि०. १९, १७.	मुसमडितया उ०. ३, २६.
मिथ्याहारविहारेण नि०. १४, १.	मुकविणमूत्रम् सू०. १९, २३.	मुसमाधुर्यम् नि०. २, २१. " " " ५७.
मिथ्याहारादिसेविनाम् नि०. २, ५४.	" चि० ८, २.	मुसरोमान् चि०. १०, ३७.
मिथ्योपकांताः नि०. १३, २८.	मुकसंशय सू०. २९, १०.	मुसरोगे सू०. २२, ५.
मिथ्योपचारतः नि०. १, २३.	मुकसंधिमबधनम् नि०. १५, ४६.	मुसरोगेषु सू०. २७, ११.
मिथ्योपचारान् उ०. २५, २२.	मुकस्त्रेहस्य सू०. २२, ३१.	मुसरोपः सू०. १२, १४.
मिसिमापकुलावाग्निमकी- पांनारुलोद्वेः चि०. १, १३८.	मुकप्रवालांजनवैरिक्मम् सू०. १०, ३२.	मुसरोपुना सू०. २०, ८.
मिहितोद्गमसङ्ख्येः चि०. ८, ११.	मुसकातिदाः उ०. ३२, १७.	मुसरोमान् सू०. २२, ७.
मिश्रकोदृतम् उ०. ५, ४०.	मुसगंधः नि०. ५, १७.	मुसरोपः नि०. ५, ४८.
मिश्रपाभिः नि०. १६, ५४.	मुसदंतमन्त्रविकारे उ०. २२, ९९.	" " " १६, ५१.
मिश्रदोषे चि०. १४, ११८.	मुसदंतमूलगतजा उ०. २२, १०८.	" " " उ०. १९, ३.
" " " १७, ३७.	मुसदंतमूलगतजो उ०. २२, १०८.	मुसरोपहरम् सू०. २२, ९.
मिश्राट्टकः नि०. १३, १२	मुसदंतमूलगतजो उ०. २२, १०८.	मुसरोपुनामाधुर्यतदाह- स्तासरासयन् नि०. ५, १५.
	मुसदंतमूलगतजो उ०. १८, ३०.	मुसरोपः उ०. २२, १०४.
	मुसदुपिराः उ०. ३१, ५.	मुसरोपः उ०. १४, १०.
	मुसदुपिके उ०. ३२, ३.	मुसरोपः उ०. ३२, २४.
	मुसदुपिगन्धकोकलम् उ०. १९, ११.	मुसरोपः चि०. ७, ११.
	मुसदाबनाः उ०. २२, ७३.	मुसरोपनरितानाम् सू०. २२, २२.
	मुसदाबनेः चि०. ५, ४८.	मुसरोपः उ०. १४, २४.
	मुसदाबनाभ्याम् सू०. २८, ३८.	" " " ६, ४६.

मुत्तापचपणकृत उ० ३२,
३०

मुत्तोलीम् क० १,३

मुत्तयुक्वहो वि० ११,६३

मुत्तारवष्टादिजा वि० १,
९५

मुत्तकोद्वचूणाध्वरीरचण
काभिं नि० ७,४६

मुत्तजागन्जे वि० ६,३२

मुत्तज्यापु वि० ६,३६

मुत्तपायस वि० २२,३०

मुत्तनवशम् सू० १९,७९

मुत्तम् सू० १९,३४

मुत्तमात्राती उ० ९,३६

मुत्तमात्रावृत्ता उ० ८,१४

मुत्तमानविलानाम् वि० ९,
२९

मुत्तमापपथ्यो सू० १५,८
" वि० १,३८

मुत्तपूष वि० ३ १०४

मुत्तपयम् वि० ६,७२

मुत्तसाम्नागा उ० १९,९१

मुत्तसहता सू० २८,३२

मुत्तनावजे वि० १,३८

मुत्तनन्मिता उ० ३१,१

मुत्ता उ० ११,४६

" वि० २,१७

" " १९,२५

मुत्ताङ्गीममूरादि सू० ६,
१५

मुत्तान सू० १०,३०

मुत्तजिा सू० ६,४०

मुत्तादयूषे शा० २,९

" वि० ३,३३

मुत्तानीन् उ० १६,६१

मुत्तानीनाम् वि० ६,६४

मुत्ताया वि० १२,११

मुत्ताये वि० १,७४

मुत्तान् उ० २४,२

मुत्ते वि० ९,२०

मुत्तापमा उ० १०,८

मुत्तागीरकणाधान्ये वि०
६,३३

मुत्तावदम् सू० २५,२२

मुत्तिकानिगतमुराम् सू०
२६,१४

मुत्तिजनचित्तसोमसपादि-
नोभिं वि० ७,७९

मुत्तपताम् शा० ६,७

मुत्तप्यो शा० ५,१०९

मुत्तलीमूलपुक्कम् उ० ३२,
२१

मुत्तल्ल वि० १५,९१

मुत्तितदशनाम् उ० १२,
३१

मुत्तकवय सू० १०,१२

मुत्तकवतासोमत्वस्ता
श्रयहित उ० ३५,४६

मुत्तकल्लुभराहीपिपत्ताश
भवतिशेषा सू० १५,
३२

मुत्तककादिफषावण वि०
११,६८

मुत्तकसायासनादिक सू०
१५,५

मुत्तकसत्तरम् सू० ३०,
१३

मुत्तकया सू० १७,२६

" नि० ९,१६

" उ० ३३,८

मुत्तकवत्तगया शा० ४,८

मुत्तकवत्तगवदनम् सू०
७,८

मुत्तकयन् उ० २१,५३

मुत्तकवदरणम् नि० १०,
२३

मुत्तकवृद्धिम् नि० ११,
३०.

मुत्तको नि० ११,२१

मुत्ति क० ६,२२

" " " २७

मुत्तिदत्तनवासीडाविषय-
चटुकपातने उ० ३३,
३.

मुत्तिगोशायभिद्वय उ०,
६,१०.

मुत्तिसमितम् वि० ९,७३.

मुत्तपयकान् वि० ८,
१०५.

मुत्तदाडिमत्ताजात्रु वि०
७,२८.

मुत्तवाहनागरपतिषा-
यन् वि० १२,२

मुत्तवात्ताहरिद्वानाम्
वि० २२,१४

मुत्तमहातसहनाम् वि०
१८,३०

मुत्तमूर्निषपष्टादिकुत्ता
वोच्ययने उ० १०,
८

मुत्तमजिष्टान्यधोधमरो
हमासीयवातकम् उ०
२२,९२

मुत्तमन्नकृष्णामपुक्क
त्तके वि० १,११९

मुत्तया वि० १,४५

मुत्तयवोणयरोलवनत्ता
शीरवाल्कम् सू० २१,
१३

मुत्तायपायम् वि० ९,
६०

मुस्तातामलकीबीराजीवं-
नीचंदनोत्पलम् चि०.
१३,१५.

मुस्तात्रिकलामदनम् चि०.
११,५९.

मुस्तादिम् उ०.२,१८.

मुस्ताद्विरजनीरुष्णाक-
ल्पेन उ०.१,२६.

मुस्तानाम् चि०.१,३९.

मुस्तानि चि०.१६,३६.

मुस्तापपटकम् उ०.४०,
४८.

" चि०.१,५३.

मुस्तापपटकेन चि०.१,८.

मुस्तापाठाभूतैरद्वयाराक्षा-
पुनर्भैः क०.४,३६.

मुस्तामधुसूकम् उ०.१८,
२८.

मुस्तामलकन्दीबेरपयकेसर-
पद्मम् चि०.१,५६.

मुस्तामृतासगरदंष्टरीश-
सीसकपिष्ठककुशोष्णाः
चि०.१९,६७.

मुस्तार्जुनत्वक्षत्रिकलाक-
लिनीताक्ष्यनागरेः उ०.
२२,२८.

मुस्ताबचामिद्विनिशाद्विति-
क्षामल्लानपाठात्रिकला-
विषाख्याः सू०.१५,
४०.

मुस्ताभुराहागुरुचित्रकाः
उ०.३९,१०४.

मुस्ताहरिद्राद्वययागक-
वृक्षास्तकाम्नाग्रिमवे-
तसा उ०.२२,८१.

मूढगर्भम् सू०.२५,३२.

मूढगर्भम् शा० २,३८

मूढगर्भाश्चमुसारागोदरातु-
रान् सू०.२९,१६.

मूढमतिः उ०.७,३.

मूढमारुतम् नि०.१२,३१.

मूढवातः चि०.३,८५.

मूढवातानाम् चि०.८,९१.

मूढवातानुलोमनम् सू०.
१८,३१.

" चि०.५,६०.

" " १६,४.

मूनीसमूस्मेः उ०.१६,७.

मूत्रकल्किताः चि०.१५,
३५.

मूत्रार्किष्ठकमस्माद्युनेलः
उ०. २५,८.

मूत्ररुग्णज्वरवृद्धादिश-
शोषधमक्षये क०.२,
२२.

मूत्ररुग्णज्वरमेहार्शकास्तो-
षधयापहः चि०.३,१०४.

मूत्ररुग्णम् सू०.५,२३.

" " १५,४५.

" नि० १,८.

" " ११,२७.

" चि०.८,७७.

" " ७८.

" " १.

मूत्ररुग्णविरारेषु सू०.१९
८०.

मूत्ररुग्णवृद्धयधिशुश्या
ताद्वयमास्ते सू० १७,
२७.

मूत्ररुग्णम् सू० ७,३१.

" चि० ८,१२३.

मूत्रसयम् नि० १,३७.

मूत्रसारमुरापद्मम् चि०.
२२,३८

मूत्रपयिः नि०.९,३१.

मूत्रपद्मजगुल्मसयाद्याः
चि०.१२,४.

मूत्रपृष्ठम् उ०.१६,३४.

मूत्रजनः नि०.११,२६.

मूत्रजठरम् नि०.९,२९.

मूत्रजम् चि०.१३,३९.

मूत्रजेपु सू०.४,७.

मूत्रनीक्षणीपथान्वितम्
चि०.१५,९९.

मूत्रभ्युपपत्तेलाक्ष्यः चि०.
१५,६७.

मूत्रद्रोणेन चि० ८,५५.

मूत्रधारणशीलस्य नि०.
११,२६.

मूत्रनिपहः उ०.३,२१.

मूत्रपित्तशूलोमनसचर्म-
भिः उ०.६,४३.

मूत्रपित्तमिलपणसारसं-
वे क०.४,६८.

मूत्रपित्तेन चि०.११,१५.

मूत्रपुरीषम् उ०.३,३४.

मूत्रपवित्रम् उ०.३८,२२.

मूत्रपेषितः उ०.१६,४०.

मूत्रपसकरक्षणात् चि०.
११,५४.

मूत्रपसंक्षम् चि०.११,६३.

मूत्रमल्लरम् सू०.१०,३१.

मूत्रमार्गम् चि० २,३०.

मूत्रमार्गः चि०.११,४२.

मूत्रमेदः पित्तकफान् सू०.६,
१२.

मूत्ररुजापहम् चि० ११,५.

मूत्रवर्णादिभदन नि०.१०.
८,

मूत्रवर्णनिः सू०.१९,
७९.

मद्रूपयता सू० २०,२४
 मूर्द्धा नि० १५,३४
 मूर्द्धादिरोगा सू० १२,४८
 मूर्द्धानम् सू० २८,३०
 मूर्धनुठनम् नि० ५,१०
 मूर्धनेषु चि० २०,२४
 मूर्धनेलम् सू० २२,२३
 मूर्धधरा नि० १५,३७
 मूर्धविकारा उ० ४०,५३
 मूर्धविरेचन सू० २०,७
 मूर्धापगौरवम् नि० ५,१८
 मूर्धोद्ये शा० १,५५
 मर्षाभृद्वयुधुमतीयनानाम्
 उ० ३९,१३६
 मर्षाभृतिकभूतिचक्षुषती
 सारिवाद्वये उ० ७
 २२
 मूषामधुगिमुफलम् चि०
 १०,३४
 मूषामृतानतरुणापगलीच
 व्यचित्रकान् उ० ५५,
 ५७
 मूषान्विषयवराकालजवृष
 गदारुतर्षपा उ० २,
 ३४
 मूषसत्वा-कान्त्वकृशिरिषा
 भ्रमू० १९,७९
 मूषक-कम् चि० ११,२१
 मूर्त्ता-उद्गममाणन सू०
 १९,१४
 मूलनिविष्टता सू० २६,९
 मूलप्रहारिण उ० २४,५८
 मूलमध्यया सू० १९,७१
 मूलविष चि० १७,२१
 मूलतिरा शा० ३,१८
 मूलाभजनुजगधाद्विरीडनान्
 सू० ५,४४

मूषकादिगणन चि० ११,
 २६
 मूषकेषु सू० १४७
 मूषरामधुराकफम् नि०
 १३,१३
 मूषातर्भातिगणतम् उ०
 १३,३०
 मषिकविषम् उ० ३८,०२
 मूषिक उ० ३८,५
 मूषिकार्ति उ० ३८,२७
 मूष्याति शा० ७,१०५
 मूष्योमहिषाजानाम् क०
 ३,३५
 मृगपक्षिण सू० ६,४८
 ॥ चि० २२,५७
 मृगपक्षिणाम् शा० ६,
 १९
 मृगपक्षिनराणाम् शा० ६,
 ३७
 मृगपक्षिपल-मजावसात्र-
 द्दधानिये सू० २४,
 १६
 मृगपक्षिपलन्मांसमुकाय
 स्ताम्रसंधये सू० २४,
 १५
 मृगलिङ्गिकम् सू० ६,१३६
 मृजात्फाररहिता शा० १,
 २५
 मृणालचक्षुषाशीरनीलोत्प
 लपक्षकम् चि० १,
 ७६
 मृणालविसरुष्णा चि० ७,
 १०६
 मृणालविसरुक्षपक्षीजे
 उ० ३९,४८
 मृणालविसरुजूरवशीमधु
 वजीवहे उ० २४,७२

मृणालविसमजिषासारिवा
 मि उ० १८,८
 मृणालविसशालूकुमुदा
 त्यलकद्वम् सू० ६,९०
 ॥ उ० १३,३९
 मृतापयलीभ्याम् सू० १०,
 ३७
 मृत्कपालाजनक्षोममपक्षी
 रीचगुरे सू० २७,
 ४९
 मृत्कपायानिलम् नि० १३,
 १३
 मृत्चिफारुतान् चि० १६,
 ३७
 मृत्तिकादनात् नि० १३,७
 मृत्तिकोद्भवे उ० २,७७
 मृत्पुफाल नि० ४,३१
 मृत्पुदीर्घे उ० २८,२७
 मृत्स्नायुगार्भिणि सू० २६,
 ४६
 मृदालिमम् सू० २४,१८
 मृदितगालितम् क० १८
 मृदुफायम् चि० २२,६४
 मृदुराष्टय क० ३,२३
 मृदुराक्षाल्यदायु सू० १६,
 २१
 मृदुकाष्ठ क० २,४
 मृदुफाष्टेन क० ३,१
 मृदुक्रियायम् उ० २६,४९
 मृदुक्रिनासितानि उ० २१
 २१
 मृदुघृताभ्याम् चि० १,
 ११९
 मृदुज्वर चि० १,४४
 मृदुद्व्याभितरुता चि०
 ७,९
 मृदुद्वये सू० १८,७१

मेदोजम् उ० २२९	मधानकरा सू० ६,५८	मेहुगुलमप्रहण्यशब्ददोगारु
॥ चि० १३,३५	मधाम् शा० ५,६३	विपीनसान् चि० ३,
मेदाजाम् सू० ११,३१	॥ उ० ३९,१	१३०
॥ ॥ २९,४९	॥ ॥ ॥ ४१	मेहनमुष्क सू० २९,६३
मदादोषनिवहण सू० १५,	मधायु स्मृतिबुद्धिदा उ०	महनस्य शा० १,२४
२०	३९,४३	महने सू० २५,३०
मदानाडी नि० २,५०	मेधापुत्रलायम् उ० १,८	महपीनसकासजित् सू०
मेदोनिलकण्ठे उ० ३१,१७	मधास्मृतिबलप्रदम् चि०	५,७७
मदानिलकण्ठेद्वा चि०	३,११६	महप्रापवर्जितम् नि०
५,६९	मेधामृतिबलापेता उ०	१०,३७
मदोनिलस्तेष्मनाशनम्	३९,२३	महृष्टीहृजानाहृष्यासका
सू० ४,२१	मेधाविन उ० ३९,१६४	सान् चि० ८,१४३
मदोनिल उ० ४०,४८	मप्यपिशितरसतेलानुवास	महबभ्रमधमान् चि० १६,
मेदानीतम् उ० २९,७	नम् सू० १३,३	२९
मेदोति उ० २९,१५	मयम् सू० १८,३२	मेहवशान नि० १०,३६
मेगेभय उ० २२,७२	मपविनाशजा उ० २४,	महस्तुद्धाहृषितकामास
मगमज्जापसायनम् सू०	३२	काधातिसारिणम् शा०
२१११	मेपरय उ० २४,३८	५,८५
मेदामज्जा विवगा चि० २२	मेपारय उ० ३,२	महानाम् नि० १०,२२
५२	मेपाजमध्यकुल्मापयवमा	मेहामदोषातिजिग्धपरा
मदोमज्जास्वययतमस्थित	पद्वपादिभि सू० ११,	रुस्तभकुट्टिन सू०
नि० २,७२	३२	१४,३०
मेदोमांसास्त्रगा उ० २९,	मेविष्या उ० ३०,३७	मेहासं विधकुण्डलिकुमी
१,	महकुण्डमिउर्ध्वासका	न् चि० १२,२७
मेदोमूत्रकफावहम् नि०	सातिसारनुम् सू० ५,	महीशोकीपादुरजीर्ण
१०,१	५२	मिमाम् चि० १९,४०
मेदाऽपुठकियाम् उ० ३२,	महकुण्डमणु उ० २५,	मातणीयो सू० २९,६४
७	४१	मासजृणनसनादिफल
मदीविष्टद्वय चि० १३,३७	मेहकुण्डविस्तिषा सू०	पद्वपम् सू० ६,११७
मदोमूत्रलायमूत्रकफावहा	११,३३	मोत्रापदने सू० ३,३१
सू० ५,६७	मेहकुण्डगिरोनाड्यविशि	माचरसम् चि० ८,१०९
मयम् सू० ६,६७	र वरकारिण नि० ७,	॥ ॥ ॥ ११२
मयामिपरय उ० ६,४६	४०	॥ ॥ ॥ १२७
मपात्रिरुफरितरुन् सू०	महणस्य नि० १०,३९	॥ ॥ १,६२
६२२	महण मस्यध्याधिसापुरा-	माचरसादिभि चि० ८,
मरात्रिवन्धुकरुन् सू०	ममयगन् चि० ५,	१२९
६५६	३२	मोसमेन चि० २,८

॥ १,८३.	७,४.	श्रियमाणप्रजानाम् उ०.
मोहकंपाप्मानवमिन्वराः	मोहमूर्च्छाक्षिणौखालस्थजृ-	३४,९७.
शा० ३,४७.	मिः सू०.४,१३.	श्रियमाणानाम् उ०.४०,
मोहस्तोभस्वस्तयम् नि०.	मोहवेरुष्यमृच्छागंगाभि-	६४.
३,२३.	सदनेः नि०.१३,५९.	स्तानः नि०.७,२९.
मोहस्वरस्तेमिन्वपीनसाः	मौक्तिकम् वि०.१८,१३.	स्तानताम् उ०.८,१६.
सू०.७,६०.	मौक्तः सू०.६,३१.	स्तानम् वि०.१५,५०.
मोहनृद्वहन्वरेः नि०.	मोक्षा सू०.२,३२.	स्तानमूर्द्धितौ शा०.१,६३.
१२,२७.	मोक्षतो उ०.३२,२९.	स्तानसंश्रुतजो उ०.२१,
मोहनबहो उ०.५,१.	मोक्षतिपाशया शा०.१,	७.
मोक्षमूर्च्छाप्रसेकठन् सू०.	३२.	स्तानिदिदर्शते सू०.७,९.

य.

यकृत नि०.३,४.	यस्मा शा० ५,७७.	यद्विषयस्य पि०.७,६३.
यकृति नि०.११,१३.	॥ नि०.५,२.	यन्मोक्तम् वि० ८,१४३.
॥ वि०.१५,९८	॥ ॥ ॥ ७५.	यथारुच्छम् उ०.३,६१.
यकृतिहर्मासधावनभेचकैः	यस्मानम् वि०.१६,२२.	यथाद्व्यगुणम् सू०.६,०४.
शा० ५,८०.	यस्मान्नरुगदापाधशब्दाः	यथाद्व्यगुणानुगा. सू० ६,
यकृन्मध्ये उ० १३,८७.	नि०.१,२.	४०.
यस्य पि०.१९,३२.	यस्मापश्मारपितामृक्का-	यथानलम् उ०.३९,२६.
यस्यगृहीतम् उ०.७,२४.	सभेक्षयावहम् वि०.	यथानिदानम् सू०.१२,५७
यस्यराक्षसभुतम् उ०.२,	३,१०८.	॥ वि०.२३,
५७.	यस्माभेहमहण्यशःपादुत्व-	७३.
यस्याणाम् उ०.५,३४.	विषमज्ययान् उ०.३९,	यथान्तिक्म् वि०.१३,१८.
यस्याय उ०.५,२६.	१०२.	यथान्यासम् उ०.१८,६६.
यस्यापतने उ० ५,२६.	यस्मापतनेः नि०.३,३३.	यथाहंशेहपीतम् पि०.२२,
यस्मरुमिक्त्रम् उ०.२०.	यस्मास्त्रिभुवनपीनसका-	१५.
१५.	सशोफ्ण्डमादुरोगमद्वि-	यथास्थभम् पि०.१४,
यस्मशा शा०.६,४२,	द्विविवातरम् वि०.	८६.
यस्मणि सू०.१,४९.	२१,६०.	यथासुराम् सू०.१७,१०.
॥ पि० ३,१७६.	यस्मिण वि०.५,१.	यथासद्विगंधसंशेः नि०.२,
यस्मपक्षवधार्दिता सू०.	॥ ॥ ॥ २१.	२१.
१२,४८.	यस्मोक्तः वि०.३,१२५.	यथास्तोत्रद्वयैः उ०.३३,
यस्मरिहितः वि०.३,१४५.	यतमानः शा०.५,१२४.	५१.
यस्मन् सू० ८,७	यतामा उ०.३९,१६८.	यथोक्तेषुवादित्रयान् उ०
॥ ॥ २८,१३.	यनागताम् ग०.२९,००	१९,१०.

यथाचित चि० १,८०	यवक्षारम् शा० १,९२	यवशूकजम् वि० १७,१५
यथात्तरवत्तरा नि० ६,	॥ चि० १७,११	यवश्यामाककादृषा चि०
२५	यवक्षारावधूर्णितम् उ०	१,०२
यथात्तरम् सू० ५,७७	१६,१८	" " २३,४१
यमन्त्रय चि० ९,०८	यवक्षारेण उ० २२,४६	यवसकुम्भि उ० ९,८
यमकाकम् शा० १,९६	यवगोधूमभावनाम् चि०	" " १९,८०
यमकाभ्यकदेहाया चि०	१२,९	यवसाधिताम् वि० १,००
१४,१२७	यवगोधूमभक्तु चि० ७,९८	यवस्निग्ध चि० १,१२७
यमदूगपिताचाद्ये शा० ५,	यवगोधूमभृविष्टम् उ० २०,	यवस्तदे चि० १,१,५
१००	३	यवाम् शा० १,६७
यमयेत् उ० २७,३१	यवगाधूमम् सू० १४,१६	यवाम्ममिश्रितम् चि०
यमतिकम् उ० १६,१७	" वि० ३,८६	१४,७६
यवकालमुल्लयत वि०	" ७,०७	यवाग्न्यहाराशा शा० १,
१२,२०	यवगाधूममुद्गे उ० १,	९८
यवकोलकुलधवात् क०	३३	यवाग्न्या वि० १०,२
५,४३	यवगाधूमया सू० ८,४७	यवाभ्यामादमनवि० १,
यवकोलकुलधवानाम् शा०	यवगाधूमवष्टिका सू० २९,	३७
२,४७	३४	यवाभ्यभजदमनधीवष्टक
" उ० २६,०९	यवगाधुमा वि० १९,	सुराभ्ये उ० २५,४५
" चि० १५,८	२५	यवाभ्यामलक्ष्मिपत्रे उ०
यवकोलकुलध्वे क० ५,१८	यवचणम् वि० ५,८०	११,४०
यवकोलकुल योऽभ्युषे	यवतृणधामम् उ० २२,	यवाककम् वि० १,१२६
वि० १,२,२३	११०	यवाभ्यधप्रमाणेन नि० ७,
यवकालमुसकुम्भि चि०	यवध्वयवातकम् चि०	॥
६,७७	१४,४९	यवानम् वि० १७,११
यवक्षायीधुमा वि० २१,	यवपत्रक वि० १५,२९	यवानकधवा यन्त्रवत्ता
३९	यवप्रख्या उ० ३१,३	सितनोरहे वि० १४,
यवकाय वि० ३,१६५	यवप्रशाम् उ० ३२,१	१७
यवक्षारतोद्वाभ्याम् उ०	यवामपमयीम् सू० २४,	यवानी वि० १७,१४
२६५	४	यवानातिशरीकाम्त्रवत
यवक्षारगुडावितम् चि०	यवमापातसीकालकुलध्या	सौवधदादिमम् वि०
८,७२	नू क० ४,५५	७,७५
यवक्षारपुतम् चि० ३	यवमिश्रितकधनम् सू०	यवानीधाम्यनानाजीपयी
१६४	१७,३	ध्यावम् वि० १,११३
यवक्षारत वि० ८,१७२	यवमद्रुकुलध्याने वि०	यवानीनागरावितम् वि०
यवक्षारदाडिमम्यरसेन	३,४२	७,३६
वि० ८,११७	यवशूकज सू० ६,१४८	यवाधीदृषा वि० ८,११७

यवानीपिप्पलीयिल्वमध्य
 नागरचित्रक, वि० ३,
 २०
 यवानापिप्पलीमलवानुर्जा-
 तकनागरे वि० ९,
 ११०
 यवानीफलविल्वकुटवरा
 शताह्वानपिप्पलीना
 मू० ४, २
 यवानीचिडचार्पितम् वि०
 १४, १११
 यवानीलवणक्षारवचाजा
 जयोधये वि० ६,
 २१
 यवानीलेधवाजाजीमबुम्बो
 ये वि० १७, १२७
 यवानाहपुषाजाजीम्बोप
 त्रिन्धनादुके वि०
 ७, ११
 यवानभक्त उ० २२, ७९
 यवानम्बुजम् वि०, १४,
 २४
 यवासुशरातानाम् वि०
 ८, १२७
 यवाद्वय वि० १, ४६
 यशस्पम् उ० ४०, ४
 यशस्विन शा० ६, ६५
 यशाधमनामश्रीकुम्बजन
 उ० ४०, ११
 यशितेत्न वि० १३, २१
 यशिमधुकनागरामरदारुभि
 शा० २, ६०
 यशिमधया वि० १७,
 ११२
 यशिमितिषामाकाङ्गका
 नागने क० ४, ३९,
 यशो मू० १२, ११

॥ ॥ २१, १७
 ॥ उ० २५, २९
 यशीरुल्कम् उ० ७, २९
 यशीरुपाय उ० ९, १८
 यशीरुपातिष्मतीरोधश्राव
 णीसारिवात्सले उ०
 २२, १
 यशीधानरीपटालानाम् उ०
 ९, २
 यशीपलावत उ० २४,
 २७
 यशीपले उ० १३, ५२
 यशीकणाशीरुपट्टमान्
 वि० १, १२०
 यशीम् उ० ४०, १७
 ॥ वि० ११, २९
 यशीमधुरपायसम् वि० ५,
 ४०
 यशीमधुमृद्वीपायवानि
 वि० १३, ४४
 यशीमधुकसयुकाम् उ०
 १०, १५
 यशीमधुकस्य उ० ३९, ४४
 यशीमधुद्विसाकालीन्यामी
 रुष्णामृतात्सले उ०
 १३, १२
 यशीमधुबलातेलघृतसारे
 वि० २२, ५६
 यशीमधुरसमस्थम् उ०,
 १८, ९
 यशीरसम् उ० १३, ३४
 यशीराधात्पलानतासात्वा
 गृहचन्द्रे उ० २२, ३६
 यशीरससोवीरकाजने उ०
 २, ७४
 यशीराताह्वाफलनीकम्
 वि० १, १२०

यष्टघनताहिमोशीरकापी
 लीराप्रजीवके, उ०
 १८, ८
 यष्टघमृतातिले वि० ११,
 ४
 यष्टघा उ० १३, ३०
 ॥ ॥ ॥ ४२
 ॥ वि० २, ११९
 यष्टघादिभि उ० १८, २०
 यष्टघाक्षूयूणयुक्तम् उ०
 २२, ४
 यष्टघाक्षूजीवरुपभक्त्याले
 उ० २६, १८
 यष्टघाक्षूनाममलया वि०
 ३, ९२
 यष्टघाक्षूपयकानतापयस्या
 शीरमारम् वि० ८,
 ११३
 यष्टघाक्षूपिप्पली १२पयको
 त्वमचन्द्रे उ० २, ५०
 यष्टघाक्षूपुडरीकेन वि० ८,
 १२९
 यष्टघाक्षूम् उ० १६, २७
 ॥ ॥ २४, २९
 ॥ वि० ६, ७०
 यष्टघाक्षूमदनाफालुजाति
 नातिपुषारिका उ०
 २७, ७६
 यष्टघाक्षूयम् उ० २९, १८
 यष्टघाक्षूराजदुमचन्द्रे उ०
 २२, १०३
 यष्टघाक्षूरीधाभयचन्द्रे
 क० ४, ११
 यष्टघाक्षूराज्ञानद्वयम्
 उ० २२, ९१
 यष्टघाक्षूसपिषा उ० २६

यष्ट्याह्मुरसव्याप्रनसप भकजीवके चि० २१, ७४	युगानुरूपानि उ० १९, १७८	यागिन्पनधामम् शा० १, ८६
यष्ट्याह्मसंधवयुतम् उ० २, १६	युगुत्तम् उ० १३, २४	योनिवत्क्षणभदनान् चि० १, १
यष्ट्याह्मजिवाशुटीसंध- वे उ० २२ ३३	युग्मासु शा० १, २८	योनिवातविहारप्रम् उ० १, २९
यष्ट्याह्मस्तीरकाजालीक ल्लयुक्तम् उ०, १८, २४	युद्धाये नि० ३, २७	योनिविभ्रशस्त्रेषु सू० १९, ७८
यष्ट्याह्मशतपाकम् चि० ६, ३७	यूषामक्षिकादय शा० ५, २५	योनिविरेचनम् चि० १४, १२३
यानयानादिरहित नि० १२, २२	यूषस्तीरसे सू० १९, ७६	योनिव्यापःस्तु उ० १, १२
यानयानाये नि० १६, ५	यागक्षमो सू० ७, २	यानिन्व्यापदसृग्दृग् सू० १९, ७८
यानयानासनस्थानचक्रमे नि० १६, २७	यागवाहित्यान् सू० १३, १४	योनिव्यापदुन्मथर्मादाम् चि० २१, ३३
यानवाहनै शा० २, १८	॥ नि० २, ४८	यानिग्रणक्षणम् सू० २७, २२
यानमत्सोभविपमूर्त्तिनो- क्तपासमान् मि० ७, ११	योनिगद्य उ० ३, ५२	यानिग्रणक्षणात् सू० २७, २२
यानस्थानासनाशक्ति शा० ४४९	यानिगमाशयाश्रित उ० ३३, ७१	यानिशुकप्रदायु उ० ३४, ६१
यान्यामेयमघाश्लयाविता यावर्त्तिकत उ० १६, ११	यानिगमाशयषु सू० १९, ७०	यानिशुकाशया सू० १८, ९
यावत्ताननभृगारघनादीष सरोरुहाम् शा० ६, १०	योनिदोषम् उ० १, ४९	यानिषु सू० ६, ५३
यावति सू० २४, ११	योनिदोषहर सू० १५, २७	॥ उ० १, ६१
यावत्तुल्यपटुचित्रककुट्टे चि० १९, ६४	यानिपरिस्त्रवन् शा० २, १४	यानित्तद्यग्नश्चमरुहस्था सपीठिताम् शा० २, १८
यावत्तुल्यम् चि० ९, २७	योनिपार्श्वार्निहृद्वागम् ॥ शविनिवृत्तय उ० ३४, ११	यानिस्तनसमाधिता शा० १, १८
यावत्तुल्यम् चि० २१, ११	यानिभेदरुजातादस्फुणस वणानि शा० १, ७६	यानिस्तनयामयद्रा सू० १५, ४०
युक्तमयस्य चि० ५, ७४	योनिभ्रम उ० १६, २	योनीनाम् उ० १, ११
युक्तस्थ क० ४, ११	यानिमुसान् शा० १, २४	योनिस्तनयान् शा० २, १५
युक्तप्रपञ्जागर उ० ३९, १०	योनिमहनपायुषु नि० १६, ४५	यो यशोमहणीशुपकासस्था- सारविन्दवान् चि० १४, १३
यगमात्रदृग् सू० २, १२	यानिरागसयापहम् शा० २, ५२	याययुक्तशुक्रदोषप्रम् उ० १, १९
	यानिरागान् चि० २१, ६७	याययुक्तशुक्रदोषेषु उ० २४, ५६
	यानिरोहिणी नि० ११, ४८	

योपनासकमत्ताः चि०.१, १४५. | योपनासकमत्ताभिः चि०. ७,८१. | योवनोद्विगयष्टयः चि०. १८.

र.

रक्तः सू०.६,१.	रक्तनिघ्नीबलुत्तार्थरूपिपा-	रक्तपित्तरा. चि०.२,२७.
॥ ॥ ॥ ३.	साज्वरान् चि०.३,८२.	॥ ॥ १४,१२८.
॥ नि०.१३,५२.	रक्तनेत्ररूपोत्ता नि०.६,	रक्तपित्ता चि०.२,३१.
॥ उ०.२२,४.	११.	रक्तपित्तातिरोगजित् सू०.
रक्तकोष्ठद्वयः उ०.२,६९.	रक्तनेत्रम् शा०.५,९८.	५,३६.
रक्तकुसुमे शा०.६,५५.	रक्तपथः शा०.३,४१.	रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् चि०.
रक्तक्षणातिनृद्धकोटदाहा-	रक्तपाकम् सू०.२९,१०.	१४,७३.
मोहम्बरान्जनी नि०.१०,	रक्तपित्तकफटीचः नि०.२,	रक्तपित्तातिसारमौ फ०.५,
३१.	३१.	२५.
रक्तकोष्ठोद्वय. नि०.२,	रक्तपित्तकोष्ठेदि सू०.५,	रक्तपित्तातिसारमौ फ०.
२०.	७५.	३,३५.
रक्तकोष्ठात् चि०.१८,८.	रक्तपित्तप्रः उ०.२२,७६.	रक्तपित्तानिहृष्टम् चि०.
रक्तक्षयात् शा०.४,१८.	रक्तपित्तग्रम् चि०.१८,२३.	२२,७२.
॥ उ०.२६,११.	रक्तपित्तजाम् उ०.३३,१४.	रक्तपित्तानिष्ठापहाः सू०.५,
रक्तगुदजान् चि०.८,११८.	रक्तपित्तजित् उ०.१६,१३.	४९.
रक्तगुलमः नि०.११,४८.	॥ फ०.४,२९.	रक्तपित्तानिले. उ०.२१,
रक्तग्रथिता उ०.१९,१२.	रक्तपित्तप्रसादनम् सू०.६,	१७.
रक्तग्रम् चि०.२,४३.	११९.	रक्तपित्ताभ्यधाधिर्यतृण्मू-
रक्तचदनम् सू०.१५,१६.	रक्तपित्तम् सू०.२,१२.	प्यामदमोहकत् सू०.
रक्तचंदनमंजिष्ठाकुसुमोपमि-	॥ ॥ ५,२३.	२१,४.
यगवः उ०.३२,१७.	॥ शा०.५,७४.	रक्तपित्ताभ्याम् शा०.१,११.
रक्तजाः नि०.१४,५१.	॥ नि०.१०,१७.	रक्तपित्ताधीविरिकोदरमेहि-
रक्तजानाम् चि०.२०,३४.	॥ चि०.१,५८.	पु सू०.२१,१.
रक्तजे उ०.१३,७३.	॥ ॥ २,१.	रक्तपित्तं नि०.३,१४.
॥ ॥ १८,१६.	॥ ॥ ३४.	॥ चि०.२,६.
॥ ॥ २१,६३.	॥ ॥ ८,१०८.	॥ ॥ १८,१९.
॥ ॥ २४,१३.	॥ ॥ १६,१२.	रक्तपित्तोक्तम् चि०.१४,६१.
रक्तः नि०.११,२५.	रक्तपित्तयोः सू०.९,१९.	रक्तपित्तोन्मा उ०.३३,१३.
रक्तान्ध्रसितः नि०.११,७.	॥ ॥ २३,२.	रक्तपीतः उ०.३७,१८.
रक्तम् उ०.२५,३.	रक्तपित्तस्य चि०.२,२३.	रक्तपीता नि०.९,१३.
रक्तक्षोषप्रयोक्तेदात् उ०.८,	रक्तपित्तहरम् सू०.६,७८.	रक्तपीताकुम्भेक्षणः नि०.६,
३६	॥ चि०.१४,१२५	३३.

रक्तपीताम्बः नि०.६,२७.	रक्तराजीम् उ०.१३,३५.	रक्तहादिहरितवर्णता नि०
॥ उ०.३७,४९.	रक्तलेशेन उ०.२६,३.	३,६.
रक्तपीतासितम्भाः नि०.७,	रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् उ०	रक्ताक्षः उ०.६,१७.
३४.	४,१८.	रक्ताक्षम् शा०.५,७२.
रक्तपीमसयत् उ०.२०,२३.	रक्तबाहिनः उ०.२५,५०.	॥ उ०.४,१९.
रक्तभूरितकोष्ठस्य शा०.४,	रक्तबाहिसिरोस्थानाः नि०.	॥ ॥ २६,३७.
२३.	१४,५१.	रक्ताक्षणांशम् शा०.६,५७.
रक्तमकोपजाः सू०.२७,५.	रक्तविद्रधिबन्तु उ०.३४,२१.	रक्तागंतूद्रवे वि०.१३,७.
रक्तमसादनम् वि०.२२,४८.	रक्तविमोक्षणम् उ०.३२,६.	रक्तातिसारप्री वि०.९,५६.
रक्तमवे वि०.१४,१२०.	रक्तवृद्ध्युत्थान् सू०.११,	रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सा-
रक्तमत्ताः सू०.२६,४०.	३०.	म् वि०.२,३९.
रक्तमदान् सू०.२६,४८.	रक्तशालिः वि०.८,१२०.	रक्तातिसारम् वि०.९,८२.
रक्तमद्यविधेः नि०.६,२६.	रक्तशाल्यजम् सू०.१८,२८.	॥ ॥ ८९.
रक्तमांसमज्जगुदादिकम्	रक्तशाल्यजमयान् शा०.२,	रक्तातीसारपुमान् वि०.
शा०.३,४.	५.	८,१०७.
रक्तमांसमंदं सु नि०.१४,	रक्तशाल्यजम्व्यंजनात् वि०.	रक्तायाः वि०.१,७२.
३९.	८,८४.	रक्तानाम् नि०.१३,५८.
रक्तमार्गम् नि०.१६,१८.	रक्तशाल्योदनम् वि०.९,	रक्तानि उ०.२१,२२.
रक्तमाल्यवपुर्वत्तः शा०.६,	३४.	रक्तानिधम् वि०.१९,४१.
४१.	रक्तस्थापम् नि०.१४,२५.	रक्तांतम् नि०.१४,१८.
रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिष-	रक्तश्रावात् वि०.९,९३.	॥ ॥ १२६.
नियम् उ०.४,२८.	रक्तघटीबन्तम् नि०.२,१९.	॥ उ०.३१,३०.
रक्तमाल्यानुलेपनम् शा०.	रक्तघटीषी वि०.३,८३.	रक्तांतमुज्जिग्धविशालदीपं-
६,३.	रक्तसंश्लेषे वि०.२२,५९.	सुष्यकशुक्लासितपक्ष्म-
रक्तमेहः नि०.१०,१६.	रक्तसंश्लेषात् शा०.४,२४.	लाक्षः शा०.३,१००.
रक्तमोक्षणम् सू०.३,५०.	रक्तस्थापनम् उ०.३४,४५.	रक्ताभम् नि०.१०,१६.
॥ उ०.२६,९.	रक्तस्थे वि०.२१,१८.	रक्ताभ्यम् उ०.८,७.
॥ वि०.११,१८.	रक्तस्थंदवत् उ०.११,१०.	रक्तांतंशम् वि०.८,९४.
॥ ॥ १८,३६.	रक्तस्थदेन उ०.१५,१३.	रक्ताभसेवः वि०.१५,९८.
रक्तमोक्षादिस्थापनम् वि०.	रक्तस्त्रवस्त्रधारणम् शा०.६,	॥ ॥ १८,१.
१,१६६.	५१.	रक्ताभसेचनम् वि०.१७,
रक्तयष्टिका सू०.२१,१७.	रक्तसवे उ०.१०,४.	३७.
रक्तयुक्तः नि०.११,३७.	रक्तसाधम् उ०.२,७५.	रक्ताभसेचनेः वि०.१,
रक्तयोन्याख्या उ०.३३,	रक्तसाधाय सू०.२६,३५.	१४८.
४३.	रक्तसुतिम् शा०.१,४७.	रक्ताभने नि०.१६,३३.
रक्तयोन्याम् उ०.३४,४४.	रक्तसुतिविरेपनेः सू०.११,	॥ वि०.२२,७२.
रक्तराजीतम् उ०.१०,१४.	३०.	रक्ताभयः नि०.२,६९.

रक्षा मुराजीद्वीकशुक्रमड लक्षणम् उ० १५,१२	रजामि उ० ३९,७७	रमणीयता उ० ४,३७
रक्षणत्वम् नि० ५,५१	रजामरिचजम वि० ९, ४०	रविकरे उ० ३९,१७०
रक्तज्योत्न नि० ४,१२	रजामने नि० १२,२०	रविरश्म्याभ्यासिते उ० १, ३२
रक्तोद्द्वयम् सू० ५,५८	रजामागनिराधिनी उ० ३३,५०	रवः शा० ३,९४
रक्तत्वम् उ० १७,२४	रजामाहाहिताहारपरस्व नि० ६,२४	रसकल्पाभ्याम् वि० १, ९३
रक्तकृष्णपाश्रुगाहुरोगनि यहणम् सू० २३,१	रजारुजम् उ० २२,२१	रसकल्के वि० ३,१६३
रकाद्रव उ० ३३,९	रजोत्पणा शा० ५,४७	रसकीदनम् उ० ३९,१६७
रकापसृष्टो उ० ३१,७	रजुपानतुम्पापाशम् शा० ६,१०	रसक्रियातुत्तोरोगामयस्य रसद्रुते, उ० १३,८३
रक्तान्वयणा नि० ७,४३	रज्जा सू० २६,११	रसक्रियाम् उ० ११,६
रक्तो शा० ३,११०	रक्तिकामे उ० ३,३८	रससम्पात् नि० १,४७
रक्तोपधत्तन सू० १९,८३	रक्तिसीणा उ० ३६,२८	रसस्तीरपृताशिन वि० १४,१०७
रक्ष विशाभ्याया उ० ८, ११	रक्तियपाम् उ० ४०,४१	रसस्तीरपृते उ० १३,५६
रक्षाधक्षान् उ० ५,४४	रक्तिमीतिमजागरा सू० १३,११	रसस्तीरपृतायूपान् वि० ३, ३७
रक्षाप्रलेख्यलितप्रदीपहत पाप्मनि उ० ३,४३	रक्तिमन्मान्निगत उ० ३, ४१	रसगवया उ० १९,१३
रक्षाग्रम् उ० ५,४	रक्तिभ्रमण वि० ७,८९	रसजम् शा० १,७
रक्षाग्र उ० १२५	रक्ते उ० ४,७०	" " ३,६
रक्षानिविद्वय सू० २९,३०	रक्तसिद्धमग्रमहोदधी सू० २,३१	रसद्रुधभुङ्ग उ० ४०,२०
रक्षाभिरतिणीम् उ० १, २८	रक्षादिसंज्ञानम् सू० १२,५८	रसधानु शा० ३,६८
रक्तशुक्रामयहरम् फ० ४, ६१	रक्तानि उ० ७,२३	रसनम् सू० १०,४
रक्तनीपनसर्पगात्राकणशु टीकणम्भावनरा उ० ३७,८३	" " ११,३६	रसनास्थापी सू० १२,१७
रक्तनीद्वयम् उ० ७,१०	" " १३,४७	रसबाधनान् सू० १२,१७
" वि० २२,३६	रक्तमपूर्णकुभाताम् शा० ६,३१	रसबाधन शा० ३,२८
रक्तनीमृग सू० ३,५४	रक्तगन्धितच्छत्रमन्त्रिका कुणधारिण उ० ३६,४	रसभेदा सू० १०,४४
रक्तनीधव पापशशिपक तुष्पन उ० ३३,३२	रक्तपाचनपरीधानम् उ० ४, ३३	रसभेदकत्वाभ्याम् सू० १६,१७
रक्षाश्वम् उ० ३४,४९	रक्त्येकद्रुमसचिनम् उ० ४, ३३	रसभोजनम् वि० १४,७७
रक्तधुमानि वि० ४,३		रसमयाये सू० १६,१९
रक्षा म मृताम् उ० १३, ९१		रसमृषादिज्ञान वि० १, ३४
		रसजनान् सू० १२,१३
		रसार्द्रादिभि सू० १२, ७८

रसवाहिनाम् नि० २,६७	रसायनगुणावली उ० ३९,	रसायनविधानत चि० ७,
रसवाहिन्यु उ० २,४५	९६	१०४
रसशेषत सू० ८,२९	रसायनगुणैपिणा उ० ३९,	रसायनविधानेन चि० ३,
रससंयवे उ० २,६६	६८	७८
रससंयवपाययु उ० १३,	रसायनप्रयाण चि० १९,	" " २२,७१
२१	७,	रसायनविधिधरात उ०
रसा सू० १,१४	रसायनम् सू० १,२१	३९,१७९
रसाज्ञानम् सू० ७,२१	" " ६,७२	रसायनविधिम् सू० ६,
रसाज्ञानम् शा० ४,२७	" " " ८४	१६१
रसाज्याग्रासुभि क० २,	" " " १२१	रसायनात् उ० ३९,२
२९	" " " १८,१७	" चि० ३,१२९
रसाजनम् सू० २,५	" उ० २३,३२	रसायनानाम् उ० ३९,५
" उ० ११,११	" " ३९,२	" चि० २२,६५
" " १६,५१	" " " १०	रसायनम् उ० ३८,२
" " २५,६२	" " " १४	रसायनम् सू० ३,३०
" " ३४,४७	" " " २२	रसायनम् उ० १८,१
" चि० ३०,३९	" " " ४३	रसायनम् चि० ९,६०
रसाजनस्य सू० १४,२३	" " " ६२	रसायनम् सू० ९,४
रसाजनान् चि० ३,१६७	" " " १००	रसायनम् नि० २,७९
रसादक चि० ३,५९	" " " ११३	रसायनम् नि० २,७९
रसायनम् शा० ३,१९	" " " १७९	रसायनम् नि० ६,
रसायनम् शा० १,७४	" " " १८२	२५
" चि० ९,८४	" " " १८१	रसायनम् नि० १,१३
रसायनम् चि० ३,३४	" क० ४,२८	रसायनम् चि० ५,९
रसायनम् नि० १२,२४	" " " ४२	रसायनम् उ० ३९,१२२
रसायनम् नि० ५,३	" " " ७०	रसायनम् उ० ४,२३
रसायनम् सू० ९,२६	" चि० ३,१३१	रसायनम् उ० ४,
रसायनम् नि० १३,१३	" " " १०९	२९
रसायनम् सू० ९,१	" " " ५,३१	रसायनम् उ० ५,२७
रसायनम् सू० ९,१६	" " " ६,७३	रसायनम् चि० ६,
रसानुरक्तम् सू० १०,४४	" " " १३,३५	५
रसानुरक्तम् सू० ९,२०	" " " १३,४४	रसायनम् चि० ९,१४
रसानुरक्तम् चि० ९,८६	" " " १९,४३	" " " १२,१२
रसानुरक्तम् चि० ४,	" " " २३,४६	रसायनम् सू० ३,३०,
४१	" " " ७२	रसायनम् चि० १८,३८
रसायनगुणान् उ० ३९,	रसायनम् सू० ६,१	
१३०	७३	

रागद्वेषभयादि सू० १२, ४१.	राजसः शा० ३, ११९.	रामाशतम् उ० ४०, २३.
रागवर्ति उ० ३१, ३२.	राजसतामसः नि० ६, ५.	राशितः नि० २, ७०.
रागवेशगः चि० १९, ६९.	राजसम् शा० ३, ७.	रासभायते उ० ४०, ३२.
रागरुद्राहसंरंभाः सू० २८, ११.	राजानम् चि० ११, ४४.	रासायनः उ० ३९, ४.
रागरुद्रराः उ० १, ३४.	राजाहम् सू० १५, १३.	रासायनम् उ० ३९, १४२.
रागरुद्रादयानि उ० १६, २७.	राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणाः उ० ३१, १३.	रात्रा सू० १५, २८.
रागशोकम् उ० १०, २.	राजिकाह्याः उ० ३१, १३.	॥ शा० २, ५५.
रागादिभिः सू० २८, १३.	राजिभिः उ० ३६, ६.	॥ क० ४, ६४.
रागादिरोगान् सू० १, १३.	राजिमन् उ० ८, १२.	॥ चि० १०, ६१.
रागाभ्रुवेदनाशांती उ० ११, ३२.	राजितेः उ० ३६, २५.	रात्राक्षीतद्वयाजजीविङ्.
रागिण उ० ४०, ५.	॥ ॥ ॥ ८०.	गशर्दिभिः चि० १०, २७.
रागिणी उ० २८, ८.	राजीचितः शा० ५, ९३.	रात्राजमोदासरलंदरदारु-
रागोष्मपाकवान् उ० २५, ८.	राजीचिलिचिमायाः सू० ६, ५२.	जरोन्यतम् उ० २, १२.
राजकोशातकीमूलम् उ० ३७, ८०.	राजीजन्म नि० १२, ८.	रात्राजजीवृथकपणीविला-
राजक्षयः सू० ६, ७१.	राजीमताम् उ० ३६, ६१.	शशठीपोष्करेः चि० ३, २०.
राजगृहासन्ने सू० ७, १.	॥ ॥ ॥ ६८.	रात्राजीपकजीपतीचला-
राजतम् शा० १, ३८.	राजीमतीदृङ्निचिताशलि- शूफाभराजिभिः उ० १४, ६.	ध्यामीपुनर्नवेः चि० ६, ३८.
राजतस्थितम् सू० ५, ३.	राजीमंतः उ० ३६, १.	रात्रादशमूलशतावरीः चि० ३, ६.
राजद्वारे उ० ५, १४.	॥ ॥ ॥ ६.	रात्राध्वंशमतीदृङ्पंचमूल-
राजनान् नि० ५, ३.	राजीमान् शा० ५, ८३.	यचारनात् उ० ३, ५२.
राजपुरुषा उ० ६, ५१.	राज्ञः नि० ५, २.	रात्रापिप्पलीहिगुसैधयम्
राजमाषः सू० ६, १७.	राज्ञम् क० ४, ४२.	चि० ३, १२.
राजयक्ष्मणि क० १, २२.	राष्टपुष्पफलश्लक्ष्णपूर्णेः क० १, १८.	रात्रापीतद्रुतेतिकेः क० ५, ३१.
॥ चि० १४, २६.	राष्टपुष्पैः उ० २, १७.	रात्राचलागोक्षुरकस्थिराव-
राजयक्ष्मा नि० ५, १.	रात्रिकवृश्चिकानाम् उ० ३७, ४५.	पांभुवारिणी चि० ५, २४.
॥ ॥ ॥ २.	रात्रिचारान् उ० ३७, १४.	रात्राचलाछिन्नरुहाश्वगंधा-
राजयक्ष्मिणः नि० ३, ३२.	रात्रिचारिणाम् उ० १३, ७८.	पुनर्नयारम्भधैवदाह
॥ ॥ ५, १५.	रात्रिजागरात् उ० २५, २१.	क० ४, ७.
॥ चि० ५, ७३.	राध्याध्याजनम् उ० १३, ८४.	रात्रामहोपध्वीपिपिप्पली-
राजवृक्षः क० २, ३०.		शठीपोष्करम् चि० २१, ५६.
राजवृक्षोद्भवेन चि० २०, १०.		

राक्षाया चि० ८,१७	रूपसावभुतिनादनुत् उ०	रुजानिस्तादयहुता नि०
राक्षाश्वदृष्टावृषके उ० ३४,	१८,२५	१०,२१
३३	रुजारोप उ० २६,५२	रुजापह उ० १८,५
राक्षाष्टभागिकम् चि० २१,	रुगादयाम् उ० २८,६	" " १४,३४
७१	रुगौरवम् उ० १७,११	रुजारागविनाशनम् उ०
राक्षादिधरातामठकीसूक्ष्मे	रुदाहकडकुदादय उ०	१४,२७
लाराटिपोष्करे उ० २४,	३१,२०	रुजारागोपशातये उ० १४,
५१	रुदाहकडकुदादीन् उ० २८,	३४
रिक्तकोटस्य चि० १९,	२१	रुजादितम् सू० १७,१०
१७	रुदाहजित् उ० २६,५४	रुजावतम् सू० २८,१
रिक्तेषु सू० १५,६	रुदाहस्यदनेद्वेष्टनानि	रुजायान् उ० २१,२५
रिपुम् सू० २,२७	नि० ९,२१	रुजाशब्दवैषम्यम् नि० १,
रिष्टज्ञानादित शा० १,	रुयागतोददाहपु चि० २२	२२
१३१	२	रुजारोकास्तस्रयान् सू०
रिष्टविज्ञानम् शा० ५,२	रुयागद्विज्ञानाशय सू० २०,	२१,७५
रिष्टभास शा० ५,३	५	रुद्धदशाकयत् उ० ८,१७
रिष्टे शा० ५,२	रुयागादितमव उ० १,३५	रुद्धायो उ० ३२,३१
रिष्टोक्तम् नि० १४,३२	रुबादवीसर्वरागसौकनियई	रुद्धम् सू० ८,१०
रिष्टोक्तोपद्रव्यायितम् नि०	ण चि० २२,२९	रुद्धमार्ग सू० ५,७
१२,४५	रुमिषधानिलभलम्पुह	रुद्धोभनयनाद्वय नि० २
रिष्टोत्पत्ति उ० ३,७७	चि० १,५४	१
रीतिपुष्पम् उ० १६,५१	रुयो उ० २८,१८	रुधिरभुति उ० १०,९८
रूपा शा० ४,७७	रुत्तामितवनीयस्तिमूर्धत्तु	रुधिराग्नेन् उ० ३६,३९
रूपांशु उ० १८,२९	नि० ९,९	रुधिरानिधे उ० २३,१२
रूपाददाहयान् उ० १०,	रुचरभूषणा सू० २७,९	रुधिरास्तता उ० ५,४१
८	रुचरादशमिद्वार्थरूपनाना	रुधिरास्तित शा० ६,६६
रूपादायामसुहर्ता उ०	मू शा० ६,३७	रुधिरास्तितान् उ० ६,५७
३३,२९	" नि० ३,०१	रुस्तद्वत्तम् उ० १६,२
रूपक्षमवर्मसन्तम् उ० ९,	रुचिगुरुवत्प्रद सू० ६,	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
१०	६७	रुस्तद्वत्तम् उ० १०,७७
रुष्टेनपिच्छानुगतम् नि०	रुचिम्बरकम् उ० २०,७	८
७,३३	रुचिन्तानाहित्याम्पाना	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
रुष्टोष्णे सू० ८,७८	दिग्नु नि० १,९१	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
रुस्तमदाहतीसास्तृष्ट्य-	रुष्ट्यानि चि० १,७७	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
रादीन् नि० ११,५२	रुजापरा शा० ४,५९	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
रुस्तममायारु शा० ४	रुजापराहाराश्वभुक्तमव	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९
८	उ० २३,१३	रुस्तद्वत्तम् चि० १६,४९

कृतकृदक्षमात्यप्रियातावृत पथम् सू० १६,१०	कृतभोजन चि० ७,४३	कृष्यम् उ० १३,४५
कृतगुर्वन्नेवेगधातानिव हने नि० १६,२७	कृतविशदम् सू० ९,८	॥ ॥ १६,२२
कृतगम् सू० १४,०	कृतशीतगुरुन्वादुष्यायामय लनियह चि० १६,४६	कृपिकाया उ० ०८,०६
॥ ॥ १७,१०	कृतशीतोद्भवम् चि० १४	कृपिकालपनम् उ० २९, २३
॥ नि० ८,१६	कृतश्यावारुणनुत नि० ६, २७	रेकसेकादि उ० ११,२९
कृततरम् सू० ६,८	कृतसिद्धम् सू० ६,१४०	रागरुत् चि० २,७
कृतानर्पणसयुक्तम् चि० ७, ०६	कृतसूक्ष्मरसद्वयम् सू० १७,१९	रागगणारह चि० १७,१७
कृतता नि० १०,८	कृतश्लिग्धम् सू० १७,१३	रागत शा० २,१
॥ उ० १८,०३	कृतस्यावारुणातिवह्न रास्य उ० ७,११	रागतरीणिमीम् उ० ३९, १७२
कृततिक्कम् चि० १०, ६६	कृतशामगलवादनम् शा० ६,२	रागदा सू० १०,०२
कृततीक्ष्णतरासाभ्ये नि० ४,२०	कृतारुणवगास्याक्षिनराम् त्रपुरीपता नि० २,१६	रागमरणकृशाय शा० ५, ४९
कृततीक्ष्णाण्णभयजे उ० २४,१४	कृतारुणम् नि० १४,०८	रागमाग सू० १२,४८
कृततीक्ष्णाण्णम् सू० ५, ८०	कृताल्पतीक्ष्णाण्णम् सू० १३,१०	रागराजहरम् चि० ५,१७
कृततीक्ष्णोणविशालसूक्ष्म कृपगुणालनम् सू० ९, ॥	कृतशानि उ० २,३० २	रागरात्र नि० ५,१
कृतत्वम् नि० १४,१२,	कृतसितस्य चि० १,८४	॥ ॥ ॥ ३
कृतवान् चि० १०,५	कृतपचार चि० २१,४५	रागरुजाम् सू० २६,४८
कृतदारुणवार्माक्षिरुच्छा न्नाटनमीलनम् उ० १५,१६	कृतपसहितम् शा० २,७	रागरागिणा सू० १३,३८
कृतदुर्दानानि नि० ७,८	कृतपणोद्धर्तनोद्धर्पज्ञानभो जनलघ्ने चि० ७,४३	रागवृद्धि शा० ५,१०२
कृतदुर्बल्यो नि० ९,०३	कृतपिनीम् उ० २८,६	रागवृद्धिम् शा० ५,४०
कृतदुर्बलस्य चि० ६,३	कृतधान्याकुरावारा नि० १४,४८	रागसमे चि० १०,९३
कृतध्वस्त्यपु सरम् उ० ४, ३१	कृतव्रण चि० ११,६२	रागसमय सू० १२,२३
कृतपूरम् सू० १७,१४	कृतप्ररुतिभाषागत्यादिचरि ते उ० ४,२	रागाद्यक्षया चि० ६,८१
कृतपृथ्वीनिलतुरकोष्टव्या यामशीर्त्तिनाम् सू० १८,७३	कृतप्राचीनत सू० १२,१४	रागाधिष्ठानगामिनी नि० १,२४
	कृतप्रियस्वरच्छायाप्रति- च्छायात्रियापि शा० ७,४	रागान् सू० ३,१८
		॥ ॥ २४,५८
		रागानुसम्भत सू० १८, १४
		रागारोहसारणम् सू० १,१९
		रागोच्छदहरसम् सू० ८, ४४
		रागापसम्भ्रान्तायाम् चि० ६,८१

रोचनदीपनम् सू० ६, ११६	रात्रौधवमृद्वीकामधुते उ० १४,२६	सर्मागदतपु नि० २,१७
रोचनम् सू० ५,६२	रोत्रस्य क० २,३८	सामानिघटनात् उ० २५, २०
राचनारासचूर्णवणम् नि० ९,३९	सामादिक सू० १५,२७	सहिणिकादिपु उ० ४०, ६६
राचिष्णु सू० ५,३०	रोत्राभयातायदकृष्णलानाम् वि० १२,७	सहिणिकास्यशोषगधान् उ० २२,८०
रादनाकाशहसिस्मितवत नम् उ० ६,७	रात्रावष्टाप्रियम्वादिगणान् वि० ९,६४	सहितपाठिनकूर्मकुभोरक ११ सू० ६,५१
रोधकद्रुगकुञ्जसमवाशा स्मलौत्वपम् वि० ८, ११४	राधायकालीवक्रधातकीना म् वि० १२,८	सहिषमत्म् उ० ३७,४२
रोधकाश्मयसारिषा वि० १,५	राधासव वि० १२,२७	सहीतकत्वच वि० १५, ९३
राधकुस्तुषरुचचामलय उ० २२,०	रामकूपा शा० ५,१६	रोहीतकम् वि० १२,१६
राधद्वपम् वि० ८,१०९	रामकूपान् उ० ९,१८	राहातरलता चि० १५,९१
राधपाठल्या उ०, ११, ३९	" " २३, २५	रोक्ष्यकद्रुमलादिपु सू० २२, २४,
राधमियगुप्तगमाययस्या ह्योरिके सू० २७, ४८	रामकूपानुगम् उ० २३, २४	रोक्ष्यकृष्णत्वयावतावृद्धि हानय नि० १६, १२,
रोधमुस्तमिश्रश्वाताक्ष्य पतगकिष्के उ० २२, ३१	रामकूपपु उ० ३७, ६४	रोक्ष्यम् सू० १, १७
राधमूषाशटीबिलभाडौनित नसत्यवान् वि० १२, २४	रामकूपे नि० ३, ८	" " ११, १७
रोधशावरकराधपलाशा सू० १५, २६	रामधमणाम् उ० २, ६०	रोक्ष्यलाघववैशयविचार श्लानिकारकम् सू० ९, ९
रोधशूक सू० ६, १	रामक्युति सू० ११, २२	रोक्ष्यव्यायामलयने नि० १६, १९
रात्रसर्जरससोद्धमधर्मे उ० २२, ६६	रामत्वकूलायुधमनीतरुणा स्थिति नि० १४, ५	रोक्ष्यशोकव्यधच्छददाहस्कृ ग्नपृतिता उ० २३, १४
	रोमदतानाम् सू० १०, ३	रोहितकाम्बधसदिरोद्धरा जुन चि० ६, ५१
	रामभाजिपु वि० २०, २४	
	रामसजनन उ० २५, ६३	
	रामसमुद्रव उ० २४, ३२	
	रामदर्पकृन् उ० ३७, ६३	
	रामह्याभिसदनगुदरुद्धि निगमात् नि० १४, १६	

ल

लकुचम् सू० ६, १०८	लक्षणादिपान् नि० १६, ५५	लक्ष्मणासिद्धम् उ० १, १३
लक्षणसरकारान् उ० २१, ११	लक्ष्यति सू० ११, ४३	लक्ष्यनिमित्तजा शा० १, ४५
लक्षणाख्यात नि० ६, ३०	लक्ष्मणामूलम् शा० १, ४१	लक्ष्यत शा० ५, १०३

लगनकुम्भीकावितोत्संगाज- नालजीः उ०.८,२७.	लंघनान् नि०.२,५६.	ललाटधाम् सू०.२७,९.
लघिमानम् चि०.१०,२१.	लंघनादिकमम् चि०.१, ८३.	लवंगनसकंकोलकुटुमांसी- प्रियंगुभिः चि०.२१, ७६.
लघुकोटस्य चि०.१,१२३.	लंघनायेः चि०.१,३१.	लवणक्षारतीक्ष्णाष्णाम् नि०.१३,२६.
लघुपेष्णाभता चि०.१७, १.	" " १,४१.	लवणतैलास्कम् चि०.४,२.
लघुपंचमूलम् क०.४,५.	लंघनायासहस्रोष्णकामता नि०.१६,३३.	लवणत्रयम् चि०.२१,३५.
" " " ७.	लंघनीयात् सू०.१४,१५.	लवणत्रयात् चि०.१०,५८.
लघुपद्मा सू०.६,१५.	लंघने चि०.१,२४.	लवणपंचकम् चि०.१०,१३.
लघुपद्म्याल्पमोजना ता०. २,४५.	लघनेः चि०.१,३.	" " १५,१५.
लघुपित्ताक्षरू सू०.५,५१.	" " १४,११३.	" " " २६.
लघुपद्म्याम् क०.४,४१.	लंघनोत्तमम् चि०.१,१०६.	लवणपेटल्या उ०.३०,१५.
लघुभोजिनाम् सू०.१३, ४१.	लंघयेत् सू०.१४,११.	लवणपधानीदीप्यकफना- गरम् चि०.१४,३४.
लघुवृक्षामिः सू०.१२,२५.	" " " १५.	लवणवर्जिताः क०.६,८.
लघुवृक्षैः सू०.१,१८.	" " " १८,४४.	लवणस्य क०.१,४५.
लघुवृक्षोष्णतीक्ष्णम् सू०. १,११.	" " उ०.१४,२०.	लवणाशयुकम् क०.४,९.
लघुशाल्योदतम् चि०.१५, ३१.	लंघितः चि०.१५,११७.	लवणानुरसाः सू०.६,६१.
लघुसर्पशृणोल्बणम् सू०. १,८.	लंघितस्त्रिणेः चि०.१,२४.	लवणान्वितः क०.४,२.
लघुष्णकदुहोषित्वात् चि०. १०,७७.	लंघिते सू०.१४,१८.	लवणान्वितम् चि०.६,३३.
लघोः चि०.२२,२५.	लघुकोफिलहारीतकपोतच- टकादयः सू०.६,४५.	लवणान्वितान् उ०.१८, १३.
लघो सू०.१३,१३.	लघुबीजानि चि०.११,७.	लवणाधुना सू०.२८,४१.
लघ्वन्नभुक्तय चि०.१,४२.	लघुमाप्तिमालग्नसंभवेः उ०.२२,६५.	लवणाभ्रकटूष्णान् चि०.५, ६५.
लघ्वल्पाभाजनेः नि०.१२, ७.	लघ्वयन्तम् सू०.१९,२०.	लवणोत्तमयुक्तेन उ०.१७, ३०.
लघ्वी सू०.५,६९.	लघ्वयला उ०.११,५८.	लवणोत्तमयन्धिकल्लिगयवा- न् चि०.८,१६१.
लंघनः सू०.१४,२.	लघ्वसंज्ञः चि०.७,११३.	लवणोत्तरान् चि०.१४,५३.
लंघनपाचनम् सू०.८,२३.	लघ्व्यास्पदः चि०.४,१८.	लवणोत्तोः चि०.१३,२५.
लंघनपाचनेः सू०.४,२७.	ललाटधूतवेष्टकजत्राणि सू०.२९,२२.	लवणोपधानम् चि०.१४, ३८.
लंघनदूहेः सू०.११,२९.	ललाटहस्तपादेषु चि०.१९, १५.	लवणोल्बणः सू०.१६,४२.
लघनहरणम् चि०.१८,१.	ललाटाक्षिबादयः उ०.१५, ४.	लघुनर्दनाम् चि०.१४, २२.
लंघनवत् सू०.१६,३५.	ललाटान् शा०.५,५७.	
	ललाटति शा०.४,३२.	

नष्टलससम् चि० ७, ११३	लाक्षारसशस्त्रामम् शा० १,११	लाजसकुम्भि चि० २,१३, ॥ ६,६१.
लघुनात् उ० ३९,१२९	लाक्षारससमम् उ० २,५५	लाजसकुनान् चि० ८,३९
लघुनादकृशिगुणाम् उ० १८,१२	लाक्षारसजनेलापुनर्नवा चि० १९,८७	लाजा सू० ६,३५
लसिकाभित्तम् सू० ३०, ४५	लाक्षाविडगसिद्धम् उ० १८, ४८	लाजन्तर्दिपु उ० ४०,४८.
लसिकाम् उ० १७,३	लाक्षेभ्योपम् चि० १९,८५	लाजानाम शा० ६,३१
लसीरुपा उ० २६,२	लाक्षागम्यान्पत्रेडगजधा- त्रीफले उ० २४,२७	लाजाधितोत्तरासर्पि चि० ३,५०
लसीरुपा सू० १,२	लावबदाढ्यादिकरकोष्ठपु सू० १६,९	लाजोपम् उ० ३१,११
लसीराड्या नि० १४, १८	लाववम् सू० २,९	लाञ्छनम् उ० ३१,२७
लाकुपम् सू० ७,५४	लाववम् सू० २,९	लाञ्छनादिप्रये उ० ३२, १५.
लाक्षया उ० १७,२१	॥ ॥ ६,२५	लाभोदाय उ० ०९,२
लाक्षा सू० २१,१६	॥ ॥ १४,१०	लातन उ० ०८,१
॥ उ० १२,३१	लापवाय सू० १४,२	लाता सू० ७,२०
लाक्षाकरजनरिषेल्हगुप णागुडे उ० २०,२१	लापव चि० १,३	॥ उ० ७,१४
लाक्षादतीमधुरसवराद्वीपि पाठाविडगम् चि० १९, ४१	लांगलफ उ० २८,३२	॥ ॥ ०८,४
लाक्षादिवम् उ० २,५६	लांगलिकम् चि० २२,१७	लातातनुपुतम् नि० १०, १३.
लाक्षादिपत्रपलम् चि० ९, १३६	लांगलिकादनिचित्रकानि- विषाक्का सू० ३०,२१.	लातादिकोचनाशार्धम् सू० २६,४६
लाक्षानागरवेदेहीरुकादा रिबल्कने चि० ९,८९.	लांगलिकाम् चि० २०,१६	लाताद्याम् उ० २४,२५
लाक्षानिर्गुडीभृगुदाधरिसन उ० १६,५७	लांगलिकामूले उ० २४, २९	लातापरिक्लृप्तगन्धम् उ० ३६,११.
लाक्षापत्रगमजिष्टावपीमधु ककुरुमे उ० ३२,२९	लांगलिकीकदुक्कम्पादे उ० ३०,२२	लातावान् उ० ३८,९
लाक्षाप्रियगुप्तगलवणात्त मौरिके उ० २२,३०	लांगलिकद्रव उ० ११, ४१	लाताविलम्बाम् उ० ४० १०.
लाक्षाम् चि० ३,७२	लांगलीत्रिफलालोहपत्रपा शतीतम् उ० ०९, ११६६	लातासंघाणकथुति उ० ६,१२.
॥ ॥ ॥ ७४	लाजघूर्णे क० ३,२६	॥ ॥ ७,७
लाक्षामनोह्रामजिष्टाहरि तालनिशद्धये उ० २५, ६०	लाजतर्पणम् चि० १,३६	लातासाबी उ० २१,२६
	लाजपेयाम् चि० १,२६	लालोपास्तमवान् उ० २१, ३४
	लाजमुक्ताशरीरासाधारी- फलविभातये चि० ३, ३१.	लावण्ययुक्त उ० ०९, १५२.
		लावतिन्निचलूरज पुष्पर- सुपुनम् उ० २,५६

लादधहोपेणा सू० ६,	नूनादितनुविष्णुविषस	लतीतस्वता वि० १९,
६६	अलपद्विपितम् सू० ५,८	२४
लापरसीरवातीरस्वम	नूनाविषाद्वय उ० २७,	लमीतकाम् वि० २२, १९
यकुलभा सू० ६, ४२	६१	लापद्वयपरसायनम् उ० ४०,
लम्हा नि० १४, १४	नूनाय उ० ३९ ११२	४
लिंगममि नि० १४, ३१	लसन सू० २४, १३	लागिकामा नि० ९, २२
लिंगनाश उ० १०, ३०	लसनच्छदनस्वद्वयमे उ०	लापाकजघुकरयनचापवा
॥ ॥ १२, १२	३७, २१	दादायसा सू० ६,
॥ ॥ ॥ ३२	लसनगीपन क० ४, ९	४७
॥ ॥ १४, ४	लपनघृहमे उ० ११, २३	लाभप्याद्वैटमान्तपरागादा
लिंगमाशत उ० १२, १५	लसनम् सू० ५, ७१	नाम् सू० ४, २७
लिंगनाशम् सू० २६, १३	लसनअहनात्पु सू० २४,	लामद्वीपा नि० १४, ७२
॥ उ० १२, ८	२०	लामनि नि० १४, १४
॥ ॥ १४, १	लसनानि उ० ११, २७	लोमधलीहित उ० २४, ४०
लिंगनाशान् उ० १२, ३३	लसनी सू० ६, ३६	लामावध्वता नि० १४, ०
लिंगनाश उ० १२, १८	लसनाय सू० २३, १९	५२
॥ ॥ ॥ २१	लेपज्वरोपतप्तस्य शा० ५,	लामगम् क० १, २१
लिंगसफरे शा० २, ३८	११०	॥ वि० २२ १६
लिंगाधिक्यम् उ० २७, १६	लपत उ० २७, ४१	लोमहपणम् शा० १, ३६
लिंगानाम् सू० १२, २३	लपनाभ्यगतिपरायणाहने	॥ नि० ५, ३१
लिङ्ग उ० ४०, २७	वि० २२, ३८	लामा उ० २७ ३५
लितनिकास्यता नि० २,	लपभाजनम् उ० २८,	लामाम् उ० ८, २१
२६	२९	लोम् शा० ३, १९
लिङ्गताम् उ० ३९, १४९	लपम् उ० २१, ५५	लात्मम् नि० २, ३१
लिङ्गानम् उ० ४, २९	लपसेवे उ० २६, ५१	लात्मम् उ० ४, २२
लिङ्ग उ० १७, २५	लपा उ० २२, २१	लात्पे उ० १, १६
लीड उ० ३९ ६५	लपाजनाम्याभू उ० २७,	लाष्टम् शा० ५ ११०
लीनत्वात् नि० २ ६७	२६	॥ उ० २६, ४१
लीनरीतनिलस्वदशरुन्मया	लपादय उ० २६, ७	लोष्टेन शा० ५, ११८
नुल मनम् वि० १, १२	॥ वि० २२, ४०	लाहगधित्वम् उ० २६, ३३
लुपधर्ममताचार उ० ४,	लपाया वि० ६, ६७	लाहृष्टम् ० १६ ३६
४	॥ ॥ २२, ३९	लाहताम् ० ३९, १९
लुत्तिपक्षमणी शा० ५, ८	लपाभ्यगा वि० १७, ३०	लाहतेलजले उ० ६, ४९
॥ नि० २, २९	लपाभ्यगे सू० १५, ४७	लोहपात्रस्थम् वि० २० ८
लुत्तिताम् वि० ४, ३२	लपिते वि० ४, २९	लोहपात्रे उ० १३, ५२
लतादश उ० २७, ५५	लपे उ० २४, १०	लाहम् उ० २९, १५१
लताप्रस्थ ७० २ ६७	लपिहा नि० १४ ५७	॥ वि० ४, १४

लोहमये उ० २९,१७०	लाहितनया उ० ३३,२५	लाहितिकामू क० ४,१२
लाह्लाहितमस्यामगधा	लाहितगैरिकम् उ० १३,	लाहे उ० १३,५२
स्यवम् नि० ३,५	२५	" " १६,२४
लोहयुक्ताकटा उ० २४,२४	लाहितम् सू० २७,२	लाहेन उ० २७,४७
लोहस्था उ० १६,३१	" शा० २,६१	" वि० १४,११७
लाहस्य सू० २३,२०	" उ० ९,३३	लाहे उ० २९,२२
लाहस्यपदीमासोद्विमेदाम	लोहिता उ० २७,९	लाहावलिता उ० २९,
धुपर्णिभि वि० २२,	लाहितस्यम् शा० ४,७	१०५
२२	लाहितानलद्वलाहसुराहे	लौकिके सू० २,४७
लोहान् उ० २४,२६	वि० २१,६६	लौक्यम् नि० १२,१२
लोहामगुप्तमभुर्वादिनाभि	लाहितानि शा० ४,२४	लोहम् उ० २९,१२२
० क० ४,१४	लाहितानास नि० १३,	लोहाम् सू० १०,११
लाहित उ० ३१,२७	३९	

व

वश शा० ६,४२	वज्रवेरस्यम् नि० ८,२०	वक्षणावाग्ने उ० २१,३०
वशस्त्रीर सू० ६,९८	वज्रेदुम् उ० २२,१८	वक्षजया सू० १७,१४
वशाज सू० ६,१३	वज्रे उ० ३७,५९	" शा० ५,१०७
वश वक्त्रीजकुटापात्रा	वक्रगतिम् उ० ४,१९	" नि० ११,१५
वीजनागरम् उ० ३६,	वक्रनासता उ० २७,२३	वक्षणसधिरथ नि० ११
६६	वक्रयन् उ० २३,२५	२९
वशनिलससयुतम् उ० ३७,	वक्रजुतिवगुर्ध्याध श-याना	वक्षणस्थम् वि० १३,४८
७९	म् सू० २८,१	वक्षणानाहिन नि० ७,२९
वशलादीनाम् शा० ६,४८	वक्रजुधाम् सू० २६,१८	वक्षणाभ्रयम् वि० ८,९२
वशभिते शा० ४,१८	वक्रवश उ० ३,७	वक्षणा शा० ३,२१
वशोद्वेग उ० २७,१५	वक्षीर्यति नि० १७,२४	वक्षणास्टकीरक्षिमयाश्री-
व सू० १४,१६	वक्षीरुयन् नि० १६,११	अरि राहुन क० ४,२१
वक्रुम् सू० १२,३१	वक्षीर्यस्य सू० २८,२८	वक्षणावादिम् उ० २९,१८
वक्रवज्रे सू० २८,२९,	" " २९,११	वक्षणी शा० ५,१०५
वक्रगतान् उ० २३,९७	वक्ष नि० ४,१५	वक्ष विषयशान्हादेवदारु-
वक्षो सू० ७,२१	वक्षस नि० २,१३	भि सू० १७,२
वक्षदोष्यम् उ० २१,६०	वक्षसि नि० १३,२८	वक्षारुद्विरीरि वि० १,
वक्षपास्नाडीमणापह उ०	वक्ष्यमाणम् शा० ६,२८	१६१
२२,१०५	वक्ष्यामि क० ४,२०	वक्षजलदेराहनागरानि-
वक्षगवम् सू० २२,१०	वक्षजसादी सू० २९,५१	विषयया सू० १७,
वक्षिणो सू० २७,२१	वक्षजन नि० ११,२२	३५

यचातेजोवतीपाठास्वर्जिका यषशुरुजे उ० २२,३८	यचाशताधाहुपुपामिधगुय घोषणावत्सकबीजमुस्त म् ५० ४,८	॥ वि० १९,४२
यचादि वि० २१,४७	यचाश्वगधामुरसायुके उ० ३,५५	यटपल्लवयुका उ० ३२,३
यचादिम् उ० २,२४	यचाश्वदणजीमूतम् उ० ३८,२६,	यटपल्लवै उ० २,६६
॥ वि० १०,९	यचाहरिद्रादिगणां सू० १५,०६	यटपराहसदृशा नि० ७, ४३.
॥ ॥ २१,१४	यचाहरीतकीलास्तकापुराहि र्णाचदने उ० ३०,२६	यटशृंगया वि० १,१४९
यचाये सू० १७८	यचाहिगुल्लवणद्वयनागरान वि० ६,४९	यटशृंगाष्टकम् शा० १,४२.
॥ वि० ९११९	यचाहिगुल्लयुनम् उ० ५, ३१	यटाकुरा उ० ३२,१७.
यचाद्विघृहीतीपाठारुद्राति विषाचने उ० २,३७	यचाहिगुल्लिङ्गानि उ० ३ ४८	यटादिजै वि० ९,८३
यचापत्रम् वि० ४,५०	यचाहुनेरा उ० १, ४४	यटादिसिद्धतेलन वि० ५, ७१
यचापत्रपुरीशीररकोत्पलद् ने उ० ५,३३	यचापकुचिकाजाजीटणा यचकसंधवम् उ० ३४, ३०	यटामुस वि० ८,१५९
यचामतिविषाभ्याम् नि० ९,८	यजकम् वि० १९,१८	यटायया शा० ६,०४
यचावि० वरुणाकुपुसताहा लवणांश्वितम् वि० ९, ११८	॥ ॥ ॥ ८०	यत्तकत्त्वकू वि० ८,१६२
यचाम् सू० २९,३१	यजनुल्लयम् वि० १९,८०	यत्तकवचम् उ० ३४,४६
॥ ॥ २२,१६	यजमोतागस्थिता उ० ५,३	यत्तकबीजत्वग्दावा वि० ९,५७
यचामदनजीमूतकुटम् उ० ३८,२२	यजम् उ० ३६,९०	यत्तकधीजरस्य वि० ९,५९
यचामुक्ताविङ्गानि उ० ३५ ५८	यजिबजम् उ० ३६,८३	यत्तकम् वि० ९,६१
यचामुमाशुटीपध्याशस्तिनी बदनागरे उ० १,४७	यचनात्मवम् उ० ३१,३	यत्तकमूवाभार्गिकदुकामरि० यम् सू० १५,३३
यचाभाभि वि० ५,५१	यटक क० ६,२५	यत्तकस्य वि० ९,५७
यचायष्टयाहृति मृतपश्या नागरदीप्यका उ० १, ५०	यटका वि० १०,२१	यत्तकादि वि० १२,२९.
यचाया उ० ९,३२	॥ ॥ १९,४४	यत्तकादि सू० १५,७
यचाक्षपिउयो उ० २४, २४	यटकान् वि० १०,१७	॥ वि० २१,४७
यचव्यस्यातगरकोयस्था धारके उ० २,५३	॥ ॥ १४,३०	यत्तकादिना वि० १२,४१
यचाविङ्गभूतारुपानशाम रदार वि० ९,१०४	॥ ॥ १६,१८	यत्तकादिमतीषाप क० १, १६.
	यटकीकरणस्ते वि० १६, १८	यत्तकादिपतीषापम् वि० ८,५७
	यटकीरुनम् उ० ३०,६	यत्तकादिविषकन वि० १५,६
		यत्तकादिममयुक्तम् वि० १,७७
		यत्तकादि वि० १,५३
		यत्तकाये उ० २२,७१.

वस्तरम् नि० १६,८७	वमनदृष्यसिद्ध्या चि० ५,	वमितप्रतिभाजित चि०
॥ उ० २४,४४	२,	२१,१४
॥ ॥ ३९,५१	वमननस्याये सू० ३,	वमितम् सू० १८,२६
वस्तरान् सू० १९,१८	१९	॥ ॥ ॥ २७
॥ शा० १,७	वमनप्राये उ० ७,१७	वमितवान् सू० १८,४३
वस्तरातीतम् उ० २९,	वमनम् सू० १,२५	वमितृर्छायो उ० ३९
२१	वमनरेचनात् सू० १३,१०	१२९
वस्तेरेण चि० १५,११९	वमनरेचने चि० १२,१	वय स्यैर्यवलप्रदा उ० ०९,
वस्तेल उ० १,१७	वमनस्वदकालाभिरुपायाल	६१
वदनायस्य शा० ५,११०	धुमाजने चि० १,८४	वयोऽगवृद्धि शा० ६,५२
वध्राभ्रजिह्वा सू० २५,	वमनाजननस्यादि उ० ९,	वयायल वताम क० ६,७
४०	२३	वयंयल सरीराणि सू० १९,
वनक्तिकम् सू० ६,७५	वमनाजननावनम् उ० ३७	१२,
वनमहिपत्यल उ० ३९,	३९,	वयाऽहोरात्रिभुक्तानाम्
१७३	वमनातिपोगमोक्तम् चि०	सू० १,८
वनस्पतिजलाशयान् उ०	६,२३	वरकाद्वाल्काज्वाल्चीनशा
३५,५३	वमनादिभि उ० ७,१६	रददुर्गुरा सू० ६,८
वनिता चि० ७,८७	॥ उ० १८,२२	वरणस्यैर्यकुलमशनावरीद
वनितानाम् उ० ३४,२३	॥ ॥ २८,२१	हममारटयिष्यविद्याणि
वनितापथ उ० ३०,४०	वमनादीनाम् सू० १८,५७	का सू० १५,२१
वनपु सू० १,१४	वमनाये नि० ११ ३३	वरणादि सू० १५,२२
वनाशीरगङ्गपरलुधा-यका	॥ उ० २४,२६	वरणादिसुतामसा चि०
शा० २,७	॥ क० ५,५१	१३,२२
वध्या चि० २१,८०	वमनानि चि० १,८	वरणादो उ० २४,४
वध्यानाम् चि० १६,४	वमनाइस्य चि० १,५	वरणात्युर्वरङ्गीकटपुनर्न
वध्यासुतप्रदम् उ० ६ २५	वमनीपत्राणि चि० १९,	वे चि० ८,१२
॥ ॥ २४ ५६	७६	वरतनुवृत्तगतिसुगधितर-
वन्धामरतरुभ्याम् उ० २४,	वमने सू० १८,३१	म् चि० ७,८१
२९	वमनोकेन सू० १८,४३	वरतरम् क० २,३
वयै उ० ३९,२९	वमनीकृतेनसंवा उ० २६,	वरदयिनम् उ० ४,१४
वपु क्लेदस्वदमदारसामिपम्	१९	वराकाथम् उ० १३,१७
नि० १०,४	वमनीपधमुल्यानाम् क०	वराकाथ चि० १२,१४
वपुर्मेधावत्त्वणकरा उ०	१,४७	वराकाथेन चि० १७ ३
१,५०	वमति उ० ३९,१३१	वरापूतम् उ० ११,२९
वपुस्वरम् उ० ३९,८०	वमयन् उ० २,३२	वरापूतीमीमधुकवित्वम्
वपुस्वतम् उ० ३९,९५	वमिकासधम् सू० ६,७८	ज्वेतवान्कम् सू० २१,
वपुस्मान् उ० ३९,६४	वमिन् उ० ०६,७९	१४.

वराचूर्णावचूर्णितम् उ०. ३६,६९.	वर्णप्ररुतितः उ०.१,१६.	वर्त्मसंभम् उ०.८,३.
वरापटोलरादिरानिचारूपर- योजितम् वि० १९,२६	वर्णप्रभाशया शा०.५,४३.	वर्त्मर्तित उ०.८,२४.
वरायुक्तम् उ०.१३,१८.	वर्णप्रसादन- सू०.१५,४४.	वर्त्मविशेषम् उ०.१६,५८.
वरासरसम् उ०.११,१२.	वर्णवलामिरुत् सू०.५,३५.	वर्त्मश्रियाः उ०.८,३.
वरासरसैः चि०.२०,२८.	वर्णवन्दोदयः चि० ८,१०.	वर्त्मोच्छिष्टम् उ०.८,१६.
वरावरे सू०.५,२०.	वर्णरसादिभिः क०.६,३.	वर्त्य उ०.३०,३९.
॥ ११ ५१.	वर्णस्वरहीनान् चि० ३,९९.	वर्त्यभ्यगावगाह सू०.४,६.
वराविडंगरुग्णा वि०.१९.	वर्णादितपन् क०.४,१८.	वर्त्यपि सू०.१९,१५.
३५.	वर्णान् नि०.१३,३.	वर्त्याम् उ०.३०,४२.
वराविराजामद्वैलादेवदार्ढ्य- वातुकेः उ०.६,२६.	वर्णानाम् नि०.३,६.	वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः सू०, २३,१६.
वराहमत्स्यपित्ताभ्याम् वि० १४,१२४.	वर्णायुचलवर्धनम् चि०.३, १२९.	वर्धनक्षपणोद्यतः चि०.१४, १०१.
वराहमहियन्यंकुरुहरोहित- वारणा. सू० ६,४९.	वर्णोजोवलसंक्षयः नि०., १६,५२.	वर्धनक्षपणोपधम् सू०.११, २७.
वराहवसपा सु० ७,४२.	वर्तकातदयः सू०.६,५५.	वर्धयेताम् नि०.१२,३८.
वरीजीयतिनिर्पासपयोभिः उ०.२४,४६.	वर्तकायाः चि०.३,१५५.	वर्धितनरैः चि० ११,४९.
वरीतिष्ठापटोलधिकलामू- ता. चि०.२२,१०.	वर्तकानाम् चि०.८,८०.	वर्धितैः चि०.१४,३६.
वरुणागुरुचिह्नपाटलीचिह्नु- मदाभयशेकुकेतरम् उ० ३७,८३.	वर्तिका सू० ६,४३.	वर्धिष्णुः उ०.३७,४.
वरुणादिः चि० ११,२५.	वर्तिगोदंतस्यकातशरादि- भिः सू०.३०,४२.	वर्ष्म चि०.१३,४८.
वरुणादिकः पि०.१८,१६.	वर्त्मभूमीक्षणीजम् उ०.८, ६.	वर्ष्मगुल्मानिलकफात् सू०. ५,५७.
वरुणादिगणकायम् वि०. १३,८.	वर्त्मदोषाश्रयाम् उ०.९, ४०.	वर्ष्मभग्नरपिडकाकडूकोता- पची चि०.१९,५२.
वरोपधनम् नि० ३,११.	वर्त्मप्राप्ताजनात् सू० २३, २९.	वर्ष्मचिह्नगुल्मार्शोद्योनि- मेकानिलार्तपु चि०. १३,४७.
वरोपधम् नि०.३,९.	वर्त्मभ्याम् सू०.२३,२६.	वर्ष्मभरीरजोनाशान् सू०. १९,३.
वर्चक्षयकृतैः चि० २,३५.	वर्त्मरोगात् सू० ३०,८.	वर्ष्मोदावर्तगुल्मार्शं प्रीहमे- हाद्यमास्तान् क०.४, ६५.
वर्चक्षये चि०.९,३०.	वर्त्मरोगेषु सू०.३०,२८.	वर्षगणैः शा० २,२१.
वर्च.पित्ताकफान् नि०.१२ २९.	वर्त्मशूलपेचिलन्यकर्णना- साक्षिमर्दनः उ०.८,२०.	वर्षगुणानुवधि उ०.३५, ३४.
वर्णगधायै सू० ७,४.	वर्त्मसश्रया उ० ८,२५.	वर्षयोगेण उ०.३९,५५.
वर्णप्रशशिनी शा०.७,५१.	वर्त्मसंधिम् उ० ८,२.	वर्षशीतम् उ०.३९,५५.
	वर्त्मसंधितिसाक्षित सू०. २४,७.	
	वर्त्मसंख्याश्रया उ०.१०,५.	
	वर्त्मसु सू०.१,४५.	

वपसहस्रजायी उ० ३९, ३२	वसनात् उ० ३९,११६, वसताष्णशरत्सु सू० १,३१	वखादि उ० ३७,६०
वपानिनाययो सू० ७,७३	वसताया चि० १४,४२	वखातिरम् चि० १४,८७
वपातम् शा० ५,२४	वसया उ० ३९,१२६	वखातिरितम् उ० ९,४
वपातरेषु सू० १९,११	वसाज्यमदनाविवनम् उ० २०,८	वहन् सू० २,३८
वपात सू० १६,११	वसाज्यमध्यामम् उ० ३१, १७	वन्हिचूणावर्गणीतात् चि०, ८,३०
वपभिस्त्रवीरशक्रशुके चि० १७,२५	वसातेतृणपकृणस्य शा० ६,२०	वन्हिजम् शा० ३,९०-
वपामुत्तुटसुभि चि०,८, ११	वसामिथम् नि० १०,१६	वन्हिदीपन चि० ३,४
वपामुगान्यरुद्रात् चि० १५,४९	वसामेही नि० १०,१६	वन्हिदीपनम् चि० ८,१४८
वपाभृशकरारकशालितुङ्ग- जम् चि० ३८३	वसाक्षेण उ० ११,७५	वन्हिदेहया नि० ५,७
वपाभ्यो सू० ६,९६	वसायन् उ० ३,२२	वन्हिमादयम् क० ५,३
वपाशरद्वसनपु नि० २,५०	वसासुगधि उ० ३,८	वन्हिमूलम् चि० १९,५३
वपाशातोवितागानाम् सू० ३,४९	वसिष्ठाकम् चि० ३,१,१९	वन्हिवन् उ० ३७,६
वत्सिभय सू० २९,५	वसुक चि० ११,१८	वन्हिसधुसयाय चि० ८, ९९
वलीनाश नि० १२,८	वसुधश क० ६,२९	वन्हिसपकात् चि० १०, २१
वलीपलितनाशनम् चि० ३,१२३	वसुमताम् चि० ७,९४	वातद्वोगगुल्मशरीरीह- पादुत्वशक्ति नि० ८, २४
वलीपलितम् चि० ३,१२९	वसन् सू० ३,४८	वातद्वोगगुल्मशरीर्यानि- शूलशकृद्वहान् चि० १४,४२
वलीयाजोपतमता नि० ७, ६	॥ चि० १५,११२	वातद्वोगगनाशन चि० ६,३९
वल्क उ० ७,१५	वस्तु शा० ४,५१	वाता उ० ३९,१३
वल्कलम् चि० ९,७६	वस्त्रापनम् उ० ५,३५	॥ चि० २१,६३
वल्गुजयाजात् चि० २०, १३	वस्त्रगर्भाभ्याम् सू० २७, २०	वातास्थामदनाशिनी उ० १६,२२
वल्मीक उ० ३१,२०	वस्त्रगलितम् चि० ८,१४९	वाताप्रसिद्धे चि० ३,१
वल्मीकम् उ० ३२,८	वस्त्रचुमल चि० ११,४७	वातातपविधान उ० ३९, ८३
वलीकलानाम् सू० ६,८७	वस्त्रपट्टेन चि० १३,२९	वातातपसहा उ० ३९, १४५
वशानुयम् चि० ७,८२	पस्त्रवद्धम् उ० १६,५	वानातपाश्वयानादपरिहा येषु चि० १,४५
वशिर चि० ११,१८	वस्त्रवातात् उ० १,४२	वानानपाश्वभारस्त्रीध्यावा-
वशीकृतम् उ० ४,४०	वस्त्रवर्षाते सू० २२,२८	
वसन स० १,१	वस्त्रसरब्धम् उ० ३३,१६	
वसनशरदा सू० ७,७३	वस्त्रसकरात् नि० १३,४१	
	वस्त्रस्थम् उ० १६,१६	
	॥ ॥ २२,२१	
	वस्त्रातत्रपादत्र यसनम् शा० ६,१७	

मक्षीणधानुषु सू०.१६,	वाताभिभूतकोष्ठानाम् नि०	वातास्रस्य सू०.१,४१.
९.	७,५२.	वातास्रे चि०.२२,१८.
वातातपिकम् उ०.३९,५.	वाताभिभूतान् उ०.२५,	वातिकः उ०.३०,३.
वातातिसारोक्तैः चि०.९,	४५.	" " ३७,५१.
११५.	वाताभिभूते सू०.२०,१५.	" " चि०.७,१००.
वातात्मकम् उ०.३५,६८.	वातामये क०.२,७.	वातिकम् उ०.७,१६.
वातात्मके उ०.२,९.	वातामापुष्पवीर्यम् सू०.	" " चि०.१३,२.
वातादिकृण्वग्रंधिपूषक्षी-	६,१२१.	" " १४,१.
णमलाह्वयम् शा०.१,	वातामाभिपूषकाक्षोढमुकू-	वातिकस्य उ०.२,१०२.
१०.	लकनिलोचकम् सू०.	वातिकाः शा०.३,८९.
वातादिकोपनम् उ०.३६,	६,११८.	वातिकी उ०.३३,३१.
३.	वातार्तः उ०.३९,११४.	वातिकीम् उ०.३३,४१.
वादादिद्रूपितम् उ०.१७,	वातार्तस्यंदतिमिरदारुणप्र-	वातिरुक्करी उ०.२१,५१.
१३.	तिबोधिनः सू०.१६,५.	वातनाडः उ०.२१,३.
वातादिधाम सू०.१६,५५.	वातातानाम् उ०.२२,२६.	वातोक्ते चि०.९,१०२.
वातादिशमनी चि०.१५,	वातार्तिप्रम् चि०.२२,९.	वातोत्तरः चि०.७,९६.
१२१.	वातातितम् सू०.१९,५२.	वातोत्तरम् चि०.२२,३.
वातादिषु नि०.५,२९.	वाताविरोधि चि०.४,५.	वातोत्तरस्य चि०.८,८४.
वाताधिके चि०.३,१०९.	वाताशयगतम् उ०.३५,	वातोत्तरे चि०.१,९६.
वाताभ्यातोदरस्य शा०.२,	७०.	" " १९,३.
३३.	वाताटीला शा०.५,१०३.	" " २२,५.
वातानुगे चि०.३,५०.	वाताटीले नि०.९,२४.	वातोत्तरेषु चि०.१९,९२.
वातानुलोमन् सू०.४,३.	वातासृष्टिपित्ताह्वयवार्ति-	वातोत्थान् चि०.२२,४.
वातानुलोमनः सू०.६,३५.	नुन् चि०.२२,४४.	वातोदरे नि०.१२,१२.
वातानुलोमनम् सू०.५,	वातासृष्ट्यातरीगनुन् चि०.	" " चि०.१५,५३.
७५.	२२,४५.	वातोदावर्तितम् नि०.९,
" " चि०.४,५३.	वातासृष्ट्योहमेहाशोणुल्म-	२७.
" " २२,६२,	विष्णुप्रसंगम् क०.	वातोद्रेचे नि०.६,२७.
" " ६७.	४,४०.	वातोद्रेतः उ०.१५,२५.
वातानुलोमनी चि०.९,१४.	वातास्रजिन् उ०.२६,२७.	वातोद्रेकभयान् उ०.२४,८.
वातानुलोमनी सू०.६,३२.	वातास्रम् सू०.१८,१०.	वातोपततायाम् उ०.३३,
वातानुलोम्यम् सू०.१६,	" " शा०.३,३७.	३९.
३०.	" " उ०.२९,१३.	वातोत्थणविपाः उ०.३७,
वातापित्तजिताम् चि०.१,	वातास्रमोहमुच्छ्रायमदस्य-	" " १५.
८६.	प्रज्वरान्वितम् शा०.५,	वातोत्थणस्य चि०.८,
वाताभितापविहितः उ०.	९९.	१००.
२४,१९.	वातासरीगे उ०.४०,५०.	वातोत्थणाः नि०.११,३५.

॥ उ० १९२	वायस उ० ३०,३०	॥ ॥ ॥ ३८
॥ ॥ २३ १७	वायसजवामन्मू वि० १९,	॥ ॥ ॥ ४३
वातो-वणानाम् उ० २७	७५	॥ ॥ ॥ ४५
३०	वायसम् शा० १,३८	॥ ॥ १६,३
वाताल्यणानि वि० ८,	॥ वि० १२,४२	॥ ॥ ११ १०
१२२	वायसीगाकम् वि० १,२३	॥ उ० ६,१
वाताल्यणे वि० २,३४	वायु उ० २,२० १	॥ ॥ १०,१
वाताल्यणपु सू० १९,१	वायु सू० १,६	॥ ॥ १५,६
॥ वि० १२,९	॥ ॥ ३,२७	॥ ॥ १७,१०
वाताएकापोक्तम् उ० २२	॥ ॥ ११,२१	॥ ॥ ११ १९
४२	॥ ॥ ११ २६	॥ ॥ २१,६०
वातीष्ट उ० २२,३	॥ ॥ १०,४	॥ ॥ २९,११
वातनम् उ० १,२	॥ ॥ १९,२६	॥ ॥ ३१,२२
वाटिनम् उ० ४,१७	॥ शा० १,९४	॥ ॥ ३३,३२
॥ ॥ ११ २३	॥ ॥ ११ ९५	॥ ॥ ११ ३७
वायठता वि० १,७२	॥ ॥ ४, ६	॥ ॥ ११ ५०
वायगू सू० ३,४२	॥ ॥ ७,९९	॥ क० ५,४६
वातर सू० ७,१६	॥ ॥ ११ १०४	॥ वि० ४,१८
वातरसादित शा० ६,२६	॥ ॥ ११ १०७	॥ ॥ ५ ६३
वान्तवान् उ० ३७,७	॥ ॥ ६,३८	॥ ॥ ९,९७,
वामनम् क० १,१४	॥ नि० ३ २८	॥ ॥ १५,५०
वामपाश्वत सू० १९,२०	॥ ॥ ५,३१	॥ ॥ ११ ५२
वामपाश्वभित नि० १२	॥ ॥ ७ १४	॥ ॥ १६,४६
२३	॥ ॥ ११ ४६	॥ ॥ ११ ५१
वामपाश्वभितम् शा० ३,	॥ ॥ ८,१२	॥ ॥ १९,१७
६१०	॥ ॥ ९ ६	॥ ॥ २१,२७
वामवाही वि० १५ ८५	॥ ॥ ११ २३	॥ ॥ २२,४
वामहस्तगृहीतया सू० २७	॥ ॥ ११,२१	वायुकापित सू० २६,५६
१ २४	॥ ॥ ११ ३०	वायुवपादानरक्ष्यराश्व
वामा शा० ६,२३	॥ ॥ ११ ३९	न्यभाषत सू० ७,५६
वामांगुलांगुलीधृतम् उ० ९	॥ ॥ ११ ६१	वायुनिवाहिण सू० २९,
४	॥ ॥ १२,११,	५२
वामातीसारनाशनो सू०	॥ ॥ ११ ३५	वायुमथाना नि० ३,३२
१७,३६	॥ ॥ १३,२१	वायुवशान् शा० २,३७
वामितम् सू० १८,३३	॥ ॥ १५,५	वायुविक्षित नि० ११,११
॥ वि० २२,१५	॥ ॥ १७	वायुमसगान् नि० ११,
वामि उ० ३३,३९	॥ ॥ ११ ३३	५१.

वाय्वादिभृशकोपतः सू०. ८७.	" वि०.४,२८.	वातामृनाभिषररापयोऽ- ध्याधीकरजोदरकलक-
वाय्वादीन् सू०.१३,३४.	वारुणीमतेः वि०.१८,२९.	पद्यम् वि०.१९,१८.
वाय्वामरुकाद्राभि वि०. १४,३२.	वाग्णीयुक्ता सू०.७,४१	वासारसेन वि०.२,२४.
वाय्वामया सू०.१८,२६.	वार्षिकुरतीरभावितानाम् वि०.४,२६.	वातिनेषु वि०.१२,१४.
वाय्वाशये वि०.९,४६.	वातम् सू०.२५,२१.	वास्तुः वि०.३,२३.
वारंगरुणसंस्थानानाहृदे- ध्यानुरोधतः सू०.२५, १४.	वातांरुडवम वि०.१०, ५९	वास्तुस्व सू०.६,७१.
वारंगम् सू०.२८,२८.	वातांरुनिमृदुमुमरठोऽक- लपहयः वि०.१,७५.	वास्तुस्वमा सू०.६,९५.
वारंगस्य सू०.२५,१४.	वातांरुबीजम् उ०.२०, १६.	वास्तुस्व वि०.९,२१.
वारणदंतः उ०.२५,६२.	वानांकम् सू०.६,७५.	" १५,८२.
वारणमौक्तिकम् उ०.३६, ९०.	" ७९.	वास्तुनामिप्रिधृदनीपाठा- श्लादिपद्यान् वि०. ८,८०.
वाराहम् सू० ७,३२.	वातांकरसपिष्टम् उ०.३७, ३८.	विशतिलम् सू०.१९,३८.
वाराही उ०.१३,५५.	वातांकात् वि०.१०,५९.	" वि०.१६,३.
" वि०.११,२२.	वातांकामलकाकृतीन् उ०. २९,२३.	विशतिविधम् नि०.१६, ५०.
वाराहीकंदम् उ०.३९,५८.	वातांभु सू०.२९,८०.	विशतिविधाः नि०.१४, ४३.
वाराहीम् उ०.२२,८६.	वाभिकयोः वि०.१,३५.	विशतिगाम् उ०.१३,७९.
वारिणी उ०.२७,३६.	वायने उ०.३५,४०.	विश्वकृशाभ्यरसनगभांन् उ०.३९,१२७.
वारितकम् वि०.१०,३.	वार्षिकम् सू०.४,३५.	विश्वनातानचनम् उ०. ३५,५४.
वारिनिममदेहान् उ०.५, १७.	वाल्मीकीरचदनम् सू०. १०,२८.	विश्वनातानचनम् वि०. ६,३३.
वारिपानावगाहयोः वि०. १५,१२५.	वाल्मिल्याः उ०.३९,२३.	विश्वनीयम् उ०.४०,५८.
वारिमेदसा उ० २२,९६.	वाल्मिल्याः उ०.२६,२८.	विकल्पितनिमर्दकम् वि०. ७,४०.
वारु वि०.११,७.	वाल्मिल्याः उ०.११,४८.	विकसाम् वि०.५,७८.
वारुणी सू०.५,६८.	वाल्मीकिः सू०.२९,४१.	विकारकृत् उ०.३७,६०.
" वि०.१४,१११.	वातः सू०.१९,१७.	विकारचोरा उ०.३९, १५७.
वारुणीकल्पितम् वि०.६, ३३.	" उ०.२०,२.	विकारजातम् सू०.१२,३३
वारुणीदधिमडम् वि०.६, ३५.	वासंतः सू०.१३,१४.	" ३४.
वारुणीम् उ०.२०,४.	वासागुडूचीत्रिफलाकृती- भूनिबानिबजः वि०. १६,१३.	विकारनामाकुशलः सू०. १२,६३.
" वि०.८,५२.	वासाघृतम् वि०.१४, ६२.	
वारुणीमडम् क०.१,२२.		

विशारमरुतीः सू०.१२, ६५.	विगततृषानु उ०.५७,३७.	विच्छिन्नतच्छपयुग्मकमः नि०.९,३०.
विहारम् शा०.३,६९.	विगतरागः उ०.३९,१६९.	विच्छिन्नप्रविष्टविनाः उ०. १६,१५.
॥ वि०.९,१००.	विगतान्मादलक्षणम् उ०. ६,६७.	विच्छिन्नविरताः सू०.७,६.
विशारभृदिम् सू०.२३,६०.	विगतोपधवेदने उ०.१६, ३९.	विच्छिन्नस्तवः शा०.८,४८.
विशारसामान्यगुणे शा०. ६,७.	विगंजना उ०.२६,३३.	विनयते सू०.१५,१०.
विशाराः सू०.१९,५१.	विगंधम् शा०.१,२४.	विनया वि०.३,१५६.
विराजिभक्तिमुमपद्यपी- जान्नमपे उ०.१,४२.	विगर्भताम् सू०.२१,२०.	विनयामटरानि उ०.१९, १६.
विरुत्ताननम् उ०.७,१७.	विगुणानिम्बः वि०.९,४५.	विनयाशुंटीदेवदरुपुनर्नयम् वि०.१७,२.
विरुत्ताविरुत्ता. सू०.१,७.	विचर्षिता नि०.१४,१८.	विनितकडपाणम् सू०.१८, ५३.
विरुत्तासात्म्यसमलान् उ०. ६,२.	॥ वि०.१९,६८.	विनिहातिध्रुवः उ०.७,४.
विरुतिः सू०.१,३९.	विचर्षिताम् वि०.१९,६९.	विनयः वि०.१,१७३.
॥ शा०.१,५४.	॥ ॥ ॥ ८४.	विनयात्मम् वि०.१,११४.
॥ ॥ ॥	विषयी नि०.१४,८.	विदु नि०.२,५४.
	विषारः नि०.१०,४०.	॥ ॥ ७,१८.
	॥ ॥ ॥	॥ वि०.१,१६१.
		विदयकताभृगुर्ध्व. शा०.४, ६०.
विरुतिज्ञाने नि०.२,५३.	विषयप्रत्ययसारकद्वयभे- देन सू०.९,१८.	विदयम् शा०.४,८.
विरुतिम् सू०.५,४८.	विषयम् वि०.५,४०.	विदयवत् शा०.४,९.
॥ नि०.१५,११.	विषयत्रा वि०.६,५.	विदये शा०.४,४३.
विरुतीः वि०.११,९.	विषयान् उ०.३५,३६.	विदयो शा०.४,४६.
विरुतः नि०.१,३.	विषयेः वि०.७,७९.	विदुतम् उ०.५,१९.
विरुतेहाम्बरागता नि०.६, २९.	विषयिता उ०.१६,६.	विदुतपावसताये. वि०. ७,५२.
विरुतेः शा०.१,६.	विषयंयम् सू०.२७,९९.	विदुतपोदयान् सू०.११, ३२.
विरुते शा०.५,५२.	विषयंयतम् वि०.१६,३०.	विदुतन्वगधम् नि०.९,१८.
विदुतिशाम् सू०.२९,४५.	॥ ॥ १७,१५.	विदुतसहचरवेदनु सू०. १८,४०.
विदुयीम् नि०.६,३.	विषयिनेः वि०.८,१३७.	विदुतसहचरान् उ०.३,३१.
॥ उ०.२७,९.	विषयंयधिमस्तुयम् वि०.१४,३८.	विदुतसहचरान् शा०.१,१६.
विदुतमहाकः सू०.१९, ८६.	विषयनः नि०.४,३३.	विदुतसहचरान् सू०.४,४.
विदुतोपिस्वर्मणा शा०. ३,६८.	॥ ॥ १५,१९.	
विदुतम्वल्लभानि नि०. ३,०९.	॥ उ०.१,१९.	
	विदुतम् सू०.११,४०.	

विष्णुत्रयप्रहम् उ० ३३, ३७.	विदारीकक्षवक्षणे उ० ३१,	विदार्भादिगंगायेन शा०.
विष्णुत्रयप्रहस्यासशोफहि-	१६	१, १७.
ध्माज्याध्रमेः शा० ५,	विदारीरुणायष्टीगताब्दाफ-	विदार्थादिगृतेन चि० १५,
८९.	लफल्कवनू क० ४,	५३.
विष्णुत्रादिपहायाः सू०.	४६.	विदार्थादिगृतेन चि० १५,
१४, ३१.	विदारीकंदकटिना उ० ३१,	६४.
विष्णुत्राभिलसंगाभिगुरुवा-	१६.	विदार्थांमलहस्य चि० १६,
ध्मानन्दद्वये क० ५,	विदारीकंदयन् नि० १०,	४१.
३८.	३४.	विदाहपरिहाराय उ० ३९,
विष्णुत्रे सू० ८, ५५.	विदारीक्षुरसापुतेः चि० ३,	१२२.
वितर्क्यः चि० २२, ६८.	२६.	विदाहरागुरुकाफसोऽधम-
विशुषीकृतायाः उ० ३९,	विदारीधात्रीक्षुरसानाम्	धिविहुंनम् उ० ३८,
१०९.	उ० ४०, १६	१२.
वित्तम् शा० ६, ७०.	विदारीविष्मलीशालीप्रिया-	विदाहशोककुरुं हूयिद्विः
वित्त उ० १३, ९७.	लेक्षुरकाद्रजः उ० ४०,	चि० २१, ३९.
विदग्धः उ० १७, १२.	२१.	विदाहित्यात् चि० १३,
" " २५, ३४.	विदारीषर्गसिद्धेन चि०.	२७.
" चि० ७, ५.	१३, ३.	विदाहिभि नि० १३, ४४.
विदग्धम् सू० ८, २६.	विदारीवृषमूढम् उ० ३९,	विदुलदहनविदाः सू०.
विदग्धा उ० १२, २८.	३५.	१५, ३.
" " " २९.	विदारीस्वरसेन चि० ३,	विदुलस्य क० १, ७.
विदग्धाहारमूर्छिताः चि०.	१५१.	विदुषा चि० १६, ३३.
९, २.	विदार्थेतिषलाबलामधुरु-	विदहपतिनिर्मितम् उ०.
विदग्धाहारममनात् उ०.	वायसीः उ० ३९, ६०.	१३, २७.
१३, ९५.	विदार्था चि० ५, ४१.	विदेहाधिपतिमणीताः उ०.
विदग्धे सू० ८, २७.	विदार्थाः उ० ४०, १२.	२२, ८३.
विदग्धे उ० २२, ३९.	" " " २६.	विशुलरायांतोपोतदीपितम्
विदटितम् उ० २६, २.	विदार्थांदि सू० १५, ५.	उ० १२, १३.
विदासिकाम् उ० ३२, ७.	" " " १०.	विदधि. सू० १८, ९.
विदारिगंधा चि० २, १७.	विदार्थादिगणसाधक-	" नि० १०, २६.
विदारिगंधासिद्धेन उ०.	सिद्धम् चि० ३, १०.	" " " ३४.
३७, २९.	विदार्थादिगणसाधकविशी-	" " " ११, ३.
विदारिपयागुलवृश्चिका-	रसेः चि० २१, २७.	" " " ५६.
ली-वृश्चिपदेवाध्वयशू-	विदार्थादिगणाय चि० ६,	" " " ५७.
पंरुष्यः सू० १५, ९.	६७.	" उ० १३, ९.
विदारिपद्याध्वयशू-	विदार्थादिगणेन उ० २०,	" " १७, १५.
संभि उ० २२, २५.	१०.	" " ३३, २५.

॥ चि०.१३,२७.	विप्रातिपद्यते सू०.१२,७०.	विभ्रातनयनः नि०.४,
चिद्विधिरिया उ०.१८,३६.	विप्रनुपति उ०.३९,१५७.	१४.
विद्विधिहृद्दोगगुल्मा-	विप्रियम् सू०.१२,३६.	विमर्दकान् उ०.३९,१२७.
मिसदनादयः नि०.	विप्रुतम् उ०.४,२१.	विमलसंज्ञितामधुभिः
१६,५८.	॥ ॥ ६,५२.	उ०.३९,१७२.
विद्वधीगुल्मबीसर्पदाहमो-	विप्रुता उ०.३४,५४.	विमलैर्द्विपता सू०.१४,१७.
हमदज्यरान् चि०.१३,	विप्रुतास्तः नि०.४,१२.	विमार्गगः नि०.१६,३.
१२.	विप्रुताख्या उ०.३३,४९.	॥ वि०.१५,८०.
विद्वधीपिदिनार्धुदे उ०.	विप्रुतानाम् क०.४,२०.	विमार्गगान् चि०.२२,७०.
२४,२०.	विचद्वमार्गम् चि०.२१,२०.	विमार्गगे शा०.३,७३.
विद्वधीनु चि०.१३,२५.	विचद्वमुक्तम् नि०.७,२७.	विमार्गतः शा०.३,४५.
विद्वक्षापुदरस्थ सू०.१,	विचद्वरथाः चि०.१,३०.	विमार्गजरादादयोः चि०.
४०.	विचद्वयातयथाः चि०.९,	१४,८६.
विनुमत्तन्निभाः शा०.५,	३७.	विमिश्रयेत् चि०.३,
११२.	विचद्वयुक्तविष्णुश्रुतुदमत-	१४४.
विधिवर्जितम् नि०.१०,	विकारिणाम् क०.४,५१.	विमिश्रम् चि०.१६,३४.
३.	विघट्टानित्यर्थसः चि०.	विमुक्तविपकचुकाः उ०.
विधिनिहितम् उ०.५,	१,१११.	३६,१९.
२०.	विबंधकासन्दृष्टाभ्युपेक्षा-	विमुक्तसधि उ०.८,६.
विधिहीनम् नि०.१६,१.	यहणीगदान् चि०.५,	विमुक्तसु चि०.२१,३१.
विनतागुलिः उ०.७,११.	५८.	विमुक्तान् सू०.२,२४.
विनास्तन चि०.१,१७१.	विबंधरुत् सू०.२,१५.	विमुक्तार्ताः सू०.७,४३.
विनामः नि०.२,१८.	विबंधगोत्रोद्गास्तुलासा-	विमुदितम् उ०.१६,३३.
विनिमज्जतम् नि०.६,३९.	दिभिः सू०.१४,१३.	विमुद्विषान् शा०.१,८९.
विनिघानन् नि०.८,७.	विबंधग्रम् सू०.६,१४४.	विमुक्तान् शा०.५,१२०.
विपरीतगुणेः उ०.३७,१६.	विबंधमुन् सू०.६,१६१.	विमुक्तान् नि०.५,३७.
विपरीतत्वात् सू०.९,१६.		७.२२,९.
विपरीतस्वतत्त्वः सू०.१२,		३५,३९.
३९.		३.२२,२३.
विपरीतोपस्थापिता नि०.२,	यनागनेम् सू०.६,१४५.	विमोक्षे उ०.२७,२९.
२३.	विभक्तपनगाधत्वम् सू०.२,	विमोक्षपनात् चि०.१३,२३.
विनादिका चि०.१९,७८.	१०.	विमोक्षपनाधम् उ०.२५,
विनादिकाः नि०.१४,२३.	विभवसाहस्युधिषट्कान्वि-	३३.
विषायाम् सू०.२७,१६.	तः शा०.३,९१.	विपुक्तः चि०.७,६४.
विषयः १६,११.	विधमभूवणा चि०.१,	विधानितम् चि०.१,९१.
विपुत्तन स्मार्यरीतिर-	१४५.	विधानिविहनाकाशः शा०.३
भायः सू०.२,७६.	विधमम् क०.३,१८.	

विरसास्यता नि० २,१५	विलचिते वि० १४,११८	॥ ॥ २९,३
विरसास्यताम् उ० २१,५४	विश्विका सू० ८,२८	विश्वर्षिता उ० ३,२९
विरागभाल्यपत्तना शा० ६,	विश्विमुष्णस्य उ० २६,	विश्वणताम् सू० २९,६७
५८	२४	॥ नि० १५,१०
विरिकुधुपाकरो सू० ५,	विल्वेरन् सू० १३,१९,	॥ क० ३,६
६६	विलयम् वि० १११	विश्वणदतयदन वि० २१,
विरिक्तनु वि० २०,३	विन्द्याय उ० ३२,१	३८
विरुद्धगुणसपागे सू० ९,	विल्वणा सू० ६,१६१	विश्वगभावम् उ० १५,४१
२४	विलाप्य वि० १५,२९	विश्वगोष्टम् उ० २८,७
विरुद्धापक्रमत्वत् सू० ८,	विलासतोभि वि० ७,७८	विश्वद्विभया उ० ३३,३
१४	विलासाधिष्ठितामभि	विश्वधते सू० २८,१
विरुधाहारभुजाया उ० १,	वि० ७,८१	विश्वधिष्णु उ० २३,१९
१९	विलासिनीनाम् वि० ७,	विषाह शा० ६,५२
विरिकदुष्मन् सू० २३,१७	७८	विरिक्तता शा० १,३
विरिक्तस्ययमनपुटपाकादि	विलासिन् वि० ७,५९	विरिक्तस्थ सू० ८,३६
विधमान् उ० १३,९४	विलिखम् शा० ५,११८	विरिक्ते उ० ३,४१
विरिकसाभ्या सू० १८,८	विलिखिताम् उ० २२,११	विरिधित्तरवति वि० १५,
विरिपनसाधनम् नि० ३,८	विलिखिते उ० ९,२२	१०३
विरिपनरथ सू० २०,२२	विलीन वि० ४,३	विरिधित्तरणा शा० ५,
विरिपनालिपागेन क० ५,	विलीनलीना उ० १२,२६	४६
२३	विलीने सू० ३०,५०	विरिधाकृतिन् नि० ७,२
विरिपनादीन् उ० २,३४	विलीयते सू० २८,११	विरिधामिका शा० १,१
विरिपनानि सू० १५,२	विलूनपक्ष उ० ३५,३६	५२
॥ क० २,६२	विलपनम् उ० ५,३८	विरिधाहितसेवनम् नि०
विरिपनास्थापनयो वि० ९,	विलेपी सू० ६,२८	१,१३
७६	॥ वि० ९,६५	विरिधोपदशान् उ० ३९,
विरिपनाहृतानाहम् शा०	विलपीम् सू० १८,२९	१२७
५,९१	॥ उ० १४,२१	विरिधोपधसभृतान् वि०
विरिपनी सू० ९,२६	॥ ॥ ३९,३६७	७,७०
विरिपनीय वि० १४,४४	विलपनम् उ० ३५,६	विरिधोपधे उ० १५,६
विरिचितम् वि० ३५,६६	विलोचनानि शा० ३,९४	विदकरणे सू० ८,५५
विरिधि सू० ७,४०,	विलाम नि० १६,४२	विरकरम् उ० १९,१३३
विरिधिना नि० १४,१	विलामबाना वि० ८,८९	विरुत्पन्नम् सू० २८,२१
विरिधिद्वयभीहृपविषादयो	विलसु शा० ७,३९	विरुत्पन्नानि शा० ४,५५
नि० १६,२३	विरुत्पत्ते सू० ९,१६	विरुत्पन्नम् वि० ११,५५
विरुत्ता सू० ७,१२	विरुत्पन्नम् वि० ८,१६३	विरुत्ता सू० १७,२८
विरुत्पन्नम् उ० ३२,६	विरुता सू० २८,३	विरुताम् शा० १,८४

॥ उ०.६,३९.	विशुद्धसंज्ञम् वि०.८,१.	विपक्षिमेः सू०.१,९.
विशस्तः उ०.१,२६.	विशुद्धरक्तम् सू०.७,५३.	विपक्षारादिदग्धे सू०.२२,
विशस्य सू०.२८,२४.	विशुद्धरक्ता शा०.५,४७.	७.
विशस्यते उ०.२६,३४.	विशुद्धश्लेष्मणः नि०.३,	विपक्षारान्पतीसारच्छर्दि-
विशासः उ०.३,२.	१०.	मोहानुरोपु सू०.१७,
॥ ॥ ४,१७.	विशुद्धस्तम् उ०.१५,१७.	१७.
विशाटम् सू०.२९,२१.	विशुद्धास्मः नि०.४,९.	विपक्षराजीर्णविरुद्धाभ्यपर-
विशाला सू०.१०,३०.	विशोधनि वि०.९,९.	तः सू०.१८,६.
॥ वि०.१७,३१.	विशोधनीयम् वि०.१७,	विपक्षान् वि०.१०,५६.
विशालाः उ०.१९,१४९.	४०.	विपक्षरोपमम् सू०.७,२९.
विशालात्रिकलारोधनलि-	विशोधनीयान् क०.४,७२.	विपक्षमोदप्रथिगडेपु क०.
फादेयदासभिः वि०.	विशोधनीयेषु क०.४,७१.	१,३१.
१७,२५.	विशोधनेः उ०.२६,३८.	विपक्षम् उ०.३७,२४.
विशालापिप्पलीमूलम् वि०	विशोधय उ०.३९,८९.	॥ ॥ ७५.
३,४६.	विशोधयन् सू०.४,३५.	॥ वि०.७,११०.
विशालाम् वि०.१६,१०.	विशोष्याः क०.४,७१.	विपक्षाम् उ०.६,१९.
विशालारोधनरिपक्षणा-	विशोषणम् वि०.१,९.	विपक्षोपधिभिः उ०.३५,
वैलेलपाकुलम् वि०.८,	विशोषयन् वि०.९,५.	३३.
६५.	विशोषितः वि०.१७,१.	विपक्षार्दिहिम्मानुदश्वास-
विशाले वि०.१२,२५.	विश्रमस्तातंये सू०.२,४४.	कासिषु सू०.१३,४०.
विशि सू०.१,४२.	विश्रितः सू०.२९,९८.	विपक्षाः नि०.१३,४०.
विशिरानि शा०.६,२७.	विश्रितपूदेहम् उ०.२६,५७.	विपक्षजिते वि०.१७,४०.
विशिरा शा०.५,४४.	विश्लेषः नि०.२,३२.	विपक्षित् सू०.७,२१.
विशिष्टता क०.१,१.	विश्लेषणम् शा०.५,१०९.	॥ वि०.१,१६७.
विशिष्टम् सू०.९,२६.	विश्रफ्मा नि०.१५,२.	॥ ॥ १७,४०.
विशिष्टमेभ्रायतमुद्रितसः	विश्रमेपजम् उ०.३७,३४.	विपक्षुशानाम् उ०.२५,
उ०.३९,३२.	विश्ररूपः वि०.१५,२.	१७.
विशिशाम् उ०.३६,५७.	विश्रस्य नि०.१५,१.	विपक्षेषु वि०.७,११०.
विशीर्णद्विजयंभनाः उ०.	विश्राची नि०.१५,४४.	विपक्षणम् उ०.३५,२.
२१,२७.	॥ ॥ ५५.	वपक्षस्य उ०.३७,२४.
विशीर्णधारम् नि०.६,९.	विश्राच्याम् सू०.२७,१७.	विपक्षः सू०.७,१२.
विशीर्णवाक् नि०.४,१५.	॥ वि०.१३,५१.	विपक्षिधेन उ०.३५,४०.
विशीर्णमाणसांसः उ०.३७,	विश्रात्मा नि०.१५,२.	विपक्षोपात्ता शा०.५,१३.
१२.	विश्रोषधस्य वि०.३,	विपक्षारानाः सू०.७,१९.
विशीर्णमाणगम् शा०.५,	११९.	विपक्षिचालमुत् सू०.२६,
९८.	विपक्षयुतेः उ०.३०,२०.	३०.
विशुद्धकीसः उ०.३९,१७५.	विपक्षोपजान् उ०.३७,६५.	विपक्षितस्य उ०.३६,३५.

विषप्रकृतिफालाक्षदोषदु व्यादिसगम उ० ३५, ६०	विषमारभक्रियाफल नि० २,६९	विषाणवर्णयत्नात्दाकृश ल्यम् सू० २८,२२
विषभुक्ताय सू० ७,२६	विषमाशानम् सू० ८,३२	विषाणाम् उ० ३५,५०
विषमच्छिन्नदग्धाभा उ० १२६	विषमूच्छामदातानाम् सू० ७,२	विशाणि उ० ३६,९२
विषमज्वरजित् चि० १, १५६	विषमूषिकाम् उ० ३६,९१	" " ३७,२२
विषमज्वरनाशना चि० १,१५२	विषमाचके उ० २६,५६	विषात्मिका उ० ३७,२७
विषमज्वरम् सू० ५,५७	विषमाल्बणसाधित उ० २७,३१	विषादम् उ० ३५,२१
विषमज्वरबीनपदप्लाग्मा नमवाहिका क० २,२१	विषपतिशया उ० २०, ३७	विषादिता शा० १,८
विषमज्वरे सू० ५, १०	विषपलुब्धानाम् चि० ७, ९३	" नि० २,१७
विषमघने चि० १,९८	विषपाज्ञानम् सू० ३०, ३७	विषाधिक्यम् उ० ३६,९
विषमयोत्थिते चि० १, १५	विषयाणाम् नि० २,५६	विषातरम् चि० ७,२
विषमयस्त नि० ३५,५३	विषरूपायुकारित्वान् सू० ८,१२	विषातदाहपिचनुत् सू० ३५,१२
विषमपाकिमौ उ० २१,७	विषरक्षणम् सू० ८,१३	विषान्विता सू० १९,७३
विषमम् शा० २,२७	विषवल्ली उ० ३५,२०	विषापह् सू० ६,११
विषमरुधिकफो सू० १५, २५	विषवान् सू० ७,३	" क० १,३९
विषममन्दिता नि० ११, ४२	विषविनाशन सू० १५,२७	विषापह्म् सू० ६,१२५
विषमसंस्थिति नि० ११, ६	विषवृक्षानिलस्वस्नान् नि० १३,२१	विषापहे उ० ३६,७५
विषमरुधांधशयनभृशमे धुनसेवने उ० ३३, २८	विषवर्ग उ० ३६,५३	" " ३७,७७
विषमरुद उ० ६,३	विषवर्गात् उ० ३६,५२	" " ३७,८१
विषमामया सू० १६,३७	विषवर्ग उ० ३५,१७	विषापाये उ० ३६,८७
विषमागक्रियारम् सू० १२,२१	विषशतप सू० ७,२६	विषाभिधानविदिकफुल्लशा कविसापण सू० १८, ५६
विषमाजीर्णशीतसरोणभो जने नि० १६,२५	विषशाल्यार्थम् उ० ३६,९२	विषात सू० ७,६०
विषमापरिहारिणाम् शा० ५,१२२	विषशक्ने उ० ३८,२०	विषापापम् चि० १९,८१
	विषसकटम् उ० ३५,६०	विषावग उ० ३६,२२
	विषसकटे उ० ३५,६२	विषूचिशरीणगमज्वरे उ० ३६,८५
	विषसक्कम् सू० ८,१२	विषूचिकामतिशयायल्दृग्ग शमना चि० १०,६०
	विषसंज्ञित उ० ३५,२	विषूचिकाम् चि० १५,७३
	विषसादृशान् चि० ७,३	विषूच्यनसकच्छादिगमशी सपराहुता नि० ११, २८
	विषह्न चि० ७,७३	विषाये उ० ३७,२५
	विषदृदि उ० ३६,५६	विषाद्वग उ० ३६,१७

विषोपमम् चि०.१,८२.
 विषोत्पन्नाः उ०.३६,४.
 विषोष्मणा उ०.३६,५१.
 विष्कंभो शा०.२,३०.
 विष्किराः सू०.६,४४.
 विष्किरेषु क०.४,४७.
 विषंभः सू०.८,३१.
 " नि०.६,१७.
 " " ७,१६.
 " " ८,२१.
 विटंभकरम् उ०.१६,६७.
 विटंभजित् सू०.५,३१.
 विटंभम् नि०.१५,१०.
 विटंभयंतः सू०.८,५.
 विटंभि सू०.६,३४.
 " " " ८६.
 " " " १२०.
 " " " १२५.
 " " २९,४०.
 विटंभिगुल्दोपलाः सू०.
 ५,४१.
 विटनिनी सू०.६,३६.
 विटभी सू०.६,३९.
 विष्णुः नि०.१५,२.
 विष्णुलतम् चि०.१,१७५.
 विष्णुम् चि०.१५,१७.
 विष्यदयति सू०.२९,४.
 विर्ष्यदि सू०.६,१४१.
 " " ३०,२४.
 विष्यगादिधतः नि०.४,३.
 विसंस्मृतिम् उ०.४०,५१.
 विसः उ०.१६,४४.
 विसंज्ञः नि०.२,७८.
 विसंज्ञम् क०.३,३८.
 विसदृशाः नि०.७,२९.
 विसर्गः सू०.३,५.
 विसर्गात् नि०.२,५२.

विसर्जनी नि०.७,४.
 विसर्पः सू०.२९,१२.
 " शा०.५,९७.
 " नि०.१३,४३.
 " " ५२.
 " चि०.१८,३७.
 विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकद्रुपाद्वा-
 मयज्वराः सू०.४,१८.
 विसर्पेष्टम् चि०.१८,२.
 विसर्पज्वरकामलास्रकुटाप-
 हम् चि०.१९,१८.
 विसर्पग्रीहविद्वधीन् सू०.
 ११,८.
 विसर्पम् नि०.१३,६६.
 " " १६,२५.
 " उ०.३४,४०.
 विसर्पमर्मसरीधहिष्मास्या-
 सधमकूमेः शा०.५,८७.
 विसर्पवत् उ०.३१,१३.
 विसर्पवान् नि०.१३,३५.
 " उ०.३७,५७.
 विसर्पविद्वधिग्रीहगुल्मगमि-
 सदनज्वरान् सू०.२७,
 ३.
 विसर्पविद्वधिग्रीहशिरःपंदा-
 क्षितोगिणः सू०.१४,
 ११.
 विसर्पविद्वध्यलजीरलादा-
 हान् क०.२,५५.
 विसर्पेष्टातये चि०.१८,१०.
 विसर्पस्य उ०.२,२७.
 विसर्पापचिकुटनुत् उ०.
 १३,९.
 विसर्पणी शा०.५,१०.
 " नि०.१०,३१.
 विसर्पे क०.१,४४.
 " चि०.१९,१५.

विसर्पेषु चि०.१८,१.
 विसर्पैकघृतानि उ०.१८,
 ४४.
 विसृचिका सू०.८,८.
 " नि०.८,२२.
 विसृचिकाम् सू०.८,५.
 विसृच्याम् सू०.८,१७.
 विसृत्तम् चि०.१४,८८.
 विसृतरतः नि०.९,४०.
 विसृत्तसंज्ञिते शा०.५,७.
 विसृष्टिताननाः नि०.७,
 २९.
 विसृष्टोदके चि०.१९,९०.
 विसृष्टोदतृडधमेः नि०.२,
 ४५.
 विसृष्टोदम् नि०.१४,२८.
 विसृष्टोदविद्वधिगुल्मशोफो-
 न्मादमदान् चि०.१९,
 ६.
 विसृष्टोदाः शा०.५,११२.
 विसृष्टोदाख्याः उ०.३१,९.
 विसृष्टोदाभिहतज्वरे चि०.
 १,१६५.
 विस्रापनेः चि०.७,११४.
 विस्रागंधता उ०.३,२२.
 विस्राकता उ०.३७,४.
 विस्राः नि०.७,३५.
 विस्रावणानि सू०.२६,३१,
 विस्रावणेः उ०.२२,१९.
 विस्राः उ०.३,७.
 विस्रात्यम् सू०.२१,२२.
 विस्रम् उ०.७,९.
 विहंगः उ०.३५,३६.
 विहंगेषु सू०.६,६८.
 विहारः शा०.३,४४.
 विहाराहारजनितम् शा०.३,
 ७८.

विहीनसंवस्य उ० ६,४
 विहीयते चि० ५,९०
 विहृत उ० ३७,१२
 वीक्षणाक्षम् उ० ८,२०
 वीचीतरगविक्षोभमास्तोद्ध
 तपल्लवा उ० ३९,८४
 बीजासमर्धम् शा० १,१०
 बीतनुषा चि० १,७२
 बीतस्वगस्त्रिकूष्माण्डनुलाम्
 चि० ३,११३
 बीतयन्त्रत चि० ८,८
 बीतशस्त्राक्षमजने उ० ६,
 ५०
 बीतशीतम् चि० ११४६
 बीरणस्य उ० ४०,१२
 बीरतरादि सू० १५,७
 बीरतरादिक चि० ११,४०
 बीरतरादे चि० ११,३८
 बीरतराद्य सू० १७,२५
 बीरतराद्यन चि० ११,०९
 बीरा उ० ६,३५
 " फ० १,३६
 बीराद्धिमदाकाकोलीरुचि-
 कच्छूविषाणिभि उ०
 ६,४३
 बीराम् उ० ४०,१४
 " " " १७
 बीर्यरुता सू० ९,१४
 बीयम् सू० १,१७
 " " ९,१२
 " " " १३
 " " " १६
 " " " १७
 " " " २५
 " नि० ३,३१
 " चि० ३,११२
 " " ७,५७

बीर्यवतम् शा० १,९
 बीर्यवति उ० ३६,९२
 बीर्याख्या सू० १,१४
 बीर्यान्यभावात् उ० ३५,
 ३४
 बीर्य उ० ३५,४
 बीर्यण सू० ९,२३
 " " १०,३६
 बीर्याणो चि० १,१३५
 बीसर्प नि० १३,५३
 बीसर्पज्वरातीसारवासि
 नाम् उ० २५,१८
 बीसपम् नि० १३,५४
 बृहणीयान् फ० ४,७१
 बृकयो नि० ११६
 " " " १५
 बृहो शा० ३,११
 बृहत् सू० १५,२८
 बृहत्कनिर्यह चि० १९,
 ३६
 बृहदनी शा० २,५५
 बृहत् सू० २,३४
 बृहत् उ० ३९,८४
 " " " १०
 बृहत्तानी चि० ११,१९
 बृहत्तानीनलकुशद्वयगुण
 दा-मल्लकमोरकुरटक
 रभषाया सू० १५,२४
 बृहत्तान्त्रातकीरुष्णाचित्त्व
 दादिमदीप्यके चि०
 ९,१११
 बृहत्तान्त्रम् सू० ६,१२७
 बृहत्ताघा नि० १४,५१
 बृहत्स्था उ० ३७,८५
 बृहत्स्थानि शा० ३,४३
 बृहत्करीठरथा सू० २६,
 २२

बृहत्तानता उ० २१,४६
 बृहत्तानतम् उ० २९,१
 बृहत्करयपनिर्मितम् उ० २,
 ४३
 बृहत्वालवल्गुलीणस्ततृशू
 लपीडिता सू० ७,
 ५८
 बृहत्वालावल्लशा सू०
 १६,७
 बृहत्वालावल्लकीयभीकू
 सू० १८,१४
 बृहत्कस्य नि० १३,५७
 बृहत्बैद्यमतानुगा उ० ४०,
 ६०
 बृहत्वारिणा उ० ११,३०
 बृहत्क्षयविभदन सू० १२,
 ७३,
 बृहत्क्षयसमुद्रधान् सू०
 ११,२८,
 बृहत्क्षयो सू० ११,२४
 " " " ४२
 " " " शा० ३,८२.
 बृहत्तुगर्भ्य सू० १५,१२
 बृहत्पञ्चम् सू० २६,६.
 " " शा० २,११
 बृहत्पत्रेण सू० २६,१४
 " " उ० ११,३
 " " चि० १३,३६
 बृहत्विदिधिगुलेषु चि० १४
 ९०
 बृहत्तिशान्तिमान् उ० १९,७
 बृहत्तुषु सू० १२,२२
 " " उ० ३८,१२
 बृहत्हासवत् नि० १२,१४.
 बृहत्फलारे सू० २६,३०.
 बृहत्पे सू० २६,३१
 बृहत् उ० २१,४६

धृदशालू रुतुंडकेरीगिलायुषु
उ०.२२,६३.

वृश्चिकजम् उ०.३७,२९.

॥ ॥ ॥ ३५.

वृश्चिकदधानाम् उ०.३७,
४१.

वृश्चिकस्य उ०.३७,६.

वृश्चिकाः उ०.३७,१५.

वृश्चिकागदः उ०.३७,३४.

वृश्चिकात् उ०.३७,१३.

वृश्चिकाम् उ०.१३,३९.

वृश्चिकापहा उ०.३७,३६.

वृश्चिकाली सू०.१५,२८.

॥ उ०.६,३६.

॥ वि०.१५,१७.

वृश्चिकालीधुतेः उ०.२,७६.

वृश्चिकालीवचाभुंठोपंचमू-

लपुनर्नयान् वि०.१५,
४९.

वृश्चिकविल्ववर्षाभूसाधित-

म् वि०.१,११३.

वृश्चिकहृतीपय्याययवानी-

विभ्रकरिभिः वि०.३,
६०.

वृषगागेयशृंगयेरदुरालभाः

वि०.१,५४.

वृषधृतम् वि०.१,९२.

॥ ॥ ४,५१.

वृषणमेद्रत्यकयलुद्रुदम्

सू०.६,७०.

वृषणमेद्रस्रोतोतस्तारम्

सू०.३०,७.

वृषणयोः सू०.११,२७.

वृषणो शा०.५,१३.

॥ उ०.२६,२४.

वृषता सू०.७,५३.

वृषताम् सू०.४,३१.

॥ उ०.३९,२.

वृषत्वकृत् क०.४,३६.

वृषत्वाच उ०.४०,४०.

वृषनिचपटोलायोः उ०.२२,
५२.

वृषमर्क्षगवाम् उ०.७,३०.

वृषव्याघ्रीगुडूचीनाम् वि०.

३,१६२.

वृषसाधितम् वि०.१,१५५.

वृष्टिधर्मं सू०.३,७.

वृष्टिचत् वि०.१,७०.

वृष्टिशोलातपेषु उ०.३६,३.

वृष्टो सू०.३,४९.

वृष्ययोगान् सू०.४,२८.

॥ उ०.४०,१२.

वृष्याणाम् वि०.११,४२.

वृष्यादीनि शा०.३,६७.

वृषधारणेः उ०.२३,२.

वृषनिषहृदीर्घातिसरस्पां-

विषटनेः उ०.३३,४.

वृषविधारिणः सू०.८,१०.

वृषविजितम् नि०.१०,
१७.

वृषरांधात् नि०.८,३.

॥ उ०.३३,३७.

वृषरांधिनम् सू०.४,२२.

वृषरोषी सू०.१६,२६.

वृषसरोधः नि०.५,४.

वृषसरोधम् उ०.३६,२४.

॥ क०.५,१०.

वृषसंधारणात् उ०.३१,२२.

वृषस्रावि सू०.२७,४०.

वृषाः सू०.१८,३१.

॥ उ०.३७,४.

वृषांतरे उ०.६,१७.

॥ ॥ ३५,२३.

वृषांतरेषु वि०.२१,३०.

वृषोदावर्तनात् उ०.३३,३३.

वृषोदीरणधारणम् सू०.१२,
४०.

वृषोदीरणधारणेः सू०.४,
२३.

वृषिकया उ०.३६,४२.

वृषिजन्मनाम् क०.१,२३.

वृषुगीतादिनिस्सन्म् क०.

३,३८.

वृषुजन्मनाम् वि०.१२,
१०.

वृषुनाड्या उ०.२५,३२.

वृष्या शा०.१,८५.

वृषसम् सू०.२६,९.

वृषललेन उ०.४,४०.

वृषलतायंशानृणकंदकसंकटे

शा०.६,५०.

वृषाणम् सू०.६,७४.

वृषनात्मः सू०.२९,१५.

वृषनाग्रम् उ०.१६,३४.

वृषनातुरः उ०.३७,१२.

वृषनान्विते उ०.२५,२५.

वृषनापरिकर्तने क०.३,१५.

वृषनायाम् उ०.३९,१२०.

वृषनारामहर्षयान् उ०.

३३,१३.

वृषनासम् सू०.१९,३९.

वृषनोद्रेदेः सू०.८,७.

वृषनोपशमम् उ०.११,
५२.

वृषनोपशमाय शा०.२,४२.

वृषनोद्रेदरकटीवृष्टदृष्टि-

र्षतणे शा०.१,७५.

वृषाण्ययनशब्दाः शा०.६,
१८.

वृषदीपान् उ०.१४,२३.

वृष्यवृष्ट्यान् सू०.२७,२९.

पल्लतालीसपत्रेतामात्ती	वैद्यतत्रसमयोक्यविरुद्धम्	व्याकाम्पकृ चि० ८,४७,
मुकुन्तोत्पत्ते उ० ६,	उ० ४०,४१	व्यक्ताम्पकृषणजेहम् सू०
२८	वैद्यद्विजातिपरिभाषितम्	१,४७
बेहतरारणिष्युसृष्टपाक्ष्म-	उ० ४,२३	व्यवसितसिते शा० ३,
भद्रगोकर्कटकसहाच	वैद्यद्विजातिपु शा० ६,	१०९
रवाणकाशा सू० १५,	७२	व्यगप्रा उ० १२,१७
२४.	वैद्यमानिनम् सू० १,३४	व्यगनीचादिनाश उ० ३२,
बेहभयम् उ० ३९,१५१	वैद्यविरुद्धनाम् चि० ७,	३२
बेहम् उ० ३९,११	७३	व्यगामिनाशसमाहरकत्प
॥ चि० १५,१०	वैद्यरत्ने सू० १८,१९	झेभ्रमभ्रता सू० ११
बेहमात्रा सू० २३,१४	वैद्यधाम्नी उ० १०,५१	९
बेहभ्योपनिशानते सू०	वैद्यचनिष्युकन चि० १३,	व्यजनमास्ता चि० ७,
२७,३६	३	१०२
बेहामिनिष्यमत्तवे चि०	वैद्यचनिकसिद्धन चि० १४	व्यजने सू० २७,३९
१६,३९	६४	व्यजनम् नि० १,६
बेहितपथेन उ० २६,२३	वैद्याधामार्गव्योपदावांसुश-	व्यजनसाधनानि उ० २८,
बेहम शा० ६,२८	लायोजम् सू० १५,४	४३,
बेहमप्रवश शा० ६,३९	वैद्यव्यग्रम् उ० ११,५४	व्यवाश्वमौ उ० २३,६
बेहमुके चि० २१,२४	वैद्यवर्णमूत्रानिलशुक्रदाय	व्यवच्छेदध्रमानाहस्यदस
बेहवार सू० ६,०९	व्यासारविप्रीहगरोदम्	वर्णशब्दान् नि० ११,
बेहवारस्य उ० ३४,५८	चि० ७१,१६	७
बेहवारीकृता चि० ५,८	वैद्यवर्णे चि० ३,१५४	व्यपनविरेकी चि० १९,
बेहल्पद नि० २,३४	वैद्यवारारक उ० ४,५६	९०
बेहल्पम् शा० ४,४९	वैद्यव्यम् सू० २२,७	व्यतरदष्टानाम् उ० १६,
॥ ॥ ॥ ५८	वैद्यवानर चि० १४,३४	७१
बेहानता उ० ३९,२२.	वैद्यव्यम् नि० २,११	व्यपगतकुम्भमोहताप नि०
बेहधिक उ० ३६,८९	वैद्यकर चि० ६९	२,७९
बेहूर्यगर्दभमणिम् उ० ३६,	वैद्यकिरान् चि० ३,१७५	व्यपदिश्यते नि० ३,३
९१	वैद्यवम् चि० ७,५५	व्यपतराजीकम् नि० १२,
बेहूर्यमते उ० ३५,२९	वैद्यवकासश्वासज्वरापहम्	४३
बेहूर्यमुकाशसनात् उ०	चि० ५,१८	व्यवसायिनम् उ० ४,१६
१३,२२	वैद्यवम् नि० ३,२५	व्यवस्थित शा० ३,१०
बेहूर्यवर्णाम् उ० १२,३२	॥ उ० ३९,४०	व्यवाय उ० ४०,६
बेहूर्यिका उ० ३९,५०	व्यवकरण उ० ३७,६३	व्यवायमपिशितनिवृत्तप
बेहूर्यिकल्काक्षम् चि० ३,	व्यवकसेधवसार्य चि० ६,९	रिचारक उ० ३,४१
५४	व्यवकामुलक्षणम् उ० १२,	व्यवायिन नि० ४,३०
वैद्यगुणेन शा० ४,६८	२२	व्यवसनीक्षणम् शा० ६,१७

व्यस्तीनि उ०.३९,१६	॥ चि० ६,८३.	व्याधिब्याधितदेशतुंवात्
॥ ॥ ॥ ३६.	॥ ॥ ७,२.	सू०.१७,१२.
व्याहति शा०.५,३२.	॥ ॥ ७ ५४.	व्याधिब्याधितुंसात्म्यम्
व्याघ्रतलः सू०.१५,४३.	॥ ॥ ८,२९.	उ०.३९,१३४.
व्याघ्रतलकपिमार्जारयज्ञानु-	॥ ॥ ११,१६.	व्याध्यवस्था सू०.१,
काः शा०.३,९५.	व्याधिकर्मोपवासादिक्षीण-	२४.
व्याघ्रीगोक्षुरककाधे चि०.	स्य नि०.१३,२५.	व्याध्यवस्थाविभागज्ञः
११,३८.	व्याधिकालः नि०.१,१२.	सू०.१२,५५.
व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्	व्याधिकृष्टशरीरस्य सू०.	व्याध्यसात्म्याभितर्जितः
चि०.१,२८.	१२,६३.	नि०.१,८.
व्याघ्रीनुलाम् चि०.३,६२.	व्याधित्सीनेषु सू०.१६,२८.	व्याध्यादिवलतः क०.६,
व्याघ्रीत्वदूग्धधुक्म् उ०.	व्याधिजराविमुक्तः उ०.३९	११.
१६,४२.	१०५.	व्याध्योपधाम्बभाष्पस्त्रील-
व्याघ्रीदुरालभानुंगीबिल्व-	व्याधितस्य शा०.५,६४.	धनातपकमभिः सू०.
मध्यत्रिकण्टकेः चि०.	व्याधितेन्द्रिय. सू०.११,४०	८,४९.
४,२२.	व्याधिदोषतुंयोग्याभिः सू०.	व्याध्योपधियलासमम्
व्याघ्रीपरुषतर्कादीदाक्षाम-	२३,२७.	नि०.५,२३.
लकदाभिनेः चि०.१,	व्याधिभिः नि०.४,३०,	व्यापके सू०.२६,५५.
७६.	व्याधिभेषज्यमयस्त्रीशोक-	व्यापद्रव्यः सू०.२०.३३.
व्याघ्रीवार्ताकभृगुजान्	कक्षितान् सू०.१४,८.	व्यापन्नमध्यपानीयशुष्क-
चि०.३,४८.	व्याधिम् सू०.१२,६९.	शाकाममूलकेः नि०.१,
व्याघ्रीशृङ्गमृताकाधः	व्याधिमादवम् सू०.१४,	२०.
चि०.१,६१.	१८.	व्याप्तसर्गल. उ०.२१,५१.
व्याधयः सू०.१२,५९.	व्याधिमुक्तस्य चि०.१०,	व्यामिश्रणोपरत्वात् सू०.
॥ उ०.२,३०.	७४.	६,५३.
॥ ॥ ८,२५.	व्याधिमुक्तानाम् नि०.२,	व्यामिश्रलक्षणम् उ०.२३,
॥ ॥ २३,२०.	६४.	३१.
॥ ॥ ३९,१७४.	व्याधिमोक्षाय सू०.२९,	व्यामिश्रलक्षणाः उ०.३६,
॥ ॥ १७९.	४३.	८.
॥ चि०.१०,८३.	व्याधिवर्तेन सू०.१३,३५.	व्यायच्छेति नि०.१५,
व्याधये नि० ६,१०.	व्याधिवारिधिपे सू०.६,	२७.
व्याधात् उ०.१,३५.	६७.	व्यायाम. सू०.४,१९.
व्याधिः सू०.१२,५७.	व्याधिविपर्ययम् सू०.८,	॥ ॥ १३,११.
॥ नि०.१,१.	२३.	॥ उ०.४०,५५.
॥ ॥ १५,१७.	व्याधिविशेषेण क०.१,१.	॥ चि०.१२,३२.
॥ उ०.२२,४८.	व्याधिवेगसमुद्भूतान् उ०.	व्यायामसंश्लोकहिमात-
॥ ॥ ३१,२३.	६,३.	पान् सू०.१६,२६.

व्यायामाजागराध्वखाहा स्यभाष्यादिशाहसम् सू० २,१३	व्योपक्षाराग्रिविस्फामार्ग चि० ५,४४	व्योपसपपनिशागृहधमे चि० १९,६४
व्यायामतीक्ष्णोष्णभाजना व्यातपादिभि नि० ६,०१	व्योपगमम् चि० ३,१७	व्योपसिद्धम् उ० १६,१८
व्यायामनित्यान सू० १६, ०४	व्यापचव्यायवानाम् चि० ८,१२	व्योपसूक्ष्मरजाचित उ० ३८,२३
व्यायाममयितारस्तरक्षण- द्विचयलोजसाम् क० ५,५०	व्योपत चि० ८ १४४	व्योपामिमुस्तत्रिफलादि मे चि० २१,४९
व्यायामशीतने चि० ७, १११	व्योपतापीसर्गात्कालिति डिकाम्त्वेतसम् उ० २०,५	व्यापादिवेल्त्रिकजामुस्ते चि० १६,१४
व्यायामस्नातमेधुनम् चि० १,१७२	व्योपतृपृष्ठुणा चते चि० ६,७२	व्यापात् चि० ३,११
व्यायामस्निग्धदीताम्रिवय स्यवल्शालिनाम् सू० ७,४६	व्यापतेतुगुडान्वितम् चि० ३,१६९	व्यापादि चि० १६,१७
व्यायामाभ्यजनव्रह्मये सू० ११,३३	व्यापविज्ञानकामादृक्मि- ग्रामगे क० २२१	व्यापायम् चि० १९९
व्यायामोदृतनाद्याते सू० ० १९	व्यापत्रिलक्षणायम् चि० ६,८	व्योपायार्थितान् चि० ९, ३२
व्याल नि० ६५	व्यापदुग्धन चि० १५, ६८	व्यापोत्तमाकुम्भनिकुभादी नू क० २,४८
व्यालद्विदिभि क० ७,१४	व्योपनिशाद्वयम् उ० ३६, ८४	व्यापात्पुस्तकमिजित् उ० २०,१५
व्याल् उ० ३८,११	व्यापनिबद्धिस्जनीत्रिक लाक्षिपुनर्नवम् चि० १६,०६	व्याल सू० २९,१
व्यालीशायम् उ० ३६,१२	व्यापयवभारमूर्धितम् चि० ३,४१	व्याल ४,१२
व्यालम् उ० ३६,१२	व्योपयुतम् चि० १५,१२	व्याल उ० २,६९
व्यापिद्धम् शा० ७,०६	व्यापराज्यमृतामिरान् चि० ३,६३	व्याल १०,७
व्यालराहास्वष्टाभि उ० ४,४३	व्यापरत् चि० १५,१२९	व्याल १५,५
व्यपितम् सू० ५,१८	व्यापविशाधनाय चि० १९, २९	व्याल २५,१
व्यूहने सू० २५,३१	व्यापयवामात्रिद्वितीरत पुष्पोनृपदुमे उ० ६, २४	व्याल २५,२२
व्योमरूपम् सू० २४,९	व्योपतन्तुम् चि० ३, १६३	व्याल २८,३
व्यापस्फुटम् उ० ११,८		व्याल ३,९३
व्योपस्फुटम् पुषिडगा तिरिशास्त्रियम् सू० १४,२५		व्याल ११,५४

वणकर्म सू०.२९,४३.	॥ ॥ ॥ ३१.	वणालेपः उ०.३७,२०.
वणरुताम् उ०.३९,७९.	॥ उ०.२५,४३.	वणावसादनस्नेहमेदःकुंदो-
वणकियाः त्रि०.१३,३१.	वणशोधनम् चि०.१३,३४.	पशोपणः सू०.१०,१७.
वणयविः उ०.२९,१३.	वणशोधनरोपणम् सू०.५,	वणाशयाः उ०.२५,१२.
वणप्रः सू०.२२,२०.	४०.	वणाशये सू०.२६,४८.
वणताम् उ०.२८,११,	वणशोधनसंधानरोपणम्	वण्यः सू०.२५,४२.
वणनिषेधनः उ०.२८,२१.	सू०.५,५२.	वण्यम् उ०.१८,५४.
वणमांस्तानि उ०.२७,२३.	वणसंस्थानान् सू०.२८.	व्रतदमयमसेवात्यागशीला-
वणमुखम् सू०.२७,४९.	२२.	भियोगः चि०.१९,९८.
वणयंत्रणाम् उ०.३६,५०.	वणतादि उ०.११,३६.	व्रीहिः सू०.६,९.
वणरोपणः सू०.३०,३४.	वणसौख्यात् उ०.२६,	व्रीहिमात्रकम् सू०.२७,
वणरोपणम् उ०.२५,५३.	४६.	३३.
॥ ॥ ३४,९.	वणारुत्या सू०.२८,१८.	व्रीहिमुखम् सू०.२६,३२.
॥ चि०.१२,४०.	वणातिरोगसंशुद्धदुर्बलजे-	व्रीहिमुखेन सू०.३७,२५.
वणलक्षणम् नि०.११,५०.	ह्वायिनाम् सू०.६,२८.	॥ उ०.११,१.
वणमत्तविषयणम् सू०.२९,	वणाधिकारान् उ०.२८,	व्रीहियकम् सू०.२६,११.
४६.	४३.	व्रीहियका सू०.२६,२१.
वणविधिम् उ०.१८,६४.	वणान्वयम् चि०.११,	व्रीहियकेन उ०.९,१५.
वणयुक्कयन् उ०.११,४९.	६०.	व्रीहिषु सू०.६,६.
वणशोधनः सू०.१५,२९.	वणायामः नि०.१५,२८.	व्रीह्यास्यम् सू०.२७,३३.

वा.

शकटस्य शा०.६,३४.	शकन् सू०.७,१६.	शकन्मूत्रमयतनम् उ०.३,
शकलेः उ०.२७,१५.	शकद्रुमः सू०.१८,१०.	१०.
॥ चि०.८,८२.	शकद्रुमगिरिगृध्रकंकरुपा-	शकन्मूत्रविषंधप्रम् सू०.
शकुनासनतासपादपूजा	तजम् सू०.३०,१७.	६,१२१.
उ०.१३,९८.	शकद्रुमेधम् नि०.८,१४.	शक्तिपञ्चादीनाम् शा०.५,
शकुनादृतः सू०.६,१.	शकद्रुमः नि०.७,१६.	११६.
शकुनिः उ०.१,२.	॥ उ०.३,२१.	शकमुक्तं विविधार्थेषु सू०.९,
शकुनिगंधत्वम् उ०.३,२०.	शकद्रेहि चि०.८,१४.	१५.
शकुनिपदे उ०.३,२०.	शकद्रुमम् चि०.९,६७.	शकयया चि०.१,५२.
शकुनादनी सू०.६,७६.	शकद्रुमम् उ०.२,६४.	शकययान् चि०.८,१०६,
शकरुण्यम् चि०.८,९५.	शकन्मार्गस्य नि०.९,	शकययेः चि०.१९,४०.
शकरुण्यतासंगानिष्ठय-	२३.	शकरायेः चि०.२१,४.
भाः उ०.२,५६.	शकन्मूत्रपतीपाते चि०.८,	शकयः सू०.२५,३०.
शक्या नि०.१४,४६.	१२,	शक्याविरम् उ०.३६,१७.

शंखाविपादिते उ०.३६, ९०.	शंससधिगे शा०.३,३२.	शठधामूलकपोतायाः चि०. ९,२०.
शंकितः सू०.२,२६.	शंससाधुद्विजोष्णीपतोरण- स्वस्तिकस्य शा०.६, ३३.	शणपुष्प्याः क०.१,८.
शकितम् उ०.३,३९.	शंसाक्षिधूललाटस्य उ०. १५,१.	शतरुत्व. चि०.१९,१३.
शकुना सू०.२५,३२.	शंसाक्षिधूललाटेषु उ०.२३, १८.	" " २०,२७.
शंसकः उ०.२३,१७.	शंसिनी सू०.१५,४५.	शतगुणम् सू०.२०,३८.
शंसकुंदेदुकुमुदत्कटिकोपम- शुक्लिमा उ०.१२, २०.	शसिनीम् चि०.१५,१३.	शतगुणे सू०.२०,३७.
शंसकुंदेदुपाहुरम् उ०.३९, १२४.	शंसिन्या क०.२,४८.	शतग्री उ०.२१,५३.
शंसके उ०.२४,१३.	शंसिदुर्दुमुमेः उ०.१२, १७.	शतग्रीबलपालताः उ०.२१, ६७.
शंसकोलाक्षिकनकदाक्षा- मधुकनासिकैः उ०. ११,४४.	" " " ४०.	शतप्रपम् उ०.३९,१६६.
शंससोद्वर्तमायुता. उ०. ११,४६.	" नि०.१५,१८.	शतद्रुपम् शा०.३,१६.
शंसचक्रगदापाणिः उ०. ३९,८९.	" उ०.२३,४.	शतधीतघृताप्लुतः चि०.१८, १३.
शरताम्बहिमपद्मपक्षे. उ०.१३,७३.	शटी उ०.३९,३४.	शतधीतघृताभ्यक्तम् शा०. २,३.
शरतोद. नि०.५,५०.	" क०.४,६३.	शतधीतघृतेन चि०.१८, २१.
शरदंतकपालेषु उ०.१५, १५.	" चि०.४,३८.	शतधीतघृतोपेतैः उ०.२५, २८.
शरनाभिः उ०.१६,२४.	" " " ४२.	शतधीताज्यपिचयः सू०. २६,४७.
शंसपुष्पी उ०.१,४४.	" " " ४४.	शतधीतेन चि०.५,७१.
" " ३९,४५.	" " " ४९.	शतपञ्चसंकाशम् उ०.३२, २३.
शंसपुष्पीम् चि०.३,१२५.	" " १५,१४.	शतपुष्पाम् चि०.१,१२२.
शंसपुष्प्याः उ०.३९,४४.	" " १२,१९.	" " २०,५.
" " " ४७.	शटीबचाजगधेलासुरसैः चि०.१४,१०.	शतपुष्पावचाकुष्ठकासपेप- कल्पितः शा०.३,८९.
शंसपिर्यगुनेपालीकटुत्रिक- फटत्रिकैः उ०.१३, ७०.	शटीशताद्वाकुटे. चि०.९, ५०.	शतपुष्पावचाकुष्ठदारुसिमु- रसाजनम् उ०.१८, २७.
शंसभेदाः नि०.४,५.	शटीसरलदार्वेगमजिष्टा- गुरुचदनैः चि०.२१, ७३.	शतपुष्पावरीभ्याम् चि०.९, ७१.
शंसशिरःपुष्टस्तनोतरे उ०. २७,८.	शटीहीबेरवृहतीशर्करावि- श्वमेपजम् चि०.३, ३७.	शतपुष्पोकुंचिका चि०.१५, १४.
शंसशुक्रम् उ०.१०,२५.		शतपौनकम् उ०.२८,२६.

॥ ॥ ३३,२२	शताब्धपत्रो क० २,५९	२००वाहिशिरासस्य उ०
॥ ॥ ३४,३०	शताब्ध शा० १,६०	१७,९
शतपानस्यत् उ० २८,१२	॥ उ० २,३९	शतशृङ्गादयम् नि० ८,६
शतपानरुसज्ञ उ० २८,	॥ ॥ ३५,२५	२००स्यस्य २०० उ० ३८,
१३	॥ नि० २२,३६	१५
शतभागस्थित चि० २१,	शताब्धाकुट्टनल्लसालीहृ	शतगमिशितयानानुच्छाया-
७२	यर्थाभि उ० १३,०८	पु नि० २,९
शतवपासि उ० १,४	शताब्धाचारवि चाम्पे क०	२००-२०० क० ६ २६
शतवर्षाभू चि० ५,७८	५,७८	२०० गनहत्वम् नि० ६ २२
शतावरी शा० २,५४	शताब्धात्वगुलामन्त्रम् उ०	२०० तत्तिष्ठन्ता स० ११,
॥ उ० १,४४	२०,७	१७
॥ क० १,०६	शताब्धानिग्न क० २,६२	॥ नि० ५,४०
॥ नि० २,२७	शताब्धाम् नि० ८,८९	शत० द्वायुनम् नि० ५,
॥ ॥ १९,९	॥ ॥ २२,३४	३२
शतावरीरुक्कपायसिद्धम्	शताब्धामधुक्रदाक्षसितान-	॥ चि० ९,६६
उ० २९,१७७	रुक्कपत्रय उ० १३,३	शमनसाधनम् चि० ६, ९
शतावरीरुक्कम् चि० ९,	शताब्धामुल्लवाराहीवशाग	शमनशरीरानां स० २२,२
८८	लधान्यम् चि० १८,	शमाच्छे उ० १३,३६
शतावरीवृत्तम् नि० ९,९९	११	शमापत्रम् नि० ८,१८
शतावरीम् उ० ७,३४	शताब्धपणत्त्वक्पत्रे	शमामुक्कशिशुणाम् उ०
॥ ॥ ४०,१३	शा० २,७०	३० १६
॥ ॥ ॥ १८	शताब्धातपपाजाजारी मुता	शम्या उ० १६,३५
॥ क० ४,७५	स्थानचित्रे शा० १	शम्याक चि० १९,८
॥ ॥ ॥ ५९	८८	शम्याररपिररहेमुरवा
॥ चि० १,१०२	शत्रुम् स० २,२७	स० १५,२
शततरीमन्त्रुल्लसुतान्	शत्रुसत्रगणानीणगणिकाष	शम्यारुपुष्परजदाकल्लुम्
उ० ३४,३६	जिवाशनम् स० २,४२	ल्लुराल्लभा उ० ७,२०
शतावरीयाजगभाष्यस्वेर	शत्रुम् स० ७,१०	शम्याफात् नि० १९,६१
डजीवने उ० १८,४०	॥ ॥ ११,१९	शम्यासशाक्या चि० २१,
शतावरीविदारीक्षुवृत्तीमा-	शत्रुदगजम् उ० १६,४	३४
रियायु उ० २४,७२	शत्रु उ० ३८,२	शम्यासन चि० ३,१५१
शतावरीकुरा स० ६,९७	शत्रु उ० ३७,१०	शम्यारयम् उ० २५,१९
शतावरी उ० ३४,३७	शत्रुम् उ० ४,२७	शम्यामल्लसपत्राज्यवपित
शतावरी उ० ४०,३२	शत्रुफलवम् नि० ८,२४	म् उ० १६,४०
शतावरीयधनूद्वाराशकस	शत्रुशोधन शा० ३,३२	शत्रुसक्त उ० २८,१७
मायणीचित्ते चि० ३,	शत्रुवादिनम् उ० ४२५	शत्रुसक्तसन्निभ उ० २८,
१०३	शत्रुवान् स० ७८,७	१७

शयनासनकुडपादौ शा० ६८	शरावसपुर्ण उद्दे सू० २१, २१	॥ ॥ २, ६
शयनासनयानानाम् शा० ६, २२	शरावसपुर्ण उ० ३०, १०	शरुतकु सुममृताम् उ० २४, ७
शय्यासनस्वप्नप्रसाभिषग नि० १०, ३८	शराविसा नि० १०, २५	शरुतक्षोदपादिकम् नि० १३, १०
शय्यास्तरवासासि उ० १, २५	शराविसा या वि० १२, ३८	शरुतक्षोदमि प्राणि नि० ७, ४५
शर नि० २१, २२	शराव शा० १, २६	शरुतक्षोदसपुर्णम् उ० २५, ७६
शरणम् शा० ७, ६२	शरीरक्षयस्तथायम् उ० ४०, ५	शरुतक्षोदसर्पिभि वि० २, १२
॥ क० ६, १९	शरीरग शा० ७, ४३	शरुतक्षोदे उ० १२, १९
शरणे उ० २, ४१	शरासगान् उ० २७, १३	शरुतक्षिजालाक्षागाक्षुरने उ० २६, ५३
शरफालपसतया सू० २०, १४	शरीरज्ञानाम् सू० १, २५	शरुतक्षुणान् उ० ४०, २२
शरदम् उ० ३९, १०७	शरीरचित्तम् सू० २, १	॥ वि० २१, ७०
शरदाम् शा० ६, ११६	शरीरदोषघन्यो वि० १४ १०१	शरुतक्षुण्य व० २, २६
॥ उ० १, २	शरीरधनुस्तामान्यान् सू० ६६, २	शरुतक्षि वत वि० २, २८
शरद्वसतया सू० ३५६	शरीरपरिणामाद्यानि उ० २२, २२	शरुतक्षपत्तम् वि० १, १०
शरनिशायाभ्याम् सू० ७, १४	शरीरसधीन् नि० ७५	शरुतक्षपात्रभागिन नि० ९९, २
शरमध्याहराभ्यधविनाह- समयपु नि० १, १७	शरीरानरम वि० १५, ८१	शरुतक्षपातनम् वि० ११, २८
शरमुले उ० ३९, ५४	शरीरानरसमय शा० ४, २३	शरुतक्षाम् उ० २२, १७
शरपुल्लमुराम् सू० २५, २३	शरीराध नि० १५, ७६	॥ ॥ ३१, १८
शरपुलाया उ० २८, २७	शरीरिणाम् सू० १२, ७	॥ नि० ३, १८
शरपुलात्यो सू० २१, ३१	शरीरोत्ये उ० २७, १	॥ ॥ ॥ ८६
शरपुलाद्वयम् उ० २०, २७	शरीराध्या उ० २२, २९	॥ ॥ ११, २९
शरा उ० ४०, ३७	शरुतक्षुणानाम् उ० ४०, १२	॥ ॥ २२, ८
शरादिभि वि० १४, ११५	शरुतक्षि वतम् उ० १६, १८	शरुतक्षुण्यम् उ० ३९, १५४
शरावास्वम् सू० २६, ९	शरुतक्षि नि० ९, १८	शरुतक्षुसयुता वि० २, २५
शरावविहिताम् उ० ११, २६	॥ उ० २१, १६	शरुतक्षुसर्पिभि उ० ४०, २७
शरावमानस्तराना नि० १०, २७	॥ क० २, १०	॥ वि० ५, २०
शरावम्प उ० ३७, ६४	॥ ॥ ११	
शरावस्यो वि० ८, १८१		

शर्करामस्तुक्षोदः उ०.११, ११.	शर्करात्रिवृत्तचूर्णं उ०.१३, ६३.	शल्यनिर्पातिनी सू०.२५, १६.
शर्करामाक्षिकान्वितः चि० ६,६१.	शर्करोन्मथिते उ०.३१, २१.	शल्यप्रदेशयंत्राणाम् सू०. २८,४७.
शर्कराभः चि०.३,३४. ॥ ॥ २२,२६.	शर्म सू०.४,३१. ॥ शा०.५,१२२.	शल्यभूता उ०.३४,२६. शल्यम् सू०.२८,९.
शर्कराभोजकजल्कसहित- म् चि०.८,११८.	शर्मरुम् चि०.९,४६. शर्मरुत् उ०.१४,२६.	॥ ॥ १३. ॥ ॥ १६.
शर्करायाः उ०.३४,३८. ॥ ॥ ३९,७७.	शर्मरतिप्रस्तः नि०.१३, ५५.	॥ ॥ २०. ॥ ॥ २६,
॥ ॥ ४०,१९. ॥ चि०.३,१४१.	शर्वरीम् चि०.५,६१. ॥ ॥ २०,१९.	॥ ॥ ३०. ॥ ॥ ३१.
॥ ॥ १४४. ॥ ॥ १०,६.	शर्वरीमधुपट्टाः क०.१,७ शर्वरीशोषितेषु चि०.१२, १४.	॥ ॥ ३४. ॥ ॥ ४३. ॥ ॥ ४३.
शर्करायुताम् क०.५,२७. शर्कराकपयोलेशनिषिता उ०.१४,५.	शलाफया सू०.२८,२५. ॥ ॥ ३०,२७.	॥ शा०.३,४८. ॥ उ०.२८,२८.
शर्कराधनुताम् चि०.१६, २९.	॥ उ०.१४,२. ॥ चि०.८,६.	॥ ॥ २९,३१. ॥ ॥ ३५,४५.
शर्कराधम् चि०.३,९६. शर्कराधोशकम् चि०.९,९९.	॥ ॥ २०,१७. शलाका सू०.२३,११.	॥ चि०.११,५२. ॥ ॥ १५,११०.
शर्कराधुदम् उ०.३१,१९. शर्कराधुद उ०.३२,७.	॥ ॥ २६,१३. शलाकाः सू०.२५,३४.	शल्यमार्गः सू०.२८,४. शल्यवत् सू०.२८,१२.
शर्करालोष्टयलिम्बान्मुषः सू०.२,३३.	शलाकारूपानि सू०.२५, २८.	शल्यवतः उ०.२८,२८. शल्यवान् उ०.२५,१६.
शर्कराष्टगुणम् चि०.४, ४४.	शलाकाजावबोधानाम् सू० २५,३६.	शल्यविधि. सू०.१,३८. शल्यहारिणी सू०.२५,२९.
शर्कराष्टपलोन्मिथाः चि०. १६,२१.	शलाकापिहितास्य. सू०. २६,३४.	शल्यहेतुः उ०.२९,२८. शल्यानाम् सू०.२५,१.
शर्कराममः सू०.५,४३. शर्करासर्विलम्बोत्तममा- क्षिकम् चि०.५,५२.	शलत्कायाः उ०.१४,१४. शलाके सू०.२३,१५.	॥ ॥ ११. ॥ २८,४४.
शर्करामु चि०.११,३२. शर्कराष्टगुडोदम् चि०.३, १४८.	शलाटु क०.१,१९. शल्यकम्बाविद्रोधर्षशिशि- जन्मनाम् उ०.२,६०.	शल्यापाये शा०.४,५६. शल्यात्तृते उ०.२६,२८.
शर्कराष्टविस्तराणाम् सू०. ५,५१.	शल्यगर्भान् सू०.२९,५२. शल्यजाम् उ०.३०,३७.	शल्ये सू०.२८,३. ॥ ॥ ३३. ॥ ॥ ४५.
	शल्यत्वेन सू०.८,११.	

॥ शा० ४,७३	शशोनभागनिर्यूहे उ० २,	शस्त्र सू० २१,२४
॥ उ० २६,२८	५३	शस्त्रण सू० २८,२४
॥ ॥ ॥ ३०	शष्कुली उ० १७,१६	॥ शा० ३,१५
शस्त्रे उ० १५,३	शस्त्रकर्मणा सू० २९,१४	॥ ॥ ॥ २२
शस्त्रनी सू० २, १५	शस्त्रकर्मणा उ० ३२,१२	॥ ॥ ॥ २३
॥ ॥ ॥ १६	शस्त्रकर्मणि सू० २९,२२	॥ ॥ ॥ २४
शस्त्रनीचदरीविल्वपलाश-	शस्त्रकर्मोक्तम् उ० २५,६४	॥ उ० ८,१६
तिनिशादया उ० ३४,	शस्त्रमणये उ० ३,०१	॥ ॥ १०,१०
३	शस्त्रकाश सू० २६,३४	॥ ॥ ॥ २०
शस्त्रकीम् चि० ४,१४	शस्त्रक्षाराभिकर्मणा सू०	॥ ॥ २२,४४
शस्त्रगणय नि० १३,६८	१,०८	॥ ॥ २६,५२
शस्त्रगधि नि० १३,६४	शस्त्रक्षाराभिकर्मणि चि०	॥ ॥ २८,२५
शस्त्रवत् नि० ६,४	७,७३	॥ ॥ ॥ ३१
शस्त्राभयम् सू० २,४३	शस्त्रक्षाराभियाने सू०	॥ ॥ ३०,६
शस्त्र सू० ६,५५	२५,२	॥ ॥ ३२,१०
॥ चि० २,२१	शस्त्रक्षारादिभूमि सू०	॥ ॥ ११ ११
शशनीवरतिहासद्विजा	११,३०	॥ ॥ ११ १४
उ० १३,७१	शस्त्रतजसो सू० ३०,२५	॥ ॥ ३४,१९
शशनीभाससुरगृध्रोदूककु	शस्त्रदारणम् शा० २,३०	॥ ॥ ३६,७८
लिंगका सू० ६,४८	शस्त्रपदाकितम् उ० ९,५	॥ ॥ ३७,६७
शशलाहितलोहित उ०	शस्त्रम् सू० २९,१५	॥ क० २,४५
१०,१७	॥ ॥ ॥ १७	॥ चि० ११,६३
शशशमरधारूपशरमाया	॥ ॥ २९,२१	शस्त्रे चि० १९,५५
सू० ६,४२	॥ उ० ११,५१	शस्त्रालंकारजपुरुषे क०
शशांक उ० ३९,१६२	॥ चि० ११ ४४	५ १४
शशांककिरणारुया चि०	॥ ॥ ॥ ५३	शस्त्रोपये उ० २१,६९
५,४९	॥ ॥ १५,१०७	शस्त्रपत्रसरा उ० २१,११०
शशांककिरणान् सू० ३,	॥ ॥ १९,५६	शस्त्रकृतम् चि० ११,१९
३२	शस्त्रस्थानम् सू० १,३८	शस्त्रचीजम् शा० २,५४
शशांकलेख चि० १९,७६	शस्त्राजिने उ० १३,६५	शस्त्रकम् सू० ६,७०
शशांकांक उ० ४०,४५	शस्त्राणाम् सू० २६,३०	॥ ॥ ॥ १४०
शशांजिणकर्पिजले चि०	शस्त्राणि सू० २६,१	॥ ॥ ७,६८
७,२१	शस्त्रादिच्छदभेदसतादिभि	॥ ॥ १५,१३
शशासुप्तोदकलिक उ०	नि० १३,३८	॥ उ० १६,६२
३२,३०	शस्त्रादिसाधन सू० १,३१	॥ चि० २,१९
शशियोधितम् चि० ७,४६	शस्त्राये नि० ११,११	॥ ॥ ८,८१
शशे उ० २४,७६	शस्त्रिणम् शा० ६,२	॥ ॥ १२,१२

॥ ॥ १५,८२.	शाखासंविपु नि०.१६,६८.	शातिकम् उ०.२५,३५.
॥ ॥ १२५.	शाखासमाश्रिते चि०.१६,	॥ चि०.१,१६८
शाखमुद्रादिविरुतो सू०.	॥ ॥ ४८.	॥ ॥ १०,८४.
८,४८.	शाखासु उ०.२६,२२.	॥ ॥ १३,४८.
शाखवत् चि० ८,८४.	शाखास्थिमर्माणि सू०१३,	॥ ॥ २१,८०.
शाखशालो सू०.१५,१९.	१७.	शांतिविकारदुःखः उ०.३९,
शाखशेफालिजादिजैः उ०.	शाखास्थिसंस्थाः सू०.१७,	१६०.
९,५.	३७.	शांते नि० २,३७.
शाखपान्नरागादिपु चि०.	शाङ्गस्य चि०.२,४७.	॥ ॥ १०,२४,
१०,७.	शाणम् सू०.७,२७.	॥ ॥ १५,९.
शाकादिपत्रैः उ०.२२,२९.	॥ क०.६,२२.	शाख्ये चि०.२०,१.
शाकानि चि०.६,५.	गाणो क०.६,२५.	शापाथर्वणमन्त्रोदये चि०.
॥ ॥ २०,३५.	गांडाकी सू०.५,७८.	१,१६९.
शाखांशु नि० १३,२६.	गांडाकीटकम् सू०.६,३३.	शापाधिचारजो नि० २,४३.
शापावराजभूयिष्ठम् सू०.	शातनम् उ०.८,९.	शावरकंदरुम् उ०.१८,५८.
८,३९.	शातनान् सू०.३०,३६.	शावरम् चि०.२,१५.
शाकैः चि०.९,१९.	शातपर्वककातारनेपालाद्याः	॥ ॥ ९,३६.
॥ ॥ १५,८४.	सू०.५,४६.	शावदः सू०.१३,१४.
॥ ॥ २१,४६.	शातयति उ०.२१,१७.	शावदेंद्राभवारटाः सू०.६.
शासम् उ०.२४,५८.	शाद्वत्प्रभम् नि०.८,८.	४४.
शाखाकोटास्थिसंधिपु सू०.	शात उ०.३,३८.	शारीरः नि०.२,४६.
१२,४३.	॥ चि०.९,१२३.	शारीरम् सू०.१,३८.
शाखागताः सू०.१९,८५.	शाततापे सू०.३,६.	॥ शा०.६,२३.
शाखादिपत्रैः उ०.२२,७६.	शातम् उ०.३९,१८०.	शारीरमानसेः नि०.६,२४.
शाखादुष्टे चि०.१८,८.	॥ चि०.२,३३.	॥ ॥ उ०.६,२.
शाखानसमुसद्विजाः सू०.	शांतये सू०.४,३४.	॥ ॥ ७,१५.
२५,४०.	॥ नि०.३,१२.	शाकैरः सू०.५,७३.
शाखानिलीशः चि०.४,५१.	॥ चि०.१५,३७.	शाकैरम् चि०.७,१९.
शाखानुसारी चि०.१,१५०.	शातरागाशुशूलसंरभद्रपिष्टे	॥ ॥ ३६.
शाखाम् उ०.२६,२७.	सू०.२४,३.	॥ ॥ ८,८५.
शाखापाम् सू०.२८,३०.	शांतांगारसितः नि०.१३.	शादूलः चि०.१४,३६.
॥ शा०.३,२०.	५२.	शादूलजः उ०.३६,८२.
शाखारजादयः सू०.१२,	शांतिः सू०.८,२०.	शावम् उ०.१०,१८.
४४	॥ उ०.८,२२.	॥ ॥ २३,३०.
शाखावदनकर्णोत्पृष्टपार्श्व-	॥ ॥ ३५,३२.	शावरम् सू०.२२,१८.
गलादरे सू०.२९,६२.	॥ चि०.११,४३.	शाखागुणात्तादमेदस्करुण-
शाखावातहरम् सू०.५,२८.	शातिम् उ०.२,६२.	करी उ०.२८,७.

शालनम सू० ६,१०५
 शालनिघासम् चि० ४,१४
 शाल्य सू० ६,२
 ॥ चि० १,७२
 ॥ ॥ ३,२४
 ॥ ॥ ७,१०३
 ॥ ॥ १४,५९
 ॥ ॥ १०९
 ॥ ॥ १९,२१
 शालसप्तान्ध्रपिल्लवृक्ष-
 क्षरतिथयम् चि०
 १२,१५
 शालि चि० १४,७४
 शालिफालीद्विप्लामधु-
 कसमि शा० २,१
 शालिगांधूमयवपट्टिकी
 गत्तम् सू० ८,४२
 शालिजागलजै चि० १२,
 ३४
 शालिजीण चि० १२,
 ११
 शालिदुल्लक्षकेन उ० ९,
 १३
 शालिपणी उ० ६,२६
 ॥ ॥ ४० १५
 शालिभि चि० ६,६२
 शालिम् सू० ३,३०
 ॥ उ० २९ ५७
 शालिमुद्रसिताधात्रीपण-
 लमधुजागलम् सू० ३,
 ५१
 शालियवगांधूमपट्टिकान्
 चि० ३,१९
 शालियवस्य चि० ९ २९
 शालियवान् सू० १० ३३
 शालिवरेक चि० २२,
 ७४

शालिपट्टिकाधूमयवमुद्र
 कुन्तव्यमुद्र चि० ४ २५
 शालिपट्टिकाधूमयवमुद्र
 म् चि० ५५
 शालिपट्टिकाधूममुद्रमां
 सतृतादिभि सू० ४,
 २९
 शालिपट्टिकम् चि० ६ १२,
 ॥ ॥ ७,२१
 शाली चि० ११,२२
 शालीन् सू० ४,१५
 ॥ चि० ३,७२
 ॥ ॥ ८,४०
 ॥ ॥ ११३
 शालोपर्णन्याबिल्ले चि०
 ९,१३
 शालूफ उ० २१,४६
 शालूफभा उ० ३१,४
 शाल्मलिफ्टका उ० ३२,
 १९
 शाल्मलीफ्टफामे उ०
 २१,०२
 शाल्मलीफ्टफीफारा उ०
 ३१,५
 शाल्मलीफ्टडाम् उ० ३४,
 ४६
 शाल्मलावृक्षशायम् चि०
 ९,६१
 शाल्मले चि० ८,१२५
 ॥ ॥ ९,७२
 शा मल्यतसिपिच्छया
 शा० २,२५
 शाल्यन्नम् सू० ७,१
 ॥ चि० ९,३०
 शाल्याभ्यरभदुग्धाय उ०
 २० ३४
 शाल्योदनम् उ० २८,२४
 १

॥ चि० ३,९०
 ॥ ॥ ९,२०
 शाल्यन्नादिभि उ० ३४,
 १५
 शाश्वतान् सू० २
 शालि उ० ४०,६२
 शासम् उ० ४०,६२
 शास्त्रवदपठम् उ० ४,२६
 शास्त्रान् सू० १२,५६
 शास्त्रानुसारिणी उ० २९,
 १८२
 शिशिपाकोविदारया चि०
 ९,९६
 शिशिपासारसिद्धम् चि०
 १,११४
 शिसारिजनकपिच्छमयोहा-
 कर्जा सू० ११,४५
 शिसारी सू० ३०,२४
 शिसिक्कामधुमां चि० सू०
 ७,१३
 शिसिक्कुपिच्छानाम्
 चि० ३,४६
 शिसिचतुर्गुणसुरगयाजिता-
 न् चि० ८,१७७
 शिसितितिसिक्कुटान्
 चि० १,१५६
 शिसितितिरिक्षजे चि०
 १६,४९
 शिसितितिरिपिच्छाभम्
 उ० १२,१३
 शिसितितिरिपिच्छानाम्
 चि० ८,७९
 शिसिपितम् चि० २०
 १२
 शिसी सू० ६,४३
 ॥ ॥ ५७
 शिसाद्रमे उ० २,२८

शिरीषनाजम् उ० ३७, ४३	" उ० २८,७	शिरोरुगौरवश्लेष्महरम् चि० १,१२४
शिरीषबीजातिचिपे उ० ३६,६२	शिरोग्रह नि० १६,५१, शिरोपहारुचिश्वाससकाच- स्फोटकाथवनू शा० ५, १००	शिरोरुजोद्धवम् उ० २३, ३१
शिरीषबीजानि चि० ८, २४	शिरोपीवासधी शा० ४,२९	शिरोरोगनिषेधोक्तम् चि० २०,२४
शिरीषबीजापामार्गभूलम् उ० २४,१०	शिरोत्पात उ० १०,१४ " " " १५	शिरोरागचिश्वासमोहविट् भेदतृहधमे शा० ५, १००
शिरीपरजबीयरुकुमामृ तवलिभि उ० २८, १७	शिरोत्पाते उ० ११,१०	शिरारोग सू० २२,२६
शिरीषबासावशाफमालती दीर्घवृत्त सू० १७,८	शिरोदतान् उ० ७,१०	शिरोऽर्तिमच्छाषमिदाहमा- ह-रठास्पशापारतिप बन्दा नि० २,२४
शिरीषस्य उ० २७,३७	शिरोदुरयो सू० २६,११	शिरार्तादिपदोक्त्यम् सू० ४,१०,
शिरीषाग्निगिह्वातिभद्र कम्पुफान् चि० २०, २६	शिरोदाहर्लजाक्रम उ० १९,२४	शिरोषदनलेपनम् उ० १६, १९
शिरीषान् उ० ५,१५	शिरोधरा शा० ५,११	शिराबिरेकद्वये चि० १३, ३६
" " ३५,४६	शिराधरायाम् चि० ८,४	शिराबिरेपम् चि० २०, ३३,
शिरे उ० १६,६५	शिरान्नप्रधिकारपु सू० २७, १	शिराव्यधा उ० १९,२७
शिरोसपार्श्वश्लेपे चि० ५,६६	शिरोधस्ति चि० २१,१७	शिराहनुपीवागौरवम् उ० १७,५
शिरोक्षिद्रूटनासौष्ण्डिक- णैरुवाहुपु सू० २९, ५०,	शिराधस्तिकोष्ठश्ले शा० १,९२	शिरोस्तृदयताशनम् सू० ७ ७१
शिरोक्षिगौरवम् उ० ३७, ५	शिरोवसौ उ० १३,७६	शिरोस्तृदयमरुत्यादिमर्माण सू० १२,४७
शिरोक्षिपांडुद्वेगफामला महणीगदान् सू० ६, १५३	शिरोभिन्तापे उ० २३,९ " " २४,११	शिरास्तृत्तामिषायुरुक्त नि० १२,३०
शिरागत उ० २३,२९	शिराभ्यन्तनगद्वयप्रसावांन जनपर्यन्ताम् सू० २०, २८	शिलाजनु उ० ३९, १११
शिरोगता उ० २३,३ " " " २०	क्षिरोधम नि० ५,५०	" " " १३३
शिरोगते चि० २१,१७	क्षिरोमुतालेपसेकशोधनव- स्य उ० २४,१२	" चि० ११,१९
" " " ६१	क्षिरोरसनवधनम् शा० ३ १३	" " १३,२६
शिरोगतेपु चि० २०,२८	क्षिरोरुक् नि० २,४१	" " १५,४१
शिरोगुस्त्वम् नि० ३,४	" " " ४२	" " १६,५२
	" " ८,२१	
	क्षिरोरुक्ताफन्दुसासस्रोतो- रुपाभिमतता सू० ७, ६१	

शिलाजनुस्तोत्रविन्यमार्ग
 लोहाभयापारदताप्यम
 ल उ० १९,१६२
 शिलाजनुतुलामयान् वि०
 १२,४३
 शिलाजनुपलानि वि० १६
 २४
 शिलाजनुमयाग सू० १४,
 २३
 शिलानम् उ० १९,१०९
 " वि० १४,५१
 शिलानस्य उ० १९,१४०
 शिलानन वि० ११,२४
 शिलातले सू० ३०,११
 शिलादाह्यमृतातुये उ०
 २६,२६
 शिलाम् वि० १८,३६
 शिलाह्मम् वि० ६,५३
 शिलाह्मम् उ० ४०,५०
 " वि० १९,१३
 शिलाह्मस्य वि० २२,६०
 शिलाद्रवान् वि० १२,३३
 शिलाद्रवम् उ० १४,४५
 शिष सू० ६,२५
 शिषम् उ० १,६१
 " " १६२
 " वि० २१,११
 यिनवमृततारामस्करारा
 धिनानि वि० १९,९८
 शिवा वि० ७,५३
 " " १९,२९
 शिषय सू० ३,४०
 शिशिरज्वर नि० ११,४५
 शिशिरद्वयी नि० १३,६
 शिशिरपदेहान् उ० ३२,६
 शिशिरस्पर्शम् सू० ५,
 ७६

शिशिरा छक्कस्तुति उ०
 १९,५
 शिशिराणि उ० ६,४५,
 शिशिरादिषु सू० १२,२४
 शिशिराद्यै सू० ३,२
 शिशिरानभिनदनम् उ०
 १७,२
 शिशिराते ४० २,४४
 शिष्यगणस्य उ० ४०,६२
 शाघ्र क० ६,१८
 शीघ्र नि० १३,४२
 शीघ्रकामता नि० १६,३२
 शीघ्रसारिण नि० ४,३१
 शीघ्रसारिणम् नि० ५,४०
 शीघ्रसारिणी उ० २१,४२
 शीघ्रसारी वि० २,७
 शीघ्रग सू० ३०,२४
 शीघ्रगतय उ० ३६,५
 शीघ्रगतिम् उ० ४,२५
 शीघ्रगत्यान् नि० १३,५०
 शीघ्रपात्नी नि० ११,५
 शीघ्रनया उ० २१,४२
 शीघ्रजम् सू० ६,२४
 शीघ्रजन्मपात्र उ० २१
 ५१
 शीघ्रतरम् उ० २४,५८
 " वि० २०,१
 शीघ्रपाक्म् नि० १२,२१
 शीघ्रपाक्नी नि० ११,४८
 शीघ्रवाहिन्य शा० ३,३७,
 शीघ्रविदारित्वात् नि० ११
 ७७
 शीघ्रवगन वि० ११,४०
 शीघ्रसर्पि नि० १४,१४
 शीघ्रानुसारप्रसम नि० १३,
 ३३
 शास्त्र शा० ६,५१

शास्त्रात्पत्ति नि० १४,१२
 शीतकपायम् वि० १,४६,
 " " १८,६
 शीतकपायमधुरौषधे उ०
 २२,५१
 शीतकपायान् वि० ६,६८
 शीतशान् सू० २,११
 शीतके सू० ५,३०
 शान्त-अयान्काशाक्षा उ०
 ६,११
 शीतजलानुपानम् उ० १९
 १७९
 शीतजाह्नयतिमिरभ्रमत
 द्वा नि० २,३५
 शीतज्वर उ० ३८,४
 शीतज्वर उ० ३७,५०
 शीतज्वरापहे वि० ८,
 १३५
 शीततीयावगाहने नि०
 ११,२८
 शीततापण सू० २०,२१
 " वि० ८,११४
 शीतत्वम् उ० ३,२३
 " " २६,३५
 शीतदतस्य उ० २२,११
 शीतद्विष शा० ३,८५
 शीतद्वेषानुपशयो नि० १६
 १३
 शीतपाक्नी सू० १४,६
 शीतपादो घ्रातकृत्तनम्
 उ० २६,३७
 शीतपाशुपजनित सू० ३,
 १६
 शीतपित्तिशा नि० २,२२
 शीतपृथग् शा० ३,२२
 शीतपृथग् उ० ३,२
 शान्तनियन्त्रम् नि० १०,१९

शीतमधुरोपस्फुताशय उ० २९,११७	शीतादे उ० २२,२७	शीतोपचार चि० ८,१२०
शीतमेही नि० १०,१२	शीतागेपकुशाकम् उ० २२,८०	शीतोपचारपित्त सक्रियाशु- द्विविशापणे सू० २७, २७,
शीतमीरुतम् नि० ७,८२	शीतादो नि० २,०६	शीतोपचारम् उ० २७,२४
शीतवगम् चि० २,४८	शीतानुत्पन्न उ० २९, ३२२	शीतोपचारे चि० ७,९७
शीतवर्षोष्णदुर्दिन सू० ३०, ८	शीतांबुधारागर्भाणि सू० १३,८	शीतोपसहिता सू० १२ २१
शीतवातातपव्याधिलुनु- ष्णाश्रमपीडिता उ० ०६,२८	शीताबुमा उ० ३७,१४	शीतोष्णद्वयसमुष्णगुम्बि- ग्ये नि० १५,४७,
शीतवालाघ्रदर्शन नि० १२ २२	शीताबुपरिपेचित क० ३, २६	शीतोष्णद्वयस्त्वितान् चि० १,१२७
शीतवारिणा चि० १६,४२	शीतांबुपानान् नि० ७,५१	शीतोष्णम् सू० २९,१८
शीतवारिनिमज्जनान् उ० १२,२६	शीताबुमारुतच्छाया उ० ४०,५४	शीतोष्णवयमदान् सू० १२ ३८
शीतवातहिमदग्धतनूनाम् उ० ३९,१११	शीतांबुपूकम् उ० २,७१,	शीताभ्यवृष्टिनाम् सू० १३ २६
शीतवीर्याणि चि० २,२७	शीतांबुसस्पर्शान् नि० ७, १२	शीतोष्णस्निग्धक्षाये सू० २७,४
शीतवीर्ये चि० १,१००	शीतांबुसेक उ० २९,१२१	" चि० १,१४९
" " ६,६३	" चि० ४,२	" " ८२९
शीतवृन्क्षये सू० १७,१५	शीताबुसेचनम् चि० ६,६	शीतोष्णानि चि० ८,१३४.
शीतशक्ता सू० २९९	शीतांबुसेचितम् उ० ३५, १७	शीतो नि० १७,४९
शीतसरोधान् सू० ०,७	शीतांभ नि० ५,५७	शीतपश्माविलेक्षण सू० २४,१
शीतसात्व्यदृक् सू० २३, १८	शीतांभ पानान् उ० १८,६	शीतपायवन्निम् शा० ७, ८३.
शीतस्तमस्वेदाहाव्यवस्था नि० २,२६	शीतांभसा नि० १८,२२,	शीतमांस नि० १३,६४
शीतकान्तात् चि० ६,७६	शीतांभाभि सू० २९,२४	शीतरामा नि० १३,६
शीतस्पर्श उ० २१,५५	शीतार्त शा० ५,२७	शीतवृत्तम् सू० ६,८९.
शीतभयम् नि० १२,१९	शीतार्तनाम् क० ४,७०	शीतस्त्रायुस्तिरामासा नि०, १३,६८.
शीतस्पर्शाधिकव्यथा उ० २१,३१	शीतार्तलपखहलवणद्वयमा- त्र क० ७,१	शीतयत्त सू० ३०,३३
शीतशुश्चिमिम् सू० ३ ५१	शीतासहा उ० २१,७०	" उ० २७,४४
शीताख्य उ० २१,१२	शीतासहो उ० २१,६	शीतयत्त उ० २१,२१
शीताग शा० ५,२७	शीतीभूतम् चि० ८१४७	शीतयत्तमाप्यतनूह सू० २९,८.
शीताद उ० २१,२१	शीतो-प्रस उ० २६,३३	
	शीतादर्शम् उ० ३९,१४६	
	शीतोद्वयम् सू० ४,३१	

शीर्यमाणशिरोरुहः उ० ३६,
 ३२.
 शीर्यमाणः सू० २९, ७४.
 शीलाभिन्नापी नि० १३,
 ३४.
 शीलनीयः सू० १९, ६८.
 शीलम् शा० ५, ६५.
 शीलपतः पि० १, १३५.
 शीलयस्मि उ० ३९, १५४.
 शील्यन् उ० २२, ९६.
 " " २८, ४२.
 " " ३९, ५१.
 शीलयित्वा पि० ७, ६२.
 शीलविभूषिताः सू० १३, ७.
 शीलितवस्त्रिणम् शा० १,
 २०.
 शालोष्टम् पि० ७, १०४.
 शाल्याः उ० २२, १५.
 शालम् सू० १०, २७.
 शुक्रजिह्वायकृतसंज्ञजली-
 रायकसन्निभाः नि० ७,
 ३५.
 शुक्रतरुः उ० ४, ४८.
 शुक्रदन्त्युहसारिकाः सू० ७,
 १४.
 शुक्रनासाप्रतिविषाव्याघ्री-
 मूलेः उ० ३५, ४७.
 शुक्राः सू० १, ४०.
 शुक्राल्पाशोष्ठयोः उ० ३८,
 २०.
 शुक्राल्यायाः उ० ३८, २१.
 शुक्रोघटपनायासाः उ०,
 १, १७.
 शुक्रम् सू० ५, ७५.
 शुक्रिहारपेकसंज्ञनामीः
 सू० ३०, १६.
 शुक्रिम् उ० ११, ७.

" फ० १, २४.
 शुक्रिशरोद्गच्छश्चकरीव-
 मिचंद्रिकाः सू० ६, ५१.
 शुक्रिशाकचरपाटलिभार्ङ्गि-
 सिदुवारकरपाटवरागम्
 उ० ३७, ८४.
 शुक्रेन सू० २८, ४२.
 शुक्रया सू० २३, ३.
 शुक्रकम् उ० १०, ३१.
 " " ११, ३८.
 शुक्रकरी शा० १, १४.
 शुक्ररुत्तु सू० ६, ८२.
 शुक्रतिमिरनकाधोष्णाम्ल-
 दाहनुत् उ० १३, १०.
 शुक्रवम् शा० ३, ६६.
 शुक्रद्वये उ० ३८, ३.
 शुक्रदोषार्तम् शा० १, १५.
 शुक्रधारणान् नि० ९, १६.
 शुक्रनिद्राकफकराः सू० ५,
 ४१.
 शुक्रवत्क्षयम् सू० १०, १९.
 शुक्रम् सू० ११, १२.
 " " " २०.
 " शा० १, १८.
 " " " २३.
 " " ३, ५.
 " " " ६३.
 " " ५, २९.
 " नि० ९, १७.
 " " " १८.
 " " " ३२.
 " उ० १०, २२.
 " " " ३०.
 " " ११, ४८.
 " " ३३, ३८.
 " " ३३, ५२.
 " " ३६, २२.

" " ३८, ३.
 " वि० २१, २०.
 शुक्रमिश्रम् नि० १०, ११.
 शुक्रमेदामये सू० २७,
 १४.
 शुक्रमेही नि० १०, ११.
 शुक्रलाः सू० ६, ५९.
 शुक्रवत् उ० ११, १३.
 शुक्रवृद्धिपिरेफरुत्तु सू० ६,
 २०.
 शुक्रस्थः पि० १५, १३.
 शुक्रस्थे पि० २१, २०.
 शुक्रस्थ शा० १, ५.
 " नि० १५, १३.
 " उ० ११, ५२.
 शुक्रहर्षणम् उ० ११, ४६.
 शुक्रान् सू० ४, २०.
 " शा० ३, ६३.
 शुक्रादि शा० ३, ६७.
 शुक्रानानाम् सू० ११, ३७.
 शुक्रानिलविधेयुः फ० ४,
 ३६.
 शुक्राप्त्यविचर्द्धनाम् उ०,
 ४०, ८.
 शुक्राभम् नि० १०, ११.
 शुक्रातंशकृन्मृजगर्भनि-
 ष्कमणकियाः सू० १२,
 ९.
 शुक्रातंशस्ये सू० १, ९.
 शुक्रातंश शा० १, १.
 " " " ५.
 शुक्रावृत्ते नि० १६, ३८.
 शुक्राशयविषुद्धयः पि०,
 ११, ४२.
 शुक्रामरी नि० ९, १६.
 शुक्रामरीम् सू० ११, १२.
 शुक्रामर्याम् पि० ११, ४१.

शुक्राश्मश्यासपीनसान् सू० ६,१८	शुक्रामाद्गम उ० २४,०२	शुक्राश्मश्यासपीनसान् सू० २९, २९
शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यवेणम भाशयन्तु शा० ३,८३	शुक्राखान् शा० ६,६६	शुटीमुष्टकणापेक्षदास्तान् ८०
शुक्रासृग्दोषनाशनम् वि० २२,४६	शुक्रावासा उ० ३५,२६	कपायवन् उ० २०,१८
शुक्रास्नानमुपधनम् शा० १, ३६	शुक्रसध उ० १० १	शुटीरुष्णास्तोत्रत सू० १०,३५
शुके सू० ११,२०	शुक्रसम्येफादयो उ० ४,१०	शुटीषनयवामाद्दीपितव- त्सक हेगु वि० ९,४
" " २,३३	शुक्रसिरादिता नि० १३, ११	शुटीत्वप्तीरीम् वि० १६, ३०
" शा० १,८	शुक्रा शा० ६,६७	शुटीदधिदादिसापितम् वि० ६,९
" नि० १४ ३६	शुक्रानाम् शा० ६ ३२	शुटीधवयासम् वि० ८, १०२
" उ० ११,४२	शुक्राभक्षणाशयम् उ० ७, १५	शुटीपलत्रवम् वि० १०, १६
" " ११	शुक्रार्म उ० १०,१२	शुटीयता याग्रीगोरुक्कगुहे वि० १,११२
शुक्रमु उ० १,२९	शुक्राएषयमीपूणमासीपु उ० ४,११	शुटीम् वि० १ १५
" " ५४	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०, १८	" " " १६
" " ५८	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०, १८	" " " ५,४५
शुक्रोज कषाचक्षुषाम् सू० ६,१५०	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	" " " ८,९०
शुक्रोज जेहसक्षय नि० ५, ४	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	" " " १०२
शुक्रोजसी शा० ३,१३	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	" " " १५,७१
शुक्रावोदशीरुष्णादश यो उ० ४,९	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीमधुक्रमाचौरकषधन कृत्कलम् उ० ३४,२७
शुक्रधर्मसवि शा० ३,४	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरसाजनम् वि० ८, ११५
शुक्रनवनरोत्पता उ० ७, १४	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्रप्रतिपन्नयोदयो उ० ४,९०	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्रमहम् उ० १५,११	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
" " १८	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्रमास्यावरशरिच्छेद्य मवनप्रियम् उ० ४,१५	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्रमास्यावरा शा० १,२६	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्राजीततम् नि० १२, १९	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४
शुक्रापताम् उ० १०,२८	शुक्रासृग्गर्भिणी उ० १०,११	शुटीरवणवचम् वि० १५, १०४

॥ १६,४४	शूनपादकदादा नि० १२	शूनपादिना उ० १,१
शुष्कालिवाके उ० १६,२८	४	शून्यवर्गम् नि० ११,१७
शुष्काल्या उ० ११,१८	शून्यायु सू० १६,७	शून्यमानाहरणसमाधाय
शुष्काम् क० २,६	शून्यायो क० ५,४०	सू० ८,८
शुष्कात्म् नि ७,२७	शून्यम् वृषणम् उ० ४,	शून्यविधाभानसादरुत्
शुष्का-पमास उ० २०,४६	१६	सू० ८ २६
शुष्कास्य नि० ४,१३	शून्यवर्तिष उ० १८,७	शून्यवृष्ट्यासे नि०
॥ ॥ ८,७	शून्यरसन उ० १७,११	५,१८
शुष्कास्तृणाम सू० २९,	शून्यवृषणम् शा० १,८८	शून्यैर्नित्यकर्माणि वि०
५२	शून्याक्षम् शा० ५,९०	९,४
शुष्कार सत्यवताम् नि०	शून्यासिद्धि नि० ११ ६	शून्यस्फुरतादतम् नि०
३,२२	शून्यास्पृशसिद्धा उ० ११,	१६,१२
शुष्काद्युगन्तात्सु उ० १,	४७	शून्यहर उ० १६,११
१८	शून्यालये उ० ५,२८	शून्यहम् उ० १४,१३
शुष्यद्वे क० १,१४	शूर्पवर्णो उ० ४० १३	शून्यहरा वि० ११,१
शूर्पकथयत् उ० २१,४६	शून्यकासयमिभ्यातविधा	शून्यादीन् सू० ८,११
शूर्पजय सू० ६ ०	भानपीनसान् सू० ५,	शून्यानाहमसैवार्तम् वि०
॥ ॥ ११ २३	६८	९,२
शूर्पद्वितरताया उ० ११,	शून्येदुर्गुत्तानाम् उ०	शून्यानाहविषयेषु वि० १४,
२१	१८,२०	२८
शून्यान् सू० १०,११	शून्यगुल्मघट्टयादीन् नि०	॥ ॥ १४
शूर्पणाभकटव्यम् नि० १,	१६ २६	शून्यानाहहम् वि० १४,
१९	शून्यगुल्मोदरश्वासकासानि	१०
॥ ॥ ५,२५	लरुकापहम् वि० १०,	शून्यानाहाप्रकृतनम् नि०.
शूर्पणाभनासाम् उ०	३०	१५,७
१९,१६	शून्यम् सू० ८,१८	शून्यान्विते वि० २२,१८
शूरर सू० ९,२९	॥ वि० ११८,	शून्याशयस्तृणहृज्वात्
शूररी उ० ६ १५	॥ ॥ २२,१०	द्विरुद्धता उ० २८,
शूरशयोभवम् वि० २,	शून्यजिन् उ० १८,१४	११
१९	शून्यादकर क० ५,४६	शून्यार्तम् वि० ९,४१
शूरशयोपक्षान्नमास-	शून्यहोषा उ० १८,१०	शून्याता वि० ८ ८९
शास्त्रयोगे सू० ६,	शून्यनिवारणम् वि० २२,	शून्यान्वातनम् उ० १६,
१७०	२३	१२
शून्यानीकता उ० १४,	शून्यनिवृत्त्ययम् वि० २२,	शून्यनिम् शा० ५,७२
५३	४४	शून्या नि० १,१०
शून्याभिप्रायव्यवहा	शून्यन् वि० २२,१६	शून्या याम् सू० २७,१४
नि० १ १८	शून्यापदन १ १०	शून्य २० ५८

शालोत्पत्तिविप्रमजनना
 वि० १९६
 शूलोपहतवक्षणां शा० ५,
 १२१
 शूल्य सू० ७,३७
 शूल्यम वि० ५,६२
 शूलावधत्तु उ० ३,५१
 शूलालशूल्यकाल्पजन्म
 प्रपवत्तने उ० ६,४२
 शूलाले शा० ६,८६
 शूलजलोक्त उ० ३६,
 ७०
 शूलजलोक्तानुभि सू०,
 २६,५०
 शूलवि चि० २२,२
 शूलघररजोयुक्तम् उ० २८,
 ४१
 शूलघरम् वि० ३,११
 " " ३,१३
 " " " ४१
 शूलघरात् वि० १६,२
 शूलम् सू० २५,२६
 " वि० ८,१३
 शूलघरनिशायम् उ० २,
 ६६
 शूलघराय सू० ३,२३
 शूलान्त्रम् शा० २,५७
 " उ० १९,१५
 " वि० ३,९४
 शूलान्त्राग्नयेयु शा० ४,३५
 शूलानि शा० ४,४६
 शूलानि उ० ११,३६
 शूलानिम् सू० २६,५४
 " " २७,४६
 " वि० १३,१८
 शूलानि वि० १९,१६
 शूल उ० ३७,७०

" चि० ५,७०
 शूलालामिरतम् उ०
 ४,१२
 शूला उ० ५,३
 " चि० ३,५०
 शूलीतामलमीभाङ्गीराक्षा
 मासुरके चि० ३,६१
 शूलीभाङ्गीधनप्रधिधवया
 सानू वि० ३,६३
 शूलीमधूलिकाभाङ्गीपिण
 लादवगर्भाभ उ० २,
 ५१
 शूली उ० २४,३८
 शूलण सू० २६,१०
 " " " ७१
 शूले चि० २,३८
 शूल्यमृतादशजीवनसज्ञा
 सू० १५,१२
 " उ० १७,९
 शूलतीरजम् सू० १,४०
 शूलतीरसरेण वि० ३,८६
 शूलतीरानुपानम् चि० ३,
 ८७
 शूलशीतपय चि० ३९
 शूलशीतम् उ० २,७१
 " चि० १,१०९
 " " २,२१
 शूलरीतात् चि० १५,३१
 शूलान् वि० ३,८९
 " " ५,२०
 शूलानि वि० ५,४६
 शूलि उ० १४,१३
 शूल चि० ८,१५१
 शूलन वि० १५,६३
 शूले वि० ३,११८
 " " २१,४६
 शूलन वि० ६,७

शेषस उ० ३७,१३
 शलु उ० ३५,२१
 शलुतायेन उ० ३७,४२
 शल्वक्षतिलरामाणाम् उ०
 २४,३१
 शप नि० १२,३४
 शपदायाविरावत सू०
 १३,१७
 शपांगपरिरक्षायाम् सू०
 २५,२
 शपौववरसै उ० ११,२६
 शेषयम् सू० १५,४
 शैत्यगोरयशूलानि १६,
 ३२
 शैत्यत सू० १२,३६
 " वि० १,८७
 शैत्यप्रसाधमाधुर्य सू० ५,
 ४५
 शैत्यम् शा० ४,२६
 शैथिल्यम् सू० १०,११
 " शा० ५,१०४
 " वि० १३,८
 " चि० १४,८४
 शैरीयम् सू० १५,४
 शैरीपीत्यापुष्पम् चि० १९,
 ६३
 शैलकुमान् शा० ३,८८
 शैलमासादसकलवृक्षतिहन-
 रद्विपान् शा० ६,६८
 शैलसभयम् चि० १७,४
 शैल्यक्तज उ० १६,२४
 शैल्यक्तु वि० १७,२२
 शैल्यराक्ष'दुमतीकसर-
 कालानुसारितपत्ररी-
 धे उ० २७,४०
 शैलाद्वय उ० २४,३८
 शैल्यराक्षा सू० १६,३८

शेवात्कुङ्कुमिगिराकुदशा- लिमयप्रभा शां ५, क्षि०	शोणितस्तयसभवे नि० ७, ४०	शोणिताचुम् उ० २९, १७
शेवात्नालापलवक्यदा त्वमाकुलापयसराठम- ध्यम् उ० ३७,८२	शोणितगधन उ० २४,१५	शोणिताघुटे उ० ३४,२१
शोफ नि० ५,४०	शोणितज उ० २२,७	शोणितामसमम् उ० १०, १६
" " ६,९	शोणितप्रभृतानाम् सू० ६,६९	शोणितिरीम् रि० २२, १९
शाककाधलुधानि सू० ८,३३	शोणितप्रभो उ० २१,७	शाधनागिणोदिते रि० १,१३०
शोकेकाधद्विवात्प्रनिशाजा- गरणानि उ० १६,६४	शोणितम् सू० ११,२०	शाधनार्हस्य चि० १,९७
शाककाधमयाङ्गवगवरा चिदारणम् शां १,४५	" " २८,१	शाधयति सू० १४,६
शोकेकाधादिकुपितान् उ० ३१,२८	" " २९,५६	शाधयति सू० १७,४
शोक्लिष्टमना उ० ६, १६	" नि० ११,५२	शाहित सू० १८,४९
शोक्ग्वरशिरोरागतनमस्य उ० १२,२९	" " १२,३४	शोक सू० ७,१९
शक्त नि० ८,१०	" उ० ९,३६	" " ८,२८
शक्तभीकुप सू० ७,६२	" " २४,१५	" " २८,३
शाकम् उ० ४०,५१	" " २९,१६	" " " ८
शाकश्मकाधरुत उ० २३,२९	" " ३०,९	" " २९,२
शोक्श्रमविनाशम् रि० ७,७४	" " ३५,२९	" " " ६
शोकात् नि० ८,१	" " ३७,११	" शां ४,२१
शोकातुरम् सू० १,३४	" " " ४	" " ७,९०
शोकादे उ० १,१८	" " ३८,३०	" नि० ७,१६
शोक्पु स० ६,११	" " ३९,३१	" " ११,२
शोके चि० ३,३३	शोणितमोक्षणम् उ० १६, ७८	" " १२,७
शोकाद्वेगारतिभये चि० ७,६३	शोणितमासे रि० २०, १८	" " १३,१२
शोकोपवासकृत्याये शां २,१५	शोणितस्यापने उ० १८, ७४	" " १३,३०
शान्त चि० ७,६४	" " " ६३	" " १४
	शोणितागम सू० २९,४६	" " १५,२
	शोणितातिश्रवार्थन नि० १७,२१	" " १६,३३
	शोणितादिप्रवृत्तिजिन् रि० २,३२	" " १७,३५
	शोणितापि नि० ६,३०	" उ० १०,३
	शोणिताम् उ० ३७,१०	" " " ८
		" " ११,१२
		" " १५,८
		" " १७,१०
		" " १७,१८
		" " १७,२०

॥ ॥ १०,२४	शौचम् सू० २९,२१	श्यामाचित्वात्सिद्धौ क०
॥ ॥ ११,४२	अमरानचेत्यावतनवश्रव	५,०९
॥ ॥ ३०,२८	त्मीस्वर्जिते क० ६,१	श्यामाष्टणम् क० १,१
शौचपुष्पिलासानाम् रि०	३मश्रुम् शा० ६,५२	श्यामेष्टस्थिराभि वि०
१०,५०	श्यामम् नि० ३,२९	२२,९
शापगुल्मागमदोषश्वास	॥ क० २,१	श्यामेतु वि० २,१४
कामहर सू० १५,१०	॥ ॥ ॥ ५	श्याय सू० १२,५०
शौचजिन उ० २,५१	श्यामलम् उ० ११,२८	॥ ॥ २९,८
॥ वि० ५,६	श्यामा सू० १०,४५	॥ नि० १३,१०
॥ ॥ ॥ २४	॥ शा० ४,६३	॥ उ० १७,२१
शौचवर्षाहसर्षपासहरम्	॥ शा० ५,४८	॥ ॥ २१,१७
वि० ३,१६२	॥ ॥ ॥ ५०	३ ॥ २५,६
शौचवर्षासर्षपासहरम्	॥ रि० २,९	॥ ॥ ३७,७
साराजन् सू० ५,३४	॥ ॥ १९,८६	॥ ॥ ॥ ५१
शौचण सू० १०,१८	श्यामास्फाटवम् रि० १५,	॥ ॥ ॥ ५६
शौचमालि उ० २३,१४	११६	॥ ॥ ॥ ५७
शापमूलाभ्रमाचितम्	श्यामास्फाटवमधूस्फूर्वा	श्यायता उ० १५,८
नि० १२,२१	शीरे क० ३,३७	॥ ॥ ३७,११
शौचमाह्वराय-पदीपरा-	श्यामाकुन्तिलिस्मलदति	॥ ॥ ३६,१०
गोपसगत नि० ५,५७	पल्लसक्रुभ उ० ३२,	श्यायवम् उ० २१,१७
शापयति नि० ९,१७	९	श्यायनीलस्वम् उ० ३,२७
शौचस्तर्भाविषयता उ० ५,	श्यामानृवृद्धतापिष्पानी	श्यायनप्रता नि० ५४,३
१७	लिनाकले वि० ८,	श्यायपाकुम्फ उ० २१,
शौचाक्षेपणसर्षोचस्तभम्	१३६	६२
पनकपनम् रि० २२,	श्यामात्रिभट्टीनिकलाविष	श्यायपादकरानम उ० ३६,
५१०	क्षेन वि० १५,६०	३४
शौचांगसाध्याधियसमाह	श्यामात्रिवृद्धुराल्भाहस्ति	श्यायपीतसितासिता नि०,
भ्रम दृढता सू० ४११	पिण्णलीयत्सक्रम क०	१४,५४
शाध्यते नि० ५,१२	२,२८	श्यायमध्य उ० ३५,४१
शाध्यम क० २,५३	श्यामात्रिवृद्धिपक्षम् वि०	श्यायस्कानाम् नि० २,
शौचकार्ये सू० २,१३	१०,८९	११
शौचम् शा० ३,७	श्यामादिने सू० १८,३४	श्यायजोहितम् रि० १३,
शौचविद्वेष उ० ६,१३	श्यामादिमश्रवान् क० ५	६६
शौचादिव्यवादिभि शा०	४९	॥ उ० १७,२२
३,१०४	श्यामाद्य सू० १५,४५	श्यायवत्न उ० ६,१७
शौचिने उ० ३४,१०	श्यामापामागकारजबीजे	श्यायवृम्भ उ० ८,१७
शौचक क० ६,१५	उ० ७,२२	श्यायवशफाम्य सू० ७,१२.

श्यावन्वतराणांसितम् उ० ३४,४६	श्रमधममन्त्रात्मा राम कातातिनृत्तुष न० २,२२	श्रुतचरितसमृद्धे सू० ७, ७६.
श्याचारुण नि० ११,६	श्रमभ्यानान् सू० ४, ५	श्रुतवारी उ० ३९,९७
श्याच रुचगात्पिम् नि० १२,१४	श्रमहा सू० ६,६७	श्रुतिजाग्रदवन् उ० १७,८
श्याराख्यम् सू० २७,४०	श्रमान् सू० २,०६	श्रुतिहानि नि० १७,३७
श्याचारुणा नि० ६,३१	श्रान्म् उ० १७,३	श्रुतिहारिणी गा० ४, २९
श्याच रुगा गा० ३,३६	श्राद्ध गा० ३,१०१	श्रुतिहिमवृत्तपद्मेकरेके चि० १७,४०
॥ नि० ७,२९	॥ क० ६,१	श्रयसी उ० ३९,६०
॥ ॥ १४,२८	श्रावणी क० १,०७	श्रयसीपुत्रा उ० ३९,६०
श्यावे सू० १७,२१	श्रावणीस्तारराशेनास्तीरि णीजावरे नि० २२,६	श्रयमाभरराशेनास्तीरि वभकासले चि० ६, ४४
श्यावोष्टचरुदन्तपम् उ० ३७,०३	श्रावणाम् क० ४, ९	श्रयभयामयानिलकक उ०. ४०,४८
श्यावोष्टिदिता उ० २७, ११	श्रावणीपुगम् सू० १०,२४	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्येनगामत्स्याफ्रोशमहिजा २१० २,१८	श्राव उ० १२,१	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्यानोरेरडनि वजम् उ० २०,७	॥ क० १,२१	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रद्धान् गा० ६,७१	श्रियम् शा० ७,६२	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
॥ उ० ३९,९	श्रातुम् नि० १२,११	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रद्धा गा० १,७२	श्रातज श्रुतिनातिमान् उ० ३९,०२	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रद्धाविनालात् गा० १, ५४	श्रीपणविजसवृत्तान् नि० ९, ७८	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रद्धाविधारणम् गा० १, ५३	श्रीमद्भक्तनयता नि० ३, ७८	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रद्धावेधम् नि० ७,१८	श्रामान् उ० ३९,१७३	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रपयित्वा चि० ९,७९	श्रावास्तम् सू० १७,४३	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रपयत् उ० ३९,७६	श्रावेष्टकनरस्पृष्टदेवदाक द्वियगुम् नि० १७, २२	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रम सू० २,१२	श्रीवष्टम् सू० ३१,१४	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
॥ ॥ ११,१७	॥ उ० ३७,२७	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
॥ नि० २,११	श्रानटकात्तये नि० १९, ७१	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
॥ ॥ १३,१	श्रागशास्त्रम् चि० ७, ५७	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
॥ ॥ १४,११	श्रुत गा० ६,६०	श्रयभक्तपदम् उ० १३, ४९
श्रमकुम्हम् सू० ७,७९		
श्रमस्तुम्हम्हम् सू० ६,३४		

आणिचस्तिमद्वासाय सू० १२,९	अल्क्षणकडनरुक्षिताम् सू० २६,४४	अल्क्षमासलो शा० २, १०८
आणिवक्षणरुक्ताज्वररु तू उ० ३३,८८	अल्क्षणफन्निरे शा० २, ८०	अल्क्षवत्तमनि सू० ३०,४३
आणीकणी शा० ४,१७	” वि० ३,९९	अल्क्षशसम् शा० ३ १०८
ओणीवक्षणपृष्णरू नि० १६,४१	” ” ८,११	अल्क्षसविषमदिवारम् उ० १८,१८
आण्याम् शा० ३,२१	अल्क्षणपुष्पम् उ० ११,११	अल्क्ष उ० ८,१७
” उ० २७,२९	अल्क्षणगार्णतम् उ० ३ ८८	अल्क्षपम् उ० २९,१९
आत उ० २६,३३	” नि० ३,८०	अल्क्षपनी सू० १९,९
” ” ३३,२०	” ” १० १७	अल्क्षप उ० ३० ८
आतसाम् वि० ८,२२	” ” ११,११	अल्क्षपट्टु उ० १,३१
आतारम् शा० ८,४१	अल्क्षणपिष्टे उ० २२,८९	अल्क्षप सू० १२,१८
” उ० २२,१०२	” वि० २०,११	अल्क्षपरा शा० १०,९०
ओताजावटमशिलायुधि कनतीदणे उ० १४ ३२	अल्क्षणपिष्टे उ० २४ ३८	अल्क्षपरास सू० १८,३३
ओत्ररुद्धयनात् उ० १७, १४	अल्क्षणपीताभययसम् नि० १४,१७	अल्क्षपराससमाचिन शा० ८,७३
आत्रपयानुगो शा० ४,३९	अल्क्षणजु सू० १९,१०	अल्क्षपरासयधिवृद्धोष्मा वि० १,७९
आत्रम् शा० ३,३	अल्क्षणस्पशम् नि० १४, २२	अल्क्षपगुन्तम् नि० १४, ८७
” उ० १७,३	अल्क्ष सू० २९ ६	अल्क्षपगुन्तान्तिभ्यानि वि० ६,८३
ओत्रशिरा १७,२	अल्क्षताम् सू० २८,१२	अल्क्षपयधिकम् वि० १३, ३३
ओत्रमुत उ० ४०,४४	अल्क्षम् सू० २९,२३	अल्क्षपयधिकम् उ० ३२,७
आत्रस्वरवयोदशाम् सू० ६ ८७	” वि० १०,६९	” ” ३९,१९
आत्रातितपणम् नि० २१,४२	अल्क्षसधाननयन शा० ८, ५७	अल्क्षपयधिकम् उ० ३२,७
आत्रातिनासाय उ० १९, ९	अल्क्षसधना उ० ३६ ३०	” ” ३९,१९
आत्रादिष्टेपु सू० ३० ३७	अल्क्षवधयधे उ० १६ ३	अल्क्षपय उ० २० ६१
आत्रादिष्टेपु नि० १८,९	अल्क्ष नि० ७,३५	अल्क्षपजा सू० २९,११
आत्रादीनाम् वि० २१, १७	अल्क्षगता नि० १६,८	” नि० १४,४८
आत्रे उ० १७,१२	अल्क्षतिगाडु याते सू० २९,६६	” उ० ९,२८
” ” २३,५	अल्क्षाम् सू० २९,४१	अल्क्षपजात उ० १०,२४
अल्क्षण सू० १,१२	अल्क्षालयम् वि० ११, ११३	अल्क्षपजात वि० १४,७१
	अल्क्षीरुय नि० १४ ३	अल्क्षपजातियायगुन्तान्ति- नविद्विष्टीपु क० १,९
	अल्क्षीरुय वि० १३ ८	अल्क्षपजातियायगुन्तान्ति- नविद्विष्टीपु नि० ६ २०

श्लक्ष्मणा मू० ८,१०	श्लक्ष्मणाग्रम् वि० १२	श्लक्ष्मस्नाध्यापसा उ० १
श्लक्ष्मणि सू० २०,१४	२०	शा० २,१०
श्लक्ष्मन नि० १०,१	श्लक्ष्ममटोभ्याम् उ० २१,	श्लक्ष्मा सू० २,२०
श्लक्ष्मतनुगवाशिमू नि०	४०	॥ ॥ ७, ९
५,३४	श्लक्ष्मयुक्ता वि० २१,६०	॥ ॥ ११,२६
श्लक्ष्मतिमिरपिहगुक्ताम	श्लक्ष्मयुत नि० २४	॥ ॥ १२,१५
शाशजित उ० ११ २५	श्लक्ष्मरक्तविमार्च्छत उ०	॥ ॥ ११ १८
श्लक्ष्मतयानुतिम् उ० २९	२०,५०	॥ शा० २,९६
८	श्लक्ष्मरक्तधृत् सू० २,२०	॥ नि० १,१९
श्लक्ष्मषयामामानि नि०	श्लक्ष्मरक्त उ० २१ २०	॥ उ० १७,११
१३ २	श्लक्ष्मरुद्धा उ० २१ ५७	॥ ॥ १९,१३
श्लक्ष्मदुष्टायाम् वि० १०,	श्लक्ष्मरुद्ध उ० १९,१७	॥ ॥ ११ २०
४७	श्लक्ष्मरक्षण नि० ४ ३७	॥ ॥ २०,२०
श्लक्ष्मधामगम् वि० ६,	श्लक्ष्मन्ता सू० ६ १५९	॥ ॥ २१,३०
११	श्लक्ष्मन्ता सू० ६ ९	॥ ॥ २६ ५४
श्लक्ष्मधामरात् सू० २०,	श्लक्ष्मन्ता नाम्ना २० २९,	श्लक्ष्मा वि० २१,८१
२४	६०	श्लक्ष्माक्षिरागनुत् उ० १८,
श्लक्ष्मनाशाय उ० २२,	श्लक्ष्मन्ते नि० ४,१०	२४
११०	उ० १४ ३	श्लक्ष्मादिसदनमतेकावस्य
श्लक्ष्मनिचक्षणे वि० २१,	श्लक्ष्मयत्न उ० ११,८	गौरवम् सू० ११,७
२१	॥ ॥ २१, ६	श्लक्ष्मासिसादरुत् सू० ७,
श्लक्ष्मनिचि वि० ६,२२	श्लक्ष्मयत्न ४० २०	४८
श्लक्ष्मपवनद्विगोक्तम्	श्लक्ष्मवातजमित्तज्वरालम्	श्लक्ष्मातिससयान् सू० ७,
वि० २१,०७	नि० २,२७	६०
श्लक्ष्मपित्तज्वरस्य नि० २	श्लक्ष्मवाताभ्याम् शा० १,	श्लक्ष्मातिसारजित् वि० ९
२६	११	११६,
श्लक्ष्मपित्तगृह्य नि० २,	श्लक्ष्मवाताद्भ्रमनाम वि०	श्लक्ष्मातिसारागत् वि० ९,
२६	१९,८०	१०६
श्लक्ष्मपित्तया सू० १८,	श्लक्ष्मवान् वि० १,६९	श्लक्ष्मातिसार वि० ९,
२८	श्लक्ष्मविमपहा वि० १८,	१०२
श्लक्ष्मपित्तया मू० ६७	१०	श्लक्ष्मातीसारभयजम् वि०
श्लक्ष्मपित्तात नि० १४९	श्लक्ष्मवृद्धयुक्तामयसम्भवा	९,१०५
श्लक्ष्मप्ररुहय शा० २	सू० ११,१	श्लक्ष्मा मय उ० २,१६
१०३	श्लक्ष्मसस्यत् सू० १७ ३	श्लक्ष्माधिकम् उ० ३७,१९
श्लक्ष्ममेत वि० २१ ७४	श्लक्ष्मससुति उ० १९ १२	श्लक्ष्मानुचक्षुः हारुपुनक्त
श्लक्ष्ममेत रुमितिपदन	श्लक्ष्मसभा उ० १९ १९	उद्गम उ० २८,१
सू० १७ २१	श्लक्ष्मसहिते सू० २४,१३	श्लक्ष्मानुचय उ० १८,२२

श्लेष्मातकाद्रवा चि० १८, १६	श्लोकार्चयोजिता चि० ३, २७	श्वयधुवीसपविस्कोटज्वर दाहहा उ० ३६,६४
श्लेष्माभितापे उ० २४, १३	श्वगामत्स्ये उ० ६,४४	श्वयधुदरकुटपांडुतारुमिम होध्वरफानिलापहम् चि० १७,३९
श्लेष्माभिष्पन्नदेहानाम् चि० १,७०	श्वघहा उ० ३,२	श्वयधुद्वय उ० ३६,२३
श्लेष्माममेदानाहुल्यात् चि० २१,४५	श्वजबुका शा० ६,२४	श्वयधुद्वया उ० ३७,१२
श्लेष्मानयादरगरश्वयश्वा दिपु क० २,४९	श्वदष्टा शा० २,५६ " चि० ११,२८	श्वश्रुगान्त्रिहातानाम् उ० ७,३०
श्लेष्मावृतमुल्लाता नि० ४,१६	श्वदष्टात्रपुसेधरुबीजहिंसा श्मभेदरे चि० १४, १९	श्वश्रुगालोष्णुग्रासुकाका नूका शा० ३,८९
श्लेष्माशयस्थित क० १, ३५	श्वदष्टामलकामृतानाम् उ० ३९,१६०	श्वसन् नि० २,७७
श्लेष्माशयानाम् सू० ११, १६	श्वदष्टेशुरमायामगुहायीज शतायरी उ० १०,३४	श्वसन्मू नि० २,५१ " उ० १९,२६
श्लेष्माश्रया नि० ९,७	श्वदष्टाशीरमजिष्टावर्णा- श्मयस्तनृणम् चि० ३, १०१	श्वसनासु चि० २१,३१
श्लेष्मास्वरत्यन्निग्धवत्त पिषधस्तमादिभि सू० ११,३	श्वधौ सू० २९,१४	श्वसतम् उ० ४,२०
श्लेष्मिक चि० ७,९८	श्वधुम् चि० १९,५२	श्वसितम् उ० २२,१११
श्लेष्मोत्तरे चि० १,७२	श्वधौ चि० १७,१७	श्वानवत् उ० ३,१६
श्लेष्मात्तरेपु चि० १९,९२	श्वधकूपेक्षाम् शा० १,४६	श्वाय उ० २१,६७
श्लेष्मोदरवत् चि० १७, १०१	श्वधश्मशानशयनम् शा० ६,५०	श्वायिच्छलकगोधानाम् उ० १३,६०
श्लेष्मादरे नि० १२,१८	श्वधे उ० ६,४९	श्वायिच्छानिपणाकपुत शल्यकरोणिते चि०, २४
श्लेष्माद्रवे उ० १३,६७ " चि० १७,३३	श्वयधुस्तयभूदराभिसादे चि० १७,८	श्वायिगा सू० ७,३२
श्लेष्मालयणम् चि० ७, ३४	श्वयधुगद्वान् चि० ४७, ४१	श्वायिधाम् चि० ३, १६८
श्लेष्मालयणा नि० ७,३७ " उ० २१,२	श्वयधुमस्तवारगम सू० २८,३१	श्वसकासप्रम् चि० १६, ४
" " ३८,३	श्वयधुपोदित चि० १७,९	श्वसकासजित् चि० ३, ५२
श्लेष्मिकी उ० ३३,४५	श्वयधुपूवकान् सू० २९,१	" " ४,१०
श्लेष्मिकीम् उ० ३०,३६	श्वयधुमहा चि० १७,७	श्वसकासनुत् चि० ३, १६७
श्लेष्माधगदिना उ० ११, ४४	श्वयधुप्राहृद्दागगुल्मय स्मयमोरुमीनु चि० ८६८	श्वसकासपिपासास्थेवर- श्वाम्मानरुग्ज्वरे नि० १२,३५

श्वासकासप्रतीशयायहिष्मा- ध्मानविधयिषु सू०. १७,२५.	श्वासहिष्मासु चि०.३,६२. श्वासहिष्माहतामिषु चि०. ३,१३.	” ” ” १८. श्वित्राशोषंयिमाहाग्रम् चि०.१९,८२.
श्वासकासप्रसेकार्शःप्रीहा- नाहगरोदम् सू०.६, १५४.	श्वासलुह्यासवीसर्पस्तन्य- दोषोर्ध्वरोणिः सू०. १८,३.	श्वित्रिभिः चि०.२०,७. श्वित्रो शा०.१,४८.
श्वासकासहराः चि०.३, १६८.	श्वासान् शा०.४,१५. ” ” ” ५६.	श्वेतकटभी उ०.५,१०. श्वेतकरवीरमूत्रलम् चि०. १९,५.
श्वासकासाप्रिसदनश्वयथू- ध्वानिलान् चि०.५,२३.	” चि०.१,११०.	श्वेतगोयालमरिचशंखचंद- नकेतकम् उ०.१३,७२.
श्वासकासातिनिवृत्ताः सू०. ११,८.	श्वासातीसारसम्माहृद्दो- गविषमज्वरान् चि०.१, ६.	श्वेतपना उ०.१७,६. श्वेतताम्रम् नि०.१४,२२.
श्वासकासातिसाराशैजठर- प्रदरज्वराः नि०.१३, २७.	श्वासारुचिहृदामयाः सू०. ४,१४.	श्वेतपत्रम् उ०.५,३३. श्वेतपिच्छिलवाहिनी उ०. ३३,४८.
श्वासकासातिसारास्वशोष- हिष्मायमिभ्रमेः नि०. १३,५८.	श्वासाशःकफकासान् सू०. ६,१४८.	श्वेतपृहतीमूलम् शा०.१. ४०.
श्वासकासेषु चि०.३,१७३	श्वासिनाम् उ०.२५,१८.	श्वेतम् सू०.१८,४०.
श्वासकासोदराशोमेहप्रीह- यंयलकजंतुगुल्मान् चि०.१९,३२.	श्वातेकहेनुप्रायूपसंख्यायल- तिसंश्रयाः नि०.४,१८.	” नि०.८,९.
श्वासक्षपण्दित्तरसादादयः नि०.३,३८.	श्वित्रकुट्रुफकिमीन् सू०. १५,२०.	” ” ९,३८.
श्वासनृद्धमेः नि०.१२, ३५	श्वित्रकुट्रहरणः चि०.१९, ६४.	” ” १४,३८.
श्वासदंष्ट्राशरुन्मूत्रयुक्ला- तान्सातवेः उ०.३७, ५९.	श्वित्रकुष्टानि उ०.३९,६५.	” उ०.१०,२.
श्वासपूतिता उ०.१९,८.	श्वित्रदुर्नामददूपामाकोष्टम् चि०.२०,९.	” ” ” १२.
श्वासप्रतिशालसकाभिषा- कान् चि०.१७,७.	श्वित्रनाशाय चि०.३०,८.	” ” १२,१६.
श्वात्तरोपः नि०.५,४१.	” ” ” ११.	श्वेतमरिषानि उ०.१६, ४८
श्वाससरोधान् उ०.१९,१८.	श्वित्रम् नि०.१४,६.	श्वेतमूत्रम् नि०.१४,१६.
श्वासहिष्मा चि०.४,१.	” ” ” ३७.	श्वेतरोधम् उ०.९,११.
श्वासहिष्मातिसारिणः सू० ७,४७.	” ” ” ४०.	” ” १६,१६.
	” चि०.१४,५८.	” ” ” ३२.
	” ” १९,३२.	श्वेता शा०.५,११.
	” ” ५२.	” ” ” ४८.
	” ” २०,१.	” उ०.३६,५७.
	” ” ” १०.	” चि०.८,९७.
	” ” ” १५.	श्वेताः सू०.२६,३६.
		” नि०.१४,४८.
		” उ०.८,९.

॥ ३७,५२	श्वेताम् उ० ३८,५६	श्वेते सू० ५,५
श्वेताख्या उ० ३६,६१	श्वेतायुग्मम् सू० १५,२८	श्वेत्यम् नि० २,२२
श्वेतादिमणिका उ० ५,१०	श्वेताम्बुरजा उ० ३२,	श्वेत्यशैत्यश्लधागत्वम् सू०
श्वेतान्तम् उ० ३१,२९	१६	११,८

प.

पर सू० १,१५	पइपथाहलिनीयारणास्ति	परि शा० ३,१६
परकम् उ० १०,२०	मि चि० ८,२२	॥ ॥ ॥ ३०
परचरणं पि० २१,४७	पइदिवसम् नि० १७,११	परिक सू० ६,६
परचरणम् पि० २१,१४	पइमि सू० १,४८	॥ उ० ३९,२१
परचिशत् उ० ३१,३३	॥ शा० ५,६६	॥ पि० ८,१२०
पटपलम् पि० १,५४	॥ उ० १४,१	परिकम् उ० ३९,९९
परसप्तमाष्टमासेषु उ० १,	॥ क० ६,१४	परिका पि० १,७२
२९	॥ चि० ९,४३	॥ ॥ ३,३४
पटसमांगुल सू० २७,५५	पटसम् सू० ८,३६	॥ ॥ ७,१०३
पटगम् शा० ३,१	॥ शा० ३,५७	॥ ॥ १४,१०९
पटगुल सू० २५,८	पट्ठाचात् शा० ५,१९	पठिकानान् चि० १५,
पटगुलद्विमुसया सू० २०,	पट्ठात्रियाग्न चि० १९,	१२३
८	३०	
पटगुलम् सू० २५,१७	पट्टिशति सू० २६,१	पट्टिकोदनम् उ० ४०,३३
पटगायु चि० ९,५५	पट्टिध नि० ८,१	पट्टिचतुधानपमीताहूकेनद
पटगुले सू० २९,२३	पट्टताकरम् शा० ४,८	यादिषु शा० ६,१२
पटपपाशत् शा० ३,२९	पट्टसज्ञा उ० ३३,४०	पट्टपा उ० ३९,१६६
पट्टो सू० १८,३१	पट्टमासम् शा० ५,१६	पोटगुणे पि० ५,२९
पट्ट चि० १,३८	पट्टमाससस्थम् उ० ३९,	पाहशरणे सू० १४,२७
पट्टम् पि० १,२६	२६	पोहशद्वादशागुलो सू० २५
पट्टान् शा० २,६५	पट्टमास्तिण उ० १०,४४	३०
॥ ॥ ५,६७	पट्टमासान् चि० ३,१२४	पोहसद्विगुणा शा० ३,
॥ उ० ३३,३८	॥ चि० १५,११८	२१
पट्टादम् सू० १०,४२	पट्ट सू० १,४४	पोहशपलम् पि० ३,६४
॥ ॥ ४३	॥ नि० ५,२४	पाहशपले पि० ३,१४४
पट्टगुणचि० चि० ९,२७	पट्टपचमया उ० ३६,७६	पोहशभि उ० १६,८
पट्टगुणसिंते पि० ९,१११	पट्टम् सू० १,३९	पोहशसुरणस्य चि० ८,
पट्टगुण चि० १४,८९	॥ क० ६,१६	१७८
पट्टपथा चि० १०,४२	पट्टाशम् सू० १९,५९	पाहशांशया उ० ४०,६३
		पाहशांशद्विधिते चि० १२९

पोडशागुलम् सू०.२५,२२.	पोडशे सू०.१९,११.	पीवनक्षत्रधूद्वारनिःश्वा-
पोडशागुलो सू०.२५,७.	पीवम् नि०.७,२६.	सोच्छ्राससंपहः नि०.
पोडशात्मिका उ०.४०,	पीवनः नि०.१३,६.	१६,४६.
६६.	पीवनक्षत्रधूद्वारनिःश्वात्ता-	पीवनम् उ०.१४,१८.
पोडशिकाम् चि०.३,१४३.	अप्रवेक्षकत् सू०.१२,५.	" " ३६,२०.

स.

सयोगसंस्कारयशेन चि०.	सर्वस्त्रोपितम् सू०.६,२४.	संशयावहम् सू०.१८,५०.
१०,१२.	संवरणी नि०.७,५.	संशयिता शा०.१,६३.
सयोजने सू०.१९,४६.	सयद्रयेत् उ०.१८,६५.	संशयितो उ०.४०,६८.
संस्काराभयलाघनः उ०.३,	संवहनेषु चि०.७,१९.	सशायी उ०.२६,४१.
८.	सवाहनानि सू०.४,१४.	संशोलेयेत् चि०.१,१४४.
संरक्षितव्यम् चि०.७,	संविधि. चि०.८,४९.	संधदः सू०.१९,४.
३१६.	संविशताम् शा०.१,३४.	" शा०.१,१६.
सरद्वयः नि०.४,१४.	संविष्टम् सू०.१९,२३.	संशुद्धगुणुल्लेखः चि०.२१,
" उ०.३,३५.	संवृतत्वम् उ०.२५,२.	५९.
सरभः उ०.१५,२०.	संवृता शा०.५,८.	संशुद्धयेत् चि०.११,५६.
" " २१,२८.	संवृता. शा०.५,१६.	संशुद्धमणकटाक्षिरोणिगाम्
सरभदाहृष्यधुस्त्रिदिभिः	संवृताम् उ०.३४,२५.	सू०.६,३१.
उ०.२५,४.	संवृतास्पताम् नि०.१५,	संशुद्धस्य चि०.२१,१३.
सरभम् सू०.२३,६.	३०.	संशुद्धिः चि०.१५,९८.
सरभस्तभवेदनाः सू०.२८,	संवृते उ०.१९,१८.	संशुद्धिशमनायेषु चि०.७,
५.	" चि०.२१,४१.	४८.
सरभात् सू०.२८,१६.	सप्यूर्ध्वपिठिका उ०.३३,	सगुदे चि०.१०,७४.
" " ३०,२५.	१५.	संशुद्धया सू०.२८,१३.
सरभारविश्राहोपातृद्वयरा-	सतमन. सू०.२२,२.	संशुष्टकातः शा०.५,७३.
निद्रतान्वितः सू०.२९,	सतमनम् नि०.४,५.	संशुष्टम् सू०.३,४७.
४.	" चि०.१,८५.	" उ०.३९,११६.
सरस्य नि०.७,४७.	" " १४,६२.	संशुष्टकाम् चि०.२१,७.
सरोधान् नि०.५,५४.	सतमनान् उ०.७,१८.	संशोयनानि उ०.३७,
सरोपिताक्षस्य उ०.११,	संशमयन् सू०.१५,५१.	२४.
१५.	" चि०.४,१९.	सरोपनाक्षरिस्त्रावीसेहयो-
सरोहणम् उ०.२५,५४.	संशयः चि०.११,४४.	जनतंपनेः सू०.१८,
सरोहति सू०.२९,४४.	संशयम् शा०.५,१२८.	४५.
" " " ६८.	" " ६,६०.	संशोभिताशयानाम् चि०.
सयसत्तम् उ०.३९,१०८.	संशयानः उ०.४०,५९.	१९,१३.

सशालपविश्लपकालसस्का- र्युकिमि क० २६१	सस्त्रमकडूलूळाफान् चि० ८,१५	सकड्डाहपाकरु उ० १७, २३
ससजनू नि० ३,१९	सस्तरपितम् चि० १४, ३८	सकड्डपिटिगारयावा नि० १४,१८
ससग सू० १,१२	सस्थानप्रमाणत शा० ५, ४२	सकड्डो उ० २१,९
॥ ॥ १२,७४		सकदुपकरजे उ० ३,४६
समगंज नि० २,२३	सस्थानम् नि० १,६	सकदुवे उ० १८,४४
ससर्गसन्निपातेषु सू० १३, १३	सस्थानेन शा० ५,४१	सकपित्य चि० ९,११५
॥ उ० १२,२२	सस्थाप्य उ० २७,१०	सकपित्यारसम् चि० ७,४६
ससर्गसन्निपातोत्थे उ० १३,७४	॥ क० १,६	सकपूरम् सू० ३,३२
ससजनम् चि० ३,२८	सस्थितम् सू० ८,११	सकप्रमाज्यपुरीषा नि० ७, ४१
ससृत्तम् उ० ३९,८६	सरपशान्ति नि० १३,२९	सकम् नि० ९,६
ससृष्टदोषे चि० १८,२०	सस्मरणे नि० ७,११४	॥ ॥ १६,४९
॥ ॥ २१,२१	सस्त्रवत उ० १०,४	॥ उ० ३,१८
ससृष्टलक्षणा नि० ११, ४७	सस्रुते उ० २९,२७	॥ चि० ३,३
ससृष्टलिङ्गम् सू० २७,४७	सस्य सू० २८,२५	सकके नि० २,४४
॥ उ० २,४	॥ उ० ३०,२	॥ ॥ ३,१३
ससृष्टलिङ्गा नि० ७,४२	सहत्तम् नि० १३,२२	॥ ॥ २५
ससृष्टेषु नि० ३,१५	॥ उ० २१,३८	॥ ॥ २९
ससृष्टे नि० ११,३२	सहति चि० २१,३०	॥ ॥ ४,६
ससंधय उ० ३७,२१	सहन्व्येते नि० ९,३८	॥ ॥ ८,१०२
सस्कारम् चि० १,८६	सहता नि० १५,२	॥ ॥ १५,६३
सस्कारस्य सू० १६,२	सहृष्टरोमा नि० १०,११,	सरूपपयोधराम् नि० ७, ८८
सस्कारान् सू० ५,५६	सरुद्रकल्पयभाङ्गर्गिवा भूमि नि० १,६२	सरुजनीजम् उ० ३७, ४४
सरुतवाष्टरय उ० ३९, ३४	सरुद्रकले उ० ९,३४	सरुद्रम् उ० ८,२७
	॥ ॥ २२,०६	सरुद्रसिनीपता चि० २, ४९
सरुतम् उ० ३९,१४१	सरुणम् चि० ३,५४	सरुद्र उ० ४०,४४
॥ चि० १,१०३	सरुणान्वयम् चि० १७, १२७	सरुद्रम् चि० २,७
सरुता चि० १,७६	सरुणे उ० १,४३	॥ ॥ ११,२२
सरुता चि० ३,१०	॥ चि० १७,१८	सरुद्रम् सू० ६,१
सरुतानि० चि० ६, ३४	सरुटका शा० ५,११	सरुद्राम् नि० १३,२
	सरुद्रु नि० १४,३९	॥ उ० ४०,२४
सरुत उ० ३९,१४१	सरुद्रु चि० १९,६८	॥ ॥ ४१
सरुतम् उ० ३९,६७	सरुद्रुदेवजना उ० १०, २४	
सरुतभयत नि० १७,३१		

सकलामयनारा उ० २८, ३९	सकुष्टम् उ० ५,१६	॥ ॥ ५,९५
सकलियवचा चि० १९, ३४	॥ चि० २०,१६	सक्थिताप शा० ४,७
सकपायम् सू० ५,६३	सकुष्ठयुटीमरिवयसीमधुर- साजने उ० २२,०१	सक्थिसदनम् नि० ७,१६
सकपाया सू० ६,११४	सकुष्टे उ० ३,४८	सक्थिसम्पत्तिशूलम् नि० १५,१२
सकपाया सू० ५,४६	॥ क० ४,१८	सक्थ्य नि० १५,४७
सकसेरुकां चि० ११,६	सरुष्णादेवदारुमि उ० २२,६८	सक्थ्यो सू० ६,६८
सकाचना उ० १,४८	सरुष्णाम् चि० ३,१५	॥ शा० ४,१
सकामलान् चि० १४,९७	सकेसरम् चि० ६,१५८	॥ ॥ ॥ ८
सकामलाशोकमनोविफा रान् चि० १७,७	॥ उ० ०५,२४	॥ नि० ११,१५
सकामा चि० ११,४३	सकसरे चि० ८,११७	॥ ॥ १५,४५
सकामानि चि० ७,४३	सकोटा चि० १० ६६	॥ चि० ८,४
सकायस्थे चि० ४,४७	सकालतिलयन् उ० २५, ३५	सकथ्यतो सू० २७,१६
सकार्पासीकले उ० २,४२	सकालातिलयन् उ० २५, ३५	सकथ्यस्थानि नि० १५, ४९
सकासश्वात्तपा-वातो चि०, १,६६	सकशातकककसम् सू० ६७६	सकथ्युत्तेपम् नि० १७, ५४
सकासश्वात्तदुत्या-व्यवहृणी- रागगुन्तनुन् नि० ३,६	सकम् उ० ३३,१९	सकथ नि० २,७८
सकासश्वात्तदुहासमसेका रुचिपीनसा नि० ७, ४०	सकलोचनम् उ० ४,३८	सकोधदृष्टम् उ० ४,२६
सकासश्वात्तदुहासम्यग श्वयथव सू० ४,१८	सकय सू० ६,३७	सक्रेदकदृष्टुपा उ० १२, २९
सकासदुष्टयद् शम् नि० ६, ७	सकवचनम् शा० ५,७२	सकाय क० ४,३२
सकासीसम् चि० १९,७३	सकविष्णुप्रसारतम् चि० १०,२३	सक्षारकदुक्तम् चि० १४, ७८
सकृत्पुत्रुत्तवगा उ० २०, ३५	सकानल्पद्रुताभाव नि० ६,२६	सक्षारणोम्त्रा चि० १५, ५२
सकृत्पुत्रम् उ० ८,२७	सकाम् सू० ४,११	सक्षारालेम्पाने चि० १७, ७४
सकृत्पुत्र चि० १२,२३	सकृत्कुम्भनिशानि चि० १३,६	सक्षारदादिमे चि० १८, २८
सकृत्पुत्रम् चि० ५,१०	सकृत्पुत्रा चि० ८,१७	सक्षारम् सू० ६,८०
सकृत्पुत्रजीरके उ० १ ७०	सकृत्पिडिका उ० १६,१०	॥ ॥ ॥ ८९
सकृत्पुत्रमिजिह्वणद्वयति लके चि० ६,५५	॥ ॥ २५,३५	॥ ॥ ॥ ९६
	सकृत्पिडिसाम् उ० ६,५६	॥ ॥ ॥ १४०
	सकृत्पुत्रम् चि० २०,१८	॥ उ० २०,१३
	सकृत्पुत्र सू० १९,२४	॥ चि० ९,४२
	सक्थिनी सू० १९,८१	॥ ॥ १४,१२६
	॥ शा० १,५७	
	॥ ॥ ३,१	

॥ ॥ १५,७	सगाय-यसनादका चि०	॥ ॥ १० ३,८६
सत्सारत्वणम् सू० ४,२०	३९,२४	॥ ॥ ॥ १७३
सत्सारत्वणे सू० १८,५२	सगुह सू० १६,४१	समृतक्षोदशकरा चि० ७,
सत्सारा सू० ५,४६	॥ उ० ३२,२०	१०८
सत्सारण चि० १०,२४	॥ चि० २०,२	समृतक्षोदशकरा चि० १,
सत्सीरगामग्रम् चि० १४,	सगुडक्षारनागरम् चि०	१६८
१२६	८,७३	समृताक्षोदान् उ० ४०,२४
सत्सीरमाहीचम् चि० ६,	सगुडक्षारम् चि० १४,	समृतम् उ० १३,१७
४५	१२८	॥ ॥ ॥ ७७
सत्सीरयुक्ते उ० २७,४०	सगुडक्षोदसार्व चि० १,	॥ ॥ १४,२०
सत्सीरत्वणम् उ० ३७,	१२१	॥ चि० २,३६
३०	सगुडनागरम् चि० ९,३१	समृतमाक्षिकम् क० ४,
सत्क्षोदक्षुद्रबाताकस्थरसेन	सगुल्ममूनप्रहकामलादीन्	४५
उ० २४,३०	क० ४,१६	समृतमाक्षिकान् चि० ३,
सत्क्षोदगोमूना सू० १९,	सगुल्मा सू० ४,१७	७९
५९	सगुल्मान् चि० ८,१५०	समृतमाक्षिकान् उ० ३५,
सत्क्षोदघनतंधवे उ० २२,	सगेरिक उ० २२,१०५	२२
१२	सगेरिकसितापुडे उ० २२,	समृता उ० ३४,६
सत्क्षोदताक्ष्यशैलेन उ० २,	३७	समृता उ० १४,२४
७२	सगामयरस उ० २५,६२	॥ चि० १,८८
सत्क्षोदार्निचपत्राभ्याम् उ०	सगोमूना चि० १९,९१	समृतान् उ० २०,८
२५ ५१	सगामूत्रे चि० १३,७	॥ चि० १७,८९
सत्क्षोदमरिचम् चि० ३,	॥ ॥ १५ ४८	समृता-वासनम् शा० १,
७७	सगोमोली उ० ५,२	६४
सत्क्षोदव्योपतगरा उ०	सगोशरामल चि० ३,	सकरकूटम् उ० ४,३३
३६,६८	१७४	सकरे सू० १,०१
सत्क्षोदशकरम् चि० ६,७२	समर्थिके उ० ३,५३	॥ नि० १६,१६
॥ ॥ ९,८४	सपुणयियम् चि० ९,५७	सकीर्ण नि० ११,९
सत्क्षोदसार्व उ० ३७,७२	समृत क० २,४१	सकीर्णलक्षणान् उ० १२,
सत्क्षोदसर्पपापहृत्पावली	॥ चि० ३,२९	२२
कमृत्तिके चि० २१	॥ १ १२,१२	सकीर्णा शा० ३,३४
५२	॥ ॥ १७,०२	सकीर्णा नीर्णयिषम् विरुद्वा-
सत्सदिरम् चि० १९,१४	समृतक्षोद उ० २५,६१	यमपात्राणि नि०
सगतय उ० २५,६७	समृतक्षोदशरि चि० ८,	१,२०
सगतिम् सू० २९,४७	१२८	सकीर्ण उ० २३,१२
सगर चि० १७,२१	समृतक्षोदशरम् क० ३,	सकुपति शा० ४,६७
सगर्भां शा० २,२२	२०	समुचिता उ० १७,१६

सकुचिते चि० २१,२३
 सफाय उ० ८,२१
 सकाचस्पृहपार्तिदभद
 प्रसुप्तिमान् नि० १३,
 ३१
 सकाचे नि० १६,१३
 सकातिकारी उ० ३७,४
 सकुदम् उ० ३७,६३
 सकृद्य नि० १४,४
 सक्षितविनतधुणी शा० ५,
 ७
 सरपाविकल्पप्राधा-यपल
 कालविशेषत नि० १,
 ९
 सगागमगर काथयतहपण
 सपणम् सू० १२,४९
 सगोजलम् चि० १७,३९
 सपह शा० १,०५
 सपहणात्मक सू० ६,८०
 सपहम् चि० ११०२
 सपहाय चि० ८,९९
 सपहि सू० २७,१३
 सप्राहि सू० ५,१६
 " " ६,१६
 " " १२६
 " सू० १५,४२
 " उ० १,४०
 सपाहिपूयम् चि० ९,४
 सपाहिभि० नि० ७,४६
 सपप सू० २८,७
 सपात उ० २२,७०
 सपातन उ० ४० ३८
 सपतु अह्ना चि० १,७७
 सचक्षम् सू० २७,४०
 सचक्षिका शा० ७,७७
 सचक्ष्यामये उ० ७,१९
 सचिह्नग उ० १९,१३

सचित्रकम् चि० ९,१०८
 " " १७,१३
 सचित्रकमहोपधम् चि०
 ८,६१
 सचित्रके चि० ३,१७७
 सचूर्णतम् चि० १७,१६
 सचूर्णिते उ० ११,१
 सच्छागमासस्य क० ४,४
 सजन् शा० ७,७५
 सजलविबिधलसक्षोमब-
 छावृत्तागे चि० ७,
 ७९
 सजल चि० १७,११३
 सजातीकलाम् उ० २२,
 ९३
 सजानुलाहितारव्याणिक्त
 साधुहर्षरूपरा शा०
 ४, ८
 सजातमूलजीमूतअह चि०
 ८,२०
 सजीरकम् चि० ८,८३
 सजीवनीयम् क० ४,११
 सज्ज सू० २७ १८
 सज्जति शा० ३,६९
 सज्जते सू० ७,२८
 सज्जनेयापरुणाम् उ०
 ३९,७
 सज्जन् शा० २,३०
 सज्जर उ० ३७,९३
 सज्जरच्छिपार्थस्त्रुफास
 पीनसाम् उ० २९,२६
 सज्जरम् चि० १,७९
 सचारयत् सू० २३,२१
 सचारविचारण् उ० १७,
 ३
 सचारिण नि० १४,४२
 " उ० २१,७८

सचाय उ० १,३७
 सचायमाणम् चि० ७,८१
 सचालनाधम् चि० ७,८७
 सचितम् सू० ३,४९
 " चि० ८,२८
 सचिता नि० १२,२०
 सचिताम् नि० ४,३०
 सजातभुमुक्त सू० ८,३०
 सजातरुधिरम् सू० २९,
 ५६
 सजातवेग सू० १९,४७
 सजातसारे शा० २,१४
 सजात चि० १,७
 " " १२९
 सज्ञानाश उ० ३,९
 सज्ञानाशाष्णनिश्वासी उ०
 ३७ १८
 सज्ञापणाश उ० ३५,१६
 सज्ञामाह सू० ११,१५
 सज्ञावहाभिता उ० ३८,
 ८
 सज्ञावाहियु उ० ७,२
 सज्ञितम् सू० ४,८
 सततात्मना उ० ३५ २
 सततानुपहान् सू० १,१
 सततात्मसु शा० ७,२६
 सतरगम् चि० ७,८३
 सताग्रजस उ० १६ ५४
 सतिक्कटुत्तराम् सू० ६,
 १४६
 सतिकम् सू० ६,९७
 " " १००
 " " १२९
 सतिताज्यन चि० १५,
 ६३
 सतितापजम् सू० ५ ५७
 सतितादके उ० ३२,२८

सतीनमुद्रामलकपटोलीदा- डिमे: वि०.७,२२.	सनेल वि०.९,४६.	सदधिदाडिमान् वि०.९,
सतुल्यारुतिसाधन: क०.	सनेले: क०.४,२.	६१.
५,२३.	सतोदकडूहोफ: सू०.२६,	सदन: नि०.१३,६.
सतुपारेण सू०.३,४३.	५६.	सदन: उ०.२,६२.
सतुदम् सू०.६,१३६.	सतोददाहताग्रामि. उ०.	सदतीपयकहिमे: उ०.६,
सतुट् नि०.१६,१५.	१०.२७.	२८.
" " " ४४.	सतोददाहकत्कुदम् नि०.	सदपेण सू०.१,११.
" " " ३८,५.	१४.१९.	सदाडिमम् वि०.५,१३.
सतुगूलप्रवाहियान् वि०.	सतोदभेदम् नि०.१२,१४.	सदाडिमा: वि०.७,१०३.
१,१३२.	सत्यपर: सू०.४,३६.	सदाहकार्यपीदप्यम् उ०.
सतुदूयासज्जररछदिदाहा-	सत्यवाक्येन उ० ३५,२९.	३३,४५.
नाहप्रवाहिक शा०.५,	सत्यपादिनम् उ०.४,४०.	सदाहक्रेदनिस्तोदम् उ०.८,
८४.	" " ३९,३८०.	७.
सतुदूजरम् वि० ९,८२.	सत्यवान् सू०.१,२९.	सदापुष्पा क०.१,८.
सतुदूदाहज्जरस्वेदयक्रेदम-	सत्यसंघ: शा०.३,९६.	सदाहम् नि०.९,३९.
दधम: नि०.१३,३४.	सत्याम् वि०.०,६८.	" " १४,३८.
सतुवृद्धतीम् वि० ८,५९.	सत्रायंतीपपटम् उ०.१३,	" " उ०.२३,३०.
सनेलमुद्राक्षिपूयविरेकोप-	७.	सदाहम् उ०. नि०.२,४५.
धकलकवान् क० ५,	सत्रिवृत्कञ्जेन वि०.१५,	सदाहकृत् नि०.९,४.
२०.	६२.	" " उ०.८,१३.
सनेलघृतसंघय: शा०.१,	सम्पूर्णम् वि० १६,४२.	" " १०,११.
६५.	सत्यदहयलाबलान् सू०.१२,	सदाहकृपाका: उ०.१,
सनेलम् उ०.१३,९३.	६८.	१९.
" " १८,५८.	सत्यमांसाभिषयोयलपति	सदाहा उ० २३,२८.
" " वि०.१,१५४.	उ०.२५,१३.	तदाहार्ति नि०.१४,२५.
" " १३,१३.	सत्यतक्षणसयोग. शा०,	सदाहार्ति: नि०.१६,३३.
" " १५,९९.	६०,७२	सदाहै: क०.५,३७.
सनेलनयनम् वि०.८,	सत्यययोगुका: नि० ६,	सदाहापा उ०.२१,३२.
१५६.	१२	" " २८,९.
सनेलसर्पिर्मधुलोद्रेणु उ०.	सत्यशरीरोत्थम् शा० ३,	तदीप्यकम् वि०.९,२७.
३९,१५०.	७७.	सदुधे नि०.११,२०.
सनेलसर्पिर्मधुलोदधय: क०.	सत्वादिभम् शा०.४,१३.	सदशाशकम् सू०.१४,२६.
४,६.	सत्त्वानुगे. शा०.१,२.	सदशान् क०.६,२४.
सनेलसर्जिकास्तारम् वि०.	सत्वातामि शा०.३,११७.	सदशी सू०.२५,१५.
२०,२१.	सत्त्व उ० ७,२.	सदशोन उ०.२८,१९.
सनेता वि० १९,४६	सदशेन उ०.९,४०	सदशोपप्राय साप्या उ०.
	सदशिष्यम् उ० २,५३	१०,२६.

सदेवदावंतिविषे. चि०.६, ५५.	सधन्वया उ०.१३,७.	संतपणाः सू०.१४,१.
सदेवदावंलम् चि०.४,११.	" चि०.१,५३.	संतर्पणम् उ०.१३,१६.
सदोपः उ०.२३,२९.	सधान्यमेहनागरम् चि०. ९,३४.	संतर्पणाः सू०.६,३७.
सदोपत्वात् चि०.२१,९.	सधान्यास्तैः उ०.१८,४४.	संतर्पणात् नि०.१०,४०.
सदोपशब्दम् नि०.२,७८.	सनतम् उ०.५,१६.	संतर्पणेन सू०.१४,३४.
सद्भाय शा०.१,१८.	सनर्तनम् उ०.७,८.	संतर्पणोदयम् चि०.२,३.
सय.क्षतविधानतः शा०.३, ४८.	सनयतीता उ०.३२,१६.	संतर्पणोदयान् क०.१,१७.
सय जेहा. सू०.१६,४२.	सनागकेतरेः चि०.२१, ७७.	संतापिकाः शा०.३,९.
सयःजेहान् सू०.१६,३९.	सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याहृत्य- णेरिकेः उ०.१३,६९.	संतापम् चि०.१४,४३.
सयस्कम् क०.३,३५.	सनागर चि०.९,११५.	संतापात्मा नि०.२,२.
" चि०.१०,५०.	सनागरम् चि०.५,१०.	संतपेन नि०.५,२८.
सयोगर्मायाः शा०.१,३५.	" " १०,३.	संतोषतृप्तस्य सू०.७,६८.
सद्योप्रः शा०.४,१०.	सनाधम् चि०.७,८३.	संभ्रात शा०.५,११३.
" " " १३.	सनाभसाः शा०.३,५९.	संदशाकेन उ०.२२,५४.
सद्योभुक्त. सू०.८,२५.	सनाषनः उ०.२२,७९.	संदशाभ्याम् सू०.२८,२३.
सद्योभुक्तस्य चि०.१,५.	सनिदानम् नि०.१५,५.	संदशौ सू०.२५,७.
सद्योविनाशनी शा०.४,३२.	सर्नियपत्रमरिचमदनैः उ०. १८,५०.	संदधाति सू०.२२,७.
सद्योमणान् सू०.२९,४९.	सर्नियपत्रमशुनेः उ०.५, ३९.	संदधीत उ०.२७,२३.
सद्योमणेषु उ०.२६,५६.	सर्नियपत्रेः उ०.३२,१३.	संदध्यात् उ०.१८,६२.
सद्योहतम् सू०.६,५६.	सर्नियपट्टीत्रायती चि०. १८,७.	संदिग्धनावम् सू०.२,३४.
सद्बायाभममोहे चि०.६, ३६.	सर्निरुद्रमणिः उ०.३३,२०.	संदिग्धमग्धवासू सू०.१३, ७.
सद्बायामे चि०.६,४०.	सर्निशेः उ०.२०,१२.	संदूषयेत् उ०.३३,३२.
सद्विदुष्टोपयोगात् उ०.३९, ५७.	सर्निस्तोद सू०.२९,३.	सदूष्य नि०.७,२.
सद्वीपिरात्रायष्ट्याहृषडय धाकणनागरेः चि० १४,८१.	सनीलोमलमजिष्ठम् उ०. ३२,२८.	" " १२,२.
सद्वीपिराद्रिहरीतकीनाम् चि०.१९,४५.	सन्तः शा०.१,३०.	संधत्त नि०.७,१५.
सद्वृत्तनिरतम् उ०.३९, १८०.	संततादीनाम् चि०.१,५१.	संधयः सू०.१२,४७.
सद्वृत्तस्य सू०.४,३३.	संतमसे उ०.६,५०.	" शा०.३,११३.
सद्वृत्तम् सू०.२,४६.	संतर्क्य क०.४,७०.	" " ४,३५.
सधत्तुल्याम् उ०.३८,३६.	सतर्जनम् उ०.६,१०.	" उ०.२५,५१.
		संधानकारी सू०.६,१४.
		संधानम् सू०.२९,५६.
		संधानार्थम् उ०.२६,८.
		" चि०.३,७५.
		सधानीयो सू०.१५,३९.
		सधाने उ०.४०,४८.
		संधाय उ०.१८,४२.

संधावसंज्ञम् उ०.१६,३५.
 संधावान् उ०.१६,३४.
 संधावेन उ०.१६,३९.
 संधिगतः नि०.१५,१४.
 संधिगे सू०.२८,८.
 " नि०.५,१५.
 संधिच्युतिः वि०.२२,५२.
 संधिजे शा०.४,५१.
 संधितः शा०.४,६६.
 संधिदेशस्य शा०.४,६७.
 संधिनष्टम् सू०.२८,१४.
 संधिपीडाज्वररयावरकर्म-
 ङलदशनम् सू०.१७,१६.
 संधियधनकर्मणी शा०.३,
 २७.
 संधिवंधान् नि०.१५,३९.
 संधिभ्यः उ०.२३,५.
 संधिम् नि०.६,५.
 " उ०.१८,५२.
 संधिमर्मगान् उ०.२५,४४.
 संधिमर्मसु नि०.१०,२६.
 संधिमुक्ता उ०.२७,१.
 संधिमुक्तम् उ०.२७,७.
 संधिविश्लेषकत्वं उ०.२७,
 ३५.
 संधिविश्लेषणम् उ०.३६,
 २१.
 संधिशरीराणामुत्तमोत्त-
 मं सि सू०.२३,७.
 संधिसंश्लेषकारिभिः उ०,
 २७,३४.
 संधिसंश्लेषात् सू०.१२,
 १८.
 संधिसत्त्वाभिधंष्टवान् उ०.
 ७,१.
 संधिस्रोतोमुत्तमं नि०.
 १२,४१.

संधी शा०.४,१९.
 संधुसकः वि०.१०,७१.
 संधुसितादिम् सू०.१८,
 ५३.
 संधुसिते वि०.१०,२३.
 " " २१,१५.
 संधुस्य वि०.१४,११८.
 संध्यसंधितः उ०.२७,१.
 संध्यस्थिन्निकशून्यप्रहादयः
 सू०.१२,४८.
 संध्यस्थिमज्जगतम् वि०.
 ११,५९.
 संध्यस्थिमज्जसु नि०.१६,
 १०.
 संध्यस्थिमर्मकोट्रुनासु
 सू०.१६,१०.
 संध्यस्थ्यवस्थिते सू०.२९,
 ५३.
 संध्याकुचनकपनम् नि०.
 १५,१६.
 संध्यासु सू०.२,४२.
 " " उ०.४,१२.
 सन्धसकचलजर्जरायः
 शा०.३,८६.
 सन्धसविधः नि०.११,
 ७.
 सन्धस्य सू०.१४,२८.
 सन्धितः वि०.९,२.
 सन्धिपापयेत् वि०.१०,
 ५१.
 सन्धिपापः उ०.१८,१३.
 सन्धिपतिताः नि०.६,३७.
 सन्धिपातः सू०.१,१२.
 " नि०.१,१९.
 सन्धिपातम् उ०.६,३४.
 सन्धिपातजः नि०.११,१८.
 " उ०.३३,९.

सन्धिपातज्वरस्तंभविपासा-
 दाहपीडितः क०.२,११.
 सन्धिपातज्वरस्य वि०.१,
 १४७.
 सन्धिपातज्वरे वि०.१,६५.
 सन्धिपातज्वरो नि०.२,
 ४४.
 सन्धिपाततः नि०.११,९.
 सन्धिपातप्रकोपनाः उ०.
 १३६,८.
 सन्धिपातम् नि०.२,३१.
 " वि०.१०,३७.
 सन्धिपातहितम् वि०.३,
 १७८.
 सन्धिपातसमुत्थायाः उ०.
 ३४,६१.
 सन्धिपातस्य नि०.२,४३.
 " " ७,७.
 सन्धिपातान् नि०.५,४५.
 " " ८,१९.
 " उ०.१७,१७.
 " " २१,६.
 सन्धिपातात्मके वि०.११,
 १५.
 सन्धिपातिके उ०.१३,८०.
 सन्धिपातोद्घाः नि०.२,३५.
 " उ०.१७,२४.
 सन्धिपातोदरे वि०.१५,७६.
 सन्धिपातोदयः वि०.३,
 १७८.
 सन्धिपातोर्ध्वरक्तोक्तज्वरा-
 षट् वि०.२,९.
 सन्धिपातपित्त-सू०.६,६४.
 सन्धिपातस्य उ०.१३,८७.
 " " १६,१६.
 सन्धिहितरूपतिः सू०.२,
 ४०.

सन्निहिताः उ०.४०,४७.	सपलाशमष्टे चि०.६,५२.	सपीनसः नि०.१०,२२.
सन्निहितानले उ०.३,४२.	सपाठाः उ०.२,३५.	॥ चि०.३,१८.
सन्निहितानि सू०.२६,३.	सपाठातेजिनोनिचेः उ०.	सपीलुभिः चि०.२२,८.
सन्मृत्तिके क०.६,१.	२२,५६.	सपुनर्नवाम् चि०.५,७८.
सन्व्यासः नि०.६,३६.	सपाठाधान्यमरिचैः चि०.	सपुरम् चि०.१७,३९.
सन्व्यासम् नि०.६,३७.	८,७६.	सपुरीयः सू०.१९,५३.
सन्व्यासबिहितम् चि०.७,	सपाठैः चि०.१९,१९.	सपुष्पैः क०.१,३४.
११०.	सपाडुरोगम् चि०.१९,५२.	सपूतिमांसम् सू०.२९,
सन्व्यासे नि०.६,३९.	सपादजांगलरसः क०.४,	४७.
॥ चि०.७,१११.	३९.	सपूयसधिरसृतिः उ०.२१,
सर्वचकौललवणम् चि०.	सपालकम् उ०.३६,६८.	२६.
२०,३०.	सपिच्छम् नि०.९,५.	सपूर्यक्षाः नि०.१०,४१.
सर्वचत्तिकः क०.४,२४,१८.	॥ ॥ १०,४०.	सपृष्टस्य नि०.२,७१.
सर्वचतूलादि नि०.१५,१२.	० चि०.५,७२.	सपौष्करशठीव्योपमानुलि-
१२२.	सपिच्छस्त्रिमितः चि०.८,	गाम्लवेतसाम् चि०.४,
सपथलवणाः चि०.११,३१.	९७.	२७.
सपटु. उ०.२५,४३.	सपिच्छापारिकर्तिकम् नि०.	सप्तच्छद. चि०.१९,८.
सपटुसौद्वैः उ०.२२,४९.	८,७.	सप्तच्छदनिमासकृतविशा-
सपटुपंचकेः उ०.२२,७१.	सपिच्छलपरिथवम् उ०.	लाचित्रकोमूर्वा चि०.
सपटुद्वयपहः उ०.३९,	३५,४४.	१९,५०.
१७३.	सपिच्छे चि०.२,४४.	सप्तच्छदामिसुषवीकलवा-
सपटोलम् उ०.३९,४६.	सपितः नि०.८,१२.	णमोटाः सू०.१५,१७.
सपटुरेयतामूतैः उ०.३१,	सपितम् नि०.९,६.	सप्तच्छदार्कसौराभ्याम् उ०.
९.	॥ चि०.३,२.	२२,३०.
सपत्तंगैः उ०.२२,८५.	सपित्तस्यदलक्षणम् उ०.	सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तह-
सपयकैः चि०.१,८९.	१५,१३.	रीतकीतिककरोहिणी-
सपयान् शा०.३,१०२.	सपित्तात् नि०.२,२४.	भिः उ०.२२,१०३.
सपयः चि०.१५,२.	सपित्ते चि०.३,७१.	सप्ततिर्दाहपीजाभूविजया-
सपयस्कटूबै उ०.२७,४०.	सपिण्णलीकम् चि०.५,१०.	पठीपौष्करैः चि०.६,
सपयस्कम् उ०.३९,४७.	॥ ॥ १८.	३२.
सपयस्काः चि०.२२,३२.	॥ ॥ १९.	सप्तदशद्व्यदशवासरान् नि०.
सपयस्केः उ०.२६,१८.	सपिण्णलीका चि०.१९,४६.	२,६१.
सपरिकर्तः नि०.७,१७.	सपिण्णलीकैः उ०.१३,९.	सप्तपंचाशत् सू०.१०,३९.
सपरीहाम् सू०.२०,३५.	सपिण्णलीचूर्णात् चि०.३,	सप्तपर्णकरंजार्कनियराजा-
सपरीहाताः क०.४,५३.	१२८.	दनत्वच सू०.२९,७६.
सपयस्कैः चि०.५,१८.	सपीतलसिकाभुतिः उ०.	सप्तपर्णम् उ०.७,२०.
सपयंतम् चि०.१४,११५.	१७,४.	सप्तपर्णस्य चि०.४,३२.

सप्तरात्रस्थितम् चि०.१५,
१२.

सप्तर्षिणाम् शा०.५,३३.

सप्तलाम् चि०.१०,६४.

सप्तलायाः क०.२,४९.

सप्तलारससिद्धान्तम् उ०.
१,३१.

सप्तलारिष्टशङ्खेष्टावल्गुजा-
मृताः सू०.६,७४.

सप्तविंशतिः उ०.१२,३३.

सप्तविधः शा०.६,६१.

सप्तविधा शा०.५,४९.

सप्तशतानि शा०.३,२०.

सप्तसमा चि०.१९,४३.

सप्तसर्पिषः उ०.५,३९.

सप्तानाम् शा०.३,३५.

सप्ताहः शा०.४,५३.

सप्ताहतः उ०.१४,३१.

सप्ताहकुट्टकलिनीदाव्यसि-
द्धान्तम् चि०.१९,५९.

सप्ताहम् चि०.१२,४२.

सप्तोत्तरम् शा०.४,१.

सप्तभत्वम् सू०.७,११.

सप्तभा शा०.५,४६.

सप्तबाहिकः चि०.९,३६.

सप्तबाहिकम् नि०.७,३२.

॥ ८,१०.

॥ चि०.९,१७.

सप्तबाहिकः नि०.७,४१.

सप्तबाहे चि०.१०,९.

सप्तौहोर्वानिटान् चि०.३,
९.

सप्तोपन् उ०.२६,३.

सफलेः क०.४,३५.

सफाणिताम् चि०.११,३८.

सफेनपिष्टम् चि०.९,१७.

सफेनम् नि०.८,६.

सफेना उ०.१३,८७.

सबली चि०.९,१२१.

सबस्तयः क०.५,४८.

सबहलम् उ०.८,२७.

सबाध्वेः सू०.३०,३९.

सचिद्विशारनागरम् चि०,
१४,५४.

सचिदम् चि०.६,२५.

सचिडेः चि०.३,११.

सचिद्विषयूपणै उ०.२,७६.

सचिद्वेः चि०.८,७६.

॥ ॥ ॥ ७८.

सबीजपूरकरसम् चि०.१६,
५०.

सबीजपूरकरसे चि०.१०,
३०.

सबीजपूरच्छदनेः उ०.२८,
३६.

सभकः सू०.१६,१९.

सभकम् उ०.३९,१२३.

सभार्गीदास्तलवृभिकाली
कणेपणम् उ०.२,१०.

सभार्गीम् चि०.३,१५.

सभिक्षे उ०.२६,४२.

सभूतादनयावकम् उ०.५,
४५.

सभूनिषम् चि०.१,५३.

॥ ॥ ९,५५.

सभोज्यम् सू०.१३,४०.

सम् शा०.१,५५.

समक्षोरम् चि०.१३,५.

॥ चि०.३,८.

॥ ॥ २२,४१.

समशिरिजम् उ०.३९,
१३५.

समगुडम् चि०. १७,६.

समपम् उ०.११,५३.

समयरससारेण सू०.९,
१५.

समयान् उ०.३९,१३९.

समधृतम् उ०.१३,३७.

॥ ॥ ३९,१२६.

समगाचविक्रमाभार्गीकाश्मरी

ककटाह्वयैः उ०.२४,
५१.

समंगाधातकीपुष्पम् उ०.
२५,५३.

समंगाधातकीयुक्तैः उ०.
२७,२४.

समंगाधातकीरोधकलिनीप-

५१.युक्तैः उ०.२२,७९.

समगाधानकीरोधकुटनटम्

लाह्वयैः उ०.२,४१.

समंगाकलिनीमोषरसान्

चि०.८,१०५.

समजिष्टैः उ०.१८,४४.

समडाम् चि०.५,७५.

समडावारुणीपानम् चि०.
१४,६०.

समनिलाम् चि०.३,२२.

समतीता. सू०.१०,४४.

समथ्ये चि०.३,१३६.

समद्विरदेदुत्पत्त्यात

शा०.३,९९.

समदाः सू०.३,१५.

समदीपः चि०.७,१००.

समधरणधृतानाम् चि०.
१४,३५.

समधानः सू०.१,१०.

समधाताः शा०.३,८२.

समधिरोहणम् नि०.५,१२.

समधु उ०.३९,५१.

समधुमाधपः चि०.५,५३.

समधुशर्कराम् शा०.२,५.

॥ उ०.१३,१८.	समलम् चि०.९,१७.	समस्थाने सू०.२९,६४.
॥ चि०.३,३६.	समलाय चि०.१४,५४.	॥ ॥ ॥ ६५.
॥ ॥ ११,६.	समवर्तिनः शा०.५,६१.	समस्थिताः शा०.३,३८.
समधुशर्कराः चि०.२,२७.	समवाचत. सू०.९,२.	समस्थूलकृशाभकमध्या-
समधुशर्कराम् चि०.६,१२.	समवेतानाम् नि०.१,१०.	तप्रथमाधुषाः सू०.५,
समधुसाधितम् चि०.११,	समशनम् सू०.८,३३.	१५.
१२.	समशर्करम् चि०.३,१७१.	समसमावाः उ०.४०,
समधुसूक्तस्य चि०.२२,	॥ ॥ ५,५४.	४२.
३५.	समशुक्ता उ०.४०,५५.	समाशम् चि०.१५,८८.
समधुतैधवम् फ०.३,३०.	समश्रतः उ०.३९,१४८.	समांशा नि०.७,३९.
समधुकाजनम् फ०.३,२८.	समश्रताम् उ०.३९,	॥ चि०.१५,१६.
समधुच्छिष्टः चि०.१९,	१५९.	समाकर्षेत् शा०.२,२८.
७८.	समश्रन् सू०.११,४२.	समाक्षम् उ०.१,२३.
समच्छिष्टमंजिष्टम् चि०.	समश्रते नि०.८,२३.	समाक्षिफः उ०.१६,९.
२२,२२.	॥ उ०.३९,१३०.	॥ फ०.४,९.
समभ्यशम् चि०.१९,५१.	समसकुक्षतक्षीणरक्तगुल्मे-	समाचरमन् सू०.२,४७.
समभ्यशान् चि०.३,११३.	यु चि०.३,१०६.	समाणिमर्थम् उ०.५,१६.
समभ्यतिविपायुंठीनुल्लेख्य-	समसार्पः चि०.१९,२४.	समादिशेत् सू०.२९,३२.
वकट्फलम् चि०.९,	समसात् नि०.२,४६.	समाप्ताधुषम् शा०.५,४५.
५९.	समसिताः फ०.२,२२.	समाप्यते सू०.३०,५३.
समम्बरिषाः चि०.५,५३.	समसुविभक्तचारुवर्णा	समायुक्ता उ०.३९,४३.
समभ्याज्यः उ०.२२,१००.	शा०.३,९८.	समालम्ब्य शा०.२,३२.
समन.शिलम् चि०.१९,	समसुरदलम् चि०.१,८९.	समालिपेत् उ०.३६,४१.
७३.	समस्ताः सू०.१२,४२.	समावृत्तम् उ०.१३,२१.
समनुरमरन् उ०.३९,१३४.	समस्तकुष्ठानि चि०.१९,	समाश्रयम् शा०.५,१०५.
समंघ्रः चि०.१९,५७.	४४.	समाश्रितम् उ०.२८,२२.
समंघ्रपूताधुषोक्षणम् उ०.	समस्तगंधभेषज्यसिद्धदुग्ध-	समाश्रस्तम् चि०.१४,
३६,८९.	न उ०.२७,३९.	७२.
समंघ्रम् उ०.३८,३७.	समस्तजः उ०.३१,२०.	समाश्रयस्य चि०.२१,२.
समन्वितैः चि०.८,२४.	समस्तपरिमहस्य चि०.७,	समास्तमक्रियतया नि०.
समपीतेन चि०.७,३.	७६.	१०,६.
समभागानि०.२२,१७.	समस्तम् उ०.३९,१४६.	समाहितमुलापाणि सू०.
सममलम् सू१,२३.	॥ चि०.३,१७१.	२६,१.
समयमृतस्य उ०.१३,३७.	समस्तवर्णम् नि०.९,३९.	समीक्ष्यकारी सू०.४,३६.
समया सू०.१२,७४.	समस्तान् उ०.२८,३२.	समीक्षिः चि०.१,२५.
समरिचः चि०.९,११५.	समस्तानाम् नि०.१,१९.	समीपरमाम् शा०.५,३३.
समरिचम् चि०.८,८३.	समस्ताम् उ०.३९,१६७.	समीरमान् चि०.१७,२९.

समीरेष्ठा चि० ११,२५	॥ ॥ १०,२४	॥ चि० ११,८०
समीरणे चि० ११,१	समुद्रफनम् उ० १६,५१	समूर्वाहिणीराज्यातताह्वा-
समीरणसमीरणान् नि०	समुद्रयुक्तिजम् चि० १५,	मधुके उ० २,५५
१५,२७	८६	समूल उ० ११,५६
समीरणातपायासै सू०	समुद्रमेत उ० ३७,७६	समूलजालजीवतीतुलाम्
१४,१७	समुद्रुकक्षीरा उ० ३४,	उ० १३,५०
समीरणे क० ४,५८	६०	समूलकल्पनाया चि० ३,
समीरम् चि० २१,७९	समुन्नत नि० ११,६०	५१
समीरणम् शा० ४,६५	समुन्नतकरीदेशम् चि० ८,	समूलम् उ० २१,१८
समीरणान् सू० २२,३३	३	॥ ॥ २४,४३
समुत्त सू० २,२६	समुन्नतम् शा० १,७२	समूलमस्तम् चि० २,००
समुत्तायो नि० ११,५	॥ ॥ १,११२	समूलशास्त्रम् चि० २१,
समुत्किष्टम् चि० ७,२२	॥ नि० १४,१८	६६
समुत्किष्ट चि० १,४	॥ उ० १८,५२	समूलशास्त्रादीन् सू० ३०,
समुत्कश क० ३,७	समुत्कम्प्य सू० ३०,३०	१०
समुत्काशय चि० २०,५	समुत्पचारेन् चि० २१,२५	समूलम् उ० ३०,२७
समुत्था उ० १६,५७	समुत्पनद् चि० १५,९०	समुत्ते चि० ७,८४
समुत्थानपिशेषत सू०	समुत्पशाप्यति चि० ७,४४	समताम् चि० २१,६६
१२,६४	समुत्पक्षणम् चि० १४,	समेते उ० २८,३१
समुत्थाने नि० ५,३९	१२७	समदृक् चि० २१,५०
समुत्थानां क० ६,९	समपक्षित उ० १७,१०	समेधमासम् शा० २,२०
समुत्सक्त सू० २९,६९	समुत्पसन उ० २५,३९	समपक्षीपुष्पाणि उ० १३,
समुदित उ० ३९,१८१	समुत्पणे चि० ९,१४	८०
समुदिते उ० १७,७	समुत्समचन्द्रयथा उ० २,	२५
समुदीर्येत् नि० ११,३४	समुत्तादि सू० १५,७	समापितम् चि० ५,५
समुदीर्णानाम् चि० १,९	समुत्तारम्भम् चि० १८,	सपथे शा० ११
समुदीर्ण उ० ३७,४१	१६	॥ चि० ८,२८
समुद्दिष्ट क० ६,१०	समूज क० ४,९	संपदिष्ट सू० २,२५
समुद्भूते चि० ७,२६	समूजम् उ० ६,२३	सपक्षम् सू० १,२८
समुद्भूते उ० ३९,५४	॥ चि० १५,२	॥ शा० १,७३
समुद्भूताया शा० ६,३३	समूज्येह्यत्वम् चि० ८,	सपादयितुम् शा० ५,१२३
समुद्भूत उ० २२,४०	९४	सपीडिते शा० १,८१
॥ क० २,३३	समूत्रा उ० ३४,६०	सपीडित उ० २१,११
समुद्र उ० २१,१४	समूत्राम्लम् चि० ६,२६	सपूज्य उ० ३९,८
समुद्रवेत् शा० ५,३	समूत्रम् चि० १५,६३	सपूय नि० ८,२०
समुद्रता चि० ७,५७	समूत्रे क० ७,३२	॥ चि० १३,२१
समुद्रज उ० ११,४७		सपूयान् सू० २६,४२

संप्रताप्य उ०.३९,१४८.

सप्रति सू०.२,४६.

सप्रवर्तयेत् चि०.१,२०.

सप्रवर्तिनी चि०.९,५.

संप्रहर्षणम् उ०.४०,२.

संप्राप्य नि०.१३,२.

॥ उ०.३५,९.

संयद्वम् शा०.१,५३.

संयद्वाचद्वभाषिणम् उ०.

४,३२.

संयाधात् शा०.६,६९.

संभयः शा०.६,४८.

॥ नि०.५,३९.

संभारैः शा०.१,७३.

संभाष्य सू०.३,९.

संभियते उ०.२३,४.

संभिक्षालापव्यापादम् सू०.

२,२१.

संभूताः उ०.३७,८.

संभृतत्वात् सू०.१४,३५.

संभ्रमम् उ०.३६,४१.

संघातः उ०.६,१७.

संघातिः चि०.७,९५.

संमतः उ०.४,५९.

संमतम् चि०.२१,७०.

संमतात् सू०.३,५२.

संमर्दिनेः चि०.१५,९०.

संमुखः सू०.२९,१७.

संमुख्य शा०.५,५९.

संमुख्य शा०.५,५७.

संमूलांशानिभि क०.५,

३५.

संभेदः ककजान् सू०.१०,

९.

संभोहः नि०.६,२३.

॥ १६,१५.

संभ्यक्षयते सू०.२७,३७.

संभ्यक्षयद्विभिः सू०.१७,

३०.

संभ्यक्षिग्धः सू०.१६,२९.

संभ्यक्षिग्धे सू०.२०,२३.

संभ्यगेयिताम् उ०.३०,३७.

संभ्यगत्या सू०.११,२.

संभ्यधीनातियोगाः सू०.

१९,५३.

संभ्यदग्धम् सू०.३०,३४.

संभ्यदग्धे सू०.३०,५१.

संभ्यग्यमितम् उ०.२७,९.

संभ्ययोगः सू०.१,१९.

संभ्ययोगे सू०.१८,२५.

संभ्ययोगेन सू०.१८,२७.

संभ्यग्याते सू०.२६,४५.

संभ्यग्विद्वे सू०.२७,३४.

संभ्यग्विरिक्तम् सू०.१८,

४२.

संभ्यद्विद्वद्वलिगम् सू०.१९,

६२.

संभ्यद्वनिवेदिने उ०.२६,

१९,२२.

सययम् चि०.५,१०.

सययसर्पेः उ०.३०,१६.

सयया चि०.१,१६१.

सययाम् चि०.१,३०.

सययिधुक् क०.४,२९.

सययिद्वयम् चि०.१८,२.

सययिधुम् क०.२,२५.

सययिधुहरजः उ०.२२,

२४.

सययिधुहानि उ०.१३,

८०.

सययिधुहः उ०.२६,५४.

सययिधु नि०.१५,५१.

सययिधु चि०.१९,४६.

सययिधुः नि०.३,२१.

सरःक्षेमम् चि०.२१,५४.

सरकम् चि०.७,८९.

सरकनिधीये चि०.७,२४.

सरकपिच्छः चि०.९,३७.

सरकपिच्छातिसृतेः चि०.१,

११२.

सरकम् नि०.८,८.

सरकाः नि०.१२,२०.

सरके उ०.३६,१२.

सरकैः उ०.१५,१८.

॥ ॥ २५,५.

सरत्वात् क०.५,१७.

सरभसम् चि०.७,८८.

सरम् सू०.१,११.

सरलम् क०.२,२५.

॥ चि०.१५,७१.

सरलामरदारुण्याम् क०.५,

१०.

सरसयुगफणिजम् सू०.१५,

३०.

सरसांजयपद्याद्हनतंचंदन-

संधेः उ०.१६,३.

सरागपिटिकाचिता उ०.३१

१०.

सरागपिटिकाचिताः नि०.

१४,२३.

सरागे चि०.२२,२८.

सरागेः उ०.३३,२४.

सरागक्षरास्तुकम् सू०.६,

७१.

सरागठम् उ०.३,५७.

सरागाम् क०.४,१.

सरितोः उ०.५,२६.

सरु सू०.२८,१७.

॥ ॥ ३३,३९.

सरुक्षुः उ०.२१,३५.

सरुक्षुः नि०.१६,१५.

सरुज्वरम् उ० ३१,२३	सर्पा उ० ३६५	॥ उ० १०,१७
सरुदाह उ० २१,२१	॥ ॥ ॥ १	॥ ॥ ३९,१६८
सरुदाहम् नि० ९,३७	॥ ॥ ॥ ३०	सबकालापयागन त्रि० १३,
॥ उ० ३३,१७	सर्पागाभिहृतम् उ० ३६,	४६
सरुदाहा सू० २९,७४	१६	सबकासभिपक्व चि० ३,
सराध्वपुत्रपक्षगणे उ०	सर्पागाभिहृत उ० ३६,९०	१७४
२२,६४	सपाणाम् उ० ३७,१	सर्वकासपु चि० ३,६२
सरोध्वतगे उ० २२,६०	सर्पास्वम् सू० २६,८	सर्वकोटविपम् उ० ३७,
सराध्वनधुके सू० २९,५५	सर्पि सू० ७,३७	२८
सराध्वभयपट्टाव्दशताव्हा	सर्पि क्षीरशाल्यादनाशित	सर्वकुष्ठानि चि० १९,४९
द्वीपिदारुभि उ० ३०,	शा० १,३२	सर्वकुष्ठे उ० ३९,९१
२९	सर्पि पानादि उ० ५,४८	सर्वकापे सू० १३,१०
सरोमहप नि० ८,११	सर्पि पाने चि० १,१४८	सर्वकियाभि उ० ३७,८६
सरोरुहाम् चि० १४,६९	सर्पि प्रस्थम् उ० ७,२७	सर्वग नि० १६,४३
सग सू० १४,१७	सर्पिर्गुडा चि० ५,०३	सर्वगतम् नि० १३,२९
सपक्वकुचम् चि० ८,१८	सर्पिर्निमीलितम् सू० २४,५	सर्वगद्वयमाधी क० ५,३
सर्पकोधात् उ० ३७,८	सर्पिर्भि चि० ८,१२४	सर्वगदान् उ० २२,८६
सपगधाल्या उ० ५,३	सर्पमधुम्याम् उ० ४५,	सर्वधातान् उ० ३४,५९
सर्पनम् उ० ३६,९२	१७	सर्वगधादकम् उ० १,६,
सपणम् उ० १५,२	सर्पिर्मधुसयुतानि उ० ३९,	सर्वगा उ० १७,२३
सर्पति नि० १२,४३	१८२	सर्वगाग्रम् उ० ३६,२४
॥ ॥ १३,६१	सर्पयकम् उ० १६,२९	सर्वगाग्रप शा० ५,२१
सर्पदृष्टानाम् उ० ३६,७२	सर्पिस्तमजातेत्पाने	सर्वगुणापेते शा० ३,११६
सपन् नि० ५,६	चि० २१,१	सर्वगुल्मपु चि० १५,२४
सर्पति नि० १४,४७	सर्पेव सू० १३,४	सर्वगी सू० १,४६
॥ उ० १९,४	सर्पिवा सू० २६, ६	सर्वेष्टनिवारण उ० ३,
॥ ॥ ३६,१९	सर्पिष्टम् चि० ५,३८	५०
सपक्वबावत् सू० २५,०३	सर्पिष्टम् त्रि० १९,४८	सर्वगृहिमीक्षण उ० ३,
सपम् उ० १३,३९	सर्पिष्टत्वा चि० ५,२	४८
सपत्तादिद्वारा उ० ३१,	सर्वेष्ट क० ५,५४	सर्वगहान् उ० ५,७०
५	सर्वकर्मम् सू० १६,२७	सर्वग्रहो मादकुष्ठग्वरान्
सपक्वकग चि० ११,१३	॥ उ० १४,२८	उ० ५,२०
सपवत् उ० ३७,४	सर्वकर्मणि चि० १८,३६	सर्वग्रहनिवर्तनम् उ० ३६,
॥ ॥ ॥ २१	सर्वरायभिते नि० १५,	२२
सपस्यशान् उ० ३६,१५	४०	सर्वग्रहसु सू० २,४४
सपमुगधाम् चि० १४,	सर्वसाम् उ० ३७,७१	सर्वजगृन्धवागजिन् उ०
१०३	सर्वसाम् सू० ८,१	२४४६

॥ ॥ ॥ ४८.	सर्वधात्वावृते नि०.१६,४१.	सर्वलिङः नि०.५,२६.
सर्वजा उ०.३७,५४.	सर्वनेत्राभिपातजित् उ०.	॥ ॥ ॥ ४३.
सर्वजित् नि०.३,१५.	२६,१८.	॥ उ०.३७,४.
॥ उ०.२५,५४.	सर्वपचः सू०.१८,३०.	सर्वलिङत्वम् नि०.६,२०.
सर्वज्वरविनाशनम् चि०.	सर्वपर्वारिस्थित्वाभिषायु	॥ उ०.३३,८.
१,१७२.	वत्सणशूलवात् नि०.	सर्वलिङम् उ०.७,१५.
सर्वतो गतिः नि०.१२,१५.	७,२६.	सर्वलिङ समन्विता उ०.२१,
सर्वतो भद्रः उ०.२८,३१.	सर्वपावकपाटपम् सू०.४,	४५.
सर्वदृगामयघ्नम् उ०.१३,	३१.	सर्वलिङा नि० ५,३६.
४५.	सर्वभूतानाम् सू०.२,१९.	सर्वलिङाम् नि०.४,२९.
सर्वदेहमविसृजान् सू०.१३,	सर्वमाश्रये सू०.३०,५.	सर्ववातगुल्मविकारजित्
२८.	सर्वमारुतामपनाशनम्	चि०.१४,२५.
सर्वदेहधमोत्पत्तापतृद्धाह-	चि०.२१,६५.	सर्ववातविकारजित् शा०.
माहकृत् नि०.५,४७.	सर्वमार्गेभ्यः उ०.३,३७.	२५१.
सर्वदोषकुपिते उ०.१६,८.	सर्वमूत्रविकारजित् चि०.	सर्ववातविकारनुत क०.४,
सर्वदोषरुत् सू०.६,५८.	११,३५.	५७.
॥ ॥ ॥ १००.	सर्वमेहेषु चि०.१२,५.	सर्ववातविकाराणाम् सू०.
॥ ॥ ॥ १३८.	सर्वयामैः चि०.१०,९३.	१२,६४.
॥ ॥ २९,४०.	सर्वयोगरुतम् उ०.३५,५७.	सर्वविषघ्नीम् उ०.३५,
सर्वदोषघ्नी सू०.६,८५.	सर्वरसाभ्याम् सू०.३,५७.	२३.
सर्वदोषजित् सू०.५,५६.	सर्वरसाशिनः उ०.१९,१२.	सर्वविषाणि उ०.३६,८३.
॥ ॥ ६,१६७.	सर्वरोगघहर्हम् उ०.३,	सर्वविषेभ्यः उ०.३५,२९.
सर्वदोषप्रकोपः उ०.३५,	५४.	सर्वविषेषु क०.३,२३.
१५.	सर्वरोगघ्नी उ०.३९,४३.	सर्ववृताः सू०.२६,२२.
सर्वदोषहराः चि०.१६,२९.	सर्वरोगजित् क०.२,२.	सर्ववेदनाः उ०.३३,२३.
सर्वदोषे चि०.२२,१८.	सर्वरोगनिदामांकेः उ०.८,	सर्वव्याधिभिस्तिष्ठन्तम्
सर्वदोषोत्पन्नम् नि०.१४,	१.	उ०.५,५०.
३१.	सर्वरोगेषु उ०.२,४०.	सर्वव्याधिनियर्हणाः क०.
सर्वदवाणाम् सू०.१९,	॥ ॥ ९,३१.	२,६०.
४५.	सर्वनुंसः क०.२,२८.	सर्वव्याधिषु उ०.९,२९.
सर्वयर्मेषु सू०.२,३०.	सर्वनुनु चि०.३,१३९.	सर्वसंकराः सू०.५,५०.
सर्वधानुसमार्यस्य चि०.	॥ ॥ ८,१६२.	सर्वसंखानुखानाम् सू०.
५,७४.	सर्वतृक्षणः शा०.५,७०.	३०,१.
सर्वधातूनाम् चि०.३५,	॥ नि०.८,११.	सर्वयुकरुनाशनी उ०.११,
१३१.	॥ उ०.२३,११.	३५.
सर्वधात्वविसर्पणः नि०.	सर्वतृक्षणा नि०.५,५४.	सर्वसंकरः नि०.८,२९.
१३,६५.	सर्वतृक्षणा नि० ७,४२.	सर्वमन्त्रेषु चि०.१९,९८.

सर्वसमासहरीतकीचूर्णम् चि०.१५,३५.	सर्वातीसारनाशनम् चि०. १,७६.	सर्वोपकरणः सू०.२७,१८.
सर्वसंपूर्णलक्षणाः नि०.२, ३४.	सर्वात्मिकम् नि०.९,५.	सर्वोर्ध्वजन्तुव्यातश्लेष्मा- मयार्तिजिन् उ०.३३, ५५.
सर्वसरः उ०.२१,५८.	सर्वात्मना सू०.२४,२२.	सर्वोषधतमे सू०.१,२९.
सर्वसिद्धयः शा०.४,१२.	सर्वात्मा नि०.६,२८.	सर्वोषधिसंपूर्णात् चि०. ७,५७.
सर्वसुक्ष्मागजन्म शा०.१, ५५.	सर्वानित्यव्याधिहरः क०.४, ४.	सर्वपल्लवान् क०.४,२३:
सर्वस्थानादृते चि०.२२, ६३.	सर्वाभानूपसेवनान् उ०.२, ३१.	सर्वपक्षा क्षीससर्जरसमुत्ते. चि०.१९,७१.
सर्वसंक्रांटेः नि०.१३,४९.	सर्वाचीनः चि०.१,१७३.	सर्वपक्केः चि०.२२,६.
सर्वाकारम् नि०.२,६०.	सर्वाभिष्यंदसमवान् उ०. १६,२६.	सर्वपतैलस्य उ०.३०,२५.
सर्वाकृतिः नि०.६,३५. ॥ उ०.२१,६३. ॥ ॥ २३,२८.	सर्वायतनसंस्थानसंनिपाते उ०.६,१५.	सर्वपतेलाकम् उ०.६, ४८.
सर्वाकृतिम् उ०.२९,३१.	सर्वाभेषु शा०.३,११८ते	सर्वपतैलेन चि०.५,९.
सर्वाक्षिरोगेषु उ०.१३,२७.	सर्वाशोषहृणीदोषव्यासका- सान् चि०.८,११२.	सर्वपभ्युषणादिभिः उ०. २२,४५.
सर्वासुविषनाशनः उ०.३८, २८.	सर्वास्थानेषु उ०.२७,२. ॥ चि०.१३,२५.	सर्वपलिप्ता नि०.१३,२२.
सर्वांगगाः नि०.१३,२९.	सर्वावस्थेषु उ०.३५,६९.	सर्वपपातांकीमूलाभ्याम् उ०.१०,१२.
सर्वांगान् नि०.६,२५.	सर्वास्थेयगोधृतये उ०.२२, १५.	सर्वपाकृतिभिः उ०.२१,५.
सर्वांगे सू०.१७,११.	सर्वेद्विषतापनः उ०.१९, १०.	सर्वपाणाम् शा०.६,२०. ॥ क०.१,४५.
सर्वांगप्रहः नि०.११,१५.	सर्वेद्विषतरान् नि०.७, २१.	सर्वपाण् चि०.१९,६९.
सर्वांगरोगनिस्तोदरोगहर्षा- गमुत्तमाः नि०.१६, २४.	सर्वेद्विषसुखा उ०.३९,३७.	सर्वपाणुल्यपिष्टिपात्रिषा- रिता नि०.१०,३३.
सर्वांगरोगम् नि०.१५, ४०.	सर्वेद्विषार्कषणपात्रमूताम् उ०.४०,३९.	सर्वपाण् चि०.५,७९.
सर्वांगसंश्रयः नि०.१५, १५.	सर्वेद्विषाणि उ०.२४,५९.	सर्वपाभ्या उ०.८,९.
सर्वांगसंलयः उ०.३,२९.	सर्वेद्विषे नि०.५,२९.	सर्वपामानसंस्थाना नि०. १०,३३.
सर्वांगसंपूर्णः शा०.१,५८.	सर्वेद्विषाणि चि०.१५,१२.	सर्वपारिष्ठनिकुपासकरजकेः चि०.१२,१.
सर्वांगसरे चि०.१७,१.	सर्वेद्विषहम् चि०.१५,६.	सर्वपिका नि०.१०,२५.
सर्वांगकागजम् नि०.१३, २३.	सर्वेद्विषेषु चि०.१५,२५.	सर्वपिकाः उ०.३३,१२.
सर्वांगकागोणान् चि०.३, ६.	सर्वेद्विषविषाहम् उ०.३८, २२.	सर्वपेः उ०.९,२६. ॥ क०.४,२५. ॥ ॥ ५,२१.

सर्पपौलामदनेः क०.४,१८.

सर्पपौलाम् उ०.१८,२६.

सर्पपौषमाः उ०.१०,१९.

सलक्षणम् नि०.१५,५.

सन्तगणः उ०.८,११.

सन्तज्जः शा०.३,१०२.

सलज्जा उ०.४०,४०.

सलवणः सू०.५,४३.

" " ६,५८.

सलवणम् सू०.६,९३.

" शा०.२,२५.

" नि०.१०,१६.

" उ०.२,४.

" वि०.५,४१.

" " ६,१०.

" " १७,४१.

सलवणेन वि०.१,७.

सलवणेः उ०.३४,३२.

सलसीकम् नि०.१०,१८.

सलक्षम् उ०.३०,४०.

सलगलिरुष्णतिलोपकु-

ल्याः वि०.१९,४५.

सलिलंदोणे उ०.७,११.

सलिलपलेः उ०.१६,८.

सलिलम् सू०.२६,४०.

" वि०.६,१३.

सलिलक्षम्बः नि०.१२,९.

सलिलम्ब वि०.८,६४.

" " १२६.

सलिलागलिभ्याम् उ०.३९,

१०३.

सलिलावराभ्याम् क०.४,८.

सलिलाङ्के वि०.१६,३.

" " १७,१२.

सलिलागयान् वि०.१२,

३६.

सलिले शा०.२,८.

" उ०.३९,६७.

" वि०.५,२९.

सलिलेन सू०.२०,३८.

" उ०.११,३१.

" " ३६,३८.

" वि०.३,१६.

" " ७,१०७.

सलिलोदरे वि०.१५,१२९.

सलिलोषः नि०.६,३९.

सलिलोष्मणा वि०.९,८०.

सलूनारम्याः नि०.१४,५५.

सलाहसकलम् उ०.३९,

१७०.

सलोहितम् सू०.१८,४०.

" उ०.१०,३०.

सलचातिपिपानिकेः वि०.

१९,१९.

सलचापिष्णलोकलः क०.

४,३१.

सलक्षकाम् वि०.३,७३.

सलक्षयाः शा०.६,३४.

सलरापलपट्टकेः उ०.२८,

३९.

सलर्णकरणः उ०.२५,६२.

सलर्णकरणम् वि०.२०,१३.

सलर्णरुन् उ०.३२,२२.

सलर्णता नि०.७,५८.

सलर्णपिटिकाचितो उ०.

२१,६.

सलर्णमृदुपिष्टिलः उ०.१०,

३.

सलर्णा उ०.३१,१.

सलर्णाः शा०.६,१.

सलर्णाम् उ०.१९,२३.

सलर्णेः उ०.८,१९.

सलर्णिभिः क०.५,३९.

सलर्णम् वि०.९,५७.

सलखाभरणम् उ०.५,२५.

सलन्दिताप्यम् वि०.१९,

४२.

सलाने वि०.१०,६२.

सलारुणीः वि०.५,१२.

सलारुफम् वि०.१,४६.

सलारुसा सू०.२१,२८.

सलारुतुकः वि०.२०,११.

सलारुतुकस्तः वि०.८,११९.

सलारुतुकिः सू०.२९,२९.

सलारुतुकीन् सू०.१८,३२.

सलारुतुगः वि०.९,११५.

सलारुतुगमूला वि०.१९,४६.

सलारुतुगम् क०.५,२४.

सलारुतुगिन् सू०.१५,१२.

सलारुतुगः उ०.२१,२९.

सलारुतुगिका नि०.१०,२५.

सलारुतुगिन् नि०.१२,५.

सलारुतुगिणाम् वि०.७,२५.

सलारुतुगः नि०.२,६५.

सलारुतुगिणाम् सू०.१२,७७.

सलारुतुगिणाम् सू०.१,१८.

सलारुतुगिणाम् शा०.३,१०७.

सलारुतुगिणाम् नि०.९,५.

" वि०.९,१७.

सलारुतुगिणाम् सू०.१८,२४.

सलारुतुगिणाम् क०.५,७.

सलारुतुगिणाम् उ०.६,१३.

" वि०.२२,५७.

सलारुतुगिणाम् शा०.३,८६.

सलारुतुगिणाम् उ०.३६,१८.

सलारुतुगिणाम् उ०.२५,२०.

सलारुतुगिणाम् सलारुतुगिणाम्

म् नि०.१३,४०.

सलारुतुगिणाम् सू०.७,१३.

" उ०.३६,४९.

सलारुतुगिणाम् सू०.२६,३७.

॥ ॥ २६	सहस्रमोक्तिकांभोधिकने	समुदीशेषला वि० ६ ४६
सविपाज्यम् उ० १३,	उ० ११, ३४	समुल वि० १, ३६
३४	सन्नतम वि० ३, १३५	समुत्पापुसतापम् नि० ८,
सविपे उ० २८, १३	सन्नतम्बरी वि० १३, १६	९
सविस्फाटम् नि० १४ ९	सन्नदकनोष्णम् शा० ४,	समुत्तम् उ० २६ ३०
सविहणमालान् शा० ३,	४९	॥ वि० १, १४
१०२	सन्नदयाता शा० ३ ८७	समुल्यमासान् उ० ३९,
समुत्तमै वि० १७, १९	सन्नकरा शा० ५, १०	१२७
समुत वि० १, ८९	सन्नकपासोद्भूतम् क० ४,	समुत्तवेरम् वि० ७, २६
समुत्तनागरे वि० ३, ३५	११	समुत्तोकम् वि० ३, ५१
समतसास्त्रम् वि० १४, ३२	सन्नकरासोद्भूम् वि० १,	स२५ उ० २०, ४
सवेदना नि० १५, ३८	३७	समुत्तम् सू० २७, ४६
॥ उ० २५, ४२	॥ ॥ १, १३	॥ उ० २८, १२
सवेदनान् नि० १५, १५	सन्नकरासोद्भा वि० २,	समुत्तपार्तिम् वि० १४, ७२
सवेदने वि० ३, १५४	१८	समुत्तपे उ० २६ ४,
सवपु नि० ४, ९	सन्नकरान् सू० ३, २८	समुत्तममुमापुर्णे उ० २७,
सवेत्तसुरते उ० २०, २३	॥ वि० २, १९	१९
सवेद्यम् उ० ५, ४९	॥ ॥ ३, ७२	समुत्तमपुद्गला उ० ३७,
सम्यथाशोकपेक्ष्यम् नि०	सन्नकरे उ० १६, १५	३५
२, ३९	सम्यचवात् उ० २५, २०	समणित उ० २३, २५
सम्योपकारलक्षणम् वि०	समन्त्यम् सू० २८, १७	समणितम् नि० ३, २८
१४, ७८	॥ उ० ११ ४८	॥ उ० २९ १०
सम्योपक्षीद्वर्गकर्म वि०	समन्त्यास्थापितकूकाठा	समणितान् उ० १०, १४
९, १०७	तिन्निगधशापिना सू०	समणिते सू० २९, ७
सम्योपपदालीनिमपल्लवम्	१८ ११	॥ उ० २३, १६
वि० ६, ७२	समिग्राह्य उ० २९, ११	समण उ० १५, १७
सम्यपम् वि० ६ २१	समिलान्तु सू० १५ २१	समोद्भूदयो उ० १८,
सम्योपलक्षणम् वि० ७,	समुक्तम् नि० ९, ६	३१
११३	समुदीलर्जुमृहीकाशकरा-	समोत्तन्वरीयकू उ०
सम्यपसंधये उ० २०, २२	पुत्तम् वि० १ १०८	१७, ७
सम्योपामलकम् उ० १४,	समुदीदधिधायेन वि० ६,	समोत्तदाहप्राशु उ० १५,
२०	८	२२
सम्यगस्य उ० २५, १२	समुदीभा यपिपलीम् वि०	समोत्तदाहसरभमपास्त
सम्यगमणगभीरत्नकूस्थयुक्त	१, २६	मापतानका उ० १,
प्रम् उ० ११, ३७	समुदीम् वि० १, ३८	३४
समरुत् उ० १०, ३१	समुदीमात्तिसाम् वि० १,	समोत्तम् उ० ३२, ८
समस्तम् उ० १३, ४०	२७	समोत्तम् उ० १६ ११

॥ चि०.२१.४३.	॥ चि०.८.१३७.	ससूक्तैः उ०.१८,२५.
सशोषशोकातीसारमंदमो-	ससातलाम् क०.२,४७.	ससूक्ष्मविशदाः सू०.१,
ह्वमिक्रिमीन् सू०.६,	ससारिवम् उ०.२,१४.	१८.
१५४,	॥ चि०.९,५५.	
सश्वावम् उ०.८,१५.	ससारिवे. उ०.१८,४४.	ससूक्ष्मैः उ०.१८,१९.
सश्रीवेष्टम् चि०.१९,८५.	ससितः क०.२,९.	ससैधवः क०.४,३१.
सश्रोणिबंधने चि०.३,	ससिताक्षीसुरोष्णवेहसे-	॥ ॥ ॥ ३३.
१५४.	चनेः चि०.४,१५.	ससैधवम् उ०.१६,२९.
सश्लेष्मभेदःपवनम् नि०.	ससिताक्षोद्ः चि०.२,३२.	॥ क०.४,१५.
१५,४८.	ससिताक्षोदकुमुदक्रमलो-	॥ चि०.१,१६०.
सपट्टिकः चि० १२,११.	त्पलकेसरम् शा०.२,३.	॥ ॥ ३,१७.
ससरभः उ०.२१,१९.	ससितातेलमध्याज्यः क०.	॥ ॥ ८५,
संसंरभाम् उ०.२८,६.	४,५०.	॥ ॥ ४,८.
ससकवः चि०.१२,१२.	ससिताद्वाक्षेः उ०.१३,१३.	॥ ॥ ५,३७.
ससंतापः नि०.१६,४४.	ससितान् उ०.४०,२५.	॥ ॥ ६,७.
ससन्निपातज्वरान् उ०.	॥ चि०.२,४७.	॥ ॥ १०,९.
२१,२६.	ससितापयः चि०.५,२५.	ससैधवा चि०.१,१६०.
ससन्निपातबीसर्पशोकदाह-	ससितामधुभिः चि०.१,	ससैधवान् क०.३,१५.
विषज्वरान् चि०.१७,	९९.	॥ चि०.१,२७.
३२.	ससितामधून् चि०.६,६८.	॥ ॥ ३,१६.
ससातलाहमिहरेः उ०.६,	ससितासकुयाज्यम् चि०.	॥ ॥ १२.
२४.	७,२०.	॥ ॥ ८,३९.
ससैधमम् उ०.४,२६.	ससितेन उ०.११,३१.	ससैधवैः उ०.३०,३५.
ससर्जरसकारिवम् चि०.	ससितोपलफातेक्षुनसुरेरक-	॥ चि० १३,७.
२२,२२.	फस्तुभिः चि० २२,२९.	॥ ॥ २१,४७.
ससर्पिः उ०.३९,१६०.	ससितोपलम् उ०.२,१३.	सासेमपल्कलातोत्पन्नकुशा-
ससर्पिर्मयुक्तात्पले. चि०.५,	॥ चि०.३,५४.	मृतानतेः सू०.७,२०.
६८.	॥ ॥ २२,७.	ससोवर्चलेः चि०.७,८७.
ससर्पिर्भधुसैधयः क०.४,	ससिद्वार्धकिण्वैः चि०.१५,	ससन्नयो शा०.१,५१.
३९.	७५.	ससत्तर्धद्वेष्टगोरवः नि०.९,
ससर्पिः क०.४,१८.	ससिधूत्वेन उ०.११,१४.	२५.
ससर्पिष्कम् उ०.२७,२१.	ससीधुमधुशर्करैः चि०.	ससुनुङ्गरुतेः उ०.२६,२९.
॥ चि०.३,१४९.	१८,२८.	सस्रेहः चि०.९,२५.
॥ ॥ ५,४०.	ससुकसैधवमधो. उ०.१८,	सस्रेहनीक्ष्णोष्णम् सू०.१,
ससर्पयम् चि०.१९,६५.	३३.	११.
ससर्पराः उ०.१४,२५.	ससुराभयः चि०.११,२५.	सस्रेहफणितः सू०.१६,
ससर्पवैः उ०.२४,२६.	ससुभूयैः चि०.२१,५२.	४०.
		सस्रेहवण शा०.१,९०.

सस्फुर शा० २,१४	सहमधुच्छिष्टम् चि० १०,	साहगुतीक्ष्णधूम उ० ६,
सस्फोटदोहतीव्रापम् सू०	८७	४२
३०,४८	सहमूलपुष्प्या उ० १९,४४	साहिगुविडगाडिमम् चि०
सस्फोटम् नि० १४,२९	सहसिचिदना सू० ३,४०	१४,७८
सस्फाटशूलिनी उ० २४,	सहसिदे उ० २४,२२	साहिगुविडतैधव चि० १४
५४	सहरीतकौम् उ० ६,३९	४८
सस्पदनाम् उ० २३,१८	सहलवगकसाहकाम् उ०	साहिगुयमके चि० ८,८१
सस्पत्य उ० ३९,१५८	२२,९३	सहित सू० ३,२२
सस्रव उ० ३७,६४	सहसि उ० ५८ ३५	सहिते सू० १७,९
सस्यनो नि० २,३०	सहसिष्कम् उ० १३,३८	सहिष्मपीनसम्भासकासाम्
सस्यार्जिकाक्षारम् चि० २०,	सहसोरसमातर नि० १४,	सू० ६ १०९
२७	७२	सहिष्मम् चि० ३,१३०
सस्याडु सू० ६,२४२	सहस्रधौतन चि० १,	सहिरण्यपत्रम् उ० ३९,
सस्यादुतिककटुकम् सू० ७,	३२९	४९
६३	सहस्रम् उ० १९,९९	सहिष्णु शा० ३,११८
सस्यद नि० ६,२२	" चि० १५,४०	सकुताशमूग चि० १९,
सस्येदकुदसफोधान् नि०	सहस्ररश्मनुचरा उ० ३७,	४६
१४,५	४६	सत्तुन्दोग चि० ६,१७
सस्येदम् नि० १२,१७	सहस्रवीयम् सू० ५,३९	सत्तुल्लास नि० ६,३४
सस्येदम्च्छ नि० ४,१२	सहस्रश उ० ३७,४६	सत्तुल्लासमसेफान्तद्वेषास-
सहकाररसान्मिश्रान् सू०	सहस्रशतपाकम् चि० २२,	विपूचिक चि० १,४
३,२१	४५	सहे सू० १०,२४
सहस्रोद्विम चि० ३,४५	सहस्रस्य उ० ३९,१००	सहमशकल्म् उ० १९,
सहचरम् क० ४,७५,	सहस्राक्षम् सू० १३	४८
" चि० २१,५५	सहस्र शा० ५,१७	सहोद्यानाम् नि० ७,६
सहचरस्य उ० ६,५८	" उ० ३९,१०१	सहाविध्याद्रसा सू० ५
सहचरान् उ० २४,३७	सहाचरानुलाया चि० २१	११
सहचरान् चि० २२,३३	६८	सहा नि० १०,५६
सहचारी चि० १ ८९	सहायान् उ० ३०,२८	महा चि० २१,७३
सहज उ० ३१,२७	सहादापा उ० १७,४	सागारधूमे उ० २२,६२
सहजम्भोसरोत्थान्भेदान्	सहायम् चि० ७ ७१	सामिपलस्य चि० १०
नि० ७,३	सहाययान् चि० २,३२	९२
सहवास्यशैलम् क० ४,	सहाययान् उ० ३५,१०	सामिमवरस सू० १४,
९	सहाययमनुष्यण चि० ११,	२३
सहनित्तिडिम् चि० १४,	४८	सामिसादज्वरश्वासरासो
३२	साहिगुस्रमदने शा० १,	रपाश्वदेन उ० १९,
सहतेजकते चि० ११४	८८	१०

साध्यजाजीद्विपलिकात्वम्
लापत्रपादिकम् उ० २०

साकुर उ० २१, २४
सागमर्गविजृम्भिका सू०
२१, ३

सागधदन सू० २८, ७
साजगहिकान् उ० २२, २
साजपय चि० २१, ७३
साजाजिचव्यम् चि० १४,
२२

साजाजिसंधये चि० १४
११

साजीर्ण नि० ६, १३
साज्यस्तारेक्षुरसमाक्षिकी
सू० १९, ५८

साज्यमाक्षिकम् उ० २२,
२१

साज्यशास्त्रलिपिच्छया
शा० २, २७

साज्यसिन्नामधु क० २, ७
साज्यसैधयम् चि० १,
१२६

साज्यसैधयाम् चि० २,
२३

साज्या चि० ९, ८४

साज्यामूने सू० ३०, ११

साज्ये सू० ३०, १२

॥ उ० ९, १६

॥ ॥ १६, २६

॥ चि० १४, ६९

सोजना उ० १३, ३१

मागपम् चि० ११, ५९

सादापविटम् चि० १६,
४७

सानपत्रपत्रण सू० २,
२२

सातपे सू० २०, १७

॥ ॥ २२, १०

सातम्भम् क० २, २५

सातला चि० १५, १६

सातलात्रायमाणाभ्याम्
चि० ११, ६३

सातल्याम् चि० १५, २२

सातत्यासिद्धम् चि० २१,
१०

सानिधियाम् चि० १०, ३

सात्मगुल्फलात् उ० ४०,
२३

सामवित् उ० २९, १४

सात्मीभवन् सू० १६, २९

सात्प्यजम् शा० ३, ६

सात्प्यत सू० ७, ६४

॥ शा० १, ९८

॥ चि० १, ७८

सात्प्यत्वात् चि० ७, ९

सात्प्यम् सू० ७, ४७

॥ ॥ ८, ३७

॥ ॥ १२, ६७

॥ नि० १७

॥ चि० ६, ४

सात्प्यात् क० ३, ४

सात्प्यान्नपानभेषजे चि०
६८३

सात्प्यान्नपाने चि० ४,
२१

सात्प्यासात्प्यविद्याय
सू० ७, ४९

सात्प्ये चि० १४, १०८

सात्प्यिकम् शा० ३, ९६

सात्प्यिकम् शा० ३, ७

सादातिदीर्घाभ्याम् सू० ११,
४४

सात्प्ये चि० २, १०

साधकम् सू० १२, १४

साधके सू० १९, २६

॥ शा० १, ७३

साधारणामिपनुताम् चि०
७, २७

साधिनै उ० २, ४२

साधुगहणे उ० २८, २

साधुगुरुद्विजदेवजपूजा
चि० १, १७५

साधुनिदायधान्यशहरणा
ये नि० १४, १

साधुसूत्रेण सू० १९, १७

साधूनू शा० ६, ६५

साध्यमहम् उ० २, ४१

साध्यत उ० २७, १३

साध्ययाप्यपरित्याज्या
नि० १०, ६

साध्यरूप उ० २९, १४

साध्या उ० १८, ७७

साध्यासाध्यविभागत उ०
१०, ३१

साध्यशेषम् उ० २०, ४

सानाध्यम् नि० ३, ७७

सानाह नि० ४, १२

सानिल चि० १०, ८१

सानितम् चि० ९, ११

सानिल चि० ३, २९

॥ ॥ १५, ६३

सानुनातिस्वादित्वम् उ०
१९, २७

सानुपाम् सू० १९, २२

सानुपाना चि० ३, १७६

सानुपामानि सू० १९,
५४

सानुपातन क० १, २

सानुपामाम् उ० १२, ६२

॥ चि० १७, ९९

सानुवासना वि० १४,६	साब्दमरिच वि० ३ २९	सांघटादिसमाहिकम् वि० १,७७
॥ ॥ २२,६४	साभया वि० ७,१०६	सांघुक्रणिका उ० ३९, १२२
सानुवासनान् उ० ४०,७	साभयाजले वि० १५,९१	सांभ वि० ७,९९
॥ वि० १६,५५	साभ्यगोद्वतनजाननिरुह	सांभसा उ० १६,१२
सानुवासने क० ५,३९	श्लेहवास्तिभि सू० ४ ३०	सांभोजजलतीरति सू० १३,९
॥ वि० १४,८	साम् क० ३,३	साम्ये शा० १,५
॥ ॥ २१,३	सामज्वरारुति नि० २,५४	साम्ल वि० ३,१७४
सांतयित्वा सू० २९,५४	सामज्वरारुत्या वि० १,२३	साम्लगधिता उ० ३,२५
सांतरोगार्धशस्त्र सू० २९,३४	सामध्यत शा० २९	साम्लम् सू० ३,३१
सात्वयन् उ० १,३०	सामध्यात् नि० १३,९	साम्लवर्णम् सू० ५,२८
॥ ॥ १४,१४	सामत्कम् वि० ५,११	साम्लवर्णै वि० २१,३
सांघयित्वा शा० १,७४	सामत्का वि० १९,४६	साम्लवतसम् वि० २१, ३६
सांघहर्षणम् उ० ३६,८९	सासलका उ० २४,४०	साम्लवतसवृक्षा लपटोली
सांत्वाश्वसौ उ० ६,५४	सामा सू० १३,२७	व्योपदाकिमे वि० ७, ३८
सांदि सू० ७,३	सामान् सू० १३,२८	साम्लवतससिधूयदषदाक
सांदिनया वि० ८,१५३	सामानाम् सू० १३,२४	नू वि० १४,२५
सांदिम् शा० ४,५०	सामाय उ० ५,२३	साम्लानि वि० ११,४
॥ उ० २,४	सांयकम् उ० २६,१४	साम्लाम् वि० १०,३
सांदिमूत्र शा० ५,११८	सामायलक्षणम् नि० ५, ४८	साम्ले क० ५,३६
सांदिनेही नि० १०,१०	सामायलिगम् नि० ९,९	॥ वि० १०,७६
सांदिनिधयवृक्षयतपिच्छा	सामायहतु नि० १३, २४	सयनिता सू० २०,१४
यत उ० १५,११	सामान्यात् उ० १६,४६	सायमाशस्य सू० १०,३९
सांदिमवेनू नि० १०,१०	सामान्येन सू० २८,१७	सायमात सू० २०,३६, २९,६६
साक्षम् सू० ११,७७	सामुद्रम् सू० ५,४	सायामस्तभशूला मे वि० ६,३५
॥ नि० ८,१७	॥ ॥ ६,१४५	सायामा नि० १६,१०
सान्निपातिकम् उ० २,४	॥ ॥ १०,२७	सायाहे सू० १९,३०
सान्निपातिकी उ० ३३,५१	॥ ॥ १३,३७	सारविही सू० १२,११
सान्निपातिके उ० १६,१७	॥ ॥ २१	सारवधम् उ० २०,८
॥ वि० १६,३४	सामुद्रसौवर्णसिद्धिजम्	सारजले वि० १२,३३
सान्निपातिके उ० ३७,४	सुषुम्णोटाफलवेमधूम	सारतरोधय सू० १,४
साक्षे नि० १२,३२	उ० ३०,४१	
सा वासनानि सू० १९,६३	सामुद्रिक उ० ३९,१५१	
सापदम् सू० २०,३५	सामृतायसपल्लवै क० ५, १९	
सापस्मराम उ० ५,८		
सापस्मारापतानका नि० ६,९		

सारदारुणिः चि०.१०, ७९.	सारिवाध्योपचित्रकेः उ०. ३,५२.	सावलेहपलाम् चि०.१४, ९५.
सारम्. उ०.२४,५.	सारिवाससनाभिभ्याम् उ० २,७४.	सावरोपम् सू०.१९,२६.
॥ ॥ ३९,१०९.	सारिवासुरभीजाहीसंसि नीरुष्णसर्पिः उ०.३, ५४.	सारानात् चि०.१०,८२.
॥ चि०.३,१३३.	सारिवास्तुतासमपणटिद्वय- कान् चि०.१०,४२.	सारयान् नि०.७,२२.
सारलात् उ०.१८,५.	सारिखे उ०.३५,२२.	सारगर्भवत् ति०.५,४२.
सारसास्थिभ्यर्द्धैलाभ्योपम् चि०.११,१०.	॥ चि०.१९,८.	साश्रु १ नि० २,२९.
सारस्ततम् उ०.१,४७.	सारिवाहीरकाभयमभूक- शिशिरिद्वयम् सू०.१५, ११.	साश्रुनाडीयणावृतम् उ०. १०,३१.
॥ चि०.७,५५.	सारुक्करेः चि०.१९,४७.	साश्रुनोचनः उ०.३,३१.
सारानाम् सू०.२१,१६.	सारिः शा०.३,११८.	साश्वकर्णे. चि०.३,८९.
सारणि शा०.३,११७.	सारजंकभूस्तृणा चि०.६, १९.	॥ ॥ १५,४८.
सारानरिष्टगायत्रीशान्नीज कसमवान् चि०.५,२८.	साहंद्दुषंगुला सू०.२६, २२.	सासृक्कपलम् नि०.१३, १५.
सारामुलः सू० ६,१.	साद्रान् सू०.२७,१०.	सासृग्मूत्रत्वम् नि०.३,३२.
साराम् सू०.३,२३.	साद्रं उ०.२९,१२.	सास्थिमासम् उ०.३३, ३६.
सारामुना चि०.१२,३४.	सार्यकामिकः उ०.३६,७१.	सास्रव्यद्मसिपाकतः उ०. १०,६०.
सारिकाः सू० ३,४०.	सार्योगिरुम् सू०.१,३९.	सास्रपित्तविपागंतुगभीरान् उ०.२५,५६.
सारिवा शा०.२,५५.	सार्यम् सू०.५,५९.	सास्रयामसयेः उ०.१०,६०.
॥ उ०.२४,४१.	॥ ॥ ६,१००.	सास्रविद्रूपकृत्वासासय- ती शा०.५,७८.
॥ चि०.१,४९.	॥ शा०.१,८८.	सास्रविद्रुतपक्षुषः नि०.४, २५.
॥ ॥ १२,४१.	॥ उ०.१८,१६.	सास्राकुलासता नि०.२,७.
सारिवाकुटगरजीवरूपम- संधयेः शा०.२,४९.	॥ चि०.१९,१२.	सास्रान् उ०.२१,३७.
शारिवादिः सू०.१५,६.	॥ ॥ ७९.	सास्रायम् उ०.२९,१६.
सारिवादिगणाम् चि०.६, ६८.	सालजी उ०.१०,१०.	सास्रावान् उ०.२५,४५.
सारिवादिम् उ०.२,१५.	सालसीका उ०.१७,५.	साहचरम् उ०.३०,७.
सारियानतापयस्यामधुषष्टि भि शा०.२,५९.	सालाभुतम् उ०.३७,३८.	साहचर्योपचारतः सू०.९, ५.
सारिवापयवीरीरमुक्ताशाच- र्यंदनेः उ०.१३,६४.	साल्यणास्ये सू०.१७,४.	साहसम् नि०.५,४.
सारिवान् चि०.१०,३२.	साल्यआदिभिः चि०.१५, ५०.	साहसान् उ०.२८,४४.
सारिवाभलकोरीरमुस्तम् चि०.१८,५.	सावरीदने उ०.७,७.	साहसेः नि०.३,२७.
सारिनामहिरोष्ठेः चि०.९, ८३.		साहः सू०.२,१४.

■ ११ १,२१.	सिताकारभयमधुकेः वि०.	सितासितायतोमेदापुद्गलह-
सिंहस्य वि०.१,१६०.	२१,२२.	मधुकोपलेः उ०.१३,५.
सिंहादीनाम् उ०.७,३०.	सिवासोदमिषगुभिः उ०.	सितासितान् उ०.३१,
सिंहाश्वगोवृषेः सा०.३,	२२,६०.	२६.
१०३.	सितासोदम् वि०.३,	सितासितारकघनपूयमबा-
सिंहाहिमकरयमिककंटका-	१०८.	हि उ०.१५,८.
ननेः सू०.२८,२२.	सिंहासोदसकून वि०.३,	सितासोवर्चलाजाजीतिसि-
सिंहीमूलम् सू०.२२,१९.	७६.	डीकास्त्वेतसम् वि०.७,
सिंहैः उ०.६,५०.	सितातृप्तयोनाशी उ०.	४१.
सिंहश्वगंधासुरसाकणागर्भ-	४०,३०.	सितास्याक्षः उ०.३६,३२.
म् उ०.२,५०.	सितातृप्त्यै. वि०.८,१५९.	सिते उ०.१०,१०.
सिकतामेही नि०.३०,१२.	सितातैलरुमिग्नानि वि०.	सितैरङ्गजासिंहीफलदारु-
सिकतारूपिणः नि०.३०,	१९,४९.	बचानतैः उ०.१३,५४.
१२.	सिताद्वासेसुसर्जूरकाभयः	सितोपलम् वि०.३,१३.
सिकतायाम् उ०.८,१८.	वि०.७,१०२.	सितोपला वि०.३,४९.
सिकतासु क०.२,३२.	सिताद्वितीयम् उ०.३५,	सितोपलाजीवकपत्ररेणुम-
सिकतोपमाः उ०.८,१८.	१५७.	पौडरीकोत्तलपुडरिः
सिकम् उ०.११,२०,	सिताधात्रीसोद्दास्ताहि-	क०.४,१४.
११ १६,७६.	मोसले वि०.३,२९.	सितोपलार्थभारम् उ०.३९,
सिकसंसृष्टे उ०.३,४२.	सितान्वितेः वि०.५,४६.	१९.
सिका उ०.२४,२१.	सितापयकम् उ०.३६,६३.	सिद्धकर्मणः वि०.११,४५.
सिका उ०.१८,६३.	सितायदरमुद्गीकासारिषामु-	सिद्धद्वयैः क०.४,५३.
सिक्थकसिद्धपुरतुस्थकता-	स्तचदयै वि०.१,३३.	सिद्धपिष्टैः उ०.२५,३३.
स्वर्णैः वि०.१९,८४.	सितामधुघृतादयेन वि०.	सिद्धपूतम् उ०.४०,१८.
सिक्थम् उ०.३२,३२.	१५,६०.	सिद्धपूते वि०.३,१०८.
सिपाणकम् उ०.१९,२१.	सितामधुभ्याम् वि०.१,	सिद्धपूतिः क०.४,३३.
सितकाचशसकेनकमरिचा-	७०.	सिद्धयस्तीन् क०.४,२६.
जनपिण्पलीमधुकेः उ०	सितामन.सिताटेलबनो-	सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः उ०.३,
१३,२३	समनागरम् उ०.११,	४०.
सिनत्वात् उ०.१४,४.	२४.	सिद्धरीते उ०.३४,३८.
सितमरिचभागम् उ०.१६,	सितामलकनागरेः वि०.१,	सिद्धार्थः उ०.२०,३६.
५.	३३.	सिद्धार्थकण्डिदम् सू०.
सितलशुनफलत्रयोरीरति-	सितायुकः वि०.६,६७.	२५,२६.
कावचातुर्थयष्टीयला-	सितायुकम् उ०.१८,७.	सिद्धार्थकषयेष्टायम् सू०.
लोहितेलशिलापयके	सितायुनम् उ०.१,२०.	१९,७२.
उ०.५,१९.	सितारुणैः नि०.१४,२७.	सिद्धार्थकम् उ०.५,१२.
सितशर्करा वि०.१६,२४.	सिताशतम् वि०.८,७१	सिद्धार्थकषया उ०.५,१०.

सद्भावनव्योपपत्त्याभ्यगथा-	॥ ॥ ॥ ६७.	सिराकायुविलम्बम् सू० २८,
निशद्वयम् उ० ५, १५.	॥ ॥ ५ १६.	२५.
सिद्धार्थकान् सू० २९, ३१.	॥ नि० ५, ५०.	सिराकायु यापदः सू० २९,
सिद्धार्थकः उ० ३०, ३१.	॥ ॥ ॥ ४७.	११.
१८.	॥ ॥ १४, २.	सिराकायुसंध्यस्थिषु सू०.
सिद्धार्थकोपमाः नि० ७,	॥ ॥ १५, ३७.	३०, ४१.
३०.	॥ ॥ ॥ ३८.	सिराकायवसृगामिषु सू०.
सिद्धिरुत् उ० ५, १४.	॥ ॥ ॥ ४३.	२९, १२.
सिद्धिप्रेषु नि० ४, १८.	सिराग्रहः नि० १५, ३८.	सिरास्त्रे नि० ३, १६.
सिद्धमनाशनम् चि० १९,	सिराजलावती नि० १०,	सिरे शा० ४, २३.
७५.	२९.	सिराटिका चि० १७, ३९.
सिद्धम् नि० १४, २१.	सिराजालैः नि० १२, १०.	सिवासितोदराः उ० ३७,
सिद्धमसमाहात् चि० १९,	सिराणाम् सू० २७, २२.	१०.
७४.	॥ शा० ३, ४५.	सीदतः शा० ५, ९५.
सिद्धमाग्रहः चि० १९, ७६.	सिरादाहः सू० ३०, ४४.	सीदति सू० ३, ४२.
सिद्धवारान्तम् उ० ३८, ३६.	सिरादिनाशः सू० ३०, ४९.	॥ ॥ २३, ७.
सिद्धवारस्थ उ० ३८, ३१.	सिराप्मानम् सू० २८, ५.	॥ ॥ २४, १२.
सिद्धवारितनिष्पाववाप्ति-	सिरानदः शा० ५, ८८.	॥ नि० १६, ३७.
काशतर्पिकाः सू० ७,	सिरानुत्तारिणी उ० १२, १.	॥ क० ६, २०.
२५,	सिरातर्पानम् नि० १२, ४४.	॥ चि० ७, ९७.
सिद्धवारितमूढानि उ० ३६,	सिरामिः उ० ३, २६.	सीधुनैलम् उ० ३४, ५४.
५७.	॥ चि० २२, ३.	सीधुना चि० १२, १५.
सिद्धजन्मना उ० ३९, ४२.	सिरामर्मव्यथे शा० ४, ५०.	सीधुपिण्याकः उ० ५, ४४.
सिद्धवृक्षणावामार्गभीजा-	सिरामुसम् सू० २७, ४४.	सीधुमानवान् चि० ५, ७५.
प्यस्तन्यमाप्तिवम् उ०	॥ ॥ ५०.	सीधुवर्षाणि उ० १, १८.
९, २९.	सिरायामः नि० १३, ३०.	सीधुद्वारम् चि० ७, ८८.
सिद्धवृक्षपाकजदीव्यका-	सिरात्रेसाः शा० ५, १४.	सीमतमातुकाः शा० ४, ६१.
नाम् चि० १४, ३७.	सिराव्यथः चि० ११, ४३.	सीमंताः शा० ३, १५.
सिद्धवृक्षपिप्पलीमतू उ० २,	सिराग्रहे उ० ११, ३९.	॥ ॥ ॥ ४, ३५.
१७.	सिराग्रयाः शा० ४, ४२.	॥ ॥ ॥ ४५.
सिद्धवृक्षम् चि० ९, ४३.	सिराग्रिते सू० २८, ५.	सीमतावतंकाः शा० ५, १८.
सिराः शा० ३, ३२.	सिरासधित्तमागमः शा० ४,	सीवनम् उ० २६, १५.
॥ ॥ ॥ १३.	३६.	सीवनसूत्रम् उ० ९, ३७.
॥ ॥ ॥ १६.	सिरामु शा० ४, ४६.	सीवने सू० २६, २०.
॥ ॥ ४, २६.	॥ नि० १५, १३.	सीतम् उ० १३, ३४.
॥ ॥ ॥ २८.	सिराकायुविषादनम् सू०.	सुकरत्नाप सू० २५, १२.
॥ ॥ ॥ ६३.	२९, २३	सुकरानानाम् उ० २१, १४.

सुकनारी सू० २६,१	सुसनीसुरमोभ्याम् वि० ८,१३	सुसावित क० १,३४
सुकलिकते उ० २४,२२	सुषरीलता सू० १३,२	सुसोधितान् मू० ४,१९.
सुकुमारकम् उ० २४,२४	सुससथाप्यभेपजम् सू० १९,१७	सुराच्छामकृतये उ० १८, ६२
॥ वि० ६,३७	सुससाधनम् उ० ३,४०	सुराच्छासत्समयोधाक्षपाट-
सुकुमारम् वि० १३,४४	सुससाध्यानि नि० ७,५५	यम् सू० २०,२३
सुकुमारस्य उ० २५,३६	सुसस्पर्शा वि० २२,२७	सुसोदकम् सू० ३,११
सुकुमाराख्यम् वि० १३, ४४	सुरा शा० ५,४८	सुरोदकानुपानम् वि० ५ ३८
॥ ॥ १४,९१	सुस्या नि० ९,१५	सुरोदकानुपानस्य वि० ६, ५३
सुकुमाराणाम् नि० १६,२	सुरात्मनाम् वि० १३,४५	सुरोदया शा० ५,४९
॥ क० ४,२०	सुसाम् क० ४,२७	सुरोपघरा उ० ३९,१४५
॥ वि० १३, ४५	सुसानि शा० २,४६	सुरोपविष्टम् सू० १९,७४
सुकुनारे उ० १७,२०	सुसान्वितम् सू० २७,१३	॥ ॥ २७,२८
॥ क० २,४	सुसायुना सू० १८,२८	सुराशिते वि० २०,१९
॥ ॥ २,१४	॥ उ० ३,४४	सुराण्य उ० १४,२६
सुकुनारेषु क० १,४४	॥ ॥ १६,१५८	॥ ॥ २२,३१
॥ ॥ २,१४	॥ वि० ६,४९	॥ ॥ ३७,३३
सुकुण्डलम् वि० ९,१०९	॥ ॥ १०,३१	॥ क० ४,२
सुकुण्डलम् सू० १५,४७	॥ ॥ २१,१४	॥ ॥ ४०
॥ उ० १८,२९	सुसायुनीतम् वि० १०,६३	दुलोहम् सू० २२,५
॥ ॥ २२,८३	सुराभिता वि० ११,३७	॥ उ० २७,१९
॥ वि० १९,७,	सुसानोभि वि० ४,३१	॥ वि० ६,२५
सुकुतम् शा० २,४३	॥ ॥ २१,४७	सुसोणवा वि० १८,२५
सुकुतान् वि० १२,१५	सुसानोनुपाना क० १,३८	सुसोण्या वि० १७,३५
सुकुतारुद्रविषयानाहनाश	सुरास्य सू० १३,१२	सुराण्यान् क० ४,७०
नी क० ३,१४	॥ शा० ३,४२	सुराण्यानुतिकस्य सू० १९,५२
सुकगोमूत्रमस्तुमि वि० १,१४१	॥ वि० ७,५४	सुरोष्णेन, सू० २८,४१
सुख सू० १,३१	सुतायुषी सू० ७,५४	॥ वि० १,१४०.
॥ १९,६९	सुरास्यपो शा० ३,१०६	सुराण्यो वि० १४,८७
शा० ६,३८	सुरार्थ सू० २,१९	॥ ॥ १७,२७
सुसतोपवीत वि० १७, ३८	सुरासहम् नि० १,७	सुराण्योदकग्रहदे सू० २२, १०
सुसदु स्या शा० १,५५	सुराहायम् सू० २८,१९	
सुसनिर्वाप्य सू० ३०,२४	सुरिनाम् सू० २६,३५	
सुसपदम् उ० ३६,७३	सुखी सू० २,२६	
	॥ ॥ ३२५	
	॥ नि० ४८	
		सुगधक सू० ६,१
		सुयय वि० ६६

सुगवशीतस्यानाम् सू० १३,५	सुनजस शा० ६,६६	सुधाराणि सू० २६,२
सुगधा नि० १४,४१	सुतेजसम् उ० ४,२१	सुधारमनाम् सू० ३०,१३
" उ० ३६,६१	सुत्तस्त्वधनम् सू० २६, १७	सुधारमानि सू० ३०,१२
सुगधिपु सू० ३२५	सुदग्धम् सू० ३०,३१	सुधूपितम् उ० १६,३८
सुगधिहिमपानीयसिच्यमा नपटालिक सू० ३,३४	" " ४५	सुधीत सू० ६२९
सुगण्डुद्राशोधनम् सू० ६, १४३	सुदग्धस्य वि० ८,१०	सुभ्यातसुतीक्ष्णावर्तिते सू० २६,२
सुगुणै उ० ३५,३३	सुदग्ध चि० २०,१४	सुनताननम् सू० २६,१६
सुगुल्मम् उ० ३९,७७	सुदार्ण वि० १,१४७	सुनदम् सू० २५,२६
" क० १,६	सुदार्णम् नि० १२२१	सुनिच्छता सू० १९५०
सुगुरु वि० १०,६९	सुदार्णान् नि० १४,५	सुनिरूपितम् सू० २९,१९
सुगृहीतस्य सू० २८,२८	सुदार्णानि वि० १९,४२	सुनिहर वि० ४,३
सुग्रहाणि सू० २६,२	सुदु सशाध्यान् उ० ८५, ५०	सुनिविष्ट सू० २९,६१
सुग्रन सू० २६,३३	सुदु सहम् नि० २,५९	सुनिवर्तिते सू० २९,७१
सुग्रनम् उ० २०,२	सुदु साध्यम् उ० ३५,७०	" उ० २७,१५
सुग्रष्ट उ० १६,३७	सुदुजरम् सू० ६,१२३	सुनिशितम् सू० २९,१७
सुच्छिन्नस्य उ० ९,४१	सुदुस्तर वि० ११,३८	सुनिपण्ण सू० ६,७१
सुजराम् वि० १,२६	सुदुकरा नि० ८,३०	सुनिपण्णक चि० ३, २३
सुजातम् उ० १४,१	सुदुकरान् उ० २९,६५	सुनिष्कपम् सू० २७,२४
सुजातात् उ० ३९,१०९	सुदुतम् उ० ६,४७	सुपक्रानि उ० २९,८५,
सुजीर्णान्म सू० १८,१३	सुधा सू० १८,१७	सुपके उ० २५,३६
सुजीर्णे उ० २६,५३	" क० २,४१	सुपात्रस्थम् सू० ५,४
" चि० १९,२३	सुधानांठात् चि० १०,५८	सुपिष्टम् उ० १४,३१
सुतीक्ष्णनस्पधूमाभ्याम् उ० २४,१६	सुधाक्षीद्वयम् चि० १४, ९७	" क० ४,९
सुतीक्ष्णम् वि० ७,१११	सुधाक्षीरपलन वि० १४, ५६	सुपिष्टे उ० २९,४६
" " ८,१३८	सुधाक्षीरपलापन वि० १५,३२	" चि० १,१४०
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिला शयसेकत सू० १३,८	सुधाक्षीरम् क० २,४६	" " २०,२९
सुतीक्ष्णमास्ताभ्याधिपाति न चि० ७,७२	" चि० ८,२५	सुमोत्थितस्य उ० ८,१
सुताया चि० ७,६	सुधाक्षीरेण चि० १४, १२३	सुमतिस्तभे उ० २७,१५
सुतोयाम् उ० १८,४	सुधामरमशकरा सू० ३०, १५	सुमसिद्धतरायन क० ७ १५
सुनृत चि० ११,४२	सुधामृतमम् चि० ३,९८	सुषदम् सू० २८,२९
सुनृताया शा० २१८		सुषद शा० ३,१०९
		सुषधना सू० २६,२२
		सुषलिभि सू० २८,२८
		सुषद्विष्टम् उ० ३२,८

सुचदुषारि सू० ३,२९	सुमुस्तातिविपापाढाम् चि० ३,७३	सुरराजवस्त उ० ३०,३४
सुचदुष नि० १०,१२	सुमुर्छितम् चि० २२,८	सुरार्पिगुल्वृद्धेभ्य उ० ५,२४
सुचदुषदवान् चि० १२,३४	सुमुदितम् सू० १९,१६	सुरविप्रगुरुन् चि० ५,७६
सुभग शा० ३,१०२	सुमुदितम् उ० ३९,७	सुरस्त सू० ६,१०७
॥ उ० २९,५७	सुयधित उ० २६,२२	सुरस्तम् उ० १६,५०
सुभाषित उ० ३९,५६	॥ ॥ २९,९२	॥ चि० १९,५५
सुभाषितम् उ० २८,४३	सुयानित सू० २२,१७	सुरस्तव्य उ० २६,८४
॥ ॥ २९,५९	सुयधनिता चि० २१,२०	॥ चि० ३,४८
॥ ॥ ४०,२७	सुरनाष्टम् चि० १७,३९	सुरसा चि० ८,१९
॥ चि० १४,९७	सुरकाशम् चि० ३,४०	सुरसायनम् उ० ३७,३२
॥ ॥ ३५,४०	सुरकरुतम् चि० १९,४१	सुरसाजनम् चि० ९,६१
सुभाषितान् चि० १४,३२४	सुरतस्तोत्रप्रज्ञासमजिष्ठा	सुरसादि सू० २९,७५
सुभाषिताम् चि० १२,३३	चापपदकरिड्गै उ० २२,८५	सुरसादि सू० १५,७
सुभाषिते चि० ३,१४७	सुरत उ० २३,३५	सुरसादिकपामण चि० १२,३
सुभिदज चि० ७,८७	सुरदार शा० २,५४	सुरसादिगण सू० १५,३१
सुभूतम् चि० १०,४७	सुरदारस्तनागरम् चि० २१,५५	सुरसादिगणक्यायकानिता
सुभूतम् उ० ३५,१६	सुरदास्वथाराज्यावस्ति क० ४,३२	काम् उ० १८,१९
सुमन उ० १६,२३	सुरदास्तपु चि० १९,६५	सुरदादिगणम् चि० २०,२०
सुमन फोरफाणि उ० १६,५०	सुरभि सू० ३,४७	सुरसादिना चि० १३,३५
सुमनःप्रवालपुनः चि० १९,६२	॥ ॥ ५,७३	सुरसादिभि सू० १७,३
सुमनस शा० ६,६७	॥ ॥ २०,३७	सुरसादीन् चि० २०,२७
सुमनारुष्कराकोलमतपु चि० १३,२४	॥ शा० ५,२३	सुरसाम् उ० ६,३९
सुमनोलाजगुडापपगुडादने उ० ५,३२	॥ चि० ७,१६	सुरसारवधादिनी उ० २५,४१
सुमनावालचामरावस्वाजि नाम् शा० ६,३२	सुरभिम् उ० ४,१४	सुरसारसमाधित उ० १६,५५
सुमन्त्रा चि० १,१७५	॥ ॥ १८	सुरसारसे उ० ९,२०
सुमह सु उ० २९,२३	सुमूलतम् चि० ८,८३	सुरसातागलीभ्याम् उ० १८,४५
सुमाजितम् उ० ४०,३३	सुरया उ० २२,६७	सुरसैरडपत्रजम् चि० ३,१६९
सुमितस्म उ० ३०,२४	॥ चि० ९,११	सुरा सू० ५,६७
सुमुस सू० ६,१०७	॥ ॥ ११,२९	
	॥ ॥ १४,२६	
	॥ ॥ १७,१८	

॥ ॥ ॥ ६९	सुरासौवीरकाभ्याम् चि०	सुविमले सू० ८,५५
॥ ॥ ॥ ८,४८	१५,८	सुविरक्तस्य चि० १५,५१
॥ ॥ ॥ ४०,५५	सुराहम् उ० ५,११	सुविरिक सू० २०,२५
॥ चि० ८,१२०	॥ ॥ ३६,८४	सुविशुद्धाया उ० ३४,२७
॥ ॥ १४,११३	॥ चि० १२,१९	सुव्रष्टि उ० ३९,१५८
॥ ॥ ॥ १२८	सुराहसखलहम् चि०	सुवेप सू० २,३१
सुरा उ० ४,९	२०,३२	सुगीत चि० २,२८
सुरासीरजले चि० ११,३६	सुरग्या उ० १८,१२	॥ ॥ ॥ ३२
सुरागम् उ० १८,५५	सुरक्षितम् क० १,१८	सुगीतसोपसिकाग सू० १,
सुराच्छागपय उ० ४०,	सुरद्धम् उ० १८,५५	२८
४९	॥ चि० २२,२०	सुगीतम् क० ३,३८
सुरा चि० १८,११	सुरद्धाया उ० २९,११७	॥ ॥ ४,११
सुरातुल्यम् नि० १०,१०	रूप उ० २९,३२	॥ चि० ६,१३
सुरादानवमले उ० ११,	॥ ॥ ५७	॥ ७,२०
४५	सुरक्षाणि सू० २६,२	सुरातलम् सू० ३,३२
सुरादि चि० १०,३	२ चि० ७,९१	सुरातलपतकालमाक्षवशो
सुरादिभि चि० ११,३२	सुराहम् सू० ३०,४६	धनादिभि २९,२
सुरादिमाम् क० ५,६	सुराधून चि० ५,६२	सुरातान् उ० १३,६४
सुरापिठे उ० ९,३४	सुरापो सू० ८,५२	सुरातान् चि० ३,३७
सुराभूतम् चि० ३,८७	सुरावितम् उ० ९,६	सुराते उ० २५,२७
सुरामड चि० ८,१२०	॥ ॥ १०	॥ ॥ ३७,६९
सुरामड चि० ४,३१	सुरातल चि० ४,३	॥ क० ३,२५
सुरामडन शा० १८७	सुराचलाम् शा० १,८४	सुरातल सू० २,२६
॥ चि० १४,४०	सुराचलाम् चि० ९,२२	सुरातलित उ० १३,३०
सुरामासुरचिम् उ० ४,१७	सुराचका उ० १५,३९	सुराकृ शा० ६,३७
सुरामूत्रोपसार्जिते क० ५,	सुराचक सू० २१,१७	सुराकृम् उ० २३,३१
३५	सुराचक उ० १३,४५	सुराकृष्णाम् क० १,५
सुरामेही नि० १०,१०	॥ क० ६,२५	सुराकृष्णित उ० १०,३३
सुरामेपम् उ० ६,५७	सुराचक उ० ३९,५०	सुराकृष्णित चि० ९,
सुरापुतम् चि० ३,७०	सुराचक उ० ३९,४२	४९
सुराचक उ० ५,२४	सुराचकाम् सू० २३,१२	सुराकृष्णित उ० १८,६५
सुरागुणारिस्त्रीगदिसाधि	सुराचकाम् उ० १८,५०	सुराकृष्णित उ० २,७४
न सू० १७९	सुराचक शा० ४६८	॥ ॥ १८,४७
सुरागुरे उ० १७१	सुराचकितम् उ० ३६,	॥ ॥ ॥ ६३
॥ चि० ७,५७	५६	॥ ॥ २५,२७
सुरासौवीरकादिभि चि०	सुराचक उ० १४,१३	॥ ॥ २७,१५
१,१३९	सुराचकम् सू० २८,२०	सुराचकम् उ० १८,५२

सुपयमीम् चि० १४,१३	सुस्थित स० २७,३०	" उ० १२,२
सुपिर स० २९,७	सुस्निग्धम् चि० १०,२६	" " १६,५६
" उ० २१,२६	सुस्निग्धा शा० ५,४८	" " ३५,८
" " ६७	सुस्निग्धा शा० ३,१०७	" चि० ९४०
सुपिरम् स० २५,२२	" उ० २८,२९	सूक्ष्ममुखी उ० २९,२९
" " २८,२३	सुस्निग्धै उ० ३४,१५	सूक्ष्मरज्जीकृतान् चि० ८,
" उ० २२,२०	" चि० ८,१३५	१०५
सुपिरे उ० २१,१८	" " ११,१	सूक्ष्मलोचनाम् उ० ३९,
सुतयास्य स० २८,२९	" " १५,५१	६
सुतयुतम् उ० ६,५१	" " २१,३	सूक्ष्मवरुत्याम् नि० ११,
सुतस्कृत चि० ३,१७४	सुतयुत स० २६,३४	२१
सुतस्कृता नि० ५६६	सुस्विन्नम् उ० ३५,३८	सूक्ष्मवदना उ० २५,६७
" " २२,०१	" चि० १३,५५	सूक्ष्मविशदलपुशाब्दगुणा
सुतस्कृतान् चि० ८,७९	सुस्विन्ना उ० १६,६	ल्यणम् स० ९,९
सुतस्थिते शा० १,३४	सुन्द' शा० ६६५	सूक्ष्मशलाकया उ० १६,
सुतचय स० २६,३४	सुन्दाम् चि० ५,८३	५९
सुसमाहित स० २६,०१	सूकगोमूत्रसाधिते उ०,	सूक्ष्मशालयोस्तुतिछेदभेदम्
" " २८,२९	२२,५६	च्छन्नतरान् स० २६,
सुसमाहितम् स० २९,२८	सूक्ष्म चि० ८,१४४	१८
सुसाध्य उ० २५,१३	सूक्ष्म उ० १८,१५	सूक्ष्मशाल्योपरक्ष्मणाम्
" " २७,२६	सूक्ष्म स० १,११	स० २५,८
सुसाध्यता नि० २,४९	" नि० २,६६	सूक्ष्मसूक्ष्मा स० १२,
सुसिद्धम् चि० ९,३३	" उ० १०,७	६७
सुसिद्धान् क० ४,५	सूक्ष्मसाधितम् उ० ८,१५	सूक्ष्मा उ० २१,१९
सुसिद्धाम् चि० ९,०३	सूक्ष्मच्छिदा नि० १०,२९	सूक्ष्मा स० ३०,५३
सुसुरभि स० २,३१	सूक्ष्मदन्तम् स० २६,१७	" शा० १,३६
" शा० ६,०६	सूक्ष्मदीप्तमध्याग्निषाणि	" " " १०७
सूक्ष्मतनुवासत ॥ ३,	स० २,३९	" नि० १४,२८
३८	सूक्ष्मदीप्तानि उ० १४,२२	" " " ४४
सूक्ष्मविष्टम् उ० ३६,८४	सूक्ष्मनेत्रार्पितान् उ० २६,	" उ० १७,२४
सूक्ष्मम् उ० २२,९१	३३	" " ३१,११
" " २३,२४	सूक्ष्ममासुरभैरवम् स०	सूक्ष्माक्षिज्जलतल्पानि स०
" " ३६,५७	१२,३६	२८,३५
सूक्ष्माभा शा० ३,१९	सूक्ष्मम् स० ५६४	सूक्ष्माणि शा० ३,४६
सूक्ष्मनि चि० १९,३८	" " ६,१४१	सूक्ष्मान् नि० १४,५
सूक्ष्मम् क० ६,५	" " ७,२७	सूक्ष्माम् स० १९,७५
सूक्ष्मताम् उ० २७,२४	" " १२,४२	" उ० १२,११

॥ ॥ २१,३०.	॥ चि० १३,५०	॥ चि० १३,५६
सूक्ष्मास्यशान्यविद्धम् उ०	सूतानाम् नि० ११,२०	सनाटवीशून्यगृहमशाना-
२६,४	सूताम् सू० १७,२४	नि सू० २,३८
सूक्ष्मास्था उ० २६,३१	॥ शा० १,९९	सपषणीविद्ये उ० २,५२
सूक्ष्मास्याम् उ० २५,४४	सूतिका शा० १,७४	सूपसरुतम् उ० ३६,७०.
सूक्ष्मे शा० १,२	॥ ॥ ॥ ६४	सूपेम उ० ३९,८०
॥ नि० १,२	सूतिकागृहम् शा० १,७३	सूप्यम् सू० ६,२४
॥ उ० १,२३	सूतिकाचालमर्मास्थितन	सूप्यानि सू० ६,९३
॥ ॥ १,१,३	क्षीणेषु शा० २,५१	सूयत सू० ८,२२
॥ ॥ २६,३६	सुनिकेत्यानम् उ० १,२२	॥ ॥ ३५,४४.
॥ ॥ २८,५	सूतिक्लेशावसादिता शा०	सूयण सू० ६,१११
॥ ॥ ३४,५	१,८२	सूप्यपणीधुने उ० ६,३३.
॥ ॥ ॥ ८	सूतिम् शा० १,७४	सूर्यकानेन उ० ३२,१४
सूक्ष्मेताम् चि० ११,१०.	सूत शा० १,५	सूयपादसतापम् चि० २०,
सूक्ष्माण्यम् सू० ५,५५	॥ ॥ ॥ ७१	३
सूपष चि० १,१६८	सूत शा० १,६६	सूर्यमारुतिक उ० ३९,
सूचिभि चि० ७,१११	सूत्रचद्रम् सू० २६,१५	१,४४
सूचिविद्वानल्लणता उ०	सूत्रयद्वन सू० २८,५७	सूयस्य शा० ३,क्षेप०
१०,२४	सूत्रम् सू० २८,३५	सूयाचद्रमसो शा० ६,४८
सूची सू० २६,२६	॥ उ० १,३६	सूयावत उ० २३,२०
सूचीभि सू० ८,८	॥ ॥ ९,३९	सूयावते सू० २०,३
॥ नि० ३,३०	सूयस्थानविधि उ० ३५,	॥ उ० २४,११
सूनीम् उ० १,११	५६	सूर्येदुपहणक्षणम् शा० ६,
सूचीमुता सू० २६,९	सूयस्थानेदिता चि० ६,	४७
सूचीमुषी उ० ३१,३७	६५	सूर्येदुपवनादृष्टम् सू० ५,
सूचीव्यध्वनू उ० ३७,६१	सूत्रास्थानेदित उ० ६,	६
सूय्य सू० २६,२०	४२	सूर्योपरानामलवियुदादिवि-
सूय्यपण उ० ९,४१	सूत्रिता सू० ३०,५३	लावनन उ० १३,९६
सूय्यनुस्पृतम् उ० १,३६	सूत्रण सू० २९,५३	सूत्रिणीलहम् उ० ४,२०.
सूय्या नि० ११,४१	॥ उ० १,५	सूत्रर सू० ६,४९
॥ ॥ १६,३७	॥ ॥ ११,१७.	सूत्रका सू० १३,२७
॥ उ० ९,१८	॥ ॥ १८,५३.	सूत्रमन् सू० १९,६९
॥ ॥ ॥ ३६	॥ ॥ २६,५१	सूत्रमन् सू० ६,१४१
॥ ॥ ॥ ३७	॥ ॥ ३०,३८.	सूत्रमन्पुरापा सू० ६,५
॥ ॥ १३,३७	सूत्रो चि० १,१२९	सूत्रमन्प्रविट् सू० ६,११३.
॥ ॥ ५६	सूत्रादिनेन क० १,९	सूत्रमन्शरुत् सू० ५,
॥ ॥ १८,६१	सूत्रन उ० ३०,६	४७

सुष्टमूत्रशरुद्धात सू० ५, ७३	" वि० ९९०	सैधवनागरा उ० १६,३०
सुष्टवित् वि० १,२७	सधन्वम् शा० ५,१२६	सैधवमनिसारितम् उ० ९, २
सुष्टविष्णुत्रम् सू० ६,९४	सलु उ० ३६,६०	सैधवम् सू० ६,१४२
सुष्टविष्णुत्रमास्ता सू० १०,३८	सबत सू० १०,४२	" " १५,४
सेक सू० १३,२	" शा० ३,११९	" " २९,३६
" " २९,७६	" नि० ११,३४	" उ० ३,४८
" " ३०,३८	सेवते उ० ३९,१३१	" " १६,३
" उ० ९,१८	" वि० ७,६३	" " " २४
" " १४,२०	सेवनम् सू० २२,३१	" " " ६३
" " १६,८	सघनीजठरश्रावणार्थकपा	" " " १७,२७
" " " ३३	स्तनेषु उ० २५,१५	" " " ४१
सकमदेहे उ० ३५,६७	सेवनीम् उ० २८,२२	" " " ८०
सकलपा वि० ९,९४	" " ३४,१९	" " ३९,११
सकलेपादीन् उ० १३,६४	" वि० ११,५२	" क० ४,६२
सकलपान् उ० २७,२०	" " " ६३	" वि० १,१५९
सकलपावगाहनम् वि० ११,५	सवनीय सू० ३,५८	" " ३,१४०
सकलपावगाहीवि० ५७	सवय शा० ३,१४	" " ८,२४
गान् वि० १८,१७	सेय वा उ० २६,२४	" " १४,३५
सका वि० ७,१०२	सेयया वि० १३,३९	" " " ३९
सैकांजनप्रभृतिभि उ० ११,२३	सविषा वि० १,१५७	" " १५,२३
सैकाया सू० ७,१९	सविषा उ० १८,६१	" " " ८९
सैकान् वि० २१,५१	सेध्वचदनपयके सू० ७ १९	सैधवता उ० १,१०
सैकाभ्यगपिचुक्रिया उ० ३४,३५	सध्वनसदुष्टहिमेष्वासुरदि-	सैधवव्यापशाप्राशपाठाति
सैकाभ्यगा उ० २७,२८	यगुनलिकांशुशिलवजे	रिकदयकान् उ० २,४६
" वि० २२,३५	वि० २१,६६	सैधवसपुताम् उ० २६,३९
सैकाभ्यगावगाहान्नपानन-	सेष्या उ० ३९,३७	" वि० ११, ३७
रय वि० २१,२९	सम्पाये सू० ७,२१	सैधवसरिषा उ० १,१
सकार्यम् वि० २२,२६	सम्पादुपतंगेरिम् उ० २२,९१	सैधवामिरुणावितम् वि० १५,८७
सकालपा उ० ३७,७०	सम्पाभोजहिमसीरिषल्क	सैधवान् सू० १०,३४
सके उ० ३७,२१	कल्काव्यलवितान् शा० २,२	" क० ४,२७
सनुयधन उ० ३६,४३	सैधवरासीसमनाद्वाण-	सैधवादीन् सू० ६,१४०
सदयये उ० ३७,३	तास्यो उ० ९,२३	सैधवाद्देवकासीसताहतामे उ० ११,५
	सैधवश्रिकृत्तरुष्णाकृत्तरुग	सैधवेन क० ४,५८
	सनाभय उ० १६,५४	

सैधवे सू० १९,५६	सापल्लभ प्रि० १५,५२	सौधपु सू० ३,५४
सैरङ्गिहीनिवृत्तम् चि० २१,३२	सोभाजनरव चि० १५, ८७	सौषण्यम् उ० १३,१६
सैवकात् उ० ३८,३०	साम सू० ३,५	सौभाग्यार्धम् उ० ३५,४८
सैव्यालुपरिप्लवमाचा सू० १५,२६,	" शा० ३,९६	सौभाजनकानवत्वगिहूर म चि० १३,१०४
सैलानन्दशैलपरातारक पदनाम् चि० २१,६९	सामराजीम् उ० ३६,९१	सौमनस्वरुत सू० ३,२२
सैलामधुप्रनागाहम् सू० १७,१४	" " ३९,१०७	सौम्य शा० १,९६
सैलापवानीककणापवता रान चि० ६,४९	" " १०६	" नि० २४६
सायापकुलम् सू० ८,१५	सामराज्या उ० ३९,१०९	सौम्य वान् सू० ३,५
सौत्तरासनात् उ० १३, ९४	सामवल्ग उ० ३८,३९	सौम्यत्वन सू० २३,१८
सौकुत नि० ८,३१	सामवल्कम् चि० १२,४२	सौम्यदृष्टिम् उ० ४,१३
सौकुशलीतस्तनजृमारा चकुरिषा नि० १३,८	सामा उ० १५,३१	सौम्यधातुप्रशापणान् नि० ५,४६
सौकुशे चि० ७,२७	सामामरम् सू० ११,३८	सौम्यम् शा० ३ क्षप०
सौत्तरास्तिक्कम् शा० १, १७	साम्बवातायाम् चि० ६, ८०	" " ६,६४
सावतलम् उ० ४०,४६	सावपलान् प्रि० ३,१४०	" क० ६,२९
सौत्तले उ० १३,७४	साशीरकमलापल उ० ५, ३१	सौम्या सू० १३,९
सासगम् सू० २९,४७	साशीरतिका चि० १,६७	सौम्याप्रप नि० ६,१५
सासगान् उ० २५,३८	साशीरम् उ० २६,७५	सौम्यान् सू० ३,३
सात्तेधम् नि० १४,२६	साष्टधूमका उ० ३७,१५	सौम्यानुलामयम् क० ५, १७
साददुपिनसन्धास चि० १, १९	सोष्णम् सू० ६,१०१	सौम्ये उ० १,४१
सादायतम् चि० १५,५६	साष्णा सू० ६,७२	सौरणम् चि० ८,१५६
सौदवराय क० ३,११	साष्णा सू० ५,४६	सौरभस्तनमधुगणम् चि० ७,८६
साद्वासायम् क० २०,२७	साष्म नि० १२,१७	सौरसम् उ० ३६,६२
सौम दमदम्प्राया नि० ६,९	सोष्मण उ० १५, ६	सौरसात् उ० २४,७
सौवचका सू० ५,५८	सोष्मा नि० ११,४७	सौराष्ट्रिनादादिमत्तगुदुपर शलादिभि उ० २४,५२
सावदे उ० १४,३	सोष्मा नि० ७,३६	सौराष्ट्रपतिविषादवापत्येगल पद्मदारु चि० १०,१७
साधानरव सू० १९,२८	सौकुमायात्प्रायान्यान् उ० २,३१	सौवर्गगुणा सू० ६,१४६
सापत्र चि० ८,१९	सौम्यान् नि० १४,१३	सौवर्गपत्रम् सू० ६,१४३
	सौरधेन सू० १४,३२	" " १०,२७
	सौरधिरुम् उ० ३९,१०४	" चि० २१,१६
	सौराप्रमण्याम् चि० ७,७६	सौवर्गपत्रमवताम्प्रायमलक चि० १३,६०
	सौधव्ययाम् सू० ३,५४	
	सौधवृष्ट सू० ३,३७	
	सौधम् सू० १३,६	

सौवर्चलवयवक्षारस्त्रिजिह्वोद्वि दल्लेख्यम् उ० १८,२७	सौष्टकणेषु उ० २९,२२	स्सलिनचञ्चित नि० ६
सौवर्चलव्यचाभ्योपाहगुमति विषाभया वि० ९,	सौसुरादा नि० १४,	२६
१०६	५५	स्सलितम् नि० १६,४८
सौवर्चलव्योपसौद्विभुनम् वि० १७,५	सौहित्यम् नि० १२,६	स्नन उ० २,७७
सौवर्चलस्य वि० ६,२९	" वि० ११,५७	स्ननज वि० १३,२८
सौवर्चलाद्यम् सू० ३,४६	सौहित्यात् उ० २५,२१	स्ननद्वेष उ० २,६४
सौवर्चलाड्याम् वि० ११,५	स्कद उ० ३,२	स्ननद्वेषी उ० ३,७
सौवर्चलाभयभ्योपसिद्धम् वि० २१,३१	" " ४,१७	स्नननम् उ० ३,१३
सौवीरकम् उ० १६,५६	स्कदपस्मारलक्षणम् उ०	स्नननितवक्षतात् वि० ७,
सौवीरकाहुता वि० १७,	३,११	८०
१०६	स्कदान् उ० ३,९	स्ननमूलाजव शा० ४,२३
सौवीरकुसराकोलकुलव्य वसधिते क० ५,३२	स्कदाभादपिशाचराक्षस सुरावेशज्वरग्रम् उ० ५	स्ननमूले शा० ४,६१
सौवीररेण क० २,३६	१८	स्ननयो सू० २७,२६
सौवीरवदराफाङ्गलुगुल प्लातकाद्रवम् सू० ६	स्कधपृष्णफटीभग उ० ३५	" शा० ४,१४
११८	१६	स्ननराहिततमूलस्त्वद्वये शा० ३,२५
सौवीरभागनयकम् उ० १३,	" " ३६,२२	स्ननरोहितमूलालय शा०
२५	स्कधमतीवापम् वि० २१,	४,१४
सौवीरम् सू० २,४	२९	स्ननशालि-य वि० १,
सौवीरांजनतुल्यकण्ठीया श्रीकलक्षटिककपूरम् उ० १३,६६	स्कधया नि० २,१४	१४५
सौवर्णशर्करम् वि० १५,	स्कधस्य सू० २७,१३	स्ननसिराचिबुता नि० ११,
१२७	स्कधांसपीठसम्पौ शा० ४,	१९
सौवर्ध सू० १४,१९	२६	स्ननन्वजिह्वातदशसंभज्य रजागता उ० ३,११
सौवर्धप्रामा सू० १८,१६	स्कधादि सू० २२,३०	स्ननात् उ० १,१८
सौवर्धस्नम् उ० ३८,३७	स्कधाज्यबाहुलजम् उ०	स्ननातिरे शा० ४,४३
सौवर्धे उ० २२,३५	४०,५२	स्नन नि० ११,२०
सौवर्धम् सू० ११,१९	स्कधी शा० ३,१११	स्ननोर काष्ठमध्यगम् शा०
" नि० १५,१२	स्कनत्वात् सू० १२,२७	४,१३
सौवर्धलापयकरम् सू० ९	" " २६,५१	स्ननो शा० १,५१
१०	स्कन्ने उ० ३६,५३	" " ३,४१
	स्कन्नाति नि० १५,४९	" उ० २,१७
	स्सलति सू० ५,१२	" " ९,२६
	स्सलति सू० १२,६८	स्नदुल्लिख वि० २,२६
	स्सलद्रुमनम् उ० ४०,१०	स्न-य उ० १३,७२
	स्सलद्वाचम् उ० ४४,२	स्न-यसद्विशोधन सू०
	स्सलद्वाचि उ० ६,१०	१०,१६
	स्सलनम् शा० ६,१७	

स्तन्यरुम् सू०.५,२२.	स्तन्यः उ०.१७,१७.	स्तन्यशतिसुप्तसुप्तान्यस्वेदन-
स्तन्यरुः सू०.१५,१२.	" " " २३.	कुंडलानि चि०.१९,५८
स्तन्यक्षीरपिष्टेः सू०.२४,	स्तन्यग्राश्रः उ०.३७,११.	स्तन्यवानाम् उ०.२५,३०.
१७.	स्तन्यग्रात्रताम् उ०.४०,	" " ३४,५८.
स्तन्यपृष्ठम् उ०.१६,३५.	५२.	स्तन्यवातर्गतनिर्गते, शा०.५,
स्तन्यपृष्ठाः उ०.१६,४२.	स्तन्यगुरुदरे सू०.८,१९.	६.
स्तन्यदापहरा. उ०.२,२५.	स्तन्यजिह्वः उ०.३६,३३.	स्तन्ये सू०.२४,१.
" " ३५.	स्तन्यताः सू०.२६,४५.	स्तन्यो नि०.१५,४९.
स्तन्यधात्री उ०.१,१५.	स्तन्यताम् नि०.१५,१२.	" उ०.२३,४.
स्तन्यनाशय उ०.१,१७.	स्तन्यदृष्टिम् उ०.४,१९.	स्तन्यते उ०.३६,४३.
स्तन्यपिष्टम् उ०.१६,२९.	स्तन्यनेत्रता नि०.१५,	स्तन्यः सू०.१२,५०.
स्तन्यम् उ०.१,१२.	३४.	" नि०.२,११.
" " " १५.	स्तन्यभुक्तकुटिलम्यधिता-	" " " २२.
" " " १९.	स्नानम् उ०.३९,१११.	" " ११,४२.
" " २,५८.	स्तन्यधूशेरायुग्मस्य नि०.	" " १३,६०.
" " १८,७.	४,२५.	" उ०.३३,६.
स्तन्यमृदितम् उ०.१६,	स्तन्यम् शा० २,२३,	" " ३५,११.
१६.	" नि०.५,४०.	स्तन्यकंठपह्विरेचनेः फ०.
स्तन्यवाहिनीः चि० १३,	" " " ४२.	५,४३.
२८.	" " १६,१७.	स्तन्यकूलाद्व्यादिकारि
स्तन्यपिष्टेयस्सवे रुतम् उ०	" उ०.८,१३.	सू०.२५,२१.
३,५.	" फ०.३,७.	स्तन्यकूलाद्व्यादेहवत् उ०.८,
स्तन्यसंधानकम् सू०.१०,	" चि०.२१,४.	१०.
८.	स्तन्यमुष्टिदंडतोषमम्	स्तन्यजाड्यामसंपुक्ते चि०.
स्तन्यस्य शा०.३,८२.	नि०.१५,११.	६,४१.
" उ०.१,१८.	स्तन्यरोमता सू०.११,२२.	स्तन्यतोदरुगायामशोकाग-
" " २,३२.	स्तन्यवृत्तगुरुस्थिरा. नि०.	ग्रहनाशनाः चि०.२२,
स्तन्याभावे उ०.१,२०.	७,३८.	३२.
स्तन्यानुपानम् उ०.१,१४.	स्तन्यस्रस्तमीलीतदृक्	स्तन्यत्वकूलायुक्तकोषकप-
स्तन्ये उ०.२,९.	नि०.१५,१९.	सुद्राग्ननुपदेः सू०.१७
" " " २०.	स्तन्य नि०.१०,२९.	२०.
" " १६,१५.	" उ०.३४,५३.	स्तन्यन्यद्वितीयम् चि०.६,
स्तन्ये उ०.२,६८.	स्तन्यः नि०.२,१९.	२३.
" " १४,१४.	" " ७,२९.	स्तन्यनम् सू०.१०,३६.
" " १६,३६.	स्तन्यपाणः उ०.३,६.	" " १४,३.
" " ३९.	स्तन्यपाणदृष्टिता नि०.६,	" " १७,१७.
" चि०.४,४६	२८.	" " १८.

॥ ॥ ॥ १९	॥ ॥ १२, १९	स्त्रीरतीततापगधस्रगभूप
स्तभनान् चि० २२, ३१	॥ नि० १४७७	णपिय उ० १, ३७
स्तभनीम् सू० २७ ४८	॥ ॥ १००	स्त्रीवृद्धभर्तृणाम् चि० ११,
स्तभनीयक्षतक्षीणक्षामम	स्तिमिनस्य शब्० ५, १०८	४६
यविकारिण सू० १७,	स्तिमिता नि० ७ ३८	स्त्रीविपदा उ० १, १
२२	स्तिमिताम् उ० १२, ३२	स्त्रीव्यवापनिवृत्तस्य उ०
स्तभनीयम् चि० ८, १०१	स्तिमिताशय चि० १७,	३१, १
स्तभम् सू० ९, १९	३३	स्त्रीगतम् उ० ४, २५
॥ नि० १५, १६	स्तिमितेन नि० १५, ४९	स्त्रीग १२ उ० ४०, ३८
॥ ॥ ॥ २३	स्तिमिते नि० ६, ३४	स्त्रीतज्ञा शा० ६, २३
॥ उ० १२, २४	स्तुबा चि० ७, ६७	स्त्रीतन्य उ० १३ ३३
॥ ॥ १७ २	स्तना २१० ३ ८९	स्त्रीजेहनिन्यमदासिमुसित
॥ ॥ ३३, २९	स्तैमियगुस्तासुनिक्षिप्य	केशभोरुपु सू० १६,
॥ ॥ ३७ १३	शीभता नि० १६ १६	२०
॥ चि० २२ ४	स्तैमित्यव्ययापका नि०	स्वययति उ० १२, २५
स्तभयति सू० ८, १२	५ ५३	स्वययन् उ० १४, ३
स्तभयती नि० ४, २६	स्तैमियम् नि० ११ ४५	स्वययामदम् चि० १३,
स्तभयित्वा क० १, ३८	स्तैमियारिचिदृतासे चि०	४०
स्तभयन् उ० ३६ ५१	३५, ६९	स्वययनी शा० ४, ४४
॥ ॥ ३७, २१	स्तोदपूया उ० ३१, २	॥ ॥ ॥ ५७
॥ क० ३ २५	स्तोदम् शा० १, २५	स्वययनीभिताम् शा० १,
स्तभयतीम् चि० ११ ३०	॥ नि० ७, ३२	३०
स्तभययधुनिस्तोदतादोद	स्त्यान नि० १३, ३५	स्वययानि चि० २१, ५३
धार्तिभदने क० ३ २२	स्त्यानत म उ० १९ २	स्वययपु उ० ४०, ४९
स्तभययधुसुभय नि० १६,	स्त्यानम् सू० २९ ४	स्वययिमा सू० १४, ३३
३३	॥ नि० ८, २७	स्वययिरस्य नि० ३, ३७
स्तभयधातमधविष्माण	॥ ॥ १४, १६	॥ ॥ ४, ३०
सू० १०, २	स्त्याने सू० ३०, ५०	स्वययिरे क० २, ४२
स्तभासेपकालार्तम् चि०	स्तीकामता उ० ६ १२	स्वययिरी उ० १, ३७
२२, २४	स्तीगर्भे उ० ३३ १९	स्वययण चि० १०, ३९
स्तभातितम् सू० ४ १०	स्तीगुणे उ० ४, ३६	स्वययणम् उ० ५, ५२
स्तभित सू० १७ २०	स्तीदने ११० १२, २०	स्वययणद्वयदि चि० २१, ५५
स्तभी सू० १५ २७	स्तीयसकान् चि० ३,	स्वययणम् सू० १२, १
स्तभास्तदुनान्मान्स्वरा	९९	॥ ॥ ॥ ५
त्तगमदने क० ५ ३०	स्तीभि चि० ७, ४३	॥ ॥ २८, १२
स्तिमितम् नि० ३, २६,	स्तीमयमांसविपता नि० ५	॥ ॥ ३०, ५३
॥ ॥ ८, २७	३०	॥ ॥ ६, २३

॥ उ० २७,३०	॥ चि० १५,७९,	स्थलतराम् उ० २,१८
॥ चि० १५,१२४	स्थलरस्य उ० २७,११	स्थूलताम् चि० १२,२८
॥ ॥ २२,७०	स्थिरकटिभङ्गानाम्	स्थूलपिच्छला सू० २६,
॥ ॥ ७३	चि० १९,५५	३६
स्थानविशेषत सू० २६,४	स्थिरतराम् नि० ७,५७	स्थूलम् उ० २३,३१
स्थानप्रवस्था उ० २७,	स्थिरताम् सू० २३,१८	॥ क० २,५१
४८	॥ उ० २९,१२१	स्थूलमूलम् नि० १४,२५
स्थानस्थे शा० ३,७३	स्थिरतापचरा चि० १०,	स्थूलता शा० ३,१९
स्थानानुराधत सू० १७,	८६	स्थूलमूलानि सू० ११,१२
१४	स्थिरतोयम् चि० २१,५४	स्थूलस शा० ३,१०१
स्थानातरगति उ० २९,३	स्थिरत्वान् उ० २९,१५	स्थूलविपुतम् नि० ९,२१
स्थानांतरम् सू० २८,२६	स्थिरधामा उ० २७,२१	स्थूलस्य सू० १४,३१
स्थानांतराणि मू० १२,६५	स्थिरवत् क० ५,५४	स्थूला सू० २१,२०
स्थानावबुद्धा उ० २४,२६	स्थिरयम् शा० ३,११४	स्थूलाण्दीपाणाम् सू० २५,
स्थापनम् सू० ५,०९	स्थिरमासानाम् उ० २५,	३६
स्थापनी सू० ६,१५२	५९	स्थूलान् सू० ४,११
॥ शा० ४,०२	स्थिरमूलान् सू० ३०,	स्थूलानाम् सू० ५,५६
स्थापने उ० ४७,७६	३३	॥ ॥ ८,४८
स्थापनोपाये उ० २७,१३	स्थिरसौन्दर्य शा० ३,	स्थानप्रवृद्ध शा० ४,१०
स्थापनम् उ० २४,२४	१०२	स्थले सू० १४,३६
॥ ॥ २९,२४	स्थिरातामन्कीट्यापय	स्थूलोद उ० २५,९
॥ ॥ ११,१५६	स्थाभीरुचदने चि०	स्थैषकर सू० ६,१२
॥ चि० ८,६६	२२,४२	स्थैषकन् सू० ५,२७
॥ ॥ ६,७४	स्थिरायत्नगोक्षुरकमदनो	॥ ॥ ६,१४
स्थापितम् उ० ३९,१५१	शरीरात्वे चि० १,	॥ चि० १५,१३१
॥ चि० २०,७	११८	स्थैषम् उ० २२,८९
स्थाप्य चि० ३,११५	स्थिररस उ० २४,१०	॥ ॥ २७,१६
स्थाप्य सू० १०,२०	स्थाप्यचाट्विहृतीपाको	॥ ॥ ११,२७
स्थाप्यम् उ० ३९,७७	निषिद्धीनते उ० २,	स्थैष उ० ४०,५५
स्थाप्या सू० १६,२६	४८	स्थौजयतगरव्यामयवामदन
स्थ पि शा० ५,४	स्थिरसिद्धम् चि० २१,१७	कञ्चये चि० २१,७७
स्थाप्यस्थापिबिभक्त	स्थिरिउरणम् सू० २,१५	स्थौजधरेणुनागुलपदे
शा० ५,३	स्थूल नि० १५,७२	चि० १७,२२
स्थापिस्थम् शा० ३,५६	स्थूलकाकदनीशात्नाकु	स्थौत्वसराधपिचारेण सू०
स्थाप्यम् नि० ७,८	टीवृषपार्णभि चि०	११,३१
स्थावरगणे उ० ३५,३	१७,२६	स्थौ-यष्टपितककापिका
स्थावरम् उ० ३७,५	स्थूलतरा उ० २९,१४	सू० १४,१२

स्वोल्याभिसदनश्चातस्त्रस- भ्योपदपोनसान् सू० ६, ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००	आयुर्मासशतमयोः ३०. २३, १७. आयुर्मासशतमयोः ३०. २५, १९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ३३, ३५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ३५, ३७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ३७, ३९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ३९, ४१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ४१, ४३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ४३, ४५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ४५, ४७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ४७, ४९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ४९, ५१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ५१, ५३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ५३, ५५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ५५, ५७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ५७, ५९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ५९, ६१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ६१, ६३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ६३, ६५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ६५, ६७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ६७, ६९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ६९, ७१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ७१, ७३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ७३, ७५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ७५, ७७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ७७, ७९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ७९, ८१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ८१, ८३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ८३, ८५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ८५, ८७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ८७, ८९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ८९, ९१. आयुर्मासशतमयोः ३०. ९१, ९३. आयुर्मासशतमयोः ३०. ९३, ९५. आयुर्मासशतमयोः ३०. ९५, ९७. आयुर्मासशतमयोः ३०. ९७, ९९. आयुर्मासशतमयोः ३०. ९९, १००.	स्विग्धवृषोणधनोत्थरस- मुक् सू० १६, ३५. स्विग्धमससववत्वम् वि०. ३, ३५. स्विग्धभोजिना वि० ८, १४२. स्विग्धभोजिभि सू० २, ११. स्विग्धमासम् नि० ८, ९. स्विग्धमुसम् सू० १९, ३५. स्विग्धस्तासमतिभोजित. सू० २७, १९. स्विग्धस्तम् उ० ११, १९. " वि० १०, ६६. स्विग्धस्तयोः क० ५, ५३. स्विग्धस्तोः नि० १६, १५. स्विग्धविद्युद्दानाम् उ० ४०, ५. स्विग्धवृद्धिगातीनाम् सू० २९, ४२. स्विग्धगीताभिः सू० १२, २७. स्विग्धगीते. सू० ३०, ४५. स्विग्धगुरुपना उ० १९, ७. स्विग्धगुरुमुसतापः उ० २, ४६. स्विग्धगुरुनुः उ० ३९, ११५. स्विग्धसावा नि० १०, २९. स्विग्धसिमाः उ० ३९, ८७. स्विग्धस्तिमनीः वि०. ३५, १०८. स्विग्धमिन्म सू० ६, १०३. " " १८, १२. स्विग्धमिन्मगीतरस्य वि० १४, ८४
---	---	---

अग्निस्त्रिभारीरायैः वि०. १४, ११९.	अग्निधोष्णतिकमधुरकवाय- त्वेः उ०. २५, ५४.	अगर्कदुग्धे वि०. २०, १७.
अग्निस्त्रिभस्य उ०. ६, १९.	अग्निधोष्णवस्तयः सू०. १३, २.	अगर्कयोः वि०. १२, १९.
" " १४, २९.		अगर्कडे वि०. १९, ६९.
" क०. ३, ७.	अग्निधोष्णम् सू०. ६, १६२.	अतुतगोणिताः उ०. २६, ३१.
" वि०. ५, १.	" " ८, ३५.	अुपायवानीकर्कस्तीरिणी- चिर्मलस्य वि०. ९, २१.
अग्निस्त्रिभान् उ०. २७, ३०.	अग्निधोष्णमर्दनैः नि०. ११, ३२.	अुहिकाडम् वि०. ८, २५.
अग्निस्त्रिभाम् उ०. ३४, २४.	अग्निधोष्णलवणैः सू०. १८, ३५.	अुहीकाडे उ०. १८, १३.
अग्निस्त्रिभे वि०. २०, १९.	अग्निधोष्णरीर्यैः सू०. १७, ४.	अुहीक्षीरघृताभ्यतम् वि०. १५, ४४.
अग्निस्त्रिनोत्तमांगस्य सू०. २०, १७.	अग्निधोष्णानि वि०. १४, ५.	अुहीपयः शा०. १, ५५.
अग्निस्त्रिभोपनाहिते उ०. ३०, ८.	अग्निधोष्णेन वि०. १४, ६०.	अुहा वि०. २०, ११.
अग्निहिमादि उ०. १३, ९६.	अग्निधोष्णेः उ०. १५, ३.	अेहः सू०. ११, ४.
अग्निधादिपूर्वम् शा०. २, ९.	" " ३४, २०.	" " १३, १.
अग्निधास्रनृपितः वि०. ६, ७८.	" " वि०. ५, ६३.	" " १६, १८.
अग्निधाम् सू०. २९, ४५.	" " ७, ९६.	" " ३२.
अग्निधाम्लतृणम् क०. ३, २०.	" " ८, १२४.	" " ३८.
अग्निधाम्लतृणानां क०. ३, २९.	अग्निधोष्णोपशयः नि०. ५, २५.	" " १९, २३.
अग्निधाम्लतृणानाम् वि०. ३, २१.	अुक्षीरपलक्लेन वि०. १५, ३४.	" " ५४.
अग्निधाम्लतृणैः सू०. १८, २२.	अुक्षीरपिष्टैः वि०. ८, २२.	" " ६३.
अग्निधाम्लतृणोष्णयोः वि०. २१, ११.	अुक्षीरपीतपथ्याकणारु- तान् वि०. १५, ४४.	" " ६६.
अग्निधाम्लतृणोष्णैः क०. ५, ३१.	अुक्षीरपुक्तान् वि०. १५, ३१.	" " ६८.
अग्निधाय वि०. १५, ९.	अुक्षीरसिद्धम् वि०. १५, ३२.	" " २०, ७.
अग्निधाविषप्रपाणाभिः उ०. ३६, ६.	अुक्षीरसिद्धेन वि०. १५, ६६.	" " २१, १५.
अग्निधारयता नि०. २, १२.	अुक्षीरार्दनिशालेयः वि०. ८, २१.	" " २२, ३.
	अुक्षीरेण वि०. १५, ४०.	" " शा०. ३, ६४.
	अुक्षपयःपीतान् क०. २, ४०.	" " नि०. १६, ४०.
	अुर्गर्कदुग्धान्मिताः उ०. ३०, ४०.	" " उ०. ६, ४५.
		" " १८, ५.
		" " क०. ५, ४१.
		" " वि०. ८, ३३०.
		" " १०, ६८.
		" " १४, ९०.
		" " २१, ७.
		" " ४३.
		" " २२, ५९.

अहकनागुसाधनात् सू० १६, १६	अहनीयानि वि० १५, ४	अहमिद्विधानत सू० १९, ७३
अहकाठिन्यकुरुतीति वगो रवम् सू० १२, ५२	अहपकि सू० १९, ३४	अहवस्तोन् सू० १९, ५४
अहकार्यम् उ० ३७, ८१	अहपरिहरासहिष्णुषु सू० १६, ३९	अहमस्ते क० ५, २८
अहकृत क० ४, १९	अहपाके क० ६, १५	अहमर्जिता सू० १६, ४०
अहक्रिया सू० १७, १०	" " " २३,	अहमाशितान् सू० १८, ५७
अहसारमूत्राद्वत्कल्पितम् सू० १९, ४८	अहपाननस्वरसाजने उ० ११, ३७	अहमेयजम् सू० २१, ६७
अहसीरांयुकाधेयु वि० ५, ७७	अहपानपरीषकसेदलेषेय नाहनम् उ० २६, १२	अहमाहिकपो सू० १९, ४४
अहचुक्रतक्रयपुतै सू० १७, ३	अहपानम् उ० ९, १८	अहमाग्रामू सू० १९, ८२
अहना नि० ५, ५६	" वि० १४, ४	अहमूत्राकम् वि० ८, १४१
अहनीक्ष्णतर वि० ६, ७७	" " " ६	अहमूदौ वि० २१, १
अहदधे सू० ३०, ५२	अहपानस्य सू० १९, ६७	अहपिषा वि० २२, ५
अहदाहापनाहनम् वि० २१, २२	अहपानासृक्सावणादिभि उ० ११, ५२	अहपुतै वि० २२, ५
अहिदिनेहोक्तम् सू० २९, ११	अहपानेन उ० १९, १	अहरेकानुवातने वि० १३, ४८
अहदोष्याम् वि० १५, ११२	अहपाने वि० २२, ३८	अहरेपने वि० ८, १३९
अहन सू० १०, १३	अहपिचुना उ० १८	अहलघनम् वि० १५, ११९
" " २४, १३	अहपिचुम् ता० २, ४०	अहवदि सू० १७, १
अहामुहणम् वि० २२, ४७	अहपीतम् वि० १५, ८६	" वि० ७, १३
अहनविस्पदक्रेदमन्हादवध रुत् सू० ९५	अहपीतवत् सू० १९, ५३	अहवनि वि० ११, ४
अहनसेदयस्त्वादि उ० ३४, २२	" उ० १४, १९	अहवतिम् उ० २६, ३०
अहमसेदमनधूमगहनधार णम् उ० २०, १	अहपीता सू० २४, १२	अहविधिम् सू० १७, १५
अहना सू० १६, ४२	अहपीत सू० २७, ८	अहविधमात् नि० ८, २
अहनान् क० ४, २०	अहपूयम् सू० १७, १४	अहविरिक्ते सू० १८, ५७
अहनाधम् उ० ३४, ३५	अहपूयम् वि० १६, ३४	अहविरिचनम् वि० ६, १७
अहनित्या सू० ७, ५९	अहयस्तय क० ४, ५३	" " १४, १११
अहनितृत्तय सू० १९, ३१	अहयसि वि० १५, ६१	अहविरिचने वि० ३, ३
अहनी सू० ५, ६७	" " " ६८	अविर्जिते उ० २६, ३९
	अहयसिकम् सू० १९, ७६	अहव्यापत् सू० १६, ३८
	अहयसिम् सू० १९, ६५	अहव्यापदि सू० १६, ३४
	" उ० २६, १२	अहशोधनयुक्त्या सू० १९, ६५
	" वि० ९, ५०	
	" " १३, ९	

स्पर्शशीतलम् सू०.५,७८.
स्पर्शशीताः चि०.२२,२७.
स्पर्शहानिः उ०.३३,२३.
स्पर्शहान्याम् उ०.३४,१३.
स्पर्शस्तम्बम् नि०.१६,
३५.

स्पर्शागुदनीडनेः सू०.२७,
२३.

स्पर्शाज्ञानम् शा० ४,२०.

स्पर्शासिद्धिः नि०.१३,३४.

स्पर्शं सू०.६,२१.

स्पर्शेन सू०.३०,३९.

स्पर्शेद्विपनाशनेषु चि०.१९,
५६.

स्पर्शकाहारशब्दादिसेवनात्
नि० १४,४१.

स्पर्शोपलभ्यम् नि० ११,३८.

स्पर्शोष्णकांक्षी नि०.१३,
३७.

स्पर्शोष्णाः शा०.३,३७.

स्पष्टा उ०.१२,११.

स्पृष्टा उ०.३५,२४.

स्पृष्टाकुंकुमशैलेयजातिफा-
स्पर्शफलाद्युभि चि०.२१,
७५.

स्पृष्टाकोलतर्वांगवेष्टचपला-
मूलाभिकैः चि०.८,
१४९.

स्पृष्टचौरकचोद्यपञ्चनगरस्था
मेयजातीरसाः सू० १५,
४३.

स्पृष्टानतनसकृद्वलसूत्रमे-
लाभ्यामकैः उ०.२२,
८५.

स्पृशतः उ० ३३,२.

स्पृशति उ०.३७,५८.

स्पृशतम् शा०.६,८.

स्पृश्यम् उ०.३९,३१.

स्पृष्टः नि०.१३,६३.

स्पृष्टम् सू०.५,२.

॥ नि०.१३,४३.

स्पृष्टलक्षणाः सू०.१२,६०.

स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः नि०.
१३,६४.

स्पृष्टे सू०.७,१८.

॥ ॥ २९,६.

स्पृष्टणीयः चि०.७,९१.

स्फटिकः उ०.११,१२.

स्फटिकम् उ०.१३,४५.

स्फटिकयुक्तिगतम् चि०.७,
८३.

स्फटिकयुक्तसुरभिकर्पूरकुडव
म् उ० २२,९४.

स्फटिकेन शा०.१,३.

स्फिकृपाणिकूपरे नि०.१४,
२८.

स्फिकृपायुमेदोष्ठपृष्ठातर्वा-
कण्डोः उ०.२५,१४.

स्फिकृत्तनोदालयनम् सू०.
११,११.

स्फिकृजोः शा०.४,१८.

स्फिकृजौ सू० १९,२७.

॥ शा० १,८५.

स्फुटनम् सू०.११,२२.

॥ उ०.२३,२३.

स्फुटनरूपेण नि०.१५,९.

स्फुटति उ०.२७,११.

स्फुटितधूसरकशगात्राः
शा०.३,८५.

स्फुटितापत्वम् सू०.७,१०.

स्फुटिते उ०.२१,६८.

स्फुटयुः शा०.५,२२.

स्फुरच्छोणिपयोधराम् शा०
१,२१.

स्फुरणम् शा०.१,३६.

॥ ॥ २,१६.

स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपाम्बु-
ष्टाभिगार्तिषु चि०.१५,
५८.

स्फुरति नि०.११,४३.

॥ ॥ ॥ ५४.

॥ उ०.२३,६.

स्फुरत्सविध उ०.७,९.

स्फुल्लिगानि नि०.१४,३६.

स्फोटकाचिता उ०.२१,
४४.

स्फोटपिटकारागोपाकृदत्त-
युतः उ०.१७,२२.

स्फोटसमुद्भवः सू०.३०,
४७.

स्फोटहेतून् चि०.२०,२१.

स्मरन् सू०.१८,१८.

॥ उ०.३५,५६.

॥ क०.३,२.

स्मशानचिन्तितेत्यादौ उ०.
३६,३०.

स्मशानशून्यायतनम् उ०.
४,३७.

स्मशानादिषु उ०.४,६.

स्मृतिकामे उ०.६,३०.

स्मृतिधरो सू०.१,४५.

स्मृतिमतिविलम्बेधासत्यसा-
१. उ०.३९,७८.

स्मृतिमान् शा०.३,९९.

॥ चि०.७,८५.

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टिदि-
वयशोयलेः सू०.७,७४.

स्मृतिविश्रंशः नि०.६,१०.

स्मृतिसस्पर्शदर्शनेः सू०.२९,
३३.

स्मृतौ सू०.६,५३.

॥ उ० १७,१२	सस्तनेत्रत्वम् शा० २,२४	सुतनासिका उ० ३,३३.
स्मृतपाय उ० ७,१	सस्तपायम् शा० ५,८४	सुतरकस्य उ० ३९,३
स्मृत्वा सू० १,३	सस्तपुच्छहनुस्कधशिरादु स्त्री	सुतरकायाम् उ० ३४,११.
॥ वि० ७,६३	उ० ३८,१०	सुतरके उ० १,१७
स्पद सू० १८,९	सस्तदृष्टिगोमत्वम् उ० ३,	सुतशेषम् उ० ३६,५१.
स्पदनस्य शा० ६,३१	२१	सुतस्य वि० १०,६४
स्पदनानि नि० ११,३६	सस्तातिकुक्षिम् शा० १,२२	सुतस्वेद शा० ५,५७
स्पदयति सू० १०,४	सस्तांग वि० २१,३८	सुताल्पपित्तश्लेष्माणम्
स्पदमध्याव्यतोवातवातप-	सस्तांगत्वम् उ० ३,१८	सू० १८,४६.
र्यायशुक्ले सू० २४,२	सस्तांगसंधिता नि० २,३०	सुतासृज उ० ९,२७
स्पदमाने नि० ९,२	सस्ताम् उ० ३३,४१	सुतासृज सू० २६,६६
स्पदाधिकव्यधा उ० १५,	सस्त वि० १५,९	सुतासृजाम् उ० २५,३०.
१५	स्राव उ० १९,१९	सुतास्रस्य उ० ३०,१७.
स्पदिनशापिते नि० २,०६	स्रावजे शा० ४,४८	सुते वि० ८,९८
स्पद उ० १५,१०	स्रावणार्थे सू० २,५	सुत्य सू० २७,१८.
॥ ॥ १६,१४	स्रावदोष्यतोदस्पदनसद	सुवाननम् सू० २५,३५
स्पदेषु उ० १९,१	ना नि० ११,५३.	स्रोत शाधि सू० ५,०५
स्यादतिमल वि० १,८५	स्रावम् उ० १०,१७	स्रोत सु नि० ५,५२
स्य सू० ३,५९	स्रावयति सू० १०,५	॥ ॥ १५,६
स्युते उ० २६,२०	स्रावयते उ० १०,१	॥ उ० २,४५
स्यानाकमुन्मू उ० ५,१६	स्रावयति उ० १०,६,१	॥ वि० ४,६
सस्तन उ० ९,४	॥ ॥ ३१,३९	स्रोतसा शा० ६,५१
सस्तनान् उ० ९,१०	स्रावयितुम् सू० २७,५	स्रातसाम् सू० ६,१५५
सस्तने उ० ३५,६७	स्रावयुक्ता उ० २१,३६	॥ ॥ २०,२९
सस्तनालेखने वि० ७,	स्रवसनिभम् उ० १०,१८	॥ ॥ २८,६
११५	स्राव द्य उ० ०७,४	॥ शा० ३,४४
स्र०म उ० ३३,३०	स्रवाम् उ० १०,१८	॥ ॥ १५
स्रसपित्ता नि० १५,२९	स्रवि नि० १६,१७	॥ ॥ १६
स्रसध्यासव्यधत्वासादरुका	स्राविणी उ० ३४,५३.	॥ ॥ १७
दभेदनम् सू० १२,२९	स्राविते सू० ३०,२७	॥ ॥ ४,३४,
स्रवत उ० २१,७	॥ उ० २२,६४	॥ ॥ ६,५९
स्रवता नि० ७,२७	स्रावीभवति उ० ३६,१९	॥ नि० २,६७
स्रवदध्यागाहता सू० २२,	स्राव्यम् उ० ३४,९	॥ ॥ ५,६.
११	॥ वि० १५,१०३	॥ ॥ १३,६३
स्रवद्रि उ० २८,१२	स्राव्य सू० २६,९	॥ उ० २,४९
स्रसगानता नि० १५,२६	॥ ॥ १०	॥ वि० ३,१७७
स्रसदोषम् वि० १०,२४	स्रुतदोषस्य वि० ८,७०	॥ ॥ ४,३

॥ ॥ १४,३	॥ चि० ३,१५६	स्वगुप्ता उ० ४०,२२
॥ ॥ २२,६३	आतामागानिराधनान् चि० १५,१	स्वगुप्ताजीवतीमदकपमजी- वके चि० ३,१०२
स्रोतसि सू० २८,६	आतामादुर्वलन् सू० २६	स्वगुप्ताम् उ० ४०,१७
॥ उ० १७,२	आतोमुखविशोधनान् सू० १३,१८	॥ क० ४,६०
॥ ३३,३५	आतामुखेषु नि० ५,१९	स्वच्छम् शा० १,१९
॥ ३४,३८	आताराम नि० २,२१	स्वच्छान् शा० ६,६५
स्रोतसी उ० १९,१८	आतारोषधलक्षणागौरानि लम्बता सू० १३,२३	स्वतत्र नि० ११,१९
स्रोतस्तु चि० ७,६	आतालीना सू० १७,१०	स्वतत्रतान् धि० ७,९३
॥ ॥ ८,४३	आताचिद्रुम शा० ३,४८	स्वतत्रा सू० १२,६०
स्रोतसि सू० १०,१८	आताविषधमासाधम् चि० ५७६	स्वदारापत्यपाधनम् नि० १४,३६
॥ शा० ३,४०	आतोविषधात नि० २,९	स्वदाप लो नि० १०,४९
॥ ॥ ४१	स्रोत विषध चि० १७,३३	स्वदापसक्षम नि० ११,५५
॥ ॥ ४३	स्रोतोविषद्वये सू० १९,३५	स्वदीपस्थानधामान् नि० ३१,४०
॥ नि० २,४	॥ ॥ ७४	स्वधातुष्यम्यनिमित्तम् सू० १२,३३
॥ ॥ ४,३	॥ ॥ चि० ५,११४	स्वधानुसमयणानि शा० ३,४३
॥ ॥ ७,४७	॥ ॥ २३,२६	स्वधाभ्यगविलम्बनम् उ० ३,५
॥ ॥ १३,१४	आतोविषद्वि चि० ७,४२	स्वधामग धि० ९,४६
॥ उ० १९,२०	आताविषाधनम् सू० ५,६४	स्वधासत नि० ९,२०
॥ चि० ३,३२	॥ चि० ५,१२	स्वधाशि सू० १२,२३
॥ ॥ १०,२१	सख्यम् सू० २५,३९	स्वन नि० २,१४
आतागतानाम् सू० २५,११	॥ शा० ३,९	॥ ॥ ८,२२
स्रोतोगत सू० २८,४१	सकमक्लेशधातित शा० १	स्वनत उ० २३,५
आताजम् उ० १३,२६	सकर्मगुणाहानि सू० २८,६०	स्वनन् नि० ७,१७
॥ ॥ ५६	सकर्मणि चि० १०,७०	स्वनम् उ० ३३,२९
आताजः सकेनात्ति सू० २४,३६	सकुलोचिने उ० १,२२	स्वनयान् नि० ११,३०
आतोजाशान् उ० १३,२०	सकुलकलमोषी सू० ७,७६	स्वनामानुपताकारा सू० २९,५९
स्रोतोर्जाजनपुत्रानि उ० १३,७९	सकाधपिष्टान् चि० ४,३२	स्वनासाम् उ० १४,११
स्रोतोर्जाजनरक्षाग्रम् उ० ५४		स्वनिदानविपर्ययात् सू० ८,२२
स्रोतोर्जनम् उ० १३,४५		
आताद्गरम् उ० ३४,१९		
स्रोतानुपधत् सू० २५,३२		
आतोभि उ० २६,३६		
स्रोताभ्य सू० २५,२९		

स्वादुम् सू० ३,५६	स्वादुस्त्वणान् सू० ३,८	स्विन्नाम्बकम् चि० १०,
" " १०,२	स्वादुस्तवणाणानि सू०	२३
स्वादुत्वणौ सू० १२,५३	१३,१	स्विन्नाम् चि० १५,१९
स्वादुवर्गकपाये चि० ५	स्वादुस्तोद्वान् चि० १०,	स्विन्नास्विन्नम् चि० १५,
२१	५	८३
स्वादुवर्गकपाये चि० ६,२०	स्वादुत्वाणस्तान्वित सू०	स्विन्न क० ५,१८
स्वादुवर्गकपाये चि० ६,८२	१९,५७	स्विन्नास्तनम् चि० १९,
स्वादुवर्गकपाये चि० ६,१५९	स्वादुवर्गकपाये चि०	५५
स्वादुवर्गकपाये चि० १३,४	१२,१८	स्वे उम उ० २,५७
" " २३,११	स्वाम् सू० १३ २०	स्वद सू० ११,१४
" " ३० ३२	स्वायतन युतपु चि०	" " १२,२
स्वादुपु नि० २,९	४७	" " ५१
स्वादुसिद्धि चि० १५,५९	स्वार्थमुद्दि चि० २,४६	" " १७,१
स्वादुसिद्धि चि० १,६	स्वायये नि० १३,२९	" " ७१
स्वादुलिङ्गहिमे उ० २,९	स्वास्तुत चि० ५,७७	" " १५,१
६६	स्वास्थ्यकारणम् सू० १२,	" " २८
स्वादुलिङ्गहिमे उ० २,९	७७	" रा० ५,११०
स्वादुलिङ्गहिमे उ० २,९	" नि० ८,३०	" नि० २,६
स्वादुलिङ्गहिमे उ० २,९	स्वास्थानुवृत्तिरुत् सू० ८,	स्वद्वयोद्वान् सू० ११,
स्वादुहिमे सू० १८,२१	४४	३३
स्वादुहिमो सू० १९,५८	स्विन्नद्विभक्तिरुत् सू०	स्वदन सू० १०,१३
स्वादुहिमो सू० ५,७३	उ० २२ ०२	स्वेदनव्याप्तिकाम् उ० २०,
स्वादुहिमो सू० ६,७	स्विन्नमृदितकथकपर सू०	१०
स्वादुहिमो सू० ३९,००	२२,१०	स्वदनीयानाम् चि० ४,१५
" चि० १,१७१	स्विन्नसिद्धि उ० २३,	स्वदनीयानादि सू० १९,
स्वादुस्तवणा मय सू०	२७	४९
११७	स्विन्नस्तवणा मय सू०	स्वदनीयानादि उ०
स्वादुस्तवणा मय सू०	२,६६	२४,१४
२२,२	स्विन्नस्य उ० २२,११	स्वदनीयानादि चि० १३,३१
स्वादुस्तवणा मय सू०	" चि० १५,११३	स्वदनीयानादि चि०
पावका सू० ११४	" " २३,७	१,२०
स्वादुस्तवणा मय सू०	स्विन्ना चि० ३,१६६	स्वदनीयानादि चि०
पावका सू० ११४	स्विन्नास्तव सू० १४,१०	सू० ७,२२
स्वादुस्तवणा मय सू०	स्विन्ना चि० २३,२६	स्वदनीयानादि सू० ११,२६
पावका सू० ११४	स्विन्ना चि० ९,७९	स्वदनीयानादि चि० २२,
स्वादुस्तवणा मय सू०	स्विन्ना उ० ३०,१५	५०
पावका सू० ११४	स्विन्ना चि० १८,२	स्वदनीयानादि सू० ११,३६

स्वेदविष्मन्त्रम् उ०.४,१३.	स्वेदाध्यायीकभेषजैः वि०.	" " १३,३९.
स्वेदविष्मन्त्रपत्रे उ० २२,६९.	४,१६.	" " १५,५०.
स्वेदोषधुमान् सू०.७,१२.	स्वेदान् वि०.१,१२.	स्वेदितस्य वि०.१५,८५.
स्वेदोत्तेकावगाहनेः वि०.३,	" " २१,५१.	स्वेदिता वि०.५,८०.
२.	स्वेदाभावः नि०.१३,८.	स्वेदितागम् वि०.१५,५४.
स्वेदस्तंभः शा०.५,२६.	स्वेदाभ्यंगपरा शा०.२,४६.	स्वेदिभेषजभोजनम् वि०.
स्वेदज्जैर्है सू०.१८,३७.	स्वेदाभ्यंगरताः वि०.२२,	१,१२.
स्वेदस्य सू०.११,५.	५९.	स्वेदी सू०.६,२६.
स्वेदस्वापश्वयम्ब नि०.	स्वेदाभ्यंगाः क०.५,४८.	स्वेदशोष्यमद्यस्त्रीव्याया-
१४,३४.	स्वेदाभ्यगान् वि०.१७,	मासकर्मितकाः सू०.
स्वेदाः उ०.२८,२९.	२९.	१६,४.
" क०.५,५.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१,	स्वेदवृत्तिः उ०.३९,१६८.
" वि०.६,३४.	१८.	स्वेदोन्मानार्धचतुर्थांशकला-
" " २१,५७.	स्वेदोत्प्रेषनसैकान् उ०.३७,	नि सू०.२६,४.
" " ६१.	२२.	स्वेदोपधम् शा०.१,१२.
स्वेदान् उ०.२,६९.	स्वेदितम् उ०.९,३.	" वि०.१५,४७.
" वि०.१५,१०१.	" " २८,२३.	स्वेदोपधत्तादितम् वि०.१,
स्वेदप्रतिषेधान् सू०.१७,	" " ३४,२०.	८६.
१७.	" " ३७,३१.	स्वेदोपधत्तिद्व्याभिः वि०.१,
स्वेदादीन् उ०.२,१३.	" वि० ९,५२	२५.

ह.

हंसः सू०.७,१५.	हन्तामसु नि०.७,२०	हन्तेरुपक्षः उ०.३,६.
" " २६,४३.	हन्तमम. नि० २,७७.	हन्तेरुताह. नि०.७,२३.
हंसपादिका उ०.३८,३१.	हन्तप्रभा शा० ५,४७.	हन्तेजाः नि० ७,४५
हन्तपादाः वि०.५,३८.	हन्तम् सू०.६,६७.	हन्तुर्कर्णरुजाकर उ०.२१,
हन्तारसरादपयस्कारह-	" उ० ३५,३३.	२७.
बद्धाः सू०.६,५०.	हन्तमर्बेहम् नि०.१५,४२.	हन्तुपदे सू०.२२,१७.
हन्तेः उ०.२४,५६.	हन्तावरः उ०.२१,५७.	हन्तुमूलगत उ० २,से०.१.
हन्तेन्द्रम् सू०.३,५२.	हन्तस्वम् शा०.९,९८.	हन्तुमूलस्थः नि०.१५,२९.
हन्तारम् उ०.२२,७०.	हन्ताधिर्मयम् उ०.१५,२३.	हन्तुवत् शा०.३,२८.
हन्. नि०.१२,४५.	हन्तानलः नि०.१३,६.	हन्तुभोयस्फली उ०.११,
" क०.२,५३.	हन्तानलम् शा०.५,७२.	४२.
हन्तगंगा उ० १२,३१.	हन्तानिष्ठवादाः शा० ६,	हन्तुमंथितमुद्रित उ० ३१,
हन्तगंगाम् उ०.१२,११.	१८.	४.
हन्तामभिः वि०.८,३२.	हन्ताधिमंदा उ० १७,७	हन्तमंथी सू० १७,१३

॥ नि० १३,८	दृढागकामताभिश्चिन्वास्त	दृढासदी दृढस्मयदर्शनम्
दृढयस्य सू० ४,४	कासगल्प्रहान् सू० १४,	नि० ११,५१-
॥ ॥ १२,१७	२८	दृढासम् नि० १४,५०
॥ ॥ ३०,५०	दृढोगकासहा चि० ३,३२	॥ चि० १४,२८
॥ नि० २,१०	दृढोगग्रहणीदोषमूत्रसगम-	दृढपश्चात्तपीनता नि०
दृढयान् उ० १,३	बाहिका नि० ७,५०	२,२१
दृढयादा नि० १४,४९	दृढोगतिमिरव्यगग्रहणीभि	दृढितरोमत्वम् उ० ३,१५-
दृढयामय चि० ६,५८	अकामला चि० १९६	दृढरोमनाम् उ० ३७,१०
दृढयावरणम् उ० ०५,४५	दृढोगम् उ० ०९,२०	दृढरोमा शा० ५,११९
दृढयावरण उ० ३६,७४	दृढोगव्यासगुल्मजित् नि०	॥ नि० ८७
दृढयाल्हादरारकम् उ०	६,२९	दृढशुक्कमाशिनी उ० ११,
२०,१०	दृढोगे क० १,४४	४८
दृढय सू० २८,२६	॥ ॥ २,५०	दृढे सू० १९,७४
॥ नि० ११,३४	॥ चि० ६,२५	हेतुनाम् सू० ८,३
दृढयन शा० १,५२	॥ ॥ ४०-	हेतुमतीक्षिण सू० १३,
॥ नि० १३,५	॥ ॥ १५,२०	१९
॥ चि० १६,४७	दृढो ॥ चि० ६,४१	हेतुभि सू० १२,५७
दृढयासमाय उ० ४०,	दृढिमास्त शा० १७९	हेतुमद नि० ११,२०
३९	दृढिशोधनम् सू० ५,२७	हेतुमदान नि० ३,२१
दृढयारसि चि० ७,२५	दृढाभिचलित्य नि०	हेतुमान् उ० ४०,६५
दृढयारसो सू० ४,९	११,१८	हेतुत्तणसाधने उ० १६,
दृढाश्रया नि० १७,१७	दृढाभ्यो सू० १,७	६०
दृढतम् सू० १२,१४	दृढप्रजिह्वाश्रयणापदह	हेतुलिपानाम् नि० १३,
दृढा नि० ७,३८	नि० १०,३८	३७
दृढदकापु नि० ८,५	दृढमृषुतीयुकाभिदोषो	हेतुविषयम् सू० ८,२१
दृढग्रहम् क० ३,१६	यगरोहरम् चि० १६,	हेतुविशेषान् सू० १२,६६
॥ चि० १४,३३	२८	हेतुविशेषे नि० १३,२२
दृढाह उ० ०७,१८	दृढमदरागे सू० ३०,५	हेतु-पर्याधिविषयसविषयं
दृढहि क० १,१२	दृढाहश्चासहिष्माशिरारू-	साधार्थकारिणाम् नि०
दृढयश्लयसधिता सू०	जा उ० ०७,५२	१,६
११,१६	दृढास सू० २८७	हेतोः सू० २,२५
दृढस्तिशूनम् चि० १९,	॥ नि० २,२२	॥ ॥ १२,५८
३०	॥ ॥ ५,९	हेतुस्तिग्धगुरु चि० ८,९७
दृढदीपनभेषज्यसयोगा	॥ ॥ ४४	हत्वारुतिसाधनम् सू० १२,
त् सू० ४,२०	॥ ॥ ७,४८	३०
दृढजम् सू० १५,४५	दृढासतद्गारुचिपीनता सू०	१,११
दृढोग नि० १६,५१	२२,१२	

हेम उ०.३५,५६.	हेमादिर्गन्धवत् सू० १९,७२.	ह्रीनिद्राधीभूतितयः नि०.
॥ ॥ ४०,४९.	हेमा वि०.१८,३३.	॥ ॥ ३,४२
हेमघृतेन उ०.१३,९६.	हेमम् शा०.१,३८.	ह्रीविदार्त्तद्विनिशाकृष्णाक
हेमचूर्णस्य सू० ४,२७.	हेमवतो सू०.१५,४०.	रुकेः उ०.३३,६९.
हेमधात्रीरज उ०.१,१०.	हेमस्वीनान् उ० ३९,१७१.	ह्रीविरनागराभ्याम् उ०.९,
हेमंतादिषु सू०.२२,२१.	होमम् उ०.३,५९.	९.
हेमसि सू० ३,७.	होममंत्रयतीत्यानाम् उ०.	ह्रीविरम् क०.४,६२.
॥ उ०.३९,६६.	४,८.	॥ वि०.२,१५.
॥ क०.२,२६.	होमेः उ०.३,४०.	॥ ॥ १,६२.
हेमपागे सू०.७,३८.	हस्तान् सू०.१६,१८.	॥ ॥ २०,१२.
हेममत्स्यान्क उ०.१,४९.	हृत्तीक्ष्णीम् सू०.१६,१७.	ह्रीमिरयकशार्ङ्गैरुचरत्प
हेमकृष्णादिधानुजम् सू०.	॥ ॥ १८.	सु उ०.१६,१२.
२८,४२.	हृत्स्वः शा०.५,२३.	ह्रीविरवैकृतस्यापकृष्णाम्-
हेमलोहाद्यैः उ०.१६,४५.	हृत्स्वजाम् उ०.१२,३३.	साहमीर्षद्वनद्विदुर्मानि
हेमश्वेतवचानुष्टम् उ०.१,	हृत्स्वदशना उ०.१२,१५.	उ०.३७,८२.
४८.	हृत्स्वमध्योत्तमाः सू०.१६,	ह्रीविरोक्तनागरे. वि०.९,
हेमादिधानुश्वरिथवेणुजम्	१७.	८५.
सू०.१९,९.	हृत्स्वना सू०.१९,६७.	हृदादन् सू०.१०,२.
हेमादिपट्टधानुसम् उ०.	हृत्स्ववृद्धविषयंयम् उ० १२,	हृदादन् सू०.९,१९.
३९,१०१.	४	हृदादि सू० ५,१.